Paul Kennedy

Historia

ASCENSIUNEA ȘI DECĂDEREA MARILOR PUTERI

Transformări economice
și conflicte militare din 1500 până în 2000

POLIROM

Paul Kennedy

ASCENSIUNEA ŞI DECĂDEREA MARILOR PUTERI

Transformări economice şi conflicte militare din 1500 până în 2000

Traducere de Laurențiu Ursu, Teodora Moldovanu, Lucia Dos, Ramona Lupu

Postfață de Andrei Miroiu

POLIROM
2011

Contribuția traducătorilor:

Laurențiu Ursu: „Mulțumiri", „Introducere", cap. 1, cap. 2, cap. 3 („Revoluția financiară", „Geopolitica")

Teodora Moldovanu: cap. 4, cap. 5
Lucia Dos: cap. 3 („Câştigarea războaielor (I): 1660–1763", Câştigarea războaielor (II):1763–1815"), cap. 6

Ramona Lupu: cap. 7, cap. 8, „Epilog"

Colecția Historia este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

Paul Kennedy,
The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000
1988

Paul Kennedy este profesor de istorie la Yale University, specializat în istoria relațiilor internaționale, puterea economică şi strategie.

Dintre volumele publicate, menționăm:

Conquest: The Pacific War 1943–1945 (1973);
The Samoan Tangle: A Study in Anglo-German-American Relations 1878–1900 (1974);
The Rise and Fall of British Naval Mastery (1976);
The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860–1914 (1980);
The Realities behind Diplomacy: Background Influences on British External Policy 1865–1980 (1981);
Strategy and Diplomacy 1870–1945 (1983);
Preparing for the Twenty-first Century (1993);
From War to Peace: Altered Landscapes in the Twentieth Century (2000);
The Parliament of Man: The Past, Present and Future of the United Nations (2006);

Lui Cath

Cuprins

Lista hărților

Lista tabelelor şi figurilor

Tabele
Figuri

Mulțumiri

Introducere

Partea I. Strategie şi economie în lumea preindustrială

Capitolul 1. Ascensiunea lumii occidentale

China dinastiei Ming
Lumea musulmană
Doi marginali: Japonia şi Rusia
„Miracolul european"

Capitolul 2. Aspirația Habsburgilor la supremație: 1519–1659

Semnificația şi cronologia luptelor
Atuuri şi slăbiciuni ale blocului habsburgic
Comparații internaționale
Războiul, finanțele şi statul-națiune

Capitolul 3. Finanțele, geografia şi câştigarea războaielor: 1660–1815

„Revoluția financiară"
Geopolitica
Câştigarea războaielor: 1660–1763
Câştigarea războaielor: 1763–1815

Partea a II-a. Strategie şi economie în epoca industrială

Capitolul 4. Industrializarea şi echilibrul global instabil: 1815–1885

Eclipsa lumii neeuropene

Marea Britanie ca hegemon?
„Puterile mijlocii”
Războiul Crimeii şi erodarea puterii ruse
Statele Unite şi Războiul de Secesiune
Războaiele pentru unificarea Germaniei
Concluzii

Capitolul 5. Apariţia lumii bipolare şi criza „puterilor mijlocii” (I): 1885–1918

Echilibrul instabil al forţelor mondiale
Poziţia puterilor: 1885–1914
Italia
Japonia
Germania
Austro-Ungaria
Franţa
Marea Britanie
Rusia
Statele Unite
Alianţele şi deplasarea către război: 1890–1914
Războiul total şi balanţele de putere: 1914–1918

Capitolul 6. Lumea bipolară şi criza „puterilor mijlocii” (II): 1919–1942

Ordinea internaţională postbelică
Adversarii
Franţa şi Marea Britanie
Superputerile din culise
Desfăşurarea crizei: 1931–1942

Partea a III-a. Strategie şi economie în prezent şi în viitor

Capitolul 7. Stabilitate şi schimbare într-o lume bipolară: 1943–1980

Aplicarea adecvată a forţei copleşitoare
Noul peisaj strategic
Războiul Rece şi Lumea a Treia
Scindarea lumii bipolare
Balanţele economice schimbătoare: 1950–1980

Capitolul 8. Spre secolul XXI

Istorie şi speculaţii

Echilibristica Chinei
Dilema japoneză
CEE – potențial şi probleme
Uniunea Sovietică şi „contradicțiile" ei
Statele Unite: problema numărului unu aflat într-un declin relativ

Epilog

Bibliografie

Postfață

NOTE

Lista hărților

Harta 1. Centre mondiale de putere în secolul al XVI-lea
Harta 2. Împărțirea politică a Europei în secolul al XVI-lea
Harta 3. Moştenirea lui Carol Quintul
Harta 4. Decăderea puterii spaniole în Europa
Harta 5. Europa în 1721
Harta 6. Imperiile coloniale europene, cca. 1750
Harta 7. Europa la apogeul puterii napoleoniene, 1810
Harta 8. Posesiunile-cheie: bazele navale şi cablurile submarine ale Imperiului Britanic, cca. 1900
Harta 9. Puterile europene şi planurile lor de război în 1914
Harta 10. Europa după Primul Război Mondial
Harta 11. Europa la apogeul puterii lui Hitler, 1942
Harta 12. Amplasamentul pe mapamond al forțelor americane, 1987

Lista tabelelor şi figurilor

Tabele

Tabelul 1. Creşterea efectivelor militare (1470–1660)

Tabelul 2. Cheltuielile şi veniturile britanice pe timp de război, 1688–1815 (lire sterline)

Tabelul 3. Populațiile puterilor între anii 1700 şi 1800 (în milioane)

Tabelul 4. Dimensiunea armatelor între anii 1690 şi 1814 (soldați)

Tabelul 5. Dimensiunea flotelor între anii 1689 şi 1815 (vase de linie)

Tabelul 6. Cotele relative ale producției mondiale de materiale prelucrate, 1750–1900

Tabelul 7. Nivelurile per capita ale industrializării, 1750–1900 (comparativ cu Regatul Unit în 1900 = 100)

Tabelul 8. Personalul militar al puterilor, 1816–1880

Tabelul 9. Produsul național brut al marilor puteri europene, 1830–1890 (la prețurile pieței, în dolari americani şi la prețurile din 1960; în miliarde)

Tabelul 10. PNB per capita al marilor puteri europene, 1830–1890 (în dolari americani şi la prețurile din 1960)

Tabelul 11. Cheltuielile militare ale puterilor în Războiul Crimeii (milioane de lire)

Tabelul 12. Populația totală a puterilor, 1890–1938 (milioane)

Tabelul 13. Populația urbană a puterilor (în milioane) şi ca procentaj din totalul populației, 1890–1938

Tabelul 14. Nivelurile de industrializare per capita, 1880–1938

Tabelul 15. Producția de fier/oțel a puterilor, 1890–1938

Tabelul 16. Consumul de energie al puterilor, 1890–1938

Tabelul 17. Potențialul industrial total al puterilor din perspectivă relativă, 1880–1938(Regatul Unit în 1900 = 100)

Tabelul 18. Ponderile relative în producția industrială mondială, 1880-1938 (procente)

Tabelul 19. Personalul militar şi naval al puterilor, 1880–1914

Tabelul 20. Tonajul navelor de război al puterilor, 1880–1914

Tabelul 21. Venitul național, populația şi venitul pe cap de locuitor ale puterilor în 1914

Tabelul 22. Comparații industriale/tehnologice între alianțele din 1914 (preluate din tabelele 15-18, supra)

Tabelul 23. Producția de muniții a Regatului Unit al Marii Britanii, 1914–1918

Tabelul 24. Comparații industriale/tehnologice cu Statele Unite, însă fără Rusia

Tabelul 25. Cheltuielile de război şi forțele mobilizate totale, 1914-1918

Tabelul 26. Indicii mondiali ai producției industriale, 1913–1925

Tabelul 27. Cheltuielile pentru apărare ale marilor puteri, 1930–1938 (milioane de dolari actuali)

Tabelul 28. Indicii anuali ai producției industriale, 1913–1938 (1913 =100)

Tabelul 29. Producția de avioane a marilor puteri: 1932–1939

Tabelul 30. Ponderile în producția industrială mondială: 1929–1938 (procente)

Tabelul 31. Venitul național al marilor puteri în 1937 şi procentajul cheltuit pentru apărare

Tabelul 32. Potențialul relativ de război al puterilor în 1937

Tabelul 33. Producția de tancuri în 1944

Tabelul 34. Producția de aeronave a puterilor, 1939–1945

Tabelul 35. Producția de armament a puterilor, 1940–1943 (miliarde de dolari din 1944)

Tabelul 36. Total şi Produsul național brut total pe cap de locuitor al puterilor în 1950 (în dolari 1964)

Tabelul 37. Cheltuielile pentru apărare ale puterilor, 1948–1970 (miliarde de dolari)

Tabelul 38. Mijloacele de lansare a încărcăturilor nucleare ale puterilor, 1974

Tabelul 39. Producția industriilor prelucrătoare la nivel mondial, 1830–1980 (1900 = 100)

Tabelul 40. Volumul comerțului mondial, 1850–1971(1913 = 100)

Tabelul 41. Creşteri procentuale ale producției mondiale, 1948–1968

Tabelul 42. Media ratei anuale de creştere a producției pe cap de locuitor, 1948–1962)

Tabelul 43. Cote din produsul mondial brut, 1960–1980 (procente)

Tabelul 44. Populația, PNB pe cap de locuitor şi PNB în 1980

Tabelul 45. Creşterea în PNB real, 1979–1983 (procente)

Tabelul 46. Kilograme de echivalent cărbune şi oțel utilizate pentru a genera 1.000 de dolari americani de PIB în 1979–1980

Tabelul 47. Estimarea numărului de focoase nucleare strategice

Tabelul 48. Forțele navale ale NATO şi ale Pactului de la Varşovia

Tabelul 49. Deficitul, datoria şi dobânda federală ale Statelor Unite, 1980–1985 (miliarde de dolari)

Figuri

Figura 1. Puterea relativă a Rusiei şi Germaniei

Figura 2. Proiecția produsului intern brut al Chinei, al Indiei şi al anumitor state europene occidentale, 1980–2020

Figura 3. Producția de cereale din Uniunea Sovietică şi China, 1950–1984

Mulțumiri

Oricare ar fi minusurile acestei cărți, ele ar fi fost mai multe fără ajutorul oferit cu amabilitate de prietenii mei. J.R. Jones şi Gordon Lee au parcurs întregul manuscris, punând multe lucruri sub semnul întrebării. Colegul meu Jonathan Spence s-a străduit (mă tem că doar cu un succes parțial) să țină în frâu asumpțiile culturale din primele două capitole. John Elliott m-a încurajat cu privire la capitolul 2, în ciuda faptului că respectiva perioadă istorică depăşea în mod evident „aria mea de competență". Paddy O'Brien şi John Bosher au căutat să cizeleze puțin comentariile mele asupra finanțelor din Franța şi Marea Britanie. Nick Rizopoulos şi Michael Mandelbaum nu doar au examinat atent ultimele capitole, ci m-au invitat să îmi prezint ideile la o serie de întâlniri susținute la Institutul Lehrman din New York. Foarte mulți membri ai comunității academice m-au auzit prezentând lucrări pe unele dintre subtemele acestei cărți, oferindu-mi referințe, critici şi foarte necesare încurajări.

Bibliotecile şi personalul universităților East Anglia şi Yale mi-au fost de un mare ajutor. Studentul meu Kevin Smith m-a ajutat în identificarea statisticilor istorice. Fiul meu, Jim Kennedy, a pregătit hărțile. Sheila Klein şi Sue McClain mi-au venit în ajutor cu culegerea şi procesarea textului, iar Maarten Pereboom cu bibliografia. Îi sunt extrem de recunoscător agentului meu literar, Bruce Hunter, pentru sprijinul său constant şi încurajările pe care mi le-a oferit de-

a lungul anilor. Jason Epstein a fost un editor hotărât şi răbdător, cerându-mi în mod repetat să mă gândesc la publicul larg – înţelegând astfel înaintea autorului cât de solicitantă va fi tratarea unor teme de o asemenea magnitudine.

Familia mi-a oferit sprijin şi, mai important decât acesta, alinare. Îi dedic cartea soţiei, căreia îi datorez atât de mult.

Paul Kennedy,
Hamden, Connecticut, 1986

Introducere

Aceasta este o carte despre raporturile de putere în perioada „modernă" sau, altfel spus, postrenascentistă. Ea caută să urmărească şi să explice ascensiunea şi decăderea diferitelor mari puteri, care au fost relaţiile dintre ele de-a lungul celor cinci secole de la formarea „noilor monarhii" ale Europei Vestice şi cum a început să se dezvolte sistemul transoceanic, global de state. Inevitabil, o mare parte a conţinutului său este dedicat războaielor, în special celor majore, şi conflictelor latente care au opus coaliţii de mari puteri, ce au avut un mare impact asupra ordinii internaţionale. Însă cartea nu este dedicată exclusiv istoriei militare. Ea urmăreşte totodată schimbările care s-au produs în balanţa economică globală după 1500, nefiind prin aceasta, cel puţin nu în mod direct, o carte de istorie economică. Ea se concentrează asupra *interacţiunii* dintre economie şi strategie, în măsura în care fiecare dintre statele din fruntea sistemului internaţional se străduia să îşi sporească avuţia şi puterea, să devină (ori să rămână) deopotrivă prosper şi puternic.

„Conflictele militare" evocate în subtitlul cărţii sunt deci examinate întotdeauna în contextul „transformărilor economice". Triumful oricărei mari puteri în această perioadă – sau colapsul alteia – reprezintă de obicei rezultatul luptelor îndelungate ale armatelor sale, dar şi al utilizării mai mult sau mai puţin eficiente a resurselor economice ale statului pe

timp de război şi, dacă e să analizăm fundalul, al felului în care economia națională era în progres sau regres, *în raport* cu celelalte națiuni importante în deceniile ce au precedat conflictul. Din acest motiv, felul în care poziția unei mari puteri se modifică treptat pe timp de pace este la fel de important pentru acest studiu ca şi modul cum luptă ea pe timp de război.

Ideea oferită aici va fi supusă unei analize mult mai elaborate de-a lungul cărții, dar ea poate fi rezumată foarte concis: avantajele relative ale națiunilor de la vârful ierarhiei internaționale nu rămân niciodată constante, motivul fiind în special ritmul inegal de dezvoltare a diferitelor societăți. Acest ritm este corelat cu progresele tehnologice şi organizaționale, care oferă un avantaj mare anumitor societăți în raport cu altele. De exemplu, apariția corăbiilor dotate cu tunuri cu bătaie lungă şi dezvoltarea comerțului în spațiul atlantic după anul 1500 nu au adus beneficii *uniform* statelor europene, unele fiind mult mai avantajate comparativ cu celelalte. În mod similar, dezvoltarea ulterioară a motorului cu abur şi resursele de cărbune şi metal pe care aceasta le presupunea a sporit masiv puterea relativă a anumitor națiuni, diminuând-o astfel pe a altora. Odată ce capacitățile lor productive au fost îmbunătățite, în mod firesc statele au fost capabile să susțină mai uşor povara fiscală a înarmării pe scară largă pe timp de pace şi a întreținerii şi aprovizionării armatelor şi flotelor pe timp de război. Exprimat astfel, sună a mercantilism grosolan, însă de obicei bogăția este necesară pentru a susține puterea militară şi puterea militară e necesară pentru a dobândi şi a proteja bogăția. Dacă un procent prea mare din resursele unui stat sunt totuşi deviate de la crearea bogăției către scopuri militare, pe termen lung acest lucru va conduce la o slăbire a puterii naționale, în acelaşi fel, dacă un stat se supraextinde strategic – de exemplu prin cucerirea multor teritorii sau prin angajarea în războaie costisitoare – apare riscul ca beneficiile

potențiale ale expansiunii externe să fie depăşite de costurile realizării acestui obiectiv. Această dilemă devine acută dacă națiunea respectivă a intrat într-o perioadă de relativ declin economic. Istoria ascensiunii şi decăderii ulterioare a liderilor sistemului de mari puteri, începând de la avansul Europei Vestice în secolul al XVI-lea, adică al unor națiuni cum ar fi Spania, Țările de Jos, Franța, Imperiul Britanic şi acum Statele Unite, arată o corelație foarte semnificativă *pe termen lung* între capacitățile productive şi de creştere a veniturilor, pe de o parte, şi forța militară, pe de altă parte.

Istoria „ascensiunii şi decăderii marilor puteri", care este prezentată în aceste capitole, poate fi amintită pe scurt aici. Primul capitol oferă cadrul pentru tot ce urmează, prin examinarea situației lumii din jurul anului 1500 şi prin analizarea atuurilor şi slăbiciunilor fiecărui „centru de putere" din acea vreme: China dinastiei Ming, Imperiul Otoman şi corespondentul său musulman din India, Imperiul Mogul, Rusia, Japonia perioadei Tokugawa şi grupul de state din Europa Vest-Centrală. La începutul secolului al XVI-lea nu era nici pe departe evident că ultima dintre regiunile menționate mai sus era destinată să se ridice deasupra tuturor celorlalte. Dar oricât de impunătoare şi de organizate păreau a fi unele din aceste imperii orientale comparativ cu Europa, toate sufereau consecințele existenței unei autorități centralizate care insista asupra uniformității de credințe şi de practici nu numai în ce priveşte religia oficială a statului, dar şi în domenii cum ar fi comerțul sau dezvoltarea armamentului. Absența unei asemenea autorități supreme în Europa şi rivalitatea războinică dintre diversele regate şi oraşe-stat a stimulat o preocupare constantă pentru progresul militar, care a interacționat fructuos cu noile descoperiri tehnologice şi avansul comercial, care făceau şi ele parte din acest mediu antreprenorial competitiv. Fiind grevate de mai puține obstacole în calea schimbării, societățile europene au intrat într-o spirală ascendentă

constantă a creşterii economice şi a îmbunătăţirii eficacităţii militare care, de-a lungul timpului, avea să le situeze în faţa tuturor celorlalte regiuni ale globului.

În timp ce această dinamică a schimbării tehnologice şi a competitivităţii militare a dus Europa înainte în hărţuielile sale obişnuite pe drumul său pluralist, rămânea totuşi posibilitatea ca unul din statele concurente să dobândească suficiente resurse pentru a le surclasa pe celelalte şi astfel să domine continentul. Pentru aproximativ 150 de ani după 1500, un bloc dinastico-religios format din habsburgii spanioli şi austrieci părea să fie pe cale de a înfăptui tocmai acest lucru. Capitolul 2 este dedicat în întregime eforturilor celorlalte state europene importante de a tempera acest „apetit habsburgic pentru supremaţie". Ca şi în restul acestei cărţi, sunt analizate atuurile şi slăbiciunile relative ale fiecăreia dintre puterile dominante, în lumina mai amplă a schimbărilor economice şi tehnologice ce afectau societăţile apusene ca întreg, pentru ca cititorul să poată înţelege mai bine consecinţele numeroaselor războaie ale acestei perioade. Tema principală a acestui capitol este că în ciuda numeroaselor resurse posedate de monarhii habsburgi, ei s-au supralicitat în mod constant prin conflicte militare repetate, devenind prea apăsători din punct de vedere militar pentru economiile lor slăbite. Deşi celelalte mari puteri europene nu suferit de pe urma acestor războaie prelungite, ele au reuşit – la limită totuşi – să menţină, mai bine decât au făcut-o adversarii lor habsburgi, echilibrul între resursele materiale şi puterea lor militară.

Luptele care au avut loc între marile puteri între 1660 şi 1815 – acoperite de capitolul 3 – nu pot fi rezumate cu uşurinţă ca o competiţie între un bloc mai mare şi numeroşii săi rivali. În această perioadă complicată, câteva dintre fostele mari puteri cum, ar fi Spania sau Ţările de Jos, au

coborât pe o poziție secundară, în timp ce treptat s-au impus alte cinci state (Franța, Marea Britanie, Rusia, Austria şi Prusia), care au ajuns să domine diplomația şi războaiele în Europa secolului al XVIII-lea şi să se angajeze într-o serie de războaie îndelungate, de coaliții, punctate de schimbări rapide de alianțe. Aceasta a fost o epocă în care Franța, mai întâi sub Ludovic al XIV-lea şi apoi sub Napoleon, a fost mai aproape de a controla Europa decât oricând înainte sau ulterior acestei perioade. Însă eforturile francezilor erau întotdeauna ținute sub control, cel puțin în ultimă instanță, de o combinație a celorlalte puteri. De vreme ce la sfârşitul secolului al XVIII-lea costurile întreținerii permanente a unor armate şi flote naționale a devenit teribil de mare, o țară care putea crea un sistem bancar şi de creditare avansat (cum a fost Marea Britanie), putea să se bucure de multe avantaje comparativ cu rivalii săi înapoiați financiar. Poziția geopolitică a avut, de asemenea, o mare importanță în hotărârea destinului puterilor, supuse la provocări numeroase şi foarte schimbătoare, lucru care ne va ajuta să explicăm felul în care două națiuni „marginale", cum sunt cea rusă şi cea britanică, au devenit din ce în ce mai importante după 1815. Amândouă au deținut capacitatea de a interveni în luptele din Europa Vest-Centrală, rămânând totuşi protejate geografie de acest spațiu, şi ambele s-au extins în lumea *extra*europeană în decursul secolului al XVIII-lea, asigurându-se totodată că pe continent era menținută balanța de putere. În ultimele decenii ale acestui secol, în Marea Britanie a demarat revoluția industrială, fapt ce a oferit statului o mai mare capacitate de a coloniza teritoriile de peste mări şi de a zădărnici aspirația lui Napoleon de supremație europeană.

Prin contrast, timp de aproape un secol după 1815, în mod remarcabil, aproape că nu au existat războaie îndelungate de coaliții. A existat un echilibru strategic, susținut de toate marile puteri ale sistemului european, astfel că nicio națiune

nu a fost capabilă sau dornică de a aspira la dominanță. Principalele preocupări ale guvernelor în decadele de după 1815 au vizat instabilitatea internă şi (în cazul Rusiei şi al Statelor Unite) continuarea expansiunii în interiorul masei continentale. Această situație internațională relativ stabilă a permis Imperiului Britanic să ajungă la apogeu ca putere globală în termeni navali, coloniali şi comerciali, influențând favorabil şi virtualul său monopol asupra producției industriale a motorului cu abur. La jumătatea secolului al XIX-lea, industrializarea s-a răspândit şi în alte regiuni, începând să încline balanța internațională dinspre vechile puteri către acele țări care aveau deopotrivă organizarea şi resursele necesare exploatării noilor tehnologii şi mijloace de producție. Cele câteva conflicte majore ale acestei epoci – Războiul Crimeii, Războiul Civil American şi Războiul franco-prusac aduceau deja înfrângerea asupra acelor societăți care eşuaseră să-şi modernizeze sistemul militar şi cărora le lipsea ampla infrastructură industrială necesară susținerii armatelor vaste şi armamentului mult mai scump şi complicat care transforma acum natura războiului.

Pe măsură ce secolul XX se apropia, ritmul schimbării tehnologice şi rata inegală de dezvoltare a făcut sistemul internațional mult mai instabil şi mai complex decât fusese cu jumătate de secol înainte. Această situație s-a manifestat prin competiția frenetică de după 1880 dintre marile puteri pentru obținerea de teritorii coloniale suplimentare în Africa, Asia şi Pacific, care era motivată parțial de dorința de câştig, parțial de frica puterilor de a nu fi eclipsate. Situația s-a manifestat, de asemenea, prin intensificarea cursei înarmărilor – atât pe uscat, cât şi pe mare – şi prin crearea unor alianțe militare fixe, chiar şi pe timp de pace, pe măsură ce diferitele guverne îşi căutau parteneri pentru posibile războaie viitoare. Dincolo de frecventele certuri coloniale şi crize internaționale ale perioadei dinainte de 1914, deceniu

după deceniu, indicii puterii economice arătau schimbări fundamentale ale balanței globale, ducând către eclipsa a ceea ce a fost în mod esențial, penii u mai bine de trei secole, un sistem mondial *eurocentric*. În ciuda eforturilor susținute ale unor puteri tradiționale europene, cum ar fi Franța sau Austro-Ungaria, şi a unor națiuni recent unificate, cum ar fi Italia, acestea erau pe cale să piardă cursa. Prin contrast, state enorme, de mărimea unor continente, cum erau Statele Unite şi Rusia, intrau în prim-plan, în Asia şi asta în ciuda ineficienței statului țarist. Dintre națiunile vest-europene, doar Germania avea potențialul de a-şi forța drumul în rândurile clubului select al viitoarelor puteri mondiale. Japonia, pe de altă parte, îşi limita pretențiile de dominanță doar asupra Asiei de Est şi nimic mai mult. Inevitabil, toate aceste schimbări au adus probleme considerabile şi, în cele din urmă, insurmontabile Imperiului Britanic, pentru care devenise mult mai dificil să-şi apere acum interesele globale decât în urmă cu jumătate de secol.

Deşi dezvoltările majore ale celor 50 de ani de după 1900 pot fi văzute ca un proces de emergență a unei lumi bipolare, ducând la criza ulterioară a puterilor „mijlocii" (după cum am menționat în titlurile capitolelor 5 şi 6), totuşi această metamorfoză a întregului sistem nu a fost nici pe departe una lină. Dimpotrivă, marile şi foarte sângeroasele bătălii de uzură ale Primului Război Mondial, bazându-se în special pe organizarea industrială şi eficiența națională, au dat Germaniei imperiale câteva avantaje asupra Rusiei țariste, aflate în proces de modernizare rapidă, dar totuşi încă destul de înapoiată. Însă la doar câteva luni de la victoria Germaniei pe frontul de Est, aceasta a fost pusă în situația de a suporta înfrângerea în Vest, în timp ce aliații săi cedau în mod similar în teatrele de război din Balcani, Italia şi Orientul Apropiat. Datorită ajutorului militar şi în special economic oferit de Statele Unite în ultima perioadă a războiului, Antanta a avut

în cele din urmă resursele necesare pentru a prevala asupra coaliției rivale. Dar a fost o luptă istovitoare pentru toți beligeranții inițiali. Austro-Ungaria a dispărut, Rusia a fost cuprinsă de revoluție, Germania a fost înfrântă, iar Franța, Italia şi chiar Marea Britanie, deşi victorioase, suferiseră mari pierderi. Singurele excepții erau Japonia, care şi-a întărit şi mai mult poziția în Pacific, şi, desigur, Statele Unite, țară care la 1918 devenise, indiscutabil, cea mai mare putere a lumii.

Retragerea rapidă a americanilor din afacerile internaționale după 1919, corelată cu izolaționismul impus Rusiei de regimul bolşevic, a lăsat un sistem internațional care era mai lipsit de legătură cu realitățile economice fundamentale decât fusese probabil în oricare alt moment din cele cinci secole acoperite de această carte. Marea Britanie şi Franța, deşi slăbite, se aflau încă în centrul scenei diplomatice, dar, în anii '30, poziția lor era pusă deja în discuție de națiuni militarizate şi revizioniste, ca Italia, Japonia şi Germania – ultima dintre acestea fiind mult mai hotărâtă să obțină hegemonia europeană decât fusese în 1914. În fundal, Statele Unite rămăseseră de departe cea mai puternică națiune manufacturieră a lumii, în timp ce Rusia lui Stalin se transforma rapid într-o superputere industrială. Prin urmare, dilema puterilor „mijlocii" *revizioniste* era că ele trebuiau să se dezvolte rapid, spre a nu fi copleşite de cei doi giganți continentali. Dilema puterilor mijlocii de *status quo* era dacă nu cumva, luptând pentru blocarea pretendenților germane şi japoneze, se vor uza şi ele într-o măsură comparabilă. Trăgând linia, cel de-al Doilea Război Mondial a confirmat în mod esențial aceste aprehensiuni ale declinului. În ciuda spectaculoaselor victorii timpurii, națiunile Axei nu au putut să reziste în cele din ni mă în fața unui dezechilibru al resurselor productive care era cu mult superior celui din în războiul dintre 1914 şi 1918. Ceea ce au realizat însă ele a

fost eclipsarea Franței şi slăbirea iremediabilă a Marii Britanii – înainte de a fi ele însele copleşite de forțe superioare. În 1943 sosise în sfârşit lumea bipolară prevestită cu decenii înainte, şi balanța militară s-a corelat încă o dată cu distribuția globală a resurselor economice.

Ultimele două capitole ale cărții examinează anii în care a părut să existe cu adevărat o lume bipolară sub aspect militar, economic şi ideologic, lume care a fost reflectată la nivel politic prin numeroasele crize ale Războiului Rece. Poziția Statelor Unite şi a Uniunii Sovietice ca puteri de o clasă aparte pare să fi fost întărită şi de apariția armelor nucleare şi a mecanismelor de lansare la mare distanță, fapt ce sugerează că peisajul strategic, ca şi cel diplomatic, era acum cu totul diferit față de cel de la 1900, ca să nu mai vorbim de cel de la 1800.

Şi totuşi, procesul de ascensiune şi decădere a marilor puteri – de diferențiere a ratelor de creştere şi de schimbare tehnologică, producând schimbări în balanța economică globală, influențând gradual echilibrul militar şi politic – nu încetase. Statele Unite şi URSS au rămas în frunte din punct de vedere militar din anii '60 până în anii '80. Într-adevăr, deoarece ambele puteri au interpretat problemele internaționale în termeni bipolari şi adesea chiar maniheişti, rivalitatea lor le-a împins într-o cursă a înarmărilor din ce în ce mai intensă, în care nicio altă putere nu s-a simțit capabilă să se înscrie. Tot în aceste câteva decenii, balanța producției globale s-a modificat mai rapid decât oricând înainte. Cota-parte a lumii a treia din cuantumul producției industriale totale şi produsul național brut al acesteia au scăzut până la un minimum istoric în deceniul de după 1945, după care a urmat însă o creştere continuă. Europa şi-a revenit de pe urma distrugerilor războiului şi, sub forma Comunității Economice Europene, a devenit cea mai mare entitate comercială mondială. Republica Populară Chineză

face paşi mari înainte într-un ritm impresionant. Creşterea economică de după război a Japoniei a fost atât de impresionantă, încât, conform unor măsurători, a depăşit Rusia la capitolul produs național brut la sfârşitul anilor '80. În schimb, ratele de creştere ale Statelor Unite şi Rusiei au devenit mai lente, iar cota ce le revine din producția şi bogăția mondiale s-a restrâns dramatic începând cu anii '60. Lăsând la o parte toate națiunile mai mici, este evident că deja există o lume *multipolară*, dacă se măsoară doar indicii economici. Având în vedere preocuparea cărții de a analiza interacțiunea dintre strategie şi economie, mi s-a părut necesar să ofer un capitol final (bazat fie şi pe o analiză speculativă) care să analizeze separarea actuală dintre balanțele militare şi cele productive ale marilor puteri şi să indic problemele şi oportunitățile cu care se confruntă astăzi cele cinci mari centre de putere politico-economică – China, Japonia, Comunitatea Economică Europeană, Uniunea Sovietică şi Statele Unite –, pe măsură ce ele se străduiesc să îşi îndeplinească vechea sarcină de a-şi pune în acord scopurile naționale cu mijloacele de a le duce la îndeplinire. Istoria ascensiunii şi decăderii marilor puteri nu a ajuns nici pe departe într-un punct mort.

Deoarece orizontul cărții este atât de cuprinzător, este evident că lucrarea va fi citită de oameni diferiți, cu obiective diferite. Unii cititori vor găsi aici ceea ce au sperat: o cercetare amplă şi totuşi suficient de detaliată a politicii marilor puteri de-a lungul ultimelor cinci secole, a felului în care poziția relativă a fiecăruia din statele din vârful ierarhiei a fost afectată de schimbările economice şi tehnologice, a interacțiunii constante dintre strategie şi economie, atât în perioadele de pace, cât şi în cele supuse testelor războiului. Prin definiție, lucrarea nu se ocupă cu *micile* puteri şi (de obicei) nici cu războaiele mici, bilaterale. Tot prin definiție, cartea este puternic eurocentrică, mai ales în capitolele din

mijloc. Dar, având în vedere subiectul, acest lucru este normal.

Pentru alți cititori, în special pentru acei politologi care acum sunt foarte interesați să extragă reguli generale despre „sistemele mondiale" sau despre tiparele recurente ale războaielor, probabil că acest studiu le va oferi mai puțin decât şi-ar fi dorit. Pentru a evita neînțelegerile, trebuie să precizez clar faptul că lucrarea nu se ocupă, de exemplu, cu teoria conform căreia războaiele majore (sau „sistemice") pot fi asociate cu ciclurile Kondratieff de progres şi regres economic. În plus, nu este preocupată în principal nici de teoriile generale asupra *cauzelor* războiului şi dacă ele sunt provocate de marile puteri în „ascensiune" sau în „declin". De asemenea, nu este o carte despre teoria imperiilor şi despre felul în care este efectuat controlul imperial (cum este cazul, de pildă, în cartea lui Michael Doyle, *Empires)* sau dacă imperiile contribuie la întărirea puterii naționale, în fine, lucrarea nu propune nicio teorie generală despre tipurile de societate şi organizare socială/guvernamentală cele mai eficiente în colectarea de resurse pe timp de război.

De asemenea, există în mod evident în această carte foarte mult material pentru specialiştii care vor să facă asemenea generalizări (şi unul dintre motivele pentru care a fost introdusă o gamă atât de extinsă de note este de a indica, de exemplu, surse mai detaliate pentru cititorii interesați de finanțarea războaielor). Dar problema pe care o au istoricii – spre deosebire de politologi – cu aderarea la teoriile generale priveşte faptul că mărturiile trecutului sunt întotdeauna prea variate pentru a permite concluzii ştiințifice „solide". Astfel, deşi este adevărat că unele războaie (ca, de exemplu, cel din 1939) pot fi puse în legătură cu teama factorilor de decizie legată de schimbările ce ar putea avea loc în balanța totală de putere, acest lucru nu mai este util în explicarea conflictelor care au început în 1776 (Războiul American de Independență), 1792 (Războaiele Revoluției Franceze) sau

1854 (Războiul Crimeii). În acelaşi fel, deşi s-ar putea considera că situaţia Austro-Ungariei din 1914 este un bun exemplu de putere în „declin" care contribuie la declanşarea unui mare război, rămâne totuşi de studiat rolul la fel de important jucat atunci de cele două mari puteri în „ascensiune" – Germania şi Rusia. În mod similar, orice teorie generală care să clarifice dacă imperiile sunt sau nu rentabile sau dacă controlul imperial este afectat de un raport măsurabil „distanţă-putere" este probabil ca pe baza evidenţelor contradictorii disponibile să ajungă la răspunsul banal că uneori acest lucru se întâmplă, alteori nu.

Cu toate acestea, dacă lăsăm la o parte teoriile apriorice şi analizăm doar evidenţele istorice privind „ascensiunea şi decăderea marilor puteri" de-a lungul ultimelor cinci secole, este clar că vor putea fi extrase câteva concluzii generale valide – admiţându-se totodată că pot exista şi excepţii. De exemplu, poate fi detectată o relaţie cauzală între schimbările care s-au produs de-a lungul timpului în echilibrul economic şi productiv general, pe de o parte, şi poziţia ocupată de puterile individuale în sistemul internaţional, pe de altă parte. Deplasarea fluxurilor comerciale dinspre Marea Mediterană spre spaţiul atlantic şi nord-vest-european, care s-a produs începând din secolul al XVI-lea, şi redistribuirea ponderii în producţia industrială mondială în detrimentul Europei Vestice, în deceniile de după 1890, reprezintă bune exemple. În ambele cazuri, schimbările economice au prevestit ascensiunea unor noi mari puteri, care în viitor urmau să aibă un impact decisiv asupra ordinii militare/teritoriale. Din acest motiv, deplasarea balanţelor productive globale spre „linia Pacificului", care a avut loc în ultimele decenii, nu poate fi de interes doar pentru economişti.

În mod similar, evidenţele istorice sugerează că *pe termen lung* există o conexiune foarte clară între ascensiunea şi

decăderea economică a unei mari puteri, pe de o parte, i creşterea, respectiv declinul său ca putere militară importantă (sau ca imperiu mondial), pe de altă parte. Nici acest lucru nu este surprinzător, din moment ce el decurge din două lapte conexe. Primul este că sunt necesare resurse economice pentru a susține un edificiu militar de dimensiuni mari. Al doilea e că, în ce priveşte sistemul internațional, atât bogăția, cât şi puterea sunt întotdeauna *relative* şi trebuie privite ca atare. Acum 300 de ani, autorul mercantilist german von Hornigk observa că:

> ...dacă o națiune este astăzi bogată şi puternică sau nu... depinde nu de abundența sau securitatea oferită de puterea şi bogățiile sale, ci în principal de faptul dacă vecinii săi dețin puteri şi bogății mai mari sau mai mici.

În capitolele care urmează, această observație va fi confirmată în mod repetat. Țările de Jos la mijlocul secolului al XVIII-lea erau mai bogate în termeni *absoluți* decât cu 100 de ani înainte, dar în această etapă cu greu mai puteau fi considerate o mare putere, deoarece vecini precum Franța sau Marea Britanie aveau „mai mult" (în termeni de putere şi bogăție). Franța era în 1914, în termeni absoluți, mai puternică decât fusese în 1850, dar aceasta a oferit o slabă consolare când Franța a fost eclipsată de o Germanie mult mai puternică. Marea Britanie este acum mult mai bogată şi forțele sale armate posedă arme mult mai puternice decât la jumătatea perioadei victoriene, dar aceasta este de prea puțin folos, din moment ce cota sa parte din producția mondială a scăzut de la aproximativ 25% la circa 3%. Dacă o națiune are „mai mult", lucrurile decurg bine; dacă are „mai puțin", atunci apar probleme.

Aceasta nu înseamnă însă că puterea economică relativă şi cea militară relativă ale unei națiuni vor creşte şi vor scădea *în paralel*. Majoritatea exemplelor istorice acoperite aici sugerează că există o „întârziere" notabilă între traiectoria

puterii economice relative a unui stat şi cea a influenței sale militare/teritoriale. Încă o dată, motivul pentru care se întâmplă astfel nu este dificil de înțeles. O putere economică în expansiune – Marea Britanie în anii 1860, Statele Unite în anii 1890, Japonia în zilele noastre – poate prefera să se îmbogățească în loc să cheltuie foarte mult pe armament. Jumătate de secol mai târziu, prioritățile pot foarte bine să se fi schimbat. Expansiunea economică inițială a antrenat după sine obligații peste mări (dependențe de piețe externe şi materii prime, alianțe militare, poate baze militare şi colonii). Alte puteri rivale se află acum într-o ascensiune economică într-un ritm mai rapid, dorind la rândul lor să îşi extindă influența spre exterior. Lumea a devenit un loc mai competitiv, iar cotele de piață se erodează. Observatorii pesimişti vorbesc de declin; oamenii de stat patrioți fac apel la „reînnoire".

În aceste circumstanțe mai problematice, o mare putere se poate afla în situația de a cheltui *mult mai mult* pentru apărare decât o făcea cu două generații în urmă şi de a descoperi totuşi că lumea este un loc mai puțin sigur – din simplul motiv că alte puteri s-au dezvoltat mai rapid, devenind mai competitive. Spania imperială a cheltuit mult mai mult cu armata sa în complicații ani dintre 1630 şi 1640 decât în anii 1580, când economia castiliană era mai sănătoasă. Cheltuielile britanice cu apărarea erau cu mult mai mari la 1910, în timpul regelui Edward VII, decât, să spunem, la moartea lui Palmerston, în 1865, când economia britanică era relativ la momentul său de vârf. Dar un britanic de la 1910 se simțea mai în siguranță decât unul de la 1865? Cu aceeaşi problemă, după cum se va argumenta în cele ce urmează, se confruntă Statele Unite şi Uniunea Sovietică acum. Marile puteri aflate într-un declin relativ reacționează instinctiv prin mărirea cheltuielilor de „securitate", deturnând resurse potențiale de la „investiții" şi complicându-şi astfel dilema pe termen lung.

O altă concluzie generală care poate fi trasă din istoria celor 500 de ani prezentați aici este că există o corelație foarte puternică între rezultatele *războaielor majore de coaliție* pentru supremația europeană sau globală şi cantitatea de resurse productive mobilizate de fiecare parte. Acest lucru a fost valabil pentru luptele împotriva habsburgilor spanioli şi austrieci, pentru unul dintre cele mai importante conflicte din secolul al XVIII-lea, cum a fost Războiul Succesiunii Spaniole, pentru Războiul de Şapte Ani, războaiele napoleoniene şi pentru cele două războaie mondiale ale secolului XX. Un război îndelungat, de uzură se transformă în cele din urmă într-un test al capacității relative a fiecărei coaliții. Dacă una din părți deține „mai mult" sau „mai puțin" devine tot mai important pe măsură ce conflictul se prelungeşte.

Se pot face aceste generalizări fără a cădea însă în capcana determinismului economic brut. În ciuda interesului constant al acestei cărți în urmărirea „tendințelor mai largi" din afacerile internaționale de-a lungul ultimelor cinci secole, *nu* se afirmă că economia determină orice eveniment sau că este singurul motiv pentru succesul sau eşecul unei națiuni. Există pur şi simplu prea multe dovezi care trimit spre alte lucruri: geografia, organizarea militară, moralul națiunii, sistemul de alianțe şi mulți alți factori care pot afecta cu toții puterea relativă a membrilor sistemului de state. În secolul al XVIII-lea, de exemplu, Provinciile Unite[1] reprezentau regiunea cea mai bogată din Europa, iar Rusia cea mai săracă. Totuşi, republica olandeză a decăzut, iar Rusia s-a afirmat. Nebunia unui om (de exemplu, Hitler) şi priceperea pe câmpul de luptă (a regimentelor spaniole în secolul al XVI-lea sau a infanteriei germane în secolul XX) pot de asemenea să explice în mare măsură anumite victorii sau înfrângeri. Însă ceea ce pare cu adevărat incontestabil este faptul că în războaiele îndelungate (de obicei de coaliție) dintre marile puteri victoria a aparținut în mod repetat taberei cu o bază

de producție mai înfloritoare – sau, după cum obișnuiau să spună căpitanii spanioli, celui care deținea ultimul *escudo*[2] Multe dintre cele ce urmează vor confirma această judecată cinică, dar în esență corectă. Şi tocmai din motivul că pozițiile de putere ale națiunilor conducătoare au fost strâns corelate cu poziția lor economică relativă de-a lungul ultimelor cinci secole. Astfel că merită să ne întrebăm care vor fi implicațiile tendințelor economice şi tehnologice de astăzi asupra balanței curente de putere. Acest lucru nu contestă faptul că oamenii îşi fac propria istorie, însă ei o edifică într-un context istoric care poate să restricționeze (ori să deschidă) unele posibilități.

Un prim model pentru prezenta carte a fost eseul din 1833 al faimosului istoric prusac Leopold von Ranke despre *die grossen Mächte* (marile puteri), în care examina suişurile şi coborâşurile din balanța internațională de putere de după declinul Spaniei, încercând să arate cum anumite țări au ajuns în prim-plan, decăzând apoi. Ranke îşi încheia eseul cu o analiză a lumii contemporane lui şi a ceea ce se întâmpla după înfrângerea Franței şi a pretențiilor sale de supremație, ca urmare a războaielor napoleoniene. Examinând „perspectivele" fiecăreia dintre marile puteri de atunci, a fost şi el tentat să părăsească poziția istoricului şi să păşească pe tărâmul nesigur al speculațiilor despre viitor.

A scrie un eseu despre „marile puteri" este un lucru; a spune povestea lor sub formă de carte este cu totul altceva. Intenția mea inițială a fost să scriu o carte scurtă, „eseistică", presupunând că cititorii cunosc (măcar vag) detaliile de fundal despre modificarea ratelor de creştere sau despre problemele geostrategice particulare cu care se confrunta una sau alta dintre marile puteri. Pe măsură ce am început să trimit primele capitole ale acestei cărți la referenți ori să inițiez discuții de probă despre unele dintre lemele sale, mi-a devenit tot mai clar că pornisem de la o presupoziție falsă.

Ceea ce doreau majoritatea cititorilor sau auditorilor era o acoperire *mai* detaliată a fundalului, din motivul simplu că nu era disponibil niciun studiu care să relateze istoria schimbărilor ce au apărut în balanțele de putere economică şi strategică. Cauza era că nici istoricii economici, nici cei militari nu abordaseră această arie de studiu, subiectul în sine rămânând neglijat. Dacă detaliile abundente care apar atât în text, cât şi în note au vreo justificare, aceasta este de a umple acest hiat critic din istoria ascensiunii şi decăderii marilor puteri.

Partea I.

Strategie şi economie în lumea preindustrială

Capitolul 1.
Ascensiunea lumii occidentale

În anul 1500, data aleasă de numeroşi cercetători pentru a marca diviziunea dintre timpurile moderne şi cele premoderne[3], nu era nici pe departe evident pentru locuitorii Europei că acest continent avea să-şi impună dominaţia asupra unei mari părţi din restul planetei. Cunoştinţele pe care le aveau ei despre marile civilizaţii ale Orientului erau fragmentare şi mult prea adesea eronate, bazate pe povestiri ale călătorilor. Totuşi, imaginea larg răspândită a unor mari imperii orientale posedând bogăţii fabuloase şi armate imense era destul de exactă şi la primul contact aceste societăţi trebuie să fi părut mult mai favorabil înzestrate decât popoarele şi statele din Europa Apuseană. Într-adevăr, în comparaţie cu aceste mari centre culturale şi economice, slăbiciunile relative ale Europei păreau mult mai evidente decât atuurile sale. Pentru început, nu era nici cea mai fertilă, nici cea mai dens populată regiune a lumii. India şi China o depăşeau sub fiecare aspect. Geopolitic, „continentul" european avea o formă improprie – mărginit de gheţuri şi de ape la nord şi vest, deschis la frecvente invazii terestre dinspre est şi vulnerabil la învăluiri strategice în sud. La 1500 şi o perioadă îndelungată înainte şi după acest moment, acestea nu erau nişte consideraţii abstracte. Doar

cu opt ani înainte, Granada, ultima regiune musulmană din Spania, cedase în fața armatelor lui Ferdinand şi ale Isabelei, dar acest lucru a însemnat doar sfârşitul unei campanii regionale, nu al luptei cu mult mai ample dintre creştinătate şi forțele Profetului. În mare parte a lumii vestice încă persista şocul căderii Constantinopolului în 1453, un eveniment care părea cu atât mai pregnant cu cât nu a marcat nici pe departe limita înaintării turcilor otomani. Până la sfârşitul secolului, ei cuceriseră Grecia şi Insulele Ionice, Bosnia, Albania şi o mare parte din restul Balcanilor, iar ceea ce era mai rău abia urma să vină în anii 1520, când formidabilele lor armate de ieniceri aveau să ajungă aproape de Budapesta şi Viena. În sud, unde galerele otomane prădau porturile italiene, papii au început să se teamă că Roma va avea în curând aceeaşi soartă ca şi Constantinopolul[4].

În timp ce aceste amenințări păreau să facă parte dintr-o mare strategie coerentă coordonată de sultanul Mehmet al II-lea şi succesorii săi, răspunsul europenilor a fost incoerent şi necoordonat. Spre deosebire de Imperiul Otoman şi de cel chinez sau de regimul pe care mogulii erau pe cale să îl impună curând în India, niciodată nu a existat o Europă unită, în care toți să recunoască un singur lider secular sau religios. În schimb Europa era un talmeş-balmeş de mici regate, principate, mărci şi oraşe-state. Câteva monarhii mai puternice se consolidau în vest, în special Spania, Franța şi Anglia, dar niciuna nu avea să fie lipsită de tensiuni interne şi toate le considerau pe celelalte ca rivale mai degrabă decât ca aliate în lupta împotriva islamului.

Nu se putea spune nici că Europa deținea avantaje pronunțate în domeniile culturii, matematicii, ingineriei sau al tehnologiilor de navigație ş.a. în comparație cu marile civilizații ale Asiei. O parte considerabilă a moştenirii culturale şi ştiințifice europene era „împrumutată", în orice caz, de la islamici, la fel cum şi societățile musulmane împrumutaseră timp de secole de la China prin intermediul

comerțului, cuceririlor şi colonizării. Privind retrospectiv, putem observa că la sfârşitul secolului al XV-lea Europa era într-un proces accelerat de avans comercial şi tehnologic. Însă, probabil, comentariul general cel mai corect ar fi că fiecare dintre aceste mari centre ale civilizației mondiale se afla, în linii mari, la un stadiu similar de dezvoltare la acea vreme, unele dintre ele fiind mai avansate în anumite domenii, dar mai înapoiate în altele. Din punct de vedere tehnologic şi, prin urmare, militar Imperiul Otoman, China dinastiei Ming şi, puțin mai târziu, nordul Indiei, sub dominația mogulilor, alături de sistemul de state europene, cu ramificația lui moscovită, erau toate mult superioare societăților risipite ale Africii, Americii şi Oceaniei. Deşi putem spune că Europa era unul dintre cele mai importante centre de putere culturală la 1500, nu era nici pe departe evident că ea avea să devină liderul într-o zi. Înainte de a investiga cauzele ascensiunii sale este, deci, necesar să examinăm slăbiciunile şi atuurile celorlalți pretendenți.

China dinastiei Ming

Dintre toate civilizațiile vremurilor premoderne, niciuna nu a părut mai avansată şi nu s-a simțit mai superioară decât China[5]. Populația sa considerabilă – 100–130 de milioane de oameni, față de cele 50–55 de milioane ale Europei în secolul al XV-lea –, cultura ei remarcabilă, câmpiile sale irigate şi extrem de fertile, legate printr-un splendid sistem de canale încă din secolul al XI-lea, şi administrația sa ierarhizată şi unificată, condusă de o birocrație confucianistă bine educată, au oferit societății chineze o coerență şi o sofisticare invidiate de vizitatorii străini. Este adevărat că această civilizație a suferit perturbări serioase din cauza hoardelor

mongole şi a intrat sub dominaţie mongolă după invazia lui Kublai Han. Dar China avea obiceiul să îşi influenţeze cuceritorii mai mult decât se lăsa ea influenţată de ei, iar când dinastia Ming a apărut în 1368 pentru a reunifica imperiul şi a-i înfrânge în cele din urmă pe mongoli, încă mai exista o mare parte din vechea ordine şi erudiţie.

Pentru cititorii crescuţi în respectul ştiinţei „occidentale", cea mai izbitoare caracteristică a civilizaţiei chineze trebuie să fie precocitatea ei tehnologică. Existau de mult biblioteci uriaşe. Tiparniţa apăruse deja în China din secolul al XI-lea şi curând după aceasta exista deja un mare număr de cărţi. Comerţul şi industria, stimulate de construcţia de canale şi de presiunile populaţiei, erau la fel de sofisticate. Oraşele chineze erau mult mai mari decât echivalentele lor europene medievale, iar rutele comerciale erau la fel de extinse. Bancnotele au înlesnit mai devreme fluxul comercial şi creşterea preţelor. În ultimele decenii ale secolului al XI-lea exista o enormă industrie a fierului în nordul Chinei, producându-se aproximativ 125.000 de tone/an, în principal de uz militar şi guvernamental. Armata de peste un milion de soldaţi era, de exemplu, o piaţă enormă pentru produsele din fier. Este demn de menţionat că producţia de fier în acel moment era cu mult mai mare decât producţia britanică din primele etape ale Revoluţiei Industriale, şapte secole mai târziu! Tot chinezii au fost, probabil, cei care au inventat praful de puşcă, iar tunurile au fost folosite de dinastia Ming pentru a-i înlătura pe mongoli la sfârşitul secolului al XIV-lea[6].

Având în vedere evidenţa avansului cultural şi tehnologic al chinezilor, nu este surprinzător să aflăm că ei se orientaseră spre explorare şi comerţ peste mări. Busola magnetică a fost altă invenţie chinezească, iar unele dintre vasele lor erau la fel de mari ca galerele spaniole de mai târziu. Comerţul cu Indiile şi insulele din Pacific era *potenţial* la fel de profitabil ca şi cel de pe rutele caravanelor. Războiul

naval fusese practicat pe fluviul Yangtze cu multe decenii înainte (pentru a înfrânge vasele dinastiei Sung în anii 1260, Kublai Han a fost nevoit să îşi construiască propria mare flotă de nave de luptă echipate cu maşini de aruncat proiectile), iar comerțul cu grâne de-a lungul coastei era înfloritor la începutul secolului al XIV-lea. În 1420, flota dinastiei Ming număra, conform documentelor, 1.530 de vase de luptă, incluzând 400 de mari fortărețe plutitoare şi 250 de vase concepute pentru călătorii la distanțe mari. O asemenea forță eclipsa, dar nu includea numeroasele vase administrate privat care erau deja angajate în comerțul cu Coreea, Japonia, Asia de Sud-Est şi chiar estul Africii. Statul chinez obținea venituri de pe urma acestui comerț maritim, căutând să îl impoziteze.

Cele mai faimoase dintre expedițiile *oficiale* peste mări au fost cele şapte lungi călătorii ale amiralului Cheng Ho, întreprinse între anii 1405 şi 1433. Fiind compuse uneori din sute de vase şi zeci de mii de oameni, aceste flote au vizitat porturi de la Malacca şi Ceylon până la intrarea în Marea Roşie şi Zanzibar. Le-au oferit, pe de o parte, daruri liderilor locali deferenți, pe de altă parte, i-au obligat pe recalcitranți să recunoască autoritatea Pekinului. Un vas s-a întors cu girafe din estul Africii pentru a-l amuza pe împăratul chinez; altul a adus un lider ceylonez care fusese suficient de nechibzuit încât să nu recunoască supremația Fiului Cerului. (Merită menționat totuşi că, spre deosebire de portughezi, olandezi şi alți invadatori europeni ai Oceanului Indian, chinezii se pare că nu au comis niciodată jafuri sau omoruri.) Din ce ne pot spune istoricii şi arheologii despre mărimea, puterea şi navigabilitatea flotei lui Cheng Ho – câteva dintre cele mai mari vase par să fi avut în jur de 122 de metri lungime şi peste 1500 de tone –, aceasta ar fi fost capabilă să navigheze cu uşurință în jurul Africii şi să „descopere" Portugalia cu mai multe decenii înainte ca expedițiile lui Henric Navigatorul să înceapă să exploreze în

mod serios teritoriile la sud de Ceuta[7].

Însă expediția chineză din 1433 a fost ultima din această serie, căci trei ani mai târziu un edict imperial a interzis construirea de vase maritime; mai târziu, alt ordin a interzis existența corăbiilor cu mai mult de două catarge. Personalul naval a trebuit să se angajeze de atunci pe vasele mai mici de pe Marele Canal. Marile nave de război ale lui Cheng Ho au fost andocate şi lăsate să putrezească. În ciuda tuturor oportunităților care îi făceau cu ochiul de peste mări, China hotărâse să întoarcă spatele lumii.

Această decizie a avut, cu siguranță, o motivație strategică întemeiată. Frontierele nordice ale imperiului erau din nou amenințate de mongoli şi poate a părut prudent ca resursele militare să fie concentrate în această arie mai vulnerabilă. În aceste circumstanțe, o flotă mare era un lux şi, în plus, tentativa chineză de expansiune spre sud în Annam (Vietnam) se dovedea nefructuoasă şi costisitoare. Şi totuşi, acest raționament destul de valid pare să nu fi fost reconsiderat mai târziu, când dezavantajele reducerii flotei au devenit evidente. După aproximativ un secol, regiunea de coastă a Chinei şi chiar unele oraşe de pe Yangtze erau atacate de piraţi japonezi, însă nu a existat un demers serios de reconstrucție a flotei imperiale. Nici măcar aparițiile repetate ale navelor portugheze în largul coastelor chineze nu au forțat o reconsiderare[8]. Apărarea pe uscat era suficientă, gândeau mandarinii, de vreme ce supuşilor chinezi li se interzisese în întregime comerțul maritim.

În afară de costuri şi alte contrastimulente implicate, un element-cheie în retragerea Chinei l-a reprezentat profundul conservatorism al birocrației confucianiste[9], un conservatorism întărit în perioada Ming de resentimentul față de schimbările pe care le impuseră mongolii. În această atmosferă de „Restaurație”, autoritățile au fost preocupate să păstreze şi să recupereze trecutul, nu să creeze un viitor mai luminos, bazat pe comerțul şi expansiunea peste mări.

Conform codului confucian, războiul în sine este o activitate deplorabilă, iar forțele armate sunt necesare doar de frica atacurilor barbarilor ori a revoltelor interne. Antipatia mandarinilor față de armată (şi flotă) era însoțită de suspiciunea față de negustori. Acumularea capitalului privat, practica de a cumpăra ieftin şi a vinde scump, ostentația negustorilor *nouveau riches* ofensau elita savantă a birocraților – aproape la fel de mult pe cât stârneau resentimente maselor muncitoare. Deşi nu au dorit să stopeze întreaga economie de piață, mandarinii au intervenit adesea împotriva anumitor comercianți, confiscându-le proprietățile şi interzicându-le să mai facă afaceri. Comerțul *exterior* în care erau implicați supuşi chinezi trebuie să fi părut cu atât mai dubios în ochii mandarinilor, pentru simplul motiv că scăpa şi mai mult controlului lor.

Această aversiune față de comerț şi față de capitalul privat nu intră în conflict cu enormele realizări tehnologice menționate mai sus. Reconstruirea de către dinastia Ming a Marelui Zid şi dezvoltarea sistemului de canale, a metalurgiei şi a flotei imperiale au fost în folosul *statului*, deoarece birocrația l-a sfătuit pe împărat că ele erau necesare. Dar, la fel cum aceste proiecte au putut fi demarate, tot astfel puteau fi şi neglijate. Canalele au fost lăsate în paragină, armata a fost lipsită periodic de echipament nou, ceasurile astronomice (construite pe la 1090) au fost neglijate, iar articolele din fier au intrat treptat în desuetudine. Aceştia nu erau singurii factori de descurajare a creşterii economice. Tiparul a fost restricționat la lucrările savante şi nu a fost folosit pentru diseminarea la scară largă a cunoştințelor practice, ca să nu mai vorbim de critica socială. Utilizarea banilor de hârtie a fost întreruptă. Oraşelor chinezeşti nu le-a fost niciodată permisă autonomia celor din Vest. Nu existau târgoveți chinezi, cu tot ce implică acest termen, iar când locația curții imperiale chineze era schimbată, capitala trebuia să fie mutată şi ea. Însă, fără încurajare oficială,

negustorii şi alți întreprinzători nu puteau prospera, şi chiar şi cei care acumulaseră capital aveau tendința de a-l cheltui pe proprietăți funciare şi educație, mai degrabă decât să îl investească în dezvoltarea protoindustrială. În mod similar, interzicerea comerțului maritim şi a pescuitului a îndepărtat alt stimul potențial pentru o creştere economică susținută. Un asemenea comerț exterior, cum a fost cel practicat cu portughezii şi olandezii în următoarele secole, viza produsele de lux şi (cu toate că existau fără îndoială multe evaziuni) era controlat de autorități.

În consecință, China dinastiei Ming a fost un teritoriu mult mai puțin întreprinzător şi viguros decât fusese sub dinastia Sung în urmă cu patru secole. Tehnicile agricole au fost îmbunătățite în perioada Ming, fără dubiu, însă după un timp nici măcar creşterea intensivă a animalelor şi utilizarea terenurilor marginale nu au mai putut ține pasul cu explozia populației, care a rămas să fie ținută sub control doar de instrumentele malthusiene ale epidemiilor, inundațiilor şi războiului, toate fiind foarte dificil de controlat. Nici măcar înlocuirea dinastiei Ming de mult mai viguroasa dinastie Manchu după 1644 nu a putut opri relativul declin constant.

Un ultim detaliu poate rezuma această istorie. În 1736 – când atelierele metalurgice ale lui Abraham Darby începeau să înflorească la Coalbrookdale – furnalele şi cuptoarele cu cocs din Henan şi Hebei erau complet abandonate. Ele fuseseră importante înainte de debarcarea lui William Cuceritorul la Hastings. Aveau să-şi reînceapă producția abia în secolul XX.

Lumea musulmană

Chiar şi primii navigatori europeni care au vizitat China la

începutul secolului al XVI-lea, deşi impresionaţi de mărimea, populaţia şi bogăţiile ei, puteau observa că aceasta era o ţară care se întorsese către sine. Această remarcă nu putea fi făcută, cu siguranţă, despre Imperiul Otoman, care era atunci în etapele de mijloc ale expansiunii sale şi care, fiind mai aproape, era cu atât mai ameninţător pentru creştinătate. Privind dintr-o perspectivă istorică şi geografică mai largă, ar fi corect să spunem că statele musulmane au fost de fapt cele care reprezentau forţele de expansiune cele mai rapide în afacerile internaţionale în secolul al XVI-lea. Nu erau doar turcii otomani, care înaintau către vest, ci şi dinastia Sefevidă din Persia se bucura de o revenire a puterii, prosperităţii şi înaltei culturi, în special sub domniile lui Ismail I (1502–1524) şi Abbas I (1587–1629); un lanţ de hanate musulmane puternice controlau încă vechiul drum al mătăsii, via Kaşgar şi Turfan, către China; în Africa de Vest exista, de asemenea, un lanţ de state musulmane, cum ar fi Bornu, Sokoto şi Timbuktu; imperiul hindu din Java era cucerit de forţele musulmane la începutul secolului al XVI-lea, iar regele Kabulului, Babur, intra în India pe drumul dinspre nord-vest al cuceritorilor, instituind Imperiul Mogul în 1526. Deşi controlul asupra Indiei a fost instabil la început, el a fost consolidat cu succes de nepotul lui Babur, Akbar (1556–1605), care a creat un imperiu nord-indian ce se întindea de la Balucistan în vest până la Bengal în est. Pe parcursul secolului al XVII-lea, succesorii lui Akbar au înaintat şi mai mult spre sud, în defavoarea maraţilor hinduşi, vin aceeaşi perioadă în care olandezii, britanicii şi francezii pătrundeau în peninsula indiană dinspre mare, desigur, într-o formă mult mai puţin substanţială. Acestor semne seculare ale expansiunii musulmanilor trebuie să li se adauge şi creşterea accentuată a numărului de credincioşi în Africa şi în Indii, în comparaţie cu care prozelitismul misiunilor creştine pălea.

Dar cea mai mare provocare musulmană pentru Europa la

începutul modernității o constituiau, desigur, turcii otomani sau, mai degrabă, formidabila lor armată, înzestrată eu cea mai bună tehnică de asediu a epocii. Deja la începutul secolului al XVI-lea, teritoriul lor se întindea din Crimeea (unde cuceriseră centrele comerciale genoveze) până la Marea Egee (unde dezmembrau imperiul venețian) şi Levant. În 1516, armatele otomane au cucerit Damascul, iar în anul următor au intrat în Egipt, zdrobind forțele mamelucilor prin utilizarea tunurilor turceşti. După ce au închis astfel drumul mirodeniilor dinspre Indii, s-au deplasat spre sud pe cursul Nilului şi au ajuns, prin Marea Roşie, în Oceanul Indian, unde au contracarat incursiunile portugheze. Dacă acest fapt i-a perturbat pe navigatorii iberici, n-a fost nimic pe lângă groaza pe care armatele turceşti au semănat-o în rândul prinților şi popoarelor din Europa Estică şi Sudică. Turcii dețineau deja Bulgaria şi Serbia şi aveau influența predominantă în Valahia şi în jurul Mării Negre. Urmând expansiunii sudice împotriva Egiptului şi a Arabiei, sub Suleiman Magnificul (1520–1566) au început din nou presiunile asupra Europei. Ungaria, cel mai mare bastion estic al creştinătății în acea vreme, nu a mai putut rezista armatelor otomane superioare şi a fost înfrântă după bătălia de la Mohács din 1526, an în care – coincidență – Babur câştiga victoria de la Pânipat, prin care instituia Imperiul Mogul. Oare întreaga Europă urma să aibă în curând aceeaşi soartă ca şi nordul Indiei? La 1529, când turcii asediau Viena, acest lucru trebuie să le fi părut unora o posibilitate reală. În realitate, Sfântul Imperiu Roman şi linia stabilită atunci în nordul Ungariei s-au păstrat, însă după aceasta turcii au reprezentat un pericol constant şi au exercitat o presiune militară care nu a putut fi niciodată ignorată în totalitate. Turcii au asediat din nou Viena chiar în 1683[10].

În multe privințe, expansiunea puterii navale otomane a fost aproape la fel de alarmantă. Ca şi Kublai Han în China, turcii au dezvoltat o flotă doar pentru a slăbi o fortăreață

inamică înconjurată de ape, în acest caz Constantinopolul, împotriva căruia sultanul Mehmet a instituit o blocadă cu mari galere şi sute de vase mai mici, care să ajute la asaltul din 1453. După aceasta, flote formidabile de galere au fost folosite în operaţiunile din Marea Neagră, în campania din sud spre Siria şi Egipt şi într-o întreagă serie de ciocniri cu Veneţia pentru controlul insulelor egeene, al Rodosului, Cretei şi Ciprului. Câteva decenii la începutul secolului al XVI-lea, puterea navală turcească a fost ţinută la distanţă de flotele veneţiană, genoveză şi habsburgică, dar la mijlocul secolului forţele navale musulmane erau deja active de-a lungul întregii coaste nord-africane, atacând porturi din Italia, Spania şi insulele Baleare. Au reuşit să cucerească Ciprul în anii 1570–1571, înainte de a fi înfrânte în bătălia de la Lepanto[11].

Imperiul Otoman a fost, desigur, mult mai mult decât o maşinărie militară. O elită de cuceritori (ca şi manciurienii în China), otomanii impuseseră o unitate de limbă, cultură şi credinţă *oficiale* asupra unei arii mai întinse decât Imperiul Roman şi a unui număr mare de popoare supuse. Înainte de 1500, lumea islamică devansase Europa din punct de vedere cultural şi tehnologic timp de secole. Oraşele lor erau mari, bine luminate şi aveau canalizare, iar în unele dintre ele erau universităţi, biblioteci şi moschei splendide, în matematică, cartografie, medicină şi în multe alte domenii ale ştiinţei şi industriei – cum ar fi morăritul, turnarea de tunuri, farurile şi creşterea cailor – musulmanii se bucurau de un avans. Sistemul otoman de recrutare a viitorilor ieniceri din rândul tinerilor creştini din Balcani produsese un corp militar dedicat şi uniform. Toleranţa faţă de alte rase a adus mulţi greci, evrei şi alţi nemusulmani talentaţi în serviciul sultanului - un maghiar a fost responsabilul cu tunurile în asediul lui Mehmet asupra Constantinopolului. Sub un lider de succes ca Suleiman Magnificul, o puternică birocraţie controla 40 de milioane de supuşi, aceasta în timp ce Spania

avea cinci milioane de locuitori, iar Anglia doar două milioane şi jumătate. Constantinopolul, în perioada sa de înflorire, era mai mare decât oricare alt oraş european, având peste jumătate de milion de locuitori în 1600.

Totuşi, turcii otomani aveau să se clatine şi ei, să se întoarcă înspre sine şi să rateze astfel şansa de a domina lumea, deşi acest lucru a devenit evident abia la un secol după declinul izbitor de asemănător al dinastiei Ming. Într-o anumită măsură, se poate spune că acest proces era urmarea firească a succeselor anterioare ale turcilor. Oricât de bine administrată ar fi fost, armata otomană, deşi era capabilă să menţină întinsele frontiere ale imperiului, cu greu ar fi putut să le lărgească însă fără enorme costuri umane şi financiare. Iar imperialismul otoman, spre deosebire de cel spaniol, olandez şi englez mai târziu, nu era capabil să aducă mari beneficii economice. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea imperiul dădea deja semne de supraextindere strategică, având o armată numeroasă staţionată în Europa Centrală, o flotă costisitoare în Mediterana, trupe angajate în operaţiuni în nordul Africii, Marea Egee, Cipru şi Marea Roşie, iar în Crimeea era nevoie de întăriri pentru a ţine piept puterii ruseşti în expansiune. Nici măcar Orientul Apropiat nu mai era o zonă liniştită, din cauza unei rupturi religioase dezastruoase apărute atunci când ramura şiită cu baza în Irak şi apoi în Persia a pus în discuţie practicile şi învăţăturile sunnite dominante. Uneori situaţia nu diferea cu mult de frământările religioase contemporane din Germania, iar sultanul nu şi-a putut menţine supremaţia decât strivind disidenţa şiită. Oricum, dincolo de graniţă, regatul şiit al Persiei sub domnia lui Abbas cel Mare era pregătit să se alieze cu statele europene împotriva otomanilor, aşa cum şi Franţa cooperase cu turcii „păgâni" împotriva Sfântului Imperiu Roman. Cu această mulţime de adversari, Imperiul Otoman ar fi avut nevoie de administrare remarcabilă pentru a-şi menţine creşterea, dar

după 1566 au domnit succesiv 13 sultani incompetenți.

Inamicii externi şi neajunsurile personale nu oferă însă întreaga explicație. Sistemul a întreg, ca şi cel al Chinei dinastiei Ming, suferea din ce în ce mai mult de câteva dintre defectele centralizării, despotismului şi ortodoxiei severe în atitudinea sa față de inițiativă, disidență şi comerț. Un sultan incompetent putea paraliza Imperiul Otoman într-un mod în care un papă sau un împărat al Sfântului Imperiu Roman nu ar fi putut-o face cu toată Europa. Fără directive clare venite de sus, arterele birocrației s-au înfundat, preferând conservatorismul în locul schimbării şi sufocând inovațiile. Absența expansiunii teritoriale şi a prăzilor după 1550, corelată cu uriaşa creştere a prețurilor, i-a determinat pe ienicerii nemulțumiți să treacă la jaful intern. Negustorii şi întreprinzătorii (dintre care aproape toți erau străini), care înainte fuseseră încurajați, s-au trezit acum că trebuie să plătească taxe impredictibile şi că li se confiscă proprietatea. Taxele tot mai mari au ruinat comerțul şi au depopulat oraşele. Poate că cei mai afectați au fost țăranii, deoarece pământurile şi bunurile lor erau prădate de soldați. Pe măsură ce situația s-a deteriorat, oficialitățile civile s-au orientat şi ele către jaf, cerând mită şi confiscând bunuri. Costurile războaielor şi pierderea comerțului asiatic în timpul conflictelor cu Persia au intensificat căutarea disperată de către autorități a unor noi venituri, lucru care a oferit, la rândul său, puteri mai mari colectorilor de taxe lipsiți de scrupule[12].

Dar mai ales reacția violentă la provocarea religioasă şiită a reflectat şi a anticipat o înăsprire a atitudinilor oficiale față de toate formele de gândire liberă. Tiparul a fost interzis deoarece putea răspândi opinii periculoase. Noțiunile economice au rămas primitive: importurile mărfurilor occidentale erau dorite, dar exporturile erau interzise; breslele erau susținute în eforturile lor de a controla inovațiile şi apariția producătorilor „capitalişti"; criticile

religioase împotriva comercianților s-au intensificat. Disprețuind ideile şi practicile europene, turcii au refuzat să adopte metode mai noi pentru controlul epidemiilor şi, în consecință, populațiile lor au suferit mai mult de pe urma epidemiilor grave. Într-un acces cu totul uimitor de obscurantism, o trupă de ieniceri a distrus un observator al statului în 1580, pretinzând că acesta provoca o epidemie[13]. Forțele armate deveniseră, într-adevăr, un bastion al conservatorismului. Deşi vedeau, uneori chiar pe pielea lor, că forțele europene au arme mai noi, ienicerii nu s-au grăbit să se modernizeze. Tunurile lor voluminoase nu au fost înlocuite de tunurile mai uşoare din fontă. După înfrângerea de la Lepanto, ei nu au construit vase mai mari, în stil european. În sud, flotelor musulmane pur şi simplu li se ordona să rămână în apele mai liniştite ale Mării Roşii şi ale Golfului Persic, evitând astfel nevoia de a construi nave capabile să navigheze pe ocean, după modelul portughez. Poate că există motive tehnice care pot explica aceasta, dar conservatorismul cultural şi tehnologic a jucat, de asemenea, un rol (prin contrast, corsarii berberi au adoptat foarte rapid modelul fregatei pentru vasele lor de război).

Remarcile anterioare despre conservatorism sunt cel puțin la fel de valabile şi în ceea ce priveşte Imperiul Mogul. În ciuda dimensiunii mari a imperiului în momentul său de apogeu şi a geniului militar al câtorva dintre împărații săi, în ciuda strălucirii curților sale şi a măiestriei cu care erau lucrate produsele sale de lux, în ciuda chiar şi a unei sofisticate rețele bancare şi de credit, sistemul era slab în însuşi fundamentul său. O elită musulmană cuceritoare conducea o mare masă de țărani năpăstuiți de sărăcie care erau în majoritate adepți ai hinduismului. În oraşe exista un număr considerabil de negustori, piețe agitate, iar familiile hinduse ce făceau afaceri aveau față de manufactură, comerț şi credite o atitudine care le-ar fi transformat în exemple excelente pentru etica protestantă a lui Weber. În opoziție cu

acest tablou al unei societăți întreprinzătoare, pregătită pentru „demarajul" economic înainte să devină o victimă a colonialismului britanic, sunt imaginile mai sumbre ale numeroşilor factori locali de încetinire prezenți în viața indiană. Rigiditatea tabuurilor religioase hinduse milita împotriva modernizării: rozătoarele şi insectele nu puteau fi omorâte, astfel că se pierdeau mari cantități de produse alimentare; moravurile sociale cu privire la gunoaie şi excremente au condus la condiții insalubre permanente, un teren propice pentru ciuma bubonică; sistemul de caste sufoca inițiativa, inculca ritualul şi restricționa piața, iar influența exercitată de brahmani asupra liderilor locali indieni însemna că acest obscurantism exista şi la cel mai înalt nivel. Aici existau mecanisme de control social foarte insidioase vizând orice tentativă de schimbare radicală. Nu este de mirare că mai târziu mulți britanici, care mai întâi au prădat şi apoi au încercat să guverneze India conform principiilor utilitariste, au plecat în cele din urmă cu sentimentul că această țară a rămas un mister pentru ei[14].

Dar guvernarea mogulilor ar putea fi cu greu comparată cu administrația funcționarilor britanici ai Indian Civil Service. Curțile strălucitoare erau centre ale unui consum remarcabil, la o scară pe care şi Regele Soare de la Versailles ar fi putut-o considera excesivă. Mii de servitori şi paraziți, haine şi bijuterii extravagante, haremuri şi menajerii, şiruri imense de gărzi personale – toate acestea puteau fi plătite doar prin crearea unei maşinării de spoliere sistematică. Perceptorii de taxe, cărora superiorii le impuneau colectarea unor sume fixe, îi jefuiau fără milă şi fără discriminare pe țărani şi pe negustori; indiferent de recoltă sau de felul cum mergea comerțul, banii trebuiau să fie colectați. Neexistând mecanisme de control constituționale sau de altă natură asupra acestor jafuri, exceptând revolta, nu este surprinzător că strângerea taxelor era cunoscută drept „înfulecare". Populația nu primea mai nimic în schimbul acestui tribut

anual colosal. Comunicațiile nu prea s-au îmbunătățit şi nu exista niciun mecanism de asistență în caz de foamete, inundație sau epidemie – care se întâmplau destul de des. Toate acestea fac dinastia Ming să pară benignă, aproape progresistă prin comparație cu Imperiul Mogul. Formal, acesta din urmă avea să decadă deoarece devenise din ce în ce mai greu să se apere de marați în sud, de afgani în nord şi, în fine, de Compania Indiilor de Est. În realitate, cauzele declinului său au fost în mai mare măsură interne decât externe.

Doi marginali: Japonia şi Rusia

În secolul al XVI-lea mai erau alte două state care manifestau semne de consolidare politică şi creştere economică, deşi nu se comparau nici pe departe cu dimensiunea şi populația imperiilor Ming, Otoman şi Mogul. În Extremul Orient, Japonia începea să Iacă paşi înainte exact în momentul în care marele său vecin chinez începea să decadă. Poziția geografică le oferea japonezilor un prim avantaj strategic (la fel ca şi britanicilor), deoarece insularitatea asigura o protecție față de invaziile terestre, protecție de care China nu se bucura. Ruptura dintre insulele japoneze şi continentul asiatic nu era totuşi în niciun caz totală, iar o mare parte a culturii şi religiei japoneze era adaptată după civilizația mai veche. Dar, în timp ce China era guvernată de o birocrație unificată, puterea în Japonia era împărțită între mai multe clanuri feudale, iar împăratul nu era decât cantitate neglijabilă. Guvernarea centralizată care existase în secolul al XIV-lea a fost înlocuită de o vrajbă constantă între clanuri – asemănătoare cu conflictele dintre clanurile din Scoția.

Aceasta nu era o situație ideală pentru comercianți, dar nu a împiedicat în mod considerabil activitatea economică. Pe mare, ca şi pe uscat, întreprinzătorii se înghionteau cu războinicii feudali şi cu aventurierii militari, deoarece toți îşi dăduseră seama că pot obține profit din comerțul maritim est-asiatic. Pirații japonezi colindau coastele Chinei şi ale Coreei după pradă, în acelaşi timp în care alți japonezi se bucurau de şansa de a face schimb de produse cu vizitatorii portughezi şi olandezi din Vest. Misionarii creştini şi mărfurile europene au pătruns în societatea japoneză mult mai rapid decât o făcuseră în distantul şi autosuficientul Imperiu Ming[15].

Această scenă plină de viață, deşi turbulentă avea să fie în curând modificată de utilizarea tot mai extinsă a armelor europene de import. Cum se întâmpla oriunde în lume, puterea gravita în jurul acelor indivizi sau grupuri care posedau resursele necesare pentru a recruta o armată mare înzestrată cu muschete şi, mai important decât orice, cu tunuri. În Japonia, rezultatul a însemnat consolidarea autorității în timpul marelui senior feudal Hideyoshi, ale cărui aspirații l-au făcut să încerce de două ori cucerirea Coreei. După eşecul acestora şi moartea lui Hideyoshi, în 1598, tulburările sociale amenințau din nou Japonia. Însă în câțiva ani întreaga putere a fost consolidată în mâinile lui Ieyasu i a altor shoguni din clanul Tokugawa, care i-au urmat. De această dată, guvernarea militară centralizată nu a mai putut fi zdruncinată.

În multe privințe, Japonia perioadei Tokugawa poseda caracteristicile „noilor monarhii" care apăruseră în Europa în secolul anterior. Marea diferență a constat în abjurarea de către shogunat a expansiunii peste mări şi, practic, a oricărui contact cu lumea exterioară. În 1636, a fost oprită construcția unor nave capabile să navigheze pe ocean şi supuşilor japonezi li s-a interzis să navigheze în larg. Comerțul cu europenii a fost restricționai la corăbiile

olandeze care ancorau la Deshima, în largul portului Nagasaki. Ceilalți europeni au fost expulzați. Chiar şi înainte de această dată, practic toți creştinii (străini sau localnici) fuseseră uciși fără milă din porunca shogunatului. Motivul principal al acestor măsuri drastice a fost în mod clar hotărârea clanului Tokugawa de a obține controlul necontestat asupra Japoniei; străinii şi creştinii erau considerați potențial subversivi. Însă tot aşa erau priviți şi ceilalți seniori feudali, motiv pentru care li s-a cerut să petreacă jumătate din an în capitală, iar în cealaltă jumătate, când le era permis să locuiască pe domeniile lor, familiile lor trebuiau să rămână la Yedo (Tokyo), practic ostatice.

Această uniformitate impusă nu a sufocat, în sine, dezvoltarea economică şi nici nu a împiedicat realizări artistice remarcabile. Pacea la nivel național era benefică pentru comerț, oraşele şi populația în general erau în creştere şi utilizarea tot mai frecventă a plăților în numerar au sporit importanța comercianților şi a bancherilor. Ultimilor însă nu li s-a permis niciodată să câştige însemnătatea socială şi politică atinsă în Italia, Țările de Jos sau Marea Britanie. În plus, japonezii erau în mod evident incapabili să se țină la curent şi să adopte noile descoperiri tehnologice şi industriale care apăreau în alte părți ale lumii. Ca şi dinastia Ming, shogunatul Tokugawa a ales în mod deliberat, cu câteva excepții, să se izoleze de restul lumii. Poate că acest lucru nu a oprit activitățile economice din Japonia, însă a diminuat puterea relativă a statului japonez. Disprețuind implicarea în comerț şi fiindu-le interzis să călătorească ori să îşi etaleze armele în afara ocaziilor ceremoniale, samuraii subordonați seniorilor lor duceau e viață ritualizată şi plictisitoare. Timp de două secole, întregul sistem militar s-a osificat, astfel că, atunci când au sosit faimoasele „corăbii negre" ale comodorului Perry, în 1853, guvernul japonez nu a avut de ales şi a trebuit să accepte cererile americanilor privind aprovizionarea cu cărbuni şi alte

facilități.

La începutul perioadei sale de consolidare politică şi dezvoltare economică, Rusia semăna cu Japonia în anumite privințe. Deşi foarte îndepărtat din punct de vedere geografic de Occident – parțial din cauza comunicațiilor slabe, parțial pentru că ciocnirile periodice cu Lituania, Polonia, Suedia şi Imperiul Otoman întrerupeau şi puținele rute existente –, Cnezatul Moscovei era totuşi influențat profund de moştenirea sa europeană, nu în ultimul rând prin intermediul Bisericii Ortodoxe Ruse. Mai mult, soluția durabilă la vulnerabilitatea Rusiei în fața călăreților din stepa asiatică a venit din Vest, sub forma muschetelor şi a tunurilor. Cu aceste noi arme, Moscova s-a putut impune şi ea ca unul dintre „imperiile prafului de puşcă" şi să se extindă astfel. O expansiune către vest era dificilă, dat fiind că suedezii şi polonezii posedau şi ei astfel de arme. Expansiunea colonială împotriva triburilor şi hanatelor de la sud şi est a fost mult mai uşoară datorită acestui avantaj militar şi tehnologic. De exemplu, trupele ruseşti au ajuns până în 1556 la Marea Caspică. Expansiunea militară era însoțită şi adesea eclipsată de exploratori şi pionieri, care au tot înaintat la est de Urali, spre Siberia, ajungând pe coasta Pacificului în 1638[16]. În ciuda greu obținutei superiorități militare asupra călăreților mongoli, nu era nimic facil sau inevitabil în ce priveşte dezvoltarea imperiului rus. Cu cât cucerea mai multe popoare, cu atât creştea şi probabilitatea apariției unor disensiuni şi revolte interne. Nobilii din țară erau adesea îndărătnici, chiar şi după epurarea făcută de Ivan cel Groaznic. Hanatul tătar din Crimeea rămânea un inamic puternic; trupele acestuia au prădat Moscova în 1571 şi el şi-a păstrat independența până spre sfârşitul secolului al XVIII-lea. Provocările venite dinspre vest erau chiar mai amenințătoare: polonezii, de exemplu, au ocupat Moscova între 1608 şi 1613.

O altă slăbiciune a reprezentat-o faptul că, în ciuda unor

împrumuturi din Vest, Rusia a rămas înapoiată tehnologic şi subdezvoltată economic. Clima extremă, distanţele enorme şi comunicaţiile precare explicau parţial rămânerea în urmă a Rusiei. Dar acest lucru era cauzat şi de defecţiuni sociale grave: absolutismul militar al ţarilor, monopolul Bisericii Ortodoxe asupra educaţiei, venalitatea şi imprevizibilitatea birocraţiei şi instituţia iobăgiei, care făcea ca agricultura să rămână feudală şi statică. Totuşi, în ciuda înapoierii sale relative şi a altor piedici, Rusia a continuat să se extindă, impunând asupra noilor sale teritorii aceeaşi forţă militară şi aceeaşi guvernare autocratică folosite pentru a-i supune pe moscoviţi. Împrumuturile din Occident erau suficiente pentru a oferi regimului forţa militară necesară prezervării sale, în timp ce exista o opoziţie fermă faţă de toate posibilităţile de „modernizare" socială şi politică. De exemplu, străinii din Rusia erau segregaţi de populaţia locală, pentru a se preveni influenţele subversive. Spre deosebire de celelalte despotisme menţionate în acest capitol, imperiul ţarilor va reuşi să supravieţuiască şi Rusia se va dezvolta suficient pentru a ajunge într-o zi o putere mondială. Însă în 1500 şi chiar şi în 1650 acest lucru nu era evident pentru mulţi francezi, olandezi sau englezi, care probabil ştiau la fel de multe despre ţarul ruşilor ca şi despre legendarul Părinte Ioan[17].

„Miracolul european"[18]

Oare de ce populaţiile dispersate şi relativ nesofisticate ce locuiau în părţile vestice ale masei continentale euroasiatice au intrat într-un proces de dezvoltare economică şi inovaţie tehnologică de neoprit, care treptat avea să transforme regiunea în liderul comercial şi militar al lumii? Aceasta este

o întrebare care i-a preocupat pe savanți şi pe alți observatori secole întregi şi tot ce pot face în următoarele paragrafe este să prezint sinteză a ceea ce deja se cunoaşte. Însă, oricât de brut ar putea fi un asemenea bilanț, el are avantajul întâmplător al prezentării principalelor linii de argumentare ce străbat această lucrare: şi anume faptul că este prezentă o *dinamică*, presupusă în principal de avansul economic şi tehnologic, cu toate că aceasta a interacționat întotdeauna cu alte variabile, cum ar fi structura socială, aşezarea geografică şi chiar accidentul; că, pentru a înțelege cursul politicii mondiale, este necesar să ne concentrăm atenția asupra elementelor materiale cu efect pe termen lung mai degrabă decât asupra excentricităților personalității sau a schimbărilor săptămânale din diplomație şi politică; şi că puterea este ceva relativ, putând fi descrisă şi măsurată doar prin comparații frecvente între diferite state şi societăți. Caracteristica distinctivă a Europei, ce sare în ochi imediat ce ne uităm la o hartă a „centrelor de putere" ale lumii din secolul al XVI-lea, este fragmentarea sa politică (vezi hărțile 1 şi 2). Aceasta nu era o stare de lucruri accidentală sau de scurtă durată, cum s-a întâmplat în China după colapsul unui imperiu şi înainte ca următoarea dinastie să poată lua în mâini frâiele puterii centralizate. Europa fusese întotdeauna fragmentată politic, în ciuda eforturilor romanilor, care nu au reuşit să cucerească prea multe teritorii la nord de Rin şi de Dunăre. Iar timp de o mie de ani după căderea Romei, unitatea fundamentală de putere politică a fost întotdeauna mică şi localizată, în contrast cu expansiunea constantă a religiei şi culturii creştine. Concentrările ocazionale de putere, ca aceea a lui Carol cel Mare în Occident sau cea a Rusiei kievene în Est, nu au reprezentat decât situații temporare, încheiate printr-o schimbare a conducătorului, o rebeliune internă sau o invazie externă.

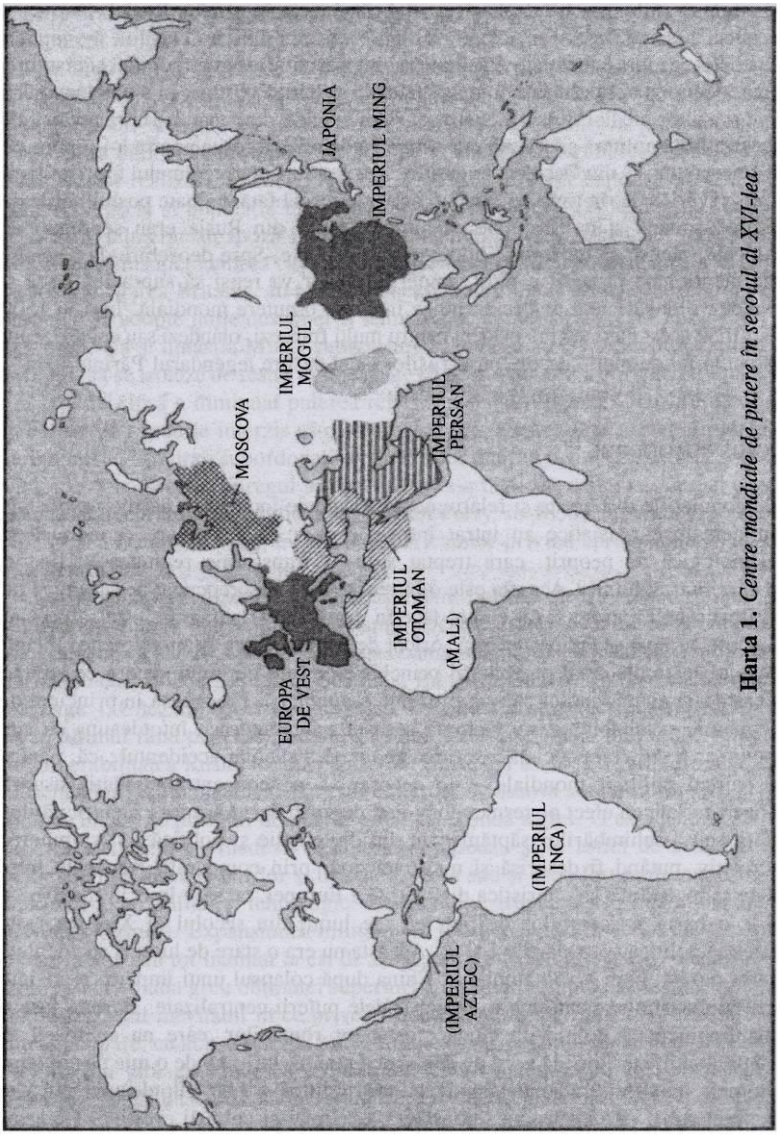

Harta 1. Centre mondiale de putere în secolul al XVI-lea

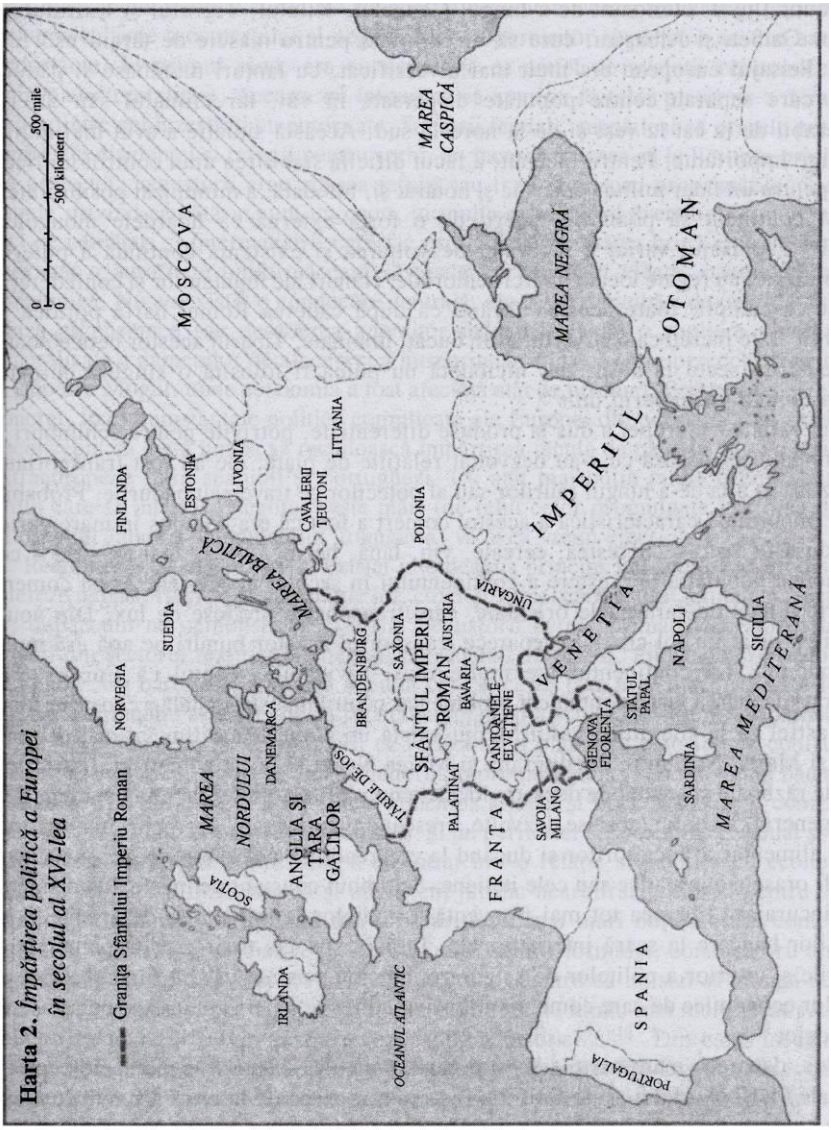

Harta 2. Împărțirea politică a Europei în secolul al XVI-lea

Pentru această diversitate politică, Europa trebuie să fie recunoscătoare în mare parte geografiei sale. Nu există câmpii enorme, peste care să îşi poată impune fulgerător dominaţia un imperiu de călăreţi, nici întinse zone fertile situate de-a lungul unor fluvii, cum sunt de-a lungul Gangelui, Nilului, Tigrului şi Eufratului, Fluviilor Galben şi Albastru, care să ofere hrană pentru masele de ţărani uşor de cucerit. Peisajul european era mult mai diversificat, cu lanţuri muntoase şi păduri întinse, care separau centre populate dispersate în văi, iar climatul său diferă considerabil de la est la vest şi de la nord la sud. Această situaţie a avut mai multe consecinţe importante. Pentru început, a făcut dificilă stabilirea unui control unificat până şi pentru un lider militar puternic şi hotărât şi, totodată, a minimizat posibilitatea ca acest continent să poată fi cucerit de o forţă externă ca hoardele mongole. Dimpotrivă, peisajul variat a încurajat dezvoltarea şi existenţa continuă a puterii descentralizate, cu regate locale, mărci senioriale, clanuri ale muntenilor şi confederaţii de oraşe în câmpii, toate acestea făcând ca după căderea Romei harta politică a Europei să arate mereu ca o cuvertură din bucăţi îmbinate. Tiparul acestor petice poate varia de la un secol la altul, dar niciodată nu putea fi folosită o singură culoare pentru a denota un imperiu unit[19].

Clima variată a Europei a dus la produse diferenţiate, potrivite pentru schimburi; şi, cu timpul, pe măsură ce s-au dezvoltat relaţiile de piaţă, ele au fost transportate dintr-o zonă în alta de-a lungul râurilor sau al potecilor ce traversau pădurile. Probabil cea mai importantă caracteristică a acestui comerţ a fost că era compus în mare parte din produse *în vrac* – cherestea, cereale, vin, lână, heringi şi aşa mai departe – ce aprovizionau populaţia în creştere a continentului în secolul al XV-lea. Acest comerţ era foarte diferit de caravanele orientale, care transportau produse de lux. Din nou, geografia a jucat un rol crucial, deoarece transportul

acestor bunuri pe apă era mult mai economic, iar continentul are multe râuri navigabile. Faptul că Europa era înconjurată de mări a fost un stimulent suplimentar pentru industria vitală a construcțiilor navale, astfel că la sfârşitul Evului Mediu exista un comerț maritim înfloritor între Baltica şi Marea Nordului, Mediterana şi Marea Neagră. Acest comerț era întrerupt parțial de războaie şi afectat de dezastre locale, cum ar fi recoltele slabe sau epidemiile. Dar, în general, a continuat să se dezvolte, crescând prosperitatea Europei, îmbogățind regimul alimentar al locuitorilor şi ducând la crearea unor noi centre de prosperitate, cum ar fi oraşele hanseatice sau cele italiene. Schimbul constant de mărfuri la distanțe mari a încurajat utilizarea tot mai frecventă a polițelor, a sistemului de credite şi a activităților bancare la scară internațională. Însăşi existența unor credite comerciale mercantile şi ulterior a polițelor de asigurare indica o *predictibilitate* fundamentală a condițiilor economice de care comercianții privați din alte părți ale lumii se bucuraseră rar sau deloc[20].

În plus, deoarece mare parte a acestui comerț implica transportul pe apele neprietenoase ale Mării Nordului şi ale Golfului Biscaya, iar pescuitul la mare distanță de țărm devenise o sursă importantă de hrană şi de bogăție, constructorii de nave au fost forțați să facă vase mai rezistente – chiar dacă erau mai degrabă lente şi neelegante – , capabile să transporte încărcături mari şi să îşi asigure forța motrice folosindu-se doar de vânt. Deşi cu timpul au fost dotate cu mai multe vele şi catarge şi cu o cârmă la pupa, devenind astfel mai manevrabile, corăbiile Mării Nordului şi succesoarele lor nu arătau poate la fel de impresionant ca ambarcațiunile care navigau în largul coastelor Mediteranei estice sau ale Oceanului Indian, dar, după cum vom vedea în cele ce urmează, aveau să beneficieze de o serie de avantaje distincte pe termen lung[21].

Consecințele politice şi sociale ale acestei dezvoltări

descentralizate şi în mare parte nesupravegheate a comerţului şi negustorilor, a porturilor şi pieţelor au fost extrem de importante. În primul rând, era cu neputinţă ca astfel de evoluţii economice să fie suprimate în totalitate. Aceasta nu înseamnă că apariţia forţelor pieţei nu a deranjat pe mulţi dintre cei înzestraţi cu autoritate. Seniorii feudali, suspicioşi că oraşele pot deveni centre ale disidenţei şi refugii pentru şerbi, au încercat adesea să le limiteze privilegiile. Ca peste tot, negustorii erau adesea jefuiţi sau li se confiscau proprietăţile. Sentinţele papale privind cămătăria sunt un ecou, în multe privinţe, al aversiunii confucianiştilor laţii de cămătari şi intermediarii care fac profit. Însă realitatea brută e că în Europa nu a existat o autoritate uniformă care să poată opri în mod efectiv o anumită evoluţie economică. Nu au existat o conducere centrală, ale cărei schimbări de priorităţi să poată cauza ascensiunea sau decăderea anumitor industrii şi nicio spoliere sistematică şi generalizată a oamenilor de afaceri şi a întreprinzătorilor de către perceptorii de taxe, ca în Imperiu Mogul, unde economia a fost afectată atât de profund. Pentru a da un exemplu concret, în circumstanţele politice complicate ale Europei din perioada Reformei era de neconceput ca toată lumea să recunoască împărţirea făcută de papă în 1493 a teritoriilor extraeuropene între spanioli şi portughezi. Cu atât mai puţin putea fi conceput că un ordin care să interzică negoţul peste mări (de felul celor promulgate în China dinastiei Ming şi în Japonia shogunatului Tokugawa) va avea vreun efect.

Realitatea e că în Europa au existat întotdeauna principi sau seniori locali dispuşi să tolereze negustorii şi particularităţile lor, chiar şi atunci când alţii îi jefuiau şi îi expulzau. Şi, după cum ne demonstrează istoria, negustorii evrei oprimaţi, lucrătorii flamanzi minaţi din sectorul textil şi hughenoţii persecutaţi au plecat, folosindu-şi priceperea în altă parte. Un baron din regiunea Rinului care le cerea taxe prea mari negustorilor ce îi tranzitau domeniul avea să afle

că ruta comercială şi-a schimbat traseul, dispărând odată cu ea şi veniturile sale. Un monarh ce refuza să-şi plătească datoriile se confrunta cu dificultăți uriaşe când voia să facă următorul împrumut, atunci când războiul bătea la uşă şi avea nevoie rapid de fonduri spre a-şi echipa armata şi flota. Bancherii, comercianții de arme şi artizanii erau membri esențiali, şi nu periferici ai societății. Gradual şi inegal, majoritatea regimurilor din Europa au intrat într-o relație simbiotică cu economia de piață, oferindu-i ordine internă şi un sistem juridic nearbitrar (chiar şi pentru străini), primind în schimb o cotă-parte din profiturile tot mai mari obținute din comerț, sub formă de taxe. Cu mult înainte ca Adam Smith să o fi formulat, conducătorii anumitor societăți din vestul Europei recunoşteau tacit că, „pentru ca un stat să ajungă de la cea mai joasă barbarie la cea mai înaltă opulență nu trebuie nimic mai mult decât pace, taxe neîmpovărătoare şi o administrare rezonabilă a justiției…”[22] Din când în când, unii conducători mai puțin inspirați – ca administratorii spanioli din Castilia sau, ocazional, cate un rege Bourbon al Franței – omorau practic găina care făcea ouăle de aur, dar declinul ulterior al prosperității şi, astfel, al puterii militare devenea curând evident tuturor, mai puțin celor obtuzi.

Probabil că singurul factor care ar fi putut duce la o centralizare a autorității ar fi fost un progres extrem al unui stat în tehnologia armelor de foc, astfel încât să îşi strivească ori să îşi înspăimânte toți adversarii. Dar în ritmul tot mai rapid al dezvoltării economice şi tehnologice de la sfârşitul secolului al XV-lea, într-o perioadă în care populația continentului se refăcea după Marea Ciumă, iar Renaşterea italiană înflorea, acest lucru era cu neputință. În această perioadă mai lungă, cuprinsă între 1450 şi 1600, în alte părți ale lumii se constituiau „imperiile posesoare de praf de puşcă”. Cnezatul Moscovei, Japonia shogunatului Tokugawa şi India mogulilor oferă exemple excelente ale modului cum

pot fi constituite mari state de către lideri care şi-au înzestrat armatele cu arme de foc şi tunuri cu ajutorul cărora şi-au constrâns toţi adversarii să se supună.

Mai mult, de vreme ce tehnici noi de război au apărut la sfârşitul Evului Mediu şi la începutul modernităţii mai frecvent în Europa decât în alte părţi, nu este deloc lipsit de plauzibilitate ca o astfel de descoperire să fi putut oferi unei anumite naţiuni capacitatea de a-şi domina rivalii. Deja semnele indicau o concentrare tot mai mare a puterii militare[23]. În Italia, utilizarea companiilor de arbaletieri, protejaţi când era necesar de lăncieri, a pus capăt epocii cavalerului cu suita sa formată din oameni fără pregătire de luptă. Era totodată clar că doar statele bogate, ca Veneţia şi Milano, puteau plăti pentru noile armate conduse de faimoşii *condottieri*. Mai mult, în jurul anului 1500, regii Franţei şi Angliei câştigaseră în regatele lor monopolul asupra artileriei, fiind astfel capabili, dacă situaţia o cerea, să strivească orice supus, chiar dacă acesta s-ar fi adăpostit în spatele zidurilor castelului său. Dar această tendinţă nu avea să ducă în cele din urmă la un monopol mai larg, transnaţional, care să se extindă de-a lungul întregii Europe? Aceasta trebuie să fi fost o întrebare pe care şi-au pus-o mulţi în jurul anului 1550, văzând concentrarea vastă de teritorii şi armate de sub stindardul împăratului Carol Quintul.

O discuţie mai completă despre această încercare a habsburgilor de a câştiga supremaţia în Europa şi despre eşecul ei va fi prezentată în capitolul următor. Dar motivul mai general pentru care era imposibil să fie impusă unitatea asupra continentului poate fi formulat pe scurt aici. Încă o dată, existenţa unei *diversităţi* de centre economice şi militare a fost fundamentală. Niciun oraş-stat italian nu se putea strădui să îşi mărească teritoriul fără să intervină celelalte pentru a păstra echilibrul; nicio „nouă monarhie" nu îşi putea spori posesiunile fără a-şi stimula rivalii să pretindă compensaţii. Odată cu Reforma, antagonismele religioase s-

au adăugat la rivalităţile tradiţionale aferente balanţei de putere, făcând astfel ca perspectiva unei centralizări politice să pară şi mai îndepărtată. Totuşi, explicaţia reală este puţin mai profundă; până la urmă, simpla existenţă a unor competitori şi a unor sentimente ostile între grupurile beligerante era evidentă şi în Japonia, India sau în alte părţi, însă acest lucru în sine nu împiedicase eventuala unificare. Europa a fost diferită în sensul că fiecare dintre forţele rivale putea avea acces la noile tehnici militare, astfel că niciuna dintre puterile combatante nu a deţinut niciodată un avantaj decisiv. De exemplu, serviciile mercenarilor elveţieni sau ale altora erau oferite oricui era capabil să plătească pentru ele. Nu exista un singur centru de fabricare a arbaletelor sau a tunurilor – făcute la început din bronz, iar mai târziu din fontă, care era mai ieftină. În schimb, acest armament era produs în zonele mai apropiate de zăcămintele de minereu, cum ar fi Weald, în centrul Europei, Malaga, Milano, Liège şi, mai târziu, Suedia. În mod similar, proliferarea tehnicilor de construcţie navală în porturi de la Baltica până la Marea Neagră a făcut extrem de dificil pentru orice ţară să monopolizeze puterea maritimă, lucru care, la rândul său, a prevenit cucerirea şi eliminarea centrelor rivale de producţie a armamentului de dincolo de mare.

A spune că sistemul descentralizat de state al Europei a fost marele obstacol în calea centralizării nu este, aşadar, o tautologie. Deoarece existau mai multe entităţi politice concurente, *majoritatea posedând sau fiind capabile să cumpere mijloacele militare necesare a-şi menţine independenţa*, niciuna dintre ele nu a putut obţine vreodată avantajul care să îi permită să domine continentul.

Deşi această interacţiune concurenţială a statelor europene pare să explice absenţa unui „imperiu posesor de praf de puşcă” unificat, ea nu oferă, la prima vedere, o explicaţie pentru ascensiunea constantă a Europei spre poziţia de lider global. În cele din urină, forţele deţinute de

noile monarhii la 1500 nu ar fi părut neînsemnate dacă ar fi fost desfăşurate în faţa armatelor enorme ale sultanului otoman şi ale imperiului Ming? Acest lucru era valabil la începutul secolului al XVI-lea şi, în anumite privinţe, chiar şi iu secolul al XVII-lea, dar în ultima perioadă balanţa puterii militare se înclina rapid în favoarea Occidentului. Pentru a explica această schimbare, trebuie să ne îndreptăm din nou atenţia asupra descentralizării puterii în Europa. Aceasta a provocat, mai presus de orice, o formă primitivă de cursă a înarmărilor între oraşele-stat şi apoi între regatele mai mari. Într-o anumită măsură, aceasta avea probabil rădăcini socioeconomice. Odată ce armatele concurente din Italia nu au mai fost compuse din cavalerii feudali şi însoţitorii lor, ci din lăncieri, arbaletieri şi o cavalerie cu rol de susţinere, iar armatele erau plătite de negustori şi supervizate de magistraţii unui anumit oraş, era aproape inevitabil ca aceştia din urmă să ceară eficienţă în schimbul banilor lor, în ciuda celor mai bune încercări ale condotierilor de a-şi dovedi utilitatea; cu alte cuvinte, oraşele au pretins genul de armament şi de tactici cu care să se poată produce o victorie rapidă, astfel încât costurile războiului să poată fi apoi reduse. În mod similar, odată ce monarhii francezi de la sfârşitul secolului al XV-lea au avut o armată „naţională" sub controlul şi pe cheltuiala lor directă, ei erau nerăbdători să vadă că această forţă produce rezultate decisive[24].

De asemenea, acest sistem al pieţei libere nu doar i-a forţat pe numeroşii *condottieri* să concureze pentru contracte, ci i-a încurajat de asemenea pe meşteşugari şi pe inventatori să îşi îmbunătăţească mărfurile, pentru a obţine noi comenzi. Dacă această spirală a perfecţionării armamentului putea fi deja observată în secolul al XV-lea în manufacturarea arbaletelor şi a armurilor, principiul s-a extins în următorii 50 de ani şi asupra experimentării cu armele de foc. Este important să ne amintim aici că, atunci când tunurile au fost folosite pentru prima oară, nu exista o prea mare diferenţă

între Occident şi Asia în ceea ce priveşte proiectarea şi eficiența acestora. Acele tuburi gigantice din fier forjat care aruncau o ghiulea din piatră şi făceau un zgomot infernal erau în mod evident impresionante şi uneori aveau chiar şi rezultate. Acest tip de tun a fost folosit de turci în 1453 pentru a bombarda zidurile Constantinopolului. Însă se pare că doar în Europa a existat o preocupare pentru îmbunătățiri constante în ceea ce priveşte calitatea prafului de puşcă, turnarea unor tunuri mai mici (dar la fel de puternice) din bronz şi aliaje pe bază de staniu, forma şi textura țevii şi a proiectilului, monturile tunului şi afetul acestuia. Toate acestea au crescut enorm forța şi mobilitatea artileriei, oferindu-i deținătorului unor astfel de arme mijloacele de a distruge până şi cele mai puternice fortărețe – cum aveau să afle oraşele-state italiene, spre panica lor, atunci când o armată franceză echipată cu formidabile tunuri din bronz a invadat Italia în 1494. Prin urmare, nu este deloc surprinzător că inventatorii şi oamenii de litere erau îndemnați să proiecteze anumite contramăsuri împotriva acestor tunuri (şi cu atât mai puțin surprinzător că notițele lui Leonardo da Vinci din această perioadă conțin schițe pentru o mitralieră, un tanc primitiv şi un tun acționat prin forța aburilor[25].

Aceasta nu înseamnă că alte civilizații nu şi-au îmbunătățit armamentul față de modelele anterioare mai brute. Unele dintre ele au făcut-o, copiind de obicei modelele europene sau convingându-i pe vizitatorii europeni (ca în cazul iezuiților din China) să le împărtăşească cunoştințele lor. Dar, deoarece administrația Ming deținea deja monopolul asupra tunurilor, iar liderii din Rusia, Japonia şi India mogulilor l-au obținut în curând, odată ce autoritatea lor a fost stabilită, motivația de a îmbunătăți asemenea arme a fost foarte redusă. Întorcând spatele lumii, chinezii şi japonezii au neglijat dezvoltarea producției de armament. Ținându-se cu dinții de tacticile lor tradiționale de luptă,

ienicerii islamului nu au acordat prea mult interes artileriei, până când a fost prea târziu ca să mai ajungă din urmă Europa. Confruntându-se cu populații mai puțin avansate, comandanții armatelor ruseşti şi mogule nu au simțit nevoia imperioasă de a-şi îmbunătăți armamentul, din moment ce dotările pe care le aveau deja reuşeau să îi înspăimânte pe adversari. Ca şi în domeniul mai larg al economiei, în această arie specifică a tehnologiei militare Europa, alimentată de un comerț cu arme înfloritor, a păşit decisiv în fruntea celorlalte civilizații şi centre de putere.

Trebuie să mai menționăm două consecințe ale acestei spirale a înarmării. Una a asigurat pluralitatea politică a Europei, cealaltă supremația ei maritimă ulterioară. Prima este o poveste suficient de simplă, care poate fi tratată aici pe scurt[26]. Într-un sfert de secol de la invazia franceză din 1494 şi, sub anumite aspecte, chiar dinainte, unii italieni au descoperit că, folosind rambleuri de pământ în interiorul zidurilor oraşelor, se puteau reduce semnificativ efectele bombardamentelor artileriei. Când se izbeau de masele compacte de pământ, ghiulelele tunurilor pierdeau din impactul devastator pe care l-ar fi avut asupra zidurilor exterioare. Dacă aceste rambleuri aveau şanțuri adânci în fața lor (şi ulterior a fost adăugată o serie sofisticată de bastioane protejate din care muschetele şi tunurile puteau răspunde cu foc încrucişat), ele deveneau un obstacol aproape de netrecut pentru infanteria asediatorilor. Această tehnică a restabilit securitatea oraşelor-state italiene care nu fuseseră cucerite între timp şi care dispuneau de forța de muncă imensă necesară pentru construirea şi apărarea unor fortificații atât de complexe. De asemenea, a oferit un avantaj armatelor care încercau să oprească înaintarea turcilor, după cum au descoperit curând garnizoanele creştine din Malta şi din nordul Ungariei. Dar, în primul rând, a împiedicat în Europa cucerirea rapidă a rebelilor şi rivalilor de către o putere superioară, după cum a demonstrat războiul de

asediu prelungit care a însoțit revolta Țărilor de Jos împotriva Spaniei. Victoriile obținute pe câmpul de luptă de către extraordinara infanterie spaniolă nu puteau fi decisive dacă inamicul poseda baze puternic fortificate în care să se poată retrage. Autoritatea câştigată cu ajutorul prafului de puşcă de shogunatul Tokugawa sau de Akbar în India nu s-a regăsit în Vest, care a continuat să fie caracterizat de pluralism politic şi de corelativul său mortal, cursa înarmărilor.

Impactul „revoluției prafului de puşcă" pe mare a fost chiar mai cuprinzător[27]. Ca şi mai înainte, este surprinzătoare similaritatea relativă a construcțiilor şi forței navale ce a existat în Evul Mediu târziu în Europa Nord-Vestică, în lumea islamică şi în Extremul Orient. Marile expediții ale lui Cheng Ho şi avansul rapid al flotelor turceşti în Marea Neagră şi în Mediterana estică ar fi putut foarte bine să îi sugereze unui observator din 1400–1450 că viitorul dezvoltării maritime aparține acestor două puteri. De asemenea, putem presupune că între cele trei regiuni nu existau diferențe prea mari în ce priveşte cartografia, astronomia şi utilizarea unor instrumente cum ar fi busola, astrolabul şi cvadrantul. Diferența consta în *organizarea* susținută. Or, aşa cum observă profesorul Jones, „având în vedere distanțele parcurse de alți navigatori, de polinezieni, de exemplu, călătoriile [ibericilor] sunt mai puțin impresionante decât capacitatea Europei de a le raționaliza şi de a dezvolta resursele avute la îndemână"[28]. Culegerea sistematică a datelor geografice de către portughezi, disponibilitatea repetată a caselor de comerț renoveze de a finanța expedițiile în Atlantic care ar fi putut compensa, în cele din urmă, faptul că pierduseră comerțul pe Marea Neagră şi, mult mai la nord, dezvoltarea metodică, i pescuitului de cod în Newfoundland, toate acestea însemnau o disponibilitate susținută de deschidere către lumea exterioară care nu era evidentă în alte societăți din acea

vreme.

Dar poate cel mai important act de „raționalizare" a fost îmbunătățirea constantă a armamentului naval. Aşezarea tunurilor pe vase a fost o evoluție destul de firească într-o vreme în care războiul naval era atât de asemănător cu cel terestru. Aşa cum în castelele medievale erau arcaşi de-a lungul zidurilor şi în turnuri pentru a-i îndepărta pe asediatori, la fel masivele vase comerciale genoveze, venețiene şi aragoneze foloseau oameni înarmați cu arbalete şi aşezați în „castele" la proră şi la pupă, pentru a se apăra de pirații musulmani din Mediterana. Aceasta putea provoca pierderi mari în rândul echipajelor galerelor, deşi nu neapărat suficient pentru a salva o navă comercială confruntată cu un adversar cu adevărat hotărât şi cu lipsa vântului. Oricum, odată ce marinarii au sesizat progresele care se făcuseră în proiectarea tunurilor folosite pe uscat – care consta în faptul că noile tunuri din bronz erau mult mai mici, mai puternice şi mai puțin periculoase pentru echipajele care le deserveau decât enormele bombarde din fier forjat –, era de aşteptat ca un asemenea armament să fie instalat şi pe vase. La urma urmei, pe vasele de război din China şi din Occident fuseseră instalate catapulte, baliste şi alte tipuri de mecanisme care aruncau proiectile. Dar, chiar şi după ce tunurile au devenit mai puțin instabile şi periculoase pentru echipajele lor, ele încă puneau destule probleme. Dat fiind că se folosea un praf de puşcă mai eficient, reculul devenea foarte puternic, putând împinge un tun înapoi până în partea cealaltă a punții, dacă nu era legat, iar aceste arme erau încă suficient de grele pentru a dezechilibra un vas, mai ales dacă erau în număr mare (mai ales în „castele"). Aici, constituția solidă şi carena rotundă a corăbiilor cu trei catarge, capabile să navigheze pe orice vreme, a oferit un avantaj inerent față de galerele suple cu vâsle care navigau în apele interioare ale Mediteranei, ale Balticii sau ale Mării Negre şi față de *dhow*-urile"[29] arabe sau *joncile*[30] chinezeşti. Aceste vase puteau să

tragă o salvă laterală puternică în orice condiții şi să rămână totuşi stabile, cu toate că din când în când se întâmplau şi dezastre. Dar, odată ce s-a înțeles că aşezarea acestor arme la mijlocul vaselor – mai degrabă decât în „castelele" de la prora şi pupa – oferă o platformă de tragere mult mai sigură, *puterea potențială* a acestor caravele şi galioane a devenit formidabilă. Prin comparație, navele mai uşoare sufereau de dezavantajul dublu al imposibilității de a pune mai multe tunuri la bord şi al vulnerabilității sporite în fața ghiulelelor inamice.

Trebuie accentuată expresia *putere potențială*, deoarece evoluția corăbiilor de cursă lungă dotate cu tunuri a fost îndelungată şi adesea inegală. Au fost construite multe forme hibride, unele fiind dotate cu mai multe catarge, tunuri *şi* şiruri de vâsle. Vase de tipul galerelor puteau fi văzute încă în secolul al XVI-lea pe Canalul Mânecii. În plus, existau argumente întemeiate în favoarea utilizării galerelor în Mediterana şi în Marea Neagră. Ele erau în multe ocazii mai rapide şi mai uşor de manevrat în apropierea țărmului. Prin urmare, erau mai uşor de utilizat în interdependență cu operațiunile de pe coastă, lucru care pentru turci compensa dezavantajul lor de a nu putea naviga la distanțe mari de țărm sau pe mări agitate[31].

În mod similar, nu ar trebui să ne închipuim că, imediat ce primele vase portugheze au trecut de Capul Bunei Speranțe, a început şi epoca dominanței incontestabile a occidentalilor. Ceea ce istoricii numesc „epoca lui Vasco da Gama" sau „era lui Columb" – cele trei sau patru secole de hegemonie europeană de după 1500 – a fost un proces gradual. Exploratorii portughezi poate că au ajuns pe țărmurile Indiei în anii 1490, dar corăbiile lor erau încă mici (adesea doar de 300 de tone) şi nu foarte bine înarmate. Cu certitudine nu se comparau cu puternicele corăbii ale Companiei Indiilor Olandeze de Est, care au navigat în aceste ape un secol mai târziu. În realitate, portughezii nu au putut pătrunde multă

vreme în Marea Roşie, iar apoi au făcut-o doar cu mari riscuri. Nu au reuşit nici să stabilească un cap de pod solid în China, iar la sfârşitul secolului al XVI-lea şi-au pierdut o parte din bazele din Africa de Est în urma unei contraofensive arabe[32].

Ar fi, de asemenea, eronat să presupunem că puterile noneuropene s-au prăbuşit pur şi simplu ca un castel din cărți de joc la primele semne ale expansiunii occidentale. Acest lucru s-a întâmplat cu siguranță în Mexic, în Peru şi în alte societăți mai puțin dezvoltate din Lumea Nouă atunci când au acostat aventurierii spanioli. În alte părți, situația a fost foarte diferită. De vreme ce administrația chineză întorsese spatele în mod voluntar comerțului maritim, acesteia nu i-a păsat dacă el avea să cadă în mâinile barbarilor. Nici măcar portul comercial cvasioficial pe care portughezii l-au înființat în 1557 la Macao nu pare să fi tulburat indiferența Pekinului, oricât de lucrativ s-ar fi dovedit acesta pentru negustorii locali de mătăsuri şi pentru administratorii intriganți dispuşi să închidă ochii, în ce-i priveşte pe japonezi, aceştia au fost mult mai aspri. Când portughezii au trimis o misiune, în 1640, ca să protesteze împotriva expulzării străinilor, aproape toți membrii săi au fost ucişi, iar Lisabona nu a putut face nimic pentru a-i pedepsi pe japonezi. În fine, puterea navală a otomanilor se impusese în estul Mediteranei, iar forța lor terestră a rămas o amenințare serioasă pentru centrul Europei. În secolul al XVI-lea, într-adevăr, „pentru majoritatea oamenilor de stat europeni căderea Ungariei avea o importanță mult mai mare decât stabilirea unor factorii în Orient, iar amenințarea Vienei era pentru ei mult mai importantă decât propriile dificultăți la Aden, Goa şi Malacca. Doar guvernele de pe coasta Atlanticului – şi istoricii care au scris despre ele mai târziu – puteau ignora acest fapt”[33].

Însă, chiar şi atunci când sunt formulate toate aceste rezerve, nu există niciun dubiu că dezvoltarea navelor dotate

cu tunuri şi capabile să parcurgă distanțe mari a anunțat un avans fundamental al poziției Europei în lume. Cu aceste vase, puterile navale occidentale erau în poziția de a controla rutele comerciale oceanice şi de a intimida toate societățile vulnerabile la impactul puterii navale. Acest lucru a fost clar încă de la primele mari confruntări dintre portughezi şi adversarii lor musulmani în Oceanul Indian. Fără îndoială că, privind retrospectiv, ei au exagerat. Dar, citind jurnalele şi rapoartele lui da Gama şi ale lui Albuquerque, ce descriu cum vasele lor de război şi-au croit drum cu tunurile prin masa flotelor de *dhow*-uri şi alte ambarcațiuni uşoare arabe pe care le-au întâlnit în largul coastei Malabarului şi pe rutele către Ormuz şi Malacca, ai impresia că asupra nefericiților lor oponenți s-a abătut o forță extraterestră, supraomenească. Aplicând noua tactică după rare „nu trebuiau în niciun caz să recurgă la abordaj, ci să lupte în schimb cu artileria", echipajele portugheze erau practic invincibile pe mare[34]. Pe uscat lucrurile stăteau cu totul altfel, după cum au demonstrat-o cruntele bătălii (soldate uneori şi cu înfrângeri) de la Aden, Jeddah, Goa ş.a. Însă aceşti invadatori occidentali erau atât de hotărâți şi de brutali, încât până la mijlocul secolului al XVI-lea ei îşi construiseră un lanț de forturi ce se întindea de la Golful Guineei până în Marea Chinei de Sud. Deşi nu au reuşit niciodată să monopolizeze comerțul de mirodenii din Indii – o parte însemnată a acestuia, a continuat să curgă prin canalele tradiționale către Veneția –, portughezii au înşfăcat cu siguranță o porțiune considerabilă a acestuia, profitând de avansul pe care îl aveau în cursa către crearea unui imperiu[35].

Profiturile au fost, desigur, mult mai mari în vastele imperii pe care conchistadorii le-au creat rapid în emisfera vestică. Din aşezările timpurii de pe Hispaniola şi din Cuba, expedițiile spaniole au înaintat pe continent, cucerind Mexicul în anii 1520 şi Peru în deceniul următor. În câteva

zeci de ani, această dominație s-a extins de la Rio de la Plata în sud la Rio Grande în nord. Galioane spaniole care făceau curse regulate de-a lungul coastei vestice se întâlneau cu vase venite din Filipine, schimbând argintul peruan cu mătăsurile chinezeşti. În această „Lume Nouă" a lor, spaniolii şi-au manifestat clar intenția de a rămâne, instalând o administrație imperială, construind biserici şi implicându-se în agricultură şi în minerit. Exploatând resursele naturale ale acestor teritorii – şi, mai mult decât atât, forța de muncă indigenă –, cuceritorii au trimis acasă un flux constant de zahăr, carmin, piei tăbăcite şi alte mărfuri. Mai presus de toate, ei trimiteau acasă argint din mina de la Potosi, care mai bine de un secol a fost cel mai mare depozit de acest fel din lume. Toate acestea au dus la o creştere fulgurantă a comerțului transatlantic, volumul său mărindu-se de opt ori între 1510 şi 1550 şi încă de trei ori între 1550 şi 1610[36].

Aşadar, toate semnele arătau că acest imperialism era menit a fi permanent. Spre deosebire de vizitele trecătoare ale lui Cheng Ho, acțiunile exploratorilor portughezi şi spanioli simbolizau un angajament de a modifica echilibrul politic şi economic al lumii. Cu lunurile de pe corăbii şi cu soldații lor înarmați cu muschete, ei au făcut exact acest lucru. Privind retrospectiv, pare dificil de înțeles cum o țară cu o populație şi resurse limitate precum Portugalia a putut să ajungă atât de departe şi să realizeze atât de multe. Dar în circumstanțele speciale ale superiorității militare şi navale europene pe care le-am descris mai sus, acest lucru nu era nici pe departe imposibil. Odată ce a fost realizat, profiturile vădite ale imperiului şi dorința de mai mult au accelerat pur şi simplu procesul de extindere.

În această poveste a „expansiunii Europei" există, elemente care până acum au fost ignorate sau menționate doar în treacăt. Aspectul personal nu a fost examinat şi totuşi – ca în toate marile strădanii – el a existat din plin: în încurajările unui om ca Henric Navigatorul, în ingeniozitatea unor

constructori de nave, armurieri sau oameni de litere, în inițiativele unor negustori şi, mai presus de toate, în veritabilul curaj al celor care au luai parte la călătoriile de peste mări, îndurând tot ceea ce forța mării, climatele ostile, peisajele sălbatice şi oponenții feroce au adus în fața lor. Dintr-o combinație complexă de motive – câştig personal, glorie națională, zel religios, poate şi un simț al aventurii – au fost oameni dispuşi să rişte totul şi chiar au făcut-o în multe cazuri. De asemenea, nu a insistat prea mult asupra cruzimilor îngrozitoare la care cuceritorii europeni şi-au supus numeroasele victime din Africa, Asia şi America. Dacă aceste aspecte nu sunt menționate aici este deoarece multe societăți ale vremii au produs cu uşurință indivizi sau grupuri dornice de a îndrăzni totul şi de a face orice pentru ca lumea să devină a lor. Căpitanii, echipajele şi exploratorii europeni s-au distins prin faptul că posedau vasele şi puterea de foc cu ajutorul cărora să îşi împlinească ambițiile, fiind favorizați şi de faptul că proveneau dintr-un mediu politic în care concurența, riscul şi spiritul întreprinzător erau prevalente.

Beneficiile rezultate din expansiunea Europei erau larg răspândite şi permanente. Însă, mai presus de toate, ele au ajutat la accelerarea unei dinamici deja existente. Accentul pus pe achiziția de aur, argint, metale prețioase şi mirodenii, oricât de importante ar fi fost acestea, nu trebuie să umbrească valoarea unor mărfuri mai puțin strălucitoare care au inundat porturile europene odată ce marinarii au rupt frontiera oceanică. Accesul la zonele de pescuit din Newfoundland a însemnat o sursă de hrană aparent inepuizabilă, iar Atlanticul a oferit, de asemenea, uleiul sau grăsimea de balenă şi de focă, vitale pentru iluminat, lubrifiere şi multe alte scopuri. Zahărul, indigoul, tutunul, orezul, blănurile, cheresteaua şi noile plante, cum ar fi cartoful sau porumbul, au contribuit la creşterea bogăției şi prosperității generale a continentului. Mai târziu aveau să

urmeze, desigur, fluxurile de grâne, cărnuri şi bumbac. Dar nu trebuie să anticipăm economia mondială cosmopolită a sfârşitului de secol XIX pentru a înțelege că descoperirile portughezilor şi spaniolilor au avut, în câteva decenii, o importanță tot mai mare în creşterea prosperității şi puterii regiunilor vestice a continentului. Comerțul cu mărfuri în vrac, cum era peştele, angrena un mare număr de persoane, angajate atât în colectarea, cât şi în distribuirea produselor, lucru care stimula şi mai mult economia de piață. Toate acestea au încurajat cel mai mult industria europeană a construcțiilor navale, atrăgând un număr mare de meşteşugari, furnizori, afacerişti şi agenți de asigurare în jurul unor porturi ca Londra, Bristol, Antwerp, Amsterdam şi multe altele. Efectul net a constat în faptul că un procent considerabil din populația Europei Occidentale – şi nu doar o elită restrânsă – a avut un câştig material constant din roadele comerțului de peste mări.

Dacă adăugăm la această listă de mărfuri şi comerțul care a însoțit expansiunea pe uscat a Rusiei – blănurile, pieile, lemnul, cânepa, sarea şi cerealele care veneau de aici spre Europa Apuseană –, atunci specialiştii au un anumit temei atunci când descriu această epocă drept începutul unui „sistem mondial modern”[37]. Ceea ce începuse ca un număr de expansiuni separate s-a transformat treptat într-un întreg întrepătruns: aurul de pe coasta Guineei şi argintul din Peru erau folosite de portughezi, spanioli şi italieni pentru a plăti mirodeniile şi mătăsurile din Orient; blănurile şi cheresteaua din Rusia ajutau la cumpărarea tunurilor de fier din Anglia; grânele din zona Balticii treceau prin Amsterdam în drumul lor către Mediterana. Toate acestea au generat o interacțiune continuă, ducând mai departe la expansiunea Europei, aducând noi descoperiri şi, astfel, noi oportunități comerciale, care au condus la câştiguri suplimentare ce au stimulat şi mai mult expansiunea. Nu a fost neapărat o progresie lină: un mare război în Europa sau instabilitatea

internă puteau reduce simțitor activitățile de peste mări. Dar puterile coloniale au renunțat rar – dacă au făcut-o vreodată – la achizițiile lor şi în scurtă vreme urma un nou val de expansiune şi explorare. Până la urmă, dacă națiunile imperiale consacrate nu îşi exploatau pozițiile, existau altele dispuse să le ia locul.

În fond, acesta a fost cel mai important motiv pentru care dinamica a continuat în acelaşi fel: diferitele rivalități dintre statele europene, deja acute, se extindeau asupra sferelor transoceanice. Oricât ar fi încercat, Spania şi Portugalia nu puteau să îşi păstreze monopolul conferit de papă asupra teritoriilor de dincolo de mări, mai ales după ce s-a descoperit că nu există o cale prin nord-est sau prin nord-vest dinspre Europa spre Chitai. Deja în anii 1560 corăbiile olandeze, franceze şi engleze se aventurau dincolo de Atlantic şi puțin mai târziu chiar în oceanele Indian şi Pacific. Acest proces a fost grăbit de declinul comerțului englezesc cu stofe şi de revolta din Țările de Jos. Noi expediții comerciale şi de jaf au pornit din Europa nord-vestică, pentru a pune mâna pe o parte din pradă, patronate de capete încoronate şi de aristocrație şi beneficiind de finanțarea marilor negustori din Londra şi Amsterdam şi de tot zelul religios şi național pe care îl generaseră Reforma şi Contrareforma. Exista perspectiva de a câştiga glorie şi bogății, de; i lovi într-un rival, de a îmbogăți resursele țării şi de a converti alte suflete la singura credință adevărată. Ce contraargumente puteau fi aduse împotriva inițierii unor asemenea aventuri[38]?

Aspectul cel mai evident al creşterii rivalităților comerciale şi coloniale a fost spirala ascendentă a cunoaşterii – în ştiință şi tehnologie[39]. Fără îndoială că multe dintre realizările acestei perioade erau derivate ale cursei înarmărilor şi ale competiției pentru comerțul transoceanic. Însă beneficiile ulterioare au depăşit originile lor lipsite de glorie. Ameliorarea cartografiei, tabelele de navigație, noile instrumente precum telescopul, barometrul, sextantul, busola cu suspensie

giroscopică şi metodele mai bune de construire vaselor au făcut călătoriile maritime mai puțin impredictibile. Noi plante şi culturi nu doar au îmbunătățit nutriția, ci au reprezentat şi un stimul pentru botanică şi agronomie. Tehnicile metalurgice şi industria fierului în întregime au făcut progrese rapide, la fel şi tehnicile de minerit la adâncime. Astronomia, medicina, fizica şi ingineria au beneficiat în ele de accelerarea economiei şi creşterea valorii ştiinței. Spiritul raționalist şi cercetător se orienta mai mult spre observație şi experiment, iar tiparnițele cu teasc, pe lângă tipărirea de biblii şi tratate politice în limba vernaculară, răspândeau şi aceste descoperiri. Efectul cumulativ al acestei explozii de cunoaştere a constat în întărirea continuă a superiorității tehnologice – şi deci militare – a Europei. Chiar şi puternicii otomani sau cel puțin soldații şi marinarii lor din linia întâi resimțeau o parte din consecințele acestei revoluții încă de la sfârşitul secolului al XVI-lea. Asupra altor societăți, mai puțin dinamice, efectele aveau să fie mult mai serioase. Dacă anumite state din Asia s-ar fi angajat sau nu într-o revoluție comercială şi industrială generată din interior – în condițiile în care nu ar fi fost deranjate – este o chestiune asupra căreia se pot exprima numeroase îndoieli[40]. Însă era clar că pentru alte societăți avea să fie extrem de dificil să urce pe ara puterii mondiale când statele europene mai dezvoltate ocupau treptele superioare.

Trebuie să spunem că depăşirea acestei dificultăți avea să fie complicată, deoarece urcarea pe o treaptă superioară ar fi implicat nu doar achiziționarea de echipamente şi tehnici europene, ci şi împrumutarea la scară largă a caracteristicilor generale care au diferențiat societățile vestice de toate celelalte. Ar fi presupus existența unei economii de piață, dacă nu la nivelul propus de Adam Smith, cel puțin în aşa fel încât comercianții antreprenorii să nu fie descurajați, obstrucționați şi spoliați în mod constant. Ar fi presupus, de asemenea, existența unei pluralități de centre de putere, pe

cât posibil fiecare cu propria bază economică, pentru ca astfel să nu existe perspectiva centralizării impuse de un regim despotic de tip oriental, ci, dimpotrivă, cea a unui regim progresist, deşi turbulent şi ocazional brutal, care să stimuleze concurența. Prin extrapolare, această lipsă de rigiditate economică şi politică ar fi implicat o lipsă similară de conformitate ideologică şi culturală, adică o libertate de a pune întrebări, a disputa şi a experimenta, o credință în posibilitățile de ameliorare, o preocupare pentru practic mai degrabă decât pentru abstract şi un raționalism care să sfideze codurile mandarinilor, dogmele religioase şi folclorul tradițional[41]. În majoritatea cazurilor, erau implicate nu atât elemente pozitive, cât mai degrabă o diminuare a numărului de *obstacole* care limitau creşterea economică şi diversitatea politică. Avantajul cel mai mare al Europei consta în faptul că ea avea mai puține dezavantaje decât celelalte civilizații.

Deşi este imposibil de demonstrat, putem presupune că aceste diferite caracteristici generale erau legate între ele printr-o logică internă, toate fiind astfel necesare. Era o combinație de *laissez-faire* economic, pluralism militar şi politic şi libertate intelectuală şi, oricât de rudimentar a fost fiecare din aceşti factori comparativ cu epocile ulterioare, interacțiunea lor constantă a produs „miracolul european". Din moment ce miracolul a fost unic din punct de vedere istoric, pare plauzibil să presupunem că doar o replicare a tuturor părților sale componente ar fi putut produce un rezultat similar altundeva. Deoarece această combinație de ingrediente critice nu a existat în China dinastiei Ming, în imperiile musulmane ale Orientului Mijlociu şi Asiei sau în oricare dintre societățile examinate mai înainte, acestea au părut să stea pe loc în timp ce Europa avansa spre centrul scenei mondiale.

Capitolul 2.
Aspirația Habsburgilor la supremație: 1519–1659

În secolul al XVI-lea, luptele pentru putere din Europa o ajutau totodată să se ridice, din punct de vedere economic şi militar, deasupra celorlalte regiuni ale mapamondului. Însă nu era încă decis dacă vreunul dintre statele europene rivale ar fi putut acumula suficiente resurse pentru a le surclasa pe celelalte şi a le domina apoi. Timp de aproape un secol şi jumătate după 1500, o combinație la scară continentală de regate, ducate şi provincii conduse de ramura spaniolă şi cea austriacă a familiei de Habsburg amenința să obțină influența politică şi religioasă predominantă în Europa. Istoria acestei lupte prelungite şi, în final, a înfrângerii ambițiilor habsburgice de către o coaliție a altor state europene formează nucleul acestui capitol. În 1659, când Spania îşi recunoştea în cele din urmă înfrângerea prin Tratatul Pirineilor, *pluralitatea* politică a Europei – cinci sau şase state importante şi multe altele mai mici – era un fapt indiscutabil. Care dintre aceste state importante avea să beneficieze cel mai mult de schimbările ce aveau să apară în sistemul marilor puteri urmează a fi discutat în capitolul următor. Însă la mijlocul secolului al XVI-lea era clar că niciun bloc dinastico-militar nu era capabil să devină

stăpânul Europei, cum păruse probabil cu diverse ocazii în deceniile anterioare.

Campaniile pentru dominația europeană, care s-au întrețesut de-a lungul unui secol şi jumătate, caracterizând această perioadă, au fost diferite atât ca intensitate, cât şi ca natură față de războaiele din perioada anterioară anului 1500. Luptele care au tulburat pacea Europei în secolul anterior fuseseră *localizate*. Încleştările dintre diferitele state italiene, rivalitatea dintre Coroana engleză şi cea franceză şi războaiele cavalerilor teutoni împotriva lituanienilor şi polonezilor erau exemple tipice[42]. Pe măsură ce se derula secolul al XVI-lea, aceste conflicte regionale tradiționale erau totuşi fie subsumate, fie eclipsate de ceea ce contemporanilor le apărea drept o competiție mult mai amplă pentru stăpânirea continentului.

Semnificația şi cronologia luptelor

Deşi au existat întotdeauna motive specifice pentru care un anumit stat era atras în acest context mai larg, au fost totuşi două motive mai generale responsabile în principal de transformările produse atât în intensitatea, cât şi în aria geografică a războaielor europene. Prima dintre ele a fost apariția Reformei – declanşată de revolta personala a lui Martin Luther împotriva indulgențelor papale în 1517 –, care a adăugat rapid o nouă dimensiune feroce rivalităților dinastice tradiționale de pe continent. Din motive socio-economice particulare, apariția Reformei protestante – şi răspunsul la ea sub forma Contrareformei catolice împotriva ereziei – a avut tendința să separe jumătatea sudică a continentului de cea nordică şi clasa mijlocie orăşenească în ascensiune de ordinea feudală, deşi au existat, desigur,

multe excepții de la aceste linii generale[43]. Însă problema centrală a fost că se fracturase „creştinătatea" şi că pe continent erau acum un mare număr de indivizi prinşi într-o luptă *transnațională* motivată de doctrina religioasă. Abia la mijlocul secolului al XVII-lea, când oamenii şi-au manifestat aversiunea față de excesele şi futilitatea războaielor religioase, s-a ajuns la o recunoaştere generală, deşi plină de resentimente, a diviziunii confesionale a Europei.

Al doilea motiv al diseminării pe o scară mai largă şi la un nivel mult mai complex a structurii războiului după 1500 a fost apariția unei combinații dinastice, a Habsburgilor, ce forma o rețea de teritorii care se întindeau din Gibraltar până în Ungaria şi din Sicilia până la Amsterdam, depăşind ca dimensiune tot ce cunoscuse Europa din vremea lui Carol cel Mare, cu 700 de ani înainte. Originari din Austria, Habsburgii au reuşit să fie aleşi în mod constant în poziția de împărat al Sfântului Imperiu Roman, un titlu cu putere reală mult diminuată încă din Evul Mediu, dar căutat de prinții dornici să joace un rol mai important în afacerile germane şi europene în general.

Practic, Habsburgii au fost fără egal în a-şi mări teritoriile prin căsătorii şi moşteniri. O astfel de mişcare, făcută de Maximilan 1 de Austria (1493–1519, împărat al Sfântului Imperiu între 1508 şi 1519), a adus în posesia Habsburgilor în 1477 bogata Burgundie şi, odată cu ea, Țările de Jos. Cu altă ocazie, în urma unei convenții maritale din 1515, Habsburgii aveau să obțină importantele teritorii ale Ungariei şi Boemiei. Cu toate că acestea nu făceau parte din Sfântul Imperiu şi posedau numeroase libertăți, achiziția lor le-a oferit Habsburgilor o parte importantă din Europa Centrală. Dar cea mai bogată în consecințe dintre combinațiile dinastice ale lui Maximilian a fost căsătoria fiului său Filip cu Ioana, fiica lui Ferdinand şi a Isabelei de Spania, a căror căsătorie unise posesiunile Castiliei şi Aragonului (care includeau Sicilia şi Napoli). „Moştenitorul rezidual"[44] al

tuturor acestor convenții matrimoniale a fost Carol, cel mai vârstnic dintre fiii lui Filip şi ai Ioanei. Născut în 1500, el a devenit duce de Burgundia la vârsta de 15 ani şi regele Carol I al Spaniei un an mai târziu. Ulterior, în 1519, i-a urmat bunicului său patern Maximilian I atât ca împărat al Sfântului Imperiu Roman, cât şi ca moştenitor al posesiunilor ereditare ale Habsburgilor austrieci. Doar câțiva ani mai târziu, în 1526, moartea regelui Ludovic al Ungariei în bătălia împotriva turcilor de la Mohács i-a permis lui Carol să pretindă coroanele Ungariei şi Boemiei, deoarece Ludovic murise fără a lăsa urmaşi. În calitate de împărat, cunoscut sub numele Carol Quintul, el a controlat toate cele patru moşteniri până la abdicarea sa din 1555–1556 (vezi harta 3).

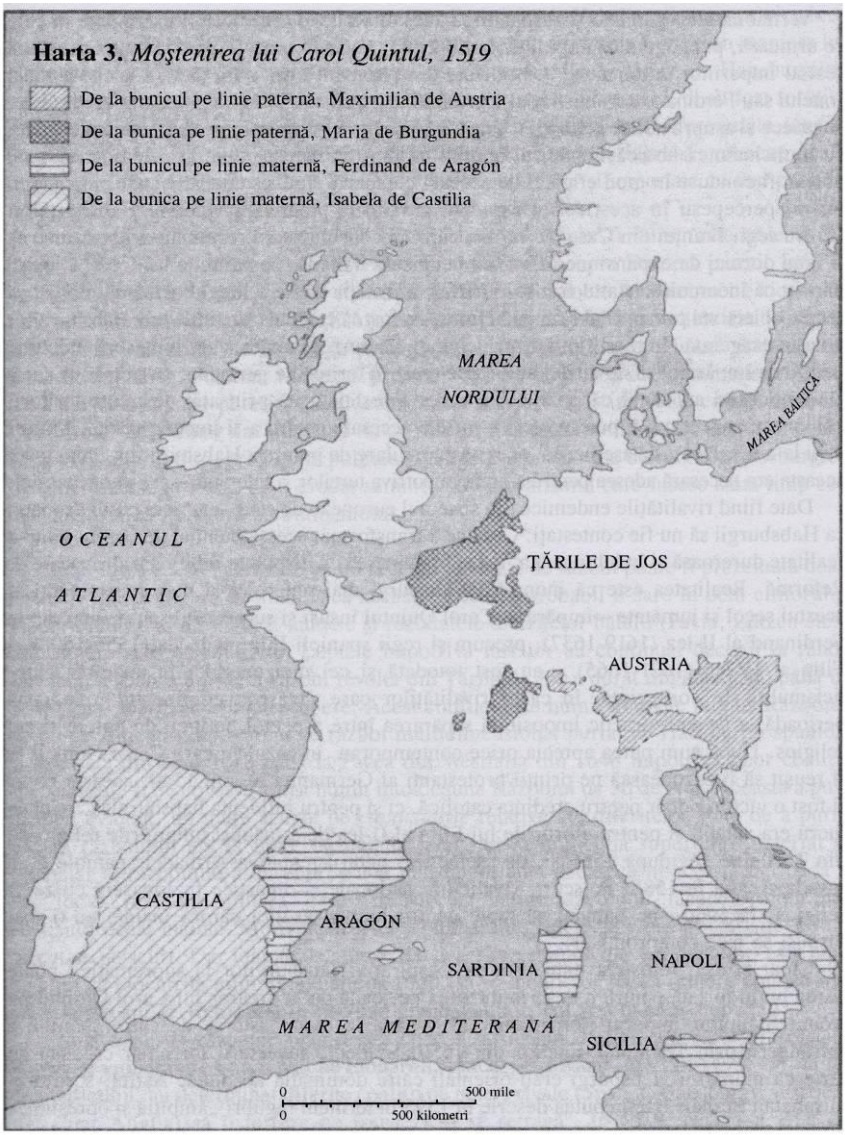

Harta 3. Moştenirea lui Carol Quintul

Veritabila eterogenitate şi răspândirea acestor teritorii, care vor fi examinate în cele ce urmează, pot sugera că imperiul Habsburgilor nu ar fi putut fi niciodată un echivalent real al imperiilor uniforme şi centralizate din Asia. Încă din anii 1520, Carol i-a cedat fratelui său Ferdinand administraţia şi suveranitatea princiară asupra posesiunilor ereditare austriece şi asupra noilor achiziţii: Ungaria şi Boemia. Aceasta reprezenta o recunoaştere, cu mult înaintea abdicării sale, a faptului că moştenirile spaniole şi cele austriece nu puteau fi conduse în mod eficient de aceeaşi persoană. Totuşi, celelalte state şi principii lor *nu* percepeau în acest fel uriaşa concentrare de putere din mâinile Habsburgilor. Pentru regii Franţei din Casa de Valois, care îşi consolidaseră recent autoritatea internă şi erau dornici de expansiune în bogata peninsulă italiană, posesiunile lui Carol Quintul păreau că încercuiesc statul francez. Astfel, afirmaţia că de-a lungul următoarelor două secole obiectivul principal al Franţei în Europa a fost să contracareze influenţa Habsburgilor nu este exagerată. În mod similar, principii şi electorii germani, care luptaseră îndelung pentru ca împăratul să nu aibă o autoritate reală în teritoriile germane, nu puteau fi decât alarmaţi când au văzut că poziţia lui Carol a fost întărită prin atât de multe teritorii adiţionale, care acum îi puteau oferi resursele necesare pentru a-şi impune voinţa. Multor papi le-a displăcut, de asemenea, această acumulare de putere a Habsburgilor, chiar dacă aceasta era necesară adesea pentru a lupta împotriva turcilor, a luteranilor şi a altor inamici.

Date fiind rivalităţile endemice din sistemul european de state, era deci puţin probabil ca Habsburgii să nu fie contestaţi. Ceea ce a transformat acest potenţial de conflict într-o realitate dureroasă şi îndelungată a fost suprapunerea cu disputele religioase provocate de Reformă. Realitatea este că monarhii Habsburgi mai puternici şi mai proeminenţi ai

acestui secol şi jumătate – împăratul Carol Quintul însuşi şi succesorul său de mai târziu Ferdinand al II-lea (1619–1637), precum şi regii spanioli Filip al II-lea (1556–1598) şi Filip al IV-lea (1621–1665) – au fost totodată şi cei mai energici în apărarea catolicismului. În consecință, în cazul rivalităților care răvăşeau continentul în această perioadă, a devenit practic imposibilă separarea între aspectul politicii de putere şi cel religios. După cum putea aprecia orice contemporan, în cazul în care Carol Quintul ar fi reuşit să îi zdrobească pe prinții protestanți ai Germaniei în anii 1540, aceasta nu ar fi fost o victorie doar pentru credința catolică, ci şi pentru influența habsburgică. Acelaşi lucru era valabil şi pentru eforturile lui Filip al II-lea de a înăbuşi tulburările religioase din Țările de Jos după 1566 şi, de asemenea, pentru tentativa Armadei spaniole de a invada Anglia în 1588. Pe scurt, rivalitățile naționale şi dinastice fuzionaseră cu zelul religios, făcându-i pe oameni să lupte pentru lucruri asupra cărora înainte ar fi fost dispuşi să facă compromisuri.

Chiar şi aşa, folosirea unui titlu ca „Aspirația Habsburgilor la supremație" poate părea puțin forțată pentru a descrie întreaga perioadă de la urcarea lui Carol Quintul pe tronul Sfântului Imperiu Roman, în 1519, până la recunoaşterea de către spanioli a înfrângerii prin Tratatul Pirineilor din 1659. Evident, adversarii lor chiar credeau cu tărie că monarhii Habsburgi erau orientați către dominația absolută. Astfel, scriitorul elisabetan Francis Bacon putea descrie în 1595 în termeni lugubri „ambiția şi opresiunea Spaniei":

> Franța este întoarsă pe dos… Portugalia uzurpată… Țările de Jos sunt atacate… Acum au încercat să facă la fel şi în Aragon… Bieții indieni sunt transformați din oameni liberi în sclavi[45].

Dar în ciuda retoricii ocazionale a unora din miniştrii Habsburgilor cu privire la o „monarhie universală"[46], nu a existat un plan conştient de a domina Europa în maniera lui Napoleon sau Hitler. Unele dintre căsătoriile şi succesiunile

dinastice ale Habsburgilor nu au fost dovezi ale unui plan pe termen lung de extindere teritorială, ci au fost fortuite sau, în cel mai bun caz, inspirate. În anumite cazuri – cum ar fi frecventele invazii franceze în nordul Italiei – conducătorii Habsburgi au fost mai degrabă provocați decât provocatori. În Mediterana, după anii 1540, forțele spaniole şi imperiale au fost puse în mod repetat în defensivă de către forțele unui islam renăscut.

În orice caz, adevărul e că, dacă liderii Habsburgi şi-ar fi atins toate obiectivele limitate, regionale – chiar şi cele *defensive* –, dominația asupra Europei practic le-ar fi aparținut. Imperiul Otoman ar fi fost împins înapoi din apele Mediteranei estice spre linia coastei nord-africane. În Germania erezia ar fi fost înăbuşită, revoltele din Țările de Jos ar fi fost zdrobite, iar în Franța şi Anglia ar fi fost menținute regimuri prietenoase. Doar Scandinavia, Polonia, Moscova şi teritoriile care erau încă sub dominație otomană nu ar fi fost supuse puterii şi influenței habsburgice – şi triumfului concomitent al Contrareformei. Chiar dacă Europa nu ar fi atins nici atunci unitatea de care se bucura China Dinastiei Ming, principiile politice şi religioase promovate de centrele habsburgice gemene Madrid şi Viena ar fi erodat semnificativ pluralismul care fusese atâta timp cea mai importantă trăsătură a continentului.

Cronologia acestei perioade de un secol şi jumătate de război poate fi prezentată doar pe scurt într-o lucrare de analiză ca aceasta. Ceea ce probabil îi sare în ochi cititorului modern mult mai mult decât numele şi rezultatele diferitelor bătălii (Pavia, Lützen etc.) este durata acestor conflicte. Luptele împotriva turcilor au continuat decenii la rând. Încercarea spaniolilor de a zdrobi revolta din Țările de Jos a durat din anii 1560 până în 1648, cu o foarte scurtă întrerupere. Acest conflict este numit în unele lucrări Războiul de 80 de Ani, în timp ce marele război

multidimensional purtat de Habsburgii spanioli şi austrieci din anul 1618 până la Pacea din Westfalia din 1648 împotriva unor coaliții succesive de state adverse a fost numit întotdeauna Războiul de 30 de Ani. Aceasta a pus, în mod evident, un mare accent pe *capacitățile* relative ale diferitelor state de a purta povara războiului ani la rând, decenii la rând. Iar semnificația suportului material şi linanciar al războiului a devenit cu atât mai importantă deoarece în această perioadă a avut loc o „revoluție militară" care a transformat natura războiului, făcându-l mult mai costisitor decât înainte. Motivele acestei schimbări şi principalele ei caracteristici vor fi discutate pe scurt. Dar înainte de a începe o descriere sumară a evenimentelor, este bine de ştiut că ciocnirile militare ale anilor 1520 (să spunem) vor părea minore comparativ cu cele ale anilor 1630, atât în privința combatanților, cât şi a banilor implicați.

Prima serie de războaie majore s-a concentrat asupra Italiei, ale cărei oraşe-state hogate şi vulnerabile i-au tentat pe monarhii francezi la invazii încă din 1494 – şi, la fel de predictibil, au determinat diferite coaliții de puteri rivale (Spania, Habsburgii austrieci sau chiar Anglia) să îi forțeze pe francezi să se retragă[47]. În 1519, când s-a aflat de alegerea lui Carol Quintul ca împărat al Sfântului Imperiu Roman, reunind posesiunile spaniole şi austriece ale familiei de Habsburg, Spania şi Franța încă aveau dispute legate de pretențiile celei din urmă asupra oraşului Milano. Această acumulare de titluri de atre principalul său rival l-a făcut pe ambițiosul rege francez Francise I (1515–1547) să provoace o întreagă serie de contramişcări, nu doar în Italia, ci şi de-a lungul granițelor Burgundiei, în sudul Țărilor de Jos şi în Spania. În 1525, incursiunea lui Francise I în Italia s-a încheiat cu înfrângerea şi capturarea lui în urma bătăliei de la Pavia. Dar peste doar patru ani, monarhul francez conducea altă armată în Italia, doar pentru a fi pus din nou

la respect de forțele Habsburgilor. Deşi prin Tratatul de la Cambrai din 1529 Francise a renunțat încă o dată la pretențiile sale asupra Italiei, în anii 1530 şi 1540 el era iarăşi în război cu Carol Quintul pentru aceste teritorii.

Având în vedere disproporția de forțe dintre Franța şi teritoriile Habsburgilor în acea vreme, probabil că lui Carol Quintul nu i-a fost foarte greu să zădărnicească aceste încercări de expansiune ale francezilor. Sarcina a devenit însă mai dificilă, deoarece, în calitate de împărat al Sfântului Imperiu Roman, moştenise mulți alți inamici. Cei mai formidabili dintre aceştia erau turcii, care nu doar că în anii 1520 se extinseseră de-a lungul câmpiilor ungare (asediind Viena în 1529), ci au prezentat o amenințare navală serioasă pentru Italia şi, împreună cu pirații berberi din nordul Africii, chiar şi pentru coastele spaniole[48]. Ceea ce a agravat această situație a fost alianța tacită şi lipsită de scrupule ce a existat în aceste decenii între sultanul otoman şi Francise I împotriva Habsburgilor. În 1542, flotele franceză şi otomană au organizat un atac combinat împotriva oraşului Nisa.

A doua mare arie de dificultăți pentru Carol Quintul era Germania, care fusese scindată de Reformă şi unde contestarea vechii ordini de către Luther era acum sprijinită de o coaliție de principate protestante. În lumina celorlalte probleme ale lui Carol Quintul, nu este surprinzător că el nu a putut să îşi concentreze energia asupra problemei luterane decât după mijlocul anilor 1540. Iar când a lacut-o, a avut destul de mult succes la început, în special prin înfrângerea armatelor principalilor prinți protestanți în bătălia de la Miihiberg (1547). Dar orice sporire a autorității habsburgice şi imperiale îi alarma întotdeauna pe rivalii lui Carol. Astfel, prinții germani din nord, turcii, Henric al II-lea al Franței (1547-1559) şi chiar papalitatea se străduiau cu toții să îi slăbească poziția. În 1552, armatele franceze intraseră în Germania în sprijinul statelor protestante, care erau astfel capabile să reziste tendințelor centralizatoare ale

împăratului. Această situație a fost recunoscută prin Pacea de la Augsburg (1555), care a pus capăt temporar războaielor religioase din Germania, şi prin Tratatul de la Cateau-Cambresis (1559), ce a dus la încheierea conflictului franco-spaniol. Ea a fost confirmată, de asemenea, prin abdicarea lui Carol Quintul: în 1555 de pe tronul de împărat al Sfântului Imperiu Roman în favoarea fratelui său Ferdinand I (împărat între 1555 şi 1564) şi în 1556 de pe tronul Spaniei în favoarea fiului său Filip al II-lea (1556–1598). Dacă ramurile austriacă şi spaniolă au rămas apropiate după această perioadă, situația a fost de aşa natură (după cum spune istoricul Mamatey) încât „de acum înainte, asemenea vulturului negru bicefal de pe blazonul imperial, Habsburgii aveau două capete: unul la Viena şi celălalt la Madrid, primul privind către est, iar al doilea către vest”[49].

Dacă ramura estică s-a bucurat de o perioadă relativ paşnică sub domnia lui Ferdinand I şi a succesorului său, Maximilian al II-lea (împărat între 1564 şi 1576), cu excepția unui atac al turcilor în 1566–1567, ramura vestică a fost mult mai puțin norocoasă sub domniai lui Filip al II-lea. Corsarii berberi atacau coastele Portugaliei şi ale Castiliei, iar în spatele lor turcii îşi reluau lupta pentru controlul Mediteranei. Prin urmare, Spania s-a implicat în mod repetat în noi războaie majore împotriva puternicului Imperiu Otoman, începând cu expediția din 1560 la Djerba, trecând prin luptele pentru Malta din 1565, campania de la Lepanto din 1571 şi bătălia îndârjită pentru Tunis şi sfârşind cu armistițiul din 1581[50]. Practic în acelaşi timp, politicile lui Filip de intoleranță religioasă şi creşterea impozitelor au transformat nemulțumirile din Țările de Jos, deținute de Habsburgi, într-o revoltă deschisă. La mijlocul anilor 1560, când autoritatea spaniolă în această regiune a cedat, a fost trimisă în nord o armată condusă de ducele de Alba şi a fost impus un despotism militar, care a creat la rândul său o rezistență generalizată în provinciile înconjurate de ape ale

Olandei şi Zeelandei, care erau mai uşor de apărat. Intenţiile spaniolilor au alarmat Anglia, Franţa şi nordul Germaniei. Englezii au fost şi mai deranjaţi în 1580, când Filip al II-lea a anexat Portugalia vecină, cu tot cu liota şi coloniile sale. Totuşi, ca în cazul tuturor celorlalte tentative ale Habsburgilor de a-şi impune (sau a-şi extinde) autoritatea, rezultatul previzibil a fost că numeroşii lor rivali s-au simţit obligaţi să intervină pentru a nu lăsa balanţa de putere să se dezechilibreze prea mult. În anii 1850, ceea ce înainte fusese doar o rebeliune locală a protestanţilor olandezi împotriva administraţiei spaniole se transformase într-un nou conflict internaţional[51]. În Ţările de Jos, războiul de asediu şi contraasediu a continuat fără rezultate spectaculoase. Dincolo de Canalul Mânecii, în Anglia, Elisabeta I reuşise să ţină sub control orice ameninţări interne (instigate fie de spanioli, fie de papă) la adresa autorităţii sale şi a început să le ofere sprijin militar rebelilor olandezi. În Franţa, slăbirea monarhiei a dus la izbucnirea unui război civil înverşunat între Liga Catolică (sprijinită de Spania) şi rivalii săi hughenoţi (sprijiniţi de Elisabeta şi de olandezi), care îşi disputau supremaţia. Pe mare, corsarii olandezi şi englezi au întrerupt ruta de alimentare a spaniolilor către Ţările de Jos şi au reuşit să ducă lupta mai departe, până în vestul Africii şi în Caraibe.

În anumite etape ale luptelor, în special la sfârşitul anilor 1580 şi începutul anilor 1590, părea că puternicele campanii spaniole vor avea succes. În septembrie 1590, de exemplu, armatele spaniole acţionau în Languedoc şi Bretania, iar altă armată, aflată sub conducerea excepţionalului duce de Parma, mărşăluia spre Paris dinspre nord. Totuşi, liniile forţelor antispaniole nu au cedat, nici chiar sub o asemenea presiune. Charismaticul pretendent hughenot la tronul Franţei, Henric de Navara, a fost suficient de flexibil încât a treacă de la protestantism la catolicism pentru a-şi creşte şansele de a urca pe tron, reuşind apoi să conducă o parte

din ce în ce mai mare a națiunii franceze împotriva invadatorilor spanioli şi a discreditatei Ligi Catolice. În 1598 – anul morții lui Filip, al II-lea al Spaniei –, în urma păcii de la Vervins, spaniolii au acceptat să renunțe la orice intervenție în Franța. Între timp, Anglia Elisabetei I devenise şi ea sigură. Marea Armada din 1588 şi două tentative ulterioare de invazii au eşuat jalnic, la fel ca şi eforturile de a exploata o revoltă catolică din Irlanda, pe care armatele Elisabetei o recuceriseră încet, dar sigur. În 1604, după ce şi Filip al II-lea şi Elisabeta muriseră, Spania şi Anglia au încheiat o pace de compromis. A trebuit să mai treacă alți cinci ani, până la armistițiul din 1609, pentru ca spaniolii să deschidă negocierile de pace cu rebelii olandezi. Însă cu mult timp înainte devenise evident că spaniolii nu erau suficient de puternici pentru a înfrânge Țările de Jos pe apă sau pe uscat – unde aveau de-a face cu puternica apărare organizată de eficienta armată olandeză a lui Mauriciu de Nassau. Existența în continuare a celor trei state – Franța, Anglia şi Provinciile Unite, fiecare având potențialul de a contesta pretențiile Habsburgilor în viitor – a confirmat încă o dată faptul că Europa anului 1600 avea să fie compusă din mai multe națiuni, fără ca vreuna să fie hegemonică.

Al treilea mare spasm al războaielor care au zguduit Europa în această perioadă a avut loc după 1618 şi s-a resimțit foarte puternic în Germania. Acest teritoriu fusese cu totul ocolit de lupte confesionale la sfârşitul secolului al XVI-lea, însă doar datorită slăbirii autorității şi intelectului lui Rudolf al II-lea (împărat al Sfântului Imperiu Roman între 1576 şi 1612) şi reînnoirii amenințării turceşti în bazinul Dunării (1593–1606). Însă în spatele fațadei unității germane, forțele rivale catolice şi protestante depuneau eforturi pentru a-şi întări pozițiile şi a le slăbi pe cele ale taberei adverse. De-a lungul secolului al XVII-lea, rivalitatea dintre Uniunea Evanghelică (fondată în 1608) şi Liga Catolică (1609) s-a intensificat. În plus, deoarece Habsburgii spanioli

îşi sprijineau puternic verii austrieci şi deoarece conducătorul Uniunii Evanghelice, principele elector Frédéric al IV-lea, avea legături cu Anglia şi Țările de Jos, părea că majoritatea țărilor europene se aliniau pentru o reglementare finală a antagonismelor lor politico-religioase[52].

Astfel, revolta din 1618 a teritoriilor protestante din Boemia împotriva noului lor conducător catolic, Ferdinand al II-lea (împărat între 1619 şi 1637), a fost scânteia care a declanşat o nouă rundă de crunte lupte religioase, cunoscute sub numele Războiul de 30 de Ani (1618–1648). În primele faze ale acestui conflict, forțele împăratului s-au comportat bine, asistate în mod capabil de o armată a Habsburgilor spanioli, sub conducerea generalului Spinola. Însă, în consecință, o combinație eterogenă de forțe religioase şi laice au intrat în conflict, dornice încă o dată să încline balanța în cealaltă direcție. Olandezii, care au rupt în 1621 armistițiul semnat cu Spania în 1609, au intervenit în Renania pentru a contracara armata lui Spinola. În 1626, o armată daneză condusă de regele Christian al IV-lea a invadat Germania din nord. În culise, cardinalul Richelieu, influentul om de stat francez, căuta să le provoace dificultăți Habsburgilor ori de câte ori îi stătea în putință. Însă niciuna dintre aceste contramăsuri militare sau diplomatice nu a avut foarte mult succes, astfel că, la sfârşitul anilor 1620, Wallenstein, puternicul locotenent al împăratului Ferdinand, părea că e pe cale să impună în Germania o autoritate centralizată, atotcuprinzătoare, ajungând în nord, până la țărmurile Balticii[53].

Totuşi, această acumulare rapidă de putere imperială nu a făcut decât să îi provoace pe numeroşii inamici ai Casei de Habsburg să se străduiască şi mai mult. La începutul anilor 1630, cel mai eficient dintre ei era, de departe, charismaticul şi influentul rege suedez Gustav Adolf al II-lea (1611–1632), ale cărui armate foarte bine antrenate au intrat în nordul Germaniei în 1630, după care au năvălit spre sud, în

Renania şi Bavaria, în anul următor. Cu toate că Gustav însuşi a fost ucis în bătălia de la Lützen din 1632, acest lucru nu a diminuat cu nimic rolul considerabil jucat de suedezi în Germania sau dimensiunile generale ale războiului. Dimpotrivă, în 1634, regele Spaniei Filip al IV-lea (1621–1665) şi priceputul său prim-ministru, contele-duce de Olivares, au decis să îşi ajute verii austrieci mult mai serios decât înainte. Însă trimiterea în Renania a unei puternice armate spaniole conduse de Cardinalul-Infante l-a forțat, la rândul său, pe Richelieu să hotărască implicarea directă a Franței, el trimițând un an mai târziu trupe franceze peste frontiere. Mulți ani până atunci, Franța fusese liderul tacit, indirect al coaliției antihasburgice, trimițându-le subsidii tuturor celor dispuşi să lupte împotriva trupelor imperiale şi spaniole. Acum conflictul a devenit deschis şi fiecare coaliție a început să mobilizeze mai mulți soldați, armament şi bani. Prin urmare, şi limbajul a devenit mai aspru. „Fie totul este pierdut, fie Castilia va fi liderul lumii", scria Olivares în 1635, în timp ce plănuia o triplă invazie a Franței în anul următor[54].

Cucerirea unei suprafețe atât de mari ca Franța depăşea însă capacitățile militare ale forțelor habsburgice, care s-au apropiat pentru scurt timp de Paris, însă curând au fost răzlețite în toată Europa. Trupele suedeze şi germane presau armatele imperiale în nord, iar olandezii şi francezii strângeau ca într-un cleşte posesiunile spaniole din Țările de Jos. În plus, în 1640, o revoltă a portughezilor a deviat un flux constant de trupe şi resurse spaniole dinspre nordul Europei mult mai aproape de casă, deşi acestea nu au fost suficiente pentru a realiza reunificarea peninsulei. Într-adevăr, odată cu revolta concomitentă a catalanilor – pe care francezii i-au ajutat bucuroşi – la începutul anilor 1640 a existat un anumit pericol de dezintegrare a nucleului teritoriilor spaniole. Peste mări, expedițiile maritime olandeze au atacat în Brazilia, Angola şi Ceylonul, transformând

conflictul în ceea ce unii istorici descriu drept un prim război global[55]. Dacă aceste din urmă acțiuni le-au adus câştiguri olandezilor, majoritatea celorlalți beligeranți sufereau puternic în această perioadă în urma anilor îndelungați de efort militar. Armatele anilor 1640 deveniseră mai mici decât cele ale deceniului anterior, aranjamentele financiare ale statelor erau mai disperate, oamenii ajunseseră la capătul răbdării, iar protestele erau mult mai violente. Însă, tocmai din cauza naturii inter-relaționate a luptelor, era foarte dificil pentru oricare dintre participanți să se retragă. Multe dintre statele germane protestante ar fi făcut acest lucru dacă ar fi avut certitudinea că trupele suedeze vor face la fel şi vor pleca, iar Olivares şi alți oameni de stat spanioli ar fi negociat un armistițiu cu Franța, dar aceasta nu voia să îi abandoneze pe olandezi. Se purtau negocieri de pace la diferite nivele, în paralel cu campanii militare pe diverse fronturi, şi fiecare putere se consola cu ideea că o nouă victorie îi va consolida poziția în acordul general.

În consecință, sfârşitul Războiului de 30 de Ani a fost o afacere nu tocmai bine administrată. Spania a încheiat brusc pace cu olandezii la începutul anului 1648, recunoscând în cele din urmă totala independență a acestora, însă a făcut-o pentru a lipsi Franța de un aliat, iar lupta franco-habsburgică a continuat. Spre sfârşitul anului, când s-a restabilit în sfârşit liniştea în Germania prin Pacea din Westfalia, Habsburgii austrieci retrăgându-se din conflict, războiul a devenit unul pur franco-spaniol. Dacă anumite state şi unii conducători au obținut unele câştiguri (sau au suferit anumite pierderi), esența înțelegerii westfaliene a presupus recunoaşterea *echilibrului* politic şi religios din Sfântul Imperiu Roman şi, astfel, confirmarea limitelor autorității imperiale. Acest fapt a lăsat Franța şi Spania implicate într-un război care nu avea nimic de-a face cu religia, ci mai degrabă cu rivalitățile naționale – după cum a demonstrat clar în 1655 ministrul francez Mazarin,

succesorul lui Richelieu, aliindu-se cu Anglia protestantă a lui Cromwell şi dând astfel Spaniei loviturile care au convins-o să accepte în cele din urmă pacea. Condiţiile din Tratatul Pirineilor (1659) nu erau deosebit de dure, dar, forţând Spania să se împace cu cel mai mare duşman al său, revelau faptul că epoca dominaţiei Habsburgilor în Europa luase sfârşit. Tot ce a mai rămas ca „obiectiv militar" pentru guvernul lui Filip al IV-lea era păstrarea unităţii iberice, dar până şi acest obiectiv a trebuit să fie abandonat în 1668, când independenţa Portugaliei a fost recunoscută formal[56]. Astfel, fărâmiţarea politică a continentului a rămas în mare parte la fel ca în momentul urcării pe tron a lui Carol Quintul, în 1519, deşi Spania însăşi avea să sufere noi rebeliuni şi pierderi teritoriale pe măsură ce secolul al XVII-lea se apropia de sfârşit (vezi harta 4). Acesta a fost preţul pe care a trebuit să îl plătească pentru supraextinderea ei strategică iniţială.

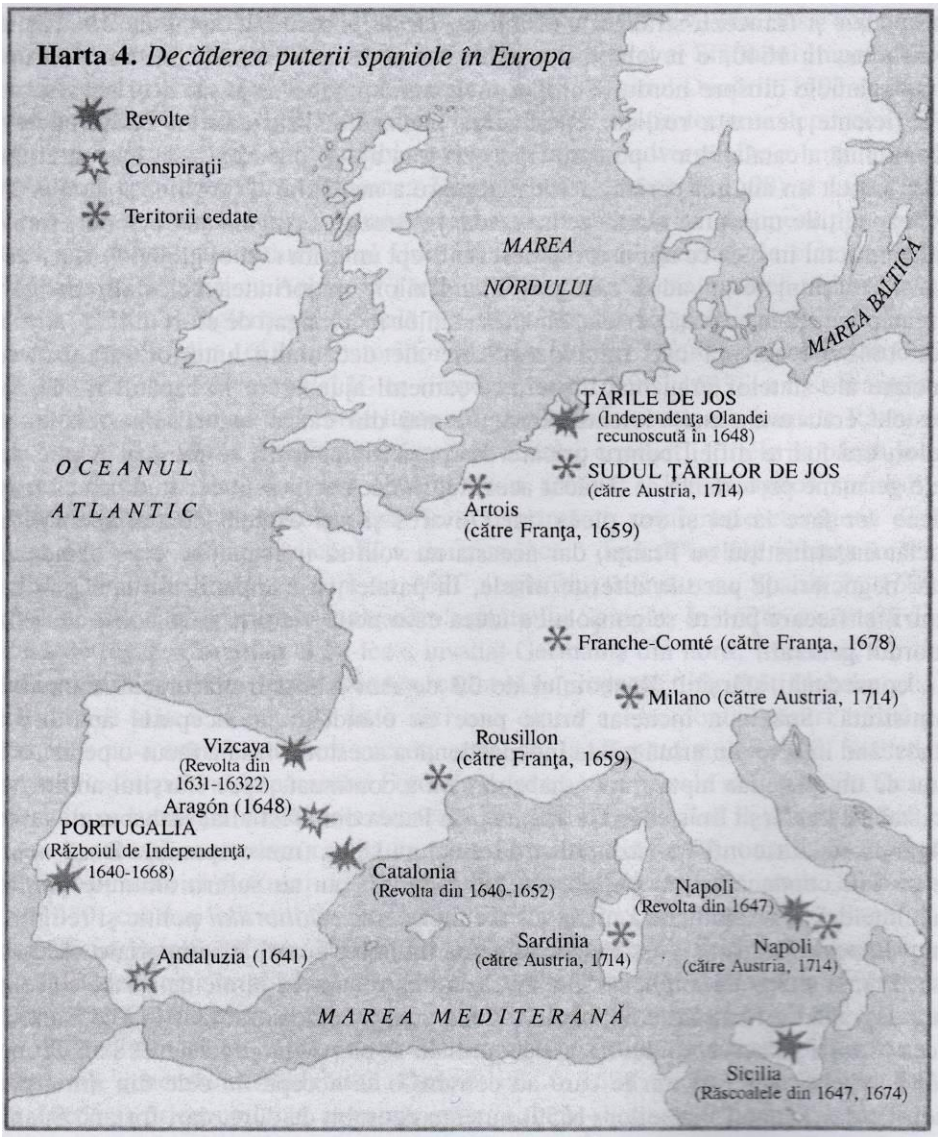

Harta 4. Decăderea puterii spaniole în Europa

Atuuri şi slăbiciuni ale blocului habsburgic

De ce au eşuat Habsburgii[57]? Această chestiune este atât de complexă şi procesul a fost atât de îndelungat, încât pare lipsit de temei să căutăm motive de tip personal, cum ar fi nebunia împăratului Rudolf al II-lea sau incompetența lui Filip al III-lea al Spaniei. Este, de asemenea, dificil să argumentăm că dinastia habsburgică şi ofițerii săi de rang înalt aveau în mod particular deficiențe, dacă ținem cont de eşecurile multor monarhi francezi şi englezi contemporani şi de venalitatea sau idiotenia anumitor principi germani.

Puzzle-ul pare şi mai complicat atunci când ne amintim de vasta acumulare de putere materială aflată la dispoziția Habsburgilor:

> Moştenirea de către Carol Quintul a coroanelor a patru dinastii importante: Castilia, Aragon, Burgundia şi Austria, dobândirea ulterioară a coroanelor Boemiei, Ungariei, Portugaliei şi, pentru o scurtă perioadă, chiar a Angliei, la care se adaugă coincidența dintre aceste evenimente dinastice, pe de o parte, şi cucerirea şi exploatarea de către spanioli a Lumii Noi, pe de altă parte – toate acestea au oferit Casei de Habsburg o bogăție de resurse pe care nicio alta putere europeană nu o putea egala[58].

Având în vedere numeroasele goluri şi inexactități din statisticile disponibile, nu trebuie să ne bazăm prea mult pe cifrele referitoare la populație din acea vreme; însă ar li corect să presupunem că aproximativ o pătrime din populația Europei la începutul modernității locuia în teritorii controlate de Habsburgi. Însă asemenea totaluri brute[59] erau mai puțin importante decât bogăția regiunilor în discuție, iar aici moştenirile dinastice par să fi fost binecuvântate.

Habsburgii aveau cinci surse principale de venit şi câteva secundare. Castilia era de departe cea mai importantă, deoarece se afla sub controlul direct al Coroanei, căreia îi fuseseră acordate de Cortes şi Biserică diferite tipuri de impozite (taxa pe vânzări, taxa de „cruciadă" pe proprietăţile Bisericii). În plus, mai deţineau două dintre cele mai bogate arii comerciale ale Europei – statele italiene şi Ţările de Jos –, care puteau oferi fonduri numeroase din tranzacţiile comerciale şi capitalul mobil. A patra sursă, a cărei importanţă creştea în timp, era reprezentată de veniturile din imperiul american. „Cincimea regală" percepută pe aurul şi argintul extrase de aici, împreună cu taxa pe vânzare, taxele vamale şi conscripţiile făcute de Biserică în Lumea Nouă le-au oferit regilor spanioli o bonificaţie uriaşă, nu doar direct, ci şi indirect, deoarece bogăţiile americane ce au ajuns în posesiunea privată a spaniolilor, olandezilor sau italienilor au ajutat aceşti indivizi şi aceste companii să îşi plătească impozitele tot mai mari care li se impuneau. În plus, în situaţii de urgenţă, monarhul puteau împrumuta întotdeauna sume mari de la bancheri în contul argintului pe care flota îl aducea de peste ocean. Faptul că pe teritoriile Habsburgilor se aflau cele mai importante case financiare şi comerciale – cele din sudul Germaniei, din anumite oraşe italiene şi din Antwerp – trebuie considerat un avantaj suplimentar şi a cincea sursă majoră de venit[60]. Aceste venituri erau mult mai uşor de accesat decât, să spunem, cele din Germania, unde principii şi oraşele libere reprezentate în Reichstag votau acordarea unor bani către împărat doar dacă turcii erau la poartă[61].

În epoca postfeudală, când cavalerii nu mai erau obligaţi să presteze servicii militare individuale (cel puţin în majoritatea ţărilor) şi nici oraşelor de pe coastă nu li se mai cerea să contribuie cu câte un vas, disponibilitatea banilor lichizi şi un bun profil de creditare erau absolut necesare pentru orice stat angajat în război. Doar prin plata directă

(sau promisiunea plății) vasele, proviziile navale, armamentul şi alimentele necesare puteau fi mobilizate în cadrul economiei de piață pentru a dota o flotă pregătită de luptă; doar prin furnizarea proviziilor şi a salariilor îndeajuns de regulat, trupele puteau fi împiedicate să se revolte, pentru ca energiile lor să poată fie canalizate spre inamic. Mai mult, deşi această perioadă este considerată de obicei epoca în care în Europa Occidentală apar „statele-națiuni", toate cârmuirile se bazau puternic pe mercenari străini pentru a-şi suplimenta armatele. Aici Habsburgii erau din nou avantajați, deoarece ei puteau face recrutări cu uşurință în Italia, Țările de Jos, Spania şi Germania. De exemplu, faimoasa Armată din Flandra era compusă din şase naționalități principale, destul de loiale cauzei catolice, dar necesitând totuşi o plată regulată. Sub aspect naval, moştenirea habsburgică putea produce un conglomerat impozant de vase de luptă. În ultimii ani ai lui Filip al II-lea, de exemplu, galerele din Mediterana, marile carace din Genova şi Napoli, precum şi considerabila flotă portugheză puteau întări armadele Castiliei şi Aragónului.

Însă poate cel mai mare avantaj militar deținut de Habsburgi în aceşti 140 de ani era infanteria antrenată de spanioli. Structura socială şi mentalitatea Castiliei au făcut din acest teritoriu un loc ideal pentru recrutări. Aici, afirmă Lynch, „meseria armelor devenise o ocupație profitabilă şi la modă nu doar pentru mica nobilime, ci pentru întreaga populație"[62]. În plus, Gonzalo de Córdoba, „Marele Căpitan", introdusese schimbări în organizarea infanteriei încă de la începutul secolului al XVI-lea şi, din acel moment până la mijlocul Războiului de 30 de Ani, *terci o* spaniol a fost cea mai eficientă unitate de pe câmpurile de luptă din Europa. Cu aceste regimente mixte formate din până la 3000 de lăncieri, spadasini şi archebuzieri antrenați să se susțină reciproc, armata spaniolă a măturat din calea sa nenumărați inamici şi a redus considerabil reputația (şi eficiența)

cavaleriei franceze şi a falangelor de lăncieri elveţiene. Chiar şi în bătălia de la Nordlingen (1634), infanteria Cardinalului-Infante a rezistat la 15 şarje ale formidabilei armate suedeze şi apoi, ca şi trupele lui Wellington la Waterloo, a înaintat fără milă, zdrobindu-şi inamicul. La Rocroi (1643), deşi înconjuraţi de francezi, spaniolii au luptat până la moarte. Aceasta a fost într-adevăr unul dintre cei mai importanţi piloni ai edificiului spaniol. Şi nu este de mirare că puterea spaniolilor a scăzut *vizibil* la mijlocul secolului al XVII-lea, când armata lor consta în principal în mercenari germani, italieni şi irlandezi, la care se adăugau mult mai puţini castilieni.

Totuşi, chiar şi cu toate aceste avantaje, alianţa dinastică hispano-austriacă nu a putut prevala. Oricât de enorme le-ar fi părut contemporanilor resursele lor financiare şi militare, ele nu au fost niciodată suficiente pentru a satisface cerinţele. Această deficienţă critică a avut la bază trei factori care au interacţionat de-a lungul întregii perioade – şi care, prin extrapolare, oferă câteva lecţii importante pentru studiul conflictelor armate.

Primul dintre aceşti factori, menţionat mai sus pe scurt, a fost „revoluţia militară" din Europa la începutul modernităţii. Este vorba despre masiva creştere în scara, costul şi organizarea războiului, care a avut loc după anii 1520 timp de 150 de ani[63]. Această schimbare a fost la rândul ei rezultatul mai multor factori care au interacţionat (tactici, politici şi demografici). Loviturile date supremaţiei cavaleriei pe câmpul de luptă – mai întâi de lăncierii elveţieni, apoi de formaţiunile mixte de soldaţi purtând lănci, spade, arbalete şi archebuze – au însemnat că de acum cea mai mare şi mai importantă parte a unei armate era infanteria. Acest sfârşit a fost întărit şi de dezvoltarea acelui *tracé italien* – sistemul sofisticat de fortificaţii şi bastioane menţionat în capitolul anterior. Pentru a opera asemenea sisteme defensive sau pentru a le asedia, era nevoie de un număr mare de soldaţi.

Desigur, într-o campanie majoră, un comandant bine organizat putea angaja cu succes un număr considerabil de trupe de artilerie şi cavalerie, dar aceste două specializări militare erau cu mult mai puţin flexibile decât regimentele de infanterişti. Nu a fost deci cazul ca naţiunile să îşi demobilizeze cavaleria, însă proporţia infanteriei a crescut considerabil în cadrul armatelor lor. Fiind mai uşor de echipat şi de hrănit, infanteriştii puteau fi recrutaţi în număr mai mare, în special după ce populaţia Europei începuse să crească. În mod firesc, toate acestea au generat presiuni organizaţionale imense asupra guvernelor, dar nu atât de mari încât să copleşească birocraţia „noilor monarhii" ale Occidentului – după cum imensa creştere a dimensiunii armatelor nu a făcut în mod inevitabil imposibilă sarcina unui general, dacă forţele sale aveau o bună structură de comandă şi erau bine antrenate.

Armata imperiului spaniol oferă probabil cel mai bun exemplu de „revoluţie militară" iii acţiune. După cum notează un istoric, „nu există nicio dovadă că vreunul dintre state a adus pe câmpul de luptă efective mai mari de 30.000 de soldaţi" înainte de 1529, în luptele care au avut loc între francezi şi spanioli pentru controlul Italiei. Dar

> în 1536–1537, împăratul Carol Quintul a mobilizat 60.000 de oameni doar în Lombardia pentru a-şi apăra cucerirea cea mai recentă, Milano, şi pentru a invada Provenţa franceză, în 1552, atacat pe toate fronturile în acelaşi timp – în Italia, Germania, Ţările de Jos, Spania, în Atlantic şi în Mediterana –, Carol Quintul a mobilizat 109.000 de soldaţi în Germania şi Ţările de Jos, 24.000 în Lombardia şi alte trupe suplimentare în Sicilia, Napoli şi Spania. Împăratul trebuie să fi avut sub comanda şi totodată pe cheltuiala lui aproximativ 150.000 de soldaţi. Tendinţa de creştere a continuat. În 1574, doar armata spaniolă a Flandrei număra 86.000 de oameni, în timp ce cu jumătate de secol mai târziu Filip al IV-lea putea proclama cu mândrie că, în 1625, forţele armate aflate sub comanda sa numărau nu mai puţin de 300 000 oameni. În toate aceste armate, adevărata creştere în număr a avut loc în rândurile infanteriei, în special ale lăncierilor.[64]

Ceea ce se întâmplase pe uscat a avut un echivalent şi pe mare. Extinderea comerțului maritim (în special a celui transoceanic), rivalitățile dintre flotele concurente din Canalul Mânecii, Oceanul Indian sau din largul coastelor spaniole, amenințările reprezentate de pirații berberi şi flotele de galere otomane, toate au interacționat cu noile tehnologii de construcție navală pentru a face vasele mai mari şi mult mai bine înarmate. În acea perioadă nu exista o distincție clară între vasele de război şi cele comerciale. Practic toate vasele comerciale suficient de mari aveau la bord tunuri, pentru a se apăra de pirați şi de alți prădători. Însă exista o tendință în direcția creării unor flote *regale*, astfel ca monarhii să poată dispune de un număr fix de nave de război care să formeze nucleul în jurul căruia să se poată aduna pe timp de război o mare flotă de nave comerciale înarmate, galease şi ambarcațiuni mai mici. Henric al VIII-lea al Angliei a susținut puternic această strategie, în timp ce Carol Quintul a avut tendința să rechiziționeze galioanele şi galerele private ale supuşilor săi italieni şi spanioli, mai degrabă decât să îşi construiască propria flotă. Filip al II-lea, supus unor presiuni mult mai mari în Mediterana şi apoi în Atlantic, nu şi-a putut permite acest lux. El a trebuit să organizeze şi să finanțeze un program amplu de construire a unor galere în Barcelona, Napoli şi Sicilia, astfel că până la 1574 el deținea în total 146 de galere, aproape de trei ori mai mult decât cu un deceniu înainte[65]. Explozia luptelor în Atlantic în următorul deceniu a impus un efort şi mai mare. Pentru a proteja rutele către Indiile de Vest şi (după absorbția Portugaliei în 1580) către Orient, pentru a apăra coasta spaniolă de raidurile englezilor şi, în cele din urmă, pentru a transporta o armată de invazie în insulele britanice, era nevoie de nave de luptă capabile să navigheze pe ocean. După pacea anglo-spaniolă din 1604, era încă necesară o flotă numeroasă pentru a contracara atacurile olandeze din

larg şi pentru a menține comunicațiile cu Flandra. Şi, de la un deceniu la altul, astfel de nave de război au devenit mai bine înarmate şi mult mai scumpe.

Această spirală a costurilor de război tot mai mari a expus slăbiciunea reală a sistemului habsburgic. Inflația generală, care a dus la creşterea de peste cinci ori a prețurilor la alimente şi de peste trei ori la produsele industriale între 1500 şi 1630, a reprezentat o puternică lovitură la adresa finanțelor publice. Iar aceasta s-a suprapus cu dublarea şi apoi redublarea dimensiunii armatelor şi flotelor. În consecință, Habsburgii s-au străduit aproape continuu să fie solvabili. După diversele sale campanii din anii 1540 împotriva Algerului, precum şi a francezilor şi germanilor protestanți, Carol Quintul a descoperit că veniturile sale normale şi cele extraordinare nu puteau acoperi în niciun fel cheltuielile şi că veniturile aveau să ajungă la bancheri încă mulți ani. Doar prin măsura disperată de a confisca tezaurul din Indii şi tot monetarul din Spania s-au putut strânge banii necesari pentru a susține războiul împotriva principilor protestanți. Doar campania din 1552 de la Metz a costat 2,5 milioane de ducați – aproximativ de zece ori venitul normal al împăratului obținut din America la acea vreme. Deloc surprinzător, el a fost obligat să contracteze noi împrumuturi, dar în termeni tot mai dezavantajoşi: pe măsură ce bonitatea Coroanei scădea, rata dobânzii solicitate de bancheri creştea, astfel că o mare parte a veniturilor uzuale trebuia să fie utilizată pentru a plăti dobânda pentru datoriile din trecut[66]. Când Carol Quintul a abdicat, i-a lăsat moştenire lui Filip al II-lea o datorie oficială a Spaniei de aproximativ 20 de milioane de ducați.

Filip a moştenit, de asemenea, starea de război cu Franța, iar aceasta a fost atât de costisitoare, încât în 1557 Coroana spaniolă a trebuit să îşi declare falimentul. Cu această ocazie, câteva instituții bancare importante, cum ar fi Casa Fugger, au fost îngenunchiate şi ele. Faptul că Franța a fost

forțată să își recunoască falimentul în același an nu a fost o prea mare consolare – acesta a fost principalul motiv pentru care ambele tabere au fost de acord să negocieze în 1559 la Cateau-Cambresis – căci Filip a trebuit să se confrunte aproape imediat cu puternicul inamic turc. Războiul mediteranean de 20 de ani, campania împotriva maurilor din Granada şi apoi efortul militar combinat din Țările de Jos, nordul Franței şi Canalul Mânecii au forțat Coroana să caute noi posibile surse de venit. Veniturile lui Carol Quintul se triplaseră în timpul domniei sale, dar al lui Filip al II-lea „s-a dublat doar în perioada 1556–1573 şi a crescut din nou de peste două ori până la sfârşitul domniei sale”[67].

Cheltuielile sale erau însă cu mult mai mari. În campania de la Lepanto (1571), s-a calculat că întreținerea flotelor şi a soldaților creştini costa peste patru milioane de ducați anual, chiar dacă o parte substanțială a cheltuielilor a fost suportată de Veneția şi de papalitate[68]. Plățile către Armata din Flandra erau deja enorme în anii 1570 şi aproape întotdeauna făcute cu întârziere, acest lucru provocând revolte ale trupelor, mai ales după ce, în 1575, Filip a suspendat plata dobânzilor către bancherii săi genovezi[69]. Fluxul mult mai mare al veniturilor din minele americane – aproximativ două milioane de ducați pe an în anii 1580, față de o zecime din această sumă cât fusese cu patru decenii mai înainte – a salvat temporar finanțele şi creditul Coroanei. Dar armada din 1588 a costat zece milioane de ducați şi soarta sa tristă a reprezentat şi un dezastru financiar, nu doar naval. Până în 1596, după o serie de împrumuturi imense, Filip a eşuat din nou să își plătească datoriile. Doi ani mai târziu, la moartea sa, datoriile sale totalizau imensa sumă de 100 de milioane de ducați, iar dobânzile ce trebuiau plătite la această sumă acopereau aproximativ două treimi din toate veniturile[70]. Cu toate că pacea cu Franța şi Anglia a urmat curând, războiul cu olandezii a trenat până la armistițiul din 1609, ce fusese grăbit de revoltele armatei spaniole şi de un

alt faliment în 1607.

În cei câțiva ani de pace care au urmat, nu a existat o reducere substanțială a cheltuielilor conducerii spaniole. În afară de plata masivă a dobânzilor, exista încă tensiune în Mediterana (care a implicat un plan grandios de construire a unor fortificații pe coastă), iar vastul imperiu spaniol era încă supus jafurilor de către corsari (necesitând costuri considerabile pentru apărare atât în Filipine şi în Caraibe, cât şi pentru flota oceanică)[71]. Armistițiul care a existat în Europa după 1610 nu i-ar fi putut face pe mândrii lideri spanioli să diminueze cheltuielile militare. Astfel, tot ce a făcut izbucnirea Războiului de 30 de Ani, în 1618, a fost să transforme un război rece într-unul deschis şi să determine o creştere a fluxului de trupe şi bani spanioli către Flandra şi Germania, liste interesant de observat că primele victorii ale habsburgilor în Europa şi apărarea cu succes a posesiunilor americane în acea perioadă au coincis cu – şi au fost ajutate de – creşterea semnificativă a livrării de lingouri din Lumea Nouă. Însă tocmai de aceea, reducerea încasărilor la trezorerie după 1626, declararea falimentului în anul următor şi succesul uimitor al danezilor în capturarea flotei care transporta argint în 1628 (costând Spania şi locuitorii săi aproximativ zece milioane de ducați) au făcut ca efortul de război să se diminueze pentru o vreme. Şi, în ciuda alianței cu împăratul, nu a fost posibil (exceptând scurta perioadă cât Wallenstein s-a aflat la conducere) ca veniturile germane să compenseze deficiențele celor spaniole.

Acesta urma deci să fie tiparul spaniol pentru următorii 30 de ani de război. Adunând mici împrumuturi, impunând noi impozite şi utilizând orice chilipir din America, a putut fi suportat un efort militar major cum ar fi intervenția Cardinalului-Infante în Germania din anii 1634-1635. Dar costurile epuizante ale războiului erodau în cele din urmă aceste câştiguri de scurtă durată şi, în doar câțiva ani, situația financiară a devenit mai gravă ca niciodată. În anii

1640, ca urmare a revoltelor din Catalonia şi Portugalia şi cu fluxul de bogăţii din America mult redus, declinul pe termen lung era inevitabil[72]. Ce altă soartă putea avea o naţiune care, deşi oferea luptători formidabili, era condusă de cârmuiri care cheltuiau în mod constant de două sau de trei ori mai mult decât veniturile pe care le obţineau în mod obişnuit?

A doua cauză principală a eşecului spaniol şi austriac trebuie să devină evidentă din cele de mai sus: Habsburgii pur şi simplu aveau prea multe de făcut – prea multe imperii eu care să lupte, prea multe fronturi pe care să le apere. Loialitatea trupelor spaniole în luptă nu putea compensa faptul că aceste forţe trebuiau să fie dispersate în garnizoanele de acasă, în Africa de Nord, în Sicilia şi Italia, în Lumea Nouă şi în Ţările de Jos. Ca şi imperiul britanic trei secole mai târziu, blocul habsburgic era un conglomerat de teritorii foarte împrăştiate, un *tour de force* politico-dinastic care, pentru a continua, necesita resurse materiale enorme şi multă ingeniozitate. Astfel că el ne oferă unul dintre cele mai importante exemple de supraextindere strategică din istorie. Căci preţul deţinerii atât de multor teritorii a fost existenţa multor inamici, o povară suportată, de asemenea, de Imperiul Otoman în perioada respectivă[73].

Cronologia războaielor Habsburgilor este foarte importantă în această privinţă. Conflictele europene erau foarte frecvente în acea perioadă, fără îndoială, iar costurile lor erau o povară teribilă pe umerii tuturor societăţilor. Dar toate celelalte state – Franţa, Anglia, Suedia, până şi Imperiul Otoman – s-au bucurat de anumite perioade de pace şi refacere. Însă soarta Habsburgilor – şi în special a Spaniei – a fost să treacă imediat de la un conflict la altul. Pacea cu Franţa a fost urmată de războiul cu turcii; armistiţiul din Mediterana a fost urmat de extinderea conflictului din Atlantic, iar acesta de lupta pentru Europa Nord-Vestică. În anumite perioade excepţionale, Spania imperială lupta pe trei fronturi în

acelaşi timp cu inamici care se ajutau în mod conştient între ei, pe plan diplomatic şi comercial, dacă nu şi militar[74]. În termeni contemporani, Spania se asemăna cu un urs atacat de câini – fiind mai puternică decât oricare dintre atacatori, dar incapabilă să lupte cu toți în acelaşi timp, extenuându-se astfel în cursul luptei.

Totuşi, cum ar fi putut ieşi Habsburgii din acest cerc vicios? Istoricii au pus accent pe dispersarea cronică a energiilor, sugerând că împăratul Carol Quintul şi succesorii săi ar fi trebuit să îşi formuleze un set clar de priorități defensive[75]. Implicația acestui fapt era că anumite zone deveneau dispensabile; însă care erau acestea?

În retrospectivă, s-ar putea afirma că Habsburgii austrieci şi mai ales Ferdinand al II-lea – ar fi fost mai înțelepți dacă s-ar fi abținut să insiste pe Contrareformă în nordul Germaniei, deoarece acest lucru a adus foarte multe pierderi şi puține câştiguri, împăratul ar fi trebuit totuşi să mențină o armată considerabilă în Germania, pentru a ține sub control particularismul principilor, intrigile francezilor şi ambițiile suedezilor. De asemenea, nu putea fi vorba despre o reducere a forței militare habsburgice atât timp cât turcii stăteau la granița Ungariei, la doar 250 de kilometri de Viena. În ce-i priveşte pe spanioli, nu îşi puteau permite să îşi lase verii austrieci nici pe mâna francezilor şi a luteranilor, nici pe mâna turcilor, din cauza implicațiilor pe care le-ar fi avut asupra poziției Spaniei în Europa. Dar se pare că reciproca nu era valabilă. După retragerea lui Carol Quintul din 1556, imperiul nu s-a mai simțit dator să ajute Madridul în războaiele sale din vestul Europei şi de peste mări. Dar Spania, conştientă că avea mai mult de pierdut, chiar a susținut imperiul[76]. Consecințele pe termen lung ale acestei disparități de sentimente şi implicare sunt interesante. Eşecul obiectivelor europene ale Spaniei habsburgice la jumătatea secolului al XVII-lea a fost legat în mod clar de problemele sale interne şi de declinul economic relativ;

supraextinzându-se în toate direcțiile, devenise vulnerabilă în centru. În schimb, în cazul Austriei habsburgice, cu toate că a eşuat în combaterea protestantismului în Germania, ea a realizat totuşi o *consolidare* a puterii în teritoriile dinastice (Austria, Boemia ş.a.) – în aşa măsură încât, pe baza acestui teritoriu întins şi a creării ulterioare a unei armate permanente profesioniste[77], Imperiul Habsburgic avea să devină capabil să revină ca o mare putere europeană în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea, chiar în momentul în care Spania intra într-o perioadă de declin şi mai accentuat[78]. Însă în acel moment, revenirea Austriei nu prea era o consolare pentru oamenii de stat de la Madrid, care se vedeau nevoiți să îşi caute aliați în altă parte.

Este uşor de înțeles de ce posesiunile din Lumea Nouă erau o arie de importanță vitală pentru Spania. Mai bine de un secol, ele au furnizat Spaniei un spor constant de bogăție şi, astfel, de putere militară, fără de care eforturile Habsburgilor nu ar fi putut fi susținute atât de mult timp. Chiar şi atunci când atacurile englezilor şi olandezilor asupra imperiului colonial hispano-portughez au necesitat cheltuieli tot mai mari pentru flote şi fortificațiile de peste mări, câştigurile directe şi indirecte ale Coroanei spaniole de pe urma acestor teritorii au rămas considerabile. Abandonarea acestor posesiuni era de neconceput.

Aşa că mai rămân posesiunile Habsburgilor din Italia şi Flandra. Dintre acestea, o retragere din Italia era mai puțin recomandabilă. În prima jumătate a secolului al XVI-lea, francezii ar fi umplut vidul de putere de aici şi ar fi utilizat bogăția Italiei pentru propriile scopuri – şi în detrimentul Habsburgilor. În a doua jumătate a acestui secol, Italia era literalmente zidul de apărare al Spaniei în fața expansiunii otomane către vest. Lăsând la o parte lovitura dată prestigiului spaniol şi religiei creştine, ce ar fi însoțit un atac al turcilor vizând Sicilia, Napoli şi Roma, pierderea acestui bastion ar fi reprezentat un dezavantaj strategic grav. Spania

ar fi trebui să investească tot mai mulți bani în fortificații pe coastă şi flote de galere, care oricum consumau cea mai mare parte a bugetului militar din primele decenii ale domniei lui Filip al II-lea. Din punct de vedere militar avea, deci, mai mult sens ca aceste forțe deja existente să fie implicate în apărarea activă a Mediteranei centrale, pentru că astfel turcii erau ținuți la distanță. Un avantaj suplimentar era oferit de faptul că o parte din costurile acestor campanii era suportată de posesiunile Habsburgilor din Italia, de papalitate şi, ocazional, de Veneția. Retragerea de pe acest front nu aducea niciun avantaj, ci numeroase pericole potențiale.

Astfel, prin eliminare, Țările de Jos erau singurele teritorii unde puteau fi reduse pierderile Habsburgilor. Şi, în cele din urmă, grație dificultăților terenului şi avansului în domeniul fortificațiilor[79], costurile Armatei din Flandra în Războiul de 80 de Ani împotriva olandezilor erau extrem de mari, depăşindu-le cu mult pe cele de pe oricare alt front. Chiar şi la apogeul Războiului de 30 de Ani, garnizoanei din Flandra îi erau alocate sume de cinci-şase ori mai mari decât forțelor din Germania. „Războiul din Țările de Jos", observa un trimis spaniol, „a însemnat ruina totală a acestei monarhii", în realitate, între 1566 şi 1644 Spania a trimis cel puțin 218 milioane de ducați trezoreriei militare din Țările de Jos, o sumă considerabil superioară sumei totale (121 de milioane de ducați) reprezentând veniturile Coroanei din Indii[80]. De asemenea, Flandra era mult mai greu de apărat şi din punct de vedere strategic. Ruta maritimă era adesea la mila englezilor, francezilor şi olandezilor – cum s-a dovedit cât se poate de clar în 1639, când amiralul olandez Tromp a nimicit o flotă spaniolă care transporta întăriri. Însă „drumul spaniol", care pornea din Lombardia, trecea prin văile elvețiene sau Savoia şi Franche-Comté, de-a lungul granițelor estice ale Franței, către Rinul inferior, era presărat, de asemenea, cu un număr de puncte foarte vulnerabile[81]. Oare merita într-adevăr să persevereze în încercarea de a ține sub

control câteva milioane de olandezi recalcitranți la capătul unei linii de comunicații supraextinse şi la asemenea costuri uriaşe? După cum puneau cu şiretenie problema reprezentanții supraimpozitatului Cortes al Castiliei, de ce să nu îi lase pe rebeli să putrezească în erezia lor? Pedeapsa divină le era garantată, nu mai era nevoie ca Spania să poarte în continuare povara[82].

Argumentele contra unei retrageri a trupelor imperiale din acest teatru nu ar fi prevalat asupra plângerilor legate de irosirea resurselor, dar ele au o anumită plauzibilitate. În primul rând, dacă Spania nu ar mai fi posedat Flandra, aceasta ar fi ajuns fie la francezi, fie la olandezi, crescând astfel prestigiul şi puterea unuia dintre aceşti duşmani înveterați ai Habsburgilor. Ideea în sine le repugna diriguitorilor politicii spaniole, pentru care „reputația" conta mai mult decât orice altceva. În al doilea rarul, era argumentul prezentat de Filip al IV-lea şi sfetnicii săi, conform căruia o confruntare în acea zonă sensibilă reuşea cel puțin să îndepărteze forțele ostile de alte puncte mai sensibile: „Deşi războiul purtat în Țările de Jos ne-a golit visteria forțându-ne să intrăm în datorii, totodată ne-a distras inamicii în părțile acelea; dacă nu am fi făcut aşa, am fi avut război în mod sigur în Spania sau undeva mai aproape"[83]. În ultimul rând, exista „teoria dominoului" – dacă Țările de Jos erau pierdute, la fel avea să fie şi cauza Habsburgilor în Germania, la care se adăugau şi unele posesiuni mai mici, cum ar fi Franche-Comté, şi poate chiar Italia. Acestea erau, desigur, argumente ipotetice. Dar e interesant faptul că oamenii de stat din Madrid şi comandanții militari din Bruxelles percepeau un ansamblu strategic interconectat, care ar fi fost distrus dacă oricare dintre componentele sale ar fi cedat:

> Primele şi cele mai mari pericole [aşa a fost argumentația formulată în anul critic 1635] sunt cele care amenință Lombardia, Țările de Jos şi Germania. O înfrângere în oricare din aceste trei locuri va fi

> fatală monarhiei, astfel încât, dacă înfrângerea în aceste zone este importantă, şi restul monarhiei se va prăbuşi, deoarece Germania va fi urmată de Italia şi de Țările de Jos, iar Țările de Jos vor fi urmate de America, Lombardia de Napoli şi Sicilia, fără posibilitatea de a apăra vreuna dintre ele[84].

Prin acceptarea acestei logici, Coroana spaniolă se implicase într-un război de uzură la scară largă, care nu se putea sfârşi decât prin victorie, printr-o înțelegere de pace sau prin epuizarea întregului sistem.

Poate că este suficient să arătăm că prețul real al războiului continuu şi hotărârea de a nu abandona niciunul dintre cele patru fronturi majore aveau drept consecință necesară subminarea ambițiilor imperiale spaniole. Totuşi, dovezile sugerează că a existat şi o a treia cauză înrudită cu acestea: şi anume faptul că guvernământul spaniol în particular a eşuat în mobilizarea cea mai eficientă a resurselor disponibile şi, prin acte de nebunie economică, a contribuit la erodarea propriei puteri.

Deşi străinii considerau frecvent că imperiul lui Carol Quintul sau al lui Filip al II-lea este monolitic şi disciplinat, în realitate era o adunătură de teritorii, fiecare deținând propriile privilegii şi având mândria particularității sale[85]. Nu exista o administrație centrală (şi cu atât mai puțin o putere legislativă sau judecătorească), sigurul liant fiind monarhul însuşi. Absența unor astfel de instituții care ar fi încurajat un sentiment al unității şi faptul că regele nu îşi vizita mai niciodată teritoriile a făcut dificilă strângerea de fonduri dintr-o anumită parte a posesiunilor sale pentru a purta războaie în alta. Plătitorii de impozite din Sicilia şi Napoli acceptau de bunăvoie să plătească pentru construcția unei flote pentru a rezista la atacurile turcilor, însă cârteau la ideea de a finanța luptele spaniole din Țările de Jos. Portughezii înțelegeau nevoia de a finanța apărarea Lumii Noi, dar nu aveau niciun fel de entuziasm pentru războaiele germane. Acest localism intens a contribuit la şi a fost

reflectat de menținerea încăpățânată a drepturilor fiscale. În Sicilia, de exemplu, stările sociale s-au opus primelor eforturi ale Habsburgilor de a creşte impozitarea şi s-au răzvrătit împotriva viceregelui spaniol în 1516 şi 1517. Fiind săracă, anarhică şi deținând un Parlament, era puțin probabil ca Sicilia să ofere prea mult pentru apărarea generală a intereselor monarhiei habsburgice[86]. În regatul Neapolelui şi în mai noua achiziție Milano existau mai puține obstacole legislative pentru administratorii spanioli presați de Madrid să găsească noi fonduri.

Aşadar, ambele *puteau* oferi un ajutor financiar considerabil în timpul domniei lui Carol Quintul. Însă, în practică, eforturile de a păstra oraşul Milano şi războaiele împotriva turcilor au însemnat că acest flux era de obicei inversat. Pentru a-şi menține „bastionul" mediteranean, Spania a trebuit să trimită milioane de ducați în Italia în plus față de banii adunați de aici. În perioada Războiului de 30 de Ani, tiparul s-a inversat din nou, iar laxele italiene au ajutat la finanțarea războaielor din Germania şi Țările de Jos. Însă, dacă luăm perioada 1519–1659 ca pe un întreg, este greu de crezut că posesiunile Habsburgilor din Italia au adus contribuții mai mari la fondul comun decât sumele cheltuite pentru propria apărare[87].

Țările de Jos au absorbit, desigur, o sumă şi mai mare din veniturile imperiale generale. La începutul domniei lui Carol Quintul, Stările Generale au aprobat creşterea impozitelor, deşi s-au tocmit întotdeauna asupra valorii acestora şi au insistat asupra privilegiilor pe care le aveau. În ultimii ani de domnie ai împăratului, furia generată de cererile frecvente pentru alocări extraordinare de fonduri pentru războaiele din Italia şi Germania a fuzionat cu nemulțumirile religioase şi dificultățile comerciale, creând o stare generală de nemulțumire față de guvernarea spaniolă. Până în 1565, datoriile statului în Țările de Jos atinseseră suma de zece milioane de florini, iar plata datoriilor plus costul normal al

administrării depăşeau veniturile, astfel că deficitul trebuia să fie acoperit de Spania[88]. Când, după încă un deceniu de administrare păguboasă de la Madrid, nemulţumirile locale s-au transformat în revoltă deschisă, Ţările de Jos au secătuit resursele imperiale. Cei aproximativ 65.000 de soldaţi ai Armatei din Flandra au consumat decenii la rând o pătrime din totalul cheltuielilor administraţiei spaniole.

Însă cel mai dezastruos eşec în mobilizarea resurselor îl regăsim chiar în Spania, unde drepturile fiscale ale Coroanei erau în realitate foarte limitate. Cele trei ţinuturi ale Coroanei Aragónului (Aragón, Catalonia şi Valencia) aveau propriile legi şi sisteme de impozitare, fapt care le oferea o autonomie remarcabilă. În fapt, singurele venituri garantate ale monarhului proveneau din proprietăţile regale. Alocaţiile suplimentare erau rare şi acordate cu resentimente. De exemplu, în 1640, când un conducător disperat ca Filip al IV-lea a încercat să oblige Catalonia să plătească pentru întreţinerea trupelor trimise acolo pentru a apăra frontiera spaniolă, nu a reuşit decât să provoace o revoltă îndelungată şi faimoasă. Portugalia, deşi a fost deţinută din 1580 până la revolta din 1640, a rămas complet autonomă în materie fiscală şi nu a contribuit cu sume regulate pentru cauza generală a Habsburgilor. Aşadar, Castilia a rămas singura „vacă de muls" în sistemul spaniol de impozitare, cu toate că până şi aici provinciile basce erau imune. Mica nobilime funciară, puternic reprezentată în Cortesul castilian, era dispusă de obicei să voteze impozite de care ea însăşi era scutită. Mai mult, taxe cum ar fi *dicabala* (o taxă de 10% la vânzări) şi taxele vamale, ce reprezentau veniturile uzuale, împreună cu *servicios* (alocări impuse de Cortes), *millones* (o taxă pe produsele alimentare, impusă tot de Cortes) şi diferitele taxe pentru Biserică, acestea fiind principalele venituri extraordinare, toate tindeau să lovească în comerţ, în schimbul de bunuri şi în săraci, generalizând astfel sărăcia şi nemulţumirea şi contribuind la depopulare (prin

emigrare)[89].

Până când afluxul de argint american a adus Coroanei spaniole venituri suplimentare masive (aproximativ din anii 1560 până în anii 1630), efortul de război al Habsburgilor s-a sprijinit în principal pe umerii țăranilor şi negustorilor castilieni. Însă chiar şi la apogeul său, venitul regal din sursele din Lumea Nouă reprezenta doar între o pătrime şi o treime din suma obținută de la cei şase milioane de locuitori ai Castiliei. Până ce sarcinile fiscale puteau fi împărțite mai echitabil în interiorul acestui regat şi pe tot cuprinsul teritoriilor Habsburgilor, această sursă rămânea o bază prea mică pentru a susține cheltuielile militare amețitoare ale epocii.

Această inadecvare a fost confirmată prin măsurile economice retrograde ce aveau ca scop exploatarea plătitorilor de impozite castilieni[90]. Etosul social al regatului nu fusese niciodată foarte încurajator la adresa comerțului, dar la începutul secolului al XVI-lea țara era relativ prosperă, putându-se lăuda cu o populație în creştere şi cu câteva industrii importante. Însă Contrareforma şi numeroasele războaie ale Habsburgilor au stimulat elementele religioase şi militare ale societății spaniole, slăbindu-le pe cele orientate către comerț. Toate stimulentele economice care existau în această societate sugerau că ar fi înțelept să achiziționezi un beneficiu din partea Bisericii ori să cumperi un mic titlu nobiliar. Exista o lipsă cronică de meşteşugari pricepuți – de exemplu, în fabricarea armelor –, iar mobilitatea forței de muncă şi flexibilitatea profesării erau limitate de bresle[91]. Până şi dezvoltarea agriculturii era întârziată de privilegiile Mestei, faimoasa breaslă a ciobanilor, ale căror turme aveau permisiunea să pască nestingherite în regat. Dată fiind populația în creştere a Spaniei în prima jumătate a secolului al XVI-lea, aceasta a dus la o creştere a nevoii de a importa grâne. Din moment ce plățile Mestei pentru aceste drepturi de păşunat intrau în visteria regală, iar o revocare a acestei

practici i-ar fi înfuriat pe unii dintre cei mai importanți susținători ai Coroanei, nu se întrevedea nicio şansă de a se modifica acest sistem. În final, deşi existau câteva excepții notabile – negustorii implicați în comerțul cu lână, bancherul Simon Ruiz, regiunea din jurul Sevillei –, economia Castiliei ca întreg era foarte dependentă de importurile de produse manufacturiere şi de serviciile oferite de străini, în special de antreprenori genovezi, portughezi şi flamanzi. Era dependentă, de asemenea, şi de olandezi, chiar şi în timpul ostilităților: „Până în 1640, trei pătrimi dintre bunurile intrate în porturile spaniole erau livrate de vase olandeze”[92], spre profitul celor mai mari duşmani ai națiunii. Nu este surprinzător că Spania a suferit de un dezechilibru comercial constant, care putea fi compensat doar prin reexportarea aurului şi argintului din America.

Costurile înspăimântătoare a 140 de ani de război au fost impuse, prin urmare, unei societăți care era precar înzestrată pentru a le suporta. Incapabili să îşi asigure venituri prin mijloacele cele mai eficiente, monarhii Habsburgi au recurs la o varietate de expediente facile pe termen scurt, dar dezastruoase pentru binele țării pe termen lung. Impozitele erau majorate în mod constant prin tot felul de mijloace, dar rareori cădeau pe umerii celor care le puteau suporta cel mai uşor şi întotdeauna aveau tendința de a afecta comerțul. Diverse privilegii, monopoluri şi onoruri erau vândute de un guvernământ disperat să obțină bani lichizi. A apărut o formă brută de finanțare a deficitului, parțial prin împrumuturi masive de la bancheri în contul impozitelor care urmau a fi percepute în Castilia sau a tezaurelor din America, parțial prin vânzarea unor obligațiuni de stat *(juros)* cu dobândă la termen, care au atras fonduri ce altfel ar fi putut fi investite în comerț şi în producție. Însă politica guvernământului privind datoriile era făcută întotdeauna de azi pe mâine, fără a ține cont de limitările dictate de prudență şi fără controlul pe care probabil l-ar fi exercitat o

bancă centrală. Chiar şi în etapele mai târzii ale domniei lui Carol Quintul, veniturile cârmuirii erau ipotecate pe mulți ani în avans. În 1543, 65% din veniturile ordinare au trebuit să fie cheltuite pentru plata dobânzilor la obligațiunile *(juros)* deja emise. Cu cât veniturile „ordinare" ale Coroanei erau mai înstrăinate, cu atât mai disperată era căutarea unor venituri extraordinare şi noi taxe. Moneda de argint, de exemplu, a fost în mod repetat devalorizată prin introducerea de cupru (*vellôn*). Ocazional, administrația confisca pur şi simplu argintul american destinat unor persoane private, forțându-le să accepte *juros* în compensație. Cu alte ocazii, cum s-a menționat mai sus, regii spanioli au suspendat plata dobânzilor, declarându-se temporar falimentari. Deşi aceste din urmă acțiuni nu au ruinat întotdeauna casele financiare, ele au redus cu siguranță bonitatea Madridului pe viitor.

Chiar dacă unele dintre loviturile suferite de economia castiliană în această perioadă nu au avut cauze umane, impactul lor a fost maximizat din cauza stupidității umane. Epidemiile care au depopulat o mare parte din zona rurală la începutul secolului al XVII-lea erau impredictibile, însă ele s-au adăugat la alte cauze – rentele exorbitante, acțiunile Mestei şi serviciul militar –, care afectau deja agricultura. Afluxul de argint din America avea să provoace inevitabil probleme economice (în special inflație) pe care nicio societate a vremii nu avea experiența necesară pentru a le depăşi. Iar situația predominantă din Spania a însemnat că acest fenomen avea să afecteze mai mult clasele productive decât clasele neproductive, deoarece argintul tindea să se scurgă rapid din Sevilla în mâinile bancherilor străini şi ale furnizorilor de provizii militare; aceste surse transatlantice noi de bogăție erau exploatate de coroană într-o modalitate care mai degrabă defavoriza crearea unui „sistem financiar sănătos". S-a afirmat că afluxul de metale prețioase din Indii a fost pentru Spania asemănător apei pe un acoperiş, care se scurge în altă parte.

Astfel, la baza declinului spaniol s-a aflat incapacitatea de a recunoaşte importanța menținerii fundamentelor economice ale unui mecanism militar puternic. S-au luat în mod repetat măsuri eronate. Expulzarea evreilor şi ulterior a maurilor; întreruperea contactului cu universitățile străine; directiva administrativă ca şantierele din Golful Biscaya să se concentreze asupra navelor de război mari, care aproape că a dus la excluderea vaselor mici, mai adecvate comerțului; vânzarea privilegiilor de monopol, care au limitat comerțul; taxele mari pe exporturile de lână, care le-au făcut necompetitive pe piața externă; barierele vamale *interne* dintre diversele regate spaniole, care au afectat comerțul şi au crescut prețurile – toate acestea au fost doar câteva din deciziile prost gândite care, pe termen lung, au afectat serios capacitatea Spaniei de a-şi îndeplini importantul rol militar pe care şi-l alocase în afacerile europene şi extraeuropene. Deşi declinul puterii spaniole nu a devenit în întregime manifest decât după anii 1640, cauzele sale existau de decenii.

Comparații internaționale

Totuşi este important să subliniem că acest eşec al habsburgilor a fost unul *relativ*. Dacă am întrerupe aici relatarea, fără a examina experiența celorlalte puteri europene, ar însemna să lăsăm analiza incompletă. Războiul, după cum afirma un istoric, „era de departe testul cel mai sever cu care se confrunta statul secolului al XVI-lea”[93]. Schimbările din tehnicile militare, care au permis creşterea semnificativă a mărimii armatelor şi evoluția aproape simultană a conflictului naval la scară largă, au plasat noi presiuni enorme asupra societăților organizate ale

Occidentului. Fiecare beligerant a trebuit sa învețe cum să creeze o structură administrativă satisfăcătoare, pentru a veni în întâmpinarea „revoluției militare". Şi, de o importanță egală, au trebuit inventate noi mijloace pentru a plăti costurile exponențiale ale războiului. Tensiunile care au fost plasate asupra conducătorilor habsburgi şi supuşilor acestora poate că au fost neobişnuite, datorită numărului îndelungat de ani în care armatele lor au luptat, însă – după cum ne arată tabelul 1 – provocarea pusă de supravegherea şi finanțarea unor forțe militare tot mai numeroase era comună tuturor statelor, dintre care multe păreau să posede mult mai puține resurse decât Spania imperială. Cum au trecut ele acest test?

Tabelul 1. *Creşterea efectivelor militare (1470–1660)*[94]

Perioada	Spania	Țările de Jos	Franța	Anglia	Suedia
Anii 1470	20 000	–	40 000	25 000	–
Anii 1550	150 000	–	50 000	20 000	–
Anii 1590	200 000	20 000	80 000	30 000	15 000
Anii 1630	300 000	50 000	150 000	–	45 000
Anii 1650	100 000	–	100 000	70 000	70 000

Am omis din acest sumar unul din cei mai amenințători inamici ai habsburgilor, anume Imperiul Otoman, în principal deoarece slăbiciunile şi atuurile acestuia au fost discutate în capitolul anterior, însă merită să reamintim că multe dintre problemele şi deficiențele cu care se confruntau administratorii turci – supraextinderea strategică, inabilitatea de a canaliza în mod eficient resursele, strivirea antreprenoriatului comercial din cauza ortodoxiei religioase sau a prestigiului militar – par similare cu cele cărora au trebuit să le facă față Filip al II-lea şi succesorii săi. De asemenea, au fost omise Rusia şi Prusia, ca națiuni ale căror perioade ca mari puteri în politica europeană încă nu sosieră,

şi Polonia-Lituania, care, în ciuda dimensiunii sale teritoriale, era prea stânjenită de diversitatea etnică şi de lanţurile feudalismului (iobăgie, o economie înapoiată, o monarhie electivă, „o anarhie aristocratică, care avea să transforme [numele ţării] într-un sinonim pentru incapacitatea politică”[95]) pentru a se lansa în procesul de constituire a unui stat-naţiune modern. În schimb, ţările care vor fi analizate sunt „noile monarhii” ale Franţei, Angliei şi Suediei, împreună cu „republica burgheză” a Ţărilor de Jos.

Deoarece Franţa a fost statul care a înlocuit în cele din urmă Spania în postura de cea mai mare putere militară, pentru istorici a fost firesc să se concentreze asupra numeroaselor sale avantaje. Însă ar fi greşit să antedatăm perioada predominanţei franceze; în majoritatea anilor acoperiţi de acest capitol Franţa a părut – şi a fost – incontestabil mai slabă decât vecinul său de la sud. În cele câteva decenii care au urmat Războiului de 100 de Ani, consolidarea teritoriilor Coroanei în detrimentul Angliei, Burgundiei şi Bretaniei, obiceiul de a percepe taxe directe (în special *taille*, un impozit pe cap de locuitor) fără a cere acordul Stărilor Generale, constanţa în activitatea administrativă a noilor secretari de stat şi existenţa unei armate „regale” înzestrate cu o puternică artilerie au făcut Franţa să pară o monarhie postfeudală unificată şi de succes[96]. Cu toate acestea, fragilitatea acestei structuri avea să devină evidentă curând. Războaiele italiene, pe lângă faptul că au demonstrat în mod repetat cât de efemere şi de dezastruoase erau eforturile francezilor de a câştiga influenţă în peninsulă (chiar şi atunci când erau aliaţi cu Veneţia sau cu turcii), erau totodată şi foarte costisitoare. Nu doar Habsburgii, ci şi Coroana franceză a trebuit să se declare falimentară în anul fatidic 1557. Cu mult înaintea acestei crize şi în ciuda faptului că au crescut *taille* şi alte taxe indirecte ca *gabelle* şi taxele vamale, monarhia franceză apela

deja la împrumuturi substanțiale de la finanțatori având rate mari ale dobânzilor (10-16%) şi la expediente dubioase, cum ar fi vânzarea de funcții. Mai rău, în Franța, mai mult decât în Spania sau Anglia, rivalitățile religioase au interacționat cu ambițiile marilor case nobiliare, generând un război civil sângeros şi îndelungat. Departe de a fi o mare forță în relațiile internaționale, după 1560 Franța a fost în pericol de a deveni noul teatru de război al Europei şi, probabil, de a fi divizată permanent de-a lungul unor frontiere religioase, cum a fost cazul Țărilor de Jos şi al Germaniei[97].

Lucrurile s-au îmbunătățit doar după urcarea pe tronul francez a lui Henric de Navarra, ca Henric al IV-lea (1589-1610), el ducând o politică de compromis intern şi acțiuni externe împotriva Spaniei. Pacea pe care a încheiat-o cu Madridul în 1598 a avut marele avantaj de a menține Franța ca putere independentă. Însă era o țară puternic slăbită de războiul civil, brigandaj, prețuri mari şi întreruperi în comerț şi agricultură, iar sistemul său fiscal era la pământ. În 1596, datoria națională era de aproape 300 de milioane de livre şi patru cincimi din venitul de 31 de milioane de livre al anului respectiv erau deja angajate şi înstrăinate[98]. Mult timp după aceea, Franța a fost o societate în refacere. Comparativ, resursele sale naturale erau însă imense. Populația sa de aproximativ 16 milioane de locuitori era de două ori mai mare decât a Spaniei şi de patru ori mai mare decât a Angliei. Deşi poate nu era la fel de avansată ca Țările de Jos, nordul Italiei sau regiunea Londrei în materie de urbanizare, comerț şi finanțe, agricultura sa era diversificată şi sănătoasă, astfel că țara se bucura în mod firesc de un surplus de produse alimentare. Bogăția latentă a Franței a fost demonstrată în mod clar la începutul secolului al XVII-lea, când Sully, excelentul ministru al lui Henric al IV-lea, a supervizat economia şi finanțele statului. În afară de *paulette* (vânzarea şi impozitarea funcțiilor ereditare), Sully nu a introdus noi mecanisme fiscale. Ceea ce a făcut el a fost să

revizuiască sistemul de administrare fiscală, să elimine mii de indivizi care pretindeau în mod ilegal scutiri; a recuperat posesiuni funciare şi venituri ale Coroanei şi a renegociat ratele dobânzilor la datoria națională. Într-un interval de câțiva ani după 1600, bugetul statului a fost reechilibrat. Mai mult – anticipându-l pe Colbert, ministrul lui Ludovic al XIV-lea –, Sully a încercat să ajute industria şi agricultura prin diverse mijloace: reducând *taille*, construind poduri, drumuri şi canale pentru a favoriza transportul de bunuri, încurajând producția textilă, înființând manufacturi regale pentru a produce mărfuri de lux care să înlocuiască importurile etc. Nu toate aceste măsuri au funcționat în măsura în care s-a sperat, dar contrastul față de Spania lui Filip al IIMea era clar57.

Este greu de spus dacă aceste eforturi de redresare ar fi continuat dacă Henric al IV-lea nu ar fi fost asasinat în 1610. Clar era faptul că niciuna dintre „noile monarhii" lui putea funcționa eficient fără o conducere adecvată, iar în intervalul dintre moartea lui Henric al IV-lea şi consolidarea puterii regale de către Richelieu în anii 1630, politica internă a Franței, nemulțumirile hughenoților şi înclinația nobilimii către intrigi au subminat încă o dată capacitatea țării de a se comporta ca o mare putere europeană în plus, când Franța s-a angajat în cele din urmă în mod deschis în Războiul de 30 di* Am nu era o putere unificată şi consolidată, cum au avut unii istorici tendința să o descrie ci o țară care suferea încă din cauza multora dintre vechile neajunsuri. Intrigile ariston ațin au rămas puternice, având să atingă apogeul în intervalul dintre 1648 şi 1653; revoltele țărănimii, ale şomerilor din oraşe şi ale hughenoților, împreună cu obstrucționismul funcționărimii locale – toate acestea au întrerupt funcționarea normală a statului; iar economia, afectată de declinul general al populației, înăsprirea climatului, reducerea producției agricole şi incidența crescută a epidemiilor care par să fi tulburat mult Europa

acelor timpuri58, nu era capabilă să finanțeze un mare război.

Astfel că, după 1635, taxele franceze au trebuit să fie crescute prin diverse mijloace: vânzarea funcțiilor a fost accelerată, iar *taille*, care fusese redusă în anii anteriori, a trebuit să fie majorată atât de mult, încât veniturile anuale obținute de pe urma acesteia se dublaseră până în 1643. Dar nici măcar astfel nu puteau fi acoperite costurile războiului împotriva Habsburgilor, fiind vorba atât despre povara militară directă a susținerii unei armate de 150 000 oameni, cât şi despre subsidiile către aliați. În 1643, anul marii victorii franceze asupra Spaniei la Rocroi, cheltuielile statului au fost aproape duble față de venituri, iar Mazarin, succesorul lui Richelieu, a fost constrâns la vânzări chiar mai disperate de funcții administrative şi la un control şi mai strict vizând *taille*, ambele măsuri fiind foarte nepopulare. Nu a fost o coincidență faptul că rebeliunea din 1648 a început cu refuzul de a plăti taxele impuse prin noul sistem fiscal al lui Mazarin şi că asemenea tulburări au condus rapid la o pierdere a creditului guvernamental şi la declararea falimentului[99].

În consecință, în cei 11 ani ai războiului franco-spaniol purtat după Pacea din Westfalia din 1648, cei doi competitori semănau cu doi boxeri amețiți de pumni care se agață unul de celălalt, într-o stare de extenuare aproape completă, încercând să se doboare reciproc. Fiecare era afectat de tulburări interne, sărăcie generalizată şi dezgust față de război, fiind la limita colapsului financiar. Era adevărat că, înzestrată cu generali ca d'Enghien şi Turenne şi reformatori ca Le Tellier, armata franceză era pe cale să devină treptat cea mai bună din Europa; însă puterea sa navală, creată de Richelieu, se dezintegrase rapid din cauza cerințelor pentru războiului terestru[100]; iar țara încă avea nevoie de o bază economică solidă. În desfăşurarea evenimentelor, a fost norocul Franței că Anglia, refăcându-şi puterea navală şi

militară sub Cromwell, a ales să intre în conflict, înclinând astfel balanța finală în defavoarea unei Spânii extenuate. Tratatul Pirineilor, care a urmat, a reprezentat în mod simbolic nu atât măreția Franței, cât declinul relativ al extenuatului său vecin de la sud, care luptase cu o tenacitate remarcabilă[101].

Cu alte cuvinte, fiecare dintre puterile europene poseda o combinație de atuuri şi slăbiciuni, iar adevărata necesitate era de a le împiedica pe cele din urmă să prevaleze față de cele dintâi. Acest lucru era valabil cu certitudine pentru puterile de pe „flancurile" vestic şi nordic, respectiv pentru Anglia şi Suedia, ale căror intervenții au ajutat la limitarea ambițiilor habsburgice în mai multe momente critice. Anglia, de exemplu, nu a fost în mod constant bine pregătită pentru un conflict continental în aceşti 140 de ani. Cheia refacerii engleze după Războiul celor două Roze a fost atenția acordată de Henric al VII-lea stabilității interne şi prudenței financiare, cel puțin după încheierea păcii cu Franța, în 1492. Limitându-şi cheltuielile, plătindu-şi datoriile, încurajând comerțul cu lână, pescuitul şi comerțul în general, primul monarh din dinastia Tudorilor a oferit unei țări marcate de război civil şi tulburări o atât de necesară perioadă de recuperare. Productivitatea naturală a agriculturii, comerțul înfloritor cu textile către Țările de Jos, creşterea exploatării bogatelor resurse piscicole din larg şi forfota generală din comerțul costier au făcut restul. În sectorul finanțelor naționale, recuperarea de către rege a unor posesiuni ale Coroanei şi confiscarea proprietăților rebelilor şi pretendenților rivali la tron, câştigurile vamale ca urmare a creşterii comerțului, profiturile aduse de Curtea înstelată şi de alte tribunale, toate acestea s-au combinat pentru a produce un echilibru sănătos[102].

Dar stabilitatea politică şi fiscală nu sunt echivalente neapărat cu *puterea*. În comparație cu populațiile mult mai

numeroase ale Franței și Spaniei, cele trei-patru milioane de locuitori ai Angliei și Țării Galilor nu însemnau prea mult. Instituțiile financiare și infrastructura comercială ale țării erau subdezvoltate comparativ cu cele din Italia, sudul Germaniei și Țările de Jos, cu toate că în „secolul Tudorilor" urma să aibă loc o considerabilă creștere industrială[103]. La nivel militar, diferența era mult mai mare. Odată ce și-a asigurat tronul, Henric al VII-lea a dizolvat o mare parte din armata sa și a interzis (cu puține excepții) armatele private ale marilor latifundiari. Cu excepția gărzii regale și a câtorva garnizoane, în perioada în care războaiele franco-habsburgice din Italia schimbau natura și dimensiunile războiului, în Anglia nu a existat o armată permanentă. În consecință, forțele care au existat în perioada de început a dinastiei Tudorilor erau încă echipate cu arme tradiționale (arcuri, halebarde) și recrutate în aceeași manieră (sub formă de miliții ale comitatelor, „companii" de voluntari etc.). Însă această rămânere în urmă nu l-a împiedicat pe succesorul său, Henric al VIII-lea, să întreprindă campanii împotriva Scoției și nici nu l-a descurajat în intervențiile sale din 1513 și 1522–1523 împotriva Franței, din moment ce regele englez putea angaja un număr semnificativ de trupe „moderne" – sulițași, archebuzieri sau cavalerie grea – din Germania[104].

Deși niciuna dintre aceste intervenții timpurii ale englezilor în Franța și nici cele două invazii ulterioare din 1528 și 1544 nu s-au sfârșit prin dezastre militare – chiar dacă i-au forțat adesea pe regii francezi să îi mituiască pe enervanții invadatori englezi –, ele au avut cu certitudine consecințe financiare devastatoare. Din cheltuielile totale de 700 000 de lire sterline din visteria Camerei din 1513, de exemplu, 632 000 au fost alocați pentru solde, artilerie, navele de război și alte cheltuieli militare[105]. În curând, rezervele acumulate de Henric al VII-lea au fost cheltuite în totalitate de ambițiosul său moștenitor, iar ministrul lui Henric al VIII-lea, Wolsey, a provocat plângeri generalizate ca urmare a eforturilor sale de

a câştiga bani din împrumuturi impuse cu forța, „benevolențe" şi alte mijloace arbitrare. Situația financiară s-a reglat doar după asaltul din anii 1530 al lui Thomas Cromwell asupra pământurilor Bisericii. În realitate, Reforma engleză a dublat veniturile regale, permițând cheltuieli ample pentru proiecte militare defensive – fortărețe de-a lungul Canalului Mânecii şi al graniței scoțiene, nave de război noi şi puternice pentru Marina Regală şi înăbuşirea revoltelor din Irlanda. Dar războaiele dezastruoase împotriva Franței şi Scoției din anii 1540 au costat suma enormă de 2.135.000 de lire sterline, ce reprezenta aproximativ de zece ori mai mult decât venitul obişnuit al Coroanei. Această situație i-a forțat pe miniştrii regelui să apeleze la cele mai disperate expediente: vânzarea proprietăților religioase la prețuri mici, confiscarea domeniilor nobiliare pe baza unor acuzații false, împrumuturi forțate impuse în mod repetat, devalorizarea puternică a monedei şi, în cele din urmă, recurgerea la casa Fugger şi la alți bancheri străini[106]. Astfel, soluționarea în 1550 a diferendelor cu Franța a reprezentat o binevenită uşurare pentru un guvernământ aproape falimentar.

Ceea ce indicau toate acestea erau deci limitele reale ale puterii Angliei în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Era un stat centralizat şi relativ omogen, deşi mai puțin în zonele de frontieră şi în Irlanda, care întotdeauna putea distrage atenția şi resursele regale. Mulțumită în principal interesului lui Henric al VIII-lea, Anglia era întărită defensiv, având câteva forturi moderne, artilerie, docuri, o industrie de armament considerabilă şi o marină bine echipată. Însă era înapoiată din punct de vedere militar în ce priveşte calitatea armatei sale, iar finanțele sale nu puteau suporta un război la scară largă. În 1558, când Elisabeta I a devenit regină, a fost suficient de prudentă încât să recunoască aceste limite şi să îşi atingă scopurile fără a le forța. În anii periculoşi de după 1570, când Contrareforma se afla la apogeu, iar trupele spaniole erau active în Țările de Jos, această sarcină era

dificil de îndeplinit. Din moment ce țara sa nu se măsura cu niciuna dintre „superputerile" reale ale Europei, Elisabeta a încercat să mențină independența Angliei prin diplomație, iar când relațiile anglo-spaniole s-au înrăutățit, a făcut ca „războiul rece" împotriva lui Filip al II-lea să se desfăşoare pe mare, fiind economic şi, ocazional, chiar profitabil[107]. Deşi trebuia să furnizeze fonduri pentru a-şi asigura flancurile scoțian şi irlandez şi pentru a le oferi ajutor rebelilor olandezi la sfârşitul anilor 1570, Elisabeta şi miniştrii săi au reuşit să genereze un surplus solid în primii 25 de ani ai domniei sale – ceea ce a fost convenabil, din moment ce regina a avut o imperioasă nevoie de fonduri de sponsorizare a războiului odată ce în 1585 a fost luată decizia de a trimite în Țările de Jos o forță expediționară sub comanda lui Leicester.

În conflictul cu Spania de după 1585, administrația elisabetană a trebuit să facă față atât unor solicitări strategice, cât şi financiare. În evaluarea celei mai bune strategii pe care ar fi trebuit să o adopte Anglia, lideri navali ca Hawkings, Raleigh, Drake şi alții au pledat în fața reginei pentru o politică de interceptare a comerțului spaniol cu argint, făcând incursiuni pe coastele şi în coloniile duşmanului şi exploatând în general avantajele forței navale pentru a purta un război ieftin – o propunere atractivă în teorie, deşi adesea greu de implementat în practică. Însă mai trebuiau trimise trupe şi în Țările de Jos şi în nordul Franței, pentru a-i sprijini pe cei care luptau împotriva armatei spaniole – o strategie adoptată nu dintr-o mare dragoste față de rebelii olandezi sau francezii protestanți, ci pur şi simplu deoarece, după cum spunea Elisabeta, „când va veni ziua de pe urmă a Franței, aceasta fi totodată şi ajunul distrugerii Angliei"[108]. Aşadar, era vital să se mențină echilibrul european şi prin mijloace active, dacă era necesar. Iar acest „angajament continental" a continuat până la începutul secolului al XVII-lea, cel puțin într-o formă personală, căci mulți soldați au rămas pe loc atunci când forța expediționară

engleză a fost integrată în armata Provinciilor Unite, în 1594.

Îndeplinind dubla funcție de a ține sub control planurile lui Filip al II-lea pe uscat şi de a-i hărțui imperiul pe apă, englezii şi-au adus contribuția la menținerea pluralității politice a Europei. Dar povara susținerii a 8000 de soldați peste graniță era imensă. În 1585, fondurile trimise în Țările de Jos au însumat peste 100.000 de lire sterline, iar în 1587 au fost de 175.000, ambele sume reprezentând aproximativ jumătate din cheltuielile anilor respectivi. În anul Armadei, alocările pentru flotă au depăşit 150.000 de lire. În consecință, cheltuielile anuale ale Elisabetei de la sfârşitul anilor 1580 erau de două-trei ori mai mari decât la începutul deceniului. În deceniul următor, Coroana a cheltuit peste 350.000 de lire anual, iar campaniile irlandeze au urcat media anuală a ultimilor patru ani ai reginei la peste 500.000 de lire sterline[109]. Au existat încercări să se strângă fonduri şi din alte surse, cum ar fi vinderea unor terenuri ale Coroanei şi monopoluri, guvernul a trebuit să convoace Camera Comunelor în mod repetat şi să pledeze pentru finanțări suplimentare. Faptul că acestea au fost acordate (însumând peste două milioane de lire sterline) şi că statul englez nu s-a declarat falimentar şi şi-a plătit trupele, reprezintă o dovadă a priceperii şi prudenței reginei şi a sfetnicilor săi. Însă anii de război au pus la încercare întregul sistem, lăsându-i moştenire datorii primului monarh din dinastia Stuart şi plasându-i pe el şi pe succesorul său într-o poziție de dependență față de o Cameră a Comunelor neîncrezătoare şi față de o piață financiară londoneză prudentă[110].

Nu putem aloca aici suficient spațiu pentru a descrie spirala conflictului dintre coroană şi Parlament, ce avea să domine politica engleză timp de patru decenii după 1603 şi în care finanțele aveau să dețină rolul-cheie[111]. Intervențiile stângace şi ocazionale ale forțelor engleze în marea luptă europeană în anii 1620, deşi foarte costisitoare ca punere în scenă, au avut un efect redus asupra desfăşurării Războiului

de 30 de Ani. Populația, comerțul, coloniile de peste mări şi bogăția generală a Angliei au crescut în această perioadă, dar niciuna dintre acestea nu putea asigura o bază solidă pentru puterea statală în absența armoniei interne. Într-adevăr, disputele asupra unor impozite precum cel pentru construirea vaselor de război *(Ship Money)* – care teoretic ar fi putut creşte forța militară a națiunii – aveau să ducă în curând Coroana şi Parlamentul către un război civil care avea să slăbească Anglia ca factor în politica europeană în mare parte a anilor 1640. Când Anglia şi-a revenit, i-a provocat pe olandezi la un înverşunat război comercial (1652-1654) care, indiferent de scopurile celor doi beligeranți, nu prea avea de-a face cu echilibrul general european.

Anglia lui Cromwell din anii 1650 putea totuşi să joace rolul de mare putere mai convingător decât oricare altă guvernare anterioară. Armata Noului Model[112], care s-a născut din războiul civil, reuşise cel puțin să anuleze diferența care existase în mod tradițional între trupele engleze şi cele de pe continent. Organizată şi antrenată după principiile moderne stabilite de Mauriciu de Nassau şi Gustav Adolf, întărită de anii de conflict, disciplinată şi (de obicei) plătită regulat, armata engleză putea fi aruncată în balanța europeană cu un oarecare efect, fapt demonstrat de victoria din 1658 de la Dunes împotriva forțelor spaniole. În plus, flota Commonwealthului era şi mai avansată pentru acea epocă. Favorizată de Camera Comunelor, deoarece se declarase în general împotriva lui Carol în timpul războiului civil, marina a cunoscut o perioadă de renaştere la sfârşitul anilor 1640. În 1651, flota număra 80 de vase, adică mai mult decât dublul numărului din 1649, când erau 39 de vase. Salariile şi condițiile s-au îmbunătățit, şantierele navale şi suportul logistic erau mai bune, iar fondurile pentru toate acestea erau votate cu regularitate de Camera Comunelor, care considera că puterea şi profitul merg mână în mână[113]. Acesta a fost un lucru bun, deoarece în primul război

împotriva olandezilor marina a avut de-a face cu o forță la fel de formidabilă, comandată de lideri – Tromp şi de Ruyter – la fel de buni ca Blake şi Monk. Când, după 1655, a fost dezlănțuită asupra imperiului spaniol, nu a fost de mirare că a înregistrat succese. A capturat Acadia (Noua Scoție) şi, după un fiasco la Hispaniola, a cucerit Jamaica. În 1656 a capturat o parte din flota de transport spaniolă, iar în 1657 a blocat Cádizul şi a distrus flota din Santa Cruz.

Însă, deşi aceste acțiuni ale englezilor au înclinat în cele din urmă balanța, forțând Spania să încheie în 1659 războiul cu Franța, acest lucru nu a fost realizat fără sforțări interne. Profitabilul comerț cu Spania a fost pierdut în favoarea olandezilor neutri în aceşti ani de după 1655, iar corsarii inamici au jefuit multe vase comerciale englezeşti pe rutele din Atlantic şi Mediterana. Mai presus de toate, finanțarea unei armate de până la 70.000 de oameni şi a unei flote importante era o afacere costisitoare; o estimare sugerează că dintr-un total al cheltuielilor guvernamentale de 2.878.000 de lire sterline în 1657, peste 1.900.000 au fost alocate armatei, iar 742.000 marinei[114]. Se impuneau taxe care erau colectate în mod eficient la un nivel fără precedent şi totuşi nu erau niciodată îndeajuns pentru o guvernare care cheltuia „de patru ori mai mult decât fusese considerat intolerabil pe vremea lui Carol", înainte de Revoluția engleză[115]. Datoriile au crescut în mod constant, iar plata soldaților şi marinarilor întârzia. Aceşti câțiva ani de război cu Spania au crescut indubitabil nemulțumirea publică față de guvernarea lui Cromwell şi a determinat majoritatea claselor de negustori să pledeze pentru pace. Desigur, Anglia se ruinase cu totul în acest conflict – deşi i s-ar fi întâmplat cu siguranță acest lucru dacă s-ar fi angajat în lupta dintre marele puteri la fel de mult timp ca şi Spania. Dezvoltarea comerțului intern şi maritim al Angliei, la care se adăugau profiturile din colonii şi din transporturi, începea să ofere o bază economică solidă, pe care guvernele de la Londra se puteau sprijini în cazul

unui nou război. Şi tocmai deoarece Anglia – împreună cu Provinciile Unite – dezvoltase o economie de piaţă eficientă, a reuşit să combine un standard de viaţă tot mai înalt cu o populaţie în creştere[116]. Totuşi, a rămas încă vitală păstrarea echilibrului optim între efortul militar şi naval al ţării, pe de o parte, şi încurajarea bogăţiei naţionale, pe de alta. La sfârşitul Protectoratului, acest echilibru devenise precar.

Această lecţie crucială de guvernare apare şi mai clară dacă se compară ascensiunea Angliei cu a celeilalte puteri „de flanc", Suedia[117]. De-a lungul întregului secol XVI, perspectivele regatului nordic păreau nesemnificative. Împiedicată de Lübeck şi (în special) de Danemarca să aibă acces liber către Europa Vestică, implicată într-o serie de lupte cu Rusia în flancul său estic şi distrasă în mod repetat de relaţiile sale cu Polonia, Suedia trebuia să facă destule eforturi doar pentru a se menţine. Într-adevăr, înfrângerea zdrobitoare din războiul din 1611–1613 cu Danemarca părea să indice că soarta ţării va fi mai curând declinul decât expansiunea. În plus, fusese afectată de fricţiuni interne, mai degrabă constituţionale decât religioase, care avuseseră ca finalitate confirmarea privilegiilor extinse ale nobilimii. Dar cea mai mare slăbiciune a Suediei era baza sa economică. Mare parte din vastul său teritoriu era împădurit sau pustiu arctic. Ţărănimea împrăştiată, în mare parte autonomă, constituia 95% din totalul populaţiei de aproximativ 900.000 de locuitori. Dacă adăugăm şi Finlanda, populaţia se ridica la aproximativ 1.250.000 – mai mică decât a multor state italiene. Existau puţine oraşe şi manufacturi; nu prea exista nicio „clasă mijlocie", iar forma principală de schimb era încă trocul de produse şi servicii. Aşadar, când tânărul Gustav Adolf a urcat pe tron, în 1611, Suedia era în mare parte un pigmeu militar şi economic.

Doi factori – unul extern şi altul intern – au favorizat dezvoltarea rapidă a Suediei pornind de pe aceste baze

nepromițătoare. Primul a fost reprezentat de întreprinzătorii străini – în particular olandezi, dar şi germani sau valoni –, pentru care Suedia era un promițător teritoriu „subdezvoltat", bogat în materii prime cum ar fi cheresteaua şi minereurile de fier şi de cupru. Cel mai faimos dintre aceşti întreprinzători, Louis de Geer, nu doar le-a vândut produse finite suedezilor, cumpărând minereuri brute, ci a înființat cu timpul gatere, turnătorii şi manufacturi, i-a acordat împrumuturi regelui şi a introdus Suedia în „sistemul comercial mondial" al cărui centru era la Amsterdam. În curând, țara a devenit cel mai mare producător de fier şi cupru al Europei, aceste exporturi asigurându-i moneda străină care avea să contribuie la finanțarea forțelor armate. În plus, Suedia a devenit autonomă în privința armamentului – o caracteristică rară, obținută tot mulțumită investițiilor şi expertizei străine[118].

Factorul intern a fost reprezentat de bine-cunoscuta serie de reforme instituite de Gustav Adolf şi ajutoarele sale. Tribunalele, visteria, sistemul fiscal, administrația centrală a cancelariei şi educația sunt doar câteva dintre ariile care au devenit mai eficiente şi mai productive în această perioadă. Nobilimea a fost reorientată dinspre facțiuni spre servirea statului. Solidaritatea religioasă a fost asigurată, iar administrația locală şi cea centrală păreau să funcționeze. Pe aceste temelii solide, Gustav a putut construi o flotă pentru a-şi proteja țărmurile de rivalii danezi şi polonezi şi pentru a asigura trecerea sigură a trupelor în Baltica. Însă faima regelui s-a bazat cel mai mult pe importantele sale reforme militare: dezvoltarea unei armate naționale permanente bazate pe o formă de recrutare obligatorie, antrenarea trupelor în noi tactici de luptă, îmbunătățirea cavaleriei şi introducerea artileriei uşoare mobile şi, în sfârşit, moralul ridicat şi disciplina pe care conducerea sa le-a asigurat armatei. În vara anului 1630, când a pătruns în nordul Germaniei pentru a ajuta cauza protestantă, Gustav avea

astfel sub comanda sa probabil cea mai bună forță de luptă din lume[119].

Asemenea avantaje au fost toate necesare, din moment ce dimensiunile conflictului european erau mult mai ample şi costurile mult mai mari decât cele implicate de războaiele locale anterioare împotriva vecinilor săi. La sfârşitul anului 1630 Gustav comanda peste 42.000 de oameni; 12 luni mai târziu numărul acestora se dublase, iar înainte de bătălia fatidică de la Liitzen forțele sale crescuseră până la 150.000. Forțele suedeze formau un corp de elită în toate bătăliile majore, fiind utilizate, de asemenea, şi ca garnizoane pentru unele puncte strategice. Însă ele erau insuficiente pentru a forma o armată atât de mare. Într-adevăr, patru cincimi din această armată „suedeză" de 150.000 de soldați era compusă din mercenari străini (scoțieni, englezi şi germani), care erau teribil de scumpi. Dacă luptele împotriva Poloniei din anii 1620 puseseră în dificultate finanțele publice suedeze, războiul din Germania amenința să fie cu mult mai costisitor, însă, în mod remarcabil, suedezii au reuşit să îi facă pe alții să plătească pentru acesta. Subvențiile străine, în particular cele franceze, sunt bine-cunoscute, dar ele acopereau doar o parte din costuri. Sursa reală a fost Germania însăşi. Diverselor principate şi oraşe libere li se cerea să contribuie pentru cauză, dacă erau aliate. Dacă erau ostile, ele trebuiau să plătească răscumpărări pentru a nu fi jefuite. În plus, această vastă armată controlată de suedezi impunea teritoriilor în care era încartiruită să îi asigure cazarea, hrana şi nutrețul. Fără îndoială că acest sistem fusese perfecționat de Wallenstein, locotenentul împăratului, a cărui politică de a percepe „contribuții" finanțase o armată imperială de peste 100.000 de oameni[120]. Însă ceea ce am dorit să subliniez aici este că *nu* suedezii au fost cei care au plătit pentru marea forță armată care a ajutat la oprirea Habsburgilor între 1630 şi 1648. Chiar în luna Păcii din Westfalia armata suedeză jefuia Boemia şi a fost absolut normal ca ea să se retragă

doar după ce i s-a plătit o importantă „compensație".

Cu toate că aceasta a fost o realizare remarcabilă pentru suedezi, ea a oferit în multe privințe o imagine falsă a poziției reale a țării în Europa. Formidabila sa mașină de război a fost în mare parte *parazitară*, armata suedeză din Germania trebuind să recurgă la jafuri pentru a-și asigura existența. Altfel, trupele s-ar fi răzvrătit, ceea ce i-ar fi afectat și mai mult pe germani. Firește, suedezii trebuiseră să plătească ei înșiși pentru flotă, pentru apărarea teritoriului național și pentru forțele angajate altundeva decât în Germania. Ca și în celelalte state, acest lucru a solicitat finanțele țării, ducând la vânzări disperate de terenuri ale Coroanei și de beneficii în favoarea nobilimii, reducându-se astfel veniturile pe termen lung. De asemenea, Războiul de 30 de Ani luase un tribut greu în vieți omenești, iar impozitele speciale care au fost impuse au împovărat țărănimea, în plus, succesele militare îi aduseseră Suediei o varietate de posesiuni în bazinul Mării Baltice – Estonia, Livonia, Bremen, cea mai mare parte a Pomeraniei –, care au adus indiscutabil beneficii fiscale și comerciale, însă costul administrării lor pe timp de pace sau al apărării lor pe timp de război împotriva unor rivali invidioși aveau să fie o povară mai mare pentru statul suedez decât campaniile desfășurate în Germania în anii 1630 și 1640.

Suedia avea să rămână o putere considerabilă, chiar și după 1648, însă doar la nivel regional. Într-adevăr, sub Carol al X-lea (1654-1660) și Carol al XI-lea (1660-1697), era probabil la apogeu în arena baltică, unde i-a pus la punct în mod repetat pe danezi și și-a apărat posesiunile împotriva Rusiei, Poloniei și Prusiei, care se afla în plină ascensiune. Turnura către absolutism, care a avut loc sub Carol al XI-lea, a îmbunătățit finanțele regale, permițând astfel întreținerea unei armate permanente considerabile pe timp de pace. Totuși, acestea erau măsuri de întărire a unei țări care urma un proces lent de declin din primele rânduri. În cuvintele profesorului Roberts:

> Timp de o generație, Suedia fusese îmbătată de succes şi ghiftuită de prăzi. Carol al XI-lea a adus-o înapoi în lumina cenuşie a existenței cotidiene, oferindu-i politici adecvate resurselor şi intereselor sale reale, înzestrând-o cu cele necesare pentru a le urmări şi pregătind-o pentru un viitor de faimă şi demnitate ca putere de rangul al doilea[121].

Acestea nu au fost realizări mărunte, dar în contextul european mai larg ele au avut o semnificație limitată. Şi este interesant de observat măsura în care balanța de putere din Baltica, de care depindeau la fel de mult Suedia, dar şi Danemarca, Polonia şi Brandenburgul, era influențată şi „manipulată" în a doua jumătate a secolului al XVII-lea de francezi, olandezi şi chiar de englezi, în propriile scopuri, prin subsidii, intervenții diplomatice şi, în anii 1644 şi 1659, prin prezența unei flote olandeze[122]. În cele din urmă, dacă Suedia nu a putut fi considerată niciodată un stat „marionetă" în acest mare joc diplomatic, ea a rămas totuşi un pitic economic comparativ cu puterile în ascensiune ale Vestului, având tendința să devină dependentă de subsidiile lor. Comerțul său exterior în jurul anului 1700 reprezenta doar o mică fracțiune din cel al Provinciilor Unite sau al Angliei, iar cheltuielile sale de stat reprezentau probabil cam o cincime din cele ale Franței[123]. Pornind de la această bază materială inadecvată şi lipsită de posibilitatea de a accede la colonii peste mări, Suedia a avut puține şanse – în ciuda admirabilei sale stabilități sociale şi administrative – de a-şi menține anvergura militară pe care o avusese pentru scurt timp sub Gustav Adolf. În deceniile ce au urmat, în realitate activitatea sa a fost redusă la încercarea de a opri avansul Prusiei dinspre sud şi al Rusiei dinspre est.

Exemplul final, cel al puterii olandeze în această perioadă, se află într-un contrast remarcabil cu cazul Suediei. Aici avem de-a face cu o națiune creată în circumstanțele confuze

ale unei revoluții, un mănunchi de şapte provincii eterogene separate de granițe instabile de restul teritoriilor Țărilor de Jos deținute de Habsburgi, o mică parte dintr-o parte a unui vast imperiu dinastic, limitată ca populație şi teritoriu, dar care a devenit subit o mare putere în interiorul şi *în afara* Europei pentru aproape un secol. Țările de Jos difereau de celelalte state din Europa – dar nu şi de precursorul său italian, Veneția – prin forma de guvernământ republicană, oligarhică. Dar caracteristica cea mai distinctivă era faptul că temelia puterii sale era ancorată ferm în lumea comerțului, industriei şi finanțelor. Era, cu siguranță, o putere militară formidabilă, cel puțin în apărare, şi a reprezentat cea mai eficientă forță navală până când a fost eclipsată de Anglia, spre sfârşitul secolului al XVII-lea. Dar aceste manifestări ale forței militare reprezentau mai degrabă consecințele decât esența puterii şi influenței olandeze.

Desigur, în primii ani ai revoltei, cei aproximativ 70 000 de rebeli olandezi nu au contat prea mult în afacerile europene. Într-adevăr, aceştia aveau să se considere o națiune separată doar peste câteva decenii, iar granițele au început să se contureze abia la începutul secolului al XVII-lea. Aşa-numita Revoltă a Țărilor de Jos a fost la început manifestare sporadică, în cadrul căreia diferite grupuri sociale şi regiuni au luptat unele împotriva altora, opunându-se totodată şi uneori chiar căzând la înțelegere cu conducătorii lor Habsburgi. În anii 1580 au existat momente când politica de recuperare a teritoriilor pentru Spania întreprinsă de ducele de Parma a fost aproape de reuşită. Dacă nu ar fi fost subvențiile şi ajutorul militar oferite de Anglia şi de alte state protestante, importarea unor cantități mari de armament din Anglia şi frecventele detururi ale armatei spaniole în Franța, rebeliunea ar fi putut fi înăbuşită. Însă, din moment ce porturile şi şantierele navale din Țările de Jos erau aproape toate controlate de rebeli, Spania fiind incapabilă să obțină controlul pe mare, Parma nu putea recuceri teritoriile decât

prin operațiuni lente de asediu de pe uscat, pierzându-şi avantajul ori de câte ori se ordona să mărşăluiască cu armatele sale spre Franța[124].

Provinciile Unite ale Țărilor de Jos supraviețuiseră până în anii 1590 şi au putut recuceri chiar o mare parte a provinciilor şi oraşelor pierdute în est. În această etapă, armata era bine pregătită, fiind condusă de Mauriciu de Nassau, care prin inovațiile tactice şi priceperea în exploatarea terenului mlăştinos s-a dovedit a fi unul dintre cei mai buni lideri militari ai epocii. Ar fi o inadvertență să numim olandeză această armată, căci în 1600 era compusă din 43 de companii engleze, 32 franceze, 12 scoțiene, 11 valone, nouă germane şi doar 17 olandeze[125]. În ciuda acestei diversități (în niciun caz atipice) de naționalități, Mauriciu a reuşit să unească aceste forțe într-un întreg standardizat, coerent. Fără îndoială că a fost ajutat în acest demers de suportul financiar oferit de statul olandez, armata sa fiind plătită în mod regulat – spre deosebire de majoritatea celorlalte armate europene –, acelaşi lucru putându-se spune şi despre flota substanțială a olandezilor.

Nu ar fi înțelept să exagerăm prosperitatea şi stabilitatea financiară ale republicii olandeze ori să sugerăm că i-ar fi fost uşor să finanțeze un conflict prelungit, în special în etapele sale de început. Războiul a provocat daune considerabile în părțile estice şi sudice ale Provinciilor Unite: pierderi în comerț şi scăderea populației. Chiar şi pentru provincia prosperă a Olandei, poverile fiscale erau enorme: în 1579 ea a trebuit să ofere 960.000 de florini pentru război, iar în 1599 aproape 5,5 milioane. La începutul secolului al XVII-lea, în situația în care costurile anuale ale efortului de război împotriva Spaniei se ridicau la zece milioane de florini, mulți se întrebau cât mai putea fi menținută lupta fără a intra la ananghie din punct de vedere financiar. Din fericire pentru olandezi, economia spaniolă – deci şi capacitatea sa de a finanța o Armată a Flandrei înclinată spre revoltă – suferise

chiar mai mult, determinând Madridul să accepte armistițiul din 1609.

Însă, dacă războiul a testat resursele olandeze, el nu le-a epuizat şi, în realitate, abia după anii 1590 economia a început să crească rapid, oferind astfel o fundație financiară solidă atunci când statul s-a orientat – cum au trebuit să o facă toate statele beligerante – către piața monetară. Un motiv evident al acestei prosperități l-a reprezentat interacțiunea creşterii populației cu un spirit întreprinzător mai dezvoltat, după ce stăpânirea Habsburgilor a fost înlăturată. Pe lângă sporirea naturală a populației, au existat zeci (dacă nu chiar sute) de mii de refugiați din sud şi mulți alții din alte regiuni ale Europei. Este clar că mulți dintre aceşti imigranți erau muncitori pricepuți, profesori, meşteşugari şi capitalişti, care aveau mult de oferit. Jefuirea în 1576 a oraşului Antwerp de către trupele spaniole a crescut şansele Amsterdamului în comerțul internațional, însă olandezii au profitat de orice ocazie care li s-a oferit în dezvoltarea comercială. Supremația lor în bogatul comerț cu heringi şi recuperarea unor pământuri acoperite de mare le-au oferit surse adiționale de bunăstare. Numeroasa lor flotă comercială şi, în particular, aşa-numitele *fluyts* (vase comerciale simple şi robuste) le-a asigurat o mare parte a comerțului european de mărfuri în preajma anului 1600. Cheresteaua, cerealele, stofele, sarea şi heringii erau transportate de olandezi pe toate rutele marine. Spre dezgustul aliaților lor englezi şi al multor clerici calvinişti, negustătorii din Amsterdam le-ar fi furnizat bucuroşi asemenea bunuri duşmanilor lor de moarte (spaniolii), dacă profiturile ar fi depăşit riscurile. În țară erau importate mari cantități de materii prime, care erau apoi „finisate" de numeroasele bresle din Amsterdam, Delft, Leiden şi aşa mai departe. Cu „rafinăriile de zahăr, topitoriile, distileriile, fabricile de bere şi de tăiat tutun, manufacturile de mătăsuri şi de armament, olăriile, sticlăriile, tiparnițele şi fabricile de

hârtie”[126] printre industriile principale, nu este deloc surprinzător că în 1622 aproximativ 56% din populația de 670.000 de locuitori a Olandei locuia în orașe de dimensiuni mijlocii. Orice altă regiune a lumii trebuie să fi părut mai puțin dezvoltată din punct de vedere economic, prin comparație.

Încă două aspecte ale economiei olandeze i-au sporit puterea militară. Primul a fost expansiunea ei peste mări. Deși acest comerț nu se compara cu mai umilul, dar mai largul comerț cu mărfuri în vrac din mările europene, a reprezentat totuși încă un plus pentru resursele republicii. „Între 1598 și 1605 au navigat anual în medie 25 de vase spre Africa de Vest, 20 spre Brazilia, zece spre Indiile de Est și 150 spre Caraibe. Au fost fondate colonii suverane în Amboina (1605), respectiv Ternate (1607); s-au înființat factorii și stațiuni pentru comerțul cu băștinașii în aria Oceanului Indian, la gurile Amazonului și în Japonia (1609)”[127]. Ca și Anglia, Provinciile Unite beneficiau de această înclinare lentă a balanței economice dinspre Mediterana spre lumea atlantică, reprezentând una dintre principalele tendințe seculare ale perioadei dintre 1500 și 1700, care a funcționat la început în avantajul Spaniei și Portugaliei, pentru ca apoi să galvanizeze societățile mai bine pregătite să tragă profituri din comerțul global[128].

Al doilea aspect a fost creșterea rolului Amsterdamului drept centru al finanțelor internaționale, un corolar natural al funcției republicii de transportator, agent de schimb și furnizor de bunuri pentru piețele europene. Ceea ce ofereau bancherii și instituțiile sale (depozite bancare cu dobândă, transferuri de fonduri, creditări și achitări de polițe, împrumuturi cu dobânzi variabile) nu diferea de practicile existente deja în Veneția sau Genova, de exemplu; însă aceste practici, reflectând prosperitatea comercială a Provinciilor Unite, se desfășurau la o scară mai largă și cu un grad mai mare de siguranță – cu atât mai mult cu cât

investitorii principali erau membri ai guvernământului şi aveau interesul să sprijine principiile monedei sănătoase, creditului sigur şi achitării la termen a datoriilor. În consecință, de obicei existau bani pentru împrumuturi către stat, fapt ce a oferit republicii olandeze un avantaj inestimabil asupra rivalilor săi. Iar din moment ce ratingul său de credit a fost întotdeauna ridicat, deoarece îşi plătea datoriile cu promptitudine, statul olandez putea împrumuta mai ieftin decât oricare altul, ceea ce constituia un avantaj major în secolul al XVII-lea (şi în oricare altul).

Această capacitate de a contracta împrumuturi cu uşurință a devenit cu atât mai importantă după reluarea ostilităților cu Spania, în 1621, deoarece costul forțelor armate a crescut constant de la 13,4 milioane de florini în 1622 la 18,8 milioane în 1640. Acestea erau sume greu de suportat până şi pentru o populație bogată, mai ales că războiul afecta comerțul de peste mări, fie prin pierderi directe, fie prin devierea lui spre entități neutre. Astfel că era mai simplu din punct de vedere politic ca o parte cât mai mare a cheltuielilor de război să fie finanțate din împrumuturi publice. Cu toate că acest lucru a dus la o creştere a datoriilor oficiale – datoria provinciei Olanda era de 153 de milioane de florini în 1651 –, puterea economică a țării şi grija cu care erau plătite dobânzile au arătat că sistemul de credite nu a fost niciodată în pericol să se prăbuşească[129]. Deşi această situație arată că până şi statele bogate se îngrozeau de costul operațiunilor militare, ea confirmă totodată faptul că, atâta vreme cât succesul militar depindea de grosimea pungii, olandezii au fost întotdeauna în situația de a rezista mai mult ca alții.

Războiul, finanțele şi statul-națiune

Să rezumăm acum principalele concluzii ale acestui capitol. Purtarea războiului după 1450 a fost legată intim de „naşterea statului-naţiune”[130]. Între sfârşitul secolului al XV-lea şi sfârşitul secolului al XVII-lea, în majoritatea statelor europene a avut loc o centralizare a autorităţii politice şi militare, de obicei sub un monarh (însă în unele locuri şi sub un principe local sau sub o oligarhie comercială), care a fost însoţită de creşterea puterii şi a metodelor de impozitare ale statului. Ea a fost pusă în practică de o maşinărie birocratică mult mai elaborată decât în perioada când regii trebuiau să trăiască „pe socoteala lor”, iar armatele naţionale erau asigurate de un sistem feudal de recrutare.

Au existat diverse cauze care au determinat această evoluţie a statului-naţiune european. Schimbarea economică subminase deja o mare parte din ordinea medievală, multe grupuri sociale trebuind să interacţioneze prin noi forme de contract şi obligaţii. Reforma, divizând creştinătatea pe baza principiului *cuius regio, eius religio*[131] aşadar conform preferinţelor religioase ale conducătorului, a combinat autoritatea civilă cu cea religioasă, extinzând astfel secularismul la scară naţională. Declinul latinei şi utilizarea tot mai extinsă a limbii vernaculare de către politicieni, avocaţi, birocraţi şi poeţi a accentuat acest curent secular. Îmbunătăţirea mijloacelor de comunicare, răspândirea mai largă a schimbului de bunuri, inventarea tiparului şi descoperirile geografice i-au făcut pe oameni să fie mai conştienţi nu doar de existenţa altor popoare, ci şi de diferenţele de limbă, gust, obiceiuri culturale şi religie. În asemenea circumstanţe, nu a fost de mirare că mulţi filosofi şi alţi scriitori ai timpului au considerat statul-naţiune ca fiind forma naturală şi cea mai bună de societate civilă, că puterile lui ar trebui sporite şi interesele sale apărate, iar conducătorii şi supuşii trebuie – oricare ar fi forma constituţională particulară aleasă – să conlucreze în armonie pentru binele comun al naţiunii[132].

Dar războiul şi consecinţele sale au fost cele care au exercitat presiuni mult mai imperative şi mai continue pentru „construcţia naţională" decât aceste consideraţii filosofice şi tendinţele sociale pe termen lung. Puterea militară a permis multor dinastii europene să se menţină deasupra marilor latifundiari de pe teritoriile lor şi să asigure uniformitatea politică şi autoritatea (deşi adesea prin concesii făcute nobilimii). Factorii militari – sau mai degrabă geostrategici – au ajutat la conturarea graniţelor teritoriale ale acestor noi state-naţiuni, în timp ce războaiele frecvente au indus conştiinţa naţională, cel puţin într-o formă negativă, în sensul că englezii au învăţat să îi urască pe spanioli, suedezii pe danezi, iar olandezii pe foştii lor stăpâni Habsburgi. Mai presus de toate, războiul – şi în special noile tehnici care au favorizat creşterea infanteriei, a flotelor şi a fortificaţiilor costisitoare – a forţat statele beligerante să cheltuiască mai mulţi bani ca niciodată şi să găsească venituri corespunzătoare. Toate afirmaţiile despre creşterea generală a cheltuielilor statale, despre noile organizaţii de colectare a veniturilor sau despre relaţia schimbătoare dintre regi şi stările sociale în Europa la începutul modernităţii rămân *abstracte* până când nu este subliniată importanţa centrală a conflictului militar[133]. În ultimii câţiva ani ai Angliei elisabetane sau în Spania lui Filip al II-lea, aproximativ trei pătrimi din cheltuielile guvernamentale erau alocate războiului sau achitării datoriilor pentru războaiele anterioare. Poate că efortul militar şi naval nu a fost întotdeauna *la raison d'être* a noilor state-naţiune, dar a constituit cu siguranţă activitatea lor cea mai costisitoare şi mai presantă.

Totuşi, ar fi greşit să presupunem că strângerea veniturilor, întreţinerea armatelor, echiparea flotelor, transmiterea instrucţiunilor şi conducerea campaniilor militare în secolele XVI-XVII erau duse la îndeplinire în maniera în care a fost înfăptuită, de pildă, debarcarea din

Normandia în 1944. După cum ar fi trebuit să demonstreze analizele precedente, mecanismele militare ale Europei la începutul modernității erau greoaie şi ineficiente. Recrutarea şi ținerea sub control a unei armate în această perioadă era o întreprindere înfricoşător de dificilă. Trupele formate din drojdia societății, mercenarii potențial neloiali, proviziile inadecvate, problemele de transport şi armele nestandardizate îi aduceau la disperare pe majoritatea comandanților. Chiar şi atunci când erau alocate suficiente fonduri pentru obiectivele militare, corupția şi risipa îşi luau tributul.

Aşadar, forțele armate nu reprezentau instrumente predictibile şi credincioase ale statului. În repetate rânduri, grupuri numeroase de soldați scăpau de sub control din cauza aprovizionării defectuoase sau, mai grav, a neplății. Armata din Flandra s-a revoltat de nu mai puțin de 46 de ori între 1572 şi 1607. Însă acelaşi lucru s-a întâmplat, deşi mai rar, cu forțe la fel de formidabile, cum ar fi armata suedeză din Germania sau Armata Noului Model a lui Cromwell. Richelieu remarca acid în *Testamentul politic*:

> Istoria cunoaşte mult mai multe armate ruinate de lipsuri şi dezordine decât de eforturile inamicilor acestora; iar eu însumi am văzut în vremea mea cum toate încercările întreprinse s-au năruit doar din acest motiv.[134]

Problema plății şi aprovizionării a afectat performanța militară în diverse moduri. Un istoric a demonstrat că, departe de a fi rezultatul unei planificări militaro-strategice în sens clausewitzian, campaniile uimitor de mobile ale lui Gustav Adolf din Germania au reflectat mai degrabă o căutare simplă, dar imperioasă a hranei şi furajelor necesare uriaşei sale armate[135]. Cu mult înaintea aforismului lui Napoleon, generalii ştiau că armatele mărşăluiesc bine când au stomacurile pline.

Dar aceste restricții fizice se aplicau şi la nivel național,

mai ales în ce priveşte colectarea fondurilor pentru război. Niciun stat din această perioadă, oricât de prosper, nu putea achita imediat costurile unui conflict prelungit. Indiferent câte impozite noi erau colectate, exista întotdeauna o discrepanță între veniturile şi cheltuielile statului, care putea fi acoperită doar prin împrumuturi – fie de la bancheri privați, cum ar fi cei clin casa Fugger, fie prin obligațiuni de stat lansate pe o piață financiară organizată formal, cum s-a întâmplat mai târziu. Spirala costurilor războiului i-a făcut pe monarhi în mod repetat să nu îşi poată plăti datoriile, să devalorizeze moneda ori să recurgă la alte măsuri disperate care au adus o ameliorare pe termen scurt, dar au creat un dezavantaj pe termen lung. După cum comandanții militari încercau cu disperare să îşi mențină trupele în ordine şi caii hrăniți, la fel erau angajate într-o existență precară de pe o zi pe alta şi guvernămintele de la începutul modernității. Hărțuirea stărilor sociale să accepte alte taxe extraordinare, exercitarea unor presiuni asupra oamenilor bogați şi a Bisericii pentru „benevolențe", tocmelile cu bancherii şi furnizorii de muniții, capturarea corăbiilor străine care veneau din Indii şi ținerea la îndemână a numeroşilor creditori – toate acestea erau activități mai mult sau mai puțin permanente pe care conducătorii şi reprezentanții lor erau obligați să le practice în acei ani.

Prin urmare, ideea acestui capitol *nu* e că Habsburgii au eşuat cu totul acolo unde alte puteri au reuşit atât de splendid. Nu există contraste nemaipomenite aici. Succesul şi eşecul s-au măsurat la o diferență foarte mică[136]. Toate statele, inclusiv Provinciile Unite, sufereau constrângeri severe din cauza scurgerii constante a resurselor către campaniile militare terestre şi navale. Toate statele au experimentat dificultăți financiare, revolte ale soldaților, aprovizionări defectuoase, opoziție internă față de impozitele mai mari. Ca şi Primul Război Mondial, aceşti ani au implicat lupte de uzură, ducându-i pe beligeranți lot mai aproape de

epuizare. În ultimul deceniu al Războiului de 30 de Ani, devenise evident că niciuna dintre alianțe nu mai putea aşeza pe câmpul de luptă armate comparabile cu cele comandate de Gustav şi Wallenstein, deoarece fiecare tabără rămânea, literalmente, fără oameni şi bani. Astfel, victoria forțelor antihabsburgice a fost marginală şi relativă. La limită, ele reuşiseră să mențină echilibrul între baza lor materială şi puterea militară mai bine decât oponenții Habsburgi. Cel puțin unii dintre învingători înțeleseseră că sursele bogăției naționale trebuiau exploatate atent în timpul unui conflict militar îndelungat, nu irosite cu nesăbuință. Poate că ei au înțeles, chiar dacă nu le-a făcut plăcere, şi faptul că negustorul, manufacturierul şi fermierul erau la fel de importanți ca şi ofițerul de cavalerie şi lăncierul. Însă marja aprecierii şi a mânuirii mai pricepute a elementelor economice era îngustă. A fost, ca să citez cuvintele de mai târziu ale ducelui de Wellington, „pe muchie de cuțit". Majoritatea marilor competiții sunt astfel.

Capitolul 3.
Finanțele, geografia şi câştigarea războaielor: 1660–1815

Desigur, semnarea Tratatului Pirineilor nu a pus capăt rivalităților dintre marile puteri europene şi nici obiceiului lor de a le rezolva prin război. Dar cei 150 de ani de lupte internaționale care au urmat după 1660 au fost diferiți, sub unele aspecte foarte importante, de ceea ce se întâmplase în secolul anterior. Şi, astfel, aceste schimbări au reflectat un nou stadiu din evoluția politicii internaționale.

Cea mai semnificativă caracteristică a scenei marilor puteri după 1660 a fost maturizarea unui sistem *multipolar* autentic de state europene, fiecare dintre ele tinzând din ce în ce mai mult să ia decizii cu privire la pace sau război mai degrabă pe baza „intereselor naționale" decât pornind de la motive religioase, transnaționale. Bineînțeles că aceasta nu a fost o schimbare instantanee sau absolută. Statele europene acționaseră, cu siguranță, şi înainte de 1660 urmărindu-şi interesele seculare, iar prejudecățile religioase au alimentat în continuare multe neînțelegeri internaționale şi în secolul al XVIII-lea. Cu toate acestea, caracteristica principală a epocii 1519–1659 – adică o axă de puteri habsburgice austriaco-spaniole în conflict cu o coaliție de state protestante, la care se adăuga Franța – a dispărut, fiind înlocuită de un sistem

mult mai lax de alianțe schimbătoare, pe termen scurt. Țări care fuseseră adversare într-un război se regăseau adesea de aceeaşi parte a baricadei în următorul, accentul punându-se deci mai degrabă pe o *Realpolitik* chibzuită decât pe convingeri religioase profunde, în adoptarea unei politici.

Fluctuațiile din diplomație şi război care erau fireşti într-un astfel de sistem multipolar şi volatil de puteri erau complicate de ceva ce nu era nou, ci comun tuturor epocilor: ascensiunea anumitor state şi declinul altora. În cei 150 de ani de rivalitate internațională dintre asumarea integrală a autorității în Franța de către Ludovic al XIV-lea în 1660-1661 şi capitularea lui Napoleon Bonaparte după bătălia de la Waterloo, în 1815, anumite națiuni din vârful ierarhiei în perioada anterioară (Imperiul Otoman, Spania, Țările de Jos, Suedia) au regresat pe poziții secundare, iar Polonia a fost eclipsată cu totul. Habsburgii austrieci au reuşit să se mențină printre primii, în urma unor ajustări teritoriale şi structurale în posesiunile lor ereditare. În nordul Germaniei, Brandenburg-Prusia a reuşit să urce la un astfel de statut pornind de la premise nepromițătoare. În vest, după 1660, Franța şi-a dezvoltat rapid puterea militară, devenind cel mai important dintre statele europene, multor observatori părându-li-se aproape la fel de copleşitoare pe cal fuseseră forțele habsburgice cu jumătate de secol înainte. Capacitatea Franței de; i domina Europa Central-Vestică a fost ținută sub control de o combinație de puteri maritime şi continentale învecinate printr-o serie de războaie îndelungate (1689–1697; 1702–1714; 1739–1748; 1756–1763); însă a fost reinstituită în epoca napoleoniană printr-un lung şir de victorii militare care s-a încheiat doar după intervenția unei coaliții a altor patru mari puteri. Chiar şi după înfrângerea sa din 1815, Franța a rămas una dintre țările cele mai importante. Astfel, în secolul al XVIII-lea, în inima Europei s-a instituit treptat un echilibru trilateral între Franța, la vest, şi cele două entități germanice, Prusia şi Imperiul Habsburgic, la est.

Dar schimbările cu adevărat semnificative din sistemul marilor puteri în acest secol au avut loc pe *flancurile* Europei şi chiar mai departe. Unele dintre statele vest-europene şi-au convertit treptat micile şi precarele enclave de la tropice în posesiuni mult mai largi, în special în India, dar şi în Indiile de Est, sudul Africii şi chiar şi în îndepărtata Australie. Cea mai de succes dintre aceste naţiuni colonizatoare a fost Marea Britanie. Aceasta, „stabilizată" pe plan intern după ce Iacob al II-lea a fost înlocuit de William şi Mary, în 1688, şi-a valorificat treptat potenţialul elisabetan, devenind cel mai mare dintre imperiile maritime europene. Nici măcar pierderea controlului asupra prosperelor colonii nord-americane în anii 1770 (în urma căreia au apărut Statele Unite – o formidabilă forţă defensivă şi o considerabilă putere economică) nu a împiedicat decât pentru scurt timp această creştere a influenţei globale britanice. La fel de remarcabile erau realizările statului rus, care s-a extins spre est şi sud în stepele Asiei în secolul al XVIII-lea. În plus, deşi situate la extremităţile vestică şi estică ale Europei, atât Marea Britanie, cât şi Rusia au fost interesate de soarta centrului continentului. Marea Britanie s-a implicat în afacerile germane, datorită legăturilor dinastice cu Hanovra (după urcarea lui George pe tron), iar Rusia era hotărâtă să aibă cel mai important cuvânt de spus în soarta Poloniei vecine. Mai general, cârmuirile de la Londra şi Sankt-Petersburg doreau un echilibru al puterii pe continentul european şi erau dispuse să intervină în mod repetat pentru a asigura o balanţă care să corespundă intereselor lor. Cu alte cuvinte, sistemul european de state se transforma într-unul alcătuit din *cinci* mari puteri – Franţa, Imperiul Habsburgic, Prusia, Marea Britanie şi Rusia –, câteva state mai mici, cum era Savoia, şi state în declin, precum Spania[137].

De ce aceste cinci state în particular – deşi, în mod evident, nu posedau exact aceleaşi forţe – au fost capabile să rămână (ori să intre) în „liga întâi" a statelor? Explicaţiile pur

militare nu ne vor duce prea departe. Este greu de crezut, de exemplu, că ascensiunea şi decăderea marilor puteri în această perioadă era determinată în principal de schimbările în tehnologia militară şi navală, de care o țară ar fi putut beneficia mai mult decât alta[138]. Au existat, desigur, multe îmbunătățiri la scară redusă ale armamentului. Flinta cu baionetă a eliminat lăncierii şi halebardierii de pe câmpul de luptă. Artileria a devenit mult mai mobilă, în special după ce au fost proiectate noile modele de tunuri ale lui Gribeauval în Franța anilor 1760, iar apariția tunului naval scurt şi voluminos de rază mică, cunoscut sub numele caronadă (fabricat pentru prima dată de Compania Carron, din Scoția, la sfârşitul anilor 1770), a crescut puterea distructivă a vaselor de război. Au existat, de asemenea, îmbunătățiri în gândirea tactică şi, în plan secundar, creşteri constante ale populației şi ale producției agricole, care permiteau organizarea unor unități militare mult mai mari (diviziile, corpurile) şi întreținerea lor mai uşoară de pe urma bogatelor terenuri agricole la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Cu toate acestea, se poate spune că armata lui Wellington din 1815 nu diferea în mod semnificativ de cea a lui Marlborough din 1710 şi nici flota lui Nelson nu era cu mult mai avansată tehnologic față de flota care făcuse față navelor de război ale lui Ludovic al XIV-lea[139].

Într-adevăr, schimbările cele mai semnificative care au avut loc în secolul al XVIII-lea în sferele militară şi navală au fost probabil în *organizare*, datorită intensificării activității statului. Fără îndoială, exemplară în această privință a fost Franța lui Ludovic al XIV-lea (1661–1715), unde miniştri precum Colbert, Le Tellier şi alții au fost preocupați de sporirea puterilor regelui în țară şi a gloriei sale peste hotare. Crearea unui minister de război cu intendenți care să controleze finanțarea, aprovizionarea şi organizarea trupelor avându-l pe Martinet ca inspector general, a impus standarde noi pentru instrucție şi disciplină. Construirea

unor cazărmi, spitale, terenuri de paradă şi depozite de toate felurile pe uscat, pentru a susține armata enormă a Regelui Soare, împreună cu crearea unei flote imense organizate centralizat – toate acestea au obligat celelalte puteri să urmeze exemplul, dacă nu doreau să fie eclipsate. Monopolizarea şi birocratizarea de către stat a puterii militare reprezintă în mod clar o parte a procesului de „construcție națională"; iar procesul a fost reciproc, deoarece extinderea autorității şi resurselor statului a oferit la rândul ei forțelor armate un grad de *permanență* care adesea nu existase cu un secol înainte. Nu existau doar armate „permanente", „profesioniste" şi marine „regale", ci şi o infrastructură mult mai bine dezvoltată de academii militare, cazărmi, şantiere de reparații navale şi altele asemenea, având administratori care să le conducă.

Puterea devenise acum *națională*, indiferent dacă se manifesta prin despotismul luminat al Europei Estice, mecanismul de control parlamentar britanic sau forțele demagogice ale Franței revoluționare de mai târziu[140]. În acelaşi timp, asemenea ameliorări organizaționale puteau fi copiate rapid de celelalte state (exemplul cel mai spectaculos fiind transformarea armatei ruse de către Petru cel Mare în câteva decenii după 1698) şi nu puteau garanta singure menținerea statutului de mare putere al unei țări.

În explicarea poziției relative ocupate de marile puteri în perioada 1660–1815, mult mai importanți decât oricare dintre aceste dezvoltări strict militare au fost alți doi factori: *finanțele* şi *geografia*. Dacă le luăm împreună – căci cele două elemente au interacționat frecvent –, ne putem face o imagine mai generală a ceea ce la prima vedere apare ca un tipar confuz de succese şi eşecuri produs de numeroasele războaie ale perioadei.

„Revoluția financiară”

Importanța finanțelor şi a unei baze economice productive care să genereze venituri pentru stat era deja clară pentru principii Renaşterii, după cum a ilustrat-o capitolul interior. Ascensiunea monarhiilor *vechiului regim* în secolul al XVIII-lea, cu instituțiile lor militare complexe şi marile flote de război, a crescut nevoia guvernelor de a se îngriji de economie şi de a crea instituții financiare care să poată să colecteze şi să administreze fondurile necesare[141]. În plus, asemenea Primului Război Mondial, conflicte precum cele şapte mari războaie anglo-franceze dintre 1689 şi 1815 erau lupte de rezistență. Astfel, victoria era a puterii – sau, mai bine zis, a coaliției de mari puteri, căci şi Marea Britanie, şi Franța au avut aliați – care avea o mai bună capacitate de a-şi menține sistemul de credit şi de a continua să adune provizii. Simplul fapt că acestea erau războaie de *coaliție* le-a crescut durata, deoarece beligeranții ale căror resurse se epuizau se orientau către un aliat mai puternic pentru împrumuturi şi întăriri, ca să continue lupta. Date fiind aceste conflicte atât de costisitoare şi de epuizante, ceea ce căuta fiecare tabără era să obțină – ca să folosim vechiul aforism – „bani, bani şi iar bani”. Această nevoie a format fundalul fenomenului care a fost numit „revoluția financiară” de la sfârşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea[142], când anumite state vest-europene au dezvoltat un sistem bancar şi de credite sofisticat pentru a-şi finanța războaiele.

Este adevărat că a existat şi o cauză secundă, nonmilitară a schimbărilor financiare din această perioadă. Aceasta a fost criza cronică de numerar, mai ales în anii de dinaintea descoperirii aurului în Brazilia portugheză, în 1693. Cu cât s-a dezvoltat mai mult comerțul cu Orientul în secolele XVII-

XVIII, cu atât a crescut şi cantitatea de argint folosit pentru a acoperi dezechilibrele comerciale, determinându-i pe negustorii şi furnizorii de peste tot să se plângă de deficitul de monedă. În plus, creşterea constantă a comerţului european, în special cu produse esenţiale, cum ar fi stofele şi furniturile navale, la care se adaugă tendinţa târgurilor medievale sezoniere de a fi înlocuite de centre permanente de schimb, a dus la o creştere a regularităţii şi predictibilităţiii acordurilor financiare şi astfel la utilizarea mai extinsă a poliţelor de schimb şi a certificatelor de garanţie. În special în Amsterdam, dar şi la Londra, Lyon, Frankfurt şi în alte oraşe a apărut o întreagă clasă de cămătari, mijlocitori de mărfuri, aurari (care adesea acordau şi împrumuturi), negustori de poliţe şi speculanţi care intermediau acţiunile tot mai numeroaselor societăţi pe acţiuni. Adoptând practici bancare care existaseră deja în Italia Renaşterii, aceşti indivizi şi aceste case financiare au creat treptat o structură de credit naţional şi internaţional pentru a sprijini economia lumii de la începutul modernităţii.

Totuşi, războiul a dat de departe impulsul cel mai puternic şi mai susţinut „revoluţiei financiare" din Europa. Dacă diferenţa dintre poverile financiare ale epocilor lui Filip al II-lea şi Napoleon era una de grad, ea era totuşi suficient de semnificativă. Costul unui război din secolul al XVI-lea putea fi măsurat în milioane. La sfârşitul secolului al XVII-lea ajunsese la *zeci* de milioane, iar la sfârşitul războaielor napoleoniene cheltuielile combatanţilor majori au atins ocazional 100 de milioane *pe an.* Nu poate fi oferit un răspuns satisfăcător la întrebarea dacă aceste ciocniri frecvente şi prelungite dintre marile puteri – traduse în termeni economici – au reprezentat mai degrabă un beneficiu decât o piedică pentru ascensiunea industrială şi comercială a Vestului. Răspunsul depinde, în mare măsură, de încercarea de a se evalua creşterea *absolută* a unei ţări sau prosperitatea şi puterea ei *relative* înaintea şi după

încheierea unui conflict îndelungat[143]. Clar e faptul că nici cel mai prosper şi „modern" dintre statele secolului al XVIII-lea nu putea plăti imediat cheltuielile de război în această perioadă din venitul său uzual. În plus, creşterile mari ale taxelor, chiar dacă exista un mecanism de colectare a lor, puteau provoca foarte bine instabilitatea internă, de care se temeau toate regimurile, în special în situaţiile când trebuiau să înfrunte în acelaşi timp şi provocări externe.

Prin urmare, singura modalitate prin care o guvernare putea finanţa în mod adecvat un război era împrumutul: prin vânzarea de obligaţiuni şi funcţii sau, mai bine, prin plătirea de dobânzi mai bune, negociabile către toţi cei care împrumutau bani statului pe termen lung. După ce se asigurau de infuzia de fonduri, oficialii puteau autoriza plăţile către furnizorii armatei, comercianţii de provizii, constructorii de nave, precum şi către forţele armate. În multe privinţe, acest sistem bidirecţional de colectare şi cheltuire *simultane* ale unor mari sume de bani a funcţionat ca un ventilator răspândind dezvoltarea capitalismului vestic şi a statului-naţiune însuşi.

Dar, oricât de natural poate apărea acest lucru privind retrospectiv, este important de subliniat că succesul unui astfel de sistem depindea de doi factori critici – un mecanism de contractare a împrumuturilor suficient de eficient şi menţinerea credibilităţii financiare a guvernului pe pieţele financiare. Provinciile Unite au deschis calea în ambele privinţe – lucru deloc surprinzător, din moment ce aici comercianţii făceau parte din guvernământ şi doreau să vadă că afacerile statului sunt administrate conform aceloraşi principii de rectitudine financiară care se aplicau, de exemplu, şi într-o societate pe acţiuni. Astfel, a fost normal ca Stările Generale ale Provinciilor Unite, ce colectau în mod eficient şi constant impozitele necesare pentru a acoperi cheltuielile guvernamentale, să fixeze ratele dobânzilor foarte jos, menţinând astfel plata datoriilor la valori mici. Acest

sistem, întărit în mod fericit de multiplele activități financiare din Amsterdam, a adus în curând Țărilor de Jos o reputație internațională pentru răscumpărarea de polițe, schimbul de valute şi oferirea de credite, fapt care a creat în mod natural o structură – şi o atmosferă – în care datoriile pe termen lung angajate de stat puteau fi considerate normale. Atât de mare a fost succesul Amsterdamului drept centru al „excedentului de capital" olandez, încât în curând a devenit capabil să investească în acțiunile companiilor străine şi, mai important decât toate, să ofere guvernelor străine o mare varietate de împrumuturi, în special pe timp de război[144].

Impactul acestor activități asupra economiei Provinciilor Unite nu trebuie să fie examinat aici, deşi este clar că Amsterdamul nu ar fi devenit capitala economică a continentului dacă nu ar fi avut de la bun început o bază comercială şi productivă înfloritoare. În plus, consecințele pe termen foarte lung au fost probabil dezavantajoase, deoarece profiturile constante din împrumuturile guvernamentale au îndepărtat Provinciile Unite tot mai mult de o economie producătoare, îndreptându-le către una *rentieră*, ai cărei bancheri la sfârşitul secolului al XVIII-lea deveniseră tot mai reticenți în ceea ce priveşte riscul de a investi capital în afaceri industriale la scară mare. În acelaşi timp, uşurința cu care se puteau contracta împrumuturi a împovărat în cele din urmă guvernul olandez cu o datorie enormă, care a fost plătită din accize, fapt ce a dus la creşterea prețurilor şi salariilor la niveluri necompetitive[145].

Mai important pentru scopul argumentației noastre este faptul că, în orientarea lor spre împrumuturi acordate guvernelor *străine*, olandezii erau mai puțin preocupați de religia sau ideologia clienților decât de stabilitatea şi credibilitatea financiare ale acestora. Astfel, condițiile impuse în împrumuturile acordate unor puteri europene cum ar fi Rusia, Spania, Austria, Polonia sau Suedia pot fi văzute ca reprezentând măsura potențialului lor economic, a garanțiilor

colaterale oferite de ele bancherilor, a istoricului lor în plata dobânzilor şi cheltuielilor suplimentare, şi – în cele din urmă – a şanselor de a ieşi victorioase dintr-un război între mari puteri. Astfel, scăderea împrumuturilor oferite guvernământului polonez la sfârşitul secolului al XVIII-lea şi, în opoziție, remarcabila şi adesea neglijata putere a creditului Austriei decenii la rând oglindeau durabilitatea relativă a acestor state[146].

Însă cel mai bun exemplu al acestei relații esențiale între forța financiară şi politica de putere îi priveşte pe cei doi mari rivali ai perioadei: Marea Britanie şi Franța. Dat fiind că rezultatul conflictului dintre ele afecta întreaga balanță europeană, merită să acordăm mai mult spațiu experiențelor lor. Nu mai pare a fi sustenabilă vechea idee că Marea Britanie în secolul al XVIII-lea a dat dovadă de o creştere inexorabilă a forței sale comerciale şi industriale, un credit fiscal de nezdruncinat şi o structură socială flexibilă şi în ascensiune – prin comparație cu Franța *vechiului regim*, care avea la bază nisipurile mişcătoare ale hybrisului militar, un sistem social rigid şi o economie înapoiată. În anumite privințe, sistemul francez de impozitare era mai puțin înapoiat decât cel britanic. De asemenea, sub anumite aspecte, economia Franței din secolul al XVIII-lea dădea semne de evoluție spre o „decolare" în revoluția industrială, chiar dacă avea stocuri limitate de cărbune, care era un element critic. Producția sa de armament era considerabilă şi existau numeroşi meşteşugari pricepuți şi câțiva întreprinzători impozanți[147]. Cu populația sa mult mai numeroasă şi agricultura mult mai extensivă, Franța era mult mai bogată decât vecinul său insular. Veniturile guvernului său şi mărimea armatei sale le făceau pe cele ale celorlalte țări vestice să pară infime prin comparație. Iar regimul său dirijist, prin comparație cu politica bazată pe partide de la Westminster, părea să îi ofere o coerență şi o predictibilitate mai mari. În consecință, britanicii din secolul

al XVIII-lea erau mult mai conştienţi de slăbiciunile decât de atuurile relative ale ţării lor atunci când priveau peste Canal.

Cu toate acestea, sistemul englezesc poseda avantaje-cheie în domeniul financiar, care creşteau puterea ţării pe timp de război şi îi întăreau stabilitatea politică şi dezvoltarea economică pe timp de pace. Deşi este adevărat că sistemul său *general* de impozitare era mai înapoiat decât acela al Franţei – adică se baza mai mult pe taxe indirecte decât directe –, anumite trăsături particulare ale acestuia păreau să îl facă mult mai puţin detestat de populaţie. De exemplu, în Marea Britanie nu exista nimic comparabil cu numerosul şir de demnitari fiscali, perceptori şi alţi intermediari. Multe dintre impunerile britanice erau „invizibile" (accizele pe anumite produse de bază) sau păreau să lovească în străini (taxele vamale). Nu existau vămi *interne*, care îi iritau atât de mult pe comercianţii francezi şi care erau atât de descurajante pentru comerţul intern. Taxa funciară britanică – principalul impozit direct pentru aproape tot secolul al XVIII-lea – nu permitea niciun fel de excepţie şi a rămas, de asemenea, „invizibilă" pentru cea mai mare parte a societăţii. Iar aceste diferite taxe erau discutate şi autorizate ulterior de un Parlament ales care, cu toate lipsurile sale, era mult mai reprezentativ decât *l'ancien régime* din Franţa. Dacă la acestea se adaugă şi amănuntul important că venitul pe cap de locuitor era deja puţin mai mare în Marea Britanie decât în Franţa încă de pe la 1700. nu e cu totul surprinzător că populaţia statului insular era dispusă şi capabilă să plătească impozite proporţional mai mari. În fine, se poate afirma – deşi este mai greu de dovedit statistic – că povara proporţional mai redusă a impozitării directe din Marea Britanie nu doar a crescut propensiunea de a pune bani deoparte în rândul claselor mai înstărite ale societăţii (permiţând astfel acumularea capitalului de investiţii pe timp de pace), ci a generat, de asemenea, o rezervă vastă de bogăţie taxabilă *pe timp de război*, când erau introduse taxe

funciare mai mari. În 1799, a fost introdus un impozit direct pe venit, pentru a face față situației de urgență în care se găsea țara. Astfel, până în perioada războaielor napoleoniene, în ciuda unei populații mai mici decât jumătate din populația Franței, Marea Britanie reușea pentru prima oară să colecteze anual în termeni *absoluți* venituri mai ridicate din impozite decât vecinul său mai mare[148].

Însă, oricât de remarcabilă a fost această realizare, ea a fost depășită ca importanță de o diferență şi mai semnificativă între sistemele britanic şi francez de credit public. În realitate, în timpul celor mai multe dintre conflictele secolului al XVIII-lea, aproximativ trei pătrimi din fondurile *suplimentare* strânse pentru a susține cheltuielile adiționale de război proveneau din împrumuturi. Aici, mai mult decât în oricare altă privință, avantajele britanicilor erau decisive. Primul a fost reprezentat de evoluția unui cadru instituțional ce permitea simultan contractarea unor împrumuturi pe termen lung într-o manieră eficientă şi aranjarea plății regulate a dobânzilor la datoriile acumulate. Crearea Băncii Angliei în 1694 (inițial ca un expedient pe timp de război) şi regularizarea treptată a datoriei naționale, corelată cu înflorirea bursei de valori şi înmulțirea „băncilor de țară", au crescut rezerva de bani disponibilă atât pentru guvern, cât şi pentru oamenii de afaceri. Această creştere a banilor de hârtie – sub diverse forme – *fără* o inflație severă sau o pierdere a bonității a adus multe avantaje într-o epocă marcată de lipsa de monedă. Însă „revoluția financiară" ar fi supraviețuit cu greu dacă obligațiile statului nu ar fi fost garantate de Parlamente, succesive, cu puterea lor de a introduce noi taxe, şi dacă miniştrii – de la Walpole la Pitt cel tânăr – nu ar fi depus eforturi să convingă în particular bancherii şi publicul în general că erau şi ei motivați de principiile rectitudinii financiare şi guvernării „economice". La acestea se adaugă expansiunea constantă şi în unele domenii remarcabilă a comerțului şi industriei, care au oferit

concomitent o creştere a veniturilor din taxele vamale şi accize. Nici măcar starea de război nu a dezechilibrat aceste creşteri, deoarece Marina Regală a protejat comerțul maritim al țării, în timp ce l-a împiedicat pe cel al adversarilor. Pe aceste fundații s-a constituit „creditul" britanic, în ciuda incertitudinilor anterioare, a opoziției politice considerabile şi a unor situații vecine cu dezastrul financiar, cum a fost spargerea bulei speculative a faimoasei companii *South Seas* din 1720. Un istoric remarca faptul că, „în ciuda administrării defectuoase a finanțelor publice englezeşti, acestea au rămas pentru tot restul secolului mai oneste şi mai eficiente decât oricare altele din Europa"[149].

Ca urmare, nu numai că ratele dobânzilor au scăzut în mod constant[150], dar acțiunile emise de guvernul britanic au devenit tot mai atractive pentru investitorii străini, în special olandezi. Astfel, pe piața din Amsterdam, afacerile cu asemenea titluri au devenit o parte importantă a legăturilor comerciale şi financiare anglo-olandeze, cu efecte importante asupra economiilor ambelor țări[151]. În termeni *politic* şi de *putere*, valoarea sa a constat în felul în care resursele Provinciilor Unite au venit în mod repetat în ajutorul efortului de război britanic, chiar şi atunci când alianța olandezilor în luptele contra Franței a fost înlocuită de o neutralitate inconfortabilă. Doar în perioada Revoluției americane – acesta fiind, în mod semnificativ, singurul conflict în care slăbiciunile militare, navale, diplomatice şi comerciale ale britanicilor au ieşit în evidență, scăzându-le astfel bonitatea – afluxul de fonduri olandeze a avut tendința să secе, în ciuda dobânzilor mai mari pe care britanicii erau dispuşi să le ofere. Însă în anii 1780, când olandezii au intrat în război de partea francezilor, guvernul britanic a descoperit că forța propriei economii şi disponibilitatea capitalului autohton erau suficiente pentru a acoperi aproape complet împrumuturile pe baza investitorilor interni.

Dimensiunile reale ale capacității Marii Britanii de a contracta împrumuturi de război şi în cele din urmă ale succesului său – sunt rezumate în tabelul 2. Iar consecințele strategice ale acestor cifre sunt că țara a avut posibilitatea „să cheltuiască pentru război o proporție uriaşă din venitul său fiscal, şi astfel să arunce în luptă marja decisivă de vase şi oameni fără de care resursele implicate anterior ar fi fost în van în lupta cu Franța şi aliații ei”[152]. Deşi mulți comentatori britanici din secolul al XVIII-lea s-au cutremurat când au aflat dimensiunea reală a datoriei naționale şi posibilele ei consecințe, realitatea e că – în cuvintele episcopului Berkeley – „creditul a fost principalul avantaj pe care Anglia l-a avut asupra Franței”. În sfârşit, creşterea semnificativă a cheltuielilor statului şi cererea enormă şi constantă pe care contractele Amiralității în particular au creat-o pentru fier, lemn, textile şi alte mărfuri, toate acestea au produs o „buclă de feedback” care a sprijinit producția industrială britanică şi a stimulat seria de descoperiri tehnologice care au oferit țării încă un avantaj asupra francezilor[153].

Tabelul 2. *Cheltuielile şi veniturile britanice pe timp de război, 1688–1815 (lire sterline)*

Perioada	Cheltuielile totale	Veniturile totale	Balanța ridicată prin împrumuturi	Procentul împrumuturilor raportate la cheltuieli
1688–1697	49 320 145	3 276 754	16 553 391	33,6
1702–1713	93 644 560	64 239 477	29 405 083	31,4
1739–1748	95 628 159	65 903 964	29 724 195	31,1
1756–1763	16 057 336	100 555 123	60 018 243	37,4
1776–1783	236 462 689	141 902 620	94 560 069	39,9
1793–1815	1 657 854 518	1 217 556 439	440 298 079	26,6
Total	2 293 483 437	1 662 924 377	670 559 060	33,3

Acum este uşor de înțeles motivul pentru care francezii nu au putut egala aceste caracteristici britanice[154]. În primul

rând, nu exista un sistem adecvat de finanțe publice, începând din Evul Mediu, operațiunile financiare ale monarhiei franceze au fost „conduse" de câteva corpuri – administrațiile locale, clerul, parlamentele provinciale şi în special perceptorii –, care au colectat impozitele şi au supervizat monopolurile Coroanei în schimbul unei părți din încasări şi care au împrumutat în paralel bani statului francez la rate convenabile ale dobânzilor luând ca garanție tocmai veniturile din aceste activități. Venalitatea acestui sistem se aplica nu doar perceptorilor, care colectau taxele pentru sare şi tutun, ci era valabilă şi pentru ierarhia comunității de perceptori, a receptorilor districtuali şi regionali, ce erau răspunzători în general pentru taxele directe, precum *taille*. Fiecare dintre aceştia îşi lua partea înainte de a trimite fondurile la nivelul superior şi fiecare percepea o dobândă de *5%* pe prețul pe care îl plătise inițial pentru funcția sa. Mulți dintre funcționarii superiori erau însărcinați cu plata sumelor direct către contractorii statului sau ca salarii, fără a trimite fondurile colectate mai întâi la trezorerie. De asemenea, şi aceşti funcționari împrumutau Coroanei bani cu dobândă.

O asemenea organizare laxă şi întâmplătoare era coruptă în mod inerent şi mulți dintre banii plătitorilor de impozite ajungeau în mâinile unor persoane private. Ocazional, în special după războaie, erau lansate investigații asupra acestor bancheri, mulți dintre ei fiind obligați să accepte rate mai scăzute ale dobânzilor ori să plătească „compensații", dar asemenea acțiuni erau simple gesturi. „Adevăratul vinovat era sistemul însuşi", spunea un istoric[155]. A doua consecință a acestei ineficiențe a fost că măcar până la reformele lui Necker din anii 1770 nu a existat o concepție generală a contabilității naționale, totalul anual al veniturilor şi cheltuielilor, precum şi problema deficitelor fiind rareori luate în considerare. Dacă monarhul putea strânge fonduri pentru nevoile imediate ale armatei şi curții, creşterea

constantă a datoriei naționale era de mică importanță.

Deşi o iresponsabilitate similară fusese demonstrată anterior de dinastia Stuarților, până în secolul al XVIII-lea Marea Britanie evoluase către o formă a finanțelor publice controlată de Parlament, fapt ce i-a oferit acesteia numeroase avantaje în lupta pentru supremație. Unul dintre cele mai importante avantaje pare să fi fost că, deşi creşterea cheltuielilor guvernamentale şi a datoriei naționale nu a afectat (dimpotrivă, se pare că a favorizat) investițiile britanice în comerț şi industrie, condițiile predominante din franța par să îi fi încurajat pe cei care aveau un surplus de capital să-şi cumpere o funcție sau o anuitate, mai degrabă decât să investească în afaceri. Este adevărat că s-a încercat cu diverse ocazii înființarea unei bănci naționale în Franța, pentru ca datoriile să poată li administrate corect şi să se poată asigura credite ieftine. Dar asemenea tentative au întâmpinat întotdeauna rezistența celor interesați de păstrarea sistemului existent. Politica financiară a guvernământului francez, dacă merită într-adevăr acest nume, a fost întotdeauna o afacere precară.

Dezvoltarea economică a Franței a suferit de asemenea în diferite forme. Trebuie remarcate, de exemplu, dezavantajele sub care funcționa un port francez ca La Rochelle, comparativ cu Liverpool sau Glasgow. Toate trei erau hotărâte să exploateze boomul „economiei atlantice" din secolul al XVIII-lea, iar La Rochelle era mai bine poziționat pentru comerțul triunghiular cu Africa de Vest şi Indiile de Vest. Din păcate pentru asemenea aspirații comerciale, portul francez a suferit repetate devalizări din partea Coroanei, „insațiabilă în revendicările sale fiscale şi intransigentă în căutarea unor surse de venit noi şi mai bogate". Creşterea economică a fost încetinită de un şir vast de „taxe grele, inechitabile şi arbitrare impuse sub formă directă şi indirectă asupra comerțului". Vânzarea funcțiilor a îndepărtat capitalul local de investițiile în comerț, iar

bacşişurile cerute de funcţionarii venali au intensificat această tendinţă; companiile monopoliste au ajuns să restricţioneze libera iniţiativă. În plus, deşi în anii 1760 Coroana i-a obligat pe locuitorii oraşului La Rochelle să construiască un arsenal mare şi costisitor (sub ameninţarea că, în caz contrar, vor fi confiscate toate veniturile oraşului), nu a oferit însă un *quid pro quo* atunci când au izbucnit războaie. Deoarece statul francez se centra de obicei pe obiectivele forţelor terestre mai degrabă decât pe cele ale marinei, conflictele frecvente cu Marina Regală engleză, superioară, erau un dezastru pentru La Rochelle, care îşi vedea astfel confiscate vasele comerciale, întrerupt negoţul profitabil cu sclavi şi eliminate pieţele din Canada şi Louisiana – într-o perioadă în care ratele asigurărilor maritime explodau şi erau impuse taxe de urgenţă. Ca lovitură de graţie, statul francez a simţit adesea constrâns să permită coloniilor sale de peste mări să facă negoţ cu transportatori neutri pe timp de război, făcând ca acele pieţe să fie şi mai greu de recuperat după încheierea păcii. Prin comparaţie, sectorul atlantic al economiei britanice crescut în mod constant în secolul al XVIII-lea, beneficiind (în ciuda atacurilor corsarilor francezi) şi pe timp de război de politicile unui stat ce considera că profitul şi puterea, comerţul şi dominaţia erau inseparabile[156].

Cea mai gravă consecinţă a imaturităţii financiare a Franţei a fost că pe timp de război fortul său militar şi naval se eroda, sub diverse forme[157]. Din cauza ineficienţei şi corupţiei sistemului, dura mai mult să se asigure proviziile navale (să spunem), iar contractorii cereau de obicei mai mult decât când era vorba despre amiralitatea britanică sau olandeză. Colectarea unor fonduri semnificative pe timp de război a fost întotdeauna o mare problemă pentru monarhii francezi, chiar şi în anii 1770–1780, când s-au bazat tot mai mult pe banii olandezi. Aceasta deoarece lunga istorie a reevaluărilor monedei naţionale, neplata parţială a datoriilor

şi alte acțiuni arbitrare împotriva deținătorilor de polițe pe termen scurt şi lung i-au determinat pe bancheri să ceară – şi pe statul francez, disperat, să accepte – rate ale dobânzilor cu mult peste cele solicitate britanicilor şi altor țări europene[158]. Însă nici măcar această disponibilitate de a plăti în condiții dezavantajoase nu le-a permis monarhilor dinastiei de Bourbon să îşi asigure sumele necesare pentru a susține un efort militar integral într-un război de durată.

Cea mai bună ilustrare a acestei slăbiciuni relative a francezilor a apărut în anii care au urmat Revoluției americane. Acest război cu greu ar putea fi considerat glorios pentru britanici, care au pierdut cea mai mare colonie şi şi-au văzut datoria națională crescută la aproximativ 220 de milioane de lire sterline, însă, din moment ce aceste sume au fost împrumutate în mare parte la o dobândă de abia 3%, plățile anuale au totalizat doar 7,33 milioane. Pentru Franța, costurile reale ale războiului au fost considerabil mai mici, deoarece a intrat în război la jumătatea acestuia şi ulterior eforturilor lui Necker de a echilibra bugetul, plus că de această dată nu a fost nevoie să se desfăşoare o armată numeroasă. Cu toate acestea, războiul a costat guvernul francez cel puțin un miliard de livre, sumă care practic a fost plătită în totalitate din împrumuturi, la rate ale dobânzilor cel puțin duble față de cele disponibile pentru guvernul englez. În ambele țări, plata datoriei a consumat jumătate din cheltuielile anuale ale statului. Însă, după 1783, britanicii au demarat rapid o serie de măsuri (fondul de amortizare – un fond consolidat de venituri care a îmbunătățit finanțele publice) pentru a stabiliza totalul veniturilor şi cheltuielilor şi a întări creditul național. Aceasta a fost probabil cea mai mare realizare a lui Pitt cel Tânăr. Dimpotrivă, francezii au contractat în fiecare an noi împrumuturi mari, deoarece veniturile „normale” nu mai puteau acoperi nici măcar cheltuielile pe timp de pace. Iar pe măsură ce deficitul anual a crescut, creditul guvernului a

continuat să se deterioreze.

Consecința statistică surprinzătoare a fost că, la sfârşitul anilor 1780, deşi datoria națională a Franței era aproximativ egală cu cea a Marii Britanii – în jur de 215 milioane de lire sterline –, plata anuală a dobânzilor era aproape dublă, ajungând la 14 milioane de lire. Mai rău, eforturile miniştrilor succesivi de Finanțe de a introduce noi taxe au întâmpinat rezistența încăpățânată a publicului. În cele din urmă, reformele fiscale propuse de Calonne, care au dus la convocarea Adunării Notabililor, la mişcările împotriva *parlamentelor*, la suspendarea plăților de către trezorerie şi apoi (pentru prima dată după 1614) la convocarea Stărilor Generale în 1789, sunt cele care au declanşai colapsul final al *l'ancien régime* în Franța[159]. Legătura dintre falimentul național şi revoluție a fost evidentă. În circumstanțele disperate care au urmat, guvernul a emis tot mai multe bancnote (până la valoarea de 100 de milioane de livre în 1789, respectiv 200 de milioane în 1790), o metodă care a fost înlocuită de expedientul Adunării Constituante, şi anume de confiscarea posesiunilor Bisericii şi emiterea de bancnote totalizând valoarea estimativă a acestora. Toate acestea au amplificat inflația, care a fost însă exacerbată de decizia din 1792 de a intra în război. Şi, cu toate că este adevărat că reformele administrative ulterioare ale trezoreriei înseşi şi hotărârea regimului revoluționar de a a moaşte adevărata stare a lucrurilor au produs treptat un sistem de colectare a veniturilor unificat şi birocratic de felul celui existent în Marea Britanie şi în alte părți, convulsiile interne şi supraextinderea externă, care au durat până în 1815, au făcut ca economia franceză să se prăbuşească şi mai mult în comparație cu cea a marelui său rival.

Această problemă a colectării veniturilor pentru a finanța războiul în desfăşurare – şi cele anterioare – a preocupat *toate* regimurile şi pe oamenii lor de stat. Chiar şi pe timp de pace, întreținerea forțelor armate costa între 40% şi 50% din

cheltuielile unui stat. Pe timp de război, aceasta se putea ridica până la 80–90% dintr-un întreg mult mai mare! Oricare ar fi fost constituția internă a regimurilor europene – imperii autocratice, monarhii constituționale sau republici burgheze –, toate întâmpinau aceleaşi dificultăți. După fiecare rundă de lupte (şi în special după anii 1714 şi 1763), majoritatea țărilor aveau nevoie disperată să îşi tragă răsuflarea, să îşi revină din epuizarea economică şi să lupte cu nemulțumirile interne pe care războiul şi impozitarea ridicată le provocau foarte adesea. Însă natura competitivă şi egoistă a sistemului european de state a însemnat că pacea *îndelungată* era atipică şi că în câțiva ani se făceau din nou pregătiri pentru campanii militare. Totuşi, dacă poverile financiare ale războiului puteau fi purtate cu greu de francezi, olandezi şi britanici – cele mai bogate trei popoare ale Europei –, cum puteau fi suportate ele de țări mult mai sărace?

Răspunsul simplu la această întrebare este că nu puteau. Nici chiar Frédéric cel Mare al Prusiei, care îşi extrăgea o mare parte a veniturilor din extinsele şi bine administratele domenii şi monopoluri regale, nu a fost capabil să facă față cerințelor Războiului pentru Succesiunea la Tronul Austriei şi Războiului de Şapte Ani fără a recurge la trei surse „extraordinare" de venit: profiturile din scăderea cantității de metal prețios din monedă; jefuirea statelor vecine, cum ar fi Saxonia şi Mecklenburg; şi, începând cu 1757, subsidiile considerabile primite de la aliatul său mai bogat, Marea Britanie. Problema finanțării războiului era colosală pentru mai puțin eficientul şi mai descentralizatul Imperiu Habsburgic şi este greu de crezut că situația era mai bună în Rusia ori în Spania, unde perspectivele de a colecta fonduri – altele decât stoarcerea în continuare a țărănimii în a unei clase mijlocii involuate – nu erau promițătoare. Cu atât de multe categorii care sub *l'ancien régime* pretindeau scutiri (nobilimea ungară sau clerul spaniol, de exemplu), nici

măcar inventarea unor complexe taxe indirecte, scăderea cantității de metal prețios din monedă sau tipărirea unor bancnote nu puteau fi considerate decât cu greu suficiente pentru a întreține armate complexe sau curți regale pe timp de pace. Iar dacă izbucnirea războiului ducea la măsuri fiscale extraordinare dictate de situația de urgență la nivel național, ea însemna totodată şi creşterea dependenței față de piețele financiare apusene sau, chiar mai bine, primirea unor subsidii directe de la Londra, Amsterdam sau Paris, subsidii care puteau fi folosite ulterior pentru a plăti mercenari şi provizii. Dacă expresia *pas d'argent, pas de Suisses*[160] a fost poate sloganul principilor Renaşterii, ea a rămas în continuare un fapt de viață inevitabil în vremurile lui Frédéric şi Napoleon[161].

Însă aceasta nu înseamnă că elementele financiare determinau *întotdeauna* soarta națiunilor în aceste războaie din secolul al XVIII-lea. Amsterdamul a fost, pentru o bună parte a acestei perioade, cel mai mare centru financiar al lumii, însă acest lucru nu a putut preveni decăderea Provinciilor Unite de la rangul de mare putere. Dimpotrivă, influența şi puterea Rusiei în afacerile europene au crescut constant, deşi țara era înapoiată economic, iar administrația ei era relativ lipsită de capital. Pentru a explica această aparentă discrepanță este necesar să acordăm o atenție egală celui de-al doilea factor determinant: influența geografiei asupra strategiei naționale.

Geopolitica

Date fiind natura inerent competitivă a politicii de putere europene şi volatilitatea alianțelor în secolul al XVIII-lea, statele rivale se confruntau adesea cu circumstanțe foarte

diferite – şi uneori cu variaţii extreme ale norocului – de la un conflict major la altul. Tratate secrete şi „revoluţii diplomatice" au produs combinaţii variabile de puteri şi, în consecinţă, schimbări destul de frecvente în balanţa europeană, atât sub aspect terestru, cât şi naval. Dacă această stare de lucruri a făcut să se investească multă încredere în abilitatea diplomaţilor unei naţiuni, ca să nu mai vorbim de încrederea în eficienţa forţelor sale armate, ea a pus totodată în evidenţă şi importanţa factorului geostrategic. Semnificaţia acestui termen acoperă nu doar elemente cum ar fi clima unui stat, materiile prime, fertilitatea, agricultura şi accesul la rutele comerciale – importante deoarece toate contribuie la prosperitatea sa generală –, ci mai degrabă chestiunea critică a *localizării* sale strategice în cursul acestor războaie multilaterale. Era o anumită naţiune capabilă să îşi concentreze energia asupra unui singur front ori trebuia să lupte pe mai multe? Avea graniţe comune cu state slabe sau puternice? Era în principal o putere terestră, una maritimă sau una mixtă? Ce avantaje şi dezavantaje aducea această situaţie? Putea ieşi cu uşurinţă dintr-un război major în Europa Centrală dacă şi-ar fi dorit? îşi putea asigura resurse suplimentare de peste mări?

Soarta Provinciilor Unite în această perioadă oferă un bun exemplu de influenţă a geografiei asupra politicii. La începutul secolului al XVII-lea, acestea au posedat multe dintre ingredientele necesare pentru dezvoltarea naţională: o economie înfloritoare, stabilitate socială, o armată bine pregătită şi o marină puternică, iar atunci nu au părul dezavantajate de geografie. Dimpotrivă, reţeaua lor de canale le-a oferit o barieră (cel puţin într-o anumită măsură) împotriva forţelor spaniole, iar deschiderea la Marea Nordului le-a oferit un acces lejer la bogatele zone de pescuit heringi. Dar un secol mai târziu, olandezii luptau pentru a-şi menţine

poziția împotriva mai multor rivali. Adoptarea politicilor mercantiliste de către Anglia lui Cromwell şi Franța lui Colbert a afectai comerțul şi transporturile navale olandeze. Cu toată strălucirea tactică a unor comandanți ca Tromp şi de Ruyter, în războiul comercial contra Angliei vasele comerciale olandeze trebuiau fie să sufere ordaliile Canalului Mânecii, fie să adopte ruta mai lungă şi mai expusă la furtuni ce înconjura Scoția, care (ca şi zonele lor de pescuit heringi) erau deschise la atacuri în Marea Nordului. Vânturile care băteau predominant dinspre vest în timpul luptelor le ofereau un avantaj amiralilor englezi, iar apele puțin adânci din largul coastei Olandei restricționau pescajul şi, în cele din urmă, mărimea şi puterea vaselor olandeze de război[162]. După cum comerțul cu Americile şi Indiile a devenit tot mai expus la acțiunile puterii navale britanice, tot astfel comerțul cu antrepozitele baltice – care fusese una dintre bazele prosperității sale anterioare – a fost erodat de suedezi şi de alți rivali locali. Deşi olandezii se puteau reimpune temporar prin detaşarea unei flote mari de război într-un punct fierbinte, nu exista nicio modalitate prin care să îşi poată apăra în mod permanent interesele extinse şi vulnerabile în mări îndepărtate.

Această dilemă a fost înrăutățită de vulnerabilitatea olandezilor la amenințările terestre rare, începând din anii 1660, veneau din partea Franței lui Ludovic al XIV-lea. Deoarece acest pericol era superior chiar şi celui creat de Spania cu un secol înainte, olandezii au fost forțați să îşi extindă armata (care număra 93.000 de soldați în 1693) şi să aloce tot mai multe resurse garnizoanelor din fortărețele de la granița de sud. Această secătuire a energiilor olandeze era dublă. Pe de o parte, se deviau sume mari de bani către cheltuieli militare, producându-se o spirală ascendentă a datoriilor de război şi a (re)achitării dobânzilor, având drept consecință creşterea accizelor şi a salariilor, care subminau competitivitatea comercială a națiunii pe termen lung; pe de

altă parte, pe timp de război se pierdeau multe vieți omeneşti dintr-o populație care, la aproximativ două milioane de persoane, a fost surprinzător de statică de-a lungul acestei întregi perioade. De aici alarmarea justificată, prilejuită de pierderile grele suferite din cauza disponibilității lui Marlborough de a lansa armatele anglo-olandeze în asalturi frontale împotriva francezilor în timpul bătăliilor feroce din Războiul pentru Succesiunea la Tronul Spaniei (1702–1713)[163].

Alianța cu Anglia, pe care William al III-lea a întărit-o în 1689, a fost simultan salvatoare şi un factor care a contribuit în mod substanțial la declinul Provinciilor Unite din postura de mare putere independentă – cam acelaşi mod în care două sute de ani mai târziu, Legea de împrumut şi închiriere, precum şi alianța cu Statele Unite aveau să salveze şi să contribuie totodată la subminarea unui Imperiu Britanic ce lupta pentru supraviețuire sub conducerea lui Winston Churchill, o rudă îndepărtată a lui Marlborough. Inadecvarea alocării de către olandezi a resurselor în diversele războaie împotriva francezilor între 1688 şi 1748 a însemnat că ei au trebuit să îşi concentreze aproximativ hei pătrimi din cheltuielile de apărare pe armata terestră, neglijându-şi astfel flota, în timp ce britanicii au alocat fonduri tot mai mari campaniilor maritime şi coloniale, asigurându-şi din ele beneficii comerciale. Pe măsură ce comercianții din Londra şi Bristol prosperau, cei din Amsterdam sufereau. Acest lucru a fost exacerbat şi de eforturile britanicilor de a împiedica *orice* comerț cu Franța pe timp de război, în opoziție cu dorința olandezilor de a păstra asemenea legături profitabile – o reflectare a măsurii în care Provinciile Unite erau implicate şi, prin urmare, dependente de comerțul *exterior* şi de operațiunile financiare în această perioadă, în timp ce economia britanică era încă relativ autonomă. Chiar şi atunci când Provinciile Unite au reuşit să rămână neutre în Războiul de Şapte Ani, aceasta le-a fost de prea puțin folos,

deoarece – refuzând să accepte doctrina „bunurilor neutre în vase neutre" – extrem de încrezătoarea Marină Regală britanică a rămas hotărâtă să împiedice transportarea mărfurilor franceze de peste mări în vase noncombatante[164]. Diferendul diplomatic anglo-olandez din 1758–1759 asupra acestui subiect a fost repetat în primii ani ai Revoluției americane şi a dus în cele din urmă la război deschis după 1780, fapt ce nu a ajutat comerțul maritim al nici uneia din cele două tabere. Iar în timpul luptelor revoluționare franceze şi al lui Napoleon, olandezii s-au găsit şi mai prinşi la mijloc între Marea Britanie şi Franța. Ei au fost afectați de neplata generalizată a datoriilor, de fisuri interne şi de pierderea coloniilor şi piețelor de peste mări – într-o competiție globală pe care nu o puteau evita, dar nici nu puteau trage foloase din ea. În asemenea circumstanțe expertiza financiară şi faptul că se bazau pe „excedentul de capital" pur şi simplu nu mai erau de ajuns[165].

În mod asemănător, deşi la o scară mai mare, Franța a suferit şi ea din cauza faptului că a fost o putere hibridă în secolul al XVIII-lea, cu energiile disipate între obiective continentale, pe de o parte, şi ambiții maritime şi coloniale, pe de alta. În prima parte a domniei lui Ludovic al XIV-lea, această ambivalență strategică nu a fost atât de marcantă. Puterea Franței se baza în mod ferm pe resursele sale *interne* – teritoriul său întins şi relativ omogen, autonomia sa agricolă şi populația de aproximativ 20 de milioane de locuitori, care i-a permis lui Ludovic al XIV-lea să îşi sporească armata de la 30.000 de oameni în 1659 la 97.000 în 1666, ajungând până la cifra colosală de 350.000 în 1710[166]. Obiectivele politicii externe ale Regelui-Soare au fost de asemenea terestre şi tradiționale. El a dorit să erodeze în continuare pozițiile Habsburgilor prin mişcări în sud împotriva spaniolilor şi în est şi nord împotriva cordonului vulnerabil de teritorii ale Habsburgilor spanioli şi germane din Franche-Comté, Lorena, Alsacia, Luxemburg şi sudul

Țărilor de Jos. Spania fiind epuizată, austriecii distraşi de amenințarea otomană, iar englezii la început neutri sau prietenoşi, Ludovic s-a bucurat de două decenii de succes diplomatic. Însă, apoi, tocmai hybrisul pretențiilor franceze a fost cel care a alarmat celelalte puteri.

Principala problemă strategică pentru Franța a fost că, deşi era foarte puternică în termeni defensivi, avea o poziție mai puțin avantajoasă pentru a purta o campanie decisivă de cucerire. Ea era închisă din fiecare direcție, parțial din cauza barierelor geografice, parțial din cauza revendicărilor şi intereselor altor mari puteri. De exemplu, un atac în partea sudică a Țărilor de Jos (deținută de Habsburgi) presupunea campanii de uzură prin teritorii presărate cu fortărețe şi canale şi provoca reacția celor două puteri habsburgice, a Provinciilor Unite şi a Angliei. Eforturile militare franceze în Germania erau de asemenea problematice. Granița era mai uşor de trecut, dar liniile de comunicații erau mult mai întinse şi, din nou, aveau de înfruntat o coaliție inevitabilă, formată din austrieci, olandezi, englezi (în special după ajungerea la tron a Casei de Hanovra în 1714) şi prusaci, ceva mai târziu. Chiar şi atunci când, la mijlocul secolului al XVIII-lea, Franța a fost dispusă să îşi caute un partener german puternic – adică fie Austria, fie Prusia –, consecința firească a unei asemenea alianțe a fost că *celelalte* puteri germane au intrat în opoziție şi, mai important, s-au străduit să obțină sprijin din Marea Britanie şi Rusia pentru a neutraliza ambițiile francezilor.

În plus, fiecare război împotriva puterilor maritime implica o anumită diminuare a energiei şi atenției francezilor pe continent, micşorând astfel şansele unei campanii terestre de succes. Împărțită între luptele din Flandra, Germania şi nordul Italiei, pe de o parte, şi Canalul Mânecii, Indiile de Vest, Canada şi Oceanul Indian, pe de altei parte, strategia franceză a condus în mod repetat la eşecuri pe ambele fronturi, Guvernele franceze nu au fost niciodată dispuse să

facă investițiile necesare pentru a contracara supremația Marinei Regale engleze[167] şi – în condițiile în care Franța era *exclusiv* o putere terestră – au alocat marinei fonduri care ar fi putut fi utilizate pentru a întări armata. Franța a reuşit să îşi umilească adversarul britanic doar în războiul din 1778–1783, abținându-se de la orice operațiuni în Germania, pentru a-i sprijini pe rebelii americani din emisfera vestică. În niciunul dintre celelalte războaie, Franța nu s-a bucurat de avantajul concentrării strategice, având de suferit din această pricină.

În concluzie, Franța *vechiului regim* a rămas întotdeauna, din punctul de vedere al dimensiunii, populației şi bogăției sale, cel mai puternic dintre statele europene. Dar nu era suficient de mare sau de bine organizată pentru a fi o „superputere". Fiind limitată pe uscat şi contracarată naval, ea nu a putut prevala împotriva coaliției pe care ambițiile sale au născut-o în mod inevitabil. Acțiunile franceze au confirmat pluralitatea puterilor din Europa, mai degrabă decât să o tulbure. Doar atunci când energiile sale naționale au fost transformate de Revoluție şi valorificate apoi excelent de Napoleon, Franța şi-a putut impune, pentru o vreme, ideile asupra continentului. Dar până şi aici succesul său a fost temporar şi niciun geniu militar nu a putut asigura controlul francez permanent asupra Germaniei, Italiei şi Spaniei, ca să nu mai vorbim de Rusia şi Marea Britanie.

Problema geostrategică a Franței, aceea de a trebui să se confrunte cu adversari potențiali pe mai multe fronturi, nu era unică, deşi această țară şi-a înrăutățit situația prin agresivitatea sa repetată şi lipsa ei cronică de direcție. Cele două mari puteri germane ale perioadei – Imperiul Habsburgic şi Prusia – erau menite, de asemenea, din cauza pozițiilor lor geostrategice, să se confrunte cu aceeaşi problemă. Pentru Habsburgii austrieci, acest fapt nu era ceva nou. Conglomeratul impropriu distribuit al teritoriilor pe care

le conduceau (Austria, Boemia, Silezia, Moravia, Ungaria, Milano, Napoli, Sicilia şi sudul Țărilor de Jos după 1714 – vezi harta 5), corelat cu poziția celorlalte puteri în raport cu aceste teritorii, solicita un efort diplomatic de coşmar, iar jongleriile militare nu avut în principal rolul de a păstra această moştenire. Pentru a o spori, era nevoie fie de geniu, fie de noroc sau, cel mai probabil, de amândouă.

Astfel, în timp ce diferitele războaie împotriva turcilor (1663–1664, 1683–1699, 1716–1718, 1737–1739, 1788–1791) au arătat că armatele austriece şi-au întărit în general poziția în Balcani, această luptă împotriva unui Imperiu Otoman aflat în declin a consumat rea mai mare parte din energiile Vienei în respectivele perioade[168]. De exemplu, când turcii erau la porțile capitalei sale imperiale, în 1683, Leopold I a fost nevoit să rămână neutru față de Franța, în ciuda provocării „reunirii" Alsaciei şi Luxemburgului cu Franța realizate de Ludovic al XIV-lea în acelaşi an. Această ambivalență austriacă a fost mai puțin marcantă în timpul Războiului de Nouă Ani (1689–1697) şi al războiului subsecvent generat de problema succesiunii la tronul Spaniei (1702–1713), deoarece atunci Viena a trebuit să devină parte a unei gigantice alianțe antifranceze, însă ambivalența sa nu a dispărut complet nici măcar atunci. Desfăşurarea multor războaie de la sfârşitul secolului ni XVIII-lea părea încă foarte volatilă şi impredictibilă, atât pentru apărarea intereselor generale ale Habsburgilor în Europa, cât şi pentru prezervarea acestor interese în Germania, după ascensiunea Prusiei. Începând cu anexarea Sileziei de către Prusia în 1740, Viena a trebuit să îşi conducă întotdeauna politica externă şi militară cu un ochi ațintit asupra Berlinului. În acelaşi timp, aceasta a făcut diplomația Habsburgilor mai elaborată ca niciodată: pentru a controla o Prusie în ascensiune în spațiul german, austriecii au trebuit să solicite asistența Franței în vest şi, mai frecvent, a Rusiei în est. Dar Franța, la rândul ei, nu era de încredere, apărând ocazional

nevoia de a o ține în şah printr-o alianță anglo-austriacă (de exemplu, în anii 1744–1748). În plus, creşterea constantă a Rusiei a devenit încă un motiv de îngrijorare, în particular când expansionismul țarist a început să amenințe stăpânirea otomană a teritoriilor balcanice dorite de Viena. În ultimul rând, când imperialismul napoleonian a pus sub semnul întrebării independența *tuturor* celorlalte puteri din Europa, Imperiul Habsburgic nu a avut altă opțiune decât să se alăture oricărei mari coaliții dispuse să conteste hegemonia franceză.

Harta 5. Europa în 1721

Războaiele de coaliție de la începutul secolului al XVIII-lea împotriva lui Ludovic al XIV-lea şi cele de la sfârşitul secolului împotriva lui Bonaparte ne ajută mai puțin să înțelegem slăbiciunile Austriei decât conflictele din decursul secolului. Lupta îndelungată împotriva Prusiei de după 1740 este în mod deosebit revelatoare: ea ne demonstrează că, în pofida tuturor reformelor militare, fiscale şi administrative întreprinse, Viena nu putut prevala asupra unui stat german mai mic, care era considerabil mai eficient în cea ce priveşte birocrația, strângerea veniturilor şi armata. În plus, devenea tot mai clar că puterile nongermane, Franța, Marea Britanie şi Rusia, nu doreau nici eliminarea Prusiei de către Austria, nici alternativa. În contextul european mai larg, Imperiul Habsburgic devenise deja o putere de prima mână *marginală* şi avea să rămână astfel pană în 1918. Cu siguranță că nu coborâse atât de jos pe listă ca Spania sau Suedia şi a evitat soarta Poloniei, însă din cauza descentralizării, a diversității etnice şi a situației economice înapoiate imperiul a rezistat încercărilor administrațiilor care s-au succedat la Viena de a-l transforma în cel mai important stat european. Cu toate acestea, există un pericol în anticiparea acestui declin. După cum observa Olwen Hufton, „refuzul persistent şi, pentru unii, pervers al Imperiului Austriac de a se dezintegra în mod convenabil" este dovadă a faptului că el mai avea puteri ascunse. Dezastrele erau adesea urmate de accese de reformă, ce revelau totodată resursele considerabile pe care le deținea Viena şi dificultatea de a pune mâna pe ele. Fiecare istoric al declinului austriac trebuie să explice cumva remarcabila încăpățânare şi, ocazional, impresionanta rezistență militară împotriva forței dinamice a imperialismului francez în cele aproximativ două decenii ale perioadei 1792–1815[169].

În termeni geostrategici, situația Prusiei era foarte similară cu cea a Austriei, însă era foarte diferită sub aspect intern.

Motivele ascensiunii rapide a acestei țări la statutul de el mai puternic regat german nordic sunt bine-cunoscute. Nu trebuie decât să le enumerăm: geniul organizatoric şi militar a trei lideri – Marele Elector (1640–1688), Friedrich Willhelm 1 (1713–1740) şi Frédéric „cel Mare" (1740–1786); eficiența armatei prusace conduse de ofițerii iuncheri, armată căreia îi erau alocate patru cincimi din resursele taxabile ale statului; relativa stabilitate fiscală, bazată pe existența marilor domenii regale şi încurajarea comerțului şi a industriei; disponibilitatea de a face apel la soldați şi întreprinzători străini; faimoasa birocrație prusacă din subordinea Comisariatului Militar General[170]. Însă era totodată adevărat că ascensiunea Prusiei a coincis cu colapsul puterii suedeze, dezintegrarea haoticului şi slăbitului regat polonez şi distragerile pe care le reprezentau pentru Imperiul Habsburgic numeroasele războaie şi Incertitudinea succesiunii din primele decenii ale secolului al XVIII-lea. Dacă monarhii prusaci au profitat de ocaziile care li s-au oferit, realitatea e deci că existau ocazii de care putea profita. În plus, umplând „vidul de putere" care se crease în zona central-nordică Europei după 1700, statul prusac a beneficiat totodată şi de poziția sa vizavi de altă mare putere. Ascensiunea Rusiei a ajutat prin distragerea (şi erodarea puterii) Suediei, Poloniei şi Imperiului Otoman. Iar Franța era destul de departe în vest pentru a nu constitui în mod curent un pericol mortal. Într-adevăr, aceasta putea funcționa uneori ca un aliat util împotriva Austriei. În acelaşi timp, dacă Franța ar fi înaintat agresiv înspre spațiul german, alături de Prusia era foarte probabil să i se opună Habsburgii, olandezii Hanovra (prin urmare şi britanicii). Iar dacă această coaliție ar fi eşuat, Prusia putea solicita cu mai multă uşurință la Paris încheierea păcii decât celelalte puteri. O alianță antifranceză era uneori utilă pentru Berlin, dar nu imperativă.

Primii regi ai Prusiei au jucat foarte bine în acest context

diplomatic şi geografic avantajos. În particular, obținerea Sileziei – în opinia unora, *zona* industrială a estului a reprezentat un mare impuls pentru dezvoltarea capacității militare şi economice a statului. Însă limitările puterii reale a Prusiei în afacerile europene, date de dimensiune şi populație, au fost expuse în mod crud în Războiul de Şapte Ani (1756–1763), când circumstanțele diplomatice nu au mai fost atât de favorabile şi puternicii vecini ai lui Frédéric cel Mare erau hotărâți să îl pedepsească pentru viclenia şi lipsa lui de onestitate. Doar efortul uimitor al monarhului prusac şi al trupelor sale bine instruite – corelat cu lipsa de coordonare a inamicilor săi – i-a permis lui Frédéric să evite înfrângerea în fața unei „încercuiri" atât de înspăimântătoare. Totuşi, costurile materiale şi umane ale acestui război au fost enorme şi, în contextul osificării treptate a armatei prusace după 1770, Berlinul nu a mai putut rezista presiunilor diplomatice ulterioare ale Rusiei, ca să nu mai vorbim de asaltul curajos al lui Napoleon din 1806. Nici chiar recuperarea ulterioară sub conducerea lui Schamhorst, Gneisenau şi a altor reformatori militari nu a putut ascunde fundamentele încă inadecvate ale puterii Prusiei între 1813 şi 1815[171]. Aceasta era deja umbrită din punct de vedere militar de Rusia, se baza puternic pe subsidii din Marea Britanie, marele finanțator al coaliției, şi nu ar fi putut rezista împotriva Franței de una singură. Regatul lui Frédéric Wilhelm al III-lea (1797-1840) era printre ultimele în clasamentul marilor puteri, ca şi Austria, şi avea să rămână astfel până la transformarea sa militară şi industrială din anii 1860.

*
* *

Prin contrast, două dintre puterile mai îndepărtate, Rusia şi Statele Unite, s-au bucurat de o relativă invulnerabilitate

şi de libertate față de ambivalențele strategice care au afectat statele central-europene în secolul al XVIII-lea. Ambele viitoare superputeri au avut, fără îndoială, „frontiere nestatornice", ce necesitau supraveghere, însă nici expansiunea americană peste Alegheni spre marile câmpii, nici expansiunea rusă de-a lungul stepelor nu au întâlnit societăți avansate militar, care să reprezinte un pericol pentru ele[172]. Prin urmare, în relațiile lor cu Europa Occidentală, au avut avantajul unui „front" relativ omogen. Fiecare din ele putea reprezenta o provocare – sau cel puțin o distragere – pentru unele dintre marile puteri recunoscute, păstrându-şi în acelaşi timp invulnerabilitatea conferită de distanța la care se aflau față de principalele câmpuri de luptă europene.

Desigur, discutând despre o perioadă atât de îndelungată cum este cea dintre 1600 şi 1815, este important de menționat că impactul Statelor Unite şi al Rusiei a fost mult mai evident la sfârşitul ei decât la început. Într-adevăr, în anii 1660 şi 1670, „America" europenilor nu era mai mult decât un şir de aşezări costiere izolate, în timp ce țaratul moscovit de dinaintea lui Petru cel Mare era aproape la fel de îndepărtat şi chiar mai înapoiat. În termeni comerciali, amândouă erau „subdezvoltate", fiind producătoare de cherestea, cânepă şi alte materii prime, şi importatoare de mărfuri manufacturate din regatul britanic şi Provinciile Unite. Continentul american la acea vreme era mai degrabfi un obiect de dispută decât un factor de putere în sine. Ceea ce a schimbat această situație a fost succesul copleşitor al britanicilor la sfârşitul Războiului de Şapte Ani (1763), prin care francezii au fost eliminați din Canada şi Noua Scoție, iar Spania din Florida de Vest. Eliberați de amenințările externe care până atunci determinaseră loialitatea față de Westminster, coloniştii americani puteau insista doar asupra unei legături nominale cu Anglia şi, în cazul în care le-ar fi fost negată de un guvern imperial cu idei diferite, se puteau

revolta. În plus, până la 1776, coloniile nord-americane crescuseră enorm. Populația, care atunci era de două milioane, se dubla la fiecare 30 de ani, înaintând către vest. Aceasta era prosperă economic, fiind autonomă în privința produselor alimentare şi a multor alte mărfuri. Aceasta însemna, după cum au descoperit britanicii pe pielea lor în următorii şapte ani, că statele rebele erau practic invulnerabile la operațiunile exclusiv navale şi că erau prea întinse pentru a fi supuse de forțele armate aduse de la aproape 5000 de kilometri distanță de pe insula-mamă.

Existența unor State Unite independente urma să aibă, *cu timpul*, două consecințe majore pentru această istorie a tiparului schimbător al puterii mondiale. Prima a fost faptul că după 1783 a existat un important centru extraeuropean de producție, prosperitate şi, în cele din urmă, de forță militară, care avea să exercite influențe pe termen lung asupra balanței aşa cum nu au făcut-o alte societăți extraeuropene ca India sau China (aflate în declin economic). La mijlocul secolului al XVIII-lea, coloniile americane ocupau deja un loc semnificativ în tiparul comerțului maritim şi intrau în primele etape ezitante ale industrializării. După unele mărturii, națiunea americană emergentă producea în 1776 mai multă fontă şi bare de fier decât Marea Britanie în totalitatea ei; şi apoi „producția manufacturieră a crescut cu aproape 50%, astfel că la 1830 țara devenise a şasea putere industrială a lumii dezvoltate”[173]. Având în vedere ritmul dezvoltării, nu e surprinzător că, încă din anii 1790, unii observatori au prezis Statelor Unite un rol important pentru secolul următor. A doua consecință avea să fie resimțită mult mai rapid, în special de Marea Britanie, al cărei rol ca putere de „flanc” în politica europeană a fost afectat de apariția unui stat potențial ostil în frontul său atlantic, amenințându-i posesiunile din Canada şi Indiile de Vest. Aceasta nu a fost, bineînțeles, o problemă constantă şi distanța apreciabilă implicată, împreună cu izolaționismul Statelor Unite, a

însemnat că Londra nu a trebuit să se raporteze la America în felul în care o făcea, de exemplu, Viena față de turci şi, ulterior, față de ruşi. Cu toate acestea, experiența războaielor din 1779–1783 şi 1812–1814 a demonstrat foarte clar cât de dificil putea fi pentru Marea Britanie să se iingajeze serios în luptele europene, dacă în spatele său Statele Unite erau ostile.

*
* *

Ascensiunea Rusiei țariste a avut un impact mult mai rapid asupra balanței internaționale de putere. Înfrângerea uimitoare a suedezilor la Poltava (1709) a alertat celelalte puteri asupra faptului că îndepărtata şi oarecum barbara Rusie moscovită avea de acum intenția să joace un rol în afacerile europene. Când primul țar, ambițiosul Petru cel Mare, a creat rapid o marină pentru a-şi întări noile posesiuni la Marea Baltică (Karelia, Estonia, Livonia), Suedia a trebuit să ceară ajutorul Marinei Regale britanice, pentru a nu fi depăşită de acest colos estic. Însă, în realitate, polonezii şi turcii au avut cel mai mult de suferit de pe urma ascensiunii Rusiei, astfel că în 1796, când a murit Ecaterina a II-a, a adăugase încă 322.000 km^2 la un imperiu deja enorm. Însă incursiunile temporare pe care forțele militare ruseşti le făceau în vest păreau şi mai impresionante. Ferocitatea şi tenacitatea neînfricată a trupelor ruseşti din timpul Războiului de Şapte Ani şi ocuparea temporară a Berlinului de către acestea în 1760 au schimbat rapid viziunea lui Frédéric cel Mare asupra vecinului său. Patru decenii mai târziu, forțele ruseşti comandate de generalul Suvorov erau active în Războiul Celei de-a Doua Coaliții (1798–1802) în campaniile din Italia şi Alpi – o operațiune la distanță care a prevestit nemilosul avans militar de la Moscova la Paris dintre 1812 şi 1814[174].

Este dificil de măsurat cu precizie poziția Rusiei în ierarhia secolului al XVIII-lea. Armata sa era adesea mai mare decât a Franței şi se făceau, de asemenea, progrese importante în domeniul unor manufacturi importante (textile, fier). Era o țară extrem de dificil, dacă nu chiar imposibil de înfrânt de către oricare dintre rivalii săi vestici, iar statutul său de „imperiu posesor de praf de puşcă" i-a permis să înfrângă triburile estice de călăreți şi să dobândească astfel resurse umane, materii prime şi terenuri arabile suplimentare ce, la rândul lor, au întărit poziția Rusiei în rândul marilor puteri. Sub control guvernamental, țara era în mod evident orientată spre modernizare în multe moduri, deşi ritmul şi succesul acestei politici au fost adesea exagerate. Au rămas multiple semne ale înapoierii: sărăcia lucie şi brutalitatea, venitul pe cap de locuitor extrem de scăzut, sistemul prost de comunicații, clima aspră, întârzierea tehnologică şi educațională, fără a mai menționa caracterul reacționar şi incompetența mai multor Romanovi. Până şi formidabila Ecaterina era insensibilă la chestiunile economice şi financiare.

Însă relativa stabilitate a organizării tehnice şi militare europene din secolul al XVIII-lea a permis Rusiei (prin împrumutarea expertizei străine) să țină pasul şi chiar să depăşească țări cu resurse mai limitate. Iar acest avantaj brut al superiorității numerice avea să se erodeze abia în secolul următor, când revoluția industrială a transformat scara şi viteza războiului. În perioada anterioară anilor 1840 şi în ciuda multiplelor defecte enumerate anterior, armata rusă putea deveni ocazional o forță ofensivă formidabilă. Aproximativ trei pătrimi din finanțele statului erau alocate armatei. Iar soldatul obişnuit era capabil să îndure atât de multe privațiuni, încât regimentele ruseşti puteau organiza operațiuni la mare distanță, aflate dincolo de posibilitățile celor mai multe dintre celelalte armate din secolul al XVIII-lea. Este adevărat că baza logistică a armatei ruse era adesea

inadecvată (cai insuficienți, un sistem de aprovizionare ineficient şi oficiali incompetenți) pentru a susține de una singură o campanie masivă. Marşul din 1813-1814 către Franța s-a desfăşurat prin teritorii „prietenoase" şi a beneficiat de subsidii britanice generoase, însă aceste operațiuni nu prea frecvente au fost îndeajuns pentru a crea Rusiei o reputație formidabilă şi un rol conducător în consiliile Europei, încă de pe vremea Războiului de Şapte Ani. În termeni strategici ampli, exista încă o putere care putea fi pusă în balanță, pentru ca eforturile franceze de supremație asupra continentului în această perioadă să eşueze.

Cu toate acestea, scriitorii de la începutul secolului al XIX-lea, cum ar fi Tocqueville, se refereau de obicei la un viitor *îndepărtat* când afirmau că Rusia şi Statele Unite păreau „marcate de voința Cerului să conducă destinele a jumătate de glob"[175]. În perioada dintre 1660 şi 1815, mai degrabă decât aceşti giganți continentali, cea care a făcut cele mai mari progrese, dislocând în cele din urmă Franța de pe poziția de cea mai mare putere, a fost o națiune maritimă: Marea Britanie. Şi aici geografia a jucat un rol vital, deşi nu exclusiv. Acest avantaj britanic al localizării a fost descris acum aproape un secol în lucrarea clasică a lui Mahan, *The Influence of Sea Power upon History* (1890):

> ...dacă o națiune este astfel situată încât nu e forțată să se apere pe uscat, nici tentată să îşi caute pe uscat expansiunea teritorială, ea are un avantaj, prin chiar unitatea orientării sale către mare, față de un popor ale cărui granițe sunt continentale[176].

Afirmația lui Mahan presupune, desigur, câteva argumente suplimentare. Primul este că guvernul britanic nu ar fi fost distras dinspre flancurile sale – lucru care, după cucerirea Irlandei şi după Unirea cu Scoția (1707), era esențialmente corect, cu toate că rămân interesant de observat încercările

ulterioare ale Franței de a stânjeni Marea Britanie de-a lungul extremităților sale celtice, pe care Londra le-a luat foarte în serios.

O revoltă a irlandezilor era mult mai aproape de casă decât o stânjenire strategică din partea rebelilor americani. Din fericire pentru britanici, această vulnerabilitate nu a fost exploatată niciodată în mod corespunzător de rivali.

A doua asumpție din afirmația lui Mahan se referă la statutul superior al războiului maritim şi al puterii maritime față de echivalentele lor de pe uscat. Aceasta era o convingere adânc înrădăcinată a ceea ce a fost numită Şcoala „navalistă" de strategie[177], care părea justificată de curentele economice şi politice de după anul 1500. Schimbarea treptată a principalelor rute comerciale dinspre Mediterana spre Atlantic şi marile profituri care puteau fi realizate din întreprinderile coloniale şi comerciale în Indiile de Vest, America de Nord, India şi Extremul Orient avantajau în mod natural o țară situată la extremitatea vestică a continentului european. Iar pentru ca acest lucru să se întâmple, era necesară existența unui guvernământ conştient de importanța comerțului maritim şi dispus să plătească pentru o flotă de război numeroasă. Supusă acestei precondiții, elita politică britanică din secolul al XVIII-lea părea să fi descoperit o rețetă fericită pentru creşterea continuă a bogăției şi puterii naționale. Comerțul înfloritor de peste mări a ajutat economia britanică, încurajând marinăria şi construcțiile navale, oferind fonduri pentru visteria națională şi fiind vital pentru colonii. Acestea nu ofereau doar puncte de vânzare a produselor britanice, ci furnizau totodată numeroase materii prime, de la produse valoroase ca zahărul, tutunul şi stamba până la tot mai importantele furnituri navale nord-americane (rășină, smoală, terebentină). Iar Marina Regală a asigurat pe timp de pace respectul pentru negustorii englezi şi le-a protejat afacerile pe timp de război, cucerind totodată mai multe teritorii

coloniale, în beneficiul politic şi economic al țării. Astfel, comerțul, coloniile şi marina au format un „triunghi virtuos”, interacționând reciproc în avantajul pe termen lung al Marii Britanii.

Această explicație a ascensiunii britanice era parțial validă, însă nu reprezenta întregul adevăr. Ca multe alte lucrări mercantiliste, cea a lui Mahan a avut tendința să sublinieze importanța comerțului extern al Marii Britanii în contrast cu producția internă şi să exagereze în particular importanța comerțului „colonial”. Agricultura a rămas fundamentul bogăției britanice în secolul al XVIII-lea, iar exporturile (a căror pondere în totalul venitului național era probabil sub 10% până în anii 1780) erau supuse adesea unei concurențe străine puternice şi unor tarife comerciale pe care nicio putere navală nu le putea compensa[178]. Punctul de vedere navalist înclina să uite, de asemenea, şi faptul că negoțul britanic cu teritoriile baltice, germane şi mediteraneene era – deşi cu o creştere inferioară celui cu zahăr, mirodenii şi sclavi – încă de o mare importanță economică[179]. Astfel că o Franță care ar fi dominat permanent Europa ar fi fost capabilă, după cum o demonstrează evenimentele din perioada 1806–1812, să dea o puternică lovitură industriei manufacturiere britanice. În astfel de circumstanțe, izolarea de politica europeană de putere putea deveni prostie economică.

A existat de asemenea o foarte importantă dimensiune „continentală” în marea strategie britanică, trecută cu vederea de cei a căror privire era îndreptată spre exterior, către Indiile de Vest, Canada şi India. Un război exclusiv naval a fost perfect logic în timpul conflictelor anglo-olandeze din 1652–1654, 1665–1667 şi 1672–1674, din moment ce rivalitatea comercială dintre cele două puteri maritime reprezenta sursa acestui antagonism. După „revoluția glorioasă” din 1688, când William de Orania a fost adus pe tronul Angliei, contextul strategic s-a schimbat. În cursul

celor şapte războaie care au avut loc între anii 1689 şi 1815, provocarea la adresa intereselor britanice a fost puterea *terestră*, Franța. E adevărat că francezii aveau să extindă această luptă spre emisfera vestică, spre Oceanul Indian, Egipt şi nu numai; însă aceste campanii, deşi au fost importante pentru comercianții din Londra şi Liverpool, nu au constituit o amenințare directă pentru securitatea națională britanică. Aceasta din urmă a luat naştere doar în perspectiva victoriilor militare franceze asupra olandezilor, a dinastiei de Hanovra şi a prusacilor, Franța rămânând astfel puterea supremă în Europa Centrală şi de Vest suficient de mult timp încât să adune resurse pentru a construi vase capabile să erodeze supremația navală britanică. Aşadar, nu doar asocierea personală a lui William al III-lea cu Provinciile Unite sau legăturile ulterioare cu dinastia de Hanovra au determinat guvernele britanice succesive să intervină militar pe continentul european în aceste decenii. A mai existat şi argumentul puternic – ecou al temerilor Elisabetei I în legătură cu Spania – că inamicii Franței trebuiau să primească ajutor *dinăuntrul* Europei, pentru a înfrâna ambițiile Casei de Bourbon şi pe cele napoleoniene, urmărind astfel interesele britanice pe termen lung. O strategie „maritimă" şi una „continentală" erau, potrivit acestui punct de vedere, mai degrabă complementare decât antagonice.

Esența acestui calcul strategic a fost frumos exprimată de ducele de Newcastle, în 1742:

> Franța ne va întrece pe mare, atunci când nu va avea niciun motiv de teamă pe uscat. Mereu am susținut că flota noastră ar trebui să ne protejeze aliațele pe continent, iar astfel, deviind cheltuielile Franței, ne-ar face capabili să ne menținem superioritatea pe mare[180].

Sprijinul acordat de britanici țărilor dispuse să „devieze cheltuielile Franței" s-a manifestat sub două forme. Prima a fost reprezentată de operațiunile militare directe, fie prin

intermediul raidurilor periferice cu rol de a distrage armata franceză, fie prin detaşarea unei forţe substanţiale care să lupte alături de aliaţii pe care îi avea Anglia la momentul respectiv. Strategia raidurilor a părut mai ieftină şi a fost mai îndrăgită de anumiţi miniştri, însă, de obicei, a avut efecte neînsemnate şi s-au sfârşit uneori dezastruos (precum expediţia din 1809 în Walcheren). Asigurarea unei armate continentale era mai costisitoare din punctul de vedere al oamenilor şi al banilor, însă, după cum au demonstrat campaniile lui Marlborough şi Wellington, avea mai multe şanse să contribuie la menţinerea echilibrului european.

A doua formă a sprijinului britanic era de natură financiară, fie cumpărând direct soldaţi din Hesse şi alţi mercenari care să lupte împotriva Franţei, fie oferindu-le aliaţilor subvenţii. Frédéric cel Mare, de exemplu, a primit din partea englezilor substanţiala sumă de 675.000 de lire pe an, între 1757 şi 1760; iar spre sfârşitul Războiului Napoleonian, fluxul fondurilor britanice au atins proporţii mult mai mari (de exemplu, milioane de lire către diverşi aliaţi doar în anul 1813 şi 65 de milioane de lire pentru lot războiul). Însă toate acestea au fost posibile doar pentru că expansiunea comerţului britanic, cu precădere pe pieţele profitabile de peste mare, a permis guvernului să rrească împrumuturile şi impozitele la cote fără precedent, fără a ajunge la faliment naţional. Astfel, deşi devierea „cheltuielilor Franţei" în interiorul Europei a fost costisitoare, a asigurat de obicei neputinţa francezilor de a iniţia o campanie susţinută împotriva comerţului maritim şi de a domina continentul european astfel încât să fie liberi să ameninţe cu invadarea insulelor – lucru care, în schimb, a permis Londrei să îşi Finanţeze războaiele şi să îşi sprijine financiar aliaţii. Avantajul geografic şi beneficiul economic s-au contopit astfel, permiţându-le britanicilor, într-un mod genial, să urmeze o dublă strategie: „cu o faţă întoarsă spre continent, pentru a echilibra balanţa de putere, şi cu alta întoarsă spre

mare, pentru a-şi întări dominaţia maritimă”[181].

Doar după ce înţelegem importanţa factorilor financiari şi geografici descrişi mai sus vom putea pătrunde pe deplin statistica populaţiilor în creştere şi a forţelor militare / navale ale puterilor din această perioadă (vezi tabelele 3-5).

Tabelul 3. *Populaţiile puterilor între anii 1700 şi 1800*[182] *(în milioane)*

	1700	1750	1800
Insulele Britanice	9	10,5	16
Franţa	19	21,5	28
Imperiul Habsburgic	8	18	28
Rusia	2	6	9,5
Rusia	17,5	20	37
Spania	6	9	11
Suedia		1,7	2,3
Provinciile Unite	1,8	1,9	2
Statele Unite	—	2	4

Tabelul 4. *Dimensiunea armatelor între anii 1690 şi 1814*[183] *(soldaţi)*

	1690	1710	1756–1760	1778	1789	1812–1814
Anglia	70 000	75 000	200 000		40 000	250 000
Franţa	400 000	350 000	330 000	170 000	180 000	600 000
Imperiul Habsburgic	50 000	100 000	200 000	200 000	300 000	250 000
Prusia	30 000	39 000	195 000	160 000	190 000	270 000
Rusia	170 000	220 000	330 000		300 000	500 000
Spania		30 000			50 000	
Suedia		110 000				
Provinciile Unite	73 000	130 000	40 000			
Statele Unite	—	—	—	35 000	—	

Tabelul 5. *Dimensiunea flotelor între anii 1689 şi 1815*[184] *(vase de linie)*

	1689	1739	1756	1779	1790	1815
Anglia	100	124	105	90	195	214
Danemarca	29	—	—	—	38	—
Franța	120	50	70	63	81	80
Rusia	—	30	—	40	67	40
Spania	—	34	—	48	72	25
Suedia	40	—	—	—	27	—
Provinciile Unite	66	49	—	20	44	—

Cititorii familiarizați cu statistica sunt conştienți de faptul că aceste cifre brute trebuie tratate cu mare grijă. Totalul populației, mai ales în perioada timpurie, nu este decât o estimare (iar în cazul Rusiei, marja de eroare poate fi de câteva milioane). Dimensiunile armatei au fluctuat foarte mult în funcție de data aleasă – dacă aceasta era la începutul, la mijlocul sau la sfârşitul unui anumit război; iar cifrele totale includ adesea unități mercenare substanțiale şi (în cazul Lui Napoleon) până şi trupele de aliați cooptate şovăielnic. Numărul vaselor nu indica nici pregătirea lor pentru război, nici existența unor echipaje antrenate. În plus, statisticile nu țin seama de rangul de general sau de cel de simplu marinar, de competență sau de ignoranță, de fervoarea națională sau de lipsa de curaj. Chiar şi aşa, se pare că cifrele de mai sus reflectă cel puțin *în mare* principalele tendințe politice ale vremii: Franța şi, din ce în ce mai mult, Rusia conduc în materie de populație şi din punct de vedere militar; Anglia este de obicei neînfrântă pe mare; Prusia depăşeşte Spania, Suedia şi Provinciile Unite; iar Franța se apropie de dominația Europei cu ajutorul armatelor enorme ale lui Ludovic al XIV-lea şi ale lui Napoleon mai mult decât în orice altă perioadă a secolului ce-i separă.

Conştienți de dimensiunile financiare şi geografice ale

acestor 150 de ani de lupte între marile puteri, ne putem da seama că imaginea oferită de aceste trei tabele mai trebuie cizelată. De exemplu, declinul rapid al Provinciilor Unite, în comparație cu alte națiuni, în ceea ce privește dimensiunea armatei nu s-a produs și în domeniul finanțării războaielor, în care rolul său a fost crucial pentru o perioadă foarte îndelungată. Caracterul nonmilitar al Statelor Unite ascunde faptul că ar putea constitui o distragere strategică majoră. Cifrele subestimează și contribuția militară a Angliei, de vreme ce putea finanța 100.000 de soldați aliați (în 1813, chiar 450.000!), susținându-și în același timp armata și personalul naval de 140.000 de oameni între anii 1813 și 1814[185]; dimpotrivă, adevărata forță a Prusiei și a Imperiului Habsburgic, dependente de subvenții în majoritatea războaielor, ar fi exagerată dacă am lua în considerare doar dimensiunea armatelor lor. După cum spuneam mai devreme, enormele stabilimente militare ale Franței au devenit mai puțin eficiente din cauza slăbiciunilor financiare și a obstacolelor geostrategice, în vreme ce așezările militare ale Rusiei erau măcinate de înapoierea economică și de distanță. Punctele forte și cele slabe ale fiecăreia dintre aceste puteri ar trebui luate în calcul atunci când examinăm în amănunt războaiele.

Câștigarea războaielor: 1660–1763

Când Ludovic al XIV-lea a preluat conducerea deplină în Franța, în martie 1661, scena europeană era deschisă să primească un monarh hotărât să își impună punctele de vedere[186]. La sud, Spania încă se epuiza în încercarea inutilă de a recâștiga Portugalia. De cealaltă parte a Canalului Mânecii, monarhia restaurată a lui Carol al II-lea al Angliei se

străduia să se stabilizeze, iar în cercurile comerciale britanice exista o mare invidie față de olandezi. La nord, în urma unui război recent, şi Danemarca, şi Suedia erau slăbite, în Germania, principii protestanți erau atenți şi suspicioşi față de oricare nouă încercare a Imperiului Habsburgic de a-şi consolida poziția, însă guvernul imperial de la Viena avea suficiente probleme în Ungaria şi în Transilvania, urmate puțin mai târziu şi de renaşterea puterii otomane. Polonia se clătina deja, în efortul de a-i ține la distanță pe jefuitorii suedezi şi ruşi. Prin urmare, diplomația franceză, în buna tradiție a lui Richelieu, putea profita cu uşurință în aceste împrejurări, instigându-i pe portughezi împotriva spaniolilor, pe maghiari, pe turci şi pe principii germani împotriva Austriei şi pe englezi împotriva olandezilor – consolidând în tot acest timp poziția geografică a Franței (şi recrutarea armatei) prin intermediul importantului său tratat din 1663 cu cantoanele elvețiene. Toate aceste lucruri i-au oferit lui Ludovic al XIV-lea timpul necesar pentru a se impune ca monarh absolut, ferit de provocările interne care se abătuseră asupra cârmuirilor franceze în secolul precedent. Lucru şi mai important, le-au oferit lui Colbert, Le Tellier şi altor miniştri-cheie şansa de a revizui administrația şi de a oferi cu generozitate resurse armatei şi flotei, în aşteptarea gloriei Regelui Soare[187].

Aşadar, lui Ludovic i-a fost foarte uşor să încerce „să rotunjească" granițele Franței la începutul domniei sale, mai ales întrucât relațiile anglo-olandeze se deterioraseră, transformându-se în 1665 în ostilități deschise (al doilea război anglo-olandez). Deşi Franța făgăduise să susțină Provinciile Unite, a jucat un rol minor în campaniile de pe mare, pregătindu-se în schimb să invadeze sudul Olandei, ocupat în continuare de o Spanie slăbită. Când francezii au pornit invazia, în mai 1667, le-au căzut în mâini oraş după oraş. A urmat un exemplu timpuriu de schimbări diplomatice rapide ale acestei perioade. Englezii şi olandezii, obosiți de

războiul neprofitabil pentru niciuna din tabere şi temându-se de ambiţiile francezilor, au încheiat pace la Breda în iulie şi, alături de Suedia, au căutat să „medieze" disputa franco-spaniolă, pentru a limita câştigurile lui Ludovic. Tratatul din 1668 de la Aix-la-Chapelle a realizat tocmai acest lucru, dar cu preţul enervării regelui francez, care s-a hotărât în cele din urmă să se răzbune pe Provinciile Unite, pe care le considera principalul obstacol în calea ambiţiilor sale. În următorii câţiva ani, în vreme ce Colbert îşi purta războiul economic împotriva olandezilor, armata şi flota franceze erau consolidate. Diplomaţia secretă a sedus Anglia şi Suedia, lacându-le să renunţe la alianţa cu Provinciile Unite, şi a pus capăt temerilor statelor austriece şi germane. Până în 1672, maşinăria franceză de război, sprijinită de englezi pe mare, era gata de atac.

Deşi Londra a fost prima care a declarat război Provinciilor Unite, comportarea dezamăgitoare a englezilor în al treilea conflict anglo-olandez din 1672–1674 nu merită discutată pe larg aici. Ţinută în frâu prin acţiunile geniale ale lui de Ruyter pe mare şi, prin urmare, incapabilă să realizeze ceva pe uscat, guvernarea lui Carol al II-lea al Angliei a primit critici interne aspre: dovezile de duplicitate politică şi de management financiar prost, precum şi aversiunea puternică faţă de alierea cu o putere autocrată, catolică, precum Franţa, au făcut ca războiul să fie nepopular şi au forţat guvernarea să renunţe la el în 1674. Privind retrospectiv, este un memento al faptului că bazele politice, financiare şi administrative ale puterii engleze erau încă imature şi incerte în timpul ultimilor Stuarţi[188]. Schimbarea politicii londoneze a avut însă o importanţă *internaţională*, prin faptul că a reflectat parţial alarma generală pe care o declanşaseră planurile lui Ludovic al XIV-lea în Europa. În anul următor, diplomaţia şi subvenţiile olandeze şi-au găsit numeroşi aliaţi dispuşi să li se opună francezilor. Principatele germane, Brandenburgul (care învinsese ultimul partener al Franţei,

Suedia, la Fehrbellin în 1675), Danemarca, Spania şi Imperiul Habsburgic s-au implicat în acest conflict. Coaliția acestor state nu era îndeajuns de puternică să *copleşească* Franța; majoritatea aveau armate relativ mici şi distrageri pe propriile flancuri; esența alianței antifranceze au rămas Provinciile Unite, sub conducerea noului lor lider, William de Orania. Însă, din cauza barierei de apă de la nord şi a vulnerabilității liniilor armatei franceze în fața diverşilor inamici din Renania, nici Ludovic însuşi nu putea obține câştiguri semnificative. Un impas asemănător exista şi pe mare: flota franceză controla Marea Mediterană, flota olandeză şi cea daneză controlau Marea Baltică şi niciuna dintre tabere nu putea avea câştig de cauză în Indiile de Vest. Atât comerțul francez, cât şi cel olandez au fost profund afectate în acest război, în beneficiul indirect al puterilor neutre, precum Anglia. De fapt, până în 1678, clasele de negustori din Amsterdam îşi împinseseră propria guvernare către o pace separată cu Franța, ceea ce însemna în schimb că statele germane (care se bazau pe subvențiile olandeze) nu mai puteau continua să lupte pe cont propriu.

Deşi tratatele de pace de la Nijmegen din 1678–1679 au pus capăt conflictului deschis, dorința clară a lui Ludovic al XIV-lea de a rotunji granițele nordice ale Franței, pretenția lui de a fi „arbitrul Europei" şi făptui alarmant că menținea o armată de 200.000 de oameni pe timp de pace i-au neliniştit pe germani, olandezi, spanioli şi englezi deopotrivă[189]. Acest lucru nu însemna însă o întoarcere imediată la război. Negustorii olandezi preferau să facă comerț pe timp de pace; principii germani, precum şi Carol al II-lea al Angliei, erau legați de Paris prin subvenții; iar Imperiul Habsburgic era implicat într-o luptă disperată cu turcii. Prin urmare, când Spania a încercat să îşi protejeze de Franța teritoriile din Luxemburg, în 1683, a fost nevoită să lupte singură şi să fie, în mod inevitabil, înfrântă.

Totuşi, începând cu anul 1685, lucrurile au început să se

întoarcă împotriva Franței. Persecutarea hughenoților a şocat Europa protestantă. În următorii doi ani, turcii au fost complet învinşi şi alungați din Viena; împăratul Leopold, care câştigase prestigiu şi mai multă forță militară, şi-a putut îndrepta în cele din urmă atenția spre vest. În septembrie 1688, nervosul rege francez a decis să invadeze Germania, transformând în sfârşit războiul „rece" european în unul „fierbinte" Acțiunea Franței i-a determinat pe rivalii săi continentali să deschidă ostilitățile şi i-a oferit lui William de Orania ocazia de a traversa Canalul Mânecii şi a-i lua locul discreditatului James al II-lea pe tronul englez.

Aşadar, până la sfârşitul anului 1689, Franța a luptat singură împotriva Provinciilor Unite, a Angliei, a Imperiului Habsburgic, a Spaniei, a Savoiei şi a principalelor state germane[190]. Această combinație nu era atât de alarmantă pe cât părea, iar „nucleul" Marii Alianțe consta de fapt în forțele anglo-olandeze şi statele germane. Deşi era o grupare disparată în anumite privințe, avea suficientă hotărâre, resurse financiare, armate şi flote pentru a face față Franței Regelui Soare. Zece ani mai devreme, poate că Ludovic i-ar fi învins, însă finanțele şi comerțul franceze erau acum mult mai puțin satisfăcătoare, după moartea lui Colbert, şi nici armata, nici flota – deşi erau descurajatoare din punct de vedere numeric – nu erau echipate pentru o luptă susținută la distanță. O înfrângere rapidă a unuia dintre principalii aliați ar fi putut constitui o ieşire din acest impas, însă încotro să fie direcționat atacul şi avea Ludovic voința de a lua măsuri îndrăznețe? Vreme de trei ani, a şovăit; iar în 1692, când a adunat în cele din urmă o forță de invazie de 24.000 de oameni pe care să îi trimită dincolo de Canalul Mânecii, „puterile maritime" erau pur şi simplu de neînvins, zdrobind vasele de război şi barjele franceze la Barfleur-La Hogue[191].

Începând cu anul 1692, conflictul pe mare a devenit un război lent împotriva comerțului, chinuitor şi dezastruos

pentru ambele tabere. Adoptând o strategie de atac la adresa comerțului, guvernul francez şi-a încurajat corsarii să vâneze vasele anglo-olandeze, reducând în acelaşi timp alocările pentru propria flotă de război. De cealaltă parte, flotele aliate s-au străduit să amplifice presiunile exercitate asupra economiei franceze, instituind o blocadă comercială şi renunțând astfel la obiceiul olandezilor de a face comerț cu inamicul. Niciuna dintre măsuri nu a îngenunchiat tabăra adversă; fiecare a sporit poverile economice ale războiului, ceea ce a stârnit antipatia negustorilor şi a țăranilor, care sufereau deja de pe urma unui şir de recolte proaste. Campaniile terestre erau la rândul lor costisitoare, lupte lente împotriva fortărețelor şi dincolo de căile navigabile: fortificațiile lui Vauban au făcut ca Franța să fie practic de necucerit, însă acelaşi gen de obstacole împiedicau şi avansarea cu uşurință a Franței în Olanda sau în Renania-Palatinat. Dat fiind că fiecare tabără menținea peste 250.000 de oameni pe câmpul de luptă, costurile erau înfiorătoare, chiar şi pentru aceste țări bogate[192]. Deşi existau şi campanii extraeuropene (Indiile de Vest, Newfoundland, Acadia, Pondicherry), niciuna dintre ele nu era îndeajuns de importantă încât să clatine echilibrul continental sau maritim de bază. Astfel, până în anul 1696, dat fiind că moşierii conservatori englezi şi burghezii din Amsterdam se plângeau de taxele exagerate, iar Franța era afectată de foamete, atât William, cât şi Ludovic aveau motive să ajungă la un compromis.

Prin urmare, Tratatul de la Ryswick (1697), deşi îi acorda lui Ludovic câteva dintre câştigurile sale anterioare în ceea ce priveşte granițele, a dispus o revenire generală la situația de dinaintea războiului. Cu toate acestea, consecințele Războiului de Nouă Ani din 1689–1697 nu erau atât de neînsemnate pe cât pretindeau criticii contemporani. Ambițiile franceze fuseseră cu certitudine sugrumate pe uscat, iar forța navală măcinată pe mare. „Revoluția

glorioasă" din 1688 fusese susținută, iar Anglia își asigurase flancul irlandez, își consolidase instituțiile financiare și își reconstruise armata și flota. Iar tradiția anglo-olandezo-germană de a ține Franța departe de Flandra și Renania fusese respectată. Chiar dacă prețul plătit a fost mare, pluralitatea politică a Europei fusese reafirmată.

Având în vedere faptul că majoritatea capitalelor erau epuizate de război, învierea conflictului părea foarte improbabilă. Însă, atunci când nepotului lui Ludovic i s-a oferit succesiunea la tronul Spaniei, în 1700, Regele Soare a văzut în aceasta ocazia ideală de a întări puterea Franței. În loc să ajungă la un compromis cu potențialii săi rivali, el a ocupat rapid partea de sud a Țărilor de Jos, în numele nepotului său, și le-a asigurat concesiuni comerciale *exclusive* comercianților francezi din marele imperiu al Spaniei clin emisfera vestică. Acest lucru, precum și multe alte provocări, i-au alarmat îndeajuns tic mult pe englezi și pe olandezi încât să îi facă să se alăture Austriei în 1701 într-o altă coaliție care să înfrâneze ambițiile lui Ludovic: Războiul pentru Succesiunea la Tronul Spaniei.

Din nou, balanța generală de putere și de resurse impozabile sugera că fiecare alianță îi putea face rău celeilalte, însă nu o putea copleși[193]. În numeroase privințe, Ludovic se afla pe o poziție mai puternică decât în războiul din 1689–1697. Spaniolii s-au atașat rapid de nepotul său, Filip al V-lea, iar „puterile bourbone" au putut coopera pe numeroase câmpuri de luptă; finanțele franceze au beneficiat mult de pe urma importului de argint spaniol. Mai mult decât atât, Franța fusese echipată din punct de vedere militar – până la nivelul la care, la un moment dat, putea susține aproximativ o jumătate de milion de soldați. Însă austriecii, mai puțin deranjați pe flancul lor balcanic, jucau un rol mai important în acest război decât în cel anterior. Lucrul cel mai important este că guvernul englez era hotărât să pună la dispoziția aliaților germani resursele sale naționale

considerabile, sub forma unor subvenţii copioase, a unei flote copleşitoare şi, lucru atipic, a unei armate continentale vaste, condusă de strălucitorul Marlborough. Aceasta din urmă, formată din 40.000-70.000 de englezi şi mercenari, se putea alătura unei armate olandeze excelente de peste 100.000 de oameni şi unei armate habsburgice de dimensiuni similare, pentru a înăbuşi încercarea lui Ludovic de a-şi impune voinţa în Europa.

Însă acest lucru nu însemna că Marea Alianţă îşi putea impune voinţa asupra Franţei sau a Spaniei. În afara acestor două regate, este adevărat, evenimentele s-au întors treptat în favoarea aliaţilor. Victoria decisivă a lui Marlborough de la Blenheim (1704) a afectat grav armatele franco-bavareze şi a scăpat Austria de ameninţarea unei invazii franceze. Bătălia ulterioară de la Ramillies (1706) a adus forţelor anglo-olandeze o mare parte din sudul Ţărilor de Jos, iar cea de la Oudenarde (1708) a pus capăt în mod brutal efortului francez de a recâştiga teren acolo[194].

Pe mare, în lipsa unei importante flote inamice cu care să lupte după bătălia fără consecinţe de la Malaga (1704), Royal Navy şi echivalentul său olandez în declin au putut demonstra flexibilitatea forţei navale superioare. Noul aliat, Portugalia, putea fi susţinut de pe mare, iar Lisabona oferea în schimb o bază pentru flotă şi aur brazilian. Trupele puteau fi detaşate în emisfera vestică, pentru a ataca posesiunile franceze din Indiile de Vest şi din America de Nord, iar detaşamentele de atac puteau vâna flotele spaniole care transportau aur. Capturarea Gibraltarului nu a oferit flotei britanice doar o bază ce controla ieşirea din acea mare, ci a scindat şi bazele franco-spaniole – şi flotele. Flotele britanice au asigurat capturarea Minorcăi şi a Sardiniei; au protejat Savoia şi coastele italiene de atacul francez; iar atunci când aliaţii au intrat în ofensivă, au supravegheat şi au susţinut cu provizii invadarea Spaniei de către armatele imperiale şi au sprijinit atacul asupra oraşului Toulon[195].

Această superioritate maritimă generală a aliaților nu putea împiedica însă reluarea atacului francez asupra comerțului, iar în 1708 Royal Navy a fost nevoită să instituie un sistem de escortă a navelor, pentru a limita pierderile flotei comerciale. Şi, la fel cum fregatele britanice nu îi puteau împiedica pe corsarii francezi să intre ori să iasă din Dunkerque sau din estuarul Girondei, tot la fel erau incapabile să impună o blocadă comercială, deoarece aceasta ar fi însemnat să patruleze de-a lungul întregii coaste franco-spaniole; nici măcar confiscarea vaselor cu porumb din porturile franceze în groaznica iarnă a anului 1709 nu a putut îngenunchea imperiul autarhic al lui Ludovic.

Această capacitate a aliaților de a răni fără să ucidă a devenit şi mai clară în cadrul campaniilor militare împotriva Franței şi a Spaniei. În 1709, armata aliată invadatoare se retrăgea după o scurtă ocupație a Madridului, nepunând stăpânire pe această țară din cauza neputinței de a face față atacurilor aprige ale spaniolilor. În partea de nord a Franței, armatele anglo-olandeze nu au mai avut nicio ocazie de victorie precum cea de la Blenheim; în schimb, războiul era mistuitor, sângeros şi costisitor. În plus, în 1710, la Westminster se instalase un guvern conservator, dornic să obțină o pace care ar fi asigurat interesele maritime şi imperiale britanice şi care i-ar fi redus cheltuielile într-un război continental. În sfârşit, arhiducele Carol, care fusese candidatul aliaților la tronul Spaniei, a devenit pe neaşteptate împărat, lucru ce i-a făcut pe partenerii lui să îşi piardă orice entuziasm în ceea ce priveşte preluarea controlului şi asupra Spaniei. Având în vedere retragerea unilaterală a Angliei din război, la începutul anului 1712, urmată de cea a olandezilor, până şi împăratul Carol, atât de dornic să ajungă „Carlos al III-lea" al Spaniei, a recunoscut că trebuie să încheie pace după încă un an de campanii fără roade.

Termenii păcii care a pus capăt Războiului pentru

Succesiunea la Tronul Spaniei au fost fixați în tratatele de la Utrecht (1713) şi Rastadt (1714). Analizând aranjamentul în linii mari, principalul beneficiar a fost, fără nicio îndoială, Marea Britanie[196]. Deşi obținuse Gibraltarul, Minorca, Noua Scoție, Newfoundiand şi Golful Hudson, precum şi concesiuni comerciale în Lumea Nouă spaniolă, nu a ignorat echilibrul european, într-adevăr, complexul celor 11 tratate separate care au alcătuit aranjamentul din 1713–1714 a produs o consolidare satisfăcătoare, sofisticată a echilibrului. Regatul francez şi cel spaniol trebuiau să rămână separate pentru totdeauna, în vreme ce succesiunea protestantă în Anglia era recunoscută formal. Imperiul Habsburgic, care eşuase în Spania, a primit partea de sud a Țărilor de Jos şi oraşul Milano (construind astfel mai multe obstacole spre Franța), Napoli şi Sardinia. Independența olandeză fusese menținută, însă Provinciile Unite nu mai constituiau o putere navală şi comercială atât de mare, fiind forțate să îşi consume o mare parte din energie întărindu-şi granițele sudice. Mai presus de toate, ambițiile dinastice şi teritoriale ale lui Ludovic al XIV-lea fusese în sfârşit înfrânate pentru totdeauna, iar națiunea franceză primise pedeapsa costurilor imense de război, care, alături de alte consecințe, au sporit datoriile totale ale guvernării *de şapte ori*. Balanța de putere era asigurată pe uscat, în vreme ce, pe mare, Anglia era invincibilă. Nu e de mirare că liberalii, ce reveniseră la putere odată cu urcarea pe tron a lui George I, în 1714, s-au arătat rapid foarte dornici să mențină tratatul de la Utrecht, ba chiar dispuşi să participe la o *entente* cu francezii după moartea principalului lor inamic, Ludovic, în anul ce a urmat.

Redistribuirea puterii între statele europene din Vest, care avusese loc în această jumătate de secol de război, a fost mai puțin dramatică decât schimbările ce au avut loc în Est. Acolo, granițele erau mai instabile decât în Vest, iar teritorii

enorme erau controlate mai curând de stăpânii zonelor de graniță, de iregularii croați şi de oşti cazace decât de armatele profesioniste ale unui monarh luminat. Chiar şi atunci când statele-națiuni şi-au declarat reciproc război, campaniile lor se desfăşurau adesea pe distanțe mari şi implicau recurgerea la trupe iregulare, la husari şi aşa mai departe, cu scopul de a implementa un atac strategic. Spre deosebire de campania din Țările de Jos, succesul şi eşecul aduceau cu ele transferuri uriaşe de teritorii, accentuând astfel ascensiunile şi decăderile spectaculoase ale puterilor. De exemplu, doar în aceste câteva decenii, turcii au constituit o ultimă amenințare militară la scară mare la adresa Vienei, însă apoi au suferit rapid înfrângerea şi declinul. Remarcabilul răspuns inițial al forțelor austriece, germane şi poloneze nu doar a salvat, în 1683, oraşul imperial de o armată turcă de asediu, ci a şi condus la campanii extinse inițiate de o Ligă Sfântă lărgită[197]. După marea bătălie de lângă Homacs (1687), puterea turcă din Câmpia Ungariei a fost distrusă pentru totdeauna; dacă granițele s-au stabilizat atunci datorită apelurilor repetate la trupele germane şi habsburgice împotriva Franței în timpul războiului din 1689–1697, înfrângerile ulterioare ale armatei turce de la Zalankemen (1691) şi Zenta (1697) au confirmat tendința. Dacă putea să îşi concentreze resursele pe frontul balcanic şi să aibă generali de calibrul principelui Eugeniu, Imperiul Habsburgic avea să îşi mențină acum poziția în fața turcilor. Deşi nu îşi putea organiza teritoriile eterogene la fel de eficient ca monarhiile din Vest, viitorul său ca unul dintre marile state ale Europei era asigurat.

Evaluată potrivit aceluiaşi criteriu, Suedia era mult mai puțin norocoasă. Odată ce tânărul Carol al XII-lea a urcat pe tronul suedez, în 1697, instinctele de prădător ale statelor învecinate au ieşit la iveală; Danemarca, Polonia şi Rusia râvneau la anumite părți ale imperiului baltic expus al Suediei şi au căzut de acord în toamna anului 1699 să se

alieze împotriva sa. Cu toate acestea, atunci când au început luptele, vulnerabilitatea clară a Suediei a fost inițial mai mult decât compensată de propria armată considerabilă, de un monarh care era un geniu militar, precum şi de sprijinul naval anglo-olandez. Combinația acestor trei factori i-a permis lui Carol să amenințe Copenhaga şi să îi scoată pe danezi din război în luna august a anului 1700, după care el şi-a transportat armata dincolo de Marea Baltică şi i-a înfrânt pe ruşi, obținând o victorie uluitoare la Narva trei luni mai târziu. După ce a savurat bucuriile amețitoare ale luptei şi ale victoriei, Carol şi-a petrecut următorii ani invadând Polonia şi pătrunzând în Saxonia.

Cu înțelepciunea privirii retrospective, istoricii au sugerat că nechibzuita concentrare a lui Carol al XII-lea asupra Poloniei şi a Saxoniei l-a distras de la reformele pe care Petru cel Mare le impunea în Rusia după înfrângerea de la Narva[198]. Ajutat de numeroşi consilieri străini şi dispus să împrumute mult din expertiza militară a Vestului, Petru a creat o armată şi o flotă consistente, în acelaşi mod energic în care a ridicat Sankt-Petersburgul din mocirlă. Până a ajuns Carol să se confrunte cu Petru, cu o armată de 40.000 de oameni, în 1708, era probabil prea târziu. Deşi armata suedeză era mai pricepută în general la luptă, a suferit pierderi imense, nu a reuşit niciodată să zdrobească principala armată rusă şi a fost limitată de logistica inadecvată – aceste dificultăți s-au agravat atunci când armata lui Carol s-a deplasat spre sud, în Ucraina, şi a îndurat iarna grea din 1708/1709. Când, în cele din urmă, a avut loc marea bătălie, în iulie 1709, la Poltava, armata rusă a fost superioară din punct de vedere numeric şi a ocupat o bună poziție defensivă. Această ciocnire a nimicit armata suedeză, iar fuga ulterioară a lui Carol pe teritoriul turcesc şi exilul prelungit de acolo au constituit o oportunitate pentru inamicii mai apropiați ai Suediei. Până când Carol a revenit în cele din urmă în Suedia, în decembrie 1715, pierduse

toate posesiunile de dincolo de Marea Baltică şi părţi ale Finlandei căzuseră în mâinile ruşilor.

După alţi ani de luptă (între timp, Carol al XII-lea a fost ucis într-o nouă ciocnire cu danezii, în 1718), Suedia, extenuată şi izolată, a fost nevoită să recunoască în cele din urmă pierderea celor mai multe dintre provinciile sale baltice, prin Pacea din 1721 de la Nystad. Căzuse acum în a doua categorie a puterilor, în vreme ce Rusia se încadra în prima. În mod relativ corespunzător, pentru a marca victoria din 1721 în faţa Suediei, Petru şi-a asumat titlul de imperator. În ciuda declinului ulterior al flotei ţariste şi a profundei înapoieri a ţării, Rusia arătase clar că, asemenea Franţei şi Angliei, „avea forţa de a acţiona independent, ca o mare putere, fără să depindă de vreun sprijin din afară”[199]. Atât în estul Europei, cât şi în vest, exista acum, potrivit spuselor lui Dehio, „o contragreutate pentru concentrarea din centru”[200].

Acest echilibru general al puterii politice, militare şi economice din Europa era menţinut de o destindere anglo-franceză, care a dăinuit aproape două decenii după 1715[201]. Mai ales Franţa avea nevoie să se refacă după un război care îi afectase dramatic comerţul extern şi sporise atât de mult datoria statului, încât doar dobânda echivala cu venitul normal. Mai mult decât atât, monarhiile de la Londra şi Paris, temătoare de succesiunea lor, nu priveau cu ochi buni încercările de a modifica statu-quoul şi au considerat că este profitabil pentru ambele părţi să coopereze în numeroase privinţe[202]. De exemplu, în 1719, ambele puteri făceau uz de forţă pentru a împiedica Spania să urmeze o politică expansionistă în Italia. Însă în anii 1730, tiparul relaţiilor internaţionale se schimba din nou. În această fază, pe francezi nu îi mai entuziasma la fel de mult legătura cu Anglia şi căutau în schimb să îşi recupereze vechea poziţie de principală naţiune a Europei. Acum, succesiunea în Franţa era asigurată, iar anii de pace contribuiseră la prosperitatea

țării – şi au condus, de asemenea, la o creştere semnificativă a comerțului peste mări, reprezentând astfel o provocare pentru puterile maritime. În timp ce Franța şi-a îmbunătățit rapid relațiile cu Spania în vremea ministrului Fleury şi şi-a extins activitățile diplomatice în Europa de Est, Anglia, în timpul precautului şi izolaționistului Walpole, încerca să nu se implice în treburile continentale. Nici atacarea de către francezi a posesiunilor austriece Lorena şi Milano din 1733 şi nici pătrunderea francezilor în Renania nu au reuşit să stârnească vreo reacție din partea englezilor. Incapabilă să obțină sprijin din partea izolaționistului Walpole şi a olandezilor îngroziți, Viena a fost nevoită să negocieze cu Parisul şi să ajungă la un compromis – pacea din 1738. Mânată de succesele militare şi diplomatice din Europa de Vest, de alianța cu Spania, de stima Provinciilor Unite şi de maleabilitatea crescândă a Suediei şi a Austriei, Franța se bucura acum de un prestigiu pe care nici măcar începutul domniei lui Ludovic al XIV-lea nu îl egala. Acest lucru a devenit şi mai evident în anul următor, când diplomații francezi au negociat încetarea războiului austro-rus împotriva Imperiului Otoman (1735–1739), repunând numeroase teritorii capturate de cele două monarhii estice sub stăpânire turcească.

În timp ce în timpul lui Walpole englezii avuseseră tendința de a ignora aceste evenimente din Europa, interesele comerciale şi politicienii din opoziție se concentrau mult mai mult asupra numărului tot mai mare de ciocniri cu aliatul Franței, Spania, în emisfera vestică. Acolo, bogatul comerț colonial şi expansionismul contradictoriu constituiau motive consistente de conflict[203]. Războiul anglo-spaniol care a rezultat şi pe care Walpole l-a acceptat cu greu, în octombrie 1739, ar fi putut rămâne un conflict regional minor între cele două țări în secolul al XVIII-lea, dacă nu ar fi existat decizia Franței de a ajuta Spania în fel şi chip, mai ales „dincolo de graniță", în Marea Caraibelor. În comparație cu Războiul

pentru Succesiunea la Tronul Spaniei din 1702–1713, puterile bourbone se aflau pe o poziție mult mai bună în luptă pe mare, mai ales de vreme ce nici armata Angliei, nici flota sa nu erau echipate pentru a cuceri coloniile spaniole, idee atât de agreată de experții de acasă.

Moartea împăratului Carol al VI-lea, urmată de succesiunea Mariei Tereza şi apoi de decizia lui Frédéric cel Mare de a profita de acest lucru capturând Silezia în iarna 1740/1741, a schimbat destul de mult situația şi a îndreptat din nou atenția spre continent. Incapabile să se abțină, cercurile antiaustriece din Franța au sprijinit pe deplin Prusia şi Bavaria în atacurile lor asupra moştenirii habsburgice. Acest lucru a condus în schimb la o reînfiripare a fostei alianțe anglo-austriece, care a adus subvenții substanțiale asaltatului imperiu al Mariei Tereza. Oferind bani, mediind în favoarea scoaterii Prusiei (temporar) şi a Saxoniei din război şi prin acțiunea militară de la Dettingen din 1743, guvernul britanic a destins Austria, a protejat Hanovra şi a îndepărtat influența franceză asupra Germaniei. Atunci când opoziția anglo-franceză s-a transformat în ostilități formale, în 1744, conflictul s-a intensificat. Armata franceză a înaintat spre nord, trecând de fortărețele de graniță ale Olandei austriece, şi s-a îndreptat spre olandezii îngroziți. Pe mare, dat fiind că flotele bourbone nu constituiau o provocare semnificativă, Royal Navy a impus o blocadă tot mai aspră asupra comerțului francez. Peste mări, atacurile şi contraatacurile au continuat, în Indiile de Vest, pe fluviul Saint Lawrence, în jurul oraşului Madras, de-a lungul rutelor comerciale spre Levant. Prusia, care reluase războiul împotriva Austriei în 1743, a fost convinsă din nou să iasă din război doi ani mai târziu. Subvențiile britanice puteau fi folosite pentru menținerea ordinii în Austria, pentru plătirea unor mercenari care să protejeze Hanovra, ba chiar şi pentru cumpărarea unei armate ruse care să apere Olanda. Potrivit standardelor din secolul al XVIII-lea, aceasta

era o modalitate costisitoare de a purta un război şi numeroşi englezi se plângeau de impozitele tot mai mari şi de triplarea datoriei naţionale; însă, treptat, ea forţa Franţa, şi mai extenuată, să accepte o pace de compromis.

Geografia şi finanţele – cele două elemente-cheie discutate anterior – au forţat în cele din urmă guvernul britanic şi pe cel francez să îşi rezolve diferendele prin Tratatul de la Aix-la-Chapelle (1748). În acel moment, olandezii se aflau la mila armatei franceze; însă avea acest lucru să compenseze controlul din ce în ce mai mare asupra comerţului maritim al Franţei sau pierderea principalelor colonii? Dimpotrivă, la ce mai foloseau capturarea fortăreţei Louisbourg de pe fluviul Saint Lawrence şi victoriile navale de la Anson şi Hawke dacă Franţa cucerise Ţările de Jos? Prin urmare, discuţiile diplomatice au stabilit revenirea generală la *statu-quo ante*, cu excepţia semnificativă a cuceririi Sileziei de către Frédéric cel Mare. Atât la momentul respectiv, cât şi privind retrospectiv, Tratatul de la Aix-la-Chapelle a fost considerat mai mult un armistiţiu decât un aranjament de durată. Maria Tereza a rămas dornică să se răzbune pe Prusia, Franţa se întreba cum să fie victorioasă atât pe mare, cât şi pe uscat, iar Anglia era nerăbdătoare să se asigure că marele său duşman va fi învins data următoare la fel de zdravăn într-un război continental pe cât putea fi într-o luptă maritimă/colonială.

În coloniile din America de Nord, unde coloniştii englezi şi francezi (şi unii, şi alţii ajutaţi de indieni şi de câteva garnizoane militare locale) se ciocneau frecvent în preajma anului 1750, până şi cuvântul *armistiţiu* era un termen impropriu. Acolo, forţele implicate erau aproape imposibil de controlat de către guvernele de acasă, mai ales deoarece câte un „grup de patrioţi” din fiecare ţară făcea presiuni pentru sprijinirea propriilor colonişti şi susţinea punctul de vedere potrivit căruia o luptă fundamentală – nu doar pentru

regiunile din văile fluviilor Ohio şi Mississippi, ci şi pentru Canada, Marea Caraibelor, India, ba chiar pentru toate teritoriile din afara Europei – era pe cale să izbucnească[204]. Cum fiecare tabără trimitea tot mai multe întăriri şi îşi punea flota pe picior de război în 1755, celelalte state au început să se obişnuiască cu ideea unui nou conflict anglo-francez. Pentru Spania şi Provinciile Unite, acum în mod clar puteri de rangul doi şi temându-se că vor fi zdrobite între aceşti doi coloşi din Vest, neutralitatea era singura soluție – în ciuda dificultăților inerente pentru comercianți, cum erau olandezii[205].

Pentru monarhiile din Est, Austria, Prusia şi Rusia, neimplicarea într-un război anglo-francez era imposibilă la mijlocul anilor 1750. Primul motiv era că, deşi unii francezi susțineau că acest conflict urma să se desfăşoare pe mare şi în colonii, tendința naturală a Parisului era să atace Anglia prin Hanovra, călcâiul lui Ahile al insularilor din punct de vedere strategic. Totuşi, acest lucru nu doar a alarmat statele germane, ci i-a şi forțat pe englezi să caute şi să finanțeze aliați militari care să îi blocheze pe francezi pe continent. Al doilea motiv era şi mai important: austriecii erau hotărâți să recupereze Silezia de la Prusia; iar ruşii, sub țarina Elisabeta, voiau o şansă să îl pedepsească pe insolentul şi ambițiosul Frédéric. Fiecare dintre aceste puteri îşi crease o armată considerabilă (Prusia – peste 150.000 de oameni; Austria – aproximativ 200.000; Rusia – circa 330.000) şi calcula când să atace; însă toate urmau să aibă nevoie de subvenții din Vest pentru a menține dimensiunea armatelor. În sfârşit, logica lucrurilor a fost ca, dacă unul dintre aceşti rivali din Est va găsi „un partener" la Paris sau la Londra, ceilalți vor fi constrânşi să se alăture taberei adverse.

Astfel, celebra „revoluție diplomatică" din 1756 a părut, din punct de vedere strategic, doar o reamestecare a cărților. Franța îşi îngropase acum diferendele cu Habsburgii şi s-a alăturat Austriei şi Rusiei în războiul împotriva Prusiei, în

vreme ce Berlinul a luat locul Vienei ca aliat continental al Londrei. La prima vedere, coaliția franco-austro-rusă părea cea mai bună afacere. Era vădit superioară din punct de vedere militar, iar până în 1757 Frédéric îşi pierduse toate teritoriile câştigate anterior; armata anglo-germană a ducelui de Cumberland capitulase, lăsând viitorul Hanovrei – şi Prusia însăşi – într-o stare incertă. Minorca căzuse pradă în mâinile francezilor, iar pe câmpurile de luptă mai îndepărtate, Franța şi aliații săi de acolo obțineau victorii. Anularea Tratatului de la Utrecht şi, în cazul Austriei, a celui de la Aix-la-Chapelle părea acum posibilă.

Motivul pentru care nu s-a întâmplat acest lucru este că alianța anglo-prusacă a rămas superioară în trei privințe esențiale: conducerea, puterea financiară şi expertiza militară/navală[206]. Valorificarea de către Frédéric a energiilor Prusiei pentru a obține victoria şi abilitățile sale de general pe câmpul de luptă sunt de netăgăduit. Însă poate că premiul ar trebui să îl primească Pitt, care, la urma urmei, nu a fost un monarh absolut, ci doar unul dintre numeroşii politicieni ce au fost nevoiți să jongleze cu colegii sensibili şi invidioşi, cu un public volatil şi apoi cu un nou rege, urmărind în acelaşi timp o importantă strategie eficientă. Iar măsura acestei eficiențe nu putea fi dată numai de insulele capturate sau de nababii susținuți de francezi şi răsturnați, deoarece toate aceste câştiguri coloniale, oricât ar fi fost de valoroase, ar fi rămas doar temporare dacă duşmanul ocupa Hanovra şi elimina Prusia. Calea corectă către o victorie decisivă, după cum şi-a dat seama Pitt treptat, era de a sprijini strategia „maritimă" populară cu una „continentală", oferind subvenții la scară mare forțelor lui Frédéric şi plătind „o Armată de Observație" considerabilă în Germania, pentru a proteja Hanovra şi a-i înfrâna pe francezi.

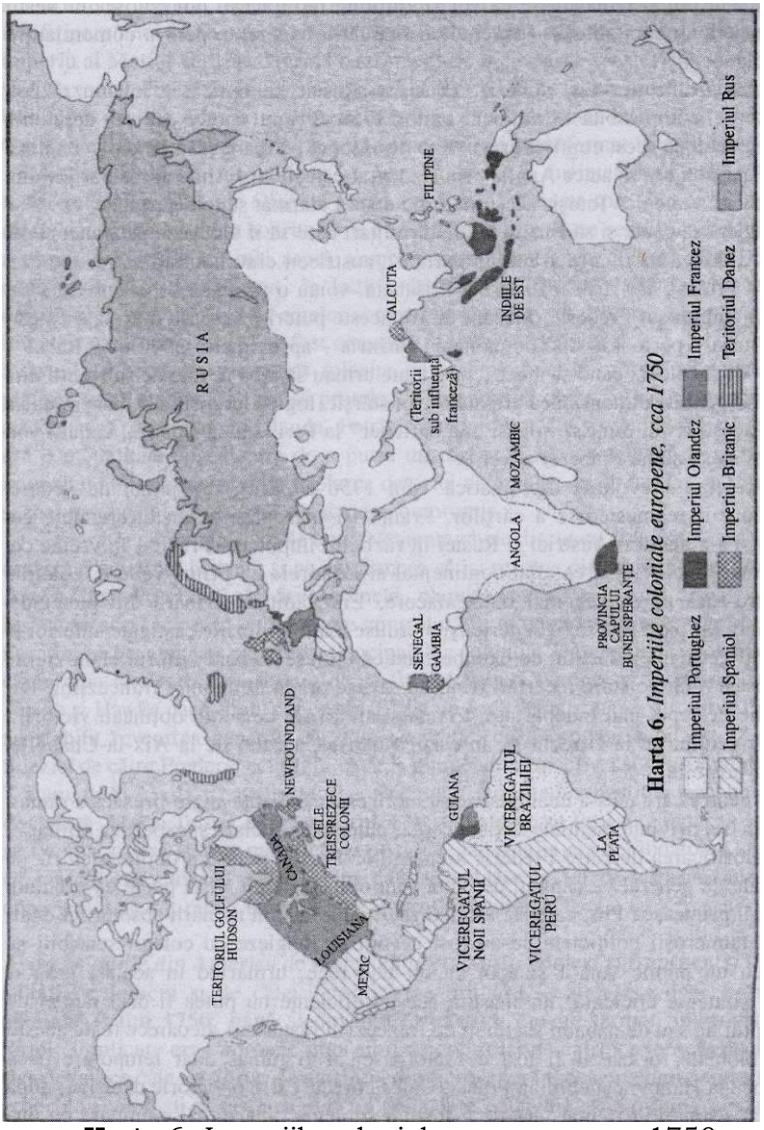

Harta 6. Imperiile coloniale europene, cca. 1750

Însă, pentru o asemenea politică, era mare nevoie de resurse suficiente pentru a supraviețui războiului mistuitor care dura ani la rând. Frédéric şi autoritățile sale care se ocupau de impozite au făcut uz de toate metodele posibile pentru a strânge bani în Prusia, însă capacitatea acesteia pălea în fața Angliei: la apogeul conflictului, aceasta avea o flotă de peste 120 de vase de linie, peste 200 000 de soldați (inclusiv mercenari germani) pe statele de plată şi mai oferea sprijin financiar şi Prusiei. De fapt, Războiul de Şapte Ani a costat Ministerul englez de Finanțe peste 160 de milioane de lire, dintre care 60 de milioane (37%) au fost strânşi de pe piețele financiare. În vreme ce creşterea continuă a datoriei naționale avea să îi alarmeze pe colegii lui Pitt, contribuind la căderea sa în octombrie 1761, comerțul peste mări al țării creştea an de an, aducând prosperitate şi încasări vamale tot mai mari. Aceasta este o ilustrare excelentă a modului în care profitul era convertit în putere şi puterea maritimă britanică era folosită (de exemplu, în Indiile de Vest) pentru profitul național. După cum era informat ambasadorul britanic în Prusia, „Trebuie să fim mai întâi negustori şi apoi soldați. Comerțul şi forța maritimă sunt interdependente, iar bogățiile care sunt adevăratele resurse ale acestei țări depind de comerț”[207]. În opoziție cu aceasta, economiile tuturor celorlalte state combatante erau extrem de afectate în acest război şi, până şi în Franța, ministrul Choiseul a fost nevoit să recunoască mâhnit că:

> ...în starea actuală a Europei, coloniile, comerțul şi, prin urmare, puterea maritimă sunt cele care trebuie să decidă balanța de putere pe continent. Casa de Austria, Rusia şi regele Prusiei sunt doar puteri de categoria a doua, la fel ca toți cei care nu pot merge la război dacă nu primesc subvenții din partea puterilor comerciale[208].

Expertiza militară şi navală de care a dat dovadă alianța anglo-prusacă, cel puțin după obstacolele inițiale, a

funcționat după cum urmează. Pe mare, flota britanică enormă, condusă de Anson, a impus treptat o blocadă asupra porturilor franceze de la Oceanul Atlantic şi s-a bucurat de un surplus de forță pentru a acoperi Toulonul şi a recâştiga supremația în Marea Mediterană. Când au avut loc acțiuni ale flotei – la Cartagena, dincolo de Lagos, şi în incomparabila urmărire pe furtună a flotei lui Conflans în Golful Quiberon de către Hawke –, superioritatea marinarilor britanici a fost dovedită în repetate rânduri. Mai mult decât atât, această politică a blocadei – menținută acum indiferent de vreme, escadrele fiind aprovizionate printr-un sistem foarte inteligent – nu doar a înăbuşit o mare parte a comerțului maritim francez, protejând astfel comerțul Angliei şi siguranța sa națională, ci a şi împiedicat trimiterea unor întăriri pentru trupele franceze în Indiile de Vest, Canada şi India. În 1759, *annus mirabilis*, coloniile franceze cădeau în mâinile englezilor pe tot globul, completând victoria considerabilă a trupelor anglo-germane asupra a două armate franceze la Minden. Când Spania a intrat prosteşte în război, în 1762, aceeaşi soartă s-a abătut şi asupra coloniilor sale din Marea Caraibelor şi Filipine.

Între timp, Casa Brandenburg avusese deja parte de o serie de „miracole", iar în bătăliile de la Rossbach şi Leuthen, Frédéric nu doar a ruinat armatele franceză şi austriacă, ci a şi tăiat avântul celor două națiuni de a înainta în nordul Germaniei; după ce Frédéric i-a surprins din nou pe austrieci la Liegnitz şi Torgau, în 1760, Viena era în pragul falimentului. Totuşi, costurile ridicate ale acestor campanii măcinau puterea prusacă (60.000 de soldați morți doar în 1759), iar inamicul rus s-a dovedit a fi cumplit pe de o parte, din pricina urii țarinei Elisabeta față de Frédéric, dar, pe de altă parte, mai ales pentru că fiecare confruntare cu armata rusă se dovedea sângeroasă. Însă, dat fiind că şi ceilalți combatanți simțeau ritmul, iar Franța era nerăbdătoare să ajungă la un acord cu guvernul britanic, şi el dispus acum să

cadă la pace, Prusia a considerat că încă avea suficientă putere ca să îi țină pe austrieci şi pe ruşi ia distanță până să fie salvată de moartea Elisabetei, în 1762. După aceasta şi după retragerea rapidă din război a noului țar, Petru, nici Austria şi nici Franța nu se puteau aştepta la ceva mai bun decât la un acord de pace bazat pe revenirea la statu-quoul european de dinainte de război – ceea ce era, de fapt, o înfrângere pentru cei care încercaseră să învingă Prusia.

Singurul beneficiar clar de pe urma acordurilor din 1762–1763 a fost, din nou, Anglia. Chiar şi după ce a înapoiat diverse teritorii capturate Franței şi Spaniei, a avansat în Indiile de Vest şi în Africa de Vest, practic a eliminat influența franceză din India şi, mai presus de toate, deținea supremația asupra celei mai mari părți din continentul nord-american. Aşadar, Anglia avea acces la teritorii mult mai vaste şi mai bogate decât Lorena, Silezia şi celelalte regiuni pentru care luptau că atâta îndârjire statele continentale. În plus, participase la înfrânarea ambițiilor diplomatice şi militare ale Franței în interiorul Europei, menținând astfel balanța generală de putere. În comparație cu Anglia, Franța nu doar pierduse dincolo de mări în mod dezastruos, ci eşuase şi în Europa – spre deosebire de anul 1748; într-adevăr, performanța sa militară lipsită de strălucire sugera că centrul de greutate se deplasase din Europa de Vest spre est, fapt confirmat de ignorarea generală a dorințelor Franței din cadrul primei împărțiri a Poloniei, din 1722. Toate acestea au fost pe placul cercurilor britanice, mulțumite de supremația lor în afara Europei şi deloc nerăbdătoare să îşi asume obligații pe continent.

Câştigarea războaielor: 1763–1815

„Perioada de respiro” de mai bine de un deceniu de dinaintea următoarei faze a conflictului anglo-francez a oferit doar câteva indicii privind schimbarea norocului englezilor. Războiul de Şapte Ani suprasolicitase atât de mult capacitatea de impozitare şi structura socială ale marilor puteri, încât numeroşi lideri nu au privit cu ochi buni o politică externă îndrăzneaţă; autoanaliza şi reforma au avut tendinţa de a fi la ordinea zilei. Costul războiului pentru Prusia (o jumătate de milion de morţi, inclusiv 180.000 de soldaţi) îl şocase pe Frédéric, care prefera acum o viaţă mai liniştită. Deşi pierduse 300.000 de oameni, armata Imperiului Habsburgic nu era într-o situaţie chiar atât de proastă; dar sistemul general de guvernare avea nevoie, fireşte, de schimbări, ceea ce ar fi stârnit, fără nicio îndoială, resentimentele localnicilor (mai ales în rândul maghiarilor) şi ar fi solicitat atenţia deplină a miniştrilor Mariei Tereza. În Rusia, Ecaterina a II-a a fost nevoită să se chinuie cu reformele legislative şi administrative, iar apoi să înăbuşe răscoala lui Pugaciov (1773–1775). Aceasta nu a împiedicat expansiunea rusă spre sud sau manevrele de a limita independenţa Poloniei; însă acestea puteau fi considerate totuşi chestiuni locale, destul de diferite de marile combinaţii *europene* care preocupaseră puterile în timpul Războiului de Şapte Ani. Legăturile cu monarhiile vestice erau acum mai puţin importante.

Şi în Anglia, şi în Franţa afacerile interne ocupau locul central. Creşterea enormă a datoriilor naţionale ale ambelor ţări a condus la căutarea unor noi surse de venit şi a unei reforme administrative, dând naştere unor controverse ce au alimentat relaţiile deja proaste dintre George al III-lea şi opoziţie, precum şi dintre rege şi *parlements* în Franţa, în mod inevitabil, aceste preocupări au făcut ca politica externă britanică în Europa să fie mai aleatorie şi mai introspectivă decât pe vremea lui Pitt, tendinţă accentuată de conflictele tot mai aprige cu coloniştii americani din pricina impozitelor

şi a aplicării legilor privind comerțul şi navigația. Totuşi, în Franța, chestiunile legate de politica externă nu erau chiar atât de eclipsate de preocupările interne. E adevărat, Choiseul şi succesorii lui, după înfrângerea din 1763, luau măsuri pentru a consolida poziția Franței pe viitor. Flota franceză era construită treptat, în ciuda nevoii presante de a face economii; iar „înțelegerea familială" cu Spania era adâncită. E adevărat că Ludovic al XV-lea nu a privit cu ochi buni faptul că Choiseul încuraja puternic Spania împotriva Angliei în conflictul din 1770 pentru Insulele Falkland, deoarece, în momentul acela, un război între marile puteri ar fi fost dezastruos din punct de vedere financiar. Totuşi, politica franceză a rămas profund antibritanică şi s-a centrat pe obținerea unor avantaje din orice problemă cu care Anglia s-ar fi confruntat peste mări[209].

Toate acestea însemnau că, atunci când conflictul Londrei cu coloniştii americani s-a transformat în ostilități deschise, Anglia se alia într-o poziție mult mai precară, din mai multe puncte de vedere, decât în 1739 sau în 1756[210]. Situația se datora în mare parte personalităților. Nici North, nici Shelburne şi niciun alt politician nu au putut oferi o guvernare națională şi o strategie majoră coerentă. Sciziunea politică, accentuată de intervențiile lui George al III-lea şi de o dezbatere aprigă privind părțile bune şi mai puțin bune ale argumentului coloniştilor americani, a divizat națiunea. În plus, cei doi stâlpi ai puterii britanice – economia şi flota – erau erodați în aceşti ani. Exporturile, care stagnaseră după perioada de creştere a Războiului de Şapte Ani, chiar au scăzut în anii 1770, parțial din pricina boicotului coloniştilor şi apoi din cauza conflictului crescând cu Franța, Spania şi Olanda. Flota regală fusese slăbită în mod sistematic de-a lungul a 15 ani de pace, iar unii dintre ofițerii-amirali erau la fel de „verzi" ca şi lemnul folosit la construirea vaselor de linie. Decizia de a renunța la strategia blocadei atunci când Franța a intrat în război, în 1778, poate că a salvat vasele

britanice de la deteriorare, însă a însemnat de fapt cedarea supremației pe mare: expedițiile în Gibraltar, în Indiile de Vest şi pe coasta nord-americană nu puteau înlocui controlul efectiv al Atlanticului în largul coastei franceze, ceea ce ar fi împiedicat măcar trimiterea unor flote inamice pe acele teatre de război îndepărtate. Până când a fost refăcută puterea Royal Navy, iar supremația sa a fost reafirmată prin victoria lui Rodney de la Saints şi despresurarea Gibraltarului de către Howe, în 1782, războiul din America practic se încheiase.

Totuşi, chiar dacă flota ar fi fost mai bine echipată, iar națiunea mai bine condusă, conflictul din 1776–1783 a implicat două probleme strategice care pur şi simplu nu au existat în niciun alt război purtat de Anglia în secolul al XVIII-lea. Prima dintre acestea era că, odată ce revolta americană s-a răspândit, înăbuşirea ei implica pentru forțele britanice lupte *continentale* la scară mare, la o distanță de 4900 de kilometri față de bază. În ciuda speranțelor inițiale ale Londrei, doar superioritatea maritimă nu îi putea îngenunchea pe coloniştii relativ autonomi (deşi, evident, se poate să fi redus fluxul de arme şi de recruți din Europa). Cucerirea şi păstrarea tuturor teritoriilor estice din America ar fi constituit o sarcină dificilă şi pentru marea armată a lui Napoleon, darămite pentru trupele conduse de britanici din anii 1770. Distanțele implicate şi întârzierea implicită a comunicațiilor nu doar au îngreunat conducerea strategică a războiului de la Londra sau chiar de la New York, dar au exacerbat şi problema logistică: „Fiecare pesmet, fiecare om, fiecare glonț de care aveau nevoie forțele britanice în America trebuiau transportate peste 4900 de kilometri pe ocean”[211]. În ciuda îmbunătățirilor semnificative făcute de Ministerul britanic de Război, deficiențele de transport şi dificultățile aprovizionării erau pur şi simplu prea mari. În plus, societatea colonială era atât de descentralizată, încât cucerirea unui oraş mai mic sau mai mare nu însemna mare

lucru. Autoritatea britanică putea avea câştig de cauză doar atunci când trupele active ocupau teritoriul respectiv; când se retrăgeau, rebelii se impuneau din nou în faţa monarhiştilor. Dacă fusese nevoie de 50.000 de soldaţi britanici, *care beneficiaseră de un sprijin colonial substanţial*, pentru a cuceri partea franceză a Canadei cu două decenii mai devreme, de câţi soldaţi era nevoie acum pentru a impune din nou autoritatea imperială – poate 150.000 sau 250.000? „Este probabil", susţinea un istoric, „ca restabilirea autorităţii britanice în America să fi fost o problemă ce depăşea puterea mijloacelor militare, oricât de bine ar fi fost aplicate"[212].

A doua dificultate fără precedent de pe tărâmul strategiei era că Anglia lupta singură, fără ajutorul nici unui partener european care să îi distragă pe francezi. Desigur, într-o mare măsură, aceasta era mai curând o problemă diplomatică decât una militară. Englezii plăteau acum pentru despărţirea lor de Prusia din 1762, pentru aroganţa faţă de Spania, pentru modul brutal în care trataseră comerţul maritim al statelor neutre precum Danemarca şi Provinciile Unite şi pentru neputinţa lor de a obţine sprijin rusesc. Astfel, Londra s-a trezit nu doar tară prieteni în Europa, ci şi în faţa unei suspecte Ligi a Neutralităţii Armate (Rusia, Danemarca, Portugalia), în 1780, şi a unor Provincii Unite ostile, iar în acelaşi timp era presată de faptul că trebuia să se confrunte cu rebelii americani şi cu flotele franco-spaniole. Însă aici nu e vorba doar despre incapacitatea diplomatică britanică. După cum am menţionat mai sus, în anii 1760–1780, interesele monarhiilor estice se detaşaseră oarecum de cele vestice şi se centrau pe viitorul Poloniei, pe succesiunea la tronul Bavariei şi pe relaţiile cu turcii. Intenţia Franţei de a deveni „arbitrul Europei", ca pe vremea lui Ludovic al XIV-lea, ar fi făcut imposibilă această detaşare; însă declinul relativ al armatei sale după Războiul de Şapte Ani şi lipsa angajării politice în est însemnau că preocuparea acută a

Londrei în ceea ce priveşte planurile francezilor de după 1779 nu era împărtăşită şi de foştii aliaţi. Ruşii sub Ecaterina a II-a au fost, probabil, cei mai înţelegători; însă nici măcar ei nu aveau să intervină decât dacă exista o perspectivă reală ca Marea Britanie să fie eliminată cu totul.

În sfârşit, mai exista şi faptul important că Franţa adoptase în sfârşit argumentul anterior al lui Choiseul şi acum rezista tentaţiei de a ataca Hanovra sau de a-i hărţui pe olandezi. Războiul împotriva Angliei avea să fie purtat *doar* peste mări, dislocând partea „continentală" de cea „maritimă" ale strategiei britanice tradiţionale. Pentru prima oară, francezii îşi concentrau resursele într-un război naval şi colonial.

Rezultatele au fost remarcabile şi au contrazis oarecum argumentul izolaţioniştilor britanici potrivit căruia un asemenea conflict, nestânjenit de aliaţi şi campanii continentale, era cel mai bun lucru pentru statul-insulă. Pe parcursul Războiului de Şapte Ani, marinei franceze îi fuseseră alocate numai 30 de milioane de livre pe an, un sfert din banii alocaţi armatei franceze şi doar o cincime din suma primită de Royal Navy în fiecare an. De la jumătatea anilor 1770, bugetul flotei franceze a crescut în mod constant; până în 1780 ajunsese la 150 de milioane de livre, iar în 1782 la suma incredibilă de 200 de milioane de livre[213]. În momentul în care Franţa a intrat în război, avea 52 de vase de linie, majoritatea mai mari decât echivalentele lor britanice, iar cifra a crescut în scurt timp la 66. La acestea se puteau adăuga flota spaniolă de 58 de vase de linie şi, în 1780, o flotă olandeză de doar 20 de vase. Deşi Hota regală britanică rămânea superioară oricărui alt rival maritim luat separat (în 1778, avea 66 de vase de linie; în 1779, 90), s-a văzut depăşită numeric în repetate rânduri. În 1779, a pierdut chiar şi controlul asupra Canalului Mânecii, iar o invazie franco-spaniolă părea posibilă; în confruntarea din 1781 dintre flota lui Grave şi cea a lui de Grasse de la Chesapeake,

superioritatea numerică a francezilor a ținut forța britanică la distanță şi a condus la capitularea lui Comwailis de la Yorktown şi la sfârşitul efectiv al campaniei americane. Chiar şi atunci când dimensiunea flotei britanice a crescut, iar cea a inamicilor s-a diminuat (în 1782, avea 94 de vase de linie, Franța avea 73, Spania – 54, iar Provinciile Unite – 19), diferența era încă prea mică pentru a îndeplini *toate* sarcinile: protejarea convoaielor din Atlanticul de Nord, despresurarea periodică a Gibraltarului, păzirea ieşirii din Marea Baltică, trimiterea unor escadre în Oceanul Indian şi sprijinirea operațiunilor militare din Marea Caraibelor. Puterea navală britanică era temporară şi regională, nu copleşitoare, ca în războaiele anterioare. Faptul că armata franceză nu lupta în Europa avea mult de-a face cu necazurile insularilor.

E adevărat, în 1782, dificultățile financiare create de menținerea unei flote atât de vaste afectau deja serios economia franceză şi impuneau anumite restricții financiare. Rezervele navale erau acum mai dificil de obținut, iar lipsa de marinari era şi mai serioasă. În plus, unii miniştri francezi se temeau că războiul distrăgea în mod nejustificat atenția şi resursele spre zone din afara Europei, ceea ce nu permitea țării să joace vreun rol pe continent. Acest calcul politic, alături de teama că britanicii şi americanii îşi vor rezolva în scurt timp diferendele, a făcut Parisul să spere că ostilitățile se vor încheia în curând. Din punct de vedere economic, aliații lor olandezi şi spanioli se aflau într-o situație la fel de proastă. Totuşi, puterea financiară mai mare a Angliei, creşterea pronunțată a exporturilor începând cu anul 1782 şi îmbunătățirile constante ale flotei regale nu mai puteau să contribuie acum la o victorie britanică şi nici să convingă facțiunile politice de acasă să sprijine războiul, de vreme ce America era considerată în mod clar pierdută. Deşi concesiile Angliei la încheierea Păcii de la Versailles (Minorca, Florida, Tobago) nu constituiau o revocare a marilor câştiguri

imperiale din 1763, francezii se puteau declara mulțumiți de crearea unor State Unite independente şi de lovitura pe care o primise situația Marii Britanii pe plan mondial. Din perspectiva Parisului, echilibrul strategic care fusese perturbat de Războiul de Şapte Ani fusese acum restabilit în mare parte, chiar dacă prețul fusese enorm.

Dimpotrivă, în Europa de Est, echilibrele strategice nu au fost perturbate foarte mult de manevrele celor trei mari monarhii în deceniile de după 1763[214]. Acest lucru se datora mai ales naturii tripartite a acelei relații: nici Berlinul, nici Viena în mod deosebit şi nici măcar Sankt-Petersburgul, mai ferm, nu doreau să le provoace pe celelalte două într-o alianță ostilă şi nici să se implice într-un conflict de dimensiunile Războiului de Şapte Ani. Campaniile scurte şi extrem de prudente din cadrul Războiului pentru Succesiunea la Tronul Bavariei (1778–1779), când Prusia s-a opus încercării de expansiune a Austriei, nu au făcut decât să confirme această dorință de a evita costurile unei confruntări între marile puteri. Anexări ulterioare ale unor teritorii puteau aşadar să fie realizate doar ca urmare a unor „înțelegeri" diplomatice pe seama puterilor mai mici, mai ales pe seama Poloniei, care a fost ciopârțită în mod succesiv în 1772–1773, 1793 şi 1795. În ultimele faze, soarta Poloniei a fost puternic influențată de Revoluția Franceză, de hotărârea Ecaterinei a II-a de a-i zdrobi pe „iacobinii" de la Varşovia, precum şi de dorința Prusiei şi a Austriei de a obține compensații în est pentru eşecurile lor din vest împotriva Franței; dar nici măcar această nouă preocupare față de Revoluția Franceză nu a schimbat în mod radical politicile de antagonism reciproc şi compromis şovăitor pe care cele trei monarhii estice le-au aplicat una împotriva celeilalte în aceşti ani.

Date fiind granițele geografice şi diplomatice ale acestei relații tripartite, nu a fost de mirare că poziția Rusiei a

continuat să se îmbunătățească, atât în raport cu Austria, cât şi cu Prusia. În ciuda înapoierii sale, Rusia era totuşi mult mai puțin vulnerabilă decât vecinii săi din Vest, amândoi străduindu-se să o împace pe teribila Ecaterina. Acest fapt şi pretențiile tradiționale ale Rusiei de a avea influență asupra Poloniei au garantat ca partea cea mai mare din acest stat nefericit în ajungă pe mâinile Sankt-Petersburgului în urma împărțirii. Mai mult decât atât, Rusia avea la sud o graniță deschisă, pe cale să se prăbuşească, astfel încât, la începutul anilor 1770 a avansat foarte mult, în detrimentul Turciei; Crimeea a fost anexată formal în 1783 şi au fost cucerite noi teritorii de-a lungul coastei de nord a Mării Negre în 1792. Toate acestea confirmau declinul puterii de a lupta a otomanilor şi erau un motiv secret de îngrijorare pentru Austria şi Prusia, aproape la fel de mare ca pentru statele care încercau mai activ să înfrâneze expansionismul ruşilor (Suedia în 1788, Anglia sub Pitt cel Tânăr în 1791). Însă, dat fiind că Viena şi Berlinul erau dornice să păstreze bunăvoința Sankt-Petersburgului, iar puterile din Vest erau prea distrase ca să joace un rol eficient şi de durată în Europa de Est, Imperiul Țarist s-a dezvoltat rapid.

Structura relațiilor internaționale în deceniul de dinaintea anului 1792 nu a oferit aşadar prea multe semne privind transformarea către care se îndrepta. În general, conflictele ocazionale dintre principalele puteri fuseseră nişte afaceri regionale fără legătură unele cu altele şi se părea că nu există nicio amenințare la adresa balanței generale de putere. În vreme ce viitorul Poloniei şi Imperiului Otoman preocupau marile națiuni din Est, manevrele tradiționale privind soarta Țărilor de Jos şi „imperiile comerciale rivale" se aflau în centrul atenției puterilor din Vest. Conflictul anglo-spaniol pentru Golful Nootka (1790) a adus ambele țări în pragul războiului, până când Spania a cedat fără tragere de inimă. Deşi relațiile dintre Marea Britanie şi Franța erau mai atenuate din pricina epuizării reciproce de după 1783,

rivalitatea lor comercială a continuat. Suspiciunile lor reciproce au ieşit rapid la iveală în timpul unei crize interne din Olanda din 1787-1788, când partidul „Patriot" profrancez a fost înlăturat de la putere de trupele prusace chemate de fermul Pitt cel Tânăr.

Diplomaţia mult mai activă a lui Pitt a reflectat nu doar personalitatea sa, ci şi revenirea generală şi semnificativă a Angliei în rândul puterilor după regresul din 1783. Pierderea Americii nu dăunase comerţului transatlantic al ţării; într-adevăr, exporturile către Statele Unite înfloreau şi atât această piaţă, cât şi cea a Indiei erau mult mai mari decât cele asupra cărora deţinea controlul Franţa. În cei şase ani dintre 1782 şi 1788, transportul maritim comercial al Marii Britanii s-a dublat. Revoluţia industrială era în curs, alimentată de cererea internă şi externă şi facilitată de un potop de invenţii noi; productivitatea agriculturii britanice păstra ritmul cu nevoile alimentare ale unei populaţii în creştere. Reformele fiscale ale lui Pitt au îmbunătăţit situaţia financiară a statului şi au acoperit datoriile, dar sume considerabile erau încă aprobate pentru flotă, care era puternică din punct de vedere numeric şi bine administrată. Sprijinindu-se pe aceste temelii mai solide, guvernul britanic a simţit că putea juca un rol extern mai activ atunci când interesele naţionale o cereau. În mare, liderii politici de la Whitehall şi Westminster nu preconizau însă izbucnirea, în viitorul apropiat, a unui război între marile puteri în Europa[215].

Însă motivul cel mai limpede pentru care Europa nu avea să fie zguduită de un conflict general părea să fie înrăutăţirea situaţiei Franţei. Câţiva ani după victoria din 1783, poziţia sa diplomatică păruse la fel de puternică precum întotdeauna; economia internă şi comerţul exterior cu Indiile de Vest şi Levantul creşteau rapid. Totuşi, costurile exorbitante ale războiului din 1778-1783 – care erau mai mari decât costurile celor trei războaie anterioare ale Franţei laolaltă – şi

neputința de a reforma sistemul financiar național au interacționat cu nemulțumirile politice tot mai mari, cu dificultățile economice şi cu starea socială proastă, discreditând *l'ancien régime*. Din 1787, pe măsură ce criza internă s-a accentuat, Franța a părut tot mai puțin capabilă să joace un rol decisiv în afacerile externe. Înfrângerea diplomatică din Olanda a fost cauzată în primul rând de faptul că guvernul francez a recunoscut că pur şi simplu nu îşi permitea să sprijine financiar un război împotriva Angliei şi a Prusiei, în timp ce revocarea sprijinului pentru Spania în controversa privind Golful Nootka a avut la bază contestarea de către adunarea franceză a dreptului lui Ludovic al XVI-lea de a declara război. Toate acestea nu prea sugerau că Franța ar căuta în scurt timp să răstoarne întreaga „veche ordine" a Europei.

Conflictul care avea să absoarbă energiile unei bune părți a continentului vreme de peste două decenii a început deci uşor şi inegal. Francezii erau preocupați doar de luptele interne în perioada ce a urmat căderii Bastiliei; şi, cu toate că radicalizarea crescândă a politicii franceze era un motiv de îngrijorare pentru anumite guverne străine, dezordinea provocată la Paris şi în provincii sugera că Franța nu juca un rol de mare însemnătate în raporturile de forțe europene. Din acest motiv, Pitt căuta să reducă cheltuielile militare britanice în februarie 1792, în vreme ce, în Est, cele trei mari monarhii erau mult mai interesate de împărțirea Poloniei. Evenimentele externe şi interne s-au precipitat, transformându-se în război doar odată cu înmulțirea zvonurilor privind comploturile emigranților de a restaura monarhia şi odată cu îndreptarea revoluționarilor francezi către o politică mai agresivă în ceea ce priveşte granițele. Manevrele lente şi nesigure ale armatelor aliate, pe măsură ce treceau de granițele franceze, au arătat cât de slab pregătite erau pentru această luptă, fapt care le-a permis în schimb revoluționarilor să revendice victoria după

confruntarea neorganizată de la Valmy (septembrie 1792). Abia în anul următor, când succesele armatelor franceze păreau să ameninţe Renania, Ţările de Jos şi Italia, iar execuţia lui Ludovic al XIV-lea a dovedit republicanismul radical al noului regim de la Paris, lupta şi-a asumat pe deplin dimensiunile strategice şi ideologice. Prusiei şi Imperiului Habsburgic, combatanţii iniţiali, li s-au alăturat acum o mulţime de alte state, în frunte cu Marea Britanie şi Rusia, printre care se numărau toţi vecinii Franţei.

Deşi, privind retrospectiv, este uşor de înţeles de ce această Primă Coaliţie (1793-1795) împotriva Franţei a eşuat lamentabil, rezultatul a fost surprinzător şi dezamăgitor la momentul respectiv; la urma urmei, şansele erau mai inegale decât în *orice* alt război anterior. Până la urmă, avântul deosebit al Revoluţiei Franceze a condus la adoptarea unor măsuri disperate – *levée en masse* şi mobilizarea tuturor resurselor naţionale posibile pentru a face faţă numeroşilor duşmani ai Franţei. În plus, după cum au observat numeroşi istorici, armata franceză fusese marcată de o perioadă foarte importantă de reformă – în ceea ce priveşte organizarea, planificarea personalului, artileria şi tactica de luptă – în cele două sau trei decenii de dinainte de 1789; ceea ce a făcut Revoluţia a fost să înlăture piedicile aristocrate din calea acestor idei noi şi să le ofere reformatorii oi ocazia (şi majoritatea) de a-şi pune conceptele în practică atunci când a izbucnit războiul Metodele „războiului total" aplicate pe frontul intern şi noile tactici de pe câmpul de luptă au părut să reflecte nou-eliberatele energii demagogice ale francezilor, în aceeaşi măsură în care manevrele prudente, fără tragere de inimă ale armatelor Coaliţiei erau simbolice pentru obiceiurile vechii ordini[216]. Cu o armată de circa 650.000 de oameni (iulie 1793), mânată de entuziasm şi dispusă să îşi asume riscurile pe care le presupuneau marşurile îndelungate şi tacticile agresive, francezii au cotropit în scurt timp teritorii învecinate – ceea ce însemna că, de atunci

înainte, costurile menținerii unei forțe enormi cădeau mai mult pe umerii populațiilor *din afara* granițelor Franței, fapt care permitea în schimb o anumită refacere a economiei franceze.

Orice putere care ar fi încercat să înfrâneze această expansiune năvalnică ar fi trebuit aşadar să conceapă mijloacele adecvate pentru a tempera această formă nouă şi supărătoare de război. Aceasta nu era o sarcină imposibilă. Operațiunile armatei franceze, condusă la început de Dumouriez, şi chiar şi campaniile mult mai vaste şi mai elaborate ale lui Napoleon scoteau la iveală organizarea şi pregătirea deficitare, precum şi aprovizionarea şi comunicațiile proaste, de care un inamic bine pregătit ar fi putut profita din plin. Însă unde se afla acest adversar bine pregătit? Nu era vorba că generalii mai în vârstă şi trupele care înaintau cu greu, încărcate de bagaje, ale Coaliției nu erau pregătite tactic în fața roiurilor de puşcaşi şi a coloanelor agresive de francezi. Ideea era însă că angajamentul politic şi claritatea strategică necesară le lipseau şi duşmanilor Franței. Evident, nu exista nicio ideologie politică extraordinară care să îi anime pe soldații şi pe cetățenii vechiului regim; într-adevăr, mulți dintre ei erau atraşi de ideile molipsitoare ale Revoluției, iar patriotismul local a putut fi folosit pentru a înfrâna hegemonia franceză abia mai târziu, când armatele lui Napoleon au transformat „eliberarea" în cucerire şi jaf.

În plus, în această fază timpurie, doar câțiva dintre membrii Coaliției au luat în serios amenințarea franceză. Nu a existat un acord general în privința obiectivelor şi a strategici între diverşii membri ai alianței, a cărei unitate precară s-a manifestat prin cererile toi mai mari de subvenții britanice, însă nu şi prin altceva. Mai presus de toate, primii ani ai Războiului Revoluționar s-au suprapus cu şi au fost eclipsați de moartea Poloniei. În ciuda condamnării necruțătoare a Revoluției Franceze, Ecaterina a II-a era mai

preocupată de ştirbirea independenței Poloniei decât de trimiterea unor trupe în Renania. Acest lucru a făcut ca guvernul prusac, neliniştit şi adus la realitate de primele campanii din Vest, să mute tot mai mulți soldați dinspre Rin spre Vistula, lucru care a forțat Austria să mențină 60.000 de oameni la granița de nord, în cazul în care Rusia şi Prusia ar fi înaintat către teritoriile poloneze rămase. Când a avut loc a treia şi ultima împărțire, în 1795, era mai mult decât evident că Polonia îi fusese Franței un aliat mai eficient pe patul de moarte decât ca stat funcțional, viu. Până atunci, Prusia ceruse deja pacea şi abandonase malul stâng al Rinului în mâinile francezilor, lăsând Germania într-o stare de neutralitate neplăcută şi îngăduindu-i Franței să îşi îndrepte atenția în altă parte; majoritatea statelor germane mai mici urmaseră exemplul prusac; Olanda fusese cotropită şi transformată în Republica Batavă; iar Spania, părăsind Coaliția, revenise la alianța sa antibritanică cu Franța.

Astfel, mai rămăseseră doar Sardinia-Piemont, care a fost zdrobită la începutul anului 1796 de Napoleon, Imperiul Habsburgic lipsit de noroc, ce a fost alungat dintr-o mare parte a Italiei şi forțat să accepte Pacea de la Campo Formio (octombrie 1797), şi Marea Britanie. În ciuda dorinței lui Pitt cel Tânăr de a-l imita pe tatăl său, ținând în frâu expansionismul francez, guvernul britanic nu a putut continua războiul cu hotărârea şi claritatea strategică necesară[217]. Corpul expediționar trimis în Flandra şi în Olanda sub conducerea ducelui de York în 1793–1795 nu avea nici torța şi nici competența necesare pentru a înfrunta armata franceză, iar rămăşițele sale s-au întors în cele din urmă acasă prin Bremen. În plus, aşa cum se mai întâmplase adesea şi cum s-a mai întâmplat şi de atunci înainte, miniştrii (precum Dundas sau Pitt) au preferat „metoda britanică de război" – operațiuni în colonii, blocadă maritimă şi raiduri pe coasta inamicului –, şi nu operațiuni continentale la scară mare. Date fiind superioritatea

copleşitoare a Royal Navy şi dezintegrarea echivalentului său francez, aceasta părea o opțiune atrăgătoare şi uşoară. Însă pierderile suferite de trupele britanice în urma bolilor contractate în timpul operațiunilor din 1793–1796 din Indiile de Vest însemnau că Londra plătea scump pentru aceste diversiuni strategice: 40.000 de oameni au fost ucişi şi alți 40.000 rămăseseră inapți de luptă – mai multe victime decât în Războiul Peninsular din Spania –, iar campaniile costaseră pe puțin 16 milioane de lire. Totuşi, e incert dacă dominația britanică tot mai mare pe teatrele de război din afara Europei sau operațiunile sale periferice împotriva oraşelor Dunkerque şi Toulon compensau puterea crescândă a Franței în Europa. În cele din urmă, subvențiile solicitate de Prusia şi de Austria pentru a-şi menține armatele pe câmpul de luptă au crescut alarmant şi erau imposibil de oferit. Cu alte cuvinte, strategia britanică fusese în acelaşi timp ineficientă şi costisitoare, iar în 1797 temeliile întregului sistem au fost zdruncinate – cel puțin temporar – de suspendarea plăților în numerar de către Banca Angliei şi de revoltele marinarilor de la Spithead şi Nore. În acea perioadă tulbure, austriecii, epuizați, au cerut pacea şi s-au alăturat tuturor celorlalte state ce recunoşteau supremația Franței în Europa de Vest.

Dacă britanicii nu au putut învinge Franța, guvernul revoluționar nu putea, în schimb, să submineze supremația navală a inamicului. Primele încercări de a invada Irlanda şi de ataca coastele vestice ale Angliei nu au realizat mare lucru, deşi cauzele au fost în aceeaşi măsură vremea şi apărarea locală. În ciuda spaimei temporare provocate de suspendarea plăților în numerar din 1797, sistemul britanic de credite s-a ținut pe poziții. Intrarea Spaniei şi a Țărilor de Jos în război de partea Franței a dus la zdrobirea flotei spaniole în dreptul Capului Saint Vincent (februarie 1797) şi la loviturile dure pe care le-au primit olandezii la Camperdown (octombrie 1797). Noii aliați ai Franței au fost nevoiți să sufere şi pierderea treptată a coloniilor lor de peste

mări – din Indiile de Est de Vest, Colombo, Malacca şi Capul Bunei Speranţe, care ofereau pieţe noi pentru comerţul britanic şi baze suplimentare pentru escadrele navale. Nefiind dispuşi să achite preţul ridicat cerut de guvernul francez pentru pace, Pitt şi miniştrii săi au hotărât să continue lupta, introducând impozitul pe venit şi făcând noi împrumuturi pentru a plăti pentru ceea ce – dat fiind că trupele franceze se adunau de-a lungul coastei Canalului Mânecii – devenise o luptă atât pentru supravieţuirea naţională, cât şi pentru siguranţa Imperiului.

Aşadar, aceasta era dilema strategică fundamentală cu care s-au confruntat atât Franţa, cât şi Marea Britanie în următoarele două decenii de război. Ca balena şi elefantul, fiecare era de departe cea mai mare creatură de pe teritoriul său. Însă controlul britanic asupra rutelor maritime nu putea distruge de unul singur hegemonia Franţei în Europa, iar măiestria militară a lui Napoleon nu îi putea face pe insulari să capituleze. În plus, întrucât teritoriile dobândite de Franţa şi intimidarea politică a vecinilor săi au stârnit resentimente serioase, guvernul de la Paris nu putea fi sigur că celelalte puteri continentale vor accepta permanent supremaţia Franţei atât timp cât Marea Britanie – oferind subvenţii, muniţie şi, poate, trupe – rămânea independentă. Fireşte, acesta era şi punctul de vedere al lui Napoleon, care afirma în 1797: „Să ne concentrăm eforturile asupra construirii flotei noastre şi a distrugerii Angliei. De îndată ce facem asta, Europa este la picioarele noastre”[218]. Însă acest obiectiv al francezilor nu putea fi atins decât aplicând o strategie maritimă şi comercială de succes împotriva Angliei, de vreme ce victoriile militare pe uscat nu erau de ajuns; la fel cum britanicii trebuiau să provoace supremaţia continentală a lui Napoleon – prin intervenţie directă şi câştigarea unor aliaţi –, din moment ce nici supremaţia lor pe mare nu era de ajuns. Atât timp cât unul din combatanţi era de neînvins pe uscat, iar celălalt pe mare, fiecare se simţea ameninţat şi nesigur;

şi, prin urmare, fiecare îşi căuta mijloace şi aliaţi noi cu ajutorul cărora să încline balanţa.

Încercarea lui Napoleon de a modifica balanţa de putere era, în mod caracteristic, îndrăzneaţă – şi riscantă: profitând de poziţia slabă a Angliei în Marea Mediterană, în vara anului 1798, el a invadat Egiptul cu 31.000 de soldaţi, ocupând astfel o poziţie din care putea domina Levantul, Imperiul Otoman şi ruta spre India. Aproape în acelaşi timp, englezii erau distraşi de o nouă expediţie franceză în Irlanda. Fiecare din aceste atacuri, dacă ar fi fost pe deplin eficace, ar fi însemnat o lovitură teribilă pentru poziţia precară a Marii Britanii. Însă invazia din Irlanda a fost la scară mică şi tardivă, fiind înfrânată la începutul lunii septembrie, când întreaga Europă aflase deja de înfrângerea flotei franceze de către Nelson la Aboukir şi de „robia" lui Napoleon din Egipt. După cum bănuise Parisul, un astfel de obstacol i-a încurajat să renunţe la neutralitate pe toţi cei care nu acceptau supremaţia franceză şi să intre în războiul celei de-a Doua Coaliţii (1798–1800). Pe lângă state mai mici, precum Portugalia şi Napoli, Rusia, Austria şi Turcia erau acum de partea englezilor, adunându-şi armatele şi negociind subvenţii. Date fiind pierderea Minorcăi şi a Maltei, înfrângerea din Elveţia şi Italia în faţa forţelor austro-ruse şi neputinţa lui Napoleon de a obţine victoria în Levant, Franţa părea să aibă probleme mari.

Cu toate acestea, a doua coaliţie, la fel ca prima, avea o temelie politică şi strategică şubredă[219]. Prusia era marele absent, astfel încât nu putea fi deschis niciun front german nordic. O campanie prematură a regelui din Napoli a dus la un dezastru, iar o expediţie anglo-rusă slab pregătită în Olanda nu a reuşit să ridice la luptă populaţia locală şi a fost nevoită în cele din urmă să se retragă. Departe de a trage concluzia că operaţiunile continentale trebuiau să fie de proporţii mai mari şi profund conştient de dificultăţile financiare şi politice pe care le implica strângerea unei

armate vaste, guvernul britanic a apelat la politica sa tradiţională a „descinderilor" pe coasta inamicului; însă atacurile lor de mică amploare din Belle-Isle, Ferrol, Câdiz şi din alte locuri nu au îndeplinit niciun obiectiv strategic util. Şi mai rău, austriecii şi ruşii nu au cooperat pentru apărarea Elveţiei, iar ruşii au fost împinşi spre est, în munţi; din această pricină, nemulţumirea ţarului vizavi de aliaţii săi s-a intensificat, transformându-se într-o profundă suspiciune faţă de politica britanică şi o disponibilitate de a negocia cu Napoleon, care se întorsese din Egipt în Franţa. Retragerea Rusiei a făcut ca toată furia francezilor să se reverse asupra austriecilor, la Marengo şi Hochstadt (în iunie 1800), iar şase luni mai târziu la Hohenlinden, fapt care a silit din nou Viena să ceară pacea. Întrucât Prusia şi Danemarca au profitat de această răsturnare de situaţie pentru a cotropi Hanovra, iar Spania a declanşat o invazie în Portugalia, englezii au rămas practic singuri în 1801, la fel cum fuseseră trei ani mai devreme. În Europa de Nord, Rusia, Danemarca, Suedia şi Prusia se reuniseră într-o nouă Ligă a Neutralităţii Armate.

În schimb, în campaniile maritime şi din afara Europei, englezii se descurcaseră din nou relativ bine. Malta fusese capturată de la francezi, oferind astfel flotei britanice o bază strategică vitală. Flota daneză, prima linie a proiectului noii Ligi a Neutralităţii Armate de a exclude comerţul britanic din Marea Baltică, a fost zdrobită în dreptul Copenhagăi (deşi asasinarea cu câteva zile mai devreme a ţarului Paul a marcat oricum sfârşitul Ligii). Tot în martie 1801, o expediţie britanică a învins armata franceză la Alexandria, fapt care a condus apoi ia retragerea completă a francezilor din Egipt. Şi mai departe, forţele britanice din India l-au copleşit pe Tipu Sultan, sprijinit de francezi, în Mysore şi au continuat să obţină şi alte victorii în nord. Posesiunile franceze, olandeze, daneze şi suedeze din Indiile de Vest au căzut la rândul lor în mâinile englezilor.

Cu toate acestea, absenţa unui aliat continental important

în 1801 şi campaniile anglo-franceze fără rezultat i-au făcut pe numeroşi politicieni englezi să se gândească la pace; iar aceste sentimente erau întărite de solicitările cercurilor comerciale, al căror comerț suferea în Marea Mediterană şi, într-o măsură mai mică, în Marea Baltică. Demisia lui Pitt din pricina controversei privind emanciparea catolicilor a grăbit negocierile. Potrivit calculelor lui Napoleon, o perioadă de pace nu implica pierderi prea mari: consolidarea influenței franceze în statele-satelit avea să continue, în vreme ce englezii cu siguranță nu mai aveau să se bucure de privilegiile lor comerciale şi diplomatice. interioare din aceste zone; flota franceză, dispersată în mai multe porturi, putea fi concentrată şi reconstruită; iar economia se putea reface înaintea următoarei runde de luptă. În consecință, opinia britanicilor – ce nu au criticat aspru guvernul după încheierea Păcii de la Amiens (martie 1802) – s-a schimbat treptat atunci când au observat că Franța continua lupta cu alte mijloace. Comerțului britanic i s-a refuzat pătrunderea într-o mare parte a Europei. Londra a primit instrucțiuni ferme de a nu se amesteca în afacerile olandeze, elvețiene şi italiene. Au fost raportate intrigi şi agresiuni ale francezilor din Muscat până în Indiile de Vest şi din Turcia până în Piemont. Aceste relatări, precum şi dovada unui program francez de construire a unor nave de război pe scară mare au determinat guvernul britanic condus de Addington să refuze retrocedarea Maltei şi, în mai 1803, să transforme un război rece în unul fierbinte[220].

Această rundă finală a celor şapte mari războaie anglo-franceze purtate între anii 1689 şi 1815 avea să dureze 12 ani, punându-i pe combatanți mai serios la încercare decât toate celelalte. La fel ca înainte, fiecare combatant avea diferite puncte forte şi puncte slabe. În ciuda anumitor reduceri ale flotei, Royal Navy ocupa o poziție deosebit de puternică atunci când au reînceput ostilitățile. În vreme ce

escadre puternice au impus o blocadă asupra coastei franceze, imperiile de peste hotare ale Franței şi sateliților săi erau recucerite în mod sistematic. Saint-Pierre şi Miquelon, Sfânta Lucia, Tobago şi Guyana Olandeză au fost cucerite înainte de Trafalgar, apoi s-a avansat tot mai mult în India; Capul Bunei Speranțe a căzut în 1806; Curaçao şi Indiile de Vest daneze în 1807; câteva dintre Insulele Moluce în 1808; Cayenne, Guyana Franceză, San Domingo, Senegalul şi Martinica în 1809; Guadalupe, Mauritius, Amboina şi Banda în 1810; Java în 1811. Din nou, toate acestea nu au avut un impact *direct* asupra balanței europene, însă au consolidat supremația britanică de peste mări şi au oferit „supape" noi pentru exporturile ce nu aveau acces în Antwerp şi Lenghorn; şi, chiar şi în fazele incipiente, l-au determinat pe Napoleon să se gândească la invadarea părții de sud a Angliei mai serios ca oricând. Dat fiind că Marea Armată se reunea la Boulogne, iar Pitt, înverşunat, s-a reîntors în funcția de prim-ministru în 1804, fiecare tabără aştepta cu nerăbdare confruntarea finală, decisivă.

În realitate, campaniile navale şi pe uscat dintre anii 1805 şi 1808, în ciuda mai multor bătălii celebre, au scos la iveală din nou constrângerile strategice ale războiului. Armata franceză era de cel puțin trei ori mai mare şi mult mai experimentată decât cea britanică, însă trebuia să fie stăpână pe mare înainte de a debarca în siguranță în Anglia. Din punct de vedere numeric, flota franceză era remarcabilă (aproximativ 70 de vase de linie), o mărturie a resurselor pe care le putea concentra Napoleon; şi a fost sprijinită de flota spaniolă (peste 20 de vase de linie) atunci când această țară a intrat în război, la sfârşitul anului 1804. Totuşi, flotele franco-spaniole erau dispersate în vreo şase porturi, iar îmbinarea lor implica riscul să dea peste o flotă regală mult mai experimentată în luptă. Înfrângerea teribilă a acestor flote la Trafalgar, în octombrie 1805, a ilustrat „diferența calitativă" dintre flotele rivale într-un mod absolut

devastator. Totuşi, dacă această victorie dramatică a protejat Insulele Britanice, ea nu a reuşit să submineze poziția lui Napoleon pe uscat. Din acest motiv, Pitt se străduise să atragă Rusia şi Austria într-o a treia coaliție, plătind câte 1.750.000 de lire pentru fiecare sută de mii de oameni pe care i-ar fi adus pe câmpul de luptă împotriva francezilor. Însă, chiar înainte de Trafalgar, Napoleon îşi grăbise armata din Boulogne spre Dunărea superioară, anihilându-i pe austrieci la Ulm, iar apoi continuându-şi drumul spre est şi strivind o armată austro-rusă de 85.000 de oameni la Austerlitz, în decembrie. Întrucât Viena, demoralizată, cerea pacea pentru a treia oară, francezii îşi puteau impune din nou controlul asupra peninsulei italice, determinând o retragere rapidă a forțelor anglo-ruse de aici[221].

Indiferent dacă vestea acestor lovituri groaznice a provocat moartea lui Pitt la începutul anului 1806, ea a scos din nou la iveală dificultatea de a înfrânge un geniu militar precum Napoleon. Într-adevăr, anii următori au marcat apogeul dominației franceze în Europa (vezi harta 7). Prusia, a cărei abținere slăbise coaliția, a declarat în pripă război Franței în octombrie 1806 şi a fost zdrobită aceeaşi lună. Vastele şi încăpățânatele armate ruse erau o cu totul altă chestiune, însă, după câteva bătălii, şi ele au fost grav rănite în lupta de la Friediand (iunie 1807). În urma tratatelor de pace de la Tilsit, Prusia a fost transformată practic într-un satelit, iar Rusia, deşi a scăpat uşor, a acceptat să interzică comerțul cu britanicii şi a promis în cele din urmă să adere la o alianță cu Franța. Dat fiind că sudul şi mare parte din vestul Germaniei s-au contopit în Confederația Rinului, vestul Poloniei a fost transformat în Marele Ducat al Varşoviei, Spania, Italia şi Țările de Jos erau subjugate, iar Sfântul Imperiu Roman se apropia de sfârşit, nu mai exista niciun stat independent – şi niciun aliat pentru Anglia – între Portugalia şi Suedia. În schimb, acest lucru i-a oferit lui Napoleon ocazia de a ruina „națiunea de comercianți" în cel mai grăitor mod:

interzicându-le comerțul cu Europa şi afectându-le economia, acumulând în acelaşi timp, pentru propriile scopuri, lemnul, catargele şi alte resurse necesare pentru construirea corăbiilor, care acum îi erau refuzate flotei britanice. Indirect, englezii aveau să fie slăbiți înaintea unui nou atac direct. Deoarece Marea Britanie depindea de piețele europene în ceea ce priveşte exporturile, de catargele baltice şi de stejarul dalmat pentru flota sa, amenințarea era imensă. În cele din urmă, câştigurile reduse din export nu mai aveau să furnizeze Londrei banii de care avea nevoie pentru a le oferi subvenții unor aliați şi pentru a cumpăra bunurile necesare propriilor corpuri expediționare.

Harta 7. Europa la apogeul puterii napoleoniene, 1810

Mai mult ca oricând, în acest război, factorii economici s-au împletit cu strategia. În această etapă centrală a duelului anglo-francez pentru supremație, între decretele napoleoniene de la Berlin/Milano de interzicere a comerțului cu Marea Britanie (1806–1807) şi retragerea francezilor de la Moscova din 1812, meritele celor două sisteme rivale necesită o analiză mai amănunțită. Întrucât fiecare rival încerca să îl ruineze pe celălalt din punct de vedere economic, orice slăbiciune mai pronunțată avea să iasă mai devreme sau mai târziu la iveală – şi să aibă consecințe politice cumplite în ceea ce priveşte puterea.

Fără nicio îndoială, dependența neobişnuit de mare a Marii Britanii de comerțul exterior a făcut-o foarte vulnerabilă în fața embargoului impus de „Sistemul Continental" al lui Napoleon[222]. În 1808 şi din nou în 1811–1812, războiul comercial purtat de Franța şi de sateliții săi mai docili (de exemplu, danezii) a generat o criză a exporturilor britanice. Cantități imense de produse erau îngrămădite în depozite, iar docurile londoneze erau pline până la refuz de produse agricole coloniale. Şomajul din oraşe şi neliniştea din comitate au sporit temerile oamenilor de afaceri şi i-au făcut pe numeroşi economişti să ceară pacea; la fel şi creşterea amețitoare a datoriei naționale. Când relațiile cu Statele Unite s-au înrăutățit, iar exporturile către această piață importantă s-au năruit după 1811, presiunile economice păreau aproape insuportabile.

Şi totuşi, în fapt, aceste presiuni au fost suportate, mai ales pentru că nu au fost aplicate atât de mult timp (sau în mod consecvent), astfel încât să îşi facă pe deplin efectul. Revoluția din Spania împotriva hegemoniei franceze a domolit criza economică din 1808 din Marea Britanie, la fel cum ruptura dintre Rusia şi Napoleon a uşurat criza din 1811–1812, permițând bunurilor britanice să ajungă în regiunea baltică şi în Europa de Nord. În plus, în toată această

perioadă au fost aduse pe continent prin contrabandă cantități imense de produse britanice şi de reexporturi coloniale, obținându-se profituri colosale, de obicei cu complicitatea autorităților locale mituite; din Helgoland până la Salonic, produsele agricole interzise erau transportate pe rute ocolitoare până la clienții nerăbdători – după cum mai târziu au călătorit între Canada şi New England, în timpul războiului anglo-american din 1812. În cele din urmă, economia britanică bazată pe export a putut fi susținută şi prin intensificarea comerțului cu regiunile neatinse de Sistemul Continental sau de politica americană „a încetării legăturilor": Asia, Africa, Indiile de Vest, America Latină (în ciuda tuturor eforturilor guvernatorilor spanioli locali) şi Orientul Apropiat. Din toate aceste motive şi în ciuda subminării grave a comerțului britanic pe *unele* piețe şi pe o *anumită* perioadă, tendința generală era clară: exporturile totale ale produselor britanice au crescut de la 21.700.000 de lire (1794–1796) la 37.500.000 de lire (1804–1806), iar apoi la 44.400.000 de lire (1814–1816).

Celălalt motiv crucial pentru care economia britanică nu s-a prăbuşit sub presiunile externe a fost că, din păcate pentru Napoleon, revoluția industrială era în plină desfăşurare. Este limpede că aceste două evenimente istorice majore au interacționat în numeroase şi neobişnuite feluri: comenzile guvernamentale de armament au stimulat comerțul cu fier, oțel, cărbune şi lemn, cheltuielile bugetare enorme (estimate la 29% din produsul intern brut) au afectat practicile financiare, iar noile piețe de export au accelerat producția din anumite fabrici, la fel cum „contrablocada" franceză a micşorat-o. Modul în care războaiele revoluționare şi napoleoniene au afectat creşterea economiei britanice *în ansamblu* este un subiect complex şi controversat şi încă e analizat de istorici, majoritatea fiind acum de părere că ideile anterioare despre ritmul rapid al industrializării britanice în aceste decenii sunt exagerate. Ceea ce *este* însă limpede e

faptul că economia a crescut pe tot parcursul acestei perioade. Producția de fontă, de doar 68.000 de tone în 1788, crescuse deja la 244.000 de tone în 1806, situându-se la 325.000 de tone în 1811. Industria bumbacului, relativ nouă înainte de război, s-a dezvoltat ameţitor în următoarele două decenii, atrăgând mai multe utilaje, mai multă energie cu abur, mai mult cărbune şi mai multă forță de muncă; până în 1815, produsele din bumbac deveniseră de departe principalul export al Marii Britanii. Numeroase docuri noi şi, în interiorul țării, o mulțime de canale noi, drumuri şi căi feroviare au îmbunătățit comunicațiile şi au stimulat producția. Indiferent dacă acest „boom" ar fi fost şi mai mare dacă nu ar fi existat lupta militară şi navală cu Franța, în realitate, productivitatea şi bogăția britanice creşteau rapid – şi puteau ajuta la îndurarea poverilor impuse de Pitt şi de succesorii săi pentru a acoperi costurile de război. De exemplu, drepturile vamale şi accizele au crescut de la 13.500.000 de lire (1793) la 44.800.000 de lire (1815), în vreme ce câştigurile de pe urma noilor impozite pe venit şi pe proprietate au crescut de la 1.670.000 de lire în 1799 la 14.600.000 de lire în ultimul an de război. De fapt, între 1793 şi 1815 guvernul britanic a strâns suma ameţitoare de 1.217.000.000 de lire din impozite directe şi alte 440.000.000 de lire din împrumuturi de pe piețele financiare fără să îşi epuizeze posibilitățile – spre marea uimire a lui Napoleon, mai conservator din punct de vedere fiscal. În ultimii ani de război, care au fost critici, guvernul împrumuta peste 25 de milioane de lire anual, fapt care îi oferea un avantaj decisiv[223]. Fără îndoială, englezii erau impozitați mult peste limitele concepute de birocrații secolului al XVIII-lea, iar datoria națională aproape s-a triplat; însă noua bogăție a făcut ca toate aceste poveri să fie îndurate mai uşor – şi le-a permis, în ciuda dimensiunii şi populației mai reduse, să suporte costurile de război mai bine decât impunătorul imperiu napoleonian.

Istoria economiei franceze între 1789 şi 1815 şi a capacităţii sale de a susţine un război la scară mare este un subiect şi mai complicat de descâlcit pentru istorici[224]. Căderea *vechiului regim* şi dezordinea ce a urmat au provocat fără îndoială o diminuare a activităţii economice franceze pentru o vreme. În acelaşi timp, entuziasmul public exagerat vizavi de Revoluţie şi mobilizarea resurselor naţionale pentru a le face faţă duşmanilor străini au condus la o creştere spectaculoasă a producţiei de tunuri, arme mici şi alte echipamente militare, fapt care a stimulat comerţul cu fier şi produse textile, în plus, anumite obstacole economice ale vechii ordini, precum tarifele interne, au fost înlăturate, iar reformele juridice şi administrative ale lui Napoleon au sprijinit perspectivele modernizării. Deşi consulatul şi imperiul au condus la reapariţia multor trăsături ale regimului monarhic (de exemplu, încrederea în bancherii privaţi), acest fapt nu a împiedicat o dezvoltare constantă a economiei, alimentată în mod natural de creşteri ale populaţiei, stimulul cheltuielilor bugetare, o protecţie tarifară mai mare şi introducerea anumitor tehnologii noi.

Cu toate acestea, pare evident că rata de creştere a economiei franceze era mult mai mică decât a Marii Britanii. Motivul cel mai profund pentru această situaţie era că sectorul agricol, de departe cel mai mare, s-a schimbat foarte puţin: deoarece înlocuirea seniorului cu ţăranii săi nu constituia o revoluţie *agricolă*, iar politicile susţinute sus şi tare, precum cultivarea sporită de sfeclă-de-zahăr (în locul trestiei-de-zahăr din coloniile britanice), au avut rezultate modeste. Din cauza comunicaţiilor slabe, fermierii erau încă legaţi de pieţele locale, iar inovaţiile radicale nu erau foarte stimulate. Această mentalitate conservatoare putea fi observată şi în sectorul industrial în formare, unde utilajele noi şi întreprinderile la scară mare din domeniul, să zicem, al producţiei de fier constituiau mai degrabă excepţia decât

regula. Desigur, se înregistrau progrese însemnate, însă multe dintre ele se aflau sub influența denaturată a războiului şi a blocadei navale britanice. Astfel, industria bumbacului a beneficiat de pe urma Sistemului Continental în măsura în care a fost protejată de concurența superioară britanică (nemaivorbind de concurența statelor neutre sau a statelor-satelit, ale căror bunuri erau respinse din cauza tarifelor franceze ridicate); şi a mai beneficiat şi de piața internă lărgită, de vreme ce, prin cucerirea de către Napoleon a teritoriilor învecinate, numărul de „francezi" a crescut de la 25 de milioane în 1789 la 44 de milioane în 1810. Însă acest lucru a fost contrabalansat de lipsa şi de prețul ridicat ale bumbacului neprelucrat, precum şi de amânarea introducerii tehnicilor noi din Anglia. În ansamblu, industria franceză a ieşit din război într-o stare mult *mai puțin competitivă* din cauza protejării de rivalii externi.

Impactul blocadei navale a amplificat această repliere spre sine a economiei franceze[225]. Sectorul său atlantic, care s-a dezvoltat cel mai rapid în secolul al XVIII-lea, fiind (aşa cum fusese cazul şi în Marea Britanie) un posibil catalizator-cheie al industrializării, a fost tot mai mult blocat de marina britanică. Pierderea oraşului Santo Domingo a constituit o lovitură puternică pentru comerțul atlantic francez. Şi alte colonii şi investiții de peste mări au fost pierdute şi, după 1806, până şi comerțul prin zone neutre a fost oprit. Bordeaux a fost grav afectat. Nantes a rămas fără negoțul profitabil cu sclavi. Până şi Marsilia, care mai avea parteneri comerciali în hinterland şi în nordul Italiei, a suferit o diminuare a producției industriale la un sfert între 1789 şi 1813. În opoziție, regiunile din nordul şi estul Franței, precum Alsacia, se bucurau de siguranța comerțului terestru. Totuşi, deşi aceste zone şi locuitorii lor, precum viticultorii şi filatorii de bumbac, obțineau profit în mediul lor protejat, impactul *general* asupra economiei franceze era mult mai puțin satisfăcător. „Dezindustralizată" în sectorul

său atlantic, izolată de o mare parte a lumii exterioare, ea şi-a întors privirea către țărani, către comerțul din micile oraşe şi către industriile localizate, necompetitive şi relativ mărunte.

Dat fiind acest conservatorism economic – şi, în unele cazuri, dovezile clare de înapoiere –, capacitatea francezilor de a finanța decenii de război între marile puteri pare cu atât mai remarcabilă[226]. Deşi mobilizarea populației de la începutul şi mijlocul anilor 1790 constituie un motiv la îndemână, ea nu poate explica epoca napoleoniană propriu-zisă, când trebuia plătită o armată de peste 500 000 de oameni (care, probabil, avea nevoie de 150 000 de recruți noi în fiecare an). Cheltuielile militare, care se ridicau deja la cel puțin 462 de milioane de franci în 1807, crescuseră la 817 milioane de franci în 1813. Deloc surprinzător, veniturile normale nu puteau acoperi astfel de cheltuieli. Impozitele directe nu erau deloc agreate în țară şi, prin urmare, nu puteau fi mărite în mod substanțial – lucru care explică în primul rând revenirea lui Napoleon la taxele pe tutun şi sare, precum şi la celelalte taxe indirecte ale *vechiului regim*; însă nici acestea, nici diversele taxe de timbru şi comisioane vamale nu au putut împiedica un deficit anual de sute de milioane de franci. Înființarea Băncii Franței, e adevărat, alături de o gamă largă de mecanisme şi instituții financiare, a permis statului să ducă o politică mascată a bancnotelor, menținându-se astfel pe linia de plutire – în ciuda ostilității proclamate a împăratului în ceea ce priveşte contractarea unor împrumuturi. Însă nici măcar aceasta nu a fost de ajuns. Gaura nu putea fi acoperită decât altundeva.

De fapt, într-o mare măsură, deşi necuantificabilă, imperialismul napoleonian a fost acoperit prin jaf. Acest proces începuse la nivel intern, odată cu confiscarea şi vânzarea proprietăților aşa-zişilor „duşmani ai Revoluției”[227]. Atunci când campaniile militare de apărare a revoluției purtaseră armatele franceze pe teritoriile învecinate, părea

normal ca locuitorii acestora să le plătească. Ca să o spunem pe şleau, războiul susținea războiul. Confiscând proprietățile feudale şi ale Coroanei din țările înfrânte, jefuind în mod direct armatele, garnizoanele, muzeele şi vistieriile inamicului, impunând despăgubiri de război în bani sau în natură, încartiruind regimente franceze în statele-satelit şi cerându-le apoi acestora să aprovizioneze contingentele, Napoleon nu doar şi-a acoperit cheltuielile militare enorme, ci a obținut şi profituri însemnate pentru Franța – şi pentru el însuşi. Sumele dobândite de administratorii acestui *domaine extraordinaire* în perioada cea mai înfloritoare a Franței au fost remarcabile şi, în anumite privințe, au prefigurat prădarea sateliților şi a inamicilor cuceriți de Germania nazistă în al Doilea Război Mondial. De exemplu, Prusia a trebuit să plătească daune în valoare de 311 milioane de franci după înfrângerea de la Jena, adică jumătate din venitul obişnuit al guvernului francez. După fiecare înfrângere, Imperiul Habsburgic era forțat să cedeze teritorii *şi* să achite despăgubiri însemnate. Între 1805 şi 1812, în Italia, circa jumătate din taxele colectate le reveneau francezilor. Acest lucru avea avantajul dublu de a ține o mare parte a colosalei armate franceze *în afara* țării şi de a-l proteja pe contribuabilul francez de costurile totale ale războiului. Dacă armata, condusă de genialul său lider, avea în continuare succes, sistemul părea invulnerabil. Aşadar, nu era o surpriză să îl auzi pe împărat spunând adesea:

> Puterea mea depinde de glorie, iar gloria mea de victoriile pe care le-am obținut. Puterea mea va dispărea dacă nu o voi hrăni cu noi glorii şi cu noi victorii. Prin cuceriri am ajuns ceea ce sunt şi doar cuceririle îmi pot permite să îmi mențin poziția[228].

În acest caz, cum *ar fi putut* fi înfrânt Napoleon? Singură, Marea Britanie, căreia îi lipseau efectivele militare, nu reuşea. Iar atacarea Franței de către oricare adversar continental era întotdeauna sortită eşecului. Momentul prost

ales al intrării Prusiei în război, în 1806, a dovedit acest lucru, deşi nu i-a oprit pe austriecii frustraţi să reia ostilităţile împotriva Franţei la începutul anului 1809; totuşi, deşi Austria a luptat cu îndârjire în bătăliile de la Echmühl şi Aspern, înfrângerile de la Wagram au forţat din nou Viena să ceară pacea şi să cedeze noi teritorii Franţei şi aliaţilor săi. În plus, succesele Franţei împotriva Austriei urmaseră la scurt timp după pătrunderea lui Napoleon în Spania pentru a înăbuşi revolta de acolo. Aşadar, se părea că, oriunde s-ar fi opus cineva voinţei împăratului, acesta era rapid pus la punct. Şi, cu toate că pe mare britanicii au dat dovadă de o cruzime asemănătoare împotriva inamicilor, reali sau potenţiali, ca în atacul de la Copenhaga (august 1807), ei încă aveau tendinţa de a irosi resursele militare în raiduri mărunte în largul coastelor de sud ale Italiei, în atacul stupid asupra oraşului Buenos Aires şi în operaţiunea dezastruoasă din Walcheren, în vara anului 1809[229].

Totuşi, exact atunci când sistemul lui Napoleon părea imbatabil, au început să apară primele fisuri semnificative în edificiul imperial. În ciuda victoriilor militare succesive, numărul victimelor franceze din aceste bătălii fusese foarte mare – 15.000 de morţi la Eylau şi 12.000 la Friediand, 23.000 de oameni ucişi sau care s-au predat la Bailen, 44.000 de victime la Aspern şi alte 30.000 la Wagram. Trupele experimentate erau din ce în ce mai rare, cel puţin în afara regimentelor gărzii; de exemplu, în 1809, dintre cei 148.000 de soldaţi din *Armée de l'Allemagne* (cu excepţia gărzii), 47.000 erau recruţi minori[230]. Deşi în armata lui Napoleon, ca şi în cea a lui Hitler, existau numeroşi soldaţi din teritoriile cucerite şi din statele-satelit, efectivele franceze, în mod clar, se împuţinau; în acelaşi timp, imprevizibilul ţar avea rezerve enorme şi, chiar şi după Wagram, încăpăţânaţii şi nemulţumiţii austrieci aveau „o armată potenţială" considerabilă. Toate acestea aveau să capete sens în viitorul apropiat.

Mai mult, pătrunderea lui Napoleon în Spania la sfârşitul anului 1808 nu „a decis" această campanie, aşa cum îşi imaginase el în mod naiv. Împrăştiind armatele spaniole formale, încurajase în mod necugetat populaţia locală să recurgă la războiul de gherilă, care era şi mai dificil de suprimat şi care amplifica problemele logistice ale forţelor franceze. Întrucât populaţia locală refuza să îi ofere alimente, armata franceză depindea în mod critic de propriile linii precare de aprovizionare. În plus, transformând Spania şi, mai mult, Portugalia în câmpuri de luptă, Napoleon alesese neintenţionat una dintre puţinele regiuni în care britanicii, încă precauţi, puteau fi convinşi să se implice, la început timid, iar apoi mai încrezători, văzând cum Wellington exploata simpatiile locale, geografia peninsulei, supremaţia pe mare şi – nu în ultimul rând – propriile regimente tot mai experimentate pentru a stăvili şi a diminua elanul francezilor. Cele 25.000 de victime pe care le-a înregistrat armata lui Massena în marşul său inutil împotriva Lisabonei din 1810–1811 erau un prim semn al faptului că „ulcerul spaniol" nu putea fi perforat, nici măcar atunci când 300.000 de francezi au fost detaşaţi la sud de Pirinei[231].

Pe lângă faptul că a slăbit Franţa, problema spaniolă a diminuat în acelaşi timp presiunile la care era supusă Marea Britanie, atât din punct de vedere strategic, cât şi comercial. La urma urmei, în majoritatea războaielor anglo-franceze anterioare, Spania luptase de partea Franţei – ceea ce constituise nu doar o ameninţare dinspre ţărm către Gibraltar şi una dinspre mare (sub forma flotelor combinate franco-spaniole) la adresa dominaţiei navale britanice, ci afectase şi pieţele de export din Peninsulă, din America Latină şi din Mediterana în general. O Spanie mai curând binevoitoare decât ostilă însemna sfârşitul tuturor acestor presiuni. Daunele provocate comerţului britanic de către Sistemul Continental era acum profund diminuate, de vreme ce produsele din Lancashire şi din comitatele centrale ale

Angliei reveniseră pe vechile pieţe; în 1810, exporturile totale ale Marii Britanii crescuseră la o sumă-record de 48 de milioane de lire (de la 37 de milioane de lire, în 1808). Deşi această destindere era doar temporară şi profund eclipsată de închiderea Mării Baltice şi de disputa anglo-americană privind confiscările şi blocada, era de ajuns. I-a fost de ajutor principalului inamic ertracontinental al lui Napoleon – şi aceasta tocmai atunci când continentul european era în pragul revoltei.

În realitate, sistemul napoleonian din Europa avea la bază o contradicţie Oricare ar fi fost meritele sau defectele Revoluţiei în interiorul Franţei, o naţiune ce proclama libertatea, fraternitatea şi egalitatea cucerea acum – la ordinele împăratului său – populaţii nonfranceze, îşi staţiona acolo armate, le sechestra bunurile, le perturba comerţul, le impunea despăgubiri şi impozite enorme şi le recruta tinerii[232]. Resentimentele erau provocate şi de controlul tot mai mare pe care îl implica Sistemul Continental, din moment ce nu doar Nantes şi Bordeaux, ci şi Amsterdamul, Hamburgul şi Trieste erau afectate de războiul economic purtat de Napoleon împotriva Marii Britanii. Puţini au luat în mod deschis armele în mâini, precum spaniolii, sau au decis să se retragă din dezastruosul Sistem Continental, cum au făcut ruşii în decembrie 1810[233]. Totuşi, de îndată ce marea armată a lui Napoleon a fost nimicită în campaniile de la Moscova, iar *l'Armée de l'Espagne* era împinsă înapoi către Pirinei, s-a ivit în cele din urmă ocazia de a răsturna hegemonia franceză. Prusacii, ruşii, suedezii, austriecii şi alţii aveau nevoie atunci de provizii la îndemână, de puşti, bocanci şi îmbrăcăminte – ca să nu mai vorbim de bani –, pe care britanicii le ofereau deja aliaţilor lor portughezi şi spanioli. Astfel, siguranţa Insulelor Britanice şi *relativa* lor prosperitate, pe de o parte, şi natura exagerat de extinsă şi tot mai lacomă a autorităţii franceze, pe de altă parte, au interacţionat în cele din urmă, începând să dărâme imperiul

lui Napoleon.

O asemenea analiză rapidă a factorilor economici şi geopolitici are tendința, în mod inevitabil, să minimalizeze aspectele mai personale ale acestei istorii, cum ar fi apatia tot mai mare a lui Napoleon şi autoamăgirea sa. De asemenea, e posibil să sublinieze mai puțin natura deosebit de precară a echilibrului militar până aproape în ultimul an de război – deoarece francezii aveau chiar şi atunci resursele necesare pentru a construi o flotă enormă, dacă ar fi perseverat în această direcție. Economia britanică bazată pe export avea să fie pusă la cea mai teribilă încercare abia în 1812; iar până în bătălia de la Leipzig (octombrie 1813) părea să fie foarte posibil ca Napoleon să îşi zdrobească unul dintre inamicii din est, dizolvând astfel coaliția împotriva lui.

Cu toate acestea, „supraîntinderea" francezilor, ce reflecta hybrisul lui Napoleon, devenise extremă şi orice obstacol major avea să afecteze alte părți ale sistemului – pur şi simplu deoarece din aceste părți trebuiau luate trupele pentru a repara frontul distrus, în 1811, în Spania se aflau 353.000 de soldați francezi şi, cu toate acestea, după cum a observat Wellington, ei nu aveau nicio autoritate dincolo de locul în care se aflau; apărarea liniilor de comunicație îi solicita aproape total, ceea ce îi făcea vulnerabili în fața avansului anglo-portughezo-spaniol. În anul următor, când Napoleon a decis să reducă independența Rusiei, doar 27.000 de oameni au putut fi retraşi din Spania pentru a participa la marşul spre Moscova. Dintre cei peste 600.000 de soldați ai marii armate, doar 270.000 erau francezi şi tot atâția au rămas în Peninsulă. În plus, de vreme ce categoria francezilor „nativi" îi includea acum şi pe belgieni, olandezi şi numeroşi italieni din teritoriile anexate, trupele adunate din interiorul granițelor franceze de *dinainte* de 1789 erau clar în minoritate în timpul campaniei din Rusia. Poate că aceasta nu ar fi contat în fazele incipiente, de succes, însă a căpătat importanță în timpul retragerii, când oamenii erau disperați

să scape de vremea cumplită şi de cazacii prădători şi să se întoarcă la casele lor[234].

Numărul victimelor marii armate din campania din Rusia a fost enorm: circa 270.000 de oameni au fost ucişi şi 200.000 luaţi prizonieri, iar aproximativ 1000 de tunuri şi 200.000 de cai s-au pierdut. Frontul de est, într-o măsură mai mare decât orice alt factor, a slăbit moralul armatei franceze. Totuşi, e important să înţelegem cum au interacţionat campaniile din Europa de Est şi cele din Peninsulă după 1813, pentru a determina, în cele din urmă, decăderea: la acel moment, armata rusă nu avea capacitatea necesară (şi multor generali le lipsea entuziasmul) pentru a-i urmări pe francezi în Germania; englezii erau oarecum distraşi de războiul lor cu americanii; iar Napoleon adunase un efectiv nou de 145.000 de oameni la începutul verii anului 1813, ceea ce i-a permis să se menţină pe poziţii în Saxonia şi să negocieze un armistiţiu. Deşi Prusia Irecuse în mod prudent de partea Rusiei, iar Metternich ameninţa că intervine cu o armată austriacă de un sfert de milion de soldaţi, puterile din est erau încă împărţite şi nesigure. Astfel, vestea că trupele lui Wellington zdrobiseră armata lui Joseph Bonaparte la Vitoria (iunie 1813) şi o împingeau înapoi spre Pirinei a constituit o încurajare importantă pentru austrieci să declare război şi să se alieze cu forţele ruse, suedeze şi prusace pentru a-i alunga pe francezi din Germania. Bătălia ce a urmat la Leipzig, în octombrie, a fost purtată la un nivel necunoscut de armata britanică – 195.000 de francezi au fost copleşiţi după patru zile de luptă de 365.000 de aliaţi; însă aceştia din urmă erau susţinuţi economic de enormele subvenţii britanice şi de faptul că primiseră 125.000 de muschete, 218 tunuri şi alte echipamente de la statul-insulă[235].

În schimb, înfrângerea francezilor la Leipzig l-a încurajat pe Wellington, care ajunsese acum la nord de Pirinei, să avanseze spre Bayonne şi Toulouse. În vreme ce armatele

Prusiei şi Austriei înaintau de-a lungul Rinului, iar cazacii invadau Olanda, Napoleon a pus în practică o apărare tactică genială a nord-estului Franței la începutul anului 1814; însă armata sa era vlăguită şi formată din prea mulți recruți neexperimentați. În plus, populația franceză, acum, că luptele se purtau pe pământul său, nu era (după cum prezisese Wellington) deloc entuziasmată. Întărite de solicitările britanicilor de a reduce Franța la dimensiunea ei inițială şi de promisiunea altor cinci milioane de lire în subvenții britanice în cadrul Tratatului de la Chaumont de pe 9 martie, guvernele aliate şi-au menținut presiunile până la capăt. În 30 martie 1814, până şi mareşalii lui Napoleon se săturaseră şi, o săptămână mai târziu, împăratul a abdicat.

În comparație cu aceste evenimente de proporții epice, războiul anglo-american din 1812–1814 a fost un spectacol strategic secundar[236]. Din punct de vedere economic, ar fi putut fi mult mai grav pentru interesele britanice dacă nu ar fi coincis cu colapsul Sistemului Continental şi dacă statele din New England, care depindeau în mare măsură de comerțul anglo-american, nu ar fi rămas calme (şi adesea neutre) în conflict. „Marşul spre Canada" proclamat de forțele americane a încetat în scurt timp şi atât pe uscat, cât şi pe mare – în ciuda atacurilor asupra Yorkului (Toronto) şi Washingtonului şi a câtorva acțiuni impresionante ale câte unei fregate – fiecare tabără a demonstrat că putea să rănească, dar nu şi să o înfrângă pe cealaltă. Mai ales pentru britanici, a scos la iveală importanța comerțului cu America, precum şi dificultățile menținerii unor mari stabilimente militare şi navale peste mări în vreme ce era nevoie disperată de serviciile armate în teatrul de război european. Ca şi în cazul Indiei, posesiunile şi comerțul transoceanic reprezentau în acelaşi timp o consolidare a poziției Marii Britanii ca putere şi o distragere strategică[237].

Ultima campanie a lui Napoleon, din martie-iunie 1815,

deşi în mod clar nu a fost un eveniment secundar, a reprezentat o notă de subsol strategică la marele război din Europa[238]. Întoarcerea sa bruscă din exil şi revenirea în Franța au întrerupt certurile învingătorilor pe marginea viitorului Poloniei, al Saxoniei şi al altor teritorii, însă nu a zdruncinat alianța. Chiar dacă armata franceză adunată în grabă nu ar fi fost învinsă de Wellington şi Bliicher la Waterloo, e greu de imaginat cum ar fi făcut față celorlalte armate care erau trimise spre Belgia şi e şi mai greu de închipuit cum ar fi putut susține Franța un război îndelungat din punct de vedere economic. Cu toate acestea, ultima escapadă a lui Napoleon a fost importantă din punct de vedere politic. A consolidat poziția Marii Britanii în Europa şi a venit în sprijinul argumentului potrivit căruia Franța trebuia să fie înconjurată pe viitor de o serie de „state-tampon" puternice. A demonstrat că Prusia se refăcuse din punct de vedere militar după Jena şi, astfel, a reajustat balanțele de putere din Europa de Est. Şi a obligat toate puterile să lase conflictele deoparte la Viena pentru a încheia o pace care să respecte cu sfințenie principiile balanței de putere[239]. După două decenii de război aproape constant şi după un secol de tensiuni şi conflicte între marile puteri, sistemul european de state europene era în sfârşit modelat conform unor granițe ce asigurau un echilibru brut.

Ultimul aranjament de la Viena din 1815 nu a divizat Franța, după cum sugeraseră odată prusacii. Însă a înconjurat domeniul lui Ludovic al XVIII-lea cu unități teritoriale substanțiale – Regatul Țărilor de Jos la nord, Regatul mărit al Sardiniei (Piemont) la sud-est şi Prusia în Renania; în vreme ce integritatea Spaniei, preluată din nou de Casa de Bourbon, a fost garantată de puteri. Şi mai la est a fost implementată ideea unei *balanțe* de putere, după conflicte aprinse între învingători. Din cauza obiecțiilor austriecilor, Prusiei nu i s-a permis să anexeze Saxonia, ea acceptând ca despăgubiri Posenul şi Renania, la fel cum

Austria a primit compensații în Italia şi în anumite zone din sud-estul Germaniei pentru faptul că păstrase doar regiunea galițiană a Poloniei. Până şi Rusia, ale cărei pretenții la partea leului din teritoriile poloneze au fost până la urmă acceptate, era puternic zdruncinată la începutul anului 1815 de amenințarea unei alianțe anglo-franco-austriece pentru a se abține să dicteze viitorul Saxoniei şi a bătut rapid în retragere. Nici unei puteri, se pare, nu îi era acum permis să îşi impună dorințele asupra restului Europei, aşa cum făcuse Napoleon. Egoismul principalelor state nu fusese sub nicio formă spulberat de evenimentele din 1793-1815, însă cele două principii ale „înfrânării expansiunii şi compensării reciproce”[240] însemnau că o tentativă unilaterală de a obține supremația în Europa era acum improbabilă şi că până şi schimbările teritoriale mărunte aveau nevoie de aprobarea unei majorități a membrilor Concertului european.

În ceea ce priveşte discuțiile pe marginea unei „pentarhii” europene, este important să ne amintim că cele cinci mari puteri nu aveau aceeaşi relație una cu alta ca în 1750 sau chiar ca în 1789. În ciuda dezvoltării Rusiei, se putea spune că pe uscat exista o balanță de putere în linii mari după căderea lui Napoleon. În schimb, nu exista un echivalent şi pe mare, unde britanicii se bucurau de un cvasimonopol în ceea ce priveşte puterea navală, ceea ce a consolidat şi s-a sprijinit totodată pe avantajul economic pe care îl câştigaseră asupra tuturor rivalilor lor. În anumite cazuri, precum cel al Indiei, acesta era rezultatul expansionismului militar constant şi al jafului, astfel încât războiul şi căutarea profitului au interacționat pentru a atrage subcontinentul pe o orbită pur britanică până la sfârşitul secolului al XVIII-lea[241]. În mod similar, Santo Domingo, pe care l-au capturat – şi care reprezentase în mod remarcabil trei sferturi din comerțul colonial al Franței înainte de Revoluție –, devenise spre sfârşitul anilor 1790 o piață valoroasă pentru bunurile *britanice* şi o sursă majoră pentru reexporturile *britanice*. În

plus, aceste piețe de peste mări, din America de Nord, Indiile de Vest, America Latină, India şi Orient, nu doar se dezvoltau mai rapid decât cele din Europa, ci acest comerț la mare distanță era de obicei şi mai profitabil şi constituia un stimul mai puternic pentru transportul maritim, tranzacțiile cu mărfuri, asigurările maritime, eliberarea poliţelor şi activitățile bancare ce întăreau poziția Londrei ca nou centru financiar al lumii[242]. În ciuda lucrărilor recente, ce pun sub semnul întrebării rata de creştere a economiei britanice în secolul al XVIII-lea şi rolul pe care l-a jucat comerțul exterior în această creştere[243], realitatea este că expansiunea peste mări îi oferise țării un acces incontestabil la numeroase noi bogății de care rivalii săi nu se bucurau. Controlând cele mai multe colonii ale Europei în 1815, dominând rutele maritime şi comerțul profitabil bazat pe reexport şi situându-se mult înaintea celorlalte societăți în ceea ce priveşte procesul de industrializare, britanicii erau acum cea mai bogată națiune în termeni *per capita*. În următoarea jumătate de secol – după cum vom observa în capitolul următor –, ei aveau să devină şi mai bogați, Marea Britanie devenind „economia supradominantă" în structura comercială mondială[244]. Principiul echilibrului pe care îl preamăreau Pitt şi Castlereagh era unul ce se aplica aranjamentelor teritoriale europene, şi nu sferelor coloniale şi comerciale.

Puține din toate acestea i-ar fi putut surprinde pe observatorii inteligenți de la începutul secolului al XIX-lea. În ciuda măreției asumate, se pare că Napoleon devenise pe alocuri obsedat de Marea Britanie – de invulnerabilitatea sa, de supremația ei maritimă, de bănci şi de sistemul de credite – şi că tânjea să o vadă prăbuşindu-se. Aceste sentimente de invidie şi antipatie au existat fără îndoială, într-o formă mai puțin extremă, şi în rândul spaniolilor, olandezilor şi nu numai, care vedeau cum britanicii monopolizau lumea exterioară. Generalul rus Kutuzov, dorind să oprească înaintarea armatei sale către vest în 1812, odată ce Marea

Armată fusese alungată din țară, probabil nu a vorbit doar în numele său atunci când s-a îndoit de înțelepciunea încercării de a-l distruge complet pe Napoleon, de vreme ce „succesiunea nu va reveni Rusiei sau oricărei alte puteri continentale, ci puterii ce deja e stăpână pe mare şi a cărei supremație ar fi intolerabilă”[245]. Însă, în final, rezultatul era inevitabil: hybrisul lui Napoleon şi refuzul său de a accepta un compromis au asigurat nu doar căderea sa, ci şi victoria supremă a principalului său duşman. După cum conchidea în mod ironic Gneisenau, alt general care avea o viziune mai amplă:

> Marea Britanie îi este cea mai îndatorată acestui ticălos [Napoleon]. Deoarece, prin intermediul evenimentelor cărora le-a dat naştere, măreția, prosperitatea şi bogăția Angliei au crescut. Ea este stăpână pe mare şi nici aici, nici în comerțul mondial nu are niciun rival de care să se teamă[246].

Partea a II-a.

Strategie şi economie în epoca industrială

Capitolul 4.
Industrializarea şi echilibrul global instabil: 1815–1885

Sistemul internaţional care s-a dezvoltat în cei mai bine de 50 de ani de după căderea lui Napoleon a comportat o serie neobişnuită de caracteristici, unele doar temporare, în timp ce altele au devenit trăsături permanente ale epocii moderne.

Prima a fost creşterea, mai întâi stabilă şi apoi (după anii 1840) spectaculoasă, a unei economii globale integrate, care a atras mai multe regiuni ca niciodată într-o reţea comercială şi financiară transoceanică şi transcontinentală centrată pe Europa de Vest, îndeosebi pe Marea Britanie. Aceste decenii de hegemonie economică britanică au fost însoţite de îmbunătăţiri la scară largă în transport şi comunicaţii, de transferul din ce în ce mai rapid al tehnologiei industriale de la o regiune la alta şi de un spor imens al producţiei de materiale prelucrate, care, la rândul său, a stimulat deschiderea unor noi zone de terenuri agricole şi surse de materii prime. Desfiinţarea barierelor tarifare şi a altor instrumente mercantiliste, împreună cu propagarea pe scară largă a ideilor privind comerţul liber şi armonia internaţională, a prevestit apariţia unei noi ordini internaţionale, extrem de diferită de lumea secolului al XVIII-

lea, marcată de conflicte repetate între marile puteri. Turbulența şi costurile conflictelor dintre 1793 şi 1815 – cunoscute în secolul al XIX-lea ca „Marele Război" – i-au determinat pe conservatori şi pe liberali deopotrivă să opteze pe cât posibil pentru pace şi stabilitate, susținute de instrumente variate, precum Concertul european sau tratatele comerțului liber. Aceste condiții au încurajat în mod firesc investițiile comerciale şi industriale pe termen lung, stimulând prin aceasta creşterea unei economii globale.

În al doilea rând, această absență a unor războaie prelungite între marile puteri nu a însemnat că orice conflict interstatal s-a sfârşit. Mai degrabă, războaiele de cucerire purtate de europeni şi nord-americani împotriva unor popoare mai puțin dezvoltate s-au intensificat şi au fost în multe sensuri elementul militar ce a coincis cu pătrunderea economică în lumea de peste mări şi cu declinul rapid al cotei Europei din producția industrială. În plus, încă existau conflicte regionale şi individuale între puterile europene, în special din cauza unor chestiuni privind naționalitatea şi limitele teritoriale; dar, aşa cum vom vedea, luptele deschise, precum războiul franco-austriac din 1859 sau războaiele pentru unificarea Germaniei din anii 1860, au fost limitate atât ca durată, cât şi ca suprafață, şi nici măcar Războiul Crimeii nu s-ar putea numi un conflict major. Doar Războiul de Secesiune a fost o excepție de la regulă şi merită examinat ca atare.

În al treilea rând, tehnologia care decurgea din revoluția industrială a început să aibă impact asupra luptelor militare şi navale. Dar schimbările au fost mult mai lente decât s-a prezentat uneori şi, abia în a doua jumătate a secolului, căile ferate, telegraful, tunurile automate, propulsia cu abur şi navele de război blindate au devenit cu adevărat indicatori hotărâtori ai forței militare. Deşi noua tehnologie a consolidat poziția fruntaşă în privința puterii de foc şi a mobilității de care se bucurau marile puteri în lumea de peste mări, aveau

să mai treacă multe decenii până ce comandanții militari şi navali să îşi revizuiască ideile privind modul în care trebuia purtat un război european. Cu toate acestea, forțele gemene ale schimbării de ordin tehnic şi dezvoltării industriale produceau în mod constant un impact, pe uscat şi pe mare, şi afectau puterile relative ale statelor.

Deşi este greu de generalizat, schimbările balanței între marile puteri cauzate de şablonul neregulat al transformării industriale şi tehnologice au afectat probabil rezultatul războaielor de la jumătatea secolului al XIX-lea mai mult decât finanțele şi creditele. Aceasta s-a datorat parțial faptului că expansiunea masivă a sistemului bancar național şi internațional din secolul al XIX-lea şi creşterea birocrațiilor guvernamentale (trezorerii, inspectori, perceptori) au înlesnit pentru majoritatea regimurilor atragerea de fonduri de pe piețele monetare, cu excepția situației în care ratingul lor de credit era extrem de scăzut sau exista o criză temporară de lichidități în sistemul bancar internațional. Dar s-a datorat mai ales faptului că majoritatea războaielor au fost destul de scurte, astfel că accentul s-a pus mai mult pe o victorie grabnică pe câmpul de luptă folosind forța militară existentă decât pe mobilizarea pe termen lung a resurselor naționale şi pe strângerea unor noi venituri. Nicio altă sumă de bani nu ar fi putut salva, de exemplu, Austria după înfrângerile de pe câmpul de luptă din 1859 şi 1866 sau o Franță foarte bogată după ce armatele sale fuseseră decimate în războiul de la 1870. Este adevărat că finanțele superioare au ajutat Nordul în victoria asupra Sudului din Războiul de Secesiune şi că Marea Britanie şi Franța au fost mai capabile să îşi permită Războiul Crimeii decât o Rusie aproape falimentară – dar aceasta a reflectat mai degrabă superioritatea generală a sistemului lor economic decât atuul unic pe care îl aveau în privința creditelor şi finanțelor. Din acest motiv, sunt mai puține lucruri de spus despre rolul finanțării războaielor în secolul al XIX-lea decât în perioada premergătoare.

Acest grup de factori – creşterea economiei internaţionale, forţele productive dezlănţuite de revoluţia industrială, stabilitatea relativă a Europei, modernizarea tehnologiei militare şi navale de-a lungul timpului, precum şi războaiele localizate şi de scurtă durată – a favorizat în mod evident unele dintre marile puteri în detrimentul altora. Într-adevăr, una dintre aceste ţări, Marea Britanie, a beneficiat atât de mult de pe urma tendinţelor economice şi geopolitice generale ale perioadei de după 1815, încât a devenit o altfel de putere faţă de restul. Toate celelalte ţări au fost afectate, adesea foarte serios, în ceea ce priveşte rezistenţa lor relativă. Totuşi, din anii 1860, faptul că industrializarea continua să se extindă începea să schimbe încă o dată balanţa forţelor mondiale.

Merită menţionată încă o trăsătură a acestei perioade. De la începutul secolului al XIX-lea, statisticile istorice (în special ale indicatorilor economici) ajută la depistarea schimbărilor în balanţele de putere şi la măsurarea cu mai multă acurateţe a dinamicii sistemului. Este important de conştientizat că multe date sunt aproximative, în special pentru ţările care nu aveau o birocraţie corespunzătoare, că unele calcule (de exemplu, cotele din rezultatele producţiei mondiale) sunt doar estimări făcute de statisticieni mulţi ani mai târziu; şi că bogăţia economică nu se traducea în mod imediat sau întotdeauna în putere militară – cel mai important avertisment dintre toate. Tot ce pot face statisticile este să ofere indicaţii estimative privind potenţialul material al unei ţări şi poziţia sa în clasamentul relativ al principalelor state.

Majoritatea specialiştilor în economie se căznesc să accentueze faptul că „revoluţia industrială" nu s-a petrecut peste noapte. Comparativ cu „revoluţiile" politice din 1776, 1789 şi 1917, a fost un proces treptat şi lent, a afectat doar anumite ramuri şi anumite mijloace de producţie şi s-a petrecut mai curând regiune cu regiune decât la nivelul unei

țări întregi[247]. Totuşi, toate aceste avertismente nu pot evita faptul că o transformare de o importanță fundamentală în condițiile economice ale omului a început cândva în preajma anului 1780; această transformare nu este mai puțin semnificativă, din perspectiva unei autorități în domeniu, decât transformarea (indiscutabil, mult mai lentă) a vânătorului sălbatic din Paleolitic în fermierul domesticit din Neolitic[248]. Ceea ce a făcut industrializarea – şi în special motorul cu aburi – a fost să substituie sursele de energie însuflețite cu cele neînsuflețite; transformând căldura în lucru mecanic prin folosirea maşinăriilor – „rapide, regulate, exacte, neobosite"[249] –, omenirea a fost astfel capabilă să exploateze noi şi vaste surse de energie. Consecințele introducerii acestor maşinării inovatoare au fost pur şi simplu uimitoare: din anii 1820, cineva care opera mai multe războaie de țesut acționate de la o sursă de energie putea produce de 20 de ori mai mult decât un lucrător manual, în timp ce maşina de filat acționată de la o sursă de energie avea de două sute de ori capacitatea unei roți de tors. O singură locomotivă putea transporta bunuri care ar fi necesitat sute de cai de povară şi o făcea mult mai repede. În mod sigur, mai erau multe alte aspecte importante ale revoluției industriale – de exemplu, sistemul fabricilor sau diviziunea muncii. Dar aspectul vital pentru argumentarea noastră a fost creşterea masivă a productivității, în special în industriile textile, care, la rândul său, a stimulat o mai mare cerere de maşini, de materii prime (mai presus de toate, bumbac), fier, transporturi maritime, comunicații mai bune şi aşa mai departe.

Mai mult, aşa cum a observat profesorul Landes, această creştere fără precedent a productivității omului era autoîntreținută:

> Acolo unde înainte o ameliorare a condițiilor de existență, deci de supraviețuire, şi o creştere a oportunității economice fuseseră întotdeauna urmate de o creştere a populației care consuma în cele

din urmă câştigurile obţinute, acum, pentru prima dată în istorie, atât economia, cât şi cunoaşterea se dezvoltau suficient de repede încât să genereze un flux continuu de investiţii şi inovaţii tehnologice, un flux care a ridicat dincolo de limitele vizibile plafonul factorilor pozitivi ai lui Malthus[250].

Şi ultima remarcă este de o importanţă vitală. Din secolul al XVIII-lea, creşterea populaţiei mondiale începuse să se accelereze: cifrele în Europa au crescut de la 140 de milioane în 1750 la 187 de milioane la 1800 şi 266 de milioane în 1850; cele din Asia au explodat de la peste 400 de milioane în 1750 la aproximativ 700 de milioane un secol mai târziu[251]. Oricare ar fi fost motivele – condiţii climatice mai bune, fertilitate sporită, reducere a numărului de boli – creşteri de asemenea proporţii erau alarmante; şi, cu toate că producţia agricolă, atât în Europa, cât şi în Asia, s-a extins şi ea în secolul al XVIII-lea şi a fost de fapt un alt motiv general pentru creşterea populaţiei, numărul real al nou-născuţilor (şi al gurilor în plus de hrănit) a ameninţat cu timpul să neutralizeze beneficiile tuturor suplimentărilor de acest gen din producţia agricolă. Presiunile exercitate asupra terenurilor periferice, şomajul rural şi o vastă migraţie a familiilor către oraşele şi aşa supraaglomerate ale Europei la sfârşitul secolului al XVIII-lea au fost doar unele dintre simptomele acestei creşteri bruşte a populaţiei[252].

Ceea ce a făcut revoluţia industrială în Marea Britanie (în termeni pur macroeconomici) a fost să sporească atât de mult productivitatea pe termen lung, încât expansiunea ce a urmat atât în ceea ce priveşte bogăţia naţională, cât şi puterea de cumpărare a populaţiei a depăşit constant creşterea numărului acesteia. Deşi populaţia ţării a crescut de la 10,5 milioane de locuitori în 1801 la 41,8 milioane în 1911 – o creştere anuală de 1,26% –, produsul său naţional a crescut mult mai rapid, devenind poate chiar de 14 ori mai mare în secolul al XIX-lea. În funcţie de zona acoperită de statistici[253], s-a constatat o creştere anuală medie a

produsului național brut de 2-2,25%. Doar în timpul domniei reginei Victoria, produsul pe cap de locuitor a crescut de două ori şi jumătate.

Comparativ cu ratele de creştere obținute de multe națiuni după 1945, aceste cifre nu erau spectaculoase. La fel de adevărat a fost, aşa cum ne amintesc istoricii sociali, că revoluția industrială a impus costuri enorme noului proletariat, care muncea în fabrici şi în mine şi trăia în oraşele insalubre, aglomerate, prost construite. Totuşi, aspectul fundamental rămâne faptul că acele creşteri susținute ale productivității din timpul revoluției industriale au adus beneficii tuturor de-a lungul timpului: salariile reale medii în Marea Britanie au crescut cu 15-25% în anii 1815-1850 şi cu 80% în următoarea jumătate de secol. Aşa cum le-a reamintit Ashton acelor critici care cred că industrializarea a fost un dezastru, „problema centrală a epocii a fost cum să hrănească, să îmbrace şi să angajeze generații de copii care îi depăşeau cu mult ca număr pe cei din orice perioadă anterioară”[254]. Noile maşini au contribuit nu doar la angajarea unei părți din ce în ce mai mare a populației, dar stimulau şi venitul global pe cap de locuitor al națiunii; iar cererea crescândă a muncitorilor din mediul urban pentru produse alimentare şi bunuri vitale avea curând să fie satisfăcută de o revoluție a comunicațiilor pe bază de abur, căile ferate şi vapoarele cu aburi aducând surplusurile agricole Lumii Noi pentru a satisface cerințele bătrânului continent.

Putem privi acest aspect şi în alt mod, folosind calculele profesorului Landes. El observă că în 1870, Regatul Unit folosea 100 de milioane de tone de cărbune, ceea ce era „echivalent cu 800 de milioane de milioane de calorii de energie, suficiente cât să hrănească o populație de 850 de milioane de bărbați adulți timp de un an (populația reală era atunci de aproximativ 31 de milioane)”. Din nou, capacitatea motoarelor cu abur ale Marii Britanii din 1870, în jur de 4

milioane de cai-putere, era echivalentă cu puterea care putea fi generată de 40 de milioane de oameni; dar „atâția oameni ar fi mâncat în jur de 320 de milioane de baniță de grâu pe an – de peste trei ori mai mult decât producția anuală a întregului Regat Unit în 1867–1871”[255]. Folosirea surselor neînsufleţite de energie îi permitea omului în epoca industrială să transcendă limitările biologiei şi să genereze creşteri spectaculoase ale producţiei şi bogăţiei fără să sucombe sub presiunea unei populaţii în creştere rapidă. Dimpotrivă, chiar şi în 1947, Ashton a remarcat cu sobrietate:

> Există astăzi pe câmpiile din India şi China bărbaţi şi femei contaminaţi de ciumă şi flămânzi, care au o viaţă aproape cu nimic mai bună, aparent, decât vitele care trudesc alături de ei ziua şi dorm în acelaşi loc cu ei noaptea. Astfel de standarde asiatice şi astfel de orori nemecanizate sunt soarta celor care cresc în număr fără să treacă printr-o revoluţie industrială[256].

Eclipsa lumii neeuropene

Înainte de a examina efectele revoluției industriale asupra sistemului marilor puteri, trebuie să înțelegem şi impactul său extins, în special asupra Chinei, a Indiei şi a altor societăți neeuropene. Pierderile pe care le-au suferit au fost de două feluri – relative şi absolute. Popoarele din Asia, Africa şi America Latină nu duceau o viaţă fericită, ideală, înainte de impactul omului occidental, aşa cum se credea odată. „Un adevăr elementar trebuie evidențiat, caracteristica oricărei țări înainte de revoluția industrială şi de modernizare este sărăcia… cu o productivitate scăzută, inclusiv pe cap de locuitor, în agricultura tradițională, orice economie ce are ca

principal constituent al venitului național agricultura nu produce cine știe ce surplus față de cerințele imediate de consum..."[257]. În același timp, având în vedere faptul că la 1800 producția agricolă forma deopotrivă baza societăților europene și neeuropene și că în țări precum India și China au existat de asemenea mulți comercianți, producători textili și meșteșugari, diferențele la nivelul venitului pe cap de locuitor nu erau enorme; un țesător manual indian, de exemplu, ar fi putut câștiga poate cam jumătate față de echivalentul său european înainte de industrializare. Aceasta a însemnat și că, având în vedere numărul real de țărani și meșteșugari asiatici, Asia deținea totuși o cotă mult mai mare din producția mondială de materiale prelucrate[258], comparativ cu mult mai puțin populata Europă înainte ca motorul cu aburi și războiul de țesut mecanic să modifice balanțele lumii.

Cât de dramatică a fost schimbarea acestor balanțe ca o consecință a industrializării și expansiunii europene se poate vedea în cele două calcule ingenioase ale lui Bairoch (vezi tabelele 6-7)[259].

Tabelul 6. *Cotele relative ale producției mondiale de materiale prelucrate, 1750–1900*

	1750	1800	1830	1860	1880	1900
(Europa ca întreg)	23,2	28,1	34,2	53,2	61,3	62,0
Regatul Unit	1,9	4,3	9,5	19,9	22,9	18,5
Imperiul Habsburgic	2,9	3,2	3,2	4,2	4,4	4,7
Franța	4,0	4,2	5,2	7,9	7,8	6,8
Statele germane/Germania	2,9	3,5	3,5	4,9	8,5	13,2
Statele italiene/Italia	2,4	2,5	2,3	2,5	2,5	2,5
Rusia	5,0	5,6	5,6	7,0	7,6	8,8
Statele Unite	0,1	0,8	2,4	7,2	14,7	23,6
Japonia	3,8	3,5	2,8	2,6	2,4	2,4
Lumea a treia	73,0	67,7	60,5	36,6	20,9	11,0 j

China	32,8	33,3	29,8	19,7	12,5	6,2
India/Pakistan	24,5	19,7	17,6	8,6	2,8	1,7

Tabelul 7. *Nivelurile* per capita *ale industrializării, 1750–1900 (comparativ cu Regatul Unit în 1900 = 100)*

	1750	1800	1830	1860	1880	1900
(Europa ca întreg)	8	8	11	16	24	35
Regatul Unit	10	16	25	64	87	[100]
Imperiul Habsburgic	7	7	8	11	15	23
Franța	9	9	12	20	28	39
Statele germane/Germania	8	8	9	15	25	52
Statele italiene/Italia	8	8	8	10	12	17
Rusia	6	6	7	8	10	15
Statele Unite	4	9	14	21	38	69
Japonia	7	7	7	7	9	12
Lumea a treia	7	6	6	4	3	2
China	8	6	6	4	4	3
India	7	6	6	3	2	1

Evident, principala cauză a acestor transformări a constat în creşterile zguduitoare ale productivității datorită revoluției industriale. Între, să spunem, anii 1750 şi 1830, mecanizarea filării în Marea Britanie crescuse productivitatea doar în acel sector de 300-400 de ori, aşa că, deloc surprinzător, cota britanică din industria totală mondială a avut o creştere dramatică – şi a continuat să crească pe măsură ce aceasta s-a transformat în „prima națiune industrială”[260]. Când alte țări europene şi Statele Unite au urmat calea industrializării, cotele lor au crescut şi ele în mod constant, ca şi nivelurile *per capita* de industrializare şi bogăția națională. Dar în cazul Chinei şi Indiei lucrurile au stat altfel. Nu doar cotele lor din industria totală a lumii s-au diminuat relativ, fiindcă producția Occidentului creştea atât

de rapid, în unele cazuri sistemul lor economic a fost în cădere liberă – altfel spus, ele s-au dezindustrializat, din cauză că pe piețele lor tradiționale au pătruns produse mult mai ieftine şi mai bune, realizate în fabricile textile din Lancashire. După 1813 (când a luat sfârşit monopolul comercial al Companiei Indiilor de Est), importurile de bumbac în India au crescut spectaculos, de la un milion de iarzi (1814) la 51 de milioane (1830) şi apoi la 995 de milioane (1870), înlăturând pe parcurs mulți producători interni tradiționali. În sfârşit – şi astfel ne întoarcem la perspectiva lui Ashton asupra sărăciei opresive a „celor care cresc în număr fără să treacă printr-o revoluție industrială" – marea creştere a populației Chinei, a Indiei şi a altor țări din lumea a treia probabil le-a redus venitul general pe cap de locuitor de la o generație la alta. De aici sugestia remarcabilă şi în acelaşi timp înfricoşătoare a lui Bairoch că, în timp ce nivelurile de industrializare *per capita* din Europa şi în lumea a treia nu ar fi fost foarte diferite între ele în anii 1750, nivelul lumii a treia era doar 1/18 din nivelul Europei (2% față de 35%) începând cu 1900 şi doar 1/50 din cel al Regatului Unit (2% față de 100%).

„Impactul omului occidental" a fost, în toate sensurile, unul dintre cele mai remarcabile aspecte ale dinamicii puterii mondiale în secolul al XIX-lea. S-a manifestat nu doar printr-o diversitate de relații economice – variind de la „influența neoficială" a comercianților de coastă, expeditorilor şi consulilor la controalele mai directe ale cultivatorilor, constructorilor de căi ferate şi companiilor miniere[261] –, ci şi prin pătrunderea exploratorilor, aventurierilor şi misionarilor, prin introducerea bolilor occidentale şi prin prozelitismul religiilor vestice. A avut loc atât în centrul continentelor – la vest de Missouri, la sud de Marea Aral –, cât şi la gurile fluviilor africane şi în jurul coastelor arhipelagurilor din Pacific. Dacă a avut parte, în cele din urmă, de monumentele sale impresionante, reprezentate de drumuri, rețele de căi

ferate, telegrafe, porturi şi clădiri pe care (de exemplu) britanicii le-au creat în India, partea sa abominabilă a constat în vărsarea de sânge, jafurile şi hoţiile care au însoţit atât de multe războaie coloniale ale perioadei[262]. În mod sigur, aceleaşi trăsături ale forţei şi cuceririi existaseră încă de pe vremea lui Cortez, dar acum ritmul se accelera. În anul 1800, europenii ocupau sau controlau 35% din suprafaţa uscatului; până în 1878 această cifră a ajuns la 67%, iar până în 1914 la peste 84%[263].

Tehnologia avansată a motoarelor cu aburi şi a instrumentelor realizate mecanic a conferit Europei avantaje economice şi militare decisive. Îmbunătăţirile aduse armelor cu încărcare prin ţeavă (capsele cu percuţie, ghintuirea etc.) erau de rău augur; apariţia armei cu încărcare prin chiulasă, ce intensifica ritmul focurilor, era un avantaj şi mai mare; iar mitralierele de tip Gatling, Maxim şi artileria uşoară şi-au pus decisiv amprenta asupra unei noi „revoluţii a puterii de foc" care a eradicat şansele unei rezistenţe eficiente din partea populaţiilor indigene care se bazau pe sisteme de armament mai vechi. Mai mult, canonierele pe bază de motoare cu aburi au însemnat că puterea maritimă europeană, deja supremă în largul mării, putea fi extinsă pe uscat, prin căi navigabile majore, precum Nigerul, Indul şi Yangtze: astfel, mobilitatea şi puterea de foc ale fregatei blindate *Nemesis* din timpul acţiunilor ce au avut loc în Războiul Opiumului din 1841 şi 1842 au fost un dezastru pentru forţele de apărare chineze, care au fost cu uşurinţă înfrânte[264]. Este adevărat, desigur, că un teren problematic (de exemplu, în Afganistan) diminua elanul imperialismului militar occidental şi că în rândul forţelor neeuropene care adoptau noile arme şi tactici – precum sikh-ii şi algerienii în anii 1840 – rezistenţa era mult mai mare. Dar, ori de câte ori lupta avea loc în spaţii deschise, în care Occidentul îşi putea instala mitralierele şi artileria grea, nu era nicio problemă. Poate cel mai mare dezechilibru s-a semnalat chiar la

sfârşitul secolului, în timpul bătăliei de la Omdurman (1898), când, în prima parte a dimineții, mitralierele de tip Maxim şi Lee-Enfield ale armatei lui Kitchener au omorât 11.000 de dervişi, în timp ce dintre britanici au murit doar 48 de soldați. În consecință, diferența la nivelul puterii de foc, ca şi cea care apăruse în productivitatea industrială, a însemnat că națiunile conducătoare posedau de 50 sau de 100 de ori mai multe resurse decât cele de la baza ierarhiei. Dominația globală a Occidentului, implicită din vremea lui Vasco da Gama, nu prea mai avea limite.

Marea Britanie ca hegemon?

Dacă populația punjabi, vietnamezii, triburile sioux şi bantu erau „pierzătorii" acestei expansiuni de la începutul secolului al XIX-lea (pentru a folosi termenul lui Eric Hobsbawm)[265], britanicii erau fără îndoială „învingătorii". Aşa cum s-a observat în capitolul anterior, ei obținuseră deja un grad remarcabil de superioritate globală până în 1815, datorită abilei combinații de măiestrie navală, potență financiară, expertiză comercială şi diplomație de alianță. Ce a făcut revoluția industrială a fost să consolideze poziția unei țări ajunse deja pe culmea succesului în luptele comerciale preindustriale din secolul al XVIII-lea şi apoi să o transforme într-un alt fel de putere. Dacă (repetând) ritmul schimbării a fost mai curând treptat decât revoluționar, rezultatele au fost totuşi extrem de impresionante. Între 1760 şi 1830, Regatul Unit era responsabil pentru „două treimi din creşterea producției industriale a Europei"[266], iar cota sa din producția mondială a bunurilor prelucrate a urcat de la 1,9% la 9,5%; în următorii 30 de ani, expansiunea industrială britanică a ridicat această cifră la 19,9%, în ciuda răspândirii noii

tehnologii în alte țări din Vest. În jurul anului 1860, probabil atunci când țara a atins apogeul în termeni relativi, Regatul Unit producea 53% din cantitatea mondială de fier şi 50% din cea de cărbune şi lignit, consumând aproape jumătate din producția brută de bumbac a globului. „Cu 2% din populația lumii şi 10% din cea a Europei, Regatul Unit părea să fi avut o capacitate în industriile modeme egală cu 40-45% din potențialul lumii şi 55-60% din cel al Europei"[267]. Consumul său de energie din sursele moderne (cărbune, lignit, petrol) în 1860 era de cinci ori cât cel al Statelor Unite sau al Prusiei/Germaniei, de şase ori cât cel al Franței şi de 155 de ori mai mare decât cel al Rusiei! Ea singură era responsabilă pentru o cincime din comerțul lumii, dar pentru două cincimi din comerțul cu bunuri prelucrate. Peste o treime din marina comercială a lumii funcționa sub pavilion britanic, iar această proporție creştea constant. Nu a fost nicio surpriză faptul că, la jumătatea epocii victoriene, britanicii se bucurau că statul lor unic era acum (aşa cum a afirmat în 1865 economistul Jevons) centrul comercial al universului:

> Câmpiile din America de Nord şi Rusia sunt câmpurile noastre de porumb; Chicago şi Odesa – grânarele noastre; Canada şi statele baltice – pădurile noastre de cherestea; Australasia conține fermele noastre de oi, iar în Argentina şi în preeriile vestice ale Americii de Nord se află cirezile noastre de bivoli; Peru ne trimite argintul, hinduşii şi chinezii cultivă ceai pentru noi, iar cafeaua noastră, zahărul şi plantațiile de condimente sunt în toate Indiile. Spania şi Franța sunt viile noastre, iar regiunea mediteraneană este livada noastră de fructe; iar plantațiile noastre de bumbac, care au ocupat mult timp sudul Statelor Unite, s-au extins acum peste tot în regiunile calde ale globului.[268]

Din moment ce astfel de manifestări de încredere în sine şi statisticile industriale şi comerciale pe care se bazau păreau să sugereze o poziție de dominație inegalabilă a Marii Britanii, este corect să punctăm şi alte câteva aspecte care

pun toate acestea într-un context mai bun. În primul rând – deşi este întru câtva o chestiune pedantă – este puţin probabil ca produsul naţional brut (PNB) al ţării să fi fost vreodată cel mai mare din lume în deceniile ce au urmat după 1815. Având în vedere proporţiile reale ale populaţiei Chinei (şi, ulterior, Rusiei) şi faptul evident că producţia şi distribuţia agricolă formau peste tot baza bogăţiei naţionale, chiar şi în Marea Britanie dinainte de 1850, produsul naţional global al acesteia din urmă nu a arătat niciodată atât de impresionant ca produsul său *per capita* sau ca etapa sa de industrializare. Totuşi, „volumul total al produsul naţional brut în sine nu are o semnificaţie importantă”[269]; produsul material a sute de milioane de ţărani îl poate întrece pe cel al unui număr de cinci milioane de muncitori în fabrici, dar, din moment ce acesta este în mare parte consumat imediat, e mult mai puţin probabil să conducă la un surplus de bogăţie sau la o putere militară decisivă. Dacă Marea Britanie a fost puternică şi cu adevărat inegalabilă, în 1850, aceasta s-a manifestat în industria modernă, producătoare de bogăţie, cu toate beneficiile care au decurs din ea.

În acelaşi timp – iar acest al doilea aspect nu este pedant – puterea industrială tot mai mare a Marii Britanii nu era organizată în deceniile de după 1815 pentru a înlesni statului accesul la echipamentul militar şi forţa de muncă, aşa cum, să spunem, au făcut domeniile lui Wallenstein în anii 1630 sau cum avea să facă economia nazistă. Dimpotrivă, ideologia economiei politice *laissez-faire*, care a înflorit odată cu această industrializare timpurie, susţinea cauzele păcii eterne, cheltuielilor guvernamentale reduse (în special pe apărare) şi diminuării controalelor statului asupra economiei şi a individului. Ar putea fi necesar, conchidea Adam Smith în *Avuţia naţiunilor* (1776), să se tolereze întreţinerea unei armate şi a unei flote militare pentru a proteja societatea britanică „de violenţa şi invazia altor

societăți independente"; dar, din moment ce forțele armate *per se* erau „neproductive" şi nu aduceau un plus de valoare bogăției naționale aşa cum o făcea o fabrică sau o fermă, trebuiau reduse la cel mai scăzut nivel posibil astfel încât să garanteze securitatea națională[270]. Presupunând (sau, cel puțin, sperând) că războiul era o soluție de ultimă instanță, tot mai puțin probabil să se petreacă în viitor, discipolii lui Smith şi cei (şi mai mulți) ai lui Richard Cobden ar fi fost îngroziți de ideea de organizare a statului pentru război. În consecință, „modernizarea" industriei şi comunicațiilor britanice nu a fost egalată de îmbunătățirile din armată, care (cu câteva excepții)[271] au stagnat în deceniile de după 1815.

Oricât de avansată ar fi fost economia britanică la jumătatea epocii victoriene, era aşadar probabil mai puțin „mobilizată" pentru conflict decât în oricare altă perioadă de la urcarea pe tron a primilor regi din dinastia Stuart. Măsurile mercantiliste, cu accent pe legăturile dintre securitatea națională şi bogăția națională, au fost eliminate constant: tarifele de protecție au fost abolite; interdicția asupra exportului tehnologiei avansate (de exemplu, maşinile textile) a fost ridicată; legile privind navigația, menite, între altele, să păstreze o rezervă mare de vase comerciale britanice şi marinari în eventualitatea războiului, au fost abrogate; „preferințele" imperiale au luat sfârşit. Dimpotrivă, cheltuielile de apărare erau menținute la nivelul minim absolut, atingând în medie în jur de 15 milioane de lire pe an în anii 1840 şi nu mai mult de 27 de milioane de lire în şi mai controversații ani 1860; totuşi, în această din urmă perioadă, produsul național brut al Marii Britanii a atins un total de aproximativ un miliard de lire. Într-adevăr, timp de 50 de ani şi mai bine după 1815, forțele armate au consumat doar în jur de 2-3% din PNB, iar cheltuielile guvernamentale centrale ca întreg au reprezentat mult mai puțin de 10% – proporții care erau mult mai scăzute decât în secolele al XVIII-lea sau XX[272]. Acestea ar fi fost cifre impresionant de

mici pentru o țară cu mijloace şi ambiții modeste. Pentru un stat care reuşea „să stăpânească valurile", posedând un imens şi întins imperiu, şi care încă manifesta un mare interes pentru păstrarea balanței europene de putere, cifrele erau cu adevărat remarcabile.

Aşadar, proporțiile economiei britanice în lume, ca şi cele ale Statelor Unite, să spunem, la începutul anilor 1920, nu s-au reflectat în puterea de luptă a țării; şi nici structurile sale instituționale de tip *laissez-faire*, cu o birocrație neînsemnată din ce în ce mai separată de comerț şi industrie, nu au fost în stare să mobilizeze resursele britanice în vederea unui război total fără prefaceri considerabile. Aşa cum vom vedea mai jos, chiar şi Războiul Crimeii, mai limitat, a zdruncinat puternic sistemul şi totuşi preocuparea pe care a stârnit-o această expunere s-a diminuat curând. Britanicii de la jumătatea epocii victoriene nu doar că manifestau mai puțin entuziasm ca oricând pentru intervențiile militare în Europa, care ar fi întotdeauna costisitoare şi, poate, imorale, şi gândeau de asemenea echilibrul dintre marile puteri continentale care a prevalat în general în cei 60 de ani de după 1815 făcea inoportun orice angajament pe scară largă din partea Marii Britanii. Deşi s-a străduit, prin diplomație şi prin deplasarea escadrilelor navale, să influențeze evenimentele politice de-a lungul periferiilor vitale ale Europei (Portugalia, Belgia, Dardanele), a avut tendința să se abțină de la intervenții în orice altă parte. De la sfârşitul anilor 1850 şi începutul anilor 1860, chiar şi campania din Crimeea a fost în general considerată o greşeală. Din cauza acestei lipse de înclinare şi de eficacitate, Marea Britanie nu a jucat un rol major în destinul regiunii Piemont în 1859, an critic, a respins „amestecul" lui Palmerston şi al lui Russell în afacerea Schleswig-Holstein din 1864 şi a privit de pe margine când Prusia a înfrânt Austria, în 1866, şi Franța, patru ani mai târziu. Deloc surprinzător, capacitatea militară a Marii Britanii s-a reflectat în dimensiunea relativ modestă a

armatei sale în această perioadă (vezi tabelul 8), din care, în orice caz, o mică parte putea fi mobilizată pentru un teatru european.

Tabelul 8. *Personalul militar al puterilor, 1816–1880*[273]

	1816	1830	1860	1880
Regatul Unit	255 000	140 000	347 000	248 000
Franța	132 000	259 000	608 000	544 000
Rusia	800 000	826 000	862 000	909 000
Prusia/Germania	130 000	130 000	201 000	430 000
Imperiul Habsburgic	220 000	273 000	306 000	273 000
Statele Unite	16 000	11 000	26 000	36 000

Chiar şi în lumea din afara Europei, unde Marea Britanie prefera să îşi instaleze regimentele, oficialii militari şi politici din regiuni precum India se plângeau aproape întotdeauna de *inadecvarea* forțelor pe care le comandau, având în vedere imensitatea teritoriilor pe care le controlau. Oricât de impunător ar fi părut imperiul pe harta lumii, funcționarii districtuali ştiau că era condus cu un capital foarte mic. Dar toate acestea nu demonstrează decât că Marea Britanie era o altfel de mare putere de la începutul secolului al XIX-lea până la jumătatea lui şi că influența sa nu putea fi măsurată pe criteriile tradiționale ale hegemoniei militare. Puternică a fost, într-adevăr, în alte domenii, fiecare dintre ele considerate de britanici mult mai valoroase decât o armată stabilă, numeroasă şi costisitoare.

Primul dintre aceste domenii a fost cel naval. Timp de mai bine de un secol înainte de 1815, desigur, Marina Regală fusese în general cea mai mare din lume. Dar această excelență maritimă fusese adesea contestată, în special de puterile Casei Regale de Bourbon. Trăsătura izbitoare a celor 80 de ani care au urmat bătăliei de la Trafalgar a fost că nicio altă țară sau combinație de țări nu a reprezentat o provocare

serioasă pentru controlul exercitat de Marea Britanie. Este adevărat, a existat ocazional „sperietoarea" franceză; iar amiralitatea privea cu circumspecție programele de construcții navale ale rușilor și construirea unor fregate de mari dimensiuni de către americani. Dar fiecare dintre aceste provocări sesizate a dispărut rapid, lăsând puterea maritimă britanică să exercite, în cuvintele profesorului Lloyd, „o influență mai amplă decât s-a văzut vreodată în istoria imperiilor maritime"[274]. În ciuda reducerii constante după 1815, probabil că Royal Navy a fost la un moment dat egală ca putere reală de luptă cu următoarele trei sau patru competitoare însumate. Iar flotele sale majore au reprezentat într-adevăr un factor în politica europeană, cel puțin la periferie. Escadra ancorată pe fluviul Tajo pentru a proteja monarhia portugheză de pericolele interne sau externe; folosirea decisivă a forței navale în Marea Mediterană (împotriva piraților algerieni în 1816; zdrobirea flotei turcești la Navarino în 1827; stăvilirea lui Mehmet Ali la Accra în 1840); și calculata detașare a flotei în Dardanele ori de câte ori „problema orientală" devenea acută; acestea erau manifestări ale puterii maritime britanice, care, deși limitate geografic, aveau importanță pentru guvernele europene. În afara Europei, acolo unde flote mai mici ale Marinei Regale sau chiar nave de război individuale se angajau într-o sumedenie de activități – suprimarea pirateriei, interceptarea vaselor care transportau sclavi, protejarea flotelor comerciale și intimidarea potentaților locali din Canton până în Zanzibar –, impactul părea poate și mai hotărâtor[275].

Al doilea domeniu semnificativ al influenței britanice a fost extinderea imperiului colonial. Și aici, situația generală a fost mult mai puțin competitivă decât în cele două secole anterioare, în care Marea Britanie trebuise să lupte în mod repetat pentru imperiu împotriva Spaniei, a Franței și a altor state europene. Acum, în afară de îngrijorarea ocazională privind mișcările franceze în Pacific sau invaziile rușilor în

Turkistan, nu a rămas niciun rival serios. Aşadar, nu este exagerată afirmația că, între 1815 şi 1880, o mare parte a Imperiului Britanic a existat într-un vid de putere şi politic, motiv pentru care armata sa colonială a putut fi ținută la un nivel relativ redus. Este adevărat, au existat limite ale imperialismului britanic – şi anumite probleme cu extinderea republicii americane în emisfera vestică şi cu Franța şi Rusia în cea estică. Dar în multe zone de la Tropice şi pe perioade îndelungate, interesele britanice (comercianți, cultivatori, exploratori, misionari) nu s-au confruntat cu alți străini în afară de popoarele indigene.

Această relativă lipsă a presiunilor externe, împreună cu apariția liberalismului de tip *laissez-faire* în țară, i-a determinat pe mulți comentatori să susțină că achizițiile coloniale erau inoportune, fiind doar „pietre de moară" pe umerii mult prea împovărați ai contribuabilului britanic. Totuşi, oricare ar fi fost retorica antiimperialistă din interiorul Marii Britanii, cert este că imperiul a continuat să crească, extinzându-se (conform unor calcule) cu un ritm mediu anual de aproximativ 260.000 de kilometri pătrați între 1815 şi 1865[276]. Unele erau achiziții strategice/comerciale, precum Singapore, Aden, Insulele Falkland, Hong Kong, Lagos; altele erau consecința lăcomiei coloniştilor albi, care ajunseseră în savanele Africii de Sud, precriile canadiene şi regiunile slab populate ale Australiei – a căror expansiune întâmpina de obicei rezistența băştinaşilor, ce trebuia adesea reprimată cu ajutorul trupelor din Marea Britanie sau din India Britanică. Şi, chiar şi atunci când guvernul din țară se opunea anexărilor formale, deranjat de această listă crescândă de noi responsabilități, „influența informală" a unei societăți britanice în expansiune s-a simțit din Uruguay până în Levant şi din Congo până pe Yangtze. În comparație cu eforturile sporadice de colonizare ale francezilor şi colonizarea internă mai localizată a americanilor şi ruşilor, britanicii, ca imperialişti, au

reprezentat o categorie aparte pe o perioadă lungă în secolul al XIX-lea.

Al treilea domeniu în care s-a manifestat caracterul distinctiv şi tăria Marii Britanii a fost cel al finanțelor. În mod sigur, acest element poate fi cu greu separat de progresul industrial şi comercial general al țării; banii fuseseră necesari pentru a alimenta revoluția industrială, care, la rândul său, a produs mult mai mulți bani, sub forma încasărilor din capitalul investit. Şi, aşa cum am arătat în capitolul precedent, guvernul britanic ştia de mult timp cum să îşi exploateze creditele în sistemul bancar şi la bursele de valori. Însă dezvoltările din domeniul financiar de la jumătatea secolului al XIX-lea erau, atât calitativ, cât şi cantitativ, diferite de ce se întâmplase înainte. La prima vedere, diferența cantitativă e cea care atrage privirile. Pacea îndelungată şi disponibilitatea capitalului în Regatul Unit, împreună cu îmbunătățirile din instituțiile financiare ale țării, i-au stimulat pe britanici să investească mai mult ca oricând peste hotare: cele aproximativ şase milioane de lire care au fost exportate anual în cei zece ani care au urmat bătăliei de la Waterloo se ridicaseră la peste 30 de milioane de lire pe an după jumătatea secolului şi la izbitoarea cifră de 75 de milioane de lire între 1870 şi 1875. Venitul rezultat pentru Marea Britanie din asemenea dobânzi şi dividende, care totalizase convenabila cifră de opt milioane de lire în fiecare an la sfârşitul anilor 1830, depăşea 50 de milioane de lire pe an după anii 1870; dar cea mai mare parte era imediat investită peste mări, într-un fel de spirală ascendentă virtuoasă care făcea Marea Britanie nu doar mai bogată ca oricând, ci stimula continuu şi comerțul şi comunicațiile globale.

Consecințele acestui vast export de capital au fost importante şi multiple. Prima a fost că încasările din investițiile de peste mări au redus semnificativ deficitul comercial anual al bunurilor vizibile pe care Marea Britanie şi

l-a atras întotdeauna. În această privință, venitul din investiții s-a adăugat la câştigurile invizibile şi aşa considerabile care proveneau din transportul pe mare, din asigurări, din taxele bancherilor, din tranzacțiile cu mărfuri şi aşa mai departe. Împreună, ele confirmau nu doar faptul că nu a existat niciodată o criză a balanței de plăți, ci şi că Marea Britanie a devenit în mod constant mai bogată, atât pe plan intern, cât şi peste hotare. Al doilea aspect a fost că economia britanică s-a comportat ca un imens burduf, aspirând cantități enorme de materii prime şi produse alimentare şi trimițând în afară vaste cantități de textile, produse din fier şi alte produse; iar acest şablon al pieței vizibile a fost egalat şi completat de rețeaua de linii de transport maritim, contractele de asigurări şi legăturile bancare ce s-au extins spre exterior din Londra (în special), Liverpool, Glasgow şi majoritatea celorlalte oraşe în secolul al XIX-lea.

Având în vedere deschiderea pieței britanice interne şi disponibilitatea Londrei de a reinvesti venitul de peste mări în noi căi ferate, porturi, utilități şi întreprinderi agricole din Georgia până în Queensland, a existat o complementaritate generală între fluxul pieței vizibile şi şabloanele investițiilor[277]. La aceasta se adăugau acceptarea din ce în ce mai largă a etalonului – aur şi dezvoltarea unui mecanism internațional de schimb şi plăți bazat pe facturile suportate de Londra şi nu era mai deloc surprinzător că britanicii de la jumătatea epocii victoriene erau convinşi că, urmând principiile economiei politice clasice, descoperiseră secretul care garanta atât sporirea prosperității, cât şi armonia în lume. Deşi mulți indivizi – protecționişti Tory, despoți orientali, neosocialişti – încă păreau prea obtuzi ca să admită acest adevăr, de-a lungul timpului toată lumea a recunoscut fundamentala validitate a economiei de tip *laissez-faire* şi a codurilor militariste de guvernare[278].

Dacă toate acestea îi îmbogățeau pe britanici mai mult ca

niciodată pe termen scurt, nu existau şi elemente constituind un pericol strategic pe termen lung? Cu înțelepciunea experiențelor trecute, se pot detecta cel puțin două consecințe ale acestor schimbări economice structurale care au afectat ulterior puterea relativă a Marii Britanii în lume. Prima a fost modul în care țara contribuia la expansiunea pe termen lung a altor națiuni, atât prin crearea şi dezvoltarea unor industrii externe şi ale agriculturii prin injecții financiare repetate, cât şi prin construirea unor căi ferate, porturi şi vapoare care să îi determine pe producătorii de peste mări să concureze cu producția proprie în deceniile viitoare. În legătură cu aceasta, merită observat că, în timp ce apariția puterii motoarelor, a sistemului fabricilor, a căilor ferate şi ulterior a electricității i-au făcut pe britanici să depăşească obstacolele naturale, fizice, din calea creşterii productivității, sporind în acest mod bogăția şi puterea națiunii, astfel de invenții au ajutat Statele Unite, Rusia şi Europa Centrală chiar şi mai mult, deoarece obstacolele naturale, fizice, din calea dezvoltării potențialului lor pe uscat erau mult mai însemnate. În termeni concreți, meritul industrializării a fost egalizarea şanselor de exploatare a resurselor locale şi astfel eliminarea unor avantaje de care se bucurau până atunci statele mai mici, periferice, navale şi comerciale, de acestea beneficiind acum statele mari, terestre[279].

Al doilea potențial punct slab strategic a constat în dependența din ce în ce mai mare a economiei britanice de comerțul internațional şi, mai important, pe finanțele internaționale. De la jumătatea secolului al XIX-lea, timp de câteva decenii, exporturile au reprezentat nu mai puțin de o cincime din venitul total național[280], o proporție cu mult mai mare decât cea de pe vremea lui Robert Walpole sau a lui William Pitt; în special pentru imensa industrie textilă de prelucrare a bumbacului, piețele de peste mări erau vitale. Dar importurile externe, atât cele de materii prime, cât şi (din

ce în ce mai mult) cele de produse alimentare, deveneau de asemenea vitale pe măsură ce Marea Britanie s-a transformat dintr-o țară predominant agricolă într-o societate predominant urbană/ industrială. Şi în sectorul care se dezvolta cel mai rapid dintre toate, serviciile „invizibile" bancare, asigurările, tranzacțiile de mărfuri şi investițiile de peste mări, sprijinul pe o piață mondială a fost şi mai critic. Toată lumea era a Londrei, unde toate mergeau bine pe timp de pace; dar ce s-ar fi întâmplat dacă se ajungea vreodată la alt război al marilor puteri? Ar fi fost oare piețele de export britanice şi mai afectate decât în 1809 şi 1811–1812? Nu cumva întreaga economie şi populația internă deveneau prea dependente de bunurile importate, care puteau fi uşor oprite sau suspendate pe timp de conflict? Iar sistemul bancar şi financiar global cu baza în Londra nu s-ar fi prăbuşit la izbucnirea altui război mondial, din moment ce piețele puteau fi închise, asigurările suspendate, transferurile de capital internațional amânate şi creditele ruinate? în astfel de împrejurări, în mod ironic, avansata economie britanică putea fi afectată mai grav decât un stat care era mai puțin „matur", dar şi mai puțin dependent de comerțul şi finanțele internaționale.

Având în vedere presupunerile liberalilor privind armonia interstatală şi prosperitatea în continuă dezvoltare, acestea păreau temeri nefondate; tot ce se cerea era ca oamenii de stat să se comporte rațional şi să evite vechea nebunie a certurilor cu alte popoare. Şi, într-adevăr, au argumentat liberalii *laissez-faire,* cu cât industria şi comerțul britanice ar deveni mai integrate în economia globală şi mai dependente de ea, cu atât mai descurajată ar fi aplicarea unor politici care ar putea duce la conflict. În acelaşi fel, creşterea sectorului financiar avea să fie bine-venită din moment ce nu doar alimenta „boomul" de la jumătatea secolului, ci şi demonstra cât de avansată şi de progresistă devenise Marea Britanie; chiar dacă alte țări i-ar urma exemplul şi ar deveni

într-adevăr industrializate, ea şi-ar putea orienta eforturile în serviciul acestei dezvoltări, obținând de aici şi mai mult profit. În cuvintele lui Bernard Porter, Marea Britanie a fost primul mormoloc ce a ieşit dintr-un ou de broască, primul mormoloc ce s-a transformat în broască, prima broască ce a sărit afară din lac. A fost diferită din punct de vedere economic față de celelalte țări, dar aceasta doar fiindcă era atât de avansată față de ele[281]. Având în vedere aceste împrejurări favorabile, teama de slăbiciunea strategică părea nemotivată; iar majoritatea britanicilor de la jumătatea perioadei victoriene preferau, asemenea lui Kingsley când avea lacrimi de mândrie în ochi în timpul Expoziției Universale de la Crystal Palace, din 1851, să creadă că era mâna unui destin cosmic:

> Roata de tors şi calea ferată, vasele de linie ale lui Cunard şi telegrafele electrice îmi par... semne că suntem, cel puțin în câteva aspecte, în armonie cu universul; că există un spirit puternic care lucrează printre noi... Dumnezeul Ordinii şi al Creației[282].

Prin urmare, ca toate celelalte civilizații favorizate de roata norocului, britanicii puteau crede că poziția lor era deopotrivă „firească" şi menită să persiste. Şi, exact ca toate celelalte civilizații, au avut parte de un şoc brutal. Dar aceasta ceva mai târziu; în epoca lui Palmerston şi a lui Macaulay, vizibile erau doar punctele forte ale britanicilor, nu şi cele slabe.

„Puterile mijlocii"

Impactul schimbării economice şi tehnologice asupra poziției relative deținute de marile puteri din Europa continentală a fost mult mai puțin dramatic în cei

aproximativ 50 de ani de după 1815, mai cu seamă fiindcă industrializarea care s-a petrecut a pornit de la o bază mult inferioară față de Marea Britanie. Cu cât ajungeai mai spre est, cu atât economia locală avea tendința să fie mai feudală şi mai agricolă; dar chiar şi în vestul Europei, care fusese închis Marii Britanii în multe aspecte ale dezvoltării comerciale şi tehnologice înainte de 1790, 20 de ani de război lăsaseră urme adânci: diminuări ale populației, bariere vamale schimbate, taxe mai mari, „pastoralizarea" sectorului atlantic, pierderea pieților şi materiilor prime de dincolo de mări, dificultățile în obținerea ultimelor invenții britanice, toate au împiedicat creşterea economică generală, chiar şi atunci când (din motive speciale) anumite negoțuri şi regiuni înfloriseră, în timpul Războaielor Napoleoniene[283]. Dacă pacea a însemnat o reluare a comerțului normal şi le-a permis întreprinzătorilor continentali să vadă cât de mult rămăseseră în urma Marii Britanii, aceasta nu a produs o explozie bruscă a modernizării. Pur şi simplu nu era suficient capital sau cerere locală ori entuziasm din partea oficialilor pentru a produce o transformare; şi mulți comercianți europeni, meşteşugari şi țesători manuali se opuneau cu străşnicie adoptării tehnicilor engleze, văzând în ele (cu destulă acuratețe) o amenințare la adresa vechiului lor mod de viață[284]. În consecință, deşi motorul cu aburi, războiul de țesut mecanic şi calea ferată au făcut unele progrese în Europa continentală:

> Între 1815 şi 1848 trăsăturile tradiționale ale economiei au rămas proeminente: superioritatea agriculturii în fața producției industriale, absența mijloacelor ieftine şi rapide de transport şi prioritatea acordată bunurilor de larg consum în defavoarea industriei grele[285].

Aşa cum indică tabelul 7, creşterile relative în nivelurile *per capita* de industrializare în secolul de după 1750 nu au fost foarte impresionante; şi abia în anii 1850 şi 1860

lucrurile au început să se schimbe.

Condiţiile politice şi diplomatice prevalente ale „Europei Restaurației" s-au combinat şi ele pentru a îngheța *statu-quo*-ul internațional sau cel puțin pentru a permite doar alterări la scară mică ale ordinii existente. Tocmai fiindcă Revoluția Franceză fusese o provocare atât de înspăimântătoare pentru acordurile sociale interne şi pentru sistemul de state tradițional al Europei, Metternich şi colegii săi conservatori priveau acum cu suspiciune orice nou progres. O diplomație periculoasă, riscând să provoace un război general, era privită cu la fel de multă suspiciune ca o campanie pentru independența națională sau pentru o reformă constituțională. În ansamblu, liderii politici simțeau că au prea multe griji pe cap doar fiindcă trebuiau să facă față turbulențelor interne şi agitației stârnite de interesele facționale, mulți dintre ei începând să se simtă amenințați chiar şi de apariția timpurie a noilor utilaje, de dezvoltarea urbanizării şi de alte provocări incipiente la adresa breslelor, a meşteşugurilor şi a reglementărilor protecționiste ale unei societăți preindustriale. Ceea ce un istoric a descris ca „război civil endemic ce a declanşat marile răbufniri ale insurecției în 1830, precum şi o sumedenie de revolte intermediare"[286] a însemnat că oamenii de stat nu posedau în general nici energia, nici dorința de a se angaja în conflicte externe care le puteau slăbi regimurile.

În legătură cu aceasta merită observat că multe dintre acțiunile militare care au avut loc într-adevăr au fost inițiate tocmai pentru a apăra ordinea sociopolitică existentă de amenințarea revoluționară – de exemplu, zdrobirea de către armata austriacă a rezistenței în Piemont în anul 1823, operațiunile militare franceze în Spania în acelaşi an, pentru a-i reda regelui Ferdinand puterile pe care le avusese înainte şi, cea mai importantă cauză dintre toate, folosirea trupelor ruseşti pentru a suprima revoluția ungară de la 1848. Dacă aceste măsuri reacționare au devenit din ce în ce mai

nepopulare în rândul opiniei publice britanice, insularitatea acestei țări a însemnat că nu avea să intervină în salvarea Torțelor liberale de la represiune. Cât despre schimbările teritoriale din interiorul Europei, ele se puteau petrece doar după acordul „concertului" marilor puteri, dintre care unele ar fi trebuit să fie despăgubite într-un fel sau altul. Aşadar, spre deosebire de epoca precedentă, a lui Napoleon, sau de cea următoare, a lui Bismarck, perioada 1815-1865 a internaționalizat majoritatea problemelor politice delicate (Belgia, Grecia) şi a fost marcată de suspiciuni față de acțiunile unilaterale. Toate acestea au conferit o stabilitate primară, dacă nu precară, sistemului de state existent.

Poziția internațională a Prusiei în deceniile de după 1815 a fost clar afectată de aceste condiții politice şi sociale generale[287]. Deşi mult extins teritorial prin anexarea Renaniei, statul sub dinastia Hohenzollern părea acum mult mai puțin impresionant decât fusese sub Frédéric cel Mare. La urma urmei, abia în anii 1850 şi 1860 a avut loc expansiunea economică în teritoriile prusace, mai rapid decât aproape oriunde în Europa. Dimpotrivă, în prima jumătate a secolului, țara părea un pigmeu industrial, producția sa anuală de fier de 50.000 de tone fiind eclipsată nu doar de cele ale Marii Britanii, Franței şi Rusiei, ci şi a Imperiului Habsburgic. Mai mult, anexarea Renaniei nu doar a divizat geografic Prusia, ci a şi exacerbat diviziunile politice dintre provinciile vestice „mai liberale" şi cele estice „mai feudale". În cea mai mare parte a acestei perioade, tensiunile interne s-au aflat în prim-planul politicii; şi, în timp ce forțele reacțiunii predominau în general, ele erau alarmate de tendințele reformiste din 1810–1819 şi chiar panicate de revoluția din 1848–1849. Chiar şi atunci când forțele armate au impus din nou un regim profund neliberal, teama de tulburări interne a făcut elita prusacă reticentă la contemplarea aventurilor în politica externă; dimpotrivă,

simțeau conservatorii, trebuia urmărită identificarea pe cât posibil cu forțele de stabilitate din alte părți ale Europei, în special cu Rusia şi chiar cu Austria.

Disputele din politica internă a Prusiei au fost complicate şi mai mult de dezbaterea privind „problema germană" – altfel spus, privind posibilitatea unei eventuale uniri a celor 39 de state germane şi mijlocul prin care putea fi atins acest țel. Fiindcă problema nu doar a despărțit, în mod previzibil, burghezia liberal-naționalistă a Prusiei de majoritatea conservatorilor, ci a şi implicat negocieri delicate cu statele din centrul şi sudul Germaniei şi – cel mai important aspect – a reînviat rivalitatea cu Imperiul Habsburgic, care se manifestase ultima oară în 1814 în dispute aprinse în privința Saxoniei. Deşi Prusia era liderul incontestabil al Uniunii Vamale Germane (Zollverein), care s-a dezvoltat din anii 1830 şi la care austriecii nu se puteau alătura din cauza presiunilor protecționiste ale propriilor industriaşi, balanța avantajului politic s-a înclinat în general în favoarea Vienei în aceste decenii. În primul rând, atât Frédéric Wilhelm al III-lea (1797-1840), cât şi Frédéric Wilhelm al IV-lea (1840-1861) se temeau de rezultatele unei ciocniri cu Imperiul Habsburgic mai mult decât o făcuseră Metternich şi succesorul său, Schwarzemberg, cu privire la vecinul lor nordic. În plus, Austria prezida întrunirile Federației Germane la Frankfurt; se bucura de simpatia multor state germane mai mici, ca să nu mai vorbim de bătrânii conservatori prusaci; şi părea, indiscutabil, o putere europeană, în timp ce Prusia era puțin mai mult decât una germană. Cel mai remarcabil semn al faptului că Viena cântărea mai mult a apărut în acordul din 1850 de la Olmutz, care i-a împiedicat temporar să caute obținerea unor avantaje în problema germană când Prusia a fost de acord să îşi demobilizeze armata şi să îşi abandoneze planurile de unificare. O umilință diplomatică, în perspectiva lui Frédéric al IV-lea, era preferabilă unui război riscant la atât de puțin timp după revoluția din 1848. Şi chiar

naționaliști prusaci, precum Bismarck, îndurerați de o asemenea retragere în fața pretențiilor austriece, au simțit că nu se putea face prea mult până ce „lupta pentru stăpânire în Germania" nu se încheia.

Un factor esențial în resemnarea lui Frédéric la Olmutz fusese informația că țarul Rusiei susținea poziția Austriei în „problema germană". De fapt, de-a lungul întregii perioade, începând cu 1812 şi până în 1871, Berlinul s-a străduit să evite provocarea colosului militar de la est. Rațiuni ideologice şi dinastice au ajutat cu siguranță în justificarea unui asemenea servilism, dar nu au mascat în totalitate sentimentul permanent de inferioritate al Prusiei, pe care, prin anexarea de către ruşi în 1814 a unei mari părți din Polonia, prin Congresul de la Viena nu făcuse decât să îl accentueze. Expresii dezaprobatoare din partea Sankt Petersburgului în privința oricărei mişcări de liberalizare în Prusia, bine-cunoscuta convingere a țarului Nicolae I că unificarea germană era o prostie utopică (în special dacă s-ar fi încercat precum în 1848 la Frankfurt, când o adunare radicală i-a oferit coroana imperială regelui Prusiei!) şi sprijinul Rusiei oferit Austriei înainte de Olmutz au fost manifestări ale acestei influențe externe dominatoare. Aşadar, nu a fost deloc de mirare faptul că izbucnirea Războiului Crimeii în 1854 a găsit guvernul prusac cu dorința disperată să rămână neutru, temându-se de consecințele intrării într-un război împotriva Rusiei şi îngrijorat în acelaşi timp de perspectiva că ar putea pierde respectul Austriei şi puterilor vestice. Având în vedere aceste împrejurări, poziția Prusiei era logică, dar, fiindcă britanicilor şi austriecilor le displăcea politica „şovăielnică" a Berlinului, diplomaților prusaci nu li s-a permis să se alăture celorlalți delegați la Congresul de la Paris (1856) până aproape de începerea procedurilor. Atunci, în mod simbolic, era încă tratată ca un participant marginal.

Şi în alte domenii – deşi mai puțin persistent – Prusia a

fost constrânsă de puterile externe. Denunțarea de către Palmerston a pătrunderii armatei prusace în Schleswig-Holstein în 1848 a fost cea mai puțin îngrijorătoare. Mult mai deranjantă a fost potențiala amenințare franceză în Renania din 1830, apoi din nou în 1840 şi, finalmente, în anii 1860. Toate aceste perioade de tensiune au confirmat ceea ce sugeraseră deja certurile cu Viena şi dezaprobările ocazionale ale Sankt Petersburgului: că Prusia în prima jumătate a secolului al XIX-lea era ultima dintre marile puteri, dezavantajată geografic, dominată de vecini puternici, distrasă de probleme interne şi din interiorul Germaniei şi aproape incapabilă să joace un rol mai important în afacerile internaționale. Acesta pare, poate, un raționament prea dur în lumina diverselor puncte forte ale Prusiei: sistemul educațional, de la şcolile parohiale la universități, era de neegalat în Europa; sistemul administrativ era destul de eficient; iar armata sa şi formidabilul său stat-major au studiat de timpuriu reformele tactice şi strategice, mai cu seamă implicațiile militare ale „căilor ferate şi puştilor”[288]. Dar ideea a fost că acest potențial nu putea fi valorificat până ce criza politică internă dintre liberali şi conservatori nu era depăşită, până ce la vârf nu era o conducere fermă în locul ezitărilor lui Frédéric al IV-lea şi până ce baza industrială a Prusiei nu se dezvolta. Aşadar, abia după 1860 s-a putut dezvolta statul dinastiei Hohenzollern pornind de la statutul său oarecum inferior.

Totuşi, aşa cum se întâmplă adesea, slăbiciunea strategică este relativă; şi, comparativ cu Imperiul Habsburgic de la sud, problemele Prusiei nu erau poate atât de descurajatoare. Dacă perioada 1648–1815 asistase la „ascensiunea” şi „afirmarea”[289] imperiului, această expansiune nu eliminase condițiile dificile în care funcționa Viena, chinuindu-se să îndeplinească un rol de mare putere. Dimpotrivă, acordul din 1815 a luat în calcul aceste

dificultăți, cel puțin pe termen lung. De exemplu, însuşi faptul că austriecii luptaseră atât de des împotriva lui Napoleon şi ieşiseră învingători a însemnat că solicitau „despăgubiri" pentru modificarea generală a hotarelor din timpul negocierilor din 1814-1815; şi, cu toate că Habsburgii au acceptat cu înțelepciune să se retragă din sudul Olandei, din sud-vestul Germaniei (Vorlande) şi din unele părți ale Poloniei, acest lucru a fost contrabalansat de expansiunea lor la scară largă din Italia şi de afirmarea rolului conducător în Federația Germană proaspăt creată.

Având în vedere teoria balanței europene şi în special versiunile preferate de comentatorii britanici, şi de însuşi Metternich, această restaurare a puterii austriece era lăudabilă. Imperiul Habsburgic, întins de-a lungul Europei de la câmpia de nord a Italiei până în Galiția, se comporta ca un punct central de sprijin al balanței, constrângând ambițiile francezilor în vestul Europei şi în Italia, păstrând *statu-quo*-ul în Germania atât împotriva naționaliştilor „Germaniei Mari", cât şi a expansioniştilor prusaci şi ridicând o barieră în fața pătrunderii ruşilor în Balcani. Este adevărat că fiecare dintre aceste misiuni a fost susținută de una sau mai multe dintre celelalte mari puteri, în funcție de context; dar Imperiul Habsburgic era vital pentru funcționarea acestui şah-mat complex cu cinci fațete, măcar fiindcă părea să aibă cel mai mare interes dintre toate în înghețarea acordului de la 1815 – pe când Franța, Prusia şi Rusia, mai devreme sau mai târziu, au dorit nişte schimbări, iar britanicii, găsind din ce în ce mai puține motive strategice şi ideologice pentru a-l susține pe Metternich după anii 1820, erau în consecință mai puțin dispuşi să susțină eforturile Austriei de a menține toate aspectele ordinii existente. Din perspectiva unor istorici, într-adevăr, pacea generală care a predominat în Europa zeci de ani după 1815 s-a datorat cu precădere poziției şi funcțiilor Imperiului Habsburgic. Aşadar, atunci când nu a putut obține sprijin militar de la

celelalte puteri pentru a menține *statu-quo*-ul în Italia şi Germania în anii 1860, a fost scos de pe scena acestor două teatre; iar când, după 1900, propria supraviețuire era nesigură, un mare război pentru succesiune – cu implicații fatale pentru balanța europeană – era inevitabil[290].

Atât timp cât puterile conservatoare din Europa erau unite în menținerea *statu-quo*ului – împotriva resurgenței franceze sau a „revoluției" în general –, această slăbiciune habsburgică era mascată. Apelând la solidaritatea ideologică a Sfintei Alianțe, Metternich se putea asigura în general de sprijinul Rusiei şi al Prusiei, care, la rândul lor, îi dădeau mână liberă în organizarea intervențiilor împotriva oricăror mişcări liberale – fie trimițând trupe austriece pentru a înăbuşi insurecția din Napoli în 1821, fie îngăduind acțiunea militară franceză în Spania în sprijinul regimului Bourbonilor, fie orchestrându-le impunerea Decretelor reacționare de la Carlsbad (1819) asupra membrilor Confederației Germane. Cam în acelaşi fel, relațiile Imperiului Habsburgic cu Sankt Petersburgul şi cu Berlinul au beneficiat de interesul lor comun de a suprima naționalismul polonez, care pentru guvernul rus a fost o problemă mult mai serioasă decât ocazionalele neînțelegeri privind Grecia ori strâmtorile; înăbuşirea comună a revoltei poloneze în Galiția şi încorporarea de către Austria a Oraşului Liber Cracovia în 1846 cu aprobarea Rusiei şi a Prusiei au arătat posibilele avantaje ale unei astfel de solidarități monarhice.

Pe termen mai lung, această strategie metternichiană era totuşi profund defectuoasă. O revoluție *socială* radicală putea fi ținută sub control destul de bine în Europa secolului al XIX-lea; oricând avea loc vreuna (1830, 1848, Comuna din 1871), înspăimântată, clasa mijlocie trecea de partea „legii şi ordinii". Dar larg răspânditele idei şi mişcări care susțineau independența națională, stimulate anterior în acest secol de Revoluția Franceză şi de diversele războaie de eliberare, nu puteau fi reprimate la nesfârşit; iar încercările lui Metternich

de a înăbuşi mişcările de independenţă au epuizat treptat Imperiul Habsburgic. Opunându-se ferm oricărei mişcări pentru independenţă naţională, Austria a piedut curând simpatia vechiului său aliat, Marea Britanie. Folosirea repetată a forţei militare în Italia a provocat o reacţie în rândul tuturor claselor împotriva „temnicerului" lor habsburgic, ceea ce avea să-l favorizeze pe Napoleon al III-lea câteva decenii mai târziu, când acest monarh francez ambiţios avea să îl ajute pe Cavour să îi alunge pe austrieci din Italia de Nord. În acelaşi mod, refuzul Imperiului Habsburgic de a se alătura Zollvereinului din motive economice şi imposibilitatea constituţional-geografică de a deveni parte a „Germaniei Mari" i-a dezamăgit pe mulţi naţionalişti germani, care au început atunci să îşi dorească să fie conduşi de Prusia. Chiar şi regimul ţarist, care în general a susţinut eforturile Vienei de a zdrobi revoluţiile, s-a descurcat ocazional mai bine decât Austria în privinţa problemelor naţionale: vezi, de exemplu, politica lui Alexandru I, în cooperare cu britanicii, de susţinere a independenţei Greciei la sfârşitul anilor 1820, în ciuda tuturor contraargumentelor lui Metternich.

Ideea este că, într-o epocă de intensificare a conştiinţei naţionale. Imperiul Habsburgic părea şi mai anacronic. Aşa cum s-a evidenţiat, în fiecare dintre celelalte mari puteri:

> ...o majoritate a cetăţenilor împărtăşeau o limbă şi o religie comune. Cel puţin 90% dintre francezi vorbeau franceza şi aceeaşi proporţie aparţinea, cel puţin nominal, Bisericii Catolice. Mai mult de opt prusaci din zece erau germani (restul erau în mare parte polonezi), iar dintre cei germani, 70% erau protestanţi. Cei 70 de milioane de supuşi ai ţarului includeau unele minorităţi notabile (cinci milioane de polonezi, trei milioane şi jumătate de finlandezi, estoni, letoni şi lituanieni şi trei milioane de caucazieni amestecaţi), rămânând încă 50 de milioane de ruşi care erau şi ortodocşi. Iar locuitorii Insulelor Britanice erau vorbitori de limba engleză în proporţie de 90% şi 70% protestanţi. Ţări ca aceasta nu prea aveau nevoie să fie ţinute laolaltă; aveau o coeziune intrinsecă. Dimpotrivă, împăratul

austriac domnea asupra unei amestecături etnice care probabil că îl făcea să geamă de fiecare dată când se gândea la asta. El şi opt milioane dintre supuşii săi erau germani, dar de două ori mai mulți erau slavi de un fel sau altul (cehi, slovaci, polonezi, ruteni, sloveni, croați şi sârbi), cinci milioane erau unguri, cinci milioane italieni şi două milioane români. Ce fel de națiune era aceea?
Răspuns: niciun fel de națiune[291].

Armata habsburgică, privită ca „una dintre cele mai importante, dacă nu chiar cea mai importantă instituție unică" din imperiu, a reflectat această diversitate etnică. „În 1865 [deci cu an înainte de ciocnirea decisivă cu Prusia pentru stăpânirea Germaniei], armata era formată din 128.286 de germani, 96.300 de cehi şi slovaci, 52.700 de italieni, 22.700 de sloveni, 20.700 de români, 19.000 de sârbi, 50.100 de ruteni, 37.700 de polonezi, 32.500 de maghiari, 27.600 de croați şi 5.100 de soldați de alte naționalități"[292]. Deşi aceasta făcea armata aproape la fel de colorată şi de pestriță ca regimentele britanico-indiene din India Britanică, a creat tot felul de dezavantaje în comparație cu mult mai omogenele armate franceză sau prusacă.

Această potențială slăbiciune militară a fost agravată de lipsa unei finanțări adecvate, care avea la origine parțial dificultățile de a creşte impozitele în imperiu, dar în special slăbiciunea bazei sale comerciale şi industriale. Deşi istoricii vorbesc acum despre „ascensiunea economică a Imperiului Habsburgic"[293] în perioada 1760–1914, de fapt, în prima jumătate a secolului al XIX-lea industrializarea s-a petrecut doar în anumite regiuni vestice, precum Boemia, ținuturile din Alpi şi în jurul Vienei în sine, pe când cea mai mare parte a imperiului a rămas relativ neatinsă. Aşadar, în timp ce Austria a avansat, imperiul *ca întreg* a rămas mult în urma Marii Britanii, a Franței şi a Prusiei în privința industrializării *per capita*, a producției de fier şi oțel, a capacității motoarelor cu aburi şi aşa mai departe.

Mai mult decât atât, costurile războaielor cu Franța

„aduseseră imperiul la epuizare financiară, împovărat de o datorie publică grea şi o grămadă de bani de hârtie depreciaţi”[294], care practic a obligat guvernul să menţină cheltuielile militare la minimum. În 1830 armatei i s-a alocat echivalentul a doar 23% din veniturile totale (în scădere de la 50% în 1817), iar în 1848 această pondere se diminuase la 20%. Când au avut loc crize, ca în 1848–1849, 1854–1855, 1859–1860 şi 1864, au fost autorizate creşteri excepţionale ale cheltuielilor militare; dar acestea nu au fost niciodată suficiente pentru a ridica armata la potenţialul său maxim, iar sumele erau reduse la fel de repede atunci când se aprecia sfârşitul crizei. De exemplu, bugetul militar era de 179 de milioane de florini în 1860, a scăzut la 118 milioane în 1863, a crescut la 155 de milioane în conflictul din 1864 cu Danemarca şi s-a redus drastic la 96 de milioane în 1865 – din nou, doar cu un an înainte de războiul cu Prusia. Niciuna dintre aceste sume nu a ţinut pasul cu bugetele militare ale Franţei, Marii Britanii şi Rusiei sau (puţin mai târziu) cu cel al Prusiei; şi, din moment ce administraţia militară austriacă era considerată coruptă şi ineficientă chiar după standardele de la jumătatea secolului al XIX-lea, sumele de bani care *erau* alocate nu erau foarte bine cheltuite. În concluzie, forţa armată a Imperiului Habsburgic nu era în niciun fel pe măsura războaielor în care ar fi putut fi nevoit să lupte[295].

Dar nu vrem să anticipăm căderea imperiului. Rezistenţa sa, aşa cum au observat mulţi istorici, era într-adevăr remarcabilă: după ce a supravieţuit Reformei, turcilor şi Revoluţiei Franceze, s-a dovedit de asemenea capabil să înfrunte evenimentele din 1848–1849, înfrângerea din 1866 şi, până în stadiile finale, tensiunile din Primul Război Mondial. Deşi punctele sale slabe erau evidente, nici punctele forte nu lipseau. Monarhia impunea loialitate nu doar supuşilor etnici germani, ci şi multor aristocraţi şi familii „aservite” din teritoriile nongermane; stăpânirea sa în

Polonia, de exemplu, era destul de blândă comparativ cu administrațiile rusă şi prusacă. Mai mult, caracterul complex, multinațional al imperiului, cu mulțimea de rivalități locale, permitea un anumit grad de *divide et impera* de la centru, aşa cum a demonstrat-o folosirea prudentă a armatei: regimentele ungare erau staționate mai cu seamă în Italia şi Austria, cele italiene în Ungaria, jumătate din cele de husari peste graniță şi aşa mai departe[296].

În sfârşit, poseda avantajul negativ că niciuna dintre celelalte mari puteri – nici dacă se angaja în ostilități cu Imperiul Habsburgic – nu ştia cu ce să îl înlocuiască. Poate că țarului Nicolae I îi displăceau pretențiile Austriei în Balcani, dar a fost îndeajuns de dispus să îi împrumute o armată pentru a ajuta la înăbuşirea revoluției ungare din 1848; poate că Franța complota pentru a-i scoate pe Habsburgi din Italia, dar Napoleon al III-lea ştia de asemenea că Viena putea fi pe viitor un aliat folositor împotriva Prusiei sau a Rusiei; iar Bismarck, deşi hotărât să elimine orice influență austriacă din Germania, era dornic să prezerve Imperiul Habsburgic imediat după capitularea sa, în 1866. Atât timp cât exista această situație, imperiul avea să supraviețuiască – cu prețul suferinței.

În pofida pierderilor din timpul Războiului Napoleonian, poziția Franței în jumătatea de secol de după 1815 era semnificativ mai bună decât cea a Prusiei sau a Imperiului Habsburgic în multe privințe[297]. Venitul său național era mult mai ridicat, iar capitalul său era mai uşor disponibil; populația sa era cu mult mai numeroasă decât a Prusiei şi mai omogenă decât cea a Imperiului Habsburgic; putea să îşi permită cu mai multă uşurință să întrețină o armată mare şi să plătească şi pentru o flotă militară considerabilă. Cu toate acestea, este tratată aici ca „o putere mijlocie" doar fiindcă împrejurările strategice, diplomatice şi economice au împiedicat Franța să îşi concentreze resursele şi să se

impună într-un anumit domeniu.

În privința anilor 1814–1815, la nivel politic, a fost esențial faptul că toate celelalte mari state se arătaseră hotărâte să împiedice încercările francezilor de a menține o hegemonie asupra Europei; iar Londra, Viena, Berlinul şi Sankt-Petersburgul nu erau doar dispuse să îşi domolească disputele legate de alte aspecte (de exemplu, Saxonia) pentru a opri tentativa finală a lui Napoleon, ci se centrau şi pe instituirea unui sistem postbelic pentru a bloca pe viitor direcțiile tradiționale de expansiune ale Franței. Astfel, în timp ce Prusia a jucat rolul de paznic al Renaniei, Austria şi-a consolidat poziția în Italia de Nord, iar influența britanică s-a extins în Peninsula Iberică; în spatele tuturor acestor lucruri stătea o mare armată rusească, gata să se deplaseze de-a lungul Europei în apărarea acordului încheiat în anul 1815. În consecință, oricât de mult ar fi putut pleda francezii din toate partidele pentru o politică de „redresare”[298], era clar că nicio îmbunătățire spectaculoasă nu era posibilă. Tot ce se putea obține era, pe de o parte, recunoaşterea faptului că Franța era un partener egal în Concertul european, iar pe de altă parte, restaurarea influenței politice franceze în regiunile învecinate *alături de* cea a puterilor existente. Şi totuşi, chiar şi atunci când francezii ajungeau la paritate, spre exemplu cu britanicii în Peninsula Iberică şi jucau din nou un rol major în Levant, ei trebuiau să fie întotdeauna precauți să nu provoace o altă coaliție împotriva lor. Orice acțiune a Franței în Țările de Jos, aşa cum a devenit clar în anii 1820 şi 1830, genera instinctiv o alianță anglo-prusacă prea puternică pentru a fi combătută.

Cealaltă carte pe care o putea juca Parisul era stabilirea unor relații strânse cu *una* dintre marile puteri, care putea fi apoi exploatată pentru a ajuta Franța să îşi atingă țelurile[299]. Având în vedere rivalitățile latente dintre celelalte state şi considerabilele avantaje pe care le putea oferi o alianță cu Franța (bani, trupe, arme), această presupunere era

plauzibilă; totuşi, era greşită în trei privinţe. În primul rând, ar fi fost posibil ca cealaltă putere să îi exploateze pe francezi mai mult decât putea exploata Franţa acea putere – aşa cum a făcut Metternich la jumătatea anilor 1830, când a început tratativele cu francezii doar pentru a diviza Londra şi Parisul. În al doilea rând, schimbările de regim petrecute în Franţa în aceste decenii au afectat inevitabil relaţiile diplomatice într-o perioadă când ideologia juca un rol extrem de important. De exemplu, vechile speranţe într-o alianţă cu Rusia s-au năruit odată cu revoluţia din 1830 din Franţa. În sfârşit, rămânea problema insurmontabilă că, deşi mai multe dintre celelalte puteri voiau să coopereze cu Franţa în anumite momente, niciuna nu dorea în această perioadă o schimbare de *statu-quo*: cu alte cuvinte, ele le ofereau francezilor doar o prietenie diplomatică, nu promisiunea unor câştiguri teritoriale. Abia după Războiul Crimeii a existat un sentiment generalizat în afara Franţei că hotarele din 1815 ar trebui retrasate.

Aceste obstacole ar fi putut părea mai puţin teribile dacă Franţa ar fi fost la fel de puternică faţă de restul Europei cum fusese pe vremea lui Ludovic al XIV-lea sau a lui Napoleon când aceştia se aflau în culmea puterii. Dar realitatea este că Franţa după 1815 nu a fost o ţară deosebit de dinamică. Se estimează că nu mai puţin de 1,5 milioane de francezi muriseră în războaiele dintre anii 1793 şi 1815[300] şi, chiar mai semnificativ, creşterea populaţiei franceze a fost mai lentă decât cea a oricărei alte mari puteri în secolul al XIX-lea. Nu numai că îndelungatul conflict alterase economia Franţei în diversele moduri prezentate mai sus (vezi pp. 135-137), mai mult, chiar pacea a expus-o provocării comerciale din partea marelui său rival britanic. „De o importanţă cardinală pentru majoritatea producătorilor francezi după 1815 a fost existenţa unui producător copleşitor de dominant şi puternic nu doar în poziţia celui mai apropiat vecin, ci şi ca o forţă teribilă pe toate pieţele externe şi uneori chiar şi pe propria piaţă internă, intens protejată."[301] Această lipsă de

competitivitate, factorii existenți în interiorul Franței care descurajau modernizarea (de exemplu, dimensiunea restrânsă a terenurilor exploatate agricol, comunicațiile slabe, piețele în esență locale, absența cărbunelui ieftin, disponibil) şi pierderea oricărui stimul din partea piețelor de peste mări au însemnat că între anii 1815 şi 1850 rata sa de creştere industrială era considerabil mai scăzută decât cea a Marii Britanii. La începutul secolului, producția acesteia din urmă era egală cu cea a Franței; în 1830 era de 182,5% comparativ cu cea a Franței; iar în 1860 crescuse la 251%[302]. Mai mult, chiar şi atunci când rata construirii de căi ferate în Franța şi industrializarea generală începuseră să ia avânt, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea, Franța a descoperit, spre marea sa mirare, că Germania se dezvolta şi mai rapid.

Totuşi, acum pentru istorici nu mai este atât de clar dacă economia Franței în acest secol ar trebui să fie catalogată cu uşurință „înapoiată" sau „dezamăgitoare"; în multe privințe, calea urmată de francezi spre prosperitatea națională a fost la fel de logică precum drumul foarte diferit urmat de britanici[303]. Ororile sociale ale revoluției industriale erau mai puțin răspândite în Franța; totuşi, punându-se accentul pe calitatea superioară mai mult decât pe bunurile produse în masă, valoarea per capita adăugată fiecărui produs fabricat era substanțial mai mare. Dacă francezii în ansamblu nu investeau pe plan intern în mari întreprinderi industriale, aceasta era adesea mai curând o chestiune de prudență decât un semn de sărăcie sau de rămânere în urmă. În țară exista, de fapt, un considerabil excedent de capital, o mare parte din acesta intrând în investiții industriale în alte părți ale Europei[304]. Guvernele franceze nu păreau afectate de un deficit de fonduri şi *existau* investiții în muniții şi în procesele metalurgice legate de forțele armate. Inventatorii francezi au fost cei care au creat arma cu proiectil sub generalul Paixhans, „modelele de vase epocale" *Napoléon* şi *La Gloire*, precum şi glonțul şi puşca Minié[305].

Cu toate acestea, cert este că puterea *relativă* a Franței se eroda, atât în termeni economici, cât şi în alte privințe. Deşi Franța era mai mare decât Prusia sau Imperiul Habsburgic, cum am mai spus, nu exista domeniu în care să fie liderul decisiv, aşa cum se întâmplase cu un secol în urmă. Armata sa era numeroasă, dar nu o depăşea numeric pe cea a Rusiei. Flota sa, neregulat susținută de administrații franceze succesive, era a doua ca dimensiuni după cea britanică – însă decalajul dintre ele era enorm. În termeni de producție industrială şi produs național, Franța rămânea în urma vecinei sale deschizătoare de drumuri. După lansarea sa vasul *La Gloire* a fost repede eclipsat de *Warrior* al Royal Navy, la fel cum artileria franceză de câmp a rămas în urma modelelor mai noi ale lui Krupp. Franța a jucat într-adevăr un rol în afara Europei, dar din nou, posesiunile şi influența ei erau mult mai limitate decât cele ale Marii Britanii.

Toate acestea indică altă problemă acută care a îngreunat măsurarea – şi adesea desfăşurarea – forței incontestabile a Franței. Ea a rămas o putere *hibridă* clasică[306], frecvent sfâşiată între interesele sale europene şi cele neeuropene; iar acest fapt la rândul său i-a afectat diplomația, care era şi aşa destul de complicată din cauza unor considerente ideologice sau legate de balanța de putere. Era mai important să împiedice înaintarea Rusiei către Constantinopol sau să ridice piedici în calea pretențiilor britanice în Levant? Trebuia să încerce să scoată Austria din Italia sau să atace flota britanică în Canalul Mânecii? Să încurajeze mişcările timpurii vizând unificarea Germaniei ori să li se opună? Având în vedere aspectele pro şi contra legate de fiecare dintre aceste politici, nu este surprinzător că francezii se manifestau adesea în mod ambivalent şi ezitant, chiar şi atunci când Franța era considerată un membru deplin al Concertului european.

În acelaşi timp, nu trebuie uitat că împrejurările generale care constrângeau Franța îi permiteau să se comporte şi ca o

frână în calea celorlalte mari puteri. Acest lucru s-a întâmplat mai ales în timpul lui Napoleon al III-lea, dar şi, într-o fază incipientă, la sfârşitul anilor 1820. Doar datorită dimensiunii sale, redresarea Franței a avut implicații în Peninsula Iberică şi în Peninsula Italică, în Țările de Jos şi chiar mai departe. Atât încercările britanicilor, cât şi cele ale ruşilor de a influența evenimentele din Imperiul Otoman trebuiau să țină cont de Franța. Mult mai mult decât şovăitorul Imperiu Habsburgic sau chiar decât Marea Britanie, Franța a fost cea care a impus principala frână militară Rusiei în timpul Războiului Crimeii. Tot Franța a fost cea care a subminat poziția Austriei în Italia şi mai cu seamă cea care, în mod mai puțin dramatic, s-a asigurat că Imperiul Britanic nu deține un monopol total al influenței de-a lungul coastelor africane şi chineze. În sfârşit, când „lupta pentru supremație în Germania" dintre austrieci şi prusaci a ajuns la punctul culminant, ambii rivali şi-au dezvăluit profunda preocupare privind paşii următori ai lui Napoleon al III-lea. În concluzie, redresându-se după 1815, Franța a rămas în deceniile următoare o putere considerabilă, foarte activă diplomatic, acceptabil de puternică militar şi de preferat ca prieten decât ca duşman – chiar dacă liderii săi erau conştienți că nu mai era atât de dominantă precum fusese în cele două secole precedente.

Războiul Crimeii şi erodarea puterii ruse

Puterea *relativă* a Rusiei avea să scadă cel mai mult în deceniile de pace internațională şi industrializare de după 1815 – deşi acest lucru nu a fost pe deplin evident până la Războiul Crimeii (1854–1856). În 1814 Europa fusese amuțită când armata rusă înainta spre vest, iar mulțimile

strigaseră prudent *Vive Vempéreur Alexandre!* la intrarea țarului în Paris, precedat de brigăzile sale de cazaci. Însuşi acordul de pace, cu accentul său exagerat de conservator împotriva unei viitoare schimbări teritoriale şi politice, era garantat de o armată rusească de 800.000 de soldați – a cărei superioritate pe uscat o egala pe cea a Royal Navy pe mare. Atât Austria, cât şi Prusia erau eclipsate de acest colos de la est şi se temeau de forța sa chiar şi atunci când şi-au proclamat solidaritatea monarhică față de el. În orice caz, rolul Rusiei de jandarm al Europei s-a amplificat când mesianicul Alexandru I a fost urmat de autocraticul Nicolae I (1825–1855); iar poziția acestuia din urmă a fost şi mai mult consolidată de evenimentele revoluționare din 1848–1849, când, după cum a observat Palmerston, Rusia şi Marea Britanie erau singurele puteri care „stăteau în poziție verticală”[307]. Apelurile disperate ale guvernării habsburgice pentru ajutor în reprimarea revoltei ungare au fost răsplătite prin trimiterea a trei armate ruseşti. Dimpotrivă, ezitările lui Frédéric Wilhelm al IV-lea al Prusiei față de mişcările de reformă internă, împreună cu propunerile de schimbare din Confederația Germană, au generat presiuni intransigente din partea ruşilor până ce curtea de la Berlin a acceptat politicile de reacțiune internă şi retragerea diplomatică la Olmütz. Cât despre „forțele schimbării” de după 1848 – naționaliştii înfrânți polonezi şi unguri sau liberalii burghezi frustrați ori marxiştii – au fost de acord că principalul obstacol în calea progresului în Europa avea să rămână încă mult timp imperiul țarist.

Totuşi, la nivel economic şi tehnologic Rusia pierdea teren în mod alarmant între anii 1815 şi 1880, cel puțin în comparație cu alte puteri. Aceasta nu înseamnă că nu a avut loc nicio îmbunătățire economică, pentru că aceasta s-a produs chiar sub Nicolae I, ai cărui oficiali – mulți dintre ei – fuseseră ostili forțelor pieței sau oricăror semne de modernizare. Populația a crescut rapid (de la 51 de milioane

în 1816 la 76 de milioane în 1860 şi 100 de milioane în 1880), mai ales cea a oraşelor. Producția de fier a crescut, iar industria textilă s-a multiplicat ca amploare. S-a afirmat că numărul fabricilor sau întreprinderilor industriale a crescut de la 2 400 la peste 15 000 între anii 1804 şi 1860. Motoare cu aburi şi utilaje moderne erau importate din Occident; iar din anii 1830 a început să apară o rețea de căi ferate. Chiar polemicile istoricilor în privința răspunsului la întrebarea dacă în Rusia a avut loc sau nu „o revoluție industrială" în aceste decenii confirmă faptul că lucrurile erau în mişcare[308].

Dar partea proastă a fost că restul Europei se mişca mult mai repede şi că Rusia pierdea teren. Datorită populației cu mult mai numeroase, deținuse fără îndoială cel mai mare PNB *total* la începutul secolului al XIX-lea. Două generații mai târziu, nu mai era vorba despre aşa ceva, cum se poate vedea în tabelul 9.

Tabelul 9. *Produsul național brut al marilor puteri europene, 1830–1890*[309] *(la prețurile pieței, în dolari americani şi la prețurile din 1960; în miliarde)*

	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
Rusia	10,5	11,2	12,7	14,4	22,9	23,2	21,1
Franța	8,5	10,3	11,8	13,3	16,8	17,3	19,7
Marea Britanie	8,2	10,4	12,5	16,0	19,6	23,5	29,4
Germania	7,2	8,3	10,3	12,7	16,6	19,9	26,4
Imperiul Habsburgic	7,2	8,3	9,1	9,9	11,3	12,2	15,3
Italia	5,5	5,9	6,6	7,4	8,2	8,7	9,4

Dar aceste cifre sunt şi mai alarmante când se studiază ponderea *per capita* din PNB (vezi tabelul 10).

Tabelul 10. *PNB* per capita *al marilor puteri europene, 1830–1890*[310] *(în dolari americani şi la preţurile din 1960)*

	1830	1840	1850	1860	1870	1880	1890
Marea Britanie	346	394	458	558	628	680	785
Italia	265	270	277	301	312	311	311
Franţa	264	302	333	365	437	464	515
Germania	245	267	308	354	426	443	537
Imperiul Habsburgic	250	266	283	288	305	315	361
Rusia	170	170	175	178	250	224	182

Conform cifrelor, creşterea produsului naţional brut *total* al Rusiei din aceşti ani s-a datorat într-o măsură copleşitoare creşterii populaţiei, fie prin natalitate, fie prin cuceriri în Turkistan şi în alte părţi şi nu prea a avut de-a face cu creşteri reale ale productivităţii (în special a celei industriale). Venitul pe cap de locuitor şi produsul naţional ale Rusiei Fuseseră tot timpul în urma celor din Europa de Vest; dar acum rămăseseră şi mai mult în urmă, de la (spre exemplu) o jumătate din venitul pe cap de locuitor al Marii Britanii în 1830 la un sfert din această cifră 60 de ani mai târziu.

În acelaşi fel, dublarea producţiei de fier a Rusiei la începutul secolului al XIX-lea nu a însemnat mult comparativ cu creşterea acesteia *de 30 de ori* din Marea Britanie[311]; în decursul a două generaţii, Rusia se transformase, din cel mai mare producător şi exportator de fier al Europei, într-o ţară din ce în ce mai dependentă de importurile de produse prelucrate în Occident. Chiar şi îmbunătăţirile din domeniul comunicaţiilor datorate căilor ferate şi vapoarelor cu aburi trebuie puse în context. În 1850 Rusia avea puţin peste 800 de kilometri de cale ferată, comparativ cu 13.600 de kilometri în Statele Unite; şi o mare parte din creşterea comerţului naval, pe marile fluvii sau dincolo de Marea Baltică şi Marea Neagră, a gravitat în jurul

transportului cerealelor necesare populației tot mai numeroase a țării şi pentru plata mărfurilor manufacturate importate, trimițând grâul în Marea Britanie. Dacă apăreau progrese, acestea se datorau adeseori comercianților şi întreprinzătorilor străini (comerțului exterior cu siguranță) transformând Rusia şi mai mult într-un furnizor de materii *prime* pentru economiile avansate. La o examinare mai atentă a dovezilor, se pare că în majoritatea noilor „fabrici" şi „întreprinderi industriale" lucrau mai puțin de 16 oameni şi acestea erau foarte slab mecanizate. O lipsă generală de capital, cerere scăzută din partea consumatorilor, o clasă mijlocie neînsemnată, distanțele mari, clima extremă şi mâna grea a unui stat suspicios, autocratic, toate acestea au îngreunat mai mult decât aproape oriunde în Europa „demarajul" industrial în Rusia[312].

Vreme îndelungată, aceste tendințe economice de rău augur nu s-au tradus într-o slăbiciune reală a forțelor militare ruse. Dimpotrivă, preferința manifestată de marile puteri după anul 1815 față de structurile *Vechiului regim* în general nu se putea observa nicăieri mai bine decât în compoziția socială, armamentul şi tacticile armatelor acestora. Totuşi, în umbra proiectată de Revoluția Franceză, guvernele erau mai preocupate de fiabilitatea politică şi socială a forțelor lor armate decât în privința reformelor militare; iar generalii înşişi, nemaiconfruntându-se cu testul unui mare război, puneau accent pe ierarhie, obedință şi precauție – trăsături întărite de obsesia lui Nicolae I pentru paradele oficiale şi marşurile solemne. Având în vedere aceste condiții generale, dimensiunea armatei ruse şi constanța masei de recruți le păreau mai impresionante observatorilor externi decât chestiuni misterioase precum logistica militară sau nivelul general de educație în rândul corpului de ofițeri. Mai mult decât atât, armata rusă *era* activă şi adesea încununată de succes în frecventele sale campanii de expansiune din Caucaz şi din Turkistan – care deja începeau

să îi alarmeze pe britanicii din India şi să tensioneze relaţiile anglo-ruse din secolul al XIX-lea mai mult decât în secolul precedent[313]. La fel de impresionantă pentru cineva din afară a fost înăbuşirea de către ruşi a rebeliunii ungare din 1848–1849 şi faptul că ţarul a pretins că era gata să trimită 400.000 de soldaţi pentru a înăbuşi revolta de la Paris. Ce nu au remarcat acei observatori a fost faptul mai greu de remarcat că cea mai mare parte din armata rusă era mai tot timpul imobilizată de îndatoririle de garnizoană interne, acţiunile „poliţieneşti" din Polonia şi Ucraina şi alte activităţi, precum cele ale patrulelor de frontieră şi din aşezările militare; şi că restul armatei nu era deosebit de eficientă – pentru cele 11.000 de morţi survenite în campania din Ungaria, de exemplu, în afară de 1000, cauzele au fost bolile apărute din pricina ineficienţei serviciilor logistice şi medicale ale armatei[314].

Campania din Crimeea din 1854–1855 a confirmat în mod şocant gradul de înapoiere a Rusiei. Forţele ţariste nu puteau fi concentrate. Operaţiunile aliaţilor în Marea Baltica (deşi niciodată foarte serioase), împreună cu ameninţarea intervenţiei suedeze, au imobilizat nu mai puţin de 200.000 de soldaţi ruşi în nord. Campania anterioară din principatele de pe Dunăre şi pericolul mult mai mare ca Austria să transforme în realitate ameninţările de intervenţie au pus în primejdie Basarabia, Ucraina de Vest şi partea rusă a Poloniei. Lupta împotriva turcilor în Caucaz a solicitat foarte mult atât trupele, cât şi sistemele de aprovizionare, aşa cum s-a întâmplat în cazul apărării teritoriilor ruse în Extremul Orient[315]. Când asaltul anglo-francez asupra Crimeii a adus războiul într-o regiune extrem de sensibilă a teritoriului rus, forţele armate ale ţarului au fost incapabile să respingă o asemenea invazie.

Pe mare, Rusia poseda o flotă destul de numeroasă, cu amirali competenţi, şi a fost în stare să distrugă complet flotele turceşti mai slabe la Sinope în noiembrie 1853; dar, de

îndată ce flotele anglo-franceze au intrat în conflict, pozițiile s-au inversat[316]. Multe nave ruseşti erau construite din lemn de brad şi se aflau într-o proastă stare de navigabilitate, puterea de foc era inadecvată, iar echipajele doar pe jumătate instruite Aliații aveau mult mai multe nave de război cu motoare cu abur, unele dintre ele înarmate cu şrapnele şi rachete Congreve. Mai presus de toate, duşmanii Rusiei aveau capacitatea industrială de a construi vase mai noi (inclusiv zeci de canoniere cu motoare cu aburi), aşa că avantajul lor a devenit şi mai mare pe măsură ce războiul se prelungea.

Însă armata rusă stătea şi mai prost. Infanteristul de rând lupta bine şi, sub conducerea inspirată a amiralului Nahimov însoțit de geniul ingineresc al colonelului Todleben, apărarea prelungită a Sevastopolului a fost o performanță remarcabilă. Dar în toate celelalte privințe armata era teribil de nepregătită. Regimentele de cavalerie nu îşi asumau riscuri, iar caii lor de paradă erau incapabili să reziste la campanii obositoare (aici forțele neregulate ale cazacilor erau mai bune). Încă şi mai grav, soldații ruşi erau înarmați lamentabil. Demodatele lor flinte aveau o rază de acțiune de doar 180 de metri, în timp ce puştile trupelor aliate puteau trage efectiv până la 900 de metri; astfel, pierderile ruşilor au fost mult mai grele.

Partea cea mai rea, chiar şi atunci când se cunoştea importanța majoră a unei misiuni, era că sistemul rus *în ansamblu* era incapabil să se mobilizeze în acest scop. Conducerea armatei era slabă, marcată de rivalități personale şi niciodată capabilă să producă o mare strategie coerentă – aici reflecta pur şi simplu incompetența generală a guvernării țarului. Erau foarte puțini ofițeri de grad mijlociu instruiți şi educați, spre deosebire de numărul mare al acestora în armata prusacă, iar inițiativa nu era deloc tolerată. În mod uimitor, erau şi foarte puțini rezervişti care să fie chemați în eventualitatea unei situații de urgență

națională, din moment ce adoptarea unui sistem cu serviciu militar de masă, de scurtă durată, ar fi implicat desființarea iobăgiei[317]. O consecință a acestui sistem a fost că serviciul militar pe termen lung în Rusia includea mulți soldați *peste limita de vârstă*; o altă consecință şi mai nefastă a fost că în jur de 400.000 dintre noii recruți înrolați în grabă la începutul războiului erau complet neinstruiți – deoarece nu existau suficienți ofițeri care să facă această activitate –, iar retragerea atâtor oameni din piața muncii iobagilor a afectat economia rusă.

În sfârşit, erau şi puncte slabe ce țineau de logistică şi economie. Din moment ce nu existau căi ferate la sud de Moscova (!), căruțele cu provizii trase de cai trebuiau să traverseze sute de kilometri de stepă, care devenea o mare de noroi în timpul dezghețului ilin primăvară şi al ploilor de toamnă. Mai mult decât atât, caii necesitau atât de mult nutreț (care la rândul său trebuia transportat de alți cai de povară, şi aşa mai departe), încât un efort logistic enorm a produs rezultate disproporționat de mici: trupele aliate şi întăririle puteau fi trimise din Franța şi Anglia în Crimeea în trei săptămâni, în timp ce trupelor ruseşti de la Moscova aveau nevoie uneori şi trei luni ca să ajungă pe front. Şi mai alarmantă a fost scăderea stocurilor de echipamente ale armatei ruse. „La începutul războiului fuseseră adunate un milion de arme; [la sfârşitul anului 1855] au mai rămas doar 90.000. Dintre cele 1656 tunuri de câmp, doar 253 erau disponibile… Rezervele de praf de puşcă şi muniție erau într-o stare şi mai proastă."[318] Cu cât dura mai mult războiul, cu atât sporea superioritatea aliaților, în timp ce blocada britanică sugruma importul de noi arme.

Dar blocada a făcut mai mult decât atât: a întrerupt fluxul de grâne şi alte exporturi ale Rusiei (cu excepția celor care ajungeau pe uscat în Prusia) şi a pus guvernul rus în imposibilitatea de a finanța războiul în alt mod decât împrumutându-se excesiv. Cheltuielile militare, care şi pe

timp de pace însemnau patru cincimi din venitul statului, au crescut de la aproximativ 220 de milioane de ruble în 1853 la aproximativ 500 de milioane în ambii ani de război, 1854 şi 1855. Pentru a acoperi o parte a deficitului alarmant, trezoreria rusă a împrumutat de la Berlin şi Amsterdam, dar atunci valoarea internațională a rublei a scăzut; pentru a acoperi restul, a recurs la tipărirea unor bancnote, ceea ce a dus la o inflație urmată de creşterea prețurilor pe scară largă şi la agitații din ce în ce mai frecvente în rândul țăranilor. Cutezătoarele încercări anterioare ale Ministerului de Finanțe de a crea rubla de argint şi de a interzice toate cambiile – ce reprezentaseră ruinarea „finanțelor solide" în Războiul Napoleonian şi în campaniile împotriva Persiei, a Turciei şi a rebelilor polonezi – erau acum complet anulate de războiul din Crimeea. Dacă Rusia persista în lupta sa zadarnică, a fost avertizat pe 15 ianuarie 1856 Consiliul Coroanei, statul avea să dea faliment[319]. Negocierile cu marile puteri erau singura cale de a evita catastrofa.

Aceasta nu înseamnă că aliaților li s-a părut uşor Războiul Crimeii; şi pentru ei campania a implicat tensiuni şi şocuri perturbatoare. Destul de interesant este că Franța a fost cea mai puțin afectată, ea beneficiind pentru prima dată de faptul că era o putere hibridă – era mai puțin înapoiată pe plan industrial şi economic decât Rusia şi mai puțin „nemilitarizată" decât Marea Britanie. Forțele armate trimise în est sub comanda generalului Saint-Arnaud erau bine echipate, bine instruite datorită operațiunilor din nordul Africii şi suficient de experimentate în campaniile de peste mări; sistemele lor logistic şi de ajutor medical erau la fel de eficiente ca oricare altul pe care l-ar fi putut crea o administrație la jumătatea secolului; iar ofițerii francezi aveau dreptate să rămână uimiți de amatorismul omologilor lor britanici, cu bagajele lor supraîncărcate. Forța expediționară franceză era de departe cea mai mare şi a realizat cele mai multe dintre avansurile majore în război.

Într-o anumită măsură, națiunea şi-a recuperat aşadar moştenirea napoleoniană în această luptă.

Totuşi, în etapele ulterioare ale campaniei, Franța începea să dea semne de tensiune. Deşi era o țară bogată, guvernul său a trebuit să concureze pentru fonduri rapide cu constructorii de căi ferate şi alții care căutau să obțină bani de la Crédit Mobilier şi de la alți bancheri. Aurul se scurgea spre Crimeea şi Constantinopol, mărind prețurile în țară; iar recoltele slabe de grâne nu au fost de niciun ajutor. Deşi pierderile totale de război (100.000) nu erau cunoscute, entuziasmul inițial al francezilor față de conflict s-a evaporat curând. Răscoalele populare împotriva inflației au întărit argumentul, generalizai după vestea căderii Sevastopolului, că războiul se prelungea doar pentru scopurile egoiste şi ambițioase ale britanicilor[320]. Napoleon al III-lea era deja nerăbdător să pună capăt luptei: Rusia fusese pedepsită, prestigiul Franței crescuse (şi avea să crească şi mai mult după o mare conferință internațională de pace de la Paris) şi era important ca ea să nu se lase distrasă de la problemele germane şi italiene escaladând conflictul în jurul Mării Negre. Chiar dacă nu putea redesena în mod substanțial harta Europei în 1856, Napoleon simțea cu siguranță că perspectivele Franței erau mai favorabile decât oricând după Waterloo. Timp de alți zece ani, fisurile de după Războiul Crimeii în vechiul Concert european aveau să alimenteze perpetuarea acestei iluzii.

Din contră, britanicii erau departe de a fi satisfăcuți de Războiul Crimeii. În ciuda anumitor eforturi de reformare, armata încă funcționa după modelul wellingtonian, iar comandantul său, Raglan, fusese de fapt secretarul militar al lui Wellington în Războiul Peninsular. Cavaleria era corespunzătoare – pe cât puteau fi forțele de cavalerie –, dar adesea prost întrebuințată (nu doar la Balaklava) şi a putut fi prea puțin inclusă în planurile de asediu de la Sevastopol. Deşi soldații erau veterani călițiți care luptau dur,

îngrozitoarea lipsă a unui adăpost cald în timpul ploilor şi al iernii în Crimeea, incapacitatea serviciilor medicale primitive ale armatei de a trata epidemiile de dizenterie şi holeră şi insuficienţa mijloacelor de transport terestru au generat pierderi inutile şi piedici care au scos din fire naţiunea britanică. Şi mai jenant, din moment ce armata britanică, asemenea celei ruse, era o forţă în serviciu pe termen lung folosită în principal în îndatoririle de garnizoană, nu existau rezervişti instruiţi la care să se poată apela pe timp de război; dar, în timp ce ruşii puteau, cel puţin forţat, să recruteze sute de mii de soldaţi fără experienţă, Marea Britanie a *laissez-faire*-ului nu era în stare, lăsând guvernul în situaţia jenantă de a da anunţuri pentru recrutarea unor mercenari străini cu care să îşi completeze trupele în Crimeea. Şi totuşi, în timp ce armata sa de uscat rămânea mereu un partener de rang secund al francezilor, marina Marii Britanii nu avea nicio şansă reală să obţină o victorie comparabilă cu cele repurtate de amiralul Nelson împotriva unui rival care îşi retrăgea cu prudenţă flota în porturi fortificate[321].

Izbucnirea nemulţumirilor populaţiei din Marea Britanie în momentul celebrelor dezvăluiri făcute de ziarul *The Times* privind incompetenţa militară şi suferinţele trupelor bolnave şi rănite nu poate fi menţionată aici decât în treacăt; ea nu doar a dus la o schimbare în minister, ci a provocat şi o dezbatere serioasă pe tema dificultăţilor inerente ideii de „stat liberal aflat în război”[322]. Mai mult decât atât, întreaga afacere a arătat că cele ce păruseră a fi punctele forte specifice ale Marii Britanii – un grad scăzut de guvernare, o armată imperială mică, dependenţa de puterea maritimă, accentul pe libertăţile fundamentale şi o presă liberă – s-au transformat destul de uşor în puncte slabe când ţara a trebuit să realizeze o operaţiune militară considerabilă pe parcursul tuturor celor patru anotimpuri împotriva unui inamic major.

Răspunsul britanicilor la acest test a fost (asemănător

răspunsului american la războaie în secolul XX) alocarea unor mari sume de bani forţelor armate pentru a compensa neglijenţa din trecut; şi, încă o dată, cifrele brute ale cheltuielilor militare ale combatanţilor contribuie mult la explicarea rezultatului final al conflictului (vezi tabelul 11).

Tabelul 11. *Cheltuielile militare ale puterilor în Războiul Crimeii*[323] *(milioane de lire)*

	1852	1853	1854	1855	1856
Rusia	15,6	19,9	31,3	39,8	37,9
Franţa	17,2	17,5	30,3	43,8	36,3
Marea Britanie	10,1	9,1	76,3	36,5	32,3
Turcia	2,8	?	7	3,0	?
Sardinia	1,4	1,4	1,4	2,2	2,5

Dar chiar şi atunci când Marea Britanie a devenit activă, nu a putut crea cu uşurinţă instrumentele corespunzătoare ale puterii: cheltuielile militare se puteau multiplica, se putea face comandă de sute de vase cu motoare cu abur, corpurile expediţionare se puteau bucura de un *surplus* de corturi, pături şi muniţii în 1855, iar un Palmerston agresiv putea afirma necesitatea ruperii relaţiilor cu Imperiul Rus; totuşi, mica armată a Marii Britanii nu putea face prea multe dacă Franţa alegea pacea şi Austria rămânea neutră – şi exact acest lucru s-a întâmplat în lunile de după căderea Sevastopolului. Doar dacă naţiunea şi economia politică britanice deveneau mult mai „militarizate" ar fi putut Marea Britanie să susţină de una singură războiul împotriva Rusiei într-un mod semnificativ; dar costurile probabile erau mult prea ridicate pentru o conducere politică deja incomodată de dificultăţile strategice, constituţionale şi economice pe care le generase campania din Crimeea[324]. Prin urmare, deşi se simţeau lipsiţi de o victorie cuvenită, britanicii erau dispuşi să ajungă la un compromis. Rezultatul a fost că mulţi

europeni (francezi şi austrieci, dar şi ruşi) au devenit suspicioşi cu privire la ţelurile Londrei şi şi-au pierdut încrederea în ea, la fel cum şi publicul britanic a devenit mai dezgustat de ideea de a fi amestecat în afacerile continentale. Aşadar, în timp ce Franţa lui Napoleon se deplasa spre centrul scenei europene din 1856, Marea Britanie s-a deplasat constant spre margine – o tendinţă pe care Rebeliunea Indiană (1857) şi mişcările de reformă internă nu puteau decât să o intensifice.

Dacă Războiul Crimeii îi şocase pe britanici, acesta nu a fost nimic comparativ cu lovitura dată puterii şi stimei de sine ale Rusiei – ca să nu mai menţionăm pierderile constând în cei 480.000 de morţi. „Nu ne mai putem amăgi", a susţinut categoric Konstantin Nikolaevici, mare duce al Rusiei, „...suntem şi mai slabi, mai săraci decât puterile de primă clasă, şi mai mult decât atât, mai săraci nu doar în ceea ce priveşte resursele materiale, ci şi cele mentale, în special în chestiuni ce ţin de administraţie"[325]. Aceste informaţii i-au condus pe reformatorii statului rus spre o întreagă serie de schimbări radicale, mai cu seamă abolirea iobăgiei. În plus, construirea unor căi ferate şi industrializarea au primit o încurajare mult mai puternică sub Alexandru al II-lea decât sub tatăl acestuia. Producţia de cărbune, fier şi oţel, utilităţile la scară largă şi întreprinderile industriale cu mult mai mari erau mai vizibile în anii 1860, iar statisticile furnizate de scrierile de istorie economică a Rusiei sunt destul de impresionante la o primă vedere[326].

Totuşi, aşa cum se întâmplă întotdeauna, o schimbare de perspectivă afectează judecata. Putea această modernizare măcar să ţină pasul cu marile creşteri anuale ale numărului de ţărani săraci şi needucaţi? Putea echivala creşterile explozive ale producţiei de fier şi oţel şi ale fabricilor din comitatul West Midiands, din regiunea Ruhr, din Silezia şi din Pittsburgh în următoarele două decenii? Putea, chiar şi cu armata sa reorganizată, să ţină pasul cu „revoluţia

militară" pe care prusacii erau pe cale să o dezvăluie lumii şi care evidenția din nou elementele *calitative* în defavoarea celor *cantitative* ale forței naționale? Răspunsurile la toate aceste întrebări îl dezamăgeau pe naționalistul rus, mult prea conştient că locul țării sale în Europa era redus substanțial față de poziția de preeminență pe care o ocupase în 1815 şi 1848.

Statele Unite şi Războiul de Secesiune

Aşa cum am menționat anterior, observatori ai politicii globale începând cu Tocqueville au considerat că ascensiunea Imperiului Rus s-a produs în paralel cu cea a Statelor Unite, în mod sigur, toată lumea recunoştea că existau diferențe fundamentale în cultura politică şi în constituțiile celor două state, dar din perspectiva puterii mondiale ele păreau foarte asemănătoare în ceea ce priveşte dimensiunea geografică, frontierele lor „deschise" şi schimbătoare, populațiile în creştere rapidă şi resursele lor puțin exploatate[327]. Deşi aceste lucruri sunt în mare parte adevărate, cert este că în secolul al XIX-lea între Statele Unite şi Rusia au existat importante discrepanțe economice care au avut un impact din ce în ce mai mare asupra puterii lor naționale. Prima dintre ele a vizat populația totală, deşi diferența s-a diminuat semnificativ între 1816 (Rusia – 51,2 milioane; Statele Unite – 8,5 milioane) şi 1860 (Rusia – 76 de milioane; Statele Unite – 31,4 milioane). Mai pertinent a fost caracterul acestei populații: în timp ce în Rusia ponderea iobagilor era copleşitoare, ei având venituri mici şi înregistrând o producție scăzută, americanii, la fermele lor sau în oraşele în dezvoltare rapidă, se bucurau în general[328] de un standard ridicat de viață şi de producție națională,

comparativ cu alte țări. Deja la 1800 salariile fuseseră cu aproape o treime mai mari decât cele din vestul Europei, iar această superioritate avea să fie menținută, dacă nu chiar sporită, de-a lungul secolului. În ciuda afluxului mare de imigranți europeni din anii 1850, disponibilitatea terenurilor în vest, împreună cu o creştere industrială constantă, a făcut ca forța de muncă să fie relativ insuficientă, iar salariile ridicate, ceea ce la rândul său i-a făcut pe producători să investească în utilaje care făceau economie de muncă, stimulând şi mai mult productivitatea națională. Izolarea tinerei republici de luptele puterilor europene şi acel *cordon sanitaire* pe care Royal Navy (mai degrabă decât doctrina Monroe) l-a impus pentru a separa Lumea Veche de cea Nouă au însemnat că singura amenințare la prosperitatea viitoare a Statelor Unite putea veni tocmai de la Marea Britanie. Totuşi, în ciuda dureroaselor amintiri din 1776 şi 1812 şi a disputelor de la granița din nord-vest[329], un război anglo-american era puțin probabil; fluxul de capital britanic şi de produse prelucrate britanice spre Statele Unite şi fluxul de materii prime americane (în special bumbac) au legat cele două economii chiar şi mai mult şi au stimulat mai departe dezvoltarea economică americană. Aşadar, în loc să trebuiască să devieze resursele financiare spre cheltuieli de apărare pe scară largă, o țară sigură din punct de vedere strategic precum Statele Unite putea concentra propriile fonduri (şi pe cele britanice) spre dezvoltarea vastului său potențial economic. Nici conflictul cu indienii şi nici războiul din 1846 cu Mexicul nu au fost eforturi substanțiale având în vedere productivitatea unei asemenea investiții.

Prin urmare, exact înainte de izbucnirea Războiului de Secesiune, în aprilie 1861, Statele Unite deveniseră un gigant economic, deşi însăşi distanța față de Europa, concentrarea asupra dezvoltării interne (mai curând decât asupra comerțului exterior) şi natura sălbatică a regiunilor rurale mascau parțial acest fapt. În timp ce cota sa din producția

mondială de bunuri prelucrate era, în 1860, cu mult mai mică decât cea a Marii Britanii, deja o întrecuse pe a Germaniei şi Rusiei şi era pe punctul de a o depăşi pe cea a Franței. Statele Unite, cu doar 40% din populația Rusiei în 1860, aveau o populație urbană de peste două ori mai mare decât a Rusiei, produceau 830.000 de tone de fier, comparativ cu cele 350.000 de tone ale Rusiei, aveau un consum de energie provenită din surse de combustibil modern de 15 ori mai mare, iar lungimea în mile a căilor ferate era de 30 de ori mai mare (şi chiar de trei ori mai mare decât a Marii Britanii). Prin contrast, Statele Unite posedau o armată de doar 26.000 de soldați comparativ cu forța gigantică a Rusiei, de 862.000[330]. Disparitatea dintre indicii economici şi cei militari ai celor două state ce se întindeau pe două continente nu a fost poate niciodată mai mare decât în acel moment.

În decursul încă unui an, desigur, Războiul de Secesiune începuse să transforme cantitatea resurselor naționale pe care americanii o dedicau scopurilor militare. Originile şi cauzele acestui conflict nu fac subiectul discuției noastre; dar, din moment ce liderii ambelor tabere hotărâseră să ducă lupta până la capăt şi fiecare putea face apel la sute de mii de oameni, conflictul avea să se prelungească, după toate probabilitățile. La aceasta contribuiau şi distanțele implicate, „frontul" întinzându-se pe la coasta Virginiei la Mississippi şi chiar mai departe spre vest, în Missouri şi Arkansas – o mare parte din acesta fiind compus din păduri, lanțuri muntoase şi ținuturi mlăştinoase. În mod asemănător, blocada navală instituită de Nord asupra porturilor inamice implica patrularea unei linii de coastă la fel de întinsă ca şi cea dintre Hamburg şi Genova. Cu alte cuvinte, înfrângerea Sudului era o misiune logistică şi militară extraordinar de dificilă, în special pentru un popor care îşi menținea forțele armate la minimum şi nu avea experiența războiului pe scară largă.

Şi totuşi, deşi cei patru ani de conflict au fost istovitori şi înspăimântător de sângeroşi – Uniunea pierzând aproximativ 360.000 de oameni față de cei 258.000 ai Confederației[331] –, ei au catalizat şi puterea națională latentă pe care o deținea Statele Unite, transformând-o (cel puțin pentru o scurtă perioadă) în cea mai puternică națiune militară de pe pământ înainte de demobilizarea de după 1865. De la începuturi neprofesioniste, forțele armate ale ambelor tabere s-au transformat în armate de recruți în masă, care utilizau artilerie modernă cu țeava ghintuită şi arme de calibru mic, luptau din greu sub asediile din Virginia de Nord sau erau trimişi în masă cu trenul spre teatrele de război din vest, comunicau prin telegraf cu centrele armatei şi foloseau resursele unei economii de război mobilizate; mai mult, în campaniile navale s-au utilizat pentru prima dată navele cuirasate, turelele rotative, torpilele, minele şi ambarcațiunile uşoare, cu aburi, care atacau vasele comerciale. Din moment ce acest conflict, mult mai mare decât Războiul Crimeii sau războaiele de unificare ale Prusiei, pretinde într-o măsură a fi primul „război total" cu adevărat industrializat, anticipându-le pe cele din secolul XX, merită explicat de ce a câştigat Nordul.

Primul şi cel mai evident motiv – presupunând că voința rămânea egală în fiecare tabără – a fost disproporția resurselor şi a populației. Se prea poate ca Sudul să se fi bucurat de avantajul moral de a lupta pentru propria existență şi (de obicei) pe terenul propriu; de a face apel la mai mulți bărbați albi care erau obişnuiți să călărească şi să tragă cu arma; de a avea generali de calibru şi, pentru o lungă perioadă, de a importa muniție şi alte provizii pentru a compensa deficitul de materiale[332]. Dar niciunul dintre aceste aspecte nu putea compensa pe deplin marea disproporție numerică dintre Nord şi Sud. În timp ce Nordul avea o populație de aproximativ 20 de milioane de albi, Confederația avea doar şase milioane. Mai mult, totalul

Uniunii a crescut constant datorită imigranților (mai mult de 800.000 au ajuns aici între anii 1861 şi 1865) şi deciziei din 1862 de a înrola trupe de afroamericani – ceea ce Sudul evitase, destul de previzibil, până în ultimele câteva luni ale războiului. În jur de două milioane de oameni au luptat în armata Uniunii, care a atins punctul maxim în anii 1864–1865 cu un milion de soldați, în timp ce în armata Confederației au luptat doar 900.000, capacitatea sa maximă nedepăşind niciodată 464.500 – limită atinsă la sfârşitul anului 1863, după care a urmat o scădere lentă.

Dar, ca de obicei, au fost şi alți factori de luat în calcul în război în afară de numărul soldaților. Doar pentru a ajunge la acel număr, Sudul a riscat să mobilizeze prea mulți oameni din agricultură, mine şi turnătorii, slăbindu-şi astfel capacitatea şi aşa îndoielnică de a face față unui război prelungit. De fapt, chiar de la început, confederații au fost dezavantajați economic. În 1860, Nordul deținea 110.000 de unități de prelucrare față de cele 18.000 ale Sudului (dintre care multe depindeau de expertiza tehnologică şi de muncitorii calificați ai Nordului); Confederația producea doar 36.700 de tone de fontă, în timp ce doar totalul Pennsylvaniei era de 580.000 de tone; statul New York fabrica bunuri în valoare de aproximativ 300 de milioane de dolari – de peste patru ori mai mult decât producția statelor Virginia, Alabama, Louisiana şi Mississippi la un loc. Această disproporție uriaşă în ceea ce priveşte baza economică a fiecărui beligerant s-a transformat treptat într-o reală eficacitate militară a Nordului.

De exemplu, în timp ce Sudul putea fabrica foarte puține puşti (mai cu seamă cu ajutorul utilajelor capturate la Harper's Ferry) şi se baza masiv pe importuri, Nordul îşi extindea masiv fabricile interne de puşti, unde au fost produse aproape 1,7 milioane. Sistemul de căi ferate al Nordului (aproape 36.000 de kilometri lungime, întinzându-se de la est la sud-vest) putea fi menținut şi chiar extins în

timpul războiului; cei doar 14.500 de kilometri de linii ferate ale Sudului şi rezervele inadecvate de locomotive şi material rulant s-au degradat treptat. În mod asemănător, deşi nicio tabără nu deținea o adevărată flotă militară la izbucnirea conflictului, Sudul era dezavantajat deoarece nu avea niciun atelier mecanic unde să se poată construi motoare pentru nave, în timp ce Nordul avea câteva zeci de asemenea unități. Deşi a durat ceva vreme până când supremația maritimă a Uniunii să se facă simțită – perioadă în care vasele care forțau blocada au adus muniții fabricate în Europa pentru armata Confederației, iar navele sudiste au produs pierderi grele flotei comerciale a Nordului –, lațul s-a strâns treptat şi inexorabil în jurul porturilor din Sud. În decembrie 1864, flota Uniunii totaliza aproximativ 671 de vase de război, inclusiv 236 de nave cu aburi construite la începutul războiului. Puterea maritimă a Nordului era de asemenea vitală deoarece le asigura forțelor sale armate controlul asupra marilor fluvii din teritoriu, în special în regiunea Mississippi-Tennessee; utilizarea cu succes a transportului *combinat* feroviar şi pe apă a ajutat ofensiva Uniunii în teatrul de război din vest.

În final, confederații au considerat că este imposibil să achite costurile războiului. Principalul lor venit pe timp de pace provenea din exportul de bumbac; când acest negoț a secat şi când – spre dezamăgirea Sudului – puterile europene nu au intervenit în conflict, nu mai era nicio cale de a compensa pierderea. Erau puține bănci în Sud şi puține lichidități; iar impozitele pe terenuri şi pe sclavi aduceau un venit mic când productivitatea lor a fost grav afectată de război. Împrumuturile externe produceau puțin şi fără valută era dificil de plătit pentru importuri vitale. Inevitabil poate, trezoreria Confederației a recurs la tipărirea unor bancnote, dar „banii de hârtie, supraabundenți, s-au combinat cu deficitul sever de mărfuri, creând o inflație explozivă”[333] – fapt care, la rândul său, a dat o lovitură serioasă dorinței

populației de a mai continua să lupte. Spre deosebire de Sud, Nordul putea strânge întotdeauna suficienți bani, din taxe şi împrumuturi, pentru a achita costurile conflictului; iar tipărirea bancnotelor a stimulat în anumite moduri şi mai mult creşterea industrială şi economică. Impresionant este că productivitatea Uniunii a crescut din nou în timpul războiului, nu doar în ceea ce priveşte munițiile şi construcția de căi ferate şi de nave cuirasate, ci şi producția agricolă. Până la sfârşitul războiului, soldații nordişti erau probabil mai bine hrăniți şi aprovizionați decât orice armată din istorie. Dacă avea să existe o abordare tipic americană a conflictului militar – „un stil american de război", pentru a folosi expresia profesorului Weigley[334] –, atunci ea atunci a fost elaborată, în mobilizarea Uniunii şi lansarea masivului său potențial industrial şi tehnologic pentru a-şi zdrobi adversarul.

Dacă tot ce s-a afirmat mai sus pare o explicație prea deterministă a rezultatului unui conflict care a părut să oscileze timp de aproape patru ani, atunci poate merită evidențiată problema strategică fundamentală cu care se confrunta Sudul. Având în vedere dezechilibrele privind dimensiunile şi populația, nu exista niciun mod de a învinge Nordul; tot ce se putea face era să se uzeze într-o asemenea măsură armatele şi voința inamicului, încât acesta să renunțe la politica sa de coerciție şi să admită pretențiile Sudului (sclavia sau secesiunea ori amândouă). Această strategie ar fi fost susținută masiv dacă statele de la graniță precum Maryland şi Kentucky ar fi votat în număr copleşitor de mare să se alăture Confederației, ceea ce pur şi simplu nu s-a întâmplat; şi cu atât mai mult dacă o putere externă precum Marea Britanie ar fi intervenit, dar a presupune că acest lucru era probabil însemna o interpretare extrem de eronată a priorităților politice britanice de la începutul anilor 1860[335]. Aceste două posibilități de înclinare a balanței militare *generale* în favoarea Sudului fiind excluse,

confederaților le-a rămas doar strategia de a face față presiunilor Uniunii şi de a spera că majoritatea nordiştilor se vor sătura de război. Dar aceasta însemna, inevitabil, un conflict de foarte lungă durată – iar cu cât acesta se prelungea, cu atât Uniunea putea să îşi mobilizeze resursele mai bogate, să sporească producția de muniție, să îşi mobilizeze sute de nave de război şi să constrângă, neînduplecată, Sudul, prin blocade navale, prin presiuni militare neobosite în Virginia de Nord, prin campanii pe distanțe lungi în vest şi prin expedițiile devastatoare ale lui Sherman în teritoriile inamice. Când economia, moralul şi forțele din linia întâi ale Sudului au slăbit – la începutul anului 1865 totalul trupelor „prezente la datorie" scăzuse la 155.000 de oameni –, capitularea era singura soluție realistă care mai rămăsese.

Războaiele pentru unificarea Germaniei

Deşi Războiul de Secesiune a fost studiat de un număr de observatori militari europeni[336], trăsăturile sale speciale (distanța, sălbăticia ținuturilor, faptul că a fost un conflict civil) l-au făcut să pară într-o mai mică măsură un indicator al dezvoltărilor militare generale decât conflictele armate care aveau să se petreacă în Europa în anii 1860. Aici, Războiul Crimeii nu doar subminase diplomația tradiționalistă a Concertului european, ci făcuse şi ca fiecare din puterile „de pe flancuri" să se simtă mai puțin înclinată să intervină în centru: Rusia avea nevoie de mulți ani ca să îşi revină după umilitoarea înfrângere; iar Marea Britanie prefera să se concentreze asupra aspectelor imperiale şi interne. Aceasta a făcut ca afacerile europene să fie dominate, în mod artificial, după cum s-a dovedit, de Franța. După ce a ocupat o poziție

aparent lipsită de glorie sub Frédéric Wilhelm al IV-lea în timpul Războiului Crimeii, Prusia era acum zguduită de certurile constituționale dintre succesorul său la tron, Wilhelm I, şi parlamentul prusac, în special cu privire la problema reformării armatei. La rândul său, Imperiul Habsburgic încă jongla cu problema interdependentă a apărării intereselor sale în Italia împotriva Piemontului şi a intereselor din Germania împotriva Prusiei, în timp ce, totodată, se străduia să țină în frâu nemulțumirile ungarilor la nivel intern.

Din contră, Franța părea puternică şi încrezătoare sub Napoleon al III-lea. Sistemul bancar, căile ferate şi dezvoltarea industrială avansaseră de la începutul anilor 1850. Imperiul său colonial se extinsese în Africa de Vest, Indochina şi Pacific. Flota sa devenise atât de mare, încât uneori (de exemplu, în 1859) provoca îngrijorare de cealaltă parte a Canalului Mânecii. Din punct de vedere militar şi diplomatic, părea să fie a treia forță decisivă în orice soluționare a problemelor germane sau italiene – aşa cum s-a demonstrat din plin în 1859, când Franța a intervenit prompt în favoarea Piemontului în scurtul război împotriva Austriei[337].

Şi totuşi, oricât de importante au fost bătăliile de la Magenta şi Solferino pentru constrângerea Imperiului Habsburgic să renunțe la Lombardia, nişte observatori atenți ar fi remarcat în 1859 că ceea ce a decis rezultatul a fost incompetența militară austriacă, nu excelența militară franceză (şi cu siguranță nici cea a Piemontului!). Armata Franței a avut într-adevăr avantajul de a poseda mult mai multe puşti decât Austria – acest lucru fiind cauza numeroaselor pierderi care l-au descurajat atât de mult pe împăratul Franz Josef –, dar şi deficiențele francezilor erau remarcabile: proviziile medicale şi de muniții lipseau, programele de mobilizare erau aleatorii şi însăşi conducerea lui Napoleon al III-lea nu era prea strălucită. Acest lucru nu

a contat atât de mult la vremea aceea, din moment ce armata habsburgică era mai slabă, iar conducerea generalului Gyulai şi mai ezitantă[338]. Eficienţa militară este, la urma urmelor, *relativă* – lucru demonstrat ulterior de faptul că forţele habsburgice se puteau descurca în faţa italienilor cu uşurinţă atât pe uscat (la Custozza, în 1866), cât şi pe mare (la Lissa), deşi erau incapabile să lupte contra Franţei, Prusiei ori Rusiei. Dar aceasta a însemnat, prin extensie, că Franţa însăşi nu avea să fie automat superioară într-un viitor conflict cu *alt* inamic. Rezultatul acelui război avea să depindă de diversele niveluri ale liderilor militari, sistemelor de arme şi bazei productive deţinute de fiecare tabără.

Deoarece tocmai în anii 1850 şi 1860 explozia tehnologică cauzată de revoluţia industrială a avut primul impact real asupra războiului, nu este surprinzător că forţele armate de peste tot se confruntau acum cu probleme operaţionale fără precedent. Ce armă ar fi mai importantă într-o bătălie: infanteria, cu noile sale arme cu încărcare prin chiulasă sau artileria, cu noile tunuri mobile cu ţeavă de oţel? Care era impactul căilor ferate şi al telegrafului asupra comenzilor pe câmpul de luptă? Era noua tehnologie de război în avantajul armatei de atac sau în al celei de apărare[339]? Răspunsul corect la astfel de întrebări era, desigur, că totul depinde de circumstanţe. Altfel spus, rezultatul era influenţat nu doar de armamentul mai nou, ci şi de terenul pe care era folosit, de moralul şi competenţele tactice ale trupelor, de eficacitatea sistemelor de aprovizionare şi de toţi ceilalţi nenumăraţi factori care contribuie la determinarea sorţii bătăliilor. Din moment ce era imposibil de ştiut dinainte cum vor decurge lucrurile, factorul-cheie era prezenţa unor lideri militari şi politici apţi să jongleze cu diversele elemente şi a unui instrument militar suficient de flexibil pentru a reacţiona în circumstanţe noi. Iar în aceste privinţe vitale, nici Imperiul Habsburgic şi nici măcar Franţa nu aveau să se bucure de atât de mult succes precum Prusia.

„Revoluția militară" prusacă din anii 1860, care avea să producă ceea ce Disraeli califica solemn drept „revoluția germană" în afacerile europene, s-a bazat pe un număr de elemente interdependente. Primul dintre ele a fost un sistem unic de serviciu militar pe termen scurt, impus de regele Wilhelm I şi de ministrul său de război în ciuda oponenților liberali, care presupunea serviciul obligatoriu de trei ani în armata activă şi apoi alți patru ani în rezervă înainte ca fiecare bărbat să treacă în *Landwehr* – ceea ce însemna că armata prusacă, pe ae-a-ntregul mobilizată, avea şapte selecții anuale[340]. Din moment ce nu se permitea niciun substitut, iar *Landwehr*-ul putea prelua majoritatea îndatoririlor de garnizoană şi a celor „de ariergardă", un astfel de sistem a oferit Prusiei o armată de linia întâi mult mai mare comparativ cu populația sa decât a avut orice altă mare putere. Acest lucru depindea, la rândul său, de un nivel relativ ridicat de educație cel puțin primară în rândul oamenilor – în opinia majorității experților, un sistem al serviciului militar pe termen scurt care să poată fi extins rapid putea cu greu să funcționeze cu o națiune de țărani needucați – şi depindea şi de o foarte bună organizare, astfel încât numărul mare să nu constituie o problemă. La urma urmelor, nu îşi avea rostul adunarea unei forțe de jumătate de milion sau de un milion de oameni dacă ei nu puteau fi instruiți, îmbrăcați, înarmați şi hrăniți corespunzător şi apoi transportați în zona bătăliei decisive; şi ar fi fost o şi mai mare risipă de efective şi resurse în cazul în care comandantul armatei nu putea să comunice cu masele implicate şi să le controleze.

Entitatea care controla această forță era Statul-Major prusac, care a ieşit în evidență la începutul anilor 1860, devenind „creierul armatei" sub geniul bătrânului Moltke. Până atunci, pe timp de pace majoritatea armatelor fuseseră constituite din unități de luptă susținute de intendență, personal, genişti şi alte ramuri; cadrele militare propriu-zise

erau reunite doar când începea campania şi se stabilea comanda. Totuşi, în cazul Prusiei, Moltke îi recrutase pe cei mai străluciți absolvenți ai Academiei de Război şi îi învățase să planifice şi să se pregătească pentru posibile conflicte viitoare. Trebuiau să se alcătuiască planuri operaționale, iar uneori să fie revizuite, cu mult înainte de deschiderea ostilităților; erau atent studiate jocuri de război şi manevre, ca şi unele campanii şi operațiuni istorice întreprinse de alte puteri. A fost creat un departament special pentru a supraveghea sistemul feroviar prusac şi a se asigura că trupele şi proviziile puteau ajunge rapid la destinație. Mai presus de toate, sistemul lui Moltke a încercat să încetățenească în rândul corpului de ofițeri practica operativă de a comanda mase mari de oameni (corpuri armate sau armate întregi) care să se deplaseze şi să lupte independent, dar care să fie întotdeauna gata să se reunească pe scena bătăliei decisive. Dacă se întrerupea comunicarea cu cartierul general al lui Moltke din ariergardă, generalilor din față le era permis să ia inițiativa şi să acționeze conform câtorva reguli de bază.

Modelul de mai sus este, desigur, unul idealizat. Armata prusacă nu era perfectă şi avea să sufere din cauza multor probleme care au apărut în bătălia propriu-zisă chiar după reformele de la începutul şi mijlocul anilor 1860. Mulți dintre comandanții de pe câmpul de luptă au ignorat sfaturile lui Moltke şi s-au repezit orbeşte în atacuri premature sau în direcția greşită – campania austriacă din 1866 a fost plină de astfel de gafe[341]. Şi la nivel tactic, asaltul frontal şi pierderile grele ale gărzilor prusace la Gravelotte-St. Privat în 1870 au fost o dovadă de stupiditate crasă. Sistemul de aprovizionare feroviar în sine nu garanta succesul; adesea doar îngrămădea o mare cantitate de provizii depozitate la frontieră, în timp ce armatele care aveau nevoie de aceste stocuri se îndepărtaseră. Şi nici nu se putea spune că planificarea ştiințifică prusacă garantase că forțele lor dețineau

întotdeauna cele mai bune arme: artileria austriacă era clar superioară în 1866, iar puşca franceză cu închizător model Chassepot era în mod surprinzător mai bună în 1870.

Avantajul sistemului prusac era nu funcționarea sa impecabilă, ci faptul că statul-major studiase atent greşelile din trecut şi modificase instruirea, organizarea şi armele în consecință. Când, în 1866, s-a demonstrat slăbiciunea artileriei sale, armata prusacă a adoptat rapid noul tun Krupp cu încărcare prin chiulasă care avea să fie atât de impresionant în 1870. Când au survenit întârzieri în aranjamentele de aprovizionare feroviară, s-a stabilit o nouă organizare pentru a îmbunătăți lucrurile. În sfârşit, accentul lui Moltke pe desfăşurarea mai multor armate complete care să poată să acționeze independent, să vină unele în ajutorul altora a însemnat că, în eventualitatea în care o singură astfel de forță era grav afectată în detaliu – aşa cum s-a şi întâmplat atât în Războiul Austro-Prusian, cât şi în cel franco-prusian –, campania în ansamblu nu era pierdută[342].

Prin urmare, victoria uşoară a prusacilor asupra austriecilor în vara anului 1866 s-a datorat unei combinații de factori pe care puțini observatori o anticipaseră. Deşi Hanovra, Saxonia şi alte state germane din nord s-au alăturat taberei Habsburgilor, diplomația lui Bismarck se asigurase că niciuna dintre marile puteri nu avea să intervină în etapele inițiale ale luptei; iar acest fapt, la rândul său, i-a dat lui Moltke ocazia de a trimite trei armate pe trasee muntoase separate pentru a se reuni în podişul Boemiei şi a-i ataca pe austrieci la Sadová (Koniggrätz). În retrospectivă, rezultatul pare cât se poate de previzibil. A fost nevoie de peste un sfert din forțele habsburgice în Italia (unde acestea au fost victorioase); şi sistemul de recrutare prusac a însemnat că, în ciuda faptului că populația Prusiei era mai puțin de jumătate din cea a diverşilor săi inamici, Moltke putea dispune de aproape la fel de multe trupe în linia întâi. Armata habsburgică fusese subfinanțată, nu avea

un sistem de cadre adevărat şi era condusă cu nepricepere de Benedek; şi, oricât de curajos ar fi luptat unităţile individuale, au fost măcelărite în ciocniri deschise de puştile prusacilor, net superioare. În octombrie 1866, Habsburgii fuseseră forţaţi să cedeze Veneţia şi să îşi retragă orice influenţă din Germania – care se afla atunci deja în curs de reorganizare în Confederaţia Germaniei de Nord a lui Bismarck[343].

„Lupta pentru dominaţie în Germania" aproape se încheiase; dar conflictul privind deţinerea supremaţiei în Europa de Vest, Prusia sau Franţa, din ce în ce mai agitată şi mai suspicioasă, se adâncise şi mai mult, iar la sfârşitul anilor 1860 fiecare tabără îşi calcula şansele. Aparent, Franţa era mai puternică. Populaţia sa era mult mai numeroasă decât cea a Prusiei (deşi numărul total al *vorbitorilor de germană* din Europa era mai mare). Armata franceză câştigase experienţă în Războiul Crimeii, în Italia şi peste mări. Deţinea cea mai bună puşcă din lume, Chassepot, care bătea mult mai departe decât puşca cu injecţie prusacă; şi avea o nouă armă secretă, *la mitrailleuse*, o mitralieră care putea trage 150 de focuri pe minut. Flota sa era cu mult superioară; şi se aştepta ajutor din partea Austro-Ungariei şi a Italiei. Când, în iulie 1870, a sosit momentul să îi pedepsească pe prusaci pentru impertinenţa lor (altfel spus, diplomaţia nesinceră a lui Bismarck privind viitorul Luxemburgului şi un posibil candidat din Casa de Hohenzollern la tronul Spaniei), puţini francezi se îndoiau de rezultat.

Magnitudinea şi rapiditatea căderii Franţei – la 4 septembrie armata sa înfrântă se predase la Sedan, Napoleon al III-lea era prizonier, iar regimul imperial fusese răsturnat la Paris – au dărâmat presupunerile iniţiale atât de optimiste, în cele din urmă, nici Austro-Ungaria şi nici Italia nu au venit în ajutorul Franţei, iar puterea maritimă franceză s-a dovedit a fi total ineficientă. Prin urmare, totul depinsese de

armatele rivale, iar aici prusacii s-au dovedit a fi în mod indiscutabil superiori. Deşi ambele tabere şi-au folosit reţelele feroviare pentru a trimite numeroase forţe la frontieră, mobilizarea franceză a fost mult mai puţin eficientă. Rezerviştii chemaţi sub arme au trebuit să îşi ajungă din urmă regimentele, care plecaseră deja pe front. Bateriile de artilerie erau împrăştiate în toată Franţa şi nu puteau fi concentrate cu uşurinţă. Dimpotrivă, în 15 zile de la declararea războiului, trei armate germane (cu mult peste 300.000 de soldaţi) pătrundeau în Saarland şi Alsacia. Avantajul puştii Chassepot era mult prea frecvent neutralizat de tactica prusacă de a-şi trimite la înaintare artileria mobilă, cu tragere rapidă. *La mitrailleuse* era ţinută în spate şi niciodată întrebuinţată în mod eficient. Letargia şi incompetenţa mareşalului Bazaine erau de nedescris, iar Napoleon însuşi nu era cu mult mai bun. Dimpotrivă, deşi unele unităţi prusace au greşit şi au suferit pierderi grele la „debutul războiului", supravegherea de la distanţă de către Moltke a diverselor armate şi disponibilitatea sa de a-şi reface planurile pentru a exploata împrejurări neaşteptate au menţinut avântul invaziei până ce francezii au cedat. Deşi forţele republicane aveau să mai reziste câteva luni, strânsoarea germană în jurul Parisului şi asupra părţii de nord-est a Franţei s-a intensificat inexorabil; contraatacurile zadarnice ale armatei Loarei şi iritările provocate de *francs-tireurs* nu puteau ascunde faptul că Franţa fusese nimicită ca mare putere independentă[344].

Triumful pruso-german era, în mod evident, un triumf al sistemului său militar; dar, aşa cum observă cu perspicacitate Michael Howard, „sistemul militar al unei naţiuni nu este o secţiune independentă a sistemului social, ci un aspect al lui în totalitatea sa"[345]. În spatele avansului năvalnic al coloanelor germane şi al orchestrării controlate a statului-major se afla o naţiune mult mai bine echipată şi pregătită pentru condiţiile războiului modern decât oricare

alta din Europa. În 1870, statele germane aveau împreună o populație mai numeroasă decât Franța şi doar faptul că nu se uniseră mascase acest fapt. Germania avea mai mulți kilometri de linii de cale ferată, care erau mai bine dispuse în scopuri militare. Produsul național brut şi producția de fier şi oțel depăşeau chiar atunci totalurile Franței. Producția sa de cărbune era de două ori şi jumătate mai mare, iar consumul de surse de energie moderne era cu 50% mai ridicat. Revoluția industrială în Germania crea mult mai multe firme mari, ca de exemplu concernul Krupp de fabricare a oțelului şi armamentelor, care a conferit statului pruso-german forță militară şi industrială deopotrivă. Sistemul său de serviciu militar pe termen scurt îi ofensa pe liberalii dinăuntrul şi din afara țării – şi mulți criticau „militarismul prusac" în aceşti ani –, dar a mobilizat efectivele națiunii în scopuri războinice mai eficient decât Vestul bazat pe *laissez-faire* sau înapoiatul Răsărit agrar. Iar în spatele acestor lucruri era un popor ce avea un nivel mult mai ridicat de educație primară şi tehnică, o instituție universitară şi ştiințifică fără pereche, laboratoare de chimie şi institute de cercetare neegalate[346].

Ca să reproducem o remarcă usturătoare de pe vremea aceea, Europa pierduse o amantă şi câştigase un stăpân. Sub manipularea uimitor de iscusită a lui Bismarck, sistemul marilor puteri avea să fie dominat de Germania timp de două decenii după 1870; toate drumurile, remarcau diplomații, duceau acum la Berlin. Şi totuşi, aşa cum puteau observa majoritatea oamenilor, nu doar istețimea şi cruzimea cancelarului imperial au făcut din Germania cea mai importantă putere de pe continentul european. Au mai fost şi industria şi tehnologia germane, care au prosperat şi mai rapid odată cu realizarea unificării naționale; au fost ştiința şi educația germane şi administrația locală; şi a fost impresionanta armată prusacă. Faptul că al doilea Reich german avea defecte interne majore, din cauza cărora Bismarck se neliniştea constant, nu prea a fost remarcat de

observatorii din afară. Fiecare națiune din Europa – chiar şi izolaționiştii britanici într-o anumită măsură – s-a simțit afectată de acest nou colos. Ruşilor, deşi au rămas cu bunăvoință neutri în timp războiului din 1870–1871 şi au profitat de criza din Europa de Vest pentru a-şi îmbunătăți poziția la Marea Neagră[347], nu prea le-a convenit că centrul de greutate european era situat acum la Berlin şi îşi făceau griji în secret cu privire la următorii paşi ai Germaniei. Italienii, care ocupaseră Roma în 1870 în timp ce francezii (protectorii papei) erau înfrânți în Lorena, au gravitat constant spre Berlin. La fel s-a întâmplat şi cu Imperiul Austro-Ungar (cum a fost denumit după compromisul din 1867 cu ungurii), care a sperat să găsească în Balcani compensații pentru pierderea poziției în Germania şi Italia –, dar era foarte conştient că o astfel de ambiție ar putea provoca o reacție din partea ruşilor. În sfârşit, şocați şi plini de amărăciune, francezii au considerat necesar să reexamineze şi să reformeze vaste domenii ale administrației şi societății (educația, ştiința, căile ferate, forțele armate, economia) în ceea ce avea să fie o încercare zadarnică de a recâştiga paritatea cu puternicul lor vecin de peste Rin[348]. Şi pe vremea aceea, dar mai mult privind retrospectiv, anul 1870 a fost considerat un punct de răscruce în istoria europeană.

În acelaşi timp, poate fiindcă majoritatea țărilor simțeau nevoia unui moment de respiro după turbulențele anilor 1860 şi fiindcă oamenii de stat acționau cu prudență sub noua ordine, istoria *diplomatică* a marilor puteri în cei aproximativ zece ani de după 1871 a fost una de căutare a stabilității. Fiind preocupate de reconstrucție după Războiul de Secesiune, respectiv de consecințele Revoluției Meiji, nici Statele Unite şi nici Japonia nu făceau parte din „sistem", care oricum era mai eurocentrist decât înainte. Deşi exista acum o versiune refăcută a „pentarhiei europene", balanțele au fost considerabil modificate față de cele de după 1815.

Statul pruso-german, sub conducerea lui Bismarck, era acum cel mai puternic şi mai influent dintre statele europene, în locul unei Prusii care fusese întotdeauna cea mai slabă. Mai apăruse o nouă putere, Italia unită, dar starea sa disperată de înapoiere economică (în special lipsa de cărbune) însemna că nu a fost niciodată acceptată propriu-zis în liga întâi a puterilor, chiar dacă era în mod evident mai importantă în diplomaţia europeană decât ţări precum Spania ori Suedia[349]. Totuşi, datorită pretenţiilor sale în bazinul mediteranean şi în Africa de Nord, Italia a intrat într-o rivalitate din ce în ce mai accentuată cu Franţa, distrăgând această putere şi transformându-se într-un viitor aliat util pentru Germania; în al doilea rând, datorită experienţei sale în războaie de eliberare împotriva Vienei şi datorită propriilor ambiţii în vestul Balcanilor, Italia a dezorientat şi Austro-Ungaria (cel puţin până când Bismarck a anulat aceste tensiuni prin „Tripla Alianţă" austro-germano-italiană din 1882). Aceasta a însemnat că nici Austro-Ungaria şi nici Franţa, cele două „victime" principale ale ascensiunii Germaniei, nu îşi puteau concentra energiile pe deplin asupra Berlinului, din moment ce amândouă aveau acum în spate o Italie viguroasă (deşi nu prea puternică). Acest fapt s-a adăugat pur şi simplu la motivele austriecilor de reconciliere cu Germania, ei devenind, în consecinţă, un fel de satelit, şi a însemnat de asemenea că forţa naţională şi valoarea Franţei ca aliat[350] erau compromise în orice luptă viitoare împotriva Berlinului de existenţa unei Italii ostile şi imprevizibile la sud.

Acum când Franţa era izolată, Austro-Ungaria intimidată, iar „statele-tampon" intermediare din sudul Germaniei şi Italia se contopiseră în unităţile lor naţionale mai mari[351], singurele piedici substanţiale în calea creşterii Germaniei păreau să fie puterile independente „de pe flancuri", Rusia şi Maria Britanie. Pentru administraţiile britanice oscilând între accentul gladstonian pe reformele interne (1868–1874) şi cel

disraelian pe destinele „imperiale” şi „asiatice” ale țării (1874–1880), problema echilibrului european părea rareori foarte presantă. În Rusia, lucrurile nu au stat aşa, deoarece cancelarului Gorceakov şi altora nu le-a convenit transformarea statului clientelar prusac într-o Germanie puternică; dar astfel de sentimente erau amestecate cu simpatiile dinastice şi ideologice care au existat între curțile de la Sankt-Petersburg şi Potsdam după 1871, din nevoia încă presantă a Rusiei de a-şi reveni după dezastrele Războiului Crimeii, în speranța de a obține sprijinul Berlinului pentru a susține interesele ruşilor în Balcani şi reînnoindu-şi interesul față de Asia Centrală. În ansamblu, probabilitatea ca puterile de pe flancuri să intervină în afacerile Europei Vest-Centrale depindea totuşi foarte mult de acțiunile Germaniei în sine; cu certitudine nu era nevoie ca ele să se implice dacă se presupunea că al doilea Reich german era acum o putere îndestulată[352].

Bismarck însuşi era cât se poate de dispus să dea asigurări în acest sens după 1871, din moment ce nu dorea să creeze un stat *gross-deutscher* („Germania mare”) care să încorporeze milioane de catolici austrieci, să distrugă Imperiul Austro-Ungar şi să lase Germania izolată între o Franță răzbunătoare şi o Rusie suspicioasă[353]. Îi părea aşadar mult mai sigur să accepte crearea Ligii celor trei împărați (1873), o semialianță care întărea solidaritatea ideologică a monarhiilor estice (împotriva Franței „republicane”) şi atenua în acelaşi timp unele din conflictele de interese dintre Austria şi Rusia în Balcani. Şi când, în timpul crizei „războiului iminent” din 1875, au apărut indicii că guvernul german ar plănui un război preventiv împotriva Franței, avertismentele primite atât de la Londra, cât şi (în special) de la Sankt-Petersburg l-au convins pe Bismarck că ar exista o opoziție puternică față de orice modificare ulterioară a balanței europene[354]. Din rațiuni politice interne şi diplomatice externe, Germania a rămas aşadar între

hotarele stabilite în 1871 – putere pe jumătate hegemonică", cum au denumit-o unii istorici – până când dezvoltarea sa militară şi industrială, precum şi ambiţiile politice ale unei conduceri ulterioare lui Bismarck aveau să o pună încă o dată în postura de a contesta ordinea teritorială existentă[355].

Totuşi, dacă am urmări această transformare, am intra în subiectul capitolului următor, în anii 1870 şi 1880, diplomaţia lui Bismarck a asigurat menţinerea unui *statu-quo* pe care acum îl considera esenţial pentru interesele germane. Cancelarul a fost parţial ajutai în acest efort de răbufnirea, în 1876, a altei faze acute a străvechii „probleme răsăritene" când masacrarea creştinilor bulgari de către turci şi răspunsul militar al Rusiei au distras atenţia de la Rin, concentrând-o în întregime asupra Constantinopolului şi a Mării Negre[356]. Este adevărat că izbucnirea ostilităţilor pe Dunărea inferioară sau în Dardanele putea fi periculoasă chiar şi pentru Germania, dacă se permitea escaladarea crizei într-un război pe scară largă al marilor puteri, aşa cum părea foarte posibil la începutul anului 1878. Oricum, abilităţile diplomatice ale lui Bismarck de a juca rolul de „mediator imparţial" pentru a determina toate puterile să ajungă la un compromis la Congresul de la Berlin au mărit presiunile pentru soluţionarea paşnică a crizei şi au evidenţiat din nou poziţia centrală – şi stabilizatoare – în afacerile europene pe care o ocupa acum Germania.

Dar marea criză răsăriteană din 1876–1878 a contribuit mult la poziţia *relativă* a Germaniei. Deşi mica flotă rusă din Marea Neagră a avut o prestaţie strălucită împotriva turcilor, campania din 1877 a armatei ruse a demonstrat că reformarea sa de după Războiul Crimeii nu fusese de fapt eficace. Deşi curajul şi numărul mare ale soldaţilor au dus până la urmă la o victorie a Rusiei asupra turcilor atât în teatrul de operaţiuni bulgar, cât şi în cel caucazian, au fost mult prea multe exemple de „recunoaştere extrem de inadecvată a poziţiilor inamice, lipsă de coordonare între

unități şi confuzie în cadrul comandamentului superior”[357]; şi amenințarea intervenției britanice şi austriece de partea Turciei a constrâns guvernul rus, încă o dată conştient de profilarea unui faliment, să fie de acord cu unele compromisuri în ceea ce priveşte condițiile sale la sfârşitul anului 1877. Dacă panslaviştii din Rusia aveau mai târziu să îl învinovățească pe Bismarck pentru supravegherea Conferinței de la Berlin care a formalizat aceste concesii umilitoare, cert este că mulți din rândul elitei de la Sankt-Petersburg erau conştienți mai mult ca niciodată de nevoia de a menține relații bune cu Berlinul – şi chiar de nevoia de a adera din nou, într-o formă revizuită, la altă înțelegere a celor trei împărați în 1881. În mod asemănător, deşi Viena amenințase să se desprindă de sub controlul lui Bismarck în momentul culminant al crizei din 1879, alianța austro-germană secretă din anul următor a plasat-o din nou sub dominație germană, la fel cum s-a întâmplat şi cu alianța ulterioară a celor trei împărați din 1881 şi cu Tripla Alianță dintre Berlin, Viena şi Roma din 1882. În plus, toate aceste acorduri au avut efectul de a-i îndepărta pe semnatari de Franța şi de a-i plasa într-un anumit grad de dependență față de Germania[358].

În sfârşit, evenimentele de la sfârşitul anilor 1870 evidențiaseră din nou îndelungata rivalitate anglo-rusă din Orientul Apropiat şi Asia, ceea ce a determinat ambele puteri să caute la Berlin o neutralitate binevoitoare şi a îndepărtat atenția publică şi mai mult de Alsacia şi Lorena, precum şi de Europa Centrală. Această tendință avea să devină şi mai pronunțată în anii 1880, când o întreagă serie de evenimente – cucerirea Tunisului de către Franța (1881), intervenția britanică în Egipt (1882), „bătaia” pe Africa tropicală (începând din 1884) şi noua amenințare a unui război anglo-rus din cauza Afganistanului (1885) – au marcat începuturile epocii „Noului Imperialism”[359]. Deşi efectele pe termen mai lung ale acestei noi răbufniri a colonialismului vestic aveau

să afecteze profund poziția multora dintre marile puteri, consecința pe termen scurt a fost evidențierea influenței diplomatice germane în Europa, sprijinind astfel străduințiile lui Bismarck de a menține *statu-quo*-ul. Dacă sistemul deosebit de sinuos de tratate şi contratratate pe care el le-a conceput în anii 1880 nu avea şanse să genereze stabilitate durabilă, acesta părea (otuşi să garanteze triumful păcii în rândul puterilor europene cel puțin în viitorul apropiat.

Concluzii

Cu importanta excepție a Războiului de Secesiune, perioada cuprinsă între anii 1815 şi 1885 nu a fost martora unor conflicte militare istovitoare şi îndelungate. Campaniile mai neînsemnate ale acestei epoci, cum au fost ciocnirea franco-austriacă din 1859 sau atacul ruşilor asupra Turciei în 1877, nu au afectat prea mult sistemul marilor puteri. Chiar şi războaiele mai importante au fost limitate în câteva moduri semnificative: Războiul Crimeii e fost mai cu seamă unul regional şi a luat sfârşit înainte ca Marea Britanie să îşi valorifice pe deplin resursele; iar războaiele austro-prusac şi franco-prusac se încheiaseră după o campanie de trei luni – un contrast remarcabil față de conflictele mult mai îndelungate din secolul al XVIII-lea. Atunci nu este de mirare că viziunea întreținută de liderii militari şi de analiştii strategici asupra luptelor viitoare dintre marile puteri era cea a victoriilor rapide de tip knockout *à la Prussienne* din 1870 – programe feroviare şi de mobilizare, planuri ale statului-major în vederea unei ofensive rapide, arme cu tragere rapidă şi armate masive formate din soldați încorporați pe termen scurt, toate acestea, asociate, urmând să îl copleşească pe inamic în doar câteva săptămâni. Nu se aprecia la acea

vreme dacă noile arme cu tragere rapidă, folosite corect, ar putea fi mai degrabă în beneficiul defensivei decât al atacului; şi nici semnificaţiile Războiului de Secesiune, unde o combinaţie între nişte principii populare ireconciliabile şi un câmp de luptă vast a avut ca efect un conflict mult mai îndelungat şi mai înverşunat decât orice conflict european scurt şi precis din această perioadă.

Totuşi, toate aceste războaie – indiferent dacă au fost purtate în Tennessee Valley sau în podişul Boemiei, în Peninsula Crimeii sau pe câmpurile Lorenei – au dus la o singură concluzie generală: puterile înfrânte erau cele care nu adoptaseră „revoluţia militară" de la jumătatea secolului al XIX-lea: achiziţionarea unor noi arme, mobilizarea şi echiparea unor armate numeroase, folosirea mijloacelor de comunicaţie îmbunătăţite oferite de căile ferate, vapoarele cu aburi, telegraf şi o bază industrială productivă pentru a susţine forţele armate. În toate aceste conflicte aveau să se comită din când în când greşeli cumplite pe câmpul de luptă de către generalii şi armatele taberei învingătoare – dar niciodată suficient de multe încât să anuleze avantajul posedat de acel stat beligerant în privinţa efectivelor instruite, a proviziilor, organizării şi a bazei economice.

Aceasta duce la un set final şi mai general de remarci în privinţa perioadei de după 1860. Aşa cum s-a observat la începutul acestui capitol, jumătatea de secol care a urmat după bătălia de la Waterloo se caracterizase prin dezvoltarea constantă a unei economii internaţionale, creşteri ale producţiei la scară largă provocate de dezvoltarea industrială şi transformarea tehnică, relativa stabilitate a sistemului marilor puteri şi apariţia unor războaie localizate şi scurte. În plus, deşi avusese loc o oarecare modernizare a armamentului militar şi naval, noile progrese în cadrul forţelor armate erau mult inferioare celor din sferele civile expuse atât revoluţiei industriale, cât şi transformării constituţionale şi politice. Beneficiarul principal al acestei

jumătăți de secol de schimbare fusese Marea Britanie; atât ca putere de producție, cât şi ca influență la nivel mondial, aceasta şi-a atins probabil apogeul la sfârşitul anilor 1860 (chiar dacă politicile prim-ministrului Gladstone au avut tendința de a ascunde acest fapt). Principalii pierzători fuseseră societățile țărăneşti neindustrializate ale lumii din afara Europei, care nu erau capabile să se împotrivească nici produselor industriale, nici incursiunilor militare ale Occidentului. Din acelaşi motiv fundamental, cele mai puțin industrializate dintre marile puteri europene – Rusia, Imperiul Habsburgic – au început să îşi piardă locul deținut anterior şi o nouă națiune unită, Italia, nu a reuşit niciodată cu adevărat să ajungă în rândul întâi.

Mai mult, începând cu anii 1860, aceste tendințe aveau să se intensifice. Volumul comerțului mondial şi, chiar mai important, creşterea producției industriale s-au amplificat rapid. Industrializarea, limitată anterior la Marea Britanie şi la anumite părți din Europa continentală şi America de Nord, începea să transforme şi alte regiuni. Consolida, în special, poziția Germaniei, care în 1870 deja deținea 13% din producția *industrială* mondială, şi a Statelor Unite, ce chiar şi atunci aveau 23% din total[360]. Astfel, trăsăturile centrale ale sistemului internațional care lua ființă la sfârşitul secolului al XIX-lea erau deja detectabile, chiar dacă puțini observatori le puteau recunoaşte pe deplin. În acelaşi timp, pentarhia relativ stabilă a sistemului Concertului european de după 1815 se dezintegra, nu doar fiindcă membrii săi erau mai dispuşi în anii 1860 decât în deceniile anterioare să se lupte unii împotriva altora, ci şi fiindcă unele dintre aceste state erau de două sau trei ori mai puternice decât altele. În acelaşi timp, însuşi monopolul Europei în producția industrială modernă era răsturnat de cealaltă parte a Atlanticului. Energia aburului, căile ferate, electricitatea şi alte instrumente de modernizare puteau avantaja oricare societate care avea atât dorința, cât şi libertatea de a le

adopta.

Absența unor conflicte majore în acea perioadă de după 1871 în care Bismarck a dominat diplomația europeană a lăsat probabil impresia că se stabilise un nou echilibru, după fisurile din anii 1850 şi 1860. Totuşi, departe de lumea armatelor, flotelor şi ministerelor de Externe, vastele dezvoltări industriale şi tehnologice erau în desfăşurare, înclinând balanțele economice globale mai rapid ca oricând până atunci. Şi nu peste mult timp aceste modificări ale bazei productive/industriale urmau să aibă un impact asupra capacităților militare şi asupra politicilor externe ale marilor puteri.

Capitolul 5.
Apariția lumii bipolare şi criza „puterilor mijlocii” (I): 1885–1918

În iarna dintre anii 1884 şi 1885, marile puteri ale lumii, alături de câteva state mai mici, s-au întrunit la Berlin în încercarea de a ajunge la o înțelegere în ceea ce priveşte comerțul, navigația şi hotarele din Africa de Vest şi Congo, precum şi principiile unei ocupații eficiente în Africa în termeni mai generali[361]. În foarte multe privințe, Conferința de la Berlin poate fi considerată, simbolic, apogeul perioadei de predominanță a vechii Europe în afacerile globale. Japonia nu a luat parte la conferință; deşi se moderniza cu repeziciune, încă era privită de Occident ca un stat demodat, înapoiat. Dimpotrivă, Statele Unite *au luat parte* la conferință, din moment ce aspectele privind comerțul şi navigația discutate acolo au fost considerate de Washington relevante pentru interesele americane în străinătate[362]; dar, în majoritatea celorlalte privințe, Statele Unite au rămas în afara scenei internaționale şi abia în 1892 marile puteri europene au crescut rangul reprezentanților diplomatici la Washington de la ministru la ambasador – marca unei națiuni de primă divizie. Şi Rusia a participat la conferință; dar, în timp ce interesele sale în Asia erau considerabile, cele față de Africa erau nesemnificative. S-a găsit, de fapt, pe a

doua listă de state invitate la conferință[363] şi nu a jucat alt rol decât cel de a oferi sprijin în general Franței împotriva Marii Britanii. Centrul afacerilor era aşadar relația triunghiulară dintre Londra, Paris şi Berlin, cu Bismarck în poziția centrală cea mai importantă. Soarta planetei încă părea să depindă de cancelariile Europei, aşa cum se întâmplase de un secol sau mai bine. În mod cert, în cazul în care conferința ar fi decis viitorul Imperiului Otoman în loc de cel al bazinului fluviului Congo, atunci țări precum Austro-Ungaria şi Rusia ar fi jucat un rol mai important. Dar nici aceasta nu ar contrazice ceea ce se considerase la acea vreme a fi un adevăr incontestabil: faptul că Europa era centrul lumii. Tot în aceeaşi perioadă, generalul rus Dragomirov avea să declare că „afacerile din Extremul Orient se hotărăsc în Europa”[364].

În decursul altor trei decenii – într-adevăr, o perioadă scurtă din evoluția sistemului marilor puteri –, acelaşi continent european avea să se destrame, iar mai mulți dintre membrii săi aveau să ajungă aproape de marginea prăpastiei. Peste încă treizeci de ani, sfârşitul avea să fie total: o mare parte a continentului avea să fie devastată economic, alte regiuni în ruină, iar însuşi viitorul său avea să fie în mâinile decidenților de la Washington şi Moscova.

Deşi este evident că nimeni nu putea anticipa cu acuratețe în 1885 distrugerea şi devastarea care aveau să predomine asupra Europei 60 de ani mai târziu, mulți observatori ageri au perceput, la sfârşitul secolului al XIX-lea, direcția pe care o adopta dinamica puterii mondiale. Intelectuali şi jurnalişti în special, dar şi politicieni vorbeau şi scriau despre o vulgară lume darwinistă marcată de conflicte, reuşite şi eşecuri, dezvoltare şi declin. Mai mult, viitoarea ordine mondială începuse deja să prindă contur, cel puțin la 1895 sau 1900[365].

Cea mai remarcabilă trăsătură a acestor pronosticuri a fost relansarea ideii lui Tocqueville că Statele Unite şi Rusia

aveau să fie cele două mari puteri mondiale ale viitorului. Deloc surprinzător, această perspectivă pierduse teren în urma dezastrului din Războiul Crimeii, a prestației modeste a Rusiei în războiul din 1877 împotriva Turciei, respectiv în timpul Războiului de Secesiune şi, apoi, în deceniile introspective de reconstrucție şi expansiune spre vest. Totuşi, la sfârşitul secolului al XIX-lea, expansiunea industrială şi agricolă a Statelor Unite şi cea militară a Rusiei în Asia îi făceau pe diverşi observatori europeni să se îngrijoreze în legătură cu o ordine mondială a secolului XX care, după cum se spunea, avea să fie dominată de cnutul rusesc şi de pungile cu bani americane[366]. Poate fiindcă ideile comerciale neomercantiliste predominau din nou asupra celor referitoare la un sistem global paşnic, după modelul lui Cobden, al comerțului liber, exista o tendință mult mai pronunțată decât înainte de a se afirma că schimbarea puterii economice ar duce de asemenea la schimbări politice şi teritoriale. Până şi lordul Salisbury, prim-ministrul britanic, de obicei precaut, a recunoscut în 1898 că lumea se împărțea în puteri „vii" şi puteri „muribunde"[367]. Recenta înfrângere a chinezilor în războiul din 1894–1895 cu Japonia, umilirea Spaniei de către Statele Unite în scurtul lor conflict din 1898 şi retragerea francezilor din fața Marii Britanii în incidentul de la Fashoda, pe Nilul superior (1898–1899), au fost interpretate toate ca o dovadă că „supraviețuirea celui mai puternic" dicta destinele națiunilor la fel ca în regnul animal. Conflictele dintre marile puteri nu mai vizau doar problemele europene – aşa cum se întâmplase în 1830 sau chiar în 1860 –, ci piețe şi teritorii de pe tot globul.

Dar, dacă Statele Unite şi Rusia păreau predestinate, datorită dimensiunii şi populației, să fie în rândul viitoarelor mari puteri, cine li s-ar fi alăturat? „Teoria celor trei imperii mondiale" – altfel spus, ideea larg răspândită că doar trei (sau, în unele variante, patru) state-națiuni, cele mai mari şi mai

puternice, ar rămâne independente – îi preocupa pe mulți oameni de stat imperialişti[368]. „Îmi pare", a afirmat public în 1897 ministrul britanic al Coloniilor, Joseph Chamberlain, că „tendința în această perioadă este de a abandona toată puterea în mâinile imperiilor mai mari, iar regatele minore – cele care nu progresează – par să cadă pe o poziție secundară şi subordonată..."[369]. Era vital pentru Germania, l-a îndemnat amiralul Tirpitz pe Kaiserul Wilhelm, să se construiască o flotă numeroasă, astfel încât să fie una din cele „patru puteri mondiale: Rusia, Anglia, America şi Germania"[370]. Şi Franța trebuie să fie acolo sus, a avertizat un domn pe nume Darcy, pentru că „cei care nu avansează merg înapoi, iar cine se întoarce se scufundă"[371]. Pentru puterile de mult stabilite, Marea Britanie, Franța şi Austro-Ungaria, problema era dacă se puteau menține în fața acestor noi provocări la adresa statu-quoului internațional. Pentru noile puteri, Germania, Italia şi Japonia, problema era dacă puteau obține ceea ce Berlinul catalogase drept „o libertate politică mondială" înainte să fie prea târziu.

Nu este nevoie să precizăm că nu toată lumea era obsedată de astfel de idei pe măsură ce secolul al XIX-lea se apropia de sfârşit. Mulți erau mult mai preocupați de aspecte interne, sociale. Mulți se agățau de idealurile liberale, de tip *laissez-faire*, ale cooperării paşnice[372]. În orice caz, în elitele de la guvernare, în cercurile militare şi în organizațiile imperialiste a existat o opinie majoritară privind ordinea mondială care punea accent pe conflict, schimbare, competiție, utilizarea forței şi organizarea resurselor naționale pentru a spori puterea statului. Regiunile mai puțin dezvoltate ale globului erau ciopârțite cu repeziciune, dar acesta era doar începutul; existând puține teritorii care mai puteau fi anexate, a argumentat geopoliticianul Sir Halford Mackinder, eficiența şi dezvoltarea internă trebuiau să înlocuiască expansionismul ca scop principal al statelor moderne. Avea să existe o corelație mult mai strânsă decât până atunci „între

generalizările mai ample geografice şi generalizările mai ample istorice”[373] – altfel spus, dimensiunea şi numărul aveau să fie reflectate cu mai multă acurateţe în balanţele internaţionale, cu condiţia ca aceste resurse să fie exploatate corespunzător. O ţară cu sute de milioane de ţărani nu conta prea mult. În acelaşi timp, chiar şi un stat modern avea să fie eclipsat dacă nu deţinea o bază industrială şi productivă suficient de amplă. „Puterile încununate de succes vor fi cele care au cea mai mare bază industrială”, a avertizat imperialistul britanic Leo Amery. „Acei oameni care deţin puterea industrială, precum şi puterea invenţiei şi ştiinţei vor fi capabili să îi înfrângă pe toţi ceilalţi”[374].

O mare parte din istoria afacerilor internaţionale în următorii 50 de ani s-a dovedit a fi o împlinire a unor astfel de prevestiri. Au avut loc schimbări dramatice în balanţele de putere, atât în interiorul Europei, cât şi în afara ei. Vechi imperii s-au prăbuşit şi au apărut altele noi. Lumea *multipolară* din 1885 a fost înlocuită de o lume *bipolară* încă din 1943. Lupta internaţională s-a intensificat şi s-a transformat în războaie complet diferite de ciocnirile limitate din Europa secolului al XIX-lea. Productivitatea industrială, alături de ştiinţă şi tehnologie, a devenit o componentă mai importantă ca niciodată a forţei naţionale. Modificările cotelor internaţionale ale producţiei de bunuri prelucrate se reflectau în distribuţia la nivel internaţional a puterii militare şi a influenţei diplomatice. Indivizii încă mai contau – cine, în secolul lui Lenin, Hitler şi Stalin, putea spune că nu contau? –, dar contau în politica puterilor doar fiindcă erau capabili să controleze şi să reorganizeze forţele productive ale unui mare stat. Şi, aşa cum a arătat soarta Germaniei naziste, testul puterii mondiale prin război a fost nepăsător şi nemilos faţă de orice naţiune căreia îi lipsea forţa industrial-tehnică şi armamentul necesare pentru a realiza ambiţiile liderului său.

Dacă în mare contururile acestor 60 de ani de conflicte între marile puteri se schițau deja în anii 1890, succesul sau eşecul *fiecărei* țări încă nu era determinat. Evident, în mare parte, acesta depindea de capacitatea unei țări de a ține pasul sau de a-şi creşte producția industrială. Dar, ca de obicei, depindea mult şi de aspecte geografice imuabile. Unde se afla țara: aproape de centrul crizelor internaționale sau la periferie? Era în afara pericolului unei invazii? Avea de înfruntat două sau trei căi simultan? Coeziunea națională, patriotismul şi controalele exercitate de stat asupra locuitorilor săi erau de asemenea importante; dacă o societate se împotrivea sau nu tensiunilor războiului depindea foarte mult de constituția sa internă. Putea depinde şi de politica alianțelor şi de luarea deciziilor. Lupta ca parte a unui mare bloc de state aliate sau izolat? Intrase în război de la început sau de la jumătate? Alte puteri, înainte neutre, intrau în război susținând tabăra adversă?

Astfel de întrebări sugerează că orice analiză corectă a „apariției unei lumi bipolare şi a crizei «puterilor mijlocii»" trebuie să aibă în vedere trei niveluri separate, dar interdependente, de cauzalitate: în primul rând, schimbările în ceea ce priveşte baza productivă militar-industrială, deoarece anumite state au devenit mai puternice sau mai slabe din punct de vedere material; în al doilea rând, factorii geopolitici, strategici şi socioculturali care au influențat reacțiile fiecărui stat *în parte* la aceste schimbări mai ample în balanțele globale; şi, în al treilea rând, schimbările diplomatice şi politice care au afectat de asemenea şansele de succes sau eşecul în marile războaie de coaliție de la începutul secolului XX.

Echilibrul instabil al forțelor mondiale

Observatorii scenei mondiale de la sfârşitul secolului al XIX-lea au fost de acord că ritmul schimbărilor economice şi politice se accentua, crescând astfel şansele ca ordinea internaţională să devină mai precară decât înainte. Întotdeauna avuseseră loc modificări în balanţele de putere, generând instabilitate şi adesea război. „Ceea ce a făcut inevitabil războiul", a scris Tucidide în *Războiul Peloponesiac*, „a fost creşterea puterii ateniene şi teama pe care aceasta a provocat-o în Sparta"[375]. Dar în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, schimbările care afectau sistemul marilor puteri erau mai generalizate şi, de obicei, mai rapide decât fuseseră vreodată. Comerţul global şi reţelele de comunicaţie – telegraful, vapoarele cu aburi, căile ferate, tiparniţele moderne – au însemnat că descoperirile din domeniul ştiinţei şi tehnologiei sau noile progrese în producţia industrială puteau fi transmise şi transferate de pe un *continent* pe altul în doar câţiva ani. În doar cinci ani de la inventarea de către Gilerist şi Thomas în 1879 a unui mod de a transforma minereurile fosforice ieftine în oţel bazic, funcţionau în vestul şi centrul Europei 84 de convertizoare bazice[376], iar procesul ajunsese şi de cealaltă parte a Atlanticului. Rezultatul a fost *mai mult* decât o schimbare a respectivelor ponderi naţionale ale producţiei de oţel; a implicat şi o schimbare semnificativă a potenţialului militar.

Aşa cum am văzut, potenţialul militar nu este acelaşi lucru cu puterea militară. Un gigant economic poate prefera, din raţiuni de cultură politică sau de securitate geografică, să fie un pigmeu militar, în timp ce un stat fără resurse economice prea bogate şi-ar putea organiza totuşi societatea aşa încât să fie o putere militară formidabilă. Există în această perioadă, ea şi în altele, excepţii de la ecuaţia simplistă „forţă economică = forţă militară" şi va trebui să le analizăm mai jos. Totuşi, într-o epocă a războiului modern, industrializat, legătura dintre economie şi strategie devenea mai strânsă.

Pentru a înțelege schimbările pe termen lung care afectau balanțele de putere internaționale între anii 1880 şi al Doilea Război Mondial, este necesar să analizăm datele economice. Aceste date au fost selectate în scopul de a stabili potențialul de război al unei națiuni, prin urmare nu includ anumiți indici economici bine-cunoscuți[377] care nu sunt de mare ajutor în această privință.

Dimensiunile populației în sine nu constituie în niciun caz un indicator fiabil al puterii, dar în tabelul 12 se sugerează, cel puțin demografic, cum se deosebesc Rusia şi Statele Unite de celelalte mari puteri şi cum Germania şi (ulterior) Japonia încep să se îndepărteze uşor de celelalte.

Tabelul 12. *Populația totală a puterilor, 1890–1938*[378] *(milioane)*

	1890	1900	1910	1913	1920	1928	1938	
Rusia	116,8	135,6	159,3	175,1	126,6	150,4	180,6	1
Statele Unite	62,6	75,9	91,9	97,3	105,7	119,1	138,3	2
Germania	49,2	56,0	64,5	66,9	42,8	55,4	68,5	4
Austro-Ungaria	42,6	46,7	50,8	52,1	—	—	—	
Japonia	39,9	43,8	49,1	51,3	55,9	62,1	72,2	3
Franța	38,3	38,9	39,5	39,7	39,0	41,0	41,9	7
Marea Britanie	37,4	41,1	44,9	45,6	44,4	45,7	47,6	5
Italia	30,0	32,2	34,4	35,1	37,7	40,3	43,8	6

Există totuşi două moduri de „a controla" datele primare din tabelul 12. Primul este de a compara totalul populației unei țări cu procentul care trăieşte în zone urbane (tabelul 13), fiindcă acesta este de obicei un indicator semnificativ al modernizării industriale/comerciale; al doilea este de a corela aceste constatări cu nivelurile de industrializare *per capita*, calculate în raport cu țara „de referință" Marea Britanie (tabelul 14). Ambele exerciții sunt extrem de instructive şi tind să se întărească unul pe celălalt.

Tabelul 13. *Populația urbană a puterilor (în milioane) şi ca procentaj din totalul populației, 1890–1938*[379]

	1890	1900	1910	1913	1920	1928	1938	
Marea Britanie	11,2	13,5	15,3	15,8	16,6	17,5	18,7	5
(1)	(29,9%)	(32,8%)	(34,9%)	(34,6%)	(37,3%)	(38,2%)	(39,2%)	(1)
Statele Unite	9,6	14,2	20,3	22,5	27,4	34,3	45,1	1
(2)	(15,3%)	(18,7%)	(22.0%)	(23,1%)	(25,9%)	(28,7%)	(32,8%)	(2)
Germania	5,6	8,7	12,9	14,1	15,3	19,1	20,7	3
(3)	(11,3%)	(15,5%)	(20,0%)	(21,0%)	(35,7%)	(34,4%)	(30,2%)	(3)
Franța	4,5	5,2	5,7	5,9	5,9	6,3	6,3	7
(4)	(11,7%)	(13,3%)	(14,4%)	(14,8%)	(15,1%)	<15,3%)	(15,0%)	(4)
Rusia	4,3	6,6	10,2	12,3	4,0	10,7	36,5	2
(5)	(3,6%)	(4,8%)	(6,4%)	(7,0%)	(3,1%)	(7,1%)	(20,2%)	(5)
Italia	2,7	3,1	3,8	4,1	5,0	6,5	8,0	6
(6)	(9,0%)	(9,6%)	(11,0%)	(11,6%)	(13,2%)	(16,1%)	(18,2%)	(6)
Japonia	2,5	3,8	5,8	6,6	6,4	9,7	20,7	3
(7)	(6,3%)	(8,6%)	(10,3%)	(12,8%)	(11,6%)	(15,6%)	(28,6%)	(7)
Austro-Ungaria	2,4	3,1	4,2	4,6	—	—	—	
(8)	(5,6%)	(6,6%)	(8,2%)	(8,8%)				(8)

Tabelul 14. *Nivelurile de industrializare* per capita, *1880–1938 (în raport cu Marea Britanie în 1900 = 100)*[380]

	1890	1900	1910	1913	1920	1930
Marea Britanie	87	[100]	115	122	157	2
Statele Unite	38	69	126	182	167	1
Franța	28	39	59	82	73	4
Germania	25	52	85	128	144	3
Italia	12	17	26	44	61	5
Austria	15	23	32	—	—	—

Rusia	10	15	20	20	38	7
Japonia	9	12	20	30	51	6

Fără să intrăm într-o analiză prea detaliată a cifrelor din tabelele 13 şi 14 în această etapă, se pot face mai multe generalizări ample. Odată ce se introduc astfel de criterii ale „modernizării" precum dimensiunile populației urbane şi gradul de industrializare, pozițiile celor mai multe dintre puteri se modifică semnificativ față de cele din tabelul 12: Rusia cade de pe primul loc pe ultimul, cel puțin până la expansiunea industrială din anii 1930, Marea Britanie şi Germania câştigă teren, iar Statele Unite se remarcă prin combinația unică a unei societăți cu o populație numeroasă *şi* foarte industrializate. Chiar şi la începutul acestei perioade, decalajul dintre cea mai puternică şi cea mai slabă dintre marile puteri este accentuat, atât în termeni absoluți, cât şi relativi; până în preajma celui de-al Doilea Război Mondial, încă rămân diferențe enorme. Procesul de modernizare ar putea implica faptul că toate aceste țări trec prin aceleaşi „faze"[381]; nu a însemnat că, în termeni de *putere*, fiecare avea să beneficieze în aceeaşi măsură.

Diferențele importante dintre marile puteri apar şi mai clar dacă examinăm datele detaliate privind productivitatea industrială. Din moment ce producția de fier şi de oțel a fost considerată adesea un indicator al forței militare potențiale în această perioadă, precum şi al industrializării *per se*, cifrele relevante sunt reproduse în tabelul 15.

Tabelul 15. *Producția de fier/oțel a puterilor, 1890–1938*[382]
(milioane de tone; producția de fontă pentru 1890, de oțel după 1890)

	1890	1900	1910	1913	1920	1930	1938
Statele Unite	9,3	10,3	26,5	31,8	42,3	41,3	28,8
Marea Britanie	8,0	5,0	6,5	7,7	9,2	7,4	10,5
Germania	4,1	6,3	13,6	17,6	7,6	11,3	23,2

Franța	1,9	1,5	3,4	4,6	2,7	9,4	6,1
Austro-Ungaria	0,97	1,1	2,1	2,6	—	—	—
Rusia	0,95	2,2	3,5	4,8	0,16	5,7	18,0
Japonia	0,02	—	0,16	0,25	0,84	2,3	7,0
Italia	0,01	0,11	0,73	0,93	0,73	1,7	2,3

Dar poate cel mai bun criteriu al industrializării unei națiuni este consumul său de energie din surse moderne (cu alte cuvinte, cărbune, petrol, gaze naturale şi hidroeleciricitate, nu şi lemn), din moment ce indică atât capacitatea tehnică a țării de a exploata forme de energie neînsufleţite, cât şi pulsul său economic; aceste cifre sunt redate în tabelul 16.

Tabelul 16. *Consumul de energie al puterilor, 1890–1938*[383]
(în milioane de tone metrice echivalent cărbune)

	1890	1900	1910	1913	1920	1930	1938
Statele Unite	147	248	483	541	694	762	697
Marea Britanie	145	171	185	195	212	184	196
Germania	71	112	158	187	159	177	228
Franța	36	47,9	55	62,5	65	97,5	84
Austro-Ungaria	19,7	29	40	49,4	—	—	—
Rusia	10,9	30	41	54	14,3	65	177
Japonia	4,6	4,6	15,4	23	34	55,8	96,5
Italia	4,5	5	9,6	11	14,3	24	27,8

Atât tabelul 15, cât şi tabelul 16 confirmă rapidele schimbări industriale care s-au petrecut în termeni *absoluți* în cazul unor puteri în anumite perioade – în cazul Germaniei înainte de 1914, în cazul Rusiei şi Japoniei în anii '30 –, indicând în acelaşi timp şi ratele mai lente de creştere din Marea Britanie, Franța şi Italia. Acest lucru poate fi reprezentat şi în *termeni relativi* pentru a indica poziția

industrială comparativă a unei țări de-a lungul timpului (tabelul 17).

Tabelul 17. *Potențialul industrial total al puterilor din perspectivă relativă, 1880–1938*[384] *(Regatul Unit în 1900 = 100)*

	1880	1900	1913	1928	1938
Marea Britanie	73,3	[100]	127,2	135	181
Statele Unite	46,9	127,8	298,1	533	528
Germania	27,4	71,2	137,7	158	214
Franța	25,1	36,8	57,3	82	74
Rusia	24,5	47,5	76,6	72	152
Austro-Ungaria	14	25,6	40,7	—	—
Italia	8,1	13,6	22,5	37	46
Japonia	7,6	13	25,1	45	88

În sfârşit, este util să ne întoarcem, în tabelul 18, la cifrele lui Bairoch indicând ponderile în producția industrială mondială pentru a arăta schimbările care s-au petrecut de la analiza balanțelor secolului al XIX-lea din capitolul precedent.

Tabelul 18. *Ponderile relative în producția industrială mondială, 1880-1938*[385] *(procente)*

	1880	1900	1913	1928	1938
Marea Britanie	22,9	18,5	13,6	9,9	10,7
Statele Unite	14,7	23,6	32,0	39,3	31,4
Germania	8,5	13,2	14,8	11,6	12,7
Franța	7,8	6,8	6,1	6,0	4,4
Rusia	7,6	8,8	8,2	5,3	9,0
Austro-Ungaria	4,4	4,7	4,4	—	—
Italia	2,5	2,5	2,4	2,7	2,8

Poziția puterilor: 1885–1914

În fața unor cifre specifice atât de descurajatoare, conform cărora o anumită țară a deținut 2,7% din producția industrială mondială în 1913 sau alta a avut în 1928 un potențial industrial de doar 45% din cel al Marii Britanii la 1900, merită evidențiat din nou că toate aceste statistici sunt abstracte până în momentul când sunt plasate într-un context istoric şi geopolitic specific. Totuşi, țările cu o producție industrială practic identică ar putea merita evaluări extrem de diferite în privința eficienței marilor puteri, datorită unor factori precum coeziunea internă a societății în chestiune, capacitatea sa de a mobiliza resurse pentru acțiuni ale statului, poziția geopolitică şi capacitățile diplomatice. Având în vedere limita de spațiu, nu va fi posibil în acest capitol să analizăm toate marile puteri în maniera urmărită de Correlli Barnett în amplul lui studiu despre Marea Britanie, scris cu câțiva ani în urmă. Dar în ceea ce urmează voi încerca să rămân aproape de cadrul mai general al lui Barnett, care susține că:

> ...puterea unui stat-națiune nu constă în niciun caz doar în forțele sale armate, ci şi în resursele economice şi tehnologice; în dexteritatea, previziunea şi determinarea cu care este urmată politica sa externă; în eficacitatea organizării sale sociale şi politice. Constă, mai presus de toate, în națiunea însăşi, în oameni; în abilitățile, energia, ambiția, disciplina, inițiativa lor; în credințele, miturile şi iluziile lor. Şi, mai mult, constă în modul cum relaționează toți aceşti factori. În plus, puterea națională trebuie luată în considerare nu doar în sine, în gradul său absolut, ci în funcție de obligațiile externe sau imperiale ale statului; trebuie considerată în raport cu puterea altor state[386].

Nu există, poate, un mijloc mai bun de a ilustra diversitatea eficienței strategice decât de a examina, în primă instanță, cele trei țări nou-intrate în sistemul internațional: Italia, Germania şi Japonia. Primele două deveniseră state unite abia în 1870–1871; a treia a început să iasă din izolarea sa autoimpusă după Restaurația Meiji din 1868. În toate cele trei societăți au existat impulsuri de a întrece puterile deja stabilite. În anii 1880 şi 1890, fiecare anexa teritorii peste mări; şi fiecare a început să îşi construiască o flotă modernă în completarea armatei permanente. Fiecare era un element semnificativ în calculul diplomatic al epocii şi, cel mai târziu în 1902, devenise un partener de alianță al unei puteri mai vechi. Totuşi, toate aceste similarități nu pot cântări mai mult decât diferențele fundamentale în ceea ce priveşte puterea reală a fiecăreia.

Italia

La prima vedere, apariția unei națiuni italiene unite a reprezentat o schimbare majoră în balanțele europene. În loc să fie un grup de state mici rivale, parțial sub suveranitate străină şi întotdeauna aflate sub amenințarea intervenției străine, era acum un bloc solid de 30 de milioane de oameni care creştea cu atâta repeziciune, încât în 1914 se apropia de populația totală a Franței. Armata şi marina sa în această perioadă nu erau deosebit de mari, dar conform tabelelor 19 şi 20, erau totuşi foarte respectabile.

Tabelul 19. *Personalul militar şi naval al puterilor, 1880–1914*[387]

	1880	1890	1900	1910	1914
Rusia	791 000	677 000	1 162 000	1 285 000	1 352 000
Franța	543 000	542 000	715 000	769 000	910 000
Germania	426 000	504 000	524 000	694 000	891 000
Marea Britanie	420 000	624 000	571 000	532 000	367 000
Austro-Ungaria	346 000	385 000	425 000	444 000	246 000
Italia	216 000	284 000	255 000	322 000	345 000
Japonia	71 000	84 000	234 000	271 000	306 000
Statele Unite	34 000	39 000	96 000	127 000	164 000

Tabelul 20. *Tonajul navelor de război al puterilor, 1880–1914*[388]

	1880	1890	1900	1910	1914
Marea Britanie	650 000	679 000	1 065 000	2 174 000	2 714 000
Franța	271 000	319 000	499 000	725 000	900 000
Rusia	200 000	180 000	383 000	401 000	679 000
Statele Unite	169 000	?240 000	333 000	824 000	985 000
Italia	100 000	242 000	245 000	327 000	498 000
Germania	88 000	190 000	285 000	964 000	1 305 000
Austro-Ungaria	66 000	87 000	210 000	372 000	60 000
Japonia	15 000	41 000	187 000	496 000	700 000

În termeni diplomatici, aşa cum s-a observat mai sus[389], ascensiunea Italiei a afectat cu siguranță cele două mari puteri vecine, Franța şi Austro-Ungaria; şi, în timp ce intrarea sa în Tripla Alianță în 1882 „a rezolvat" aparent rivalitatea italiano-austriacă, a confirmat faptul că o Franță izolată se confrunta cu inamici pe două fronturi. În doar zece ani şi ceva de la unificarea sa, Italia părea aşadar un membru deplin al sistemului marilor puteri europene, iar Roma se număra printre marile capitale (Londra, Paris, Berlin, Sankt-Petersburg, Viena, Constantinopol) unde erau acreditate ambasade depline.

Însă, dincolo de aparența statutului de mare putere al Italiei, existau unele puncte slabe surprinzătoare, mai presus de toate înapoierea economică a țării, îndeosebi în sudul rural. Rata analfabetismului – 37,6% per total şi, din nou, mult mai mult în sud – era mult mai ridicată decât în oricare alt stat din vestul sau nordul Europei, reflectând înapoierea unei mari părți a agriculturii italiene – exploatații de mici dimensiuni, sol de calitate slabă, investiții puține, producție partajată, transport inadecvat. Producția totală a Italiei şi veniturile interne *per capita* erau comparabile cu cele ale societăților țărăneşti din Spania şi din estul Europei mai degrabă decât cu cele din Olanda sau Westfalia. Italia nu avea cărbune; totuşi, în pofida recurgerii la hidroelectricitate, în jur de 88% din energia Italiei a continuat să fie generată de cărbunele importat din Marea Britanie, o cheltuială care afecta balanța de plăți şi o slăbiciune strategică înspăimântătoare. În aceste împrejurări, creşterea populației Italiei fără o expansiune industrială semnificativă a fost o binecuvântare cu două tăişuri, din moment ce i-a încetinit dezvoltarea industrială *per capita* în raport cu celelalte puteri occidentale[390], iar comparația ar fi fost şi mai defavorabilă dacă sute de mii de italieni (de regulă, cei mai mobili şi mai capabili) nu ar fi emigrat dincolo de Atlantic în fiecare an. Toate acestea au făcut-o să devină, în termenii lui Kemp, „întârziata dezavantajată”[391].

A nu se înțelege că nu a existat niciun fel de modernizare. Într-adevăr, tocmai vizavi de această perioadă, mulți istorici s-au referit la „revoluția industrială a epocii lui Giolitti” şi la „o schimbare decisivă în viața economică a țării noastre”[392]. Cel puțin în nord a existat o trecere considerabilă la industria grea – fier şi oțel, construcția de nave, fabricarea de automobile, precum şi textile. În opinia lui Gerschenkron, în perioada 1896–1908 a avut loc „marele avânt” al Italiei spre industrializare; într-adevăr, dezvoltarea industrială a Italiei s-a realizat mai repede decât oriunde în Europa, migrarea

populației de la țară la oraş s-a intensificat, sistemul bancar s-a reajustat pentru a oferi credit industrial, iar venitul național real a înregistrat o creştere abruptă[393]. Agricultura piemonteză a prezentat un progres similar.

Oricum, odată ce statisticile italiene sunt puse în perspectivă comparativă, luciul începe să păleasscă. A creat într-adevăr o industrie siderurgică, dar în 1913 producția sa era 1/8 din cea a Marii Britanii, 1/17 din cea a Germaniei şi doar 2/5 din cea a Belgiei[394]. Este adevărat că a atins un ritm rapid de dezvoltare industrială, dar aceasta pornind de la un nivel atât de scăzut, încât rezultatele reale nu au fost impresionante. La începutul Primului Război Mondial, nu ajunsese nici măcar la un sfert din industria Marii Britanii la 1900, iar ponderea sa în producția industrială mondială de fapt a scăzut, de la doar 2,5% în 1900 la 2,4% în 1913. Deşi Italia a fost înscrisă marginal între marile puteri, merită observat că fiecare dintre celelalte puteri – cu excepția Japoniei – avea de două sau trei ori forța industrială a Italiei; unele (Germania şi Marea Britanie) de şase ori capacitatea ei, iar Statele Unite de peste 13 ori.

Acest fapt ar fi putut fi compensat oarecum printr-un grad relativ mai ridicat de coeziune națională şi de hotărâre ale populației italiene, dar astfel de elemente lipseau. Loialitățile care existau în comunitatea politică italiană erau familiale şi locale, poate şi regionale, însă nu naționale. Decalajul acut dintre nord şi sud, pe care industrializarea nordului nu a făcut decât să îl amplifice, şi lipsa oricărui contact semnificativ cu lumea exterioară comunității săteşti în atât de multe părți ale peninsulei nu au fost decât ajutate de ostilitatea dintre guvernul italian şi Biserica Catolică, care interzicea membrilor ei să aibă funcții în stat. Idealurile de *risorgimento*, salutate de unii liberali italieni şi străini, nu au pătruns foarte adânc în societatea italiană. Recrutarea pentru serviciul militar era dificilă, iar localizarea efectivă a unităților armatei conform unor principii strategice mai

degrabă decât calculelor politice regionale era imposibilă. Relațiile dintre civili şi militari la vârf se caracterizau prin neînțelegere şi neîncredere de ambele părți. Antimilitarismul general al societății italiene, calitatea proastă a corpului de ofițeri şi lipsa unei finanțări; idecvate pentru armament modern au stârnit îndoieli privind eficiența militară italiană cu mult timp înainte de dezastruoasa bătălie de la Caporetto, din 1917, sau de campania din 1940 în Egipt[395]. Războaiele sale de unificare se bazaseră pe intervenția Franței, iar apoi pe amenințarea asupra Austro-Ungariei din partea Prusiei. Catastrofa din 1896 de la Adowa (în Abisinia) a conferit Italiei proasta reputație de a fi singura armată europeană înfrântă de o societate africană fără mijloace de răspuns eficient. Decizia guvernului italian de a purta un război în Libia în 1911–1912, care a luat prin surprindere însuşi Statul Major, a fost un dezastru financiar de ordinul întâi. Flota, care părea foarte numeroasă în 1890, a început să scadă constant ca dimensiuni relative şi era mereu de o eficiență îndoielnică. Diferiții comandanți supremi ai Marinei Regale în Mediterana au sperat că flota italiană va fi neutră, nu aliată, dacă s-ar ajunge vreodată la un război cu Franța în această perioadă[396].

Consecințele tuturor acestor fapte asupra poziției strategice şi diplomatice a Italiei erau deprimante. Statul-Major italian era extrem de conştient de inferioritatea sa numerică şi tehnică în comparație cu Franța (în special) şi cu Austro-Ungaria, şi ştia de asemenea că inadecvata rețea feroviară a Italiei şi regionalismul adânc înrădăcinat făceau imposibile dispunerile flexibile, la scară largă ale trupelor, în manieră prusacă. Şi nu numai că marina italiană era conştientă de deficiențele sale, dar vulnerabila şi întinsa linie de coastă a Italiei făcea ca politica sa de alianță să fie extrem de ambivalente, iar astfel planificarea strategică devenea mai haotică decât oricând. Tratatul de alianță semnat de Italia în 1882 cu Berlinul a fost reconfortant la început, în special

când Bismarck părea să îi paralizeze pe francezi; dar chiar şi atunci guvernul italian continua să facă presiuni pentru strângerea legăturilor cu Marea Britanie, aceasta fiind singura care putea neutraliza liota franceză. Atunci când, în anii de după 1900, Marea Britanie şi Franța s-au apropiat mai mult una de alta, iar Marea Britanie şi Germania au trecut de la cooperare la antagonism, italienii au simțit că nu le mai rămăsese altceva de făcut decât să se agațe de noua combinație anglo-franceză. Antipatia față de Austro-Ungaria a întărit această tendință, la fel cum respectul pentru Germania şi importanța finanțelor industriale germane în Italia au împiedicat-o să facă o trecere bruscă. Astfel, în 1914, Italia ocupa o poziție similară cu cea din 1871. Era „cea mai neînsemnată dintre marile puteri”[397], frustrant de imprevizibilă şi lipsită de scrupule după părerea vecinilor săi, având ambiții comerciale şi expansioniste în Alpi, Balcani, Africa de Nord şi chiar mai departe, care intrau în conflict atât cu interesele prietenilor, cât şi cu cele ale rivalilor. Împrejurările economice şi sociale au continuat să îi şubrezească puterea de a influența evenimentele, ea rămânând totuşi în joc. În concluzie, raționamentul celor mai multe dintre celelalte guverne pare să fi fost că era mai bine să aibă Italia ca prieten decât ca duşman; dar marja beneficiilor nu era extraordinară[398].

Japonia

Italia era un membru marginal al sistemului marilor puteri în 1890, însă Japonia nici măcar în această categorie nu a intrat. Timp de secole, fusese condusă de o oligarhie feudală descentralizată formată din seniori feudali (*daimio*) şi o castă aristocrată de războinici *(samurai)*. Împiedicată de absența

resurselor naturale şi de un teren muntos din care rămâneau doar 20% teren cultivabil, Japoniei i-au lipsit toate premisele obişnuite pentru dezvoltarea economică. Izolat de restul lumii printr-o limbă complexă neînrudită îndeaproape cu nicio alta şi cu o intensă conştiinţă a unicităţii culturale, poporul japonez a rămas închis în sine şi a opus rezistenţă influenţelor străine până în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Din aceste motive, Japonia părea predestinată să rămână imatură din punct de vedere politic, înapoiată din punct de vedere economic şi neputincioasă din punct de vedere militar în raport cu puterile mondiale[399]. Şi totuşi, în decurs de doar două generaţii a ajuns să joace un rol important în politica internaţională din Extremul Orient.

Cauza acestei transformări, concretizată de Restauraţia Meiji începând din 1868, a fost hotărârea unor membri influenţi ai elitei japoneze de a evita să fie dominaţi şi colonizaţi de Vest, aşa cum părea că se întâmplă peste tot în Asia, chiar dacă măsurile de reformă care trebuiau luate implicau eliminarea ordinii feudale şi opoziţia înverşunată a clanurilor de samurai[400]. Japonia trebuia modernizată nu fiindcă o doreau anumiţi întreprinzători, ci pentru că „statul" avea nevoie de aceasta. După ce opoziţia iniţială fusese înfrântă, s-a trecut la modernizare cu un dirijism şi o aplicare ce fac să pălească eforturile lui Colbert sau ale lui Frédéric cel Mare. S-a stabilit o nouă constituţie, bazată pe modelul prusac-german. A fost reformat sistemul juridic. Sistemul educaţional a fost extins mult, astfel încât ţara a ajuns la o rată extrem de ridicată de instruire. A fost schimbat calendarul. A fost schimbată îmbrăcămintea. A fost elaborat un sistem bancar modern. Au fost aduşi experţi din Marina Regală britanică pentru a oferi consultanţă în privinţa creării unei flote japoneze moderne şi experţi din Statul-Major prusac pentru a oferi asistenţă în modernizarea armatei. Au fost trimişi ofiţeri japonezi la academii militare şi navale din Occident; erau achiziţionate arme moderne din

afară, deşi s-a înfiinţat şi o industrie de armament internă. Statul încuraja crearea unei reţele feroviare, a telegrafului şi a liniilor de transport maritim; lucra coroborat cu întreprinzători japonezi nou-apăruţi pentru dezvoltarea industriei grele, a fierului, oţelului şi construcţiei de nave, precum şi pentru modernizarea industriei textile. Subvenţiile de la guvern erau întrebuinţate în folosul exportatorilor, pentru încurajarea transportului maritim, a alcătuirii unei noi industrii. Exporturile japoneze, în special cele de mătase şi textile, au crescut. La baza tuturor acestor mişcări se afla impresionantul angajament politic de înfăptuire a sloganului naţional *fukoku kyohei* („ţară bogată, cu armată puternică"). Pentru japonezi, puterea economică şi cea militară/navală mergeau mână în mână.

Dar toate acestea necesitau timp, iar handicapurile au rămas severe[401]. Deşi populaţia urbană s-a dublat între 1890 şi 1913, numărul celor angajaţi în agricultură a rămas cam acelaşi. Chiar şi în preajma Primului Război Mondial, peste trei cincimi din populaţia japoneză se ocupa cu agricultura, silvicultura şi pescuitul; şi, în ciuda tuturor îmbunătăţirilor tehnicilor agricole, zona rurală montană şi dimensiunea mică a proprietăţilor împiedicau „o revoluţie agricolă" după modelul britanic, de exemplu. Cu o bază agricolă atât de „greu de urnit", toate comparaţiile potenţialului industrial al Japoniei sau ale nivelului de industrializare *per capita* erau menite să o plaseze în sau aproape de coada listei marilor puteri (vezi tabelele 14 şi 17, *supra).* Deşi creşterea industrială de dinainte de 1914 poate fi detectată în mod evident în creşterea consumului său de energie bazată pe combustibili moderni şi a ponderii sale în producţia industrială mondială, era încă deficientă în multe alte domenii. Producţia sa de fier şi oţel era slabă şi se baza masiv pe importuri. În acelaşi fel, deşi sectorul construcţiilor navale s-a extins mult, Japonia tot mai cumpăra nave de război din alte ţări. Avea, de asemenea, un capital foarte mic,

fiind nevoită să împrumute sume din ce în ce mai mari de bani de peste hotare, dar neavând niciodată suficient pentru a investi în industrie, în infrastructură şi în forţele armate. Din punct de vedere economic, se dăduse peste cap pentru a deveni singurul stat neoccidental care a trecut printr-o revoluţie industrială într-o epocă puternic imperialistă; totuşi, comparativ cu Marea Britanie, Statele Unite şi Germania, rămânea încă la categoria uşoară din punct de vedere industrial şi financiar.

Totuşi, au mai existat doi factori care au ajutat la ascensiunea Japoniei până la statutul de mare putere şi ei ne ajută să explicăm de ce a depăşit, spre exemplu, Italia. Primul a fost izolarea sa geografică. Ţărmul continental din imediata apropiere nu era deţinut decât de Imperiul Chinez destrămat. Şi, în timp ce China, Manciuria şi (chiar mai alarmant) Coreea puteau cădea în mâinile altei mari puteri, geografia plasase Japonia mult mai aproape de aceste ţinuturi decât oricare alt stat imperialist – aşa cum avea să afle Rusia, spre neplăcerea ei, când a încercat să aprovizioneze o armată de-a lungul a 9 500 de kilometri de cale ferată în 1904-1905 sau flotele britanică şi americană, câteva decenii mai târziu, când s-au confruntat cu problemele logistice implicate de relief în Filipine, Hong Kong şi Malaya. În eventualitatea unei extinderi japoneze constante în Asia de Est, doar prin străduinţe extreme putea alt stat important să împiedice Japonia să devină puterea predominantă în acea regiune în decursul timpului.

Al doilea factor a fost *moralul*. Pare incontestabil faptul că puternicul sentiment de unicitate culturală al japonezilor, tradiţiile de venerare a împăratului şi a statului, etosul samurailor bazat pe onoare militară şi curaj, accentul pe disciplină şi tărie morală au produs o cultură politică deopotrivă înverşunat patriotică şi puţin probabil să se dea în lături în faţa sacrificiilor, consolidând impulsul japonez de a se extinde în „Marea Asie Orientală” pentru securitate

strategică, dar şi pentru piețe şi materii prime. Aceasta s-a reflectat în reuşita campanie militară şi navală împotriva Chinei din 1894, când cele două țări au intrat în conflict din cauza pretențiilor lor în Coreea[402]. Atât pe mare, cât şi pe uscat, forțele japoneze, mai bine echipate, păreau conduse de voința de a reuşi. La finele acestui război, amenințările „triplei intervenții" a Rusiei, Franței şi Germaniei au obligat un guvern japonez îndârjit să îşi retragă pretențiile față de Port Arthur şi peninsula Liaotung, dar acest fapt nu a făcut decât să întărească hotărârea celor de la Tokyo de a încerca din nou mai târziu. Aproape niciunul dintre membrii guvernului nu a dezaprobat concluzia sumbră a baronului Hayashi:

> Dacă se consideră că noi nave de război sunt necesare, trebuie, cu orice preț, să le construim; dacă organizarea armatei noastre este inadecvată, trebuie să începem să o rectificăm chiar de acum; dacă este nevoie, întregul sistem militar trebuie schimbat... În prezent, Japonia trebuie să îşi păstreze calmul şi să rămână pe poziții, astfel încât să adoarmă suspiciunile asupra ei; în acest timp trebuie consolidate temeliile puterii naționale; iar noi trebuie să aşteptăm vigilenți oportunitatea din Orient care cu siguranță va apărea într-o zi. Când această zi va sosi, Japonia îşi va hotărî propriul destin...[403]

Vremea răzbunării pentru Japonia a sosit zece ani mai târziu, când ambițiile sale în Coreea şi în Manciuria au intrat în conflict cu cele ale Rusiei țariste[404]. Deşi experții navali au fost impresionați de flota amiralului Togo când aceasta a distrus navele ruseşti în bătălia decisivă de la Tsushima, poziția generală a societății japoneze a fost cea care i-a izbit pe alți observatori. Atacul-surpriză de la Port Arthur (un obicei început în conflictul din 1894 cu China şi reluat în 1941) a fost aplaudat în Vest, ca şi entuziasmul mediilor naționaliste japoneze privind o victorie totală, cu orice preț. Şi mai remarcabilă a părut prestația ofițerilor şi soldaților japonezi din bătăliile de pe uscat în jurul localităților Port Arthur şi Mukden, unde zeci de mii de soldați au pierit

şarjând peste câmpurile minate, peste sârma ghimpată şi printr-o ploaie de focuri de mitralieră înainte de a cuceri tranşeele ruseşti. Se pare că spiritul samurailor putea câştiga victorii cu baioneta pe câmpul de luptă chiar şi în epoca războiului industrializat în masă. Dacă, aşa cum au conchis toţi experţii militari contemporani, moralul şi disciplina erau încă premise vitale ale puterii naţionale, Japonia era bogată în aceste resurse.

Totuşi, nici măcar atunci Japonia nu a fost o mare putere cu drepturi depline. Ea avusese norocul de a se fi luptat cu o Chină şi mai înapoiată şi cu o Rusie ţaristă dezechilibrată din punct de vedere militar şi dezavantajată de distanţa imensă dintre Sankt-Petersburg şi Extremul Orient. Mai mult, alianţa anglo-japoneză din 1902 îi permisese să lupte pe teren propriu fără intervenţia unor terţe puteri. Marina sa se bazase pe nave de luptă construite de britanici, iar armata pe tunuri Krupp. Şi, cel mai important, descoperise că imensele cheltuieli de război erau imposibil de finanţat din resurse proprii şi totuşi fusese în stare să se bazeze pe împrumuturi din Statele Unite şi Marea Britanie[405]. După cum s-a dovedit, Japonia era aproape de faliment la sfârşitul anului 1905, când au început negocierile de pace cu Rusia. Este posibil ca acest lucru să nu fi fost evident pentru populaţia din Tokyo, care a reacţionat cu furie faţă de termenii relativ blânzi cu care a scăpat Rusia în acordul final. În orice caz, odată cu confirmarea victoriei, glorificarea şi admiraţia de care au avut parte forţele sale armate, economia capabilă să se redreseze şi statutul de mare putere (deşi doar una regională) recunoscut de toată lumea, Japonia atinsese maturitatea. Nimeni nu putea întreprinde nimic semnificativ în Extremul Orient fără să ia în considerare reacţia sa; însă nu era deloc clar dacă se putea extinde şi mai mult fără să provoace o reacţie din partea marilor puteri deja stabilite.

Germania

Doi factori garantau un impact mai direct şi mai substanţial al ascensiunii Germaniei imperiale asupra balanţelor marilor puteri decât se întâmpla cu oricare dintre statele „nou-venite". Primul a fost că, departe de a lua naştere în izolare geopolitică precum Japonia, Germania se ridicase în centrul vechiului sistem de state european; însăşi crearea sa avusese un efect direct asupra intereselor Austro-Ungariei şi Franţei, iar existenţa sa alterase poziţia relativă a *tuturor* marilor puteri europene existente. Al doilea factor l-au constituit rapiditatea şi gradul dezvoltării Germaniei în termeni industriali, comerciali şi militari/navali. În preajma Primului Război Mondial, puterea sa naţională nu era doar de trei sau patru ori mai mare decât a Italiei şi Japoniei, ci mult peste cea a Franţei sau a Rusiei şi o depăşise probabil şi pe cea a Marii Britanii. În iunie 1914, octogenarul Lord Welby îşi amintea că „Germania pe care o ţinea minte din anii '50 era un grup de state insignifiante conduse de prinţişori insignifianţi"[406]; acum, în decursul vieţii unui om, devenise cel mai puternic stat din Europa şi se afla încă în creştere. Însuşi acest fapt avea să facă din „problema germană" epicentrul unei părţi atât de mari din politica mondială timp de mai bine de jumătate de secol după 1890.

Putem da aici doar câteva detalii din exploziva dezvoltare economică a Germaniei[407]. Populaţia sa crescuse de la 49 de milioane de locuitori în 1890 la 66 de milioane în 1913, iind a doua în Europa după Rusia – dar, din moment ce germanii se bucurau de niveluri mult mai ridicate de educaţie, asigurări sociale şi venit pe cap de locuitor faţă de ruşi, naţiunea era puternică atât în ceea ce priveşte cantitatea, cât şi calitatea populaţiei sale. În timp ce, conform unei surse italiene, 330 de recruţi din 1000 care intrau în armată erau

analfabeți, proporțiile corespondente erau 220/1000 în Austro-Ungaria, 68/1000 în Franța şi, uimitor, 1/1000 în Germania[408]. Beneficiarii nu erau doar armata prusacă, ci şi fabricile care aveau nevoie de muncitori calificați, întreprinderile ce aveau nevoie de ingineri bine instruiți, laboratoarele care căutau chimişti, firmele ce erau interesate de manageri şi agenți de vânzări – pe care sistemul de învățământ, institutele politehnice şi universitățile germane îi produceau din abundență. Datorită cunoaşterii aplicate în agricultură, fermierii germani foloseau îngrăşăminte chimice şi modernizarea la scară largă pentru a-şi spori randamentul culturilor, care era mult mai ridicat la hectar decât în oricare dintre celelalte mari puteri[409]. Pentru a-i linişti pe iuncheri şi pe țărani, agriculturii germane i s-a acordat o protecție tarifară considerabilă în fața alimentelor americane şi ruseşti produse mult mai ieftin; şi totuşi, datorită relativei sale eficiențe, marele sector agricol nu a tras în jos venitul şi producția naționale per capita comparativ cu toate celelalte mari puteri continentale.

Dar expansiunea industrială a fost domeniul în care Germania s-a distins cu adevărat în aceşti ani. Producția sa de cărbune a crescut de la 89 de milioane de tone în 1890 la 277 de milioane de tone în 1914, cu puțin în urma Marii Britanii (292 de milioane) şi mult deasupra Austro-Ungariei (47 de milioane), a Franței (40 de milioane) şi a Rusiei (36 de milioane). În ceea ce priveşte oțelul, creşterile au fost şi mai spectaculoase, iar producția germană din 1914 de 17,6 milioane de tone a fost mai mare decât cele ale Marii Britanii, Franței şi Rusiei la un loc. Şi mai impresionantă a fost prestația germană în domeniile mai noi ale secolului XX: instalații electrice, optică şi produse chimice. Firme gigant precum Siemens şi AEG, cu 142.000 de angajați, au dominat industria electrică europeană. Firmele germane de produse chimice, în frunte cu Bayer şi Floechst, produceau 90% din coloranții industriali la nivel mondial. Această poveste de

succes s-a reflectat în mod firesc în cifrele privind comerțul exterior al Germaniei, exporturile triplându-se între 1890 şi 1913, acest fapt aducând țara aproape de Marea Britanie ca exportator de frunte al lumii; deloc surprinzător, marina sa comercială s-a extins şi ea, fiind a doua ca mărime din lume în preajma războiului. Atunci, ponderea sa din producția industrială mondială (14,8%) era mai ridicată decât cea a Marii Britanii (13,6%) şi de două ori şi jumătate mai mare decât cea a Franței (6,1%). Devenise centrul de putere economic al Europei şi nici măcar îndelung mediatizata sa lipsă de lichidități nu părea să o încetinească. Nu este de mirare că naționaliști precum Friedrich Naumann exultau în fața acestor manifestări de creştere şi a implicațiilor lor pentru poziția Germaniei în lume. „Rasa germană e sursa", scria el. „Sursa armatei, a marinei, a banilor şi a puterii... Instrumente moderne şi gigantice de putere sunt posibile doar când un popor activ simte curgându-i prin vene seva primăverii."[410]

Nu este deloc surprinzător faptul că publicişti precum Naumann şi, mai mult, grupuri de presiune atât de înverşunat expansioniste, precum Liga Pangermană şi Liga Marinei Germane, trebuie să fi întâmpinat cu bucurie şi să fi susținut creşterea influenței germane în Europa şi peste mări. În această epocă a „noului imperialism", apeluri similare puteau fi auzite din partea tuturor celorlalte mari puteri; aşa cum a observat malițios Gilbert Murray în 1900, *fiecare* țară părea să afirme: „Noi suntem crema cremelor între toate națiunile... calificați mai presus de toate să îi guvernăm pe alții"[411]. Poate mai semnificativ a fost că elita conducătoare germană de după 1895 părea de asemenea convinsă de nevoia unei expansiuni teritoriale la scară largă, la momentul oportun: amiralul Tirpitz argumenta că industrializarea Germaniei şi cuceririle de peste mări erau „la fel de irezistibile ca legile naturii"; cancelarul Bülow declara că „problema nu este dacă vrem sau nu să colonizăm, ci că

trebuie să colonizăm, indiferent dacă vrem sau nu"; însuşi Kaiserul Wilhelm a anunțat degajat că Germania „avea de îndeplinit sarcini măreţe, dincolo de graniţele înguste ale vechii Europe", deşi a anticipat şi că ea va exercita un fel de „supremaţie napoleoniană", într-un sens paşnic, pe continent[412]. Toate acestea au reprezentat cu adevărat o schimbare a tonului, de la insistența repetată a lui Bismarck asupra faptului că Germania era o putere „sătulă", dornică să mențină statu-quoul în Europa şi lipsită de entuziasm în privința teritoriilor de peste mări (în ciuda tentativelor coloniale din 1884–1885). Chiar şi aici ar putea fi imprudent să exagerăm natura deosebit de agresivă a acestui „consens ideologic"[413] german privind expansiunea: oameni de stat din Franța şi Rusia, Marea Britanie şi Japonia, Statele Unite şi Italia anunțau şi ei destinul limpede al țării *lor*, deşi poate pe un ton mai puțin determinist şi frenetic.

Cu adevărat semnificativ în privința expansionismului german era că țara fie poseda deja instrumentele de putere necesare pentru a modifica statu-quoul, fie avea resursele materiale pentru a crea astfel de instrumente. Cea mai impresionantă demonstrație a acestei capacități a fost dezvoltarea rapidă a marinei germane după 1898, care, sub Tirpitz, a ajuns de la poziția a şasea în rândul celor mai mari flote ale lumii pe poziția a doua, întrecută doar de Royal Navy britanică. În preajma războiului, flota de larg era formată din 13 nave de război de tip cuirasat, 16 mai vechi şi cinci crucişătoare de linie, o forță atât de mare, încât silise amiralitatea britanică să îşi retragă treptat aproape toate escadrele de vase de război din Marea Nordului; în acelaşi timp, existau indicii că vasele germane erau proporțional superioare[414] (o construcție internă mai bună, proiectile, echipamente optice, controlul artileriei, instrucție pe timp de noapte etc.). Deşi Tirpitz nu a putut niciodată să facă rost de fondurile imense necesare pentru a-şi realiza scopul de a crea o marină „la fel de puternică precum a Angliei"[415],

construise totuşi o forță care impunea respect şi teamă flotelor rivale ale Franței sau Rusiei.

Capacitatea Germaniei de a lupta cu succes pe uscat li se părea anumitor observatori mai puțin impresionantă; într-adevăr, la prima vedere, armata prusacă în deceniul de dinainte de 1914 părea eclipsată de forțele cu mult mai numeroase ale Rusiei țariste şi egalată de cele ale Franței. Dar asemenea aparențe erau înşelătoare. Din rațiuni complexe de politică internă, guvernul Germaniei optase să mențină armata la o anumită dimensiune şi să permită flotei lui Tirpitz să primească un procent mai mare din bugetul total al apărării[416]. Atunci când situația internațională tensionată din 1911 şi 1912 a făcut Berlinul să decidă o creştere la scară largă a armatei, se impunea o rapidă schimbare de viteze, între 1910 şi 1914, bugetul armatei a crescut de la 204 milioane de dolari la 442 de milioane, pe când cel al Franței a crescut doar de la 188 la 197 de milioane de dolari – şi totuşi, Franța recruta 89% din tinerii eligibili, comparativ cu 53% în Germania, pentru a realiza acel progres. Este adevărat că Rusia cheltuia în jur de 324 de milioane de dolari pe armată în 1914, dar cu un efort uimitor: cheltuielile de apărare consumau 6,3% din venitul național al Rusiei, însă doar 4,6 procente din cel al Germaniei[417]. Cu excepția Marii Britanii, Germania suporta „povara armamentelor" mai uşor decât orice alt stat european. În plus, în timp ce armata prusacă putea să mobilizeze şi să echipeze milioane de rezervişti şi – datorită educației şi instruirii lor superioare – chiar să îi plaseze în operațiuni din linia întâi, Franța şi Rusia nu puteau face acest lucru. Statul Major francez susținea că rezerviştii lor puteau fi folosiți doar în spatele liniilor[418]; iar Rusia nu avea nici armele, bocancii şi uniformele necesare pentru a-şi echipa teoretica armată de rezervă de milioane de oameni şi nici ofițerii care să îi supravegheze. Dar nici măcar acest lucru nu sondează în întregime profunzimile capacității

militare germane, care s-a reflectat şi în factori necuantificabili precum linii interne de comunicaţie bune, programe de mobilizare mai rapidă, instruirea superioară a personalului, tehnologia avansată şi aşa mai departe.

Însă Imperiul German era slăbit din cauza geografiei şi diplomaţiei sale. Fiindcă se afla în centrul continentului, dezvoltarea sa părea să ameninţe mai multe mari puteri simultan. Eficienţa mecanismului său militar, împreună cu apelurile pangermane la o retrasare a graniţelor Europei i-au alarmat atât pe francezi, cât şi pe ruşi şi i-au apropiat. Dezvoltarea rapidă a marinei germane a neliniştit Marea Britanie, ca şi ameninţarea germană latentă la adresa Ţărilor de Jos şi a nordului Franţei. În cuvintele unui specialist, Germania „s-a născut încercuită”[419]. Chiar dacă expansionismul german viza teritorii de peste mări, unde se putea îndrepta fără să traverseze sferele de influenţă ale altor mari puteri? în America Latină se putea aventura doar cu riscul unui război cu Statele Unite. O expansiune în China fusese privită cu ochi răi de Rusia şi Marea Britanie în anii 1890, iar după victoria Japoniei asupra Rusiei, în 1905, ieşea complet din calcul. Încercările de a dezvolta calea ferată Berlin-Bagdad au alarmat deopotrivă Londra şi Sankt-Petersburgul. Eforturile de a cuceri coloniile portugheze erau împiedicate de britanici. În timp ce Statele Unite puteau să îşi extindă, aparent, influenţa în emisfera vestică, Japonia să atace China, Rusia şi Marea Britanie să pătrundă în Orientul Mijlociu, iar Franţa să îşi „rotunjească” posesiunile din nord-vestul Africii, Germania avea să rămână cu mâna goală. Când Bülow, în faimosul său discurs „între ciocan şi nicovală” din 1899, a declarat mânios: „Nu putem permite nici unei puteri străine, nici unui Jupiter străin să ne spună: «Ce se poate face? Lumea e deja împărţită»”, el exprima un resentiment larg răspândit. Nu este de mirare că unii publicişti germani au făcut apel la o reîmpărţire a globului[420].

În mod cert, toate puterile în ascensiune pretind să se facă

schimbări într-o ordine internațională care a fost fixată în avantajul puterilor mai vechi, deja stabilite[421]. Dintr-o perspectivă de tip *Realpolitik*, problema era dacă acest rival putea face schimbări fără să provoace prea multă opoziție. Şi, în timp ce geografia a jucat aici un rol important, diplomația a fost de asemenea semnificativă; dat fiind că Germania nu se bucura, de exemplu, de poziția geopolitică a Japoniei, abilitatea sa politică trebuia să fie de un nivel extraordinar de înalt. Dându-şi seama de neliniştea şi invidia pe care le provocase brusca apariție a celui de-al doilea Reich, Bismarck a încercat după 1871 să convingă celelalte mari puteri (în special puterile de pe flancuri, Rusia şi Marea Britanie) că Germania nu avea alte ambiții teritoriale. Wilhelm şi consilierii lui, nerăbdători să îşi arate curajul, au fost mult mai puțin prudenți. Nu doar şi-au exprimat nemulțumirea față de ordinea existentă, ci – cel mai mare eşec dintre toate – procesul de luare a deciziilor la Berlin ascundea, în spatele fațadei unor țeluri imperiale înalte, un haos şi o instabilitate care îi uimeau pe toți cei ce asistau îndeaproape. Cauza era constituită în mare parte de slăbiciunile de caracter ale lui Wilhelm al II-lea însuşi, dar ele au fost exacerbate de imperfecțiunile instituționale din constituția lui Bismarck; fără un organism (de exemplu, un cabinet) care să îşi asume colectiv răspunderea pentru politica guvernamentală în ansamblu, diferite departamente şi grupuri de interese şi-au urmărit țelurile fără vreo verificare de sus sau vreo ordonare a priorităților[422]. Marina se gândea aproape exclusiv la un viitor război cu Anglia; armata plănuia să elimine Franța; finanțiştii şi oamenii de afaceri doreau să pătrundă în Balcani, Turcia şi Orientul Apropiat, eliminând influența Rusiei pe parcurs. Rezultatul, se plângea cancelarul Bethmann Holiweg în iulie 1914, avea „să îi provoace pe toți, să stea în calea tuturor şi, de fapt, în tot acest timp, să nu slăbească pe nimeni”[423]. Aceasta nu era o rețetă a succesului într-o lume plină de state-națiuni

egoiste şi suspicioase.

În sfârşit, rămânea pericolul ca, nereuşind să obţină rezultate diplomatice sau teritoriale pozitive, aceasta să afecteze delicata politică internă a Germaniei sub Wilhelm, a cărei elită formată din iuncheri îşi făcea griji privind scăderea (relativă) a interesului faţă de agricultură, ascensiunea organizaţiilor muncitoreşti şi influenţa tot mai mare a democraţiei sociale într-o perioadă de boom industrial. Este adevărat că, după 1897, urmărirea *Weltpolitik* era motivată într-o măsură considerabilă de ideea că aceasta ar fi populară din punct de vedere politic şi ar distrage atenţia de la fisurile politice interne ale Germaniei[424]. Dar regimul de la Berlin se confrunta mereu cu un risc dublu: dacă dădea înapoi din faţa unei confruntări cu „un Jupiter străin", naţionaliştii germani ar fi putut să se inflameze şi să îi denunţe pe Kaiser şi pe acoliţii săi; în timp ce, dacă ţara se implica într-un război total, nu era clar dacă patriotismul natural al maselor de muncitori, soldaţi şi marinari ar cântări mai mult decât nemulţumirea lor faţă de arhiconservatorul stat prusaco-german. În timp ce unii observatori simţeau că un război ar uni naţiunea în spatele împăratului, alţii se temeau că ar tensiona şi mai mult structura sociopolitică germană. Din nou, aceasta trebuie plasată în context – de exemplu, slăbiciunile interne germane nu erau nici pe departe la fel de grave precum cele din Rusia sau din Austro-Ungaria, dar ele existau şi puteau afecta capacitatea ţării de a se implica într-un război „total", de durată.

Mulţi istorici au afirmat că Germania imperială era un „caz special", care urma un *Sonderweg* („drum special") ce avea să culmineze într-o zi cu excesele naţional-socialismului. Privită doar din perspectiva culturii şi retoricii politice din jurul anului 1900, aceasta este o pretenţie greu de detectat: comparativ cu Germania, antisemitismul rus şi cel austriac

erau cel puțin la fel de puternice, şovinismul francez la fel de pronunțat, sentimentul unicității culturale şi al destinului la japonezi la fel de generalizat. Fiecare dintre puterile examinate aici era „specială" şi, într-o epocă a imperialismului, era cum nu se poate mai doritoare să îşi afirme caracterul special. Totuşi, din perspectiva politicii de putere, Germania poseda într-adevăr trăsături unice care erau de mare însemnătate. Era singura mare putere care combina forța modernă, industrializată a democrațiilor vestice cu trăsăturile autocratice (există tentația de a le numi iresponsabile) ale procesului de luare a deciziilor specific monarhiilor răsăritene[425]. A fost singura mare putere „nouvenită", cu excepția Statelor Unite, care a avut cu adevărat forța de a contesta ordinea existentă. Şi a fost singura mare putere în ascensiune care, dacă îşi extindea granițele mai mult spre est sau spre vest, nu o putea face decât în detrimentul unor vecini puternici: singura țară a cărei dezvoltare viitoare, în cuvintele lui Calleo, submina mai curând „direct" decât „indirect" balanța europeană[426]. Aceasta a fost o combinație explozivă pentru o națiune care simțea, în cuvintele lui Tirpitz, că era „o chestiune de viață şi de moarte… să recâştige terenul pierdut"[427].

Părea vital pentru statele în ascensiune să se afirme, dar şi mai imperativ pentru marile puteri deja stabilite, acum suportând diferite presiuni, să încerce să se mențină. Şi, iiei va fi necesar să indicăm diferențele semnificative dintre cele trei puteri în discuție –, Austro-Ungaria, Franța şi Marea Britanie – şi poate în special dintre prima şi ultima. În orice caz, graficele puterilor relative ale acestora pe scena mondială le arătau pe toate vizibil mai slabe la sfârşitul secolului al XIX-lea decât fuseseră cu 50 sau 60 de ani înainte[428], chiar dacă bugetele lor consacrate apărării erau mai mari, iar imperiile lor coloniale mai extinse şi (în cazul Franței şi Austro-Ungariei) aveau încă ambiții teritoriale iii Europa. Mai mult, pare rezonabilă afirmația că, în cadrul

acestor naţiuni, cei de la conducere *ştiau* că scena internaţională devenise mai complicată şi mai ameninţătoare decât cea cu care se confruntaseră predecesorii lor şi această conştientizare îi forţa să aibă în vedere schimbări radicale de politică în efortul de a face faţă noii situaţii.

Austro-Ungaria

Deşi Imperiul Austro-Ungar era de departe cea mai slabă dintre marile puteri deja stabilite – şi, în cuvintele lui Taylor, aluneca din rândul acestora[429] –, acest lucru nu este evident aruncând o privire asupra statisticilor macroeconomice. În ciuda emigraţiei considerabile, populaţia sa a crescut de la 41 de milioane de locuitori în 1890 la 52 de milioane în 1914, detaşându-se cu mult de Franţa şi Italia, şi întrecând Marea Britanie. Imperiul a trecut şi prin industrializare în aceste decade, deşi ritmul schimbării a fost poate mai rapid înainte de 1900 decât ulterior. În 1914, producţia sa de cărbune ajunsese la respectabila cifră de 47 de milioane de tone, mai ridicată decât a Franţei sau a Rusiei, şi nici chiar la producţia de oţel şi consumul de energie nu a fost cu mult în urma celor două puteri din Dubla Alianţă. Industria textilă a crescut foarte mult producţia, cea de bere şi sfeclă-de-zahăr înflorea, câmpurile petrolifere din Galiţia erau exploatate, mecanizarea a pătruns pe domeniile din Ungaria, uzinele de armamente Skoda şi-au mărit capacitatea, în oraşele principale exista electrificare, iar statul susţinea hotărât construcţia de căi ferate[430]. Conform unuia din calculele lui Bairoch, produsul naţional brut al Imperiului Austro-Ungar în 1913 era aproape egal cu al Franţei[431], ceea ce pare puţin suspect – ca şi afirmaţia lui Farrar că partea sa de „putere europeană" a crescut de la 4% în 1890 la 7,2% în 1910[432].

Cu toate acestea, este clar că rata dezvoltării imperiului din 1870 în 1913 era printre cele mai ridicate din Europa şi că „potențialul industrial" creştea mai rapid chiar decât al Rusiei[433].

Totuşi, odată ce se examinează mai în detaliu economia şi societatea Austro-Ungariei, apar deficiențe semnificative. Poate cea mai importantă dintre ele a constat în enormele diferențe regionale în ceea ce priveşte venitul şi producția pe cap de locuitor, care oglindeau în mare măsură diversitățile socioeconomice şi etnice pe un teritoriu care se întindea de la Alpii elvețieni până în Bucovina. Nu numai că, în 1910, 73% din populația Galiției şi Bucovinei muncea în agricultură, comparativ cu 55% în imperiu ca întreg; mult mai semnificativă şi mai alarmantă a fost enorma disparitate a averii, venitul pe cap de locuitor din Austria Inferioară (850 de coroane) şi din Boemia (761 de coroane) fiind cu mult mai mare decât cel din Galiția (316 coroane), Bucovina (310 coroane) şi Dalmația (264 de coroane)[434]. Şi totuşi, deşi „decolarea" industrială se producea în provinciile austriece şi în teritoriile cehe, şi se făceau progrese agricole în Ungaria, populația creştea cel mai rapid în acele regiuni slave lovite de sărăcie. În consecință, nivelul de industrializare *per capita* al Austro-Ungariei a rămas cu mult sub cel al principalelor mari puteri şi, în ciuda tuturor creşterilor absolute ale producției, ponderea sa în producția industrială mondială s-a învârtit în jurul cifrei de doar 4,5% în aceste decenii. Aceasta nu era o bază economică puternică pe care să se poată bizui o țară cu misiunile strategice ale Austro-Ungariei.

Această relativă înapoiere ar fi putut fi compensată printr-un nivel mai ridicat de coeziune național-culturală, aşa cum a existat în Japonia sau în Franța; dar, din nefericire, Viena controla grupul de popoare cel mai diversificat etnic din Europa[435] – când a început războiul, în 1914, de exemplu, ordinul de mobilizare a fost dat în 15 limbi diferite. Vechile tensiuni dintre vorbitorii de germană şi de cehă din Boemia

nu constituiau cea mai gravă dintre problemele cu care se confruntau împăratul Franz Josef şi consilierii săi, chiar dacă mişcarea Tinerilor Cehi o făceau să pară astfel. Relaţiile tensionate cu Ungaria, care, în pofida statutului său de după 1867 ca partener egal, intra în mod repetat în conflict cu Viena din cauza unor aspecte precum tarifele, tratamentul aplicat minorităţilor etnice, „maghiarizarea" armatei şi aşa mai departe, erau de aşa natură, încât în 1899 unii observatori occidentali se temeau că întregul imperiu se va scinda, iar ministrul francez al Afacerilor Externe, Delcassé, a renegociat în secret termenii Dublei Alianţe cu Rusia pentru a împiedica Germania să succeadă în teritoriile austriece şi să aibă acces la coasta Adriaticei. Într-adevăr, în 1905, statul-major de la Viena pregătea în secret un plan de intervenţie pentru ocuparea militară a Ungariei în caz că s-ar fi agravat criza[436]. Lista problemelor de naţionalitate ale Vienei nu s-a limitat la cehi şi maghiari. Italienilor din sud le displăcea germanizarea rigidă din teritoriile lor şi sperau să primească ajutor de la Roma – aşa cum şi românii captivi sperau, într-o măsură mai mică, să primească ajutor de la Bucureşti. Dimpotrivă, polonezii erau liniştiţi, parţial fiindcă drepturile de care se bucurau sub Imperiul Habsburgic erau superioare celor din teritoriile dominate de germani şi ruşi. Dar de departe cel mai mare pericol la adresa unităţii imperiului venea din partea slavilor de sud, din moment ce grupări disidente din cadrul lor păreau să aştepte ajutor de la Serbia şi, mai departe, de la Rusia. Din când în când, cercurile mai liberale de la Viena cereau compromisuri cu aspiraţiile slavilor de sud, însă mica nobilime maghiară li se împotrivea cu înverşunare; aceasta nu doar se opunea oricărei diminuări a statutului special al Ungariei, ci continua să discrimineze puternic şi minorităţile etnice din interiorul Ungariei în sine. Din moment ce o soluţie politică la această problemă li s-a refuzat moderaţilor, uşa le era deschisă naţionaliştilor austro-germani precum şeful

statului-major, generalul Conrad, care susțineau că sârbii şi simpatizanții lor ar trebui liniştiți cu forța. În ciuda reținerii exercitate de însuşi împăratul Franz Josef, aceasta rămânea mereu o ultimă soluție dacă supraviețuirea imperiului ar fi părut într-adevăr să fie amenințată.

Toate acestea au afectat fără îndoială puterea Austro-Ungariei – şi aceasta în mai multe feluri. Problema nu era doar că multietnicitatea însemna inevitabil slăbiciune militară. Armata rămânea o instituție unificatoare, extraordinar de pricepută să folosească întreaga gamă de limbi; şi nici vechile deprinderi de a dezbina şi a cuceri nu fuseseră uitate când era vorba despre garnizoane şi desfăşurări de trupe. Însă era din ce în ce mai greu să se bazeze pe cooperarea sinceră a regimentelor cehe sau ungare în anumite împrejurări şi chiar tradiționala loialitate a croaților (folosiți timp de secole de-a lungul „graniței militare") se deteriora din cauza persecuției ungare. Mai mult decât atât, răspunsul clasic al Vienei la toate aceste plângeri particulariste a fost să îi sufoce cu comitete, noi slujbe, avantaje fiscale, linii feroviare secundare adiționale şi aşa mai departe. „Erau, în 1914, mult peste 3.000.000 de funcționari publici, administrând diverse instituții precum şcoli, spitale, instituții de ajutor social şi de impozitare, căi ferate, poşte etc… astfel… încât nu prea mai rămăseseră bani pentru armata în sine."[437] Conform cifrelor lui Wright, alocațiile pentru apărare reprezentau un procent mult mai mic din „alocațiile naționale" (adică de la guvernul central) în Imperiul Austro-Ungar decât în oricare dintre celelalte mari puteri[438]. În consecință, în timp ce flota sa nu a avut niciodată suficiente fonduri pentru a egala măcar marina italiană, ca să nu mai vorbim de cea franceză, în Marea Mediterană, alocațiile către armată erau între o treime şi o jumătate din cele de care se bucurau armatele rusă şi prusacă. Armele, în special artileria, erau învechite şi mult prea puține. Din cauza lipsei de fonduri, doar în jur de 30%

din efectivele disponibile au fost recrutate, iar mulți soldați au fost trimiși în „permisie permanentă” sau au făcut instrucție doar opt luni. Nu era un sistem orientat să producă mase de rezerve competente pe timp de război[439].

Pe măsură ce tensiunile internaționale se acumulau în cei aproximativ zece ani de după 1900, poziția strategică a Imperiului Austro-Ungar părea într-adevăr amenințată. Diviziunile sale interne amenințau să fărâmițeze țara și complicau relațiile cu majoritatea vecinilor săi. Creșterea economică, deși pronunțată, nu îi permitea să ajungă din urmă alte mari puteri, precum Marea Britanie și Germania. Cheltuia mai puțin *per capita* pentru apărare decât multe dintre celelalte puteri și recruta un procent mult mai mic dintre tinerii eligibili în armată decât oricare din națiunile continentale. În fine, părea să aibă atât de mulți posibili inamici, încât statul-major a trebuit să pună la cale tot felul de campanii – o complicație cu care foarte puține dintre celelalte mari puteri erau nevoite să își bată capul.

Însuși faptul că Imperiul Austro-Ungar avea atât de mulți potențiali inamici avea drept cauză situarea sa geografică și multinațională unică. În ciuda Triplei Alianțe, tensiunile cu Italia s-au intensificat după 1900, iar de mai multe ori Conrad a pledat în favoarea unei lovituri militare împotriva acestui vecin de la sud; chiar dacă propunerea sa a fost ferm respinsă atât de ministrul de Externe, cât și de împărat, de-a lungul granței cu Italia s-au construit constant garnizoane și fortărețe. Mult mai departe, Viena era nevoită să își facă griji în privința României, care din 1912 a devenit o amenințare aparte deoarece a trecut în tabăra adversă. Dar țara care a adunat cel mai mult venin a fost Serbia, care, împreună cu Muntenegru, părea un magnet pentru slavii de sud din imperiu, și astfel o excrescență canceroasă care trebuia eliminată. Singura problemă cu această soluție agreabilă era că un atac asupra Serbiei putea provoca un răspuns militar din partea celui mai teribil rival al Austro-Ungariei, Rusia

țaristă, care ar fi invadat frontul de nord-est de îndată ce armata austro-ungară ar fi înaintat spre sud, dincolo de Belgrad. Deşi chiar şi ultraagresivul Conrad a afirmat că „depinde de diplomați”[440] ca imperiul să nu lupte cu toți aceşti inamici simultan, planurile sale de dinainte de războiul din 1914 dezvăluie fantasticele acrobații pentru care trebuia să se pregătească armata. În timp ce o forță principală (*A-Staffel*) formată din nouă corpuri de armată aveau să fie desfăşurate împotriva Italiei sau a Rusiei, un grup mai mic, de trei corpuri, avea să fie mobilizat împotriva Serbiei-Muntenegru *(Minimalgruppe Balkan)*. În plus, o rezervă strategică de patru corpuri de armată (*B-Staffel*) trebuia să fie pe poziții „fie pentru a întări *A-Staffel* şi a-l transforma într-o forță ofensivă puternică, fie, dacă nu era niciun pericol din partea Italiei sau Rusiei, pentru a se alătura *Minimalgruppe Balkon* în vederea unei ofensive împotriva Serbiei”[441].

„Miezul problemei”, s-a afirmat, „era pur şi simplu că Austro-Ungaria încerca să joace rolul unei mari puteri cu resursele uneia de mâna a doua”[442]. Eforturile disperate de a fi puternică pe toate fronturile atrăgeau după sine seriosul risc de a slăbi imperiul peste tot; în cel mai bun caz, ele solicitau extrem de mult sistemul feroviar al imperiului şi ofițerii care aveau să îl controleze. Mai mult, aceste dileme operaționale au confirmat ceea ce majoritatea observatorilor de la Viena acceptaseră cu reticență din 1870: că, în eventualitatea unui război al marilor puteri, Austro-Ungaria avea nevoie de sprijinul Germaniei. Aceasta nu s-ar fi întâmplat într-un război pur austro-italian (deşi, în ciuda frecventelor temeri ale lui Conrad, aceasta era eventualitatea cea mai puțin probabilă); dar era nevoie cu siguranță de asistență militară germană dacă Austro-Ungaria se implica într-un război cu Serbia, iar aceasta din urmă ar fi fost ajutată de Rusia; aşa se explică încercările repetate ale lui

Conrad înainte de 1914 de a obține garanții din partea Berlinului asupra acestui aspect. În sfârşit, natura barocă a acestei planificări operaționale reflectă încă o dată ceea ce au observat mulți contemporani, însă unii istorici de mai târziu au refuzat să admită[443]: şi anume că, dacă răbufnirile naționaliste de nemulțumire din Balcani şi din întregul imperiu continuau să se dezlănțuie, şansele de a păstra moştenirea unică, însă anacronică a Kaiserului Joseph erau aproape nule. Şi, când urma să se întâmple acest lucru, echilibrul european avea să fie compromis.

Franța

În 1914 Franța avea avantaje considerabile față de Austro-Ungaria. Poate cel mai important a fost că avea un singur dușman, Germania, împotriva căruia puteau fi concentrate toate resursele naționale. Nu așa stăteau lucrurile la sfârșitul anilor 1880, când Franța provoca Marea Britanie în Egipt și Africa de Vest și s-a angajat într-o cursă navală hotărâtă împotriva Royal Navy, având conflicte cu Italia care aproape ajunseseră la război și pregătindu-se să își ia revanșa față de Germania[444]. Chiar și atunci când politicieni mai prudenți au salvat țara de pe marginea prăpastiei și au intrat apoi în etapele timpurii ale alianței cu Rusia, dilema strategică franceză era încă acută. Cel mai teribil inamic al său era, în mod evident, Imperiul German, acum mai puternic ca niciodată. Dar provocarea navală și colonială italiană (așa cum o percepeau francezii) era de asemenea deranjantă, nu doar pentru propria siguranță, ci și fiindcă un război cu Italia l-ar fi implicat aproape sigur pe aliatul german al Romei. Pentru armată, aceasta însemna că un număr considerabil de divizii trebuiau staționate în sud-est; pentru marină, exacerba vechea problemă strategică dacă să concentreze flota în porturile de la Marea Mediterană sau în cele de la Oceanul Atlantic ori să riște să o împartă în două forțe mai mici.[445]

La toate acestea s-a adăugat deteriorarea rapidă a relațiilor anglo-franceze după ocuparea Egiptului de către britanici în 1882. Din 1884, cele două țări s-au implicat într-o cursă navală escaladantă, care a fost asociată de britanici cu posibila pierdere a liniei lor de comunicație din Mediterana și (ocazional) cu temeri privind o invazie franceză dincolo de Canalul Mânecii[446]. Și mai persistente și mai amenințătoare erau frecventele ciocniri coloniale anglo-franceze. Marea Britanie și Franța se certaseră pentru Congo în 1884–1885 și pentru Africa de Vest în anii 1880 și 1890. În 1893 păreau să fie la un pas de război din cauza Siamului. Cea mai mare criză a avut loc în 1898, când rivalitatea lor veche de 16 ani

pentru controlul Văii Nilului a atins apogeul în confruntarea dintre armata lui Kitchener şi mica expediţie a lui Marchand la Fashoda. Deşi francezii s-au retras de data aceasta, erau imperialişti energici şi curajoşi. Nici locuitorii din Timbuktu şi nici cei din Tonkin nu ar fi considerat Franţa o putere în declin – nici pe departe. Între 1871 şi 1900, Franţa adăugase peste nouă milioane de kilometri pătraţi la teritoriile coloniale pe care le deţinea deja şi poseda indiscutabil cel mai întins imperiu peste mări după cel al Marii Britanii. Deşi comerţul din acele teritorii nu era grozav, Franţa constituise o armată colonială considerabilă şi o mulţime de baze navale de primă clasă de la Dakar până în Saigon. Chiar şi în regiuni necolonizate de Franţa, precum Levantul şi China de Sud, influenţa sa era mare[447].

S-a afirmat că Franţa fusese în stare să ducă o politică colonială atât de dinamică fiindcă structurile de guvernare permiseseră unui mic grup de birocraţi, guvernatori coloniali şi entuziaşti ai aşa-numitului *parti colonial* să aplice strategii „îndrăzneţe" pe care miniştrii ce se schimbau mereu în a Treia Republică aveau puţine şanse să le controleze[448]. Dar, dacă starea volatilă a politicii parlamentare franceze conferise în mod involuntar putere şi consistenţă politicii sale imperiale – plasând-o în mâinile funcţionarilor şi ale prietenilor lor din „lobby-ul" colonial – aceasta a avut un impact mult mai puţin fericit asupra afacerilor navale şi militare. De exemplu, rapidele schimbări de regim au adus cu ele noi miniştri ai Marinei, dintre care unii erau doar „numiţi", iar alţii aveau fiecare părerile lor (întotdeauna variate) în privinţa strategiei navale. În consecinţă, deşi sume mari au fost alocate marinei franceze în aceste decenii, banii nu au fost bine cheltuiţi: programele de consolidare au reflectat schimbările frecvente de la preferinţa unei administraţii pentru o strategie de *guerre de course* (atacarea navelor comerciale) la sprijinul ferm al alteia pentru cuirasate, marina alegându-se cu o colecţie eterogenă de vase

care nu le puteau egala pe cele britanice sau, ulterior, pe cele germane[449]. Dar impactul politicii asupra marinei franceze pălea comparativ cu efectul asupra armatei, unde antipatia profundă manifestată de corpul de ofițeri față de politicienii republicani şi o mulțime de conflicte între civili şi militari (dintre care afacerea Dreyfus era doar cel mai cunoscut) au slăbit structura Franței şi au pus sub semnul întrebării atât loialitatea, cât şi eficiența armatei. Doar odată cu remarcabila renaştere naționalistă de după 1911 au putut fi lăsate la o parte aceste dispute în cruciada comună împotriva duşmanului german; dar mulți se întrebau dacă nu cumva o doză prea mare de politică nu provocase daune ireparabile forțelor armate franceze[450].

Cealaltă constrângere internă evidentă asupra puterii franceze era starea economiei sale[451]. Poziția este aici complexă şi a fost complicată şi mai mult de preferințele specialiştilor în istoria economiei pentru indici diferiți. Partea pozitivă a fost următoarea:

> În această perioadă a avut loc o mare dezvoltare a instituțiilor bancare şi financiare care participau la investiții industriale şi împrumuturi externe. Industria siderurgică s-a stabilit pe linii moderne şi au fost construite noi mari uzine, în special în zona minieră din Lorena. În bazinele carbonifere din nordul Franței s-a instalat peisajul familiar, urât al unei societăți industriale. Se făceau progrese importante în inginerie şi în industriile mai noi... Franța avea întreprinzătorii şi inovatorii săi de seamă care şi-au câştigat un loc de frunte la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX în ceea ce priveşte oțelul, ingineria, automobilele şi aeronavele. Firme precum Schneider, Peugeot, Michelin şi Renault erau de avangardă[452].

Până au fost dezvoltate metodele de producție în masă ale lui Henry Ford, Franța a fost într-adevăr principalul producător de automobile din lume. A mai existat o explozie a construcției de căi ferate în anii 1880, care, împreună cu telegrafele şi sistemele poştale perfecționate şi căile

navigabile interioare, au accentuat tendința către o piață națională. Agricultura fusese protejată de tariful Méline din 1892 şi a rămas un accent pe producerea unor bunuri de calitate superioară, cu o valoare adăugată mare *per capita*. Având în vedere aceşti indici ai expansiunii economice absolute şi creşterea redusă a numărului de francezi în aceste decenii, indicatorii producției raportate la populația Franței par impresionanți – de exemplu, ratele de creştere *per capita*, valoarea exporturilor *per capita* etc.

În sfârşit, un fapt incontestabil a fost că Franța era extrem de bogată în privința capitalului mobil, care putea fi folosit (şi chiar a fost utilizat în mod sistematic) pentru a servi interesele diplomatice şi strategice ale țării. Cel mai impresionant semn al acestui lucru fusese achitarea foarte rapidă a despăgubirilor către Germania din 1871, care, după calculele eronate ale lui Bismarck, trebuiau să deterioreze grav rezistența Franței mulți ani. Dar, în perioada următoare, capitalul francez a fost de asemenea direcționat către diverse țări din interiorul şi din afara Europei. În 1914, investițiile externe ale Franței totalizau nouă miliarde de dolari, ea situându-se pe poziția a doua după Marea Britanie. În timp ce aceste investiții ajutaseră la industrializarea unor zone considerabile ale Europei, inclusiv Spania şi Italia, aduseseră mari beneficii politice şi diplomatice şi Franței însăşi. Desprinderea treptată a Italiei de Tripla Alianță la cumpăna dintre secole a fost însoțită, dacă nu chiar cauzată în totalitate de lipsa capitalurilor în Italia. Împrumuturile franco-ruseşti către China, în schimbul unor drepturi feroviare şi al altor concesiuni, erau aproape întotdeauna strânse de Paris şi canalizate prin Sankt-Petersburg. Investițiile masive ale Franței în Turcia şi în Balcani – pe care germanii frustrați nu le-au putut egala niciodată înainte de 1914 – i-au dat un avantaj, nu doar din perspectivă politică şi culturală, ci şi în privința atragerii unor contracte pentru armamentele franceze, mai curând decât pentru cele

germane. Mai presus de toate, francezii turnau bani în modernizarea aliatului lor rus, de la emiterea primului împrumut pe piața din Paris în octombrie 1888 la tentativa critică din 1913 de a oferi un împrumut de 500 de milioane de franci – cu condiția ca sistemul feroviar strategic rusesc din provinciile poloneze să fie mult extins, astfel încât „compresorul rus" să poată fi mobilizat cât mai rapid pentru a strivi Germania[453]. Aceasta a fost cea mai clară demonstrație a capacității Franței de a-şi folosi forța financiară pentru a-şi susține puterea strategică (deşi, în mod ironic, cu cât maşinăria militară rusă devenea mai eficientă, cu atât germanii erau nevoiți să se pregătească mai bine pentru o lovitură rapidă împotriva Franței).

Şi totuşi, încă o dată, imediat ce se face apel la date economice comparative, această imagine pozitivă a dezvoltării Franței se estompează. Deşi cu siguranță făcea investiții masive peste hotare, există puține dovezi că acest capital a adus țării profitul optim, fie sub forma dobânzii câştigate[454], fie a creşterii comenzilor externe pentru produsele franțuzeşti: de cele mai multe ori, chiar şi în Rusia, comercianții germani înşfăcau partea leului din importuri. Ponderea Germaniei în ceea ce priveşte produsele europene exportate o depăşise deja pe cea a Franței la începutul anilor 1880; în 1911, era aproape de două ori mai mare. Dar acest fapt, la rândul său, a reflectat un lucru ciudat: deşi economia franceză suferise din cauza puternicei concurențe industriale britanice cu o generație sau două în urmă, era acum afectată de ascensiunea gigantului industrial german. Cu foarte puține excepții precum industria auto, statisticile comparative măsoară în mod repetat această eclipsare. În preajma războiului, potențialul său industrial total era de doar aproximativ 40% din cel al Germaniei, producția de oțel era puțin peste o şesime, producția de cărbune de-abia ajungea la o şeptime. Iar aceste cantități reduse de cărbune, oțel şi fier erau de obicei mai scumpe, proveneau din uzine

mai mici şi mine mai sărace. În mod similar, în ciuda tuturor presupuselor avantaje ale industriei chimice franceze, ţara depindea masiv de importurile germane. Având în vedere uzinele mici, practicile învechite şi dependenţa masivă de pieţele locale protejate, nu este surprinzător că dezvoltarea industrială a Franţei în secolul al XIX-lea fusese descrisă cu răceală drept „artritică... ezitantă, spasmodică şi înceată”[455].

Nici farmecele ei bucolice nu reprezentau vreo consolare, cel puţin în privinţa puterii şi bogăţiei relative. Franţa nu şi-a revenit niciodată complet după loviturile provocate de boli producţiei de mătase şi de vin; iar ce a făcut tariful Méline, în efortul de a proteja veniturile fermelor şi de a menţine stabilitatea socială, a fost să încetinească îndepărtarea de munca agricolă şi să îi sprijine pe producătorii ineficienţi. Deoarece agricultura încă implica 40% din populaţia activă în jurul anului 1910 şi consta încă într-un număr copleşitor de mici proprietăţi, aceasta a fost o pacoste evidentă atât pentru productivitatea franceză, cât şi pentru bogăţie în ansamblu. Datele lui Bairoch indică un PNB al Franţei în 1915 de doar 55% din cel al Germaniei şi o pondere în producţia industrială mondială în jur de 40% din cea a Germaniei; Wright raportează un venit naţional de şase miliarde de dolari în 1914 comparativ cu 12 miliarde de dolari ale Germaniei[456]. Un alt război cu vecinul său estic, dacă Franţa rămânea singură, nu putea decât să repete rezultatul din 1870–1871.

Conform multora dintre aceşti indici comparativi, Franţa rămăsese cu mult în urma Statelor Unite, Marii Britanii şi Rusiei, precum şi a Germaniei, astfel că la începutul secolului XX era doar a cincea între marile puteri. Şi totuşi, erodarea treptată a puterii Franţei comparativ cu Germania era cea care conta, pur şi simplu din cauza relaţiilor înverşunate dintre cele două ţări. În această privinţă, tendinţele erau de rău augur. În timp ce populaţia Germaniei a crescut cu aproape 18 milioane de locuitori între 1890 şi

1914, cea a Franței a crescut doar cu puțin peste un milion. Acest fapt, împreună cu avuția națională mai mare a Germaniei, a însemnat că, oricât de mult se căzneau francezii să țină pasul din punct de vedere militar, rămâneau mereu în urmă. Recrutând peste 80% din tinerii eligibili, Franța crease o armată uluitor de mare pentru dimensiunea ei, cel puțin conform anumitor criterii: de exemplu, cele optzeci de divizii pe care le putea mobiliza dintr-o populație de 40 de milioane de locuitori se puteau compara favorabil cu cele 48 de divizii ale austriecilor dintr-o populație de 52 de milioane de locuitori. Dar aceasta nu prea era de vreun folos împotriva Germaniei imperiale. Statul-Major prusac nu doar că putea mobiliza peste 100 de divizii, folosindu-şi rezervele mai bine instruite, ci avea şi numeroase efective potențiale pe care să se bazeze – aproape zece milioane de oameni în grupul de vârstă cerut, comparativ cu cele cinci milioane ale Franței; şi poseda fantastica cifră de 112.000 de subofițeri bine instruiți – elementul-cheie al unei armate în expansiune –, comparativ cu cei 48.000 ai Franței. Mai mult, deşi Germania a alocat cheltuielilor militare o proporție mai mică din venitul național, le-a dedicat mult mai mult în termeni absoluți. În anii 1870 şi 1880, comandamentul superior al Franței se luptase în zadar împotriva „unei condiții de inferioritate inacceptabilă”[457]; în pragul Primului Război Mondial, memorandumurile confidențiale privind superioritatea materială germană erau la fel de alarmante: „4500 de mitraliere față de 2500 în Franța, 6 000 de tunuri de calibru 77 față de cele 3800 de tunuri franceze de calibru 75 şi un monopol aproape total în ceea ce priveşte artileria grea”[458]. Ultimul aspect în special arăta partea cea mai proastă a punctelor slabe ale francezilor.

Şi totuşi, armata franceză a intrat în război în 1914 încrezătoare în victorie, după ce renunțase la strategia defensivă în favoarea unei ofensive totale, reflectând accentul sporit pe moral pe care Grandmaison şi alții au încercat să îl

insufle armatei – psihologic, se bănuieşte, ca o compensaţie tocmai pentru aceste slăbiciuni materiale. „Nici numerele şi nici maşinile miraculoase nu vor determina victoria", predica generalul Messing. „Aceasta le va aparţine soldaţilor bravi şi eficienţi – iar prin aceasta mă refer la rezistenţă fizică şi morală superioară, forţă ofensivă"[459]. Acest ton categoric a fost asociat cu „redeşteptarea patriotică" din Franţa care a avut loc după criza marocană din 1911 şi care a sugerat că ţara va lupta mult mai bine decât o făcuse în 1870, în ciuda diviziunilor de clasă şi politice care o făcuseră să pară atât de vulnerabilă în timpul afacerii Dreyfus. Majoritatea experţilor militari estimau că războiul care urma avea să fie scurt. Ceea ce conta aşadar era numărul diviziilor care puteau fi trimise imediat pe câmpul de luptă, nu dimensiunea industriilor oţelului şi chimice germane şi nici milioanele de potenţiali recruţi pe care îi deţinea Germania[460].

Această redeşteptare a încrederii naţionale a fost poate cel mai puternic afectată de îmbunătăţirea poziţiei internaţionale a Franţei, asigurată de ministrul de Externe, Delcassé, şi de diplomaţii lui la începutul secolului XX[461]. Ei nu doar că avuseseră grijă de legătura cu Sankt-Petersburgul şi o menţinuseră în pofida tuturor eforturilor depuse de guvernul Kaiserului de a o slăbi, ci şi îmbunătăţiseră constant relaţiile cu Italia, aproape desprinzând-o de Tripla Alianţă (şi astfel diminuând problema strategică a necesităţii de a lupta şi în Savoia, şi în Lorena). Cel mai important, francezii fuseseră capabili să îşi aplaneze neînţelegerile coloniale cu Marea Britanie prin antanta din 1904 şi apoi să îi convingă pe anumiţi membri de frunte ai guvernului liberal de la Londra că securitatea Franţei era un interes naţional britanic. Deşi anumite raţiuni politice interne în Marea Britanie excludeau o alianţă fixă, şansele ca Franţa să obţină pe viitor sprijin britanic au crescut de fiecare dată când flota de larg a Germaniei era din nou extinsă şi cu fiecare indiciu că un atac german spre vest ar trece prin Belgia neutră. Dacă Marea

Britanie intervenea într-adevăr, germanii trebuiau să îşi facă griji nu doar în privința Rusiei, ci totodată să se teamă de efectul Royal Navy asupra flotei de larg, de distrugerea comerțului peste mări şi de o forță expediționară britanică mică, dar semnificativă desfăşurată în nordul Franței. Încă din 1871, visul francezilor fusese să lupte cu nemții având ca aliați Rusia şi Marea Britanie; acum părea o realitate clară.

Franța nu era suficient de puternică pentru a se opune Germaniei într-o luptă unu la unu, ceea ce toate guvernele franceze erau hotărâte să evite. Dacă marca unei mari puteri este o țară dornică şi capabilă să țină piept oricărei alteia, atunci Franța (ca şi Austro-Ungaria) alunecase pe o poziție inferioară. Dar această definiție îi părea prea abstractă în 1914 unei națiuni care se simțea orientată psihologic spre război[462], mai puternică militar decât oricând, bogată şi, mai presus de toate, înzestrată cu aliați puternici. Rămânea de văzut dacă o combinație a tuturor acestor trăsături avea să permită Franței să țină piept Germaniei; dar majoritatea francezilor păreau să creadă că era posibil.

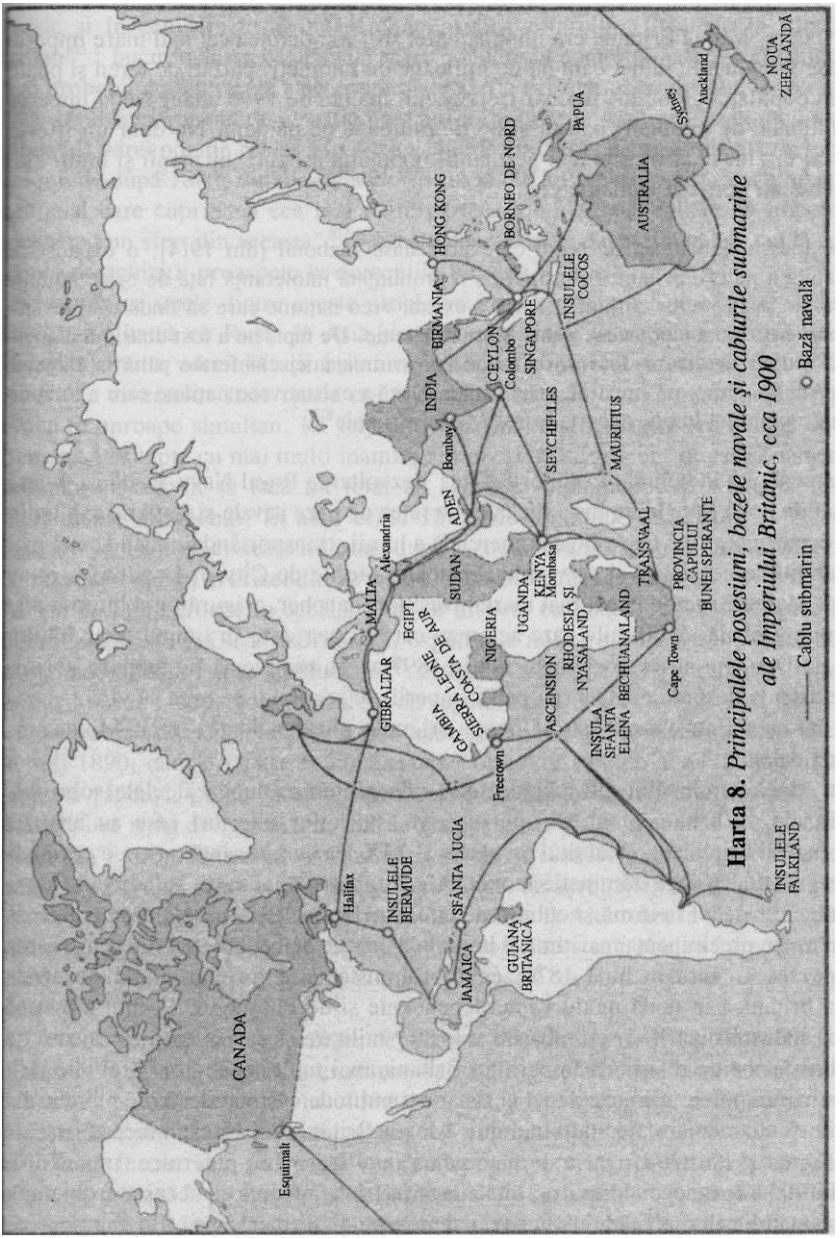

Harta 8. Posesiunile-cheie: bazele navale şi cablurile submarine ale Imperiului Britanic, cca. 1900

Marea Britanie

La prima vedere, Marea Britanie era impunătoare. În 1900 deținea cel mai mare imperiu care existase vreodată în lume, cam 30 de milioane de kilometri pătrați de teren şi poate un sfert din populația globului. În doar trei decenii înainte de 1900 adăugase la imperiu peste 11 milioane de kilometri pătrați şi 66 de milioane de oameni. Nu doar un istoric critic de mai târziu, ci şi francezii şi germanii, populația ashanti, birmanii şi mulți alții la acea vreme au apreciat următoarele:

> Avusese loc, în jumătatea de secol care precedase războiul [din 1914], o expansiune formidabilă a puterii britanice, însoțită de o pronunțată intoleranță față de orice ambiție similară din partea altor națiuni... Dacă a existat vreo națiune care să tindă cu adevărat spre dominația mondială, aceea a fost Marea Britanie. De fapt, nu a fost doar o tentativă. Chiar a reuşit. Germanii doar vorbeau de construirea unei căi ferate până la Bagdad. Regina Angliei chiar era împărătească a Indiei. Dacă a existat vreo națiune care a tulburat balanța de putere a lumii, aceasta a fost Marea Britanie[463].

Au existat şi alte indicii ale forței britanice: dezvoltarea Royal Navy, egală ca putere cu următoarele două flote la un loc; inegalabila rețea de baze navale şi stații de cablu din lume; de departe cea mai mare flotă comercială a lumii, transportând bunurile celei mai grozave națiuni comerciale; şi serviciile financiare oferite de City of London, care au transformat Marea Britanie în cel mai mare investitor, bancher, asigurător şi intermediar din economia globală. Mulțimile care aclamau cât le ținea gura în timpul festivităților Jubileului de Diamant al Reginei Victoria din

1897 aveau motive să fie mândre. Ori de câte ori se discuta despre cele trei sau patru imperii ale secolului ce avea să vină, Marea Britanie – dar nu şi Franța sau Austro-Ungaria ori multe alte candidate – se afla totdeauna pe lista de finaliști.

Oricum, dacă privim din alte perspective – de exemplu, după calculele sobre ale „minții oficiale”[464] britanice sau din perspectiva istoricilor ulteriori care au analizat decăderea puterii britanice –, sfârşitul secolului al XIX-lea cu siguranță nu era o perioadă când imperiul „tindea spre dominație mondială”. Dimpotrivă, această „tendință” fusese manifestată cu un secol în urmă şi culminase cu victoria din 1815, care a permis țării să guste din plin din preeminența maritimă şi imperială practic de necontestat din următoarea jumătate de secol. Totuşi, după 1870, echilibrul instabil al forțelor mondiale eroda supremația britanică în două moduri interdependente şi de rău augur. Primul a fost că răspândirea industrializării şi schimbările valorilor militare şi navale care au decurs de aici au şubrezit poziția relativă a Imperiului Britanic mai mult decât a oricărei alte țări, fiindcă era marea putere prin excelență şi avea mai puțin de câştigat decât de pierdut din modificările fundamentale ale statu-quoului. Marea Britanie nu fusese afectată atât de direct ca Franța şi Austro-Ungaria de emergența unei Germanii puternice, unite (doar după 1904-1905 a fost nevoită Londra, într-adevăr, să se confrunte cu această problemă). Dar a fost statul cel mai afectat de ascensiunea puterii americane, din moment ce interesele britanice (Canada, bazele navale din Caraibe, comerțul şi investițiile din America Latină) erau mult mai mari în emisfera vestică decât cele ale oricărei alte țări europene[465]; a fost țara cea mai afectată de lărgirea granițelor ruseşti şi de extinderea căilor ferate strategice în Turkistan, din moment ce toată lumea putea vedea amenințarea adusă de această expansiune asupra influenței britanice în Orientul Apropiat şi în Golful Persic şi în cele din

urmă poate chiar asupra controlului britanic în subcontinentul indian[466]; bucurându-se de cea mai mare pondere în comerțul exterior al Chinei, era cel mai probabil ca interesele sale comerciale să fie cel mai grav afectate de o ciopârțire a Celestului Imperiu sau de apariția unei noi forțe în acea regiune[467]; în mod similar, era puterea a cărei poziție relativă în Africa şi în Pacific era cea mai afectată de lupta pentru colonii de după 1880, din moment ce (în cuvintele lui Hobsbawm) „a schimbat imperiul neoficial care cuprindea cea mai mare parte a lumii subdezboltate cu imperiul oficial incluzând un sfert din aceasta”[468] – ceea ce nu a fost o afacere bună, în ciuda continuării gamei de achiziții proaspete la domeniile Reginei Victoria.

În timp ce unele dintre aceste probleme (din Africa sau China) erau destul de noi, altele (rivalitatea cu Rusia în Asia şi cu Statele Unite în emisfera vestică) puseseră la încercare multe administrații britanice anterioare. Diferit acum era faptul că puterea relativă a diverselor state rivale era mult mai mare, în timp ce amenințările păreau să evolueze aproape simultan. La fel cum Imperiul Austro-Ungar era distras de faptul că trebuia să se lupte cu mai mulți inamici din interiorul Europei, tot astfel oamenii de stat britanici au trebuit să facă tot felul de acrobații diplomatice şi strategice care vizau literalmente tot globul. În anul critic 1895, de exemplu, Cabinetul îşi făcea griji în legătură cu posibila divizare a Chinei după războiul chino-japonez, prăbuşirea Imperiului Otoman ca rezultat al crizei din Armenia, profilarea unei ciocniri cu Germania din cauza Africii de Sud aproape în acelaşi timp cu disputa cu Statele Unite din cauza granițelor dintre Venezuela şi Guyana Britanică, expedițiile militare franceze în Africa ecuatorială şi înaintarea ruşilor spre Hindukush[469]. A fost o acrobație care a trebuit întreprinsă şi în termeni navali; deoarece, indiferent de regularitatea creşterii bugetului Royal Navy, ea nu mai putea „stăpâni valurile” în fața celor cinci sau şase flote străine care

se construiau în anii 1890, cum o făcuse la jumătatea secolului. Aşa cum a subliniat amiralitatea în repetate rânduri, *putea* face faţă provocării americane în emisfera vestică, însă doar transferând nave de război din mările europene, la fel cum *putea* creşte dimensiunea flotei din Extremul Orient, dar numai slăbindu-şi escadrele din Marea Mediterană. Nu putea fi puternică peste tot. În sfârşit, era un act de acrobaţie care a trebuit întreprins şi în termeni militari, prin transferul batalioanelor de la Aldershot la Cairo sau din India în Hong Kong, pentru a face faţă urgenţelor – şi toate acestea trebuiau întreprinse de o mică armată de voluntari, ce fusese complet eclipsată de armatele în masă după model prusac.[470]

Al doilea punct slab interdependent a fost mai puţin iminent şi dramatic, însă poate mai grav. Acesta a constat în erodarea treptată a preeminenţei industriale şi comerciale britanice, pe care se baza, în ultimă instanţă, forţa sa navală, militară şi industrială. Industriile britanice consacrate precum cea a cărbunelui, cea textilă şi cea care producea articole de feronerie şi-au intensificat producţia în termeni absoluţi în aceste decenii, dar ponderea relativă în producţia industrială mondială s-a diminuat constant; iar în industriile mai noi şi din ce în ce mai importante precum cea a oţelului, cea chimică, maşini-unelte şi produse electrice, Marea Britanie a rămas curând în urmă. Producţia industrială, care crescuse cu o rată anuală de aproximativ 4% în perioada 1820–1840 şi în jur de 3% între 1840 şi 1870, a devenit mai lentă; între 1875 şi 1894 a crescut doar cu 1,5% anual, cu mult mai puţin decât cea a principalilor rivali ai ţării. Această pierdere a supremaţiei industriale s-a simţit curând în competiţia acerbă pentru clienţi. La început, exporturile britanice şi-au pierdut poziţia favorabilă din cauza unor preţuri prea ridicate pe pieţele industrializate europene şi nord-americane, exporturile fiind adesea protejate de bariere tarifare ridicate, iar apoi au fost eliminate şi de pe anumite

piețe coloniale, unde alte puteri concurau atât comercial, cât şi impunând anumite tarife în jurul noilor lor posesiuni; şi, în sfârşit, industria britanică a fost slăbită de un val mai mare ca niciodată de produse străine importate pe piața internă neprotejată – semnul cel mai clar că țara devenea necompetitivă.

Încetinirea productivității britanice şi diminuarea competitivității la sfârşitul secolului al XIX-lea au fost printre aspectele cel mai atent investigate din istoria economică[471]. Acestea implicau aspecte complexe precum caracterul național, diferențele dintre generații, etosul social şi sistemul educațional, precum şi motive economice mai specifice precum investițiile scăzute, fabricile depăşite, relațiile proaste de muncă, competențele slabe în arta vânzării şi altele. Pentru cel ce studiază strategia la nivel macro, preocupat de imaginea *relativă*, aceste explicații sunt mai puțin importante ca faptul că țara ca întreg pierdea constant teren. În timp ce în 1880 Regatul Unit încă deținea 22,9% din producția industrială mondială, această cifră scăzuse la 13,6% în 1913; şi, în timp ce în 1880 ponderea sa în comerțul mondial era de 23,2%, aceasta era de doar 14,1% în 1911–1913. În privința forței industriale, atât Statele Unite, cât şi Germania imperială i-o luaseră înainte. „Atelierul lumii" era acum pe locul al treilea, nu fiindcă nu se dezvolta, ci fiindcă alții se dezvoltau mai rapid.

Nimic nu îi speria mai tare pe imperialiştii britanici chibzuiți decât acest declin economic relativ, pur şi simplu din cauza impactului său asupra *puterii* britanice. „Să presupunem că o industrie care este amenințată [de concurența externă] stă chiar la baza sistemului tău de apărare națională, ce te faci atunci?", întreba profesorul W.A.S. Hewins în 1904. „Nu te-ai putea descurca fără o industrie a fierului, fără un comerț grozav cu echipamente tehnice, deoarece în războiul modern nu ai avea mijloacele de a-ți produce şi a-ți menține într-o stare corespunzătoare

flotele şi armatele."[472] Comparativ cu această evoluție, certurile din cauza granițelor coloniale din vestul Africii sau privind viitorul Insulelor Samoa erau neînsemnate. De aici interesul imperialiştilor pentru reforma tarifară – abandonând preceptele comerțului liber pentru a proteja industriile britanice – şi pentru legături mai strânse cu dominioanele „albe", pentru a asigura atât contribuțiile destinate apărării, cât şi o piață exclusiv imperială. Marea Britanie devenise acum, în cuvintele înfricoşătoare ale lui Joseph Chamberlain, „Titanul epuizat, [clătinându-se] sub sfera prea mare a destinului său"[473]. În anii ce aveau să vină, a avertizat ministrul Marinei: „Regatul Unit de unul singur nu va fi suficient de puternic pentru a-şi păstra locul care i se cuvine alături de Statele Unite sau Rusia şi probabil Germania. Vom fi dați în lături de ponderea mai mare a altora"[474].

Şi totuşi, dacă imperialiştii aveau negreşit dreptate *pe termen lung* – „Va supraviețui încă un secol Imperiul care aniversează un centenar de la victoria de la Trafalgar?", se întreba posomorât influentul jurnalist Garvin în 1905[475] – aproape toți au avut tendința de a exagera pericolele din vremea lor. Schimburile comerciale de produse siderurgice şi industria de maşini-unelte fuseseră depăşite pe diverse piețe, dar în niciun caz nu au dispărut fără urmă. Industria textilă se bucura de un boom al exporturilor în anii de dinainte de 1914, care doar retrospectiv ar putea fi considerată o ultimă zvâcnire. Industria britanică de construcții navale – vitală atât pentru Royal Navy, cât şi pentru înfloritoarea marină comercială – era încă într-o categorie aparte, aceasta lansând peste 60% din tonajul flotelor comerciale la nivel mondial şi 33% din navele de război în aceste decenii, ceea ce le oferea o consolare celor ce se temeau că Marea Britanie devenise prea dependentă de produsele alimentare şi materiile prime importate pe timp de război. Era adevărat că, dacă Marea Britanie se implica într-un conflict de durată, industrializat,

în masă, între marile puteri, avea să descopere că o mare parte a industriei sale de armament (de exemplu, proiectile, artilerie, aeronave, rulmenți, echipamente optice, magnetouri, coloranți) era inadecvată, reflectând presupunerea tradițională că armata britanică era dispusă şi echipată pentru războaie coloniale de mică amploare, nu pentru lupte continentale gigantice. Dar în cea mai mare parte a acestei perioade, exact acestea erau conflictele în care s-a implicat armata. Şi, dacă războiul „modern", obositor, îndelungat, al tranşeelor şi mitralierelor pe care cel puțin unii analişti îl prevesteau deja în 1898 chiar urma să înceapă, atunci britanicii nu aveau să fie singurii cărora le lipseau echipamentele corespunzătoare.

Faptul că Marea Britanie avea şi *puncte forte* economice în această perioadă ar fi trebuit aşadar să fie un avertisment împotriva unei descrieri prea sumbre şi zdrobitoare a problemelor țării. Privind retrospectiv, se poate afirma: „Din 1870 până în 1970 istoria Marii Britanii a fost una a declinului constant şi aproape neîntrerupt, economic, militar şi politic, față de alte națiuni, de pe culmile prosperității şi puterii pe care revoluția sa industrială le atinsese la mijlocul secolului al XIX-lea"[476]; însă există de asemenea pericolul de a exagera şi a anticipa ritmul acestui declin şi de a ignora activele foarte însemnate ale țării, chiar şi în sfera nonindustrială. Era, în primul rând, extrem de bogată, atât în țară, cât şi peste hotare, deşi însăşi Trezoreria britanică a resimțit presiuni puternice în cele două decenii de dinainte de 1914, pe măsură ce tehnologia mai nouă a dublat prețul unei nave de război. Mai mult, creşterile electoratului duceau, pentru prima dată, la cheltuieli „sociale" considerabile. Şi totuşi, dacă creşterile plăților pentru investiții militare şi civile păreau alarmante în termeni absoluți, aceasta era fiindcă statul „paznic de noapte" luase atât de puțin din impozitul pe venit al oamenilor şi cheltuise atât de puțin din venitul național în scopuri guvernamentale.

Chiar şi în 1913, cheltuielile totale centrale *şi* locale erau doar de 12,3% din PNB. Astfel, deşi Marea Britanie era unul dintre statele care cheltuiau cel mai mult în domeniul apărării înainte de 1914, a trebuit să aloce un procent mai mic din venitul său național în acest scop decât orice altă mare putere din Europa[477]; iar dacă arhiimperialiştii au avut tendința să discrediteze forța *financiară* a Marii Britanii în opoziție cu puterea *industrială*, aceasta a avut într-adevăr fantastica sumă de aproximativ 19,5 *miliarde* de dolari investiți până atunci peste mări, egală cu aproximativ 43% din investițiile externe la nivel mondial[478], care erau o sursă indubitabilă de bogăție. Nu era nicio îndoială că putea finanța chiar şi un război costisitor la scară largă dacă se ivea nevoia; mai îndoielnic era dacă îşi putea menține cultura politică liberală – a comerțului liber, a cheltuielilor guvernamentale reduse, a lipsei recrutărilor, a dependenței de marină – dacă era forțată să aloce tot mai mult din resursele sale naționale pentru armamente şi pentru un război modern, industrializat[479]. Dar că avea o vistierie suficient de largă era un fapt incontestabil.

Au fost şi alți factori care au consolidat poziția Marii Britanii în rândul marilor puteri. Deşi era din ce în ce mai greu să te gândeşti la apărarea granițelor *dinspre coastă* ale imperiului într-o epocă în care căile ferate strategice şi armatele în masă subminau securitatea geopolitică a Indiei şi a altor posesiuni[480], insularitatea Marii Britanii a rămas un avantaj la fel de mare – scăpând populația de temerile privind o invazie bruscă a armatelor țărilor învecinate, permițând un accent pe puterea maritimă în defavoarea celei terestre şi dându-le oamenilor de stat o mai mare libertate de acțiune în privința aspectelor legate de război şi pace în comparație cu statele continentale. În plus, deşi un imperiu colonial extins şi greu de apărat implica probleme strategice imense, acesta a adus cu sine şi avantaje strategice considerabile. Marea armată a garnizoanelor imperiale, stațiile de aprovizionare cu

cărbune şi bazele flotelor, care puteau fi cu uşurinţă apărate de pe mare, au plasat-o pe o poziţie extrem de solidă împotriva puterilor europene în orice conflict din afara continentului. La fel cum Marea Britanie putea trimite ajutoare în posesiunile sale de peste mări, tot astfel acestea (în special dominioanele suverane şi India) puteau ajuta puterea imperială cu trupe, nave, materii prime şi bani – şi aceasta era o perioadă când politicienii de la Whitehall îşi cultivau cu grijă rudele de peste mări în scopul unei „apărări imperiale”[481] mai organizate. În sfârşit, s-ar putea afirma cu cinism că, deoarece puterea şi influenţa britanice se extinseseră atât de mult în perioadele anterioare, Marea Britanie poseda acum o mulţime de zone-tampon, zone de interes mai puţin vitale şi, prin urmare, o mulţime de loc pentru *compromis*, în special în sferele aşa-numitului „imperiu neoficial”.

O mare parte din retorica publică a imperialismului britanic nu sugerează că retragerile şi concesiile erau la ordinea zilei. Dar evaluarea atentă a priorităţilor strategice britanice – permise de sistemul de consultări interdepartamentale şi procesul de luare a deciziilor în Cabinet[482] – a continuat, an după an, examinând fiecare problemă în *contextul* angajamentelor mondiale ale ţării şi fixându-se pe o politică de compromis sau de fermitate. Astfel, din moment ce un război anglo-american ar fi fost dezastruos din punct de vedere economic, nepopular din punct de vedere politic şi foarte dificil din punct de vedere strategic, părea de preferat să se facă concesii în disputa legată de Venezuela, Canalul Panama, hotarul statului Alaska şi aşa mai departe. Dimpotrivă, deşi Marea Britanie era dispusă să negocieze cu Franţa în anii 1890 pentru a soluţiona disputele coloniale din Africa de Vest, din sud-estul Asiei şi din Pacific, ea avea să lupte pentru a-şi menţine influenţa în Valea Nilului. Zece ani mai târziu, avea să încerce să dezamorseze antagonismul anglo-german

(propunând înțelegeri în privința raporturilor navale, a coloniilor portugheze şi a căii ferate Berlin-Bagdad); dar era mult mai suspicioasă când venea vorba să facă promisiuni legate de neutralitate, dacă era să izbucnească un război continental. În timp ce eforturile ministrului Afacerilor Externe Gray în relația cu Berlinul înainte de 1914 au avut la fel de mult succes ca încercările anterioare ale lui Salisbury de a ajunge la acorduri privind Asia cu Sankt-Petersburgul, ambele situații relevau presupunerea comună că diplomația putea rezolva majoritatea problemelor care apăreau pe scena mondială. A sugera, pe de o parte, că poziția globală a Marii Britanii în preajma anului 1900 era la fel de slăbită cum avea să fie la finele anilor '30 şi a argumenta, pe de altă parte, că avusese loc „o expansiune nemaipomenită a puterii britanice" înainte de 1914, tulburând balanțele lumii[483], sunt descrieri la fel de unilaterale ale unei poziții mult mai complexe.

Aşadar, în cele câteva decenii de dinaintea Primului Război Mondial, Marea Britanie se pomenise în situația de a fi depăşită din punct de vedere industrial atât de Statele Unite, cât şi de Germania şi supusă unei concurențe intense în sferele comercială, colonială şi maritimă. În orice caz, combinația sa de resurse financiare, capacitate de producție, posesiuni imperiale şi forță navală a însemnat că încă era probabil puterea mondială „numărul unu", chiar dacă supremația sa era mult mai puțin pronunțată decât în 1850. Dar această poziție era de asemenea principala problemă britanică. Marea Britanie era acum un stat *matur*, având un interes intrinsec să mențină aranjamentele existente sau, cel puțin, să se asigure că lucrurile se schimbă treptat şi paşnic. Avea să lupte pentru anumite țeluri evidente – apărarea Indiei, menținerea superiorității navale în special în apele teritoriale, probabil şi menținerea balanței de putere în Europa –, însă fiecare aspect trebuia să fie plasat în contextul său mai larg şi evaluat în raport cu celelalte interese ale Marii Britanii. Din acest motiv s-a opus Salisbury

unui angajament militar fix *cu* Germania în 1889 şi 1898-1901, iar Grey s-a străduit să evite un angajament militar fix *împotriva* Germaniei în 1906–1914. În timp ce aceasta făcea viitoarea politică a Marii Britanii frustrant de ambiguă şi nesigură pentru decidenții de la Paris şi Berlin, reflecta afirmația încă larg susținută a lui Palmerston că țara avea interese permanente, însă nu şi aliați permanenți. Dacă împrejurările care permiteau o asemenea libertate de acțiune se diminuau pe măsură ce secolul al XIX-lea se apropia de sfârşit, cu toate acestea, tradiționala jonglare între diversele interese ale Marii Britanii – imperiale *versus* continentale[484], strategice *versus* financiare[485] – a continuat în aceeaşi manieră.

Rusia

Imperiul țarilor era de asemenea, în aprecierea multora, automat un membru al clubului select al „puterilor mondiale" în secolul XX care se apropia. Dimensiunea sa mare, țara întinzându-se din Finlanda până la Vladivostok, garanta acest lucru – la fel ca şi populația sa imensă care creştea cu repeziciune, fiind de aproape trei ori mai mare decât cea a Germaniei şi de aproape patru ori mai mare decât cea a Marii Britanii. De patru secole se tot extindea, spre vest, spre sud, spre est, şi, în ciuda piedicilor, nu a arătat semne că are de gând să se oprească. Armata sa permanentă fusese cea mai mare din Europa în secolul al XIX-lea şi era încă mult mai mare decât a oricărei țări în preajma Primului Război Mondial, cu 1,3 milioane de soldați în prima linie şi, după cum se pretindea, cu până la cinci milioane de rezerve. Şi cheltuielile militare ale Rusiei erau extrem de ridicate, iar cu aporturile „extraordinare" de capital în plus față de

cheltuielile „normale” din ce în ce mai crescute, se poate chiar să fi egalat totalul Germaniei. Construcția căilor ferate se realiza într-un ritm foarte accelerat înainte de 1914 – amenințând ca în scurt timp să submineze planul german (cu alte cuvinte, așa-numitul Plan Schlieffen) de a ataca mai întâi spre vest – şi se turnau de asemenea bani într-o nouă flotă rusească după războiul cu Japonia. Chiar şi Statul-Major prusac a susținut că este alarmat de această expansiune a puterii ruseşti, Moltke cel tânăr afirmând că până în 1916 şi 1917 „puterea militară a «duşmanilor» Prusiei avea să fie atât de mare, încât nu ştia cum ar putea să îi facă față”[486]. Dimpotrivă, unii observatori francezi aşteptau cu nerăbdare, jubilând, ziua în care „compresorul” rusesc avea să înainteze spre vest şi să zdrobească Berlinul. Iar unii britanici, în special cei cu relații la ambasada din Sankt-Petersburg, îi îndemnau pe şefii lor politici: „Rusia devine cu repeziciune atât de puternică, încât trebuie să întreținem prietenia cu ea aproape cu orice preț”[487]. Din Galiția până în Persia şi în Pekin, era larg răspândită îngrijorarea față de creşterea puterii ruseşti.

Era Rusia într-adevăr pe punctul de a deveni încă o dată jandarmul Europei, aşa cum ar putea sugera aceste declarații? Evaluarea forței efective a acestei țări a fost o problemă pentru observatori din secolul al XVIII-lea până în prezent şi a fost mereu îngreunată de insuficiența datelor comparative, de diferențele dintre ceea ce ruşii le spuneau străinilor şi ce îşi spuneau lor, precum şi de pericolele de a se baza pe declarații subiective radicale în locul faptelor obiective. Oricât de minuțioase ar fi, anchetele privind „modul în care Europa a judecat Rusia înainte de 1914” nu sunt acelaşi lucru cu o analiză exactă a „puterii Rusiei” în sine[488].

Conform dovezilor plauzibile existente, se pare că, în deceniile premergătoare anului 1914, Rusia era puternică *şi* slabă în acelaşi timp – aceasta depinzând, ca întotdeauna,

prin ce capăt al telescopului se privea. Pentru început, era acum mult mai puternică din punct de vedere industrial decât fusese în timpul Războiului Crimeii[489]. Între 1860 şi 1913 – o perioadă foarte îndelungată – producţia industrială a Rusiei a crescut cu o impresionantă rată medie anuală de 5%, iar în anii 1890 rata se apropiase de 8%. Producţia sa de oţel în preajma Primului Război Mondial le depăşise pe cele ale Franţei şi Austro-Ungariei şi era cu mult înaintea Italiei şi Japoniei. Producţia sa de cărbune era într-o creştere şi mai rapidă, de la şase milioane de tone în 1890 la 36 de milioane de tone în 1914. Era al doilea producător de petrol din lume. În timp ce industria sa textilă de mult timp stabilită s-a dezvoltat de asemenea – din nou, avea mult mai multe filaturi de bumbac decât Franţa sau Austro-Ungaria –, a existat ulterior şi un progres al industriilor chimică şi electrică, nemaivorbind de atelierele de armament. Fabrici imense, în care lucrau adesea mii de muncitori, au apărut în jurul Sankt-Petersburgului, al Moscovei şi al altor oraşe mari. Reţeaua rusească de căi ferate, deja aproximativ 50 000 de kilometri în 1900, a fost mărită constant, astfel încât în 1914 avea aproape 75.000 de kilometri. Comerţul exterior, stabilizat de adoptarea de către Rusia a etalonului-aur în 1892, aproape s-a triplat între 1890 şi 1914, când Rusia a devenit a şasea dintre cele mai mari naţiuni comerciale ale lumii. Investiţiile străine, atrase nu doar de obligaţiunile de stat şi feroviare ruseşti, ci şi de potenţialul afacerilor ruseşti, au adus un volum imens de capital pentru modernizarea economiei. Acest potop de fonduri s-a alăturat torentelor de bani (obţinuţi din drepturi vamale sporite şi taxe pe votcă şi pe alte articole de consum) pe care statul i-a turnat de asemenea în infrastructura economică. În 1914, aşa cum au semnalat multe istorii, Rusia devenise a patra putere industrială a lumii. Dacă aceste tendinţe continuau, nu ar fi fost posibil să deţină în cele din urmă şi forţă industrială, pe lângă mărimea teritoriului şi populaţiei sale?

Totuşi, privind prin celălalt capăt al telescopului, se obține o imagine extrem de diferită. Chiar dacă în fabricile ruseşti lucrau aproximativ trei milioane de muncitori în 1914, aceasta a reprezentat un nivel extrem de scăzut, de 1,75% din populație; şi, cu toate că firmele care angajau zece mii de muncitori într-o singură fabrică de textile păreau impresionante pe hârtie, majoritatea experților sunt acum de acord că aceste cifre pot fi înşelătoare, din moment ce noaptea lucrau alte „schimburi" de bărbați şi femei în această societate bogată în forță de muncă, dar săracă în tehnologie[490]. Poate şi mai importantă este măsura în care, în ciuda unor întreprinzători autohtoni, industrializarea Rusiei a fost realizată de străini – o firmă internațională de succes precum Sânger, de exemplu, sau numărul mare de ingineri britanici – sau cel puțin fusese creată de investitori străini. „În 1914, 90% din minerit, aproape 100% din extragerea de petrol, 40% din industria metalurgică, 50% din industria chimică şi chiar 28% din industria textilă erau deținute de străini."[491] Acest lucru în sine nu era ceva neobişnuit – poziția Italiei era întru câtva similară – însă demonstrează într-adevăr o dependență masivă de antreprenoriatul şi capitalul externe, care puteau sau nu (ca în 1899 şi 1905) să îşi mențină interesul, mai curând decât pe resursele autohtone în vederea dezvoltării industriale. La începutul secolului XX, Rusia avea de plătit cea mai mare datorie externă din lume şi, pentru a menține intrarea fondurilor în țară, a trebuit să le ofere investitorilor rate ale pieței peste nivelul mediu; şi totuşi, plățile dobânzilor spre exterior depăşeau din ce în ce mai mult balanțele comerciale „vizibile": în concluzie, o situație precară.

Acesta nu a fost, poate, decât alt semn al unei economii „imature", ca şi faptul că cea mai mare parte din industria rusă era dedicată textilelor şi procesării produselor alimentare (mai degrabă decât, spre exemplu, ingineriei şi produselor chimice). Tarifele sale erau cele mai ridicate din

Europa, pentru a proteja industriile care erau în acelaşi timp imature şi ineficiente, şi totuşi valul de produse importate sporea cu fiecare creştere a bugetului apărării şi odată cu intensificarea construcției de căi ferate. Dar poate cel mai bun indiciu al acestui statut de subdezvoltare a fost faptul că, şi în 1913, 63% din exporturile ruseşti constau în produse agricole şi 11% în cherestea[492], de ambele fiind nevoie pentru a plăti utilajele agricole americane, maşinile-unelte germane şi dobânda la enorma datorie externă a țării – ceea ce, oricum, nu au reuşit să facă.

Şi totuşi, situația se înrăutățeşte la o evaluare a forței ruseşti din perspectiva *comparativă* a producției. Deşi Rusia a fost a patra putere industrială ca mărime înainte de 1914, era cu mult în urma Statelor Unite, a Marii Britanii şi a Germaniei. Conform indicatorilor privind producția sa de oțel, consumul de energie, ponderea în producția industrială mondială şi potențialul industrial total, a fost eclipsată de Marea Britanie şi Germania; iar când aceste cifre sunt raportate la dimensiunile populației şi calculate *per capita*, decalajul este cu adevărat enorm. În 1913, nivelul *per capita* de industrializare a Rusiei era mai puțin de un sfert din cel al Germaniei şi mai puțin de o şesime din cel al Marii Britanii[493].

La bază, acea Rusie care în 1914 i-a intimidat pe Moltke cel tânăr şi pe ambasadorul britanic la Sankt-Petersburg era o societate țărănească. În jur de 80% din populație îşi câştiga existența din agricultură, iar o bună parte din cei rămaşi continuau să aibă legături cu satul şi comuna. Acest fapt trebuie legat de alte două aspecte. Primul este că în cea mai mare parte uriaşa creştere a populației Rusiei – 61 de milioane de noi guri de hrănit doar între 1890 şi 1914 – a avut loc în sate şi în cele mai înapoiate regiuni (neruseşti) unde solul sărăcăcios, lipsa îngrăşămintelor şi plugurile de lemn erau ceva obişnuit. În al doilea rând, toate datele internaționale comparative din această perioadă arată cât de

ineficientă era agricultura rusă în ansamblu – randamentul culturilor de grâu fiind mai puțin de o treime din cel al Marii Britanii şi al Germaniei, în timp ce pentru cartofi acesta era de două ori mai mic[494]. Deşi existau domenii şi ferme moderne în regiunea baltică, în multe alte zone efectul deținerii în comun a terenurilor şi al obiceiului medieval al culturilor intercalate era că nu stimula inițiativa individuală. Acelaşi efect îl avea şi redistribuirea periodică a terenurilor. Cel mai bun mod de a creşte proporția de terenuri a unei familii era pur şi simplu să aibă tot mai mulți copii înainte de următoarea redistribuire. Această problemă structurală era agravată de liniile proaste de comunicație, impactul imprevizibil, însă cumplit al climei asupra recoltelor şi marea disproporție dintre provinciile care înregistrau „surplusuri" din sud şi provinciile suprapopulate, mai puțin fertile, „importatoare", din vechea Rusie propriu-zisă. În consecință, deşi producția agricolă a crescut constant în aceste decenii (cu aproape 2% anual), câştigurile s-au depreciat semnificativ prin creşterea populației (1,5% anual). Şi, fiindcă acest enorm sector agricol îşi sporea producția *per capita* doar cu 0,5% anual, *produsul național real al Rusiei* creştea doar cu 1% pe cap de locuitor[495] – mult mai puțin decât în Germania, Statele Unite, Japonia, Canada şi Suedia şi, desigur, o cifră extrem de diferită de frecvent menționatele creşteri *industriale* anuale de 5% sau 8%.

Consecințele sociale ale tuturor acestor lucruri constituie de asemenea un factor în orice evaluare a *puterii* ruse. Profesorul Grossman remarcă faptul că „dezvoltarea extraordinar de rapidă a industriei a tins să fie asociată cu o mare inerție – şi chiar cu reculuri semnificative – în alte sectoare, în special în agricultură şi în consumul personal; a tins de asemenea să o ia înaintea modernizării societății, dacă se poate spune aşa"[496]. De fapt, o țară extrem de înapoiată economic era propulsată în epoca modernă de autorități politice obsedate de nevoia „de a obține şi a

menține statutul de mare putere europeană”[497]. Aşadar, deşi se pot detecta cu siguranță activități antreprenoriale autonome considerabile, marea propulsare spre modernizare era inspirată de stat şi legată de nevoile militare – căi ferate, fier şi oțel, armament şi aşa mai departe. Dar pentru a-şi permite marele flux de produse străine importate şi pentru a plăti dobânzile la imensa datorie externă, statul rus a trebuit să se asigure că exporturile agricole (în special de grâu) creşteau constant, chiar şi în perioadele de mare foamete, ca în 1891; creşterea lentă a producției agricole nu a implicat, mulți ani, un nivel mai bun de trai pentru țărănimea defavorizată şi subnutrită. Pe acelaşi principiu, pentru a plăti pentru investițiile masive de capital ale statului în industrializare şi în cheltuielile pentru apărare, impozitele mari (mai cu seamă indirecte) au trebuit să fie crescute în mod repetat şi consumul personal diminuat. Folosind o expresie a specialiştilor în istorie economică, guvernarea țaristă asigura economii „forțate” din partea populației neajutorate. De aici faptul zguduitor că „în 1913 statul îşi însuşea pentru apărare din venitul rusului obişnuit cu 50% mai mult decât în cazul englezului obişnuit, chiar dacă venitul unui rus era doar 27% din cel al contemporanului său britanic”[498].

Costurile sociale sporite cauzate de această combinație nesănătoasă de înapoiere agrară, industrializare şi cheltuieli militare dezechilibrate nu sunt greu de imaginat. În 1913, în timp ce 970 de milioane de ruble au fost alocate de guvernul rus forțelor armate, doar 154 de milioane de ruble au fost cheltuite pentru sănătate şi educație; iar din moment ce structura administrativă nu acorda regiunilor puterea fiscală a statelor americane sau a administrației locale engleze, această inadvertență nu putea fi echilibrată în altă parte. În oraşele care se dezvoltau rapid, muncitorii trebuiau să se confrunte cu lipsa sistemelor de canalizare, pericole pentru sănătate, condiții mizere de locuit şi chirii mari. Nivelurile de

alcoolism erau fantastice – o evadare pe termen scurt din cruda realitate. Rata mortalității era cea mai ridicată din Europa. Astfel de condiții, disciplina impusă în fabrici şi lipsa unei creşteri reale considerabile a nivelului de trai au provocat resentimente mocnite față de sistem, ceea ce la rândul său a creat un teren ideal pentru populişti, bolşevici, anarhosindicalişti, radicali – într-adevăr, pentru oricine susținea schimbări drastice (în ciuda cenzurii). După revoluția din 1905, lucrurile s-au liniştit pentru o vreme; dar în cei trei ani din perioada 1912–1914, frecvența grevelor, a protestelor în masă, a arestărilor de către poliție şi a crimelor s-a accentuat alarmant[499]. Şi totuşi, acel tip de efervescență păleа în comparație cu problema care i-a înspăimântat pe toți conducătorii Rusiei de la Ecaterina cea Mare la actualul regim – „problema țărănească". Atunci când se întâmpla să fie recolte proaste şi creşteri ale prețurilor, ele interacționau cu resentimentele profunde față de chiriile ridicate şi condițiile grele de muncă, ducând la răscoale generalizate ale țăranilor. După anul 1900, istoricul Norman Stone consemnează:

> Provinciile Poltira şi Tambov au fost, în cea mai mare parte, devastate; conacele arse, animalele mutilate. În 1901 au avut loc 155 de intervenții din partea trupelor (față de 36 în 1898), iar în 1903 au fost 322, implicând 295 de escadroane de cavalerie şi 300 de batalioane de infanterie, unele cu artilerie. 1902 a fost punctul culminant. Au fost folosite trupe pentru a zdrobi țărănimea de 365 de ori. În 1903, pentru a menține ordinea internă, a fost adunată o forță cu mult mai mare decât armata din 1812... În 68 dintre cele 75 de districte ale Regiunii Centrale-Cernoziom au fost „probleme" – 54 de moşii au fost distruse. Zona cea mai afectată a fost Saratov[500].

Şi totuşi, când ministrul de interne Stolîpin a încercat să reducă această nemulțumire separând comunele țărăneşti după 1908, el nu a făcut decât să provoace noi tulburări – atât la sate, hotărâte să îşi păstreze sistemul comunal, cât şi

în rândul fermierilor proaspăt deveniți independenți, dar care au dat faliment rapid. Astfel, „a fost nevoie de trupe în 13.507 ocazii în ianuarie 1909 şi în 114.108 ocazii pe parcursul întregului an. În au fost efectuate 100.000 de arestări pentru «atacuri la adresa puterii statului»”[501]. Nu mai este nevoie să spunem că toate acestea au solicitat excesiv o armată reticentă, care era ocupată şi cu ținerea sub control a minorităților etnice revoltate – polonezi, finlandezi, georgieni, letoni, estonieni, armeni – ce căutau să păstreze concesiile privind „rusificarea” pe care le obținuseră în perioada de slăbiciune a regimului (1905-1906)[502]. Orice altă înfrângere militară avea să favorizeze încă o dată încercarea unor astfel de grupuri de a scăpa de sub dominația moscoviților. Deşi nu cunoaştem cu exactitate numărul, a existat fără îndoială o proporție masivă a unor astfel de grupuri în totalul amețitor de două milioane de ruşi care s-au căsătorit în august 1914 – pentru a evita să fie luați în armată.

Pe scurt, nu doar din perspectiva revoluției postbolşevice se poate observa că Rusia înainte de 1914 era un pericol sociopolitic şi că era foarte probabil să genereze ample conflagrații în eventualitatea altor recolte proaste sau a reducerii nivelului de trai al muncitorilor din fabrici ori a unui mare război. Suntem obligați să folosim sintagma „foarte posibil” aici, deoarece au existat (alături de aceste nemulțumiri) şi o loialitate profundă față de țar şi față de Rusia în multe zone, o adunare din ce în ce mai naționalistă, largi simpatii panslaviste şi o ură la fel de mare față de străini. Într-adevăr, au existat mulți publicişti şi curteni incapabili în 1914, ca şi în 1904, care au afirmat că regimul nu îşi putea permite să pară reticent în marile probleme internaționale. Dacă se ajungea la război, îndemnau aceştia, națiunea avea să susțină cu fermitate cauza victoriei[503].

Dar se putea garanta o astfel de victorie, având în vedere potențialii antagonişti ai Rusiei din 1914? În războiul împotriva Japoniei, soldatul rus luptase cu curaj şi destul de

nepăsător – cum o făcuse şi în Războiul Crimeii şi în războiul din 1877 împotriva Turciei –, dar personalul incompetent, sprijinul logistic redus şi tacticile lipsite de imaginație îşi spuseseră toate cuvântul. Puteau acum forțele armate să se confrunte cu Austro-Ungaria – şi, în special, cu centrul de putere militară şi industrială al Germaniei imperiale – cu vreun rezultat mai bun? În ciuda tuturor creşterilor absolute ale producției industriale din această perioadă, partea extrem de proastă a fost că forța productivă a Rusiei *scădea*, de fapt, comparativ cu cea a Germaniei. Între 1900 şi 1913, de exemplu, producția sa de oțel a crescut de la 2,2 la 4,8 milioane de tone, dar a Germaniei a făcut un salt de la 6,3 la 17,6 milioane de tone. Tot astfel, creşterile consumului de energie şi ale potențialului industrial total nu erau la fel de mari, nici în termeni absoluți şi nici în termeni relativi, ca ale Germaniei. În sfârşit, trebuie remarcai că în anii 1900–1913 ponderea Rusiei în producția industrială mondială prelucrate *s-a diminuat*, de la 8,8% la 8,2%, din cauza creşterii ponderii Germaniei (în special) şi a Statelor Unite[504]. Aceste tendințe nu erau încurajatoare.

Dar, s-a afirmat, „conform etalonului după care s-au evaluat armatele în 1914", Rusia era într-adevăr puternică, din moment ce „un război care să pună la încercare atât economia şi structurile birocratice ale statului, cât şi armatele" nu era anticipat de experții militari[505]. Dacă aşa stăteau lucrurile, nu ne rămâne decât să ne întrebăm de ce referințele contemporane la puterea militară germană au atras atenția spre oțelul uzinelor Krupp, şantierele navale, industria de coloranți şi eficiența căilor ferate germane, *dar şi spre* forțele din linia întâi[506]. În orice caz, dacă doar cifrele militare sunt cele care contează, atunci era într-adevăr impresionant că Rusia crea, mai mult ca niciodată, divizii, baterii de artilerie, căi ferate strategice şi nave de război. Presupunând cazul unui război de scurtă durată, toate aceste tipuri de statistici generale indicau forța crescândă a

Rusiei.

Oricum, dacă se renunță la acest nivel superficial de numărătoare, chiar şi chestiunea militară devine întru totul mai problematică. Încă o dată, factorul decisiv a fost înapoierea socioeconomică şi tehnică a Rusiei. Dimensiunea populației sale țărăneşti însemna că doar o cincime din fiecare cohortă anuală era de fapt recrutată în armată; recrutarea fiecărui bărbat apt din punct de vedere fizic ar fi determinat prăbuşirea sistemului în haos. Însă acei țărani care erau recrutați cu greu puteau fi considerați un material ideal pentru un război industrializat modern. Din cauza accentului brut, excesiv, pe armament mai degrabă decât pe domeniile mai largi şi mai subtile ale forței naționale (de exemplu, nivelurile generale de educație, expertiza tehnologică, eficiența birocratică), Rusia era teribil de înapoiată la nivelul *personalului*. Chiar şi în 1913, rata de alfabetizare era de doar 30%, ceea ce, conform remarcii sarcastice a unui expert, „era o rată mult mai scăzută decât cea din Anglia la jumătatea secolului al XVIII-lea”[507]. Şi, cu toate că era foarte bine să se voteze alocarea unor sume mari de bani pentru noi recruți, care mai era utilitatea lor dacă armata avea prea puțini subofițeri instruiți? Experții din Statul-Major rus, privind cu „inferioritate şi invidie” puterea Germaniei în această privință, considerau că nu era niciuna. Ei erau de asemenea conştienți (ca şi unii observatori străini) de numărul insuficient de ofițeri capabili[508]. Într-adevăr, conform dovezilor disponibile în prezent, se pare că în aproape toate privințele – artilerie grea, mitraliere, manevrarea unui număr mare de infanterişti, nivelurile de instruire tehnică, comunicații şi chiar marea flotă de aeronave – forțele armate ruse erau extrem de conştiente de punctele lor slabe[509].

Acelaşi tip de concluzii sumbre au reieşit şi la o examinare mai atentă a mobilizării preconizate şi a sistemului de căi ferate strategice ale Rusiei. Deşi lungimea totală în kilometri

a rețelei de căi ferate în 1914 părea impresionantă, odată ce a fost comparată cu imensele distanțe din Imperiul Rus – sau cu sistemele mult mai compacte ale Europei de Vest – inadecvarea sa a devenit clară. În orice caz, din moment ce multe dintre aceste linii au fost construite ieftin, şinele erau adesea prea uşoare şi terasamentul prea slab, şi erau prea puține rezervoare de apă şi macazuri. Unele locomotive foloseau cărbune, altele petrol, altele lemn, ceea ce complica şi mai mult lucrurile – dar aceasta era doar o mică problemă în comparație cu faptul ciudat că amplasamentele pe timp de pace ale armatei erau extrem de diferite față de desfăşurarea sa pe timp de război şi afectate de politica de dispersare deliberată (polonezii îşi făceau serviciul militar în Asia, caucazienii în provinciile baltice etc.). Şi totuşi, în cazul unui război serios, masele de trupe trebuiau cumva transportate eficient de personalul incompetent al batalioanelor feroviare, din care „peste o treime erau complet sau parțial analfabeți, în timp ce trei pătrimi dintre ofițeri nu aveau niciun fel de pregătire tehnică”[510].

Problema mobilizării şi a dispunerii a fost exacerbată de dificultatea aproape insurmontabilă cauzată de angajamentele Rusiei față de Franța şi Serbia. Având în vedere sistemul feroviar mai puțin eficient al țării şi vulnerabilitatea forțelor desfăşurate în prima linie poloneză la un posibil atac în care puteau fi prinse „în cleşte” declanşat din Prusia Răsăriteană şi Galiția, comandamentului rus i se păruse prudent, înainte de 1900, să rămână în defensivă la declanşarea războiului şi să îşi consolideze constant puterea militară; şi, într-adevăr, unii strategi încă mai susțineau această idee în 1912. Oricum, mult mai mulți generali erau nerăbdători să zdrobească Austro-Ungaria (fiind încrezători că o vor înfrânge) şi, pe măsură ce tensiunile dintre Viena şi Belgrad se intensificau, să ajute Belgradul în eventualitatea unei invazii austro-ungare în Serbia. Şi totuşi, concentrarea forțelor ruseşti pe frontul sudic a fost împiedicată de teama

față de ce ar putea face Germania. Timp de zeci de ani după 1871, strategii presupuseseră că un război ruso-german ar începe cu un asalt german masiv şi prompt spre est. Dar, când contururile planului Schlieffen au devenit clare, Sankt-Petersburgul a început să fie presat de francezi să lanseze ofensive împotriva Germaniei *cât mai repede cu putință*, pentru a-şi ajuta aliatul vestic. Teama ca Franța să nu fie eliminată, împreună cu insistența asiduă a Parisului ca viitoarele împrumuturi să fie folosite pentru îmbunătățirea capacităților *ofensive* ruseşti, i-a forțat pe strategii ruşi să accepte să lovească spre vest cât mai repede cu putință. Toate acestea provocaseră dispute de proporții în cadrul statului-major în cei câțiva ani de dinainte de 1914, diversele şcoli de gândire necăzând de acord în ce priveşte numărul de corpuri de armată care urmau a fi dispuse pe frontul de nord față de frontul de sud, distrugerii vechilor fortărețe defensive din Polonia (în care, în mod absurd, era plasată o mare parte din noua artilerie) şi fezabilitatea ordonării unei mobilizări parțiale, nu lotale. Având în vedere obligațiile diplomatice ale Rusiei, ambivalența era, poate, de înțeles; însă nu a contribuit la crearea unui mecanism militar condus ca pe roate care să asigure victorii uşoare împotriva inamicilor săi[511].

Această listă de probleme ar putea continua aproape *ad nauseam*. Cele 50 de divizii ale cavaleriei ruseşti, considerate vitale într-o țară cu puține drumuri moderne, necesitau atât de mult nutreț – erau aproximativ un milion de cai! –, încât ele singure puteau provoca o prăbuşire a sistemului feroviar; aprovizionarea cu fân avea să încetinească în mod sigur orice operațiune ofensivă susținută sau chiar şi deplasarea rezervelor. Din cauza înapoierii sistemului de transport şi a rolurilor jucare de militari în politica internă, literalmente milioane de soldați pe timp de război nu puteau fi luați deloc în calcul ca trupe de linia întâi. Şi, cu toate că sumele de bani alocate armatei înainte de 1914 păreau enorme, o mare

parte era destinată nevoilor de bază precum alimente, îmbrăcăminte şi nutreţ. În mod similar, în ciuda dezvoltării masive a flotei şi a faptului că multe dintre noile modele au fost descrise ca „excelente”[512], marina necesita nu doar un nivel mult mai ridicat de pregătire tehnică, ci şi o frecvenţă mai mare a practicii tactice în rândul personalului pentru a fi cu adevărat eficientă; din moment ce toate acestea lipseau (echipajele erau încă staţionate în principal pe uscat) şi era forţată să îşi împartă flota între Marea Baltică şi Marea Neagră, perspectivele puterii maritime ruseşti nu erau prea roz – exceptând cazul în care se lupta doar cu turcii.

În sfârşit, nicio evaluare a capacităţilor generale ale Rusiei în această perioadă nu poate evita anumite comentarii despre regimul însuşi. Deşi anumiţi conservatori străini admirau sistemul său autocratic şi centralizat, argumentând că dădea o mai mare consistenţă şi rezistenţă politicilor naţionale decât erau capabile democraţiile vestice, o analiză mai amănunţită ar fi scos la lumină nenumărate defecte. Ţarul Nicolae al II-lea era asemenea satelor lui Potemkin, simplist, retras, îi displăceau deciziile dificile şi era ferm convins de relaţia lui sfântă cu poporul rus (faţă de a cărui bunăstare reală, desigur, nu manifesta niciun interes). Metodele de luare a deciziilor la nivel guvernamental erau de ajuns pentru a păta reputaţia „bizantinismului”: mari duci iresponsabili, o împărătească instabilă emoţional, generali reacţionari şi speculanţi corupţi, depăşind cu mult numărul miniştrilor sârguincioşi şi inteligenţi pe care îi putea recruta regimul şi care doar ocazional puteau ajunge la urechea ţarului. Lipsa de consultare şi de înţelegere, spre exemplu, dintre ministrul de Externe şi militari era uneori înspăimântătoare. Atitudinea curţii faţă de adunarea zemstvelor (Duma) era una de dispreţ nedisimulat. Realizarea unor reforme radicale în această atmosferă era imposibilă, din moment ce aristocraţiei îi păsa doar de privilegiile sale, iar ţarul nu voia decât să fie lăsat în pace. Elita se temea permanent de revoltele

muncitorilor şi ale țăranilor şi, deşi cheltuielile publice erau de departe cele mai mari din lume în termeni absoluți, guvernul menținea impozitele directe asupra celor bogați la un nivel minim (6% din venitul statului) şi taxa masiv produsele alimentare şi votca (aproximativ 40%). Era o țară cu o balanță delicată a plăților, dar fără vreo şansă să împiedice (ori să impoziteze) sumele imense de bani pe care aristocrații ruşi le cheltuiau peste hotare. Parțial din cauza tradițiilor autocrației dure, parțial din pricina sistemului de clase neobişnuit de imperfect şi parțial din cauza nivelurilor scăzute de educație şi de salarizare, Rusia a dus lipsă de acei funcționari publici competenți care au făcut *să funcționeze,* de exemplu, sistemele administrative german, britanic şi japonez, în realitate, Rusia nu era un stat puternic; era, încă, un stat care, având în vedere direcția conducerii, se putea arunca nepregătit în complicații externe, fără a ține seama de lecțiile din 1904.

Atunci, cum să evaluăm adevărata putere a Rusiei în aceşti ani? Fără îndoială că se dezvolta an de an, atât pe plan industrial, cât şi militar. Că poseda multe alte puncte forte – mărimea armatei, patriotismul şi sentimentul de predestinare în anumite clase ale societății, un centru moscovit aproape invulnerabil – era de asemenea adevărat. Împotriva Austro-Ungariei, împotriva Turciei, poate acum chiar şi împotriva Japoniei, avea şanse bune de a lupta şi a câştiga. Însă partea proastă era că ciocnirea sa cu Germania se profila prea devreme pentru ca Rusia să îi poată face față. „Dați-i statului 20 de ani de pace internă şi externă", se lăuda Stolîpin în 1909, „şi nu veți recunoaşte Rusia". *Este posibil* ca acest lucru să fi fost adevărat, chiar dacă şi forța Germaniei probabil ar fi crescut în aceeaşi perioadă. Şi totuşi, conform datelor oferite de profesorii Doran şi Parsons (vezi graficul 1), „puterea relativă" a Rusiei în aceste decade abia creştea de la nivelul minim de după 1894, pe când cea a Germaniei se afla aproape de apogeu[513].

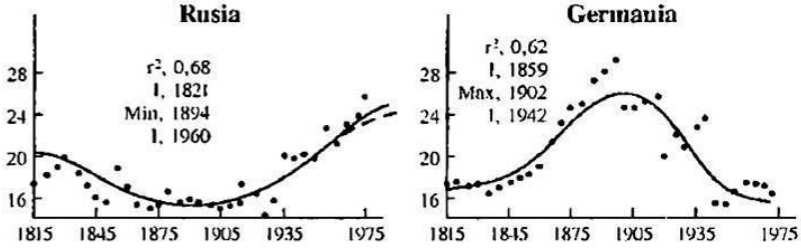

Figura 1. *Puterea relativă a Rusiei şi Germaniei*

Legendă:
Min = anul nivelului minim
Max = anul nivelului maxim
I = anul punctului de inflexiune
Sursă: Doran şi Parsons

Figura 1. Puterea relativă a Rusiei şi Germaniei

Şi, cu toate că aceasta poate fi considerată de majoritatea cititorilor o prezentare prea schematizată, este adevărat (aşa cum am menţionat anterior) că puterea şi influenţa Rusiei se diminuaseră în secolul al XIX-lea aproximativ proporţional cu înapoierea sa economică din ce în ce mai pronunţată. Fiecare expunere majoră la confruntări directe (Războiul Crimeii, Războiul Ruso-Japonez) scosese la lumină slăbiciuni militare deopotrivă vechi şi noi şi obligase regimul să încerce să acopere prăpastia care se crease între Rusia şi naţiunile occidentale. În anii de dinainte de 1914, unii observatori credeau că prăpastia se închidea din nou, deşi în opinia altora rămâneau încă o mulţime de puncte slabe. Din moment ce nu putea beneficia de cele două decenii de pace cerute de Stolîpin, avea să treacă încă o dată prin testul războiului pentru a vedea dacă îşi recăpătase poziţia în politica de putere din Europa pe care a deţinut-o în 1815 şi 1848.

Statele Unite

Dintre toate schimbările care aveau loc în balanțele de putere globale la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, nu poate exista nicio îndoială cu privire la faptul că pentru viitor cea mai decisivă era dezvoltarea Statelor Unite. Odată încheiat Războiul de Secesiune, Statele Unite puteau exploata nenumăratele avantaje menționate anterior, transformându-se într-un ritm uimitor: terenuri agricole bogate, materii prime din belşug şi evoluția extraordinar de convenabilă a tehnologiei moderne (căi ferate, motorul cu aburi, echipament minier) pentru a dezvolta astfel de resurse; lipsa constrângerilor sociale şi geografice; absența unor pericole externe semnificative; fluxul de capital extern şi, din ce în ce mai mult, intern de investiții. De la sfârşitul Războiului de Secesiune, în 1865, şi până la izbucnirea Războiului Hispano-American, în 1898, de exemplu, producția americană de grâu a crescut cu 256%, cea de porumb cu 222%, a zahărului rafinat cu 460%, a cărbunelui cu 800%, a şinelor de oțel cu 523%, iar lungimea în kilometri a liniilor de cale ferată operative cu peste 567%. „în industriile mai noi, creşterea, pornind aproape de la zero, era atât de mare, încât procentajele deveneau nesemnificative. Astfel, producția de petrol brut a crescut de la 3.000.000 de barili în 1865 la peste 55.000.000 de barili în 1898 şi cea de lingouri şi piese turnate din oțel de la mai puțin de 20.000 de tone engleze la aproape 9.000.000 de tone engleze”[514]. Această creştere nu s-a oprit odată cu războiul împotriva Spaniei; dimpotrivă, a continuat în acelaşi ritm fulgerător şi începutul secolului XX. Într-adevăr, având în vedere avantajele enumerate mai sus, întregul proces era practic inevitabil. Altfel spus, doar incapacitatea umană persistentă sau un război civil aproape permanent ori un dezastru

climatic ar fi putut să înfrâneze această expansiune – ori să împiedice milioanele de imigranți care traversau Atlanticul să îşi ia partea din comoară şi să îngroaşe rândurile forței de muncă productivă.

Statele Unite păreau să aibă *toate* avantajele economice pe care *unele* dintre celelalte puteri le deținеau doar *în parte*, însă *niciunul* dintre dezavantajele lor. Era un teritoriu imens, însă distanțele enorme erau reduse datorită celor aproximativ 400.000 de kilometri de cale ferată în 1914 (comparativ cu cei 74.000 de kilometri ai Rusiei, răspândite pe o arie de două ori şi jumătate mai mare). Randamentul pe pogon era întotdeauna superior față de cel al Rusiei; şi, chiar dacă nu erau la fel de mari precum cele ale regiunilor cultivate intensiv din Europa de Vest, dimensiunile suprafeței cultivate, eficiența utilajelor agricole şi costurile de transport tot mai mici (datorită căilor ferate şi vapoarelor) făceau ca grâul, porumbul, carnea de porc şi de vită, şi alte produse americane să fie cele mai ieftine din Europa. Din punct de vedere tehnologic, firme americane de frunte precum International Harvester, Sânger, Dupont, Bell, Colt şi Standard Oil erau egale cu oricare din lume sau, adesea, superioare; şi se bucurau de o imensă piață internă şi de economii de scară, de care rivalii lor germani, britanici şi elvețieni nu dispuneau. „Gigantismul" în Rusia nu era un bun indicator al eficienței industriale[515]; în Statele Unite, de obicei era. De exemplu, „Andrew Carnegie producea mai mult oțel decât întreaga Anglie la un loc atunci când a vândut proprietățile industriale, în 1901, colosalei organizații a lui J.P. Morgan, United States Steel Corporation"[516]. Când Sir William White, faimosul designer britanic de nave de război, a făcut o călătorie în Statele Unite, în 1904, a descoperit cu stupoare cum se construiau simultan pe şantierele americane 14 nave de război şi 13 crucişătoare blindate (deşi, în mod curios, marina comercială americană a rămas mică). Atât în industrie, cât şi în agricultură şi în

comunicații, eficiența şi mărimea îşi spuneau cuvântul. Nu a fost aşadar surprinzător că venitul Statelor Unite în cifre absolute şi *per capita* era în 1914 atât de ridicat față de oricare altă țară[517].

Consecințele acestei expansiuni rapide sunt reflectate în tabelul 21 şi în statisticile comparative pertinente. În 1914, Statele Unite produceau 455 de milioane de tone de cărbune, cu mult peste Marea Britanie (292 de milioane) şi Germania (277 de milioane). Erau cel mai mare producător de petrol din lume şi cel mai mare consumator de cupru. Producția de fontă era mai mare decât cea a următoarelor trei țări (Germania, Marea Britanie, Franța) la un loc, iar producția de oțel aproape egală[518] cu a următoarelor patru țări (Germania, Marea Britanie, Rusia, Franța). Consumul său de energie din combustibili moderni în 1913 era egal cu cele ale Marii Britanii, Germaniei, Franței, Rusiei şi Austro-Ungariei adunate. Producea şi procesa mai multe automobile decât restul lumii la un loc. Era, de fapt, un întreg continent rival, care se dezvolta atât de repede, încât era aproape pe punctul de a depăşi întreaga Europă. Conform unui calcul, într-adevăr, dacă aceste rate de creştere ar fi continuat şi s-ar fi evitat un război mondial, Statele Unite ar fi depăşit Europa ca regiunea cu cea mai mare producție economică din lume în 1925[519]. Primul Război Mondial, prin pierderile economice şi dislocările suferite de vechile mari puteri, a grăbit acest moment cu cinci ani, până în 1919[520]. „Epoca Vasco da Gama" – cele patru secole de dominație europeană asupra lumii – se apropia de sfârşit chiar înainte de cataclismul din 1914.

Tabelul 21. *Venitul național, populația şi venitul pe cap de locuitor ale puterilor în 1914*

	Venitul național (miliarde de dolari)	Populația (milioane)	Venitul per capita (dolari)
Statele Unite	37	98	377

Marea Britanie	11	45	244
Franța	6	39	153
Japonia	2	55	36
Germania	12	65	184
Italia	4	37	108
Rusia	7	171	41
Austro-Ungaria	3	52	57

Rolul comerțului exterior în dezvoltarea economică a Statelor Unite a fost într-adevăr mic (în jur de 8% din produsul național brut în 1913, comparativ cu 26% în Marea Britanie)[521], însă impactul său economic asupra altor țări a fost considerabil. În mod tradițional, Statele Unite exportaseră materii prime (în special bumbac), importaseră produse industriale finite şi echilibrau deficitul obişnuit din comerțul „vizibil" prin exportul de aur. Însă boomul industrializării de după Războiul de Secesiune a transformat cu totul acest şablon. Devenind rapid cel mai mare furnizor de produse prelucrate din lume, Statele Unite au început să îşi verse utilajele agricole, articolele din fier şi oțel, maşinile-unelte, echipamentul electric şi alte produse pe piața mondială. În acelaşi timp, lobby-ul industriaşilor din Nord era atât de puternic, încât a asigurat menținerea produselor străine departe de piața internă prin tarife din ce în ce mai mari; din contră, materiile prime sau bunurile specializate (precum coloranții germani) erau importate în cantități mai mari ca niciodată pentru a alimenta industria americană. Dar, în timp ce valul de exporturi industriale ale țării constituia cea mai semnificativă schimbare, „revoluția transporturilor" a stimulat de asemenea exporturile de produse agricole americane. Cu prețul transportului unei banițe de grâu din Chicago la Londra coborând de la 40 de cenți la zece cenți în jumătatea de secol de dinainte de 1900, produsele agricole americane ajungeau dincolo de Atlantic. Exporturile de porumb au culminat în 1897 la 212 milioane

de banițe; acest val a inclus şi cereale şi făină, carne şi produse din carne[522].

Consecințele acestei transformări comerciale au fost, desigur, în principal economice, dar au început să afecteze şi relațiile internaționale. Hiperproductivitatea fabricilor americane a provocat o teamă generalizată că până şi enorma sa piață internă ar putea fi curând incapabilă să absoarbă aceste bunuri şi a determinat grupuri de interese puternice (fermierii din Vestul Mijlociu şi producătorii de oțel din Pittsburgh) să preseze guvernul să acorde tot felul de ajutoare pentru a deschide sau cel puțin a păstra deschise piețele de peste ocean. Agitația pentru menținerea unor „porți deschise" în China şi marele interes față de transformarea Statelor Unite în forța economică dominantă din America Latină erau doar două dintre manifestările acestei preocupări de a extinde cota țării din comerțul mondial[523]. Între 1860 şi 1914, Statele Unite şi-au sporit exporturile de mai bine de şapte ori (de la 334 de milioane de dolari la 1896 de miliarde de dolari). Confruntându-se cu această avalanşă de alimente americane ieftine, fermierii din Europa continentală se agitau pentru tarife mai mari – pe care de obicei le şi obțineau; în Marea Britanie, care deja îşi sacrificase cultivatorii de cereale pe altarul liberului schimb, valul de utilaje şi de fier şi oțel americane era alarmant. În timp ce jurnalistul W.T. Stead scria, lugubru, despre „americanizarea lumii" – expresia a fost titlul cărții sale din 1902 –, Kaiserul Wilhelm şi alți lideri europeni sugerau necesitatea unirii forțelor împotriva colosului comercial american „nedrept"[524].

Poate şi mai destabilizator, deşi mai puțin înțeles, a fost impactul Statelor Unite asupra sistemului financiar mondial şi asupra fluxurilor monetare. Deoarece avea un surplus atât de mare în comerțul cu Europa, deficitul acesteia din urmă a trebuit echilibrat prin transferuri de capital – alăturându-se imensului curent de investiții europene directe în industria, utilitățile şi serviciile Statelor Unite (care totalizau în jur de

şapte miliarde de dolari în 1914). Deşi o parte a acestui flux de lingouri orientat spre vest era inversat prin încasări din investiţiile europene şi prin plăţile americane pentru servicii precum transportul maritim şi asigurările, fluxul era masiv şi creştea în mod constant; şi a fost agravată de politica Trezoreriei Statelor Unite de acumulare (şi apoi păstrare) a aproape o treime din stocul de aur al lumii. Mai mult, deşi Statele Unite deveniseră până în acest moment parte integrantă a unui sistem comercial global complet – cu deficit în ţările care furnizau materii prime şi cu un vast surplus în Europa –, structura lor financiară era subdezvoltată. Cea mai mare parte a comerţului exterior se făcea în lire sterline, de exemplu, iar Londra acţiona drept creditor de ultimă instanţă pentru aur. Fără să aibă o bancă centrală capabilă să controleze pieţele financiare, cu surprinzătoare intrări şi ieşiri regulate de fonduri între New York şi statele din zonele de prerie condiţionate exclusiv de recolta de grâne, iar aceasta la rândul ei de o climă schimbătoare, şi cu speculanţi capabili să perturbe nu doar sistemul monetar intern, ci şi frecventele cereri de aur de la Londra, Statele Unite în anii de dinainte de 1914 deveneau deja nişte foaie imense, dar imprevizibile, aţâţând, dar uneori şi răcorind foarte mult sistemul comercial al lumii. Criza bancară americană din 1907 (provocată de o încercare a speculanţilor de a acapara piaţa de cupru), cu impact ulterior la Londra, Amsterdam şi Hamburg, era doar un exemplu al modului în care Statele Unite afectau viaţa economică a celorlalte mari puteri, chiar înainte de Primul Război Mondial[525].

Această dezvoltare a puterii industriale americane şi a comerţului peste ocean a fost însoţită, poate inevitabil, de o diplomaţie mai hotărâtă şi de o retorică în stil american a *Weltpolitik*[526]. O înzestrare morală specială în comparaţie cu celelalte popoare, care făcea ca politica externă americană să fie superioară celei din Lumea Veche, se combina cu argumentele social-darwiniste şi rasiale şi cu stăruinţa

grupurilor de presiune industriale şi agricole pentru pieţe sigure de peste mări. Tradiţionala nelinişte, dacă nu cumva întotdeauna exagerată, în privinţa ameninţărilor faţă de doctrina Monroe era însoţită de apeluri către Statele Unite de a-şi împlini „destinul evident" dincolo de Pacific. Deşi încă trebuiau evitate alianţele încurcate, Statele Unite erau acum îndemnate de multe grupuri mterne să aplice o diplomaţie mult mai activistă – fapt care s-a şi întâmplat, sub administraţiile lui Mekinley şi (îndeosebi) Theodore Roosevelt. Disputa din 1895 cu Marea Britanie în privinţa graniţei Venezuelei – justificată în temeiul doctrinei Monroe – a fost urmată trei ani mai târziu de un război mult mai dramatic cu Spania din cauza problemei cubaneze. Pretenţia Washingtonului de a avea control exclusiv asupra Canalului Panama (spre deosebire de acordurile mai vechi cu Marea Britanie conform cărora controlul era împărţit în mod egal), redefinirea graniţei Alaskăi în ciuda protestelor canadienilor şi pregătirile din 1902–1903 ale flotei de război în Caraibe după acţiunile germanilor împotriva Venezuelei erau toate indicii ale faptului că hotărârea Statelor Unite nu putea fi contestată de nicio altă mare putere din emisfera vestică. Oricum, ca un „corolar" al acestui fapt, administraţiile americane s-au arătat dispuse să intervină prin presiuni diplomatice *şi* mijloace militare în ţări din America Latină precum Nicaragua, Haiti, Mexic şi Republica Dominicană atunci când comportamentul lor nu se conforma normelor Statelor Unite.

Dar trăsăturile cu adevărat inedite ale politicii externe americane în această perioadă au fost intervenţiile sale şi participarea la evenimentele *din afara* emisferei vestice. Participarea sa la Conferinţa de la Berlin în 1884–1885 fusese aberantă şi confuză: după discursuri grandioase ale delegaţiei americane în favoarea liberului schimb şi a porţilor deschise, tratatul ulterior nu a mai fost ratificat. Chiar şi în 1892, ziarul *The New York Herald* propunea abolirea

Departamentului de Stat, din moment ce avea de întreprins atât de puține acțiuni peste mări[527]. Războiul cu Spania din 1898 a schimbat toate acestea, nu doar prin faptul că a oferit Statelor Unite o poziție în vestul Pacificului (Filipine), ceea le-au transformat, de asemenea, într-un fel de putere colonială în Asia, ci şi prin stimularea carierei politice a celor care favorizaseră o politică asertivă. Nota privind „porților deschise" a secretarului de stat Hay din anul următor a fost unul dintre primele indicii ale faptului că Statele Unite doreau să aibă un cuvânt de spus în China, la fel şi prezența a 2500 de soldați americani în armata internațională trimisă să restaureze ordinea în China în 1900. Roosevelt s-a arătat şi mai dispus să se angajeze în *grosse Politik*, acționând ca mediator în discuțiile care au dus la încetarea Războiului Ruso-Japonez, insistând asupra participării americane la conferința din 1906 în privința Marocului şi negociind cu Japonia şi cu alte puteri în încercarea de a menține „porțile deschise" în China[528]. O mare parte dintre aceste lucruri au reflectat, în opinia specialiştilor de mai târziu, nu atât un calcul la rece al intereselor reale ale țării în lume, cât mai curând imaturitatea stilului de politică externă şi naivitatea etnocentristă şi o dorință de a impresiona publicul atât în țară, cât şi peste hotare – trăsături care aveau să complice pe viitor o politică externă americană „realistă"[529]; dar, chiar dacă acest lucru era adevărat, Statele Unite nu erau singure în această epocă de emfază imperialistă şi mândrie națională. În orice caz, exceptând problemele din China, acest gen de activism diplomatic nu a fost menținut de succesorii lui Roosevelt, care au preferat să țină Statele Unite departe de evenimentele internaționale ce aveau loc în afara emisferei vestice.

Odată cu aceste acțiuni diplomatice au avut loc şi creşteri ale cheltuielilor pentru armament. Din cele două servicii, marina a primit cei mai mulți bani, din moment ce era prima linie a apărării în eventualitatea unui atac extern (sau a unei

provocări la adresa doctrinei Monroe) şi de asemenea cel mai util instrument pentru a sprijini diplomaţia americană şi comerţul în America Latină, în Pacific şi în alte zone. Deja la sfârşitul anilor 1880 începuse reconstrucţia flotei, care a luat avânt în timpul Războiului Hispano-American. Din moment ce victoriile navale uşoare din acest conflict păreau să justifice argumentele amiralului Mahan şi lobby-ul pentru „o marină mare" şi din moment ce strategii îşi făceau griji privind posibilitatea unui război cu Marea Britanie şi apoi, începând din 1898, cu Germania, flota de război a fost consolidată constant. Obţinerea bazelor în Hawaii, Samoa, Filipine şi Caraibe, folosirea navelor militare în scopuri „poliţieneşti" în America Latină şi gestul spectaculos al lui Roosevelt de a-şi trimite „marea flotă albă" în jurul lumii în 1907 păreau toate să evidenţieze importanţa puterii maritime.

În consecinţă, în timp ce cheltuielile navale de 22 de milioane de dolari în 1890 au reprezentat doar 6,9% din cheltuielile federale totale, cei 139 de milioane de dolari alocaţi marinei în 1914 reprezentau 19%[530]. Nu toţi aceşti bani au fost bine cheltuiţi – erau prea multe baze interne pentru flote (rezultatul presiunilor politice locale) şi prea puţine nave de escortă –, dar rezultatul a fost impresionant. Deşi considerabil mai mică decât Royal Navy şi cu mai puţine nave de război de tip cuirasat decât Germania, marina Statelor Unite era a treia ca mărime din lume în 1914. Nici chiar construirea Canalului Panama controlat de americani nu i-a oprit pe strategii americani să îşi bată capul cu dilema dacă să împartă flota în două ori să lase una din liniile de coastă ale ţării expusă: iar rapoartele unor ofiţeri din aceşti ani indică o suspiciune oarecum paranoică faţă de puterile străine[531]. De fapt, având în vedere apropierea de Marea Britanie de la cumpăna dintre secole, Statele Unite erau în siguranţă şi, chiar dacă se temeau de ascensiunea puterii maritime germane, aveau mult mai puţine motive de

îngrijorare în această privință decât celelalte puteri majore[532].

Dimensiunea redusă a forțelor armate americane a fost în multe sensuri o reflectare a acestei securități. Şi armata fusese stimulată de războiul cu Spania, cel puțin în măsura în care populația şi-a dat seama cât de minusculă, cât de dezorganizată era Garda Națională şi cât se apropiase de dezastru prima campanie din Cuba[533]. Însă nici triplarea dimensiunii armatei după 1900 şi nici însărcinările adiționale ale garnizoanelor din Filipine şi din alte părți nu au făcut ca armata să pară mai puțin insignifiantă în comparație până şi cu cea a unor țări europene de dimensiune medie precum Serbia sau Bulgaria. Chiar mai mult decât Marea Britanie, Statele Unite se încăpățânau în antipatia lor de tip *laissez-faire* față de armatele permanente de masă şi evitau obligațiile militare fixe față de aliați. Mai puțin de 1% din produsul său național brut era destinat apărării. Aşadar, în pofida activităților sale imperialiste din perioada 1898–1914, a rămas ceea ce sociologul Herbert Spencer a catalogat drept societate „industrială", nu una „militară", ca Rusia. Din moment ce mulți istorici au sugerat că „ascensiunea superputerilor" a început în această perioadă, merită observate *diferențele* impresionante dintre Rusia şi Statele Unite în pragul Primului Război Mondial. Prima deținea o armată de linia întâi de aproape zece ori mai mare ca a celeilalte; însă Statele Unite produceau de şase ori mai mult oțel, consumau de zece ori mai multă energie şi aveau o producție industrială totală de patru ori mai mare (la nivel *per capita*, erau de şase ori mai productive)[534]. Nu este nicio îndoială că Rusia părea mai puternică oricărui stat-major european dacă se gândea la războaiele purtate cu uşurință implicând masele de trupe disponibile; dar, după toate celelalte criterii, Statele Unite erau puternice şi Rusia slabă.

Statele Unite deveniseră cu certitudine o mare putere. Însă nu făceau parte din sistemul marilor puteri. Diviziunea

competențelor între preşedinție şi Congres nu doar făcea aproape imposibilă o politică de alianță activă, ci era de asemenea clar că nimeni nu prefera să renunțe la situația existentă de izolare, foarte confortabilă. Despărțită de. iile națiuni puternice prin mii de mile de ocean, deținând o armată neglijabilă, mulțumite că au obținut supremația în emisfera vestică şi, cel puțin după plecarea lui Roosevelt, mai puțin dornice să se implice în diplomația mondială, Statele Unite încă se aflau, în 1913, pe marginea sistemului marilor puteri. Şi, din moment ce majoritatea celorlalte țări după 1906 îşi mutau atenția de la Asia şi Africa la evoluțiile din Balcani şi din Marea Nordului, poate nu era surprinzător că aveau tendința să perceapă Statele Unite ca pe un factor mai puțin important în balanțele de putere internaționale decât fusese la cumpăna dintre secole. Aceasta era încă una dintre presupunerile frecvent vehiculate în perioada premergătoare anului 1914 şi pe care Marele Război avea să le infirme.

Alianțele şi deplasarea către război: 1890–1914

Al treilea şi ultimul element necesar pentru a înțelege modul în care se schimba sistemul marilor puteri în aceste decenii constă în examinarea volatilei diplomații a alianțelor de la moartea lui Bismarck până la izbucnirea Primului Război Mondial. Fiindcă, deşi în anii 1890 au avut loc conflicte la scară relativ mică (Războiul Sino-Japonez, Războiul Hispano-American, Războiul Burilor) şi mai târziu confruntarea mai amplă, deşi localizată, din Războiul Ruso-Japonez, tendința generală după această perioadă a fost de „rigidizare" a blocurilor de alianță, în termenii lui Félix Gilbert[535]. Acest lucru a fost însoțit de faptul că majoritatea

guvernelor se aşteptau ca, în eventualitatea următorului mare război, să facă parte dintr-o coaliție. Acest fapt avea să intensifice şi să complice evaluările puterii naționale relative, din moment ce aliații aduceau atât dezavantaje, cât şi beneficii.

Tendința spre o diplomație a alianțelor nu a afectat, desigur, îndepărtata Americă la acea vreme şi a influențat Japonia doar regional, prin alianțele anglo-japoneze din 1902 şi 1905. Dar diplomația alianțelor a afectat din ce în ce mai mult toate marile puteri, chiar şi Insulele Britanice, din cauza temerilor şi rivalităților reciproce care au luat naştere în aceşti ani. Această creare a unor alianțe militare fixe pe timp de pace – rar întâlnite, dacă au existat vreodată – a fost lansată de Bismarck în 1879, când el a căutat să „controleze" politica externă a Vienei şi să țină la distanță Sankt-Petersburgul, stabilind alianța austro-germană. După calculele secrete ale cancelarului german, această mişcare urmărea de asemenea să îi determine pe ruşi să renunțe la „politica imprevizibilă"[536] şi să se întoarcă la Liga celor Trei împărați – ceea ce, pentru o vreme, au şi făcut; însă moştenirea mai durabilă a acțiunii lui Bismarck a fost că Germania s-a angajat să vină în ajutorul Austro-Ungariei în eventualitatea unui atac din partea ruşilor. În 1882, Berlinul încheiase şi cu Roma un tratat mutual asemănător în eventualitatea unui atac al francezilor, iar peste încă un an atât Germania, cât şi Austro-Ungaria încheiaseră o altă alianță secretă, prin care să ofere ajutor României împotriva unei agresiuni din partea ruşilor. Specialiştii în această diplomație insistă că Bismarck avea mai cu seamă în vedere țeluri pe termen scurt şi defensive – să îşi liniştească prietenii neliniştiți din Viena, Roma şi Bucureşti, să mențină Franța izolată diplomatic, să pregătească poziții „de rezervă" în cazul în care ruşii invadau Balcanii. Fără îndoială că acest lucru este adevărat; dar ideea este că *îşi luase angajamente* şi, în plus, deşi natura exactă a acestor tratate secrete nu era

cunoscută public, determinase atât Franța, cât şi Rusia să se îngrijoreze în privința izolării lor şi să suspecteze că marele păpuşar de la Berlin construise o coaliție formidabilă pentru a-i copleşi pe timp de război.

Deşi „sforile secrete" ale lui Bismarck la Sankt-Petersburg (aşa-zisul Tratat de Reasigurare din 1887) au împiedicat o separare formală între Germania şi Rusia, a fost ceva artificial şi disperat în aceste eforturi baroce şi înşelătoare ale cancelarului de a împiedica tendința constantă către o alianță franco-rusă la sfârşitul anilor 1880. Aspirațiile Franței de a recupera Alsacia şi Lorena, respectiv ale Rusiei de a se extinde în Europa de Est au fost descurajate mai cu seamă de teama de Germania. Nu exista alt partener *continental* de alianță important pentru niciuna din ele; iar beneficiile reciproce constând în împrumuturile şi armele franceze pentru Rusia, respectiv ajutorul militar rusesc pentru Franța erau atrăgătoare. Deşi diferențele ideologice dintre francezii burghezi şi regimul reacționar țarist au încetinit pentru o vreme această deplasare, retragerea lui Bismarck în 1890 şi acțiunile mai amenințătoare ale guvernului lui Wilhelm al II-lea au rezolvat problema. În 1894, Tripla Alianță a Germaniei, Austro-Ungariei şi Italiei fusese contrabalansată de Dubla Alianță franco-rusă, un angajament politic *şi* militar care avea să dureze tot atât timp cât Tripla Alianță[537].

Această nouă împrejurare părea să stabilizeze scena europeană pe mai multe planuri, între cele două blocuri de alianță a existat un echilibru aproximativ, îngreunând şi mai mult calcularea rezultatelor unui conflict între marile puteri, care devenea astfel şi mai puțin probabil. Scăpând de izolare, Franța şi Rusia au început să fie preocupate de Africa şi Asia. La acest lucru a contribuit diminuarea tensiunilor din Alsacia şi din Bulgaria; într-adevăr, în 1897, Viena şi Sankt-Petersburgul conveniseră să pună Balcanii deoparte[538]. Mai mult, Germania se îndrepta şi ea spre *Weltpolitik*, în timp ce

Italia, în maniera sa unică, se amesteca în Abisinia. Africa de Sud, Extremul Orient, Valea Nilului şi Persia au captat atenţia la jumătatea anilor 1890. Era de asemenea epoca „noului navalism”[539], toate puterile făcând eforturi pentru a-şi consolida flotele, convinse că marinele şi coloniile mergeau în mod natural mână în mână. Deloc surprinzător, acesta a fost aşadar deceniul când Imperiul Britanic, deşi în general distanţat de încurcăturile europene, a simţit că este supus celor mai mari presiuni, atât din partea unor vechi rivali precum Franţa şi Rusia, cât şi din partea unor noi concurenţi precum Germania, Japonia şi Statele Unite. În astfel de împrejurări, importanţa clauzelor militare ale blocurilor de alianţă europene părea din ce în ce mai puţin relevantă, din moment ce un război general pe continent nu avea să fie declanşat de evenimente precum ciocnirea anglo-franceză de la Fashoda (1898), Războiul Burilor sau încăierarea pentru concesiuni în China.

Şi totuşi, pe termen ceva mai lung, aceste rivalităţi imperiale aveau să afecteze relaţiile dintre marile puteri, chiar în contextul lor european. La cumpăna dintre secole, presiunile exercitate asupra Imperiului Britanic erau de aşa natură, încât unele cercuri din jurul ministrului Coloniilor Joseph Chamberlain au făcut apel la încetarea „splendidei izolări” şi la o alianţă cu Berlinul, în timp ce unii colegi miniştri, precum Balfour şi Lansdowne, începeau să accepte nevoia de compromisuri diplomatice. O întreagă serie de concesii făcute Statelor Unite în ce priveşte Canalului Panama, graniţa statului Alaska, pescuitul de foci etc. – deghizate sub sintagma *„rapprochement* anglo-american” – a eliminat Marea Britanie de pe o poziţie imposibil de menţinut în emisfera vestică şi, mai important, a modificat drastic ceea ce oamenii de stat din secolul al XIX-lea luaseră de hun: că relaţiile anglo-americane aveau să fie mereu reci, reticente şi uneori ostile[540], încheind alianţa anglo-japoneză din 1902, oamenii de stat britanici au sperat de asemenea să uşureze o

povară strategică grea în China, deşi cu preţul susţinerii Japoniei în anumite circumstanţe[541]. Iar în 1902–1903 au existat cercuri britanice influente care credeau că este posibil un compromis asupra chestiunilor coloniale cu Franţa, care demonstrase în timpul crizei anterioare de la Fashoda că nu are de gând să se implice într-un război din cauza Nilului.

Deşi toate aceste pregătiri au părut la început să privească doar afacerile din afara Europei, ele au afectat indirect poziţia marilor puteri în Europa. Soluţionarea dilemelor strategice ale Marii Britanii în emisfera vestică, plus sprijinul pe care l-ar fi obţinut din partea flotei japoneze în Extremul Orient, au eliminat o parte din presiunile asupra amplasării maritime a Royal Navy şi i-au crescut şansele de consolidare pe timp de război; iar aplanarea rivalităţilor anglo-franceze însemna un stimul şi mai puternic pentru securitatea navală britanică. Toate acestea afectau şi Italia, ale cărei linii de coastă erau pur şi simplu mult prea vulnerabile pentru ca ea să îşi permită să fie plasată într-o tabără opusă unei combinaţii anglo-franceze; în orice caz, la începutul secolului XX, Franţa şi Italia aveau motive întemeiate (financiare şi nord-africane) pentru a-şi îmbunătăţi relaţiile[542]. Oricum, dacă Italia se îndepărta de Tripla Alianţă, acest lucru era menit să afecteze certurile sale pe jumătate îngropate cu Austro-Ungaria. În sfârşit, chiar şi distanta alianţă anglo-japoneză avea să aibă repercusiuni asupra sistemului european de state, din moment ce a făcut improbabilă intervenţia unei a treia puteri, oricare ar fi fost aceasta, când Japonia s-a decis, în 1904, să someze Rusia privind viitorul Coreei şi al Manchuriei; în plus, când a izbucnit acest război, clauzele specifice[543] ale tratatului anglo-japonez *şi* alianţa franco-rusă au determinat ferm ca cele două „secundante", Marea Britanie, respectiv Franţa, să colaboreze una cu cealaltă pentru a evita să fie atrase direct în conflict. Nu a fost deloc surprinzător aşadar că izbucnirea ostilităţilor în Extremul Orient a determinat rapid Londra şi Parisul să îşi

încheie negocierile privind coloniile şi să finalizeze antanta din aprilie 1904[544]. Anii rivalității anglo-franceze, creată de ocuparea Egiptului de către britanici în 1882, luaseră sfârşit.

Era posibil ca nici măcar acest lucru să nu fi provocat faimoasa „revoluție diplomatică”[545] din 1904–1905 dacă nu intrau în scenă alți doi factori. Primul a fost intensificarea suspiciunii britanicilor şi francezilor față de Germania, ale cărei scopuri, deşi neclare, păreau ambițioase şi periculoase, deoarece cancelarul Bülow şi stăpânul său imperial Wilhelm al II-lea proclamau instaurarea „secolului german”. În 1902–1903, flota de larg, cu o structură şi o rază de acțiune care sugerau că a fost construită în principal cu gândul la Marea Britanie, făcea amiralitatea britanică să plănuiască contraatacuri. În plus, în timp ce obiectivele germane în privința Austro-Ungariei erau privite cu neliniște de către Paris, ambițiile sale în Mesopotamia nu erau agreate de imperialiştii britanici. Ambele țări constatau cu furie crescândă eforturile diplomatice ale lui Biilow de a încuraja un război în Extremul Orient în 1904 şi de a le atrage în el – caz în care Berlinul ar fi fost principalul beneficiar[546].

O influență şi mai mare asupra balanțelor şi relațiilor europene au avut-o impresionantele victorii navale şi militare japoneze din timpul războiului, ce au coincis cu tulburările generalizate din Rusia din 1905. Acum, când Rusia fusese pe neaşteptate retrogradată la statutul de putere de mâna a doua pentru câțiva ani, balanța militară din Europa s-a înclinat decisiv în favoarea Berlinului – împotriva căruia Franța avea acum mai puține şanse decât în 1870. Dacă a existat vreodată un moment favorabil pentru ca Germania să lovească spre vest, acesta ar fi fost probabil în vara anului 1905. Însă preocuparea Kaiserului pentru conflictele sociale interne, dorința sa de a îmbunătăți relațiile cu Rusia şi nesiguranța cu privire la britanici care îşi redesfăşurau navele de război din China spre apele teritoriale şi se gândeau dacă să le acorde ajutor francezilor în caz că

Germania avea într-adevăr să atace, toate au avut efect. În loc să se arunce într-un război, Berlinul a optat pentru victoriile diplomatice, forțându-şi duşmanul de moarte, ministrul de Externe francez Delcassé, să demisioneze şi insistând asupra unei conferințe internaționale pentru a limita pretențiile franceze în Maroc. Şi totuşi, rezultatele întâlnirii de la Algeciras, la care majoritatea participanților sprijineau pretenția Franței la o poziție specială în Maroc, au fost o confirmare devastatoare a măsurii în care scăzuse influența diplomatică a Germaniei din vremea lui Bismarck, chiar dacă puterea sa industrială, navală şi militară crescuse[547].

Prima criză marocană a readus rivalitățile internaționale din Africa pe continentul Europei. Această tendință a fost curând întărită de alte trei evenimente mai importante. Primul a fost antanta anglo-rusă din 1907 privind Persia, Tibetul şi Afganistanul, o afacere regională în sine, însă cu implicații mai largi, deoarece nu doar a eliminat acele dispute asiatice dintre Londra şi Sankt-Petersburg pe care toate puterile le luaseră în serios în secolul al XIX-lea, uşurând astfel apărarea Indiei de către britanici, ci i-a făcut şi pe neliniştiții germani să vorbească despre „încercuirea" lor în Europa. Şi, cu toate că erau încă mulți britanici, în special în guvernul liberal, care *nu* se vedeau făcând parte dintr-o coaliție antigermană, cauza lor a fost slăbită de al doilea eveniment: încinsă „cursă navală" anglo-germană din 1908-1909 ce a urmat altei intensificări a programului de construcții navale al lui Tirpitz şi a temerilor britanice că şi-ar pierde supremația navală chiar în Marea Nordului. Când eforturile britanice din următorii trei ani de a reduce această concurență s-au lovit de cererea germanilor ca Londra să rămână neutră în eventualitatea unui război european, suspicioşii britanici au dat înapoi. Ei şi francezii urmăriseră cu neliniște criza din Balcani din 1908–1909, când indignarea ruşilor față de anexarea formală a provinciilor

Bosnia-Herțegovina de către Austro-Ungaria a dus la cererea germanilor ca Rusia să accepte acel *fait accompli* ori să suporte consecințele[548]. Slăbiți după recentul lor război cu Japonia, ruşii s-au supus. Dar această intimidare diplomatică a determinat în Rusia o reacție patriotică, o creştere a cheltuielilor pentru apărare şi hotărârea de a se agăța mai bine de aliați.

Aşadar, în ciuda încercărilor ocazionale de destindere între o capitală şi alta după 1909, tendința spre „rigidizare" s-a accentuat. A doua criză marocană din 1911, când britanicii au intervenit cu fermitate în favoarea Franței şi împotriva Germaniei, a produs o intensificare a sentimentelor patriotice în ambele țări şi creşteri enorme ale dimensiunii armatelor acestora pe măsură ce naționaliştii vorbeau deschis despre conflictul care avea să vină, în timp ce în Marea Britanie criza determinase guvernul să îşi confrunte planurile militare şi navale divergente în eventualitatea participării la un război european[549]. Un an mai târziu, eşecul misiunii diplomatice la Berlin a ministrului britanic, Lord Haldane, şi dezvoltarea în continuare a flotei germane conduseseră Londra la acordul naval de compromis anglo-francez din noiembrie 1912. La acea vreme, un atac oportunist asupra Turciei din partea forțelor italiene fusese imitat de statele din Liga Balcanică, care aproape că au eliminat Imperiul Otoman din Europa înainte ca membrii ei să se certe în privința câştigurilor. Această renaştere a secularei „probleme răsăritene" a fost cel mai serios eveniment dintre toate, parțial fiindcă strădaniile pătimaşe ale statelor balcanice rivale de a obține avantaje nu puteau fi cu adevărat controlate de marile puteri şi parțial fiindcă unele dintre noile evoluții păreau să amenințe interesele vitale ale unora din aceste puteri: ascensiunea Serbiei alarma Viena, perspectiva creşterii influenței militare germane asupra Turciei îngrozea Sankt-Petersburgul. Când asasinarea arhiducelui Ferdinand în iunie 1914 a provocat acțiunile Austro-Ungariei împotriva Serbiei, iar ulterior

contramişcări ruse, s-a confirmat vechiul clişeu că moartea arhiducelui nu a fost decât scânteia care a declanşat explozia[550].

Asasinatul din iunie 1914 este unul dintre cele mai cunoscute exemple din istorie al unui anumit eveniment care a declanşat o criză generală, iar apoi un război mondial. Pretenţiile Austro-Ungariei asupra Serbiei, respingerea răspunsului conciliant al sârbilor şi atacul asupra Belgradului au dus la mobilizarea ruşilor pentru a veni în ajutorul aliatului sârb. Dar aceasta, la rândul său, a determinat Statul-Major german să exercite presiuni pentru implementarea imediată a planului Schlieffen – altfel spus, lovitura preventivă spre vest, prin Belgia, împotriva Franţei, ceea ce a avut efectul de a-i aduce în scenă pe britanici.

Deşi fiecare dintre marile puteri în această criză a acţionat conform intereselor sale naţionale, este adevărat şi că decizia lor de a intra în război fusese afectată de planurile operaţionale existente. Începând din 1909, germanii s-au angajat faţă de Austro-Ungaria, nu doar diplomatic, ci şi militar, într-o măsură pe care Bismarck nu o preconizase vreodată. Mai mult, planurile operaţiunilor germane implicau acum un asalt masiv şi imediat asupra Franţei, prin Belgia, oricare ar fi fost cauza exactă a războiului. Dimpotrivă, strategii militari ai Vienei încă oscilau între diversele fronturi, însă hotărârea de a da prima lovitură în Serbia se accentua tot mai mult. Stimulată de fondurile francezilor, Rusia s-a angajat la o mobilizare mai rapidă ca niciodată şi la o lovitură spre vest în caz de război; în acelaşi timp, cu o motivaţie şi mai neînsemnată, francezii au adoptat în 1911 faimosul plan XVII, implicând o năvălire precipitată în Alsacia şi Lorena. Şi, în timp ce posibilitatea ca Italia să lupte alături de partenerii săi din Tripla Alianţă se diminuase acum considerabil, o intervenţie militară britanică în Europa devenise cu atât mai probabilă în eventualitatea unui atac german asupra Belgiei şi Franţei. Inutil să mai spunem că în cadrul fiecăruia dintre

statele-majore generale exista presupunerea indiscutabilă că *viteza* era esențială; altfel spus, de îndată ce exista posibilitatea unei ciocniri, erau vitale mobilizarea forțelor şi transportarea lor până la graniță şi peste graniță înainte ca inamicul să aibă şansa să facă acelaşi lucru. Dacă acest lucru se întâmpla mai ales în Germania, unde armata se angajase să dea o lovitură decisivă în vest şi apoi să se întoarcă spre est pentru a-i întâmpina pe ruşii care se mişcau mai lent, acelaşi tip de raționament predomina şi în celelalte țări. Dacă şi când avea să se producă o criză cu adevărat semnificativă, diplomații nu aveau să beneficieze de prea mult timp înainte ca strategii să preia inițiativa[551].

Ideea cu toate aceste planuri nu era doar că ele par, privite retrospectiv, ca un şir de piese de domino care urmau să se prăbuşească imediat ce cădea prima dintre ele. Important era şi faptul că, din moment ce un război al coaliților era mult mai probabil decât în 1859, spre exemplu, sau decât în 1870, şi şansele ca acest conflict să se prelungească erau mult mai mari, deşi puțini contemporani par să fi realizat acest lucru. Celebra eroare de judecată că războiul început în iulie/august 1914 avea să se încheie „până la Crăciun" a fost justificată de obicei prin neanticiparea faptului că artileria cu tragere rapidă şi mitralierele făceau imposibil un război de manevră şi forțau masele de trupe în tranşee, de unde rareori puteau fi deplasate; şi că recurgerea apoi la bombardamente prelungite ale artileriei şi uriaşele ofensive ale infanteriei nu ofereau nicio soluție, din moment ce bombardarea nu făcea decât să scurme țărâna şi să îi dea duşmanului posibilitatea de a depista unde avea loc atacul[552]. În mod foarte asemănător, se susține că amiralitățile Europei au interpretat şi ele greşit războiul ce avea să vină, pregătindu-se pentru o confruntare decisivă a flotelor de război şi neapreciind corect faptul că contururile geografice ale Mării Nordului şi Mării Mediterane, precum şi armele mai noi (mine, torpile şi submarine) vor îngreuna cu adevărat

operațiunile flotelor în stil tradițional[553]. Atât pe mare, cât şi pe uscat, o victorie uşoară aşadar era improbabilă din motive tehnice.

Desigur, toate acestea sunt adevărate, dar trebuie puse în contextul sistemului de alianțe în sine[554]. La urma urmei, dacă ruşilor li s-ar fi permis să atace doar Austro-Ungaria sau dacă germanilor li s-ar fi permis o reluare a războiului din 1870 împotriva Franței în timp ce toate celelalte puteri ar fi rămas neutre, perspectivele victoriei (deşi puțin întârziată) par incontestabile. Dar aceste coaliții însemnau că, deşi unul dintre statele beligerante era grav afectat în luptă într-o campanie sau vedea că resursele sale sunt inadecvate pentru a susține în continuare conflictul, el era încurajat să rămână în luptă cu speranța – şi promisiunea – că va primi ajutor din partea aliaților. Anticipând puțin, Franța cu greu ar fi putut continua după dezastruoasa ofensivă a lui Nivelle şi după răzmerițele din 1917, Italia nu ar fi putut evita colapsul după înfrângerea de la Caporetto din 1917, iar Imperiul Austro-Ungar cu greu ar fi putut continua după pierderile îngrozitoare suferite în 1916 (sau chiar după eşecurile din 1914 din Galiția şi Serbia) dacă fiecare dintre ele nu ar fi primit la timp sprijin din partea aliaților. Astfel, sistemul alianțelor în sine aproape garanta că războiul *nu* avea să fie uşor de decis şi însemna la rândul său că victoria în acest duel îndelungat s-ar îndrepta – ca şi în marile războaie de coaliție din secolul al XVIII-lea – către tabăra cu cele mai reuşite combinații de resurse militare/navale *şi* financiare/industriale/tehnologice.

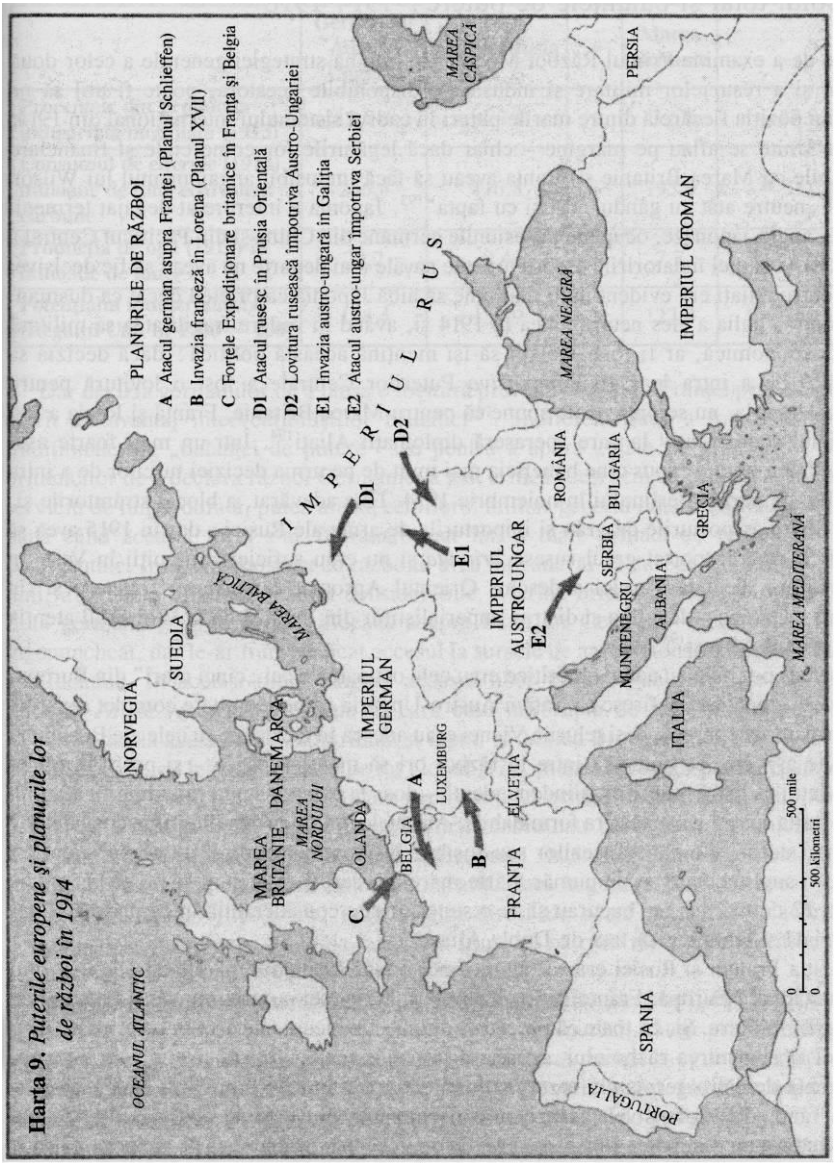

Harta 9. Puterile europene şi planurile lor de război în 1914

Războiul total şi balanţele de putere: 1914–1918

Înainte de a examina Primul Război Mondial în lumina strategiei generale a celor două coaliţii şi a resurselor militare şi industriale disponibile acestora, poate fi util să ne amintim poziţia fiecăreia dintre marile puteri în cadrul sistemului internaţional din 1914. Statele Unite se aflau pe margine – chiar dacă legăturile lor comerciale şi financiare favorabile cu Marea Britanie şi Franţa aveau să facă imposibil angajamentul lui Wilson de a fi „neutre atât cu gândul, cât şi cu fapta”[555]. Japonia a interpretat degajat termenii alianţei anglo-japoneze, ocupând posesiunile germane din China şi din Pacificul Central; nici aceasta şi nici îndatoririle escortelor sale navale mai departe nu aveau să fie decisive, însă pentru Aliaţi era evident mult mai bine să aibă Japonia ca prieten decât ca duşman. Din contră, Italia a ales neutralitatea în 1914 şi, având în vedere fragilitatea sa militară şi socioeconomică, ar fi fost înţelept să îşi menţină această politică: dacă decizia sa din 1915 de a intra în război *împotriva* Puterilor Centrale a fost o lovitură pentru Austro-Ungaria, nu se prea poate spune că pentru Marea Britanie, Franţa şi Rusia a fost beneficiul semnificativ la care speraseră diplomaţii Aliaţi[556]. Într-un mod foarte asemănător, era greu de spus cine beneficia mai mult de pe urma deciziei turcilor de a intra în război de partea Berlinului în noiembrie 1914. Este adevărat, a blocat strâmtorile şi, prin urmare, exporturile de grâu şi importurile de arme ale Rusiei; dar în 1915 avea să fie dificil de transportat grâul rusesc *oriunde* şi nu erau suficiente muniţii în Vest. În acelaşi timp, decizia

Turciei a deschis Orientul Apropiat expansiunii franceze şi (în special) britanice – deşi le-a şi distras imperialiştilor din India şi de la Whitehall atenţia de la frontul de vest[557].

Aşadar, poziţiile cu adevărat critice erau cele ocupate de cei „cinci mari" din Europa, în această etapă este nefiresc să tratăm Austro-Ungaria ca pe o entitate complet separată de Germania, deoarece, deşi ţelurile Vienei erau adesea în dezacord cu cele ale Berlinului în multe aspecte, ea putea să intre în război ori să menţină pacea – şi probabil putea supravieţui ca mare putere cvasiindependentă – doar la comanda puternicului său aliat[558]. Combinaţia austro-germană era formidabilă. Armatele lor din prima linie erau considerabil mai mici decât cele ale francezilor sau ruşilor, însă operau pe linii interne eficiente şi puteau fi suplimentate cu un număr foarte mare de recruţi. Aşa cum se poate vedea din tabelul 22 de mai jos, se bucurau şi de o superioritate considerabilă în ce priveşte forţa industrială şi tehnologică faţă de Dubla Alianţă.

Poziţia Franţei şi Rusiei era, desigur, exact opusă. Separate una de alta de mai bine de jumătate din Europa, Franţei şi Rusiei avea să le fie (cel puţin) greu să îşi coordoneze strategiile militare. Şi, cu toate că păreau să deţină conducerea detaşat în ce priveşte forţa armatei la izbucnirea războiului, aceasta a fost diminuată, în primul rând, de folosirea inteligentă de către germani a rezerviştilor instruiţi în luptele din prima linie, iar în al doilea rând, după ofensivele franco-ruse nechibzuite din toamna anului 1914. Acum, când victoria nu mai putea fi uşoară, era din ce în ce mai probabil că se va îndrepta către cel mai puternic; iar indicii industriali nu erau încurajatori. Dacă francezii şi ruşii s-ar fi implicat singuri într-un război îndelungat, „total" împotriva Puterilor Centrale, este dificil de conceput o victorie a lor.

Tabelul 22. *Comparații industriale/tehnologice între alianțele din 1914 (preluate din tabelele 15-18,* supra)

	Germania / Austro-Ungaria	Franța/ Rusia	+	Marea Britanie	
Procentele din producția industrială mondială (1913)	19,2%	14,3%	+	13,6%	= 21,9%
Consumul de energie (1913), milioane de tone echivalent cărbune	236,4	116,8	+	195,0	= 311,8
Producția de oțel (1913) în milioane de tone	20,2	9,4	+	7,7	= 17,1
Potențialul industrial total (Regatul Unit în 1900 = 100)	178,4	133,9	+	127,2	= 261,1

Dar decizia germanilor de a lansa o lovitură preventivă asupra Franței prin Belgia le-a oferit un avantaj intervenționiştilor britanici[559]. Indiferent dacă a fost din motivele tradiționale ale „balanței de putere" sau pentru a apăra „biata Belgie mică", decizia britanicilor de a declara război Germaniei a fost critică, deşi armata britanică, mică şi cu serviciu de lungă durată, putea afecta echilibrul militar general doar marginal – cel puțin până când această forță s-ar fi transformat într-o mare armată de recruți pe liniile continentale. Însă, din moment ce războiul avea într-adevăr să dureze mai mult de câteva luni, avantajele britanicilor erau considerabile. Marina britanică putea să neutralizeze liota germană şi să impună o blocadă asupra Puterilor Centrale – ceea ce nu le-ar fi îngenuncheat, dar le-ar fi împiedicat accesul la sursele de aprovizionare din afara Europei continentale. În acelaşi timp, asigura accesul liber la surse de aprovizionare pentru Puterile Aliate (exceptând situația în care erau întrerupte de campania submarinelor U-boot); iar la acest avantaj contribuia şi faptul că Marea Britanie era o țară comercială atât de bogată, cu legături extinse pe tot globul şi cu imense investiții peste ocean,

dintre care cel puțin unele puteau fi lichidate pentru a plăti achizițiile în dolari. Din punct de vedere diplomatic, aceste legături peste mări însemnau că decizia britanicilor de a interveni a influențat acțiunea Japoniei în Extremul Orient, declarația de neutralitate a Italiei (şi schimbarea ulterioară a direcției) şi atitudinea în general binevoitoare a Statelor Unite. Cum era şi firesc, mai mult sprijin direct de peste mări a fost acordat de dominioanele suverane şi de India, ale cărei trupe au pătruns rapid în imperiul colonial al Germaniei şi apoi au luptat împotriva Turciei.

În plus, resursele industriale şi financiare încă imense ale Marii Britanii puteau fi utilizate în Europa, atât prin contractarea unor împrumuturi, cât şi prin trimiterea de muniții către Franța, Belgia, Rusia şi Italia şi prin aprovizionarea şi remunerarea marii armate, pentru ca aceasta să fie folosită de Haig pe frontul de vest. Indicii economici din tabelul 22 arată importanța intervenției britanice în termeni de putere.

În mod cert, aceasta însemna mai curând o superioritate semnificativă decât una copleşitoare a materialului posedat de Aliați, iar adăugarea Italiei în 1915 nu înclina prea mult în plus balanța în favoarea lor. Şi totuşi, dacă victoria într-un război prelungit al marilor puteri se îndrepta de obicei către coaliția cu cea mai mare bază productivă, apare întrebarea evidentă privind motivul pentru care Aliații nu reuşeau să domine nici chiar după doi sau trei ani de luptă – iar în 1917 erau chiar în pericol de a pierde – şi de ce au considerat ei vital atunci să obțină intrarea Statelor Unite în conflict.

O parte a răspunsului trebuie să fie că domeniile în care erau puternici Aliații nu prea puteau determina o victorie rapidă sau decisivă asupra Puterilor Centrale. Imperiul colonial german în 1914 era atât de nesemnificativ din punct de vedere economic încât (în afară de fosfații din Nauru) pierderea sa însemna foarte puțin. Eliminarea comerțului german peste mări a adus cu siguranță mai multe prejudicii,

însă nu în măsura în care şi-au imaginat adepţii britanici ai „influenţei puterii maritime”; deoarece exporturile germane erau redistribuite pentru producţia de război, blocul Puterilor Centrale era aproape independent din punct de vedere economic în privinţa produselor alimentare cu condiţia să îşi menţină sistemul de transport, cuceririle militare (de exemplu, minereurile luxemburgheze, grâul şi petrolul româneşti) anulau o mare parte din penuria de materii prime, iar alte provizii veneau prin ţările vecine neutre. Blocada maritimă a avut efect, însă doar aplicată în coroborare cu presiuni militare pe toate fronturile şi chiar şi atunci a funcţionat foarte lent. În sfârşit, cealaltă armă tradiţională din arsenalul britanic, operaţiunile periferice pe liniile Războiului Peninsular din 1808–1814, nu putea fi folosită împotriva coastei germane, din moment ce apărarea sa pe uscat şi pe mare era impresionantă; iar când a fost folosită împotriva unor puteri mai slabe – la Gallipoli, de exemplu, sau la Salonic –, eşecurile operaţionale ale Aliaţilor şi armele mai noi (câmpurile de mine, bateriile de artilerie cu tragere rapidă de pe ţărm) ale armatei aflate în defensivă au anihilat impactul sperat. Ca şi în al Doilea Război Mondial, fiecare căutare a punctului sensibil al coaliţiei inamice îndepărta trupele Aliaţilor de lupta din Franţa[560].

Aceleaşi observaţii se pot face şi privitor la copleşitoarea superioritate navală a Aliaţilor. Geografia Mării Nordului şi a Mării Mediterane însemna că principalele linii de comunicaţie ale Aliaţilor erau în siguranţă *fără* ca ei să trebuiască să caute vasele inamicilor în zona porturilor sau să organizeze blocade riscant de aproape de ţărmurile lor. Dimpotrivă, era de datoria flotelor germană şi austro-ungară să le provoace pe cele anglo-franceze dacă voiau să obţină „supremaţia pe mare”; fiindcă, dacă rămâneau în port, erau inutile. Şi totuşi, niciuna din marinele Puterilor Centrale nu dorea să îşi trimită flotele de război practic într-o misiune sinucigaşă împotriva unor forţe mult superioare. Astfel, cele câteva

ciocniri navale de suprafață care au avut loc au fost confruntări întâmplătoare (de exemplu, Dogger Bank, Iutlanda) şi au fost importante din punct de vedere strategic doar în măsura în care au confirmat controlarea de către Aliați a rutelor maritime. Şansele unor confruntări ulterioare au fost diminuate de amenințarea ridicată asupra navelor de război reprezentată de mine, submarine şi avioane sau zepeline de recunoaştere, care îi făceau pe comandanții fiecărei tabere să se ferească, din ce în ce mai prudent, să îşi trimită flotele în larg, cu excepția situației în care se ştia că navele inamice se apropie de țărmul propriu (o situație extrem de improbabilă). Având în vedere această neputință în războiul de suprafață, Puterile Centrale au recurs treptat la atacurile cu submarine U-boot asupra vaselor comerciale aliate, ceea ce a reprezentat o amenințare mult mai serioasă; dar, prin însăşi natura sa, o campanie cu submarine împotriva comerțului era o treabă lentă, laborioasă, al cărei succes real putea fi măsurat doar comparând tonajul navelor comerciale pierdute cu tonajul celor lansate în şantierele navale ale aliaților – iar apoi cu numărul de submarine U-boot distrus. Nu era o formă de război care să promită victorii rapide[561].

Un al doilea motiv pentru neputința relativă a superiorității numerice şi industriale a Aliaților consta în însăşi natura eforturilor militare. Când fiecare tabără avea milioane de liupe întinse de-a lungul a sute de kilometri, era greu (iar în Europa de Vest imposibil) de obținut o singură victorie decisivă în maniera celor de la Jena sau Sadovâ; chiar şi „o mare lovitură" plănuită metodic şi pregătită cu luni înainte se dezintegra de obicei în sute de acțiuni la scară mică pe câmpul de luptă şi era de obicei însoțită de o întrerupere aproape totală a comunicațiilor. Deşi linia întâi putea oscila înainte şi înapoi în anumite secțiuni, absența mijloacelor de a realiza o pătrundere reală permitea fiecărei tabere să se mobilizeze şi să aducă rezerve, noi stocuri de proiectile,

sârmă ghimpată şi artilerie la timp pentru următoarea ciocnire care ducea tot într-un punct mort. Mult timp după începerea războiului, nicio armată nu a fost în stare să descopere cum să forțeze apărarea inamicului care se întindea de obicei *pe câțiva kilometri*, fără a se expune contraatacului nimicitor sau fără ca terenul să fie atât de plin de gropi din cauza bombardamentelor anterioare, încât să le fie dificil să avanseze. Nici chiar atunci când un asalt trecea de primele câteva linii de tranşee inamice, nu existau echipamente speciale pentru a exploata acest avantaj; liniile feroviare erau la kilometri distanță în spate, cavaleria era prea vulnerabilă (şi depindea de proviziile de nutreț), infanteriştii împovărați nu se puteau deplasa prea departe, iar categoria vitală a artileriei era restricționată de convoiul interminabil de căruțe cu provizii[562].

La această dificultate generală de a obține o victorie uşoară pe câmpul de luptă se mai adăuga şi faptul că Germania beneficia de două avantaje mai speciale. Primul era că prin înaintările copleşitoare în Franța şi Belgia din august/septembrie 1914 ocupase teren la altitudini mai mari, de unde se putea vedea linia frontului de vest. Din acel moment, cu rare excepții, precum cea de la Verdun, a rămas în defensivă în vest, forțând armatele anglo-franceze să atace în condiții nefavorabile şi cu forțe care, deşi superioare numeric, nu erau suficiente pentru a compensa acest dezavantaj de bază. În al doilea rând, beneficiile geografice ale poziției Germaniei, cu mijloace interne de comunicație bune între est şi vest, au compensat într-o oarecare măsură „încercuirea" sa de către aliați, permițându-le unor generali precum Falkenhayn şi Ludendorff să transfere diviziile de pe un front pe altul şi, la un moment dat, să trimită o întreagă armată care a traversat Europa Centrală într-o săptămână[563].

În consecință, în 1914, chiar în momentul când cea mai mare parte a armatei ataca în vest, Statul-Major prusac

redistribuia agitat două corpuri de armată pentru a-şi consolida frontul de est, expus. Această acțiune nu a fost o lovitură fatală în atacul spre vest, care oricum era nesigur din punct de vedere logistic[564]; şi i-a ajutat într-adevăr pe germani să contracareze prematura ofensivă rusă în Prusia Orientală, lansând o operațiune în jurul Lacurilor Mazuriene. Atunci când lupta sângeroasă de la Ypres din noiembrie 1914 l-a convins pe Falkenhayn că era imposibil să obțină o victorie uşoară în vest, încă opt divizii germane au fost transferate la comanda estică. Din moment ce forțele austro-ungare suferiseră o înfrângere umilitoare în campania siberiană şi nerealistul plan XVII al Franței din 1914 se înțepenise în Lorena cu pierderi de peste 600.000 de soldați, se părea că doar în ținuturile deschise ale Galiției şi Poloniei ruse se putea face o breşă – deşi nu era deloc clar dacă aceasta avea să fie o repetare a victoriei ruse asupra Austro-Ungariei de la Lenberg sau o repetare a victoriei germanilor de la Tannemberg/Lacurile Mazuriene. În timp ce armatele anglo-franceze luptau în vest, în 1915 (când francezii au mai pierdut 1,5 milioane de soldați, iar britanicii 300.000), germanii se pregăteau pentru o serie de lovituri ambițioase de-a lungul frontului de răsărit, în parte pentru a-i salva pe austro-ungarii asediați în Carpați, dar mai cu seamă pentru a distruge armata rusă. De fapt, aceasta din urmă era atât de mare şi mereu în creştere, încât distrugerea sa era imposibilă; dar până la sfârşitul anului 1915 ruşii suferiseră o serie de lovituri devastatoare provocate de germanii superiori din punct de vedere tactic şi logistic şi fuseseră alungați din Lituania, Polonia şi Galiția. În sud, forțelor austriece li se alăturaseră întăririle germane şi oportuniştii bulgari, invadând în cele din urmă Serbia. Nimic din ce au încercat Aliații din Vest în 1915 nu i-a ajutat cu adevărat pe ruşi şi nici nu a părut să afecteze blocul fortificat al Puterilor Centrale – nici campania de la Gallipoli, gestionată greşit din punct de vedere operațional, nici debarcarea zadarnică la

Salonic, nici atragerea Italiei în război[565].

În 1916, nechibzuita inversare a strategiei germane de către Falkenhayn – prin transferarea unităților spre vest cu scopul de a-i lovi mortal pe francezi prin asalturi repetate la Verdun – nu a făcut decât să confirme corectitudinea vechii politici. În timp ce un număr mare de divizii germane erau distruse în campania de la Verdun, ruşii au reuşit să îşi organizeze ultima mare ofensivă sub generalul Brusilov în est, în iunie 1916, împingând dezorganizata armată habsburgică înapoi în munții Carpați şi amenințând să o nimicească. Aproape în acelaşi timp, armata britanicilor condusă de Haig şi-a lansat masiva ofensivă în Somme, exercitând luni de zile presiuni asupra culmilor germane bine păzite. De îndată ce aceste operațiuni combinate ale Aliaților conduseseră la epuizarea campaniei de la Verdun (şi înlocuirea lui Falkenhayn cu Hindemburg şi Ludendorff la sfârşitul lunii august 1916), poziția strategică germană s-a îmbunătățit. Pierderile germane la Somme au fost grele, însă mai mici decât ale lui Haig; iar adoptarea unei atitudini defensive în vest le-a permis încă o dată germanilor să transfere trupe spre est, întărind forțele austro-ungare, apoi invadând România şi ulterior ajutându-i pe bulgari în sud[566].

În afară de aceste avantaje ale Germaniei constând în liniile interne, căile ferate eficiente şi pozițiile defensive bune, a existat şi chestiunea asociată a *sincronizării*. Resursele totale mai numeroase deținute de Aliați nu au putut fi mobilizate imediat în pentru a obține victoria. Administrația armatei ruse putea recruta întotdeauna valuri proaspete de soldați pentru a compensa pierderile repetate de pe câmpul de luptă, dar nu avea nici armele şi nici personalul necesare pentru a extinde această forță dincolo de o anumită limită. În vest, abia în 1916 armata lui Haig a totalizat mai mult de un milion de oameni şi chiar şi atunci britanicii au fost tentați să îşi distragă trupele în campanii din afara Europei, reducând astfel potențialele presiuni asupra Germaniei.

Aceasta însemna că, în primii doi ani de conflict. Rusia şi Franța au fost cele care au purtat pe umeri povara cea mai grea de a împiedica mecanismul militar german. Fiecare din ele luptase magnific, dar la începutul anului 1917 tensiunea îşi spunea cuvântul; campania de la Verdun adusese armata franceză aproape de limită, aşa cum au demonstrat-o asalturile pripite ale lui Nivelle în 1917; şi, cu toate că ofensiva lui Brusilov distrusese practic armata habsburgică din perspectiva forței de luptă, nu provocase niciun prejudiciu Germaniei în sine; dimpotrivă, solicitase şi mai mult căile ferate, proviziile de alimente şi finanțele statului rus, epuizând totodată şi o mare parte a efectivelor ruseşti instruite. În timp ce noile armate ale lui Haig compensau pentru extenuarea din ce în ce mai mare a francezilor, ele nu prevesteau o victorie a Aliaților în vest; şi, chiar dacă îşi irosea forțele în ofensive frontale, Germania tot putea să le susțină pe ale sale în Flandra, implicându-se în acelaşi timp şi în alte acțiuni zdrobitoare în est. În sfârşit, la sud de Alpi nu se putea aştepta niciun ajutor; acolo, italienii cereau acum disperați asistență.

Acest şablon al sacrificiilor militare, mai numeroase ca niciodată, făcute de fiecare tabără, a fost, inevitabil, egalat şi în sfera financiar-industrială – însă (cel puțin până în 1917) cu aceleaşi rezultate paralizante. S-au spus multe, în studii recente, despre modul în care Primul Război Mondial a galvanizat economiile naționale, aducând pentru prima dată industrii moderne în multe regiuni şi conducând la creşteri surprinzătoare în producția de armamente[567]. Şi totuşi, reflectând asupra acestui fapt, nu este deloc surprinzător. Din cauza lamentărilor liberalilor şi ale altora în privința costurilor cursei înarmării înainte de 1914, doar o proporție foarte mică (puțin peste 4% în medie) din venitul național era alocat armamentelor. Când apariția „războiului total" a produs creşterea acestei cifre la 25% sau 33% – altfel spus, când guvernele implicate în război au preluat comanda

decisivă asupra industriei, forței de muncă şi finanțelor –, era inevitabil ca producția de armament să ia avânt. Şi, din moment ce generalii *fiecărei* armate se plângeau cu amărăciune la sfârşitul anului 1914 şi începutul lui 1915 de „un deficit de proiectile" acut, a fost de asemenea inevitabil faptul că politicienii, temându-se de efectele unui astfel de impas, s-au aliat cu afaceriştii şi muncitorii pentru a produce bunurile dorite[568]. Având în vedere puterile statului birocratic modern de a lansa împrumuturi şi de a creşte impozitele, nu mai existau impedimentele fiscale în susținerea unui război îndelungat care paralizaseră statele secolului al XVIII-lea. În mod inevitabil, atunci, după o perioadă de reajustare la aceste noi condiții, producția de armament a luat avânt în toate țările.

Prin urmare, este important să ne întrebăm unde au manifestat puncte slabe economiile pe timp de război ale diverşilor combatanți, din moment ce era cel mai probabil ca aceasta să ducă la colaps, cu excepția situației în care aliații mai bine înzestrați ofereau ajutor. În această privință, nu vom acorda mult spațiu evaluării celor mai slabe dintre marile puteri, Austro-Ungaria şi Italia, din moment ce este clar că prima, deşi rezistând remarcabil de bine în campaniile sale îndelungate (în special pe frontul italian), ar fi fost învinsă în războiul cu Rusia dacă nu ar fi fost intervențiile militare repetate ale Germaniei care au transformat Imperiul Habsburgic mai mult ca oricând într-un satelit al Berlinului[569]; în timp ce Italia, care nu a avut nevoie nicăieri de un asemenea grad de asistență militară directă până la dezastrul de la Caporetto, era din ce în ce mai dependentă de aliații săi mai bogați şi mai puternici pentru provizii vitale de alimente, cărbune şi materii prime, pentru transportul maritim şi pentru împrumuturile de 2,96 miliarde de dolari cu care să poată plăti pentru muniții şi alte produse[570]. „Victoria" sa finală din 1918, ca şi înfrângerea şi disoluția, în cele din urmă, ale Imperiului Habsburgic, au

depins în esență de acțiunile şi deciziile luate în alte părți.

S-a afirmat[571] că în 1917 Italia, Austro-Ungaria şi Rusia intraseră în cursa spre colaps. Faptul că Rusia trebuia de fapt să fie prima care urma să se prăbuşească era cauzat, în mare parte, de probleme de care Roma şi Viena au fost scutite; prima: a fost expusă, de-a lungul a sute de kilometri de graniță, atacurilor dure ale armatei germane, mai eficiente; a doua: în august 1914 şi, desigur, după intrarea Turciei în război a fost strategic izolată şi astfel nu a putut niciodată să primească un ajutor militar sau economic din partea Aliaților îndeajuns de mare pentru a susține imensele eforturi ale mecanismului său de luptă. Când Rusia, asemenea celorlalți combatanți, a aflat că îşi epuiza stocurile de muniție de zece ori mai repede decât era estimat înainte de război, a trebuit să îşi crească masiv producția internă – care s-a dovedit a fi cu mult mai fiabilă decât aşteptarea comenzilor mult întârziate de peste mare, chiar dacă aceasta implica şi devierea resurselor în mâinile interesate ale industriaşilor de la Moscova. Dar impresionanta creştere a producției ruseşti de arme şi chiar a producției industriale şi agricole per ansamblu în primii doi ani şi jumătate de război au solicitat masiv sistemul inadecvat de transport, care oricum se descurca greu cu transportul trupelor, al nutrețului pentru cavalerie şi aşa mai departe. Prin urmare, stocurile de proiectile se adunau la kilometri distanță de front; produsele alimentare nu puteau fi transportate spre zonele deficitare, în special în oraşe; proviziile Aliaților zăceau luni întregi în port la Murmansk şi Arhanghelsk. Aceste inadvertențe de infrastructură nu puteau fi depăşite de neînsemnata şi ineficienta birocrație a Rusiei, iar din partea conducerii politice certărețe şi paralizate nu a venit cine ştie ce ajutor. Dimpotrivă, regimul țarist a contribuit la săparea propriei gropi prin politicile sale fiscale nechibzuite şi neechilibrate; după ce a desființat comerțul cu băuturi spirtoase (care genera o treime din venitul său), a avut

pierderi masive în sectorul feroviar (cealaltă mare sursă de venit a sa pe timp de pace) şi – spre deosebire de Lloyd George – a refuzat să crească impozitele pe venitul claselor mai bogate, statul a recurs la şi mai multe împrumuturi şi la tipărirea şi mai multor bancnote pentru a finanța războiul. Indicele prețurilor a urcat în spirală de la un nominal 100 în iunie 1914 la 398 în decembrie 1916 şi la 702 în iunie 1917, iar până în acel moment o combinație îngrozitoare de provizii alimentare necorespunzătoare şi inflație excesivă a declanşat o serie de greve[572].

Ca şi în producția industrială, performanța militară a Rusiei a fost onorabilă în primii doi sau trei ani de război – chiar dacă nu avea legătură cu imaginile futile de „compresor rusesc" zdrobind totul în calea lui prin Europa. Trupele sale au luptat în obişnuita manieră perseverentă, dură, înfruntând greutăți necunoscute în Vest; iar în lupta împotriva armatei austro-ungare, de la victoria de la Lenberg din septembrie 1914 la ofensiva executată strălucit de Brusilov, ruşii au avut permanent succes, la fel ca în campania lor din Caucaz împotriva turcilor. Totuşi, în lupta împotriva germanilor mai bine echipați şi care se deplasau mai repede, ruşii au avut parte doar de înfrângeri; însă chiar şi acest lucru trebuie pus în perspectivă, din moment ce pierderile înregistrate într-o campanie (de exemplu, cea de la Tannemberg/Lacurile Mazuriene în 1914 sau lupta din Carpați din 1915) au fost compensate prin recrutarea anuală a unui val nou de soldați, care erau atunci pregătiți pentru operațiunile din anul următor. Desigur, de-a lungul timpului, calitatea şi moralul armatei aveau să fie afectate de aceste pierderi grele – 250.000 de soldați la Tannenberg/Lacurile Mazuriene, un milion în primele bătălii din 1915 din Carpați, alți 400.000 când Mackensen a lovit în punga centrală poloneză, nu mai puțin de un milion în lupta din 1916 care a început cu ofensiva lui Brusilov şi s-a terminat cu dezastrul din România. La sfârşitul anului 1916, armata rusă suferise

pierderi constând în aproximativ 3,6 milioane de morți, grav bolnavi şi răniți şi alți 2,1 milioane ce fuseseră capturați de Puterile Centrale. Tot la acea vreme, se hotărâse să facă apel la recruții de categoria a doua (bărbați care erau singurii susținători ai familiei), ceea ce nu doar a produs răscoale țărăneşti uriaşe la sate, ci a adus în rândurile armatei şi sute de mii de recruți nemulțumiți şi înverşunați. Aproape la fel de importante erau numărul în scădere al subofițerilor instruiți, proviziile inadecvate de arme, muniție şi alimente de pe front, precum şi un sentiment tot mai accentuat de inferioritate față de mecanismul de război german, care părea să anticipeze toate intențiile ruşilor[573], să aibă o artilerie copleşitoare şi să se mişte mai repede ca oricine. De la începutul anului 1917, aceste înfrângeri repetate pe câmpul de luptă au interacționat cu mişcările din oraşe şi cu zvonurile că se împarte pământul, producând o dezintegrare masivă în rândul armatei. Ofensiva lui Kerensky din iulie 1917 – încă o dată, obținând inițial victorii asupra austriecilor, apoi zdrobită de contraatacul lui Mackensen – a fost lovitura finală. Armata, a conchis *Stavka*, „este pur şi simplu o adunătură imensă, epuizată, ponosită şi prost hrănită de oameni nervoşi uniți de dorința comună de pace şi dezamăgirea comună”[574]. Rusia nu se putea aştepta acum decât la înfrângere şi la o revoluție internă cu mult mai serioasă decât cea din 1905.

Este inutil să speculăm cât de aproape a fost Franța de a avea acelaşi destin la jumătatea anului 1917, când sute de mii de soldați s-au revoltat după ofensiva fără sens a lui Nivelle[575]; deoarece, în ciuda asemănărilor superficiale cu situația rusă, francezii posedau avantaje-cheie care îi țineau în luptă. Primul era un grad mult mai mare de unitate națională şi angajament de a-i împinge pe germani înapoi spre Rin – deşi chiar şi aceste sentimente ar fi putut dispărea dacă Franța ar fi luptat de una singură. Al doilea – şi probabil o diferență crucială – consta în faptul că Franța

putea beneficia de lupta într-un război *de coaliție* într-un mod în care Rusia nu putea. Din 1871, francezii ştiuseră că nu pot ține piept Germaniei de unii singuri; conflictul din 1914–1918 doar le-a confirmat acest raționament. Prin aceasta nu se vrea denigrarea contribuției franceze la război, nici în termeni militari şi nici economici, ci doar plasarea sa în context. Având în vedere că 64% din capacitatea de producție de fontă la nivel național, 24% din capacitatea de producție de oțel şi 40% din cea de cărbune au căzut rapid în mâinile germanilor, renaşterea industrială franceză de după 1914 a fost remarcabilă (sugerând, întâmplător, ce *s-ar fi putut* face în secolul al XIX-lea dacă ar fi existat angajamentul politic necesar). Fabrici mici şi mari au fost construite în întreaga Franță, unde lucrau femei, copii şi veterani şi chiar şi recruți care erau muncitori calificați, transferați înapoi din tranşee. Proiectanți tehnocrați, oameni de afaceri şi sindicate s-au alăturat într-un efort național de a produce cât mai multe proiectile, arme grele, aeronave, camioane şi tancuri. Valul producției rezultate l-a determinat pe un specialist să afirme că „Franța, mai mult decât Marea Britanie şi mult mai mult ca America, a devenit arsenalul democrației în Primul Război Mondial”[576].

Şi totuşi, această concentrare dezechilibrată asupra producției de armament – creşterea producției de mitraliere de 170 de ori şi a celei de puşti de 290 de ori – nu s-ar fi putut realiza dacă Franța nu s-ar fi bazat pe ajutorul britanic şi american, care a venit sub forma unui flux neîntrerupt de importuri de cărbune, cocs, fontă, oțel şi maşini-unelte, vitale pentru noua industrie a munițiilor; sub forma împrumuturilor anglo-americane de peste 3,6 miliarde de dolari, astfel încât Franța să poată plăti pentru toate materiile prime de peste mări; sub forma alocării unei cantități din ce în ce mai mari de transporturi britanice, fără de care o mare parte a acestui tranzit de bunuri nu s-ar fi putut realiza; şi sub forma aprovizionării cu produse

alimentare. Această ultimă categorie pare un defect curios într-o țară care pe timp de pace a produs întotdeauna un surplus agricol; însă francezii, ca toate celelalte state beligerante (cu excepția Marii Britanii), şi-au prejudiciat agricultura îndepărtând prea mulți oameni de pământ, rechiziționând cai pentru cavalerie sau pentru sarcini de transport ale armatei şi investind în explozibile şi artilerie în detrimentul îngrăşămintelor şi utilajelor agricole. În 1917, un an prost pentru recoltă, alimentele erau puține, prețurile urcau în spirală amenințător, iar stocul de grâu al armatei a fost redus la aprovizionarea o dată la două zile – o situație potențial revoluționară (în special după răzvrătiri), care nu a fost evitată decât prin alocarea de urgență a unor vase britanice care să aducă grâu american[577].

Cam tot în acelaşi mod, Franța trebuia să se bazeze din ce în ce mai mult pe asistența *militară* britanică şi, ulterior, americană de-a lungul frontului de vest. În primii doi sau trei ani de război, a suportat povara acestei lupte şi a avut pierderi îngrozitoare – peste trei milioane chiar înainte de ofensiva lui Nivelle din 1917; şi, din moment ce nu avea vastele rezerve de efective neinstruite pe care le deținea Germania, Rusia şi Imperiul Britanic, era mult mai greu de înlocuit astfel de pierderi. Oricum, în 1916–1917, armata lui Haig pe frontul de vest fusese extinsă la două treimi din dimensiunea armatei franceze şi controla peste 130 de kilometri din linia frontului; iar deşi comandamentul superior britanic era dornic să meargă pe ofensivă în orice situație, campania de pe Somme a ajutat, fără îndoială, la diminuarea presiunii asupra Verdunului – la fel cum cea de la Passchendaele, din 1917, a îndepărtat energiile germane de frontul francez în timp ce Pétain încerca disperat să ridice moralul forțelor sale după răzvrătiri şi aştepta ca noile camioane, aeronave şi artileria grea să facă ceea ce masa infanteriei în mod clar nu putea. În sfârşit, în epicele bătălii oscilante de-a lungul frontului de vest din perioada martie-

august 1918, Franța se putea baza nu doar pe diviziile britanice şi imperiale, ci şi pe cele americane, în număr din ce în ce mai mare. Iar când Foch şi-a orchestrat contraofensiva finală, în septembrie 1918, a putut angaja în luptă cele 197 de divizii germane slăbite cu 102 divizii franceze, 60 ale Imperiului Britanic, 42 americane (duble ca mărime) şi 12 belgiene[578]. Doar cu *o combinație* de armate puteau fi formidabilii germani alungați de pe teritoriul francez, iar țara putea fi din nou liberă.

Când britanicii au intrat în război, în august 1914, nu s-au gândit că şi ei aveau să devină dependenți de altă mare putere pentru a-şi asigura victoria finală. Din câte se poate deduce din planurile şi pregătirile lor de dinainte de război, strategii îşi imaginaseră că, în timp ce Marina Regală distrugea vasele comerciale germane (şi poate şi flota de larg) din oceane şi trupele dominioanelor britanice şi indiene cucereau imperiul colonial german, o forță expediționară mică, dar vitală avea să fie trimisă peste Canalul Mânecii pentru „a completa" golul dintre armatele franceză şi belgiană şi pentru a opri ofensiva germană până în momentul când compresorul rusesc şi Planul XVII francez pătrundeau puternic în patria germană. Ca toate celelalte puteri, britanicii nu erau pregătiți pentru un război îndelungat, deşi îşi luaseră anumite măsuri pentru a evita o criză bruscă a delicatului lor credit internațional şi a rețelelor comerciale. Însă, spre deosebire de ceilalți, nu erau pregătiți nici pentru operațiuni la scară largă pe continentul european[579]. Aşadar, nu a fost foarte surprinzător că a fost nevoie de un an sau doi de pregătire intensă înainte ca un milion de soldați britanici să aştepte pregătiți în Franța şi că explozia cheltuielilor publice pentru a achiziționa şi a întreține puşti, artilerie, mitraliere, aeronave, camioane şi muniție nu făcea decât să scoată la iveală nenumăratele deficiențe de producție care nu erau îndeajuns de rapid corectate de Ministerul Munițiilor, condus de Lloyd George[580]. Aici din

nou au avut loc creşteri fantastice ale producţiei, după cum se arată în tabelul 23. Însă acest lucru este puţin surprinzător dacă ne gândim că cheltuielile britanice pentru apărare au crescut de la 91 de milioane de lire în 1913 la 1,956 miliarde de lire în 1918, reprezentând în acel moment 80% din cheltuielile publice totale şi 52% din PNB[581].

Tabelul 23. *Producţia de muniţii a Regatului Unit al Marii Britanii, 1914–1918*[582]

	1914	1915	1916	1917	1918
Arme	91	3 390	4314	5 137	8 039
Tancuri	—	—	150	1 110	1 359
Aeronave	200	1 900	6 100	14 700	32 000
Mitraliere	300	6 100	33 500	79 700	120 990

A da detalii complete privind vasta creştere a numărului de divizii britanice şi imperiale, al escadrilelor de aeronave şi al bateriilor de artilerie grea pare mai puţin important decât a indica slăbiciunile pe care Primul Război Mondial le-a manifestat în poziţia strategică generală a Marii Britanii. Prima a fost că, deşi geografia şi superioritatea numerică a Marii Flote însemna că Aliaţii îşi menţineau supremaţia pe mare în conflictul *de suprafaţă*, Marina Regală era destul de nepregătită să contracareze războiul nerestricţionat al submarinelor U-boot pe care germanii îl implementau la începutul anului 1917. A doua a fost că, în timp ce grupul de arme strategice relativ ieftine (blocade, campanii coloniale, operaţiuni amfibii) nu păreau să funcţioneze împotriva unui inamic cu resursele variate ale Puterilor Centrale, strategia alternativă a ciocnirilor militare directe cu armata germană părea de asemenea incapabilă să producă rezultate – şi era extrem de costisitoare în privinţa efectivelor. Până în momentul când campania de pe Somme s-a apropiat de sfârşit, în noiembrie 1916, pierderile britanice în această

luptă se ridicaseră la peste 400.000 de soldați. Deşi aceasta i-a nimicit pe cei mai buni dintre voluntarii britanici şi i-a şocat pe politicieni, nu i-a diminuat încrederea lui Haig în victoria decisivă. La jumătatea anului 1917, el se pregătea pentru altă ofensivă de la Ypres spre nord-est, către Passchendaele – un coşmar tulbure care a înregistrat alte 300.000 de morți şi a afectat grav moralul unei mari părți a armatei în Franța. Era, prin urmare, mult prea previzibil că, oricât de mult protestau generalii Haig şi Robertson, Lloyd George şi cabinetul de război, cu o mentalitate imperialistă, erau tentați să trimită şi mai multe divizii britanice în Orientul Apropiat, unde câştigurile teritoriale substanțiale îi atrăgeau şi pierderile erau cu mult mai puține decât cele care ar fi fost suportate în asaltul asupra tranşeelor germane bine organizate[583].

Totuşi, chiar înainte de Passchendaele, Marea Britanie îşi asumase (în ciuda acestei campanii imperiale) rolul de lider în lupta împotriva Germaniei. Poate că Franța şi Rusia aveau armate mai numeroase pe teren, dar erau extenuate de asalturile costisitoare ale lui Nivelle şi de contraatacurile germane la ofensiva lui Brusilov. Acest rol de conducere era şi mai pronunțat la nivel economic, unde Marea Britanie funcționa ca bancher şi finanțator pe piețele mondiale de credit, nu doar pentru sine, ci şi garantând sumele de bani împrumutate de Rusia, Italia şi chiar Franța – din moment ce niciunul dintre Aliați nu putea asigura, din propriul aur sau din banii plasați în investiții străine, sumele necesare pentru a plăti cantitatea imensă de muniții importate şi materii prime de peste mări. Într-adevăr, pe 1 aprilie 1917, creditele de război ale Aliaților se ridicaseră la 4,3 miliarde de dolari, din care 88% erau acoperite de guvernul britanic. Deşi se părea că astfel Marea Britanie îşi reia rolul de „bancher al coaliției" pe care îl avusese în secolul al XVIII-lea, acum exista o diferență majoră: mărimea deficitului comercial cu Statele Unite, care furnizau muniții şi produse alimentare în

valoare de miliarde de dolari către Aliați (din cauza blocadei navale, nu şi către Puterile Centrale), dar cereau puține bunuri în schimb. Nici transferul de aur şi nici vânzarea multitudinii titlurilor de valoare în dolari ale Marii Britanii nu puteau acoperi acest gol; doar prin împrumuturi de pe piețele financiare din New York şi Chicago se putea rezolva problema, pentru a-i plăti în dolari pe furnizorii de muniții americani. Aceasta, la rândul său, însemna că aliații deveneau din ce în ce mai dependenți de ajutorul financiar al Statelor Unite pentru a-şi susține efortul în război. În octombrie 1916, ministrul de Finanțe britanic avertiza că „până anul viitor în iunie sau chiar mai devreme, preşedintele Republicii americane se va afla în poziția de a ne dicta termenii săi, dacă o doreşte”[584]. „Independentele” mari puteri se aflau într-o poziție cu totul alarmantă.

Dar cum stăteau lucrurile în cazul Germaniei? Prestația sa în război fusese uimitoare. Aşa cum indică profesorul Northedge, „fără nicio asistență considerabilă din partea aliaților săi, încolțise restul lumii, bătuse Rusia, adusese Franța, colosul militar al Europei timp de mai bine de două secole, la capătul răbdării, iar în 1917 fusese la un pas de a-i înfometa pe britanici până la a-i face să se predea”[585]. Aceasta se datora parțial avantajelor subliniate mai sus: linii interne de comunicație bune, poziții uşor de apărat în vest şi spațiu deschis pentru războiul mobil împotriva duşmanilor mai puțin eficienți din est. Se datora şi calității veritabile în luptă a forțelor germane, având ofițeri de stat major inteligenți şi flexibili, care s-au adaptat la noile condiții de luptă mai rapid ca oricine din celelalte armate şi care până în 1916 regândiseră atât natura războiului defensiv, cât şi pe cea a războiului ofensiv[586].

În sfârşit, statul german se putea sprijini atât pe o populație numeroasă, cât şi pe o bază industrială masivă pentru a purta „un război total”. Într-adevăr, a mobilizat mai mulți oameni decât Rusia – 13,25 milioane *versus* 13

milioane –, o realizare remarcabilă din perspectiva populației sale per ansamblu; şi a avut întotdeauna mai multe divizii pe teren decât Rusia. Producția sa de muniții a luat avânt, sub ochiul vigilent nu doar al comandamentului superior, ci şi al inteligenților afacerişti birocrați precum Walther Rathenau, care au alcătuit carteluri pentru a aloca provizii vitale şi pentru a evita gâtuirea producției. Chimişti competenți au produs materiale înlocuitoare pentru articolele (de exemplu, salpetru din Chile) stopate de blocada navală britanică. Teritoriile ocupate în Luxemburg şi în nordul Franței erau exploatate pentru minereuri şi cărbune, muncitori belgieni erau aduşi în fabricile germane, petrolul şi uleiul româneşti erau prădate sistematic după invazia din 1916. Ca şi Napoleon şi Hitler, conducerea militară germană a căutat să îşi exploateze cuceririle[587]. În prima jumătate a anului 1917, odată cu prăbuşirea Rusiei, cu epuizarea Franței şi cu Marea Britanie aflată sub „contrablocada" U-boot, Germania părea foarte aproape de victorie. În pofida întregii retorici a „luptei până la capăt", oamenii de stat de la Londra şi de la Paris aveau să analizeze neliniştiți posibilitățile unei păci de compromis în următoarele 12 luni, până când lucrurile aveau să ia altă întorsătură[588].

Şi totuşi, în spatele acestei aparențe a puterii militare şi industriale teutonice, stăteau gata să răbufnească probleme considerabile. Ele nu erau evidente înainte de vara anului 1916 – cu alte cuvinte, în timp ce armata germană stătea în defensivă în vest şi dădea lovituri zdrobitoare în est. Însă campaniile de la Verdun şi de pe Somme au avut o magnitudine nemaiântâlnită până atunci, atât în privința puterii de foc, cât şi a pierderilor; iar numărul victimelor germane pe frontul de vest, care fusese în jur de 850.000 în 1915, s-a ridicat la aproape 1,2 milioane în 1916. Ofensiva de pe Somme în special i-a impresionat pe germani, deoarece a arătat că britanicii îşi alocau toate resursele naționale pentru a obține victoria pe câmpul de luptă; şi a dus la

rândul său la aşa-zisul program Hindenburg din august 1916, care proclama o imensă expansiune a producției de muniții şi un grad mult mai ridicat de control asupra economiei şi societății germane pentru a face față cerințelor unui război total. Această combinație între creşterea impozitelor pe venit şi pe dividende, un regim autoritar exercitând toate tipurile de putere asupra populației şi intensificarea împrumuturilor guvernamentale şi a tipăririi de bancnote – care au produs, la rândul lor, o creştere a inflației – a exercitat o grea lovitură asupra moralului general – un ingredient în strategia generală pe care Ludendorff era prea puțin capabil să îl înțeleagă prin comparație, să spunem, cu politicieni precum Lloyd George sau Clemenceau.

Chiar şi ca măsură economică, programul Hindenburg a avut problemele sale. Anunțarea unor totaluri fantastice ale producției – dublarea producției de explozibil, triplarea celei de mitraliere – a dus la blocaje pe măsură ce industria germană se străduia să facă față acestor cerințe. Necesita nu doar o creştere a numărului de muncitori, ci şi o investiție masivă în infrastructură, de la noi furnale la poduri peste Rin, care necesitau şi ele la rândul lor mai multă forță de muncă şi mai multe resurse. Aşadar, în scurt timp a devenit clar că programul putea fi realizat doar dacă muncitorii calificați erau scutiți de serviciul militar şi trimişi acasă; în consecință, 1,2 milioane au fost eliberați în septembrie 1916, iar alți 1,9 milioane în iulie 1917. Având în vedere pierderile grave pe frontul de vest şi cele de asemenea considerabile din est, astfel de retrageri au însemnat că se suprasolicita populația masculină aptă fizic. În această privință, deşi Passchendaele a fost o catastrofă pentru armata britanică, el era considerat un dezastru şi de Ludendorff, care şi-a văzut alți 400.000 de soldați scoşi din luptă. În decembrie 1917, totalul efectivelor armatei germane a fost constant sub pragul de 5,38 milioane de soldați care se înregistra cu şase luni

mai devreme[589].

Lovitura de teatru a programului Hindenburg a constat în neglijarea cronică a agriculturii. Şi aici, mai mult ca în Franța sau Rusia, bărbații, caii şi combustibilul erau luați din țară pentru a acoperi necesitățile armatei sau ale industriei de muniții – un dezechilibru nebunesc, din moment ce Germania nu putea compensa (ca Franța) astfel de erori de planificare obținând produse alimentare de peste mări pentru a acoperi diferența, în timp ce producția agricolă scădea vertiginos în Germania, prețurile la alimente creşteau în spirală şi oamenii se plângeau de lipsa proviziilor alimentare. Conform raționamentului sever al unui specialist, „concentrându-se în mod dezechilibrat asupra producerii de muniții, managerii militari ai economiei germane au adus astfel țara în pragul foametei până la sfârşitul anului 1918”[590].

Însă nu astfel stăteau lucrurile la începutul anului 1917, când Aliații erau cei care au simțit atacul principal al războiului şi când, într-adevăr, Rusia se prăbuşea în haos, şi nici Franța, nici Italia nu păreau departe de a avea aceeaşi soartă. În acest context strategic general în care fiecare bloc era extenuat de război, însă Germania deținea încă un avantaj militar general, trebuie plasate politicile inepte ale comandamentului superior față de Statele Unite în primele câteva luni ale anului 1917. Nu era un mare secret că statul american înclina să fie de partea Aliaților chiar înainte de acest moment; în ciuda neînțelegerilor ocazionale privind blocada navală, simpatia ideologică generală față de democrațiile aliate şi dependența crescândă a exportatorilor americani față de piața din vestul Europei făcuseră ca Washingtonul să nu fie în totalitate neutru față de Germania. Dar anunțarea campaniei nerestricționate a U-boot-urilor împotriva navelor comerciale şi dezvăluirile legate de oferta secretă a Germaniei față de Mexic în privința unei alianțe (în „telegrama Zimmermann”) au făcut în cele din urmă ca

Wilson şi Congresul să intre în război[591].

Semnificaţia intrării americanilor în război nu a fost deloc una militară, cel puţin în primele 12-15 luni după aprilie 1917, din moment ce armata Statelor Unite era şi mai puţin pregătită pentru o campanie modernă decât fuseseră în 1914 oricare dintre forţele europene. Însă forţa lor productivă, stimulată de comenzi în valoare de miliarde de dolari din partea Aliaţilor, era inegalabilă. Potenţialul lor industrial total şi ponderea în producţia industrială era de două ori şi jumătate cât cea a economiei acum suprasolicitate a Germaniei. Puteau lansa vase comerciale cu sutele, o cerinţă vitală într-un an când submarinele scufundau vase britanice şi aliate totalizând un tonaj de peste 500.000 de tone pe lună. Putea construi distrugătoare într-un timp uimitor de scurt, doar trei luni. Produceau jumătate din exporturile de produse alimentare ale lumii, care puteau fi acum trimise atât în Franţa şi în Italia, cât şi pe piaţa sa tradiţională britanică.

În privinţa puterii economice, intrarea Statelor Unite în război a transformat aşadar într-adevăr balanţele, compensând în acelaşi timp şi prăbuşirea Rusiei. Aşa cum demonstrează tabelul 24 (care ar trebui comparat cu tabelul 22), dezechilibrul resurselor productive care dezavantaja acum Puterile Centrale era enorm.

Tabelul 24. *Comparaţii industriale/tehnologice cu Statele Unite, însă fără Rusia*

	Marea Britanie/ SUA/Franţa	Germania/ Austro-Ungaria
Procentajele producţiei mondiale de produse prelucrate (1913)	51,7	19,2
Consumul de energie (1913), milioane de tone metrice echivalent cărbune 798,8	798,8	236,4
Producţia de oţel (1913) în milioane de tone	44,1	20,2
Potenţialul industrial total (Regatul Unit în 1900 = 100)	472,6	178,4

Din cauza „decalajului temporal” în transformarea acestui potențial economic în eficacitate militară, consecințele imediate ale intrării americanilor în război au fost amestecate. Statele Unite nu puteau, în timpul scurt disponibil, să producă tancuri, artilerie de câmp şi aeronave în cantitatea necesară (şi de fapt au trebuit să împrumute de la Franța şi Marea Britanie pentru a plăti un astfel de armament mai greu); însă puteau continua să livreze munițiile pentru arme de calibru mic şi alte provizii de care Londra, Parisul şi Roma depindeau atât de mult. Şi puteau prelua de la bancheri acordurile de credit private pentru a plăti toate aceste bunuri, transformându-le în datorii interguvernamentale. Mai mult, pe termen mai lung, armata Statelor Unite se putea transforma într-o vastă forță de milioane de trupe proaspete, încrezătoare, bine hrănite, care să contribuie la balanța europeană[592]. Între timp, britanicii trebuiau să îşi croiască drum prin noroaiele de la Passchendaele, armata rusească se dezintegrase, întăririle germane permiseseră Puterilor Centrale să dea o lovitură devastatoare Italiei la Caporetto, iar Ludendorff îşi retrăgea unele dintre forțele sale din est pentru a lansa o lovitură finală pe liniile slăbite anglo-franceze. În afara Europei, este adevărat, britanicii obțineau victorii importante împotriva turcilor în Orientul Apropiat. Însă cucerirea Ierusalimului şi a Damascului era o compensație minoră pentru pierderea Franței, dacă germanii reuşeau în cele din urmă să facă în vest ceea ce făcuseră peste tot în Europa.

De aceea, conducerile tuturor statelor majore beligerante au considerat campaniile din 1918 absolut decisive pentru război. Deşi Germania a trebuit să lase mult peste lin milion de militari pentru a-şi ocupa noul mare imperiu cucerit în est, pe care bolşevicii îl recunoşteau în sfârşit prin Tratatul de la Brest-Litovsk (martie 1918), Ludendorff trimisese forțe spre vest într-un ritm de zece divizii pe lună de la începutul

lunii noiembrie 1917. În momentul când mecanismul de război german a fost echilibrat pentru atac, la sfârşitul lunii martie 1918, avea cu aproape 30 de divizii mai mult decât forţele anglo-franceze, iar multe dintre unităţile sale fuseseră instruite de Bruchmüller şi de alţi ofiţeri în noile tehnici de război-surpriză cu unităţile de elită *Sturmtruppen*. Dacă reuşeau să producă o breşă în liniile Aliaţilor şi să intre în Paris sau pe Canalul Mânecii, era cea mai mare realizare a războiului. Însă şi riscurile erau cumplite, deoarece Ludendorff mobiliza toate resursele rămase ale Germaniei doar pentru această campanie; şi avea să fie „totul sau nimic", un pariu de proporţii epocale. În spatele cortinei, economia germană slăbea ameninţător. Producţia industrială scăzuse la 57% faţă de nivelul din 1913. Agricultura era mai neglijată ca oricând, iar vremea proastă contribuia la declinul producţiei; creşterea preţurilor alimentelor a sporit nemulţumirile interne. Materialul rulant suprasolicitat era în acest moment incapabil să transporte cantitatea de materii prime din teritoriile estice, conform planurilor. Din cele 192 de divizii dispuse de Ludendorff în vest, 56 erau catalogate drept „divizii de atac", o deghizare a faptului că ele aveau să primească partea cea mai mare din stocurile în scădere de echipament şi muniţie[593]. Comandamentul superior credea în reuşita acestui joc de noroc. Dar, dacă atacul eşua, resursele germane aveau să se epuizeze – şi aceasta tocmai în momentul când americanii erau în sfârşit capabili să trimită aproape 300.000 de soldaţi pe lună în Franţa, iar campania nerestricţionată a submarinelor fusese complet stopată de convoaiele Aliaţilor.

Primele succese ale lui Ludendorff – decimarea Armatei a Cincea britanice, depăşită numeric, croirea unui drum printre forţele franceze şi cele britanice şi avansarea, până la începutul lunii iunie 1918, la 60 de kilometri de Paris într-un alt asalt – i-au înspăimântat pe Aliaţi, astfel încât i-au dat lui Foch comanda supremă a forţelor de pe frontul de vest,

trimițând întăriri din Anglia, Italia şi Orientul Apropiat şi gândindu-se din nou (în secret) în privința unei păci de compromis. Şi totuşi, realitatea era că germanii se epuizaseră şi suferiseră consecințele obişnuite ale trecerii de la defensivă la ofensivă. La primele două lovituri grele împotriva sectorului britanic, de exemplu, le provocaseră 240.000 pierderi britanicilor şi 92.000 francezilor, însă pierderile lor se ridicaseră la 348.000 de soldați. Până în iulie, „germanii au pierdut 973.000 de oameni, iar încă peste un milion au fost înregistrați ca bolnavi. Până în octombrie, mai erau doar 2,5 milioane de soldați în vest, iar în privința recrutării situația era disperată”[594]. De la jumătatea lunii iulie, aliații erau superiori, nu doar prin noii recruți, ci şi, într-o mai mare măsură, prin artilerie, tancuri şi aeronave – toate acestea permițându-i lui Foch să orchestreze o întreagă serie de ofensive cu ajutorul armatelor Imperiului Britanic, americană şi franceză, astfel încât să nu acorde niciun răgaz forțelor germane slăbite. În acelaşi timp, şi superioritatea militară a Aliaților şi rezistența mai mare îşi spuneau cuvântul în victoriile impresionante din Siria, Bulgaria şi Italia. Pe neaşteptate, în septembrie/octombrie 1918, întregul bloc german părea, în ochii unui Ludendorff lovit de panică, să se prăbuşească, nemulțumirea internă şi revoluțiile interacționând acum cu înfrângerile de pe front pentru a produce capitulare, haos şi prefaceri politice[595]. Nu numai că tentativa militară germană se încheiase aşadar, ci şi vechea ordine a Europei se prăbuşise.

În lumina teribilelor pierderi individuale, a suferinței şi a devastării atât „în toiul bătăliei”, cât şi pe fronturile interne[596], şi a modului în care fusese perceput Primul Război Mondial, ca o lovitură mortală autoprovocată civilizației şi influenței europene în lume[597], poate părea extrem de materialist să se introducă încă un tabel statistic în acest punct (tabelul 25). Şi totuşi, realitatea este că aceste cifre indică ce s-a argumentat mai sus: că avantajele deținute

de Puterile Centrale – linii interne bune, calitatea armatei germane, ocuparea şi exploatarea multor teritorii, izolarea şi înfrângerea Rusiei – nu puteau, pe termen lung, să compenseze acest dezavantaj masiv al forţei economice brute şi dezavantajul considerabil al dimensiunii forţelor totale mobilizate. La fel cum disperarea lui Ludendorff a fost o reflectare a dezechilibrului de forţe, tot astfel uimirea unui *Frontsoldat* obişnuit care vedea cât de bine aprovizionate erau unităţile aliate pe care le învinsese în primăvara acelui an indica dezechilibrul producţiei[598].

Tabelul 25. *Cheltuielile de război şi forţele mobilizate totale, 1914-1918*[599]

	Forţele mobilizate totale (milioane)	Cheltuieli de război conform preţurilor din 1913 (miliarde de dolari)
Imperiul Britanic	23,0	9,5
Franţa	9,3	8,2
Rusia	5,4	13,0
Italia	3,2	5,6
Statele Unite	17,1	3,8
Alţi aliaţi[1]	0,3	2,6
Total (Aliaţi)	57,7	40,7
Germania	19,9	13,25
Austro-Ungaria	4,7	9,0
Bulgaria, Turcia	0,1	2,85
Total (Puterile Centrale)	24,7	25,10

Deşi ar fi cu adevărat greşit, atunci, să se afirme că rezultatul Primului Război Mondial a fost predeterminat, dovezile prezentate aici sugerează că, per ansamblu, cursul acelui conflict – impasul în care ajunseseră la început cele două tabere, ineficienţa intrării italienilor în război, epuizarea

[1] Belgia, România, Portugalia, Grecia, Serbia.

lentă a Rusiei, caracterul decisiv al intervenției americane în menținerea presiunilor Aliaților şi prăbuşirea, în cele din urmă, a Puterilor Centrale – se corelează îndeaproape cu producția economică şi industrială şi cu forțele efectiv mobilizate disponibile fiecărei alianțe în diferitele faze ale luptei. În mod sigur, generalii tot mai trebuiau să îşi direcționeze (sau să îşi direcționeze *greşit)* campaniile, trupele tot mai trebuiau să facă apel la curajul moral individual pentru asaltul asupra unei poziții inamice, iar marinarii tot mai trebuiau să îndure rigorile războiului naval; însă documentele indică faptul că astfel de calități şi talente existau de ambele părți, de ele nebeneficiind doar una din coaliții într-o măsură disproporționată. De un singur lucru a beneficiat într-adevăr o singură tabără, în special după 1917, şi anume o superioritate pronunțată a forțelor productive. Ca şi în îndelungatele războaie de coaliție anterioare, acest factor s-a dovedit în cele din urmă a fi hotărâtor.

Capitolul 6.
Lumea bipolară şi criza „puterilor mijlocii” (II): 1919–1942

Ordinea internațională postbelică

Oamenii de stat ai puterilor mai mari şi mai mici care s-au reunit la Paris la începutul anului 1919 pentru a discuta un tratat de pace s-au confruntat cu numeroase probleme mai vaste şi mai insolubile decât cele de care se loviseră predecesorii lor în 1856, 1814–1815 şi 1763. Deşi numeroase chestiuni de pe ordinea de zi puteau fi rezolvate şi incluse în Tratatul de la Versailles (28 iunie 1919), confuzia ce stăpânea Europa de Est atunci când grupurile etnice se înghesuiau să stabilească „statele succesoare”, războiul civil şi intervențiile din Rusia, precum şi reacția naționalistă turcă împotriva intenției occidentalilor de a împărți Asia Mică însemnau că foarte multe chestiuni nu fuseseră fixate până în 1920 şi, în unele cazuri, până în 1923. Totuşi, de dragul conciziei, aceste acorduri vor fi examinate mai curând în ansamblu decât în ordinea cronologică a perfectării lor.

Cea mai izbitoare schimbare din Europa, măsurată în

termeni teritorial-juridici, a fost apariția unui grup de state-națiuni – Polonia, Cehoslovacia, Austria, Ungaria, Iugoslavia, Finlanda, Estonia, Letonia şi Lituania – în locul teritoriilor ce făcuseră parte din Imperiul Habsburgic şi din cele ale Caselor de Hohenzollern şi Romanov. În vreme ce Germania, coerentă din punct de vedere etnic, a suferit pierderi teritoriale mult mai mici în Europa de Est decât Rusia sovietică sau Imperiul Austro-Ungar, dizolvat în totalitate, puterea sa a fost afectată în două feluri: prin preluarea Alsaciei şi Lorenei de către Franța şi prin rectificările granițelor cu Belgia şi Danemarca; prin ocuparea militară a Renaniei de către Aliați şi prin exploatarea economică a Saarlandului de către francezi; prin „demilitarizarea" fără precedent (de exemplu, o armată şi o flotă de apărare a coastei minuscule, fără aviație, tancuri sau submarine, abolirea statului-major prusac); şi prin despăgubiri enorme. În plus, Germania şi-a pierdut şi vastul imperiu colonial în favoarea Marii Britanii, a dominioanele britanice autoguvernate şi a Franței – după cum Turcia şi-a văzut teritoriile din Orientul Apropiat transformate în regiuni administrate de britanici şi de francezi, supravegheate de la distanță de noua Ligă a Națiunilor. În Extremul Orient, Japonia a moştenit fostele grupuri de insule germane de la nord de Ecuator, deşi a înapoiat Shantungul Chinei în 1922. În cadrul Conferinței de la Washington din 1921–1922, puterile au recunoscut statu-quoul teritorial din Pacific şi din Extremul Orient şi au acceptat să reducă dimensiunile flotelor lor de luptă conform formulelor corespunzătoare, preîntâmpinând astfel o cursă navală anglo-americano-japoneză. Astfel, atât în Vest, cât şi în Est, sistemul internațional părea să se fi stabilizat în prima jumătate a anilor '20 – iar dificultățile rămase (sau care ar fi putut apărea pe viitor) puteau fi rezolvate acum de Liga Națiunilor, care se reunea periodic la Geneva, în ciuda retragerii surprinzătoare a Statelor Unite[600].

Retragerea bruscă a americanilor într-un izolaționism diplomatic cel puțin relativ după 1920 a părut o nouă contrazicere a tendințelor puterilor mondiale care, după cum vom discuta pe larg mai jos, se manifestaseră încă din anii 1890. Pentru profeții politicii mondiale din acea perioadă, era de la. sine înțeles că scena internațională avea să fie profund influențată, dacă nu cumva chiar dominată, de cele trei puteri în ascensiune: Germania, Rusia şi Statele Unite. Însă prima dintre ele fusese înfrântă în mod decisiv, a doua se prăbuşise în urma revoluției şi apoi se retrăsese în izolarea condusă de bolşevici, iar a treia, deşi în 1919 era în mod clar cea mai puternică națiune din lume, a preferat la rândul ei să se retragă din centrul scenei diplomatice. În consecință, afacerile internaționale din anii '20 şi de mai târziu încă păreau să se axeze fie pe acțiunile Franței şi ale Marii Britanii, deşi ambele țări fuseseră grav afectate de Primul Război Mondial, fie pe deliberările Ligii, în cadrul căreia oamenii de stat francezi şi britanici erau figurile proeminente. Austro-Ungaria dispăruse. Italia, unde Partidul Național Fascist condus de Mussolini îşi consolida poziția după 1922, era relativ pasivă. Şi Japonia părea liniştită după deciziile Conferinței de la Washington din 1921–1922.

Aşadar, într-un mod ciudat şi (după cum vom vedea) artificial, centrul lumii părea să fie în continuare Europa. Istoriile diplomatice ale acestei perioade se concentrează foarte mult asupra „goanei după siguranță" a Franței în fața unei posibile renaşteri a Germaniei. Dat fiind că au pierdut garanția militară specială anglo-americană odată cu respingerea Tratatului de la Versailles de către Senatul Statelor Unite, francezii au încercau să creeze o multitudine de substitute: încurajând formarea unui bloc de state „antirevizioniste" în Europa de Est (aşa-numita Mică Antantă din 1921); încheind alianțe individuale cu Belgia (1920), Polonia (1921), Cehoslovacia (1924), România (1926) şi Iugoslavia (1927); menținând o armată şi o aviație vaste

pentru a-i intimida pe germani şi intervenind – la fel ca în criza din 1923 din Ruhr – atunci când Germania nu a plătit despăgubirile de război; şi încercând să convingă guvernele britanice succesive să ofere o nouă garanție militară a granițelor Franței, lucru care a fost îndeplinit doar în mod indirect, prin Tratatul multilateral de la Locarno din 1925[601]. A fost şi o perioadă de intensă diplomație financiară, deoarece problema despăgubirilor germane şi a datoriilor de război ale Aliaților a distorsionat relațiile dintre învingători şi învinşi, dar şi dintre Statele Unite şi foştii lor aliați europeni[602]. Compromisul financiar al Planului Dawes (1924) a mai aplanat aceste turbulențe şi a pregătit în schimb terenul pentru Tratatul de la Locarno din anul următor; acesta a fost urmat de intrarea Germaniei în Ligă şi de aranjamentul financiar revizuit al Planului Young (1929). Spre sfârşitul anilor '20, întrucât Europa redevenise prosperă, Liga părea să fi fost acceptată ca un nou element important al sistemului internațional, iar numeroase state promisesem solemn (prin Pactul de la Paris din 1928) că nu vor recurge la război pentru a-şi rezolva diferendele, astfel încât scena diplomatică părea să fi revenit la normal. Oamenii de stat, precum Stresemann, Briand şi Austen Chamberlain, păreau, în felul lor, omologii moderni ai lui Metternich şi Bismarck, întâlnindu-se la diverse centre europene de relaxare pentru a tranşa problemele mondiale.

Harta 10. Europa după Primul Război Mondial

Totuşi, în ciuda acestor impresii superficiale, structurile de bază ale sistemului internaţional de după 1919 erau foarte diferite şi mult mai fragile decât cele care influenţaseră diplomaţia cu o jumătate de secol mai devreme. În primul rând, pierderile din rândul populaţiei şi subminările economiei generate de patru ani şi jumătate de război „total" erau imense. Circa opt milioane de oameni au fost ucişi în luptă, şapte milioane au rămas cu handicapuri permanente, iar 15 milioane au fost „mai mult sau mai puţin grav răniţi"[603] – majoritatea fiind în floarea vârstei lor productive. În plus, Europa, *excluzând* Rusia, a pierdut probabil peste cinci milioane de civili, din cauze despre care s-a spus că au fost „induse de război" – „boală, foamete şi lipsuri rezultate în urma războiului, precum şi generate de conflictul militar"[604]; numărul victimelor Rusiei, la care s-au adăugat şi pierderile masive din războiul civil, era mult mai mare. „Lipsa naşterilor" din perioada războiului (generată de faptul că foarte mulţi bărbaţi se aflau pe front, iar populaţia nu se înnoia în ritmul normal de dinainte de război) era, de asemenea, extrem de pronunţată. În sfârşit, chiar şi atunci când bătăliile majore au încetat, luptele şi masacrele au continuat să aibă loc în conflictele de graniţă postbelice precum cele din Europa de Est, Armenia şi Polonia; niciuna dintre aceste regiuni slăbite de război nu a scăpat de groaznica epidemie de gripă din 1918–1919, care a mai secerat câteva milioane. Astfel, lista finală a victimelor din această perioadă a ajuns probabil la 60 de milioane de oameni, aproape jumătate dintre pierderi înregistrând. u-se în Rusia, iar Franţa, Germania şi Italia fiind la rândul lor grav afectate. Nu există însă nicio metodă de măsurare a suferinţei individuale şi a şocurilor psihologice generate de o astfel de catastrofă umană, dar e uşor de înţeles de ce participanţii – de la oamenii de stat la ţărani – au rămas profund afectaţi.

Costurile materiale ale războiului nu au avut precedent şi au părut, în ochii celor ce priveau peisajele devastate ale Franței, Poloniei şi Serbiei, şi mai şocante: sute de mii de case au fost distruse, fermele au fost pustiite, drumurile, căile ferate şi telegrafele au fost aruncate în aer, animalele au fost măcelărite, pădurile pulverizate, iar suprafețe întinse de pământ nu mai puteau fi cultivate din pricina obuzelor şi a minelor neexplodate. Dacă adăugăm pe listă pierderile din transporturi, costurile directe şi indirecte ale mobilizării şi banii strânşi de combatanți, suma totală devine absolut enormă, încât ajunge să fie de neînțeles: aproximativ 260 de miliarde de dolari, ceea ce, potrivit unui calcul, „reprezenta de aproape şase ori şi jumătate toată datoria națională acumulată în lume de la sfârşitul secolului al XVIII-lea până în pragul Primului Război Mondial”[605]. După decenii de dezvoltare, producția industrială mondială a scăzut drastic; în 1920, era cu 7% mai redusă decât în 1913, producția agricolă se afla cu circa o treime sub pragul normal, iar volumul exporturilor se redusese la jumătate față de perioada antebelică, în vreme ce dezvoltarea economiei europene în ansamblu rămăsese în urmă, probabil cu circa opt ani[606], țările individuale erau şi mai afectate. După toate probabilitățile, în dezordinea din 1920, Rusia a înregistrat cea mai scăzută producție industrială, egală cu 13% din cifrele din 1913; însă în Germania, Franța, Belgia şi o mare parte a Europei de Est, producția industrială era cu cel puțin 30% mai scăzută decât înaintea conflictului[607].

Dacă anumite societăți erau cele mai afectate de pe urma războiului, altele, firește, scăpaseră mai uşor – şi multe dintre ele şi-au consolidat poziția. În realitate, războiul modern şi productivitatea industrială pe care a generat-o au avut şi efecte benefice. În termeni strict economici şi tehnologici, în aceşti ani se înregistraseră numeroase progrese: în producția de automobile şi camioane, în aviație, în rafinarea petrolului şi privind substanțele chimice, în

industria electrică, a coloranților şi a oțelului aliat, în refrigerare şi conservare şi într-o mulțime de alte industrii[608]. Fireşte, economiile situate mai departe tic distrugerile din linia întâi au dezvoltat şi au beneficiat mai uşor de aceste progrese din punct de vedere comercial; de aceea, economia Statelor Unite, dar şi cele ale Canadei, Australiei, Africii de Sud, Indiei şi a unei părți a Americii de Sud au fost stimulate de cererea de produse industriale şi alimentare şi de materii prime din partea unei Europe zdruncinate de un război de uzură. La fel ca în conflictele mercantile anterioare, pierderea unei țări era adesea câştigul alteia – cu condiția ca aceasta din urmă să evite costurile de război sau măcar să fie protejată cât de cât de distrugerile acestuia.

Tabelul 26. *Indicii mondiali ai producției industriale, 1913–1925*[609]

	1913	1920	1925
La nivel mondial	100	93,6	121,6
Europa[2]	100	77,3	103,5
URSS	100	12,8	70,1
Statele Unite	100	122,2	148
Restul lumii	100	109,5	138,1

Aceste cifre ale producției industriale mondiale sunt foarte revelatoare în această privință, deoarece indică măsura în care Europa (şi mai ales Uniunea Sovietică) a fost afectată de război, în vreme ce alte regiuni au obținut câştiguri substanțiale. Într-o anumită măsură, desigur, răspândirea industrializării din Europa în Americi, în Japonia, India şi Australasia, precum şi locul tot mai important pe care îl ocupau aceste teritorii în comerțul mondial erau pur şi simplu o continuare a tendințelor economice ce fuseseră

[2] Marea Britanie, Franța, Belgia, Olanda, Germania, Danemarca, Norvegia, Suedia, Finlanda, Elveția, Austria, Italia, Cehoslovacia, Ungaria, Polonia, România, Grecia şi Spania.

prezente de la sfârşitul secolului al XIX-lea. Astfel, potrivit calculului puțin cunoscut pe care l-am menționat mai sus, dezvoltarea Statelor Unite înainte de 1914 a fost atât de mare, încât probabil ar fi întrecut producția totală a Europei în anul 1925[610]; războiul a accelerat acest eveniment cu şase ani, adică acest lucru s-a întâmplat în 1919. De asemenea, spre deosebire de schimbările din 1880–1913, aceste transformări particulare ale balanțelor economice globale *nu* au avut loc, vreme de câteva decenii, pe timp de pace şi în concordanță cu forțele pieții. În schimb, războiul şi blocada şi-au impus cererile categorice, distorsionând masiv tiparele normale ale producției mondiale şi ale comerțului. De exemplu, capacitatea de construcție navală (mai ales în Statele Unite) a fost mărită enorm de mult la mijlocul războiului, pentru a compensa pierderea navelor scufundate de U-boot-uri; însă, după 1919–1920, peste tot pe glob existau cale în exces. Din nou, producția din industria oțelului în Europa continentală scăzuse în perioada războiului, în vreme ce producția Statelor Unite şi cea a Marii Britanii crescuseră simțitor; însă, odată ce producătorii europeni de oțel şi-au revenit, capacitatea în exces era înspăimântătoare. Această problemă a afectat un sector şi mai mare al economiei – agricultura. În timpul războiului, producția agricolă din Europa continentală scăzuse, iar exportul de cereale al Rusiei de dinainte de război dispăruse, înregistrându-se mari creşteri ale producției în America de Nord şi de Sud, precum şi în Australasia, unde fermierii au beneficiat în mod clar (deşi fără premeditare) de pe urma morții arhiducelui. Dar, atunci când agricultura europeană şi-a revenit, spre sfârşitul anilor ’20, producătorii de pe tot globul s-au confruntat cu o cerere diminuată şi cu prețuri ce se prăbuşeau[611]. Problemele structurale de acest gen au afectat toate regiunile, însă nicăieri nu au fost resimțite mai grav decât în Europa Centrală şi de Est, unde „statele succesoare” fragile se luptau cu noi limitări, piețe dislocate şi

comunicații distorsionate. Încheierea Păcii de la Versailles şi retrasarea hărții Europei de-a lungul granițelor etnice (în mare) nu garantau o restaurare a stabilității economice.

În sfârşit, finanțarea războiului a adus cu sine probleme economice – şi, mai târziu, politice – de o complexitate fără precedent. Foarte puține părți beligerante (Marea Britanie şi Statele Unite se numărau printre excepții) încercaseră să acopere măcar o parte a costurilor de război mărind taxele; în schimb, majoritatea statelor s-au bazat aproape în totalitate pe împrumuturi, pornind de la premisa că inamicul învins va fi forțat să plătească – aşa cum s-a întâmplat cu Franța, în 1871. Datoriile publice, nemaifiind acoperite acum în aur, au crescut amețitor; bancnotele ce curgeau din vistieriile statelor au făcut ca prețurile să crească[612]. Date fiind devastarea economică şi dislocările teritoriale provocate de război, nicio țară europeană nu era pregătită să calce pe urmele Statelor Unite, revenind la etalonul-aur în 1919. Politicile monetare şi fiscale lejere au făcut ca inflația să crească în continuare, rezultatele fiind dezastruoase în Europa Centrală şi de Est. Deprecierile competitive ale monedelor naționale, efectuate în încercarea disperată de a încuraja exporturile, au generat şi mai multă instabilitate financiară – precum şi rivalitate politică. La aceasta s-au mai adăugat aspectul insolubil al împrumuturilor între Aliați şi cererea din partea învingătorilor (mai ales a Franței) a unor despăgubiri substanțiale din partea Germaniei. Toți aliații europeni erau datori Marii Britanii şi, într-o mai mică măsură, Franței; iar aceste două puteri erau profund îndatorate Statelor Unite. Întrucât bolşevicii refuzau să achite împrumuturile masive ale Rusiei, în valoare de 3,6 miliarde de dolari, americanii îşi cereau banii înapoi, Franța, Italia şi alte țări refuzau să îşi plătească datoriile până nu primeau despăgubiri din partea Germaniei, iar nemții declarau că pur şi simplu nu pot achita sumele ce li se cereau, scena era pregătită pentru ani buni de discuții aprinse, care au amplificat decalajul în termeni de

simpatii politice dintre Europa de Vest şi Statele Unite, nemulțumite[613].

Deşi poate că aceste conflicte au părut aplanate într-o oarecare măsură de Planul Dawes din 1924, consecințele politice şi sociale ale acestor turbulențe au fost imense, mai ales în timpul hiperinflației germane din anul precedent. La fel de alarmant, deşi mai puțin înțeles în perioada respectivă, era şi faptul că stabilizarea financiară şi comercială aparentă a economiei mondiale de la jumătatea anilor '20 avea temelii mult mai şubrede decât oricând înaintea Primului Război Mondial. Deşi până atunci se revenise la etalonul-aur în majoritatea țărilor, mecanismul subtil (şi aproape autoechilibrat) al comerțului internațional şi al fluxurilor monetare de dinainte de 1914, bazat pe Londra, nu fusese reluat. De fapt, Londra făcuse câteva tentative disperate de recâştigare a acestui rol – inclusiv fixarea, în 1925, a ratei de schimb a lirei sterline la nivelul de dinainte de război (1 liră = 4,86 dolari), lucru care i-a afectat foarte mult pe exportatori; de asemenea, reîncepuse să ofere împrumuturi la scară mare peste hotare. Cu toate acestea, în realitate, centrul lumii financiare se mutase dincolo de Atlantic între anii 1914 şi 1919, pe măsură ce datoriile internaționale ale Europei creşteau, iar Statele Unite deveneau națiunea ce oferea cele mai multe împrumuturi din lume. În acelaşi timp, structura destul de diferită a economiei americane – mai puțin dependentă de comerțul exterior şi mult mai puțin integrată în economia mondială, înclinată mai curând spre protecționism (mai ales în agricultură) decât spre liberul schimb, fără un echivalent al Băncii Angliei, mai fluctuantă în ceea ce priveşte avânturile şi eşecurile, cu politicieni mult mai direct influențați de lobby-urile din țară – însemna că sistemul financiar şi comercial internațional se învârtea în jurul unui punct central volatil şi defectuos. Acum nu mai exista niciun adevărat „creditor de ultimă instanță", oferind împrumuturi pe termen lung pentru dezvoltarea

infrastructurii economiei mondiale şi stabilizând dezmembrările temporare ale conturilor internaţionale[614].

Aceste nepotriviri structurale au fost ascunse la sfârşitul anilor '20, când sume imense de dolari au fost împrumutate pe termen scurt guvernelor şi municipalităţilor europene, dispuse să ofere dobânzi mari pentru a folosi aceste fonduri – nu întotdeauna în mod înţelept – atât pentru dezvoltare, cât şi pentru acoperirea găurilor din balanţele de plăţi. Dat fiind că împrumuturile pe termen scurt erau folosite în proiecte pe termen lung, investiţiile considerabile (mai ales în Europa Centrală şi de Est) se îndreptau încă spre agricultură, amplificând presiunile de scădere a preţurilor agricole, iar costurile întreţinerii acestor datorii creşteau alarmant şi, neputând fi acoperite de export, erau susţinute prin noi împrumuturi, sistemul se prăbuşea deja în vara anului 1928, când prosperitatea Americii (şi creşterea dobânzilor de către Federal Reserve) a limitat fluxul de capital către exterior.

Sfârşitul acestei prosperităţi economice, odată cu „crahul de pe Wall Street" din octombrie 1929, şi reducerea ulterioară a împrumuturilor americane au stârnit o reacţie în lanţ ce părea incontrolabilă: lipsa banilor la îndemână a redus atât investiţiile, cât şi consumul; cererea scăzută în rândul ţărilor industrializate i-a afectat pe producătorii de bunuri alimentare şi materii prime, care au avut o reacţie disperată, crescând oferta şi apoi văzând cum preţurile se prăbuşesc aproape total – în schimb, lor fiindu-le imposibil să cumpere produse industriale. Deflaţia, renunţarea la etalonul-aur şi devalorizarea monedei, măsurile restrictive impuse asupra comerţului şi capitalului, precum şi neachitarea datoriilor internaţionale – acestea erau expedientele de pe ordinea de zi; fiecare dintre ele mai dădea câte o lovitură sistemului mondial de comerţ şi creditare. Arhiprotecţionistul tarif Smoot-Hawley, adoptat (ca măsură de sprijinire a fermierilor americani) de singura ţară cu un surplus comercial substanţial, a îngreunat şi mai mult

încercarea celorlalte țări de a câştiga dolari – şi a condus la inevitabilele represalii, care au devastat exporturile americane. În vara anului 1932, producția industrială era în numeroase țări la jumătate față de 1928, iar comerțul mondial scăzuse cu o treime. Valoarea comerțului european (58 de miliarde de dolari în 1928) ajunsese la 20,8 miliarde de dolari în 1935 – declin ce a afectat la rândul său transporturile, construcțiile navale, asigurările etc.[615].

Având în vedere gravitatea acestei recesiuni mondiale şi şomajul masiv pe care l-a generat, politica internațională nu putea scăpa sub nicio formă de efectele lor cumplite. Competiția atroce de pe piața produselor industriale şi agricole, precum şi a materiilor prime, a amplificat resentimentele naționale şi i-a constrâns pe numeroşi politicieni, conştienți de nemulțumirile alegătorilor lor, să încerce să îi facă pe străini să plătească; grupurile mai extremiste, în special de dreapta, au profitat de haosul economic pentru a ataca întregul sistem liberal-capitalist şi a reclama politici „naționale" ferme, susținute la nevoie prin luptă. Democrațiile mai fragile, mai ales Republica de la Weimar, dar şi Spania, România, şi nu numai, au cedat acestor presiuni politico-economice. Conservatorii precauți care conduceau Japonia erau dați la o parte de naționalişti şi militarişti. Dacă democrațiile din Vest au făcut față acestor furtuni mai bine, oamenii lor de stat au fost forțați să se concentreze asupra gestionării economiei interne, tot mai marcată de o atitudine protecționistă. Nici Statele Unite şi nici Franța, principalele țări cu surplus de aur, nu erau dispuse să ierte statele datornice; într-adevăr, Franța a avut tendința de a-şi folosi puterea financiară pentru a controla comportamentul Germaniei (ceea ce a sporit resentimentele de cealaltă parte a Rinului) şi pentru a-şi susține diplomația în Europa. În mod similar, „moratoriul lui Hoover" în privința despăgubirilor germane, care i-a înfuriat atât de tare pe francezi, nu putea fi separat de chestiunea reducerilor (şi, în

ultimă instanță, a neachitării) datoriilor de război, care înverşuna pe americani. Devalorizările competitive ale monedei şi dezacordurile din cadrul Conferinței Economice Mondiale din 1933 privind rata de schimb dolar – liră sterlină au completat acest tablou sumbru.

Până atunci, ordinea mondială cosmopolită se dizolvase în diverse subunități rivale: un bloc al lirei sterline, bazat pe tiparele comerciale britanice şi întărit de „preferințele imperiale" din cadrul Conferinței de la Ottawa din 1932; un bloc al aurului, condus de Franța; un bloc al yenului, dependent de Japonia, în Extremul Orient; un bloc al dolarului, condus de Statele Unite (după ce şi Roosevelt a renunțat la etalonul-aur); şi, complet detaşat de aceste frământări, un „socialism într-o singură țară", ce lua naştere treptat în Uniunea Sovietică. Înclinația spre autarhie era aşadar puternic dezvoltată chiar înainte ca Adolf Hitler să îşi pună în practică programul de creare a unui Reich autarhic, milenar, în care comerțul exterior să se reducă la tranzacții speciale şi la acorduri „de barter". Deoarece Franța se opusese în repetate rânduri puterilor anglo-saxone în ceea ce priveşte tratarea despăgubirilor din partea Germaniei, Roosevelt pretindea că Statele Unite au avut mereu de pierdut de pe urma afacerilor cu britanicii, iar Neville Chamberlain era deja convins de remarca sa ulterioară potrivit căreia politica americană consta doar în „vorbe"[616], democrațiile nu erau dispuse să coopereze pentru a face față presiunilor tot mai mari în sensul unor schimbări teritoriale în ordinea mondială defectuoasă din 1919.

Oamenilor de stat şi ministerelor Externe de pe bătrânul continent le-a fost dintotdeauna greu să înțeleagă şi să trateze chestiunile economice; dar o trăsătură poate şi mai problematică, pentru cei care îşi aminteau de diplomația guvernamentală a secolului al XIX-lea, o reprezenta influența opiniei publice privind afacerile internaționale, în anii '20 şi '30. Într-un fel, firesc, era inevitabil. Chiar şi înainte de

Primul Război Mondial, grupurile politice din Europa criticaseră metodele secrete, ascunse şi ideile elitiste preconcepute ale „vechii diplomaţii", reclamând în schimb un sistem reformat, în care afacerile statului să fie deschise analizei poporului şi a reprezentanţilor săi[617]. Aceste solicitări au fost profund încurajate de conflictul din 1914–1918, deoarece, pe de o parte, conducătorii care au cerut mobilizarea totală a societăţii erau conştienţi că societatea, în schimb, avea să reclame despăgubiri pentru sacrificiile sale şi un cuvânt de spus în ceea ce priveşte pacea; pe de altă parte, pentru că războiul, proclamat sus şi tare de propagandiştii aliaţi drept o luptă pentru democraţie şi independenţă naţională, a zdrobit de fapt imperiile autocrate din Europa Centrală şi de Est; şi, în final, deoarece figura puternică şi atrăgătoare a lui Woodrow Wilson a susţinut presiunile pentru o ordine mondială nouă şi luminată chiar şi atunci când Clemenceau şi Lloyd George susţineau nevoia unei victorii totale[618].

Însă problema cu „opinia publică" după 1919 era că numeroase segmente ale sale *nu* corespundeau viziunii gladstoniene şi wilsoniene naive a unei populaţii liberale, educate, raţionale, impregnate cu idei internaţionaliste, supoziţii utilitariste şi respect pentru supremaţia legii. După cum a arătat Arno Mayer, „vechea diplomaţie" care (lucru larg susţinut) iscase războiul mondial era pusă la încercare după 1917 nu doar de reformismul wilsonian, ci şi de criticile mai sistematice ale bolşevicilor la adresa ordinii existente – critici deosebit de atrăgătoare pentru clasele muncitoare organizate din *ambele* tabere beligerante[619]. Deşi acest lucru i-a făcut pe politicienii receptivi, precum Lloyd George, să inventeze propriul „pachet" de politici interne şi externe progresiste, să neutralizeze farmecul lui Wilson şi să înfrâneze alunecarea muncitorilor spre socialism[620], impactul asupra figurilor mai conservatoare şi mai naţionaliste din tabăra Aliaţilor era destul de diferit. După părerea lor,

principiile wilsoniene trebuiau să fie respinse ferm în interesul „siguranței" naționale, ce nu putea fi măsurată decât prin ajustarea granițelor, achiziții coloniale şi despăgubiri; în vreme ce amenințarea leninistă, mult mai înspăimântătoare, trebuia să fie înlăturată fără milă în miezul său bolşevic şi (mai ales) în sovietele mimetice care apăruseră în Vest. Politica şi diplomația reconcilierii[621], cu alte cuvinte, erau încărcate cu elemente ideologice şi politice interne de fundal într-o măsură necunoscută la congresele din 1856 şi 1878.

Aceasta nu e tot. În democrațiile vestice, imaginile dominante ale Primului Război Mondial de la sfârşitul anilor '20 erau cele ale morții, distrugerii, ororii, risipei şi inutilității. „Pacea cartagineză" din 1919, lipsa beneficiilor promise de politicieni în timpul războiului în schimbul sacrificiilor oamenilor, milioanele de veterani schilodiți şi de văduve de război, problemele economice din anii '20, pierderea credinței şi colapsul relațiilor sociale şi personale victoriene erau puse pe seama nebuniei deciziilor din iulie 1914[622] însă această silă generalizată a populației față de luptă şi militarism, combinată în numeroase cazuri cu speranța că Liga Națiunilor va împiedica o repetare a acelui dezastru, nu era împărtăşită de toți participanții la război – chiar dacă lucrările anglo-americane lasă această impresie[623]. Pentru sute de mii de foşti *Frontsoldaten* de pe tot continentul european, deziluzionați de şomaj, de inflație şi de plictiseala ordinii postbelice, dominată de burghezie, conflictul reprezentase ceva mistuitor, dar benefic: valorile marțiale, camaraderia războinicilor, adrenalina violenței şi a acțiunii. Pentru aceste grupuri, mai ales pentru cele din cadrul națiunilor înfrânte ale Germaniei şi Ungariei şi al națiunii învingătoare (dar nemulțumite) italiene, precum şi în rândul dreptei franceze, ideile noilor mişcări fasciste – ordinea, disciplina şi gloria națională, strivirea evreilor, a bolşevicilor, a decadenților intelectuali şi a păturilor de mijloc

liberale şi mulțumite de sine – erau foarte atrăgătoare. În ochii lor (şi în ochii omologilor lor din Japonia), lupta, forța şi eroismul reprezentau trăsăturile trainice ale vieții, iar doctrinele internaționalismului wilsonian erau false şi demodate[624].

Aceasta însemna că relațiile internaționale din anii '20 şi '30 au continuat să fie complicate de ideologie şi de fisurarea treptată a societății mondiale în blocuri politice care se suprapuneau doar parțial cu subdiviziunile economice menționate mai devreme. De o parte se aflau democrațiile vestice, mai ales cele din țările vorbitoare de limba engleză, scârbite de ororile Primului Război Mondial, care se concentrau asupra chestiunilor interne (mai ales asupra celor socioeconomice) şi care îşi reduceau masiv sistemele de apărare; deşi liderii francezi menținеau o armată şi o aviație considerabile, temându-se de o posibilă renaştere a Germaniei, era evident că o mare parte a populației împărtăşea ura față de război şi dorința de reconstrucție socială. De cealaltă parte se afla Uniunea Sovietică, izolată în fel şi chip de sistemul politico-economic global, dar câştigând totuşi admiratori în Vest, deoarece oferea, se pare, o „nouă civilizație" care, *inter alia,* scăpase de Marea Depresiune[625], deşi URSS era şi foarte detestată. În sfârşit, mai existau, cel puțin în anii '30, statele fasciste „revizioniste", adică Germania, Japonia şi Italia, care nu doar erau profund antibolşevice, ci şi denunțau statu-quoul liberal-capitalist ce fusese restabilit în 1919. Toate acestea au făcut ca impunerea politicilor externe să fie extrem de dificilă pentru oamenii de stat democrați, care nu înțelegeau prea bine nici concepția fascistă, nici pe cea bolşevică şi care nu doreau decât să revină la acea stare de „normalitate" edwardiană pe care războiul o distrusese.

În comparație cu aceste probleme, provocările de după 1919 la adresa lumii eurocentrice care începeau să apară la tropice erau mai puțin amenințătoare – însă rămâneau

importante. Şi aici se pot detecta precedente înainte de 1914, precum revolta lui Arabi-Pasha din Egipt, Revoluția Junilor Turci din 1908, încercările lui Tilak de a radicaliza mişcarea Congresului Indian sau campania lui Sun Yat-Sen împotriva dominației vestice din China; tocmai de aceea, istoricii au remarcat modul cum evenimente precum înfrângerea Rusiei de către japonezi din 1905 şi revoluția rusă nereuşită din acelaşi an au fascinat şi au electrizat primele forțe naționaliste din Asia şi din Orientul Mijlociu[626]. În mod ironic, dar previzibil, cu cât colonialismul pătrundea mai mult în societățile subdezvoltate, le atrăgea într-o rețea comercială şi financiară globală şi le punea în contact cu ideile occidentale, cu atât aceste lucruri provocau o reacție din partea băştinaşilor; fie că se manifesta sub forma unor frământări tribale, generate de restricțiile impuse tiparelor lor tradiționale de viață şi de comerț, fie, mai important, sub forma încercării avocaților şi a intelectualilor educați în Vest de a crea partide ale poporului şi a militantismului lor în favoarea autodeterminării naționale, rezultatul era o punere la încercare tot mai mare a controlului colonial european.

Primul Război Mondial a accelerat aceste tendințe în fel şi chip. În primul rând, exploatarea economică intensă a materiilor prime de la tropice şi încercările de a forța coloniile să contribuie – atât cu forță de muncă, cât şi cu impozite – la efortul de război al puterilor au ridicat în mod inevitabil semne de întrebare în ceea ce priveşte „compensația", la fel ca în rândul claselor muncitoare din Europa[627]. În plus, campaniile din Africa de Vest, de Sud-Vest şi de Est, din Orientul Apropiat şi din Pacific au ridicat semne de întrebare în ceea ce priveşte viabilitatea şi trăinicia imperiilor coloniale în general – tendință întărită de propaganda Aliaților privind „autodeterminarea națională" şi „democrația", precum şi de activitățile contrapropagandistice germane din Maghreb, Irlanda, Egipt şi India. În 1919, în vreme ce puterile europene îşi stabileau mandatele din cadrul Ligii Națiunilor –

ascunzându-şi interesele imperiale după frunze de smochin mai complexe, potrivit spuselor lui A.J.P. Taylor –, Congresul Panafrican se reunise la Paris pentru a-şi impune punctul de vedere, Partidul Wafd fusese înființat în Egipt, Mişcarea „4 Mai" era activă în China, Kemal Atatürk devenea fondatorul Turciei moderne, Partidul Destour îşi reformula tactica în Tunisia, Partidul Sarekat Islam strânsese 2,5 milioane de membri în Indonezia, iar Gandhi cataliza diferitele ramuri ale opoziției spre eliberarea Indiei de sub dominația britanică[628].

Un lucru şi mai important este că această „revoltă împotriva Vestului" nu mai avea să găsească marile puteri unite de premisa că, oricare ar fi diferendele lor, între ele şi popoarele mai puțin dezvoltate de pe glob se căsca o prăpastie imensă; şi aceasta era o mare diferență față de perioada Conferinței de la Berlin privind Africa de Vest. O asemenea unitate devenise deja redundantă, odată cu intrarea în clubul marilor puteri a Japoniei, unii gânditori japonezi începând să discute încă din 1919 despre „o sferă de coprosperitate" în Asia de Est[629]. Şi s-a trecut complet peste ea odată cu ivirea celor două versiuni ale „noii diplomații" propuse de Lenin şi Wilson – deoarece, oricare ar fi fost neînțelegerile politice dintre aceşti lideri charismatici, ei împărtăşeau aversiunea față de vechea ordine colonială europeană şi dorința de a o transforma în altceva. Niciunul din ei, din mai multe motive, nu a putut împiedica extinderea acestei ordini coloniale în timpul mandatelor Ligii; însă elocința şi influența lor s-au infiltrat dincolo de zonele de demarcație imperiale şi au interacționat cu mobilizarea naționaliştilor locali. Acest lucru a fost evident în China, spre sfârşitul anilor '20, unde vechea ordine europeană a privilegiilor stabilite prin tratate, a pătrunderii comerciale şi a acțiunilor ocazionale ale canonierelor începea să piardă teren în fața „ordinilor" alternative concurente propuse de Rusia, Statele Unite şi Japonia şi să se ofilească în fața naționalismului revoluționar chinez[630].

Aceasta nu însemna că era în pragul prăbuşirii colonialismul vestic. Reacţia britanică promptă de la Amritsar din 1919, întemniţarea de către olandezi a lui Sukarno şi a altor lideri naţionalişti indonezieni, precum şi desfiinţarea sindicatelor la sfârşitul anilor '20, reacţia franceză fermă faţă de frământările din Tongking pe marginea dezvoltării agricole intense a orezului şi a cauciucului – toate demonstrau puterea reziduală a armatelor şi armamentului Europei[631]. Acelaşi lucru se putea spune, desigur, şi despre atacul imperial întârziat al Italiei asupra Abisiniei de la mijlocul anilor '30. Doar şocurile mult mai puternice generate de al Doilea Război Mondial aveau să slăbească aceste controale imperiale cu adevărat. Totuşi, aceste frământări coloniale au fost importante într-o oarecare măsură pentru relaţiile internaţionale din anii '20 şi mai ales din anii '30. În primul rând, au distras atenţia (şi resursele) unora dintre marile puteri de la preocuparea lor faţă balanţa europeană de putere. A fost cu precădere cazul Marii Britanii, ai cărei lideri îşi făceau mult mai multe griji privind Palestina, India şi Singapore decât faţă de Sudetenland sau Danzig – aceste priorităţi reflectându-se în politica lor de apărare „imperială" de după 1919[632]; însă implicările din Africa au afectat Franţa în aceeaşi măsură şi, fireşte, au distras destul de mult armata italiană. În plus, în anumite cazuri, reapariţia problemelor extraeuropene şi coloniale se intersecta exact cu fosta structură de alianţe din 1914–1918. Chestiunea imperialismului i-a făcut pe americani să fie şi mai neîncrezători în politicile anglo-franceze, iar evenimente precum invadarea Abisiniei de către italieni sau atacarea Chinei de către japonezi au îndepărtat Roma şi Tokyo de Londra şi Paris în anii '30 – oferindu-le revizionişti lor germani nişte posibili parteneri. Din nou, afacerile internaţionale deveniseră mai greu de gestionat conform regulilor „vechii diplomaţii".

Ultima cauză majoră a instabilităţii postbelice a fost faptul

ciudat că „problema germană” nu fusese rezolvată, devenind mai insolubilă şi mai gravă. Prăbuşirea rapidă a Germaniei din octombrie 1918, când armatele sale mai controlau Europa din Belgia până în Ucraina, a fost un mare şoc pentru forţele naţionaliste de dreapta, care au avut tendinţa de a da vina pe „trădători din interior” pentru capitularea umilitoare. Atunci când termenii acordului de la Paris au adus şi mai multe umilinţe, numeroşi germani au denunţat atât „tratatul de înrobire”, cât şi pe politicienii Republicii de la Weimar care fuseseră de acord cu aceşti termeni. Chestiunea despăgubirilor şi hiperinflaţia din 1923 au umplut paharul nemulţumirilor germanilor. Foarte puţini au fost la fel de extremişti ca naţional-socialiştii, care au format o mişcare demagogică şi ciudată ce s-a manifestat în anii ’20; însă foarte puţini germani *nu* erau revizionişti sub o formă sau alta. Despăgubirile, culoarul polonez, restricţiile impuse forţelor armate, separarea de patrie a unor regiuni în care se vorbea limba germană nu aveau să fie tolerate la nesfârşit. Singurele întrebări erau cât de curând puteau fi abolite aceste restricţii şi în ce măsură ar trebui preferată diplomaţia în locul forţei pentru a schimba statu-quo-ul. În această privinţă, venirea la putere a lui Hitler, în 1933, nu a făcut decât să accentueze înclinaţia germanilor spre revizionism[633].

La problema stabilirii locului „potrivit” al Germaniei în Europa s-a adăugat distribuţia ciudată şi neechilibrată a puterii internaţionale după Primul Război Mondial. În ciuda pierderilor sale teritoriale, a restricţiilor militare şi a instabilităţii economice, Germania încă era, după 1919, o mare putere *potenţial* extrem de importantă. Voi face imediat o analiză mai amănunţită a punctelor sale forte şi slabe, însă merită să punctez aici faptul că Germania încă avea o populaţie mult mai numeroasă decât Franţa şi o capacitate de producţie de fier şi de oţel de circa trei ori mai mare. Reţeaua sa internă de comunicaţii era intactă, la fel şi uzinele chimice şi electrice, universităţile şi institutele

tehnice. „În 1919, Germania era la pământ. Problema imediată era slăbiciunea Germaniei; însă, după câțiva ani de viață «normală», problema va redeveni cea a puterii germane”[634]. În plus, după cum subliniază Taylor, vechea balanță de putere de pe continentul european ce contribuise la înfrânarea expansionismului german nu mai exista. „Rusia se retrăsese; Austro-Ungaria dispăruse. Nu mai rămăseseră decât Franța şi Italia, amândouă inferioare din punctul de vedere al efectivelor şi al resurselor economice, amândouă epuizate de război.”[635] Şi, cu timpul, mai întâi Statele Unite şi apoi Marea Britanie au manifestat o aversiune tot mai mare față de intervențiile din Europa şi au dezaprobat tot mai mult eforturile Franței de a împiedica dezvoltarea Germaniei. Totuşi, exact această teamă că Franța *nu* era în siguranță a determinat Parisul să caute să împiedice prin orice mijloace o renaştere a puterii germane: insistând ca Germania să plătească toate despăgubirile; menținându-şi o armată mare şi costisitoare; încercând să transforme Liga Națiunilor într-o organizație menită să mențină statu-quoul; şi rezistând tuturor sugestiilor ca Germaniei să i se îngăduie să se „înarmeze” la nivelul Franței[636] – toate acestea, după cât se pare, au alimentat resentimentele germanilor şi au contribuit la agitațiile extremiştilor de dreapta.

Celălalt element al bateriei franceze de arme diplomatice şi politice era legătura cu „statele succesoare” din Europa de Est. Aparent, sprijinirea Poloniei, a Cehoslovaciei şi a celorlalte beneficiare ale acordurilor din 1919–1921 din această regiune era o strategie plauzibilă şi promițătoare[637]; astfel, expansionismul german ar fi fost ținut în frâu pe fiecare flanc. În realitate, schema era încărcată de dificultăți. Din cauza dispersării geografice a diverselor populații din perioada fostelor imperii multinaționale, în 1919 nu fusese posibilă crearea unei împărțiri teritoriale coerente din punct de vedere etnic; grupuri mari de minorități au locuit aşadar de partea greşită a granițelor fiecărui stat, constituind o

sursă de slăbiciune internă, dar şi de ranchiună externă. Altfel spus, Germania nu era singura care dorea revizuirea tratatelor de la Paris; şi, chiar dacă Franța insista ca statu-quoul să nu se schimbe absolut deloc, ea era conştientă că nici Marea Britanie, nici Statele Unite nu puneau mare preț pe granițele stabilite în grabă şi neregulate din această regiune. După cum a afirmat Londra răspicat în 1925, în Europa de Est nu aveau să mai existe garanții de gen Locarno[638].

Scena economică din Europa Centrală şi de Est înrăutățea şi mai mult lucrurile, deoarece ridicarea unor bariere vamale şi tarife în jurul acestor țări nou-create a amplificat rivalitățile regionale şi a îngreunat dezvoltarea generală. Acum existau 27 de monede distincte în Europa, în locul celor 14 de dinainte de război, şi se mai creaseră 20.000 de kilometri de frontiere în plus; majoritatea granițelor separau fabricile de materiile lor prime, turnătoriile de fontă de bazinele carbonifere şi fermele de piețe. În plus, deşi bancherii şi întreprinderile franceze şi britanice au pătruns în aceste state succesoare după 1919, un partener comercial mult mai „firesc" pentru aceste națiuni era Germania, după ce şi-a recăpătat stabilitatea economică, în anii '30. Nu doar era mai aproape şi mai bine conectată la piața Europei de Est prin intermediul drumurilor şi al căilor ferate, ci ar fi putut absorbi rapid excedentul de produse agricole al zonei aşa cum Franța, având surplus agricol, şi Marea Britanie, cu preferința sa imperială, nu ar fi putut, oferind în schimbul grâului maghiar şi al petrolului românesc utilajele şi (mai târziu) armamentul de care aveau nevoie. În plus, aceste țări, precum şi Germania însăşi, aveau probleme cu moneda şi au considerat că este mai uşor să facă mai degrabă „troc". Aşadar, din punct de vedere economic, *Mitteleuropa* putea redeveni treptat o zonă dominată de Germania[639].

Mulți dintre participanții la negocierile de la Paris din 1919 erau conştienți de unele dintre problemele sus-menționate

(deşi, evident, nu de toate). Totuşi, ei au considerat, precum Lloyd George, că se puteau aştepta de la nou-creata Ligă a Naţiunilor „să remedieze, să repare şi să redreseze… Va fi acolo ca o Curte de Apel pentru a îndrepta cruzimile, neregulile, nedreptăţile”[640]. Fireşte, orice conflict politic sau economic major între state putea fi acum aplanat prin întâlnirea unor oameni raţionali la Geneva, în jurul unei mese rotunde. Şi această supoziţie părea plauzibilă în 1919, însă realitatea dură avea să o năruie. Statele Unite nu voiau să se alăture Ligii. Uniunea Sovietică era tratată ca un paria şi ţinută la distanţă de Ligă, la fel ca şi puterile înfrânte, cel puţin în primii ani. La scurt timp după ce statele revizioniste şi-au început agresiunile, în anii ’30, au părăsit şi Liga.

În plus, din cauza dezacordurilor de la început dintre versiunea franceză şi cea britanică privind ceea ce trebuia să fie Liga – un poliţist sau un împăciuitor –, acestui organ i-au lipsit puterile executorii şi nu deţinea niciun mecanism adevărat de garantare a securităţii colective. Aşadar, în mod ironic, contribuţia reală a Ligii a ajuns să fie nu descurajarea agresorilor, ci bulversarea democraţiilor. Era foarte populară în rândul opiniei publice sătule de război din Vest, însă crearea ei a făcut loc argumentului că nu mai era nevoie de forţele naţionale de apărare, de vreme ce Liga avea să prevină cumva izbucnirea altor războaie. În consecinţă, existenţa Ligii a făcut ca miniştrii de Externe şi cabinetele să penduleze între diplomaţia „veche” şi cea „nouă”, de obicei neasigurând beneficiile nici uneia din ele, după cum au demonstrat din plin cazul Manciuriei şi cel al Abisiniei.

În lumina tuturor dificultăţilor de mai sus şi a faptului copleşitor că Europa a plonjat într-un nou război de proporţii la doar 20 de ani după semnarea Tratatului de la Versailles, nu este deloc de mirare că istoricii au considerat această perioadă un „armistiţiu de 20 de ani”, descriind-o drept un răstimp sumbru şi fragmentar – plin de crize, înşelătorii, agresiuni şi lipsă de onoare. Cu titluri de genul *A Broken*

World, *The Lost Peace* şi *The Twenty Years Crisis* care descriu aceste două decenii[641], există pericolul ca diferenţele majore dintre anii ’20 şi ’30 să fie ignorate. Pentru a relua o remarcă făcută mai devreme, spre sfârşitul anilor ’20, tratatul de la Locarno şi pactul Briand-Kellogg (Pactul de la Paris), aplanarea mai multor conflicte franco-germane, întâlnirile Ligii şi renaşterea generală a prosperităţii păreau să indice faptul că, în sfârşit, Primul Război Mondial se încheiase din punctul de vedere al relaţiilor internaţionale. Totuşi, un an sau doi mai târziu, colapsul financiar şi industrial devastator zdruncinase această armonie şi începuse să interacţioneze cu provocările pe care naţionaliştii japonezi şi germani (şi, mai târziu, italieni) aveau să le reprezinte pentru ordinea existentă. Într-un timp extrem de scurt, norii războiului s-au adunat din nou. Sistemul era în mod fundamental ameninţat într-un moment în care democraţiile erau cel mai slab pregătite să facă faţă, din punct de vedere psihologic şi militar, şi mai puţin coordonate decât oricând după aranjamentul din 1919. Indiferent de lipsurile sau nebuniile oricărui „împăciuitor” în nefericiţii ani ’30, trebuie aşadar să reţinem complexităţile fără precedent cu care au fost nevoiţi să se confrunte oamenii de stat ai acelui deceniu.

Înainte de a vedea cum s-au transformat crizele internaţionale din această perioadă în război, este important să analizăm din nou punctele forte şi slabe ale fiecăreia dintre marile puteri, afectate nu doar de conflictul din 1914–1918, ci şi de evenimentele economice şi militare din perioada interbelică. În această privinţă, voi face în repetate rânduri trimitere la tabelele 12-18 de mai sus, care indică deplasările balanţelor productive între puteri. Alte două remarci preliminare privind aspectele economice ale reînarmării ar trebui făcute chiar acum. Prima se referă la ratele diferite de creştere, ce erau mult mai pronunţate în anii ’30 decât fuseseră, să zicem, în deceniul de dinainte de

1914; dezmembrarea economiei mondiale în diverse blocuri şi căile extrem de diferite de implementare a politicii economice naţionale (de la planuri pe patru ani şi programe de genul „New Deal" la bugete deflaţioniste clasice) însemnau că producţia şi avuţia puteau creşte într-o anumită ţară, scăzând dramatic în alta. În al doilea rând, evoluţiile interbelice înregistrate în domeniul tehnologiei militare au făcut ca forţele armate să depindă mai mult ca oricând de forţele productive ale naţiunilor lor. Fără o bază industrială înfloritoare şi, mai important, fără o comunitate ştiinţifică vastă, avansată, care să poată fi mobilizată de stat pentru a ţine pasul cu noile progrese din domeniul armamentului, victoria într-un nou război de proporţii era de neconceput. Dacă viitorul era (pentru a-l cita pe Stalin) în mâinile marilor batalioane, în schimb, ele se bazau din ce în ce mai mult pe tehnologia modernă şi pe producţia de masă.

Adversarii

Vulnerabilitatea economică a unei mari puteri, oricât de activi sau de ambiţioşi ar fi fost liderii săi naţionali, nu este nicăieri mai evidentă decât în cazul Italiei în anii '30. În aparenţă, regimul fascist al lui Mussolini adusese ţara din hinterland în prim-planul lumii diplomatice. Alături de Marea Britanie, era unul dintre garanţii externi ai acordului din 1925 de la Locarno; împreună cu Marea Britanie, Franţa şi Germania, era de asemenea unul dintre semnatarii acordului din 1938 de la München. Dorinţa de supremaţie a Italiei în Marea Mediterană fusese manifestată prin atacul din Corfu (1923), intensificarea „pacificării" Libiei şi intervenţia masivă (50.000 de soldaţi italieni) în Războiul Civil din Spania. Între 1935 şi 1937, Mussolini a răzbunat înfrângerea de la Adwa

prin cucerirea nemiloasă a Abisiniei, sfidând îndrăzneț sancțiunile Ligii şi opinia occidentală ostilă. Altă dată, a susținut statu-quoul, trimițând trupe spre trecătoarea Brenner în 1934 pentru a-l împiedica pe Hitler să cucerească Austria şi semnând cu dragă inimă acordul antigerman de la Stresa din 1935. Tiradele sale împotriva bolşevismului i-au câştigat admirația multor străini (printre care şi Churchill) în anii '20, iar el a fost curtat de toate taberele în deceniul următor – Chamberlain a făcut o vizită la Roma în ianuarie 1939, străduindu-se să împiedice Italia să alunece complet în tabăra germană[642].

Însă importanța diplomatică nu era singura măsură a noii măreții a Italiei. Acest stat fascist, prin eliminarea politicii scizioniste de partid, prin planificarea „corporatistă" a economiei în locul disputei dintre capital şi forța de muncă, prin devotamentul față de acțiunea guvernului, părea să ofere un nou model unei societăți europene postbelice decepționate – şi un exemplu atractiv celor care se temeau de „modelul" alternativ oferit de bolşevici. Datorită investițiilor Aliaților, industrializarea avusese loc într-un ritm rapid între 1915 şi 1918, cel puțin în industriile grele legate de producția de armament. Sub conducerea lui Mussolini, statul s-a angajat să deruleze un program ambițios de modernizare, care includea asanarea mlaştinilor din Agro Pontino, dezvoltarea impresionantă a hidroelectricității şi îmbunătățirea sistemului feroviar. Industria electrochimică a înregistrat progrese şi au fost create vâscoza şi alte fibre artificiale. Producția de automobile a crescut, iar industria aeronautică italiană părea să se numere printre cele mai inovatoare din lume, aparatele de zbor înregistrând numeroase recorduri în materie de viteză şi altitudine[643].

Şi puterea militară părea să fie un bun indicator al statutului în ascensiune al Italiei. Deşi nu cheltuise mult cu serviciile armate în anii '20, încrederea lui Mussolini în forță şi cucerire şi dorința sa tot mai mare de a extinde teritoriile

Italiei au condus la creşteri semnificative ale cheltuielilor pentru apărare în anii '30. Într-adevăr, puțin peste 10% din venitul național şi o treime din venitul guvernamental erau destinate forțelor armate până spre jumătatea anilor '30, cifre care depăşeau cheltuielile Marii Britanii sau ale Franței, şi le întreceau cu mult pe cele americane. Au fost create noi vase de luptă inteligente, pentru a rivaliza cu flota franceză şi cu Flota Mediteraneană Britanică şi pentru a întări afirmația lui Mussolini potrivit căreia Marea Mediterana era într-adevăr *mare nostrum*. Când Italia a intrat în război, avea 113 submarine – „cea mai mare forță de submarine din lume, cu excepția, probabil, a Uniunii Sovietice"[644]. Sume şi mai mari erau alocate aviației, Regia Aeronautica, în anii de dinainte de 1940, în conformitate, probabil, cu accentul pus inițial de fascism pe modernitate, ştiință, viteză şi strălucire. În Abisinia şi, mai mult, în Spania, italienii au demonstrat utilitatea forței aviatice şi s-au convins pe ei înşişi – dar şi pe numeroşi observatori străini – că dețineau cea mai avansată aviație din lume. Această consolidare a flotei şi a aviației a diminuat fondurile destinate armatei de uscat, însă cele 30 de divizii ale sale au fost profund restructurate spre sfârşitul anilor '30, iar noi tancuri şi o nouă artilerie au fost proiectate. În plus, Mussolini simțea că mai există şi masele de *squadristi* fascişti şi trupele antrenate, astfel încât într-un nou război total națiunea ar fi dispus de „opt milioane de baionete". Toate acestea preziceau crearea celui de-al doilea Imperiu Roman.

Păcat de aceste visuri, căci Italia fascistă era, în termeni de putere politică, deosebit de slabă. Problema-cheie era că până şi „la sfârşitul Primului Război Mondial Italia, economic vorbind, era o țară semidezvoltată"[645]. Venitul *per capita* din 1920 era probabil egal cu cel atins de Marea Britanie sau de Statele Unite la începutul secolului *al XIX-lea* şi cu cel al Franței de câteva decenii mai târziu. Datele privind venitul național ascundeau faptul că venitul pe cap de locuitor din

nord era cu 20% peste medie, iar cel din sud cu 30% sub medie; diferența, la drept vorbind, se accentua. Din cauza unui flux continuu de emigranți, populația Italiei din perioada interbelică a crescut cu doar *1%* pe an; din moment ce produsul intern brut a crescut cu 2% pe an, media *per capita* a crescut doar cu 1% pe an, ceea ce nu era dezastruos, dar niciun miracol economic nu se putea numi. Slăbiciunea Italiei consta în faptul că țara se baza pe agricultura la scară mică, care în 1920 acoperea 40% din PIB şi absorbea 50% din populația activă totală[646]. Un alt semn al înapoierii economice era faptul că în 1938 peste jumătate din cheltuielile familiei erau pentru mâncare. Departe de a reduce aceste proporții, fascismul, cu accentul său pronunțat pe virtuțile vieții rurale, a încercat să sprijine agricultura printr-o serie de măsuri ce includeau tarife protecționiste, ameliorarea solului şi, în cele din urmă, controlul deplin asupra pieței grâului. În ceea ce priveşte calculele regimului, era importantă dorința de a reduce dependența de producătorii străini de alimente şi de a împiedica migrarea țăranilor către oraşe, unde ar fi sporit rata şomajului şi ar fi amplificat problema socială. Consecința era o *diminuare* drastică a locurilor de muncă la țară, cu toate trăsăturile corespunzătoare: productivitate scăzută, analfabetism, disparități regionale imense.

Date fiind natura relativ înapoiată a economiei italiene şi disponibilitatea statului de a cheltui bani pentru armament şi pentru menținerea agriculturii rurale, nu e de mirare că economiile pentru investiții antreprenoriale erau scăzute. Dacă Primul Război Mondial redusese deja capitalul intern, criza economică şi adoptarea protecționismului reprezentau noi lovituri. Desigur, companiile care şi-au luat avânt datorită comenzilor guvernamentale de avioane sau camioane puteau obține un profit frumos, dar e puțin probabil ca dezvoltarea industrială a Italiei să fi beneficiat (în ansamblu) de încercările de adoptare a autarhiei; tarifele le ofereau

protecție doar producătorilor ineficienți, în vreme ce neomercantilismul general al epocii a redus fluxul investițiilor străine care stimulaseră mult industrializarea Italiei. În 1938, Italia încă deținea doar 2,8% din producția industrială mondială, producea 2,1% din oțelul mondial, 1% din fontă, 0,7% din minereul de fier şi 0,1% din cărbunele lumii şi consuma energie din surse moderne într-un ritm mult mai scăzut față de toate celelalte mari puteri. În sfârşit, în lumina dorinței evidente a lui Mussolini de a lupta împotriva Franței şi, pe alocuri, împotriva Franței şi a Marii Britanii împreună, trebuie subliniat faptul că Italia depindea într-un mod stânjenitor de importul de îngrăşăminte, cărbune, petrol, fier vechi, cauciuc, cupru şi alte materii prime esențiale – 80% dintre ele trebuiau să treacă prin Gibraltar sau Suez, majoritatea fiind transportate de vase britanice. Tipic pentru regim era faptul că niciun plan de rezervă nu fusese conceput pentru eventualitatea în care aceste importuri ar fi încetat, iar o politică de depozitare a acestor materiale strategice era exclusă, de vreme ce până spre sfârşitul anilor '30, Italia nu a avut nici măcar valuta necesară pentru a-şi acoperi nevoile curente. Din cauza acestei lipse cronice de valută, italienii nu şi-au putut permite să cumpere nici maşinile-unelte germane atât de necesare pentru producerea avioanelor, tancurilor, armelor şi vaselor moderne ce se construiau după 1935[647].

Înapoierea economică explică şi de ce, în ciuda atenției şi a resurselor pe care regimul lui Mussolini le acorda forțelor armate, performanța şi starea în care se aflau erau deplorabile – şi se înrăutățeau. Flota era probabil cel mai bine echipată dintre cele trei servicii militare, însă nu era suficient de puternică încât să alunge Royal Navy din Marea Mediterană. Nu avea nicio navă portavion – Mussolini interzisese construirea lor – şi era în schimb forțată să se bazeze pe Regia Aeronautica, ceea ce era un aranjament prost, dată fiind lipsa de cooperare între servicii.

Crucişătoarele erau vase de vreme bună, iar numeroasele submarine s-au dovedit a fi o investiție masivă în uzură morală: „Nu aveau calculatoare de atac, sistemele de aer condiționat emanau gaze toxice atunci când instalațiile cedau în urma atacurilor cu grenade submarine, iar ele intrau încet în imersiune, ceea ce era penibil atunci când se apropiau avioanele inamice”[648]. De o uzură morală similară dădea dovadă şi aviația italiană, care se arătase capabilă să bombardeze (chiar dacă nu nimerea întotdeauna) triburile din Abisinia şi impresionase apoi numeroşi observatori cu performanțele din Războiul Civil din Spania. Dar, spre sfârşitul anilor ’30, biplanul Fiat CR42 a fost total eclipsat de monoplanele britanice şi germane mai noi; şi până şi forța de bombardament a suferit din cauză că nu avea decât bombardiere uşoare spre medii, cu motoare slabe şi bombe cumplit de ineficiente. Însă ambele servicii sus-menționate aveau asigurate procente tot mai mari din bugetul pentru apărare. În schimb, partea ce revenea armatei de uscat a scăzut de la 58,2% în 1935–1936 la 44,5% în 1938–1939, într-o perioadă în care avea nevoie disperată de tancuri, artilerie, camioane şi sisteme de comunicație moderne. „Principalul tanc de luptă” al armatei italiene, când a intrat în al Doilea Război Mondial, era Fiat L.3, de trei tone şi jumătate, fără radio, cu un câmp vizual restrâns şi doar două mitraliere – aceasta într-o perioadă în care ultimele modele de tancuri germane şi franceze aveau aproape 20 de tone şi mult mai mult armament.

Date fiind slăbiciunile aproape iremediabile care au afectat economia italiană în perioada fascismului, ar fi o nebunie să sugerăm că ar fi putut câştiga un război împotriva altei mari puteri; însă perspectivele sale au fost umbrite şi mai mult de faptul că forțele sale armate au fost victimele reînarmării pripite – şi ale învechirii rapide. De vreme ce aceasta era o problemă des întâlnită în anii ’30, care afecta Franța şi Rusia aproape în aceeaşi măsură, este important să o dezbatem

mai în amănunt înainte de a reveni la analiza slăbiciunilor Italiei.

Factorul-cheie era aplicarea intensă a ştiinţei şi a tehnologiei în dezvoltările militare din această perioadă, care transformau sistemele armate din toate serviciile. Avioanele de luptă, de exemplu, se transformau rapid din biplane manevrabile (însă slab înarmate. şi acoperite cu pânză) care puteau atinge circa 320 km/h în „monoplane din duraluminiu având la bord numeroase mitraliere şi un tun, cu carlingă blindată şi rezervoare de combustibil cu autoetanşare”[649], care atingeau şi 650 km/h şi pentru care era nevoie de motoare mult mai puternice. Avioanele de bombardament se transformau – în ţările care îşi permiteau – din bombardiere de dimensiune medie, cu două motoare şi cu rază mică de acţiune, în unele cu patru motoare, deosebit de costisitoare, cu capacitate mare de încărcare a bombelor şi cu o rază de acţiune de peste 3200 de kilometri. Navele de luptă de după Tratatul de la Washington (de exemplu, de genul *King George V*, *Bismarck* şi *North Carolina)* erau mult mai rapide, mai bine blindate şi echipate cu sisteme mai grele de apărare antiaeriană decât predecesoarele lor. Portavioanele mai noi erau mari, bine proiectate şi mult mai puternice decât purtătoarele de hidroavioane actualizate şi crucişătoarele de linie din anii ’20. Constructorii de tancuri se grăbeau să ofere modele mai mari, mai bine înarmate şi mai blindate, pentru care era nevoie de motoare mult mai puternice decât cele ale prototipurilor experimentale uşoare de dinainte de 1935. În plus, toate aceste sisteme de armament începeau să fie afectate de transformările din comunicaţiile electrice, de progresul dispozitivelor de navigaţie şi al echipamentului de detectare a submarinelor, precum şi de primele sisteme radar şi echipamentele radio îmbunătăţite – care nu doar creşteau mult preţul armelor noi, ci complicau şi procesul de aprovizionare. Testase cineva suficient aceste instrumente, aparate şi dispozitive pentru a

trece la aceste modele îmbunătățite? Puteau fabricile de armament şi furnizorii electrici să facă față cererii tot mai mari? Aveau suficient echipament şi ingineri cu experiență? îndrăznea cineva să oprească producția modelelor mai vechi, încercate, dar demodate, aşteptând testarea şi construirea modelelor mai noi? În sfârşit – un lucru vital –, cum influențau aceste eforturi disperate de reînarmare starea economiei unei națiuni, accesul peste hotare şi resursele interne, capacitatea de a-şi acoperi cheltuielile fără a rămâne datoare? Fireşte, acestea nu erau dileme noi – însă apăsau pe umerii decidenților în anii '30 mult mai mult decât înainte.

În acest context tehnologico-economic (precum şi în contextul diplomatic) pot fi înțelese cel mai bine tiparele variate ale reînarmării marilor puteri din anii '30. Există numeroase discrepanțe în ceea ce priveşte însumarea anuală a tuturor cheltuielilor pentru apărare ale națiunilor din acest deceniu, însă tabelul 27 poate constitui un ghid corect pentru ceea ce se întâmpla.

Tabelul 27. *Cheltuielile pentru apărare ale marilor puteri, 1930–1938*[650] *(milioane de dolari actuali)*

	Japonia	Italia	Germania	Uniunea Sovietică	Marea Britanie	Franța	Statele Unite
1930	218	266	162	722	512	498	699
1933	183 (356) [387]	351 (361)	452 (620)	707 (303)	333 (500)	524 (805)	570 (792)
1934	292 (384) [427]	455 (427)	709 (914)	3 479 (980)	540 (558)	707 (731)	803 (708)
1935	300 (900) [463]	966 (966)	1 607 (2 025)	5 517 (1 607)	646 (671)	867 (849)	806 (933)
1936	313 (440) [488]	1 149 (1 252)	2 332 (3 266)	2 933 (2 903)	892 (911)	995 (980)	932 (1 119)

1937	940 (1 621) [1 064]	1 235 (1 015)	3 298 (4 769)	3 446 (3 430)	1 245 (1 283)	890 (862)	1 032 (1 079)
1938	1 740 (2 489) [1 706]	746 (818)	7 415 (5 807)	5 429 (4 527)	1 863 (1 915)	919 (1 014)	1 131 (1 131)

În această lumină comparativă, problema italiană devine mai limpede. Nu cheltuise mult pe armament în termeni absoluți în prima jumătate a anilor '30, deşi chiar şi atunci fusese nevoită să aloce o proporție mai mare din venitul național serviciilor armate decât, probabil, toate celelalte state, cu excepția Uniunii Sovietice. Însă vasta campanie din Abisinia, dublată de intervenția din Spania, a condus la o mare creştere a cheltuielilor între anii 1935 şi 1937. Astfel, o parte a cheltuielilor italiene pentru apărare din aceşti. mi a fost destinată operațiunilor curente, şi nu consolidării serviciilor sau industriei de armament. Dimpotrivă, aventurile din Abisinia şi Spania au slăbit profund Italia, nu doar clin cauza pierderilor de pe câmpul de luptă, ci şi deoarece, cu cât lupta mai mult, cu atât avea nevoie mai mare să importe – şi să plătească – materii prime strategice şi vitale, diminuând rezervele Băncii Italiei aproape complet până în 1939. Neputând să îşi permită maşinile-unelte şi alte echipamente necesare pentru modernizarea aviației şi a armatei terestre, țara a devenit probabil din ce în ce mai *slăbită* în cei doi-trei ani înainte de 1940. Armata nu era sprijinită de propria reorganizare, de vreme ce proiectul de a creşte numărul diviziilor cu 50% reducând fiecare divizie de la trei la două regimente a condus la avansări ale ofițerilor, însă nu şi la o eficiență sporită în mod semnificativ. Aviația, sprijinită (dacă acesta este termenul corect) de o industrie care era *mai puțin* productivă decât în 1915–1918, pretindea că deține peste 8500 de avioane; analizele ulterioare au redus această cifră la 454 de bombardiere şi 129 de avioane de

luptă şi puține dintre ele ar fi fost considerate de prima mână de către alte aviații[651]. Fără tancuri adecvate, arme antiaeriene, avioane de luptă rapide, bombe sau portavioane decente, fără radare, valută sau o logistică corespunzătoare, Mussolini şi-a aruncat în 1940 țara într-un nou război al marilor puteri, plecând de la premisa că acesta era ca şi câştigat. De fapt, doar un miracol sau germanii ar fi putut preveni un dezastru de proporții epice.

Acest accent pe armament şi pe cifre trece, firește, cu vederea elementele de leadership, calitatea personalului şi înclinația națională spre luptă; însă realitatea tristă e că, departe de a compensa deficiențele materiale ale Italiei, aceste elemente nu au făcut decât să contribuie la slăbiciunile ei relative. În ciuda îndoctrinării fasciste superficiale, nimic nu se schimbase în societatea italiană sau în cultura sa politică între anii 1900 şi 1930, astfel încât armata să devină o carieră mai atractivă pentru bărbații talentați şi ambițioşi; dimpotrivă, ineficiența ei colectivă, lipsa de inițiativă şi preocuparea pentru cariera personală erau ridiculizate – şi îi uimeau pe ataşații germani şi pe alți observatori militari. Armata nu era instrumentul de bază al lui Mussolini; putea – şi adesea chiar a făcut-o – să stea în calea dorințelor sale, oferindu-i nenumărate motive pentru care lucrurile nu puteau fi îndeplinite. Soarta ei era să fie aruncată, adesea fără consultări prealabile, în conflictele în care *trebuia* făcut ceva. Dominată de ofițeri superiori precauți şi prost pregătiți şi lipsită de o coloană vertebrală formată din subofițeri experimentați, starea proastă a armatei, în eventualitatea unui război între marile puteri, era fără ieşire; iar marina (cu excepția submarinelor minuscule) nu o ducea deloc mai bine. Deşi echipajele şi corpurile de ofițeri ale Regia Aeronautica erau mai bine instruite şi mai bine pregătite, acest lucru nu avea să le fie de prea mult folos, dat fiind că pilotau avioane învechite, ale căror motoare cedau din pricina nisipurilor din deşert, ale căror bombe nu aveau nicio

şansă şi a căror putere de luptă era jalnică. Probabil e inutil să mai spunem că nu existau comandanți de stat-major care să coordoneze serviciile militare sau care să discute (ca să nu mai zicem „să stabilească") prioritățile de apărare.

În sfârşit, mai era şi Mussolini însuşi, un pericol strategic de prim rang. El nu a fost, după cum s-a mai spus, un lider atotputernic de talia lui Hitler, aşa cum a vrut să pară. Regele Victor Emanuel al III-lea s-a străduit să îşi păstreze prerogativele şi a reuşit să mențină loialitatea celor mai mulți dintre birocrați şi a corpului de ofițeri. Papalitatea era de asemenea un centru independent şi rival al autorității pentru mulți italieni. Nici marii industriaşi şi nici țărănimea recalcitrantă nu aveau vreun entuziasm pentru regim în anii '30; iar Partidul Național Fascist – sau cel puțin liderii săi regionali – părea mai preocupat de împărțirea funcțiilor decât de obținerea gloriei naționale[652]. Dar, chiar dacă guvernarea lui Mussolini ar fi fost absolută, poziția Italiei nu ar fi fost mai bună, date fiind înclinația Ducelui spre autoamăgire, recurgerea lui la stilul bombastic şi lăudăros, mitomania lui congenitală, incapacitatea de a acționa şi de a gândi eficient şi incompetența sa în ceea ce priveşte guvernarea[653].

În 1939 şi 1940, Aliații occidentali au evaluat deseori argumentele pro şi contra în ceea ce priveşte lupta Italiei de partea Germaniei şi nu au rămas neutri. În ansamblu, comandanții de stat-major britanici au preferat ca Italia să fie ținută în afara războiului, pentru a menține pacea în Marea Mediterană şi în Orientul Apropiat; însă existau şi contraargumente puternice, care, privind retrospectiv, par să fi fost corecte[654]. Rareori s-a susținut în istoria conflictelor omeneşti că intrarea în război a unui inamic în plus îl va afecta mai mult pe duşman; însă Italia lui Mussolini era, cel puțin în această privință, unică.

Contestarea statu-quoului de către Japonia a fost de asemenea aparte, însă trebuia luată în considerare mult mai

serios de puterile consacrate. În lumea anilor '20 şi '30, profund influențată de prejudecăți rasiale şi culturale, numeroase state occidentale au avut tendința de a-i respinge pe japonezi, numindu-i „omuleți gălbejiți"; abia în perioada atacurilor devastatoare de la Pearl Harbor, din Malaya şi din Filipine a fost dărâmat acest stereotip absurd şi grosolan al unui popor miop, pipernicit şi stângaci[655]. Marina japoneză se antrena din greu, atât pentru luptele de zi, cât şi pentru cele de noapte, şi învăța multe; ataşații săi le ofereau proiectanților de vase din Tokyo un flux continuu de cunoştințe. Atât armata, cât şi aviația erau bine pregătite, având numeroşi piloți competenți şi echipaje devotate[656]. Cât despre armată în sine, corpurile de ofițeri hotărâți şi foarte patrioți se aflau în fruntea unei forțe impregnate de spiritul *bushido*; acestea erau trupe formidabile atât în războiul ofensiv, cât şi în cel defensiv. Zelul fanatic care a condus la asasinarea miniştrilor (chipurile) mai slabi putea fi uşor transformat în eficiență pe câmpul de luptă. În vreme ce alte armate doar vorbeau despre lupta până la ultimul om, soldații japonezi înțelegeau această expresie literal şi procedau întocmai.

Însă ceea ce i-a distins pe japonezi de, să zicem, războinicii zuluşi era faptul că, în această perioadă, cei dintâi erau superiori din punct de vedere militar şi tehnic, dar aveau şi un curaj fără margini. Procesul de industrializare de dinainte de 1914 fusese profund accelerat de Primul Război Mondial, având în vedere, pe de o parte, contractele Aliaților pentru muniții şi cererea sporită pentru transporturile maritime japoneze şi, pe de altă parte, faptul că propriii exportatori puteau pătrunde pe piețele asiatice pe care Occidentul nu le mai putea aproviziona[657]. Importurile şi exporturile s-au triplat în timpul războiului, producția de oțel şi de ciment s-a dublat şi s-au înregistrat numeroase progrese în industria chimică şi electrică. La fel ca în cazul Statelor Unite, datoriile externe ale Japoniei au fost lichidate în timpul războiului,

țara devenind creditoare. De asemenea, a ajuns o importantă națiune constructoare de nave, lansând la apă 650.000 de tone în 1919, față de cele 85.000 de tone din 1914. După cum a arătat *Analiza economică mondială* a Ligii Națiunilor, războiul îi sporise producția industrială mai mult decât pe cea a Statelor Unite, iar progresul care a continuat în perioada 1919–1938 însemna că se situa pe locul al doilea, după Uniunea Sovietică, în ceea ce privește rata generală de expansiune (vezi tabelul 28).

Tabelul 28. *Indicii anuali ai producției industriale, 1913–1938*[658] *(1913 =100)*

	La nivel mondial	Statele Unite	Germania	Marea Britanie	Franța	Uniunea Sovietică	Italia	Japonia
1913	100	100	100	100	100	100	100	100
1920	93,2	122,2	59	92,6	70,4	12,8	95,2	176
1921	81,1	98	74,7	55,1	61,4	23,3	98,4	167,1
1922	99,5	125,8	81,8	73,5	87,8	28,9	108,1	197,9
1923	104,5	141,4	55,4	79,1	95,2	35,4	119,3	206,4
1924	111	133,2	81,8	87,8	117,9	47,5	140,7	223,3
1925	120,7	148	94,9	86,3	114,3	70,2	156,8	221,8
1926	126,5	156,1	90,9	78,8	129,8	100,3	162,8	264,9
1927	134,5	154,5	122,1	96	115,6	114,5	161,2	270
1928	141,8	162,8	118,3	95,1	134,4	143,5	175,2	300,2
1929	153,3	180,8	117,3	100,3	142,7	181,4	181	324
1930	137,5	148	101,6	91,3	139,9	235,5	164	294,9
1931	122,5	121,6	85,1	82,4	122,6	293,9	145,1	288,1
1932	108,4	93,7	70,2	82,5	105,4	326,1	123,3	309,1
1933	121,7	111,8	79,4	83,3	119,8	363,2	133,2	360,7
1934	136,4	121,6	101,8	100,2	111,4	437	134,7	413,5
1935	154,5	140,3	116,7	107,9	109,1	533,7	162,2	457,8
1936	178,1	171	127,5	119,1	116,3	693,3	169,2	483,9
1937	195,8	185,8	138,1	127,8	123,8	772,2	194,5	551
1938	182,7	143	149,3	117,6	114,6	857,3	195,2	552

De fapt, până în 1938, Japonia nu doar devenise mult mai puternică din punct de vedere economic decât Italia, ci indicii producției sale industriale îi depășiseră pe cei ai Franței (vezi tabelele 14-18, *supra).* Dacă liderii săi militari nu s-ar fi implicat în războiul din China din 1937 şi, mai dezastruos, în cel din Pacific din 1941, am fi tentați să tragem concluzia că ar fi depăşit şi producția britanică mult mai devreme decât s-a întâmplat acest lucru, la mijlocul anilor '60.

Aceasta nu înseamnă că Japonia îşi rezolvase fără niciun efort toate problemele economice, ci că devenea din ce în ce mai puternică. Din cauza sistemului său bancar rudimentar, nu i-a fost uşor să se adapteze la statutul de națiune creditoare în timpul Primului Război Mondial, iar gestionarea rezervelor de bani a generat creşterea inflației – ca să nu mai vorbim de „revoltele orezului" din 1919[659]. Cum Europa şi-a reluat producția de textile, vase comerciale şi alte bunuri, Japonia a resimțit presiunile concurenței reînnoite; costurile de producție, în această fază, erau în general mai ridicate decât în Vest. În plus, un procent ridicat al populației japoneze a rămas angrenat în agricultura măruntă, iar aceste grupuri au suferit de pe urma creşterii importurilor de orez din Taiwan şi Coreea, precum şi din cauza prăbuşirii exportului vital de mătase după ce s-a diminuat cererea americană, începând cu anul 1930. Încercarea de a reduce impactul acestor nenorociri prin intermediul expansiunii imperiale era întotdeauna tentantă pentru politicienii japonezi îngrijorați sau ambițioşi – cucerirea Manciuriei, de exemplu, ar fi adus atât beneficii economice, cât şi câştiguri militare. De asemenea, când industria şi comerțul japoneze s-au pus pe picioare, în anii '30, grație reînarmării şi exploatării piețelor captive din Asia de Est, dependența Japoniei de materiile prime importate a crescut (situația sa, cel puțin în această privință, fiind similară cu cea a Italiei). Pe măsură ce industria japoneză a oțelului s-a dezvoltat, avea tot mai multă nevoie de cantități mari de minereu şi de

fontă din China şi Malaya. Rezervele interne de cărbune şi de cupru erau de asemenea necorespunzătoare pentru nevoile industriei; însă aceste aspecte erau mai puțin critice decât faptul că țara se baza aproape în totalitate pe tot felul de substanțe combustibile din țiței. Încercarea Japoniei de a obține „securitatea economică”[660] – un bun care vorbeşte de la sine, în ochii naționaliştilor fervenți şi ai liderilor militari – a împins țara înainte, însă cu rezultate amestecate.

În ciuda – şi, desigur, într-un fel şi din pricina – acestor dificultăți economice, ministerul de Finanțe era dispus în perioada mandatului lui Takahashi să împrumute necumpătat, la începutul anilor ’30, pentru a aloca mai multe fonduri forțelor armate, ale căror cheltuieli au crescut de la 31% în 1931–1932 la 47% în 1936–1937[661]; când, în cele din urmă, consecințele economice l-au alarmat şi a căutat să limiteze creşterile, a fost asasinat prompt de militarişti, iar cheltuielile pentru armament au crescut din nou. Până în anul următor, forțele armate reprezentau 70% din cheltuielile publice, Japonia cheltuind astfel, în termeni absoluți, mult mai mult decât oricare dintre democrațiile mai bogate. Aşadar, spre sfârşitul anilor ’30, forțele armate japoneze ocupau o poziție mult mai bună decât cele ale Italiei şi, probabil, ale Franței şi Marii Britanii. Flota Imperială japoneză, limitată legal de Tratatul de la Washington la puțin peste jumătate din dimensiunea flotei britanice sau americane, era în realitate mult mai puternică. În vreme ce aceste două puteri navale majore au făcut economii, în anii ’20 şi la începutul anilor ’30, Japonia a construit până la limitele impuse de tratat – şi, într-adevăr, în secret le-a şi depăşit cu mult. Crucişătoarele sale masive, de exemplu, aveau o capacitate de aproximativ 14.000 de tone, spre deosebire de cele 8000 de tone impuse prin tratat. Toate vasele principale de război japoneze erau rapide şi foarte bine înarmate; navele de luptă mai vechi au fost modernizate şi, spre sfârşitul anilor ’30, fuseseră deja construite vasele

enorme din clasa *Yamato*, mai mari decât toate celelalte din lume. Cel mai important element, deşi amiralii de pe vasele de război nu şi-au dat bine seama de acest lucru, era aviaţia navală puternică şi eficientă a Japoniei, cu 3000 de avioane şi 3500 de piloţi, care se aflau pe cele 10 portavioane ale flotei, şi care mai includea şi escadrile de bombardiere şi lansatoare de rachete extrem de eficiente. Rachetele japoneze aveau o forţă şi o calitate de neegalat. În sfârşit, ţara mai deţinea şi a treia marină comercială din lume, deşi (în mod curios) marina militară a scăpat aproape complet din vedere lupta antisubmarin[662].

Prin intermediul recrutării obligatorii, armata japoneză avea acces uşor la efective şi le putea inocula recruţilor tradiţia supunerii absolute şi a efortului colectiv maxim. Deşi la început respectase limitele impuse în ceea ce priveşte dimensiunea armatei, programul său de expansiune a crescut cifrele din 1937, de 24 de divizii şi 54 de escadrile de aviaţie, la 51 de divizii militare active şi 133 de escadrile de aviaţie în 1941. În plus, existau şi zece baze de antrenament şi un număr mare de brigăzi şi garnizoane independente, care alcătuiau probabil încă 30 de divizii. Aşadar, în pragul războiului, Japonia avea o armată de peste un milion de soldaţi, sprijinită de circa două milioane de rezerve instruite. Nu era puternică din punctul de vedere al tancurilor, pentru care nici terenul şi nici podurile de lemn din Asia de Est nu erau potrivite, însă deţinea o artilerie mobilă bună şi era bine antrenată pentru operaţiunile din junglă, traversarea râurilor şi debarcările amfibii. Printre cele 2000 de aeronave din linia întâi ale armatei (şi ale flotei) se număra şi formidabilul avion de vânătoare Zero, la fel de rapid şi de manevrabil ca orice altă aeronavă construită în Europa la acea vreme[663].

Aşadar, eficienţa militară a Japoniei era extrem de pronunţată; însă nu era lipsită de slăbiciuni. În anii '30, procesul guvernamental de luare a deciziilor era schimbător şi, pe alocuri, incoerent, din pricina ciocnirilor dintre

diferitele facțiuni, a disputelor dintre civili şi militari şi a asasinatelor. În plus, armata de uscat şi flota nu erau bine coordonate – aceasta nu era nici pe departe o situație unică, însă era cu atât mai periculoasă în cazul Japoniei cu cât serviciile militare aveau în minte inamici *şi* zone diferite de desfăşurare a operațiunilor. În vreme ce marina anticipa un război fie cu Marea Britanie, fie cu Statele Unite, armata terestră se concentra exclusiv asupra continentului asiatic şi a amenințării exercitate de Uniunea Sovietică la adresa intereselor japoneze. Întrucât armata de uscat avea o influență mult mai mare în politica japoneză, dominând şi Cartierul General Imperial, părerile sale au avut în general câştig de cauză. Nici marina şi nici Ministerul de Externe nu s-au opus, deşi amândouă şovăiau, atunci când armata a insistat, în 1937, să ia măsuri împotriva Chinei după incidentul pus la cale pe podul Marco Polo. În ciuda invaziei masive din nordul Chinei pornind de pe sol manciurian şi a debarcărilor de-a lungul coastei chineze, armatei japoneze i-a fost imposibil să obțină victorie decisivă. Deşi pierduse foarte mulți soldați, Chiang Kai-Shek a continuat lupta şi a avansat spre centrul țării, urmărit de coloanele şi avioanele japoneze. Problema Cartierului General Imperial nu o constituiau atât pierderile pe care le implica această campanie – armata a numărat probabil doar 70.000 de victime –, ci costurile enorme ale unui război de proporții şi fără rezultate. Spre sfârşitul anului 1937, în China existau peste 700.000 de soldați japonezi, cifră care a crescut treptat (deşi cifra lui Willmott, de 500.000 în 1938, pare mult prea mare[664]), fără a-i determina însă pe chinezi să capituleze. „Incidentul chinez", cum a fost numit de Tokyo, ajunsese acum să coste cinci milioane de dolari pe zi şi determina o creştere şi mai mare a cheltuielilor pentru apărare. Raționalizarea a fost introdusă în 1938, alături de o serie întreagă de decrete care au mobilizat practic Japonia în vederea unui „război total". Datoria națională a crescut într-un ritm alarmant, pe măsură

ce guvernul împrumuta tot mai mult pentru a acoperi cheltuielile enorme pentru apărare[665].

Această strategie a fost cu atât mai dificil de susținut având în vedere rezervele reduse de valută şi de materii prime ale Japoniei şi dependența tot mai mare a țării față de importurile de la americanii, britanicii şi olandezii care o dezaprobau. După ce aviația japoneză consumase cantități imense de combustibil în cadrul campaniilor din China, „fabricile au primit ordin să îşi diminueze consumul de combustibil cu 37%, navele cu 15% şi automobilele cu 65%"[666]. Această situație era cu atât mai intolerabilă pentru japonezi cu cât ei erau de părere că forțele lui Chiang Kai-Shek aveau să fie capabile să reziste doar datorită proviziilor primite din Vest, care ajungeau pe drumul ce lega China de Birmania, prin Indochina Franceză sau pe alte căi. În mod logic şi implacabil, s-a întărit convingerea că Japonia trebuia să lovească în sud, atât pentru a izola China, cât şi pentru a pune mâna pe petrolul şi materiile prime din Asia de Sud-Est, din Indiile de Est olandeze şi din Borneo. Fireşte, aceasta era direcția pe care marina japoneză o agrease dintotdeauna; lotuşi, până şi armata de uscat, în ciuda preocupării sale anterioare față de Uniunea Sovietică şi a operațiunilor de proporții din China, a fost silită treptat să recunoască faptul că trebuie să ia măsuri pentru a garanta securitatea economică a Japoniei.

Acest fapt a condus la cea mai gravă problemă dintre toate. Dată fiind forța armată pe care o construiseră până spre sfârşitul anilor '30, japonezii îi puteau alunga uşor pe francezi din Indochina şi pe olandezi din Indiile de Est. Până şi Imperiul Britanic şi-ar fi menținut cu greu poziția în fața Japoniei, după cum au recunoscut în secret strategii de la Whitehall în anii '30; iar atunci când a izbucnit războiul în Europa, implicarea deplină a britanicilor în Extremul Orient era imposibilă. Totuşi, pentru japonezi era cu totul altceva să lupte împotriva Rusiei sau a Statelor Unite. În cadrul

ciocnirilor prelungite şi sângeroase cu Armata Roşie din jurul aşezării de graniță Nomonhan, din mai-august 1939, de exemplu, Cartierul General Imperial a fost alarmat de superioritatea netă a artileriei şi aviației sovietice, precum şi de forța ucigaşă a tancurilor ruseşti, mult mai mari[667]. Întrucât armata Kwantung (Manciuria) deținea doar jumătate din numărul de divizii pe care ruşii le amplasaseră în Mongolia şi Siberia, iar forțe imense se împotmoliseră în China, până şi ofițerii mai extremişti au recunoscut că războiul împotriva Uniunii Sovietice trebuia evitat – cel puțin până când situația internațională devenea mai favorabilă.

Însă, dacă un război în nord ar fi scos la iveală limitele Japoniei, unul în sud nu ar fi făcut acelaşi lucru, riscând să implice Statele Unite? Iar administrația Roosevelt, care dezaproba în asemenea măsură acțiunile japoneze din China, ar fi stat cu mâinile în sân, în vreme ce Tokyo se înfrupta din Indiile de Est olandeze şi Malaya, eliberându-se astfel de presiunea economică americană? „Embargoul moral" asupra exportului de materiale aeronautice din iunie 1938, abrogarea tratatului comercial americano-japonez din anul următor şi, mai presus de toate, interzicerea de către britanici, olandezi şi americani a exporturilor de petrol şi minereu de fier după invadarea de către japonezi a Indochinei, în iulie 1941, au scos la iveală faptul că „securitatea economică" nu putea fi obținută decât cu prețul unui război cu Statele Unite. Însă Statele Unite aveau o populație aproape dublă față de cea a Japoniei, un venit național de *17* ori mai mare, produceau de cinci ori mai mult oțel şi de şapte ori mai mult cărbune şi fabricau de 80 de ori mai multe autovehicule în fiecare an. Potențialul lor industrial, chiar şi într-un an sărac precum era de şapte ori mai mare decât cel al Japoniei[668]; în alți ani, putea fi şi de nouă-zece ori mai mare. Chiar dacă luăm în considerare nivelul ridicat al patriotismului japonez şi amintirea succeselor amețitoare obținute împotriva unor adversari mult

mai numeroşi (China în 1895 şi Rusia în 1905), ceea ce plănuia acum Japonia era la limita incredibilului – şi a absurdului. Într-adevăr, strategilor cu capul pe umeri, precum amiralul Yamamoto, atacarea unei țări atât de puternice ca Statele Unite li se părea o nebunie curată, mai ales odată ce a devenit clar că cea mai mare parte a armatei japoneze avea să rămână în China; cu toate acestea, dacă Japonia *nu* înfrunta Statele Unite după iulie 1941, ar fi rămas expusă şantajului economic occidental, idee absolut intolerabilă. Neputând da înapoi, liderii militari japonezi s-au pregătit să meargă înainte[669].

În anii '20, Germania părea de departe cea mai slabă şi mai frământată dintre marile puteri nemulțumite de aranjamentele teritoriale şi economice postbelice. Încătuşată de prevederile de ordin militar ale Tratatului de la Versailles, împovărată de despăgubirile pe care trebuia să le plătească, constrânsă strategic de transferul regiunilor de graniță către Franța şi Polonia şi zdruncinată intern de inflație, tensiunea dintre clase şi volatilitatea şi confuzia electoratului şi partidelor, Germania nu se bucura nici pe departe de libertatea de acțiune în afacerile externe pe care o aveau Italia sau Japonia. Deşi lucrurile se ameliorară considerabil spre sfârşitul anilor '20, ca urmare a prosperității generale şi a reuşitei lui Stresemann de a consolida poziția Germaniei prin diplomație, (ara era încă o mare putere „liberă doar pe jumătate" şi tulburată politic atunci când crizele financiare şi comerciale din 1929–1933 i-au devastat atât economia precară, cât şi Republica de la Weimar, atât de antipatizată[670].

Deşi venirea la putere a lui Hitler a transformat poziția Germaniei în Europa în doar câțiva ani, e important să reținem chestiunile discutate anterior: că aproape toți germanii erau „revizionişti" într-o măsură mai mare sau mai mică, iar o mare parte a programului nazist de politică

externă a reprezentat la început o *continuare* a ambițiilor din trecut ale naționaliştilor germani şi ale forțelor armate reprimate; că acordurile din 1919–1922 privind granițele din Europa Centrală şi de Est au fost considerate nesatisfăcătoare de numeroase alte națiuni şi grupuri etnice, care au solicitat schimbări cu mult înainte ca naziştii să pună mâna pe putere şi care erau dispuse să se alăture Berlinului pentru a le revizui; că Germania, în ciuda pierderilor de teritorii, populație şi materii prime, a continuat să aibă cel mai mare potențial industrial din Europa; şi că balanțele internaționale ce trebuiau să țină în frâu renaşterea Germaniei erau acum mult mai disparate şi mai puțin coordonate decât înainte de 1914. Nu ne putem îndoi de faptul că Hitler a obținut succese amețitoare cu planul său de a consolida poziția diplomatică şi militară a Germaniei; însă un lucru la fel de clar este şi că numeroase împrejurări de atunci i-au permis să profite de ocazie[671].

Natura „specială" a lui Hitler, în raport cu temele dezbătute în această carte, constă în două aspecte. Primul este natura deosebit de intensă şi maniacală a Germaniei național-socialiste pe care intenționa să o creeze: o societate „purificată" rasial prin eliminarea evreilor, a țiganilor şi a oricăror elemente aşa-zis neteutone; un popor ale cărui minte şi suflet aveau să sprijine necondiționat regimul, înlocuind astfel vechile loialități față de clasă, Biserică, regiune şi familie; o economie mobilizată şi controlată în scopul de a extinde *Deutschtum* oricând sau oriunde decreta liderul că era necesar şi împotriva oricâtor mari puteri; o ideologie a forței, luptei şi urii, care se bucura când îşi zdrobea inamicii şi disprețuia ideea de compromis[672]. Date fiind dimensiunea şi complexitatea societății germane din secolul XX, e de la sine înțeles că aceasta era o viziune ireală: existau „limite ale puterii lui Hitler"[673] pe tot cuprinsul țării; au existat indivizi şi grupuri de interese care l-au sprijinit în 1932–1933 şi chiar până în 1938–1939, dar cu un entuziasm mai redus; şi,

fără îndoială, spre deosebire de toți cei care se opuneau în mod fățiş regimului, existau foarte mulți oameni care au creat o rezistență internalizată mental. Însă, în ciuda acestor excepții, regimul național-socialist era deosebit de popular. şi – lucru şi mai important – absolut necontestat în ceea ce priveşte împărțirea resurselor naționale. Cu o cultură politică înclinată spre război şi cucerire şi cu o economie politică atât de deformată, încât, în 1938, 52% din cheltuielile publice şi 17% din produsul național brut erau destinate armamentului, Germania intrase într-o categorie diferită față de oricare alt stat vest-european. Într-adevăr, în anul Conferinței de la München, Germania cheltuia mai mult pe arme decât Marea Britanie, Franța şi Statele Unite laolaltă. În măsura în care aparatul de stat le putea concentra, toate energiile naționale germane erau mobilizate pentru un nou conflict[674].

A doua trăsătură majoră a reînarmării Germaniei era starea îngrozitor de precară a economiei naționale, care s-a acutizat în timpul acestei extinderi. După cum am menționat mai devreme, atât economia italiană, cât şi cea japoneză se confruntau cu probleme similare spre sfârşitul anilor '30 – acelaşi lucru s-a întâmplat şi în Franța şi Marea Britanie când au încercat să facă față ritmului fantastic al înarmării. Însă întărirea forțelor armate nu a fost în niciuna dintre aceste țări atât de bruscă precum în Germania. În ianuarie 1933, din punct de vedere legal, armata ei nu trebuia să depăşească 100.000 de soldați, deşi, cu mult înaintea venirii la putere a lui Hitler, armata făcuse planuri secrete de a se extinde de la şapte divizii la 21 – după cum se şi pregătise pe ascuns pentru refacerea aviației, a formațiunilor de tancuri şi a altor elemente interzise de Tratatul de la Versailles. Instrucțiunea primită de von Fritsch de la Hitler în februarie 1933, de a „crea o armată cât mai puternică posibil"[675], a fost considerată de strategi unda verde pentru punerea în practică a schemei anterioare, neîngrădită într-un final de

restricții financiare sau privind efectivele. În 1935, a fost anunțată recrutarea obligatorie şi plafonul armatei a crescut la 36 de divizii. Includerea unităților austriece în 1938, preluarea poliției militare din Renania, crearea unor divizii blindate şi reorganizarea Landwehrului au crescut această cifră şi mai mult. În perioada de criză de la sfârşitul anului 1938, armata însuma 42 de divizii active, opt de rezervă şi 21 de divizii Landwehr; până în vara următoare, când a început războiul, armata germană de pe câmpul de luptă îngloba 103 divizii – într-un singur an se mai creaseră 32 de divizii[676]. Extinderea Luftwaffe a fost şi mai amplă, şi mai rapidă. Producția germană de doar 36 de aeronave în 1932 a crescut la 1938 în 1934 şi la 5112 în 1936, iar de la cele 26 de escadrile (potrivit directivelor din iulie 1933) s-a ajuns la 302, cu peste 4000 de avioane de linia întâi, la începutul războiului[677]. Dacă flota avea dimensiuni mai puțin impresionante, acest lucru era cauzat într-o mare măsură de faptul că (după cum descoperise Tirpitz mai devreme) crearea unei flote militare puternice dura cel puțin un deceniu sau chiar două. Cu toate acestea, în 1939, amiralul Raeder comanda mai multe nave de război rapide şi moderne, flota avea un personal de cinci ori mai mare decât în 1932 şi cheltuia de 12 ori mai mult decât înainte ca Hitler să vină la putere[678]. Pe mare, ca şi pe uscat şi în aer, programul german de reînarmare era menit să răstoarne balanța de putere cât mai curând posibil.

Deşi toate aceste lucruri păreau impresionante privite din exterior, în interior ele se clătinau. Loviturile primite de economia germană în urma aranjamentelor teritoriale de la Versailles, marea inflație din 1923, plata despăgubirilor şi dificultatea de a pătrunde din nou pe piețele externe de dinainte de 1914 însemnau că producția Germaniei avea să ajungă la nivelul celei de dinaintea Primului Război Mondial abia în 1927–1928. Însă această refacere a fost rapid oprită de marea criză economică din anii imediat următori, când

Germania a fost mai grav afectată decât majoritatea celorlalte țări; în 1932, producția industrială era de doar 58% din cea din 1928, exporturile şi importurile se înjumătățiseră, produsul intern brut scăzuse de la 89 de miliarde la 57 de miliarde de mărci, iar şomajul crescuse de la 1,4 la 5,6 milioane de oameni[679]. Popularitatea lui Hitler de la început se datora în mare parte faptului că programele ample de construcție a drumurilor, electrificare şi investiții industriale au redus foarte mult numărul de şomeri chiar înainte ca recrutările să facă restul[680]. Însă, în 1936, refacerea economică era profund afectată de cheltuielile fantastice pentru armament. Pe termen scurt, aceste cheltuieli însemnau o nouă stimulare guvernamentală cvasikeynesiană a investițiilor de capital şi a dezvoltării industriale. Pe termen mediu şi mai ales pe termen lung, consecințele economice erau înspăimântătoare. Probabil că doar economia Statelor Unite ar fi putut, fără prea multă dificultate, să facă față poverii unor asemenea cheltuieli pentru armament; economia germană cu siguranță nu era în stare să o facă.

Prima problemă gravă, puțin percepută de observatorii străini în acea perioadă, era structura destul de haotică a procesului decizional național-socialist, pe care Hitler se pare că o încurajase pentru a obține autoritatea supremă. În ciuda hotărârilor Planului pe Patru Ani, nu exista niciun program coerent național care să coordoneze acumularea armelor cu capacitatea economică a Germaniei şi care să stabilească serviciile ce aveau întâietate; Göring, responsabilul nominal de plan, era un administrator sub orice critică, în schimb, fiecare ramură şi-a urmat propria expansiune amețitoare, stabilind ținte noi (adesea absurde) şi apoi concurând pentru alocarea investițiilor şi, mai ales, a materiilor prime necesare. Desigur, situația ar fi fost şi mai haotică dacă guvernul nu ar fi impus un control strict asupra forței de muncă, dacă nu ar fi forțat industria privată să îşi reinvestească profiturile în produse aprobate de stat şi dacă,

prin impozite mari, împrumuturi şi controlul asupra salariilor şi a consumului personal, nu ar fi direcționat o mare parte a produsului intern spre investițiile de capital în industria de armament. Însă, chiar şi atunci când cheltuielile publice au crescut la 33% din PNB, în 1938 (şi o mare parte a investițiilor „private" erau făcute la cererea statului), nu existau resurse suficiente pentru a face față cererilor suprapuse şi adesea megalomane ale forțelor armate. Construirea Hotei în baza Planului Z ar fi necesitat şase milioane de tone de păcură grea (cifră egală cu tot consumul Germaniei din 1938); planul Luftwaffe de a avea 19.000 (!) de avioane de luptă şi de rezervă până în 1942 solicita „85% din producția *mondială* existentă de petrol"[681]. Între timp, fiecare serviciu militar se străduia să obțină o cotă-parte mai mare din forța de muncă experimentată, din oțel, rulmenți, petrol şi alte materiale strategice vitale.

În sfârşit, această înarmare frenetică s-a lovit de dependența acută a Germaniei față de materiile prime importate. Bogat doar în cărbune, Reichul avea nevoie de cantități uriaşe de minereu de fier, cupru, bauxită, nichel, petrol, cauciuc şi de multe alte elemente pe care se baza industria modernă – şi sistemele moderne de arme[682]. În schimb, Statele Unite, Imperiul Britanic şi Uniunea Sovietică erau bine dotate din aceste puncte de vedere. Înainte de 1914, Germania plătise astfel importuri cu ajutorul exporturilor înfloritoare de produse industriale: în anii '30, acest lucru nu mai era posibil, deoarece industria germană era acum redirecționată spre producerea de tancuri, arme şi avioane pentru Wehrmacht. În plus, costurile Primului Război Mondial şi despăgubirile ulterioare, alături de colapsul exporturilor tradiționale, secătuiseră Germania de aproape toată valuta; în 1938, deținea doar 1% din aurul şi rezervele financiare ale lumii, în comparație cu Statele Unite, care aveau 54%, şi Franța şi Marea Britanie, fiecare cu câte 11%[683]. De aici şi regimul strict al controlului monedei,

trocurile şi alte „condiţii” speciale instituite de Reich pentru a acoperi importurile vitale fără a transfera aur sau valută. De aici şi eforturile Planului pe Patru Ani, anunţate în gura mare, pentru eliberarea de sub jugul acestei dependenţe producând substitute sintetice (petrol, îngrăşăminte etc.). Fiecare dintre aceste mecanisme a funcţionat; niciunul dintre ele, chiar şi luate laolaltă, nu a putut echilibra cererile pe care le implica înarmarea. Aceasta explică crizele recurente ale industriei germane de armament, dat fiind că rezervele naţionale de materii prime se epuizau, iar fondurile erau insuficiente pentru a cumpăra provizii noi. În 1937, Raeder a avertizat că toate construcţiile navale urmau să stagneze dacă nu se făcea rost de mai multe materiale. Iar în ianuarie 1939, însuşi Hitler a dispus reducerea masivă a cantităţii de oţel, cupru, cauciuc şi alte materiale alocate Wehrmachtului, în vreme ce economia purta „un război al exportului” pentru a face rost de valută[684].

Au existat trei consecinţe interconectate ale celor de mai sus pentru puterea şi politicile germane. Prima este că, din punct de vedere militar, Germania nu era atât de puternică în 1938–1939 cum se lăuda Hitler şi cum se temeau democraţiile occidentale. Armata, care pretindea că are o forţă de 2,75 milioane de soldaţi la începutul războiului, era formată din puţine divizii mobile, bine înarmate şi un număr foarte mare de divizii de rezervă, prost echipate; ofiţerii şi subofiţerii experimentaţi erau aproape copleşiţi de necesitatea de a instrui atât de mulţi soldaţi necopţi. Stocurile de muniţie erau slabe. Până şi celebrele unităţi blindate aveau mai puţine tancuri decât englezii şi francezii la începutul ostilităţilor. Flota, care plănuia să intre în război la jumătatea anilor ’40, se descria ca fiind „înarmată într-un mod cu totul necorespunzător pentru conflictul cu Marea Britanie”[685] – un rezumat corect în ceea ce priveşte navele de război de suprafaţă, chiar dacă submarinele U-boot aveau să contribuie la reechilibrarea balanţei. Cât despre Luftwaffe,

era puternică mai ales pentru că duşmanii erau atât de slabi – însă a suferit mereu de pe urma lipsei de rezerve şi a serviciilor accesorii. În timpul crizelor internaționale de la sfârşitul anilor '30, nu fusese deloc atât de puternică pe cât îşi imaginaseră adversarii – iar industria aeronautică şi echipajele s-au adaptat foarte greu la „a doua generație" de avioane. De exemplu, numărul echipajelor de zbor „deplin operaționale" era mult mai mic decât al celor considerate „de linia întâi" în perioada crizei de la München – iar ideea de a bombarda Londra şi a o transforma în scrum era absurdă[686].

Totuşi, poate nu ar fi înțelept să acceptăm necondiționat lucrările revizioniste recente privind lipsa de pregătire a Germaniei pentru război din 1939. La urma urmei, eficiența militară este relativă. Puține forțe armate, dacă o fi existând vreuna, susțin că toate nevoile lor sunt satisfăcute; iar slăbiciunile Germaniei trebuie măsurate în comparație cu cele ale inamicilor săi. Odată ce facem acest lucru, tabloul pare mult mai favorabil Berlinului, mai ales datorită eficienței forțelor sale armate în ceea ce priveşte *doctrina operațională*: armata sa era pregătită să îşi concentreze formațiunile de tancuri şi apoi să le permită să preia inițiativa pe câmpul de luptă, păstrând legătura prin radio; aviația sa, în ciuda înclinațiilor spre misiunile „strategice", era antrenată să sprijine atacurile armatei terestre; submarinele, deşi mici, erau flexibile din punct de vedere tactic. Toate acestea erau compensări importante pentru, să zicem, stocurile insuficiente de cauciuc[687].

Aceasta ne aduce la a doua consecință. Întrucât forțele armate germane se reînarmaseră atât de rapid, încât afectaseră grav economia, Hitler era foarte tentat să recurgă la război pentru a scăpa de aceste dificultăți economice. După cum bine ştia, acapararea Austriei aducea cu sine, pe lângă cele cinci divizii, minereul de fier, zăcămintele de petrol şi industria metalurgică bine dezvoltată, precum şi 200 de milioane de dolari în aur şi rezerve de valută[688]. Sudetenland

era mai puțin util din punct de vedere economic (deşi avea depozite de cărbune), iar la începutul anului 1939 poziția Reichului privind valuta era critică. Aşadar, nu e de mirare că Hitler pusese ochii, lacom, pe restul Cehoslovaciei şi că s-a grăbit spre Praga, în martie 1939, ca să vadă ce pradă i-a căzut în mână imediat după ocupație. Exceptând aurul şi valuta externă deținute de Banca Națională a Cehiei, germanii au mai pus mâna pe mari cantități de minereuri şi metale, care au fost rapid folosite în sprijinul industriei germane; iar industria cehă de armament, demnă de luat în considerare şi profitabilă, putea fi acum exploatată pentru a obține valută pentru Germania prin vânzarea (sau trocul) de produse către clienți din Balcani. Au fost rechiziționare şi avioanele, tancurile şi armele substanțialei armate cehe, pe de o parte, pentru a echipa noile divizii germane şi, pe de altă parte, pentru a fi vândute pe valută. Toate acestea, precum şi producția industrială a Cehoslovaciei constituiau un mare impuls oferit puterii germane în Europa şi au permis programului de reînarmare febril (deşi de pe o zi pe alta) al lui Hitler să continue – până la următoarea criză. După cum a observat Tim Mason, „singura «soluție» a acestui regim al tensiunilor structurale şi al crizelor generate de dictatură şi de reînarmare consta într-o dictatură şi o reînarmare şi mai pronunțate… Un război purtat pentru jefuirea forței de muncă şi a materialelor se încadra în logica îngrozitoare a dezvoltării economice germane din perioada naționalsocialismului”[689].

A treia consecință – şi problemă – era următoarea: cât de mult putea menține Germania această politică a cuceririi şi a jafului fără să se supraextindă? Odată ce reînarmarea inițială a germanilor era în plină desfăşurare, iar forțele armate erau echipate cu arme moderne, tiparul înfrângerii vecinilor mai slabi şi al rechiziționării unor noi teritorii, materii prime şi valute părea că se materializează de la sine; în aprilie/mai era clar că Polonia reprezenta următoarea etapă. Dar, chiar

dacă această țară putea fi cucerită rapid, era Germania capabilă să facă față Franței şi Marii Britanii – adică să se implice într-un război care ar fi afectat mult mai profund economia germană, extrem de dependentă de materiile prime importate? Dovezile arată că, deşi era dispus să rişte să lupte în 1939 împotriva democrațiilor occidentale, Hitler spera că ele vor da din nou înapoi, permițându-i alt război limitat al jafului, împotriva Poloniei; şi că, în schimb, acest lucru avea să ajute economia germană să se pregătească de primul său război între marile puteri, undeva spre jumătatea anilor '40[690]. Având în vedere puterea economică şi strategică slabă ale Franței şi Marii Britanii din 1939, precum şi şovăiala liderilor lor politici, chiar şi o luptă prematură cu aceste puteri părea să merite – deşi, dacă operațiunile militare erau blocate la granițele din timpul războiului din 1914–1918, avantajul inițial al Germaniei dat de armamentul modern avea să fie, probabil, pierdut treptat. Victoria pentru Führer şi regimul său avea să fie însă mult mai problematică dacă Statele Unite i-ar fi sprijinit pe Aliați; sau dacă operațiunile ar fi fost extinse în Rusia, deoarece dimensiunile colosale ale țării ar fi implicat lupte prelungite şi pe distanțe mari, care puneau preț pe forța economică.

De asemenea, de vreme ce regimul nazist trăia din cuceriri, iar Hitler avea tendința de a anexa teritorii la rând, cum şi unde se mai puteau opri? Logica deplină a megalomaniei sale presupunea ca niciun alt stat să nu mai constituie o provocare pentru Germania în Europa sau chiar în lumea întreagă. Doar aşa duşmanii săi aveau să fie zdrobiți, „problema evreiască", rezolvată, iar Reichul milenar, consolidat pe o temelie solidă[691]. În ciuda tuturor liniilor de continuitate, Führerul german era foarte diferit față de predecesorii săi Frédéric şi Bismarck în ceea ce priveşte planurile sale fantastice de obținere a supremației mondiale şi neglijarea supremă a tuturor obstacolelor care stăteau în calea viziunii sale. Stimulat atât de aceste ambiții maniacale

pe termen lung, cât şi de nevoia de a ieşi din crizele pe termen scurt, Hitler, aidoma japonezilor, voia să modifice ordinea internațională cât mai curând posibil.

Franța şi Marea Britanie

Poziția Franței şi a Marii Britanii în fața acestei furtuni iminente era din ce în ce mai dificilă. Deşi între ele existau numeroase diferențe, ambele țări erau democrații liberal-capitaliste profund afectate de război şi incapabile (în ciuda tuturor eforturilor) să recupereze în mod susținut economia politică edwardiană, deosebit de favorabilă, de care îşi aminteau, fiind tot mai tensionate din pricina frământărilor interne ale mişcării muncitoreşti; în plus, opinia publică din cele două țări dorea să evite un nou conflict şi era preocupată mai curând de chestiunile interne, „sociale" decât de afacerile externe. Aceasta nu înseamnă că diplomația Londrei era similară cu cea a Parisului; date fiind pozițiile lor strategice diferite din punct de vedere geografic şi diversele presiuni la care erau supuse guvernele lor, părerile celor două democrații privind rezolvarea „problemei germane" erau diferite[692]. Dar, deşi se certau în privința mijloacelor, cu scopul erau de acord; în anii tulburi de după 1919, Franța şi Marea Britanie au susținut fără nicio îndoială statu-quoul.

La începutul anilor '30, Franța era cea care părea mai puternică şi mai influentă, cel puțin pe scena europeană, atât de importantă. În aceşti ani, a avut a doua armată ca dimensiune dintre marile puteri (după Uniunea Sovietică) şi a doua aviație, tot ca dimensiune (din nou, cifrele ruşilor erau mai mari). Din punct de vedere diplomatic, era deosebit de influentă, mai ales la Geneva şi în Europa de Est. Trecuse prin frământări economice severe în anii de după 1919, când

francul a fost nevoit să se readapteze la faptul ciudat că nu se mai putea baza pe subvenţiile anglo-americane şi că despăgubirile germane aveau să fie mult sub aşteptări. Însă în 1926, odată cu stabilizarea monedei de către Poincaré, industria franceză luase un avânt remarcabil; producţia de fontă a crescut de la 3,4 milioane de tone în 1920 la 10,3 milioane de tone în 1929, cea de oţel a crescut de la trei la 9,7 milioane, iar producţia de automobile de la 40.000 la 254.000; produsele chimice şi electrice, precum şi coloranţii scăpaseră de dominaţia germană de dinainte de război. Stabilizarea prielnică a francului a venit în sprijinul comerţului francez, iar rezerva mare de aur a Băncii Franţei l-a făcut să fie influent în Europa Centrală şi de Est. Chiar şi atunci când a avut loc „Marele Crah", Franţa a părut cel mai puţin afectată – datorită rezervelor de aur şi monedei avantajos plasate, pe de o parte, şi faptului că economia franceză depindea mult mai puţin de piaţa internaţională decât, să zicem, cea a Marii Britanii, pe de altă parte[693].

Totuşi, după 1933, economia franceză a început să se prăbuşească în mod sistematic, constant şi înspăimântător. Încercările zadarnice de a evita devalorizarea francului atunci când toate celelalte puteri comerciale „renunţaseră" la etalonul-aur au făcut ca exporturile franceze să devină tot mai puţin competitive, iar comerţul său exterior s-a prăbuşit: „Importurile au scăzut cu 60%, iar exporturile cu 70%"[694]. După câţiva ani de paralizie, decizia deflaţionistă din 1935 a lovit puternic sectorul francez industrial slăbit, care a mai primit o lovitură când administraţia Frontului Popular din 1936 a impus săptămâna de muncă de 44 de ore şi mărirea salariilor. Această acţiune, alături de devalorizarea masivă a francului din octombrie 1936, a accelerat scurgerea deja enormă a aurului din Franţa, afectându-i grav datoria internaţională. În sectorul agricol, în care era implicată jumătate din naţiunea franceză şi a cărui productivitate încă era cea mai scăzută din Europa de Vest, producţia în exces a

făcut ca prețurile să rămână reduse şi a înrăutățit venitul pe cap de locuitor deja scăzut, tendință accelerată de migrarea spre sate a celor rare îşi pierduseră slujbele din industrie; singurul beneficiu (foarte dubios) al acestei întoarceri în mediul rural era că, aşa cum s-a întâmplat în Italia, ascundea adevăratul nivel al şomajului. Construcția de case a scăzut dramatic. Industriile mai noi, precum cea auto, au stagnat în Franța, în vreme ce în alte părți se puneau pe picioare. În 1938, francul ajunsese la 36% față de nivelul din 1928, producția industrială franceză era de doar 83% în comparație cu un deceniu în urmă, producția de oțel era de 64%, iar construcțiile – 61%. Probabil cea mai oribilă cifră – din punctul de vedere al implicațiilor pentru *puterea* franceză – era cea a venitului național din anul Conferinței de la München, care era cu 18% mai scăzut față de cel din 1929[695]; iar aceasta în fața unei Germanii care era mult mai periculoasă şi într-un moment când reînarmarea masivă era vitală.

Aşadar, ar fi foarte uşor să explicăm prăbuşirea eficienței militare franceze din anii '30 doar în termeni economici. Ajutată de relativa prosperitate de la sfârşitul anilor '20 şi îngrijorată de reînarmarea clandestină a Germaniei, Franța îşi mărise rapid cheltuielile pentru apărare (mai ales pentru armata de uscat) în anii bugetari 1929–1930 şi 1930–1931. Păcat de speranțele deşarte în discuțiile pe marginea dezarmării de la Geneva, urmate de efectele recesiunii; ambele evenimente şi-au luat birul. În 1934, cheltuielile pentru apărare încă reprezentau 4,3% din venitul național, la fel ca în 1930–1931, dar suma absolută era cu peste patru milioane de franci mai mică, de vreme ce economia se prăbuşea atât de repede[696]. Deşi guvernul Frontului Popular condus de Léon Blum a încercat să oprească declinul cheltuielilor pentru apărare, cele din 1930 au fost depăşite abia în 1937 – şi o mare parte a acestei creşteri a fost destinată acoperirii deficiențelor mai evidente ale armatei şi

altor întăriri. Astfel, în aceşti ani critici, Germania s-a desprins, atât din punct de vedere economic, cât şi militar:

> Franța fusese depăşită de Marea Britanie şi Germania în ceea ce priveşte producția de automobile; alunecase de pe locul întâi pe locul al patrulea la producția de avioane în mai puțin de un deceniu; producția sa de oțel crescuse abia cu 30% între 1932 şi 1937, în comparație cu creşterea de 300% de care se bucura industria germană; producția sa de cărbune a scăzut semnificativ în aceiaşi cinci ani, fapt cauzat în mare parte de retrocedarea bazinelor carbonifere din Saar la începutul anului 1935 şi de creşterea ulterioară a producției germane[697].

Având în vedere că economia slăbea rapid, iar datoriile şi cheltuielile cu pensiile de război reprezentau *jumătate* din cheltuielile publice totale, Franței i-a fost imposibil să îşi reechipeze satisfăcător cele trei ramuri armate chiar şi atunci când a cheltuit peste 30% din buget pentru apărare (în 1937 şi 1938). În mod ironic, nerecunoscătoarea marină franceză era cel mai bine dotată şi deținea în 1939 o flotă modernă şi bine echilibrată – care nu ar fi fost de mare folos dacă ar fi trebuit să împiedice o lovitură germană pe uscat. Dintre toate serviciile armate, cea mai afectată era aviația franceză, care era în permanență lipsită de fonduri şi căreia industria aeronautică măruntă şi răzleață îi prelungea existența producând 50-70 de avioane pe lună între 1933 şi 1937, adică aproximativ o zecime din totalul german. În 1937, de exemplu, Germania a construit 5606 avioane, în vreme ce Franța a produs doar 370 (sau 743, în funcție de sursa folosită)[698]. Abia în 1938 a început guvernul să aloce fonduri industriei aeronautice, generând toate acele gâtuiri care vin odată cu o extindere prea bruscă, ca să nu mai vorbim de dificultățile de proiectare – şi de pilotare – induse de trecerea la o aparatură de zbor mai nouă şi mai performantă.

Primele 80 de avioane de război Dewoitine dintre cele 520, foarte promițătoare, au fost acceptate de aviație abia în ianuarie-apriiie 1940, de exemplu, iar piloții abia începeau să

exerseze pilotarea acestui avion când a avut loc *Blitzkrieg*-ul[699].

Însă, în spatele acestor dificultăți economice şi de producție, recunosc majoritatea istoricilor, se află probleme sociale şi politice mai profunde. Şocată de pierderile din Marele Război, apăsată de loviturile economice şi dezamăgirile repetate, scindată de preocupările ideologice şi de clasă care se intensificau pe măsură ce politicienii se luptau în zadar cu devalorizarea, deflația, săptămâna de muncă de 44 de ore, taxele tot mai mari şi reînarmarea, societatea franceză a avut parte de o scădere gravă a moralului populației şi a coeziunii în anii '30. Departe de a da naştere unei *union sacrée*, ascensiunea fascismului în Europa provocase – cel puțin în perioada Războiului Civil din Spania – scindarea opiniei franceze, extrema dreaptă preferându-l (potrivit lozincii scandate) pe Hitler lui Blum, iar o mare parte a stângii nefiind de acord cu creşterea cheltuielilor militare şi cu abrogarea săptămânii de muncă de 44 de ore. Aceste ciocniri ideologice au interacționat cu volatilitatea partidelor şi cu instabilitatea cronică a guvernelor franceze interbelice (24 de schimbări între 1930 şi 1940), dând impresia unei societății aflate uneori în pragul războiului civil. Era o țară aproape incapabilă să facă față mişcărilor îndrăznețe ale lui Hitler şi distragerilor lui Mussolini[700].

Cum se întâmplase de atâtea ori în politica franceză, toate acestea au afectat relațiile dintre civili şi armată, precum şi poziția acesteia din urmă în societate[701]. Dar, trecând peste atmosfera generală de suspiciune şi tensiune în care erau nevoiți să lucreze liderii francezi, exista o gamă foarte largă de suspiciuni specifice. Nu exista niciun organ eficient, precum Comitetul Apărării Imperiale sau Subcomitetul Statului-Major din Marea Britanie, care să aducă laolaltă într-un mod sistematic ramurile guvernamentale militare şi nonmilitare pentru planurile strategice sau care să

coordoneze părerile serviciilor rivale. Figurile proeminente ale armatei, Gamelin, Georges, Weygand şi (în fundal) Pétain, erau, la 60-70 de ani, înclinate spre defensivă, precaute şi neinteresate de inovaţiile tactice. Respingând net propunerile lui de Gaulle privind o armată de tancuri mai mică, dar modernizată, ei nu s-au preocupat de metodele alternative de folosire a armelor mai noi. Politica armelor combinate nu era pusă în practică. Problemele controlului şi comunicaţiilor pe câmpul de luptă (de exemplu, prin radio) erau ignorate. Rolul aviaţiei era minimalizat. Deşi serviciile secrete ofereau numeroase informaţii privind intenţiile germanilor, ele erau trecute cu vederea; exista o vădită lipsă de încredere în eficacitatea folosirii unor formaţiuni blindate la scară mare, aşa cum procedau germanii în cadrul manevrelor lor; şi toate exemplarele traduse ale volumului *Achtung Panzer* de Guderian, trimise bibliotecilor garnizoanelor din Franţa, rămâneau necitite[702]. Aceasta însemna că, nici atunci când industria franceză a fost stimulată să producă un număr considerabil de tancuri – multe dintre ele, precum SOMUA-35, de foarte bună calitate –, nu exista nicio doctrină adecvată pentru folosirea lor[703]. Date fiind aceste nereguli de comandă şi pregătire, armatei franceze avea să îi fie extraordinar de dificil să contrabalanseze starea sociopolitică proastă a ţării şi declinul economic, dacă urma să aibă de înfruntat un nou mare război.

Însă aceste slăbiciuni nici nu puteau fi depăşite, aşa cum se întâmplase înainte de 1914, cu ajutorul diplomaţiei franceze de succes sau al unei strategii avantajoase de alianţă. Dimpotrivă, în anii '30, contradicţiile politicii externe a Franţei au devenit şi mai evidente. Prima dintre ele era deja acolo, constând, desigur, în caracterul ireconciliabil al adoptării după Locarno a apărării strategice în spatele Liniei Maginot şi al dorinţei de a înfrâna expansiunea germană în Europa de Est, la nevoie *avansând*, pentru a-i ajuta pe aliaţii continentali ai Franţei, aşa cum solicitau tratatele.

Recuperarea Saarlandului de către germani în 1935 şi reocuparea Renaniei demilitarizate de către Hitler au făcut înaintarea francezilor mult mai dificilă, chiar dacă liderii militari ar fi fost dispuşi să treacă la operaţiuni ofensive. Însă aceasta nu e nimic pe lângă loviturile care s-au revărsat asupra poziţiei diplomatice şi strategice a Franţei în 1936: neînţelegerile cu Italia pi ivind criza din Abisinia, transformarea celei dintâi, dintr-un potenţial aliat împotriva Germaniei, într-un posibil duşman; începutul Războiului Civil din Spania, împreună cu perspectiva stabilirii unei noi puteri fasciste în coasta Franţei; şi retragerea Belgiei în neutralitate, alături de implicaţiile sale strategice. La sfârşitul acestui an dezastruos, Franţa nu se mai putea concentra doar asupra graniţei sale de nord-est; iar ideea pătrunderii sale în Renania pentru a ajuta un aliat estic devenise puţin probabilă. Aşadar, în perioada crizei de la München, numeroşi lideri francezi erau îngroziţi de perspectiva îndeplinirii obligaţiilor lor faţă de Cehoslovacia[704]. În cele din urmă, odată cu semnarea acordului de la München, Parisul a descoperit că Uniunea Sovietică se arăta mult mai ostilă unei colaborări cu Vestul, nemaifiind dispusă să ia în serios Pactul franco-rus din 1935.

În aceste circumstanţe diplomatice, militare şi economice sumbre, nu a fost de mirare că strategia franceză a ajuns să se sprijine pe obţinerea unui ajutor britanic de proporţii în eventualitatea unui război cu Germania. Evident, şi din motive economice. Franţa depindea foarte mult de importurile de cărbune (30%), cupru (100%), petrei (99%), cauciuc (100%) şi alte materii prime vitale, majoritatea provenind din Imperiul Britanic şi fiind transportate de flota comercială britanică. În cazul unui nou „război total", francul slăbit probabil ar fi avut din nou nevoie de ajutorul Băncii Angliei pentru a ocupa o poziţie pe scena mondială; într-adevăr, în 1936–1937, Franţa se simţea deja profund dependentă de sprijinul financiar anglo-american[705].

Dimpotrivă, Germania putea fi lăsată din nou fără proviziile de peste hotare doar cu ajutorul Royal Navy. Spre sfârşitul; anilor '30, a fost nevoie şi de sprijinul Royal Air Force – precum şi de implicarea unui nou corp expediționar britanic. Din toate aceste puncte de vedere, s-a spus că politica franceză a pasivității strategice a avut o logică pe termen lung; plecând de la premisa că orice atac german din Vest putea fi oprit ca în 1914, resursele superioare ale imperiilor francez şi britanic aveau să aibă în cele din urmă câştig de cauză – determinând, fără nicio îndoială, recuperarea teritoriilor cehe şi poloneze pierdute temporar în Est[706].

Totuşi, nu prea se putea spune că această strategie franceză a „aşteptării Marii Britanii" a fost o binecuvântare absolută. În mod evident, i-a permis lui Hitler să ia inițiativa, iar după 1934 acesta a demonstrat în repetate rânduri că ştia să o ia. În plus, a legat Franța de mâini şi de picioare (deşi există dovezi substanțiale că oameni precum Bonnet sau Gamelin au preferat să fie astfel constrânşi). Din 1919, britanicii le-au cerut în mod stăruitor francezilor să adopte o politică mai blândă şi mai împăciuitoare în privința Germaniei, displăcându-le enorm ceea ce ei considerau a fi intransigența galică; ani buni după ce Hitler a ajuns la putere, guvernul de la Londra şi poporul britanic nu au acordat prea multă importanță dilemei securității Franței. Mai precis, britanicii nu erau de acord cu angajamentul militar francez privind „statele succesoare" din Europa de Est şi, atunci când cooperarea anglo-franceză a devenit inevitabilă, au făcut presiuni asupra Parisului să nu îşi mai respecte obligațiile. Chiar şi înaintea crizei din Cehia, Marea Britanie dislocase şi subminase politica franceză veche şi inflexibilă față de Berlin – fără a oferi însă ceva concret în loc. Cele două țări şi-au dat mâna cu adevărat, într-o alianță militară adecvată, abia în primăvara anului 1939 şi nici măcar atunci suspiciunile lor politice reciproce nu se dizolvaseră complet[707]. După cum vom vedea mai jos, pare

cinstit să susținem că Marea Britanie nu era atât „perfidă", cât mai degrabă mioapă, visătoare şi obsedată de problemele interne şi imperiale; însă aceasta nu face decât să confirme faptul că era prea slabă şi nesigură încât Franța să se bazeze pe ea pentru a ține în frâu expansionismul german.

Probabil cea mai proastă estimare a Franței a fost că Marea Britanie la sfârşitul anilor '30 era la fel de capabilă să facă față provocării germane cum fusese în 1914. Desigur, Marea Britanie încă era o putere considerabilă, care se bucura de numeroase avantaje strategice şi care avea o producție şi un potențial industrial de două ori mai mari decât ale Franței; însă poziția sa era mai puțin puternică şi sigură de sine decât fusese cu două decenii mai devreme. Psihologic vorbind, națiunea britanică rămăsese cu cicatrici profunde în urma Primului Război Mondial şi era dezamăgită de zădărnicia (în viziunea populației) a păcii „cartagineze" ce a urmat. Această abandonare publică a militarismului, a implicărilor continentale şi a oricărei preocupări pentru balanța de putere a coincis atât cu impunerea democrației parlamentare (prin extinderea dreptului la vot din 1918 şi 1928), cât şi cu ascensiunea Partidului Laburist. Poate şi mai mult decât în Franța, politica națională din aceste decenii a părut să se învârtă în jurul problemei „sociale" – fapt ce se reflectă în procentul redus (10,5%) din cheltuielile publice destinat forțelor armate în 1933, în comparație cu sumele alocate serviciilor sociale (46,6%)[708]. Acesta nu era un climat, după cum le reaminteau frecvent Baldwin şi Chamberlain colegilor lor de cabinet, în care voturile să poată fi câştigate intervenind în problemele insolubile ale Europei Centrale şi de Est, ale căror granițe erau (în ochii celor de la Whitehall) mai puțin sacre.

Chiar şi grupărilor politice şi strategilor preocupați mai curând de afacerile externe decât de chestiunile sociale sau de manevrele electorale, scena internațională de după 1919 le sugera să fie prudenți şi să nu se implice. Imediat după

terminarea războiului, dominioanele autonome au făcut presiuni pentru ca statutul lor să fie redefinit. Când a fost făcut acest lucru, prin intermediul Declarației Balfour din 1926 şi al Statutului de la Westminster din 1931, ele se transformaseră practic în state independente, cu politici externe separate (dacă doreau). Niciunul dintre ele nu voia să lupte pentru problemele europene; altele, precum Irlanda, Africa de Sud sau Canada, ezitau să lupte pur şi simplu. Dacă Marea Britanie dorea să mențină imaginea unității imperiale, rezulta că putea merge la război doar din pricina unei chestiuni care să atragă şi sprijinul dominioanelor sale; şi, chiar şi atunci când acest separatism s-a modificat, pe măsură ce amenințarea Germaniei, a Italiei şi a Japoniei s-a amplificat, Londra a rămas conştientă de dimensiunea extraeuropeană importantă a tuturor deciziilor sale din politica externă[709]. Şi mai importante, în termeni strict militari, erau activitățile „de politică imperială" în care armata de uscai şi aviația erau implicate în India, Irak, Egipt, Palestina, şi nu numai. De fapt, o bună parte a anilor interbelici, armata britanică a revenit la un rol victorian: amenințarea rusă la adresa Indiei era considerată cel mai mare pericol strategic (chiar dacă era oarecum abstractă); iar păstrarea calmului localnicilor reprezenta activitatea operațională de zi cu zi[710]. În sfârşit, această ramură imperială a marii strategii britanice era puternic întărită de obsesia Royal Navy de a trimite „o flotă majoră în Singapore" şi de preocuparea justificabilă a celor de la Whitehall de a-şi apăra posesiunile îndepărtate şi vulnerabile în fața japonezilor[711].

E adevărat că această ambivalență strategică a Ianusului britanic era veche de secole; dar şi mai înspăimântător era că acum trebuia pusă în practică cu o bază industrială mult mai slabă. Producția industrială britanică fusese lentă în anii '20, parțial din cauza revenirii lirei la un nivel prea ridicat în cadrul etalonului-aur. Deşi nu a avut de suferit la fel de mult

ca Germania sau Statele Unite, economia bolnavă a Marii Britanii a fost zdruncinată până în temelii după 1929 de criza mondială. Producția de textile, care încă reprezenta 40% din exporturile britanice, s-a diminuat cu două treimi; cărbunele, care constituia 10% din exporturi, a scăzut cu o cincime; construcțiile navale mi fost atât de grav afectate, încât în 1933 producția a scăzut la 7% din cifrele de dinainte de război; producția de oțel s-a redus cu 45% între 1929 şi 1932, iar cea de fontă cu 53%. Cum comerțul internațional scădea, fiind înlocuit de blocurile monetare, ponderea britanică în comerțul global a continuat să descrească, de la 14,15% (1913) la 10,75% (1929) şi apoi la 9,8% (1937). În plus, câştigurile *invizibile* din transporturi, asigurări şi investiții peste hotare, care acoperiseră bine gaura *vizibilă* din comerț vreme de mai bine de un deceniu, nu mai puteau face aceasta; la începutul anilor '30, Marea Britanie trăia din capitalul său. Trauma crizei din 1931, care a implicat prăbuşirea guvernului laburist şi decizia de a renunța la etalonul-aur, i-a făcut pe politicieni să conştientizeze vulnerabilitatea economică a țării[712].

Într-adevăr, într-o anumită măsură, înțelegerea acestor lideri poate că a fost exagerată. În 1934, economia a început uşor să îşi revină. În vreme ce vechile industrii din nord stagnau, cele mai noi – avioane, automobile, produse petrochimice, bunuri electrice – se dezvoltau[713]. Comerțul din interiorul „blocului lirei" i-a ajutat într-un fel pe exportatorii britanici. Scăderea prețurilor la alimente şi materiile prime a venit în sprijinul consumatorului britanic. Însă aceste paliative nu îi erau suficiente unei trezorerii îngrijorate de datoriile externe delicate ale Marii Britanii şi de avântul ulterior al lirei. În opinia ei, prioritatea copleşitoare a țării era de a nu rămâne datoare în lume, ceea ce însemna echilibrarea registrelor guvernamentale, menținerea impozitelor la un nivel minim şi controlarea cheltuielilor statului. Chiar şi în 1932, când criza din Manciuria a

determinat guvernul să renunțe la celebra Regulă de Zece Ani[714], Trezoreria a insistat imediat că „acest lucru nu trebuie să justifice o cheltuială mai mare din partea serviciilor de apărare, fără a lua în considerare situația economică şi financiară deosebit de gravă prin care încă trecem”[715].

Acest amalgam de presiuni politice interne şi economice a făcut ca, asemenea Franței, Marea Britanie să reducă cheltuielile pentru apărare la începutul anilor ’30, exact când dictaturile începeau să le mărească. Abia în 1936, după câțiva ani în care au fost analizate „deficiențele de apărare” ale țării şi după şocul reînarmării inițiate de Hitler, urmată de criza din Abisinia, cheltuielile britanice pentru forțele armate au crescut pentru prima oară în mod semnificativ; dar suma alocată în acel an era mai mică decât a Italiei şi reprezenta doar o treime sau un sfert din cea a Germaniei. Chiar şi în această etapă, controalele trezoreriei şi preocupările politicienilor privind opinia publică au împiedicat reînarmarea la scară mare, ce a început cu adevărat în anul critic 1938. Totuşi, mult mai devreme, forțele armate avertizau cu privire la imposibilitatea de a proteja „comerțul nostru, teritoriul şi interesele noastre vitale în fața Germaniei, a Italiei şi a Japoniei în acelaşi timp” şi solicitau guvernului „să reducă numărul potențialilor noştri inamici şi să obțină sprijinul unor posibili aliați”[716]. Cu alte cuvinte, era nevoie de diplomație – de diplomația reconcilierii – pentru a feri acest imperiu slăbit economic şi prea extins din punct de vedere strategic de amenințările din Extremul Orient, din Mediterana şi chiar din Europa. Comandanții de stat-major simțeau că Marea Britanie nu era suficient de puternică pe niciun câmp de luptă de peste hotare; dar până şi acest fapt sumbru era eclipsat de ascensiunea alarmantă a Luftwaffe, care făcea ca locuitorii statului insular să fie pentru prima oară direct vulnerabili în fața operațiunilor militare ale unui inamic[717].

Există anumite dovezi că şi comandanții de stat-major britanici erau excesiv de sceptici în ceea ce priveşte perspectivele țării lor[718], asemenea cadrelor militare din aproape toate statele; Primul Război Mondial îi făcuse să devină precauți şi pesimişti[719], însă nu *exista* absolut nicio îndoială că Marea Britanie fusese depăşită de avioanele germane în 1936–1937, că armata sa minusculă nu putea face mare lucru pe continentul european şi că marinei sale îi era imposibil să controleze apele europene *şi* să trimită o flotă majoră în Singapore. Un lucru probabil şi mai îngrijorător pentru decidenții britanici era că acum le era foarte dificil să îi găsească pe acei „potențiali aliați" pe care îi reclamau comandanții de stat-major. Coalițiile croite de Marea Britanie pentru a-i face față lui Napoleon, acele *ententes* şi *rapprochements* de succes care fuseseră realizate imediat după 1900, nu mai existau. Japonia devenise, din aliat, duşman; acelaşi lucru se întâmplase şi cu Italia. Rusia, cealaltă putere „de flanc" (pentru a folosi termenul lui Dehio[720]), care se alăturase în mod tradițional Marii Britanii în opoziția sa împotriva unei hegemonii continentale, se retrăsese acum într-o izolare diplomatică şi era foarte suspicioasă față de democrațiile occidentale. Aproape la fel de enigmatică şi de imprevizibilă, cel puțin în viziunea frustrată a politicienilor de la Whitehall, era şi politica Statelor Unite de la începutul şi mijlocul anilor '30; evitând orice implicare diplomatică şi militară, încă nedorind să se alăture Ligii, opunându-se vehement diverselor eforturi britanice de a „mitui" statele revizioniste (de exemplu, recunoscând locul special al Japoniei în Asia de Est sau oferind Germaniei sume de bani ori programe de schimb) şi făcând imposibile – prin intermediul legislației de neutralitate din 1937 – împrumuturile de pe piețele americane, la care Marea Britanie recursese pentru a-şi susține efortul de război între 1914 şi 1917, Statele Unite perturbau cu încăpățânare strategia globală britanică în acelaşi mod, poate necugetat, în

care Marea Britanie perturba strategia est-europeană a Franței[721]. Astfel, ca potențiali aliați rămâneau doar Franța şi restul Imperiului Britanic. Însă nevoile diplomatice ale Franței au atras Marea Britanie în diverse angajamente în Europa Centrală la care dominioanele s-au opus vehement şi pe care nici întreaga structură a „apărării imperiale" nu era capabilă să le apere; în acelaşi timp, preocupările extraeuropene ale imperiului au distras atenția şi resursele de care era nevoie pentru a ține în frâu amenințarea germană. În consecință, britanicii s-au confruntat în anii '30 cu o dilemă diplomatică şi strategică globală pentru care nu exista nicio soluție satisfăcătoare[722].

Însă nu trebuie să negăm faptul că Baldwin, Chamberlain şi colegii lor ar fi putut face mai mult ori să pretindem că factorii hotărâtori ai politicii britanice de reconciliere erau în aşa fel încât toate politicile alternative propuse de Churchill şi de alți critici erau impracticabile. Exista o disponibilitate consecventă din partea guvernului britanic, în ciuda tuturor dovezilor ce susțin contrariul, de a avea încredere în abordarea „rațională" a regimului nazist. Aversiunea emoțională față de comunism era atât de mare, încât potențialul Rusiei de a face parte dintr-o coaliție antifascistă era mereu ignorat sau minimalizat. Statele est-europene vulnerabile, precum Cehoslovacia sau Polonia, erau adesea considerate o pacoste, iar lipsa de compasiune pentru problemele Franței scotea la iveală un egoism fatal. Puterea Germaniei şi a Italiei era întotdeauna supraestimată, pe baza unor dovezi inconsecvente, în vreme ce toate slăbiciunile apărării britanice erau percepute ca un motiv pentru lipsa de acțiune. Viziunea celor de la Whitehall asupra balanței europene de putere le servea interesele şi era pe termen scurt. Criticii politicii de reconciliere, precum Churchill, au fost cenzurați şi neutralizați în mod sistematic, chiar şi atunci când guvernul a declarat că nu poate decât să urmeze opinia publică, nu să-i dea tonul[723]. Aşadar, în ciuda tuturor

temeiurilor plauzibile şi valide din punct de vedere obiectiv din spatele dorinței guvernului britanic de a evita să țină piept dictaturilor, atitudinea sa îngustă şi meschină pare destul de suspectă, chiar şi după atâta vreme.

În acelaşi timp, orice analiză a realităților economice şi strategice ar trebui să recunoască şi faptul că, spre sfârşitul anilor '30, principalele probleme ce afectau marea strategie britanică nu puteau fi rezolvate doar printr-o schimbare de atitudine sau a prim-miniştrilor. Într-adevăr, cu cât Chamberlain era mai forțat – de agresiunile ulterioare ale lui Hitler şi de opinia publică britanică revoltată – să renunțe la politica reconcilierii, cu atât contradicțiile fundamentale deveneau mai evidente. Deşi comandanții de stat-major au insistat să fie mărite considerabil cheltuielile pentru apărare, Trezoreria a susținut că acest lucru ar ruina economia. În 1937, Marea Britanie, ca şi Franța, cheltuia un procent mai mare din produsul ei național brut pentru apărare decât o făcuseră ambele țări în anii de criză de dinainte de 1914, dar fără vreo îmbunătățire semnificativă a siguranței naționale – pur şi simplu din cauza cheltuielilor mult mai mari pentru armament ale febrilului stat german, condus într-un mod nebunesc. Dar, pe măsură ce cheltuielile britanice pentru apărare au continuat să crească – în mare, de la 5,5% din PNB în 1937 la 8,5% în 1938 şi la 12,5% în 1939 –, economia sa delicată a început să sufere. Chiar şi atunci când banii erau alocați pentru înarmare, caracterul necorespunzător al instalațiilor industriale britanice şi lipsa critică de ingineri pregătiți au încetinit producția sperată de avioane, tancuri şi nave; acest fapt a determinat conducerea armatei să facă şi mai multe comenzi de arme, tablă din oțel, rulmenți şi alte elemente în țările neutre, precum Suedia sau Statele Unite, care au secătuit rezervele în valută externă şi au amenințat balanța de plăți. Pe măsură ce rezervele de aur şi dolari ale țării se diminuau, datoriile sale internaționale deveneau mai greu de achitat ca oricând. „Dacă avem impresia că suntem

la fel de capabili ca în 1914 să purtăm un război de durată", a subliniat cu răceală Trezoreria ca răspuns la noile măsuri de reînarmare din aprilie 1939, „ne băgăm capul în nisip"[724]. Nu era o previziune plăcută pentru o putere ai cărei strategi porneau de la premisa că nu aveau nicio şansă să câştige un război scurt, dar care sperau să fie învingători într-un conflict prelungit.

Contradicţii la fel de serioase ieşeau la iveală, în prag de război, şi în sfera militară. În vreme ce decizia Marii Britanii din 1939 de a accepta din nou un „angajament continental" formal faţă de Franţa şi decizia aproape paralelă de a considera prioritară Mediterana, şi nu Singapore, din punctul de vedere al desfăşurărilor forţelor navale, au rezolvat câteva probleme strategice foarte vechi, ele au şi făcut ca interesele britanice din Extremul Orient să rămână complet expuse următorului act japonez de agresiune. Într-un mod la fel de contradictoriu, garanţiile oferite prompt de Marea Britanie Poloniei în primăvara anului 1939, urmate de cele oferite Greciei, României şi Turciei, indicau faptul că politicienii de la Whitehall redescoperiseră importanţa Europei de Est şi a Balcanilor pentru balanţa de putere continentală; însă, în realitate, perspectivele forţelor armate britanice de a apăra aceste teritorii împotriva unui atac german hotărât erau cam sumbre.

Pe scurt, nici politicile mai rigide ale lui Chamberlain de după martie 1939 cu privire la Germania şi nici înlocuirea lui cu Churchill din mai 1940 nu au „rezolvat" dilemele strategice şi economice ale Marii Britanii; ele nu au făcut decât să redefinească problemele. Pentru un imperiu mondial supraextins în această fază înaintată a istoriei sale – controlând un sfert din glob, dar cu 9-10% din forţa sa industrială şi din „potenţialul de război"[725] –, atât concilierea, cât şi reversul său prezentau dezavantaje: din două rele, trebuia ales răul cel mai mic[726]. Faptul că în 1939 s-a făcut alegerea corectă, cea de a lua atitudine în faţa agresiunilor

lui Hitler, este indiscutabil. Însă în acea fază, balanța forțelor aliniate împotriva intereselor britanice în Europa şi Extremul Orient devenise atât de nefavorabilă, încât victoria netă împotriva fascismului era greu de obținut fără intervenția marilor puteri neutre. Iar acest lucru avea să îi creeze de asemenea probleme.

Superputerile din culise

După cum am menționat mai sus, una dintre marile dificultăți cu care se confruntau decidenții britanici şi francezi, în lupta lor cu provocările diplomatice şi strategice ale anilor '30, era incertitudinea ce învăluia poziția celor două puteri enorme şi oarecum detaşate, Rusia şi Statele Unite. Meritau oare eforturile de a le convinge să se implice într-o alianță împotriva statelor fasciste, dacă ele presupuneau şi concesii substanțiale făcute Moscovei şi Washingtonului, iar în țară erau criticate? Care din ele trebuia curtată mai intens şi în ce privințe? O mişcare deschisă către, să zicem, Rusia avea să provoace ori să descurajeze reacția germanilor sau japonezilor? Pentru Berlin sau Tokyo (şi mai puțin pentru Roma), atitudinea Rusiei şi a Statelor Unite era la fel de importantă. Aceste puteri aveau să stea deoparte în vreme ce Hitler retrasa granițele Europei Centrale? Cum aveau ele să reacționeze în fața expansiunii japoneze în China sau a operațiunilor îndreptate împotriva vechilor imperii europene din Asia de Sud-Est? Statele Unite aveau să sprijine măcar economic democrațiile occidentale, aşa cum se întâmplase între 1914 şi 1917? Iar Uniunea Sovietică avea să fie atrasă de oferte economice şi teritoriale? în sfârşit, cele două țări enigmatice şi introspective *contau cu adevărat*? Cât de puternice erau ele de fapt? Cât de

importante erau în ceea ce priveşte schimbarea ordinii internaţionale?

Era mai greu de găsit un răspuns la asemenea întrebări în cazul unei societăţi „închise" precum Uniunea Sovietică. Totuşi, bazele dezvoltării economice şi ale puterii militare sovietice din acea perioadă par acum evidente. Lucrul cel mai clar e că forţa Rusiei fusese diminuată într-o mare măsură, mai mult decât a celorlalte mari puteri, de conflictul din 1914–1918, iar apoi de revoluţie şi de războiul civil. Populaţia sa scăzuse de la 171 de milioane în 1914 la 132 de milioane în 1921. Pierderea Poloniei, a Finlandei şi a statelor baltice a privat ţara de numeroase instalaţii industriale, căi ferate şi ferme, iar luptele prelungite au distrus mult din ceea ce mai rămăsese. Declinul fantastic al industriei – producţia din 1920 era de 13% faţă de cea din 1913 – a mascat prăbuşirea şi mai dramatică a anumitor mărfuri de bază: „Astfel, se produceau doar 1,6% din minereul de fier de dinainte de război, 4% din oţel şi 5% din bumbac"[727]. Comerţul exterior dispăruse cu desăvârşire, randamentul brut al culturilor era înjumătăţit faţă de cifrele de dinaintea războiului, iar venitul naţional pe cap de locuitor a scăzut cu peste 60%, ajungând la un nivel înfiorător. Totuşi, de vreme ce gravitatea extremă a acestor scăderi era cauzată în primul rând de haosul social şi politic al anilor 1917–1921, instalarea conducerii sovietice (sau a *oricărei* conduceri) avea să aducă, logic, o oarecare redresare. În urma dezvoltării industriei ruse de dinaintea şi din perioada războiului, bolşevicii moşteniseră o mulţime de fabrici, lucrări feroviare şi oţelării. Exista o infrastructură de bază formată din căi ferate, şosele şi linii telegrafice. Existau muncitori din sectorul industriei care se puteau întoarce în fabrici după încheierea războiului civil. Şi exista şi un tipar bine stabilit al producţiei agricole şi al vânzării de produse alimentare la oraş, ce a putut fi reluat după ce Lenin a decis (prin Noua Politică Economică din 1921) să renunţe la încercările zadarnice de a „comuniza" ţărănimea şi să

permită în schimb agricultura individuală. Aşadar, în 1926, producţia agricolă revenise la nivelul de dinainte de război, fiind urmată, doi ani mai târziu, de producţia industrială. Războiul şi revoluţia costaseră pe ruşi 13 ani de dezvoltare economică, însă aceasta era acum pregătită să îşi reia avântul.

Era însă puţin probabil ca acest „avânt" să fie deosebit de rapid – cu siguranţă nu şi în ochii lui Stalin, personaj din ce în ce mai autocrat –, de vreme ce Rusia se lupta cu slăbiciunile sale economice tradiţionale. Fără nicio investiţie externă disponibilă, capitalul trebuia cumva strâns din surse interne pentru a finanţa dezvoltarea industriei la scară mare *şi* crearea unor forţe armate impresionante într-o lume ostilă. Dată fiind eliminarea păturii de mijloc, care ar fi putut fi încurajată să creeze capital sau a cărei bogăţie putea fi prădată, dat fiind şi faptul că 78% din populaţia rusă (1926) rămăsese angrenată într-un sector agricol neechilibrat, care încă se afla într-o măsură copleşitoare iu mâini private, lui Stalin i se părea că nu există decât o singură cale de a strânge bani şi de a stimula în acelaşi timp trecerea de la agricultură la industrie: colectivizarea agriculturii, forţându-i pe ţărani să se grupeze în comunităţi, eliminându-i pe chiaburi, controlând producţia din teritoriu şi fixând atât salariile agricultorilor, cât şi preţurile (mult mai mari) ale alimentelor revândute. Într-un mod extrem de draconic, statul s-a interpus astfel între producătorii rurali şi consumatorii urbani şi a luat bani şi de la unii, şi de la alţii într-o măsură la care regimul ţarist nu îndrăznise niciodată să recurgă. Acest lapt a fost accentuat şi de creşterea deliberată a preţurilor, de o varietate de taxe şi plăţi, precum şi de presiunile de a cumpăra obligaţiuni de stat pentru a-ţi demonstra loialitatea. Rezultatul general, observat în statisticile macroeconomice neprelucrate, era că ponderea din produsul naţional brut rus alocată consumului privat, care era undeva în jur de 80% în celelalte ţări ce „îşi luau

avânt" spre industrializare, fusese redusă la 51-52%[728].

Această extraordinară încercare de a realiza o „economie socialistă de comandă" a avut două consecinţe economice contradictorii, însă previzibile. Prima a fost declinul catastrofal al producţiei agricole sovietice, cauzat de faptul că ţăranii mai prosperi (şi alţii) s-au opus colectivizării forţate, iar apoi au fost eliminaţi. Oribila măcelărire preventivă a animalelor – „numărul cailor a scăzut de la 33,5 milioane în 1928 la 16,6 milioane în 1935; iar numărul vitelor de la 70,5 la 38,4 milioane"[729] – a generat o scădere ameţitoare a producţiei de carne şi de cereale, precum şi a nivelului de trai, deja mizerabil, care nu mai avea să fie recuperat decât în vremea lui Hruşciov. S-a încercat să se facă anumite calcule privind proporţia din venitul naţional care a fost alocată mai târziu din nou agriculturii, sub formă de tractoare sau electrificare – în comparaţie cu suma aspirată de colectivizare şi controlul preţurilor[730] –, însă acesta este un exerciţiu prea ezoteric pentru scopul nostru, de vreme ce (de exemplu) fabricile de tractoare, odată înfiinţate, erau concepute astfel încât să poată fi transformate pentru a produce tancuri uşoare; ţăranii, fireşte, nu erau atât de utili în ceea ce priveşte ţinerea în frâu a Wehrmachtului. Un lucru incontestabil era că, pe moment, producţia agricolă sovietică era la pământ. Victimele, mai ales ale foametei din 1933, erau socotite în milioane de vieţi. Când producţia a început să îşi revină, spre sfârşitul anilor '30, a fost stimulată de sute de mii de tractoare, de cete de specialişti agricoli şi de armate de colective puternic controlate. Însă preţul pentru toate acestea, din punctul de vedere al victimelor omeneşti, era fără margini.

A doua consecinţă era mai favorabilă, cel puţin pentru puterea economică şi militară sovietică. Reducând procentul consumului privat din PNB la un nivel probabil nemaiatins în istoria modernă – şi cu siguranţă mult mai scăzut decât, să zicem, s-ar fi gândii naziştii în Germania –, Uniunea Sovietică

a reuşit să aloce fantastica proporţie de circa 25% din PNB investiţiilor industriale, rămânându-i sume considerabile pentru educaţie, ştiinţă şi forţele armate. În vreme ce locurile de muncă ale unei mari părţi a poporului rus erau transformate într-un ritm ameţitor, numărul celor implicaţi în agricultură scăzând de la 71% la 51% între anii 1928 şi 1940, populaţia era educată într-un ritm tară precedent. Acest lucru era important din două puncte de vedere, de vreme ce Rusia suferise dintotdeauna – în comparaţie, să zicem, cu Germania ori Statele Unite – din cauza forţei de muncă industriale slab pregătite şi analfabete şi a faptului că avea un număr minuscul de ingineri, oameni de ştiinţă şi manageri, de care era nevoie pentru o îndrumare mai bună şi *îmbunătăţirea constantă* a sectorului industrial. Cum milioane de muncitori erau acum pregătiţi fie în şcolile fabricilor, fie la colegiile tehnice, iar apoi (puţin mai târziu) numărul studenţilor a crescut simţitor, ţara dobândea într-un final cadrele pregătite de care era nevoie pentru susţinerea progresului; numărul inginerilor absolvenţi din „economia naţională" a crescut, de exemplu, de la 47.000 în 1928 la 289.900 în 1941[731]. Multe dintre cifrele trâmbiţate de propagandiştii sovietici în această perioadă erau fără îndoială umflate şi ascundeau diverse slăbiciuni, dar alocarea deliberată a resurselor pentru dezvoltare era incontestabilă. Este şi cazul construirii unor centrale electrice, oţelării şi fabrici enorme dincolo de Urali, invulnerabile în eventualitatea unor atacuri ale japonezilor sau ale occidentalilor.

Creşterea producţiei industriale şi a venitului naţional ce a rezultat – chiar dacă am accepta estimările mai precaute – nu avea precedent în istoria industrializării. Deoarece volumul şi valoarea producţiei din anii anteriori (de exemplu, din anii 1910, ca să nu mai vorbim de anii '20) fuseseră atât de scăzute, modificările de procent sunt aproape nesemnificative – deşi tabelul 28 de mai sus este util pentru a arăta modul în

care se dezvolta producția industrială a Uniunii Sovietice în timpul Marii Crize. Totuşi, dacă se examinează perioada celor două planuri cincinale (1928–1937), venitul național rusesc a crescut de la 35,4 la 96,3 miliarde de ruble, producția de cărbune de la patru la 17,7 milioane de tone, producția de energie electrică de şapte ori, cifrele la maşini-unelte de peste 20 de ori, iar la tractoare de aproape 40 de ori[732]. La sfârşitul anilor '30, într-adevăr, producția industrială a Rusiei le depăşeau cu mult pe cele ale Franței, Japoniei şi Italiei, şi probabil că o întrecuse şi pe cea a Marii Britanii[733].

Totuşi, în spatele acestei creşteri impresionante se aflau încă multe deficiențe. Deşi producția agricolă a crescut încet la mijlocul anilor '30, agricultura rusească era acum mai puțin capabilă decât înainte să hrănească națiunea, ca să nu mai vorbim de producerea unui surplus pentru export; iar recoltele la hectar erau încă descurajator de mici. În iuda unor noi investiții în căile ferate, sistemul de comunicații a rămas primitiv şi inadecvat pentru nevoile crescânde ale țării. În multe industrii exista o dependență accentuată față de firmele şi specialiştii străini, mai ales americani. „Gigantismul" fabricilor şi al proceselor de producție făcea dificile orice adaptări rapide ale gamei de produse ori introducerea unor proiecte noi. Existau, inevitabil, şi „gâtuiri", pentru că dezvoltarea planificată a anumitor industrii nu se potrivea cu stocurile existente de materii prime sau de muncitori calificați. După 1937, reorientarea economiei sovietice spre un program masiv de înarmare a afectat continuitatea industrială şi a distorsionat planificările anterioare. Mai presus de orice, au avut loc epurări masive. Indiferent de motivele atacului maniac, paranoic al lui Stalin la adresa atâtora dintre concetățenii săi, rezultatele economice au fost grave: „funcționari de stat, administratori, tehnicieni, statisticieni, chiar şi maiştri"[734] au fost trimişi în lagăre, făcând ca lipsa de personal instruit a Rusiei să devină mai acută ca niciodată. Deşi, fără îndoială, teroarea i-a

împins pe mulți să își demonstreze loialitatea stahanovistă față de sistem, ea a şi inhibat foarte mult inovarea, experimentarea, discuțiile deschise şi criticile constructive: „cel mai simplu era să eviți responsabilitatea, să ceri aprobarea superiorului pentru orice, să execuți mecanic orice ordin primit, indiferent de situația locală”[735]. Aceasta îți salva pielea; dar nu ajuta la creşterea unei economii complexe.

Întrucât luase naştere în urma unui război şi se simțea profund amenințată de posibilii inamici – Polonia, Japonia, Marea Britanie –, o bună parte a anilor ’20, Uniunea Sovietică a alocat un procent important din bugetul public (12%-16%) cheltuielilor pentru apărare. Acest procent a scăzut în anii de început ai primului plan cincinal, când forțele armate sovietice se stabilizaseră la cifra de 600.000 de soldați, sprijiniți de o miliție de două ori mai numeroasă, însă ineficientă. Criza din Manciuria şi venirea lui Hitler la putere au determinat creşterea rapidă a dimensiunii armatei, la 940.000 de soldați în 1934 şi 1,3 milioane în 1935. Odată cu creşterea producției industriale şi a venitului național, generată de planurile cincinale, au fost construite numeroase tancuri şi avioane. Ofițerii inovatori din jurul lui Tukacevski erau dornici să studieze (deşi nu şi să îmbrățişeze pe deplin) ideile lui Douhet, Fuller, Liddell Hart, Guderian şi ale altor teoreticieni occidentali ai războiului, iar la începutul anilor ’30 Uniunea Sovietică avea nu doar o armată de tancuri, ci şi o forță masivă de paraşutişti. Deşi marina sovietică a rămas redusă şi ineficientă, la sfârşitul anilor ’20 a fost creată o industrie aeronautică solidă, care o vreme a produs mai multe avioane pe an decât toate celelalte puteri laolaltă (vezi tabelul 29).

Tabelul 29. *Producția de avioane a marilor puteri: 1932–1939*[736]

	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Franța	(600)	(600)	(600)	785	890	743	1 382	3 163

Germania	36	368	1 968	3 183	5 112	5 606	5 235	8 295
Italia	(500)	(500)	(750)	(1 000)	(1 000)	(1 500)	1 850	(2 000)
Japonia	691	766	688	952	1 181	1 511	3 201	4 467
Marea Britanie	445	633	740	1 140	1 877	2 153	2 827	7 940
Statele Unite	593	466	437	459	1 141	949	1 800	2 195
Uniunea Sovietică	2 595	2 595	2 595	3 578	3 578	3 578	7 500	10 382

Însă şi aceste cifre ascundeau slăbiciuni alarmante. Corolarul previzibil al „gigantismului" rus era accentul exagerat pe cantitate. Date fiind atributele unei economii de comandă, acesta a avut ca urmare producerea unui număr enorm de avioane şi tancuri la începutul anilor '30; într-adevăr, în 1932, Uniunea Sovietică producea peste 3000 de tancuri şi peste 2500 de avioane – mult mai multe decât orice altă țară din lume. Având în vedere creşterea enormă a armatei permanente după 1934, probabil a fost extraordinar de dificilă găsirea unui număr suficient de ofițeri şi subofițeri instruiți care să supervizeze batalioanele de tancuri şi escadrilele aeriene. Într-o țară cu prea mulți țărani şi prea puțini muncitori calificați, a fost şi mai dificilă alcătuirea unei armate şi a unei aviații moderne; în ciuda programului educațional consistent, principala slăbiciune a țării consta probabil în anii '30 în pregătirea slabă a multora dintre muncitorii şi soldații săi. În plus, Rusia, ca şi Franța, era o victimă a investițiilor masive în modelele de avioane şi tancuri de la începutul anilor '30. Când Războiul Civil din Spania a scos la iveală limitele acestor arme de primă generație în ceea ce priveşte viteza, capacitatea de manevrare, raza de acțiune şi rezistența, s-a accelerat cursa de construire a unor avioane mai rapide şi a unor tancuri mai puternice. Însă industria sovietică de armament, aidoma unei nave imense pe mare, nu îşi putea schimba rapid cursul; şi părea o nebunie să opreşti producția modelelor deja existente pe perioada construirii şi testării modelelor mai

noi. (în această privință, este interesant să menționăm că, „dintre cele 24 000 de tancuri ruseşti operaționale în iunie 1941, doar 967 erau modele noi, echivalente sau superioare tancurilor germane de la acea vreme”[737].) Pe lângă aceasta, au mai venit şi „epurările”. Decapitarea Armatei Roşii – 90% dintre generali şi 80% dintre colonei au avut de suferit de pe urma impulsului nebunesc al lui Stal în –, pe lângă efectul general pe care l-a avut, şi anume uciderea atâtor ofițeri pregătiți, a implicat şi consecințe specifice care au afectat profund forțele armate. Prin eliminarea lui Tukacevski, a entuziaştilor „războiului modern”, a celor ce studiaseră metodele germane şi teoriile britanice, epurările au lăsat armata pe mâinile unor figuri sigure din punct de vedere politic, dar întârziate intelectual, precum Voroşilov şi Kuluk. Unul dintre rezultatele imediate ale acestui fapt a fost desființarea celor şapte formațiuni de tancuri, decizie influențată de argumentul că Războiul Civil din Spania demonstrase că formațiunile de tancuri nu puteau juca niciun rol ofensiv independent pe câmpul de luptă şi că vehiculele trebuiau distribuite batalioanelor de puşcaşi pentru a sprijini infanteria. Aproape în acelaşi fel, s-a decis că bombardierele strategice TB-3 nu erau de prea mare folos Uniunii Sovietice.

Deoarece o mare parte a aviației sale era depăşită, unitățile blindate se desființaseră, iar serviciile erau într-o stare de supunere oarbă în urma epurărilor, Rusia era mult mai slăbită la sfârşitul anilor ’30 decât fusese cu cinci sau zece ani mai devreme – iar între timp atât Germania, cât şi Japonia îşi sporiseră considerabil producția de armament şi deveneau tot mai agresive. Planul cincinal de după 1937 a implicat în mod clar o înarmare de proporții, egală şi, în numeroase privințe – de exemplu, în ceea ce priveşte producția de avioane –, mai amplă decât cea a Germaniei. Însă, până când această investiție s-a tradus în forțe armate mult mai numeroase şi mai bine echipate, Stalin a simțit că

Rusia trecea printr-o „zonă periculoasă” cel puțin la fel de amenințătoare ca perioada 1919–1922. Aceste circumstanțe exterioare explică diversele modificări ce au survenit în diplomația sovietică în anii ’30. Îngrijorat de atacul japonez din Manciuria şi poate şi mai mult de Germania lui Hitler, Stalin se confrunta cu perspectiva unui război pe două fronturi, pe câmpuri de luptă situate la mii de kilometri depărtare (exact dilema strategică care i-a paralizat şi pe decidenții britanici). Însă acest zigzag diplomatic către Vest, care includea aderarea rusă din 1934 la Liga Națiunilor şi tratatele din 1935 cu Cehoslovacia şi Franța, nu a adus cu sine creşterea sperată a securității colective. În lipsa unui acord polonez, Rusia nu prea avea cum să ajute Franța sau Cehoslovacia – şi viceversa. Iar britanicii nu priveau cu ochi buni aceste eforturi de a crea un „front popular” diplomatic împotriva Germaniei, ceea ce explică parțial prudența lui Stalin din timpul Războiului Civil Spaniol; o republică socialistă triumfătoare în Spania, se temea Moscova, ar fi putut duce Franța şi Marea Britanie către dreapta şi să implice Rusia într-un conflict deschis cu susținătoarele lui Franco, Italia şi Germania.

În 1938–1939, situația externă probabil că i-a părut lui Stalin mai amenințătoare ca niciodată (ceea ce face ca epurările sale să pară şi mai stupide şi inexplicabile). Aranjamentul de la München părea să confirme ambițiile lui Hitler din Europa Centrală şi de Est, dar – şi mai îngrijorător – scotea la iveală şi faptul că Vestul nu era pregătit să le facă față, putând prefera să abată energiile germane mai spre est. Din moment ce în aceşti doi ani au avut loc şi ciocniri substanțiale la granița din Extremul Orient între armata sovietică şi cea japoneză (care au necesitat întărirea masivă a diviziilor ruse din Siberia), nu e de mirare că şi Stalin a decis să aplice o politică a „concilierii” față de lierlin, chiar dacă aceasta însemna să se împace cu dușmanul său ideologic. Având în vedere ambițiile politice ale Uniunii Sovietice în

Europa de Est, Moscova avea mult mai puține rezerve privind împărțirea statelor independente din această zonă, cu condiția ca partea ce îi revenea să fie substanțială. Surprinzătorul pact dintre naziști şi sovietici din august 1939 oferea Rusiei cel puțin o zonă-tampon la granița de vest şi mai mult timp să se reînarmeze, deoarece Vestul lupta împotriva Germaniei după atacul lui Hitler asupra Poloniei. Varianta hrănirii crocodilului (potrivit sintagmei lui Churchill) părea mult mai hună decât cea de a fi devorat de el[738].

Toate acestea fac extrem de dificilă evaluarea puterii sovietice de la sfârşitul anilor '30, mai ales pentru că statisticile privind „potențialele relative de război"[739] nu reflectă nici moralul țării, nici calitatea forțelor armate, nici poziția geografică. În mod clar, Armata Roşie nu mai semăna cu acea „forță modernă formidabilă de mare greutate, cu echipament avansat şi soldați deosebit de rezistenți" (cu această ultimă excepție), despre care vorbea Mackintosh atunci când descria armata din 1936[740]; dar cât de mult teren pierduse nu era clar. „Războiul de Iarnă" din 1939-1940 împotriva Finlandei părea să îi confirme declinul abrupt, deşi ciocnirile mai puțin cunoscute din 1939 cu Japonia, la Nomonhan, au dezvăluit o forță modernă, inteligent condusă în acțiune[741]. De asemenea, este evident că Stalin era înspăimântat de victoriile devastatoare în stil *Blitzkrieg* ale armatei germane din 1940 şi mai îngrijorat ca niciodată să nu provoace un conflict cu Hitler. Îl preocupa în mod evident şi unde anume avea să hotărască Tokyo să lovească în Est – nu pentru că Japonia ar fi fost un duşman de moarte, ci întrucât apărarea Siberiei era foarte epuizantă din punct de vedere logistic şi ar fi slăbit şi mai mult capacitatea Rusiei de a face față amenințării germane. Rechemarea blindatelor lui Jukov pentru a participa la invazia din estul Poloniei în septembrie 1939, odată ce se încheiase armistițiul cu Japonia în Est, este grăitoare pentru

acest act strategic precar de jonglerie[742]. De asemenea, pe când daunele suferite de Armata Roşie erau reparate în grabă, iar numărul de soldaţi creştea (la 4.320.000 în 1941), întreaga economie sovietică se axa pe producţia pentru război, mari fabrici fiind construite în Rusia Centrală, şi erau testate avioane şi tancuri (inclusiv formidabilul T-34) îmbunătăţite. Cele 16,5% din buget alocate apărării în 1937 crescuseră la 32,6% în 1940[743]. Aşadar, Uniunea Sovietică era prinsă în această perioadă într-o cursă contracronometru, la fel ca majoritatea marilor puteri. Mai mult decât în 1931, Stalin trebuia să le ceară concetăţenilor săi să acopere diferenţa de producţie faţă de Vest. „O reducere a ritmului ar însemna să rămânem în urmă. Iar cei care rămân în urmă sunt înfrânţi…" Rusia ţaristă suferise „înfrângeri constante" deoarece rămăsese în urmă în ceea ce priveşte productivitatea industrială şi forţa militară[744]. Sub conducerea liderului său autocrat şi nemilos, regimul sovietic era hotărât să recupereze rapid terenul. Dacă Hitler avea să îi permită acest lucru era imposibil de spus.

În anii interbelici, puterea relativă a Statelor Unite pe scena mondială a fost, în mod curios, invers proporţională faţă de cea a Uniunii Sovietice şi a Germaniei. Altfel spus, a fost extrem de pronunţată în anii '20, însă apoi s-a diminuat mai mult decât a oricărei alte mari puteri, în timpul crizei din anii '30, revenindu-şi abia (şi parţial) la sfârşitul acestei perioade. Motivul superiorităţii Statelor Unite în anii '20 a fost evidenţiat mai sus. Statele Unite reprezentau singura mare ţară, cu excepţia Japoniei, care a beneficiat de pe urma Marelui Război. A devenit cea mai mare naţiune financiară şi creditoare din lume, pe lângă faptul că era deja cel mai important producător de alimente şi materiale industriale. Avea de departe cele mai mari rezerve de aur. Avea o piaţă internă atât de extinsă, încât economiile de scară puteau fi practicate de companii gigant şi distribuitori, mai ales în industria înfloritoare a automobilelor. Nivelul său sporit de

trai şi disponibilitatea promptă a capitalului au interacționat într-un mod reciproc avantajos, pentru a stimula investițiile masive în industria prelucrătoare, întrucât cererea consumatorilor putea absorbi aproape toate bunurile pe care le oferea productivitatea sporită, în 1929, de exemplu, Statele Unite au produs peste 4,5 milioane de automobile, față de cele 211.000 ale Franței, 182.000 ale Marii Britanii şi 117.000 ale Germaniei[745]. Nu e de mirare că s-au înregistrat creşteri fantastice ale importurilor de cauciuc, cositor, petrol şi alte materii prime care alimentau acest boom industrial; însă şi exporturile, mai ales de maşini, utilaje agricole, echipament de birou şi alte articole, au crescut în anii '20, întregul proces fiind sprijinit de creşterea rapidă a investițiilor americane peste hotare[746], însă, deşi sunt lucruri bine-cunoscute, aceasta nu le face mai puțin cutremurătoare: Statele Unite aveau în aceşti ani „o producție mai mare decât ale celorlalte şase mari puteri *laolaltă*" şi „forța sa productivă copleşitoare era şi mai accentuată de faptul că valoarea brută a bunurilor prelucrate produse pe cap de locuitor în Statele Unite era aproape de două ori mai mare decât în Marea Britanie sau în Germania şi de 10-11 ori mai mare decât în Uniunea Sovietică sau în Italia"[747].

Deşi este la fel de adevărat, după cum menționează imediat autorul rândurilor de mai sus, „că influența politică a Statelor Unite în lume nu era direct proporțională în nicio privință cu extraordinara lor putere industrială"[748], probabil nu era aşa important în anii '20. În primul rând, poporul american a respins vehement un rol de frunte în politica mondială, cu toate complicațiile diplomatice şi militare pe care le implica, în mod inevitabil, această poziție; atâta vreme cât interesele comerciale americane nu erau afectate grav de acțiunile altor state, nu prea existau motive să se implice în evenimentele externe – mai ales în cele care se iveau în Europa de Est sau în extremitatea estică a Africii. În al doilea

rând, în ciuda creşterii *absolute* a exporturilor şi importurilor americane, locul lor în economia națională nu era important, pur şi simplu deoarece țara era foarte autonomă; de fapt, „proporția bunurilor industriale exportate din producția loială a scăzut de la mai puțin de 10% în 1914 la sub 8% în 1929", iar valoarea contabilă, i investițiilor externe directe ca o cotă-parte din PNB a rămas neschimbată[749] – ceea ce explică de ce, în ciuda acceptării largi a ideilor pieței mondiale *în principiu*, politica economică americană era mult mai sensibilă la nevoile interne. Cu excepția situației anumitor materii prime, lumea exterioară nu era atât de importantă pentru prosperitatea americană. În sfârşit, scena internațională din deceniul de după 1919 nu sugera existența unei amenințări majore la adresa intereselor americane: europenii încă se aflau în conflict, dar mult mai puțin față de începutul anilor '20, Rusia era izolată, iar Japonia era pasivă. Rivalitatea navală fusese ținută în frâu de tratatele de la Washington. În aceste împrejurări, Statele Unite îşi puteau reduce armata la o dimensiune foarte mică (circa 140.000 de soldați activi), deşi îşi permiteau să îşi creeze o aviație modernă şi destul de mare, iar marina putea să îşi dezvolte programele de portavioane şi de crucişătoare blindate[750]. Deşi generalii şi amiralii se plângeau că primeau resurse insuficiente din partea Congresului şi anumite măsuri luate erau dăunătoare pentru siguranța națională (precum decizia lui Stimson din 1929 de a renunța la serviciul de descifrare a codurilor, pe motiv că „gentlemenii nu îşi citesc unul altuia corespondența"[751]), realitatea este că, a fost un deceniu în care Statele Unite au putut rămâne un gigant economic, dar un jucător tir categorie mijlocie din punct de vedere militar. Probabil un simptom al acestei perioade de linişte a fost faptul că Statele Unite încă nu deținea un organ civil-militar superior pentru a lua în considerare elementele strategice, precum Comitetul Apărării Imperiale din Marea Britanie sau Consiliul de Securitate

Națională de mai târziu. De ce ar fi avut nevoie de aşa ceva, de vreme ce poporul american respinsese categoric ideea de război?

Rolul fundamental al Statelor Unite în producerea colapsului financiar din 1929 a fost descris mai sus[752]. Şi mai semnificativ pentru scopul măsurării comparative a puterii naționale este faptul că recesiunea şi războaiele tarifare ulterioare au afectat țara mai mult decât orice altă economie avansată. Deşi acest lucru a fost cauzat parțial de natura volatilă şi relativ necontrolată a capitalismului american, el a fost generat şi de decizia fatală de a opta pentru protecționism a tarifelor Smoot-Hawley din 1930. În ciuda plângerilor fermierilor americani şi ale unor grupuri de interese industriale în privința concurenței externe neloiale, productivitatea industrială şi agricolă a țării era atât de mare – după cum arăta clar superioritatea exporturilor față de importuri –, încât o eventuală tulburare a ordinii comerciale mondiale i-ar fi afectat cel mai mult pe exportatorii săi. „Produsul național brut scăzuse de la 98,4 miliarde de dolari în 1929 la aproape jumătate trei ani mai târziu. Valoarea bunurilor prelucrate din 1933 era mai puțin de un. Iert din cea din 1929. Aproximativ 15 milioane de muncitori îşi pierduseră locurile de muncă şi nu aveau nicio sursă de venit... În aceeaşi perioadă, valoarea exporturilor americane scăzuse de la 5,24 miliarde de dolari la 1,61 miliarde de dolari, o diminuare eu 69%."[753] Cum alte națiuni se îndreptau în grabă spre blocurile comerciale protecționiste, industriile americane care se sprijineau masiv pe exporturi au fost devastate. „Exporturile de grâu, care totalizaseră 200 de milioane de dolari cu zece ani mai devreme, au scăzut la cinci milioane de dolari în 1932. Exporturile de automobile au scăzut de la 541 de milioane de dolari în 1929 la 76 de milioane de dolari în 1932."[754] Comerțul mondial în general s-a prăbuşit, dar ponderea americană în comerțul exterior s-a micşorat şi mai rapid, de la 13,8% în 1929 la mai puțin de

10% în 1932. Mai mult decât atât, în vreme ce anumite mari puteri şi-au refăcut treptat producţia la jumătatea şi sfârşitul anilor '30, Statele Unite au suferit o nouă frământare economică majoră în care le-a f[cut să piardă o bună parte din terenul câştigat în cei cinci ani precedenţi, însă, din cauza a ceea ce s-a numit „economia mondială dezarticulată"[755] – adică alunecarea spre blocurile comerciale, care erau mult mai autonome decât în anii '20 –, această a doua prăbuşire a Americii nu a afectat celelalte ţări la fel de grav. Consecinţa generală a fost că, în anul crizei de la München, ponderea americană în producţia industrială mondială era mai mică decât fusese vreodată după 1910 (vezi tabelul 30).

Tabelul 30. *Ponderile în producţia industrială mondială: 1929–1938*[756] *(procente)*

	1929	1932	1937	1938
Statele Unite	43,3	31,8	35,1	28,7
Uniunea Sovietică	5	11,5	14,1	17,6
Germania	11,1	10,6	11,4	13,2
Marea Britanie	9,4	10,9	9,4	9,2
Franţa	6,6	6,9	4,5	4,5
Japonia	2,5	3,5	3,5	3,8
Italia	3,3	3,1	2,7	2,9

Din pricina gravităţii acestei crize şi a ponderii tot mai scăzute a comerţului extern în PNB, politica americană în timpul lui Hoover şi mai ales al lui Roosevelt a devenii şi mai orientată către sine. Ţinând seamă de forţa opiniei publice izolaţioniste şi de problemele interne presante ale lui Roosevelt, nu prea era de aşteptat ca el să îşi poată concentra întreaga atenţie asupra scenei internaţionale, aşa cum voiau Cordell Huli şi Departamentul de Stat. Cu toate acestea, având în vedere poziţia crucială pe care Statele Unite

continuau să o ocupe în economia mondială, exista totuşi o oarecare substanță în criticarea „ocupării cu refacerea internă" şi a „dorinței de a crea aparența acțiunii imediate şi a rezultatelor [şi] obiceiul național de formulare a politicii fără să se ia prea mult în considerare impactul pe care l-ar putea avea programele americane asupra altor națiuni"[757]. Interzicerea în 1934 a acordării unor împrumuturi către orice guvern străin care nu îşi achitase datoriile de război, embargoul asupra armelor, în eventualitatea unui război, din 1935 şi interzicerea ulterioară a acordării unor împrumuturi către orice putere beligerantă i-au făcut pur şi simplu pe britanici şi pe francezi mai prudenți ca oricând în privința confruntării cu statele fasciste. Sancțiunile impuse Italiei în 1935 au fost însoțite de creşteri enorme ale cantităților de petrol furnizate de americani regimului lui Mussolini, spre consternarea amiralității britanice. Diversele restricții comerciale impuse Germaniei şi Japoniei, ca reacție la agresiunea lor, „au avut rolul de a le întărâta [pe amândouă], fără a le oferi un ajutor semnificativ adversarilor acestor națiuni. Diplomația economică a lui Franklin Delano Roosevelt a creat duşmani fără a câştiga şi prieteni sau a sprijini potențiali aliați"[758]. Poate consecința cea mai gravă – deşi responsabilitatea trebuie împărțită – a fost reprezentată de suspiciunile reciproce care au apărut între Whitehall şi Washington exact într-un moment când statele dictatoriale îşi pregăteau provocarea[759].

Totuşi, în 1937-1938, Roosevelt se pare că devenise mai îngrijorat de amenințările fasciste, chiar dacă opinia publică americană şi dificultățile economice l-au împiedicat să preia inițiativa. Mesajele lui către Berlin şi Tokyo au devenit mai ferme, încurajarea Marii Britanii şi a Franței oarecum mai caldă (chiar dacă aceasta nu prea a ajutat cele două democrații pe termen scurt). În 1938, aveau loc discuții anglo-americane secrete cu privire la modul de abordare navală a celor două provocări: Japonia şi Germania.

Discursul de „carantină" al preşedintelui a fost un semn prematur al faptului că avea să adopte discriminarea economică a statelor dictatoriale. Mai presus de orice, Roosevelt făcea acum presiuni în vederea creşterii pronunțate a cheltuielilor pentru apărare. După cum arată cifrele din tabelul 26 de mai sus, chiar şi în 1938, Statele Unite cheltuiau mai puțin pentru armament decât Marea Britanie sau Japonia şi doar o parte din sumele cheltuite de Germania şi Uniunea Sovietică. Totuşi, producția de aeronave aproape s-a dublat între 1937 şi 1938, iar în 1938 Congresul a votat o lege a „marinei neîntrecute", permițând extinderea masivă a flotei. În această perioadă, era testat şi prototipul bombardierului B-17, marina îşi perfecționa doctrina debarcărilor militare, iar armata terestră (deşi nu deținea încă un tanc decent) se lupta cu problemele războiului de blindate şi plănuia să mobilizeze o forță de proporții[760]. Când a izbucnit războiul în Europa, niciunul dintre servicii nu era deloc pregătit; însă erau într-o formă mai bună, ceea ce priveşte cerințele războiului modern, decât fuseseră în 1914.

Nici măcar aceste măsuri de reînarmare nu au perturbat economia de proporții a Slutelor Unite. Elementul-cheie al economiei americane de la sfârşitul anilor '30 e că era *subexploatată.* Şomajul afecta în jur de zece milioane de oameni în 1939, însă productivitatea industrială om/oră fusese sporită enorm de investițiile în benzi transportoare, motoare electrice (în locul celor cu aburi) şi tehnici manageriale mai bune, deşi foarte puține dintre acestea se reflectau în cifrele de producție *absolute*, din pricina reducerii considerabile a orelor de lucru de către forța de muncă. Având în vedere cererea scăzută, căreia recesiunea din 1937–1938 nu i-a fost deloc de ajutor, diversele programe de gen New Deal nu erau suficiente pentru a stimula economia şi a profita de această capacitate productivă subexploatată. În 1938, de exemplu, Statele Unite au produs 26,4 milioane de

tone de oțel, față de cele 20,7 milioane ale Germaniei, cele 16,5 milioane ale Uniunii Sovietice şi cele şase milioane ale Japoniei; cu toate acestea, industria oțelului în aceste ultime trei țări lucra la capacitate maximă, în vreme ce *două treimi* din combinatele siderurgice americane erau inactive. După cum s-a dovedit, această subexploatare avea să înceteze odată cu introducerea programelor ample de reînarmare[761]. Permisiunea oficială din 1940 de a dubla (!) flota de luptă, planul aviației de a crea 84 de grupuri de 7800 de avioane de luptă, crearea (prin intermediul Legii privind instruirea şi serviciul militar selectiv) a unei armate de aproape un milion de soldați – toate acestea au avut efect asupra unei economii care, spre deosebire de cele ale Italiei, Franței şi Marii Britanii, nu suferea de probleme structurale grave, ci era doar subexploatată din cauza Marii Crize. Tocmai pentru că Statele Unite aveau un enorm surplus de capacitate, în vreme ce alte economii se supraîncălzeau, poate cele mai semnificative statistici pentru a înțelege rezultatul luptei de mai târziu nu erau cifrele din 1938 privind producția de oțel sau cea industrială, ci acelea care încearcă să evalueze venitul național (tabelul 31) şi, oricât ar fi el de imprecis, „potențialul relativ de război" (tabelul 32). Aceasta deoarece, în ambele cazuri, ele ne amintesc că, deşi Statele Unite fuseseră cel mai grav afectate în timpul Marii Crize, tot au rămas (potrivit spuselor amiralului Yamamoto) un uriaş adormit.

Tabelul 31. *Venitul național al marilor puteri în 1937 şi procentajul cheltuit pentru apărare*[762]

	Venitul național (miliarde de dolari)	Procentajul apărării
Statele Unite	68	1,5
Imperiul Britanic	22	5,7
Franța	10	9,1
Germania	17	23,5

Italia	6	14,5
Uniunea Sovietică	19	26,4
Japonia	4	28,2

Tabelul 32. *Potențialul relativ de război al puterilor în 1937*[763]

Statele Unite	41,7%
Germania	14,4%
Uniunea Sovietică	14%
Marea Britanie	10,2%
Franța	4,2%
Japonia	3,5%
Italia	2,5%
	(şapte puteri: 90,5%)

Trezirea acestui uriaş după 1938 şi mai ales după 1940 constituie o ultimă confirmare a chestiunii cruciale a *sincronizării* în cursa înarmării şi a calculelor strategice din această perioadă. Aşa cum încercaseră şi Marea Britanie şi Uniunea Sovietică mai devreme, Statele Unite se străduiau acum să acopere diferența de armament ce fusese creată de cheltuielile anterioare masive pentru apărare ale statelor fasciste. Că puteau cheltui mai mult decât orice altă țară, dacă exista voința politică internă, era clar din statistici: chiar şi în 1939, apărarea americană reprezenta doar 11,7% din cheltuielile totale şi doar 1,6% din PNB[764] – procente mult mai mici decât în oricare dintre celelalte mari puteri. O creştere a procentului din produsul național brut american alocat cheltuielilor de apărare, pentru a le aduce mai aproape de sumele destinate armamentului în statele fasciste, ar fi transformat în mod automat Statele Unite în cea mai puternică țară din lume, din punct de vedere militar. În plus, există numeroase indicii că Berlinul şi Tokyo şi-au dat seama că o asemenea creştere le-ar fi redus şansele unei viitoare

expansiuni. În cazul lui Hitler, această problemă este complicată de disprețul pe care îl resimțea față de Statele Unite, pe care le considera o putere degenerată, corcită, însă, totodată, avea senzația că nu mai putea risca să aştepte până la jumătatea anilor '40 pentru a-şi relua cuceririle, de vreme ce balanța militară avea să încline până atunci, în mod decisiv, spre tabăra anglo-franco-americană[765]. În tabăra japoneză, unde Statele Unite erau luate mai în serios, calculele erau mai precise: astfel, marina japoneză estima că, în vreme ce navele sale de luptă reprezentau 70% din flota americană la sfârşitul anului 1941, „această pondere avea să scadă la 65% în 1942, la 50% în 1943 şi la un dezastruos 30% în 1944"[766]. Asemenea Germaniei, şi Japonia avea un puternic temei strategic pentru a acționa rapid, dacă voia să nu aibă soarta unei națiuni minore într-o lume eclipsată din ce în ce mai mult de superputeri.

Desfăşurarea crizei: 1931–1942

Când relativele puncte forte şi slabe ale fiecăreia dintre marile puteri sunt luate în ansamblu şi integrate în dinamica economică şi tehnologică a epocii, cursul diplomației internaționale din anii '30 devine mai uşor de înțeles. Aceasta nu înseamnă că rădăcinile *locale* ale diverselor crize – din Mukden, Etiopia ori Sudetenland – au fost complet relevante sau că nu ar fi existat nicio problemă internațională dacă marile puteri ar fi avut relații armonioase. Însă este limpede că, atunci când aveau loc crize regionale, oamenii de stat din principalele capitale erau nevoiți să privească aceste evenimente în contextul scenei diplomatice mondiale şi, poate într-o măsură şi mai mare, prin prisma problemelor lor interne presante. Prim-ministrul britanic MacDonald i-a

explicat elegant acest lucru colegului său Baldwin, după ce problema manciuriană din 1931 a interacționat cu criza lirei şi cu prăbuşirea celui de-al doilea guvern laburist:

> Cu toții am fost atât de distraşi de problemele de zi cu zi, încât nu am avut ocazia să analizăm întreaga situație şi să concepem o politică pe măsură, fiind nevoiți să trăim dintr-o agitație în alta[767].

Aceasta ne reaminteşte faptul că preocupările politicienilor erau mai curând imediate şi practice decât strategice şi pe termen lung. Însă, chiar şi după ce guvernul britanic şi-a tras sufletul, nu există niciun indiciu că s-ar fi gândit la o schimbare a politicii circumspecte privind cucerirea Manciuriei de către Japonia. Pe lângă nevoia continuă de «i face față problemelor economice şi aversiunii neînduplecate a populației față de implicarea în Extremul Orient, liderii britanici erau conştienți de presiunile dominioanelor în sensul menținerii păcii şi de starea extrem de precară a apărării imperiale mir-o regiune unde Japonia se bucura de un avantaj strategic. Oricum, unii britanici aprobau decizia Japoniei de a rezolva problema naționaliştilor chinezi şi mult mai mulți voiau să rămână în relații bune cu Japonia. Mici chiar atunci când aceste sentimente s-au mai atenuat, după alte agresiuni ale japonezilor, politicienii de la Whitehall nu ar fi putut li stimulați să ia măsuri mai drastice decât alături de Ligă şi/sau de celelalte mari puteri.

Însă Liga, trecând peste principiile sale admirabile, nu avea decât un singur mijloc eficient de a împiedica agresiunea japoneză în Manciuria: cu ajutorul forțelor armate ale membrelor sale de vază. Astfel, recurgerea la un comitet de investigare (Comisia Lytton) nu a făcut decât să ofere puterilor un pretext pentru a amâna luarea unor măsuri, în vreme ce Japonia îşi continua cuceririle. Dintre principalele state, Italia nu avea niciun interes real în Extremul Orient. Germania, deşi avea legături comerciale şi militare cu China, a preferat să stea deoparte şi să vadă dacă „revizionismul”

Japoniei putea oferi un precedent util în Europa. Uniunea Sovietică *era* preocupată de agresiunea japoneză, însă era puțin probabil să fie invitată să coopereze cu celelalte puteri şi nu avea de gând să fie împinsă înainte de una singură. În mod previzibil, francezii se confruntau cu o dilemă: nu doreau crearea unor precedente cu scopul de a modifica granițele teritoriale existente, i a ridiculiza hotărârile Ligii; în acelaşi timp, fiind din ce în ce mai preocupați de reînarmarea clandestină a germanilor şi de nevoia de a menține statu-quoul în Europa,

Francezii erau îngroziți de ideea unor complicații în Extremul Orient care ar fi distras atenția şi poate şi resursele militare de la problema germană. Deşi Parisul susținea cu fermitate în mod public principiile Ligii, a transmis în secret Japoniei că îi înțelege problemele din China[768]. Dimpotrivă, guvernul american – cel puțin aşa cum era reprezentat de secretarul de stat Stimson – nu aproba sub nicio formă acțiunile japonezilor, văzând în ele o amenințare la adresa lumii „porților deschise" de care, teoretic, modul de viață american depindea atât de mult. Însă acuzele fondate pe principii înalte ale lui Stimson nu l-au atras nici pe Hoover, care se temea de posibilele implicații, nici guvernul britanic, ce prefera echilibrul în locul cruciadelor. Rezultatul a fost o dispută între Stimson şi Hoover în memoriile lor şi (mai important) o moştenire de neîncredere între Washington şi Londra. Toate acestea au oferit un exemplu deprimant şi convingător pentru ceea ce un erudit a numit „limitele politicii externe"[769].

Dacă pătrunderea armatei japoneze în Manciuria din 1931 a avut loc[770] fără ştirea guvernului japonez a contat mai puțin decât faptul că această acțiune a avut succes şi a fost extinsă fără ca Vestul să poată face ceva concret în acest sens. Consecințele mai ample au fost următoarele: Liga s-a dovedit a fi un instrument ineficient în prevenirea agresiunii, iar cele trei democrații occidentale nu au fost capabile de o

acțiune unitară. Aceste lucruri au ieşit la iveală şi în cadrul discuției de la Geneva pe marginea dezarmării aeriene şi terestre; de la aceasta, fireşte, Statele Unite au lipsit, însă neînțelegerile anglo-franceze privind modul de a reacționa la pretențiile de „egalitate" ale germanilor şi eschiva continuă a britanicilor de a oferi o garanție pentru a calma temerile Franței însemnau că noul regim al lui Hitler putea să se retragă de la discuții şi să denunțe tratatele existente fără să se teamă că va fi pedepsit[771].

Reapariția amenințării germane în 1933 a tensionat şi mai mult cooperarea diplomatică anglo-franco-americană, într-un moment în care Conferința Economică Mondială se desființase şi cele trei democrații îşi creau propriile blocuri monetare şi comerciale. Deşi Franța era cea mai amenințată de Germania, Marea Britanie simțea că libertatea sa de manevră fusese mai afectată. În 1934, atât cabinetul, cât şi Comisia pentru Apărare au căzut de acord că, deşi Japonia reprezenta pericolul cel mai imediat, Germania era cea mai mare amenințare pe termen lung. Dar, de vreme ce nu era posibil să le facă față amândurora, era important să obțină o reconciliere în una din aceste regiuni. În timp ce anumite cercuri s-au declarat în favoarea îmbunătățirii relațiilor cu Japonia, pentru a face față mai bine Germaniei, Ministerul de Externe a susținut că o înțelegere anglo-japoneză în Extremul Orient ar distruge relațiile delicate ale Londrei cu Statele Unite. De asemenea, cercurilor imperialiste şi navale care doreau să acorde prioritate întăririi apărării britanice în Orient li se putea atrage atenția că era imposibil să se ignore preocuparea francezilor privind revizionismul german şi că ar fi fost fatal (după 1935) să se ignore amenințarea tot mai mare a Luftwaffe. În acest deceniu, decidenții de la Whitehall au căutat să iasă din această dilemă strategică a înfruntării unor potențiali inamici în două colțuri ale lumii[772].

Totuşi, în 1934 şi 1935, această dilemă a părut deranjantă, dar nu acută. Deşi regimul lui Hitler era în mod

categoric unul neplăcut, acesta se arătase, în mod surprinzător, dispus să negocieze o înțelegere cu Polonia; oricum, Germania era mult mai slăbită din punct de vedere militar decât Franța sau Rusia. În plus, efortul germanilor de a pătrunde în Austria după asasinarea lui Dollfuss din 1934 îl provocase pe Mussolini să trimită trupe în trecătoarea Brenner, ca un avertisment. Perspectiva asocierii Italiei cu puterile statu-quoului era deosebit de liniştitoare pentru Franța, care a încercat să creeze o coaliție antigermană, şi anume „Frontul de la Stresa" din aprilie 1935. Aproape în acelaşi timp, Stalin a anunțat că şi el voia să se alăture statelor „iubitoare de pace", iar în 1935 Uniunea Sovietică nu doar aderase la Liga Națiunilor, ci şi încheiase pacte de securitate cu Parisul şi Praga. Deşi Hitler şi-a exprimat deschis opoziția față de un „Locarno estic", Germania părea ținută sub control din toate părțile. Iar în Extremul Orient, Japonia era liniştită[773].

Cu toate acestea, spre a doua jumătate a anului 1935, această scenă promițătoare se dezintegra rapid, fără ca Hitler să fi ridicat vreun deget. Percepțiile anglo-franceze diferite asupra „problemei de securitate" transpăreau deja din neliniştea britanicilor privind reînnodarea legăturilor între Franța şi Rusia, respectiv din acordul naval anglo-german din iunie 1935. Ambele măsuri fuseseră luate unilateral pentru a obține mai multe garanții ale siguranței, Franța dorind să includă Uniunea Sovietică în balanța europeană, Marea Britanie fiind dornică să îşi satisfacă nevoile navale în mările europene şi în Extremul Orient; însă fiecare pas îi părea celuilalt vecin că ar transmite un mesaj greşit Berlinului[774]. Chiar şi aşa, aceste contradicții au fost dăunătoare, însă nu catastrofale, ceea ce nu se putea spune şi despre decizia lui Mussolini de a invada Abisinia după o serie de confruntări locale şi din ambiția sa zadarnică de a crea un nou Imperiu Roman. Şi acesta este un bun exemplu de conflict regional cu ramificații extraordinar de vaste.

Pentru francezi, speriați de ideea transformării unui nou potențial aliat împotriva Germaniei mir-un dușman aprig, întregul episod abisinian a fost un dezastru total: îngăduirea unei încălcări flagrante a principiilor Ligii era deranjantă, la fel ca şi acțiunile lui Mussolini (unde urma să mai lovească?); în acelaşi timp, împingerea Italiei în tabăra germană ar li fost o nebunie în termeni de *Realpolitik* – însă era puțin probabil ca acest ultim argument să îi influențeze pe britanicii idealişti[775]. Cu toate acestea, dilema politicienilor de la Whitehall era cel puțin la fel de complicată, deoarece aveau de înfruntat neliniştea şi mai mare a populației cu privire la încălcarea flagrantă a principiilor Ligii de către Italia şi trebuiau să îşi facă griji şi referitor la ceea ce ar fi putut face Japonia în Extremul Orient dacă Vestul ar fi fost implicat într-o încurcătură mediteraneană. În vreme ce Franța se temea că o neînțelegere cu Italia l-ar fi atras pe Hitler în Renania, Marea Britanie bănuia că ar fi încurajat Japonia să se extindă şi mai mult în Asia, cu atât mai mult cu cât, exact în acel moment, Tokyo era pe punctul de a denunța tratatele navale şi de a-şi consolida flota fără restricții[776]. Într-un sens mai larg, ambele țări aveau dreptate; dificultatea, ca de obicei, consta în rezolvarea problemei imediate care avea implicații pe termenul cel mai lung.

Temerile francezilor au fost primele care s-au dovedit a fi îndreptățite. Oferta anglo-franceză din 1935 de rearanjare teritorială în Africa de Nord-Est în favoarea Italiei (Pactul Hoare-Laval) făcuse cu precădere opinia publică britanică să ia foc de indignare morală. Însă, deşi guvernele de la Londra şi Paris erau împărțite între aplanarea acestei furii şi evaluarea secretă a motivelor strategice şi economice copleşitor de plauzibile pentru care nu ar fi fost bine să poarte un război cu Italia, Hitler a ales să ordone reocuparea Renaniei demilitarizate (martie 1936). În termeni strict militari, aceasta nu era cine ştie ce lovitură; atunci era foarte puțin probabil ca Franța să fi putut lansa o ofensivă

împotriva Germaniei şi oarecum imposibil ca britanicii să o facă[777]. Însă această nouă slăbire a înțelegerii de la Versailles – şi abandonarea totală a Tratatului de la Locarno – punea problema generală a modalității acceptabile la nivel internațional de a modifica statu-quoul. Din pricina neputinței principalilor săi membri de a pune capăt agresiunii lui Mussolini din 1935–1936, Liga era acum oarecum discreditată; a jucat un rol minor sau niciun rol, de exemplu, şi în Războiul Civil din Spania, şi în atacul deschis al Japoniei asupra Chinei din 1937. Dacă schimbările ulterioare ale ordinii teritoriale existente aveau să fie ținute în frâu sau cel puțin controlate, acest lucru nu putea fi realizat decât prin intermediul unor acțiuni hotărâte împotriva statelor „revizioniste" din partea principalelor puteri ale „statu-quoului".

Însă amenințarea cu recurgerea la arme nu i se părea nici uneia dintre aceste puteri o posibilitate practică. Într-adevăr, pe măsură ce țările fasciste strângeau rândurile (în noiembrie 1937, Germania şi Japonia au semnat Pactul Anti-Comintern, la scurt timp după ce Mussolini proclamase Axa Roma-Berlin), potențialii lor adversari deveneau din ce în ce mai dezbinați şi mai orientați către sine[778]. În ciuda resentimentelor americanilor stârnite de invadarea Chinei de către Japonia şi de bombardarea canonierei americane *USS Panay*, 1937 nu era un an bun pentru ca Roosevelt să facă paşi decisivi în afacerile externe, chiar dacă ar fi vrut: economia fusese lovită de o nouă criză, iar Congresul adopta o legislație a neutralității şi mai rigidă. De vreme ce Roosevelt nu avea de oferit decât acuze, fără vreo promisiune de acțiune, politicile sale „aveau tendința de a accentua îndoielile anglo-franceze în privința seriozității americanilor"[779]. Într-un mod destul de diferit, Stalin se concentra asupra problemelor interne, deoarece epurările şi procesele sale simulacru erau atunci la apogeu. Deşi a acordat prudent sprijin republicii spaniole în timpul

Războiului Civil, era conştient că numeroşi occidentali urau „cămăşile roşii" chiar mai mult decât „cămăşile negre" şi că ar fi fost deosebit de periculos să fie împins într-un conflict deschis cu Axa. Acțiunile Japoniei din Extremul Orient şi semnarea Pactului Anti-Comintern l-au făcut să fie şi mai precaut.

Totuşi, puterea cel mai grav afectată dintre toate în anii 1936–1937 a fost, fără îndoială, Franța. Pe lângă faptul că economia sa era în criză, iar scena politică era atât de divizată, încât unii observatori credeau că se află în pragul războiului civil, sistemul său elaborat de securitate în Europa fusese distrus aproape în totalitate de o serie de lovituri crâncene. Reocuparea Renaniei de către germani a înlăturat orice posibilitate ca armata franceză să ia măsuri ofensive, pentru a exercita presiuni asupra Berlinului; țara părea acum periculos de vulnerabilă în fața Luftwaffe, iar aviația franceză devenea depăşită; problema abisiniană şi Axa Roma-Berlin transformaseră Italia, dintr-un potențial aliat, în cel mai imprevizibil şi mai amenințător duşman; autoizolarea Belgiei a dat peste cap planurile existente de apărare a granițelor franceze ia nord şi nu exista nicio modalitate (din pricina costurilor) ca Linia Maginot să fie extinsă pentru a acoperi această breşă; Războiul Civil din Spania a adus cu sine perspectiva oribilă a creării unui stat fascist, favorabil Axei, exact în coasta Franței; în Europa de Est, Iugoslavia se apropia tot mai mult de Italia, iar Mica Antantă părea pe patul de moarte[780].

În aceste împrejurări sumbre, aproape paralizante, rolul Marii Britanii a căpătat o importanță majoră, odată ce Neville Chamberlain (în mai 1937) l-a înlocuit pe Baldwin în funcția de prim-ministru. Preocupat de vulnerabilitatea economică şi strategică a țării sale şi oripilat de perspectiva războiului, Chamberlain era hotărât să preîntâmpine o posibilă criză europeană făcând oferte „pozitive", care să satisfacă doleanțele dictatorilor. Suspicios la adresa Uniunii Sovietice,

disprețuitor față de „limbuția” lui Roosevelt, nerăbdător în fața a ceea ce simțea că este diplomația franceză confuză a intransigenței şi pasivității şi considerând Liga total ineficientă, prim-ministrul şi-a îmbrățişat strategia de menținere a păcii prin conciliere. Chiar şi înainte de aceasta, Londra tatonase Berlinul pe marginea unor concesii comerciale şi coloniale; contribuția lui Chamberlain a fost că a intensificat ritmul, fiind dispus să ia în considerare anumite schimbări teritoriale în Europa. În acelaşi timp şi tocmai pentru că vedea în Germania cel mai mare pericol, prim-ministrul era dornic să amelioreze relațiile cu Italia, în speranța că această țară se va desprinde de Axă[781]. Toate aceste chestiuni erau controversate – ele ducând, *inter alia*, la demisia ministrului de Externe Eden, la începutul anului 1938, la critici din partea unui număr mic, dar în creştere de britanici care se opuneau politicii conciliatoriste şi la o suspiciune tot mai mare la Washington şi Moscova –, dar, în acelaşi timp, am putea susține la fel de bine că foarte multe mişcări îndrăznețe din istoria diplomației au fost controversate. Adevăratul defect al strategiei lui Chamberlain, înțeles de unii europeni, dar nu de majoritatea, a fost că Hitler era în mod fundamental ireconciliabil şi hotărât în privința unei ordini teritoriale pe care doar ajustările la scară mică nu ar fi putut să o creeze niciodată.

Deşi această concluzie a devenit evidentă în 1939 şi mai ales în 1940–1941, ea nu era la fel de limpede nici pentru guvernul britanic, nici pentru cel francez în anul critic 1938. Cucerirea Austriei în primăvara acelui an a reprezentat o ilustrare neplăcută a predilecției lui Hitler pentru acțiunile neanunțate, însă putea obiecta cineva cu adevărat la principiul unirii germanilor cu germanii? Acest fapt a întărit convingerea lui Chamberlain că problema minorității vorbitoare de limba germană din Cehoslovacia trebuia rezolvată înainte ca această criză să aducă puterile în prag de război. Ce-i drept, chestiunea legată de Sudetenland era mult

mai litigioasă – şi Cehoslovacia avea drepturi la o suveranitate ce fusese garantată la nivel internațional, iar dorința puterilor occidentale de a-l mulțumi pe Hitler părea acum influențată mai curând de temeri egoiste negative decât de idealuri pozitive –, însă realitatea e că Führerul era singurul lider din această perioadă ce era pregătit să lupte şi era într-adevăr iritat că perspectiva de a-i zdrobi pe cehi fusese înlăturată de concesiile pe care le câştigase la Conferința de la München. Ca de obicei, era nevoie de două puteri ca să se declanşeze un război între marile puteri; iar în 1938, Miller nu avea niciun adversar care să fie dornic de aşa ceva[782].

Întrucât dorința politică şi publică de război lipsea în Vest, nu prea are sens să intrăm aici în dezbaterea amplă pe marginea a ceea ce s-ar fi putut întâmpla dacă Marea Britanie şi Franța ar fi luptat în sprijinul Cehoslovaciei, deşi merită menționat faptul că balanța militară nu era atât de favorabilă Germaniei cum sugerau diverşi partizani ai politicii concilierii[783]. Totuşi, un lucru este clar: balanța a înclinat şi mai mult în favoarea lui Miller după aranjamentul de la München. Eliminarea Cehoslovaciei ca forță europeană relativ importantă din martie 1939, acapararea de către germani a armamentelor, lubricilor şi materiilor prime cehe, precum şi suspiciunea tot mai mare a lui Stalin față de Occident au cântărit mai greu decât factorii favorabili Londrei şi Parisului, precum creşterea considerabilă a producției britanice de armament, cooperarea militară anglo-franceză mai strânsă sau schimbarea opiniei Marii Britanii şi a dominioanelor în favoarea luării de atitudine împotriva lui Hitler. În acelaşi timp, Chamberlain nu a reuşit (ianuarie 1939) să desprindă Italia de Axă ori să împiedice agresiunile sale din Balcani – chiar dacă Mussolini, din motive importante pentru el, nu avea să lupte imediat, alături de celălalt dictator într-un război al marilor puteri, împotriva națiunilor occidentale.

Aşadar, atunci când Hitler a început să facă presiuni asupra Poloniei, la sfârşitul primăverii anului 1939, şansele de a evita un conflict erau mai mici decât în anul anterior – dar perspectiva unei victorii anglo-franceze, în eventualitatea izbucnirii războiului, era *mult* mai limitată. Anexarea de către Germania a Cehoslovaciei, statul „rămăşiță", în martie 1939 şi pătrunderea Italiei în Albania o lună mai târziu au determinat democrațiile, în urma presiunilor tot mai mari din partea publicului pentru „a-l opri pe Hitler", să ofere garanții Poloniei, Greciei, României şi Turciei, legând astfel soarta Europei de Vest de cea a Europei de Est într-o măsură la care cel puțin britanicii nu se gândiseră niciodată până atunci. Totuşi, Polonia nu putea fi ajutată în mod direct de țările occidentale, iar orice sprijin *indirect* avea să fie redus într-o perioadă în care armata franceză îşi asumase o poziție strategică defensivă, iar britanicii îşi concentrau o mare parte din resurse pentru îmbunătățirea apărării aeriene din țară. Singurul sprijin direct ce putea fi oferit Poloniei trebuia să vină din Est şi, dacă guvernul lui Chamberlain nu era prea entuziasmat de încheierea unor acorduri cu Moscova, polonezii se opuneau vehement aducerii Armatei Roşii pe teritoriul lor. De vreme ce preocuparea copleşitoare a lui Stalin era să câştige timp şi să evite un război, iar nevoia lui Hitler era de a creşte presiunile asupra națiunilor occidentale, astfel încât ele să abandoneze Polonia, ambii dictatori aveau interesul străvechi de a face o „afacere" pe cheltuiala Varşoviei, oricare ar fi fost diferențele ideologice dintre ei. Anunțul şocant privind încheierea Pactului Ribbentrop-Molotov (23 august 1939) a consolidat poziția strategică a Germaniei şi a făcut ca războiul pentru Polonia să fie practic inevitabil. De această dată, „concilierea" nu mai era o opțiune pentru Londra şi Paris, chiar dacă situația economică şi militară recomanda (poate chiar mai mult decât în anii anteriori) evitarea unui conflict între marile puteri[784].

Declanşarea celui de-al Doilea Război Mondial a găsit din

nou Franța şi Marea Britanie în opoziție cu Germania şi, la fel ca în 1914, un corp expediționar britanic a fost trimis dincolo de Canalul Mânecii, în vreme ce flotele anglo-franceze impuneau blocada maritimă[785]. Totuşi, în numeroase alte privințe, configurațiile strategice ale acestui război erau destul de diferite de cele ale conflictului precedent şi dezavantajoase pentru Aliați. Pe lângă faptul că nu exista niciun front estic, acordul politic dintre Berlin şi Moscova de a împărți Polonia a condus şi la înțelegeri comerciale, astfel încât fluxul tot mai mare de materii prime trimise din Rusia a înlăturat treptat toate efectele pe care le-ar fi putui avea blocada asupra economiei germane. E adevărat că, în primul an de război, proviziile de petrol şi de alte materii prime erau încă foarte reduse în Germania, însă producția de materiale înlocuitoare, minereul de fier suedez şi proviziile tot mai mari din Rusia au ajutat la acoperirea acestui deficit. În plus, inerția Aliaților pe frontul de vest însemna presiuni mai reduse asupra rezervelor germane de petrol şi muniții. În sfârşit, Germania nu avea niciun aliat care s-o împovăreze sau pe care să fie nevoită să-l sprijine, cum a fost cazul Austro-Ungariei în războiul din 1914–1918. Dacă şi Italia s-ar fi implicat în conflict în septembrie 1939, deficitul său economic ar fi solicitat prea mult stocurile reduse ale Reichului şi, probabil, ar fi spulberat şansele atacului germanilor spre vest din 1940. Desigur, participarea Italiei ar fi complicat poziția anglo-franceză în Marea Mediterană, dar probabil nu cu mult, iar neutralitatea Romei a reprezentat un debuşeu util pentru comerțul german – motiv pentru care numeroşi strategi de la Berlin au sperai că Mussolini va rămâne pe tuşă[786].

Deşi „războiul ciudat" nu a pus la încercare vulnerabilitatea economică a Germaniei, i-a permis să pună la punct elementele de strategie națională în care Wehrmachtul avea o superioritate atât de clară – adică doctrina operațională, armele combinate, aviația tactică şi

războiul ofensiv descentralizat. Campania din Polonia a confirmat în cea mai mare măsură eficiența războiului de tip *Blitzkrieg*, a expus anumite slăbiciuni (care puteau fi îndreptate atunci) şi a întărit încrederea germanilor în capacitatea lor de a-i înfrânge pe duşmani cu ajutorul atacurilor-surpriză rapide şi al concentrării corespunzătoare a puterii aeriene şi blindate. Aceste lucruri au fost demonstrate uşor de invadarea rapidă a Danemarcei şi a Olandei, deşi geografia făcea ca Norvegia să fie inaccesibilă diviziilor blindate germane şi expusă influenței puterii maritime britanice, acestea fiind motivele pentru care campania a fost îndoielnică o perioadă, până când s-a impus supremația Luftwaffe. Însă cel mai bun exemplu al superiorității doctrinei militare germane şi al capacității tactice operaționale este campania din Franța din mai-iunie 1940, când infanteria şi forțele blindate aliate, mai mari, dar mai prost organizate, au fost distruse de grupurile de tancuri şi de infanteria motorizată ale lui Guderian. În toate aceste confruntări, agresorul s-a bucurat de o superioritate aeriană considerabilă. Aşadar, spre deosebire de luptele din 1914–1916, în care niciuna din tabere nu a dat dovadă de prea multă pricepere în confruntarea cu condițiile mai noi de război, aceste campanii din au scos la iveală avantajele germanilor, ce păreau să atenueze vulnerabilitatea economică pe termen lung a Germaniei[787].

Mai mult decât atât, obținând o victorie decisivă în 1939-1940, maşinăria germană de război şi-a sporit considerabil sursele disponibile de petrol şi materii prime. Pe lângă faptul că putea (şi chiar a făcut-o!) să îşi devalizeze masiv duşmanii înfrânți, eliminarea capacității Franței şi Marii Britanii de a lansa o campanie militară majoră însemna că stocurile Wehrmachtului nu aveau să fie secătuite de o campanie de proporții. O linie terestră fusese creată către materiile prime spaniole, minereurile suedeze erau acum ferite de expedițiile Aliaților, iar Rusia, oripilată în secret de victoriile rapide ale

lui Hitler, îşi sporea proviziile. În aceste împrejurări, intrarea Italiei în război odată cu prăbuşirea Franţei nu a constituit un impediment economic atât de mare – şi, într-adevăr, a deviat resursele britanice din Europa către Orientul Apropiat –, deşi campania extraordinar de neizbutită a Italiei a arătat cât de supraestimată fusese în anii '30[788].

Dacă războiul ar fi continuat doar cu aceşti trei beligeranţi, este greu de spus cât ar fi durat. Sub conducerea lui Churchill, Imperiul Britanic era hotărât să continue lupta şi a mobilizat numeroase trupe şi rezerve de muniţie – depăşind Germania în ceea ce priveşte producţia de avioane şi tancuri în 1940, de exemplu[789]. Şi, în vreme ce rezervele britanice de aur şi dolari erau insuficiente pentru a cumpăra provizii americane, Roosevelt a reuşit să abroge legislaţia dăunătoare a neutralităţii şi să convingă Congresul că era în interesul securităţii statului să susţină Marea Britanie – prin Legea de împrumut şi închiriere, acordul „distrugătoare în schimbul bazelor militare", protejarea convoaielor şi aşa mai departe[790]. Rezultatul general a fost că i-a lăsat pe cei doi principali combatanţi poziţia de a fi incapabili să îşi facă rău unul celuilalt în mod decisiv. Dacă Bătălia Angliei făcuse imposibilă o invazie germană peste Canalul Mânecii, dezechilibrul forţelor terestre a făcut ca pătrunderea militară a britanicilor în Europa să fie practic scoasă din discuţie. Raidurile bombardierelor britanice deasupra Germaniei erau bune pentru moralul britanicilor, dar nu au realizat mare lucru în această fază. În ciuda raidurilor ocazionale din Atlanticul de Nord, flota germană de suprafaţă nu se afla în poziţia de a se măsura cu Royal Navy; în acelaşi timp, campania germană a submarinelor era mai ameninţătoare ca niciodată, graţie tacticilor mai noi ale lui Doenitz şi numărului sporit de submarine. În Africa de Nord, Somalia şi Abisinia, forţele Imperiului Britanic au cucerit cu uşurinţă poziţiile deţinute de Italia, însă au făcut faţă foarte greu formei explozive de război practicate de Afrika Korps, condus

de Rommel, sau de forțele germane de invazie din Grecia. Al doilea an din ceea ce a fost numit „ultimul război european" s-a caracterizat aşadar mai curând prin victorii defensive şi câştiguri la scară mică decât prin confruntări şi cuceriri de proporții epice[791].

Astfel, în mod inevitabil, decizia fatală a lui Hitler de a invada Rusia în iunie 1941 a schimbat întreaga dimensiune a conflictului. Din punct de vedere strategic, ea însemna că Germania era nevoită să lupte acum pe mai multe fronturi, revenind astfel la dilema din 1914–1917 – acest fapt exercitând presiuni imense asupra Luftwaffe, care avea escadrile răspândite în Vest, în Est şi în Marea Mediterană. De asemenea, a garantat faptul că poziția Imperiului Britanic în Orientul Mijlociu – care cu siguranță ar fi fost cucerită dacă Hitler ar fi trimis acolo un sfert din trupele şi forțele aeriene folosite în Operațiunea Barbarossa – avea să reprezinte în continuare, ca şi Insulele Britanice, un fel de trambulină pentru o viitoare contraofensivă. Totuşi, lucrul cel mai important e că extinderea geografică şi necesitățile logistice ale unei campanii la sute de kilometri în interiorul Rusiei subminau cel mai mare avantaj al Wehrmachtului: capacitatea sa de a lansa atacuri-surpriză pe arii restrânse, pentru a-l copleşi pe inamic înainte de a epuiza propriile provizii şi înainte ca maşina de război să încetinească. Spre deosebire de forța enormă din linia întâi adunată de Germania şi aliații săi în iunie 1941, resursele imediate şi cele pentru mai târziu erau minime, mai ales în ceea ce priveşte sistemul prost de drumuri; nimeni nu se gândise la războiul pe timp de iarnă, din moment ce s-a plecat de la premisa că lupta avea să se încheie în trei luni; producția germană de avioane din era mult mai mică decât a Marii Britanii sau a Rusiei, darămite față de cea a Statelor Unite; Wehrmachtul avea mult mai puține tancuri decât Rusia; iar rezervele de petrol şi muniție s-au epuizat rapid în campaniile de proporții[792]. Chiar şi atunci când Wehrmachtul

a avut un succes răsunător pe câmpul de luptă – şi ordinele stupide ale lui Stalin de desfăşurare a forţelor în faţa atacului iminent le-au permis germanilor să ucidă ori să ia prizonieri trei milioane de ruşi în primele patru luni de luptă –, aceasta nu a rezolvat problema. Rusia putea să sufere pierderi uriaşe în oameni şi echipament şi să cedeze 1.600.000 de kilometri pătraţi de teren şi tot să nu fie înfrântă; capturarea Moscovei sau poate chiar a lui Stalin probabil n-ar fi adus cu sine capitularea, având în vedere rezervele enorme ale ţării. Pe scurt, a fost un război fără limite, iar al Treilea Reich, în ciuda succeselor răsunătoare şi a geniului operaţional, nu a fost echipat corespunzător pentru luptă.

Dacă Rusia ar fi putut supravieţui armatei germane aflate la porţile Moscovei *şi* unui atac masiv al Japoniei asupra Siberiei în decembrie 1941 e o cu totul altă problemă, care poate da naştere unor speculaţii fascinante, însă la care este imposibil să găsim o soluţie. Semnând atât Pactul Tripartit (septembrie 1940) cu Germania şi Italia, cât şi tratatul de neutralitate de mai târziu (aprilie 1941) cu Uniunea Sovietică, Japonia sperase să descurajeze Uniunea Sovietică, pentru a se concentra asupra expansiunii sale din sud; însă, la Tokyo, mulţi erau tentaţi din nou de un război cu Rusia, la auzul veştilor privind înaintarea germanilor spre Moscova. Dacă armata japoneză şi-ar fi lovit duşmanul tradiţional din Asia, în loc să fie de acord cu operaţiunile din sud, lui Roosevelt tot i-ar fi fost greu să convingă poporul american să se implice complet într-un asemenea război, iar sprijinul pe care britanicii l-ar fi putut oferi Rusiei în Extremul Orient (dacă doar Churchill ar fi intrat în acest conflict) ar fi fost minim. În loc să se confrunte cu scenariul îngrozitor al celor două fronturi, Stalin a putut să îşi aducă din Siberia diviziile bine instruite şi rezistente la vremea rece, spre sfârşitul anului 1941, pentru a ţine în frâu ofensiva germană şi a o respinge[793]. Totuşi, de la Tokyo, decizia de extindere spre sud părea complet logică. Embargoul impus de Occident asupra

comerțului cu Japonia şi înghețarea activelor sale din iulie 1941 (după capturarea Indochinei Franceze de către Tokyo) au determinat atât armata de uscat, cât şi marina să conştientizeze acut faptul că, dacă nu cedau în fața solicitărilor politice americane *sau* dacă nu încercau să pună mâna pe rezervele de petrol şi materii prime ale Asiei de Sud-Est, ar fi fost ruinate economic în câteva luni. Aşadar, din iulie 1941, un război nordic împotriva Rusiei a devenit aproape imposibil, iar operațiunile din sud erau inevitabile – însă, cum americanii nu prea aveau să stea cu mâinile în sân în vreme ce Japonia se înfrupta din Borneo, Malaya şi Indiile de Est olandeze, bazele lor militare din Pacificul de Vest – şi flota de la Pearl Harbor – trebuiau eliminate. Pur şi simplu pentru a-şi menține avântul dat de „incidentul chinez", generalii japonezi au considerat că era acum necesar să întreprindă operațiuni la scară mare la mii de kilometri de casă, împotriva unor ținte de care abia dacă auziseră[794].

Decembrie 1941 a marcat al doilea moment decisiv al unui război care devenise acum global. Contraatacurile ruşilor din jurul Moscovei, din aceeaşi lună, au confirmat că măcar aici *Blitzkriegul* eşuase. Şi, cu toate că succesele răsunătoare ale japonezilor din primele şase luni ale războiului din Pacific au fost lovituri puternice pentru Aliați, niciunul dintre teritoriile pierdute (nici măcar Singapore sau Filipine) nu era cu adevărat vital în termeni strategici. Mult mai important era faptul că acțiunile Japoniei şi declarația gratuită de război a lui Hitler împotriva Statelor Unite atrăsesem în sfârşit în conflict cea mai puternică țară din lume. Desigur, doar productivitatea industrială nu putea asigura eficiența militară – iar mai ales priceperea operațională a germanilor însemna că simplele comparații om la om şi dolar la dolar erau stupide[795] –, însă Marea Alianță, aşa cum îi plăcea lui Churchill să o numească, era net superioară Axei din punctul de vedere al echipamentului, iar bazele sale productive erau atât de departe de forțele armate germane şi

japoneze, încât aveau resursele şi ocazia necesare pentru a aduna o forță militară copleşitoare, pe care niciunul dintre opozanții anteriori ai agresiunii fasciste nu spera să o aibă vreodată. De fapt, un an mai târziu, previziunea lui de Tocqueville din 1835 privind apariția unei lumi bipolare era în sfârşit pe punctul de a se adeveri.

Partea a III-a.

Strategie şi economie în prezent şi în viitor

Capitolul 7.
Stabilitate şi schimbare într-o lume bipolară: 1943–1980

La aflarea veştii că SUA au intrat în război, Winston Churchill s-a bucurat – şi a avut şi motive. Aşa cum a explicat mai târziu, „soarta lui Hitler era pecetluită. Soarta lui Mussolini era pecetluită. Iar în ceea ce îi privea pe japonezi, aceştia aveau să fie nimiciți. Restul era pur şi simplu concentrarea forțelor în punctele potrivite”[796]. Totuşi, în anul şi în prima jumătate a anului 1943, probabil că mințile mai prevăzătoare din tabăra Aliaților au considerat că această încredere era orientată într-un sens greşit. În decurs de şase luni după atacul de la Pearl Harbor, forțele japoneze cuceriseră zona Pacificului şi Asia de Sud-Est, copleşind imperiile coloniale europene, încercuind China de la sud şi amenințând India, Australia şi Hawaii. În războiul ruso-german, Wehrmachtul şi-a reluat ofensivele brutale odată cu sfârşitul iernii 1941/1942 şi înainta către Caucaz; aproape concomitent, forțele germane semnificativ mai mici aflate sub comanda lui Rommel în nordul Africii ajunseseră la 90 de kilometri distanță de Alexandria. Atacurile submarinelor asupra convoaielor Aliaților nu mai fuseseră atât de nimicitoare, cele mai mari pierderi de cargoboturi înregistrându-se în primăvara anului 1943; totuşi,

„contrablocada" anglo-americană împotriva economiei germane prin intermediul bombardamentelor strategice nu reuşea să îşi atingă scopul şi făcea multe victime în rândul piloților. Dacă soarta puterilor Axei a fost *cu adevărat* pecetluită după decembrie 1941, atunci nu era evident că ele ştiau acest lucru.

Aplicarea adecvată a forței copleşitoare

Cu toate acestea, asumpția de bază a lui Churchill era corectă. Poate că transformarea conflictului dintr-un război european într-un război cu adevărat global a complicat artificiile strategice ale Marii Britanii – potrivit multor istorici, faptul că a pierdut Smgapore a fost efectul concentrării de către britanici a forțelor aeriene şi diviziilor instruite în teatrul de război din Marea Mediterană[797] – dar a modificat complet echilibrul de forțe odată cu mobilizarea adecvată a noilor beligeranți. Între timp, mecanismele de război german şi japonez îşi puteau continua cuceririle; totuşi, cu cât înaintau, cu atât le scădea capacitatea de a face față contraatacurilor pregătite în mod constant de Aliați.

Primul astfel de atac a avut loc în Pacific, unde aeronavele de pe portavionul *Nimitz* opriseră deja înaintarea japonezilor în Marea Coralilor (mai 1942), şi spre Midway (iunie 1942) şi demonstraseră importanța puterii aeriene în vastele întinderi ale oceanului. Până la sfârşitul anului 1942, trupele japoneze se retrăseseră din Guadalcanal, iar forțele australiene şi americane înaintau în Noua Guinee. La sfârşitul anului 1943, când a început contraofensiva prin Pacificul Central, cele două puternice flote americane având ca misiune invadarea arhipelagului Gilbert erau apărate, la rândul lor, de *patru* grupuri operative de portavioane rapide (12

portavioane) care controlau spațiul aerian[798]. Un dezechilibru de forțe şi mai semnificativ permisese diviziilor Imperiului Britanic să cucerească pozițiile germane de la El Alamein în octombrie 1942 şi să împingă unitățile lui Rommel înapoi spre Tunisia; când Montgomery a ordonat atacul, el comanda de şase ori mai multe tancuri decât oponentul lui, de trei ori mai multe trupe şi controla aproape complet spațiul aerian. În luna următoare, armata anglo-americană a lui Eisenhower, alcătuită din 100.000 de soldați, a debarcat în nordul Africii franceze, „prinzând în cleşte" dinspre vest forțele germano-italiene, acestea predându-se în masă în mai 1943[799]. Între timp, şi Dönitz fusese nevoit să îşi retragă submarinele din Atlanticul de Nord, unde acestea înregistraseră pierderi grele în fața convoaielor Aliaților apărate acum de bombardiere Liberator cu rază foarte lungă de acțiune, portavioane de escortă şi grupuri de escortă antisubmarine echipate cu ultima tehnologie radar şi încărcături explozive de adâncime – şi puse în alertă de mesajele privitoare la manevrele submarinelor, decriptate cu ajutorul maşinii „Ultra"[800]. Dacă avea să mai treacă ceva timp până când Aliații să controleze spațiul aerian european în completarea supremației maritime, soluția se dezvolta cu rapiditate sub forma avionului de vânătoare cu rază lungă de acțiune Mustang, care a însoțit flota de bombardiere USAAF pentru prima dată în decembrie 1943; în decurs de câteva luni, capacitatea Luftwaffe de a apăra spațiul aerian al celui de-al Treilea Reich, inclusiv soldații, fabricile şi populația civilă, fusese afectată iremediabil[801].

Şi mai amenințător pentru comandamentul superior al Wehrmachtului era echilibrul de forțe în schimbare de pe frontul de est. Încă din august 1941, când mulți observatori considerau că Rusia era pe cale de a fi desființată ca mare putere, generalul Halder nota în jurnalul Statului-Major:

> Am luat în calcul aproximativ 200 de divizii inamice. Deja am numărat 360... care nu sunt înarmate şi echipate la standardele

> noastre, iar comanda lor tactică este deseori slabă. Dar... dacă zdrobim o duzină, ruşii aduc pur şi simplu încă o duzină... Timpul... este în avantajul lor, întrucât ei se află aproape de resursele proprii, în timp ce noi de îndepărtăm tot mai mult de ale noastre[802].

În aceste lupte de masă, dure şi brutale, totalul victimelor din Primul Război Mondial părea să fie mic pe lângă numărul victimelor de acum. În primele cinci luni de campanie, germanii pretindeau că au ucis, au rănit sau au luat prizonieri peste 3 milioane de ruşi[803]. Totuşi, când Stalin şi membrii Stavka planificau prima contraofensivă în jurul Moscovei, Armata Roşie încă număra 4,2 milioane de soldaţi şi deţinea superioritatea în privinţa numărului de tancuri şi avioane[804]. Bineînţeles că nu putea egala competenţa profesională a germanilor nici la sol şi nici în aer – la sfârşitul anului 1944 ruşii încă pierdeau cinci sau şase soldaţi la fiecare soldat german[805] –, iar după sfârşitul iernii 1941/1942, maşina de război a lui Hitler şi-a putut relua ofensiva, de această dată spre Stalingrad şi apoi spre dezastru. După Stalingrad, în vara anului 1943, Wehrmachtul a mai făcut o încercare, adunându-şi forţele blindate, în total 17 divizii de tancuri, pentru învăluirea oraşului Kursk. Totuşi, în ceea ce avea să fie în mod clar cea mai mare bătălie cu tancuri din al Doilea Război Mondial, Armata Roşie a contracarat cu 34 de divizii blindate, adică aproximativ 4000 de vehicule, faţă de cele 2700 ale germanilor. Deşi numărul tancurilor sovietice fusese redus la puţin peste jumătate în decurs de o săptămână, ele zdrobiseră cea mai mare parte din *Peinzerarmee* a lui Hitler pe parcurs, iar acum erau gata pentru contraatacul de neoprit spre Berlin. În acest moment, ştirea despre debarcarea Aliaţilor în Italia i-a oferit lui Hitler un pretext pentru a se retrage din ceea ce fusese un dezastru absolut, precum şi pentru a confirma măsura în care duşmanii Reichului strângeau laţul[806].

Atunci, să fi fost aceasta simpla „aplicare adecvată a forței copleşitoare”? în mod clar, puterea economică nu a fost niciodată *unica* influență asupra eficacității militare, nici chiar în războiul mecanizat, total dintre 1939 şi 1945; parafrazându-l pe Clausewitz, relația dintre economie şi luptă a fost aproximativ aceeaşi cu relația dintre fabricarea săbiilor şi arta scrimei. Şi au existat mult prea multe exemple de erori politice ori strategice grave ale conducerii germane şi ale celei japoneze după 1941, pentru care aveau să plătească scump. În cazul Germaniei, aceste erori au variat de la decizii având efecte relativ reduse, cum ar fi comasarea de trupe în Africa de Nord la începutul anului 1943, exact la timp pentru a fi capturate, la tratamentul criminal aplicat minorității ucrainene şi altor minorități nonruse din URSS, care s-au bucurat să scape de sub controlul stalinist până când au devenit victimele atrocităților naziste. Erorile germanilor au inclus aroganța prezumției potrivit căreia codurile Enigma nu vor fi descifrate niciodată şi prejudecățile ideologice împotriva angajării femeilor germane în fabricile de muniții, în timp ce toți inamicii Germaniei exploatau cu bună-ştiință această sursă de forță de muncă nevalorificată. Ele au rezultat din rivalități din interiorul eşaloanelor superioare ale armatei, ceea ce a facut-o incapabilă să se opună obsesiei lui Hitler pentru aiacuri exagerat de ambițioase, cum au fost cele de la Stalingrad şi Kursk. Mai ales, a existat ceea ce specialiştii numesc „haos policratic” al unor ministere şi subimperii concurente (armata, SS, Gauleiter-ii, Ministerul Economiei), care au blocat evaluarea şi alocarea coerentă a resurselor, Iară a mai discuta despre elaborarea a ceea ce în alt context s-ar numi „mare strategie”. Nu aşa se conduce un război[807].

Deşi erorile strategice japoneze nu au fost la fel de extraordinare şi contraproductive, ele au uimit totuşi. Pentru că Japonia punea în aplicare o strategie „continentală” în care influența armatei predomina, operațiunile ei din Pacific şi Asia de Sud-Est fuseseră derulate cu forțe minime – doar

11 divizii, în comparație cu 13 în Manciuria şi 22 în China. Totuşi, chiar pe parcursul derulării contraofensivei americane în Pacificul Central, întăririle japoneze constând în trupe şi avioane au ajuns prea târziu şi în număr foarte mic – mai ales în comparație cu resursele alocate pentru atacurile masive din China în şi 1944. Este o ironie că, exact când forțele lui Nimitz încercuiau Japonia, la începutul anului 1945, iar oraşele ei mari erau pulverizate de bombardamente aeriene, în China încă se aflau un milion de soldați şi în Manciuria alți aproximativ 780.000 de soldați – imposibil de retras în acel moment din cauza eficacității campaniei submarinelor americane.

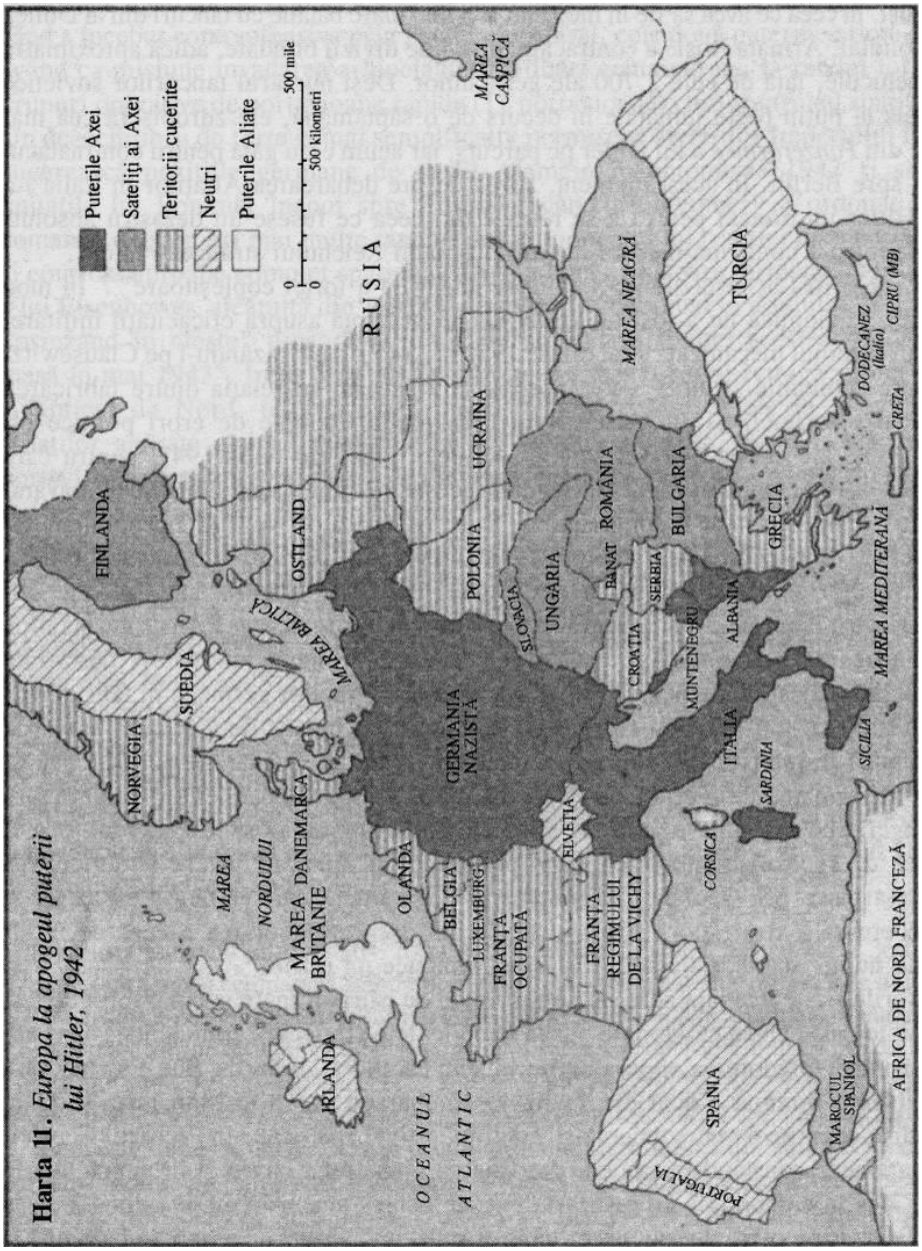

Harta 11. Europa la apogeul puterii lui Hitler, 1942

Dar şi marina imperială japoneză trebuie să îşi asume o parte din vină. Comanda operativă a unor bătălii importante, cum ar fi Midway, a făcut numeroase erori, însă, chiar şi atunci când s-a dovedit că portavionul avea un rol esenţial în luptele din Pacific, mulţi amirali japonezi, după moartea lui Yamamoto, au rămas devotaţi cuirasatelor şi au căutat ocazia de „a reconstitui" bătălia de la Tsushima – aşa cum s-a demonstrat în urma operaţiunii din Golful Leyte din 1944 şi prin incursiunea sinucigaşă a navei *Yamato.* Submarinele japoneze şi torpilele lor formidabile au fost utilizate într-un mod complet greşit, în scopuri de recunoaştere pentru flota militară sau pentru transportarea proviziilor destinate garnizoanelor încercuite de pe insule, în loc să fie desfăşurate împotriva liniilor de comunicaţii ale inamicului. Prin contrast, marina nu şi-a protejat flota comercială, nereuşind să dezvolte sisteme în convoi, tehnici antisubmarin, nave de escortă şi antisubmarine, chiar dacă Japonia era şi mai dependentă decât Marea Britanie de produsele importate[808]. Dovada acestei obsesii legate de flota militară a constat în faptul că, deşi marina aloca resurse pentru construirea unor vase gigantice din clasa *Yamato*, nu construit *niciun* distrugător de escortă între 1941 şi 1943 – prin contrast cu cele 331 de nave ale americanilor[809]. De asemenea, Japonia a pierdut şi bătălia serviciilor secrete, iodurilor şi decriptărilor[810]. Toate acestea au contribuit la menţinerea Sferei de Coprosperitate a Asiei Orientale tot atât cât au contribuit greşelile germane la menţinerea Reichului milenar.

În mod evident, nu se pot scoate din calcul aceste erori, descoperind astfel situaţia la care ar fi putut ajunge puterile Axei dacă s-ar fi evitat astfel de scăpări. Dar, dacă Aliaţii nu ar fi comis greşeli strategice şi politice la fel de grave, este dificil de imaginat un context în care superioritatea lor în ceea ce priveşte producţia nu ar fi câştigat pe termen lung. Evident, ocuparea Moscovei de către germani în decembrie

1941 ar fi afectat negativ efortul de război al Rusiei (şi regimul lui Stalin); dar oare populaţia Uniunii Sovietice s-ar fi predat pe loc, când unica ei soartă ar fi fost exterminarea – şi când încă deţinea rezerve militare şi de producţie aflate la mii de kilometri depărtare spre est? în mda pierderilor economice cauzate de Operaţiunea Barbarossa – producţia de cărbune i scăzut cu 57%, cea de fier forjat cu 68% şi aşa mai departe[811] –, trebuie să notăm că Rusia a produs cu 4000 mai multe avioane decât Germania în 1941 şi cu 10.000 mai multe în 1942, ele fiind destinate unui singur front, spre deosebire de cele trei ale Germaniei[812]. Dată fiind superioritatea ei în privinţa numărului de soldaţi, tancuri, avioane şi a artileriei, în al doilea an al conflictului Armata Roşie îşi putea permite pierderi de 5-6 la 1 (în ciuda costurilor îngrozitoare pentru trupele proprii), rămânând capabilă să avanseze împotriva germanilor tot mai slabi. Până la începutul anului 1945, doar pe frontul ucrainean şi pe cel bielorus „superioritatea sovietică era atât absolută, cât şi uimitoare, de cinci ori mai mare în privinţa trupelor şi blindatelor, de peste şapte ori mai mare în privinţa artileriei şi de 17 ori mai mare decât forţele germane în spaţiul Aerian”[813].

Întrucât forţele anglo-americane din Franţa, cu câteva luni mai înainte, deţineau superioritatea clară de 20 la 1 în cazul tancurilor şi de 25 la 1 în cazul avioanelor”[814], uimitor este că germanii au rezistat atât de mult timp; la sfârşitul anului 1944, la fel ca în septembrie 1918, încă ocupau teritorii mult mai întinse decât suprafaţa Reichului la declanşarea războiului. Istoricii militari oferă o explicaţie unanimă la această chestiune: doctrina operativă germană, punând accent pe flexibilitate şi pe descentralizarea luării deciziilor la nivelul *câmpului de luptă*, s-a dovedit a fi mult superioară tacticii prudente, elaborate a britanicilor, atacurilor sângeroase, frontale ale ruşilor şi incursiunilor entuziaste, dar lipsite de profesionalism ale americanilor; experienţa

germană a „armelor combinate" era superioară tuturor celorlalte; şi calibrul, şi instruirea ofițerilor de rang superior şi inferior erau extraordinar de înalte calitativ, chiar şi în ultimul an al războiului.

Totuşi, admirația noastră actuală față de prestația operativă germană, care pare să crească odată cu fiecare lucrare pe această temă[815], nu trebuie să treacă în umbră faptul evident că Berlinul, ca şi Tokyo, se extinsese prea mult. În noiembrie 1943, generalul Jodl a estimat că 3,9 milioane de germani (împreună cu doar 283.000 de soldați aliați ai Axei) încercau să țină piept unui număr de 5,5 milioane de ruşi pe frontul de est. Alte 177.000 de soldați germani se aflau în Finlanda, în timp ce în garnizoanele din Norvegia şi Danemarca erau concentrați 486.000 de soldați. În Franța şi Belgia existau 1.370.000 de soldați de ocupație. „Alți 612.000 de soldați erau blocați în Balcani, iar în Italia se aflau 412.000... Armatele lui Hitler erau împrăştiate în întreaga Europă, forțele fiind inferioare şi numeric, şi din punctul de vedere al echipamentului pe fiecare front"[816]. Aceeaşi afirmație este valabilă în cazul diviziilor japoneze, răspândite în Extremul Orient din Birmania până la Insulele Aleutine.

Chiar şi în cazul campaniilor care, aparent, „au schimbat cursul războiului", se poate pune întrebarea dacă victoria Axei, iar nu cea a Aliaților, ar fi amânat, doar, rezultatul final. Dacă, de pildă, Nimitz ar fi pierdut cel puțin două portavioane în Midway, ele ar fi fost înlocuite în acelaşi an cu trei portavioane noi, trei transportoare din clasa Colossus şi 15 portavioane de escortă; în 1943, cu cinci portavioane, şase transportoare din clasa Colossus şi 25 de portavioane de escortă; iar în 1944, cu nouă portavioane şi 35 de portavioane de escortă[817]. De asemenea, în anii importanți ai luptelor din Atlantic, Aliații au pierdut nave având în total un tonaj de 8,3 milioane în 1942 şi patru milioane în 1943, dar aceste pierderi impresionante au fost compensate de lansarea

unor cargoboturi noi de 7 milioane de tone şi, respectiv, nouă milioane de tone. Acest lucru s-a datorat în principal exploziei în construcția de nave americană, care, la mijlocul anului 1942, lansa nave într-un ritm mai rapid decât puteau fi ele scufundate de submarine – făcând un oficial celebru să conchidă că „în al Doilea Război Mondial, campania submarinelor germane poate că a amânat rezultatul final, dar nu l-a afectat”[818]. Şi pe uscat – iar al Doilea Război Mondial în Europa a fost, predominant, un război al artileriştilor şt tanchiştilor – producția germană de echipamente de artilerie, autotunuri şi tancuri a fost semnificativ mai scăzută decât cea rusească, fără să detaliem totalul combinat al producției Aliaților (vezi tabelul 33).

Tabelul 33. *Producția de tancuri în 1944*[819]

Germania	17.800
Rusia	29.000
Marea Britanie	5.000
Statele Unite	17.500 (în 1943, 29.500)

Dar cele mai sugestive statistici se referă la producția de aeronave (tabelul 34), întrucât era evident că, fără controlul spațiului aerian, era imposibil ca armatele şi marinele să funcționeze în mod eficient; controlul spațiului aerian ducea nu doar la victorii de campanie, ci şi la pierderi grele la nivelul economiei de război a inamicului.

Tabelul 34. *Producția de aeronave a puterilor, 1939–1945*[820]

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Statele Unite	5 856	12 804	26 277	47 836	85 898	96 318	49 761
URSS	10 382	10 565	15 735	25 436	34 900	40 300	20 900
Marea Britanie	7 940	15 049	20 094	23 672	26 263	26 461	12 070
Commonwealth	250	1100	2 600	4 575	4 700	4 575	2 075
Total (Aliați)	24 178	39 518	64 706	10 1519	151 761	167 654	85 806

Germania	8 295	10 247	11 776	15 409	24 807	39 807	7 540
Japonia	4 467	4 768	5 088	8 861	16 693	28 180	11 066
Italia	1 800	1800	2 400	2 400	1 600	—	—
Total (Axă)	14 562	16 815	19 264	26 670	43 100	67 987	18 606

Mai mult, aceste date ascund faptul că totalurile anglo-americane includ un număr semnificativ de bombardiere grele cu patru motoare, astfel încât superioritatea Aliaților este şi mai mare atunci când se realizează o comparație între numărul de motoare sau greutatea structurii aeronavei şi totalurile Axei[821]. Acesta a fost motivul hotărâtor pentru care, în ciuda eforturilor extraordinare ale germanilor de a-şi menține controlul asupra spațiului aerian[822], oraşele, fabricile şi căile lor ferate au fost distruse treptat – ca în cazul, şi mai grav, al teritoriului japonez complet lipsit de protecție. Tot acesta a fost motivul pentru care submarinele lui Dönitz au fost nevoite să rămână în imersiune; Armata Birmaniei, comandată de Slim, a fost capabilă să apere Amphălul; portavioanele, americane au putut lansa atacuri repetate asupra bazelor japoneze din întregul Pacific de Vest; şi soldații Aliaților, de fiecare dată când erau opriți de apărarea germană dârză, puteau chema în ajutor avioanele pentru a zdrobi duşmanul şi a redeclanşa atacul. În ziua debarcărilor din Normandia (6 iunie 1944), poate că merită menționat, germanii deținеau 119 avioane împotriva celor 12.837 ale Aliaților, în vest. Inversând expresia lui Clausewitz, arta scrimei (asemenea artei războiului) presupunea, într-adevăr, competență şi experiență; dar aceasta nu îi era de ajutor luptătorului dacă rămânea fără săbii. În bătălia armurierilor, Aliații câştigau în mod clar.

Chiar după extinderea imperiilor german şi japonez, forțele economice şi de producție. de fiecărei tabere erau *mult mai disproporționate* decât în Primul Război Mondial. Potrivit aproximărilor prezentate deja[823], ponderea în producția industrială mondială şi potențialul de război relativ" ale

Germaniei Mari din 1938 erau egale, fiecare în parte, cu totalul celor ale Marii Britanii şi Franţei. Probabil că erau inferioare resurselor şi potenţialului de război combinate ale *imperiilor* britanic şi francez; dar aceste teritorii lui fuseseră mobilizate în aceeaşi măsură ca Germania în momentul izbucnirii războiului şi, aşa cum am menţionat anterior, Aliaţii aveau mai puţină experienţă operativă. Cuceririle teritoriale ale Germaniei în 1939 şi (mai ales) în 1940 au plasat-o înaintea puterii izolate şi amorţite pe care a preluat-o Churchill. Prin urmare, colapsul Franţei şi mirarea Italiei în război a lăsat Imperiul Britanic în faţa unei aglomerări de forţe militare rare, în termenii potenţialului de război, probabil că era de două ori mai puternică; din punct de vedere militar, Axa Berlin-Roma era inatacabilă pe uscat, încă inferioară pe mare şi aproximativ la fel în aer – de unde preferinţa britanicilor pentru lupta în nordul Africii, şi nu în Europa. Iniţial, atacul german împotriva Uniunii Sovietice nu a părut că modifică acest echilibru, deşi doar din cauza pagubelor dezastruoase înregistrate de Armata Roşie, care constau atunci în pierderile de teritorii şi fabrici sovietice.

De asemenea, evenimentele decisive din decembrie 1941 au modificat complet aceste echilibre: contraatacul rusesc de la Moscova a demonstrat că URSS nu avea să cedeze în faţa războiului-fulger; iar intrarea Japoniei şi a Statelor Unite în ceea ce se transformase într-un conflict global a dus la formarea unei „Mari Alianţe" având o putere industrială şi de producţie considerabilă. Aceste evenimente nu puteau afecta *imediat* cursul campaniilor militare întrucât Germania încă era suficient de puternică pentru a-şi relua ofensiva în Rusia în vara anului 1942, iar Japonia se bucura de primele şase luni de victorii facile împotriva forţelor nepregătite ale Statelor Unite, Olandei şi Imperiului Britanic. Totuşi, toate acestea nu au putut înlătura faptul că Aliaţii deţineau o forţă de producţie *de doua ori mai mare* (folosind datele distorsionate din 1938, care subestimează procentul Statelor

Unite), un „potențial de război" *de trei ori mai mare* şi un venit național *de trei ori mai mare* decât cele ale puterilor Axei, chiar dacă adăugăm cifrele franceze la totalul Germaniei[824]. În 1942 şi 1943, aceste cifre ale puterii *potențiale* se transformau în „valuta forte" reprezentată de avioane, tunuri, tancuri şi nave; într-adevăr, în 1943–1944, doar Statele Unite produceau deja o navă pe zi şi un avion la cinci minute! în plus, Aliații produceau multe *tipuri* mai noi de armament (bombardiere Superfortress şi Mustang, portavioane din clasa Colossus), în timp ce puterile Axei puteau produce armament avansat tehnologic (avioane de vânătoare, submarine de tip U-23) doar în cantități relativ mici.

Cea mai bună dovadă a acestei transformări decisive a balanțelor se poate găsi în datele furnizate de Wagenführ privind totalurile producției de armament a principalilor combatanți (vezi tabelul 35).

Tabelul 35. *Producția de armament a puterilor, 1940–1943*[825] *(miliarde de dolari din 1944)*

	1940	1941	1943
Marea Britanie	3,5	6,5	11,1
URSS	(5,0)	8,5	13,9
Statele Unite	(1,5)	4,5	37,5
Total *combatanți* (Aliați)	3,5	19,5	62,5
Germania	6,0	6,0	13,8
Japonia	(1,0)	2,0	4,5
Italia	0,75	1,0	—
Total *combatanți* (Axă)	6,75	9,0	18,3

Astfel, în 1940 producția de armament a Marii Britanii se situa mult în urma Germaniei, dar creştea într-un ritm alert, astfel că în anul următor a depăşit-o – ultimul an în care economia Germaniei era administrată într-un ritm relativ

relaxat. Şocurile militare de la Stalingrad şi din nordul Africii, precum şi preluarea de către Speer a Ministerului Economiei au dus la o creştere extraordinară a producției germane de armament până în 1943[826]; şi producția Japoniei s-a dublat. Chiar şi în aceste condiții, creşterile producției britanice şi sovietice combinate în cei doi ani au egalat creşterea producției Axei (Marea Britanie/URSS, creştere cu zece miliarde de dolari, 1941-1943, în comparație cu puterile Axei, creştere cu 9,8 miliarde) şi le-a menținut superioritatea iii privința totalului producției de armament. Dar schimbarea cea mai uimitoare a avut loc odată cu creşterea *de peste opt ori* a producției americane de armament între 1941 şi 1943, însemnând că, până în 1943, totalul Aliaților a fost de peste trei ori mai mare decât cel al inamicilor – astfel realizându-se, în cele din urmă, dezechilibrul de „potențial de război" şi produs intern brut existent în fază embrionară încă de la început. Indiferent de abilitatea cu care Wehrmachtul şi-a condus contraatacurile tactice atât pe fronturile din vest, cât şi pe cele din est până aproape de ultimele luni ale războiului, în cele din urmă tivea să fie copleşit de dimensiunea puterii de foc a Aliaților. Până în 1945, miile de avioane anglo-americane care au bombardat Reichul în fiecare zi şi sutele de divizii ale Alinatei Roşii hotărâte să distrugă Berlinul şi Viena au fost manifestări diferite ale aceleiaşi realități dure. Încă o dată, într-un război de coaliție de durată şi la scară largă, țările cu buzunarul mai adânc au dominat în cele din urmă.

Aceeaşi afirmație este valabilă şi în cazul colapsului Japoniei în războiul din Pacific. Acum este clar că lansarea bombelor atomice în 1945 a marcat un punct crucial în istoria militară mondială, care pune sub semnul întrebării supraviețuirea omenirii în cazul unui conflict nuclear declanşat de o mare putere. Totuşi, în contextul campaniei din 1945, acesta a fost unul dintr-o serie de instrumente militare pe care Statele Unite le puteau utiliza la momentul

respectiv pentru a forța Japonia să capituleze. Campania de succes a submarinelor americane amenința să înfometeze Japonia; formațiunile de bombardiere de tip B-29 îi distrugeau complet orașele („raidul de foc" din Tokyo din 9 martie 1945 i cauzat aproximativ 185.000 de victime şi a distrus 267.000 de clădiri); iar strategii americani şi aliații lor se pregăteau pentru o invazie masivă în arhipelagul japonez. În prezent încă este în discuție[827] complexul de motive care, în ciuda anumitor rezerve, a dus decizia de a lansa bomba atomică – dorința de a reduce numărul de victime în rândul aliaților, dorința de a-i transmite un avertisment lui Stalin, nevoia de a justifica cheltuielile enorme generate de proiectul atomic; dar dorim să subliniem că Statele Unite erau singura țară ce, la momentul respectiv, deținea resursele de producție şi tehnologice nu doar pentru a purta două războaie convenționale la scară largă, ci şi pentru a investi specialişti, materii prime şi bani (aproximativ două miliarde de dolari) în dezvoltarea unei arme noi despre care nu se ştia dacă va funcționa. Devastarea Hiroshimei şi căderea Berlinului în mâinile Armatei Roşii nu doar au simbolizat sfârşitul încă unui război, ci, au marcat începutul unei noi ordini mondiale.

Noul peisaj strategic

Conturul acestei noi ordini mondiale era deja descris de strategii militari americani chiar în momentele cele mai tensionate ale conflictului. Citând dintr-un document american:

> Încheierea cu succes a războiului împotriva duşmanilor noştri actuali va găsi o lume profund transformată în privința puterilor militare naționale relative, schimbare comparabilă mai curând cu

> cea produsă de căderea Romei decât de oricare altă schimbare petrecută în cei 1500 de ani care au urmat... După înfrângerea Japoniei, Statele Unite şi Uniunea Sovietică vor fi singurele puteri militare de prim rang. Aceasta se datorează în fiecare caz unei combinaţii între poziţia şi întinderea geografice, pe de o parte, şi potenţialul vast de înarmare, pe de altă parte[828].

Poate că istoricii vor critica afirmaţia că în cei 1500 de ani nu s-a întâmplat nimic comparabil, dar devenea clar că balanţa globală de putere după război avea să fie complet diferită de cea anterioară. Foste mari puteri – Franţa, Italia – erau deja eclipsate, încercarea germanilor de a controla Europa se năruia, asemenea încercării de dominaţie a Japoniei în Extremul Orient şi în zona Pacificului. Marea Britanie, în ciuda lui Churchill, se estompa. Venise timpul lumii bipolare, prevăzută atât de des în secolul al XIX-lea şi la începutul secolului XX; potrivit lui Deporte, ordinea internaţională trecuse acum „de la un sistem la altul”[829]. Se părea că Statele Unite şi URSS erau singurele care contau; iar din cele două, „superputerea” americană era net superioară.

Pur şi simplu întrucât cea mai mare parte din restul lumii era fie epuizată după război, fie într-o etapă de „subdezvoltare” colonială, puterea americană în 1945 era superioară în mod *artificial*, asemenea celei britanice, de pildă, în 1815. Cu toate acestea, puterea Statelor Unite era fără precedent în termeni absoluţi. Stimulat de creşterea rapidă a cheltuielilor de război, produsul naţional brut al ţării măsurat în dolari din 1939 a crescut de la 88,6 miliarde (1939) la 135 de miliarde (1945), fiind mult mai mare (220 de miliarde) la nivelul actual al dolarului. În sfârşit, „stagnarea” economică, pe care New Deal nu reuşise să o elimine dispăruse complet, iar resursele şi forţa de muncă erau exploatate la capacitate maximă: „în timpul războiului, capacitatea de producţie a ţării a crescut cu aproape 50%, iar producţia de bunuri cu peste 50%”[830]. Într-adevăr, între 1940

şi 1944, creşterea industrială în Statele Unite s-a accelerat – peste 15% pe an – mai rapid decât în oricare altă perioadă de până atunci sau ulterior. Deşi cea mai mare parte a acestei creşteri a fost generată de producția de război (care a explodat de la 2% din totalul producției în 1939 la 40% în 1943), şi producția de bunuri nedestinate războiului a crescut, astfel încât sectorul civil al economiei nu s-a închis, aşa cum s-a întâmplat în cazul altor țări combatante. Nivelul de trai din SUA era mai ridicat decât în oricare altă țară, ca şi productivitatea pe cap de locuitor. Dintre marile puteri, Statele Unite au fost singura țară care s-a îmbogățit – foarte mult –, şi nu a sărăcit în urma războiului. La încheierea acestuia, Washingtonul deținea rezerve de aur în valoare de 20 de miliarde de dolari, aproape două treimi din totalul mondial de 33 de miliarde[831]. Din nou, „...peste jumătate din totalul producției de bunuri prelucrate la nivel mondial provenea din SUA, însemnând, de fapt, o treime din producția mondială de bunuri de toate tipurile”[832]. Acest fapt le-a făcut şi cel mai mare exportator de bunuri la sfârşitul războiului, iar câțiva ani mai târziu SUA încă furnizau o treime din exporturile mondiale. Datorită extinderii masive a şantierelor navale, deținea jumătate din tonajul mondial. Din punct de vedere economic, lumea era mina lor de aur.

Această putere economică se reflecta în puterea militară a Statelor Unite, care, la sfârşitul războiului, controlau 12,5 milioane de militari, inclusiv 7,5 milioane aflați în afara teritoriului țării. Chiar dacă acest total avea să se reducă într-un mod firesc pe timp de pace (în 1948, personalul armatei însemna a noua parte din totalul înregistrat cu patru ani înainte), acest fapt reflecta doar anumite opțiuni politice, şi nu adevăratul potențial militar. Date fiind primele asumpții postbelice referitoare la rolul limitat pe care urmau să-l aibă Statele Unite peste mări, un indiciu mai potrivit al puterii lor consta în armamentul lor modern. În acel moment, marina americană nu avea rival, fără îndoială, flota de 1200 de nave

de război (centrată pe zeci de portavioane, şi nu pe cuirasate) fiind semnificativ mai numeroasă decât cea a marinei britanice, şi nemaiexistând altă forță maritimă semnificativă. În ceea ce priveşte atât portavioanele, cât şi diviziile de puşcaşi marini, Statele Unite îşi demonstraseră din plin capacitatea de a-şi proiecta puterea pe glob în orice regiune accesibilă pe mare. Şi mai impozant era controlul american asupra spațiului aerian; cele peste 2000 de bombardiere grele care distruseseră Europa lui Hitler şi cele 1000 de bombardiere grele cvadrimotor B-29 care distruseseră multe oraşe japoneze aveau să fie completate de bombardiere strategice şi mai puternice, cu reacție, cum ar fi B-36. În principal, Statele Unite dețineau monopolul asupra bombei atomice, care se preconiza a fi un dezastru pentru oricare viitor inamic, la fel de îngrozitor precum cele de la Hiroshima sau Nagasaki[833]. Aşa cum au indicat analizele ulterioare, se poate ca puterea militară americană să fi fost de fapt mai mică decât părea (existau foarte puține bombe atomice în stoc, iar lansarea lor avea implicații politice semnificative) şi a fost dificil să fie utilizată pentru a influența conducerea unei țări atât de îndepărtate, opace şi suspicioase precum URSS; dar imaginea superiorității inefabile s-a menținut până la Războiul din Coreea şi a fost susținută de cererile din partea multor națiuni privind acordarea unor împrumuturi, arme şi promisiuni de sprijin militar.

Dată fiind poziția economică şi strategică extraordinar de favorabilă ocupată astfel de Statele Unite, propulsarea lor către exterior după 1945 nu îi surprinde pe cei familiarizați cu istoria politicii internaționale. Odată cu estomparea marilor puteri tradiționale, SUA; iu ocupat gradual vidul creat de retragerea acestora; după ce au trecut pe prima poziție, nu s-au mai putut limita la teritoriul propriu şi nici măcar la emisfera 1er. Bineînțeles, războiul în sine fusese cauza principală a acestei extinderi a puterii şi influenței americane; de exemplu, din această cauză, SUA aveau

staționate 69 de divizii în Europa, 26 în Asia şi Pacific şi niciuna pe continentul american în 1945[834]. Doar pentru că îşi luaseră angajamentul politic de a reorganiza Japonia şi Germania (şi Austria) se aflau „acolo"; şi pentru că efectuaseră campanii în grupurile de insule din Pacific şi în nordul Africii, Italia şi Europa de Vest, aveau staționate forțe şi în aceste teritorii. Totuşi, mulți americani (mai ales dintre soldați) se aşteptau să ajungă acasă în scurt timp, desfăşurările de forțe armate revenind la poziția lor de dinainte de 1941. Dar, deşi această idee îi neliniştea pe unii, precum Churchill, şi prezenta interes pentru republicanii izolaționişti, timpul nu putea fi dat înapoi. Asemenea britanicilor după 1815, americanii şi-au dat seama că influența lor informală din diferite teritorii se transforma în ceva mai formal – şi mai complicat; asemenea britanicilor, de fiecare dată când doreau să tragă linie, se confruntau cu „noi granițe de instabilitate". „Pax Americana" îşi atinsese apogeul[835].

Aspectele economice ale acestei noi ordini sociale erau cel puțin suficient de predictibile. În timpul războiului, internaționalişti precum Cordell Huli afirmaseră, având parțial dreptate, că în anii '30 criza globală fusese cauzată în mare parte de o disfuncție a economiei internaționale: tarife părtinitoare, concurență economică inechitabilă, acces restricționat la materii prime, politici guvernamentale autarhice. La această idee iluministă de secol XVIII, potrivit căreia „liberul-schimb se articulează cu pacea"[836], s-au adăugat presiunile exercitate de sectoarele industriale orientate spre export, la nivelul cărora exista teama că, după reducerea cheltuielilor publice americane, ar fi putut urma un declin postbelic dacă nu se deschideau piețe externe noi care să absoarbă rezultatele productivității sporite a Americii. La aceasta s-a adăugat susținerea hotărâtă şi probabil exagerată a armatei pentru a asigura controlul american (sau accesul nerestricționat) asupra unor materiale de primă

importanță strategică, precum petrolul, cauciucul şi minereurile metalifere[837]. Toate acestea au dus la angajamentul Statelor Unite față de crearea unei noi ordini mondiale benefice pentru capitalismul occidental şi, bineînțeles, pentru cele mai înfloritoare state capitaliste occidentale – chiar dacă acest angajament a fost însoțit de asigurarea pe termen mai lung, care amintea de Adam Smith, că „distribuția mai eficientă a resurselor generate de comerțul nerestricționat va creşte productivitatea pretutindeni şi, astfel, va creşte puterea de cumpărare a tuturor”[838]. De aici seria de dispoziții internaționale elaborate între 1942 şi 1946 – crearea Fondului Monetar Internațional, a Băncii Internaționale pentru Reconstrucție şi Dezvoltare – şi ulterior a Acordului General pentru Tarife şi Comerț (GATT). Țările care doreau să beneficieze de o parte din fondurile disponibile pentru reconstrucție şi dezvoltare în acest regim economic nou descopereau că erau obligate să se conformeze cerințelor americane privind convertibilitatea deplină a monedelor şi concurența deschisă (aşa cum au făcut britanicii, în ciuda eforturilor lor de a-şi menține preferințele imperiale)[839] – ori să nu fie implicate în acest sistem (aşa cum au făcut ruşii, când şi-au dat seama de incompatibilitatea dintre acesta şi controlul socialist).

Erorile practice ale acestor aranjamente au constat, mai întâi, în faptul că suma disponibilă a fost insuficientă pentru a acoperi distrugerile cauzate de şase ani de război total; şi, în al doilea rând, în faptul că un sistem de tip *laissez-faire* funcționează în mod inevitabil în avantajul țării aflate pe poziția cea mai competitivă – în acest caz, Statele Unite neafectate de război, supraproductive – şi în defavoarea celor mai puțin dotate pentru concurență – națiunile devastate de război, cu granițele afectate, mase de refugiați, locuințe distruse de bombardamente, echipamente uzate, datorii împovărătoare, piețe pierdute. Abia mai târziu, după ce americanii au perceput pericolele reprezentate de

nemulțumirea socială generalizată în Europa şi influența sovietică în creştere – factori care au stimulat conceperea Planului Marshall, s-au alocat fonduri pentru redezvoltarea industrială substanțială a „lumii libere". Totuşi, în acel moment, extinderea influenței economice americane venea în completarea încheierii unei serii de tratate privind bazele militare şi securitatea pe tot globul (vezi *infra*, pp. 349-350). Şi în acest caz există multe comparații cu extinderea bazelor britanice şi relațiilor prin tratate după 1815; dar diferența cea mai semnificativă a constat în faptul că Marea Britanie, în general, a fost capabilă să evite numărul mare de alianțe fixe şi complicate cu alte țări suverane pe care Statele Unite şi le asumau acum. Aproape toate aceste angajamente americane au fost, într-adevăr, „o reacție la evenimente"[840] pe măsura derulării Războiului Rece; dar, indiferent de justificare, ele implicau Statele Unite într-o supraextindere globală care contrasta cu istoria lor anterioară.

Se pare că decidenții din 1945 nu au fost îngrijorați din acest motiv şi că mulți dintre ei au considerat nu doar că acesta era cursul „destinului manifest", ci şi că aveau şansa unică de a corecta ceea ce fostele mari puteri reuşiseră să complice. „Experiența americană", afirma entuziasmat Henry Luce de la revista *Life*, „este cheia viitorului... America trebuie să fie fratele mai mare al națiunilor din marea familie a lumii"[841]. Nu doar China, în care se puneau foarte multe speranțe, ci toate celelalte țări din ceea ce avea să se numească în scurt timp Lumea a Treia erau încurajate să-şi asume idealurile americane ale folosirii propriilor forțe, spiritului întreprinzător, liberului-schimb şi democrației. „Toate aceste principii şi politici sunt atât de benefice şi de atractive pentru sentimentul de justiție, de dreptate şi de bunăstare a popoarelor libere de pretutindeni", propovăduia Huli, „încât, în decurs de câțiva ani, întregul angrenaj internațional ar trebui să funcționeze chiar satisfăcător"[842]. Oricine ar fi fost atât de orb încât să nu vadă valoarea

acestui fapt – imperialiştii britanici şi olandezi de modă veche, partidele politice europene de stânga sau mohorâtul Molotov – avea să fie convins, mai cu forţa, mai cu binişorul, să adopte direcţia corectă. Potrivit unui oficial american: „A venit rândul nostru să marcăm în Asia”[843]; şi în aproape tot restul lumii, ar fi putut adăuga.

Singura zonă în care existau şanse minime de pătrundere a influenţei americane a fost cea controlată de Uniunea Sovietică; aceasta, în 1945 (şi după aceea), a pretins că este adevăratul învingător în lupta împotriva fascismului. Potrivit statisticilor Armatei Roşii, URSS zdrobise 506 divizii germane; iar dintre cele 13,6 milioane de victime şi prizonieri germani din al Doilea Război Mondial, zece milioane îşi găsiseră sfârşitul pe frontul de est[844]. Totuşi, chiar înainte de prăbuşirea celui de-al Treilea Reich, Stalin trimitea zeci de divizii în Extremul Orient, pentru a le desfăşura împotriva Armatei Kwantung a Japoniei în Manciuria la momentul oportun; moment care a venit, probabil deloc surprinzător, la trei zile după Hiroshima. Campania extinsă de pe frontul de vest a inversat poziţia Rusiei, intrată într-un colaps dezastruos după 1917; într-adevăr, a readus-o pe o poziţie similară cu cea din perioada 1814–1848, când marea ei armată fusese jandarmul Europei Est-Centrale. Graniţele teritoriale ruseşti s-au extins, la nord în detrimentul Finlandei, în centru în detrimentul Poloniei; iar la sud, reocupând Basarabia, în detrimentul României. Statele baltice – Estonia, Letonia şi Lituania – au fost reîncorporate în URSS. O parte din Prusia de Est a fost ocupată, la fel ca şi o porţiune din estul Cehoslovaciei (Rutenia sau Ucraina subcarpatică), pentru accesul direct spre Ungaria. La vestul şi sud-vestul acestei Rusii extinse se afla un *cordon sanitaire* alcătuit din state-satelit: Polonia, Germania de Est, Cehoslovacia, Ungaria, România, Bulgaria şi (până când s-au eliberat) Iugoslavia şi Albania. Între acestea şi Occident cădea „cortina de fier”; după această cortină, cadrele Partidului

Comunist şi poliția secretă stabileau că întreaga regiune va funcționa potrivit unor principii complet opuse speranțelor lui Cordell Huli. Aceeaşi afirmație era valabilă şi în Extremul Orient, unde ocuparea rapidă a Manciuriei, a Coreei de Nord şi a insulei Sahalin nu doar a răzbunat conflictul din 1904–1905, ci a făcut loc unei legături cu comuniştii chinezi ai lui Mao, nici ei prea dispuşi a digera preceptele capitalismului de tip *laissez-faire*.

Dar, dacă această creştere a influenței sovietice părea să fie impunătoare, baza ei economică fusese grav afectată de război – prin contrast cu boomul Statelor Unite. Pierderile de populație ale Rusiei erau înspăimântătoare: 7,5 milioane în rândul forțelor armate; şase-opt milioane de civili ucişi de germani; plus pierderile de război „indirecte" cauzate de reducerea rațiilor de alimente, munca forțată şi timpul de muncă mult prelungit, astfel încât „probabil că între 20 şi 25 de milioane de cetățeni sovietici au murit înainte de vreme în perioada 1941–1945"[845]. Întrucât victimele au fost în principal bărbați, dezechilibrul dintre sexe care a rezultat a afectat grav structura demografică a țării şi a dus la scăderea semnificativă a natalității. Prejudiciile materiale în zonele ocupate de germani din Rusia europeană, Ucraina şi Bielorusia au depăşit orice închipuire:

> Dintre cei 11,6 milioane de cai din teritoriile ocupate, şapte milioane au fost ucişi sau confiscați, acelaşi lucru întâmplându-se şi cu 20 dintre cei 23 de milioane de porci. 137.000 de tractoare, 49.000 de combine şi un număr mare de grajduri şi alte anexe ale fermelor au fost distruse. Transporturile au fost afectate de distrugerea a 65.000 de kilometri de cale ferată, distrugerea sau avarierea a 15.800 de locomotive, 428.000 de vagoane de marfă, 4280 de barje şi o jumătate din totalul podurilor de cale ferată din teritoriile ocupate. S-a distrus aproape 50% din totalul spațiilor de locuit din zona urbană din acest teritoriu, 1,2 milioane de case, precum şi 3,5 milioane de case din zonele rurale. Multe oraşe mici erau în ruină. Mii de sate au fost distruse. Oamenii trăiau în gropi făcute în pământ[846].

Prin urmare, nu a fost surprinzător că, atunci când ruşii au ajuns în „zona lor de ocupaţie" din Germania, au încercat să acapareze toate bunurile mobile, fabricile, căile ferate etc., şi că au cerut despăgubiri din alte teritorii est-europene (petrol românesc, cherestea finlandeză, cărbune polonez).

Era adevărat că Uniunea Sovietică produsese mai mult armament decât Germania Mare şi că o învinsese pe front; dar reuşise acest lucru concentrându-se exclusiv asupra producţiei militare-industriale şi prin reduceri drastice în toate celelalte sectoare – bunurile de consum, comerţul cu amănuntul şi produsele agricole (deşi declinul în producţia de alimente a fost cauzat în principal de jafurile comise de germani)[847]. În esenţă, Rusia anului 1945 era aşadar un gigant militar şi, în acelaşi timp, un stat sărac, cu lipsuri şi dezechilibrat din punct de vedere economic. Odată cu întreruperea Acordului de împrumut şi închiriere şi respingând fondurile americane ulterioare din cauza condiţiilor politice care le însoţeau, Uniunea Sovietică a revenit la programul de după 1928, de creştere economică susţinută prin resurse proprii – cu acelaşi accent puternic pe bunurile de producţie (industria grea, cărbune, electricitate, ciment) şi pe transport, în detrimentul bunurilor de consum şi al agriculturii, şi cu o reducere firească a cheltuielilor militare în comparaţie cu nivelul lor din timpul războiului. După unele dificultăţi iniţiale, rezultatul a fost „un mic miracol economic"[848] în industria grea, producţia dublându-se, aproape, între 1945 şi 1950. Obsedat de nevoia de a reconstrui rezervele de energie ale puterii naţionale, regimul stalinist nu a întâmpinat probleme în realizarea acestui scop şi nici în menţinerea nivelului de trai al celor mai mulţi dintre ruşi la valorile scăzute de dinainte de Revoluţie. Totuşi, merită să notăm şi că, la fel ca în cazul creşterii care s-a manifestat după 1922, o mare parte din „recuperarea" producţiei industriale a constat în revenirea la producţia *anterioară războiului*; de exemplu, în Ucraina producţia

metalurgică şi de energie electrică în jurul anului 1950 ajunsese sau depăşise puțin nivelul din 1940. Din nou, din cauza războiului, creşterea economică a Rusiei fusese dată înapoi cu aproximativ un deceniu. Mai grav, în perspectivă, era eşecul continuu al sectorului agricol vital: odată cu urgențele din timp de război au dispărut măsurile de stimulare, iar agricultura şi producția de alimente au scăzut brusc din cauza investițiilor complet nepotrivite (sau orientate greşit). Până la moartea lui, Stalin s-a răzbunat continuu pe țărani din cauza preferinței lor pentru proprietatea privată, permițând astfel ca productivitatea naturală scăzută şi ineficiența agriculturii ruseşti să se mențină[849].

Prin contrast, Stalin a avut intenția clară de a menține un nivel ridicat al securității militare în lumea postbelică. Dată fiind nevoia de reconstrucție a economiei, nu surprinde faptul că Armata Roşie a fost redusă cu două treimi după 1945, la un total încă substanțial, de 175 de divizii, sprijinită de 25.000 de tancuri de front şi 19.000 de aeronave. Prin urmare, avea să rămână cel mai mare sistem de apărare din lume – fapt justificat (pentru sovietici, cel puțin) de nevoia de a-şi descuraja agresorii viitori şi, mai prozaic, de a-şi menține controlul asupra noilor sateliți dobândiți în Europa şi a cuceririlor din Extremul Orient. Chiar dacă această forță era uriaşă, multe divizii existau într-o formulă de bază sau erau, în esență, trupe de garnizoană[850]. Mai mult, sectorul militar se afla în acelaşi pericol ca şi gigantica armată rusă în primele decenii după 1815 – învechirea, în contextul noilor progrese militare. Acest lucru avea să fie combătut nu doar prin reorganizarea şi modernizarea substanțială a diviziilor armatei[851], ci şi prin investirea resurselor economice şi ştiințifice ale statului sovietic în dezvoltarea unor noi sisteme de armament. Până în 1947–1848, celebrul avion de luptă cu reacție MIG-15 a intrat în uz şi – imitându-i pe americani şi britanici – s-a creat o forță aeriană strategică cu rază lungă

de acțiune. Specialiştii şi tehnicienii germani capturați erau folosiți pentru a dezvolta o diversitate de rachete teleghidate. Chiar în timpul războiului se alocaseră resurse pentru crearea unei bombe atomice sovietice. De asemenea, marina rusă, care fusese mai curând o extensie auxiliară în lupta împotriva Germaniei, era în curs de transformare, adăugându-i-se crucişătoare grele noi şi mai multe submarine ce făceau incursiuni în oceane. O mare parte din aceste armamente erau nesofisticate potrivit standardelor occidentale. Totuşi, nu putea fi pusă la îndoială hotărârea sovieticilor de a nu rămâne în urmă[852].

Al treilea element major al bazei puterii ruseşti a fost noul accent pus de Stalin pe disciplina internă şi supunerea absolută, de la sfârşitul anilor '30. Este dificil de afirmat că acesta se datora paranoiei lui crescânde sau unui set atent calculat de mişcări în scopul consolidării poziției sale dictatoriale – sau unui amestec între cele două; dar evenimentele au fost grăitoare[853]. Oricine avea legături în afara țării era suspect; prizonierii de război care se întorceau în țară erau împuşcați; crearea statului Israel şi, astfel, a unei surse alternative de loialități evreieşti a dus la reintroducerea unor măsuri antisemite în Rusia. Numărul pozițiilor din conducerea armatei a fost redus, respectatul mareşal Jukov fiind îndepărtat din poziția de comandant al forțelor terestre sovietice în 1946. Disciplina din interiorul Partidului Comunist şi condițiile pentru admiterea în rândurile acestuia s-au înăsprit; în 1948, întreaga conducere a partidului de la Leningrad (pe care Stalin nu a agreat-o niciodată) a fost epurată. Cenzura s-a intensificat, nu doar în literatură şi arte, ci şi în ştiințele naturale, biologie, lingvistică. Această „înăsprire" a sistemului se potrivea în mod firesc cu colectivizarea reafirmată a agriculturii, despre care am discutat mai sus, şi cu escaladarea tensiunilor Războiului Rece. De asemenea, a fost firesc ca un proces similar de rigidizare ideologică şi control totalitar să aibă loc

în statele dominate de sovietici din Europa de Est, unde eliminarea partidelor rivale, derularea unor procese regizate, campania împotriva drepturilor şi proprietăţii individuale au ajuns la ordinea zilei. Toate acestea şi mai ales eliminarea democraţiei din Polonia şi (în 1948) Cehoslovacia; au dus la diminuarea considerabilă a entuziasmului occidental faţă de sistemul sovietic. Din nou, nu este clar dacă aceste măsuri au fost în totalitate atent calculate – a existat şi încă există o logică rudimentară în dorinţa elitei sovietice de a-şi izola sateliţii şi populaţia de ideile şi bogăţiile Occidentului – sau dacă ele au reflectat, pur şi simplu, paranoia crescândă a lui Stalin pe măsură ce i se apropia sfârşitul. Indiferent de cauză, avea să existe o singură întindere teritorială masivă complet imună la influenţele oricărei „Pax Americana", reprezentând, într-adevăr, o alternativă la aceasta.

Această creştere a imperiului sovietic a părut să confirme predicţiile geopolitice ale lui Mackinder şi ale altora potrivit cărora o putere militară gigantică avea să controleze resursele centrului Eurasiei; şi că va fi nevoie ca o nouă extindere a acestui stat spre periferie să fie contestată de marile state maritime, pentru a menţine balanţa globală de putere[854]. Aveau să mai treacă câţiva ani înainte ca administraţiile americane, zguduite de Războiul din Coreea, să abandoneze complet ideile anterioare referitoare la „o singură lume" şi să le substituie cu imaginea unei lupte neîncetate între superputeri pe arena internaţională. Totuşi, într-o măsură semnificativă, acest lucru a fost implicit în situaţia din 1945; Statele Unite şi URSS erau singurele naţiuni capabile, potrivit lui de Tocqueville, să schimbe destinul a jumătate de glob; şi amândouă căzuseră victime gândirii „globaliste". „Acum URSS este una dintre cele mai puternice ţări de pe glob. Acum nu se pot lua decizii în privinţa *niciunei* probleme serioase din relaţiile internaţionale fără URSS…", afirma Molotov în 1946[855], ca un ecou al aluziei anterioare a americanilor vizând Moscova (când părea

că exista posibilitatea ca Churchill şi Stalin să ajungă la un acord în particular cu privire la Europa de Est) că „în acest război global nu există, practic, nicio chestiune, politică sau militară, de care Statele Unite să nu fie interesate”[856]. O ciocnire gravă de interese era inevitabilă.

Dar ce se poate afirma despre fostele mari puteri, acum simple țări de rangul al doilea, al căror colaps a fost efectul ascensiunii superputerilor? Trebuie să se precizeze că statele fasciste înfrânte – Germania, Japonia şi Italia – s-au aflat într-o categorie diferită de cea a Marii Britanii şi, probabil, şi a Franței imediat după 1945. După încetarea luptelor, Aliații şi-au continuat planurile pentru a se asigura că nici Germania şi nici Japonia nu vor mai reprezenta o amenințare la adresa ordinii internaționale. Aceasta a însemnat nu doar ocupația militară pe termen lung a ambelor țări, ci şi, în cazul Germaniei, împărțirea ei în patru zone de ocupație şi, ulterior, în două state germane distincte. Japonia a fost deposedată de cuceririle ei de peste mări (ca şi Italia în 1943), Germania de teritoriile europene anexate şi de posesiunile mai vechi din est (Silezia, Prusia de Est etc.). Pagubele produse de bombardamentele strategice, suprasolicitarea sistemului de transport, scăderea numărului de locuințe şi lipsa multor materii prime şi piețe de export au fost intensificate de controlul Aliaților asupra industriei – şi, în Germania, de dezmembrarea instalațiilor industriale. Produsul național brut şi producția germană în 1946 se situau la mai puțin de o treime din nivelul din 1938, marcând o reducere teribilă[857]. În Japonia avusese loc o regresie economică similară; produsul național brut din 1946 era de doar 57% din valorile din 1934–1936, iar salariile reale din industrie scăzuseră la 30% din valorile din aceeaşi perioadă; valorile comerțului exterior erau atât de mici, încât, chiar şi doi ani mai târziu, exporturile se situau la 8% din valorile dintre 1934 şi 1936, iar importurile la 18%. Transportul maritim japonez fusese distrus de război,

numărul filaturilor de bumbac redus de la 12,2 milioane la 2 milioane, producția de cărbune înjumătățită şi aşa mai departe[858]. Atât din punct de vedere economic, cât şi militar, se părea că epoca în care ele fuseseră națiuni puternice se încheiase.

Chiar dacă Italia trecuse dintr-o tabără în alta în 1943, soarta ei economică era aproape la fel de sumbră. Forțele Aliaților luptaseră şi bombardaseră peninsula timp de doi ani, contribuind din plin la pagubele cauzate de extravaganțele strategice ale lui Mussolini. „În 1945... produsul național brut revenise la nivelul din 1911 şi scăzuse cu aproximativ 40% în termeni reali, în comparație cu valoarea din 1938. Populația, în ciuda pierderilor din timpul războiului, crescuse în mare parte datorită repatrierii din colonii şi opririi emigrării. Nivelul de trai era alarmant de scăzut şi, dacă nu ar fi existat ajutorul extern, mai ales din partea Statelor Unite, mulți italieni ar fi murit de foame"[859]. Până în 1945, salariile reale ale italienilor scăzuseră la 26,7% din valoarea din 1913[860]. De fapt, toate aceste țări au depins în mare măsură de ajutorul american în această perioadă; şi, astfel, au fost ceva mai mult decât sateliți economici.

Diferența dintre Franța şi Germania în termeni economici era dificil de precizat. Cei patru ani de jafuri comise de germani fuseseră urmați de luni de lupte la scară largă în 1944: „cele mai multe căi de navigație şi porturi erau blocate, majoritatea podurilor erau distruse, cea mai mare parte a sistemului feroviar era temporar inutilizabilă"[861]. Indicii lui Fohlen referitori la importurile şi exporturile franceze arată că ele nu mai însemnau nimic, practic, în 1944–1945; în acest interval, produsul național brut al Franței a fost de doar o jumătate din valoarea din 1938, şi acesta fiind un an nefavorabil[862]. Franța nu avea rezerve în valută, iar francul nu fusese acceptat pe piețele de schimb valutar; valoarea lui, când s-a fixat la 50 de franci pentru un dolar în 1944, a fost „pur fictivă"[863], iar în decurs de un an a scăzut la 119 pentru

un dolar; în 1949, când situația părea să fie mai stabilă, un dolar echivala cu 420 de franci. Politica de partid franceză şi mai ales rolul Partidului Comunist interacționaseră în mod evident cu aceste probleme pur economice, legate de reconstrucție, naționalizare şi inflație.

De asemenea, Forțele Franceze Libere făcuseră parte din „Marea Alianță" împotriva fascismului şi luptaseră în multe dintre campaniile importante, ieşind, de asemenea, triumfătoare în războiul lor „civil" împotriva forțelor pro-Vichy din Africa de Vest, Levant şi Algeria. Dată fiind ocupația germană din Franța şi împărțirea francezilor în tabere în timpul războiului, organizarea lui de Gaulle a depins semnificativ de ajutorul anglo-american – pe care nu îl agrea, chiar dacă îl solicita tot mai mult. Cu toate acestea, britanicii erau nerăbdători să îi vadă pe francezi reocupându-şi poziția de putere militară în Europa ca o contrapondere față de Rusia, şi nu față de germanii aflați în colaps, astfel Franța dobândind multe dintre atributele statutului de mare putere: o zonă de ocupație în Germania, calitatea de membru permanent în Consiliul de Securitate al Națiunilor Unite şi aşa mai departe. Chiar dacă nu şi-a putut recâştiga mandatele anterioare din Siria şi Liban, a încercat să se reafirme în Indochina şi în protectoratele din Tunisia şi Maroc; şi, datorită departamentelor şi teritoriilor ei de peste mări, încă deținea al doilea imperiu colonial ca mărime din lume şi era hotărâtă să nu renunțe la el[864]. Pentru mulți observatori din afară, mai ales americani, această încercare de a recâştiga statutul de putere de prim rang fiind, concomitent, atât de slabă din punct de vedere economic – şi atât de dependentă de sprijinul financiar american – nu era decât o iluzie a grandorii. Şi această percepție era conformă cu realitatea, în mare măsură. Probabil că principala ei consecință a fost să mascheze, timp de câțiva ani, măcar, măsura în care războiul modificase peisajul strategic al lumii.

Chiar dacă majoritatea britanicilor din 1945 ar fi fost

ofensați de comparație, menținerea aparenței că națiunea şi imperiul lor constituiau una dintre marile puteri ale lumii a mascat, de asemenea, noul echilibru strategic – şi a complicat din punct de vedere psihologic readaptarea decidenților de la Londra ia politica declinului. Imperiul Britanic a fost singurul stat important care a luptat pe întreaga durată a celui de-al Doilea Război Mondial, de la început până la sfârşit. Sub conducerea lui Churchill, fusese, fără îndoială, unul dintre primii trei Aliați. Prestația militară a britanicilor, pe mare, în aer, chiar la sol, fusese semnificativ mai bună decât în Primul Război Mondial. Până în august 1945, toate posesiunile regelui-împărat – inclusiv Hong Kong –, reveniseră în mâinile britanicilor. Trupe şi baze aeriene britanice erau desfăşurate în nordul Africii, Italia, Germania, Asia de Sud-Est. În ciuda pierderilor grele, Royal Navy deținea peste I000 de nave de război, aproape 3000 de nave de război de mici dimensiuni şi aproape 500 de nave de debarcare. RAF Bomber Command a fost a doua forță aeriană strategică (de departe) ca mărime din lume. Şi, cu toate acestea, aşa cum subliniază Correlli Barnett, „victoria" nu a fost:

> ...sinonimă cu menținerea puterii britanice. Înfrângerea Germaniei [şi a aliaților ei] a fost un singur factor, deşi foarte important, pentru această menținere. Întrucât Germania putea fi învinsă şi, cu toate acestea, puterea britanică să dispară. Ceea ce conta nu era atât „victoria" în sine, cât circumstanțele victoriei şi mai ales circumstanțele în care se găsea Anglia...[865].

În realitate, pentru a obține victoria în război, britanicii s-au suprasolicitat, şi-au epuizat rezervele de aur şi dolari, şi-au uzat complet industria internă şi (în ciuda mobilizării extraordinare a resurselor şi populației) au devenit tot mai dependenți de munițiile, mărfurile, alimentele şi alte bunuri americane pentru a rămâne în luptă. În timp ce necesitatea acestor importuri a crescut de la an la an, exporturile s-au

redus complet – în 1944 reprezentau doar 31% din valoarea din 1938. Când guvernul laburist şi-a început mandatul, în iulie 1945, unul dintre primele documente pe care a trebuit să le parcurgă a fost memorandumul înfiorător al lui Keynes privitor ia un „Dunkerque financiar" cu care se confrunta ţara: deficitul comercial colosal, baza industrială slăbită, desfăşurările enorme de peste mări însemnau că exista o nevoie acută de ajutor american pentru a înlocui Acordul de împrumut şi închiriere întrerupt. Într-adevăr, fără ajutor „avea să fie necesar un grad mai ridicat de austeritate decât în timpul războiului..."[866]. Din nou, aşa cum s-a întâmplat după Primul Război Mondial, scopul de a crea o ţară în care eroii să se simtă acasă avea să fie modificat. Dar, de această dată, era imposibil să crezi că Marea Britanie încă se afla în centrul lumii din punct de vedere politic.

Totuşi, iluziile de mare putere s-au menţinut, chiar şi în rândul miniştrilor laburişti care doreau să creeze un „stat al bunăstării". Prin urmare, istoria următorilor câţiva ani a implicat încercarea onestă a britanicilor de a face faţă unor chestiuni ireconciliabile – creşterea nivelului de trai pe plan intern, trecerea la o „economie mixtă", eliminarea, decalajului comercial şi, în acelaşi timp, sprijinirea unei serii extinse de baze peste mări, în Germania, Orientul Apropiat şi India, şi menţinerea unui număr mare de forţe armate în contextul înrăutăţirii relaţiilor cu Rusia. Aşa cum sugerează studiile detaliate asupra administraţiei Attlee[867], acest guvern a înregistrat succese remarcabile sub multe aspecte: productivitatea industrială a crescut, decalajul comercial s-a redus, s-au pus în aplicare reforme sociale, scena europeană s-a stabilizat. De asemenea, guvernul laburist a considerat prudente retragerea din India, din haosul din Palestina şi abandonarea garanţiilor oferite Greciei şi Turciei, astfel încât s-a eliberat de o parte din poverile mai apăsătoare de peste mări. De asemenea, această relansare economică depinsese ea însăşi de împrumuturile masive negociate de Keynes la

Washington în 1945, de sprijinul masiv suplimentar prin Planul Marshall, precum şi de starea încă precară a celor mai mulți dintre rivalii comerciali ai Marii Britanii; aşadar, această renaştere economică a fost fragilă şi condiționată. La fel de suspect, pe termen lung, a fost succesul retragerilor britanice din 1947. Cu siguranță că aceasta a uşurat poveri imposibil de dus; dar această „eschivă" strategică a fost postulată pornindu-se de la asumpția că, prin abandonarea anumitor regiuni, Marea Britanie putea să îşi repoziționeze bazele astfel încât să corespundă intereselor ei imperiale reale – Canalul Suez, şi nu Palestina, petrolul arab, şi nu India, în această etapă, cu siguranță că la Whitehall nu a existat intenția de a se renunța la *restul* imperiului dependent, mai important în termeni economici pentru Marea Britanie decât fusese vreodată[868]. O nouă reevaluare a poziției Marii Britanii în lume va fi forțată doar de alte şocuri şi de costurile în creştere ale menținerii imperiului. Între timp, ea va rămâne totuşi o entitate strategică supraextinsă, dar încă puternică, dependentă de Statele Unite sub aspectul securității, dar şi cel mai util aliat al lor – şi un colaborator strategic important – într-o lume care se diviza în două mari blocuri de putere[869].

Totuşi, în ciuda tuturor eforturilor contrare ale guvernelor britanice şi franceze, nu se putea pune la îndoială că „apusese epoca europeană". În timp ce produsul național brut al Statelor Unite crescuse cu peste 50% în termeni reali în timpul războiului, cel al Europei în ansamblu (dar fără Uniunea Sovietică) scăzuse cu aproximativ 25%[870]. Proporția europeană din totalul producției industriale mondiale nu mai fusese atât de scăzută de la începutul secolului al XIX-lea; chiar şi în 1953, când cele mai multe pagube produse de război fuseseră reparate, Europa deținea doar 26% din total (în comparație cu 44,7% ale Statelor Unite)[871]. Populația ei era acum de doar 15-16% din totalul populației lumii. În 1950, PNB pe cap de locuitor era aproximativ o jumătate din

cel al Statelor Unite; mai mult, Uniunea Sovietică eliminase o parte semnificativă din decalaj, astfel încât produsul național brut al puterilor se prezenta conform datelor din tabelul 36.

Tabelul 36. *Total şi Produsul național brut total pe cap de locuitor al puterilor în 1950*[872] *(în dolari 1964)*

	Total PNB (miliarde)	PNB pe cap de locuitor
Statele Unite	381	2536
URSS	126	699
Marea Britanie	71	1393 (1951)
Franța	50	1172
Germania de Vest	48	1001
Japonia	32	382
Italia	29	626 (1951)

Această trecere în umbră a puterilor europene s-a reflectat şi mai evident la nivelul personalului şi cheltuielilor militare. De exemplu, în 1950, Statele Unite au cheltuit 14,5 miliarde de dolari pentru apărare şi deținеau 1,38 milioane de militari, în timp ce URSS a cheltuit ceva mai mult (15,5 miliarde de dolari) pentru forțele ei armate mult mai numeroase, de 4,3 milioane de persoane. Sub ambele aspecte, superputerile se situau mult înaintea Marii Britanii (2,3 miliarde de dolari; 680.000 de militari), a Franței (1,4 miliarde de dolari; 590.000 de militari) şi a Italiei (0,5 miliarde de dolari; 230.000 de militari) şi, bineînțeles, Germania şi Japonia erau încă demilitarizate. Tensiunile Războiului din Coreea au marcat creşteri semnificative ale cheltuielilor pentru apărare ale puterilor europene de rangul al doilea în 1951, dar acestea erau nesemnificative în comparație cu cheltuielile Statelor Unite (33,3 miliarde de dolari) şi ale Uniunii Sovietice (20,1 miliarde de dolari). Doar în 1951 cheltuielile pentru apărare ale Marii Britanii, Franței

şi Italiei la un loc au reprezentat mai puțin de o cincime din cheltuielile Statelor Unite şi o treime din cele ale Rusiei[873]. Atât sub aspectul puterii economice relative, cât şi al puterii militare, statele europene păreau să fie eclipsate fără echivoc.

Această impresie a fost accentuată de apariția armelor nucleare şi a sistemelor de lansare cu rază lungă de acțiune. Documentele arată clar că mulți dintre specialiştii care lucrau la proiectul bombei nucleare ştiau că se apropiau de un punct de cotitură în întreaga istorie a luptelor, sistemelor de armament şi capacității de distrugere a omului; testul reuşit de la Alamogordo din 16 iulie 1945 le-a confirmat observatorilor că „se crease ceva nou având o semnificație epocală, care se va dovedi a fi incomparabil mai important decât descoperirea electricității sau oricare altă mare descoperire ce ne-a influențat existența". Când „vuietul puternic, înspăimântător, prelung care a anunțat momentul fatidic"[874] s-a repetat în carnagiul de la Hiroshima şi Nagasaki, nu mai puteau exista îndoieli cu privire la forța armei. În urma creării ei, decidenții americani au trebuit să se lupte cu numeroasele consecințe practice pentru viitor. Cum anume afecta ea luptele convenționale? Oare trebuia arma atomică să fie utilizată la începutul războiului ori să fie soluția de pe urmă? Care erau implicațiile şi posibilitățile dezvoltării formelor mai complexe (bomba cu hidrogen) şi mai reduse (armele tactice) ale armelor nucleare? Trebuia ca astfel de informații să le fie împărtăşite şi altora[875]? De asemenea, crearea armei atomice a impulsionat proiectul atomic sovietic deja existent, întrucât Stalin l-a delegat pe şeful securității, Beria, să răspundă de programul atomic a doua zi după bombardarea Hiroshimei[876]. Chiar dacă rușii erau în mod clar în urmă în momentul respectiv în privința creării bombelor atomice şi a vectorilor, ei au recuperat decalajul mult mai repede decât au estimat americanii. Timp de câțiva ani după 1945, pare să fie corect să presupunem că avantajul nuclear al americanilor a contribuit la

„echilibrarea" preponderenței ruseşti în privința forțelor convenționale. Dar nu a durat mult, în istoria relațiilor internaționale, bineînțeles, până când Moscova a început să îi ajungă din urmă pe americani şi, astfel, să îşi demonstreze afirmația că monopolul Statelor Unite asupra acestei arme fusese doar o etapă trecătoare[877].

Apariția armelor atomice a transformat „peisajul strategic" pentru că ele au oferit oricărui stat care le deține, capacitatea de a distruge în masă şi neselectiv, chiar de a distruge omenirea. Mult mai limitat şi având efect imediat, apariția acestui nivel nou în tehnologia armamentului a exercitat presiuni tot mai mari asupra statelor europene tradiționale pentru a reduce decalajul – sau a recunoaşte că au fost, într-adevăr, retrogradate la statutul de putere de rangul al doilea. Bineînțeles, în cazul Germaniei şi Japoniei, precum şi al Italiei, fragilă din punct de vedere economic şi tehnologic, nu exista posibilitatea de a intra în clubul puterilor nucleare. Dar, pentru guvernul de la Londra, chiar şi după ce Attlee l-a înlocuit pe Churchill, era de neconceput ca țara să nu dețină astfel de arme, atât ca elemente de descurajare, cât şi pentru că „erau o manifestare a superiorității ştiințifice şi tehnologice de care trebuie să depindă forța Marii Britanii, atât de deficitară dacă se măsoară doar în efectivul trupelor"[878]. Cu alte cuvinte, armele atomice erau considerate o cale relativ *ieftină* de menținere a influenței ca mare putere independentă – un calcul care, puțin mai târziu, avea să fie la fel de convenabil şi pentru francezi[879]. Totuşi, indiferent cât de atrăgătoare a părut să fie această logică, existau dezavantaje de natură practică: niciuna dintre ele nu avea să dețină armele şi nici vectorii timp de câțiva ani; şi arsenalele lor militare aveau să fie minore în comparație cu cele ale superputerilor şi exista posibilitatea de a deveni chiar învechite din cauza unui nou salt tehnologic. În ciuda tuturor ambițiilor Londrei şi Parisului (şi, mai târziu, ale Chinei) de a intra în clubul puterilor nucleare, eforturile lor

din primele decenii după 1945 au fost oarecum similare cu eforturile austro-ungare şi italiene de a deține propriile nave de luptă de tip cuirasat înainte de 1914. Cu alte cuvinte, situația reflecta slăbiciunea, şi nu forța lor.

Ultimul element care a părut să sublinieze faptul că acum lumea trebuia să fie considerată, din punct de vedere strategic şi politic, bipolară, şi nu multipolară ca înainte, a fost rolul crescut al *ideologiei*. Cu siguranță, chiar şi în perioada diplomației clasice din secolul al XIX-lea, factorii ideologici avuseseră un rol în politică – aşa cum demonstrează în mod convingător acțiunile lui Metternich, Nicolae I, Bismarck şi Gladstone. Această afirmație pare să fie şi mai valabilă în cazul perioadei interbelice, cand o „dreaptă radicală" şi o „stângă radicală" s-au afirmat pentru a contesta asumpțiile dominante ale „centrului burghezo-liberal". Cu toate acestea, dinamica polivalentă a rivalităților multipolare de până la sfârşitul anilor '30 (conservatori britanici precum Churchill dorind o alianță cu Rusia comunistă împotriva Germaniei naziste şi americani liberali voind să sprijine diplomația anglo-franceză în Europa, dar să dezmembreze imperiile britanic şi francez în afara Europei) au complicat toate încercările de a explica afacerile internaționale în termeni ideologici. Mai mult, în timpul războiului, diferențele de principii politice şi sociale puteau fi subsumate nevoii prioritare de a combate fascismul. De asemenea, suprimarea de către Stalin a Internaționalei Comuniste în 1943 a admirația Occidentului față de rezistența ruşilor împotriva Operațiunii Barbarossa au părut să estompeze suspiciunile anterioare – mai ales în Statele Unite, unde revista *Life* afirma degajat în 1943 că ruşii „arată ca americanii, se îmbracă asemenea americanilor şi gândesc ca americanii", iar *The New York Times*, un an mai târziu, declara că „gândirea marxistă din Rusia sovietică a murit"[880]. Astfel de sentimente, indiferent de naivitatea lor, contribuie la explicarea reținerii americane răspândite de a accepta că

lumea postbelică nu se ridica la înălțimea viziunii lor asupra armoniei internaționale – de unde, de exemplu, reacțiile înverşunate şi furioase ale multora față de celebrul discurs despre „Cortina de Fier" ținut de Churchill în martie 1946[881].

Totuşi, în decurs de doi ani, caracterul ideologic a ceea ce se recunoştea acum a fi Războiul Rece dintre Rusia şi Occident era evident. Apariția tot mai multor semne că Rusia nu avea să permită existența democrației parlamentare în Europa de Est, dimensiunea forțelor armate ruse, războiul civil dintre comunişti şi opozanții lor din Grecia, din China şi din alte părți şi, nu în ultimul rând, teama tot mai mare de „amenințarea roşie", spionaj şi subversiuni interne pe teritoriul propriu au dus la transformarea semnificativă a sentimentelor americane, la care administrația Truman a reacționat imediat. În discursul lui din martie 1947 despre „Doctrina Truman", generat de teama că Rusia va ocupa vidul de putere creat de retragerea garanțiilor Marii Britanii față de Grecia şi Turcia, preşedintele a descris o lume care se confrunta cu necesitatea de a alege între două seturi diferite de principii ideologice:

> Un mod de viață se bazează pe voința majorității şi se distinge prin instituții libere, guvernare reprezentativă, alegeri libere, garantarea libertății individuale, a libertății de expresie şi de credință, precum şi eliberarea de opresiunea politică. Al doilea mod de viață se bazează pe voința unei minorități impusă în mod forțat majorității. Se bazează pe teroare şi opresiune, presă controlată, alegeri trucate şi suprimarea libertății personale[882].

Politica Statelor Unite, a continuat Truman, avea să constea în „asistarea popoarelor libere pentru a-şi menține instituțiile şi integritatea împotriva mişcărilor agresive care urmăresc să le impună regimuri totalitare". Pe viitor, afacerile internaționale vor fi prezentate, în termeni şi mai afectivi, ca o luptă maniheistă; potrivit lui Eisenhower, „forțele binelui şi cele ale răului s-au adunat şi s-au înarmat şi se confruntă cum rar s-a întâmplat în istorie. Libertatea concurează cu

sclavia, lumina cu întunericul”[883].

Fără îndoială, cea mai mare parte a acestei retorici a fost destinată opiniei publice – şi nu doar în Statele Unite, ci şi în Marea Britanie, în Italia, în Franța şi oriunde era utilă pentru forțele conservatoare care apelau la acest mesaj pentru a-şi discredita rivalii sau care îşi atacau guvernele pentru că erau „blânde cu comunismul”. Este adevărat şi că aceasta i-a confirmat lui Stalin suspiciunile la adresa Occidentului, descris imediat în presa sovietică drept un contestatar al „sferei de influență” a Rusiei în Europa de Est, înconjurând Uniunea Sovietică cu noi inamici din toate părțile, stabilind baze avansate, sprijinind regimuri reacționare împotriva oricăror influențe comuniste şi „încolțind” Organizația Națiunilor Unite în mod intenționat. „Noul curs al politicii externe americane”, se afirma la Moscova, „a marcat o revenire la vechiul curs antisovietic, conceput pentru a declanşa războiul şi a institui în mod forțat dominația mondială a Marii Britanii şi a Statelor Unite”[884]. La rândul ei, această explicație putea fi utilă regimului sovietic pentru a justifica oprimarea disidenților interni, controlul tot mai sever asupra Europei de Est, industrializarea forțată, cheltuielile mari pentru armamente. Astfel, condițiile externe şi interne ale Războiului Rece se puteau alimenta reciproc, la adăpostul apelului la principii ideologice. Liberalismul şi comunismul, fiind idei universale, „se respingeau reciproc”[885]; această afirmație permitea fiecărei părți să înțeleagă şi să descrie întreaga lume ca o arenă în care conflictul ideologic nu putea fi distins de avantajele în termenii politicii de putere. Fie te aflai în blocul american, fie în cel sovietic. Nu avea să existe cale de mijloc; în era lui Stalin şi Joe McCarthy, era o dovadă de imprudență să crezi că ea putea exista. Aceasta era noua realitate strategică, la care erau nevoite să se adapteze nu doar popoarele dintr-o Europă divizată, ci şi cele din Asia, Orientul Mijlociu, Africa, America Latină şi din restul lumii.

Războiul Rece şi Lumea a Treia

Aşa cum s-a dovedit, o mare parte a politicii internaționale din următoarele două decenii avea, într-adevăr, să vizeze adaptarea la rivalitatea sovieto-americană, apoi la respingerea ei parțială. La început, mobilul Războiului Rece a fost retrasarea granițelor Europei. Aşadar, în fond, avea legătură tot cu „problema germană", întrucât rezolvarea acestei chestiuni urma să determine gradul de influență pe care puterile învingătoare din 1945 aveau să îl exercite asupra Europei. Fără îndoială că ruşii avuseseră de suferit mai mult decât oricare altă țară din cauza agresiunii germane în prima jumătate a secolului XX şi, încurajați de apelul paranoic la securitate al lui Stalin, se hotărâseră să nu tolereze repetarea situației în a doua jumătate a acestui secol. Promovarea revoluției comunisto mondiale era o considerație secundară, dar având legătură cu obiectivul principal, întrucât poziția strategică şi politică a Rusiei urma, probabil, să crească dacă ea putea crea alte state cu orientare marxistă care să funcționeze potrivit indicațiilor de la Moscova. Probabil că astfel de considerații, mai mult decât orice impuls străvechi spre porturi la mări calde, au determinat politica externă sovietică după 1945, chiar dacă soluționarea diferitelor chestiuni a rămas deschisă. Prin urmare, în primul rând, exista hotărârea de anulare a aranjamentelor teritoriale din 1918-1922, cu „rotunjiri" în scopuri strategice; aşa cum am menționat, aceasta a însemnat reafirmarea controlului rusesc asupra statelor baltice, împingerea spre vest a graniței dintre Polonia şi Rusia, eliminarea Prusiei de Est şi anexarea unor teritorii din Finlanda, Ungaria şi România. Occidentul nu era îngrijorat de toate acestea; într-adevăr, multe aspecte fuseseră hotărâte în timpul războiului, îngrijorătoare erau semnele că ruşii

intenționau să se asigure că în țările anterior independente din Europa Est-Centrală se vor instala regimuri „prietene Moscovei".

În acest sens, soarta Poloniei a prevestit ceea ce avea să se întâmple şi în celelalte state-satelit, deşi ea a fost cu atât mai amară din cauza deciziei din 1939 a Marii Britanii de a lupta pentru integritatea acestei țări şi din cauza contingentelor poloneze (şi a guvernului în exil) care luptaseră în Occident. Descoperirea gropii comune cu ofițeri polonezi la Katin, neagrearea de către ruşi a revoltei de la Varşovia, insistența lui Stalin de a modifica frontierele Poloniei şi apariția unei facțiuni de polonezi prosovietici la Lublin l-au făcut mai ales pe Churchill să aibă suspiciuni cu privire la intențiile Rusiei; în decurs de câțiva ani, odată cu instalarea regimului-marionetă şi eliminarea oricăror polonezi prooccidentali din pozițiile de putere, aceste temeri s-au adeverit[886].

Modul în care Moscova s-a ocupat de problema poloneză a fost similar cu „problema germană" sub multe aspecte. Sub aspect teritorial, lărgirea spre vest a granițelor nu doar că a redus dimensiunea landurilor germane (cum s-a întâmplat în cazul încorporării Prusiei de Est), ci i-a stimulat pe polonezi să se opună oricărei revizuiri ulterioare de către germani a liniei Oder-Neisse. Din punct de vedere strategic, insistența ruşilor ca Polonia să devină o „zonă-tampon" securizată avea scopul de a se asigura că atacul din 1941 al Germaniei nu se va repeta; prin urmare, era logic ca Moscova să insiste şi pe influențarea destinului poporului german. Din punct de vedere politic, sprijinul pentru polonezii „de la Lublin" este comparabil cu pregătirea comuniştilor germani în exil pentru a juca un rol similar la revenirea în patrie. Din punct de vedere economic, exploatarea Poloniei şi a vecinilor ei est-europeni de către Rusia a fost o anticipare a acaparării bunurilor germane. Totuşi, când Moscova şi-a dat seama că va fi imposibil să câştige simpatia poporului german concomitent cu sărăcirea lui sistematică, strămutarea

bunurilor a încetat, iar tonul lui Molotov a devenit mult mai încurajator. Dar aceste schimbări tactice au fost mai puțin importante decât mesajul evident că Rusia intenționa să aibă un cuvânt de spus, dacă nu chiar decizia principală, în stabilirea viitorului Germaniei[887].

Aşadar, atât în cazul Poloniei, cât şi în cel Germaniei, politica Rusiei avea să se ciocnească de cea occidentală. Din punct de vedere politic şi economic, americanii, britanicii şi francezii doreau ca ideile pieței libere şi alegerile democratice să devină o regulă în întreaga Europă (deşi Londra şi Parisul doreau, în mod clar, ca statul să aibă un rol mai important decât preferau americanii, care aveau o atitudine de tip *laissez-faire).* Din punct de vedere strategic, Occidentul era la fel de hotărât să împiedice revigorarea militarismului german şi mai ales francezii aveau să rămână îngrijorați din această cauză pană la mijlocul anilor '50; dar nimeni nu dorea să vadă simpla înlocuire a dominației Wehrmachtului cu cea a Armatei Roşii. Şi, chiar dacă atât din guvernele franceze, cât şi din cele italiene după 1945 au făcut parte şi comunişti, exista o neîncredere profundă în partidele marxiste care câştigau puteri reale indiferent de țară – sentiment confirmat de eliminarea constantă a partidelor necomuniste în Europa de Est. Deşi încă existau voci i are sperau la o reconciliere între Rusia şi Occident, scopurile lor erau opuse sub multe aspecte, de fapt. Dacă programul unei tabere avea succes, atunci cealaltă se simțea amenințată; în acest sens, cel puțin, Războiul Rece părea să fie inevitabil, până când ambele tabere cădeau de acord să facă un compromis în privința asumpțiilor lor universaliste.

Din acest motiv, nu se impune o descriere etapizată a escaladării tensiunilor[888]; ar fi la fel de relevantă pentru această analiză a dinamicii în schimbare a puterii mondiale precum o descriere detaliată a diplomației lui Metternich într-unul dintre capitolele anterioare. Totuşi, merită să analizăm principalele caracteristici ale Războiului Rece după 1945,

întrucât ele afectează derularea relațiilor internaționale în continuare.

Prima caracteristică a fost intensificarea „rupturii" dintre cele două blocuri în Europa. Este de înțeles de ce această bifurcare nu a avut loc imediat în 1945: în momentul respectiv, principalele sarcini ale forțelor de ocupație aliate şi ale partidelor „succesoare" ieşite din ascunzătoare şi din exil după plecarea germanilor au fost de natură administrativă imperativă – reabilitarea comunicațiilor şi a utilităților, aprovizionarea cu alimente a oraşelor, adăpostirea refugiaților, urmărirea criminalilor de război. O mare parte din aceste activități au dus la estomparea pozițiilor ideologice: în zonele ocupate ale Germaniei, americanii se certau în aceeaşi măsură cu francezii şi cu ruşii; în adunările naționale şi cabinetele în curs de formare în Europa, socialiştii stăteau alături de comunişti în Est, comuniştii alături de creştin-democrați în Vest. Dar, până la sfârşitul anului 1946 şi începutul anului 1947, decalajul se accentua şi devenea, gradual, public: diferite plebiscite şi alegeri regionale în zonele germane demonstrau „complexitatea politică a Germaniei de Vest... care începea să se deosebească semnificativ de cea a Germaniei de Est"[889]; eliminarea constantă a oricăror elemente necomuniste în Polonia, Bulgaria şi România s-a reflectat în criza politică internă din Franța din aprilie 1947, când comuniştii au fost forțați să demisioneze din guvern. O lună mai târziu, acelaşi lucru s-a întâmplat şi în Italia. În Iugoslavia, dominația politică a lui Tito (în locul acordurilor Aliaților din timpul războiului privind puterea comună) a fost interpretată de Occident drept un pas înainte pe drumul planificat la Moscova. Aceste dezacorduri şi refuzul Uniunii Sovietice de a se alătura Fondului Monetar Internațional şi Băncii Mondiale i-au deranjat în mod special pe americani, care speraseră să mențină relații bune cu Moscova după război.

Aşadar, faptul că Occidentul a început să suspecteze că

Stalin plănuia să obțină controlul şi în Europa *de Vest* şi *de Sud* la momentul potrivit şi chiar să încurajeze venirea acestui moment nu a însemnat o modificare substanțială la nivelul asumpțiilor. Era puțin probabil ca acest control să fie dobândit prin forță militară directă, chiar dacă presiunile ruseşti tot mai intense asupra Turciei erau îngrijorătoare şi au dus la decizia Washingtonului de a staționa o forță navală de intervenție în estul Mediteranei în 1946; mai curând, acest control ar fi putut fi dobândit prin capacitatea forțelor prosovietice de a profita de menținerea dislocării economice şi a rivalităților politice generate de război. Revolta comuniştilor greci a fost considerată un semn în acest sens, ca şi grevele sprijinite de comunişti din Franța. Încercările Rusiei de a câştiga opinia publică germană erau suspecte; la fel era şi influența comuniştilor în nordul Italiei. Istoricii acestor mişcări sunt mai sceptici, în prezent, cu privire la măsura în care ele ar fi putut fi controlate printr-un „plan general" conceput la Moscova. Comuniştii greci, Tito şi Mao Zedong erau mai preocupați de duşmanii lor locali, şi nu de ordinea marxistă globală; iar liderii partidelor comuniste şi ai sindicatelor din Occident erau nevoiți să reacționeze, înainte de toate, la dispoziția simpatizanților lor. În acelaşi timp, un câştig pentru comunism în oricare dintre aceste țări ar fi fost bine-venit, cu siguranță, pentru Rusia, cu condiția să nu ducă la un război major; şi este simplu de înțeles de ce, la vremea respectivă, specialişti în chestiuni sovietice precum George Kennan erau priviți cu îngăduință când susțineau ideea „îngrădirii" Uniunii Sovietice.

Dintre toate elementele variate ale „strategiei de îngrădire"[890] care evolua cu rapiditate, s-au evidențiat două. Primul element, despre care Kennan a afirmat că are un caracter negativ, deşi era tot mai preferat de comandanții militari pentru că oferea garanții mai solide ale stabilității, a fost de a indica Moscovei regiunile de pe glob pe care Statele Unite „nu îşi permiteau… să le lase să cadă în mâinile celor

ostili nouă”[891]. Prin urmare, acestor state avea să li se ofere sprijin militar pentru a-şi consolida forţele de rezistenţă; iar un atac sovietic asupra lor va fi considerat, practic, un *casus belii*. Totuşi, mult mai puternică a fost recunoaşterea de către americani a faptului că rezistenţa la subversiunea rusă a slăbit din cauza „epuizării dotărilor materiale şi a forţei spirituale” provocate de cel de-al Doilea Război Mondial[892]. Aşadar, componenta esenţială a oricărei politici de îngrădire pe termen lung avea să fie un program masiv de ajutor economic american, pentru a favoriza reconstrucţia industriilor, fermelor şi oraşelor distruse din Europa şi Japonia; întrucât acest lucru nu doar le va reduce tentaţia de a adera la doctrina comunistă a luptei de clasă şi a revoluţiei, ci va contribui şi la recalibrarea *balanţelor de putere* în favoarea Americii. Folosind argumentul geopolitic plauzibil al lui Kennan, dacă existau doar „cinci centre de putere industrială şi militară în lume care sunt importante pentru noi din perspectiva securităţii naţionale”[893] – Statele Unite, URSS, Marea Britanie, Germania şi Europa Centrală, precum şi Japonia –, atunci, menţinând ultimele trei regiuni menţionate în tabăra occidentală şi intensificându-le forţa, avea să rezulte o „corelare de forţe” care avea să asigure menţinerea Uniunii Sovietice la un nivel inferior în permanenţă. La fel de evident, această strategie avea să fie privită cu multă suspiciune de Rusia lui Stalin, mai ales pentru că includea refacerea celor doi duşmani recenţi, Germania şi Japonia.

Prin urmare, încă o dată, o cronologie exactă a diferitelor măsuri luate de fiecare tabără în 1947, „anul de cotitură”, şi după aceea este mai puţin importantă decât consecinţele generale. Înlocuirea de către SUA a garanţiilor britanice pentru Grecia şi Turcia – la nivel simbolic, transferul responsabilităţilor de la fostul agent al controlului global la cel aflat în ascensiune, aceasta făcând parte în aceeaşi măsură din logica Londrei şi a Washingtonului[894] – a fost

justificată de Truman în termenii unei „doctrine" care nu avea limitări regionale. Totuşi, în contextul european, se putea face o legătură mire disponibilitatea americană „de a ajuta popoarele libere să îşi menţină instituţiile" şi discuţiile cele mai sincere despre modul de abordare a necesităţilor economice, a penuriei «le alimente şi cărbune care afecta continentul. Soluţia administraţiei americane – aşa-numitul Plan Marshall de ajutor masiv „pentru a repune Europa pe picioare din punct de vedere economic" – a fost prezentată în mod intenţionat ca o ofertă pentru *toate* naţiunile europene, comuniste sau necomuniste. Dar, indiferent de atractivitatea acestei oferte de ajutor pentru Moscova, ea presupunea cooperarea cu Europa de Vest, tocmai într-un moment în care economia sovietică revenise la cele mai rigide forme de socializare şi colectivizare; şi nu era complicat să se realizeze că raţiunea existenţei planului era de a-i convinge pe toţi europenii că iniţiativa privată era o cale mai potrivită spre prosperitate decât comunismul. Consecinţa retragerii lui Molotov din discuţiile de la Paris privitoare la plan şi a presiunilor exercitate de Rusia asupra Poloniei şi Cehoslovaciei de a nu solicita ajutorul, a fost că Europa s-a divizat şi mai mult decât înainte. În Europa de Vest, impulsionată de ajutorul american în valoare de miliarde de dolari (mai ales pentru statele mai mari – Marea Britanie, Franţa, Italia şi Germania de Vest), creşterea economică a demarat rapid, fiind integrată într-o reţea comercială nord-atlantică. În Europa de Est, controlul comunist se înăsprea. În 1947 s-a creat Cominformul, ca un fel de Internaţională Comunistă reconstruită şi disimulată doar pe jumătate. Regimul pluralist de la Praga a fost înlăturat printr-o lovitură de stat comunistă în 1948. În timp ce Iugoslavia lui Tito a reuşit să scape de îmbrăţişarea sufocantă a lui Stalin, în alte state-satelit au avut loc epurări, iar în 1949 ele au fost forţate să se alăture CAER (Consiliul de Ajutor Economic Reciproc), care, departe de a fi un Plan Marshall sovietic, a

fost „pur şi simplu o nouă maşinărie de muls sateliții”[895]. Poate Churchill s-a grăbit în discursul „Cortinei de Fier” din 1946; după doi ani, vorbele lui păreau că se adeveriseră.

Intensificarea rivalităților economice dintre Est şi Vest a avut loc şi din punct de vedere militar, Germania aflându-se încă o dată în centrul disputei. În martie 1947, britanicii şi francezii semnaseră Tratatul de la Dunkerque, prin care fiecare participant se angaja să îi ofere celuilalt sprijin militar complet în cazul unui atac din partea Germaniei (chiar dacă Ministerul de Externe de la Londra considera că aceasta era o posibilitate „mai curând teoretică”, preocuparea vizând punctele slabe interne ale Europei de Vest). În martie 1948, acest pact a fost extins prin Tratatul de ia Bruxelles, incluzând Beneluxul. Acest acord nu menționa numele Germaniei, dar se poate afirma că mulți politicieni din Europa de Vest (mai ales din Franța) încă erau obsedați de „problema germană”[896]. Aceste preocupări străvechi aveau să fie zdruncinate în 1948. În aceeaşi lună în care s-a semnat Tratatul de la Bruxelles, ruşii s-au retras din Comisia Aliată de Control, invocând diferențe ireconciliabile față de Occident în privința viitorului economic şi politic al Germaniei. După trei luni, într-un efort de a eradica piața neagră şi haosul monetar din Germania, cele trei puteri occidentale au anunțat crearea unei mărci germane noi. Reacția ruşilor la această acțiune unilaterală a constat nu doar în interzicerea bancnotelor vest-germane în zona lor de ocupație, ci şi în cenzurarea intrărilor şi ieşirilor din Berlinul de Vest, această insulă de influență occidentală care pătrundea 160 de kilometri în sfera lor.

Dacă a existat un eveniment care a scos la lumină gradul ridicat de antagonism, atunci acesta a fost criza Berlinului din 1948–1949[897]. Oficialii de la Washington şi Londra discutau deja despre mijloacele prin care un grup format din țări europene, dominioane şi Statele Unite se puteau alia în cazul unor ostilități cu Rusia. Deşi – ca şi în cazul Planului

Marshall – americanii doreau ca europenii să facă prima sugestie de planuri vizând securitatea militară, era clar că Statele Unite priveau cu seriozitate provocarea comunistă. Acțiunile mai dure pe plan extern erau însoțite de o „panică roşie" totală în plan intern, în martie 1948, Truman cerea Congresului să reinstituie serviciul militar obligatoriu, solicitare aprobată prin Legea privind serviciul militar obligatoriu, votată în luna iunie a aceluiaşi an. Toate aceste mişcări s-au intensificat în urma blocării de către sovietici; i căilor terestre spre Berlin. Forțele aeriene le-au permis americanilor şi britanicilor să îl pună în încurcătură pe Stalin paraşutând provizii în Berlin în următoarele 11 luni, până la redeschiderea căilor de acces terestre, dar au existat multe voci ce au susținut ideea trimiterii unui convoi militar care să deschidă calea spre oraş. Este greu de crezut că o astfel de acțiune nu ar fi provocat un război; ca atare, conform prevederilor unui nou tratat, Statele Unite au transferat o flotă de bombardiere de tip B-29 pe aerodromurile britanice, ca semn al angajamentului lor în acest sens.

În aceste circumstanțe, chiar şi senatorii izolaționişti au acceptat să sprijine propunerile de creare a ceea ce avea să devină Organizația Tratatului Atlanticului de Nord, americanii fiind membri permanenți – principalul ei scop strategic fiind acordarea de ajutor nord-american pentru statele europene în caz de agresiune a Rusiei. În primii ani de existență, NATO a reflectat mai curând preocupări politice, şi nu calcule militare exacte, simbolizând transformarea istorică a tradițiilor diplomației americane, înlocuind Marea Britanie din poziția de principală putere a „flancului" vestic, dedicată menținerii echilibrului european. Din perspectiva guvernelor american şi britanic, principala sarcină a constat în legarea Statelor Unite şi Canadei de semnatarii Pactului de la Bruxelles şi extinderea promisiunii de sprijin reciproc pentru țări precum Norvegia şi Italia, care se simțeau, de

asemenea, amenințate. De fapt, în ziua semnării tratatului NATO, armata americană avea staționați doar 100.000 de soldați în Europa (în comparație cu trei milioane în 1945) şi existau doar 12 divizii – şapte franceze, două britanice, două americane, una belgiană – pe poziții care să se opună înaintării unor forțe sovietice spre vest. Chiar dacă forțele ruseşti în această perioadă nu erau în niciun caz atât de mari sau de capabile precum pretindeau vocile alarmiste din Occident, dezechilibrul dintre totalurile trupelor celor două blocuri era îngrijorător; în scurt timp, aceste temeri au fost accentuate de ideea că forțele comuniste ar fi putut trece prin câmpia germană de nord la fel de repede cum au trecut râul Yalu în timpul Războiului din Coreea. Aceasta a însemnat că, deşi strategia NATO se baza tot mai mult pe „contraatacul masiv" al bombardierelor americane cu rază lungă de acțiune pentru a răspunde unei invazii sovietice, exista hotărârea de a crea şi un număr mare de forțe armate convenționale. În consecință, toate cele trei puteri ale „flancului" occidental – Statele Unite, Canada şi Marea Britanie – şi-au asumat obligații militare permanente pe continentul european într-o măsură care i-ar fi uimit pe strategii din anii '30[898].

Alianța NATO a fost în plan militar echivalentul Planului Marshall în sfera economică; a adâncit divizarea Europei în două tabere în 1945, câteva țări rămânând neutre (Elveția, Suedia), iar Spania lui Franco şi anumite cazuri speciale (Finlanda, Austria, Iugoslavia) nu s-au situat în nicio tabără. Replica la NATO avea să apară, la momentul potrivit, sub lbrma Pactului de la Varşovia dominat de sovietici. Această divizare tot mai profundă a redus şi mai mult şansele reunificării Germaniei. În ciuda îngrijorării francezilor, la sfârşitul anilor '50 au început acumulările de forțe armate vest-germane în cadrul structurii NATO – fapt logic dacă Occidentul dorea, într-adevăr, să reducă decalajul în privința numărului de soldați[899]. Dar acest lucru a impulsionat Uniunea Sovietică să creeze o armată est-germană, deşi sub

comandă specială. Fiecare stat german fiind integrat în altă alianță militară, a devenit inevitabil ca ambele blocuri să privească cu suspiciune şi îngrijorare, ca un atac la adresa propriei securități, orice încercare germană ulterioară de a intra în neutralitate. În cazul Rusiei, această convingere a fost întărită, chiar după moartea lui Stalin, în 1953, de convingerea că nici unei țări comuniste nu trebuia să i se permită să abandoneze acest crez („Doctrina Brejnev", cum a fost numită ulterior). Până în octombrie 1953, Consiliul american de Securitate Națională acceptase în secret că statele-satelit est-europene „puteau fi eliberate doar printr-un război general sau de către ruşii înşişi". Potrivit observațiilor criptice ale lui Bartlett, „niciuna din variante nu era posibilă"[900]. Tot în 1953 o revoltă din Germania de Est fusese înăbuşită cu rapiditate. În 1956, alarmată de decizia Ungariei de a se retrage din Pactul de la Varşovia, Rusia şi-a desfăşurat din nou diviziile pe teritoriul acesteia şi i-a suprimat independența. În 1961, recunoscând înfrângerea, Hruşciov a ordonat ridicarea Zidului Berlinului pentru a opri emigrarea talentelor spre vest. În 1968, cehii au avut aceeaşi soartă ca ungurii cu 12 ani în urmă, deşi vărsarea de sânge nu a fost la fel de mare. Fiecare dintre aceste măsuri, luate de o conducere sovietică incapabilă (în ciuda propagandei oficiale) să egaleze puterea de atracție economică sau ideologică a Occidentului, a adâncit şi mai mult prăpastia dintre cele două blocuri[901].

A doua caracteristică principală a Războiului Rece, extinderea sa *laterală* constantă din Europa în restul lumii, nu a fost în niciun caz surprinzătoare. În cea mai mare parte a războiului, avusese loc o concentrare aproape obtuză a energiilor ruseşti pentru a face față amenințării germane; dar aceasta nu a însemnat că Moscova îşi abandonase interesul politic față de viitorul Turciei, al Persiei şi al Extremului Orient – aşa cum s-a dovedit în august 1945. Prin urmare, era foarte puțin probabil ca disputele Rusiei cu Occidentul pe

probleme europene să se limiteze sub aspect geografic la acest continent, mai ales întrucât principiile în cauză aveau aplicabilitate universală – autoguvernarea *versus* securitatea națională, liberalismul economic *versus* planificarea socialistă şi aşa mai departe. Mai important, războiul cauzase totuşi turbulențe sociale şi politice majore, din Balcani până în Indiile de Est; şi chiar şi în țări neinvadate direct de armate (de exemplu, India sau Egipt) mobilizarea de trupe, resurse şi *idei* dusese la schimbări profunde. Ordini sociale tradiționale fuseseră distruse, regimuri coloniale fuseseră discreditate, crescuse numărul partidelor naționaliste aflate în ilegalitate şi se dezvoltaseră mişcările de rezistență, angajându-se să obțină nu doar victoria militară, ci şi transformarea politică[902]. Cu alte cuvinte, exista un grad ridicat de turbulență politică în lume în 1945, care putea fi o amenințare pentru marile puteri dornice să reinstituie cât mai curând stabilitatea de pe timp de pace; dar aceasta putea fi şi o ocazie pentru superputeri, pătrunse de doctrinele lor universaliste, de a urmări să obțină sprijinul valurilor de popoare care se ridicau din ruinele ordinii mondiale distruse. În timpul războiului, Aliații acordaseră ajutor tuturor tipurilor de mişcări de rezistență care luptau împotriva ocupanților germani şi japonezi şi era firesc ca aceste grupuri să spere că vor continua să primească sprijin după 1945, în timp ce se luptau pentru putere. Faptul că unele dintre aceste grupuri partizane erau comuniste, iar altele anticomuniste înverşunate a complicat situația decidenților de la Moscova şi de la Washington, care erau nevoiți să separe aceste dispute regionale de preocupările lor globale. Grecia şi Iugoslavia demonstraseră deja cum o dispută internă, locală putea dobândi cu rapiditate o semnificație internațională.

Prima dispută dintre Rusia şi Occident în afara Europei a fost în mare parte o moştenire a acestui tip de aranjamente *ad hoc* din timpul războiului; în perioada 1941–1943, Iranul

trecuse sub protecție militară tripartită pentru a se asigura rămânerea sa în tabăra Aliaților, dar şi pentru a se asigura că niciunul dintre Aliați nu câştiga o influență economică exagerată asupra regimului de la Teheran[903]. La începutul anului 1946, când Moscova nu şi-a retras garnizoana, părând, în schimb, să încurajeze mişcările procomuniste, separatiste din nord, obiecțiile tradiționale ale britanicilor față de influența exagerată a Rusiei în această regiune s-au intensificat, apoi au trecut în plan secund din cauza protestelor vehemente ale administrației Truman. Retragerea trupelor ruseşti, urmată la scurt timp de desființarea provinciilor din nord şi a Partidului Tudeh (comunist) cu ajutorul armatei iraniene i-au satisfăcut pe americani, credința lui Truman în eficiența „discuțiilor convingătoare" cu sovieticii confirmându-se la Washington. Potrivit lui Ulam, această situație a demonstrat „semnificația îngrădirii înainte ca doctrina să fie formulată, de fapt"[904], şi i-a pregătit din punct de vedere psihologic pe oficialii de la Washington să reacționeze într-un mod similar la ştirea privind activitățile ruşilor din alte zone. Astfel, războiul civil continuu din Grecia, presiunile exercitate de Moscova asupra turcilor pentru a face concesii în cazul Strâmtorii Dardanele şi în regiunea de frontieră Kars, precum şi declarația guvernului britanic din 1947 că nu îşi mai poate menține garanțiile pentru aceste două națiuni au declanşat o reacție publică americană (prin „Doctrina Truman") existentă deja într-o formă incipientă. La începutul lunii aprilie 1946, Departamentul de Stat făcea declarații despre necesitatea de a oferi sprijin „Regatului Unit şi *comunicațiilor* din Commonwealthul britanic". Acceptarea tot mai largă a acestor opinii şi modul în care Washingtonul începea să facă legături între diferitele crize de-a lungul „flancului nordic" al țărilor ce blocau extinderea Rusiei în estul Mediteranei şi în Orientul Mijlociu indică rapiditatea cu care curentele idealiste din politica externă americană erau completate,

dacă nu chiar înlocuite complet de calcule geopolitice.

Puterile occidentale au privit schimbările care aveau loc în Extremul Orient din perspectiva acestei percepții a avansării *globale* a comunismului. În cazul olandezilor, care aveau să fie izgoniți în scurt timp din „Indiile de Est" de mişcarea naționalistă cu bază largă a lui Sukarno, sau în cazul francezilor, implicați imediat într-un conflict armat cu Vietminhul lui Ho Şi Mân, sau al britanicilor, care au intrat la scurt timp într-o luptă de contrainsurgență în Malaya, se poate ca reacția lor ca vechi puteri coloniale să fi fost aceeaşi chiar dacă nu ar fi existat niciun comunist la est de Suez[905]. (în acelaşi timp, la sfârşitul anilor '40 s-a dovedit util să se afirme că insurgenții primesc ordine de la Moscova, pentru a câştiga compasiunea Washingtonului şi, în cazul Franței, ajutor militar american.) Dar şocul Statelor Unite constând în „pierderea" Chinei a fost şi mai puternic decât aceste provocări de la sud. De pe vremea misionarilor americani din secolul al XIX-lea, Statele Unite investiseră capital cultural şi psihologic (mai puțin financiar) semnificativ în aceste teritorii vaste şi populate; iar dimensiunile acestui ajutor fuseseră exagerate în presa guvernului lui Chiang Kai-shek în timpul războiului. Într-un sens mai mult decât religios, Statele Unite considerau că au o „misiune" în China[906]. Şi, cu toate că specialiştii din cadrul Departamentului de Stat şi din armată deveneau tot mai conştienți de corupția şi ineficiența Kuomintangului, opinia publică nu împărtăşea percepțiile lor, mai ales susținătorii dreptei republicane, care, la sfârşitul anilor '40, începuse deja să privească politica mondială tot mai mult în alb şi negru.

Turbulențele şi incertitudinile politice din întregul Orient în aceşti ani au pus de mai multe ori Washingtonul în fața unor dileme. Pe de o parte, republica americană nu putea avea o imagine de susținător al regimurilor corupte din Lumea a Treia sau al imperiilor coloniale în ruină. Pe de altă parte, SUA nu doreau ca „forțele revoluționare" să se extindă

mai mult, întrucât acest lucru (se afirma) ar fi sporit influența Moscovei. A fost njjor ca britanicii să fie încurajați să se retragă din India în 1947, întrucât acest lucru a presupus, pur şi simplu, trecerea la un regim democratic parlamentar condus de Nehru. Acelaşi lucru s-a putut realiza prin exercitarea unor presiuni asupra olandezilor pentru a părăsi Indonezia până în 1949, chiar dacă Washingtonul era îngrijorat în continuare de creşterea insurgenței comuniste – aşa cum s-a întâmplat în Filipine (dată fiind câştigarea independenței în 1946). Dar, în alte zone, „oscilarea" era mai vizibilă. În loc să continue promovarea ideilor mai vechi privind transformarea socială completă şi demilitarizarea societății japoneze, de exemplu, strategii de la Washington s-au orientat constant spre idei referitoare la reconstrucția economiei japoneze cu ajutorul firmelor gigant (*zaibatsu)*, şi chiar spre încurajarea creării unor forțe armate japoneze – parțial pentru a uşura povara economică şi militară a Statelor Unite şi parțial pentru a se asigura că Japonia va fi un bastion anticomunist în Asia[907].

Poziția Washingtonului a devenit mai dură până în 1950 din cauza a doi factori. Primul a constat în intensificarea atacurilor la adresa politicilor de „îngrădire" mai flexibile ale lui Truman şi Acheson, nu doar din partea criticilor republicani şi a lui J. McCarthy, numit „Spaima comuniştilor" şi aflat într-o ascensiune rapidă, ci şi din partea unor „duri" nou-veniți în administrație, precum Louis Johnson, John Foster Dulles, Dean Rusk şi Paul Nitze – care l-au forțat pe Truman să acționeze mai ferm pentru a-şi proteja baza politică internă. Al doilea factor a constat în atacurile nord-coreene dincolo de paralela 38 în iunie 1950, interpretate imediat de Statele Unite drept o parte dintr-un plan de agresiune mai amplu orchestrat de Moscova. Cumulați, aceşti doi factori au oferit un avantaj forțelor de la Washington care doreau ca o politică mai activă şi chiar mai războinică să oprească dezintegrarea. „Pierdem Asia cu

repeziciune", scria influentul jurnalist Stewart Alsop, făcând trimitere la imaginea familiară a unui joc de bowling cu zece popice. Kremlinul era jucătorul ambițios, care lovea tare.

> Popicul principal era China. Deja a căzut. Cele două popice din rândul al doilea suni Birmania şi Indochina. În cazul în care cad, cele trei popice din rândul al treilea, Thailanda, Malaya şi Indonezia, vor cădea şi ele, cu siguranță. Şi, dacă tot restul Asiei cade, atunci cu siguranță că magnetismul psihologic, politic şi economic rezultat va atrage după el cele patru popice din rândul al patrulea, India, Pakistanul, Japonia şi Filipine[908].

Această schimbare de atitudine a avut consecințe asupra politicii americane în toată Asia de Est: Manifestarea vădită a acestui fapt a fost creşterea rapidă a sprijinului militar pentru Coreea de Sud – un regim neagreat şi represiv, care trebuie să îşi asume o parte din vină pentru conflict, dar care, la momentul respectiv, era considerat o victimă nevinovată. Sprijinul aerian şi maritim american oferit într-o primă etapă a fost suplimentat la scurt timp de divizii ale armatei şi marinei, fapt care i-a permis lui MacArthur să îşi lanseze contraatacul impresionant (Incheon) până când avansul spre nord al forțelor Națiunilor Unite a provocat intervenția Chinei, în octombrie/noiembrie 1950. Neprimind aprobare pentru utilizarea bombelor atomice, americanii au fost forțați să desfăşoare o campanie amintind de războiul din tranşee dintre 1914 şi 1918[909]. Până s-a ajuns la acordul de încetare a focului, în iunie 1953, Statele Unite cheltuiseră aproximativ 50 de miliarde de dolari pentru a purta acest război, trimiseseră peste două milioane de soldați în zona de război, dintre care au pierdut peste 54.000. Deşi îngrădiseră Coreea de Nord, Statele Unite şi-au creat un angajament militar de durată şi substanțial față de Coreea de Sud, din care avea să fie dificil, dacă nu chiar imposibil, să se retragă.

Aceste lupte au dus şi la modificări semnificative ale politicii americane din alte regiuni ale Asiei. Până în 1949, mulți oficiali din administrația Truman renunțaseră

dezgustați să îl mai sprijine pe Chiang Kai-shek, priveau cu dispreț „rămăşiţa" de guvern din Taiwan şi analizau ideea de a-i urma pe britanici în recunoaşterea regimului comunist al lui Mao. Totuşi, după încă un an, Taiwanul era sprijinit şi protejat de flota americană, iar China era considerată un inamic aprig, împotriva căruia (cel puțin în opinia lui MacArthur) avea să fie necesară utilizarea armelor atomice pentru a-i contracara agresiunile, în Indonezia, atât de importantă pentru materiile ei prime şi rezervele de alimente, noul guvern avea să primească ajutor pentru a lupta cu insurgenții comunişti; în Malaya britanicii aveau să fie încurajați să facă acelaşi lucru; iar în Indochina, în timp ce făceau presiuni asupra francezilor pentru a stabili o formă de guvernare mai reprezentativă, Statele Unite erau gata să acorde arme şi bani pentru lupta cu Viet Minhul[910]. Întrucât nu mai erau convinse că atracția morală şi culturală a civilizației americane era suficientă pentru a împiedica răspândirea comunismului, Statele Unite au recurs gradual la garanții militare-teritoriale, mai ales după ce Dulles a devenit secretar de stat[911]. Până în august 1951, se semnase un tratat prin care se reafirmau drepturile Statelor Unite de a instala baze aeriene şi navale în Filipine şi angajamentele de a apăra aceste insule. Peste câteva zile, Washingtonul a semnat tratatul de securitate tripartit cu Australia şi Noua Zeelandă. După o săptămână, s-a încheiat în cele din urmă tratatul de pace cu Japonia, punând capăt din punct de vedere juridic războiului din Pacific şi redând suveranitatea deplină statului japonez – dar, în aceeaşi zi, s-a semnat un pact de securitate, prin care forțe americane rămâneau atât în arhipelagul japonez, cât şi în Okinawa. Politica Washingtonului lață de China comunistă a rămas mereu ostilă, iar față de Taiwan tot mai favorabilă, chiar şi în privința unor avamposturi minore precum Quemoy şi Matsu.

Al treilea element major în Războiul Rece a fost accelerarea cursei înarmărilor între cele două blocuri, pe lângă crearea

unor alianțe militare de susținere. În termenii sumelor cheltuite, tendința nu a fost în niciun caz aceeaşi, aşa cum arată tabelul 37.

Tabelul 37. *Cheltuielile pentru apărare ale puterilor, 1948–1970*[912] *(miliarde de dolari)*

Data	SUA	URSS	Germania de Vest	Franța	Marea Britanie	Italia	Japonia	China
1948	10,9	13,1		0,9	3,4	0,4		
1949	13,5	13,4		1,2	3,1	0,5		2,0
1950	14,5	15,5		1,4	2,3	0,5		2,5
1951	33,3	20,1		2,1	3,2	0,7		3,0
1952	47,8	21,9		3,0	4,3	0,8		2,7
1953	49,6	25,5		3,4	4,5	0,7	0,3	2,5
1954	42,7	28,0		3,6	4,4	0,8	0,4	2,5
1955	40,5	29,5	1,7	2,9	4,3	0,8	0,4	2,5
1956	41,7	26,7	1,7	3,6	4,5	0,9	0,4	5,5
1957	44,5	27,6	2,1	3,6	4,3	0,9	0,4	6,2
1958	45,5	30,2	1,2	3,6	4,4	1,0	0,4	5,8
1959	46,6	34,4	2,6	3,6	4,4	1,0	0,4	6,6
1960	45,3	36,9	2,9	3,8	4,6	1,1	0,4	6,7
1961	47,8	43,6	3,1	4,1	4,7	1,2	0,4	7,9
1962	52,3	49,9	4,3	4,5	5,0	1,3	0,5	9,3
1963	52,2	54,7	4,9	4,6	5,2	1,6	0,4	10,6
1964	51,2	48,7	4,9	4,9	5,5	1,7	0,6	12,8
1965	51,8	62,3	5,0	5,1	5,8	1,9	0,8	13,7
1966	67,5	69,7	5,0	5,4	6,0	2,1	0,9	15,9
1967	75,4	80,9	5,3	5,8	6,3	2,2	1,0	16,3
1968	80,7	85,4	4,8	5,8	5,6	2,2	1,1	17,8
1969	81,4	89,8	5,3	5,7	5,4	2,2	1,3	20,2
1970	77,8	72,0	6,1	5,9	5,8	2,4	1,3	23,7

Creşterea masivă a cheltuielilor americane pentru apărare timp de câțiva ani după 1950 a reflectat în mod clar costurile Războiului din Coreea *şi* convingerea Washingtonului că era necesar să se reînarmeze într-o lume amenințătoare; după 1953, declinul a marcat încercarea lui Eisenhower de a

controla „complexul militaro-industrial” înainte de a prejudicia atât societatea, cât şi economia; creşterile din 1961–1962 au reflectat criza Zidului Berlinului şi criza rachetelor din Cuba; iar saltul de după 1965 a demonstrat implicarea americană tot mai mare în Asia de Sud-Est[913]. Chiar dacă cifrele sovietice sunt simple estimări şi politicile Moscovei erau un mister, este corect, probabil, să deducem despre majorarea cheltuielilor din 1950–1955 că a fost cauzată de preocuparea că războiul cu Occidentul avea să însemne atacuri aeriene devastatoare asupra teritoriului sovietic, dacă numărul avioanelor şi rachetelor ruseşti nu creştea considerabil; reducerile din 1955–1957 reflectă diplomaţia dezgheţului a lui Hruşciov şi eforturile de a elibera fonduri pentru bunurile de consum; iar acumulările masive de după 1959–1960 dezvăluie înrăutăţirea relaţiilor cu Occidentul, umilirea după criza din Cuba şi hotărârea de a fi o forţă la nivelul tuturor serviciilor militare[914]. Acumulările mai modeste ale Chinei comuniste au reflectat în aceeaşi măsură propria creştere economică şi toate celelalte evenimente, dar creşterile cheltuielilor pentru apărare din anii ’60 sugerează că Beijingul era dispus să îşi asume riscul unei rupturi cu Moscova. În ceea ce priveşte statele occidentale europene, cifrele din tabelul 37 arată că Marea Britanie şi Franţa şi-au crescut semnificativ cheltuielile pentru apărare în timpul Războiului din Coreea, iar cheltuielile Franţei au mai crescut până în 1954 din cauza implicării ei în Indochina; dar, după 1954, aceste puteri şi Germania de Vest, Italia şi Japonia au avut cheltuieli mai modeste pentru apărare (şi chiar o scădere a lor). În afară de creşterea cheltuielilor Chinei – şi aceste date sunt inexacte, de asemenea – tiparul cheltuielilor pentru înarmare din anii ’50 şi ’60 încă dă impresia unei lumi bipolare.

Probabil că mai semnificativă decât datele în sine a fost multitudinea de niveluri şi aspecte ale cursei înarmărilor. Chiar dacă au fost şocate de faptul că URSS a reuşit să

producă propria bombă atomică în 1949, SUA considerau că, în cazul unui conflict nuclear, puteau produce mai multe pagube acesteia decât invers. În acelaşi timp, aşa cum se formulează în NSC-68 (Memorandumul 68 al Consiliului de Securitate Naţională, din ianuarie 1950) pe un ton puternic ideologic, era imperativ „ca puterea noastră şi a aliaţilor noştri în aer, la sol şi pe mare să crească, cât mai repede posibil, astfel încât să nu mai depindem atât de mult din punct de vedere militar de armele atomice”[915]. De fapt, între 1950 şi 1953, numărul forţelor terestre americane s-a triplat şi, deşi aceasta se datora în mare parte recrutărilor pentru Războiul din Coreea, exista şi hotărârea de a transforma NATO dintr-un set de obligaţii militare generale într-o alianţă *concretă* – pentru a împiedica o invazie sovietică în Europa de Vest, de care strategii americani şi britanici se temeau în aceeaşi măsură în momentul respectiv[916]. Chiar dacă nu existau şanse reale de a se crea totalul iluzoriu de 90 de divizii Aliate, potrivit prevederilor Acordului de la Lisabona din 1952, s-a înregistrat o creştere semnificativă a angajamentelor militare faţă de Europa – de la una la cinci divizii americane până în 1953, Marea Britanie acceptând să staţioneze patru divizii în Germania, astfel realizându-se un echilibru rezonabil până la mijlocul anilor ’50, când armata Germaniei de Vest s-a extins pentru a compensa reducerile efectuate atunci de Londra şi Paris. În plus, au crescut considerabil cheltuielile Aliaţilor pentru forţele aeriene, astfel că, până în 1953, NATO beneficia de un număr de 5200 de avioane. Deşi există mult mai puţine informaţii despre dezvoltarea armatei de uscat şi a forţei aeriene sovietice în aceşti ani, este clar că Jukov a demarat o reorganizare semnificativă după moartea lui Stalin – a renunţat la masele de irupe nepregătite corespunzător, a alcătuit unităţi mult mai puternice, mobile şi compacte, înlocuind artileria cu rachete şi, pe scurt, oferindu-le o capacitate de acţiune ofensivă mai bună decât deţinuseră în 1950–1951, când

Occidentul se temuse cel mai mult de un atac. În acelaşi timp, este clar că şi Rusia orienta cea mai mare parte din aceste creşteri bugetare spre puterea aeriană defensivă şi ofensivă[917].

Un al doilea aspect, relativ nou, al cursei înarmărilor dintre Est şi Vest a fost puterea maritimă, chiar dacă şi aceasta a avut un tipar neregulat. Marina americană încheiase glorios războiul din Pacific, datorită prestaţiei impresionante a echipajelor de pe portavioanele rapide şi a flotei de submarine; şi Royal Navy considera că dusese un „război reuşit", cu lupte mult mai decisive decât remizele dintre anii 1914 şi 1918[918]. Dar apariţia bombelor nucleare (mai ales în testele din insulele Bikini în care s-au folosit ca ţinte diverse nave de război) transportate de bombardiere sau rachete strategice cu rază lungă de acţiune părea să umbrească viitorul instrumentelor tradiţionale ale războiului naval şi chiar al portavionului. Din cauza reducerii cheltuielilor pentru apărare după 1945 şi a „raţionalizării" celor două servicii distincte într-un singur Minister unificat al Apărării, ambele marine au fost supuse unor presiuni considerabile. Au fost salvate, cel puţin într-o anumită măsură, de Războiul din Coreea, în care au avut loc din nou debarcări, atacuri aeriene de pe portavioane şi exploatarea abilă a puterii aeriene occidentale. De asemenea, Marina americană a primit o clasă nouă de transportoare mari având bombardiere de atac echipate cu arme nucleare şi, până la sfârşitul anilor '50, submarine nucleare capabile să lanseze rachete balistice cu rază lungă de acţiune. Britanicii, care nu şi-au permis portavioane moderne, şi-au menţinut portavioanele de „comando" pentru ceea ce a purtat denumirea de conflict de intensitate scăzută şi, asemenea francezilor, au făcut eforturi ca să creeze un factor de descurajare sub forma submarinelor. Dacă, până în 1965, toate marinele occidentale cuprindeau mai puţine nave şi trupe decât în 1945, forţa lor era mai mare în mod cert[919].

Dar cel mai mare stimulent pentru continuarea cheltuielilor pentru dezvoltarea acestor marine a fost extinderea flotei sovietice. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, marina rusească a avut puține realizări, în ciuda numărului mare de submarine, şi cea mai mare parte a personalului ei luptase pe uscat (sau asistase armata la traversarea râurilor). După 1945, Stalin a permis construirea mult mai multor submarine, după modele germane avansate, probabil pentru a fi utilizate pentru un rol de apărare de coastă pe o suprafață extinsă; dar a favorizat şi crearea unei marine de suprafață mai mari, incluzând nave de război şi portavioane. Acest plan ambițios a fost oprit brusc de Hruşciov, care nu a văzut rostul construirii unor nave de război mari şi costisitoare în era rachetelor nucleare; în acest sens, perspectiva lui era similară cu cea a multor politicieni a mareşali ai forțelor aeriene din Occident. Probabil că la schimbarea acestei asumpții a contribuit recurgerea repetată la puterea maritimă de suprafață de către posibilii inamici ai Rusiei – atacul de pe mare anglo-francez asupra Suezului în 1956, debarcarea forțelor americane în Liban în 1958 (astfel contrabalansând forța siriană sprijinită de ruşi) şi, mai ales, acel *cordon sanitaire* creat de navele de război americane în jurul Tubei în timpul confruntării tensionate provocate de criza rachetelor din 1962. Lecția învățată de Kremlin (grăbită de influentul amiral Gorşkov) în urma acestor incidente a fost că, până când Rusia nu deținea, la rândul ei, o marină puternică, avea să fie dezavantajată considerabil în privința mizei puterii mondiale – concluzie întărită de trecerea rapidă a Marinei americane la submarinele echipate cu rachete Polaris la începutul anilor ’60. În consecință, s-a mărit considerabil numărul tuturor claselor de nave din Marina Roşie – crucişătoare, distrugătoare, toate tipurile de submarine, portavioane hibride – *şi* au fost desfăşurate în număr mai mare peste mări, contestând supremația maritimă occidentală, de pildă, în Marea Mediterană şi

Oceanul Indian, la o scară pe care Stalin nu o încercase niciodată[920].

Totuşi, această formă de provocare putea fi privită în termeni tradiționali, aşa cum se conchide în comparațiile făcute de observatori între acumularea de forțe a amiralului Gorşkov şi cea a lui Tirpitz cu patru decenii mai înainte; şi, chiar dacă Uniunea Sovietică părea să se fi angajat într-o nouă „cursă maritimă", avea nevoie de zeci de ani (dacă acest lucru era posibil) pentru a ajunge să se compare cu echipajele de pe portavioanele costisitoare ale Marinei americane. Aspectul cu adevărat *revoluționar* al cursei înarmărilor de după 1945 se înregistra în altă parte, în sfera armelor atomice şi a rachetelor cu rază lungă de acțiune necesare pentru lansarea lor. În ciuda dezastrului cauzat la Hiroshima şi Nagasaki, numărul celor care vedeau în armele atomice „doar un altfel de bombă", şi nu un punct de cotitură în istoria capacității de distrugere a omului a rămas mare. Mai mult, după eşecul Planului Baruch din 1946 de a internaționaliza descoperirile din domeniul puterii atomice, a existat ideea liniştitoare că Statele Unite deținеau monopolul nuclear şi că bombardierele din Strategic Air Command compensau (şi descurajau) superioritatea considerabilă a sovieticilor în privința forțelor terestre[921]; mai ales statele din vestul Europei au acceptat că o invazie militară rusă avea să primească drept replică bombardamente aeriene americane (şi, mai târziu, britanice) cu arme nucleare.

Inovațiile tehnologice şi mai ales progresele sovietice au schimbat situația. Testarea cu succes de către Rusia a unui dispozitiv atomic în 1949 (cu mult timp înainte de majoritatea estimărilor occidentale) a eliminat monopolul american. Mai alarmantă era construirea bombardierelor ruseşti cu rază lungă de acțiune, mai ales a celor de tip Bison, despre care, până la mijlocul anilor '50, se presupunea nu doar că erau capabile să ajungă pe teritoriul Statelor Unite, ci şi că (în mod eronat) erau în număr atât de

mare, încât exista un „decalaj al bombardierelor". În timp ce controversa rezultată semnifica atât dificultatea de a obține dovezi concrete cu privire la capacitățile ruseşti, cât şi tendința US Air Force de a exagera[922], aveau să treacă doar câțiva ani, de fapt, până la încheierea erei invulnerabilității americane. În 1949, Washington acceptase producerea unei noi „super"-bombe (bomba cu hidrogen) având o capacitate de distrugere cu mult mai mare. Din nou, aceasta a părut că le-a acordat Statelor Unite un avantaj decisiv, iar până la mijlocul anilor '50 a existat, atât în discursurile surprinzătoare ale lui Foster Dulles, cât şi în planurile Air Force, promisiunea unor „represalii masive" față de Rusia sau China în cazul unui nou război[923]. Deşi această doctrină în sine a generat nelinişti semnificative mai ales în rândurile administrației Truman şi administrației Eisenhower – ducând la acumularea de forțe convenționale şi arme nucleare tactice (pentru teatrul de operațiuni), ca alternative la declanşarea Armaghedonului –, lovitura de grație pentru această strategie a venit din partea ruşilor. În 1953, şi Rusia a testat o bombă cu hidrogen, la doar nouă luni după testul americanilor. Mai mult, guvernul sovietic alocase resurse considerabile pentru exploatarea tehnologiei rachetelor germane din timpul războiului. Până în 1955, URSS producea în masă un tip de rachetă balistică cu rază medie de acțiune (SS-3); până în 1957, lansase o rachetă balistică intercontinentală la o distanță de peste opt mii de kilometri, utilizând acelaşi propulsor de rachetă care lansase în cosmos *Sputnik*, primul satelit artificial al Pământului, în luna octombrie a aceluiaşi an.

Şocate de aceste progrese ale ruşilor şi de implicația că atât oraşele mari, cât şi forțele aeriene americane ar putea fi vulnerabile ia un atac sovietic brusc, SUA au orientat resurse considerabile spre producția de rachete balistice intercontinentale pentru a elimina ceea ce a fost denumit, în mod previzibil, „decalajul rachetelor"[924]. Dar cursa

înarmărilor nucleare nu s-a limitat la aceste sisteme. Începând cu 1960, fiecare tabără îşi dezvolta în ritm alert capacitatea de a lansa rachete balistice de pe submarine; şi, până în acel an, fuseseră construite o diversitate de arme nucleare tactice şi rachete cu rază scurtă de acțiune. Toate acestea au fost însoțite de tensiunile dintre strategi şi analiştii civili din *think tank*-uri cu privire la controlarea etapelor diferite ale escaladării strategiei devenite acum „a reacției flexibile". Indiferent cât de clare erau soluțiile propuse, niciuna nu a reuşit să elimine problema legată de faptul că avea să fie dificil, dacă nu chiar imposibil, ca armele nucleare să fie integrate în modul tradițional de desfăşurare a luptei convenționale (de exemplu, s-a conştientizat faptul că focoasele nucleare de pe armele tactice ar fi aruncat în aer cea mai mare parte a Germaniei). Totuşi, dacă s-ar fi recurs la lansarea bombelor cu hidrogen de mare putere asupra teritoriului rusesc şi american, numărul victimelor şi pagubelor de ambele părți ar fi fost fără precedent. Blocate în ceea ce Churchill a numit un echilibru al terorii şi incapabile să îşi dezinventeze armele de distrugere în masă, Washingtonul şi Moscova au investit tot mai multe resurse în tehnologia războiului nuclear[925]. Şi, cu toate că atât Marea Britanie, cât şi Franța demarau proiecte individuale de creare a unor bombe atomice şi a unor vectori, în anii '50, se părea – după toate standardele contemporane privind aeronavele, rachetele şi bombele nucleare – că doar superputerile contau şi în acest domeniu.

Ultimele elemente importante ale acestei rivalități au fost crearea de către ambele tabere a unor alianțe la nivel mondial şi concurența în a găsi parteneri noi – sau, cel puțin, a împiedica țări din Lumea a Treia să se alăture celeilalte tabere. În primii ani, aceasta a fost o activitate în principal americană, decurgând din poziția avantajoasă a Statelor Unite în 1945, din faptul că deja aveau multe garnizoane şi baze aeriene în afara emisferei vestice, precum şi din acela, la

fel de important, că existau atât de multe țări care urmăreau să obțină sprijinul economic şi, uneori, militar al Washingtonului. Prin contrast, era necesar ca URSS să se reconstruiască, principala preocupare externă fiind stabilizarea granițelor în termeni favorabili Moscovei, dar ea nu deținea instrumentele economice sau militare necesare pentru a-şi proiecta puterea la distanțe mari. În ciuda achizițiilor teritoriale din zona Balticii, din nordul Finlandei şi din Extremul Orient, Rusia încă era, relativ, o superputere fără acces la mare. Mai mult, acum pare să fie clar că perspectiva lui Stalin asupra lumii era excesiv de prudentă şi suspicioasă – mai ales în privința Occidentului, de care se temea că nu va tolera victorii directe ale comunismului (de exemplu, în Grecia, în 1947), şi în privința liderilor comuniști precum Tito şi Mao, care nu erau „marionete sovietice”[926]. Crearea Cominformului în 1947 şi propaganda puternică privind sprijinirea revoluționarilor în afara țării conțineau ecouri din anii ’30 (şi, mai mult, din perioada dintre anii 1918 şi 1921); dar, de fapt, se pare că Moscova a evitat angajamente externe în această perioadă.

Totuşi, aşa cum am precizat mai sus, la Washington se considera că se pune în practică un plan general prin care se urmărea dominația comunistă, pas cu pas, fiind necesar ca acesta să fie „îngrădit”. Garanțiile oferite Greciei şi Turciei în 1947 au fost primul semn al acestei schimbări de orientare, iar tratatul NATO din 1949 a fost exemplul cel mai spectaculos. Acceptarea unor noi membri în NATO în anii ’50 a însemnat că Statele Unite s-au angajat să „apere cea mai mare parte din Europa şi chiar regiuni din Orientul Apropiat – de la Spitzbergen la Zidul Berlinului şi frontierele asiatice ale Turciei”[927]. Dar acesta a fost doar începutul supraextinderii americane. Pactul de la Rio şi aranjamentul special cu Canada au însemnat că SUA erau responsabile cu apărarea întregii emisfere vestice. Tratatul ANZUS a creat obligații în Pacificul de Sud-Vest. Confruntările din Asia de

Est de la începutul anilor ’50 duseseră la semnarea unor tratate bilaterale, prin care Statele Unite se angajau să ajute unele țări aflate pe coasta Pacificului – Japonia, Coreea de Sud şi Taiwanul, precum şi Filipine. În 1954, acestea s-au consolidat prin stabilirea SEATO (Organizația Tratatului Asiei de Sud-Est), prin care Statele Unite se alăturau Marii Britanii, Franței, Australiei, Noii Zeelande, Filipinelor, Pakistanului şi Thailandei prin promisiunea de sprijin reciproc pentru împiedicarea agresiunilor în regiune. În Orientul Mijlociu, SUA au fost sponsorul principal al altei grupări regionale, Pactul de la Bagdad din 1955 (ulterior, Organizația Tratatului Central sau CENTO), prin care Marea Britanie, Turcia, Irakul, Iranul şi Pakistanul se împotriveau subversiunilor şi atacurilor. În alte zone din Orientul Mijlociu, Statele Unite dezvoltaseră sau aveau să dezvolte acorduri speciale cu Israelul, Regatul Arabiei Saudite şi Iordania, fie datorită legăturilor puternice ale evreilor americani, fie ca o consecință a „Doctrinei Eisenhower” din 1957, prin care se oferea ajutor american statelor arabe. La începutul anului 1970, un observator nota:

> Statele Unite au avut peste 1.000.000 de soldați în 30 de țări, au fost membru în patru alianțe de apărare regională şi participante active într-o a cincea, au încheiat tratate privind apărarea reciprocă cu 42 de națiuni, au fost membre în 53 de organizații internaționale şi au acordat ajutor militar sau economic pentru aproape 100 de națiuni din întreaga lume[928].

Aceasta era o serie de angajamente care l-ar fi intimidat pe Ludovic al XIV-lea sau pe Palmerston. Totuşi, într-o lume care părea că devine din ce în ce mai mică şi în care fiecare tabără părea să depindă de alta, aceste angajamente etapizate aveau o logică proprie. Unde, într-un sistem bipolar, ar fi putut Washingtonul să tragă linia – mai ales după ce s-a afirmat că precizarea administrației americane potrivit căreia Coreea *nu* era vitală a însemnat o invitație

pentru atacul comunist declanşat un an mai târziu[929]? „Această planetă a devenit foarte mică", a afirmat Dean Rusk în mai 1965. „Trebuie să ne preocupe tot ceea ce înseamnă ea – toată întinderea, apele, atmosfera şi spaţiul cosmic înconjurător"[930].

Dacă proiectarea puterii şi influenţei sovietice în afara graniţelor a fost considerabil mai redusă, în anii de după moartea lui Stalin au avut loc progrese notabile. Este clar că Hruşciov a dorit ca Uniunea Sovietică să fie admirată, chiar iubită, şi nu temută; de asemenea, a dorit să redirecţioneze resurse de la armată spre investiţii în agricultură şi bunuri de consum. Ideile generale ale politicii lui externe reflectau speranţa într-un „dezgheţ" al Războiului Rece. Ignorându-l pe Molotov, a retras trupele sovietice din Austria; a redat Finlandei baza navală Porkkala şi Chinei Port Arthur; şi a îmbunătăţit relaţiile cu Iugoslavia, afirmând că existau „căi diferite spre socialism" (poziţie care i-a deranjat atât pe mulţi dintre colegii lui din conducere, cât şi pe Mao Zedong). Chiar dacă în 1955 s-a creat formal Pactul de la Varşovia, Hruşciov era dispus să iniţieze relaţii diplomatice cu Bonnul. De asemenea, dorea să îmbunătăţească relaţiile cu Statele Unite, deşi comportamentul lui schimbător şi neîncrederea cronică cu care Washingtonul interpreta toate mişcările Rusiei făceau ca destinderea reală să fie imposibilă. În acelaşi an, Hruşciov a călătorit în India, Birmania şi Afganistan. Pe viitor, Uniunea Sovietică avea să privească cu seriozitate Lumea a Treia, într-o perioadă în care tot mai multe state afro-asiatice îşi câştigau independenţa[931].

Aceste evenimente nu alcătuiau în niciun caz tranziţia completă sau lină preferată de debordantul Hruşciov. În aprilie 1956, Cominformul, instrumentul controlului stalinist, fusese dizolvat. Două luni mai târziu, a fost necesar ca revolta ungară – o „cale distinctă" care se îndepărta de socialism – să fie înăbuşită prin metode staliniste. Disputele cu China s-au înmulţit şi, aşa cum vom discuta mai jos, au

generat o ruptură în lumea comunistă. Destinderea s-a blocat în incidentul U-2 (1960), criza Zidului Berlinului (1961) şi confruntarea cu Statele Unite în privinţa rachetelor sovietice din Cuba (1962). Totuşi, niciunul dintre aceste evenimente nu a putut inversa orientarea rusă spre politica mondială; simpla stabilire a unor relaţii diplomatice cu noi state în formare şi contactele cu reprezentanţii lor în cadrul Organizaţiei Naţiunilor Unite au făcut ca multiplicarea numărului legăturilor sovietice cu exteriorul să fie inevitabilă. În plus, Hruşciov, nerăbdător sa demonstreze superioritatea inerentă a sistemului sovietic faţă de capitalism, avea să îşi caute prieteni noi în străinătate; după 1964, succesorii lui mai pragmatici au fost preocupaţi să distrugă cordonul american creat în jurul Uniunii Sovietice *şi* să contracareze influenţa chineză. Mai mult, numeroase ţări din Lumea a Treia erau dornice să scape de ceea ce numeau „neocolonialism" şi să instituie o economie planificată, şi nu una de tip *laissez-faire* – preferinţă care, de obicei, ducea la stoparea ajutorului occidental. Toate acestea au dat politicii externe ruse un „impuls spre exterior" distinct.

Acest impuls a demarat ferm în decembrie 1953, prin semnarea unui acord comercial cu India (care a coincis, printr-un aranjament abil, cu vizita vicepreşedintelui Nixon la New Delhi), urmat de oferta din 1955 de a construi combinatul siderurgic de la Bhilai, apoi de un ajutor militar considerabil; aceasta a marcat o legătură cu cea mai importantă putere din Lumea a Treia, i-a iritat în acelaşi timp pe americani şi pe chinezi şi a pedepsit Pakistanul pentru că era membru al Pactului de la Baghdad. Aproape concomitent, în 1955–1956, URSS şi Cehoslovacia au început să acorde ajutor Egiptului, înlocuind Washingtonul în finanţarea barajului de la Aswan. De asemenea, împrumuturile sovietice au orientat spre Irak, Afganistan şi Yemenul de Nord. Moscova a încurajat şi state cu caracter antiimperialist pronunţat din Africa precum Ghana, Mali şi Guineea. În

1960, marele succes al Uniunii Sovietice s-a înregistrat în America Latină, când s-a semnat primul acord comercial cu Cuba condusă de Castro, intrând deja în conflict cu Statele Unite, iritate. Toate acestea au stabilit un tipar neafectat de căderea lui Hruşciov. Ducând o campanie de propagandă vehementă împotriva imperialismului, URSS a oferit în mod firesc „tratate de prietenie", credite comerciale, consilieri militari şi aşa mai departe" fiecărei naţiuni decolonizate de curând. De asemenea, în Orientul Mijlociu, Rusia a putut profita de pe urma sprijinului acordat de SUA Israelului (de unde, de exemplu, sprijinul în creştere al Moscovei pentru Siria şi Irak, precum şi pentru Egipt în anii '60); câştigat notorietate oferind asistenţă militară şi economică Vietnamului de Nord; chiar şi în îndepărtata America Latină, şi-a proclamat angajamentul faţă de mişcările de liberare naţională. În această luptă pentru influenţă mondială, URSS făcuse progrese semnificative, îndepărtându-se de prudenţa paranoică a lui Stalin[932].

Dar oare această competiţie între Washington şi Moscova pentru a câştiga simpatia restului lumii, această goană după influenţă prin intermediul tratatelor, creditelor şi exporturilor de armament a însemnat că se crease o lume bipolară, în care orice aspect semnificativ al afacerilor internaţionale gravita în jurul celor doi poli opuşi reprezentaţi de Statele Unite şi URSS? Din perspectiva unor oficiali cum ar fi Dulles sau Molotov, lumea se ordona astfel, într-adevăr. Şi, totuşi, pe măsură ce aceste două blocuri se aflau în competiţie în lume, în domenii necunoscute în 1941, ele se confruntau cu o tendinţă diferită: Lumea a Treia se maturiza şi mulţi dintre membrii ei, scăpând, în sfârşit, de controlul imperiilor europene tradiţionale, nu erau dispuşi să devină simpli sateliţi ai unei superputeri îndepărtate, chiar dacă aceasta le furniza ajutor economic şi militar util.

De fapt, o tendinţă majoră a politicii de putere din secolul XX, afirmarea superputerilor, începea să interacţioneze cu o

tendință diferită, mai nouă – fragmentarea politică a globului. În atmosfera social-darwinistă şi imperialistă dominantă în jurul anului 1900, era simplu să se considere că toată puterea se concentra în tot mai puține capitale ale lumii (vezi *supra*, pp. 187-189). Totuşi, tocmai aroganța şi ambiția imperialismului occidental au fost sursa propriei distrugeri; naționalismul exagerat al lui Cecil Rhodes sau al panslaviştilor ori armata austro-ungară au provocat reacții în rândul burilor, polonezilor, sârbilor, finlandezilor; ideile autodeterminării naționale, popularizate pentru a justifica unificarea Germaniei şi Italiei, sau decizia Aliaților din 1914 de a asista Belgia s-au propagat constant spre est şi spre sud, până în Egipt, India şi Indochina. Pentru că imperiile Marii Britanii, Franței, Italiei şi Japoniei triumfaseră în fața Puterilor Centrale în 1918 şi contracaraseră ideile lui Wilson privind o nouă ordine mondială în 1919, aceste impulsuri ale naționalismului au fost încurajate selectiv: era în regulă să li se permită popoarelor din Europa de Est să redevină independente pentru că ele erau europene şi, astfel, considerate „civilizate"; dar *nu* era în regulă ca aceste principii să se răspândească în Orientul Mijlociu, Africa sau Asia, unde puterile imperialiste îşi extindeau teritoriile şi reprimau mişcările de independență. Dezmembrarea acestor imperii în Extremul Orient după 1941, mobilizarea economiilor şi recrutarea de soldați din celelalte teritorii dependente în timpul războiului, influențele ideologice ale Cartei Atlanticului, precum şi declinul Europei au declanşat forțele schimbării în ceea ce în anii '50 primise denumirea de Lumea a Treia[933].

Dar aceasta a fost descrisă drept o „a treia" lume tocmai pentru a se insista asupra faptului că se distingea de blocul dominat de americani şi de cel dominat de ruşi. Aceasta nu însemna că țările care s-au întâlnit la prima conferință de la Bandung în aprilie 1955 erau libere de orice legături şi obligații față de superputeri – Turcia, China, Japonia şi

Filipine, de exemplu, s-au numărat printre participanții la conferință în cazul cărora termenul *nealiniat* ar fi fost nepotrivit[934]. Pe de o parte, toate făceau presiuni pentru accelerarea decolonizării, pentru ca ONU să se concentreze şi asupra altor chestiuni în afară de tensiunile Războiului Rece, precum şi pentru măsuri care să schimbe o lume încă dominată de albi din punct de vedere economic. La sfârşitul anilor '50 şi începutul anilor '60, când a avut loc a doua etapă importantă a decolonizării, primilor membri ai mişcării Lumii a Treia li s-au alăturat în număr mare recruți noi afectați negativ de deceniile (sau secolele) de dominație străină şi încercând să facă față realității dure a problemelor economice generate de independență. Dată fiind creşterea semnificativă a numărului lor, ei puteau domina Adunarea Generală a ONU; fiind alcătuită inițial din 50 de țări (predominant europene şi latino-americane), ONU s-a transformat într-o organizație de peste 100 de state, având mulți noi membri africani şi asiatici. Acest fapt nu a limitat acțiunile puterilor mai mari, membri permanenți în Consiliul de Securitate, care aveau drept de veto – condiții asupra cărora insistase, prudent, Stalin. Dar a însemnat că, dacă una din superputeri dorea să facă apel la „opinia lumii" (aşa cum făcuseră Statele Unite pentru a determina ONU să sprijine Coreea de Sud în 1950), era nevoită să obțină acordul unui organ ai cărui membri nu aveau aceleaşi preocupări ca Washingtonul şi Moscova. În principal pentru că anii '50 şi '60 au fost dominați de probleme ale decolonizării şi de tot mai multe apeluri la eliminarea „subdezvoltării", cauze susținute cu abilitate de ruşi, opinia Lumii a Treia avea un ton distinct antioccidental, începând cu criza Suezului din 1956 şi continuând cu chestiunile ulterioare privind Vietnamul, războaiele din Orientul Mijlociu, America Latină şi Africa de Sud. Chiar şi în cadrul întâlnirilor formale la nivel înalt ale țărilor nealiniate, accentul se punea tot mai mult pe anticolonialism; iar oraşele unde aveau loc

aceste întâlniri (Belgrad în 1961, Cairo în 1964 şi Lusaka în 1970) simbolizau îndepărtarea de tematica europeană. Agenda politicii mondiale nu se mai afla exclusiv în mâinile puterilor care deţineau cele mai mari capacităţi militare şi economice[935].

Primii susţinători celebri ai nealinierii – Tito, Nasser, Nehru – au simbolizat această transformare. Cazul Iugoslaviei a fost remarcabil prin faptul că ea s-a desprins de Stalin (a fost exclusă din Cominform încă din 1948) şi, cu toate acestea, şi-a menţinut independenţa fără să aibă loc o invazie rusească. Această politică s-a menţinut ferm după moartea lui Stalin; au existat anumite raţiuni pentru stabilirea primei întâlniri la nivel înalt a statelor nealiniate la Belgrad[936]. Nasser dobândise notorietate în lumea arabă după ciocnirea din 1956 cu Marea Britanie, Franţa şi Israelul, era un critic dur al imperialismului occidental şi accepta fără reţineri ajutor sovietic; totuşi, nu era o marionetă a Moscovei – el „nu îi agrea pe comuniştii locali, iar în 1959 şi 1960 a lansat o campanie antisovietică susţinută la radio şi în presă”[937]. Panarabismul şi mai ales fundamentalismul islamic nu erau parteneri fireşti ai materialismului ateu, chiar dacă unii intelectuali marxişti au făcut eforturi pentru a fuziona cele două perspective. În ceea ce priveşte India, de multă vreme liderul simbolic al statelor nealiniate „moderate”, infuziile repetate de ajutor economic şi militar sovietic, care au crescut semnificativ după ciocnirile sino-indiene şi pakistanezo-indiene, nu l-au împiedicat pe Nehru să critice acţiunile ruşilor din alte zone şi să fie suspicios faţă de partidul comunist din India. Condamnarea de către acesta a politicii britanice în cazul Suezului se datora aversiunii lui faţă de *toate* intervenţiile marilor puteri în alte ţări.

Tocmai faptul că atât de multe state noi se alăturau comunităţii internaţionale în aceşti ani şi că Rusia era dornică să le îndepărteze de Occident fără să cunoască bine

condițiile locale a însemnat şi că anumite „pierderi” i-au însoțit deseori „câştigurile” diplomatice. Cel mai spectaculos exemplu în acest sens a fost China, despre care vom discuta în continuare; dar există şi altele. Schimbarea de regim din Irak din 1958 a oferit Rusiei ocazia de a se prezenta drept prietenul acestui stat arab şi de a-i oferi împrumuturi; după patru ani, lovitura de stat ba'athistă a dus la suprimarea sângeroasă a partidului comunist local. Ajutorul continuu acordat de Moscova Indiei nu a fost agreat de Pakistan, în mod inevitabil; nu exista nicio cale prin care o tabără să fie mulțumită fără lezarea celeilalte. În Birmania, un început timpuriu promițător a apărut odată cu interzicerea *tuturor* străinilor. În Indonezia, situația era mai gravă; după ce a beneficiat de ajutor rusesc şi est-european considerabil, guvernul lui Sukarno a renunțat la Moscova şi a apelat la Beijing, în 1963. După doi ani, armata indoneziană a eliminat cu cruzime partidul comunist. Sékou Touré din Guineea l-a destituit pe ambasadorul rus în 1961 pentru implicarea sa într-o grevă locală, iar în timpul crizei rachetelor din Cuba a refuzat să permită avioanelor sovietice realimentarea în aeroportul pe care ruşii îl extinseseră în acest scop la Conakry[938]. Sprijinul Rusiei pentru Lumumba în timpul crizei din Congo din 1960 i-a subminat acestuia şansele pe viitor, iar succesorul lui, Mobutu, a închis ambasada sovietică. Cea mai spectaculoasă ilustrare a acestui tip de dejucare de planuri – şi o lovitură substanțială la adresa influenței sovietice – a avut loc în 1972, când Sadat le-a ordonat celor 21.000 de consilieri ruşi să părăsească Egiptul.

Aşadar, relația dintre Lumea a Treia şi „primele două lumi” a fost întotdeauna complexă şi schimbătoare. Bineînțeles, au existat țări cu atitudine prorusă pronunțată (Cuba, Angola) şi țări cu atitudine proamericană puternică (Taiwan, Israel) în principal pentru că se simțeau amenințate de vecini. Au existat câteva țări care, urmând exemplul timpuriu al lui

Tito, au avut ca scop, într-adevăr, nealinierea. Au existat altele care, deşi erau mai apropiate de un bloc pentru că le oferea ajutoare, s-au opus ferm dependenței excesive. Şi, în cele din urmă, au existat revoluțiile frecvente, războaiele civile, schimbările de regim şi conflictele la graniță din Lumea a Treia care au luat prin surprindere Moscova şi Washingtonul. Rivalitățile locale din Cipru, Ogaden, de-a lungul graniței dintre India şi Pakistan şi din Cambodgia au pus superputerile în situații neplăcute întrucât fiecare dintre părțile implicate încerca să obțină ajutor din partea lor. Asemenea altor mari puteri înaintea lor, atât Rusia, cât şi Statele Unite erau nevoite să se confrunte cu faptul că mesajul lor „universalist" nu avea să fie acceptat într-un mod automat de alte societăți şi culturi.

Scindarea lumii bipolare

La începutul anilor '70 existau motive întemeiate pentru ca relația dintre Washington şi Moscova să fie importantă, în continuare, în plan internațional. Din punct de vedere militar, URSS se apropiase considerabil de Statele Unite, şi ambele se aflau într-o clasă diferită de țări. De exemplu, în 1974, Statele Unite cheltuiau 85 de miliarde de dolari şi URSS 109 miliarde de dolari pentru apărare, însemnând de trei-patru ori suma cheltuită de către China (26 de miliarde de dolari) şi de opt-zece ori cea cheltuită de principalele state europene (Marea Britanie, 9,7 miliarde de dolari; Franța, 9,9 miliarde de dolari; Germania de Vest, 13,7 miliarde de dolari)[939]; iar forțele armate americane şi ruseşti, de peste două milioane şi, respectiv, trei milioane de soldați, erau mult mai numeroase decât cele ale statelor europene şi mult mai bine echipate decât cei trei milioane de soldați aflați în

serviciul militar chinez. Ambele superputeri deţineau peste 5.000 de aeronave de luptă, mai mult decât de zece ori numărul deţinut de fostele mari puteri[940]. Totalul tonajului navelor de război – Statele Unite aveau 2,8 milioane de tone, URSS 2,1 milioane de tone în 1974 – depăşea semnificativ tonajul Marii Britanii (370.000 de tone), Franţei (160.000 de tone), Japoniei (180.000 de tone) şi Chinei (150.000 de tone)[941]. Dar disparitatea cea mai mare se înregistra în privinţa numărului de arme cu încărcătură nucleară, aşa cum se arată în tabelul 38.

Tabelul 38. *Mijloacele de lansare a încărcăturilor nucleare ale puterilor, 1974*[942]

	SUA	URSS	Marea Britanie	Franţa	China
Rachete balistice intercontinentale	1 054	1 575	—	—	—
Rachete balistice cu rază medie de acţiune	—	600	—	18	cca. 80
Rachete balistice pe submarine	656	720	64	48	—
Bombardiere cu rază lungă de acţiune	437	140	—	—	—
Bombardiere cu rază medie de acţiune	66	800	50	52	100

Capacitatea fiecărei puteri de a o distruge pe cealaltă (şi pe oricine altcineva) devenise atât de mare – situaţie denumită în scurt timp MAD sau distrugere reciproc asigurată –, încât au început să se contureze aranjamente pentru controlarea cursei înarmărilor pe alte căi. După criza rachetelor din Cuba s-a instalat o „linie roşie" care facilita comunicarea între cele două tabere în cazul altei situaţii critice; s-a încheiat tratatul privind interzicerea testelor nucleare din 1963, semnat şi de Marea Britanie, care a interzis Iestele în atmosferă, în apă şi în cosmos; s-a semnat Tratatul privind Limitarea Armelor

Strategice (SALT I) din 1972, prin care s-au stabilit limite privind numărul de rachete balistice intercontinentale pe care le putea deține fiecare tabără şi s-a pus capăt construcției de către ruşi a unui sistem antirachete balistice; în 1975 acest acord a fost extins, la Vladivostok, iar la sfârşitul anilor '70 au avut loc negocieri privitoare la al doilea tratat pentru limitarea armelor strategice (SALT II, semnat în iunie 1979, dar pe care Senatul Statelor Unite nu l-a ratificat niciodată). Totuşi, aceste tipuri de acorduri şi rațiunile economice, de politică internă şi de politică externă particulare ce au determinat fiecare tabără să le semneze nu au pus capăt cursei înarmărilor; în cel mai bun caz, interzicerea sau limitarea unui sistem de armament a însemnat, pur şi simplu, transferul de resurse spre alt domeniu. După sfârşitul anilor '50, URSS a crescut constant şi fără cale de întoarcere cantitatea de resurse alocată forțelor armate; şi, cu toate că tiparul cheltuielilor americane pentru apărare a fost afectat de războiul costisitor din Vietnam şi apoi de reacția opiniei publice împotriva acestei acțiuni, tendința pe termen lung a fost, de asemenea, mereu ascendentă. La fiecare câțiva ani apăreau sisteme de armament noi: loate rachetele au fost echipate cu focoase multiple; a crescut numărul submarinelor echipate cu rachete din fiecare marină; remiza nucleară la nivelul rachetelor *strategice* (provocând teama europenilor că Statele Unite nu vor răspunde unui atac sovietic asupra Vestului prin lansarea unor rachete americane cu rază lungă de acțiune, întrucât acest fapt ar fi putut, la rândul său, să provoace atacuri atomice asupra marilor oraşe americane) a dus la construirea unor tipuri noi de arme nucleare cu rază medie de acțiune, cum ar fi Pershing II şi rachetele de croazieră dezvoltate ca replică la racheta rusească SS-20. Diferitele discuții privind cursa înarmărilor şi controlul armamentelor au fost fețele diferite ale aceleiaşi monede; dar Washingtonul şi Moscova aveau rolul principal în toate

aceste discuții.

Rivalitatea lor părea să domine şi alte domenii. Aşa cum s-a menționat anterior, una dintre caracteristicile notabile ale înarmării sovieticilor începând cu 1960 a fost extinderea masivă a flotei de suprafață – *din punct de vedere fizic*, întrucât s-au construit distrugătoare şi crucişătoare echipate cu rachete tot mai puternice, apoi cu port-elicoptere de dimensiuni medii, apoi cu portavioane[943]; şi *din punct de vedere geografic*, pentru că marina sovietică a început să desfăşoare tot mai multe nave în Marea Mediterană şi dincolo de aceasta, în Oceanul Indian, Africa de Vest, Indochina şi Cuba, unde a avut posibilitatea să folosească un număr tot mai mare de baze. Acest ultim aspect a reflectat extinderea semnificativă a rivalităților ruso-americane în Lumea a Treia, în principal din cauza faptului că Moscova a reuşit să pătrundă în regiuni în care, până în acel moment, influența externă fusese monopolul Occidentului. Tensiunile continue din Orientul Mijlociu şi mai ales războaiele arabo-israeliene din 1967 şi 1973 (în care furnizarea de arme americane pentru Israel a fost decisivă) au făcut ca diferite state arabe – Siria, Libia, Irak – să prefere asistența Moscovei. Regimurile marxiste din Yemenul de Sud şi Somalia au asigurat marinei ruseşti acces la baze maritime, aceasta fiind astfel prezentă şi în Marea Roşie. Dar, ca de obicei, progresele au fost însoțite şi de pierderi: preferința aparentă a Moscovei pentru Etiopia a dus la expulzarea personalului şi navelor sovietice din Somalia în 1977, la doar câțiva ani după prima situație de acest fel din Egipt; iar pătrunderea ruşilor în această zonă a fost contracarată de accentuarea prezenței americane în Oman şi Diego Garcia, de drepturi privind baze navale în Kenya şi Somalia, precum şi de transporturi mai mari de armament pentru Egipt, Regatul Arabiei Saudite şi Pakistan. Totuşi, spre sud, asistența militară cubanezo-sovietică acordată forțelor MPLA din Angola, încercările frecvente ale regimului libian condus de Gaddafi şi ajutat de sovietici de a

exporta revoluția în alte zone, precum şi prezența unor guverne marxiste în Etiopia, Mozambic, Guineea, Congo şi alte state vest-africane au sugerat că Moscova câştiga lupta pentru influență globală. Acțiunile militare proprii din Afganistan în 1979 – prima expansiune de acest tip (dincolo de Europa de Est) de după al Doilea Război Mondial – şi încurajarea de către Cuba a regimurilor stângiste din Nicaragua şi Grenada au prelungii percepția că rivalitatea ruso-americană nu cunoştea limite şi au dus la contramişcări suplimentare şi creşteri ale cheltuielilor pentru apărare la Washington. În 1980, noua administrație republicană denunța Uniunea Sovietică drept un „imperiu al răului" care putea fi contracarat doar prin forțe de apărare masive şi politici ferme, iar situația nu părea să se fi schimbat semnificativ față de cea din timpul mandatului lui John Foster Dulles[944].

Totuşi, în ciuda acestei concentrări asupra relației ruso-americane şi a evenimentelor ei marcante dintre anii 1960 şi 1980, au existat şi alte tendințe care au făcut ca sistemul de putere internațional să fie mult mai *puțin* bipolar decât era, aparent, în perioada anterioară. Nu numai că apariția Lumii a Treia a complicat situația, ci se creaseră fisuri semnificative în cele două blocuri aparent monolitice dominate de Moscova şi Washington, Fisura decisivă, având repercusiuni dificil de măsurat în totalitate chiar şi în prezent, a fost ruptura dintre URSS şi China comunistă. În retrospectivă, poate că pare a fi evidenl că şi pretențiile aşa-zis „ştiințifice" şi „universaliste" ale marxismului se lovesc de circumstanțe locale, particularități culturale indigene şi etape diferite de dezvoltare economică – Lenin însuşi fusese nevoit să devieze semnificativ de la doctrina inițială a materialismului dialectic pentru a declanşa Revoluția din 1917. Iar unii observatori externi ai mişcării comuniste conduse de Mao în anii '30 şi '40 erau conştienți că el, cel puțin, nu înclina să adere într-un mod servil la poziția dogmatică a lui Stalin privitoare la

importanța relativă a muncitorilor şi țărănimii. De asemenea, ei erau conştienți că Moscova nu sprijinise cu toată convingerea Partidul Comunist Chinez şi, chiar în 1946 şi 1948, încercase să încline balanța în favoarea naționaliştilor lui Chiang Kai-shek. În viziunea Uniunii Sovietice, acest lucru avea să împiedice crearea unui „nou regim comunist puternic fără asistența Armatei Roşii într-o țară a cărei populație era de aproape trei ori mai numeroasă decât cea a Rusiei, care avea să devină, în mod inevitabil, un pol de atracție concurent în cadrul mişcării comuniste mondiale”[945].

Cu toate acestea, dimensiunea scindării i-a luat prin surprindere pe mulți observatori, iar Statele Unite nu au perceput-o ca atare mult timp de teama unei conspirații comuniste globale. Se afirmă că Războiul din Coreea şi controversele sino-americane ulterioare în privința Taiwanului au distras atenția de la starea fragilă a axei Moscova-Beijing, în care ajutoarele în cantități relativi mici acordate de Stalin Chinei au fost negociate întotdeauna pentru un preț care creştea privilegiile Rusiei în Mongolia şi Manciuria. Chiar dacă Mao a fost capabil să refacă echilibrul în timpul negocierilor cu ruşii din 1954, ostilitatea lui față de Statele Unite în problema insulelor Quemoy şi Matsu şi credința lui extremă (cel puțin la vremea respectivă) în caracterul inevitabil al unei ciocniri cu capitalismul l-au făcut să aibă o atitudine circumspectă față de primele politici de destindere ale lui Hruşciov. Totuşi, din perspectiva Moscovei, la sfârşitul anilor ’50, provocarea inoportună a americanilor părea să fie un act nesăbuit, mai ales când Statele Unite aveau un avantaj nuclear clar; de asemenea, ar fi fost dezavantajos, din punct de vedere diplomatic, să sprijine în 1959 China în ciocnirea de la graniță cu India, stat foarte important pentru politica rusă față de Lumea a Treia; şi ar fi fost o imprudență, dată fiind înclinația chinezilor de a acționa în mod independent, să îi ajute în programul nuclear fără să obțină un anumit grad de control

– Mao a considerat toate acestea trădări succesive. Până în 1959, Hruşciov anulase acordul atomic cu Beijing, şi oferea Indiei împrumuturi mult mai mari decât oferise Chinei vreodată. În anul următor, „ruptura" a devenit evidentă în impui întâlnirii la Moscova a partidelor comuniste din lume. Până în 1962–1963 situaţia s-a agravat: Mao i-a denunţat pe ruşi pentru că au cedat în Cuba, apoi pentru că au semnat Tratatul de Interzicere parţială a experienţelor nucleare cu Statele Unite şi Marea Britanie; între timp, ruşii sistaseră toate ajutoarele pentru China şi Albania, aliatul acesteia, şi crescuseră cantitatea de resurse acordate Indiei; şi a avut loc prima ciocnire sino-sovietică la graniţă (deşi nu a fost la fel de gravă precum cele din 1969). Mai semnificativă a fost ştirea că în 1964 chinezii îşi testaseră prima bombă atomică şi derulau un program intens de dezvoltare a vectorilor[946].

Din punct de vedere strategic, această ruptură a fost cel mai important eveniment după 1945. În septembrie 1964, cititorii ziarului *Pravda* au fost şocaţi să afle că Mao nu doar cerea înapoi teritoriile asiatice pierdute de Imperiul Chinez în favoarea Rusiei în secolul al XIX-lea, ci şi denunţa URSS pentru a-şi fi însuşit Insulele Kurile, părţi din Polonia, Prusia de Est şi o parte din România. Din perspectiva lui Mao, era necesar ca suprafaţa Rusiei să fie redusă – cu 1,5 milioane de kilometri pătraţi, potrivit pretenţiilor chinezilor[947]! Este dificil de apreciat în ce măsură ambiţiosul lider chinez fusese absorbit de propria retorică, dar cu siguranţă toate acestea – precum şi ciocnirile de la graniţă şi dezvoltarea armelor atomice chineze – erau cât se poate de alarmante pentru Kremlin. Într-adevăr, probabil cel puţin o parte a acumulărilor de forţe armate ruseşti din anii '60 s-a datorat acestui nou pericol perceput la est şi nevoii de a da o replică creşterii cheltuielilor pentru apărare ale administraţiei Kennedy. „Numărul diviziilor sovietice desfăşurate de-a lungul frontierei cu China a crescut de la 15 în 1967 la 21 în 1969 şi 30 în 1970" – această ultimă creştere fiind cauzată

de ciocnirea gravă din insula Damansky (sau Chempao) din martie 1969. „În 1972, 44 de divizii sovietice supravegheau granița de peste 7000 de kilometri cu China (în comparație cu 31 de divizii în Europa de Est), în timp ce un sfert din forțele aeriene sovietice fusese transferat din vest spre est”[948]. China deținând acum bomba cu hidrogen, existau indicii că Moscova lua în calcul un atac preventiv asupra instalației nucleare de la Lop Nor – determinând Statele Unite să își pună la punct propriile planuri în eventualitatea unei astfel de acțiuni, întrucât considerau că nu puteau permite ca Rusia să distrugă China[949]. Washingtonul se îndepărtase de considerațiile din 1964 privitoare la colaborarea cu URSS într-o „acțiune militară preventivă” cu scopul de a opri dezvoltarea Chinei ca putere nucleară[950]!

Dar aceasta nu însemna că China lui Mao era cu adevărat o a treia superputere. Din punct de vedere economic, avea probleme enorme – intensificate de decizia liderului de a declanşa „revoluția culturală”, cu toate elementele ei de discontinuitate şi nesiguranță. Şi, cu toate că se putea lăuda cu cea mai numeroasă armată din lume, probabil că milițiile populare nu ar fi făcut față diviziilor sovietice dotate cu mitraliere. Marina chineză era nesemnificativă în comparație cu flota rusească aflată în creştere; forțele aeriene, deşi numeroase, constau în principal din aeronave vechi; iar vectorul focoaselor nucleare era în primele etape de dezvoltare. Cu toate acestea, dacă URSS nu era dispusă să își asume riscul de a-i provoca pe americani şi de a indigna comunitatea internațională prin lansarea unui atac nuclear masiv asupra Chinei, orice lupte *la un nivel inferior* puteau produce pagube imense imediat – pe care chinezii păreau dispuşi să le accepte, spre deosebire de politicienii ruşi din vremea lui Brejnev. Prin urmare, nu a fost surprinzător faptul că, pe măsură ce relațiile ruso-chineze s-au deteriorat, Moscova nu doar şi-a manifestat interesul față de discuțiile cu Occidentul privind limitarea armelor nucleare, ci a şi

intensificat ritmul îmbunătățirii relațiilor cu țări precum Republica Federală Germania, care, sub conducerea lui Willy Brandt, părea să fie mult mai dispusă să susțină destinderea decât în timpul lui Adenauer.

Sub aspect politic şi diplomatic, ruptura sino-sovietică a fost şi mai stânjenitoare pentru Kremlin. Chiar dacă Hruşciov însuşi fusese dispus să tolereze „căile diferite spre socialism" (întotdeauna cu condiția ca aceste căi să nu fie prea diferite!), acuzația directă că URSS ar fi abandonat adevăratele principii marxiste era o situație diferită; încurajarea sateliților şi clienților Uniunii Sovietice să renunțe la relațiile cu ea era altceva; la fel cum eforturile ei diplomatice din Lumea a Treia au fost complicate de ajutorul şi propaganda Beijingului – cu atât mai mult cu cât tipul de comunism bazat pe țărănime susținut de Mao părea deseori mai potrivit decât accentul rusesc pe un proletariat industrial. Aceasta nu a însemnat că a existat, într-adevăr, posibilitatea ca imperiul sovietic din estul Europei să urmeze tonul dat de China – doar regimul excentric din Albania a făcut acest lucru[951]. Dar faptul că Beijingul a denunțat Moscova pentru că a suprimat reformele de liberalizare cehe din 1968 şi pentru acțiunile împotriva Afganistanului din 1979 a marcat o situație neplăcută pentru URSS. Mai mult, în Lumea a Treia, China deținea o poziție mai bună pentru a bloca influența rusească: ea concura dur în Yemenul de Nord; şi-a îndeplinit în mare parte planul privind construcția de căi ferate în Tanzania; a criticat Moscova pentru că nu a oferit suficient sprijin pentru Vietminh şi Vietcong împotriva Statelor Unite; şi, întrucât reluase relațiile cu Japonia, a avertizat Tokyo cu privire la o colaborare economică prea strânsă cu ruşii în Siberia. Din nou, a această luptă nu a fost în niciun caz echilibrată – de obicei, Rusia putea oferi mult mai mult statelor din Lumea a Treia în termeni de credite şi armament avansat şi era capabilă să îşi protejeze influența utilizând surogatele cubanez şi libian. Dar simplul fapt că a

fost nevoită să concureze cu alt stat marxist şi cu Statele Unite a fost, în ansamblu, mai complicat decât rivalităţile bipolare previzibile din ultimele două decenii.

Aşadar, sub toate aspectele, direcţia asertivă şi independentă a Chinei a complicat relaţiile diplomatice şi le-a făcut mai neregulate, mai ales în Asia. Chinezii fuseseră lezaţi de atenţia acordată de Moscova Indiei şi, mai mult, de trimiterea unor materiale militare la New Delhi după ciocnirile de la graniţa sino-indiană; prin urmare, nu este surprinzător că regimul de la Beijing a acordat asistenţă Pakistanului în ciocnirile cu India şi a denunţat invazia rusă în Afganistan. Relaţiile cu China s-au deteriorat şi mai mult din cauza sprijinului Moscovei pentru extinderea Vietnamului de Nord la sfârşitul anilor '70, din pricina intrării acestui stat în CAER, precum şi a prezenţei maritime ruseşti sporite în porturile vietnameze. Când Vietnamul a invadat Cambodgia, în decembrie 1978, China s-a implicat în ciocniri sângeroase şi parţial eşuate la graniţa cu vecinul din sud, care primea un sprijin considerabil sub formă de armament rusesc. În această etapă, Moscova privea cu interes regimul din Taiwan, iar Beijingul făcea presiuni asupra Statelor Unite pentru a-şi suplimenta forţele maritime în Oceanul Indian şi în vestul Pacificului, cu scopul de a contracara flotele ruseşti. La doar 20 de ani după ce China critica URSS pentru că a fost prea blândă faţă de Occident, făcea presiuni asupra NATO pentru a-şi intensifica apărarea şi avertiza atât Japonia, cât şi Piaţa Comună împotriva consolidării legăturilor economice cu Rusia[952]!

Prin comparaţie, dislocările din tabăra occidentală începând cu anii '60, cauzate în principal de campania lui de Gaulle împotriva hegemoniei americane, nu au fost în niciun caz la fel de grave pe termen lung – chiar dacă au accentuat sentimentul că cele două blocuri se dezmembrau. Având încă în memorie evenimentele din al Doilea Război Mondial, de Gaulle era iritat de faptul că Statele Unite îl tratau ca şi cum

ar fi fost mai puțin decât un egal; dezaproba politica americană din timpul crizei Suezului, din 1956, şi, mai mult, obiceiul lui Dulles de a amenința cu un război nuclear în chestiuni precum Quemoy. Chiar dacă de Gaulle a fost nevoit să se confrunte cu mai multe situații complicate după 1958 întrucât urmărea să obțină o extragere a Franței din Algeria, el a criticat ceea ce considera a fi subordonarea Europei Occidentale față de interesele americane. Asemenea britanicilor cu un deceniu înainte, el considera armele nucleare o gansă de menținere a statutului de mare putere; la aflarea veştii privind primul test atomic francez, în 1960, generalul a exclamat: „Ura pentru Franța – din această dimineață ea este mai puternică şi mai mândră".[953] Hotărât să obțină independența totală a sistemului nuclear al Franței, a respins furios oferta Washingtonului constând într-un sistem de rachete Polaris similar cu cel al Marii Britanii, din cauza condiționărilor avansate de administrația Kennedy. Deşi aceasta însemna că programul francez de dezvoltare a armelor nucleare avea să consume o parte din totalul bugetului alocat apărării (probabil până la 30%) mult mai mare decât în alte țări, de Gaulle şi succesorii lui au considerat că prețul merita plătit. În acelaşi timp, el a inițiat retragerea Franței din structura militară a NATO, expulzând personalul organizației din sediul de la Paris în 1966 şi închizând toate bazele americane aflate pe teritoriul francez. În paralel, de Gaulle a urmărit să îmbunătățească relațiile Franței cu Moscova – unde acțiunile lui au fost aplaudate călduros – şi a afirmat mereu necesitatea ca Europa să fie independentă[954].

Acțiunile spectaculoase ale lui de Gaulle nu s-au bazat doar pe retorica galică şi pe mândria culturală. Stimulată de ajutoarele primite prin Planul Marshall şi alte finanțări americane, şi beneficiind de pe urma relansării economice generale a Europei după sfârşitul anilor '40, economia franceză s-a dezvoltat vertiginos timp de aproape două

decenii[955]. Războaiele coloniale din Indochina (1950–1954) şi Algeria (1956–1962) au redirecționat resursele franceze un timp, dar nu în mod irecuperabil. Deoarece a negociat în termeni foarte favorabili pentru interesele naționale când s-a creat Comunitatea Economică Europeană în 1957, Franța a bénéficiât de această piață lărgită în timp ce şi-a restructurat agricultura şi şi-a modernizat industriile. Chiar dacă a avut o atitudine critică față de Washington şi s-a opus ferm intrării Marii Britanii în CEE, de Gaulle a realizat o reconciliere emoționantă cu Germania lui Adenauer în 1963. Şi, mereu, el a vorbit despre nevoia ca Europa să fie autonomă, să nu fie dominată de superputeri, să îşi amintească de trecutul ei glorios şi să coopereze – cu Franța în frunte, fireşte – pentru îndeplinirea unui destin la fel de glorios[956]. Cuvintele lui erau îndrăznețe, dar reflectau o reacție de *ambele* părți ale Cortinei de Fier şi îi atrăgeau pe mulți dintre cei care nu agreau nici cultura politică rusească, nici pe cea americană şi în niciun caz politicile externe ale acestor țări.

Totuşi, până în 1968, cariera politică a lui de Gaulle fusese subminată de revoltele studențeşti şi muncitoreşti. Tensiunile generate de modernizare şi ponderea încă relativ modestă a economiei franceze (3,5% din producția industrială mondială în 1963)[957] însemnau că țara nu era suficient de puternică pentru a juca rolul influent imaginat de general; şi, indiferent de acordurile speciale pe care le-a oferit vest-germanilor, ei nu au îndrăznit să renunțe la legăturile strânse cu Statele Unite, de care politicienii de la Bonn ştiau că depindeau considerabil, în cele din urmă. Mai mult, reprimarea dură de către Rusia a reformelor cehe din 1968 a demonstrat că superputerea din est nu intenționa să permită țărilor din sfera ei de influență să îşi dezvolte politici proprii şi în niciun caz să devină parte dintr-o confederație europeană condusă de francezi.

Cu tot orgoliul său, de Gaulle simbolizase şi accelerase totuşi tendințe care nu puteau fi oprite. În ciuda punctelor

lor slabe pe plan militar în comparație cu Statele Unite şi URSS, forțele armate ale statelor vest-europene erau relativ mai numeroase şi mai puternice decât fuseseră în primii ani postbelici; două dintre ele dețineau arme nucleare şi dezvoltau vectori. Din punct de vedere economic, aşa cum vom discuta mai detaliat în continuare, „refacerea Europei" fusese un mare succes. Mai mult, în ciuda invaziei ruse din Cehoslovacia în 1968, era divizării Europei în blocuri izolate ermetic din timpul Războiului Rece începea să apună. Politica extraordinară adoptată de Willy Brandt, de reconciliere cu Rusia, Polonia şi Cehoslovacia şi mai ales cu regimul est-german (foarte refractar la început) între 1969 şi 1973, în principal în baza acceptării granițelor din 1945 ca fiind permanente, a inaugurat o perioadă de înflorire a relațiilor dintre Est şi Vest. Investițiile şi tehnologiile occidentale au trecut de Cortina de Fier, iar această „destindere economică" a avut efect asupra schimburilor culturale, a Acordurilor de la Helsinki (din 1975) privind drepturile omului şi a eforturilor de prevenire a conflictelor militare pe viitor şi de reducere a forțelor. Din motive proprii întemeiate şi cu anumite rezerve inevitabile (mai ales de partea sovietică), superputerile au acceptat această situație. Dar probabil că factorul cel mai semnificativ l-au constituit presiunile persistente ale europenilor pentru a se realiza reapropierea; aşadar, chiar şi atunci când relațiile dintre Moscova şi Washington s-au mai răcit, URSS ori Statele Unite aveau să se confrunte cu dificultăți în cazul în care ar fi vrut să oprească acest proces[958].

Din cele două superputeri, americanii se situau pe o poziție mult mai bună decât ruşii pentru a se adapta la noul mediu internațional pluralist. Indiferent de gesturile antiamericane ale lui de Gaulle, ele nu au fost pe măsura gravității ciocnirilor de la frontiera sino-sovietică, a eliminării comerțului bilateral, a atacurilor ideologice şi ciocnirilor diplomatice de pe glob care, până în 1969, i-au determinat pe

unii observatori să afirme că un război ruso-chinez era inevitabil[959]. Indiferent cât de neagreate erau acțiunile Franței la Washington, nu era în niciun caz necesar ca americanii să își redesfășoare forțele armate ca urmare a unor astfel de dispute. Totuși, NATO avea permisiunea de a pătrunde în spațiul aerian și drepturi privitoare la conducta de petrol care traversa Franța, iar Parisul și-a respectat înțelegerile speciale de apărare cu Germania de Vest – astfel încât și trupele franceze să fie disponibile în cazul unui atac spre vest din partea Pactului de la Varșovia. În cele din urmă, bineînțeles, ideea că o Europă puternică și independentă (adică independentă de dominația rusească) convine intereselor pe termen lung ale Statelor Unite și contribuie la reducerea sarcinilor lor de apărare – chiar admițând că o astfel de Europă putea fi și un concurent economic și, probabil, diplomatic – fusese un aspect fundamental al politicilor americane după 1945. Acesta a fost motivul pentru care Washingtonul încurajase toate mișcările în sensul integrării europene și făcea presiuni asupra Marii Britanii să se alăture Comunității Economice Europene. Prin contrast, Rusia putea nu doar să se simtă nesigură din punct de vedere militar dacă la vest apărea o confederație europeană puternică, ci și să își facă griji cu privire la forța de atracție pe care aceasta ar fi exercitat-o asupra românilor, polonezilor și altor popoare-satelit. O politică de destindere selectivă și cooperare economică cu Europa Occidentală din partea Moscovei ar fi fost ceva diferit, pentru că ar fi putut aduce beneficii tehnologice și comerciale, i-ar fi putut îndepărta pe europeni de americani și totodată din cauza provocării reprezentate de China pe frontul asiatic al Rusiei. Însă, pe termen lung, o Europă renăscută, prosperă, având capacitatea de a depăși URSS din toate punctele de vedere, cu excepția celui militar (și, probabil, care avea să devină puternică și în acest domeniu) nu putea fi în interesul Rusiei[960].

Totuşi, privind retrospectiv, dacă Statele Unite s-au aflat pe o poziție mai bună pentru a se adapta la tiparele schimbătoare ale puterii mondiale, acest lucru nu a fost vizibil mult timp după 1960. Mai întâi, a existat o antipatie cronică față de „comunismul asiatic", China lui Mao înlocuind Rusia lui Hruşciov ca motor al revoluției mondiale în ochii multor americani. Războiul Chinei de la granița cu India din 1962, țară pe care Washingtonul (ca şi Moscova) dorea să o câştige de partea sa, a confirmat imaginea agresivă anterioară emanând din ciocnirile pentru insulele Quemoy şi Matsu; iar destinderea dintre Statele Unite şi China era de neimaginat la începutul anilor '60, când aparatul propagandistic al lui Mao îi denunța pe ruşi pentru că s-au retras din conflictul din Cuba şi pentru că au semnat tratatul privind interzicerea testelor nucleare cu Occidentul. În cele din urmă, între anii 1965 şi 1968, China a cunoscut convulsiile revoluției culturale a lui Mao, făcând ca administrațiile de la Washington să o considere şi mai odioasă din punct de vedere ideologic şi să o perceapă ca trecând printr-o perioadă de instabilitate cronică. Nimic din toate acestea nu indica „o situație în care părea să fie posibil un progres spre îmbunătățirea relațiilor cu Statele Unite"[961].

Bineînțeles, înainte de toate, Statele Unite au cunoscut convulsii tot mai intense în neeşti ani din cauza problemelor generate de Războiul din Vietnam. Majoritatea americanilor îi percepeau pe nord-vietnamezi şi Vietcongul din sud drept noi manifestări ale comunismului asiatic care se propaga, fiind necesară îngrădirea lui forțată înainte de a provoca şi mai multe pagube; şi, întrucât forțele revoluționare erau încurajate şi sprijinite de China şi Rusia, se putea considera că aceste două puteri (dar probabil mai ales regimul vehement de la Beijing) făceau parte dintr-o coaliție marxistă ostilă aliniată împotriva „lumii libere". Într-adevăr, pe măsură ce administrația Johnson concentra tot mai multe forțe în Vietnam, decidenții de la Washington erau îngrijorați cu

privire la cât de departe se putea merge *fără* să provoace tipul de intervenție a Chinei care avusese loc în timpul Războiului din Coreea[962]. Din perspectiva guvernului chinez, probabil că în anii '60 au existat dezbateri serioase cu privire la ce anume părea să fie mai grav: conflictele cu sovieticii la nord sau operațiunile militare şi aeriene americane din sud. Totuşi, deşi relația cu vietnamezii diferiți din punct de vedere etnic fusese marcată, prin tradiție, de rivalități, iar China privea cu suspiciune cantitatea de echipamente militare oferite de Rusia pentru Hanoi, majoritatea occidentalilor din perioada administrațiilor Kennedy şi Johnson nu au perceput aceste tensiuni.

Atât la nivel simbolic, cât şi la nivel practic, este dificil de exagerat impactul campaniei americane îndelungate din Vietnam şi din alte părți ale Asiei de Sud-Est asupra sistemului internațional de putere – sau asupra stării națiunii americane, percepția sa privind rolul Statelor Unite în lume rămânând, încă, puternic influențată de acest conflict, deşi sub aspecte diferite. Faptul că acest război a fost purtat de o „societate deschisă" – care s-a deschis cu atât mai mult datorită unor dezvăluiri cum ar fi documentele secrete ale Pentagonului sau reportajele zilnice din mass-media cu privire la carnagii şi la aparenta inutilitate a tuturor acestor acțiuni; că acesta a fost primul război pierdut de Statele Unite fără echivoc, că a pus în umbră experiențele victorioase din al Doilea Război Mondial şi a distrus o serie întreagă de reputații, de la cele ale generalilor cu patru stele până la a celor mai „buni şi mai strălucițI" intelectuali; că a coincis cu distrugerea unui consens al societății americane privind scopurile şi prioritățile națiunii, distrugere pe care a şi cauzat-o într-o măsură semnificativă, a fost însoțit de inflație, proteste studențeşti fără precedent şi tulburări interne în oraşe şi a fost urmat de scandalul Watergate, care a discreditat temporar instituția preşedinției; că în opinia multora contrazicea, ca o ironie dură, toate învățăturile

Părinților Fondatori şi a creat antipatii față de Statele Unite în cea mai mare pare a lumii; şi, în cele din urmă, că modul ruşinat şi neglijent în care au fost tratați soldații întorşi din Vietnam va avea propriile efecte după un deceniu, determinând, astfel, ca amintirea acestui conflict să persiste în conştiința publică, în monumentele închinate celor care muriseră în război, în cărți, documentare de televiziune şi tragedii personale – toate acestea au însemnat că Războiul din Vietnam, chiar dacă numărul victimelor a fost mult mai mic, a avut asupra poporului american un efect similar cu cel generat de Primul Război Mondial asupra europenilor. Efectele s-au observat preponderent la nivel *personal* şi *psihologic*; în general, ele au fost interpretate drept o criză a civilizației americane şi a regimului ei constituțional. Ca atare, ele vor avea o semnificație independentă de dimensiunile strategice şi cele cu implicații pentru statutul de mare putere ale acestui conflict.

Dar cele mai importante pentru studiul nostru sunt acestea din urmă, pe care ie vom dezvolta în continuare. Mai întâi, ele au reamintit că superioritatea sub aspectul tehnologiei militare şi productivității economice nu se transformă în mod automat în *eficacitate* militară. Această afirmație nu reduce din forța cărții de față, care evidențiază importanța economiei şi tehnologiei în războaiele la scară mare, prelungite dintre marile puteri (şi, de obicei, între coaliții), când fiecare combatant îşi doreşte victoria la fel de mult. Din punct de vedere economic, poate că Statele Unite au fost de 50-100 de ori mai productive decât Vietnamul de Nord; din punct de vedere militar, dețineau puterea de foc necesară pentru (aşa cum au sugerat unii susținători ai agresiunii) a ruina complet teritoriul duşmanului – într-adevăr, cu ajutorul armelor nucleare, SUA aveau capacitatea de a distruge complet Asia de Sud-Est. Dar, în acest război, superioritatea menționată *nu* s-a putut transforma în eficiență. Teama de opinia publică internă şi de reacția lumii

a împiedicat recurgerea la arme atomice împotriva unui inamic care nu putea reprezenta niciodată o amenințare *vitală* la adresa Statelor Unite. Îngrijorările cu privire la opoziția publicului american față de numărul mare de victime într-un conflict a cărui legitimitate şi eficacitate erau puse tot mai mult sub semnul întrebării reprezentaseră, de asemenea, o constrângere asupra recurgerii la metodele convenționale de luptă; s-au impus restricții asupra campaniei de bombardare; ruta Ho Şi Mân prin Laosul neutru nu a putut fi ocupată; navele ruseşti care aduceau arme în portul Haipong nu au putut fi capturate. A fost important ca cele două mari state comuniste să nu fie provocate să intre în război. Acest fapt a redus semnificativ luptele la o serie de confruntări la scară mică în junglă şi în orezării, terenuri care au anulat avantajele puterii de foc şi mobilității (cu ajutorul elicopterelor) americane, punându-se accent, în schimb, pe tehnicile de luptă în junglă şi pe coeziunea unităților – care nu a fost o problemă pentru forțele de asalt, dar a afectat pentru contingentele de recruți care se înrolau într-un ritm alert. Chiar dacă Johnson i-a urmat exemplul lui Kennedy de a trimite tot mai mulți soldați în Vietnam (atingând punctul maxim de 542.000 în 1969), numărul lor nu a fost niciodată suficient pentru a satisface cererile generalului Westmoreland; agățându-se de ideea că acesta era, în continuare, un conflict limitat, guvernul a refuzat să mobilizeze rezervele şi să treacă economia în condiții de funcționare pe timp de război[963].

Dificultățile purtării războiului în termeni dezavantajoşi din perspectiva punctelor tari reale ale armatei Statelor Unite reflectau o problemă politică mai generală – discrepanța dintre mijloace şi scopuri (din perspectiva lui Clausewitz). Nord-vietnamezii şi Vietcongul luptau pentru ceva în care credeau cu convingere; cei care nu luptau se supuneau, (ară îndoială, disciplinei unui regim totalitar inspirat de un naționalism înflăcărat. Prin contrast, sistemul de guvernare

din Vietnamul de Sud părea să fie corupt, nepopular şi într-o minoritate distinctă; călugării budişti i se opuneau şi nu se bucura nici de sprijinul țărănimii terorizate, exploatată şi extenuată de război; unitățile de vietnamezi loiale regimului, care luptau bine deseori, nu erau suficiente pentru a compensa această erodare internă. Pe măsură ce războiul a escaladat, tot mai mulți americani au pus sub semnul întrebării eficiența luptei de partea regimului de la Saigon şi şi-au făcut griji cu privire la efectele negative ale acestei situații asupra forțelor armate americane -scăderea moralului, accentuarea cinismului, indisciplina, consumul de droguri, prostituția, insinuările rasiste la adresa *gălbejiților* şi atrocitățile de pe câmpul de luptă, inclusiv erodarea monedei americane şi a poziției strategice generale a Statelor Unite. Ho Şi Min declarase că forțele lui erau dispuse să suporte victime în proporție de 10 la 1 – ceea ce s-a mlâmplat deseori, atunci când s-au grăbit să iasă din junglă şi să atace oraşele, ca în limpul ofensivei Tet din 1968; dar, a continuat el, în ciuda acestor pierderi, ei vor lupta continuare. Vietnamul de Sud nu manifesta aceeaşi voință puternică. Şi nici societatea americană, tot mai tulburată de contradicțiile războiului, nu era dispusă să sacrifice orice pentru victorie. Deşi această disponibilitate era de înțeles, dată fiind miza fiecărei tabere, s-a dovedit a fi imposibil ca o democrație deschisă să încheie cu succes un război purtat fără tragere de inimă. Aceasta a fost contradicția fundamentală, pe care nu au putut-o schimba nici analiza sistemelor a lui Menamara şi nici bombardierele de tip B-52 staționate în baza din Guam[964].

La peste un deceniu după căderea Saigonului (aprilie 1975) şi publicându-se în continuare cărți despre toate aspectele acestui conflict, rămâne dificil de evaluat exact cum anume a afectat el poziția Statelor Unite pe scena mondială. Dintr-o perspectivă mai largă, privind în urmă din anul 2000 sau 2020, de pildă, se va considera, poate, că acest conflict a provocat un şoc bine-venit aroganței globale americane (sau,

potrivit senatorului Fulbright, „aroganței puterii"), constrângând, astfel, SUA să își cântărească mai bine prioritățile politice și strategice și să se readapteze cu mai multă atenție la o lume schimbată deja față de situația din 1945 – cu alte cuvinte, un șoc similar cu cel primit de ruși în Războiul Crimeii sau de britanici în Războiul Burilor, generând, la rândul lor, reforme și reevaluări benefice.

Totuși, la momentul respectiv, efectele pe termen scurt ale războiului nu puteau fi altfel decât nocive. Creșterea bugetului pentru război, tocmai într-un moment în care creșteau și cheltuielile interne pentru „Marea Societate" a lui Johnson, a afectat grav economia americană sub aspecte pe care le vom analiza mai jos (pp. 386-387). Mai mult, în timp ce Statele Unite alocau sume mari pentru Vietnam, URSS dedica sume mai mari în mod constant pentru forțele sale nucleare – astfel încât a atins paritatea strategică aproximativă – și navale, care au apărut ca o putere majoră în diplomația forței globale în acești ani; iar acest dezechilibru în creștere a fost agravat de opoziția electoratului american față de cheltuielile militare în cea mai mare parte a anilor 1970. În 1978, „cheltuielile pentru securitatea națională" au fost de doar 5% din PNB, limita inferioară din ultimii 30 de ani[965]. Moralul în rândul serviciilor armate a scăzut drastic ca o consecință atât a războiului în sine, cât și a reducerilor ulterioare. Reorganizările din cadrul CIA și din alte agenții, indiferent cât de necesare au fost pentru controlarea abuzurilor, au avut efecte negative asupra eficienței lor, fără îndoială. Concentrarea americană asupra Vietnamului i-a îngrijorat până și pe aliații îngăduitori; metodele de luptă ale Statelor Unite în sprijinul unui regim corupt au alienat opinia publică, atât în Europa Occidentală, cât și în Lumea a Treia, și au fost un factor important în ceea ce unii autori au numit „înstrăinarea" americană de cea mai mare parte a restului lumii[966]. Aceasta a dus la neglijarea Americii Latine de către

SUA – şi la o tendinţă de a înlocui „Alianţa pentru progres” sperată de Kennedy cu sprijinul militar pentru regimuri nedemocratice şi cu acţiuni contrarevoluţionare (cum ar fi intervenţia în Republica Dominicană din 1965). Dezbaterea (în mod inevitabil) deschisă, după Războiul din Vietnam, privind regiunile de pe glob pentru care Statele Unite vor lupta sau *nu* vor lupta în viitor i-a nemulţumit pe aliaţii existenţi, i-a încurajat pe inamici şi i-a făcut pe neutrii nehotărâţi să ia în calcul asigurarea poziţiei lor faţă de cealaltă tabără. Pe măsură ce dezbaterile din cadrul ONU avansau, delegatul american părea să fie tot mai atacat şi mai izolat. Situaţia se modificase foarte mult de la afirmaţia lui Henry Luce potrivit căreia Statele Unite aveau să fie fratele mai mare al naţiunilor din familia lumii[967].

Cealaltă consecinţă asupra politicii de putere produsă de Războiul din Vietnam a fost faptul că a împiedicat, timp de un deceniu, probabil, recunoaşterea de către Washington a nivelului rupturii sino-sovietice – şi, astfel, şansa de a dezvolta o politică pentru a o aborda. Prin urmare, a fost cu atât mai surprinzător că această neglijenţă a fost remediată atât de rapid după accederea la preşedinţie a inamicului dur al comunismului, Richard Nixon, în ianuarie 1969. Dar, potrivit Profesorului Gaddis, Nixon poseda „o combinaţie unică de rigiditate ideologică şi pragmatism politic”[968] – iar acesta s-a dovedit mai ales în relaţiile cu marile puteri externe. În ciuda antipatiei lui Nixon faţă de radicalii interni şi a animozităţii faţă de Chile, de pildă, din timpul conducerii lui Allende, din cauza politicilor socialiste, preşedintele pretindea că este neideologic când se ajungea la diplomaţia globală. El nu a considerat că există o contradicţie semnificativă între ordonarea intensificării bombardamentelor asupra Vietnamului de Nord în 1972 – cu scopul de a constrânge oficialii de la Hanoi să se apropie de poziţia de negociere americană pentru retragerea din Sud – şi călătoria în China din acelaşi an, având scopul de a îngropa

securea războiului cu Mao Zedong. Şi mai semnificativă avea să fie opțiunea pentru Henry Kissinger în funcția de consilier pe probleme de securitate națională (şi, mai târziu, secretar de stat). Abordarea lui Kissinger față de afacerile internaționale a fost istoristă şi relativistă: era necesar ca evenimentele să fie privite într-un context mai larg şi în relație unele cu altele; trebuia ca marile puteri să fie judecate în funcție de acțiunile lor, şi nu în funcție de ideologia internă; urmărirea securității absolute era o încercare utopică, întrucât ea ducea la insecuritatea tuturor celorlalte state – se putea spera o realizare a securității relative, în baza unui echilibru rezonabil de forțe în relațiile internaționale, recunoscând faptul că scena lumii nu va fi niciodată complet armonioasă, şi în baza disponibilității de a negocia. Asemenea oamenilor de stat despre care scrisese (Metternich, Castlereagh, Bismarck), Kissinger considera că „începutul înțelepciunii în afacerile umane şi în cele internaționale este să ştii când să te opreşti”[969]. Aforismele lui erau inspirate de Palmerston („Nu avem duşmani permanenți”) şi Bismarck („Ostilitatea dintre China şi Uniunea Sovietică ne-ar servi cel mai bine interesele dacă am menține cu ambele tabere relații mai apropiate decât cele dintre ele”)[970], şi nu semănau cu nimic din diplomația americană începând cu Kennan. Dar Kissinger a avut o şansă mult mai mare de a influența cursul politicii decât cea de care s-a bucurat Kennan, alt admirator al oamenilor de stat europeni din secolul al XIX-lea[971].

În cele din urmă, Kissinger a recunoscut limitele puterii americane, nu doar în sensul că Statele Unite nu îşi puteau permite să ducă un război de durată în junglele din Asia de Sud-Est *şi* să îşi mențină celelalte interese, vitale, ci şi pentru că el şi Nixon îşi dădeau seama că balanțele lumii se modificau şi forțe noi subminau dominația celor două superputeri, necontestată până atunci. Superputerile încă aveau avantaje mari în termeni de putere militară, dar, sub alte aspecte, lumea devenise un spațiu multipolar: în 1973,

Kissiger observa: „în termeni economici, există cel puțin cinci grupări majore. Din punct de vedere politic, au apărut mult mai multe centre de influență...". Inspirat de Kennan (şi amendându-i ideile), a identificat cinci regiuni importante, Statele Unite, URSS, China, Japonia şi Europa de Vest; şi, spre deosebire de mulți oficiali de la Washington şi (probabil) toți cei de la Moscova, a salutat această schimbare. Un *concert*; il puterilor mari, echilibrându-se reciproc, fără să existe una dominantă, ar fi „o lume mai sigură şi mai bună" decât o situație bipolară, în care „un câştig pentru o tabără pare să fie o pierdere absolută pentru cealaltă"[972]. Încrezător în capacitatea lui de a apăra interesele americane într-o lume pluralistă, Kissinger stimula remodelarea fundamentală; i diplomației americane în sensul cel mai larg al termenului.

Revoluția diplomatică cauzată de reapropierea sino-americană constantă după 1971 a avut un efect profund asupra „corelației globale a forțelor". Chiar dacă a fost luată prin surprindere de mişcarea Washingtonului, Japonia a considerat că, în sfârşit, putea stabili relații cu Republica Populară Chineză, ceea ce i-a impulsionat şi mai mult comerțul asiatic. Aparent, Războiul Rece în Asia luase sfârşit – sau poate ar fi mai potrivit să afirmăm că se complicase: Pakistanul, care fusese un canal diplomatic pentru mesaje secrete între Washington şi Beijing, a primit sprijin din partea ambelor puteri în timpul ciocnirii cu India din 1971; în mod previzibil, Moscova a oferit un sprijin puternic pentru New Delhi. Şi în Europa se modificaseră echilibrele. Alarmat de ostilitatea Chinei şi luat prin surprindere de diplomația lui Kissinger, Kremlinul a considerat prudent să încheie tratatul SALT I şi să încurajeze celelalte diferite încercări de îmbunătățire a relațiilor dincolo de Cortina de Fier. De asemenea, Kremlinul s-a abținut atunci când, după confruntarea tensionată cu Statele Unite din timpul războiului arabo-israelian din 1973, Kissinger a început „naveta diplomatică" pentru a reconcilia Egiptul cu Israelul,

Rusia neavând un rol semnificativ.

Este dificil de ştiut cât timp şi-ar fi putut continua Kissinger acrobaţiile în stil bismarckian dacă scandalul Watergate nu l-ar fi înlăturat pe Nixon de la Casa Albă în august 1974, făcând totodată să crească numărul americanilor care nu mai aveau încredere în guvernarea lor. Secretarul de stat şi-a menţinut poziţia în timpul mandatului la preşedinţie al lui Ford, dar libertatea de manevră i s-a redus constant. Solicitările pentru bugetul apărării i-au fost respinse de Congres în mod frecvent. S-a eliminat ajutorul pentru Vietnamul de Sud, Cambodgia şi Laos în februarie 1975, cu câteva luni înainte de răsturnările de regim. Legea privind puterile de război a redus semnificativ capacitatea preşedintelui de a desfăşura trupe americane peste mări. Congresul votase că intervenţiile sovieto-cubaneze în Angola nu puteau fi contracarate trimiţând fonduri CIA şi armament facţiunilor prooccidentale locale. Dreapta republicană opunându-se acestui declin al puterii americane în exterior şi acuzându-l pe Kissinger că a cedat interesele naţionale (Canalul Panama) şi a renunţat la prieteni vechi (Taiwan), poziţia secretarului de stat a început să se erodeze înainte ca Ford să plece de la putere în urma alegerilor din 1976.

Pe măsură ce Statele Unite s-au confruntat cu probleme socioeconomice grave, în anii ’70, iar diferite grupuri politice încercau să accepte reducerea importanţei Americii în plan internaţional, probabil inevitabil, politicile externe americane au fost mai haotice decât ar fi fost normal în atmosfera de calm. Cu toate acestea, în următorii câţiva ani aveau să existe „oscilări” politice remarcabile potrivit oricăror standarde. Pătruns de cele mai nobile convingeri gladstoniene şi wilsoniene despre nevoia de a crea o ordine globală „mai justă”, Carter a intrat relaxat într-un sistem internaţional în care mulţi dintre ceilalţi actori (mai ales din „punctele fierbinţi” ale lumii) nu intenţionau să îşi orienteze politicile după principii iudeo-creştine. Dată fiind

nemulțumirea Lumii a Treia cu privire la decalajul economic dintre națiunile bogate şi cele sărace, accentuat de criza petrolului din 1973, stimularea cooperării dintre emisfera nordică şi cea sudică era privită cu prudență, dar şi cu generozitate, iar termenii tratatului renegociat referitor la Canalul Panama aveau un caracter practic, ca şi refuzul său de a confunda cu marxismul orice mişcare reformistă din America Latină. De asemenea, Carter are meritul de a fi „negociat" acordul din 1978 de la Camp David dintre Egipt şi Israel – deşi nu trebuia să fie atât de surprins de reacția critică a celorlalte națiuni arabe, fapt care avea să ofere Rusiei ocazia de a-şi consolida legăturile cu statele mai radicale din Orientul Mijlociu.

Totuşi, în ciuda tuturor bunelor intenții, guvernul Carter s-a confruntat cu obstacolele unei lumi complexe care părea să fie tot mai puțin dispusă să accepte recomandările americane, precum şi cu inconsecvența propriilor politici (generată deseori de certurile din interiorul administrației)[973]. Regimurile autoritare de dreapta erau condamnate în întreaga lume şi se făceau presiuni asupra lor din cauza încălcării drepturilor omului, dar Washingtonul le-a acordat în continuare sprijin preşedintelui Zairului, Mobutu, regelui Hassan al Marocului şi şahului Iranului – cel puțin până la dispariția acestuia, în 1979, care a generat criza ostaticilor şi încercarea controversată de a-i salva[974]. În alte părți ale lumii, din Nicaragua până în Angola, americanii au descoperit cu greu forțe democrat-liberale demne de sprijinul lor, dar au ezitat să se angajeze împotriva revoluționarilor marxişti. De asemenea, Carter a sperat să mențină cheltuielile pentru apărare la un nivel scăzut şi a părut surprins de faptul că destinderea față de URSS nu i-a blocat acesteia nici cheltuielile pentru armament şi nici acțiunile în Lumea a Treia. Când trupele ruseşti au invadat Afganistanul, la sfârşitul anului 1979, Washingtonul, care, între timp, demarase o acumulare la scară mare a resurselor pentru

apărare, a retras tratatul SALT II, a anulat vânzările de cereale către Moscova şi a început să urmărească – mai ales prin lăudata vizită a lui Brzezinski în China şi Afganistan – o politică a „balanței de putere" pe care preşedintele o condamnase cu doar patru ani înainte[975].

Dacă administrația Carter venise la putere cu un set de rețete simple pentru o lume complexă, soluțiile succesoarei ei din 1980 nu au fost mai puțin simple – deşi radical diferite. Influențată de o reacție emoțională împotriva a tot ceea ce „a mers prost" în Statele Unite în ultimele două decenii, impulsionată de câştigarea detaşată a alegerilor datorată în mare parte umilinței din Iran, pătrunsă de o perspectivă ideologică asupra lumii care, uneori, părea să fie maniheistă, guvernarea Reagan a intenționat să orienteze statul în direcții noi. Destinderea se încheiase întrucât reprezentase un simplu paravan pentru expansionismul rus. Ritmul înarmării avea să se intensifice, în toate sensurile. Drepturile omului dispăruseră de pe agendă; erau preferate „guvernele autoritare". În mod surprinzător, până şi miza reprezentată de relațiile cu China era suspectă din cauza sprijinului dreptei republicane față de Taiwan. Potrivit aşteptărilor, această viziune limitată s-a lovit şi de realitatea complexă a lumii din afară, precum şi de opoziția Congresului şi a opiniei publice, care agreau patriotismul simplu al preşedintelui lor, dar nu aveau încredere în politicile lui în privința Războiul Rece. Intervențiile în America Latină sau în oricare loc dominat de jungle şi amintind, astfel, de Vietnam erau respinse în mod constant. Escaladarea cursei înarmărilor nucleare a generat nemulțumiri generalizate şi presiuni pentru reluarea discuțiilor privind dezarmarea, mai ales atunci când susținătorii administrației discutau despre capacitatea de a „prevala" într-o confruntare nucleară cu Uniunea Sovietică. Regimurile autoritare de la tropice au căzut, devenind şi mai nepopulare deseori din cauza asocierii cu guvernarea americană. Europenii erau dezorientați de

logica prin care li se interzicea să cumpere gaze naturale de la URSS, dar care le permitea fermierilor americani să vândă cereale aceluiaşi stat. În Orientul Mijlociu, incapacitatea administraţiei Reagan de a face presiuni asupra Israelului condus de Begin era în contradicţie cu strategia ei de a alinia lumea arabă pentru a face un front antirusesc. În cadrul ONU, Statele Unite erau mai izolate ca oricând; până în 1984, se retrăseseră din UNESCO – situaţie care l-ar fi uimit pe Franklin Roosevelt. Dublându-şi, cel puţin, bugetul pentru apărare în decurs de cinci ani, Statele Unite aveau să deţină considerabil mai mult echipament militar decât în 1980; dar existau tot mai multe îndoieli cu privire la profitabilitatea investiţiilor Pentagonului şi capacitatea instituţiei de a controla rivalităţile din interiorul serviciilor[976]. Invazia din Grenada, prezentată drept un mare succes, a fost, sub diferite aspecte *operative*, periculos de asemănătoare cu o farsă de tipul celor din libretele lui Gilbert şi Sullivan. Nu în ultimul rând, chiar observatorii îngăduitori se întrebau dacă această administraţie era capabilă să conceapă o strategie generală când mulţi dintre membrii ei se contraziceau (chiar după retragerea lui Haig din funcţia de secretar de stat), preşedintele părea să nu acorde suficientă atenţie unor chestiuni esenţiale şi (cu rare excepţii) privea restul lumii dintr-o perspectivă atât de etnocentristă[977].

Vom reveni asupra multora dintre aceste chestiuni în ultimul capitol. Motivul pentru care am enumerat diferitele probleme cu care s-au confruntat administraţiile Carter şi Reagan este că, în ansamblu, ele au distras atenţia de la forţele mai complexe ce modelau politica de putere globală – şi mai ales de la trecerea de la o lume bipolară la o lume multipolară pe care Kissinger o identificase cu mult timp înainte şi la care începuse să se adapteze. (Aşa cum vom arăta în continuare, apariţia altor trei centre de putere politico-economică – Europa de Vest, China şi Japonia – nu a însemnat că ele nu se confruntau cu probleme; dar nu

aceasta este tema discuției noastre.) Şi mai important, concentrarea americanilor asupra problemelor tot mai mari din Nicaragua, Iran, Angola, Libia şi aşa mai departe încă tindea să ascundă faptul că, probabil, țara cea mai afectată de transformările din politica mondială în anii '70 era însăşi URSS – idee care merită să fie dezvoltată înainte de încheierea acestei secțiuni.

Nu se punea la îndoială faptul că URSS îşi sporise puterea militară în aceşti ani. Totuşi, aşa cum subliniază profesorul Ulam, din cauza altor evoluții, aceasta a însemnat pur şi simplu că:

> ...liderii Uniunii Sovietice şi-au dat seama de descoperirea incomodă a multor americani în anii '40 şi '50: o putere mai mare nu aduce cu sine, în mod automat, mai ales în era nucleară, o securitate mai mare a statului. Din aproape toate punctele de vedere, economic şi militar, în termeni absoluți şi în termeni relativi, URSS sub conducerea lui Brejnev era mult mai puternică decât în timpul lui Stalin. Dar creşterea puterii a avut loc concomitent cu noi evoluții internaționale şi angajamente externe care au făcut ca vulnerabilitatea statului sovietic în fața pericolelor externe şi a turbulențelor din politica mondială să fie mai mare decât în 1952, de pildă[978].

Mai mult, chiar în ultimii ani ai administrației Carter, Statele Unite reluaseră acumularea de forțe de apărare care – continuată într-un ritm impresionant de guvernarea Reagan – amenințau să repună SUA pe poziția de superioritate militară în privința armamentului nuclear strategic, să sporească supremația maritimă a Statelor Unite şi să pună un accent şi mai mare pe tehnologia avansată. Replica iritată a sovieticilor potrivit căreia URSS nu va fi întrecută sub aspectul cheltuielilor şi cantității de armament nu a putut masca realitatea stranie că acest fapt va exercita şi mai multe presiuni asupra unei economii care încetinise semnificativ (pp. 382-385, *infra)* şi nu se afla pe poziția potrivită pentru a-şi permite o cursă a tehnologiilor avansate[979]. Până la

sfârşitul anilor ’70, URSS se afla în situaţia stânjenitoare de a fi nevoită să importe *cereale* şi, bineînţeles, tehnologie. Imperiul alcătuit din sateliţii din Europa de Est era tot mai nemulţumit, cu excepţia anumitor cadre ale partidelor comuniste; mai ales nemulţumirile polonezilor reprezentau o problemă periculoasă, dar repetarea invaziei din Cehoslovacia din 1968 părea să nu reprezinte o soluţie reală. În partea de sud, pericolul de a pierde statul-tampon afgan în faţa influenţelor externe (probabil chineze) a generat lovitura de stat din 1979, care nu doar s-a dovedit a fi o povară militară, ci a avut şi un impact dezastruos asupra imaginii externe a Uniunii Sovietice[980]. Acţiunile ruşilor în Cehoslovacia, Polonia şi Afganistan diminuaseră semnificativ atracţia Uniunii Sovietice ca „model” pentru alte state din Europa de Vest sau din Africa. Fundamentalismul musulman din Orientul Mijlociu era un fenomen neconvenabil care ameninţa (în Iran, de pildă) să câştige teren atât în detrimentul comuniştilor locali, cât şi în detrimentul grupărilor proamericane. Mai ales, exista o ostilitate chineză care, din cauza complicaţiilor din Afganistan şi Vietnam, părea să fie şi mai pregnantă la sfârşitul anilor ’70 decât la începutul deceniului[981]. Dacă una din cele două superputeri „pierduse China”, atunci aceasta era Rusia. În cele din urmă, etnocentrismul şi caracterul suspicios, limitat al conducătorilor ei îmbătrâniţi, precum şi obstrucţionarea de către elitele interne, *nomenklatura,* a reformelor radicale aveau să complice probabil şi mai mult adaptarea cu succes la noile balanţe mondiale, prin contrast cu Statele Unite.

Ar fi trebuit ca toate acestea să reprezinte o oarecare consolare la Washington şi să ducă la o perspectivă mai relaxată şi mai sofisticată asupra problemelor de politică externă, chiar şi atunci când ele erau neaşteptate şi neplăcute. Se afirmă că, în anumite chestiuni, cum ar fi modificarea sprijinului acordat anterior Taiwanului, administraţia Reagan a devenit, într-adevăr, mai pragmatică

şi mai conciliantă. Totuşi, limbajul campaniei electorale din 1979–1980 era dificil de abandonat probabil din cauză că nu fusese o simplă retorică, ci o perspectivă fundamentalistă asupra ordinii mondiale şi a locului predestinat al Statelor Unite în cadrul ei. Aşa cum se întâmplase în mod frecvent în trecut, existența unor astfel de viziuni a făcut întotdeauna ca, în politica externă, țările să aibă dificultăți în a se confrunta cu realitatea diferită de dorințele liderilor.

Balanțele economice schimbătoare: 1950–1980

În iulie 1971, în fața unui grup de directori ai unor canale de ştiri din Kansas City, Richard Nixon a afirmat din nou opinia potrivit căreia existau cinci centre ale puterii economice mondiale – Europa de Vest, Japonia şi China, precum şi URSS şi Statele Unite. „Acestea sunt cele cinci centre care vor influența viitorul economiei şi, *pentru că puterea economică va fi esențială pentru alte tipuri de putere*, viitorul omenirii sub alte aspecte, în ultima treime a acestui secol”[982]. Presupunând că această remarcă prezidențială privind importanța puterii economice este validă, trebuie să înțelegem mai bine transformările care aveau loc în economia mondială începând din primii ani ai Războiului Rece; întrucât, chiar dacă prosperitatea şi comerțul internațional aveau să treacă prin tulburări neobişnuite (mai ales în anii ’70), se pot identifica anumite tendințe pe termen lung având potențialul de a modela starea politicii mondiale pe viitor.

Ca în cazul tuturor perioadelor abordate în această carte, nu avem statistici economice comparative exacte. În cel mai bun caz, creşterea numărului de specialişti statisticieni angajați de guverne şi organizații internaționale, precum şi

dezvoltarea unor tehnici mult mai sofisticate decât cele de pe vremea *Dicționarului de statistică* al lui Mulhall tind să demonstreze cât de dificilă este realizarea unor comparații corecte. Refuzul societăților „închise" de a-şi face publice statisticile, modurile diferite de măsurare a veniturilor şi producției la nivel național, precum şi ratele fluctuante de schimb (mai ales după deciziile din 1971 de a abandona etalonul-aur şi de a adopta ratele de schimb flexibile) au avut efectul cumulat de a pune sub semnul întrebării corectitudinea oricărei serii de date economice[983], în acelaşi timp, se pot utiliza anumiți indici statistici, prezentând un grad rezonabil de încredere, pentru a se face corelații şi a indica tendințe generale care apar în timp.

Prima şi cea mai importantă trăsătură a fost ceea ce Bairoch descrie în mod corect drept „o rată de creştere fără precedent a producției industriale mondiale"[984] în deceniile de după al Doilea Război Mondial. Între 1953 şi 1975, această rată de creştere a fost în medie de 6% pe an (4% pe cap de locuitor) şi, chiar şi în perioada dintre anii 1973 şi 1980, creşterea medie a fost de 2,4% pe an, procente onorabile potrivit standardelor istorice. Calculele lui Bairoch cu privire la „producția industriilor prelucrătoare la nivel mondial" – confirmate, în esență, de cifrele lui Rostow referitoare la „producția industrială mondială"[985] – oferă o imagine a acestei creşteri amețitoare (vezi tabelul 39).

Tabelul 39. *Producția industriilor prelucrătoare la nivel mondial, 1830–1980*[986] *(1900 = 100)*

	Producfia totală	Rata creşterii anuale
1830	34,1	(0,8)
1860	41,8	0,7
1880	59,4	1,8
1900	100	2,6
1913	172,4	4,3
1928	250,8	2,5

1938	311,4	2,2
1953	567,7	4,1
1963	950,1	5,3
1973	1 730,6	6,2
1980	3 041,6	2,4

Potrivit lui Bairoch, „volumul cumulat al producției industriale mondiale între anii 1953 şi 1973 a fost comparabil cu cel dintre 1953 şi 1800”[987]. Reconstrucția economiilor afectate de război, dezvoltarea unor tehnologii noi, trecerea continuă de la agricultură la industrie, controlul resurselor naționale în cadrul „economiilor planificate” şi răspândirea industrializării în Lumea a Treia au dus la această schimbare impresionantă.

Şi mai accentuat şi în mare parte din aceleaşi motive, volumul comerțului mondial a crescut, de asemenea, spectaculos după 1945, prin contrast cu modificările din perioada celor două războaie mondiale:

Tabelul 40. *Volumul comerțului mondial, 1850–1971*[988] *(1913 = 100)*

1850	10,1	1938	103
1896-1900	57	1948	103
1913	100	1953	142
1921-1925	82	1963	269
1930	113	1968	407
1931-1935	93	1971	520

Potrivit lui Ashworth, încurajator a fost că, pentru prima dată, comerțul mondial cu produse industriale a depăşit comerțul cu produse de bază, o consecință a faptului că în aceste decenii creşterea totalului producției industriale a fost semnificativ mai mare decât creşterile (foarte impresionante) la nivelul produselor agricole şi minereurilor (vezi tabelul 41).

Tabelul 41. *Creşteri procentuale ale producţiei mondiale, 1948–1968*[989]

	1948-1958	1958-1968
Produse agricole	32%	30%
Minereuri	40%	58%
Produse prelucrate	60%	100%

Într-o anumită măsură, această disparitate se poate explica prin creşterile mari la nivelul producţiei şi comerţului *între* ţările industriale avansate (mai ales cele din Comunitatea Economică Europeană); dar cererea lor tot mai mare pentru produse de bază şi începuturile industrializării în tot mai multe ţări din Lumea a Treia au însemnat că economiile majorităţii ţărilor creşteau, de asemenea, mai rapid în aceeaşi perioadă, într-un ritm fără precedent în secolul XX[990]. În ciuda pagubelor produse de imperialismul occidental multor societăţi din alte părţi ale lumii, se pare că exporturile şi creşterea lor economică generală au beneficiat cel mai mult atunci când naţiunile industrializate au trecut printr-o perioadă de expansiune. Peck-Foreman afirmă că ţările mai puţin dezvoltate au avansat rapid în secolul al XIX-lea, când economiile „deschise", cum ar fi cea a Marii Britanii, se extindeau în ritm alert – la fel cum au avut cel mai mult de suferit când lumea industrializată a intrat în criză în anii '30. În anii '50 şi '60, ele au înregistrat rate de creştere mai rapide din nou, pentru că ţările dezvoltate prosperau, cererea de materii prime era tot mai mare, iar industrializarea se răspândea[991]. După nivelul cel mai scăzut, în 1953 (6,5%), Bairoch arată că proporţia Lumii a Treia în producţia industrială mondială a crescut constant, la 8,5% (1963), apoi la 9,9% (1973) şi 12% (1980)[992]. Potrivit estimărilor CIA, ponderea ţărilor mai puţin dezvoltate din „produsul mondial brut" a fost, de asemenea, în creştere, de la 11,1% (1960) la 12,3% (1970) şi 14,8% (1980)[993].

Totuşi, dat fiind numărul de locuitori din Lumea a Treia,

ponderea lor în producția mondială era disproporționat de scăzută – iar sărăcia vădită şi înfiorătoare. Media produsului național brut pe cap de locuitor în țările industrializate era de 10.660 de dolari în 1980, dar de numai 1.580 de dolari în țările cu venituri medii, cum ar fi Brazilia, şi de 250 de dolari pentru cele mai sărace țări din Lumea a Treia, cum ar fi Zair[994]. Această situație era generată de faptul că, deşi ponderea lor în producția industrială mondială creştea *în ansamblu*, profiturile nu erau distribuite echitabil între toate țările mai puțin dezvoltate. Diferențele de bogăție între unele țări tropicale erau mari chiar în momentul retragerii colonialiştilor – aşa cum fuseseră, în multe cazuri, înainte de era imperială. Diferențele erau accentuate de tiparul inegal al cererii pentru produsele țărilor, de nivelurile diferite ale ajutorului extern pe care fiecare reuşea să îl obțină, precum şi de dificultățile generate de climă, politică, exploatarea mediului şi forțele economice aflate în afara controlului lor. Seceta putea devasta o țară timp de mai mulți ani. Războaiele civile, luptele de gherilă sau strămutarea forțată a țăranilor puteau reduce producția şi comerțul cu produse agricole. Scăderea la nivel mondial a prețului la arahide, de pildă, sau la cositor putea stopa aproape complet o economie bazată pe un singur produs. Creşterea dobânzilor sau creşterea valorii dolarului american putea fi o lovitură sub centură. Creşterea exponențială a populației, generată de succesul medicinii occidentale în controlarea bolilor, a intensificat presiunile asupra rezervelor de alimente şi a amenințat să anuleze orice câştiguri înregistrate la nivelul venitului național în ansamblu. În acelaşi timp, în unele state a avut loc o „revoluție verde", producția agricolă crescând datorită tehnicilor de exploatare îmbunătățite şi soiurilor noi de plante. În plus, veniturile masive înregistrate de țările deținătoare de zăcăminte de petrol în anii '70 le-au inclus într-o categorie economică diferită – chiar dacă aceste aşa-numite țări mai puțin dezvoltate din cadrul OPEC au

avut de suferit când prețul petrolului a scăzut drastic, la începutul anilor '80. În cele din urmă, unul dintre cele mai semnificative evenimente a fost afirmarea, în rândul țărilor din Lumea a Treia, a ceea ce Rosecrance numeşte „state comerciale" – Coreea de Sud, Taiwan, Singapore şi Malaysia, imitând Japonia, Germania de Vest şi Elveția sub aspectul antreprenoriatului şi angajamentului lor de a produce bunuri industriale pentru piața mondială[995].

Această disparitate dintre națiunile mai puțin dezvoltate indică a doua trăsătură importantă a schimbării macroeconomice din ultimele câteva decenii – ratele de creştere diferite înregistrate atât între puterile industrializate, cât şi între țările mai mici. Întrucât această tendință a fost cea care – în comparație cu datele din secolele anterioare – a avut impactul hotărâtor, în cele din urmă, asupra balanțelor de putere internaționale, merită să examinăm mai detaliat cum a afectat principalele națiuni în aceste decenii.

Fără îndoială că transformarea economică a Japoniei după 1945 a fost cel mai spectaculos exemplu de modernizare susținută în aceste decenii, surclasând aproape toate țările „avansate" în calitate de concurent comercial şi tehnologic şi reprezentând un model de urmat pentru celelalte „state comerciale" asiatice. Bineînțeles, Japonia se evidențiase deja cu aproape un secol înainte, devenind prima țară din Asia care a copiat Occidentul atât în termeni economici, cât şi – cu consecințe dezastruoase pentru ea – în termeni militari şi imperialişti. Deşi războiul din 1937–1945 a afectat-o grav şi i-a întrerupt legăturile cu piețele şi furnizorii ei tradiționali, Japonia deținea o infrastructură industrială care a putut fi reparată şi o populație talentată, bine educată şi coezivă din punct de vedere social, a cărei hotărâre de a se perfecționa putea fi canalizată acum spre scopuri comerciale paşnice. Timp de câțiva ani după 1945, Japonia a fost un teritoriu umilit, ocupat şi dependent de ajutorul american. În 1950, situația s-a schimbat semnificativ – în mod ironic, în mare

parte datorită cheltuielilor pentru apărare mari ale Statelor Unite în Războiul din Coreea, care au stimulat companiile japoneze orientate spre exporturi. De exemplu, Toyota se afla în pericol de a da faliment când a fost salvată de prima comandă de camioane din partea Departamentului american al Apărării; multe alte companii s-au aflat, în linii mari, în aceeaşi situaţie[996].

Bineînţeles, „miracolul japonez" nu s-a datorat doar stimulentului reprezentat de cheltuielile americane în timpul Războiului din Coreea şi, din nou, din timpul Războiului în Vietnam; iar efortul de a explica cum anume s-a transformat ţara şi cum pot altele să îi imite succesul a devenit o mică industrie în creştere[997]. Un motiv principal a fost credinţa fanatică în atingerea celui mai înalt nivel de control al calităţii, împrumutând (şi perfecţionând) tehnici de management sofisticat şi metode de producţie din Occident. A avut de câştigat datorită asumării unor standarde solide, superioare de educaţie universală şi unui număr mare de ingineri, entuziaşti ai electronicelor şi automobilelor, datorită atelierelor mici, dar întreprinzătoare, precum şi datorită marilor *zedbatsu.* Exista un etos social care încuraja munca asiduă, loialitatea faţă de companie şi necesitatea de a reconcilia diferendele dintre administraţie şi muncitori printr-un amestec de compromis şi respect. Creşterea durabilă a economiei a implicat sume mari de capital, de care a şi beneficiat – parţial deoarece cheltuielile pentru apărare erau reduse într-o ţară „demilitarizată" protejată de umbrela strategică americană, dar probabil şi mai mult datorită politicilor fiscale şi de impozitare ce au încurajat un grad neobişnuit de ridicat de economii personale, utilizate, apoi, pentru investiţii. De asemenea, Japonia a beneficiat de atitudinea Ministerului pentru Comerţ Internaţional şi Industrie de a „încuraja industriile noi şi progresele tehnologice coordonând, concomitent, dezmembrarea ordonată a industriilor care se învecheau şi decădeau"[998],

toate acestea printr-o abordare complet diferită de cea americană, de tip *laissez-faire.*

Indiferent de amestecul de explicații – iar alți experți în chestiuni japoneze ar evidenția motive culturale şi sociologice, inclusiv factorul suplimentar nedefinibil al încrederii de sine naționale şi voinței puternice a unui popor căruia îi venise rândul să se afirme –, succesul economic al Japoniei nu putea fi negat. Între 1950 şi 1973, produsul intern brut a crescut în medie cu 10,5% pe an, depăşind cu mult creşterea oricărei alte națiuni industrializate; nici criza petrolului din 1973–1974, care a dat o lovitură puternică dezvoltării mondiale, nu a împiedicat Japonia să îşi mențină ratele de creştere la un nivel aproape de două ori mai mare decât cele ale principalilor ei concurenți în anii următori. Era uimitoare diversitatea de produse japoneze care dominau pieţele mondiale – aparate foto-video, electrocasnice, produse electrice, instrumente muzicale, scutere şi aşa mai departe. Produsele japoneze au concurat cu industria ceasurilor elveţiene, au pus în umbră industria optică germană şi au distrus industriile britanice şi americane producătoare de motociclete. În decurs de un deceniu, şantierele navale ale Japoniei produceau peste jumătate din tonajul mondial. Până în anii ’70, combinatele ei siderurgice mai moderne aveau un profit mai mare decât industria americană a oţelului. Transformarea industriei auto a fost şi mai spectaculoasă – între 1960 şi 1984, cota japoneză din producția de automobile a crescut de la 1% la 23% – şi, ca urmare, maşinile şi camioanele japoneze erau exportate cu milioanele în întreaga lume. Într-un ritm constant şi neobosit, țara făcea trecerea de la produse cu tehnologie redusă la produse de înaltă tehnologie – la calculatoare, telecomunicații, aeronautică, robotică şi biotehnologie. Într-un ritm constant şi neobosit, excedentul comercial a crescut – transformând Japonia într-un gigant financiar şi industrial –, iar ponderea ei în producția şi pieţele mondiale s-a extins.

Când ocupația Aliaților a luat sfârşit, în 1952, produsul național brut al Japoniei depăşea cu puțin o treime din cel al Franței sau al Marii Britanii. La sfârşitul anilor '70, produsul național brut japonez era egal cu cel al Marii Britanii şi Franței *la un loc* sau peste jumătate din valoarea celui american[999]. În decurs de o generație, ponderea în producția industrială prelucrătoare mondială şi produsul național brut al Japoniei crescuseră de la aproximativ 2-3% la 10% – şi nu se opreau. Numai URSS realizase o creştere similară în primii ani de după 1928, dar Japonia reuşise acest lucru cu mult mai puține sacrificii, într-un mod mult mai impresionant şi având o bază mai extinsă.

În comparație cu Japonia, *toate* celelalte puteri importante par lente. Cu toate acestea, când Republica Populară Chineză (RPC) a început să se afirme, în primii ani după fondare (1949), au existat puțini observatori care nu au privit-o cu seriozitate. Parțial, se poate că acest fapt a reflectat o preocupare tradițională față de „pericolul galben", întrucât uriaşul adormit de la Răsărit putea fi o forță majoră în afacerile internaționale dacă îşi organiza cei 800 de milioane de locuitori în scopuri naționale. Mai important a fost rolul vizibil, ca să nu spunem agresiv, adoptat de RPC față de puterile străine încă de la crearea ei, chiar dacă se poate ca acesta să fi fost o reacție de iritare la încercuirea percepută. Ciocnirile cu Statele Unite în privința Coreei şi insulelor Quemoy şi Matsu; manevrele din Tibet; luptele de graniță cu India; ruptura plină de resentimente de URSS şi confruntările militare în regiunile disputate; confruntarea sângeroasă cu Vietnamul de Nord; şi tonul în general combativ al propagandei chineze (mai ales în timpul conducerii lui Mao), care critica imperialismul occidental şi „hegemonismul rusesc" şi încuraja mişcările populare de eliberare din lume – toate acestea au transformat-o într-un actor mult mai important şi mai imprevizibil în afacerile internaționale decât japonezii discreți şi subtili[1000]. Pentru

simplul fapt că în China trăia un sfert din populația lumii, era necesar ca tendințele ei politice, indiferent de orientare, să fie luate în serios.

Cu toate acestea, măsurată strict potrivit criteriilor economice, RPC părea să fie un caz clasic de înapoiere economică. În 1953, de exemplu, deținea doar 2,3% din producția industrială mondială şi „potențialul industrial total" era echivalent cu doar 71% din cel al Marii Britanii în 1900[1001]! Populația chineză, care creştea cu zeci de milioane anual, era alcătuită în principal din țărani săraci al căror venit pe cap de locuitor era înfiorător de scăzut şi nu aducea statului mai nimic în termeni de „plusvaloare". Rupturile cauzate de guvernatorii locali, invazia japoneză şi războiul civil de la sfârşitul anilor '40 nu au fost eliminate odată cu îndepărtarea proprietarilor funciari şi preluarea conducerii de către comunele țărăneşti după 1949. Totuşi, perspectivele economice nu erau complet lipsite de speranță. China deținea o infrastructură de drumuri şi trenuri uşoare, industria textilă era substanțială, marile oraşe şi porturile erau centre ale activităților antreprenoriale, iar Manciuria, mai ales, fusese dezvoltată de japonezi în anii '30[1002]. Pentru a intra într-o epocă de dezvoltare industrială, țara avea nevoie de o perioadă îndelungată de stabilitate şi infuzii masive de capital. Ambele condiții au fost satisfăcute într-o anumită măsură – datorită dominației partidului comunist şi ajutorului rusesc – în anii '50. Planul cincinal din 1953 a copiat în mod voit prioritățile staliniste de dezvoltare a industriei grele şi de creştere a producției de oțel, fier şi cărbune. Până în 1957, producția industrială se dublase[1003]. În acelaşi timp, cantitatea de capital destinat investițiilor în industrie, acumulat pe plan intern sau împrumutat de la Rusia, a fost insuficientă pentru o țară având nevoile economice ale Chinei – iar ruptura sino-sovietică a stopat brusc ajutorul financiar şi tehnic rusesc. În plus, decizia fatidică a lui Mao de a realiza un „mare salt înainte"

încurajând mii de uzine siderurgice de dimensiunea unor cocioabe şi campania „revoluției culturale" (care a dus la desconsiderarea experților tehnici, a administratorilor profesionişti şi a economiştilor cu instrucție formală) a încetinit considerabil dezvoltarea. În final, în anii '50 şi '60, diplomația agresivă a Republicii Populare Chineze şi ciocnirile militare cu aproape toate țările învecinate au însemnat necesitatea ca o parte mult prea mare din resursele țării să fie orientate spre forțele armate.

Perioada revoluției culturale nu a fost *în totalitate* nefastă în termeni economici; cel puțin, a evidențiat importanța zonelor rurale, stimulând micile industrii şi îmbunătățind tehnicile agricole şi aducând servicii medicale şi sociale de bază în aceste zone[1004]. Cu toate acestea, creşterea semnificativă a produsului național brut putea fi generată doar de continuarea industrializării, îmbunătățirea infrastructurii şi investițiile pe termen lung – stimulate de consumarea revoluției culturale şi de dezvoltarea comerțului cu Statele Unite, Japonia şi alte economii avansate. Resursele de cărbune, petrol şi minereuri prețioase ale Chinei erau exploatate într-un ritm alert. Până în 1980, producția ei de oțel de 37 de milioane de tone o depăşea semnificativ pe cea a Marii Britanii sau Franței, iar consumul de energie din surse moderne era de două ori mai mare decât cel al oricărui stat european important[1005]. De asemenea, până în 1980, ponderea în producția industrială mondială crescuse la 5% (de la 3,9% în 1973), apropiindu-se de cea a Germaniei de Vest[1006]. Această creştere considerabilă recentă cauzase probleme, iar conducerea partidului a fost nevoită să recalculeze şi să reducă obiectivele celor „patru modernizări" ale țării; ele asemenea, merită să repetăm că, atunci când prezentăm statistici chineze privind bogăția sau producția pe cap de locuitor, înapoierea ei economică relativă iese din nou la lumină. Totuşi, în ciuda acestor neajunsuri, în timp a devenit clar că gigantul asiatic se trezise, în sfârşit, şi era

hotărât să construiască un fundament economic adecvat pentru rolul de mare putere la care aspira[1007].

A cincea regiune cu putere economică identificată de Nixon în discursul lui din iulie 1971 fusese „Europa de Vest" ca o expresie geografică, bineînțeles, şi nu o putere asertivă unificată precum China, URSS şi Statele Unite. Chiar denumirea în sine însemna lucruri diferite pentru oameni diferiți – se putea referi la toate țările din afara sferei dominate de ruşi (inclusiv, prin urmare, țările din Peninsula Scandinavă, Grecia şi Turcia) sau la Comunitatea Economică Europeană inițială (sau lărgită), ce avea, cel puțin, un cadru instituțional, ori era utilizat deseori ca prescurtare pentru grupul de foste mari puteri (Marea Britanie, Franța, Germania, Italia) cu care ar fi fost necesar ca Departamentul de Stat american, de pildă, să se consulte înainte de a iniția o politică nouă față de Rusia sau Orientul Mijlociu. Însă aceasta nu epuiza posibilitățile de confuzie semantică, întrucât, în cea mai mare parte a acestei perioade, britanicii au considerat că „Europa" începea de cealaltă parte a Canalului Mânecii; mai mult, au existat mulți integraționiști europeni convinşi (fără a-i mai menționa pe naționaliştii germani) care au considerat divizarea continentului după 1945 o simplă situație temporară, ce avea să fie urmată de reunirea țărilor de ambele părți într-o uniune mai extinsă. Aşadar, din punct de vedere politic şi constituțional, era dificil de utilizat termenul *Europa* sau chiar sintagma *Europa de Vest* mai mult decât ca o metaforă – sau un concept cultural şi geografic vag[1008].

Totuşi, la nivel economic, părea să existe o asemănare fundamentală între experiențele europene din aceşti ani. Trăsătura dominantă a fost „nivelul ridicat şi durabil al creşterii economice"[1009]. Până în 1949–1950, majoritatea țărilor reveniseră la nivelurile de producție anterioare războiului, iar unele dintre ele (mai ales țările neutre în timpul războiului, bineînțeles) făcuseră progrese

semnificative. Au urmat ani de creştere a producţiei de bunuri prelucrate, niveluri fără precedent ale creşterii exporturilor, un grad remarcabil de ocupare a forţei de muncă şi niveluri istorice ale venitului rămas după plata taxelor şi ale capitalului pentru investiţii. În consecinţă, Europa a devenit regiunea de pe glob cu cel mai accelerat ritm de creştere, cu excepţia Japoniei. „Între 1950 şi 1970, produsul intern brut european a crescut în medie cu aproximativ 5,5% pe an şi 4,4% pe cap de locuitor, în comparaţie cu ratele medii la nivel mondial, de 5% şi, respectiv, 3%. Producţia industrială a crescut şi mai rapid, cu 7,1%, în comparaţie cu rata la nivel mondial de 5,9%. Astfel, până în 1970, producţia pe cap de locuitor în Europa era de aproape două ori şi jumătate mai mare decât în 1950."[1010] Este interesant că această creştere a avut loc în toate colţurile continentului – în centrul industrial al Europei de Nord-Vest, în zonele mediteraneene, în Europa de Est; până şi economia britanică lentă s-a dezvoltat mai rapid în această perioadă. Nu este surprinzător că poziţia relativă a Europei în economia mondială, aflată în declin de la începutul secolului, a început să se îmbunătăţească în scurt timp. „Între 1950 şi 1970, cota ei din producţia mondială de bunuri şi servicii (PIB) a crescut de la 37% la 41%, în timp ce, în cazul producţiei industriale, creşterea a fost şi mai mare, de la 39% la 48%"[1011]. Atât în 1960, cât şi în 1970, potrivit cifrelor CIA – care se bazau pe dovezi statistice discutabile[1012] –, cota „Comunităţii Europene" din produsul mondial brut era mai mare decât cea a Statelor Unite şi de două ori mai mare decât cea a Uniunii Sovietice.

De fapt, motivele relansării economice a Europei nu sunt deloc surprinzătoare. Cea mai mare parte a continentului suferise prea mult timp din cauza invaziilor, a luptelor de durată şi a ocupaţiei străine, a bombardării oraşelor, fabricilor, drumurilor şi căilor ferate, a penuriei de alimente şi materii prime cauzate de blocadă, precum şi din pricina

încorporării a milioane de bărbați şi uciderii a milioane de animale. Chiar înainte de lupte, dezvoltarea economică „firească" a Europei –, creşterea graduală a regiunilor, pe măsură ce s-au descoperit surse noi de energie şi producție, pe măsură ce au luat avânt piețe noi şi noile tehnologii s-au răspândit – fusese afectată negativ de acțiunile *Machtstaat*-ului cu tendințe naționaliste[1013]. Barierele tarifare tot mai mari îi îndepărtaseră pe furnizori de piețe. Subvențiile guvernamentale menținuseră firmele la un nivel ineficient şi îi protejaseră pe fermieri de concurența externă. Sume tot mai mari din venitul național fuseseră orientate spre cheltuielile pentru armament, şi nu spre întreprinderile comerciale. Astfel, era imposibil de maximizat creşterea economică a Europei în acest „climat de blocuri şi autarhie, naționalism economic şi câştigare de beneficii prin păgubirea altora"[1014]. Acum, după 1945, existau nu doar „europeni noi", cum ar fi Monnet, Spaak şi Hallstein, hotărâți să creeze structuri economice care să evite greşelile din trecut, ci şi Statele Unite binefăcătoare şi dispuse să ajute şi să contribuie (prin Planul Marshall şi alte fonduri de ajutor) la finanțarea refacerii Europei, cu condiția ca acest lucru să se realizeze ca o întreprindere în colaborare.

Astfel, Europa, al cărei potențial economic fusese deturnat şi subexploatat de război şi politică, avea acum şansa să îşi corecteze aceste deficiențe. Existau hotărârea generalizată de a „construi din nou" atât în estul continentului, cât şi în vest, şi voința de a învăța din erorile comise în anii '30. Planificarea de stat, fie ea keynesiană ori socialistă, a impulsionat această dorință de ameliorare socială şi economică; colapsul (sau discreditarea) vechilor structuri a facilitat inovațiile. Statele Unite au furnizat nu doar miliarde de dolari prin Planul Marshall – „o încurajare într-un moment critic", aşa cum a fost descris în mod justificat[1015] –, ci şi o umbrelă de apărare sub care statele europene se puteau adăposti. (Este adevărat că atât Marea Britanie, cât şi

Franța au avut cheltuieli masive pentru apărare în anii Războiului din Coreea şi înainte de decolonizare – dar ele şi toate țările învecinate ar fi fost nevoite să aloce mult mai mult din resursele naționale insuficiente pentru înarmare dacă nu s-ar fi aflat sub protecția Statelor Unite.) Pentru că existau mai puține bariere comerciale, firmele şi indivizii au avut posibilitatea să prospere pe o piață mult mai mare. Această afirmație este valabilă mai ales întrucât comerțul *între* țările dezvoltate (în acest caz, statele europene) era întotdeauna mai profitabil decât comerțul din toate celelalte zone, pur şi simplu deoarece cererea reciprocă era mai mare. Prin urmare, dacă comerțul „exterior" al Europei a crescut mai rapid decât orice altceva în deceniile vizate, acest lucru se datorează în principal numărului mai mare de tranzacții dintre vecini. În decurs de o generație după 1950, venitul pe cap de locuitor a crescut la fel de mult cât crescuse în decurs de un secol şi jumătate mai înainte[1016]! Ritmul socioeconomic al acestei schimbări a fost, într-adevăr, extraordinar: cota populației active din Germania de Vest angajată în agricultură, silvicultură şi pescuit a scăzut de la 24,6% în 1950 la 7,5% în 1973, iar în Franța a scăzut de la 28,2% la 12,2% în aceeaşi perioadă (şi la 8,8% în 1980). Veniturile după plata taxelor au prosperat pe măsură ce industrializarea s-a răspândit; în Germania de Vest, venitul pe cap de locuitor a crescut de la 320 de dolari în 1949 la 9 131 de dolari în 1978, iar în Italia a crescut de la 638 de dolari în 1960 la 5142 de dolari în 1979. Numărul automobilelor la 1000 de locuitori a crescut de la 6,3 în Germania de Vest (1948) la 227 (1970), iar în Franța, de la 37 la 252[1017]. Indiferent de criteriile de măsurare şi în ciuda disparităților regionale, dovada câştigurilor reale era clară.

Această combinație între creşterea economică generală şi variațiile ample la nivelul ritmului de schimbare şi al efectelor sale se observă fără echivoc dacă analizăm evoluțiile din fiecare fostă mare putere. La sud de Alpi, a avut loc ceea

ce jurnaliştii au numit, printr-o metaforă, „miracolul italian”, produsul național brut al țării în termeni reali crescând de aproape trei ori mai rapid după 1948 decât în perioada interbelică; într-adevăr, până în 1963, când creşterea a încetinit, economia italiană a avansat mai repede în aceşti ani decât în oricare altă țară, cu excepția Japoniei şi Germaniei de Vest. Probabil că nici acest lucru nu este surprinzător în prezent. Întotdeauna a fost țara cel mai puțin dezvoltată dintre cele patru mari puteri europene, adică potențialul ei de dezvoltare nu fusese exploatat pe deplin. Eliberați de politicile economice fasciste absurde şi beneficiind substanțial de ajutorul american, producătorii italieni au fost capabili să se folosească de costurile salariale mai scăzute şi de buna reputație a țării în materie de design pentru a propulsa exporturile într-un ritm uimitor de rapid, mai ales în interiorul Pieței Comune. Hidroelectricitatea şi petrolul importat la prețuri reduse au compensat lipsa de cărbune indigen. Construcția de motoare a fost un stimulent semnificativ. Pe măsură ce nivelurile consumului local au crescut, Fiat, producătorul intern de automobile, a ocupat o poziție necontestată timp de mulți ani pe piața internă, fapt care a reprezentat baza exporturilor la nord de Alpi. La produsele tradiționale, cum ar fi încălțămintea şi îmbrăcămintea de calitate, s-au adăugat produse mai noi; în anii ’60, frigiderele italiene ocupau prima poziție în topul vânzărilor în Europa. Dar aceasta nu a fost în niciun caz o poveste de succes absolut. Decalajul dintre nord şi sud în Italia a rămas la un nivel ridicat. Condițiile sociale, atât în oraşe, cât şi în zonele rurale mai sărace, erau mult mai rele decât în Europa de Nord. Instabilitatea guvernamentală, o „economie neagră” mare şi un deficit public ridicat, în combinație cu o rată a inflației peste medie, au afectat valoarea lirei şi au indicat că refacerea economică era fragilă. De fiecare dată când se laceau comparații la nivel european între venituri sau industrializare, Italia nu se ridica la

standardele respective; când se făceau comparații între ratele de *creştere*, situația se prezenta mult mai bine. Cu alte cuvinte, Italia plecase de pe o poziție dezavantajoasă[1018].

Prin contrast, în 1945, Marea Britanie se situa pe o poziție mult mai avansată, cel puțin între statele europene mai mari; fapt care poate fi o explicație parțială a declinului ci economic relativ în următoarele patru decenii. Adică, întrucât războiul nu îi provocase pagube foarte mari (aşa cum nu provocase nici Statelor Unite), exista o posibilitate redusă ca rata ei de creştere să fie la fel de mare precum cea a țărilor care se refăceau după ani de ocupație militară şi pagube. Şi din punct de vedere psihologic, aşa cum am discutat mai sus[1019], faptul că Marea Britanie era neînvinsă, că se număra în continuare printre cei trei de la Potsdam şi că îşi recâştigase imperiul în totalitate a făcut să fie dificil ca oamenii să perceapă nevoia de reforme semnificative ale propriului sistem economic. Departe de a produce structuri mai noi, războiul menținuse instituții tradiționale, cum ar fi sindicatele, funcțiile publice, vechile universități. Chiar dacă guvernul laburist din 1945–1951 a propus planuri privind naționalizarea şi crearea unui „stat al bunăstării", nu a avut loc o restructurare fundamentală a practicilor economice şi a *atitudinilor* față de muncă. Încă încrezătoare în locul ei special în lume, Marea Britanie a depins, în continuare, de pieţele ei coloniale, a făcut eforturi în zadar să mențină vechea paritate pentru lira sterlină, a menținut numeroase garnizoane peste mări (o povară considerabilă asupra monedei), a refuzat să se alăture primelor mişcări pentru unitatea europeană şi a făcut cheltuieli pentru apărare mai mari decât oricare dintre celelalte puteri NATO, cu excepția Statelor Unite.

Fragilitatea poziției internaționale şi economice a Marii Britanii a fost mascată parțial la începutul perioadei postbelice de starea şi mai precară a altor state, de retragerile prudente din India şi Palestina, creşterea pe termen scurt a

exporturilor şi menţinerea imperiului în Orientul Mijlociu şi Africa[1020]. Prin urmare, umilinţa de la Suez din 1956 a fost un şoc şi mai mare, scoţând la lumină nu doar slăbiciunea lirei, ci şi realitatea dură că Marea Britanie nu putea funcţiona din punct de vedere militar în Lumea a Treia dacă SUA nu erau de acord. Cu toate acestea, se poate afirma că dovezile declinului erau *încă* invizibile – în aspecte legate de apărare, politica post-1957, a dependenţei de arma nucleară ca element de descurajare, era o alternativă mai puţin costisitoare decât un număr mare de forţe convenţionale, şi sugera, în continuare, statutul de mare putere; şi în chestiuni economice, de faptul că şi Marea Britanie a făcut parte din boomul general din anii '50 şi '60. Dacă ratele creşterii britanice erau aproape cele mai mici din Europa, cu toate acestea ele reprezentau un element pozitiv în comparaţie cu cele din deceniile anterioare, permiţându-i lui MacMillan să le declare alegătorilor britanici: „Niciodată nu v-a fost mai bine!". Măsurată în termeni de venit disponibil după plata impozitelor sau în funcţie de numărul de maşini de spălat şi automobile, această afirmaţie era corectă din punct de vedere istoric.

Totuşi, în comparaţie cu progresele mult mai rapide înregistrate în alte părţi, ţara părea să sufere din cauza a ceea ce germanii au numit „boala englezească" – o combinaţie de sindicalism militant, management slab, politici guvernamentale de tip „oprit-pornit" şi atitudini culturale negative faţă de munca asiduă şi antreprenoriat. Noua prosperitate a adus un val de importuri de produse europene de calitate mai bună şi mărfuri asiatice mai ieftine, generând dezechilibre ale balanţei de plăţi, crize ale lirei sterline şi devalorizări care au contribuit la creşterea inflaţiei şi, astfel, la cererea unor salarii mai mari. Guvernele britanice au utilizat, în momente diferite, controlul asupra preţurilor, legislaţia privind creşterile salariale şi deflaţia fiscală cu scopul de a controla inflaţia şi de a crea condiţiile potrivite

pentru creşterea durabilă. Dar, frecvent, aceste măsuri nu au fost eficiente mult timp. Industria britanică producătoare de automobile era subminată în mod constant de concurența străină, industria constructoare de nave maritime altădată înfloritoare a ajuns să depindă aproape exclusiv de comenzile Amiralității, producătorii de bunuri electrice şi motociclete au descoperit că nu mai erau competitivi. Unele companii (cum ar fi ICI) au fost excepții notabile de la această tendință; serviciile financiare din City of London au rezistat, iar comerțul cu amănuntul a rămas puternic – dar erodarea bazei *industriale* a Marii Britanii era iremediabilă. Intrarea în Piața Comună în 1973 nu a fost panaceul mult sperat: a expus piața britanică la o concurență şi mai acerbă în domeniul produselor industriale, în acelaşi timp legând Marea Britanie de politicile agricole costisitoare ale CEE. De asemenea, petrolul din Marea Nordului nu a avut efectul salvator dorit: a adus Marii Britanii venituri masive în valută străină, dar acest lucru a crescut prețul lirei sterline, afectând negativ exporturile de produse industriale[1021].

Statisticile economice prezintă o imagine a ceea ce Bairoch numeşte „accelerarea declinului industrial al Marii Britanii”[1022]. Ponderea în producția industrială mondială a scăzut de la 8,6% în 1953 la 4% în 1980. De asemenea, cota din comerțul mondial a scăzut rapid, de la 19,8% (1955) la 8,7% (1976). Produsul național brut, al treilea ca mărime din lume în 1945, a fost depăşit de cel al Germaniei de Vest, apoi de cel al Japoniei şi, în final, de cel al Franței. Venitul pe cap de locuitor rămas după plata impozitelor a fost depăşit într-un ritm constant de o serie de țări europene mai mici, dar mai bogate; la sfârşitul anilor ’70, acesta era mai apropiat de cel al statelor mediteraneene decât de cel al Germaniei de Vest, al Franței sau al țărilor Bénélux[1023]. În mod cert, acest declin al *cotelor* Marii Britanii (fie din comerțul mondial sau din produsul mondial brut) a fost cauzat, în principal, de faptul că țara deținuse o parte disproporționat de mare din

bogăția şi comerțul mondiale în deceniile anterioare, ca efect al unor circumstanțe tehnice şi istorice speciale; acum, când aceste circumstanțe speciale dispăruseră, iar alte țări erau capabile să îşi exploateze potențialul de industrializare, era firesc ca poziția relativă a Marii Britanii să intre în declin. Ritmul şi măsura în care a scăzut reprezintă alt subiect de discuție; la fel de dificil de precizat este dacă va scădea în continuare, în raport cu vecinii europeni. La începutul anilor '80, declinul se oprea, aparent, Marea Britanie rămânând a şasea economie ca mărime din lume şi deținând forțe armate substanțiale. Totuşi, în comparație cu situația din timpul lui Lloyd George sau Clement Attlee, în 1945, țara era o putere de o importanță moderată, şi nu o mare putere.

În timp ce economia britanică stagna în declinul ei relativ, Germania de Vest se bucura de *Wirtschaftswunder* sau „miracolul economic". Din nou, merită să subliniem cât de „firească" a fost această dezvoltare. Chiar în starea ei de divizare, RFG deținea cea mai dezvoltată infrastructură din Europa, avea cele mai multe resurse interne (de la cărbune la fabrici de maşini-unelte) şi o populație cu un nivel superior de instruire, puternică probabil mai ales prin manageri, ingineri şi oameni de ştiință, situație amplificată de emigrația talentelor dinspre Est. Timp de peste o jumătate de secol, forțele ei economice fuseseră afectate de necesitățile maşinăriei militare germane. Acum, când energiile naționale puteau (ca în cazul Japoniei) să fie concentrate exclusiv asupra succesului comercial, singura întrebare se referea la gradul revenirii. Marile afaceri germane, care se adaptaseră cu uşurință la al Doilea Reich, la Weimar, apoi la perioada conducerii naziste, erau nevoite să se adapteze la noile circumstanțe şi să adopte teoriile americane privitoare la management[1024]. Marile bănci au avut din nou şansa să joace un rol important pentru industrie. Industria chimică şi cea producătoare de echipamente electrice au devenit în scurt timp giganți ai industriei europene. Companiile

producătoare de automobile care au înregistrat succese enorme, cum ar fi Volkswagen şi Mercedes, au avut „efecte de multiplicare" inevitabile asupra a sute de firme furnizoare mici. Pe măsură ce exporturile au luat avânt – Germania a ocupat locul al doilea după Statele Unite în exporturile mondiale –, tot mai multe firme şi comunităţi locale au solicitat aducerea unor „muncitori-oaspeţi" pentru a satisface nevoia imperioasă de forţă de muncă necalificată. Din nou, a treia oară în decurs de 100 de ani, economia germană era locomotiva creşterii economice a Europei[1025].

Astfel, din punct de vedere statistic, se pare că aceasta a fost o poveste de succes. Chiar şi între 1948 şi 1952, producţia industrială germană a crescut cu 10%, iar produsul naţional brut real cu 67%[1026]. Ţara înregistrând cele mai mari niveluri ale investiţiilor brute în Europa, firmele germane au beneficiat extraordinar de mult de pe urma accesului lor imediat la capital. Producţia de oţel, practic inexistentă în 1946, a devenit în scurt timp cea mai mare din Europa (peste 34 de milioane de tone până în 1960), aceeaşi afirmaţie fiind valabilă şi în cazul majorităţii celorlalte industrii. An după an, ţara a înregistrat cea mai mare creştere a produsului intern brut. Produsul ei naţional brut, de doar 32 de miliarde de dolari în 1952, era cel mai mare din Europa un deceniu mai târziu şi depăşea 600 de miliarde de dolari la sfârşitul anilor '70. Venitul disponibil după plata impozitelor pe cap de locuitor, de doar 1.186 de dolari în 1960 (când cel al Statelor Unite era de 2.491 de dolari), a atins suma de 10.837 de dolari în 1979 – depăşind media americană de 9.595 de dolari[1027]. An după an, surplusurile de export s-au acumulat, marca germană necesitând frecvente ajustări pozitive şi devenind, într-adevăr, un fel de monedă de rezervă. Chiar dacă au fost îngrijoraţi, bineînţeles, de concurenţa reprezentată de japonezii mai eficienţi, fără îndoială că vest-germanii aveau al doilea „stat comercial" de succes. Acest fapt a fost cu atât

mai impresionant cu cât țara fusese separată de 40% din teritoriul ei şi de peste 35% din populație; în mod ironic, Republica Democrată Germană avea să demonstreze în scurt timp că era cel mai productiv şi mai industrializat stat pe cap de locuitor dintre toate țările est-europene (inclusiv URSS), în ciuda pierderii a milioane de talente în favoarea Occidentului. Dacă ar fi fost posibilă revenirea la frontierele din 1937, Germania unită ar fi depăşit din nou orice rival economic din Europa şi, într-adevăr, probabil că nu s-ar fi situat cu mult în spatele Uniunii Sovietice.

Tocmai din cauză că Germania fusese învinsă şi divizată, iar statutul ei internațional (şi cel al Berlinului) era reglementat în continuare de „puterile tratatului", această pondere economică nu s-a transformat în putere politică. Nutrind o responsabilitate firească față de germanii din est, RFG era sensibilă la orice încălzire sau răcire a relației dintre NATO şi Pactul de la Varşovia. Avea relații comerciale în principal cu Europa de Est şi URSS, dar, în mod evident, s-ar fi aflat în prima linie în cazul declanşării unui nou război. Alarmarea sovieticilor şi a francezilor (la aproape acelaşi nivel) față de orice revenire a „militarismului german" însemna că nu putea deveni niciodată o putere nucleară. Avea sentimente de vină față de vecini, cum ar fi polonezii şi cehii, se simțea vulnerabilă față de Rusia, dependentă de Statele Unite; saluta cu recunoştință relația franco-germană oferită de Charles de Gaulle, dar s-a simțit rareori capabilă să îşi folosească forța economică pentru a controla politicile mai asertive ale francezilor. Implicați într-o confruntare intelectuală profundă cu propriul trecut, vest-germanii se bucurau să fie considerați buni coechipieri, dar *nu* lideri hotărâtori în afacerile internaționale[1028].

Atunci, acest fapt contrasta semnificativ cu rolul Franței în lumea postbelică sau, mai precis, în lumea post-1958, când de Gaulle a ajuns la conducere. Aşa cum am afirmat mai sus (pp. 360-361), progresul economic pe care planificatorii

adunați în jurul lui Monnet sperau să îl realizeze după 1945 fusese afectat de războaiele coloniale, de instabilitatea politică şi a partidelor, precum şi de fragilitatea francului. Totuşi, în momentul campaniilor din Indochina şi Algeria, economia franceză creştea în ritm alert. Pentru prima dată după multe decenii, populația creştea, alimentând, astfel, cererea internă. Franța avea un teritoriu bogat, variat, dar nedezvoltat complet, economia stagnând de la începutul anilor '30. Creşterea a devenit o posibilitate odată cu instalarea păcii, infuzia de ajutor american, naționalizarea utilităților şi stimularea unei piețe mai mari. Mai mult, Franța (asemenea Italiei) avea un nivel de industrializare relativ scăzut pe cap de locuitor, din cauza economiei din oraşele mici, depindea de agricultură, ceea ce însemna că, sub acest aspect, creşterile au fost spectaculoase: de la 95 în 1953 la 1.967 în 1963, la 259 în 1973 (în comparație cu Marea Britanie în 1900 = 100)[1029]. Rata anuală a creşterii a ajuns la o medie de 4,6% în anii '50, urcând la 5,8% în anii '60, stimulată de apartenența la Piața Comună. Aranjamentele particulare din cadrul Pieței Comune nu numai că au protejat agricultura franceză de prețurile de pe piața mondială, ci i-au oferit o piață mai largă în interiorul Europei. Avântul general din Occident a stimulat exportul mărfurilor tradiționale franceze cu plusvaloare (îmbrăcăminte, încălțăminte, vinuri, bijuterii), la care s-au adăugat aeronave şi automobile. Între 1949 şi 1969, producția de automobile a crescut de zece ori, cea de aluminiu de şase ori, cea de tractoare şi ciment de şase ori, iar cea de fier şi oțel de două ori şi jumătate[1030]. Țara fusese întotdeauna relativ bogată, deşi nu complet industrializată; în anii '70, era mult mai bogată şi mai modernă.

Cu toate acestea, creşterea Franței nu a avut niciodată baza industrială extinsă de care s-a bucurat vecinul de peste Rin, iar speranțele preşedintelui Pompidou că țara lui va întrece în scurt timp Germania de Vest au avut puține şanse

să devină realitate. Cu anumite excepții notabile din industria electrică, a automobilelor şi aerospațială, majoritatea firmelor franceze erau tot mici, neavând suficient capital, iar prețurile produselor lor erau prea mari în comparație cu cele ale Germaniei. În ciuda „raționalizării" agriculturii, au rămas multe firme mici – susținute, de fapt, prin politicile de subvenții ale Pieței Comune; cu toate acestea, presiunile asupra Franței rurale şi tensiunile sociale generate de modernizarea industrială (închiderea vechilor oțelării etc.) au dus la răbufniri ale nemulțumirii clasei muncitoare, cele din 1968 fiind cele mai cunoscute. Având puține resurse autohtone de combustibili, Franța a devenit dependentă de petrolul importat şi (în ciuda programului ambițios privind producerea de energie nucleară) balanța ei de plăți a fluctuat semnificativ în funcție de prețul petrolului la nivel mondial. Deficitul ei comercial față de Germania de Vest a crescut constant şi a impus devalorizări regulate (deşi stânjenitoare) în raport cu marca germană – măsură mai sigură, probabil, pentru poziția economică a Franței decât fluctuațiile mari ale ratei de schimb dolar-franc. Aşadar, chiar şi în perioadele de creştere economică susținută, economia franceză a avut o anumită nesiguranță – care, în caz de şoc, i-ar fi trimis pe mulți burghezi prudenți dincolo de frontiera elvețiană, cu tot cu economiile familiei.

Totuşi, impactul Franței asupra problemelor internaționale a fost întotdeauna mult mai mare decât se putea aştepta de la o țară deținând doar 4% din produsul brut mondial – afirmație valabilă nu doar pentru perioada mandatului lui de Gaulle. Poate că s-a datorat afirmării naționale şi culturale[1031], care a coincis cu o perioadă în care influențele imglo-americane scădeau, Rusia devenea tot mai neatractivă, iar Germania manifesta respect. Dacă Europa de Vest *ar fi avut* un lider şi un purtător de cuvânt, atunci Franța era un candidat mai evident decât britanicii izolaționişti sau germanii supuşi. Mai mult, administrațiile franceze succesive

şi-au dat seama într-un timp scurt că puterea reală modestă a țării lor putea fi sprijinită convingând Piața Comună să adopte o anumită direcție – cu privire la tarifele agricole, înalta tehnologie, ajutorul peste mări, cooperarea în cadrul Națiunilor Unite, politicile vizând conflictul arabo-israelian şi aşa mai departe –, ceea ce a orientat într-un mod eficient entitatea devenită cel mai mare bloc comercial al lumii spre poziții preferate de Paris. Nimic din toate acestea nu a împiedicat Franța să acționeze unilateral atunci când părea să existe o oportunitate.

Faptul că toate cele patru state europene mai mari şi-au sporit avuția şi producția în aceste decenii, împreună cu vecinii lor mai mici, nu a reprezentat o garanție a fericirii veşnice. Speranțele inițiale vizând integrarea politică şi constituțională tot mai mare s-au blocat în naționalismul încă puternic al membrilor Comunității Economice Europene, demonstrat în primul rând de Franța lui de Gaulle, apoi de statele care s-au alăturat CEE mai târziu şi cu prudență (Marea Britanie, Danemarca, Grecia). Disputele economice, mai ales cu privire la costul ridicat al politicii de sprijin pentru fermele agricole, au paralizat deseori afacerile la Bruxelles şi la Strasbourg. Irlanda neutră fiind membru, nu a fost posibilă stabilirea unei politici comune de apărare, aspect lăsat în responsabilitatea NATO (din ale cărui structuri de comandă francezii se retrăseseră). Şocul reprezentat de creşterea prețului petrolului în anii ’70 a părut să lovească mai ales Europa, temperând optimismul anterior; în ciuda îngrijorărilor generalizate şi a planificărilor semnificative de la Bruxelles, părea să fie dificil să se dezvolte politici în materie de înalte tehnologii pentru a contracara provocările japonezilor şi americanilor. Totuşi, în ciuda acestor dificultăți, dimensiunea economiei Comunității Economice Europene a însemnat că peisajul internațional era semnificativ diferit de cel din 1945 sau 1948. CEE era de departe cel mai mare importator şi exportator de bunuri din

lume (deşi o mare parte din comerț se desfăşură în Europa) şi, până în 1983, deținea cele mai mari rezerve în valută şi aur din lume; producea mai multe automobile (34%) decât Japonia (24%) ori SUA (23%) şi mai mult ciment decât oricare alt stat, iar producția de oțel era a doua după cea a Uniunii Sovietice[1032]. Populația ei în 1983 fiind semnificativ mai mare decât cea a Statelor Unite şi aproape egală cu cea a Rusiei – fiecare având 272 de milioane –, CEE cu zece membri avea un produs brut şi o pondere în producția industrială mondială semnificativ mai mari decât statul sovietic sau întregul bloc CAER. Dacă din punct de vedere politic şi militar Comunitatea Europeană era încă imatură, ca forță economică era mult mai puternică în balanțele globale decât în 1956.

În privința Uniunii Sovietice se poate afirma aproape contrariul, analizând evoluția ei din anii '50 până în anii '80. Aşa cum am menționat mai sus (pp. 346-351), în aceste decenii Uniunea Sovietică nu doar a menținut o armată puternică, ci a atins şi paritatea nucleară cu Statele Unite, a dezvoltat o marină cu capacitate de navigare pe ocean şi şi-a extins influența în diferite părți ale lumii. Totuşi, acest impuls persistent de a egala americanii pe scena internațională nu a avut corespondent sub aspectul realizărilor economice. În mod ironic (dat fiind accentul pus de Marx pe importanța bazei productive în influențarea cursului evenimentelor), țara care pretindea a fi primul stat comunist din lume părea că suferă din cauza tot mai multor dificultăți economice odată cu trecerea timpului.

Prin această afirmație nu negăm progresul economic impresionant realizat de URSS – şi întregul bloc dominat de sovietici – față de ultimii ani ai conducerii lui Stalin. Sub numeroase aspecte, regiunea se transformase şi mai mult decât Europa de Vest în aceste câteva decenii, chiar dacă se poate ca aceasta să se datoreze în principal faptului că, de la bun început, a fost mult mai săracă şi mai „subdezvoltată".

În orice caz, măsurate în termeni statistici bruți, câştigurile erau impresionante. Producția de oțel a Rusiei, de doar 12,3 milioane de tone în 1945, a crescut la 65,3 milioane de tone în 1960 şi 148 de milioane de tone în 1980 (URSS devenind cel mai mare producător la nivel mondial); producția de energie electrică a crescut de la 43,2 milioane de kilowați-oră la 292 de milioane, în aceleaşi perioade; producția de automobile a crescut de la 74.000 de unități la 524.000 de unități, apoi la 2,2 milioane de unități; iar această listă de creşteri ale producției poate continua[1033]. Producția industrială totală, cu o creştere în medie de 10% pe an în anii '50, a crescut de la 100 teoretic în 1953 la 421 în 1964[1034], o realizare remarcabilă – ca şi manifestările evidente ale puterii ruseşti, cum ar fi *Sputnik*, explorarea spațiului cosmic şi echipamentele militare. În momentul căderii politice a lui Hruşciov, țara avea o economie mult mai prosperă, cu o bază mult mai largă decât în timpul lui Stalin, iar aceste câştiguri absolute creşteau într-un ritm constant.

Totuşi, au existat două neajunsuri grave care au început să pună în umbră aceste realizări. Primul a fost un *declin* constant şi de lungă durată a ratei de creştere: începând din 1959, rata de creştere anuală a producției industriale a scăzut tot mai mult, de la valori cu două cifre până la 3-4% pe an la sfârşitul anilor '70, continuând această direcție. Privind retrospectiv, această evoluție a fost destul de firească, întrucât acum este limpede că primele creşteri anuale impresionante s-au datorat în principal infuziilor masive de forță de muncă şi capital. Începând să se utilizeze la capacitate maximă forța de muncă existentă (şi concurența cu cerințele forțelor armate şi ale agriculturii), nu a existat alternativă pentru ritmul creşterii decât încetinirea. În ceea ce priveşte investițiile de capital, ele au fost orientate preponderent spre industria de scară şi producția legată de apărare, ceea ce a stimulat mai curând creşterea cantitativă, şi nu calitativă, multe alte sectoare economice rămânând cu

capital insuficient. Chiar dacă nivelul de trai al rusului de rând a crescut în timpul lui Hruşciov şi al succesorilor lui, cererea consumatorilor nu putea (ca în Occident) să stimuleze creşterea într-o economie în care consumul personal era menținut în mod intenționat la un nivel scăzut cu scopul de a orienta resursele naționale spre industria grea şi armată. Probabil că agricultura sovietică a fost afectată de factori structurali şi climatici cronici; producția agricolă netă a crescut cu 4,8% pe an în anii '50, dar în anii '60 creşterea a scăzut la 3% pe an, iar în anii '70 la 1,8% pe an – în ciuda atenției şi capitalului acordate de planificatorii sovietici îngrijorați şi de miniştrii lor[1035]. Ținând cont de mărimea sectorului agricol din URSS şi de faptul că populația ei a crescut cu 84 de milioane în cele trei decenii de după 1950, creşterile de ansamblu ale produsului național brut pe cap de locuitor au fost semnificativ mai mici decât ratele producției *industriale*, ele însele reprezentând realizări oarecum „forțate".

Al doilea neajuns grav a fost legat, în mod previzibil, de poziția economică *relativă* a Uniunii Sovietice. În anii '50 şi la începutul anilor '60, având în vedere creşterea cotei ci din producția şi comerțul mondial, afirmația lui Hruşciov potrivit căreia tipul marxist de producție era superior şi avea să „îngroape capitalismul" părea să fie plauzibilă. Totuşi, de atunci, tendința a devenit mai îngrijorătoare pentru Kremlin. Comunitatea Kuropeană, condusă de gigantul industrial Germania de Vest, a devenit mult mai bogată şi mai productivă decât URSS. Micul stat insular Japonia s-a dezvoltat atât de rapid, încât depăşirea produsului național brut total al Rusiei a devenit doar o chestiune de limp. Statele Unite, în ciuda declinului lor industrial relativ, s-au menținut înaintea Uniunii Sovietice în privința producției şi avuției totale. Nivelul de trai al rusului de rând şi al confraților est-europeni nu a eliminat decalajul față de cel din Europa de Vest, invidiat de populațiile statelor cu

economii marxiste. Noile tehnologii – calculatoarele, robotica, telecomunicațiile – au dezvăluit că URSS şi sateliții ei ocupau poziții competitive slabe. Iar agricultura a rămas la fel de slabă, în termenii producției: în 1980, fermierul american producea suficiente alimente pentru aprovizionarea a 65 de persoane, în timp ce omologul lui rus hrănea doar opt[1036]. Acest fapt a generat necesitatea incomodă pentru sovietici de a importa tot mai multe alimente.

Sateliții Rusiei se confruntau cu aceleaşi dificultăți economice; şi în aceste țări se înregistraseră rate mari de creştere în anii '50 şi la începutul anilor '60 – deşi, din nou, pornind de la niveluri scăzute în comparație cu cele din Occident şi respectând priorități care puneau un accent similar pe planificarea centralizată, industria grea şi colectivizarea agriculturii[1037]. Deşi între statele est-europene au apărut diferențe semnificative de prosperitate şi creştere (şi încă apar), tendința generală a fost, inițial, de expansiune, apoi de încetinire a ritmului – strategii marxişti confruntându-se cu o serie de alegeri dificile. În cazul Rusiei, exista posibilitatea de a cultiva suprafețe suplimentare de teren, deşi aceasta era restricționată de limitele impuse de ecologia iernii în nordul țării şi de deşerturi în sud (amintindu-le multora de faptul că exploatarea încrezătoare de către Hruşciov a „terenurilor virgine" le-a transformat în cratere pline cu praf)[1038]; în mod similar, exista riscul ca exploatarea intensivă a materiilor prime să ducă la creşterea ineficienței în cazul rezervelor de petrol[1039], de pildă, în timp ce costurile de extracție au crescut rapid imediat după ce forarea s-a extins în regiunea cu geruri permanente. Exista posibilitatea unor infuzii mai mari de capital în industrie şi tehnologie, însă doar cu prețul devierii unor resurse fie de la apărare – care a rămas principala prioritate a Uniunii Sovietice, în ciuda tuturor schimbărilor de la conducere –, fie de la bunurile de consum – neglijare considerată extrem de nepopulară (mai ales în Europa de Est) într-o perioadă în

care îmbunătățirea comunicațiilor făcea şi mai cunoscută prosperitatea relativă a Occidentului. În cele din urmă, Rusia şi celelalte regimuri comuniste aveau posibilitatea de a lua în calcul o serie de reforme, nu doar de tipul eradicării corupției şi simplificării birocrației, ci şi sistemice, oferind stimulente personale, introducând un mecanism mai realist de stabilire a prețurilor, permițând creşteri ale exploatărilor agricole private, încurajând discuțiile deschise şi antreprenoriatul în abordarea tehnologiilor noi etc.; cu alte cuvinte, opțiunea pentru un „capitalism insinuant", precum cel practicat cu abilitate de unguri în anii '70. Aşa cum au demonstrat experiențele cehe din 1968, dificultatea acestei strategii consta în faptul că măsurile de „liberalizare" puneau sub semnul întrebării regimul comunist *dirijist* însuşi – şi, prin urmare, nu au fost agreate de ideologii de partid şi din armată în timpul lui Brejnev, perioadă marcată de prudență[1040]. Aşadar, inversarea declinului economic relativ trebuia să se facă într-un mod prudent, ceea ce a redus semnificativ şansele unui succes surprinzător.

Probabil că singura consolare a decidenților de la Kremlin a fost faptul că şi rivalul lor, Statele Unite, se confrunta, aparent, cu dificultăți economice începând cu anii '60 şi că îşi pierdea cu rapiditate ponderea *relativă* în avuția, producția şi comerțul mondiale deținută în 1945. Totuşi, menționarea acestui an este, bineînțeles, faptul cel mai importam pentru înțelegerea declinului american relativ. Aşa cum am afirmat mai sus, poziția economică favorabilă a Statelor Unite din acel moment a fost fără precedent şi artificială. S-au aflat în fruntea națiunilor lumii parțial datorită efortului productiv, dar şi slăbiciunii temporare a altor națiuni. Situația se va modifica, în defavoarea Statelor Unite, odată cu revenirea Europei şi Japoniei la nivelurile de producție de dinainte de război; şi se va modifica şi mai mult odată cu creşterea generală a producției industriale mondiale (care a crescut de peste trei ori între 1953 şi 1973), întrucât

era de neimaginat ca Statele Unite să îşi poată menţine cota de jumătate din totalul din 1945, când în întreaga lume se construiau fabrici şi uzine noi. Potrivit calculelor lui Bairoch, până în 1953, ponderea americană scăzuse la 44,7%; până în 1980, la 31,5%; şi tendinţa de scădere s-a menţinut[1041]. În mare parte din aceleaşi motive, indicatorii economici ai CIA arătau scăderea cotei Statelor Unite din produsul naţional brut mondial de la 25,9% în 1960 la 21,5% în 1980 (deşi ascensiunea de scurtă durată a dolarului pe pieţele valutare va fi însoţită de creşterea acestei cote în următorii câţiva ani)[1042]. Americanii nu produceau semnificativ mai puţin (cu excepţia unor industrii intrate într-un declin general în lumea occidentală), ci alte naţiuni produceau mult mai mult. Probabil că producţia de automobile este cea mai simplă ilustrare a celor două tendinţe relevante pentru discuţia noastră: în 1960, Statele Unite produceau 6,65 milioane de automobile, adică 52% din producţia mondială de 12,8 milioane; în 1980, produceau doar 23% din producţia mondială, dar, întrucât aceasta se ridica la 30 de milioane de unităţi, producţia americană absolută crescuse cu 6,9 milioane de unităţi.

Totuşi, în ciuda acestei idei oarecum consolatoare – similară cu afirmaţia cu care britanicii se consolaseră pe jumătate în urmă cu 70 de ani, când cotele lor din producţia mondială începuseră să scadă –, această evoluţie avea un aspect îngrijorător. Adevărata întrebare nu era: „A fost necesar ca Statele Unite să intre într-un declin relativ?", ci: „A fost necesar să intre într-un declin *atât de rapid?*". De fapt, chiar la apogeul aşa-numitei perioade „Pax Americana", poziţia lor competitivă era deja erodată de o rată anuală îngrijorător de scăzută a creşterii producţiei pe cap de locuitor, mai ales în comparaţie cu deceniile anterioare (vezi tabelul 42).

Tabelul 42. *Media ratei anuale de creştere a producţiei pe cap de locuitor, 1948–1962*[1043])

	(1913–1950)	1948–1962
Statele Unite	(1,7)	1,6
Marea Britanie	(1,3)	2,4
Belgia	(0,7)	2,2
Franţa	(0,7)	3,4
Germania/RFG	(0,4)	6,8
Italia	(0,6)	5,6

Din nou, se poate afirma că această evoluţie a fost „firească" din perspectivă istorică. Potrivit lui Michael Balfour, timp de multe decenii înainte de 1950, Statele Unite îşi măriseră producţia mai rapid decât oricare alt stat pentru că erau un inovator important de metode de standardizare şi producţie în masă. În consecinţă, „ajunseseră cel mai departe dintre ţări în sensul satisfacerii nevoilor umane şi funcţionau, deja, la un nivel ridicat de eficienţă (măsurată în termeni de producţie pe individ pe oră), astfel încât posibilităţile cunoscute de intensificare a producţiei prin metode sau echipamente mai bune erau, prin comparaţie cu restul lumii, mai mici"[1044]. Totuşi, deşi această afirmaţie era adevărată, Statele Unite nu au fost ajutate de alte tendinţe seculare emergente în economia lor: anumite politici privind taxele şi impozitele au încurajat consumul ridicat, dar o rată scăzută a economiilor personale; investiţiile în cercetare şi dezvoltare, cu excepţia scopurilor militare, se reduceau lent în comparaţie cu alte ţări; iar cheltuielile pentru apărare, ca proporţie din PNB, erau mai mari decât ale oricărui alt stat din blocul vestic. În plus, un procent tot mai mare din populaţia americană trecea din industrie în servicii, adică în domenii cu productivitate scăzută[1045].

În anii '50 şi '60, o mare parte din aceste evoluţii a fost pusă în umbră de dezvoltarea spectaculoasă a înaltei tehnologii americane (mai ales aeriene), de prosperitatea care

a declanşat cererea consumatorilor pentru maşini extravagante şi televizoare color, precum şi de fluxul evident al dolarilor din Statele Unite spre zone mai sărace ale lumii, sub formă de ajutor extern, cheltuieli militare sau investiții făcute de bănci şi companii. În acest sens, este util să ne amintim de îngrijorările generalizate la mijlocul anilor '60 cu privire la ceea ce Servan-Schreiber a numit *le défi américain* – valul imens de investiții americane în Europa (şi, prin extensie, în alte zone), transformând aceste țări în sateliți economici ai SUA; reverența sau ura cu care erau privite multinaționalele-gigant, cum ar fi Exxon şi General Motors; şi, în asociere cu aceste tendințe, respectul față de tehnicile sofisticate de management ale institutelor americane de ştiințe economice[1046], într-adevăr, dintr-o anumită perspectivă economică, acest transfer al investițiilor şi producției americane a fost un indicator al forței şi modernității economice; a profitat de costurile mai mici ale forței de muncă şi a lărgit accesul pe piețele de peste mări. Totuşi, în timp, aceste fluxuri de capital au devenit atât de puternice, încât au început să cântărească mai greu decât surplusurile câştigate de americani din exporturile de produse industriale, alimentare şi servicii „invizibile". Chiar dacă acest deficit tot mai mare al plăților a dus la pierderea unor cantități considerabile de aur de către SUA la sfârşitul anilor '50, majoritatea guvernelor s-au mulțumit să păstreze mai mulți dolari (aceasta fiind principala valută de rezervă), şi nu să solicite plata în aur.

Totuşi, în anii '60, această situație convenabilă a dispărut. Atât Kennedy, cât şi (chiar mai mult) Johnson erau dispuşi să majoreze cheltuielile militare peste mări, şi nu doar în Vietnam, deşi acest conflict a crescut foarte mult fluxul de dolari exportați. Atât Kennedy, cât şi Johnson se angajaseră în creşterea cheltuielilor interne, tendință identificabilă deja înainte de 1960. Niciuna din aceste administrații nu a agreat costurile politice ale creşterii impozitelor cu scopul de a

contracara inflația inevitabilă. În consecință, ani la rând s-au înregistrat deficite ale guvernului federal, creşteri mari ale prețurilor şi scăderea graduală a competitivității industriale americane – ceea ce a dus la deficite mai mari ale balanței de plăți, sugrumarea (de către administrația Johnson) a investițiilor externe din partea firmelor americane, apoi orientarea lor spre noul instrument reprezentat de eurodolari. În aceeaşi perioadă, cota Statelor Unite din rezervele de aur la nivel mondial (non-CAER) s-a redus drastic, de la 68% (1950) la doar 27% (1973). Întregul sistem internațional de plăți şi fluxuri financiare fiind afectat de aceste probleme combinate şi slăbit şi mai mult de contraatacurile furioase ale lui de Gaulle împotriva a ceea ce considera a fi „exportul de inflație" al Americii, administrația Nixon a descoperit că nu putea decât să elimine legătura dintre dolar şi aur de pe pieţele private, apoi să permită flotarea dolarului în raport cu alte valute. Sistemul Bretton Woods, creația epocii de supremație financiară a Statelor Unite, s-a prăbuşit când cel mai important pilon nu a mai putut suporta tensiunile[1047].

Povestea detaliată a fluctuațiilor libere ale dolarului din anii '70 nu face obiectul discuției noastre; şi nici cursul oscilant al eforturilor administrațiilor succesive de a controla inflația şi a stimula creşterea, întotdeauna fără să producă prea mult disconfort politic. Inflația peste medie din Statele Unite în general a dus la slăbirea dolarului în raport cu moneda germană şi cea japoneză în anii '70; şocurile petroliere care au produs pagube țărilor mai dependente de rezervele OPEC (de exemplu, Japonia, Franța), tulburările politice din diferite părți ale lumii şi ratele ridicate ale dobânzilor americane au avut tendința de a imprima o direcție ascendentă dolarului, aşa cum s-a întâmplat la începutul anilor '80, Totuşi, chiar dacă aceste oscilații au fost importante şi a existat tendința de a contribui la nesiguranța economică mondială, se poate să fie mai puțin semnificative

penim scopul nostru decât tendințele de neoprit, pe termen mai lung, precum diminuarea creşterii productivității, în sectorul privat aceasta ajungând de la 2,4% (1965–1972) În 1,6% (1972–1977), apoi la 0,2% (1977–1982)[1048]; deficitele federale tot mai mari, despre care se poate considera că au dat un „impuls" de tip keynesian economiei, dar cu prețul retragerii unei cantități atât de mari de lichidități din afara țării (atrase de ratele mai mari ale dobânzilor americane), încât prețul dolarului a ajuns la niveluri ridicate în mod artificial şi țara s-a transformat dintr-un creditor într-un debitor, precum şi dificultatea tot mai mare cu care se confruntau producătorii americani în competiția cu importurile de automobile, bunuri electrice, electrocasnice şi altele. Nu este surprinzător că produsul național brut american pe cap de locuitor, altădată cel mai mare din lume, a început să scadă[1049].

Încă existau consolări pentru cei care puteau privi economia americană şi necesitățile ei în termeni mai generali decât comparațiile limitate cu veniturile elvețiene sau cu productivitatea japoneză. Aşa cum evidențiază Calleo, politicile americane după 1945 au realizat, într-adevăr, anumite obiective fundamentale şi semnificative: prosperitatea internă, prin contraşi cu regresul de tipul celui din anii '30; îngrădirea expansionismului sovietic fără declanşarea unui război; revigorarea economiilor – şi a tradițiilor democratice – din Europa de Vest, la care s-a adăugat Japonia ulterior, creând „un bloc economic tot mai integrat", cu „un set impresionant de instituții multilaterale... pentru a administra afacerile economice şi militare" comune; şi, în cele din urmă, „transformarea vechilor imperii coloniale în state independente integrate, în continuare, în economia mondială"[1050]. Pe scurt, Statele Unite menținuseră ordinea internațională liberală de care depindeau tot mai mult; şi, în timp ce cota Americii din producția şi averea mondială scăzuse, probabil că într-un ritm mai rapid decât fusese

necesar, redistribuția balanțelor economice globale crease un mediu lipsit de ostilitate față de propria piață deschisă şi tradițiile capitaliste ale Statelor Unite. În final, dacă poziția lor de lider ar fi fost amenințată de anumite economii având un ritm de creştere mai rapid, SUA şi-ar fi menținut în continuare superioritatea semnificativă în raport cu Uniunea Sovietică sub aproape toate aspectele adevăratei puteri naționale şi – fără să îşi abandoneze convingerile antreprenoriale – ar fi rămas deschise la stimulul reprezentat de inițiativa managerială şi schimbarea tehnologic;! pe care rivalul lor marxist le-ar fi acceptat mult mai greu.

În capitolul final vom discuta mai detaliat despre implicațiile acestor decizii economice. Totuşi, poate că este util să prezentăm sub o formă statistică (vezi tabelul 43) esența tendințelor analizate mai sus, întrucât ele se referă la balanțele economice globale, şi anume la recuperarea parțială a cotei din producția mondială de către țările mai puțin dezvoltate; creşterea remarcabilă a Japoniei şi, într-o mai mică măsură, a Republicii Populare Chineze; erodarea cotei Comunității Economice Europene, chiar dacă a rămas cel mai mare bloc economic din lume; stabilizarea, apoi declinul lent ale cotei Uniunii Sovietice; şi declinul mult mai rapid, dar forța economică mai mare, în continuare, ale Statelor Unite.

Tabelul 43. *Cote din produsul mondial brut, 1960–1980*[1051] *(procente)*

	1960	1970	1980
Țările mai puțin dezvoltate	11,1	12,3	14,8
Japonia	4,5	7,7	9
China	3,1	3,4	4,5
Comunitatea Europeană	26	24,7	22,5
Statele Unite	25,9	23	21,5
Alte țări dezvoltate	10,1	10,3	9,7
URSS	12,5	12,4	11,4
Alte state comuniste	6,8	6,2	6,1

Într-adevăr, până în 1980, ultimul an din tabelul 43, numărul populației, PNB pe cap de locuitor şi PNB în sine, cifre oferite de Banca Mondială, indicau în mare parte o distribuție *multipolară* a balanțelor economice globale, aşa cum se arată în tabelul 44.

Tabelul 44. *Populația, PNB pe cap de locuitor şi PNB în 1980*[1052]

	Populația (milioane)	PNB pe cap de locuitor (dolari)	PNB (miliarde de dolari)
Statele Unite	228	11 360	2 590
URSS	265	4 550	1 205
Japonia	117	9 890	1 157
CEE (12 state), din care	317	—	2 907
Germania de Vest	61	13 590	838
Franța	54	11 730	633
Marea Britanie	56	7 920	443
Italia	57	6 480	369
Germania de Est şi de Vest (împreună)	78	—	950
China[1053]	980	290 sau 450	284 sau 441

În final, poate este util să ne amintim că aceste transformări pe termen lung ale balanțelor de producție sunt importante nu atât în sine, cât datorită implicațiilor lor pentru politica de putere. Aşa cum a observat însuşi Lenin în 1917–1918, ratele *inegale* ale creşterii economice au fost cele care au dus în mod inerent la afirmarea anumitor puteri şi la declinul altora:

> Cu o jumătate de secol în urmă, Germania era o țară săracă, nesemnificativă, sub aspectul forței ei capitaliste, în comparație cu puterea Angliei la acea vreme. Japonia era la fel de nesemnificativă în comparație cu Rusia. Ne putem „imagina" că în zece sau douăzeci de ani forța relativă a puterilor imperialiste va fi rămas neschimbată? Este absolut inimaginabil[1054].

Şi, în ciuda concentrării lui Lenin asupra statelor capitaliste/imperialiste, se pare că în cazul *tuturor* entităților naționale, indiferent de economia politică preferată, se aplică regula potrivit căreia ratele inegale de creştere economică duc, mai devreme sau mai târziu, la modificarea echilibrelor politice şi militare mondiale. Bineînțeles, acesta a fost liparul observat în cele patru secole de dezvoltare a marilor puteri înainte de secolul curent. Prin urmare, modificările neobişnuit de rapide la nivelul centrelor producției mondiale din ultimele două-trei decenii vor avea, cu necesitate, repercusiuni asupra viitorului strategiilor de ansamblu ale principalelor puteri ale zilei şi merită pe deplin să ne concentrăm atenția asupra lor într-un ultim capitol.

Capitolul 8.
Spre secolul XXI

Istorie şi speculaţii

Un capitol intitulat astfel presupune nu doar o schimbare a cronologiei, ci şi, mult mai semnificativ, o schimbare a *metodologiei.* Chiar şi trecutul foarte apropiat este istorie şi, cu toate că problemele ridicate de părtinire şi surse îl fac pe istoricul deceniului anterior „incapabil să separe efemerul de fundamental”[1055], el funcţionează în continuare în cadrul aceleiaşi discipline academice. Dar scrierile despre evoluţiile posibile în viitor ale evenimentelor curente, chiar dacă abordează tendinţe deja în desfăşurare, nu pot pretinde că sunt adevăruri istorice. Nu numai că materia primă se transformă, din monografii bazate pe arhive în *previziuni* economice şi *proiecţii* politice, dar nu mai poate fi presupusă validitatea aspectelor despre care se scrie. Chiar dacă au existat întotdeauna multe dificultăţi metodologice în abordarea „realităţilor istorice”[1056], evenimente din trecut cum ar fi asasinarea unui arhiduce sau o înfrângere militară *au avut loc cu adevărat.* Nimic din afirmaţiile despre viitor nu

prezintă această certitudine. Întâmplări neprevăzute, simple accidente, dispariția unei tendințe pot anula cele mai plauzibile previziuni; dacă nu le anulează, atunci cel care le-a formulat este pur şi simplu norocos.

Atunci, ceea ce urmează poate fi doar provizoriu şi conjunctural, bazat pe o presupunere rațională cu privire la efectele tendințelor actuale ale economiilor şi strategiei globale – dar fără garanția că toate acestea sau o parte din ele se vor întâmpla. Oscilațiile valorii internaționale a dolarului din ultimii câțiva ani şi scăderea drastică după 1984 a prețului petrolului (cu implicații diferite pentru Rusia, Japonia, OPEC) sunt un avertisment de a nu trage concluzii în urma unor tendințe bazate pe economie; iar lumea politicii şi a diplomației nu a urmat niciodată direcții liniare. Multe capitole finale care abordează afaceri contemporane trebuie să fie revizuite, la doar câțiva ani, având beneficiile retrospectivei; ar fi surprinzător dacă acest capitol va supraviețui neatins.

Probabil cea mai bună cale pentru a înțelege ce ne aşteaptă este să aruncăm o privire *înapoi*, la ascensiunea şi decăderea marilor puteri din ultimele cinci secole. În această carte afirmăm că există o dinamică a schimbării impulsionată în principal de evoluțiile economice şi tehnologice, care au impact asupra structurilor sociale, sistemelor politice, puterii militare şi poziției statelor şi imperiilor individuale. Viteza acestei schimbări economice globale nu este uniformă pur şi simplu pentru că ritmul inovației tehnologice şi al creşterii economice este neregulat, condiționat de situația inventatorului şi întreprinzătorului individual, precum şi de climă, boli, războaie, geografie, cadru social şi aşa mai departe, în mod similar, regiuni şi societăți diferite din lume au cunoscut un ritm al creşterii mai rapid *sau* mai lent, în funcție nu doar de tiparele schimbătoare ale tehnologiei, producției şi comerțului, ci şi de receptivitatea lor față de noile moduri de creştere a

producției şi avuției lor. Pe măsură ce unele regiuni de pe glob s-au afirmat, altele au rămas în urmă – în termeni relativi sau (uneori) absoluți. Nimic din toate acestea nu este surprinzător. Datorită impulsului înnăscut al omului de a-şi îmbunătăți condiția, lumea nu a stat niciodată în loc. Iar progresele intelectuale începând cu perioada Renaşterii, impulsionate de apariția „ştiințelor exacte" în perioada Iluminismului şi revoluției industriale, au făcut dinamica schimbării tot mai puternică şi mai autonomă.

A doua afirmație importantă din cartea de față este că acest ritm inegal al creşterii economice are un impact crucial pe termen lung asupra puterii militare şi a poziției strategice relative ale membrilor sistemului de state. Din nou, acest fapt nu este surprinzător şi a fost afirmat de multe ori, chiar dacă se poate ca accentul şi prezentarea să fi fost diferite[1057]. Nu a fost necesar ca lumea să aştepte până în vremea lui Engels pentru a afla că „nimic nu depinde de condițiile economice mai mult decât armata şi marina"[1058]. Un principe din timpul Renaşterii ştia la fel de bine ca angajații de astăzi ai Pentagonului că puterea militară depinde de rezervele corespunzătoare de bogăție, care, la rândul lor, derivă dintr-o bază înfloritoare a producției, finanțe sănătoase şi tehnologie superioară. Aşa cum demonstrează descrierea de mai sus, prosperitatea economică nu înseamnă *întotdeauna şi imediat* eficiență militară, întrucât ea depinde de mulți alți factori, de la geografie şi moralul național la conducerea militară şi competență tactică. Totuşi, este adevărat că toate transformările majore de la nivelul balanțelor mondiale de *putere militară* au urmat după modificări ale balanțelor *de producției* şi, în continuare, ascensiunea şi decăderea diferitelor imperii şi state în sistemul internațional sunt confirmate de rezultatele finale ale războaielor dintre marile puteri, în care victoria a fost întotdeauna de partea celui care deținea cele mai multe resurse materiale.

Aşadar, deşi cele ce urmează sunt speculații, şi nu istorie,

ele se bazează pe asumpția plauzibilă că, probabil, aceste tendințe generale din ultimele cinci secole se vor menține. Sistemul internațional, indiferent dacă este dominat temporar de şase mari puteri sau doar de două, rămâne anarhic – adică nu există autoritate mai mare decât statul-națiune egoist, suveran[1059]. În fiecare perioadă, unele dintre aceste state cresc sau se reduc sub aspectul cotei lor *relative* din puterea seculară. În 1987 sau 2000 nu există mai multe şanse ca lumea să rămână în stare de îngheț decât existau în 1870 sau 1660. Dimpotrivă, anumiți economişti vor afirma că tocmai *structurile* producției şi ale comerțului internațional se schimbă într-un ritm mai rapid decât înainte: agricultura şi materiile prime îşi pierd valoarea relativă, „producția" industrială se desparte de „ocuparea forței de muncă" în industrie, bunurile bazate pe cunoaştere devin dominante în toate societățile avansate şi fluxurile mondiale de capital se desprind tot mai mult de tiparele comerțului[1060]. Toate acestea şi noile progrese din domeniul ştiinței, multe la număr, vor influența afacerile internaționale, în mod cert. Pe scurt, fără intervenția providenței divine sau dacă nu are loc un război nuclear dezastruos, va exista, în continuare, o dinamică a puterii mondiale impulsionată în principal de schimbarea tehnologică şi economică. Dacă previziunile optimiste referitoare la impactul calculatoarelor, al roboticii, al biotehnologiei şi aşa mai departe sunt corecte – şi dacă, în plus, se dovedeşte că previziunile privind succesul unei „revoluții verzi" în anumite zone din Lumea a Treia (India şi chiar China devenind exportatori regulați de cereale)[1061] au fost corecte –, atunci lumea *în ansamblu* ar putea fi mult mai bogată până la începutul secolului XXI. Chiar dacă progresul tehnologic este mai puțin spectaculos, probabil că va avea loc o creştere economică. Tiparele demografice schimbătoare, având impact asupra cererii, vor asigura acest lucru, ca şi exploatarea mai sofisticată a materiilor prime.

Clar este şi faptul că această creştere va fi inegală – mai rapidă în unele locuri, mai lentă în altele, în funcţie de condiţiile pentru schimbare. Mai ales ea este ceea ce face ca prognozele următoare să fie atât de provizorii; întrucât nu există o garanţie că, de exemplu, dezvoltarea economică impresionantă a Japoniei din ultimele patru decenii va continua în următoarele două; şi nici nu este imposibil ca ratele de creştere ale Rusiei, aflate în declin începând cu anii '60, să îşi reia sensul ascendent în anii '90, în condiţiile unor schimbări în politica şi mecanismele economice ale ţării. Totuşi, ţinând seama de dovezile tendinţelor existente, niciunul dintre aceste efecte nu pare să fie probabil. Adică, dacă s-ar întâmpla ca Japonia să stagneze, iar Rusia să cunoască un boom economic între momentul actual şi începutul secolului XXI, atunci acest fapt ar putea fi generat doar de schimbări ale situaţiei şi politicilor mult mai drastice decât se poate presupune, raţional, pornind de la dovezile existente. Doar pentru că este posibil ca estimările privind modul cum va arăta lumea peste 15 sau 20 de ani să fie greşite nu înseamnă că trebuie să preferăm efecte neplauzibile, şi nu aşteptări rezonabile bazate pe evoluţiile generale curente.

De exemplu, este rezonabil să ne aşteptăm ca una dintre „tendinţele globale" mai cunoscute din prezent, afirmarea regiunii Pacificului, să continue doar pentru că această evoluţie are o bază atât de largă. Ea include nu doar motorul economic reprezentat de Japonia, ci şi gigantul care trece printr-o transformare rapidă, Republica Populară Chineză; nu doar statele industriale şi prospere, Australia şi Noua Zeelandă, ci şi ţări asiatice în curs de industrializare, cu mari succese, cum ar fi Taiwanul, Coreea de Sud, Hong Kongul şi Singapore – precum şi teritoriile din Asociaţia Naţiunilor din Asia de Sud-Est (ASEAN): Malaysia, Indonezia, Thailanda şi Filipine; prin extensie, regiunea include statele americane şi provinciile Canadei de pe coasta Pacificului[1062]. Creşterea

economică în această regiune vastă este stimulată de o combinație fericită de factori: o afirmare spectaculoasă a productivității industriale prin societăți orientate spre export, ducând la creşteri mari în comerțul exterior, transporturile navale şi serviciile financiare; o orientare semnificativă spre tehnologii mai noi şi produse mai ieftine şi care presupun o cantitate mai mare de muncă; şi un efort înregistrând un succes considerabil de a creşte producția agricolă (mai ales cereale şi animale) mai rapid decât creşterea totală a populației. Fiecare succes interacționează într-un sens pozitiv cu celelalte, generând o rată a creşterii economice care o eclipsează net pe cea a puterilor occidentale tradiționale – precum şi pe cea a CAER – din ultimii ani.

În 1960, de exemplu, produsul intern brut al țărilor din Asia-Pacific (adică fără Statele Unite) reprezenta doar 7,8% din PIB la nivel mondial; până în 1982, acesta depăşise dublul acestei valori ajungând la 16,4%, iar de atunci ratele creşterii din regiune le depăşesc semnificativ pe cele ale Europei, Statelor Unite şi Rusiei. Probabil că, până în anul 2000, vor reprezenta peste 20% din PIB la nivel mondial – echivalent cu Europa ori Statele Unite; iar această realizare va avea loc chiar în baza unor diferențe „mult mai mici" între ratele de creştere decât cele existente în ultimul sfert de secol[1063]. De asemenea, dinamismul bazinului Pacificului are efect asupra balanțelor economice schimbătoare din interiorul Statelor Unite în aceeaşi perioadă. Comerțul american cu statele din Asia şi Pacific a fost de numai 48% față de cel cu Europa (membrii OECD) în 1960, dar a crescut la 122% față de comerțul americano-european până în 1983 – transformare însoțită de o redistribuée atât a populației, cât şi a veniturilor în Statele Unite în direcția Pacificului[1064]. În ciuda încetinirii ratei de creştere a *unei* țări, de pildă, sau în ciuda problemelor care afectează o anumită industrie, este evident că aceste tendințe se mențin, în ansamblu. Aşadar, nu este surprinzător că un economist a prezis că întreaga

regiune a Pacificului, care deține acum 43% din PNB la nivel mondial, va deține 50% din acelaşi indicator până în anul 2000; potrivit acestuia, „centrul de greutate economică a lumii se deplasează cu rapiditate spre Asia şi Pacific, pe măsură ce regiunea Pacificului preia poziția de centru important al puterii economice mondiale”[1065]. Bineînțeles, începând cu secolul al XIX-lea, auzim foarte des acest tip de exprimare; dar această previziune a devenit realitate doar odată cu creşterea masivă a comerțului şi productivității acestei regiuni începând cu 1960.

În mod similar, este rezonabil să presupunem şi că în următoarele câteva decenii vom asista la continuarea unei tendințe mult mai puțin atractive, dar şi mai generale: costul cursei înarmărilor va creşte gradual, alimentat de prețul ridicat al sistemelor de armament mai noi şi de rivalitățile internaționale. S-a afirmat că „unul dintre puținele elemente constante din istorie este faptul că scara angajamentului față de cheltuielile militare a crescut întotdeauna”[1066]. Dacă această afirmație este valabilă (cu excepția câtorva fluctuații de scurtă durată) în cazul războaielor şi al curselor înarmării din secolul al XVIII-lea, ea e şi mai relevantă pentru secolul curent, când fiecare nouă generație de aeronave, nave de război şi tancuri este considerabil mai costisitoare decât cele precedente, chiar şi atunci când exceptăm perioadele de inflație. Oamenii de stat din epoca edwardiană, scandalizați că un cuirasat costa 2,5 milioane de lire sterline înainte de 1914, ar fi uimiți să afle că Amiralitatea britanică plăteşte acum peste 120 de milioane de lire sterline pentru înlocuirea unei *fregate!* Legiuitorii americani, care fuseseră dispuşi să aloce fonduri pentru mii de bombardiere de tip B-17 la sfârşitul anilor ’30, au acum rețineri, în mod justificat, față de estimările Pentagonului potrivit cărora doar 100 de bombardiere de tip nou, B-l, vor costa peste 200 de miliarde de dolari. Spirala ascendentă există în toate domeniile:

> Bombardierele costă de 200 de ori mai mult decât costau în al Doilea Război Mondial. Avioanele de vânătoare costă de (peste) 100 de ori mai mult decât în al Doilea Război Mondial. Portavioanele sunt de 20 de ori mai scumpe, iar tancurile de luptă de 15 ori mai costisitoare decât în al Doilea Război Mondial. Un submarin din clasa Gato costa 5 500 de dolari pe tonă în al Doilea Război Mondial, în comparație cu 1,6 milioane de dolari pe tonă pentru Trident[1067].

La aceste probleme se adaugă dovezile potrivit cărora industria de armamente din prezent se desprinde tot mai mult de producția comercială, pentru piața liberă. Această industrie, concentrată de obicei în câteva firme-gigant care se bucură de reiații speciale cu ministerele apărării din propria țară (din Statele Unite, Marea Britanie sau Franța ori chiar din „economia de comandă" a URSS), este în mod frecvent protejată de operațiunile de pe piață prin faptul că statul acordă contracte exclusive şi garanții pentru depăşirea prețului în cazul unor produse al căror consumator unic va fi (alături de statele prietene). Producția de piață, chiar şi în cazul unor companii mari precum IBM şi General Motors, este nevoită să facă față concurenței dure pentru a câştiga doar o *cotă* din pieţele interne şi externe volatile în cadrul cărora calitatea, gustul consumatorului şi prețul sunt variabile vitale. Industria de armament, impulsionată de dorința militarilor de a poseda armamentul „cel mai avansat tehnologic" pentru ca forțele armate să fie capabile să participe în toate scenariile de luptă posibile (deşi uneori extrem de neplauzibile), produce bunuri tot mai costisitoare, mai sofisticate şi *într-un număr semnificativ mai redus*. Costurile medii pe unitate ale producției, după investiții masive inițiale în primele prototipuri de bunuri pentru gospodărie sau calculatoare de birou, sunt *reduse* datorită concurenței de piață şi producției la scară mare[1068]. Şi, cu toate că poate fi adevărat că explozia noilor progrese tehnologice şi ştiințifice la sfârşitul secolului al XIX-lea i-a orientat în mod inevitabil pe producătorii de armament spre

o relație cu guvernele care a deviat de la normele „pieței libere”[1069], ritmul actual al acestei creşteri este alarmant. Poate că diferitele propuneri cu privire la „reforma militară” în Statele Unite ar putea împiedica rezultatul prevăzut de cinici, potrivit căruia tot bugetul Pentagonului ar putea fi înghițit de *o singură* aeronavă până în anul 2020; dar probabil că nici aceste eforturi nu vor *inversa* tendința spre tot mai puține arme cu costuri tot mai mari.

Deşi acestea sunt generate în mare parte, bineînțeles, de sofisticarea tot mai accentuată şi mai inevitabilă a armamentului – cum ar fi avioanele de vânătoare moderne, care pot conține 100.000 de componente distincte –, o cauză o reprezintă şi continuarea curselor înarmării la sol, pe mare şi în oceane, în aer şi în spațiul cosmic. Dacă rivalitatea cea mai mare este cea dintre țările NATO şi țările Pactului de la Varşovia (care, grație celor două superputeri, cheltuiesc aproape 80% din investițiile mondiale în armament şi dețin 60%–70% din avioanele şi navele lumii), există curse ale înarmării mai mici, dar tot semnificative – fără a mai menționa războaiele – în Orientul Mijlociu, Africa, America Latină şi în Asia, din Iran până în Coreea. Consecințele sunt explozia cheltuielilor militare din Lumea a Treia, chiar şi sub regimurile cele mai sărace, şi creşterea la scară mare a vânzărilor şi transferurilor de armament spre aceste țări; până în 1984, importurile de armament la nivel mondial (în valoare de 35 de miliarde de dolari) depăşiseră valoarea comerțului cu cereale (33 de miliarde de dolari). Merită să notăm, de asemenea, că în anul următor cheltuielile militare la nivel mondial ajunseseră la aproximativ 940 de miliarde de dolari, mai mult decât venitul total al jumătății mai sărace din populația globului. În plus, aceste cheltuieli pentru armament creşteau mai rapid decât economia globală şi majoritatea economiilor naționale. În frunte se aflau Statele Unite şi URSS, fiecare dedicând peste 250 de miliarde de dolari anual pentru apărare, iar această sumă va depăşi,

probabil, 300 de miliarde în viitorul apropiat. În majoritatea țărilor, cheltuielile pentru forțele armate alcătuiau o parte tot mai mare din bugetele guvernamentale şi din PNB, fiind controlate doar (cu câteva excepții cauzate de motive, cum ar fi Japonia şi Luxemburgul) de puncte slabe economice, penurii de valută etc., şi nu de un angajament autentic față de reducerea cheltuielilor pentru înarmare[1070]. „Militarizarea economiei mondiale", aşa cum o numeşte Worldwatch Institute, avansează mai rapid acum decât s-a întâmplat timp de o generație[1071].

Aceste două tendințe – tiparul inegal al creşterii, balanțele producției globale înclinând în favoarea bazinului Pacificului; şi costurile în creştere ale armamentului şi forțelor armate – sunt, bineînțeles, evoluții distincte. Totuşi, în acelaşi timp, este evidentă creşterea probabilității ca ele să interacționeze, şi fac deja acest lucru. Amândouă sunt impulsionate de dinamica schimbării tehnologice şi industriale (deşi cursele înarmării au şi motive politice şi ideologice). Ambele au efecte semnificative asupra economiei naționale: prima stimulează averea şi productivitatea într-un ritm mai rapid sau mai lent, făcând ca anumite societăți să fie mai prospere decât altele; iar a doua consumă resurse naționale – măsurate nu numai în termeni de capital pentru investiții şi materii prime, ci şi (probabil mai important) în funcție de numărul oamenilor de ştiință, inginerilor, personalului angajat în cercetare, în producția legată de industria apărării, prin contrast cu creşterea orientată spre export. Chiar dacă s-a afirmat despre cheltuielile pentru apărare că pot să aibă anumite efecte economice secundare, pare tot mai dificil de contrazis afirmația că cheltuielile *excesive* pentru armament dăunează creşterii economice[1072]. Dificultățile cu care s-au confruntat societățile contemporane aflate pe poziții de vârf sub aspect militar sunt identice cu cele care au afectat Spania lui Filip al II-lea, Rusia lui Nicolae al II-lea şi Germania lui Hitler. Un eşafodaj militar vast poate să treacă drept impozant, ca un

monument mare, pentru observatorul uşor de impresionat; dar, dacă nu stă pe un fundament ferm (în acest caz, o economie națională productivă), se supune riscului de a se prăbuşi în viitor.

Aşadar, prin extensie, aceste tendințe au implicații socioeconomice şi politice profunde. Probabil creşterea lentă dintr-o anumită țară va scădea moralul public, va duce la nemulțumiri şi va extinde discuțiile despre prioritățile bugetului național; în acelaşi timp, un ritm rapid al creşterii tehnologice şi industriale va avea propriile consecințe, mai ales asupra unei societăți neindustrializate până la momentul respectiv. Cheltuielile mari pentru armament pot fi în beneficiul industriilor specifice din cadrul economiei naționale; dar pot să ducă şi la devierea resurselor de la alte grupuri din societate şi să diminueze capacitatea economiei respective de a face față provocărilor comerciale venite din partea altor țări. Dacă nu există un pericol iminent, cheltuielile mari pentru apărare din acest secol au provocat aproape întotdeauna o controversă de tipul „tunuri sau unt". Un efect mai puțin cunoscut al acestor cheltuieli, dar având o semnificație mai mare pentru scopurile noastre, constă în faptul că generează o dezbatere despre relația corectă dintre forța economică şi puterea militară[1073].

Prin urmare, nu pentru prima dată în istorie, există o tensiune între existența unei națiuni într-o lume militaro-politică anarhică şi existența ei într-o lume cu economie de tip *laissez-faire*; între, pe de o parte, urmărirea securității strategice, aşa cum este reprezentată de investițiile în ultimele sisteme de armament şi devierea la scară mare a resurselor naționale spre forțele armate, şi, pe de altă parte, urmărirea securității economice, aşa cum o reprezintă prosperitatea națională sporită ce depinde de creştere (care, la rândul ei, decurge din noi metode de producție şi creare a avuției), intensificarea producției şi cererea internă şi externă tot mai mare – toate putând fi afectate negativ de cheltuielile

excesive pentru armament. Tocmai pentru că un sistem militar de prim rang poate să reducă rata creşterii economice şi să genereze un declin al cotei ţării respective din producţia industrială mondială şi, în consecinţă, din avuţia mondială, şi, în consecinţă, din *puterea* mondială, se pune problema balansării dintre securitatea pe termen scurt asigurată de forţe de apărare numeroase şi securitatea pe termen mai lung decurgând din creşterea producţiei şi a veniturilor.

Probabil că tensiunea dintre aceste scopuri opuse este gravă mai ales la sfârşitul secolului XX din cauza publicităţii de care se bucură diversele „modele" alternative de urmat. Pe de o parte, există „state comerciale" înregistrând un succes considerabil – mai ales în Asia, cum ar fi Japonia şi Hong Kong, dar şi Elveţia, Suedia şi Austria – care profită de creşterea mare a producţiei mondiale şi a interdependenţei comerciale după 1945, şi a căror politică externă pune accent pe relaţiile comerciale, paşnice cu alte societăţi. În consecinţă, toate urmăresc să menţină cheltuielile pentru apărare la un nivel suficient de scăzut încât să permită păstrarea suveranităţii naţionale, astfel degajând resurse pentru un consum intern mai mare şi pentru investiţii de capital. Pe de altă parte, există diferite economii „militarizate" – Vietnamul în Asia de Sud-Est, Iranul şi Irakul pe măsură ce intră într-un război de durată, Israelul şi vecinii invidioşi din Orientul Apropriat, precum şi URSS –, toate alocând anual peste 10% (şi, în unele cazuri, mult mai mult) din PNB pentru cheltuieli de apărare şi, în timp ce susţin ferm că aceste niveluri sunt necesare pentru a garanta securitatea militară, este evident că suferă din cauza devierii resurselor de la scopuri productive, paşnice. Între cei doi poli ai statului comercial şi ai statului războinic, folosind o metaforă, se află cele mai multe naţiuni de pe această planetă, care nu sunt convinse că lumea este suficient de sigură pentru a reduce cheltuielile de apărare la nivelul neobişnuit de scăzut al Japoniei, dar care nu agreează, în general, costurile

economice şi sociale mari ale cheltuielilor considerabile pentru armament, şi care sunt conştiente că există un anumit compromis între securitatea militară pe termen scurt şi securitatea economică pe termen lung. În cazul țărilor având – din nou, prin contrast cu Japonia – obligații militare importante peste mări, de la care s-ar putea sustrage cu dificultate, problema este şi mai complicată. În plus, strategii multor puteri importante sunt conştienți că se confruntă cu necesitatea de a balansa costul tot mai mare al armamentului nu numai cu investițiile productive, ci şi cu numărul în creştere al cerințelor sociale (mai ales pe măsură ce populațiile îmbătrânesc), ceea ce complică mai mult ca oricând sarcina dificilă de prioritizare a cheltuielilor.

Prin urmare, performanța cerută de la majoritatea, dacă nu de la toate instituțiile guvernării pe măsură ce lumea se apropie de secolul XXI are, simultan, *trei* dimensiuni: să asigure securitatea militară (sau o securitate alternativă viabilă) pentru interesele naționale; să satisfacă nevoile socioeconomice ale cetățenilor; şi să asigure creşterea durabilă, aceasta fiind esențială atât pentru scopul pozitiv de a asigura, astăzi, tunurile şi untul necesare, cât şi pentru scopul negativ constând în evitarea unui declin economic relativ care ar putea să afecteze securitatea militară şi economică a populației în viitor, îndeplinirea concomitentă a acestor performanțe pe termen lung va fi o sarcină foarte dificilă, dat fiind ritmul neregulat al schimbării tehnologice şi comerciale şi fluctuațiile imprevizibile din politica internațională. Totuşi, realizarea primelor două performanțe – sau a uneia dintre ele – fără cea de-a treia va duce în mod inevitabil la un declin relativ pe termen mai lung, aceasta fiind, bineînțeles, soarta tuturor societăților cu ritm lent de creştere care nu au reuşit să se adapteze la dinamica puterii mondiale. Potrivit observațiilor grave ale unui economist, „este greu de imaginat, dar o țară a cărei productivitate creşte cu 1% mai puțin decât alte țări timp de un secol se

poate transforma, aşa cum s-a întâmplat în cazul Angliei, din liderul industrial incontestabil al lumii în economia mediocră de astăzi”[1074].

În continuare vom vedea cât de bine (sau cât de rău) sunt poziționate principalele puteri pentru a duce la îndeplinire această sarcină. Nu mai este necesar să subliniem faptul că, întrucât cererile diferite ale cheltuielilor pentru apărare/securitate militară, nevoilor sociale/de consum şi investițiile pentru creştere presupun o competiție pentru resurse, această tensiune nu are o soluție perfectă. Probabil că, în cel mai bun caz, se poate ajunge la o armonizare în linii mari a celor trei, dar modul de realizare a acestui echilibru va fi întotdeauna puternic influențat de circumstanțele naționale, şi nu de o definiție teoretică a echilibrului. Un stat înconjurat de vecini ostili va considera mai potrivit să aloce mai multe resurse securității militare decât o țară ai cărei cetățeni nu se simt amenințați; o țară bogată în resurse naturale va întâmpina mai puține dificultăți în a plăti pentru tunuri şi unt; o societate hotărâtă să urmeze calea creşterii economice pentru a le ajunge din urmă pe celelalte va avea priorități diferite față de o societate pe cale să intre într-un război. Geografia, politica şi cultura vor face întotdeauna ca „soluția” unui stat să nu fie niciodată identică în cazul altui stat. Cu toate acestea, afirmația fundamentală rămâne valabilă: în lipsa unui echilibru aproximativ între aceste cereri concurente ale apărării, consumului şi investițiilor, probabil că o mare putere nu îşi păstrează statutul mult timp.

Echilibristica Chinei

Cerințele concurente reprezentate de modernizarea

armamentului, necesitățile sociale ale populației şi nevoia de a canaliza toate resursele disponibile în întreprinderi nemilitare „productive" nu sunt nicăieri mai presante decât în Republica Populară Chineză (RPC), cea mai săracă dintre principalele puteri şi având, probabil, poziționarea cea mai slabă din punct de vedere strategic. Totuşi, dacă RPC suferă din cauza anumitor dificultăți cronice, conducerea ei actuală pare că dezvoltă o strategie în ansamblu mai coerentă şi mai orientată spre viitor decât cea dominantă la Moscova, Washington sau Tokyo, fără a mai menționa Europa de Vest. Şi, în timp ce constrângerile *materiale* asupra Chinei sunt semnificative, ele se atenuează printr-o expansiune economică. Aceasta promite să transforme țara în decurs de câteva decenii, *dacă poate fi menținută.*

Punctele slabe ale țării sunt atât de cunoscute încât le vom menționa pe scurt, doar. Din punct de vedere diplomatic şi strategic, Beijingul se consideră (cu oarecare îndreptățire) a fi izolat şi înconjurat. Acest fapt s-a datorat parțial politicilor lui Mao față de vecinii Chinei, dar el este şi o consecință a rivalității şi ambițiilor altor puteri din Asia din deceniile anterioare. Chinezii încă nu au uitat agresiunile Japoniei din trecut, ceea ce face ca liderii de la Beijing să fie precauți față de creşterea explozivă a acestei țări din ultimii ani. În ciuda dezghețului din anii '70 din relațiile cu Washingtonul, şi Statele Unite sunt privite cu o oarecare suspiciune – mai ales acum, când la conducere se află un regim republican foarte entuziasmat de ideea construirii unui bloc antirusesc, care pare să manifeste ataşament față de Taiwan şi adoptă prea repede atitudini împotriva unor țări şi mişcări revoluționare din Lumea a Treia, spre insatisfacția Beijingului. Viitorul Taiwanului şi al insulelor mai mici de pe coastă rămâne o problemă spinoasă şi insuficient cunoscută. Relațiile Republicii Populare Chineze cu India au rămas reci, fiind complicate de legăturile lor cu Pakistan şi, respectiv, Rusia. În ciuda eforturilor recente ale Moscovei de a o „curta", China

se simte obligată să vadă în URSS principalul ei pericol extern – şi nu numai din cauza maselor de divizii şi aeronave ruseşti desfăşurate de-a lungul graniței, ci şi ca o consecință a invaziei ruseşti în Afganistan şi, mai îngrijorător, a expansionismului militar spre sud al statului vietnamez sprijinit de sovietici. Prin urmare, oarecum asemenea germanilor în trecut în acest secol, chinezii iau în calcul „încercuirea" în timp ce fac eforturi să îşi îmbunătățească poziția în sistemul global de putere[1075].

Mai mult, acest set multilateral, straniu, de sarcini diplomatice trebuie să fie dus la îndeplinire de o țară care nu este foarte puternică din punct de vedere militar sau economic, în comparație cu principalii ei rivali. În ciuda faptului că armata chineză cuprinde un *număr mare* de soldați, ea nu este în niciun caz echipată pentru a duce o luptă la standardele moderne. Majoritatea tancurilor, tunurilor, avioanelor şi navelor ei de război sunt versiuni indigene ale unor modele ruseşti sau occidentale pe care China le-a obținut cu mulți ani în urmă, şi nu se pot compara cu tipurile ulterioare, mult mai sofisticate; lipsa valutei forte şi refuzul de a deveni prea dependentă de alte națiuni au menținut achizițiile de armament străin la un nivel minim. Probabil că şi mai îngrijorătoare pentru liderii de la Beijing sunt punctele slabe ale eficacității *în luptă* a Chinei, cauzate de atacurile maoiste asupra profesionalismului în armată şi de preferința pentru miliții alcătuite din țărani – astfel de soluții utopice având prea puțină utilitate în războiul de graniță din 1979 cu Vietnamul, ale cărui trupe instruite şi având experiența războiului au ucis aproximativ 26.000 de chinezi şi au rănit alți 37.000[1076]. Din punct de vedere economic, China încă pare să fie înapoiată; chiar şi atunci când îşi ajustează cifrele oficiale privind PNB astfel încât să se încadreze mai bine în conceptele şi măsurătorile economice occidentale[1077], totalul nu depăşeşte 500 de dolari, în comparație cu peste 13.000 de dolari pentru multe dintre

statele capitaliste avansate şi peste 5.000 de dolari în cazul Uniunii Sovietice. Existând posibilitatea ca populaţia chineză să crească de la un miliard de locuitori în prezent la 1,2 sau 1,3 miliarde până în anul 2000, se poate ca şansele unei creşteri semnificative a veniturilor personale să nu fie mari; chiar şi în secolul următor, chinezul de rând va fi sărac, în comparaţie cu locuitorii principalelor puteri. În plus, este binecunoscut faptul că dificultăţile de a guverna un stat cu o populaţie atât de numeroasă, de a reconcilia diferitele grupuri (partidul, armata, birocraţii, agricultorii) şi de a realiza creştere fără tulburări sociale şi ideologice va fi o piatră de încercare chiar pentru cea mai flexibilă şi mai inteligentă conducere. Istoria Chinei din ultimul secol nu oferă precedente încurajatoare pentru strategii de dezvoltare pe termen lung.

Cu toate acestea, semnele de reformă şi autoîmbunătăţire din China apărute în ultimii şase-opt ani sunt remarcabile şi sugerează că se poate ca această perioadă a conducerii lui Deng Xiaoping să fie privită în viitor aşa cum consideră istoricii din prezent Franţa lui Colbert sau primele etape ale domniei lui Frédéric al II-lea ori Japonia din primele decenii după Restauraţia Meiji: ca o ţară făcând eforturi să îşi dezvolte puterea (în toate sensurile cuvântului) prin toate mijloacele pragmatice, echilibrând dorinţa de a încuraja spiritul întreprinzător, iniţiativa şi schimbarea cu o hotărâre etatistă de a coordona evenimentele astfel încât obiectivele naţionale să fie atinse cât mai rapid şi mai fluent. O astfel de strategie presupune capacitatea de a vedea legăturile dintre aspectele distincte ale politicii guvernamentale. Aşadar, presupune o echilibristică sofisticată necesitând cântărirea atentă a vitezei cu care aceste transformări pot să aibă loc în limite sigure, a cantităţii de resurse de alocat pentru nevoile pe termen scurt prin contrast cu cele pe termen lung, coordonarea cerinţelor statului pe plan intern şi pe plan extern şi – nu în ultimul rând, într-o ţară care menţine un

sistem marxist „modificat” – căile prin care ideologia şi practica îşi găsesc numitorul comun. Chiar dacă au apărut dificultăți şi vor apărea altele noi în viitor, evoluția de până în prezent este impresionantă.

De exemplu, aceasta se poate observa în felul în care se transformă forțele armate chineze după convulsiile din anii ’60. Reducerea planificată a Armatei Populare de Eliberare (care include marina şi forțele aeriene) de la 4,2 la 3 milioane de angajați este, de fapt, o creştere a puterii reale, întrucât mulți dintre aceştia erau în trupe de sprijin utilizate la construcția de căi ferate şi alte servicii civile. Probabil că cei care rămân în cadrul forțelor armate vor satisface standarde de calitate superioare: uniformele noi şi reintroducerea gradelor militare (eliminate de Mao ca fiind „burgheze”) sunt semne evidente ale acestui fapt; dar ele vor fi întărite prin înlocuirea armatei alcătuite în mare parte din voluntari cu serviciul militar obligatoriu (cu scopul de a oferi statului acces la personal de calitate), prin reorganizarea regiunilor militare şi fluidizarea personalului, precum şi prin îmbunătățirea instrucției ofițerilor în cadrul academiilor militare, reafirmate, de asemenea, după perioada dizgrației maoiste[1078]. Concomitent va avea loc modernizarea la scară mare a armamentului chinez care, chiar dacă important sub aspect cantitativ, este învechit. Marinei i se alocă o diversitate de nave noi, de la distrugătoare şi nave de escortă până la nave pentru atac rapid şi aeroglisoare, chiar; şi a acumulat o flotă semnificativă de submarine convenționale (107 în 1985), devenind astfel a treia forță de acest tip ca mărime din lume. În prezent, tancurile Chinei sunt echipate cu telemetru cu laser; avioanele pot fi utilizate pe orice tip de vreme, fiind echipate cu radare moderne. La toate acestea se adaugă dorința de a experimenta manevre la scară mare în condiții de luptă moderne (o astfel de manevră din 1981 a presupus şase sau şapte armate chineze cu sprijin aerian – element inexistent în ciocnirea cu Vietnam din 1979)[1079], şi

de a regândi strategia „apărării înaintate" la frontiera cu Rusia în favoarea contraatacurilor în spatele granițelor întinse pe distanțe mari, în zone expuse. Şi marina experimentează la o scară mult mai mare: în 1980, o forță de intervenție alcătuită din 18 nave a îndeplinit o misiune de opt mii de mile nautice în Pacificul de Sud, care a implicat exerciții cu cele mai noi rachete balistice intercontinentale ale Chinei. (Să fie aceasta prima demonstrație semnificativă a puterii maritime chineze de la expedițiile lui Cheng Ho de la începutul secolului al XV-lea? Vezi *supra*, pp. 29-30.)

Şi mai impresionant, privitor la emergența Chinei ca mare putere militară, este dezvoltarea extraordinar de rapidă a tehnologiei ei nucleare. Chiar dacă primele teste chineze au avut loc pe vremea lui Mao, el respinsese în mod public armele nucleare în favoarea meritelor unui „război al poporului"; prin contrast, conducerea lui Deng intenționează să ducă China în rândul statelor militare *moderne* cât mai curând. În 1980, China testa rachete balistice intercontinentale cu rază de acțiune de şapte mii de mile nautice (care ar include nu numai întreaga URSS, ci şi părți din Statele Unite)[1080]. Un an mai târziu, a lansat trei sateliți spațiali cu ajutorul unei rachete, ceea ce indică existența unei tehnologii cu focoase multiple. Majoritatea forțelor nucleare ale Chinei au *baza la sol*, şi o rază de acțiune medie; dar li se adaugă rachetç balistice intercontinentale şi, poate cel mai semnificativ (în termeni de descurajare nucleară), o flotă de submarine purtătoare de rachete. Începând cu 1982, China desfăşoară teste cu rachete balistice lansate de pe submarine şi îşi îmbunătățeşte atât raza de acțiune, cât şi precizia. De asemenea, există relatări privind experimente chineze cu arme nucleare tactice. Toate acestea sunt susținute prin cercetări atomice la scară mare şi de refuzul de a i se „îngheța" dezvoltarea armelor nucleare prin intermediul unor acorduri internaționale, întrucât acest fapt ar fi în beneficiul marilor puteri ale momentului.

Este simplu să indicăm şi semne de slăbiciune, pe fondul acestor dovezi ale capacităților militare şi tehnologice. Întotdeauna există un decalaj de timp semnificativ între producerea unui prim prototip de armă şi echiparea forțelor armate cu acest tip de armă, după ce a fost testat; iar această afirmație este valabilă mai ales în cazul unei țări care nu este bogată sub aspectul capitalului sau al resurselor ştiințifice. Neajunsuri grave – inclusiv posibila explozie a unui submarin chinez în timp ce încerca să lanseze o rachetă; anularea sau încetinirea derulării programelor de armament; lipsa de expertiză în tehnologia metalelor, motoarelor cu reacție avansate şi echipamentelor pentru radar, navigare şi comunicații – împiedică în continuare progresul Chinei spre paritatea militară reală cu URSS şi Statele Unite. Marina chineză, în ciuda exercițiilor din Pacific, este departe de a fi o flotă oceanică, iar forța alcătuită din submarine purtătoare de rachete va mai rămâne multă vreme în urma celor două superputeri care alocă fonduri impresionante pentru dezvoltarea tipurilor mari (de clasă *Ohio, Alfa)* care se pot scufunda la adâncime mai mare şi înainta mai rapid decât oricare alt submarin construit anterior[1081], în final, menționarea aspectului financiar ne aminteşte că, atât timp cât China alocă numai aproximativ o optime din totalul investit de superputeri pentru apărare, nu se poate ajunge la paritate deplină; prin urmare, ea nu poate să plănuiască să obțină *fiecare* tip de armă sau să se pregătească pentru orice fel de amenințare.

Cu toate acestea, chiar şi capacitățile militare chineze existente îi asigură țării o influență semnificativ mai mare decât cea de acum câțiva ani. Îmbunătățirile la nivelul instrucției, organizării şi echipamentelor ar trebui să plaseze Armata Populară de Eliberare pe o poziție mai bună decât în ultimele două decenii, de pe care să se confrunte cu rivali regionali cum ar fi Vietnam, Taiwan şi India. Este posibil, chiar, ca balanța militară față de Uniunea Sovietică să nu

mai încline atât de mult în favoarea Moscovei, în cazul în care dispute viitoare din Asia ar duce la un război sino-rus, conducerea de la Moscova s-ar putea confrunta cu dificultăți politice în luarea hotărârii de a lansa atacuri nucleare considerabile împotriva Chinei atât din cauza reacției statelor lumii, cât şi din cauza imprevizibilității reacției americane; dar, dacă ar opta pentru alternativa nucleară, există tot mai puține şanse ca forțele armate sovietice să fie capabile să *garanteze* distrugerea sistemelor chineze de rachete cu baza la sol şi (mai ales) cu baza pe mare, al căror număr este în creştere, înainte ca acestea să poată răspunde. Pe de altă parte, dacă ar avea loc numai confruntări convenționale, dilema sovietică este acută în continuare. Faptul că Moscova ia în calcul posibilitatea unui război se poate deduce din desfăşurarea de aproximativ 50 de divizii (inclusiv şase sau şapte divizii de tancuri) de trupe ruseşti în cele două districte militare aflate la est de Munții Ural. Şi, în timp ce se poate presupune că aceste forțe pot să facă față celor aproximativ 70 de divizii ale Armatei Populare de Eliberare staționate la zona de graniță, se poate ca superioritatea lor să nu fie suficientă pentru a asigura o victorie netă – mai ales dacă chinezii renunță la spațiu pentru a câştiga timp, cu scopul de a diminua efectele unui *Blitzkrieg* sovietic. Mulți observatori consideră că, în prezent, există „o echivalență aproximativă", un „echilibru de forțe" în Asia Centrală[1082] – şi, dacă este adevărat, repercusiunile strategice ale acestui fapt se extind dincolo de Mongolia învecinată.

Dar aspectul cel mai semnificativ al puterii de luptă pe termen lung a Chinei constă în creşterea extraordinar de rapidă a economiei din ultimele câteva decenii, care va continua în viitor, probabil. Aşa cum am precizat în capitolul anterior (vezi pp. 373-375), chiar înainte de instalarea conducerii comuniste, China era o putere producătoare importantă – chiar dacă această realitate era pusă în umbră de mărimea țării, de faptul că marea majoritate a populației

era alcătuită din țărani agricultori şi de distrugerile cauzate de război şi războaie civile. Crearea unui regim marxist şi instalarea păcii în plan intern au permis intensificarea producției, statul încurajând în mod activ creşterea agricolă şi cea industrială – chiar dacă uneori (adică, în timpul lui Mao) acest lucru a avut loc prin mijloace bizare şi contraproductive. În 1983–1984, un observator nota că „China a atins rate de creştere anuale în industrie şi agricultură de aproximativ 10% şi, respectiv, 3% față de 1952 şi o creştere a produsului național brut de 5-6% pe an”[1083]. Dacă aceste cifre nu sunt pe măsura realizărilor „statelor comerciale” asiatice orientate spre exporturi, cum ar fi Singapore sau Taiwan, ele sunt impresionante pentru o țară mare şi populată precum China, şi înseamnă imediat o putere economică semnificativă. Până la sfârşitul anilor ’70, potrivit unor calcule, industria chineză era la fel de mare sau chiar mai mare decât cea a URSS sau a Japoniei în 1961[1084]. Mai mult, merită să notăm din nou că aceste rate *medii* de creştere includ perioada aşa-numitului Mare Salt înainte din 1958–1959; ruptura de Rusia şi retragerea fondurilor, oamenilor de ştiință şi planurilor sovietice la începutul anilor ’60; şi tulburările revoluției culturale, care nu numai că au afectat planificarea industrială, ci au şi subminat întregul sistem educațional şi ştiințific timp de aproape o generație. Dacă aceste evenimente *nu* ar fi avut loc, creşterea chineză ar fi fost şi mai rapidă, în ansamblu – aşa cum ne putem da seama din faptul că, în ultimii cinci ani de reforme sub conducerea lui Deng, agricultura a cunoscut o creştere în medie de 8%, iar industria de 12%[1085].

Într-o măsură considerabilă, sectorul agricol rămâne atât şansa, cât şi punctul slab al Chinei. Metodele est-asiatice de cultivare a orezului în apă nu dau o producție constantă pe hectar, dar solicită intensiv forța de muncă – ceea ce face dificilă trecerea la forme mecanizate de culturi agricole precum cele utilizate în preeriile americane, de pildă. Dar,

întrucât agricultura alcătuieşte peste 30% din PIB în China şi include 70% din populaţie, scăderile (sau o simplă încetinire) în acest sector vor avea efecte negative asupra întregii economii – aşa cum s-a întâmplat în Uniunea Sovietică. La această provocare se adaugă cea reprezentată de creşterea populaţiei. China face deja eforturi să hrănească un miliard de locuitori de pe numai 250 de milioane de acri de teren arabil (în comparaţie cu cele 400 de milioane de acri de culturi din Statele Unite pentru cele 230 de milioane de locuitori)[1086]; oare este China capabilă să hrănească încă 200 de milioane de oameni până în anul 2000, fără o mai mare dependenţă de alimentele importate, care prezintă costuri strategice şi asupra balanţei de plăţi? Este dificil de răspuns clar la această întrebare crucială, parţial pentru că experţii fac trimitere la dovezi diferite. În ultimele trei decenii, exporturile tradiţionale de alimente ale Chinei au scăzut lent, iar în 1980 ţara a devenit un *importator* net, într-un interval scurt de timp[1087]. În acelaşi timp, guvernul chinez alocă resurse ştiinţifice masive pentru a realiza o „revoluţie verde" după modelul indian, iar încurajarea reformelor orientate spre piaţă sub conducerea lui Deng, şi creşterile mari ale preţurilor agricole de achiziţie (fără a transfera costul asupra marilor oraşe) au dus la creşteri spectaculoase ale producţiei de alimente în ultimii cinci ani. Între 1979 şi 1983 – când cea mai mare parte a lumii suferea din cauza depresiunii economice – cele 800 de milioane de chinezi din zonele rurale şi-au crescut veniturile cu aproximativ 70%, iar aportul lor caloric era aproape la fel de ridicat precum cel al brazilienilor sau malaysienilor. „În 1985, chinezii au produs cu 100 de milioane de tone de cereale mai mult decât cu un deceniu mai înainte, una dintre cele mai productive creşteri înregistrate până acum"[1088]. Odată cu creşterea populaţiei şi cu orientarea spre consumul de carne (care presupune şi mai multe cereale), presiunea de a menţine această extindere a consumului agricol se va intensifica – dar suprafaţa arabilă

rămâne limitată şi probabil că creşterea producţiei generată de utilizarea de îngrăşăminte va încetini. Cu toate acestea, dovezile sugerează că RPC reuşeşte să menţină echilibristica în acest domeniu înregistrând un succes considerabil.

Viitorul elanului Chinei spre industrializare este şi mai important – dar şi o chestiune mai delicată pe plan intern. Acesta întâmpină dificultăţi nu numai din cauza lipsei puterii de cumpărare a consumatorilor, ci şi din cauza planificării dure după modelul rusesc şi est-european. Măsurile de „liberalizare" din ultimii ani – orientarea industriilor de stat spre a răspunde la realităţile comerciale reprezentate de calitate, preţ şi cererea pieţei, încurajarea creării de mici afaceri private şi încurajarea extinderii comerţului exterior[1089] – au generat creşteri impresionante ale producţiei industriale, dar şi multe probleme. Crearea a zeci de mii de afaceri private i-a pus în alertă pe ideologii de partid, iar creşterea preţurilor (cauzată, probabil, în aceeaşi măsură de ajustarea necesară la costurile pieţei şi de „fraudele" şi „speculaţiile" denunţate deseori) a dus la nemulţumiri în rândul muncitorilor din zonele urbane, ale căror venituri nu au crescut la fel de rapid precum cele ale agricultorilor sau micilor întreprinzători. În plus, boomul comerţului exterior a dus în scurt timp la atragerea unor produse industriale importate şi, astfel, la deficit comercial. Afirmaţiile prim-ministrului Zhao Ziyang din 1986, potrivit căruia se poate ca problemele să fi „scăpat de sub control", oarecum, fiind necesară „consolidarea" – precum şi scăderea anunţată a ţintelor ridicate ale creşterii – indică faptul că există în continuare probleme interne şi ideologice[1090].

Cu toate acestea, este remarcabil că şi ratele de creştere reduse sunt planificate să atingă nivelul de 7,5% anual în următorii ani (spre deosebire de rata de 10% începând cu 1981). Numai aceasta ar *dubla* PNB în mai puţin de zece ani (o rată de 10% ar face acelaşi lucru în doar şapte ani), dar, din anumite motive, experţii în economie par să considere că

o astfel de țintă poate fi atinsă. În primul rând, rata economiilor şi investițiilor Chinei depăşeşte în mod constant 30% din PNB începând cu 1970 şi, deşi acest lucru generează probleme (reduce proporția disponibilă pentru consum, care se compensează prin stabilitatea prețului şi egalitatea veniturilor, care, la rândul lor, blochează antreprenoriatul), înseamnă şi că există fonduri mari pentru investiții productive. În al doilea rând, există oportunități uriaşe pentru reducerea costurilor: China se numără printre cele mai risipitoare şi extravagante țări în sensul consumului de energie (care a dus la un declin al rezervelor ei considerabile de petrol), dar reformele energetice de după 1978 au redus substanțial costurile unuia dintre „input"-urile principale ale industriei, eliberând, astfel, fonduri pentru investiții în alte domenii – sau pentru consum[1091]. Mai mult, China începe abia acum să elimine din consecințele revoluției culturale. După mai mult de un deceniu în care universitățile şi institutele de cercetare chineze au fost închise (sau obligate să funcționeze sub o formă complet contraproductivă), era previzibil că va fi nevoie de timp pentru a ajunge la zi cu progresul ştiințific şi tehnologic realizat în alte părți. Acum câțiva ani s-a afirmat:

> doar în acest context se poate înțelege importanța miilor de oameni de ştiință care au călătorit în Statele Unite şi în alte țări din Occident la sfârşitul anilor '70, pentru şederi de un an sau doi şi, ocazional, mai mult timp... Până în 1985 – şi cu siguranță că până în 1990 – China va avea mii de oameni de ştiință şi tehnicieni familiarizați cu frontierele diferitelor lor domenii. Alte zeci de mii instruiți atât în țară, cât şi în străinătate vor fi angajați în institutele şi întreprinderile care vor pune în aplicare programele necesare pentru aducerea tehnologiei industriale chineze la cele mai ridicate standarde internaționale, cel puțin în domeniile strategice de activitate[1092].

În mod similar, abia după 1978, în perioada de încurajare (chiar dacă selectivă) a comerțului şi a investițiilor externe în

China, managerii şi antreprenorii ei au avut posibilitatea adecvată să aleagă dintre echipamentul tehnologic, patentele şi facilităţile de producţie oferite cu entuziasm de guvernele şi companiile occidentale care au exagerat mărimea pieţei chineze pentru astfel de bunuri. În ciuda – sau, mai curând, datorită – dorinţei guvernului de la Beijing de a controla nivelul şi conţinutul comerţului peste mări, probabil că importurile vor fi selectate în mod deliberat pentru a impulsiona creşterea economică.

Aspectul final şi, probabil, cel mai remarcabil al „goanei după creştere" a Chinei este controlul ferm asupra cheltuielilor pentru apărare, astfel încât forţele armate să nu consume resurse necesare în alte domenii. Din perspectiva lui Deng, apărarea trebuie să rămână a patra din cele „patru modernizări" mult-lăudate ale Chinei – după agricultură, industrie şi ştiinţă; şi, chiar dacă este dificil să obţinem cifre exacte privind cheltuielile pentru apărare ale Chinei (în principal din cauza metodelor diferite de calculare)[1093], pare să fie clar că proporţia din PNB alocată forţelor armate a scăzut vertiginos în ultimii 15 ani – de la 17,4%, probabil, în 1971 (potrivit unei surse) la 7,5% în 1985[1094]. Acest fapt poate duce la nemulţumiri în rândul armatei şi, astfel, poate să intensifice dezbaterea internă despre priorităţile şi politicile economice; şi ar trebui să fie inversat, în mod cert, dacă ciocnirile de la frontieră ar reapărea la nord sau la sud. Cu toate acestea, faptul că sumele alocate apărării trebuie să ocupe o poziţie inferioară este, probabil, indicatorul cel mai semnificativ, deocamdată, al angajamentului total al Chinei faţă de creşterea economică şi contrastează puternic atât cu obsesia sovietică faţă de „securitatea militară", cât şi cu angajamentul administraţiei Reagan de a aloca fonduri considerabile pentru forţele armate. Aşa cum afirmă mulţi experţi[1095], dat fiind PNB actual al Chinei, ceonomiile naţionale şi investiţiile, nu ar exista probleme reale dacă s-ar cheltui mult mai mult decât suma curentă de aproximativ 30

de miliarde de dolari pentru apărare. Faptul că RPC alege să nu facă acest lucru reflectă convingerea Beijingului că securitatea pe termen lung va fi asigurată numai după creşterea semnificativă a producţiei şi averii curente.

Pe scurt: „Singurele evenimente care ar putea să oprească această creştere ar fi izbucnirea unui război cu Uniunea Sovietică sau o schimbare politică de durată după modelul revoluţiei culturale. Problemele chineze legate de management, energie şi agricultură sunt grave, dar se încadrează în tipul de probleme cu care se confruntă şi care sunt depăşite pe parcurs de toate naţiunile în curs de dezvoltare”[1096]. Dacă această afirmaţie pare să fie foarte optimistă, ea păleşte în comparaţie cu calculele recente ale publicaţiei *The Economist* potrivit cărora, dacă RPC menţine o creştere anuală medie de 8% – considerată „fezabilă” – atunci ar depăşi totalul produsului naţional brut britanic şi italian cu mult timp înainte de anul 2000, iar, până în anul 2020, ar depăşi considerabil valoarea *oricărei* puteri europene[1097].

Cea mai mare greşeală ar fi să se presupună că acest tip de proiecţie, cu toţi factorii variabili de care depinde, ar putea să funcţioneze exact astfel. Dar ideea generală rămâne valabilă: China va avea un PNB foarte mare într-un interval relativ scurt de timp, dacă nu se întâmplă o catastrofă majoră; şi, în timp ce va rămâne relativ săracă în termeni consideraţi pe cap de locuitor, va fi, în mod cert, mai bogată decât în prezent.

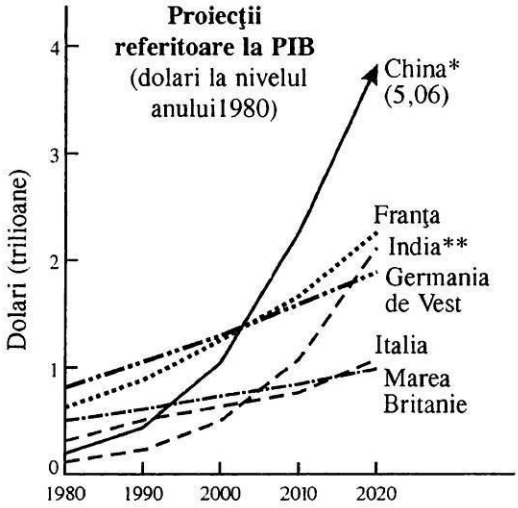

* Presupunând o rată de creştere de 7% între 1980 şi 1985 şi 8% ulterior.
** Presupunând o rată a creşterii de 5,5% între 1980 şi 1985 şi 7% ulterior.
Presupunem că alte ţări au medii ale ratelor anuale de creştere ca în 1970-1982.
Surse: *The Economist*, FMI

Figura 2. Proiecţia produsului intern brut al Chinei, al Indiei şi al anumitor state europene occidentale, 1980–2020

Merită să facem încă trei observaţii despre impactul viitor al Chinei pe scena internaţională. Prima, şi cea mai puţin importantă pentru scopurile noastre, este că, în timp ce creşterea economică a ţării îi va impulsiona comerţul exterior, este imposibil să o transforme în altă Germanie de Vest sau Japonie. Mărimea pieţei interne a unei puteri întinse pe un continent întreg, cum este China, şi a populaţiei şi bazei ei de materii prime scade şansele ca această ţară să devină la fel de dependentă de comerţul exterior precum un „stat comercial" maritim, mai mic[1098]. Mărimea sectorului ei agricol necesitând multă forţă de muncă şi hotărârea regimului de a nu deveni excesiv de dependent de importul de alimente va fi o povară pentru comerţul exterior. *Probabil* că RPC va deveni un producător tot mai important de bunuri cu cost redus, cum ar fi textilele,

care vor contribui la achiziționarea de tehnologie occidentală – sau chiar rusească; dar Beijingul este hotărât în mod clar să *nu* devină excesiv de dependent de capitalul, produsele sau pieţele externe, sau de o anumită ţară sau furnizor. Achiziționarea de tehnologie, instrumente şi mijloace de producție străine se va supune cerinţelor generale ale echilibristicii Chinei. Această afirmaţie nu este contrazisă de acordarea recentă a calităţii de membru în Banca Mondială şi FMI pentru China (şi posibila ei intrare în GATT şi Banca Asiatică de Dezvoltare) – care nu indică atât alăturarea Beijingului la „lumea liberă", cât calculele pragmatice potrivit cărora accesul pe pieţele externe şi la împrumuturi pe termen lung prin intermediul organismelor internaţionale este de preferat celui prin „acorduri" unilaterale cu o mare putere sau cu bănci private. Cu alte cuvinte, astfel de mişcări protejează statutul şi independenţa Chinei. A doua observaţie este distinctă, dar şi legată de prima. În timp ce regimul lui Mao din anii 1960 părea să se bucure de ciocnirile frecvente de la graniţă, acum Beijingul preferă să menţină relaţii paşnice cu vecinii, chiar şi cu cei pe care îi priveşte cu suspiciune. Aşa cum am notat mai sus, pacea este un factor esenţial al strategiei economice a lui Deng; războiul, chiar şi regional, ar devia resurse spre forţele armate şi ar modifica ordinea priorităţilor celor „patru modernizări" ale Chinei. De asemenea, aşa cum s-a afirmat recent[1099], se poate şi ca RPC să aibă o atitudine mai relaxată faţă de relaţiile cu Moscova pur şi simplu pentru că îmbunătăţirile ei din punct de vedere militar au creat un echilibru aproximativ în Asia Centrală. Având în vedere, că RPC a realizat o „corelare a forţelor", sau cel puţin o capacitate defensivă satisfăcătoare, se poate concentra mai mult asupra dezvoltării economice.

Totuşi, dacă intenţiile ei sunt paşnice, China subliniază şi cât este de hotărâtă să îşi menţină independenţa completă şi cât de mult dezaprobă intervenţiile militare în străinătate ale celor două superputeri. Chiar faţă de Japonia, chinezii îşi

mențin atitudinea prudentă, restricționându-i cota din importuri/exporturi şi, în acelaşi timp, avertizând Tokyo să nu se implice prea mult în dezvoltarea Siberiei[1100]. Față de Washington şi Moscova, China are o atitudine mult mai studiată – şi critică. Toate sugestiile sovietice privind îmbunătățirea relațiilor şi chiar întoarcerea inginerilor şi oamenilor de ştiință sovietici în China la începutul anului 1986 nu au modificat poziția fundamentală a Beijingului: o îmbunătățire autentică a relațiilor nu poate să aibă loc până când Moscova nu face concesii în trei direcții esențiale, sau măcar în unele dintre ele – invazia rusească în Afganistan, sprijinul rusesc pentru Vietnam şi chestiunea care trenează de mult timp, privind granițele şi securitatea în centrul Asiei[1101]. În acelaşi timp, politicile Statelor Unite în America Latină şi Orientul Mijlociu au fost criticate de multe ori de Beijing (la fel cum au fost şi aventurile ruseşti similare la tropice). Fiind una dintre țările „mai puțin dezvoltate" din punct de vedere economic şi având o atitudine inerent suspicioasă față de dominația albilor asupra lumii, China este un critic firesc al intervențiilor superputerilor, chiar dacă nu este membru formal al mişcării Lumii a Treia şi chiar dacă aceste critici sunt relativ blânde în comparație cu denunțurile lui Mao din anii '60. Şi, în ciuda ostilității anterioare (şi încă puternice) față de pretențiile Rusiei în Asia, chinezii mențin o atitudine de suspiciune față de discuțiile americane sincere privitoare la modul şi momentul potrivit în care să joace „cartea Chinei"[1102]. Din perspectiva Beijingului, se poate să fie necesar să prefere Rusia sau (mai frecvent, date fiind certurile sino-sovietice) Statele Unite, prin măsuri precum monitorizarea comună a testelor nucleare ruseşti şi schimbul de informații cu privire la Afganistan şi Vietnam; dar poziția ideală este de a avea o atitudine echidistantă față de cele două superputeri şi de a le face să o curteze.

În acest sens, importanța Chinei ca actor cu adevărat

independent în sistemul internațional actual (şi viitor) este sporită de ceea ce s-ar putea numi „stilul" ei de a relaționa cu celelalte puteri. Jonathan Pollack a exprimat această idee într-un mod atât de inspirat încât merită să redăm citatul pe larg:

> Armele, puterea economică şi potențialul de putere nu pot să explice semnificația atribuită Chinei într-o ecuație a puterii globale. Dacă semnificația ei strategică este considerată drept modestă şi rezultatele ei economice sunt în cel mai bun caz amestecate, atunci nu se poate explica importanța considerabilă a Chinei în calculele Washingtonului şi Moscovei, şi atenția care i se acordă în alte mari capitale ale lumii. Răspunsul constă în faptul că, în ciuda autocaracterizării ei drept stat amenințat şi nedreptățit, China se foloseşte cu multă abilitate şi îndrăzneală, chiar, de resursele ei politice, economice şi militare. Față de superputeri, strategia generală a Beijingului a inclus, în momente diferite, confruntarea şi conflictul armat, acceptarea parțială, alinierea informală şi o detaşare aproape de indiferență, punctată uneori de o retorică stridentă, agresivă. În consecință, China este percepută în moduri diferite de toate națiunile, multe dintre ele fiind nesigure şi chiar îngrijorate în privința intențiilor şi orientărilor ei pe termen lung. În mod cert, o astfel de strategie nedefinită presupune uneori riscuri politice şi militare substanțiale. Totuşi, aceeaşi strategie a dat credibilitate poziției Chinei ca putere emergentă importantă. China a avut deseori un comportament sfidător față de preferințele sau solicitările ambelor superputeri; în alte momente s-a comportat cu totul altfel față de aşteptările altora. În ciuda vulnerabilității ei aparente, China nu s-a dovedit a fi aservită nici Moscovei, şi nici Washingtonului... Din toate aceste motive, China şi-a asumat o singură poziție internațională, atât ca participant în multe dintre conflictele politice şi militare importante din era postbelică, cât şi ca stat care nu poate fi clasificat cu uşurință din punct de vedere politic sau ideologic... într-adevăr, într-un anumit sens, China trebuie să fie considerată drept o superputere candidată autonomă – nu ca o imitație sau emulație a Uniunii Sovietice sau a Statelor Unite, ci ca o reflectare a poziției unice a Beijingului în politica mondială. Pe termen lung, China reprezintă o forță politică şi strategică prea semnificativă pentru a fi privită ca un subordonat al Moscovei sau al Washingtonului sau, pur şi simplu, ca o putere intermediară[1103].

În final, este necesar să subliniem din nou că, deşi China controlează strict cheltuielile militare în prezent, ea nu intenționează să rămână un actor strategic „de categorie uşoară” în viitor. Dimpotrivă, cu cât China avansează din punct de vedere economic într-o manieră etatistă, colbertiană, cu atât vor creşte implicațiile politice ale acestei dezvoltări. Acest lucru este cu atât mai posibil când ne amintim de atenția acordată de China extinderii bazei ei tehnologice/ştiințifice, şi de realizările impresionante făcute deja în domeniul rachetelor şi armelor nucleare, într-un moment în care această bază era semnificativ mai redusă. O astfel de preocupare pentru creşterea bazei economice a țării în detrimentul unor investiții imediate în armament nu îi va mulțumi pe generalii Chinei (care, asemenea grupurilor militare de pretutindeni, preferă mijloacele pe termen scurt de asigurare a securității, şi nu pe cele pe termen lung). Totuşi, potrivit observațiilor din *The Economist*:

> Pentru militarii [Chinei] care au răbdare să aştepte realizarea reformelor [economice], există recompense. Dacă planurile domnului Deng pentru economie în ansamblu nu întâmpină obstacole, iar valoarea veniturilor Chinei creşte de patru ori, potrivit planurilor, între 1980 şi 2000 (cu mari rezerve), atunci, peste 10-15 ani, ar trebui ca economia civilă să fi căpătat suficientă forță încât să tragă după ea mai rapid sectorul militar. Iată când armata Chinei, vecinii ei şi marile puteri vor avea, într-adevăr, la ce să mediteze[1104].

Aceasta este doar o chestiune de timp.

Dilema japoneză

Tocmai faptul că Beijingul este atât de important pentru

evoluțiile viitoare din Asia de Est intensifică presiunile asupra „diplomației pașnice omnidirecționale" (declarate) a Japoniei sau ceea ce se poate descrie pe un ton mai cinic drept „adaptare la orice situație"[1105]. Probabil că dilema japoneză se poate rezuma cel mai bine după cum urmează:

Datorită creşterii ei extraordinare începând cu 1945, țara se bucură de o poziție foarte favorabilă în ordinea economică şi a puterii politice mondiale, dar aceasta este – consideră japonezii – şi o poziție extraordinar de fragilă şi vulnerabilă, care s-ar putea modifica considerabil dacă circumstanțele internaționale s-ar schimba. Prin urmare, din perspectiva japoneză, cel mai bun lucru ar fi menținerea factorilor care au generat „miracolul japonez". Dar, tocmai pentru că această lume este anarhică, iar puterile „nemulțumite" coexistă cu cele „mulțumite", şi pentru că dinamica schimbării tehnologice şi comerciale este atât de rapidă, probabil că aceşti factori favorabili se vor reduce – sau vor dispărea complet. Dată fiind credința Japoniei în fragilitatea şi vulnerabilitatea propriei poziții, consideră că este foarte dificil să se opună presiunilor pentru schimbare; în schimb, acestea trebuie să fie încetinite sau deviate prin compromis diplomatic. De aici decurge susținerea ei constantă pentru soluționarea pașnică a problemelor internaționale, faptul că este alarmată şi deranjată atunci când se află la mijloc în disputele politice dintre alte țări, precum şi dorința ei evidentă de a fi în termeni buni cu toată lumea în timp ce se îmbogățeşte într-un ritm constant.

Am discutat deja despre motivele succesului economic fenomenal al Japoniei (vezi *supra,* pp. 371-373). De peste 40 de ani, arhipelagul japonez este protejat de forțe nucleare şi convenționale americane, iar căile maritime de către marina americană. Având, astfel, posibilitatea de a nu-şi consuma energiile naționale pentru extinderea militaristă, iar resursele pe cheltuieli considerabile pentru apărare, Japonia s-a dedicat realizării creşterii economice durabile, mai ales pe

pieţele de export. Acest succes nu s-ar fi putut realiza fără angajamentul propriei populaţii faţă de antreprenoriat, controlul calităţii şi muncă susţinută, dar a fost favorizat şi de anumiţi factori speciali: menţinerea yenului la un nivel scăzut în mod artificial timp de câteva decenii pentru impulsionarea exporturilor; restricţiile formale şi informale asupra achiziţiilor de produse străine importate (deşi, bineînţeles, nu şi materiile prime vitale pentru industrie); şi existenţa unei ordini comerciale internaţionale liberale care a pus puţine obstacole în calea bunurilor japoneze – şi care a fost menţinută „deschisă", în ciuda poverilor tot mai mari pe care şi le-au asumat, de către Statele Unite. Aşadar, în ultimul sfert de secol, Japonia s-a putut bucura de toate avantajele transformării într-un gigant economic global, dar Iară să aibă responsabilităţile politice şi dezavantajele teritoriale care decurg, de obicei, dintr-o astfel de creştere. Nu este de mirare că preferă ca lucrurile să rămână aşa cum sunt.

Întrucât fundamentul succesului actual al Japoniei se află exclusiv în sfera economică, nu este surprinzător că acesta este sensul în care se îndreaptă principalele îngrijorări de la Tokyo. Pe de o parte (aşa cum vom discuta mai jos), creşterea tehnologică şi economică oferă beneficii ţării cu cea mai bună poziţionare a economiei politice pentru secolul XXI; şi sunt puţini cei care contestă afirmaţia că Japonia se află pe această poziţie favorabilă[1106]. Pe de altă parte, tocmai succesul ei provoacă deja o reacţie de tip „efect de foarfecă" împotriva extinderii ei impulsionate de exporturi. Una dintre „lamele" foarfecelui este imitarea Japoniei de către alte ţări nou industrializate şi ambiţioase din Asia, cum ar fi Coreea de Sud, Singapore, Taiwan, Thailanda etc. — fără a mai menţiona China la capătul inferior al scării produselor (de exemplu, textile)[1107]. Costurile forţei de muncă din toate aceste ţări sunt mult mai mici decât în Japonia[1108], şi economiile lor sunt foarte competitive în domenii în care

japonezii nu se mai bucură de avantaje decisive – textile, jucării, bunuri casnice, construcții de vapoare, chiar (într-un grad mult mai redus) oțel şi automobile. Bineînțeles, aceasta nu înseamnă că producția japoneză de vapoare, automobile, camioane şi oțel este condamnată să dispară, dar, în măsura în care este tot mai necesar să urce pe piață (de exemplu, la oțeluri superioare sau automobile mai sofisticate şi de dimensiuni mai mari), ele se retrag din partea inferioară a unui spectru al producției unde nu se confruntau cu provocări; şi una dintre sarcinile cele mai importante ale Ministerului pentru Comerț Internațional şi Industrie este să planifice eliminarea industriilor care nu mai sunt competitive – nu numai de a face ca declinul să fie mai puțin traumatizant, ci şi să facă aranjamente privind transferul de resurse şi personal spre alte sectoare mai competitive ale economiei internaționale.

A doua lamă a foarfecelui, mai îngrijorătoare, este reacția tot mai ostilă a americanilor şi europenilor față de pătrunderea aparent de neoprit a produselor japoneze pe piețele lor interne. An după an, populațiile din aceste piețe prospere achiziționează oțel, utilaje, motociclete, automobile, televizoare şi alte bunuri electrice japoneze. An după an, surplusurile comerciale ale Japoniei cu CEE şi Statele Unite s-au mărit. Reacția europeană a fost mai dură, incluzând cote la import şi obstrucționism birocratic (cum ar fi cerința franceză potrivit căreia produsele electrice japoneze sunt admise numai printr-un punct vamal cu personal insuficient din Poitiers)[1109]. Datorită propriei credințe într-un sistem comercial mondial deschis, administrațiile americane ezită să interzică sau să restricționeze importurile japoneze, cu excepția unor limite „voluntare" suspecte. Dar chiar şi cei mai loiali susținători americani ai economiei de tip *laissez-faire* sunt tot mai nemulțumiți de situația în care, în esență, Statele Unite furnizează Japoniei alimente şi materii prime şi primeşte în schimb produse japoneze – un fel de statut

comercial „colonial” sau „de țară subdezvoltată”, pe care nu îl mai are de peste 150 de ani. Mai mult, deficitele comerciale în creştere ale Statelor Unite cu Japonia – 62 de miliarde în anul fiscal încheiat la 31 martie 1986 – şi presiunile din partea industriilor americane afectate cel mai mult de această concurență transpacifică cresc cererile adresate Washingtonului de a lua măsuri pentru reducerea dezechilibrului – de exemplu, de a încuraja o creştere a valorii de schimb a yenului, o creştere substanțială a importurilor americane în Japonia şi aşa mai departe. Pe măsură ce lumea occidentală alunecă spre cvasiprotecționism, în plus, tendința ei de a limita cantitatea *totală* a textilelor sau televizoarelor importate presupune că Japonia va fi nevoită să împartă această piață redusă cu rivalii ei asiatici.

Prin urmare, nu este surprinzător că unii purtători de cuvânt japonezi neagă că situația este favorabilă, şi indică o combinație alarmantă de amenințări la adresa prosperității şi cotelor lor actuale de piață; provocarea tot mai mare reprezentată de țări asiatice nou industrializate în atât de multe industrii; restricțiile asupra exporturilor japoneze din partea guvernelor occidentale; presiunile de a schimba legile de impozitare japoneze, de a devia fonduri de la economii spre consum, precum şi de a asigura o creştere semnificativă a importurilor; în final, creşterea rapidă a valorii yenului. Se afirmă că toate acestea ar putea să însemne sfârşitul boomului japonez susținut prin exporturi, un declin al surplusului de plăți, o încetinire a ratei de creştere (care scade, deja, pe măsură ce economia se „maturizează”, iar potențialul ei de extindere spectaculoasă se reduce), în acest sens, în Japonia există îngrijorarea că economia nu este singura care se maturizează: din cauza structurii pe vârste a populației, până în 2010 va avea „cel mai scăzut procent de indivizi activi (grupa de vârstă cuprinsă între 15 şi 64 de ani) dintre principalele națiuni industriale”, ceea ce va presupune

cheltuieli ridicate pentru asigurările sociale şi ar putea duce la pierderea dinamismului[1110]. Mai mult, toate încercările de a-i face pe consumatorii japonezi să achiziționeze produse străine (cu excepția celor care se bucură de un anumit prestigiu, cum ar fi automobilele Mercedes) duc la controverse politice interne[1111], care, la rândul lor, pot să cauzeze o ruptură a politicii consensului, care este o parte integrantă a extinderii impulsionate de exporturi a Japoniei din trecut.

Totuşi, deşi poate fi adevărat că această creştere economică a Japoniei devine mai lentă pe măsură ce intră într-o etapă mai matură şi că alte țări nu sunt dispuse să îi permită Japoniei să îşi mențină avantajele economice care au contribuit la explozia exporturilor, rămân motive substanțiale considerabile pentru care în viitor ea se va extinde mai rapid, probabil, decât celelalte puteri *importante.* Mai întâi, ca țară complet dependentă de materiile prime importate (99% din petrol, 92% din fier, 100% din cupru), ea beneficiază enorm de pe urma termenilor comerciali schimbători care au redus prețul atât de multor minereuri, combustibili şi alimente; scăderea prețului petrolului după 1980–1981, Japonia economisind astfel anual miliarde de dolari în valută, este doar cea mai spectaculoasă scădere a prețului din domeniul materiilor prime şi alimentelor[1112]. Mai mult, în timp ce o apreciere rapidă a valorii yenului va reduce, probabil, o parte din exporturile țării peste mări (întotdeauna, în funcție de flexibilitatea cererii), ea reduce semnificativ şi costul importurilor – ajutând, astfel, industria să rămână competitivă, iar inflația să se mențină la un nivel scăzut. În plus, criza petrolului din 1973 i-a făcut pe japonezi să cerceteze toate tipurile de economisire a energiei, ceea ce contribuie la eficiența şi mai mare a industriei lor; numai în ultimul deceniu, Japonia şi-a redus dependența de petrol cu 25%. În plus, aceeaşi criză a determinat Japonia să caute noi surse de materii prime şi să investească masiv în astfel de

domenii (oarecum asemenea investițiilor Marii Britanii peste mări în secolul al XIX-lea). Nimic din toate acestea nu oferă certitudinea *absolută* că Japonia se poate baza pe un flux continuu de materii prime la preț mic; dar semnele sunt bune.

Şi mai semnificativă este ascensiunea continuă a industriei japoneze spre sectoarele cele mai promițătoare (şi, în final, cele mai profitabile) ale economiei pentru începutul secolului XXI: adică înalta tehnologie. Cu alte cuvinte, pe măsură ce Japonia se retrage constant din producția de textile, construcția de vapoare, oțel – lăsându-le unor țări cu costuri mai scăzute ale forței de muncă – intenționează în mod clar să fie o forță importantă (dacă nu principala forță) în producția de bunuri avansate ştiințific, care au o plusvaloare mult mai mare. Realizările ei în domeniul calculatoarelor sunt deja legendare, împrumutând masiv, mai întâi, din tehnologia americană, companiile japoneze au fost capabile să îşi exploateze toate avantajele native (o piață internă protejată, sprijinul Ministerului pentru Comerț Internațional şi Industrie, control al calității mai bun, un raport favorabil între yen şi dolar) precum şi – cel mai probabil – să practice o politică de dumping la prețuri sub costul real cu scopul de a elimina majoritatea companiilor americane din producția de semiconductori, a circuitelor RAM de 16k, 64k sau, mai târziu, 256k[1113].

Şi mai îngrijorătoare pentru industria americană a calculatoarelor este dovada orientării hotărâte a Japoniei spre două domenii noi (şi mult mai profitabile). Primul este producția de calculatoare avansate, mai ales supercalculatoarele extrem de costisitoare de „a cincea generație", care funcționează de sute de ori mai rapid decât cele mai mari aparate existente şi promit să le aducă proprietarilor lor beneficii enorme sub toate aspectele, de la decodări la conceperea de forme de aeronave. Experții americani sunt uimiți, deja, de viteza cu care Japonia a

pătruns în acest domeniu şi de cantitatea de capital pentru cercetare alocată în acest sens de Ministerul pentru Comerț Internațional şi Industrie şi de companii mari cum ar fi Hitachi şi Fujitsu[1114]. Dar acelaşi lucru se întâmplă în domeniul *programelor* pentru calculator, în care, din nou, firmele americane (şi câteva firme europene) au deținut supremația până la începutul anilor '8O[1115]. În mod cert, producția de succes a supercalculatoarelor şi programelor este o sarcină mult mai mare decât fabricarea de semiconductori, şi va reprezenta un test important pentru inginerii Japoniei; şi, între timp, companiile americane şi europene (acestea din urmă beneficiind de sprijin guvernamental considerabil) se pregătesc să se confrunte cu provocarea comercială, în timp ce Departamentul american al Apărării îşi va oferi sprijinul masiv pentru a se asigura că firmele naționale rămân cu un pas înainte în domeniul dezvoltării supercalculatoarelor. Totuşi, aceste entități ar fi foarte optimiste dacă ar presupune că Japonia poate fi menținută în plan secund în aceste domenii.

Întrucât publicații respectabile cum ar fi *The Economist*, *The Wall Street Journal* şi *The New York Times* şi multe altele prezintă deseori articole despre orientarea Japoniei spre alte domenii ale înaltei tehnologii, ar fi superfluu să reluăm detaliile aici. Asocierea Mitsubishi cu Westinghouse este considerată drept o dovadă a interesului tot mai mare al Japoniei față de industria energiei nucleare[1116]. Şi biotehnologia este o preocupare japoneză importantă, mai ales în ceea ce priveşte implicațiile ei pentru creşterea recoltelor. Aceeaşi afirmație este valabilă în cazul ceramicii. Informațiile conform cărora Corporația Japoneză pentru Dezvoltarea Aeronavelor s-a alăturat companiei Boeing pentru a produce o generație nouă de aeronave cu consum redus de combustibil pentru anii '90 – informații denunțate de un expert american ca fiind un „târg faustian" prin care Japonia va oferi finanțe ieftine şi va obține tehnologie şi

expertiză americană[1117] – pot fi şi mai semnificative pentru viitor. Dar, probabil că cel mai important (în termenii producţiei) va fi avantajul deja impresionant al Japoniei în domeniul roboticii industriale şi al dezvoltării de fabrici întregi (experimentale) controlate de calculatoare, lasere şi roboţi: soluţia ultimă pentru forţa de muncă în scădere a ţării! Ultimele cifre arată că „Japonia a introdus în continuare tot atât de mulţi roboţi cât cei introduşi în întreaga lume, într-un ritm de câteva ori mai mare decât cel din Statele Unite". Un alt studiu arată că japonezii se folosesc de roboţii lor într-un mod mult mai eficient decât americanii[1118].

În spatele tuturor acestor acţiuni din domeniul înaltei tehnologii se află un grup de factori structurali mai generali care oferă în continuare avantaje Japoniei, faţă de principalii ei rivali. Se poate ca rolul Ministerului pentru Comerţ Internaţional şi Industrie, un fel de echivalent economic al celebrului Stat-Major prusac, să fie exagerat de către străini[1119], dar se pare că există puţine îndoieli că direcţia generală pe care o dă dezvoltării economice japoneze, prevăzând cercetare şi finanţare pentru industriile în creşterii şi o eliminare blândă pentru cele intrate în declin, funcţionează, deocamdată, mai bine decât abordarea necoordonată de tip *laissez-faire* a Statelor Unite. Al doilea punct tare – unul dintre cele mai importante pentru explicarea afirmării şi căderii anumitor firme şi industrii – sunt sumele mari (şi în creştere) alocate cercetării şi dezvoltării în Japonia. „Proporţia din PNB dedicată cercetării şi dezvoltării se va dubla, practic, în acest deceniu, crescând de la 2% din PNB în 1980 la 3,5% până în 1990. Statele Unite au stabilizat cheltuielile pentru cercetare şi dezvoltare la aproximativ 2,7% din PNB. Totuşi, dacă excludem cercetările militare, Japonia dedică deja aproximativ la fel de multe ore de muncă în cercetare şi dezvoltare ca Statele Unite, şi în scurt timp va cheltui aproape la fel de mult

pentru acestea. Dacă tendințele actuale se mențin, Japonia va trece pe prima poziție în ceea ce privește cheltuielile pentru cercetare și dezvoltare până la începutul anilor '90[1120]. Probabil că și mai interesant este faptul că o proporție mult mai mare din suma alocată cercetării și dezvoltării japoneze provine din industrie, spre deosebire de situația din Europa și Statele Unite (unde guvernele sau universitățile au un rol esențial). Cu alte cuvinte, ținta directă este piața și există așteptarea ca investiția să se amortizeze într-un timp scurt. Știința „pură" este lăsată pentru alții și se recurge la ea numai atunci când relevanța comercială este clară.

Al treilea avantaj este nivelul foarte ridicat de economisire în Japonia, mai ales în comparație cu cel din Statele Unite. Acest fapt se explică parțial prin diferențele dintre sistemele de impozitare, care în Statele Unite încurajează creditele personale și cheltuielile consumatorilor – iar în Japonia încurajează economiile personale. De asemenea, în medie, japonezul trebuie să economisească mult mai mult pentru vârsta a treia pentru că, de obicei, planurile de pensie sunt mai puțin generoase. Toate acestea înseamnă că băncile și companiile de asigurări japoneze beneficiază de fonduri semnificative și pot oferi industriei capital cu dobândă redusă. Cota din PNB colectat în Japonia ca impozit pe venit *și* ca plată pentru asigurările sociale este mult mai redusă decât în celelalte societăți capitaliste importante cu „state ale bunăstării" și, în mod evident, japonezii intenționează să o mențină astfel, pentru a elibera banii ce vor reprezenta capitalul pentru investiții[1121]. Europenii care ar dori să imite „calea japoneză" ar trebui mai întâi să reducă semnificativ cheltuielile pentru bunăstarea socială. Americanii adepți ai sistemului Japoniei ar trebui să reducă atât cheltuielile pentru apărare, cât și pe cele sociale, *și* să își modifice legile privind impozitarea și mai drastic decât au făcut-o până acum.

Al patrulea punct forte este că firmele japoneze au o piață internă garantată, practic, pentru toate produsele, cu excepția celor cu prestigiu şi specializate – situație de care nu se mai bucură majoritatea firmelor americane (în ciuda eforturilor lor protecționiste), şi nici majoritatea companiilor europene. În timp ce o mare parte din toate acestea sunt stimulate de practicile şi reglementările birocratice din sistem, concepute pentru a-i favoriza pe producătorii japonezi pe piața internă, probabil că nici eliminarea acestor mecanisme mercantiliste nu i-ar convinge pe consumatorii japonezi să „cumpere de afară", cu excepția materiilor prime şi alimentelor de bază; acest lucru va fi asigurat de înalta calitate şi familiaritatea produselor japoneze, o mândrie culturală puternică şi structura complexă a distribuției şi vânzărilor interne.

În final, este vorba despre însăşi calitatea superioară a forței de muncă japoneze – cel puțin potrivit măsurătorilor prin diferite teste de aptitudini matematice şi ştiințifice – asigurată nu numai printr-un sistem de educație publică foarte competitiv, ci şi prin formarea sistematică în cadrul companiilor. Chiar şi adolescenții de cincisprezece ani din Japonia demonstrează o superioritate semnificativă la disciplinele care pot fi testate (de exemplu, matematică) față de omologii lor occidentali. La nivelurile superioare ale învățării, balanța este diferită: Japonia are puțini oameni de ştiință câştigători ai Premiului Nobel, dar produce mult mai mulți ingineri decât oricare altă țară occidentală (cu aproximativ 50% mai mulți decât Statele Unite). De asemenea, are aproape 700 000 de angajați în cercetare şi dezvoltare, mai mult decât Marea Britanie, Franța şi Germania de Vest împreună[1122].

Nu se pot face evaluări statistice ale efectelor combinate ale celor cinci factori de mai sus, în comparație cu condițiile din alte țări importante; dar, luate împreună, este evident că ele oferă industriei japoneze un fundament foarte solid. La fel

fac şi disciplina şi perseverența forței de muncă japoneze şi armonia care pare să predomine în sistemul relațiilor industriale, unde există numai sindicate la nivel de companii, se urmăreşte consensul şi, practic, nu are loc nicio grevă. În mod clar, există şi trăsături neatractive: mai multe ore de muncă, conformismul predominant față de etosul companiei (începând cu exercițiile fizice dimineața devreme), spații mici pentru locuit, accentul pe ierarhie şi respect. Mai mult, Japonia cuprinde şi o populație de studenți radicalizați, dincolo de poarta fabricii. Astfel de realități şi alte trăsături tulburătoare ale societății japoneze sunt comentate de mulți observatori occidentali[1123] – unii dintre ei părând să privească țara cu acelaşi tip de oroare şi teamă manifestat de europenii de pe continent față de „sistemul fabricilor" din Marea Britanie de la începutul secolului al XIX-lea. Cu alte cuvinte, ceea ce reprezintă în mod clar un aranjament mai eficient al muncitorilor şi societății, în termeni de *producție* (şi, astfel, creare a avuției) presupune o provocare tulburătoare la adresa normelor tradiționale şi modurilor individualiste de comportament. Pentru că emularea miracolului industrial japonez ar presupune nu numai copierea unui aspect al tehnologiei sau managementului, ci imitarea în mare parte a sistemului social japonez, observatori cum ar fi David Halberstam afirmă: „Aceasta este cea mai nouă… şi mai dificilă provocare a Americii pentru restul secolului… o competiție mult mai grea şi mai intensă decât… competiția politico-militară cu Uniunea Sovietică"[1124].

Ca şi cum aceste puncte forte industriale nu ar fi suficiente, li se adaugă emergența incredibil de rapidă a Japoniei ca principală națiune creditoare a lumii, exportând zeci de miliarde de dolari anual. Această transformare începută în 1969, odată cu eliminarea de către Ministerul pentru Comerț Internațional şi Industrie a controlului la export asupra împrumuturilor japoneze şi crearea de stimulente financiare pentru investițiile peste mări, se

înrădăcinează în două cauze fundamentale. Prima dintre acestea este nivelul excesiv de mare al economiilor personale în Japonia – peste 20% din salariile japoneze se economisesc, astfel încât, până în 1985, „media totalului economiilor familiilor japoneze a depăşit pentru prima dată venitul mediu anual”[1125] – ceea ce face ca instituțiile financiare să dispună de fonduri considerabile investite în străinătate pentru a obține un profit mai mare. Al doilea motiv constă în surplusurile comerciale fără precedent de mari din Japonia în ultimii ani, datorită exploziei veniturilor din exporturi. De teama că astfel de surplusuri ar alimenta inflația internă (dacă s-ar întoarce în Japonia), ministerul de Finanțe încurajează băncile importante să investească sume considerabile peste mări[1126]. În 1983, ieşirile nete de capital japonez au fost de 17,7 miliarde de dolari; în 1984, au ajuns la 49,7 miliarde de dolari; iar în 1985 au crescut din nou, la 64,5 miliarde de dolari, transformând Japonia în cea mai mare națiune creditoare netă a lumii. Potrivit previziunilor directorului Institutului pentru Studii Economice Internaționale, până în 1990 restul lumii va datora Japoniei 500 de miliarde de dolari; iar Institutul de Cercetare Nomura previzionează că, până în 1995, valoarea bunurilor japoneze din străinătate va depăşi un trilion de dolari[1127]. Nu este surprinzător că băncile şi firmele financiare japoneze devin, în ritm alert, cele mai mari şi mai de succes din lume[1128].

Consecințele acestei creşteri a exporturilor de capital japonez includ atât pericole, cât şi beneficii pentru economia mondială, şi, probabil, şi pentru Japonia. O parte semnificativă din aceste fonduri este investită în infrastructuri în lume (de exemplu, tunelul de sub Canalul Mânecii) sau în deschiderea unor noi exploatări de minereu de fier (de exemplu, în Brazilia), care vor aduce beneficii directe sau indirecte pentru Tokyo. Companiile japoneze canalizează alte sume de bani spre crearea unor filiale peste mări (mai ales pentru producție) – fie pentru ca bunurile

japoneze să fie produse în țări cu costuri scăzute ale forței de muncă, cu scopul de a-şi menține competitivitatea, fie pentru a amplasa astfel de fabrici pe teritoriul unor țări din CEE, de pildă, şi al Statelor Unite, cu scopul de a evita tarifele protecționiste. Totuşi, cea mai mare parte a acestui flux de capital este orientată spre titluri de stat pe termen scurt (mai ales titluri de stat emise de Trezoreria Statelor Unite) care, dacă sunt rechemate în Japonia în cantități mari, ar putea zdruncina sistemul financiar internațional – aşa cum s-a întâmplat în 1929 – şi ar pune o presiune extraordinară pe dolarul american *şi* pe economia Statelor Unite, întrucât o mare parte din aceşti bani va finanța deficitele bugetare uriaşe generate de administrația Reagan. Cu toate acestea, în linii mari, există mult mai multe şanse ca Tokyo să îşi recicleze în continuare surplusul de capital transformându-l în investiții noi peste mări.

Afirmarea Japoniei în ultimii câțiva ani ca principală țară creditoare netă din lume – în combinație cu transformarea Statelor Unite din cel mai mare creditor în cel mai mare debitor – a avut loc atât de rapid încât este dificil, încă, să ne dăm seama de toate implicațiile. Întrucât „de obicei, o națiune creditoare a fost motorul creşterii în fiecare perioadă a expansiunii economice globale, iar era Japoniei bate la uşă”[1129], probabil că emergența Tokyo ca principal bancher al lumii dă un nou impuls comerțului şi finanțelor internaționale pe termen mediu şi lung, urmând exemplele anterioare ale Olandei, Marii Britanii şi Statelor Unite. Ceea ce pare să fie remarcabil în această etapă este că intensificarea rolului financiar „invizibil” al Japoniei are loc *înainte* de erodarea semnificativă a poziției ei de conducere „vizibilă” în privința industriei, aşa cum s-a întâmplat (de exemplu) în cazul Marii Britanii. Poate că această situație se va schimba, şi încă rapid, dacă valoarea yenului creşte prea mult şi Japonia trece printr-o perioadă lungă de „maturitate” şi de încetinire a bazei prelucrătoare şi a ratei de creştere a

producției. Totuşi, chiar dacă acest lucru nu se întâmplă – şi există motive (precum cele de mai sus) să se considere că orice declin al Japoniei ca națiune producătoare va fi un proces lent – este clar că, având în vedere suma previzionată a bunurilor peste mări deținute până în anul 2000, la balanța de cont curent se va adăuga un flux considerabil de venituri din străinătate. Prin urmare, sub toate aspectele, se pare că destinul Japoniei este să devină mult mai bogată.

Cât de puternică, din punct de vedere economic, va fi Japonia la începutul secolului XXI? Dacă nu are loc un război la scară mare, sau un dezastru ecologic sau o revenire la protecționismul şi scăderea mondială de tipul celor din anii '30, răspunsul unanim pare să fie: *mult* mai puternică. În domeniul calculatoarelor, roboticii, telecomunicațiilor, automobilelor, camioanelor şi vapoarelor, şi, posibil, şi al biotehnologiei şi chiar aeronauticii, Japonia va ocupa fie prima poziție, fie a doua. În domeniul finanțelor, se poate ca până atunci să reprezinte o mulțime cu un element unic. Se afirmă deja că PNB japonez pe cap de locuitor le-a depăşit pe cele din SUA şi Europa Occidentală, ceea ce aproape că îi conferă cel mai ridicat nivel de trai de din lume. Este imposibil să afirmăm care va fi ponderea Japoniei în producția industrială mondială sau în totalul PNB mondial. Merită să ne amintim că, în 1951, produsul național brut al Japoniei reprezenta o treime din cel al Marii Britanii şi a douăzecea parte (!) din cel al Statelor Unite; totuşi, în decurs de trei decenii, a devenit de două ori mai mare decât cel britanic şi aproape jumătate din cel american. Bineînțeles, rata de creştere din aceste două decenii a fost neobişnuit de rapidă, datorită unor condiții speciale. Cu toate acestea, potrivit multor evaluări[1130], încă există posibilitatea ca economia japoneză să crească anual cu aproximativ 1,5%–2% mai mult decât celelalte economii mari (bineînțeles, cu excepția Chinei) în următoarele câteva decenii[1131]. Acesta este motivul pentru care specialişti cum ar fi Herman Kahn şi

Ezra Vogel afirmă că Japonia va fi „numărul unu” din punct de vedere economic la începutul secolului XXI, şi nu este surprinzător că mulţi japonezi sunt impulsionaţi tocmai de această posibilitate. Pentru o ţară care deţine doar 3% din populaţia lumii şi doar 0,3% din teritoriul ei locuibil, aceasta pare să fie o realizare aproape incredibilă; şi, dacă nu ar exista posibilităţile inerente noii tehnologii, am fi tentaţi să presupunem că Japonia se află deja în situaţia de a maximiza potenţialul populaţiei şi teritoriului ei, precum şi că, asemenea altor state periferice sau insulare relativ mici (Portugalia, Veneţia, Olanda şi chiar Marea Britanie, la momentul respectiv), va fi eclipsată într-o zi de naţiuni deţinătoare de mult mai multe resurse şi care ar avea nevoie doar să îi imite obiceiurile de succes. Totuşi, în viitorul previzibil, traiectoria Japoniei este în continuare ascendentă.

Indiferent de metoda prin care se măsoară puterea economică prezentă şi viitoare a Japoniei, există două aspecte dominante. Mai întâi, Japonia este extraordinar de productivă şi prosperă, şi creşte în acest sens. În al doilea rând, puterea ei *militară* şi cheltuielile pentru apărare nu au nicio legătură cu locul ei în ordinea economiei internaţionale. Deţine o marină de dimensiuni rezonabile (inclusiv 31 de distrugătoare şi 18 fregate), o forţă aeriană pentru apărare teritorială şi o armată modestă, dar nu este în niciun caz o putere militară în comparaţie cu altele, nefiind nici la nivelul anilor ’30, şi nici la nivelul anilor 1910. Mai pertinent pentru dezbaterea despre „împărţirea poverii”[1132] este faptul că Japonia alocă puţine fonduri pentru apărare. Potrivit cifrelor din *The Military Balance*, în 1983 Japonia a cheltuit 11,6 miliarde de dolari pentru apărare, în comparaţie cu 21-24 de miliarde de dolari cheltuite de Franţa, Germania de Vest şi Marea Britanie şi cu suma uriaşă cheltuită de Statele Unite, 239 de miliarde de dolari; prin urmare, locuitorul japonez de rând a plătit numai 98 de dolari pentru apărare în acel an, în comparaţie cu 439 de dolari, în medie, plătiţi de un britanic

şi 1.023 de dolari plătiți de un american[1133]. Dată fiind prosperitatea curentă, Japonia pare că scapă uşor de costurile apărării – pe două căi legate între ele: prima constă în faptul că țara este protejată de altele, şi anume, de Statele Unite; a doua constă în faptul că, în cazul ei, cheltuielile scăzute pentru apărare contribuie la menținerea cheltuielilor publice la un nivel scăzut, oferind, astfel, mai multe resurse pentru efortul japonez de producție care îi afectează negativ pe competitorii americani şi europeni[1134].

Dacă Japonia ar reacționa, într-adevăr, la presiunile guvernului american şi ale altor critici occidentali şi ar creşte bugetul apărării până la nivelul alocat de membrii europeni ai NATO – în medie, de 3-4% din PNB – transformarea ar fi dramatică şi ar transforma-o (alături de China) în a treia mare putere militară din lume, bugetul pentru apărare depăşind 50 de miliarde de dolari anual. Şi nici nu există îndoieli, date fiind resursele tehnologice şi de producție ale Japoniei, că ar putea să construiască forțe incluzând portavioane, de exemplu, pentru marină, sau rachete cu rază lungă de acțiune ca factor de descurajare. Cu siguranță că acest lucru ar aduce beneficii unor firme interne cum ar li Mitsubishi şi ar crea un concurent pentru puterea sovietică în Extremul Orient, Statele Unite supraextinse primind, astfel, un ajutor.

Totuşi, probabil că în viitor Tokyo va încerca să elimine aceste presiuni externe sau cel puțin să mențină cheltuielile pentru apărare cât mai scăzute pentru a nu provoca o ruptură de Washington. Motivul principal nu este cel pur simbolic, constând în dorința menținerii bugetului japonez pentru apărare sub 1% din PNB; potrivit definițiilor NATO (adică, inclusiv pensiile militare), depăşise deja această barieră şi, în orice caz, a cheltuit un procent semnificativ mai mare din PNB pentru apărare la începutul anilor ’50. Şi nici nu este strâns legat de condițiile tratatului de securitate dintre SUA şi Japonia din 1951, baza juridică a prezenței

militare americane în Japonia, şi care a încurajat Tokyo să se concentreze asupra comerţului, şi nu asupra puterii strategice; întrucât circumstanţele din anii '80 sunt diferite de cele din timpul Războiului din Coreea. Din perspectiva guvernului japonez, motivele reale sunt obiecţiile interne şi regionale faţă de creşterea semnificativă a bugetului apărării şi faţă de revizuirea constituţiei, prin care se interzice trimiterea de trupe (şi chiar vânzarea de armament) în străinătate. Amintirea exceselor militariste din anii '30, a pierderilor din timpul războiului. şi (mai ales) a ororilor bombelor atomice a sădit în conştiinţa japoneză respingerea şi suspiciunea faţă de război şi de instrumentele războiului, sentimente cel puţin la fel de puternice precum pacifismul occidental după Primul Război Mondial; şi, cu toate că această atitudine se poate schimba în timp, odată cu apariţia unei generaţii mai tinere, mai asertive, creşte posibilitatea ca opinia dominantă din viitorul apropiat să constrângă guvernul de la Tokyo să menţină la niveluri modeste creşterile din bugetul alocat inspirat numitelor „forţe de autoapărare"[1135].

La aceste motive morale şi ideologice se pot adăuga raţiuni economice. Oamenii de afaceri şi politicienii japonezi se opun creşterii cheltuielilor publice (care, cum am menţionat mai sus, sunt mult mai scăzute în Japonia decât în oricare altă ţară membră a OECD): ei consideră că dublarea sau triplarea bugetului pentru apărare trebuie să se finanţeze fie prin creşterea deficitului mare al sectorului public, fie prin creşterea impozitelor – ambele variante sunt neagreate. În plus, se afirmă, o armată şi o marină mari nu i-au adus Japoniei „securitatea", fie ea militară sau economică, în anii '30; în prezent, este dificil de estimat cum anume ar putea creşterea bugetului apărării să împiedice o posibilă întrerupere a furnizării de petrol arab – pericol mult mai mare pentru Japonia din punct de vedere strategic decât, de pildă, ipotetica iarnă nucleară, şi explică eforturile disperate

de la Tokyo de a se ține deoparte şi a nu lua poziție atunci când are loc o criză în Orientul Mijlociu. Atunci, oare nu este mai bine ca Japonia să renunțe la recursul la forță şi să rezolve toate disputele internaționale pe cale paşnică, aşa cum trebuie să facă un stat „comercial", cosmopolit? Întrucât războiul modern este atât de costisitor şi, de obicei, contraproductiv, japonezii consideră că *zenhoi heiwa gaiko* (diplomația paşnică omnidirecțională) este foarte valoroasă.

Fără îndoială că aceste sentimente sunt întărite de conştientizarea faptului că mulți dintre vecinii Japoniei s-ar îngrijora dacă puterea ei militară ar înregistra o creştere la semnificativă. În mod evident, aceasta ar fi reacția ruşilor – împotriva cărora Statele Unite îşi doresc să împartă povara apărării cu Japonia, şi care încă îşi dispută cu Tokyo insulele* din nordul Hokkaido şi care consideră, probabil, că se confruntă cu suficiente probleme în Extremul Orient odată cu extinderea puterii chineze. Dar ar fi şi răspunsul teritoriilor aflate anterior sub ocupație japoneză – Coreea, Taiwan şi Filipine, Malaysia, Indonezia – precum şi Australia şi Noua Zeelandă, toate reacționând cu nelinişte la orice semn al renaşterii naționalismului japonez şi mentalității *bushido*, şi care încurajează Tokyo „sil se concentreze asupra unor căi nonmilitare productive pentru sporirea păcii şi securității în Asia de Sud-Est"[1136]. Mai presus, probabil, Tokyo se confruntă în continuare cu dificultatea eliminării suspiciunilor de la Beijing, care alimentează, încă, amintirea atrocităților japoneze din perioada 1937–1945 şi care a avertizat, de asemenea, Japonia să nu se implice prea mult în dezvoltarea Siberiei (situație care, la rândul ei, complică relația dintre Tokyo şi Moscova) sau în sprijinirea Taiwanului.

Până şi expansiunea economică a Japoniei (chiar dacă este însoțită de investiții necesare, ajutor pentru dezvoltare şi turism) a trezit suspiciuni în rândul multor vecini care consideră că sunt atraşi din nou într-o versiune mai nouă şi

mai subtilă a „Sferei de Coprosperitate a Marii Asii Orientale” – cu atât mai mult cu cât Japonia nu are importuri semnificative (cu excepția materiilor prime) din aceste țări, dar le vinde o mare parte din producția proprie. Şi în acest sens China are atitudinea cea mai directă, salutând inițial boomul comerțului şi investițiilor japoneze de la sfârşitul anilor ’70, apoi reducându-le considerabil, parțial din cauza propriului deficit al balanței de plăți, parțial pentru a evita dependența economică de o singură țară străină care ar putea profita în urma acestei situații; potrivit recomandărilor lui Deng din 1979, comerțul Americii cu China „trebuie să fie egal cu cel al Japoniei”[1137], împiedicând, astfel, orice posibilitate a unei variante japoneze a „imperialismului liberului-schimb”.

Deocamdată, toate acestea sunt chestiuni mărunte, dar îi fac pe politicienii de la Tokyo să se îngrijoreze cu privire la cea mai bună strategie externă coerentă pentru Japonia, pe măsură ce se apropie de secolul XXI. Fără îndoială că, puterea ei economică fiind în creştere, ar putea deveni o a doua Veneție – nu numai în sensul comerțului extins, ci şi al protejării rutelor ei maritime şi al creării de cvasidependențe peste mări; cu toate acestea, având în vedere obiecțiile interne şi externe față de o Japonie puternică, ea nu numai că va evita orice mişcare spre achiziții teritoriale în stilul imperialist învechit, ci există şi o probabilitate redusă să îşi mărească semnificativ forțele de apărare. Totuşi, această din urmă concluzie va irita gradual cercurile americane care fac presiuni pentru „împărțirea poverii” în Pacificul de Vest. Este ironic aşadar că Japonia va fi criticată dacă nu îşi majorează substanțial bugetul pentru armament şi va fi denunțată dacă o face. Orice variantă va afecta negativ ceea ce poartă denumirea de „politica externă a câştigului maxim/riscului minim” a Japoniei[1138]. Din nou, aceasta sugerează preferința japoneză pentru schimbări minime la nivelul afacerilor militare şi politice din Asia de Est, chiar dacă ritmul creşterii

economice se accelerează. Şi acesta complică dilema, întrucât până şi un non-marxist ar fi uimit dacă transformarea economică profundă a Asiei nu ar fi însoţită de schimbări cu implicaţii profunde şi în alte sfere.

Prin urmare, probabil că cele mai semnificative îngrijorări ale japonezilor sunt cele discutate rareori, sau niciodată, în public – parţial datorită discreţiei diplomatice, parţial pentru a evita producerea unor astfel de efecte – şi privesc balanţa de putere din Asia de st din viitor. „Diplomaţia paşnică omnidirecţională" este foarte potrivită deocamdată, clar cât va fi de utilă dacă Statele Unite supraextinse se retrag din angajamentele lor din Asia sau dacă nu reuşesc să protejeze fluxul de petrol din Arabia la Yokohama? Cât ar fi ea de utilă dacă are loc un nou Război al Coreei? Cât de utilă este în cazul în care China începe să domine regiunea? Dar dacă o Uniune Sovietică în declin şi iritată lansează acte de agresiune? Bineînţeles, nu se poate răspunde la astfel de întrebări ipotetice şi alarmante; dar chiar şi un simplu „stat comercial" având „forţe de autoapărare" reduse se poate găsi într-o bună zi în situaţia de a fi nevoit să răspundă. Aşa cum au descoperit alte naţiuni în trecut, competenţa comercială şi bunăstarea financiară nu sunt suficiente, uneori, în lumea anarhică a politicii puterii internaţionale.

CEE – potenţial şi probleme

Una dintre principalele cinci concentrări de putere economică şi militară din lume în prezent, singura care nu este un stat-naţiune suveran, este Europa – ceea ce defineşte principala problemă cu care se confruntă această regiune pe măsură ce se orientează spre sistemul emergent al marilor puteri de la începutul secolului XXI. Chiar dacă afirmaţiile

noastre privind perspectivele de viitor ale continentului exclud regimurile din Est aflate sub control comunist (aşa cum şi este necesar, din considerente practice), rămân câteva state membre ale unei organizații politico-economice (CEE), dar nu şi ale principalei alianțe militare (NATO), rămân altele care sunt membre ale NATO, dar nu şi ale Comunității Economice Europene, şi state neutre importante care nu sunt membre în niciuna dintre cele două organizații. Din cauza unor astfel de anomalii, în această secțiune ne vom concentra asupra Comunității Economice Europene (şi asupra politicilor unora dintre principalii ei membri), şi nu asupra Europei noncomuniste în ansamblu – întrucât o organizare şi structură având cel puțin *potențialul* de a fi a cincea putere mondială există doar în CEE.

Dar problema ridicată de presupunerile despre cum va fi în anul 2000 sau 2020 se complică tocmai pentru că analizăm *potențialul* Comunității Economice Europene, şi nu realitatea curentă. Sub anumite aspecte, situația este similară cu cea cu care s-au confruntat, la o scară mai mică, membrii Federației Germane la mijlocul secolului al XIX-lea[1139]. A existat o uniune vamală care înregistrase un succes atât de mare în stimularea comerțului şi industriei încât a atras imediat membri noi, devenind clar că, dacă această comunitate economică mărită era capabilă să se transforme într-un stat, avea să fie un nou actor important în sistemul internațional – la care marile puteri existente aveau să se adapteze în mod corespunzător. Dar, atât timp cât această transformare nu a avut loc, atât timp cât au existat diviziuni între membrii uniunii vamale cu privire la extinderea integrării economice şi, mai mult, la integrarea politică şi militară, atât timp cât au existat certuri cu privire la statul care să preia conducerea şi dispute între diferitele partide şi grupuri de presiune privind beneficiile (sau dezavantajele) acumulate, uniunea avea să rămână divizată, incapabilă să îşi atingă potențialul şi să relaționeze ca egal cu celelalte

mari puteri. În ciuda tuturor diferențelor de perioadă istorică şi circumstanțe, „problema germană" din secolul trecut a fost un microcosmos al „problemei europene" din prezent.

Sub aspectul *potențialului*, CEE se bucură de mărimea, averea şi capacitatea de producție a unei mari puteri. Odată cu aderarea Spaniei şi Portugaliei, populația celor douăsprezece state membre se ridică acum la aproximativ 320 de milioane – cu 50 de milioane mai mult decât URSS şi cu aproximativ 100 de milioane mai mult decât populația Statelor Unite. Mai mult, această populație are un nivel superior de educație, în Europa existând sute de universități şi colegii şi milioane de oameni de ştiință şi ingineri. În timp ce venitul mediu pe cap de locuitor ascunde decalaje mari – de pildă, între venitul vest-germanilor şi venitul portughezilor – el este mult mai mare, în ansamblu, decât cel rusesc, iar unele state membre sunt mai bogate pe cap de locuitor decât Statele Unite. Aşa cum am menționat anterior, CEE este cel mai mare bloc comercial din lume, chiar dacă acest comerț este preponderent intra-european. Poate că un indicator mai potrivit al puterii ei economice este producția de autovehicule, oțel, ciment etc., care o situează înaintea Statelor Unite, a Japoniei şi a Uniunii Sovietice (cu excepția producției de oțel). În funcție de statisticile anuale şi de fluctuațiile considerabile ale valorii dolarului în raport cu monedele europene în ultimii şase ani, PNB total al Comunității Economice Europene este aproximativ egal (1980, 1986) cu cel al Statelor Unite sau cu aproximativ două treimi din acesta (cifrele din 1983–1984). În mod cert, CEE este semnificativ mai mare decât URSS, Japonia sau China sub aspectul cotei din PNB la nivel mondial sau din producția industrială.

Nici în termeni militari, statele membre ale Comunității Economice Europene nu pol fi ignorate. Referindu-ne numai la primele patru țări ca mărime (Germania de Vest, Franța, Marea Britanie, Italia), armatele lor cuprind peste un milion

de militari şi 1,7 milioane aflaţi în rezervă[1140] – total mai mic decât în cazul armatei ruseşti sau chineze, dar semnificativ mai mare decât cel al armatei americane. În plus, aceste patru state deţin sute de nave de război mari de suprafaţă şi submarine, precum şi mii de tancuri, artilerie şi aeronave. În final, atât Franţa, cât şi Marea Britanie deţin arme nucleare şi sisteme de lansare – cu baza pe mare şi cu baza la sol. Despre implicaţiile şi eficienţa acestor forţe militare vom discuta mai jos; dorim să subliniem că, *în cazul în care se combină*, aceste totaluri sunt substanţiale. În plus, bugetul alocat acestor forţe reprezintă în jur de 4% din PNB, în medie. Dacă aceste ţări sau, şi mai important, dacă întreaga CEE ar aloca în jur de 1% din PNB pentru apărare, aşa cum fac SUA în prezent, atunci sumele s-ar ridica la sute de miliarde de dolari – adică, aproximativ suma cheltuielilor celor două superputeri militare.

Şi, cu toate acestea, puterea şi eficacitatea reală a Europei în lume este mult mai redusă decât ar sugera totalul brut al puterii ei economice şi militare – din cauza lipsei unităţii, pur şi simplu. De exemplu, forţele armate vorbesc multe limbi diferite (problemă cu care membrii Federaţiei Germane nu s-au confruntat în secolul anterior), sunt dotate cu armament diferit, şi au instrucţie variată – există diferenţe de calitate între, de pildă, armata vest-germană şi cea grecească, sau marina britanică şi marina spaniolă. În ciuda numeroaselor încercări de standardizare ale NATO, încă se discută despre zeci de armate, marine şi forţe aeriene având eficienţă diferită. Dar chiar şi aceste probleme par mici pe lângă obstacolele de la nivelul *politic*, pe tema priorităţilor politicilor externe şi de apărare ale Europei. Poziţia tradiţională (şi anacronică) a Irlandei faţă de neutralitate împiedică CEE să discute despre chestiuni de apărare – deşi, chiar dacă ar avea loc discuţii, probabil că ele s-ar bloca imediat în obiecţiile din partea Greciei. Turcia, având o armată substanţială, nu este membru al Comunităţii Economice Europene; iar armatele

turcă şi greacă par să fie deseori mai îngrijorate una de mişcările celeilalte decât de cele ale Pactului de la Varşovia. Poziția independentă a Franței are avantaje şi dezavantaje militare (cum vom vedea mai jos); dar acest lucru complică şi mai mult consultările în chestiuni de apărare şi politică externă. Atât Marea Britanie, cât şi Franța desfăşoară operațiuni „în afara zonei", menținând, într-adevăr, o serie de baze şi trupe peste mări. În privința Germaniei de Vest, principala chestiune defensivă – spre care se orientează *toate* forțele ei – este securitatea graniței de est. Dezvoltarea unei politici europene unitare cu privire la, de pildă, chestiunea palestiniană sau chiar la Statele Unite este extraordinar de complexă (şi eşuează deseori) din cauza intereselor şi tradițiilor diferite ale fiecărui stat membru.

În termenii integrării economice şi ai aranjamentelor constituționale şi instituționale existente cu scopul implementării deciziilor din domeniul economic, CEE are un avans semnificativ; chiar şi aşa, ca o „comunitate economică", este mult mai divizată decât un stat suveran. Ideologia politică afectează întotdeauna politicile şi prioritățile economice. Coordonarea este dificilă, dacă nu chiar imposibilă, atunci când în unele state membre se află la putere partide socialiste, iar în celelalte domină partide conservatoare. Deşi coordonarea monedelor înregistrează succese mai mari în prezent, realinierile ocazionale (de obicei presupunând reevaluarea mărcii germane) amintesc de existența sistemelor fiscale distincte ale statelor membre şi de credibilitatea lor diferită în cazul unui împrumut. În ciuda propunerilor Comisiei Europene, s-au făcut puține progrese, deocamdată, spre politici europene comune vizând o serie amplă de chestiuni, de la dereglementarea completă a companiilor aeriene la serviciile financiare. Chiar şi agricultura, baza funcțiilor bugetare ale Comunității Economice Europene şi unul dintre puținele sectoare economice în care există o „piață comună", s-a dovedit a fi un

domeniu contestat. Şi, dacă există, într-adevăr, posibilitatea ca producția mondială de alimente să crească în continuare, India şi alte țări asiatice pătrunzând, gradual, pe pieţele de export, presiunile de reformare a sistemului CEE de susținere a prețurilor se vor acumula, până când se va ajunge din nou la o controversă aprinsă.

În final, există îngrijorarea că, după deceniile postbelice de creştere şi succes economic, Europa începe să stagneze şi, probabil, să intre în declin. Se pare că problemele cauzate de criza petrolului din 1979 – creşterea vertiginoasă a prețurilor combustibililor, presiunea asupra balanței de plăți, depresiunea mondială generală la nivelul cererii, producției şi comerțului – i-au afectat pe europeni mai grav decât multe alte economii importante din lume, aşa cum se arată în tabelul 45.

Tabelul 45. *Creşterea în PNB real, 1979–1983*[1141] *(procente)*

	1979	1980	1981	1982	1983
Statele Unite	2,8	-0,3	2,6	-0,5	2,4
Canada	3,4	1	4	-4,2	3
Japonia	5,1	4,9	4	3,2	3
China	7	5,2	3	7,4	9
CEE (zece)	3,5	1,1	-0,3	0,5	0,8

Una dintre principalele preocupări ale statelor europene este efectul acestei crize asupra nivelurilor şomajului – numărul persoanelor care şi-au pierdut locurile de muncii în Europa de Vest în ultimii ani este mult mai mare decât în oricare moment din era post-1945 (de exemplu, a sărit de la 5,9 milioane la 10,2 milioane în cadrul Comunității Economice Europene între 1978 şi 1982) şi nu prezintă semne de atenuare – ceea ce creşte nivelul deja extraordinar de ridicat al cheltuielilor sociale, pentru investiții rămânând, astfel, mai puțin[1142]. Şi nici nu are loc ceva similar cu crearea

de noi locuri de muncă la scara existentă în Statele Unite (în principal în industrii de servicii cu salarii mici) şi Japonia (în domeniul înaltei tehnologii şi serviciilor) în anii '80. Indiferent dacă se atribuie această situaţie lipsei de stimulente pentru afaceri, costurilor ridicate şi imobilităţii pieţei muncii şi suprareglementării birocratice (aşa cum tind să facă cei cu orientare de dreapta), sau eşecului statului de a planifica şi investi suficient (aşa cum vede stânga situaţia, de obicei), sau unei combinaţii fatale între acestea, rezultatul este acelaşi. Pentru mulţi comentatori, şi mai alarmante sunt semnele că Europa rămâne în urma competitorilor americani şi (mai ales) japonezi în privinţa mizei reprezentate în viitor de înalta tehnologie. Astfel, în *Raportul Economic Anual* pentru 1984–1985 al Comisiei Europene se avertiza:

> În prezent, Comunitatea trebuie să răspundă provocării reprezentate de o inferioritate emergentă, în comparaţie cu Statele Unite şi Japonia, în privinţa capacităţii industriale în tehnologiile noi şi având un ritm rapid de dezvoltare... Prestaţia comercială mondială tot mai slabă a Comunităţii în domenii cum ar fi calculatoarele, microelectronica şi echipamentele este acum binecunoscută[1143].

Se poate ca această imagine a „eurosclerozei" şi „europesimismului" să fi fost prezentată în termeni prea sumbri, întrucât există multe alte semne ale competitivităţii europene – în ceea ce priveşte automobilele de calitate, aeronavele comerciale şi de luptă, sateliţii, substanţele chimice, sistemele de telecomunicaţii, serviciile financiare etc. Cu toate acestea, deasupra celor mai presante chestiuni planează îndoiala. Oare este CEE, din cauza diversităţii sociopolitice a membrilor ei, la fel de capabilă precum competitorii de peste mări să răspundă la transformările rapide şi la scară mare în tiparele de ocupare a forţei de muncă? Sau este ea concepută mai curând pentru *a încetini* impactul schimbărilor economice asupra sectoarelor necompetitive (agricultură, textile, construcţia de nave,

cărbune şi oţel) şi, pentru că este atât de binevoitoare pe termen scurt, se va dezavantaja pe termen lung? Oare este CEE capabilă să mobilizeze resursele ştiinţifice şi investiţionale astfel încât să rămână un concurent principal în privinţa înaltei tehnologii, când companiile ei nu sunt în niciun caz la fel de mari precum giganţii americani şi japonezi, şi când orice „strategie industrială" trebuie să fie elaborată nu de ceva similar cu Ministerul pentru Comerţ Internaţional şi Industrie, ci de *douăsprezece* guverne (plus Comisia Comunităţii Economice Europene), fiecare având preocupările proprii?

Dacă analizăm numai situaţia în care se găsesc principalele *trei* ţări militare/politice din Europa, şi nu CEE în ansamblul ei, se întăreşte ideea „potenţialului" ameninţat de „probleme". Se afirmă că niciun alt stat nu manifestă această ambivalenţă faţă de viitor mai mult decât Republica Federală Germania, în mare parte din cauza moştenirilor din trecut şi caracterului încă „provizoriu" al structurii actuale a Europei.

Chiar dacă mulţi germani sunt preocupaţi de viitorul economic al ţării lor până la începutul secolului XX, acest fapt nu poate fi principala preocupare (mai ales în comparaţie cu dificultăţile economice cu care se confruntă alte societăţi). În timp ce loialul forţei de muncă nu depăşeşte cu mult pe cel al Marii Britanii sau Franţei, PNB este semnificativ mai mare, reflectând o economie a cărei creştere productivă pe termen lung este impresionantă. Este cel mai mare producător din CEE de oţel, substanţe chimice, produse electrice, automobile, tractoare şi (dat fiind declinul Marii Britanii) nave comerciale şi chiar cărbune. Datorită unui nivel extraordinar de scăzut al inflaţiei şi al disputelor de muncă, preţurile ei de export sunt competitive, în ciuda creşterilor frecvente ale valorii mărcii germane – reprezentând, în cele din urmă, recunoaşterea de către alte naţiuni a performanţei economice mai bune a Germaniei de

Vest. Accentul puternic asupra ingineriei şi designului în tradiția managementului german (spre deosebire de accentul american asupra finanțelor) i-a creat reputația internațională de producător de Imnuri de calitate. Ani la rând, economia germană înregistrează surplusuri ale balanțelor comerciale comparabile cu cele ale Japoniei. Rezervele ei internaționale sunt mai mari decât cele ale oricărei alte țări din lume (probabil cu excepția rezervelor Japoniei, după creşterea ei recentă), iar marca germană este utilizată deseori de alte națiuni ca valută de rezervă.

Prin contrast cu toate acestea, există factori care le provoacă *Angst*[1144] germanilor. Sistemul Comunității Economice Europene de subvenționare a prețurilor din agricultură, de mult timp o povară pentru plătitorul de impozite german, redistribuie resurse de la sectoarele cele mai competitive ale economiei spre cele mai puțin competitive – şi nu doar în Republica Federală (unde există un număr surprinzător de ferme mici), ci şi pentru țărănimea din Europa de Sud. În mod evident, aceasta are o valoare socială, dar este o povară mult mai mare, în termeni proporționali, decât protecția asigurată agriculturii americane şi, probabil, chiar celei japoneze. Nivelul în mod constant ridicat al şomajului, un semn că un procent prea mare din forța de muncă este angajat în industrii mai vechi în Republica Federală, este, de asemenea, o povară semnificativă asupra economiei, menținând cheltuielile pentru securitatea socială la un procent foarte mare din PIB; şi, în timp ce şomajul în rândul tinerilor poate fi ameliorat prin nivelul impresionant de larg al perioadelor de formare şi ucenicie, şi va fi redus şi de îmbătrânirea rapidă a populației germane, probabil că această din urmă tendință este cea mai îngrijorătoare. Dacă este exagerat, bineînțeles, să credem că rasa germană va „dispărea", declinul vertiginos al ratei natalității va avea repercusiuni evidente asupra economiei germane în situația în care un procent şi mai mare din populație este alcătuită

din pensionari în vârstă. Această temere demografică este însoțită de preocuparea mai puțin vizibilă potrivit căreia „generația succesoare" nu va dori să lucreze cu aceeaşi dăruire cu care s-a reconstruit Germania din cenuşa războiului şi potrivit căreia, din cauza costurilor salariale mai mari şi a săptămânii de lucru mult mai scurte decât în Japonia, nici creşterea productivității germane nu va ține pasul cu provocarea venind din bazinul Pacificului.

Chiar şi în această situație, niciuna dintre aceste probleme nu este insurmontabilă, cu condiția ca germanii să îşi poată menține „pachetul" alcătuit din inflația scăzută, bunuri de calitate, investiții semnificative în tehnologii noi, design şi tehnici de vânzare superioare şi forța de muncă mulțumită. (Cel puțin, putem afirma că, dacă problemele menționate mai sus afectează economia germană, ele vor afecta mult mai grav economiile majorității vecinilor ei mai puțin competitivi!) Mult mai dificil de prevăzut este dacă delimitările „problemei germane" extraordinar de complexe şi unice, aşa cum se prezintă de la sfârşitul anilor '40, se vor menține neschimbate în secolul XXI: adică, dacă vor mai exista două „Germanii", separate prin alianțe ostile, în ciuda apropierii tot mai mari dintre ele; dacă alianța NATO (în care Republica Federală are un rol atât de important) poate să apere landurile germane fără să le distrugă în cazul agravării relațiilor dintre Est şi Vest; şi dacă, în cazul diminuării puterii americane şi reducerii forțelor SUA din Europa, Germania şi principalii parteneri din CEE/NATO pot să ofere un substitut adecvat pentru umbrela strategică americană care a funcționat atât de bine în ultimii 40 de ani. Niciuna dintre aceste chestiuni legate între ele nu impune o soluționare imediată, dar toate furnizează motive de îngrijorări pentru observatorii prudenți.

Probabil că, în acest moment, relația „germano-germană" pare să fie cea mai ipotetică din această serie de preocupări. Aşa cum am precizat în capitolele anterioare, locul potrivit al

poporului german în cadrul sistemului european de state este o chestiune neclarificată la nivelul oamenilor de stat de cel puțin un secol şi jumătate[1145]. Dacă toți vorbitorii de limbă germană sunt adunați într-un singur stat-națiune – aşa cum se întâmplă în Europa de aproape două secole – concentrarea de populație şi putere industrială rezultată va face întotdeauna din Germania nucleul de putere economică al Europei Vest-Centrale. Se poate ca ea să nu se transforme *cu necesitate* şi în forța militară-teritorială dominantă în Europa, aşa cum imperialismul din era împăratului Wilhelm şi (mai mult) din era nazistă a dus la încercarea Germaniei de a deveni hegemon, într-o lume bipolară care, din punct de vedere militar, încă este dominată de Washington şi Moscova, într-o eră în care agresiunile marilor puteri riscă să declanşeze un război nuclear, şi când afacerile de la Bonn şi din Berlinul de Est sunt conduse de o generație post-1945 „denazificată" de politicieni germani, ideea unei încercări viitoare a Germaniei să „stăpânească Europa" pare să fie anacronică. Chiar dacă s-ar încerca punerea ei în practică, balanța europeană (fără să discutăm despre cea globală) de putere ar prevala. Prin urmare, în termeni abstracți, bineînțeles că *nu este o idee greşită* să li se permită celor 62 de milioane de „vest"-germani şi celor 17 milioane de „est"-germani să se unească din nou, mai ales când fiecare dintre aceste grupuri percepe că are mai mult în comun cu celălalt decât cu superputerea supraveghetoare.

Totuşi, realitatea tragică este că, indiferent de logica acestei soluții într-un anumit sens – şi indiferent de semnele manifestate de cele două populații germane (în ciuda prăpastiei ideologice) în sensul moştenirii şi culturii lor comune – ea intră în contradicție cu realitățile politice, chiar dacă ar lua forma unei federații germanice laxe după modelul din secolul al XIX-lea, aşa cum s-a sugerat[1146]. De fapt, Germania de Est serveşte drept barieră strategică pentru controlul sovietic asupra statelor-tampon din Europa de Est

(pentru a nu afirma că oferă poziția de start pentru o mişcare spre Vest); şi, pentru că liderii de la Kremlin încă gândesc în termeni de *Realpolitik* imperialistă, faptul de a permite ca Republica Democrată Germană să graviteze spre (şi în) Republica Federală ar fi considerat o lovitură majoră. Aşa cum a subliniat recent una dintre autorități, numai în baza forțelor actuale, o Germanie unificată ar putea desfăşura peste 660.000 de soldați şi 1,5 milioane de paramilitari şi rezervişti. URSS nu ar putea să privească cu detaşare o națiune germană unificată având o armată de două milioane de soldați, aflată pe flancul său vestic[1147]. Pe de altă parte, pare greu de identificat motivul pentru care o Germanie unită *într-un mod paşnic* ar dori să mențină un număr atât de mare de militari, care reflectă tensiunile actuale ale Războiului Rece. De asemenea, este dificil să credem că, în ciuda faptului că scoate în evidență lecțiile celui de-al Doilea Război Mondial, conducerea sovietică îşi mai acceptă propria propagandă despre revanşismul şi neonazismul german (poziție tot mai dificil de jnențínut de când la conducere se află Willy Brandt). Dar este clar şi că Moscova nu agreează în nicio situație ideea de a se retrage *indiferent de unde*, şi o îngrijorează profund consecințele politice ale reunificării Germaniei. Nu doar că ar fi o adevărată putere economică extraordinară – având un PNB total periculos de apropiat de cel al Uniunii Sovietice, cel puțin în termeni formali, de echivalență în dolari –, ci ar şi acționa ca un magnet comercial pentru toți vecinii ei din Europa de Est. O observație şi mai importantă: cum ar putea Rusia să se retragă din Germania de Est fără să ridice problema unei retrageri similare din Cehoslovacia, Ungaria şi Polonia – lăsând ca graniță de vest a Uniunii Sovietice linia de demarcație incertă dintre Polonia şi Ucraina, tentant de aproape pentru cele 50 de milioane de ucraineni?

Prin urmare, rămâne o stare de suspensie criogenică. Probabil că relațiile comerciale intragermane vor creşte

(umbrite numai de tensiunea temporară dintre superputeri); probabil că fiecare stat german va deveni mai productiv şi mai bogat decât statele învecinate; fiecare îşi va declara loialitatea față de organizațiile supranaționale militare (NATO/Pactul de la Varşovia) şi economice (CEE/CAER), încheind, concomitent, aranjamente speciale cu celălalt stat german. Este imposibil de prevăzut cum anume va reacționa guvernul de la Bonn dacă în Uniunea Sovietică vor avea loc tulburări interne – şi dacă această situație ar coincide cu revolte în Republica Democrată Germană. De asemenea, este imposibil să se prevadă cum vor reacționa „est" -germanii dacă Pactul de la Varşovia ar lansa un atac spre Vest. Bineînțeles, aranjamentele sovietice speciale privind „controlul" asupra armatei Republicii Democrate şi acoperirea fiecărei divizii din armata ei de către o divizie rusească mecanizată sugerează că până şi oficialii cinici de la Kremlin sunt precauți când e vorba de a aşeza germani în fața germanilor – aşa cum şi trebuie să fie.

Dar problema mai concretă şi imediată cu care se confruntă Republica Federală – încă de la crearea ei – constă în descoperirea unei politici de apărare viabile în cazul izbucnirii unui război în Europa. De la început (vezi pp. 340-341), realizarea faptului că Armata Roşie superioară putea să atace Vestul fără să întâmpine multe obstacole i-a făcut atât pe germani, cât şi pe ceilalți europeni să se bazeze pe factorul american de descurajare nucleară ca principal garant al securității. Totuşi, din momentul în care URSS a dobândit capacitatea de a atinge teritoriul american cu ajutorul propriilor rachete balistice intercontinentale, această strategie este pusă sub semnul întrebării – oare ar declanşa Washingtonul, într-adevăr, un schimb nuclear ca reacție la un atac convențional rusesc asupra nordului câmpiei germane? – chiar dacă nu a fost abandonată oficial. Această afirmație este valabilă şi în cazul întrebării dacă Statele Unite ar declanşa atacuri nucleare strategice împotriva Uniunii

Sovietice (din nou, riscând să declanşeze represalii împotriva propriilor oraşe) în cazul în care ruşii s-ar mulţumi cu lansarea unor rachete cu rază scurtă sau *medie* de acţiune (de tip SS-20) numai asupra unor ţinte europene. Bineînţeles, s-au făcut multe propuneri pentru crearea unui „factor de descurajare credibil", care să vină în întâmpinarea unor astfel de posibilităţi: instalarea unor rachete Pershing II şi diferite tipuri de sisteme de rachete de croazieră pentru a contracara rachetele ruseşti SS-20; producerea unei bombe cu radiaţie sporită (sau cu „neutroni") cu intenţia de a elimina trupele Pactului de la Varşovia fără afectarea clădirilor şi infrastructurii; şi – în cazul francez – bazarea pe o forţă de descurajare controlată de la Paris, ca alternativă la un sistem de apărare american nesigur. Totuşi, toate aceste alternative prezintă şi probleme[1148]; şi, în afara reacţiilor politice pe care le provoacă, fiecare dintre ele evidenţiază natura contradictorie unică a sistemelor de armament nuclear – faptul că necesitatea de a face uz de ele va duce, în mod cert, la distrugerea a ceea ce se doreşte a fi apărat.

Prin urmare, nu este surprinzător că, în timp ce administraţiile vest-germane succesive au lăudat din vârful buzelor valoarea strategiei de descurajare nucleară a NATO şi au renunţat la achiziţia de arme nucleare proprii, ele s-au aflat în frunte în privinţa creării unui sistem puternic de apărare *convenţională.* Ca atare, armata Bundeswehr nu este numai una dintre cele mai mari armate NATO din Europa (335.000 de soldaţi şi 645.000 de rezervişti instruiţi)[1149], ci este şi competentă şi dotată cu echipamente de calitate; dacă nu pierde controlul asupra spaţiului aerian, ar avea o prestaţie impresionantă. Pe de altă parte, rata natalităţii aflată într-un declin vertiginos complică tot mai mult menţinerea Bundeswehrului la capacitate maximă, în timp ce dorinţa guvernului de a reduce bugetul apărării la 3,5%-4% din PNB înseamnă că forţele armate vor întâmpina dificultăţi în a-şi procura tot echipamentul nou necesar[1150]. Până la

urmă, aceste puncte slabe pot fi depăşite – aşa cum neajunsurile armatelor aliate mai puțin bine echipate staționate în Germania de Vest pot să fie învinse, dacă ar exista voința politică. Totuşi, şi aşa, germanii se confruntă în continuare cu o dilemă incomodă (pentru unii, intolerabilă): izbucnirea oricărui tip de ostilități la scară largă în Europa Centrală ar cauza pierderi umane şi materiale incalculabile pe teritoriul propriu.

Aşadar, nu este surprinzător că, încă din timpul mandatului de cancelar al lui Willy Brandt, guvernul de la Bonn este principalul stat care urmăreşte destinderea în Europa – şi nu numai în relațiile cu celălalt stat german, ci şi cu națiunile est-europene şi chiar URSS, într-o încercare de a calma temerile tradiționale față de o Germanie prea puternică; şi că acest guvern, mai mult decât toți partenerii lui din NATO, ia parte la comerțul dintre Est şi Vest şi îl finanțează, având convingerea în spiritul lui Cobden că interdependența economică pune piedici în calea declanşării unui război (şi, bineînțeles, pentru că băncile şi industriile vest-germane se află pe poziții favorabile de pe care să profite de acest comerț). Aceasta nu presupune o mişcare spre „neutralitate" pentru cele două Germanii – aşa cum propun uneori social-democrații de stânga şi Partidul Verzilor – întrucât aceasta ar depinde şi de obținerea consimțământului Moscovei față de neutralitatea Germaniei de Est, situație foarte puțin probabilă. Dar înseamnă că Germania de Vest consideră că problema securității ei se concentrează aproape exclusiv în Europa şi manifestă dezinteres față de orice capabilitate de acțiune „în afara zonei" – şi cu atât mai mult față de acțiunile extraeuropene ocazionale pe care încă şi le mai permit francezii şi britanicii. Prin extensie aşadar, Germania de Vest nu agreează constrângerile de a adopta o poziție în privința unor chestiuni care, din perspectiva ei, nu fac decât să-i distragă atenția, precum cele din Orientul Apropiat şi dincolo de

această regiune, ceea ce o pune în dezacord cu un guvern american care consideră că menținerea securității occidentale nu se poate limita atât de clar doar la Europa Centrală. În relația ei cu Moscova şi Berlinul de Est, pe de o parte, şi cu chestiunile neeuropene, pe de altă parte, Germania de Vest consideră că este dificil, dacă nu chiar imposibil, să desfăşoare o simplă diplomație bilaterală; în schimb, trebuie să respecte reacțiile de la Washington (şi, deseori, de la Paris). Şi acesta este un preț pe care trebuie să îl plătească pentru poziția ei incomodă şi unică în sistemul internațional de putere[1151].

Dacă Republica Federală consideră că provocările economice sunt mai puțin complicate decât problemele de politică externă şi de apărare, aceeaşi afirmație nu este valabilă şi în cazul Marii Britanii. Şi ea este moştenitoarea unui trecut istoric – şi, bineînțeles, a unei poziții geografice – care îi influențează puternic politica față de restul lumii. Dar, aşa cum am văzut în capitolele anterioare, economia şi societatea ei s-a confruntat cu cele mai mari dificultăți, dintre fostele mari puteri, în a se adapta la tiparele schimbătoare ale tehnologiei şi producției după 1945 (şi, sub multe aspecte, şi în deceniile precedente). Schimbările globale au avut impactul cel mai devastator asupra producției industriale, sector care altădată i-a adus Marii Britanii titlul de „atelier al lumii". Este adevărat că, în cadrul multor economii avansate ale lumii, cota produselor prelucrate din producție şi ocuparea forței de muncă se reduce într-un ritm constant în timp ce alte sectoare (de exemplu, serviciile) sunt în creştere; dar, în cazul Marii Britanii, căderea este mult mai accelerată. Cota ei din producția industrială totală la nivel mondial scade în continuu nu numai *sub aspect relativ*, ci şi *în termeni absoluți*. Şi mai şocantă este transformarea bruscă a poziției ocupate de sectorul prelucrător în comerțul exterior al Marii Britanii. Deşi poate fi dificil să demonstrăm observația acidă

din *The Economist* potrivit căreia „începând cu 1983, balanța comercială a Marii Britanii în privința produselor industriale cunoaşte un deficit pentru prima dată de la invazia romană", este o realitate că exporturile de produse industriale erau, chiar la sfârşitul anilor '50, de trei ori mai mari decât importurile[1152]. Acum, acest surplus a dispărut. În plus, declinul în privința ocupării forței de muncă are loc nu doar în industriile mai vechi, ci şi în firmele în afirmare din domeniul înaltei tehnologii".

Dacă declinul competitivității produselor industriale britanice se înregistrează deja de 100 de ani[1153], el a fost accelerat şi de descoperirea petrolului în Marea Nordului, fapt care, în timp ce a generat venituri pentru eliminarea decalajului comercial vizibil, a avut şi efectul de a transforma lira sterlină într-o „petro-valută", valoarea ei atingând temporar niveluri ridicate nerealiste şi făcând ca multe dintre exporturile britanice să fie necompetitive. Chiar atunci când petrolul se va epuiza, ducând la un nou declin al lirei sterline, nu este în niciun caz clar că va genera, *ipso facto,* o renaştere a sectorului prelucrător: fabricile vor fi dezasamblate, pieţele se vor pierde (probabil permanent), iar competitivitatea internațională va fi erodată de creşteri peste medie ale costurilor forței de muncă pe unitate de producție. Orientarea Marii Britanii spre servicii este oarecum mai promițătoare, dar, cu toate acestea, este adevărat în continuare şi aici, şi în Statele Unite, că multe servicii (de la curățarea geamurilor la fast-food) nici nu aduc valută şi nici nu au o productivitate mare. Chiar şi în domeniile în creştere, care aduc venituri mari, cum ar fi tranzacțiile bancare internaționale, investițiile, bursele de mărfuri şi aşa mai departe, pare să fie clar că s-a intensificat concurența – şi, în ultimii 30 de ani, „cota Marii Britanii din comerțul mondial cu servicii a scăzut de la 18% la 7%"[1154]. Pe măsură ce tranzacțiile bancare şi finanțele devin o afacere globală, dominată tot mai mult de firmele (în principal americane şi

japoneze) cu resurse masive de capital în New York *şi* Londra *şi* Tokyo, cota Marii Britanii ar putea să scadă şi mai mult. În cele din urmă, evoluțiile viitoare din domeniul telecomunicațiilor şi echipamentelor de birou sugerează deja că există posibilitatea ca locurile de muncă pentru angajații cu calificare superioară să urmeze acelaşi traseu parcurs de cele rezervate muncitorilor manuali.

Se poate spera că nimic din toate acestea nu prevesteşte un cataclism. O creştere generală a producției şi comerțului mondial ar contribui la menținerea economiei britanice pe linia de plutire, chiar dacă PNB pe cap de locuitor ar fi întrecut într-un ritm constant de mult mai multe națiuni, de la Italia la Singapore, şi cota ei din întreg ar scădea lent.

Declinul s-ar putea intensifica dacă o schimbare de guvern ar duce la creşteri considerabile ale cheltuielilor sociale (şi nu la investiții productive), niveluri de impozitare mai mari, scăderea rentabilității afacerilor şi fuga de lira sterlină; ar putea încetini sub conducerea unui guvern care ar adopta o politică monetară mai puțin strictă, ar dezvolta o „strategie industrială" coerentă şi ar coopera cu ceilalți europeni în afaceri vandabile (şi care nu ar căuta prestigiu). De asemenea, potrivit unui economist[1155], poate fi adevărat că, în prezent, produsele prelucrate britanice sunt mai ieftine, mai flexibile şi mai competitive, după ce au trecut printr-o „renaştere industrială". Dar nu există semne bune pentru o răsturnare spectaculoasă de situație; imobilitatea relativă şi lipsa de instruire pe piața forței de muncă, costurile ridicate pe unitate de producție şi dimensiunea comparativă mică chiar şi a celor mai mari firme britanice prelucrătoare reprezintă handicapuri considerabile. Numărul tinerilor ingineri şi oameni de ştiință este, încă, extrem de mic. Mai ales, în cercetare şi dezvoltare se fac investiții nesemnificative: la fiecare dolar cheltuit în Marea Britanie pentru cercetare şi dezvoltare la începutul anilor '80, în Germania se alocau 1,5 dolari, în Japonia 3 dolari şi în

Statele Unite 8 dolari – şi, cu toate acestea, 50% din suma alocată pentru cercetare şi dezvoltare în Marea Britanie era destinată unor activităţi de apărare nomproductive, în comparaţie cu 9% ale Germaniei şi minusculul procent japonez[1156]. Prin contrast cu principalii rivali (cu excepţia Statelor Unite), cercetarea şi dezvoltarea britanică răspunde mai puţin nevoilor industriei, iar industria plăteşte semnificativ mai puţin pentru cercetare şi dezvoltare.

Procentul mare alocat cercetării şi dezvoltării pentru apărare reprezintă a doua parte a dilemei britanice. Dacă ar fi un stat lipsit de ambiţii, obscur, izolat, paşnic, anemia ei industrială lentă ar fi de compătimit – dar nu ar avea nicio relevanţă pentru sistemul internaţional de putere. Dar Marea Britanie rămâne – sau pretinde că este – una dintre principalele puteri „de dimensiuni medii" ale lumii, chiar dacă prosperitatea din epoca victoriană nu mai este în niciun caz aceeaşi. Bugetul apărării este al treilea sau al patrulea ca mărime (în funcţie de metoda de măsurare a totalului Chinei), marina a patra din lume, forţele aeriene ocupă poziţia a patra[1157] – toate acestea fiind disproporţionate, am putea considera, în raport cu suprafaţa ei geografică (doar 245.000 de kilometri pătraţi), populaţia (56 de milioane) şi cota modestă, în scădere, din PNB la nivel mondial (3,38% în 1983). Mai mult, în ciuda declinului ei ca imperiu colonial, încă menţine angajamente strategice considerabile în afara graniţelor: nu numai sub forma celor 65.000 de soldaţi şi aviatori din Germania, drept contribuţie la Frontul Central al NATO, ci şi sub forma garnizoanelor şi bazelor navale de pe glob – Belize, Cipru, Gibraltar, Hong Kong, Insulele Falkland, Brunei, Oceanul Indian. În ciuda tuturor anunţurilor premature, nu este totuna cu Ninive şi Tir[1158].

Acest contrast dintre importanţa economică redusă a Marii Britanii şi poziţia ei strategică supraextinsă este, probabil, mai puternic decât cele existente în cazul oricăreia dintre puterile mari, cu excepţia Rusiei. Prin urmare, Marea

Britanie este mai ales vulnerabilă în fața faptului că prețurile armelor cresc într-un ritm mai rapid decât inflația, cu 6-10% mai mult, şi că fiecare nou sistem de armament este de trei până la cinci ori mai costisitor decât cel pe care îl înlocuieşte. Ea devine şi mai vulnerabilă ca urmare a constrângerilor politice interne asupra bugetului apărării; în timp ce guvernele conservatorilor consideră că este necesar să controleze cheltuielile pentru armament cu scopul reducerii deficitului, oricare guvernare alternativă ar avea tendința de a reduce drastic cheltuielile pentru apărare în termeni absoluți. Totuşi, Marea Britanie se va confrunta în curând cu o necesitatea de a face o alegere fundamentală, distinctă de această dilemă politică: *fie* să reducă sumele alocate tuturor serviciilor armate, aducându-le într-o stare de ineficiență; *fie* să întrerupă o parte din angajamentele de apărare ale statului.

Cu toate acestea, imediat după enunțarea acestei propoziții, apar obstacole. Controlul spațiului aerian este considerat drept axiomatic (de unde bugetul superior alocat pentru RAF), chiar în timp ce costul noilor avioane de luptă europene creşte vertiginos. Cel mai mare angajament britanic peste mări este cel față de Germania şi Berlin (aproape patru miliarde de dolari), dar, chiar şi în acest moment, forțele ce cuprind cei 55.000 de soldați, cele 600 de tancuri şi 3.000 de vehicule blindate nu sunt echipate corespunzător, în ciuda moralului ridicat. Totuşi, probabil că orice reducere a mărimii BAOR (armata britanică de pe Rin) sau orice plan abil pentru menținerea a jumătate din efectivul trupelor în Marea Britanie, şi nu în Germania, va declanşa repercusiuni *politice* – de la dezolarea germanilor, la emulația belgienilor, la iritarea americanilor – astfel încât să fie complet contraproductivă. A doua alternativă este reducerea mărimii flotei de suprafață – soluția Ministerului Apărării din 1981, până când criza din Insulele Falkland a afectat acest plan[1159]. Dar, în timp ce o astfel de alternativă are, probabil,

cei mai mulți susținători pe coridoarele puterii de pe Whitehall, ea pare să fie nesincronizată cu provocarea maritimă tot mai mare din partea Rusiei şi accentul american pe ideea ca NATO să aibă o forță „în afara zonei". (Bineînțeles că este o contradicție ca susținătorii creşterii forțelor convenționale ale NATO în Europa să fie de acord cu reducerile celei de-a doua flote de nave de escortă, ca mărime, din Oceanul Atlantic, membră a alianței.) Un candidat mai plauzibil pentru „reduceri" ar fi angajamentele costisitoare şi exagerat de extinse (deşi li se poate găsi o justificare emoțională) ale Marii Britanii în Insulele Falkland: dar probabil că şi această repliere ar amâna doar o decizie timp de câțiva ani. În cele din urmă, există investițiile în sistemul foarte costisitor de rachete balistice cu baza pe submarine de tip Trident, ale cărui costuri par să crească de la o lună la alta[1160]. Dat fiind entuziasmul guvernului conservator față de un sistem de descurajare avansat şi „independent" – fără a mai menționa sensul în care submarinele Trident ar putea să modifice, de fapt, balanța nucleară de ansamblu (vezi *infra*, p. 446) – probabil că această decizie se va lua doar după o schimbare radicală de administrație în Marea Britanie, ceea ce ar putea să pună sub semnul întrebării nu numai politica în domeniul apărării.

Totuşi, în cele din urmă, trebuie să se facă o alegere incomodă. Potrivit *The Sunday Times*, „dacă nu se iau măsuri în scurt timp, politica de apărare a acestei țări va consta tot mai mult din încercarea de a face acelaşi lucru cu bani mai puțini, fapt care nu poate să aducă decât prejudicii pentru Marea Britanie şi NATO"[1161]. Astfel, politicienilor (din *oricare* partid) le rămâne alternativa de a reduce anumite angajamente şi de a suporta consecințele; sau de a creşte mai departe bugetul apărării – iar Marea Britanie cheltuieşte mai mult (5,5% din PNB), proporțional, decât oricare alt partener european din NATO, cu excepția Greciei –

reducându-şi investiţiile în creşterea productivă şi şansele pe termen lung ale revenirii economice. Ca în cazul majorităţii puterilor aflate în declin, nu se poate alege decât între opţiuni dificile.

Vecinii Marii Britanii de partea cealaltă a Canalului Mânecii se confruntă cu aceeaşi dilemă, chiar dacă ea este pusă în umbră de absenţa unor discuţii susţinute pe plan intern privitoare la politica de apărare din Franţa şi de o prestaţie economică semnificativ mai bună (chiar dacă încă prezentând neajunsuri) începând cu anii '50. Până ia urmă, Parisul, asemenea Londrei, se confruntă cu problema că este doar o putere „mijlocie" având multe interese naţionale şi angajamente peste mări, a căror apărare este tot mai problematică din cauza costurilor în creştere ale armamentelor[1162]. În timp ce are aceeaşi populaţie ca Marea Britanie, PNB total şi PNB pe cap de locuitor sunt mai mari. Francezii produc mai multe autovehicule şi mai mult oţel decât britanicii, iar industria lor aerospaţială este foarte mare. Spre deosebire de Marea Britanie, Franţa depinde considerabil de importurile de petrol; pe de altă parte, încă înregistrează un surplus semnificativ de bunuri agricole, puternic subvenţionate de CEE. În câteva domenii importante ale înaltei tehnologii – telecomunicaţiile, sateliţii spaţiali, aeronautica, puterea nucleară – francezii manifestă un angajament puternic de a se menţine în competiţia la nivel mondial. Deşi economia Franţei a fost afectată grav de elanul administraţiei socialiste în direcţia creşterii economice de la începutul anilor '80 (tocmai atunci când toţi principalii ei parteneri comerciali se refaceau sub aspectul fiscalităţii), se pare că politicile mai stricte care au urmat au redus inflaţia, au eliminat decalajul comercial şi au stabilizat francul, iar toate acestea ar trebui să permită reluarea creşterii economice franceze.

Dar, de fiecare dată când se face comparaţie între structura şi perspectivele economice ale Franţei şi cele ale.

vecinului ei puternic de dincolo de Rin – sau cu cele japoneze – caracterul lor precar iese la suprafață. În timp ce Franța are exporturi spectaculoase de avioane de vânătoare, vinuri şi cereale, ea „ocupă o poziție relativ slabă în vânzarea în afara țării a produselor de larg consum”[1163]. Prea mulți dintre clienții ei sunt țări instabile din Lumea a Treia, care comandă proiecte costisitoare cum ar fi barajele sau avioanele Mirage, apoi nu reuşesc să le achite; prin contrast, „pătrunderea importurilor” de bunuri industriale, automobile şi aparatură electrică în Franța indică domeniile mari în care ea nu este competitivă. Deficitul ei comercial cu Germania de Vest creşte de la an la an şi, întrucât prețurile franceze cresc întotdeauna mai rapid decât cele din Germania, probabil că va duce la noi devalorizări ale francului. Peisajul din nordul Franței încă este marcat de industriile în ruină – cărbune, fier, oțel, construcții de nave – şi o mare parte din industria producătoare de automobile simte efectele acestei situații. Şi, deşi noile tehnologii par să fie promițătoare, ele nici nu pot să absoarbă un număr mare din şomerii Franței, şi nici nu primesc nivelurile de investiții necesare pentru a ține pasul cu tehnologiile germane, japoneze şi americane. Şi mai îngrijorătoare pentru o țară a cărei economie (şi, mai important probabil, stare de spirit) are o legătură atât de strânsă cu agricultura este criza în aşteptare a supraproducției mondiale de cereale, produse lactate, fructe, vinuri etc. – exercitând presiuni mai mari asupra bugetului francez şi al Comunității Economice Europene dacă se mențin prețurile pentru sprijinirea fermelor şi generând amenințarea cu tulburări sociale dacă prețurile se reduc. Până acum câțiva ani, Parisul se putea baza pe fondurile Comunității pentru restructurarea agriculturii; acum, probabil că cea mai mare parte din aceste fonduri se va aloca țăranilor din Spania, Portugalia şi Grecia. Există posibilitatea ca toate acestea să lase Franța fără resursele de capital necesare pentru un efort mult mai mare în sensul cercetării

şi dezvoltării, precum şi pentru o creştere susținută, bazată pe înaltă tehnologie în următoarele două decenii.

Acesta este contextul mai larg, de fixare a priorităților pentru viitorul Franței, în care trebuie să privim dezbaterea asupra politicii apărării naționale. Sub multe aspecte, strategia şi acțiunile militare franceze prezintă multe trăsături impresionante. Recunoscând (şi exprimând activ) îndoielile tot mai puternice cu privire la credibilitatea factorului american de descurajare nucleară strategică, Franța şi-a creat propria „triadă" de sisteme de lansare la care să recurgă în cazul unei agresiuni sovietice. Controlând fiecare aspect al factorului ei de descurajare nucleară (de la producție la fixarea țintei) şi insistând că întreaga forță de rachete va fi lansată asupra Rusiei dacă descurajarea eşuează, Parisul consideră că deține o cale mai sigură de a ține Rusia în şah. În acelaşi timp, menține una dintre cele mai mari armate terestre şi o garnizoană substanțială în Germania de Sud-Vest, precum şi un angajament de a veni în ajutorul Republicii Federale; în timp ce se află în afara structurii de comandă a NATO, fiind capabilă, astfel, să exprime opinii „europene" independente în chestiuni strategice, ea nu a eliminat necesitatea militară de a consolida Frontul Central în cazul unui atac rusesc. De asemenea, francezii mențin un rol extraeuropean şi – prin intermediul unor intervenții militare ocazionale peste mări, al prezenței garnizoanelor şi consilierilor lor în țări din Lumea a Treia şi al politicii de succes în privința vânzărilor de armament – oferă o influență (şi o sursă de aprovizionare) alternativă la URSS şi Statele Unite. Dacă această situație irită uneori Washingtonul – şi dacă testele nucleare franceze în Pacificul de Sud au iritat pe bună dreptate țările din regiune – atunci nu se poate nici ca Moscova să agreeze manifestările variate şi uneori imprevizibile ale independenței galice. Mai mult, întrucât atât dreapta, cât şi stânga franceză sprijină ideea ca națiunea să îndeplinească un rol aparte în

străinătate, pretențiile şi acțiunile franceze în acest sens nu provoacă acele critici interne care ar apărea practic în toate celelalte societăți occidentale. Toate acestea îi fac pe observatorii străini (şi pe francezii înşişi, bineînțeles) să descrie politicile lor drept logice, abile, realiste şi aşa mai departe.

Totuşi, politica în sine nu este lipsită de probleme – aşa cum încep să recunoască în mod deschis unii comentatori francezi[1164] – şi trebuie ca cei care cunosc istoria să îşi amintească de diferența dintre teorie şi practică în cazul politicii de apărare a Franței dinainte de 1914 şi 1939. În primul rând, există mult adevăr în observația rece că toate manifestările independenței Franței s-au exprimat în spatele scutului şi garanției convenționale şi nucleare americane pentru Europa Occidentală. Raymond Aron a observat că politica gaullistă a afirmării a fost posibilă numai pentru că, pentru prima dată în acest secol, Franța nu s-a aflat în linia întâi[1165]. Dar ce se întâmplă dacă această garanție a securității dispare? Adică, ce se întâmplă dacă se recunoaşte că factorul american de descurajare nucleară nu este credibil? Dar dacă, în timp, Statele Unite îşi retrag trupele, tancurile şi avioanele din Europa? în anumite circumstanțe, aceste situații pot fi considerate drept binevenite. Totuşi, aşa cum francezii înşişi recunosc, în niciun caz nu sunt considerate astfel în lumina politicilor recente ale Moscovei: acumularea constantă, până la niveluri excesive, a propriilor forțe nucleare *şi* convenționale cu baze în Europa, menținând controlul strict asupra sateliților europeni şi lansând „ofensive de pace" cu scopul, probabil, de a face opinia publică vest-germană să prefere retragerea din alianța NATO şi adoptarea neutralității. Multe dintre semnele a ceea ce s-a numit „noua orientare atlantică"[1166] a Franței – un ton mai dur față de Uniunea Sovietică, critica la adresa tendințelor neutraliste din rândul social-democraților germani, acordul franco-german pentru dezvoltarea în Germania (posibil cu

arme nucleare tactice) a Forței de Acțiune Rapidă, legăturile mai strânse cu NATO[1167] – sunt consecințe evidente ale preocupării franceze față de viitor. Până când nu apar schimbări la Moscova, Parisul va fi îngrijorat că URSS ar putea *intra* în Europa de Vest după ce SUA *s-au retras* (sau chiar înainte).

Dar, dacă această amenințare ar deveni mai posibilă, ce anume ar putea să facă Franța în termeni *practicii* Bineînțeles, ar putea să își mărească în continuare forțele convenționale, orientându-se spre crearea unei armate franco-germane mai mari, suficient de puternice pentru a face față unui atac rusesc, chiar dacă numărul forțelor americane s-ar reduce (sau acestea s-ar retrage). Potrivit opiniei lui Helmut Schmidt[1168] şi a altora, aceasta este extensia logică nu numai a acordului Paris-Bonn, ci şi a tendințelor internaționale (de exemplu, slăbirea capacităților americane). Există toate tipurile de obstacole politice şi organizaționale în calea unui astfel de plan – de la atitudinea posibilă a unei administrații germane viitoare de centru-stânga la chestiuni de comandă, limbă şi desfăşurare, până la problema sensibilă a armelor nucleare tactice franceze[1169] – dar, în orice caz, probabil că o astfel de strategie se va lovi de un zid imposibil de escaladat: lipsa banilor. În prezent, Franța alocă aproximativ 4,2% din PNB pentru apărare (în comparație cu procentul de 7,4% al Statelor Unite şi 5,5% al Marii Britanii), dar, dată fiind starea fragilă a economiei franceze, acest procentaj nu poate să crească semnificativ. Mai mult, independența Franței sub aspectul dezvoltării armelor atomice înseamnă că forțele ei strategice nucleare absorb până la 30% din bugetul apărării, mult mai mult decât în oricare altă țară. Ceea ce rămâne este insuficient pentru tancul de luptă AMX, avioanele avansate, noul portavion cu propulsie nucleară, armele de luptă „inteligente" şi aşa mai departe. Deşi sunt posibile anumite creşteri ale forțelor armate franceze, acest lucru nu poate să satisfacă

toate necesitățile[1170]. Prin urmare, la fel ca britanicii, francezii se confruntă cu situația incomodă fie de a elimina complet anumite sisteme de armament (şi roluri), fie de a impune economii în toate aceste sisteme.

La fel de îngrijorătoare sunt îndoielile cu privire la factorul de descurajare nucleară al Franței, atât la nivel tehnic, cât şi la nivel strategic (legat de cel tehnic). Unele părți din triada armamentului nuclear francez – rachetele cu baza la sol şi, mai ales, avioanele – s-au deteriorat în timp şi se poate ca modernizarea lor costisitoare să nu țină pasul cu tehnologia mai recentă a armamentelor[1171]. Această problemă se poate agrava dacă se fac descoperiri semnificative în tehnologia Inițiativei de Apărare Strategică a Statelor Unite (SDI) şi dacă ruşii, la rândul lor, dezvoltă un sistem mult mai vast de apărare cu rachete antibalistice. Din perspectiva franceză, nimic nu este mai incomod decât extinderea invulnerabilității potențiale a celor două superputeri, în timp ce Europa rămâne expusă. Ca o contrapondere are loc întărirea semnificativă a sistemului francez de rachete balistice ce pot fi lansate de pe submarine (despre care discutăm mai jos, p. 446). Totuşi, principiul general rămâne valabil: tehnologia avansată ar putea să anuleze utilitatea tipurilor existente de armament şi, în mod cert, va creşte semnificativ costul înlocuirii lor. În orice caz, francezii se află în aceeaşi capcană a credibilității ca toate celelalte puteri nucleare. Dacă liderii de la Paris consideră că este tot mai puțin posibil ca Statele Unite să rişte un schimb nuclear strategic cu URSS dacă ruşii trec granița germană, care este probabilitatea să îşi respecte ei înşişi promisiunea de a recurge la armament nuclear în numele Republicii Federale? (Vest-germanii cred prea puțin în această probabilitate.) Chiar şi tradiția gaullistă a apărării „sanctuarului" Franței prin lansarea tuturor rachetelor asupra Rusiei depinde de asumpțiile nedovedite potrivit cărora poporul francez preferă distrugerea, şi nu o posibilă (sau probabilă) înfrângere prin mijloace

convenționale. „A smulge un braț ursului rus" este întotdeauna o expresie sonoră, până când ne amintim că ursul ne va devora, cu siguranță; şi că propria apărare antirachetă a Rusiei poate să limiteze pierderile înregistrate. În mod evident, poziția oficială a strategiei nucleare franceze nu se va modifica în curând, dacă se va modifica vreodată. Dar merită să ne întrebăm cât de realistă este ea, în cazul în care echilibrul dintre Est şi Vest se modifică, iar Statele Unite devin mai slabe[1172].

Aşadar, problema Franței este că există multe solicitări pentru resursele ei naționale modeste. Date fiind tendințele demografice şi structurale-economice, probabil că securitatea socială va consuma în continuare o cotă tot mai mare din venitul național. Se poate ca în scurt timp să fie necesare fonduri semnificative pentru sectorul agricol. În acelaşi timp, modernizarea forțelor armate presupune sume mari de bani. Totuşi, trebuie să existe un echilibru între toate acestea şi nevoia presantă de investiții considerabile în cercetare şi dezvoltare şi în procesele industriale avansate. Dacă Franța nu poate să aloce sumele de bani necesare pentru ultimul scop menționat, va pune în pericol, în timp, şansele de a-şi permite cheltuieli pentru apărare, securitate socială şi toate celelalte. În mod evident, nu numai Franța se confruntă cu această dilemă, chiar dacă mai ales francezii sunt cei care susțin o poziție „europeană" distinctă în chestiuni internaționale economice şi de apărare – şi care exprimă aşadar cel mai clar preocupări europene. Şi din acest motiv, Parisul este cel care preia, de obicei, inițiativa propunerii de politici noi – adâncind legăturile militare franco-germane, producând avioane Airbus şi sateliți europeni şi aşa mai departe. Multe dintre aceste planuri s-au confruntat cu scepticismul vecinilor Franței față de preferința galică pentru planificarea birocratică şi acțiunile în scopul prestigiului sau cu suspiciunea că, probabil, firmelor franceze li se va da partea leului din proiectele cu finanțare europeană. Totuşi,

alte planuri şi-au dovedit deja valoarea sau par promiţătoare.

Bineînţeles că Europa are mai multe „probleme" decât cele analizate aici: printre ele se numără îmbătrânirea populaţiei şi uzura morală a industriilor, nemulţumirile etnice din marile oraşe, decalajul dintre nordul prosper şi sudul mai sărac, tensiunile politice/lingvistice din Belgia, Ulster şi nordul Spaniei. De asemenea, observatorii pesimişti fac aluzie la posibilitatea „finlandizării" anumitor state europene (Danemarca, Germania de Vest), care, apoi, ar deveni dependente de Moscova. Întrucât o astfel de evoluţie poate decurge numai dintr-o transformare politică spre stânga în ţările vizate, este dificil să îi estimăm probabilitatea. Ca atare, dacă privim Europa – aşa cum este reprezentată în principal de CEE – ca o unitate *a politicii de putere* din sistemul global, cele mai importante chestiuni cu care se confruntă sunt, în mod clar, cele discutate mai sus: cum să se dezvolte o politică de apărare comună pentru secolul următor, care să fie viabilă şi în ceea ce ar putea fi o eră a schimbărilor semnificative în balanţa internaţională de putere; şi cum să îşi menţină competitivitatea în faţa provocărilor economice extraordinare lansate de noile tehnologii şi noii competitori comerciali. În cazul celorlalte patru regiuni şi societăţi analizate în acest capitol, se pot face sugestii cu privire la schimbările care vor apărea, în timp, în poziţia lor curentă: probabil că statutul Japoniei şi cel al Chinei vor creşte, iar cel al Uniunii Sovietice şi chiar şi cel al. Statelor Unite se vor diminua. Dar Europa rămâne o enigmă. În cazul în care Comunitatea Europeană poate să acţioneze unitar, cu adevărat, există posibilitatea să îşi îmbunătăţească poziţia în lume, atât din punct de vedere militar, cât şi economic. În caz contrar – variantă mai plauzibilă, dată fiind natura umană – se pare că declinul ei relativ va continua.

Uniunea Sovietică şi „contradicţiile” ei

În terminologia marxistă cuvântul contradicţie are un sens foarte precis şi se referă la tensiunile (aşa-zis) inerente din sistemul capitalist de producţie, care vor duce la dispariţia lui inevitabilă[1173]. Aşadar, ar putea să pară o ironie intenţionată utilizarea aceleiaşi expresii pentru a descrie poziţia în care se află Uniunea Sovietică, primul stat comunist al lumii. Cu toate acestea, aşa cum vom descrie mai jos, în anumite domenii esenţiale pare că se deschide un decalaj tot mai mare între obiectivele statului sovietic şi metodele utilizate pentru a le duce la îndeplinire. URSS proclamă nevoia de creştere a producţiei agricole şi industriale, dar o blochează prin colectivizare şi planificare strictă. Afirmă importanţa principală a păcii mondiale, dar propriile achiziţii masive de armament şi legăturile cu state „revoluţionare” (alături de propria moştenire revoluţionară) servesc la intensificarea tensiunilor internaţionale. Pretinde că are nevoie de securitate absolută la graniţele ei întinse, dar politicile ei rigide până acum faţă de preocupările de securitate ale vecinilor înrăutăţesc relaţiile Moscovei – cu Europa de Vest şi de Est, cu popoarele din Orientul Mijlociu, cu China şi Japonia – şi îi fac pe ruşi să se simtă „încercuiţi” şi mai puţin în siguranţă. Filosofia Uniunii Sovietice afirmă procesul dialectic continuu al schimbării în afacerile mondiale, impulsionate de tehnologie şi noile mijloace de producţie şi cauzând, inevitabil, diferite transformări politice şi sociale; cu toate acestea, propriile obiceiuri autocratice şi birocratice, privilegiile care protejează elitele de partid, restricţiile asupra schimbului liber de cunoştinţe şi absenţa unui sistem de încurajare a individului înseamnă că ea este nepregătită pentru a face faţă viitorului exploziv, dar insidios al înaltei tehnologii în curs de apariţie deja în Japonia şi

California. Mai presus de toate, în timp ce liderii ei de partid insistă frecvent că URSS nu va mai accepta niciodată o poziție de inferioritate militară şi îndeamnă populația să intensifice producția, este limpede că statul sovietic întâmpină dificultăți în a armoniza aceste două obiective şi, în special, în a ține sub control tradiția rusească de a aloca o cotă prea mare din resursele naționale pentru forțele armate – cu consecințe păgubitoare pentru capacitatea sovietică de a concura cu alte societăți în domeniul comerțului. Poate că există alte denumiri pentru toate aceste probleme, dar etichetarea lor drept „contradicții" nu pare să fie nepotrivită.

Dat fiind accentul filosofiei marxiste asupra bazei *materiale* a existenței, poate să pară şi mai ironic că principalele dificultăți cu care se confruntă URSS în prezent se localizează la nivelul substructurii ei economice; şi, totuşi, dovezile colectate de experții occidentali – fără a mai menționa recunoaşterea tot mai deschisă chiar din partea conducerii sovietice – demonstrează că aceasta este situația. Ar fi interesant să ştim ce opinie ar fi avut Hruşciov, care a prezis încrezător în anii '50 că URSS va depăşi Statele Unite sub aspect economic şi „va îngropa" capitalismul, despre afirmațiile lui Gorbaciov din cadrul celui de-al 26-lea Congres al Partidului Comunist, în 1986:

> În anii '70 au început să se acumuleze dificultăți în economie, rata creşterii scăzând vizibil. În consecință, țintele pentru dezvoltarea economică stabilite în programul Partidului Comunist nu au fost atinse şi nici măcar țintele mai scăzute ale celui de-al nouălea şi al zecelea cincinal. Şi nici nu am reuşit să ducem la îndeplinire programul social planificat pentru această perioadă. Am rămas în urmă sub aspectul bazei materiale pentru ştiință şi educație, sănătate publică, cultură şi serviciile cotidiene.
>
> Chiar dacă în ultima vreme s-au depus eforturi, nu am reuşit să remediem situația complet. Există rămâneri în urmă grave în inginerie, industria petrolului şi cărbunelui, producția de energie electrică, în domeniul metalelor feroase şi al substanțelor chimice, precum şi în construcții. Nu s-au atins nici țintele în privința

principalilor indicatori ai eficienței şi nici în cea a îmbunătățirii nivelului de trai al oamenilor.
Accelerarea dezvoltării socioeconomice a țării este cheia rezolvării tuturor problemelor noastre: imediate şi pe termen lung, economice şi sociale, politice şi ideologice, interne şi externe.[1174]

Să observăm că afirmația finală se putea face de către *oricare* guvern din lume şi că simpla recunoaştere a problemelor economice nu este o garanție că ele vor fi rezolvate.

În întreaga istorie a Uniunii Sovietice punctul cel mai slab din economie a fost agricultura, fapt cu atât mai uimitor când ne amintim că, în urmă cu un secol, Rusia era unul dintre primii doi exportatori de cereale din lume. Totuşi, de la începutul anilor '70, a avut nevoie să importe anual zeci de milioane de tone de grâu şi porumb. Dacă tendințele din producția mondială de alimente continuă, Rusia (şi anumite economii socialiste din Europa de Est) va împărți cu zone din Africa şi din Orientul Apropiat distincția de a fi singurele țări care s-au transformat din puri *exportatori* de alimente în *importatori* la scară mare şi în ritm constant în ultimii ani[1175]. În cazul Rusiei, această stagnare incomodă a producției agricole nu este cauzată de lipsa de atenție sau de efort; după moartea lui Stalin, fiecare lider sovietic a făcut presiuni pentru creşterea producției de alimente spre a satisface cererea consumatorilor şi a duce la îndeplinire creşterile promise ale nivelului de trai. Ar fi o greşeală să presupunem că aceste creşteri nu au avut loc – în mod clar, rusul de rând trăieşte mai bine acum decât în 1953, când situația lui era disperată. Dar mult mai trist este faptul că, după câteva decenii de apropiere de cel din Occident, nivelul lui de trai rămâne din nou în urmă – în ciuda orientării resurselor de stat spre agricultură, care înghite aproape 30% din totalul investițiilor (față de 5% în Statele Unite) şi ocupă peste 20% din forța de muncă (față de 3% în Statele Unite). Doar pentru a menține nivelul de trai, URSS este obligată să investească

aproximativ 78 de miliarde de dolari în agricultură anual *şi* să subvenţioneze preţurile alimentelor cu alte 50 de miliarde de dolari – iar în ciuda acestor investiţii, pare că „se îndepărtează tot mai mult de poziţia de exportator pe care o deţinea altădată”[1176], şi are nevoie să aloce alte miliarde în valută pentru importurile de cereale şi cărnuri pentru a contracara propriile neajunsuri din producţia agricolă.

Este adevărat că există anumite motive *fireşti* pentru starea precară a agriculturii sovietice şi pentru faptul că productivitatea ei este de aproximativ o şeptime din cea americană. Chiar dacă URSS este deseori considerată similară din punct de vedere geografic cu Statele Unite – ambele întinzându-se pe un continent întreg în emisfera nordică – ea se situează, de fapt, mult mai la nord: Ucraina se află pe aceeaşi latitudine cu sudul Canadei. Nu doar că apare dificultatea cultivării porumbului, regiunile sovietice în care se cultivă grâu cunoscând ierni mult mai reci – şi perioade de secetă mai dese – decât state cum ar fi Kansas şi Oklahoma. Intervalul de timp dintre 1979 şi 1982 a fost deosebit de nefavorabil în acest sens, a prins guvernul pe nepregătite, astfel încât acesta nu a mai oferit detalii privind producţia agricolă (chiar dacă importul anual în medie de 35 de milioane de tone de cereale oferea un indiciu!). Nici anul „bun”, 1983, nu i-a redat autosuficienţa Uniunii Sovietice – şi a fost urmat de alt an dezastruos, cu temperaturi scăzute şi secetă[1177]. Mai mult, orice încercare de creştere a producţiei prin extinderea terenului cultivabil spre „terenurile virgine” este întotdeauna limitată de îngheţurile din nord şi de condiţiile aride din sud.

Cu toate acestea, niciun observator din afară nu este convins că producţia agricolă sovietică scade numai din cauza climei[1178]. Cele mai mari probleme sunt cauzate pur şi simplu de „socializarea” agriculturii. Pentru a mulţumi populaţia, preţurile la alimente sunt menţinute la un nivel scăzut în mod artificial prin subvenţii, astfel încât „statul

plăteşte 8 dolari pentru producţia unui kilogram de carne care se vinde populaţiei cu 80 de cenţi”[1179] – ceea ce face, de exemplu, să fie mai ieftin pentru ţărani să cumpere pâine şi cartofi ca hrană pentru animale decât să folosească cereale neprocesate. Sumele mari ale investiţiilor de stat în agricultură sunt alocate pentru proiecte la scară mare (baraje, asanări), şi nu pentru hambare individuale sau tractoare mici, pe care şi le-ar putea dori ţăranul obişnuit. Deciziile privitoare la plantări, investiţii şi aşa mai departe sunt luate nu de cei care muncesc pe câmp, ci de administratori şi birocraţi. Refuzul de a acorda responsabilitate şi iniţiativă individuală ţăranilor este, probabil, unica mare explicaţie a producţiei nesatisfăcătoare, ineficienţei cronice şi risipei enorme – deşi risipa este în mod clar afectată şi de condiţiile nepotrivite de depozitare şi lipsa unor căi de acces practicabile în tot timpul anului, ceea ce face ca „aproximativ 20% din recolta de cereale, fructe şi legume şi până la 50% din recolta de cartofi [să se strice] din cauza condiţiilor inadecvate de depozitare, transport şi distribuţie”[1180]. Ceea ce se poate face dacă sistemul ar cunoaşte o reformă fundamentală – adică, trecerea în masă de la colectivizare la fermele ţărăneşti individuale – este indicat de faptul că parcelele private existente produc aproximativ 25% din totalul recoltelor ruseşti, dar reprezintă doar 4% din terenul arabil al ţării[1181].

Totuşi, indiferent de discursurile de la nivel înalt despre „reformă”, există semne că Uniunea Sovietică nu ia în calcul alternativa de a imita schimbările agricole la scară mare iniţiate de Deng în direcţia „liberalizării” Chinei (vezi *supra*), deşi este clar că producţia Rusiei rămâne mult în urma producţiei vecinului ei mai întreprinzător[1182].

Chiar dacă, probabil, Kremlinul nu va explica deschis de ce preferă sistemul actual al agriculturii colectivizate în ciuda ineficienţei lui manifeste, se evidenţiază două motive pentru această lipsă de flexibilitate. Primul este că o extindere

masivă a parcelelor private, crearea mai multor pieţe private şi creşterea preţurilor produselor agricole ar presupune creşteri semnificative ale cotei ţărănimii din venitul naţional – în dezavantajul populaţiei urbane nemulţumite şi, probabil, al investiţiilor industriale. Cu alte cuvinte, ar însemna triumful final al politicilor lui Buharin (care favorizau stimulentele pentru agricultură) şi dispariţia prejudecăţilor lui Stalin[1183]. În al doilea rând, ar însemna un declin al puterii birocraţilor şi administratorilor care controlează agricultura sovietică, iar astfel ar avea implicaţii pentru toate celelalte sfere ale procesului decizional. Este adevărat, bineînţeles, că „fermierii individuali care iau decizii în fiecare zi ca reacţie la semnalele pieţei, la vremea schimbătoare şi la condiţiile culturilor lor au o inteligenţă combinată care o depăşeşte cu mult pe cea existentă la nivelul birocraţiei centralizate, indiferent cât de bine este aceasta concepută şi cât de competent este personalul angajat”[1184], însă ce implicaţii poate avea acest lucru pentru viitorul „birocraţiei centralizate”? Dacă *este* adevărat că există o relaţie stânjenitoare, substanţială între „socialism şi deficitele naţionale de alimente”[1185], atunci probabil că ea nu a trecut neobservată de Biroul Politic. Dar, din perspectiva acestuia, poate să pară a fi mai bine – mai sigur, în mod cert – ca agricultura „socialistă” (colectivizată) să se menţină, chiar dacă ea presupune creşterea importurilor de alimente, fără a se recunoaşte eşecul sistemului comunist şi a se înlătura controlul existent asupra unui segment atât de mare din societate.

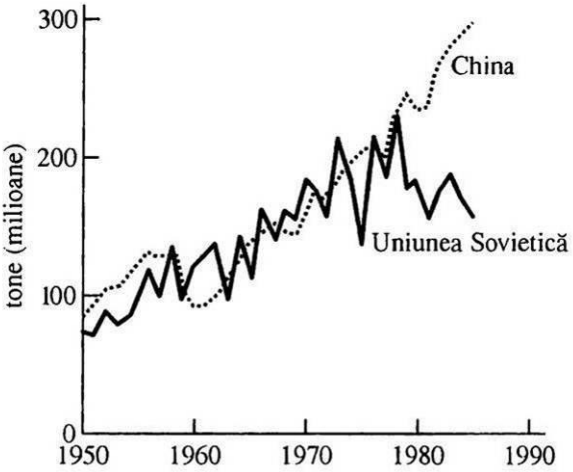

Surse: Brown *et al.*/US Department of Agriculture

Figura 3. Producția de cereale din Uniunea Sovietică şi China, 1950–1984

În aceeaşi logică, este dificil şi ca URSS să îşi modifice sectorul industrial. Pentru unii observatori, acest fapt nu pare să fie necesar, date fiind realizările remarcabile ale economiei sovietice după 1945 şi faptul că produce mai mult decât Statele Unite în domenii cum ar fi echipamentele industriale, oțel, ciment, îngrăşăminte chimice, petrol şi aşa mai departe[1186]. Totuşi, există multe semne că şi industria sovietică stagnează şi că perioada de creştere relativ simplă – generată de fixarea unor ținte ambițioase ale producției, apoi alocarea de forță de muncă şi sume de bani considerabile pentru atingerea acestor ținte – se apropie de final. Aceasta se datorează, parțial, reducerii numărului de angajați şi consumului energetic, despre care discutăm separat mai jos. Totuşi, la fel de importante sunt semnele repetate că sectorul prelucrător suferă din cauza planificării birocratice excesive, din cauza faptului că se concentrează prea mult asupra industriei grele, şi a incapacității de a răspunde la opțiunile

consumatorilor sau la nevoia de adaptare a produselor pentru satisfacerea noilor cereri sau piețe. Producția unor cantități mari de ciment nu este neapărat ceva pozitiv dacă investițiile excesive în domeniu utilizează resurse dintr-un sector care are mai multă nevoie de ele, dacă procesul real de producție a cimentului risipeşte energia, dacă produsul final trebuie să fie transportat pe distanțe mari de-a lungul țării, astfel punând presiuni asupra sistemului suprasolicitat al căilor ferate şi dacă cimentul în sine trebuie să fie distribuit către mii de proiecte de construcții pe care planificatorii sovietici le-au autorizat, dar nu au fost niciodată capabili să le ducă la bun sfârşit[1187]. Aceeaşi afirmație este valabilă în cazul enormei industrii sovietice producătoare de oțel, a cărei producție pare să fie irosită în mare parte – făcându-i pe unii specialişti să contemple „paradoxul belşugului industrial în mijlocul sărăciei consumatorilor”[1188]. Bineînțeles că există sectoare eficiente în industria sovietică (legate, de obicei, de apărare, care poate să controleze resurse semnificative şi *trebuie* să concureze cu Occidentul), dar sistemul în ansamblu are de pierdut din cauza concentrării asupra producției fără să țină seama de prețurile pieței şi cererea consumatorilor. Întrucât fabricile sovietice nu pot da faliment, ca în Occident, le lipseşte şi stimulentul final pentru a produce eficient. Indiferent câte cârpeli se fac pentru stimularea creşterii industriale într-un ritm mai rapid, este dificil să credem că ele vor schimba substanțial situația dacă sistemul existent al „economiei planificate” se menține.

Totuşi, dacă nivelurile actuale ale eficienței industriale sovietice abia dacă mai pot fi tolerate (sau, analizând tonul mai dur al guvernării, ele sunt tot mai intolerabile), probabil că sistemul va fi afectat şi mai mult de alte trei presiuni. Prima dintre acestea se referă la stocurile de energie. Este tot mai evident că marea creştere a producției industriale sovietice după anii ’40 a depins considerabil de rezervele

abundente de cărbune, petrol şi gaze naturale, aproape fără să se ţină seama de costuri. În consecinţă, „risipa de energie" şi „risipa de oţel" din URSS şi din principalele state-satelit este extraordinară, în comparaţie cu Europa de Vest, aşa cum se arată în tabelul 46.

Tabelul 46. *Kilograme de echivalent cărbune şi oţel utilizate pentru a genera 1.000 de dolari americani de PIB în 1979–1980*[1189]

	Cărbune	Oţel		Cărbune	Oţel
URSS	1 490	135	Marea Britanie	820	38
Germania de Est	1 356	88	Germania de Vest	565	52
Cehoslovacia	1 290	132	Franţa	502	42
Ungaria	1 058	88	Elveţia	371	26

În cazul Rusiei, poate că această utilizare greşită a rezervelor a părut să fie tolerabilă atunci când sursele de energie erau abundente şi (relativ) uşor accesibile; dar, din nefericire, situaţia s-a schimbat. Poate că previziunea celebră a CIA din 1977, potrivii căreia producţia sovietică de petrol va atinge punctul maxim în scurt timp a fost, *într-adevăr*, prematură; cu toate acestea, producţia rusească de petrol a scăzut puţin în 1984 şi 1985 pentru prima dată după al Doilea Război Mondial[1190]. Şi mai alarmant este faptul că stocurile de petrol – şi de gaze naturale – rămase (şi care sunt considerabile) se găsesc la adâncimi mai mari sau în regiuni grav afectate de îngheţul permanent, cum ar fi Siberia. În ultimul deceniu, potrivit raportului lui Gorbaciov din 1985, costul de extracţie al unei tone în plus de petrol sovietic crescuse cu 70%, iar această problemă se agrava[1191]. Prin urmare, Rusia şi-a extins angajamentul de a creşte producţia de energie nucleară într-un ritm cât mai rapid, astfel aceasta dublându-şi cota în producţia de electricitate (de la 10% la 20%) până în 1990. Este prea devreme pentru a şti cât de mult va afecta dezastrul de la Cernobîl aceste

planuri – cele patru reactoare de la Cernobîl produceau o şeptime din totalul electricității ruseşti generate cu ajutorul puterii nucleare, astfel încât închiderea lor a presupus exploatarea intensivă a altor stocuri de combustibili –, dar este evident că el va creşte costurile (din cauza măsurilor de siguranță suplimentare) şi va reduce ritmul dezvoltării planificate a industriei[1192]. În cele din urmă, există realitatea incomodă că sectorul energetic absoarbe, deja, foarte mult capital – aproximativ 30% din totalul investițiilor industriale – şi că această sumă se va mări considerabil. Pare dificil să dăm crezare raportului recent potrivit căruia „simpla continuare a tendințelor recente din investițiile în petrol, cărbune şi energie electrică, în combinație cu creşterea propusă a investițiilor în gaze naturale, va absorbi, practic, *întreaga* creştere disponibilă a resurselor de capital pentru industria sovietică în perioada 1981–1985”[1193], pur şi simplu pentru că implicațiile din alte sectoare sunt prea grave. Cu toate acestea, tiparul general este clar: doar pentru a menține creşterea economică într-un ritm modest, sectorul energetic va presupune o cotă mai mare din PNB[1194].

La fel de problematică, din perspectiva conducerii ruseşti, este provocarea din domeniile de înaltă tehnologie (robotica, supercalculatoarele, laserele, optica, telecomunicațiile şi aşa mai departe), unde URSS riscă să rămână tot mai mult în urma Occidentului. În sensul strict militar, mai restrâns, există amenințarea ca armele de luptă „inteligente” şi sistemele avansate de detecție să poată neutraliza avantajele *cantitative* ale Rusiei sub aspectul echipamentelor militare: astfel, supercalculatoarele ar putea să decripteze codurile ruseşti, să localizeze submarinele în adâncul oceanelor, să proceseze o situație de luptă care se desfăşoară cu repeziciune şi – nu în ultimul rând – să protejeze bazele nucleare americane (aşa cum se prevede în programul „Războiul Stelelor” al preşedintelui Reagan), în timp ce tehnologia sofisticată a radarelor, laserului şi controlării

direcției ar putea să ajute avioanele, artileria şi rachetele occidentale să localizeze şi să distrugă avioanele şi tancurile inamice fără să suporte consecințe – aşa cum face Israelul în mod regulat împotriva sistemelor de armament siriene (care au echipamente sovietice). Doar pentru a se ține pasul cu aceste tehnologii avansate este necesar să se aloce tot mai multe resurse ştiințifice şi inginereşti pentru sectorul apărării[1195].

În domeniul civil, problema este şi mai gravă. Date fiind limitările la care se ajunge în privința „intrărilor" clasice reprezentate de investițiile în forța de muncă şi cele de capital, înalta tehnologie este percepută, în mod corect, drept esențială pentru creşterea producției ruseşti. Oferind un singur exemplu, utilizarea la scară largă a calculatoarelor ar putea să reducă substanțial risipa în ceea ce priveşte descoperirea, producția şi distribuția energiei. Dar adoptarea acestei noi tehnologii presupune nu numai investiții considerabile (luate de unde?), ci şi lansează o provocare la adresa sistemului sovietic opac, birocratic şi centralizat. Calculatoarele, procesoarele de text, telecomunicațiile, fiind industrii bazate pe cunoaştere, pot fi folosite cel mai bine de o societate având o populație instruită în utilizarea tehnologiei şi încurajată să experimenteze liber şi să facă schimb de idei şi ipoteze noi în modul cel mai larg posibil. Această abordare funcționează bine în California şi Japonia, dar în URSS amenință să slăbească monopolul statului asupra informației. Chiar şi în prezent, oamenii de ştiință şi specialiştii importanți din Uniunea Sovietică nu au voie să utilizeze personal copiatoarele (angajații departamentelor de copiere sunt personal KGB), astfel că este dificil de întrevăzut cum anume se poate orienta țara spre utilizarea răspândită a procesoarelor de text, a calculatoarelor interactive, a poştei electronice etc., fără să aibă loc o slăbire substanțială a controalelor poliției şi cenzurii[1196]. Aşadar, la fel ca în agricultură, angajamentul regimului față de „modernizare" şi

disponibilitatea de a aloca resurse suplimentare de bani şi forță de muncă sunt viciate de o substructură economică şi o ideologie politică ce pun obstacole fundamentale în calea schimbării.

Aşadar, prin comparație, dependența crescândă a Uniunii Sovietice de tehnologiile şi echipamentele importate – bunuri comercializate legal sau furate din Occident – este o problemă mai puțin fundamentală, chiar dacă rămâne gravă. Gradul spionajului industrial şi ştiințific (pentru scopuri militare sau comerciale) nu poate fi cuantificat, în mod evident, dar pare să fie un alt semn al îngrijorării Rusiei că rămâne în urmă[1197]. Comerțul obişnuit – importurile de tehnologie occidentală (şi, de asemenea, de produse prelucrate din Europa de Est) în schimbul materiilor prime ruseşti – este o cale tradițională prin care țara urmăreşte „să elimine decalajul": s-a desfăşurat în perioada 1890–1914 şi, din nou, în anii '20. În acest sens, tot ceea ce s-a schimbat sunt caracteristicile mai moderne ale produsului: echipamentele de foraj, oțelul laminat, conductele, calculatoarele, utilajele, echipamentele pentru industria chimică sau a plasticului etc. Mult mai îngrijorătoare pentru planificatorii sovietici sunt dovezile, în număr tot mai mare, că instalarea tehnologiei importate durează mai mult şi aceasta este utilizată mai puțin eficient decât în Occident[1198]. A doua problemă se referă la sumele în valută disponibile pentru achiziționarea acestei tehnologii. Prin tradiție, această situație s-ar putea evita prin importurile de produse prelucrate din țările membre ale CAER (astfel neînregistrându-se pierderi de valută forte), dar nici produsele lor nu se ridică la nivelul celor din Occident, chiar dacă tot trebuie să fie acceptate pentru a se evita colapsul economiilor est-europene[1199]. Şi, în timp ce Rusia a plătit o parte semnificativă din importurile occidentale prin barter sau vânzarea directă a surplusului de petrol, se poate ca şansele ei de viitor (şi cele ale Europei de Est) să se reducă

din cauza instabilității prețului petrolului, a propriilor necesități energetice în creştere şi a schimbării generale a termenilor comerțului cu materii prime, pe măsură ce procesele de prelucrare devin mai sofisticate[1200]. În acelaşi timp, pe măsură ce veniturile ruseşti din comerțul cu petrol şi alte materii prime (cu excepția gazelor naturale, probabil) se reduc, plățile pentru o diversitate de importuri se mențin la un nivel foarte ridicat – toate diminuând, probabil, sumele disponibile pentru investiții.

A treia cauză majoră a îngrijorărilor cu privire la creşterea economică viitoare a URSS este de natură demografică. Situația în acest caz este atât de sumbră, încât un specialist şi-a început studiul recent, „Population and Labor Force" prin următoarea afirmație directă:

> Previziunile, pe termen scurt sau pe termen lung, pentru dezvoltarea resurselor de populație şi forță de muncă sovietice până la sfârşitul secolului sunt destul de sumbre. De la reducerea ratei natalității la creşterea incredibilă a ratei mortalității a depăşit toate proiecțiile raționale din trecut; de la scăderea bazinului de forță de muncă tânără la îmbătrânirea relativă a populației, aceste tendințe nu oferă multe speranțe guvernului sovietic.[1201]

Toate aceste elemente sunt grave – şi interacționează între ele –, însă cea mai şocantă tendință este deteriorarea constantă a speranței de viață şi creşterea ratei mortalității infantile începând cu anii '70 şi, probabil, mai înainte. Din cauza deteriorării lente a spitalelor şi a serviciilor medicale generale, a standardelor scăzute de igienă şi sănătate publică şi a nivelurilor extraordinare ale alcoolismului, rata mortalității în Uniunea Sovietică a crescut, mai ales în rândul bărbaților activi în câmpul muncii: „În prezent, bărbatul sovietic obişnuit se poate aştepta să trăiască numai aproximativ 60 de ani, cu şase ani mai puțin decât la mijlocul anilor '60"[1202]. La fel de şocantă este creşterea mortalității infantile – singura țară industrializată unde se înregistrează acest fenomen – până la nivelul la care această

rată este, comparativ, de trei ori mai mare decât cea din SUA, în ciuda numărului foarte mare de medici sovietici. Dacă populația rusă scade într-un ritm mai rapid decât anterior, şi rata natalității scade vertiginos. Se presupune că, din cauza urbanizării, a participării mai ridicate a femeilor în câmpul muncii, condițiilor locative precare şi a altor factori constrângători, rata generală a natalității se află într-o scădere constantă, mai ales în rândul populației *ruseşti* a țării. Consecința tuturor acestor tendințe este că populația masculină rusă a țării nu creşte aproape deloc.

Implicațiile acestor tendințe îi îngrijorează pe liderii politici de ceva vreme şi se află, în mod evident, în spatele îndemnurilor de creştere a numărului membrilor de familie, campaniei mai stricte împotriva alcoolismului şi eforturilor de a-i convinge pe muncitorii mai în vârstă să rămână în fabrici. În primul rând, este clar că țara are nevoie de alocări mai mari de resurse pentru servicii medicale şi securitate socială, mai ales pe măsură ce procentul populației mai vârstnice creşte: sub acest aspect, URSS nu se deosebeşte de alte țări industrializate (cu excepția creşterii ratei mortalității), dar astfel apare chestiunea priorităților bugetare. În al doilea rând, există implicațiile atât pentru industria sovietică, cât şi pentru serviciile armate, dată fiind scăderea drastică a ratei creşterii forței de muncă: potrivit previziunilor, între 1980 şi 1990, forța de muncă va creşte cu „doar 5.990.000 de persoane, în timp ce în deceniul anterior creşterea estimată a forței de muncă a fost de 24.217.000”[1203]. Lăsând problemele militare pentru o discuție ulterioară, această tendință ne aminteşte din nou că o mare parte din creşterea producției industriale ruseşti din anii ’50 până în anii ’70 s-a datorat creşterii forței de muncă, şi nu creşterii eficienței; în continuare, extinderea economică nu se mai poate baza pe o creştere rapidă a forței de muncă în producție. Bineînțeles, această dificultate ar putea fi depăşită, în mare măsură, dacă o parte din forța de muncă masculină, având o constituție

fizică robustă, ar pleca din agricultură; dar un număr excesiv de mare al tinerilor din regiunile slave a părăsit deja comunele şi s-a stabilit în oraşe, în timp ce surplusul tineretului din republicile nonslave se caracterizează prin educaţie slabă şi necunoaşterea adecvată a limbii ruse, şi are nevoie de formare pentru munca în industrie, ceea ce presupune investiţii masive. Astfel, ajungem la cea din urmă tendinţă care îi neliniştеşte pe planificatorii de la Moscova: întrucât ratele natalităţii din republicile central-asiatice, cum ar fi Uzbekistanul, sunt de trei ori mai mari decât cele ale populaţiilor slave şi baltice, urmează o transformare majoră pe termen lung a echilibrului dintre populaţii. În consecinţă, potrivit aşteptărilor, cota populaţiei ruse va scădea de la 52% în 1980 la doar 48% până în anul 2000[1204]. Pentru prima dată în istoria Uniunii Sovietice, ruşii nu vor mai fi majoritari.

Poate că anumiţi comentatori consideră că această enumerare de dificultăţi este prea sumbră. Producţia militară sovietică este deseori impresionantă şi impulsionată constant tocmai din cauza dinamicii cursei înarmărilor[1205]. Aşa cum evidenţiază un istoric (scriind în 1981, e adevărat)[1206], situaţia nu poate să fie considerată drept complet negativă, mai ales dacă privim realizările economice sovietice din ultima jumătate de secol; iar observatorii occidentali obişnuiesc să exagereze punctele tari şi punctele slabe ale Rusiei, pe rând, în perioade diferite de timp. Cu toate acestea, indiferent cât de mult s-a ameliorat situaţia din Rusia după Lenin, există câteva realităţi incomode: ea rămâne în urma Occidentului şi, într-adevăr, se pare că decalajul dintre nivelurile reale de trai se lărgeşte începând cu ultimii ani ai regimului Brejnev, este depăşită, potrivit tuturor indicatorilor producţiei pe cap de locuitor şi eficienţei industriale, de Japonia şi anumite ţări asiatice, iar încetinirea ratei ei de creştere, îmbătrânirea populaţiei şi dificultăţile legate de climă, rezervele de energie şi agricultura

pun la îndoială pretenţiile şi îndemnurile conducerii sovietice.

Aşadar, acesta este contextul în care convingerea lui Gorbaciov că „accelerarea dezvoltării socioeconomice a ţării este soluţia tuturor problemelor noastre" devine mai simplu de înţeles. Şi, totuşi, în afară de dificultăţile naturale (îngheţ pe tot timpul anului), există două obstacole *politice* în calea producerii unui „salt înainte" după modelul chinez. Primul este poziţia împietrită a oficialilor de partid, birocraţilor şi altor membri ai elitei, care se bucură de o serie amplă de privilegii (în funcţie de rang) care îi protejează de greutăţile vieţii de zi cu zi din Uniunea Sovietică şi care monopolizează puterea şi influenţa. Descentralizarea planificării şi sistemului de stabilire a preţurilor, eliberarea ţăranilor de sub controlul comunal, acordarea unei mai mari libertăţi de acţiune pentru administratorii fabricilor, stimularea iniţiativelor individuale, şi nu a loialităţii faţă de partid, închiderea fabricilor învechite, refuzul de a accepta produse de slabă calitate şi asigurarea unei mai mari libertăţi de circulaţie a informaţiei ar fi considerate de cei aflaţi la putere drept ameninţări grave la adresa poziţiei lor. Îndemnurile, planificarea mai flexibilă, creşterea investiţiilor în unele sectoare şi elanurile de sancţionare a alcoolismului sau a administraţiei corupte ca schimbări propuse trebuie să aibă loc „în cadrul socialismului ştiinţific" şi fără „transformări în sensul economiei de piaţă sau al iniţiativei private"[1207], aşa cum subliniază oficialii sovietici de partid. Un vizitator recent consideră că „Uniunea Sovietică are nevoie ca natura ineficienţelor ei să rămână sovietică"[1208]; în acest caz, probabil că toate îndemnurile lui Gorbaciov cu privire la necesitatea unei „transformări profunde" a sistemului nu vor avea un impact semnificativ asupra ratelor de creştere pe termen lung.

Al doilea obstacol politic constă în cota semnificativă din PNB alocată de URSS pentru apărare. Mulţi analişti sunt

preocupați de cea mai bună modalitate de calcul a totalurilor şi cum se compară aceasta cu bugetele apărării din Occident; anunțul făcut de CIA în 1975 potrivit căruia prețul în ruble pentru armamentul sovietic era de două ori mai mare decât se estimase anterior – şi că Rusia cheltuia, probabil, 11-13% din PNB pentru apărare, şi nu 6-8% – a dus la diferite interpretări greşite ale semnificației acestui fapt[1209]. Dar cifrele exacte (care se poate să nu fi fost disponibile nici pentru planificatorii sovietici) sunt mai puțin importante decât faptul că, deşi creşterea cheltuielilor pentru armament s-a diminuat după 1976, Kremlinul se pare că a alocat aproximativ de două ori mai mult din PIB decât SUA pentru acest domeniu, chiar în timpul conducerii lui Reagan, când au avut loc acumulări de armament; iar aceasta înseamnă că forțele armate sovietice au consumat rezerve mari de forță de muncă instruită, oameni de ştiință, utilaje şi investiții de capital care s-ar fi putut aloca pentru economia civilă. Potrivit anumitor previziuni economice, aceasta *nu* înseamnă că reducerea semnificativă a bugetului apărării va duce imediat la o accelerare considerabilă a ratelor creşterii în Rusia, pentru că, pur şi simplu, durează mult timp până când o fabrică de asamblat tancuri de tip T-72, de pildă, poate fi transformată să producă altceva[1210]. Pe de altă parte, în cazul în care cursa înarmării cu NATO ar creşte cota cheltuielilor ruseşti pentru apărare de la 14% la 17% sau mai mult din PNB până în anul 2000, armata ar consuma o cantitate tot mai mare de echipament, cum ar fi utilajele pentru construcția de maşini şi prelucrarea metalelor, restrângând capitalul investițional pentru restul industriilor. Totuşi, în timp ce economiştii consideră că „aceasta va fi o problemă teribilă pentru decidenții sovietici"[1211], toate semnele arată că, *într-adevăr*, cheltuielile pentru apărare vor creşte mai rapid decât PNB – şi vor afecta prosperitatea şi consumul.

Prin urmare, la fel ca fiecare dintre celelalte mari puteri,

URSS trebuie să facă o alegere cu privire la alocarea resurselor naționale pentru: 1) solicitările armatei – în acest caz, capacitatea lor inerentă de a formula nevoile de securitate ale Rusiei; 2) dorința tot mai mare a populației ruseşti de a beneficia de bunuri de consum, de un nivel de trai şi condiții de muncă mai bune, fără a mai menționa îmbunătățirea serviciilor sociale pentru a se controla ratele ridicate ale mortalității şi îmbolnăvirilor; 3) nevoia din agricultură şi industrie de investiții noi de capital pentru modernizarea economiei, creşterea producției, menținerea la zi cu progresele altora şi, pe termen lung, pentru a satisface cerințele sociale şi de apărare ale țării[1212]. Ca şi în alte părți, aceasta presupune alegeri dificile din partea decidenților vizați; totuşi, există sentimentul că, indiferent cât de mari şi presante sunt nevoile consumatorului rus şi cele impuse de „modernizarea" economiei, obsesia tradițională a Moscovei față de securitatea militară înseamnă că alegerea fundamentală s-a făcut deja. Dacă regimul Gorbaciov nu reuşeşte cu adevărat să transforme situația, atunci tunurile vor avea întotdeauna prioritate în fața untului şi, la nevoie, şi în fața creşterii economice. Această caracteristică face ca Rusia să fie fundamental diferită de Japonia şi Europa de Vest şi chiar de China şi Statele Unite.

Aşadar, din punct de vedere istoric, Kremlinul de astăzi urmează tradiția Romanovilor şi a lui Stalin însuşi în dorința de a deține forțe armate la fel de mari sau, preferabil, mai mari decât cele ale oricărei alte puteri. Fără îndoială că, în acest moment, forța militară a Uniunii Sovietice este extrem de impozantă. Ne-am înşela, probabil, dacă am încerca să oferim o cifră realistă a totalurilor anuale ale cheltuielilor sovietice pentru apărare: pe de o parte, cifrele *oficiale* ale Moscovei sunt absurd de scăzute, mascând sume mari pentru apărare în alte categorii („ştiință", programul spațial, securitatea internă, apărarea civilă şi construcții); pe de altă parte, estimările occidentale cu privire la totalul real sunt

complicate de rata artificială de schimb dolar-rublă, înțelegerea limitată a procedurilor bugetare sovietice, dificultățile întâmpinate de eforturile CIA de a stabili un „preț în dolari" pentru armele de fabricație rusească sau costurile forței de muncă şi de părtinirile instituționale/ideologice. Rezultă o serie de aproximări care pot fi preferate în funcție de imaginația fiecăruia[1213]. Totuşi, certă este modernizarea masivă apărută în toate sectoarele forțelor armate sovietice, nucleare şi convenționale, la sol, pe mare şi în aer. Indiferent dacă analizăm creşterea rapidă a sistemelor de rachete strategice cu baza la sol sau pe mare, miile de avioane şi zecile de mii de tancuri, evoluțiile extraordinare la nivelul flotei de suprafață şi flotei de submarine, activitățile specializate (unitățile de luptă aeropurtate şi amfibii, războiul chimic, serviciile de informații secrete şi activitățile de „dezinformare"), rezultatul final este impresionant. Se poate să fi costat la fel de mult, sau mai puțin, în termeni reali, ca echipamentele Pentagonului; dar, în mod cert, URSS deține o serie de capacități militare de care nu se mai bucură decât superputerea americană rivală. Acesta *nu* este un sat militar al lui Potemkin din secolul XX, gata să se prăbuşească la primul test autentic[1214].

Pe de altă parte, maşina sovietică de război are propriile puncte slabe şi probleme şi nu trebuie să fie prezentată ca o forță omnipotentă, capabilă să execute cu eficiență deplină toate operațiunile militare posibile pe care i le-ar solicita Kremlinul. Întrucât în acest capitol prezentăm şi dilemele cărora trebuie să le facă față strategiile *celorlalte* mari puteri ale lumii, se cuvine să atragem atenția asupra diversității de dificultăți cu care se confruntă conducerea militară-politică a Rusiei – dar fără a trage concluzia contrară că Uniunea Sovietică are, prin urmare, puține şanse să „supraviețuiască" mult timp[1215].

Unele dintre dificultățile cu care se confruntă decidenții militari ruşi pe termen mediu şi lung derivă direct din

problemele economice şi demografice ale statului sovietic pe care le-am prezentat mai sus. Prima constă în tehnologie. De pe vremea lui Petru cel Mare – repetând o observaţie exprimată în capitolele anterioare – Rusia s-a bucurat întotdeauna de cel mai mare avantaj militar faţă de Vest atunci când ritmul tehnologiei armelor a încetinit suficient încât să permită o standardizare a echipamentului şi, astfel, a unităţilor de luptă şi a tacticii – fie acestea coloana de infanterie din secolul al XVIII-lea sau divizia blindată din secolul XX. Însă, de fiecare dată când anumite progrese în domeniul tehnologiei armelor puneau accent pe calitate, şi nu pe cantitate, avantajul rusesc se reducea. Rusia a redus considerabil din decalajul tehnologic faţă de Occident, existent în perioada ţaristă, iar armata ei se bucură de un acces fără egal la resursele ştiinţifice şi de producţie ale unei economii centralizate, însă există, cu toate acestea, dovezi ale unor decalaje semnificative de timp[1216] într-un număr mare de procese tehnologice. Unul dintre cele mai clare semne în acest sens este îngrijorarea Uniunii Sovietice din cauză că armamentele ei au fost surclasate în mod repetat de echipamentele americane în luptele surogat desfăşurate în Orientul Mijlociu şi în alte zone în ultimele câteva decenii. Indiscutabil, competenţa piloţilor şi tanchiştilor din Coreea de Nord, Egipt, Siria şi Libia nu a fost niciodată extraordinară, dar chiar dacă ar fi fost astfel, există motive de îndoială că ar fi dominat armamentele americane superioare ca avionică, echipamente radar, sisteme miniaturizate de ghidare etc. Ca reacţie la această situaţie, probabil, experţii occidentali raportează un efort constant al sovieticilor de îmbunătăţire a calităţii[1217] şi de producere – câţiva ani mai târziu – a unor „imagini în oglindă" a sistemelor de armament americane. Dar această situaţie îi atrage pe strategii sovietici în acelaşi vârtej care ameninţă programele de apărare occidentale: echipamentele mai sofisticate implică o perioadă de execuţie mai mare, programe de întreţinere mai

îndelungată, utilaje mai grele (de obicei) şi mult mai costisitoare (întotdeauna), precum şi scăderea numărului de unităţi produse. Această tendinţă nu este convenabilă pentru o putere care depinde, prin tradiţie, de un număr mare de arme pentru a-şi duce la îndeplinire sarcinile strategice variate şi distincte.

Al doilea semn al neliniştii sovietice cu privire la învechirea tehnologiei este legat de aşa-numita Iniţiativă de Apărare Strategică (SDI) a administraţiei Reagan. În această etapă, pare să fie dificil să credem că SDI ar putea să facă SUA complet invulnerabile în cazul unui atac nuclear (de exemplu, nu poate să facă nimic împotriva rachetelor „de croazieră" care zboară la joasă înălţime), dar protecţia pe care poate să o ofere amplasamentelor rachetelor şi bazelor aeriene americane şi tensiunea suplimentară provocată bugetului sovietic pentru apărare, în sensul de a produce un număr mult mai mare de rachete şi focoase nucleare spre a copleşi sistemul SDI, nu pot să bucure Kremlinul. Şi mai îngrijorătoare, probabil, sunt implicaţiile pentru luptele *convenţionale* cu înaltă tehnologie. Potrivit unui comentator:

> Un sistem de apărare care poate să protejeze împotriva a 99% din arsenalul nuclear sovietic poate fi considerat drept insuficient, dat fiind potenţialul distructiv al armelor care ar putea să rămână funcţionale... [Dar, dacă] Statele Unite ar putea să realizeze o superioritate tehnologică asigurând distrugerea celor mai multe dintre avioanele, tancurile şi navele militare convenţionale ale Uniunii Sovietice, atunci avantajul numeric sovietic ar fi mai puţin ameninţător. Tehnologia considerată mai puţin adecvată pentru SDI poate fi perfect aplicabilă în luptele nonnucleare[1218].

Aceasta presupune investiţii ruseşti mult mai mari în tehnologii avansate cum ar fi laserele, optica, supercalculatoarele, sistemele de ghidare şi navigaţie: cu alte cuvinte, potrivit unui purtător de cuvânt rus, va exista „o nouă cursă a înarmărilor la un nivel tehnologic mult mai înalt"[1219]. Judecând după avertismentele din 1984 ale

mareşalului Ogarkov, şeful Statului-Major la vremea respectivă, cu privire la consecinţele sumbre ale incapacităţii Rusiei de a egala tehnologia occidentală, Armata Roşie pare să nu fie tocmai încrezătoare că ar putea să câştige acest tip de cursă.

Există, de asemenea, ameninţarea demografică posibilă la adresa avantajului tradiţional al Rusiei în ceea ce priveşte *cantitatea*, adică mărimea populaţiei. Aşa cum am notat mai sus, aceasta rezultă din două tendinţe: declinul general al ratei natalităţii în URSS şi creşterea ratei natalităţii în regiunile nonruseşti. Dacă acest fapt generează dificultăţi în distribuţia forţei de muncă între agricultură şi industrie, atunci el reprezintă şi mai mult o problemă pe termen lung pentru încorporările militare. În general, nu ar trebui să se înregistreze probleme în a obţine între 1,3 şi 1,5 milioane de recruţi anual din cele 2,1 milioane de bărbaţi disponibili; dar un procent tot mai mare provine din rândul tineretului asiatic din Turkistan, iar mulţi dintre aceşti tineri nu stăpânesc limba rusă, au competenţe foarte slabe de mecanică (fără a mai menţiona electronica) şi, în unele cazuri, sunt puternic influenţaţi de Islam. Toate studiile asupra alcătuirii etnice a forţelor armate sovietice relevă că ofiţerii şi subofiţerii sunt preponderent de origine slavă – ca în cazul forţelor care controlează rachetele, al forţelor aeriene, al marinei şi al forţelor tehnice[1220]. Nu este surprinzător că slavii domină şi diviziile de categoria I ale Armatei Roşii. Prin contrast, diviziile de categoria a II-a şi (mai ales) a III-a şi majoritatea unităţilor pentru servicii şi transport includ în principal nonslavi, ceea ce ridică o întrebare interesantă despre eficacitatea acestor divizii „de rezervă" într-un război convenţional împotriva NATO, dacă diviziile din categoria I ar avea nevoie de întăriri substanţiale. Etichetarea acestei părtiniri drept „rasistă" şi „naţionalistă" (rusească), aşa cum fac mulţi comentatori occidentali, este mai puţin semnificativă în termeni strict militari decât faptul

că Statul-Major consideră că un procent important din efectivul sovietic existent este nedemn de încredere şi ineficient – afirmaţie adevărată, probabil, date fiind rapoartele privind fundamentalismul islamic din sudul Rusiei şi confuzia acestor trupe în faţa ordinului de a invada Afganistanul, de pildă.

Cu alte cuvinte, asemenea imperiului austro-ungar în urmă cu 80 de ani sau imperiului *ţarist* în urmă cu 80 de ani – conducerea rusă se confruntă cu o „problemă a naţionalităţilor”[1221] asupra căreia ideologia marxistă nu are efect. Bineînţeles, aparatul de control este mai impresionant acum decât cel existent înainte de 1914 şi ar trebui să luăm cu rezerve, probabil, afirmaţiile potrivit cărora Ucraina este un „focar” de nemulţumiri, de exemplu[1222]. Cu toate acestea, amintirile despre faptul că ucrainenii au salutat sosirea invadatorilor germani în 1941, relatările despre nemulţumirile din provinciile baltice, protestele georgiene violente (şi încununate de succes) împotriva încercării din 1978 de a impune limba rusă drept prima limbă în acea republică, cu statut egal cu cea georgiană; mai ales, poate, strămutarea dincolo de graniţa sino-sovietică a milioane de cazaci şi uiguri şi existenţa a 48 de milioane de musulmani la nordul graniţelor instabile cu Turcia, Iran şi Afganistan: aparent, aceste fapte îi apasă pe liderii ruşi şi le intensifică nesiguranţa. De fapt, ei sunt tot mai preocupaţi de locurile în care să plaseze numărul în scădere al tinerilor slavi mai „de încredere” Să fie orientaţi spre forţele armate, diviziile de categoria I şi alte servicii de prestigiu, chiar dacă ar rămâne un număr tot mai redus în industrie şi agricultură, ambele sectoare necesitând imperios infuzii de recruţi instruiţi şi loiali? Sau ar trebui ca populaţia neslavă să alcătuiască un procent tot mai mare din Armata Roşie, în ciuda riscurilor pentru eficienţa militară, cu scopul ca ruşii şi alţi slavi să lucreze în sectoarele civile[1223]? Întrucât tradiţia slavă acordă prioritate siguranţei, probabil că prima tendinţă va prevala;

dar, departe de a rezolva dilema, această situație nu reflectă decât o alegere între două rele.

Dacă elementele economice ținând de ceea ce strategii sovietici numesc „corelația forțelor”[1224] generează îngrijorări la nivelul Biroului Politic, nici aspectele strict *militare* ale balanței de putere globale aflată într-o transformare rapidă nu vor fi mai încurajatoare. Indiferent cât de impunătoare şi îngrijorătoare pare să fie maşinăria militară sovietică pentru observatorii din exterior, merită să comparăm aceste forțe cu seria de misiuni strategice pe care armata sovietică le poate duce la îndeplinire.

În acest sens, este util să facem distincție între analiza luptei convenționale şi analiza luptei care include şi arme nucleare. Din motive evidente, elementul din cadrul balanțelor militare care atrage cea mai mare atenție şi cele mai multe îngrijorări este seria de arme nucleare strategice deținute de marile puteri, şi mai ales de Statele Unite şi URSS, ambele având capacitatea de a distruge globul. Merită să redăm „numărătoarea” din 1986 a focoaselor lor nucleare strategice efectuată de International Institute of Strategic Studies (vezi tabelul 47).

Tabelul 47. *Estimarea numărului de focoase nucleare strategice*[1225]

	SUA	URSS
Focoase pe ICBM	2 118	6 420
Focoase pe SLBM	5 536	2 787 +
Focoase pe avioane	2 520	680
Totaluri	10 174	9 987 +

Reacțiile la aceste cifre depind de interesele cititorului. Cei preocupați numai de cifre sau de posibila redare greşită a lor vor verifica atent subtotalurile şi le amintim că fiecare superputere deține, de asemenea, stocuri considerabile de arme nucleare *tactice*[1226]. Pentru un număr semnificativ de

comentatori neoficiali şi pentru public, în general, numărul şi capacitatea de distrugere a armamentului nuclear cuprins de aceste două arsenale indică incapacitatea politică sau nebunia care ameninţă viaţa obişnuită a acestei planete şi ar trebui ca ele să fie eliminate sau reduse substanţial cât mai curând posibil[1227]. În acelaşi timp, există celălalt grup de comentatori – din *think tank*-uri şi universităţi, precum şi din ministerele Apărării – care acceptă că este posibil ca armele nucleare să fie, într-adevăr, *utilizate* ca parte dintr-o strategie naţională şi care, prin urmare, îşi dedică energiile intelectuale unui studiu intensiv al acestor sisteme de armament: strategiilor escaladării şi jocurilor de război, ale elementelor pro şi contra controlului armamentului şi acordurilor de verificare, ale „încărcăturilor", „amprentelor" şi „megatonajelor echivalente", ale politicilor privind ţintele şi scenariilor referitoare la o „contralovitură"[1228].

Modalitatea de abordare a „problemei nucleare"[1229] într-un studiu asupra a cinci secole, cum este cel de faţă, prezintă în mod evident dificultăţi majore. Oare existenţa armelor nucleare – sau, mai curând, posibilitatea desfăşurării lor în masă – nu face ca orice consideraţii din perspective tradiţionale asupra războiului, strategiei, economiei să fie redundante? în cazul unui schimb de lovituri total implicând armele nucleare strategice, oare estimările privind impactul lor asupra „balanţelor schimbătoare ale puterii" din afacerile mondiale nu ar fi irelevante pentru toţi locuitorii emisferei nordice (şi, probabil, şi pentru toţi cei din emisfera sudică)? Oare tiparul tradiţional – al rivalităţilor dintre mari puteri care se transformă în lupte deschise din când în când – nu a luat sfârşit în 1945?

În mod evident, nu putem da un răspuns cert la aceste întrebări. Totuşi, există semne că marile puteri din prezent ar putea reveni la asumpţii mai tradiţionale privind recursul la forţă, în ciuda – şi sub multe aspecte, *din cauza* – existenţei armelor nucleare. Mai întâi, în prezent – şi, probabil, de mai

mulți ani – există un echilibru esențial al armamentului nuclear între cele două superputeri. În ciuda tuturor dezbaterilor despre „ocaziile apărute" şi posibilitățile unei părți sau ale celeilalte de a deține „capabilitatea de a lansa o primă lovitură", este clar că nici Washingtonul, şi nici Moscova nu dețin vreo garanție că şi-ar putea bloca rivala fără să înregistreze, de asemenea, distrugeri majore; iar apariția tehnologiei „Războiului Stelelor" nu va modifica semnificativ această realitate. Mai ales, numărul mare de fiecare parte al rachetelor balistice cu lansare de pe *submarine*, aflate în adâncuri şi dificil de detectat[1230], face de neconceput pentru cele două părți să presupună că ar putea să elimine întreaga capacitate nucleară a inamicului dintr-un singur atac. Acest fapt, cel puțin la fel de mult cât teama de o „iarnă nucleară", îi va opri pe decidenți, doar dacă nu sunt copleşiți de o escaladare indusă într-un mod accidental. Prin urmare, fiecare parte este blocată într-o remiză nucleară din care nu se poate retrage – tehnologia nucleară neputând fi dezinventată şi fiind imposibil ca vreuna dintre superputeri (sau amândouă) să renunțe la posesia armelor – şi din care nu poate să obțină un avantaj real, întrucât noul sistem al uneia este contracarat sau imitat de cealaltă şi întrucât este prea riscant, de fapt, să folosească armele nucleare.

Cu alte cuvinte, arsenalele nucleare mari ale fiecărei superputeri vor exista în continuare, dar (cu excepția unei „declanşări" accidentale) ele sunt inutilizabile, probabil, întrucât contrazic asumpția străveche potrivit căreia în război, ca în orice situație, trebuie să existe un echilibru între mijloace şi scopuri. Prin contrast, într-un război nuclear apare riscul unor distrugeri atât de mari încât nu ar servi nici unui scop politic, ideologic sau economic. Chiar dacă multe minți strălucite se dedică dezvoltării unei „strategii de purtare a războiului nuclear", este dificil de contestat observația lui Jervis potrivit căreia „o strategie rațională pentru desfăşurarea armelor nucleare este o contradicție în

termeni”[1231]. Odată cu lansarea primei rachete, dispare poziția de „ținere reciprocă în şah” în care este blocată fiecare parte de când Statele Unite şi-au pierdut monopolul nuclear. Atunci, rezultatele ar putea fi atât de catastrofale încât nicio conducere politică rațională, probabil, nu va face primul pas dincolo de acest prag. Dacă nu se declanşează accidental un război nuclear – fapt posibil întotdeauna, din cauza erorii umane sau a defecțiunilor tehnice[1232] – probabil că fiecare parte va fi descurajată să recurgă la armele nucleare. Dacă are loc o ciocnire, totuşi, conducerile politice şi cele militare vor încerca să o „îngrădească” la nivelul luptelor convenționale.

Această situație nu se referă la ceea ce poate fi o problemă mult mai gravă pentru cele două superputeri rivale, cel puțin în următorii 20 de ani: proliferarea nucleară în țările din părțile mai instabile ale lumii – Orientul Apropiat, subcontinentul indian, Africa de Sud, posibil America Latină[1233]. Întrucât statele vizate nu fac parte din sistemul marilor puteri, nu analizăm posibilitatea teribilă ca ele să recurgă la armele nucleare într-o ciocnire regională: în ansamblu, pare corect să concluzionăm că Statele Unite şi URSS au un interes comun să oprească proliferarea nucleară, întrucât complică şi mai mult politica globală. În cel mai fericit caz, tendința spre proliferare ar putea face ca superputerile să aprecieze ceea ce au în comun.

Din punctul de vedere al Moscovei, arsenalele nucleare chinez, britanic şi francez, ale căror dimensiuni cresc rapid, se încadrează într-o categorie diferită. Până în urmă cu câțiva ani, se presupunea că aceste trei națiuni erau simpli factori marginali în balanța nucleară şi că strategia lor nucleară nu era deloc „credibilă” pentru că ele nu erau capabile să producă decât pagube limitate Uniunii Sovietice în schimbul propriei distrugerii atomice. Dar există indicii că această asumpție trebuie să se modifice în curând. Tendința cea mai îngrijorătoare – din nou, din perspectiva Moscovei – este

capacitatea nucleară tot mai mare a Republicii Populare Chineze, care a reprezentat o preocupare pentru liderii sovietici în ultimii 25 de ani[1234]. Dacă RPC poate să dezvolte nu numai un sistem cu baza la sol pentru lansarea ICBM-urilor, ci şi – aşa cum intenționează, se pare – un sistem de rachete balistice cu lansare de pe submarine, şi dacă disputele sino-sovietice nu se rezolvă spre satisfacerea ambelor părți, atunci URSS se confruntă cu posibilitatea unei ciocniri armate viitoare la graniță, care ar putea să escaladeze într-un schimb de lovituri nucleare cu vecinul chinez. Având în vedere situația actuală, distrugerile asupra Chinei ar fi imense; dar Moscova nu poate să excludă posibilitatea ca un anumit număr (şi, în anii '90, un număr mai mare) de rachete nucleare chineze să lovească Uniunea Sovietică.

Mai îngrijorătoare din punct de vedere tehnic, deşi, probabil, nu şi din punct de vedere politic, este acumularea de focoase nucleare şi sisteme de lansare de către Marea Britanie şi Franța. Până recent, efectul de „descurajare" al sistemelor de armament ale acestor două puteri era pus sub semnul întrebării. În cazul neplauzibil al implicării lor într-un schimb nuclear cu URSS, Statele Unite rămânând neutre (ceea ce justifică, până la urmă, existența sistemelor britanice şi franceze), era dificil să ne imaginăm că ele vor risca sinuciderea națională în condițiile în care pagubele pe care le-ar putea produce Rusiei cu sistemele lor de lansare modeste erau doar parțiale. Totuşi, în următorii câțiva ani, forța distrugerilor pe care fiecare dintre aceste puteri medii le va putea cauza Uniunii Sovietice va creşte de multe ori datorită extinderii semnificative a sistemelor lor de lansare a rachetelor balistice de pe submarine. De exemplu, achiziționarea de către Marea Britanie a submarinelor purtătoare de sisteme de rachete de tip Trident II – ridiculizate de *The Economist* ca fiind un „Rolls Royce al rachetelor nucleare"[1235] din cauza costului ridicat şi a forței

excesive de atac – îi va oferi acestei țări o forță de descurajare aproape invulnerabilă, care ar putea să distrugă peste 350 de ținte sovietice, în loc de cele şaisprezece din prezent. La fel, noul submarin al Franței, *L'Inflexible*, purtând rachete de tip M-4, cu focos multiplu şi având o rază lungă de acțiune, este capabil să atace 96 de ținte sovietice – „mai mult decât toate cele cinci submarine nucleare franceze împreună"[1236] – şi, după dotarea celorlalte submarine cu rachete M-4, numărul focoaselor strategice franceze va creşte *de cinci ori*, țara devenind capabilă, teoretic, să lovească sute de ținte ruseşti de la mii de mile depărtare.

Bineînțeles, este imposibil să prevedem ce înseamnă toate acestea în termeni reali. În Marea Britanie, multe personalități consideră că ideea ca țara lor să facă recurs la armele nucleare împotriva Rusiei *în mod independent* este, pur şi simplu, „incredibilă"[1237]; şi, probabil că aceşti critici nu vor fi convinşi de contraargumentul că sinuciderea țării lor va fi însoțită, cel puțin, de pagube mult mai mari produse Uniunii Sovietice decât era posibil până atunci. Şi în Franța, opinia publică – şi unii analişti – nu consideră că politica de descurajare declarată este credibilă[1238]. În acelaşi timp, suntem îndreptățiți să presupunem că strategii militari ruşi, care privesc cu seriozitate posibilitățile unor confruntări nucleare, sunt probabil îngrijorați de aceste evoluții. Nu numai că se vor confrunta cu *patru* țări – nu doar cu Statele Unite – având potențialul de a provoca pagube grave (probabil extraordinar de grave) teritoriului sovietic, ci URSS trebuie să analizeze cum se vor prezenta balanțele militare mondiale *ulterioare* dacă Rusia s-ar implica într-un schimb de lovituri nucleare cu una dintre aceste puteri (de pildă, China), în timp ce celelalte ar fi observatori neutri ai distrugerilor reciproce. De aici decurge insistența repetată a sovieticilor că, în orice Tratat general privind Reducerea Armamentelor Strategice cu Statele Unite, sistemele anglo-franceze trebuie să fie luate în calcul *şi* că URSS trebuie să

aibă un anumit efectiv de forțe nucleare pentru a se ocupa de China. Pare a fi rezonabil să sugerăm că toate acestea fac ca armele nucleare să fie un instrument şi mai îndoielnic al politicii militare *raționale* din punctul de vedere al Kremlinului.

Totuşi, dacă armele convenționale rămân principala componentă a puterii militare sovietice – şi instrumentul principal pentru asigurarea obiectivelor politice ale statului sovietic – este dificil să credem că strategii ruşi se pot simți mai în siguranță în starea actuală a balanței militare internaționale. Această afirmație pare să fie curajoasă, având în vedere publicitatea făcută totalurilor mult mai mari ale avioanelor, tancurilor, diviziilor de artilerie şi infanterie sovietice în cadrul evaluărilor asupra „balanței militare" SUA-URSS – fără a menționa afirmația frecventă potrivit căreia forțele NATO, incapabile să îşi mențină poziția într-un război convențional la scară mare în Europa, ar fi nevoite să recurgă la forța nucleară după câteva zile. Totuşi, tot mai multe studii academice recente asupra „balanței" sugerează că tocmai aceasta este situația acum – un context în care „aparent, încă nu există suficiente forțe ale nici uneia dintre părți care să garanteze victoria"[1239]. Pentru a ajunge la această concluzie sunt necesare analize comparative foarte detaliate (de exemplu, asupra alcătuirii diviziilor de tancuri americane, spre deosebire de componența celor ruseşti) şi luarea în calcul a anumitor factori mai generali şi abstracți (de exemplu, rolul Chinei, eficiența Pactului de la Varşovia), iar aici putem oferi doar un rezumat al acestor argumente. Totuşi, dacă aceste dovezi sunt corecte fie doar şi la un nivel aproximativ, ele nu pot să fie încurajatoare pentru planificatorii sovietici.

Prima observație şi cea mai evidentă este că orice analiză a balanței *convenționale* de forțe trebuie să măsoare aliațele rivale în ansamblu, mai ales în contextul lor european, în

urma acestei analize devine evident că părțile nonamericane din NATO sunt mult mai semnificative decât părțile neruseşti din Pactul de la Varşovia. Într-adevăr, aşa cum se afirmă în *British Defence White Paper* din 1985, „țările europene alcătuiau cea mai mare parte din forțele [NATO] staționate în Europa: 90% din oameni, 85% din tancuri, 95% din artilerie şi 80% din avioanele de luptă; şi peste 70% din principalele nave de război din Atlantic şi apele europene... Forța mobilizată totală a unităților europene era de aproape şapte milioane de oameni față de 3,5 milioane ale Statelor Unite”[1240]. Bineînțeles, este adevărat şi că Statele Unite au desfăşurați 250.000 de soldați în Germania, că diviziile armatei terestre şi escadrilele aeriene pe care plănuiesc să le trimită peste Atlantic în cazul unui război european ar reprezenta un sprijin critic şi că NATO, ca întreg, depinde de factorul american de descurajare nucleară şi de puterea maritimă americană. Ideea principală este că Alianța Nord-Atlantică este mult mai echilibrată între aşa-zişii piloni pereche ai „axei” decât Pactul de la Varşovia, mai greu la vârf şi înclinând spre Moscova. De asemenea, merită să notăm că aliații din NATO ai Americii cheltuiesc de şase ori mai mult pentru apărare decât aliații Rusiei din Pactul de la Varşovia; într-adevăr, Marea Britanie, Franța şi Germania de Vest cheltuiesc, *fiecare*, mai mult decât aliații URSS din Pactul de la Varşovia la un loc[1241].

Atunci, dacă forța celor două alianțe se măsoară în ansamblu, fără omisiunile curioase şi clauzele care au caracterizat o parte din evaluările occidentale mai alarmiste[1242], se conturează o imagine a parității strategice sub cele mai multe aspecte; şi, chiar acolo unde Pactul de la Varşovia deține cifre superioare, acestea nu sunt convingătoare. De exemplu, fiecare alianță pare să dețină aproximativ acelaşi număr total de „forțe terestre în Europa”; de asemenea, ele au totaluri similare ale „forțelor terestre” şi „rezervelor de forțe terestre”[1243]. În cel mai *aproximativ* sens,

efectivul de 13,9 milioane de soldați ai Pactului de la Varşovia (6,4 milioane în cadrul „forțelor principale” şi 7,5 milioane de rezerve) nu este considerabil mai mare decât efectivul de 11,9 milioane de soldați al NATO (5 milioane de „forțe principale” şi 6,8 milioane de rezerve), mai ales întrucât un procent semnificativ din totalul Pactului de la Varşovia constă din unități de categoria a III-a şi forțe de rezervă ale Armatei Roşii. Chiar şi pe Frontul Central, care are o importanță critică, şi unde forțele NATO sunt depăşite numeric de diviziile blindate şi motorizate ruseşti, avantajul Pactului de la Varşovia nu este încurajator – mai ales când ne amintim cât de dificilă ar fi purtarea unui „război de manevre” rapid, ofensiv, pe terenul aglomerat al Germaniei de Vest, şi că foarte multe dintre cele 52.000 de „tancuri de luptă principale” ale Rusiei sunt de un tip învechit: T-54 – care ar bloca drumurile, pur şi simplu. Cu condiția ca NATO să aibă suficiente rezerve de muniții, combustibili, armament de rezervă etc., alianța pare să se situeze pe o poziție mai bună de pe care să oprească o ofensivă convențională sovietică decât cea pe care o avea în anii ’50[1244].

În plus, există elementul imposibil de calculat al integrității şi coeziunii alianțelor militare în cauză. Este incontestabil că NATO are multe puncte slabe: de la disputele transatlantice frecvente despre „împărțirea poverii” la chestiunea complicată a consultărilor interguvernamentale în cazul presiunii de a lansa rachete nucleare. Sentimentele neutraliste şi anti-NATO care se pot identifica în partidele de centru-stânga din Germania de Vest şi Marea Britanie până în Spania şi Grecia reprezintă, de asemenea, sursa unor preocupări periodice[1245]. Şi, dacă în viitor va avea loc o „finlandizare” a oricărui stat aflat la granița de vest a Pactului de la Varşovia (mai ales, bineînțeles, a Germaniei de Vest), atunci aceasta ar reprezenta un câştig strategic considerabil pentru URSS şi ar aduce şi beneficii economice. Totuşi, chiar dacă un astfel de scenariu este posibil *din punct*

de vedere teoretic, nu se poate compara cu îngrijorările pe care le are în mod necesar Moscova cu privire la soliditatea „imperiului" ei din Europa de Est. Popularitatea răspândită a mişcării Solidaritatea în Polonia, dorinţele vădite ale est-germanilor de a-şi îmbunătăţi relaţiile cu Bonnul, „capitalismul insinuat" al maghiarilor, dificultăţile economice care afectează nu numai Polonia şi România, ci şi întreaga Europa de Est pun probleme extraordinar de dificile pentru conducerea sovietică. Ele nu sunt chestiuni rezolvabile imediat prin recursul la Armata Roşie şi nici nu pare că doze noi de „socialism ştiinţific" le-ar oferi est-europenilor un răspuns satisfăcător. În ciuda retoricii recente a Kremlinului despre modernizare şi reanalizarea politicilor economice şi sociale marxiste, este puţin probabil ca Rusia să renunţe la controlul asupra Europei de Est. Totuşi, aceste semne diferite ale nemulţumirii politice şi greutăţilor economice trebuie să pună şi mai mult la îndoială eficienţa armatelor *nonruseşti* din Pactul de la Varşovia[1246]. De exemplu, nu se poate considera că forţele armate poloneze cresc forţa pactului; în cel mai bun caz, este valabilă afirmaţia contrară, întrucât atât ele, cât şi extrem de importantele drumuri şi căi ferate poloneze ar trebui supravegheate de Armata Roşie în timp de război[1247]. De asemenea, este dificil să ne imaginăm armatele cehă şi ungară grăbindu-se să atace poziţiile NATO la ordinul Moscovei. Este posibil ca şi atitudinea forţelor est-germane, probabil, cel mai eficient şi modernizat aliat al Rusiei, să fie afectată de ordinul de a lansa un atac spre Vest. Este adevărat că marea majoritate (patru cincimi) din forţele Pactului de la Varşovia provin din URSS, şi că diviziile sovietice ar fi adevăratul vârf de lance într-un război convenţional cu Occidentul; dar comandanţii Armatei Roşii s-ar confrunta cu o sarcină dificilă să ducă un astfel de război şi să supravegheze aproximativ un milion de soldaţi est-europeni, cei mai mulţi dintre ei nefiind foarte eficienţi, iar unii fiind chiar nedemni de încredere[1248]. Posibilitatea

(indiferent cât de neînsemnată) ca NATO să urmărească să răspundă la un atac din partea Pactului de la Varşovia lansând o contraofensivă în Cehoslovacia[1249], de pildă, nu poate decât să intensifice tulburările în aceeaşi măsură politice şi militare.

Mai mult, de la începutul anilor '60, planificatorii ruşi se confruntă cu o problemă şi mai teribilă: posibilitatea de a fi implicați într-un conflict la scară mare cu NATO *şi* cu China. Dacă acestea ar avea loc în acelaşi timp, atunci posibilitatea transferului de resurse de pe un front pe altul ar fi limitată, dacă nu chiar imposibilă; dar, chiar dacă războiul s-ar duce pe un singur front, Kremlinul s-ar putea să aibă reţineri în a transfera diviziile dintr-o regiune care, deşi este neutră din punct de vedere tehnic, ar avea în față forțe armate ale potențialului inamic desfăşurate de-a lungul graniței. Ca atare, URSS este forțată să mențină aproximativ 50 de divizii şi 13.000 de tancuri pregătite în cazul unei ciocniri sino-sovietice; şi, chiar dacă forțele ruseşti sunt mai moderne şi mai mobile decât cele chineze, este dificil de prevăzut cum anume ar putea ele să asigure o victorie totală – fără a menționa ocuparea de lungă durată – împotriva unei armate de patru ori mai mari[1250]. Aceste calcule presupun că războiul va fi convențional (dar se poate ca această asumpție să fie complet eronată, date fiind anumite semnale trimise de ruşi despre modul prin care ar zdrobi China); dar, dacă are loc, *într-adevăr*, un schimb de lovituri ruso-chinez, atunci strategii sovietici trebuie să se întrebe dacă țara lor nu ar rămâne pe o poziție de inferioritate față de Occidentul încă neutru, dar foarte critic. La fel, o Uniune Sovietică grav afectată de lupte la scară mare fie nucleare, fie convenționale împotriva NATO trebuie să se preocupe de cum va face față presiunilor chineze dacă ar suferi pagube însemnate[1251].

Deşi China este (în afară de NATO) cea mai mare preocupare pentru strategii sovietici din cauza mărimii ei, nu sunt dificil de imaginat îngrijorările sovietice cu privire la

întregul „flanc” asiatic. În cel mai general sens geopolitic, se pare că tendința de lungă durată a politicii moscovite/ruseşti (extinderea teritorială constantă în Asia), s-a oprit.

Reafirmarea Chinei, independența Indiei (şi forța ei în creştere), refacerea economică a Japoniei – fără a menționa afirmarea multor state asiatice mai mici – au îndepărtat, în mod cert, teama din secolul al XIX-lea de o Rusie care dobândeşte, gradual, control asupra întregului continent. (Tocmai o asemenea idee ar face, astăzi, ca statul major sovietic să pălească de frică!) Bineînțeles, aceasta nu ar împiedica Moscova de la câştiguri marginale, ca în cazul Afganistanului; dar durata acestui conflict şi ostilitățile pe care le-a declanşat în alte părți din regiune confirmă, pur şi simplu, că orice extindere teritorială în plus ar genera costuri militare şi politice incalculabile. Prin contrast cu anunțurile ruseşti încrezătoare privind „misiunea asiatică” din urmă cu un secol, actualii conducători de la Kremlin trebuie să se preocupe de fundamentalismul musulman care trece granițele din sud ale URSS venind din Orientul Mijlociu, de amenințarea chineză şi de complicațiile din Afganistan, Coreea şi Vietnam. Indiferent de numărul diviziilor poziționate în Asia, probabil că acesta nu poate fi niciodată suficient pentru a asigura „securitatea” la o periferie atât de vastă, mai ales întrucât calea ferată transsiberiană încă este vulnerabilă la un atac inamic cu rachete, ceea ce ar avea implicații grave pentru forțele sovietice din Extremul Orient[1252].

Dată fiind preocuparea tradițională a regimului rusesc pentru siguranța teritoriului național, nu este surprinzător că forțele sovietice aflate atât pe mare, cât şi în străinătate sunt, din punct de vedere relativ, mult mai puțin semnificative. Prin această afirmație nu negăm extinderea impresionantă a marinei sovietice din ultimul sfert de secol şi nici diversitatea de submarine, nave de suprafață şi chiar portavioane experimentale noi şi mai puternice achiziționate.

Şi nici nu negăm extinderea considerabilă a marinei comerciale şi flotelor de pescuit sovietice, şi nici rolul lor strategic important[1253]. Dar, deocamdată, nimic din arsenalul maritim al Uniunii Sovietice nu are puterea de distrugere a celor 15 grupuri având drept nucleu portavioanele, ale marinei americane. Mai mult, când comparaţia se face între flotele celor două *alianţe*, şi nu ale celor două superputeri, contribuţiile semnificative ale marinelor NATO nonamericane marchează o diferenţă considerabilă.

Tabelul 48. *Forţele navale ale NATO şi ale Pactului de la Varşovia*[1254]

	Pactul de la Varşovia				NATO	
	Nonsovietice	URSS	Total	Total	SUA	Nonamericane
Submarine nucleare		105	105	97	85	12
Submarine diesel	—					
	6	168	174	137	5	132
Nave de suprafaţă mari	3	184	187	376	149	227
Avioanele forţelor maritime	52	755	807	2 533	2 250	283

„Chiar dacă se exclude China, aliaţii occidentali deţin de două ori mai multe forţe combatante de suprafaţă importante şi de trei ori mai multă putere aeriană decât Pactul de la Varşovia, şi, practic, la fel de multe submarine", aşa cum se arată în tabelul 48. Dacă adăugăm şi faptul că navele de luptă de suprafaţă mari şi submarinele Pactului de la Varşovia au peste 20 de ani, capacitatea lor de a detecta submarinele inamice este mai limitată, şi că 75% din personalul marinei sovietice este format din recruţi (prin contrast cu profesioniştii experimentaţi din Occident), este dificil de imaginat o cale prin care URSS ar putea deţine forţele cu care să controleze mările în viitorul apropiat[1255].

În final, dacă, într-adevăr, scopul real al navelor de luptă de suprafaţă mai noi şi mai mari din marina sovietică este de a forma un „bastion oceanic" în Marea Barents, de pildă,

pentru a-şi proteja submarinele purtătoare de rachete nucleare împotriva unui atac din partea NATO – adică, dacă flota rusească este concepută în principal pentru a proteja *factorul strategic de descurajare* al țării pe măsură ce se deplasează în larg[1256] – atunci acestea nu îi oferă suficiente forțe în plus (în afară de submarinele mai vechi) cu care să întrerupă liniile maritime de comunicații ale NATO. Aşadar, prin extensie, ar exista puține şanse ca URSS să fie capabilă să acorde ajutor bazelor ei de peste mări şi desfăşurărilor disparate de trupe, în cazul unui conflict major cu Occidentul. Ca atare, în ciuda publicității făcute pătrunderii Rusiei în Lumea a Treia, ea deține foarte puține forțe staționate peste mări (adică, în afara Europei de Est şi Afganistanului) şi principalele ei baze peste mări se află în Vietnam, Etiopia, Yemenul de Sud şi Cuba, toate necesitând sume mari de ajutor financiar direct, tot mai neagreat în Rusia. Este posibil că URSS, recunoscând vulnerabilitatea căii ferate transsiberiene în cazul unui război în care este implicată China, încearcă în mod sistematic să creeze o linie maritimă de comunicații, prin Oceanul Indian, spre teritoriile ei din Extremul Orient. Totuşi, aşa cum se prezintă situația acum, această rută pare să fie încă fragilă. Nu numai că sferele de influență ale Uniunii Sovietice nu sunt comparabile cu seria mult mai vastă a bazelor, trupelor şi flotelor americane (plus britanice şi franceze) de peste mări, staționate pe întregul glob, dar şi puținele poziții ruseşti existente, fiind expuse, sunt vulnerabile la presiuni dinspre vest în timp de război. În mod cert, excluderea forțată a Uniunii Sovietice din Lumea a Treia nu ar fi o mare lovitură din punct de vedere economic – întrucât comerțul, investițiile şi împrumuturile ei în aceste teritorii sunt neînsemnate în comparație cu cele occidentale[1257] – dar aceasta nu face decât să reflecte faptul că ea este *mai puțin* decât o putere globală.

Deşi toate acestea par că supraestimează problemele Uniunii Sovietice, merită să notăm că strategii ei fac analize

luând în calcul cele mai sumbre scenarii; şi că negociatorii ei pentru controlul armamentelor se opun întotdeauna ideii de a fi *la egalitate* cu Statele Unite sub aspectul forţelor, afirmând, în schimb, că Rusia are nevoie de o „marjă" pentru a-şi asigura securitatea împotriva Chinei şi a-şi supraveghea graniţele pe o distanţă de 13.000 de kilometri. Pentru orice observator extern raţional, URSS deţine deja suficiente forţe care să-i garanteze securitatea, iar insistenţa Moscovei asupra construirii unor sisteme de armament tot mai noi le induce tuturor celorlalte ţări sentimentul insecurităţii. Pentru decidenţii de la Kremlin, moştenitorii unei tradiţii militariste şi deseori paranoice a conducerii statului, Rusia pare să fie înconjurată de frontiere care se descompun – în Europa de Est, pe „flancul nordic" al Orientului Mijlociu şi la graniţa întinsă cu China; totuşi, desfăşurarea atât de multor divizii şi escadrile aeriene ruseşti pentru stabilizarea acestor frontiere nu a generat invulnerabilitatea sperată. Retragerea din Europa de Est sau acceptarea unor concesii la graniţa cu China sunt decizii neagreate, totuşi, nu numai din cauza consecinţelor locale, ci şi pentru că ar putea fi considerate semne de declin în ceea ce priveşte determinarea Moscovei. Şi, în timp ce Kremlinul se confruntă cu aceste probleme tradiţionale ale asigurării securităţii *teritoriale* pentru graniţa terestră întinsă a ţării, trebuie şi să ţină ritmul cu Statele Unite în domeniul rachetelor, al armelor de pe sateliţi, al explorării spaţiului cosmic şi aşa mai departe. Astfel, URSS – sau, mai curând, sistemul marxist al Uniunii Sovietice – dă un test cantitativ şi calitativ în privinţa cotei din puterea mondială; iar şansele nu îi surâd.

Dar aceste şanse (sau „corelaţia forţelor") i-ar surâde mai mult, în mod evident, dacă economia ar fi mai bogată, iar astfel revenim la problema Rusiei pe termen lung. Economia contează pentru armata sovietică nu pur şi simplu pentru că ierarhia militară este marxistă şi nu doar pentru că asigură costurile armamentului şi salariilor ei, ci şi pentru că armata

îi înțelege importanța pentru rezultatul final al unui război de coaliție de durată între mari puteri. Potrivit *Enciclopediei Militare Sovietice* din 1979, *există posibilitatea* ca un război de coaliție globală să fie de scurtă durată, mai ales dacă se utilizează arme nucleare. „Totuşi, luând în calcul potențialul militar şi economic semnificativ al coalițiilor posibile între statele beligerante, nu este exclus ca acest război să fie de lungă durată”[1258]. Dar, dacă un astfel de război este „de lungă durată”, accentul va cădea din nou pe puterea de rezistență economică, aşa cum s-a întâmplat în cazul marilor războaie de coaliție din trecut. Ținând seama de această asumpție, probabil că liderii sovietici sunt nemulțumiți de faptul că Uniunea Sovietică deține doar 12% sau 13% din PNB la nivel mondial (sau aproximativ 17%, dacă îndrăznim să includem sateliții din Pactul de la Varşovia ca *plus*-factori) şi că URSS nu doar că se situează mult în urma Statelor Unite şi a Europei Occidentale în ceea ce priveşte dimensiunea produsului național brut, ci este întrecută şi de Japonia, şi există posibilitatea – dacă ratele de creştere pe termen lung îşi mențin evoluția actuală – ca şi China să o ajungă din urmă în următorii 30 de ani. Dacă aceasta pare să fie o afirmație extraordinară, merită să ne amintim de observația rece din *The Economist*, potrivit căreia, în 1913, „în Rusia Imperială, producția reală pe munca depusă de un muncitor într-o oră era de trei ori şi jumătate mai mare decât în Japonia, [dar ea] şi-a petrecut cei aproape 70 de ani socialişti involuând şi ajungând acum la aproximativ un sfert din rata Japoniei”[1259]. Prin urmare, indiferent de metoda prin care evaluăm forța militară a Uniunii Sovietice în acest moment, posibilitatea ca ea să devină doar al patrulea sau al cincilea mare centru de producție din lume până la începutul secolului XXI este îngrijorătoare pentru conducerea sovietică, din cauza implicațiilor pentru puterea rusească pe termen lung.

Aceasta *nu* înseamnă că URSS este aproape de colaps

după cum nu trebuie să o considerăm drept o țară având o forță aproape supranaturală. Dar înseamnă, *într-adevăr*, că se confruntă cu alegeri incomode. Potrivit unui expert rus, „politica tunurilor, untului şi creşterii – fundamentul politic al perioadei Brejnev – nu mai este posibilă... chiar în scenariile mai optimiste... Uniunea Sovietică se va confrunta cu o contracție economică mult mai gravă decât orice situație întâlnită în anii '60 şi '70"[1260]. Trebuie să ne aşteptăm ca eforturile şi îndemnurile pentru îmbunătățirea economiei ruseşti să se intensifice. Dar, întrucât este puțin probabil ca un regim energic fie să abandoneze „socialismul ştiințific" pentru a stimula economia, fie să reducă drastic povara cheltuielilor pentru apărare afectând, astfel, nucleul militar al statului sovietic, URSS nu are multe şanse să scape de contradicțiile cu care se confruntă. Fără puterea militară masivă, importanța ei în lume se reduce; dacă *îşi menține* puterea militară masivă, atunci alte state nu se simt în siguranță, iar ea îşi reduce propriile şanse economice. URSS se confruntă cu o dilemă sumbră[1261].

Totuşi, ea nu reprezintă un motiv de satisfacție pentru Occident, întrucât nimic din caracterul sau tradiția statului rusesc nu sugerează că ar putea să accepte vreodată declinul imperial cu o atitudine demnă. Într-adevăr, în istorie, *niciunul* dintre imperiile multinaționale supraextinse abordate în studiul de față – otoman, spaniol, napoleonian, britanic – nu s-a retras în baza etnică proprie până când nu a fost învins într-un război între mari puteri sau (ca în cazul Marii Britanii după 1945) a devenit atât de slăbit de război, încât retragerea imperială a fost inevitabilă din punct de vedere politic. Cei care se bucură de dificultățile curente ale Uniunii Sovietice şi care îi aşteaptă nerăbdători colapsul ar putea să îşi amintească de faptul că astfel de transformări au loc, de obicei, cu costuri foarte mari şi nu întotdeauna într-un mod previzibil.

Statele Unite: problema numărului unu aflat într-un declin relativ

Merită să ne amintim de dificultățile Uniunii Sovietice când analizăm circumstanțele prezente şi viitoare ale Statelor Unite din cauza a două deosebiri importante. În primul rând, în timp ce se poate afirma că, în ultimele două decenii, cota americană din puterea mondială scade *relativ* mai rapid decât cea a Rusiei, probabil că problemele SUA nu sunt în niciun caz la fel de mari precum cele ale rivalului sovietic. Mai mult, puterea lor *absolută* (mai ales în domeniul industrial şi tehnologic) încă este mult mai mare decât cea a Uniunii Sovietice. A doua deosebire este că natura nestructurată, de tip *laissez-faire* a societății americane (deşi are propriile puncte slabe) îi dă o şansă mai bună, probabil, să se readapteze la circumstanțe schimbătoare decât ar face-o o putere rigidă şi dirijistă. Dar aceasta depinde de existența unei conduceri naționale care să poată să înțeleagă procesele mai ample care funcționează în lume în prezent şi care să fie conştientă atât de punctele slabe, cât şi de cele tari ale poziției Statelor Unite, pe măsură ce încearcă să se adapteze la mediul global în schimbare.

Chiar dacă Statele Unite se află, încă, într-o clasă cu un singur element din punct de vedere economic şi, probabil, chiar militar, ele nu pot să evite confruntarea cu cele două mari teste ale *longevității* fiecărei puteri majore care ocupă poziția „numărul unu" în afacerile mondiale: dacă, în domeniul militar/strategic, poate să mențină o balanță satisfăcătoare între necesitățile de apărare percepute ale națiunii şi mijloacele pe care le deține pentru menținerea acestor angajamente; şi, strâns legat de primul, dacă îşi poate proteja bazele tehnologice şi economice ale puterii împotriva erodării atunci când se confruntă cu tiparele

mereu schimbătoare ale producției globale. Acest test al capacităților americane va fi mai complicat pentru că SUA, asemenea Spaniei în jurul anului 1600 sau Imperiului Britanic în jurul anului 1900, moştenesc o diversitate de angajamente strategice semnate cu zeci de ani în urmă, când capacitatea politică, economică şi militară a țării de a influența afacerile lumii părea să fie asigurată. În consecință, în prezent, Statele Unite se află în situația atât de familiară pentru istoricii afirmării şi căderii marilor puteri, în care se supune riscului aşa-numitei „supraextinderi imperiale": adică, decidenții de la Washington trebuie să se confrunte cu realitatea incomodă şi durabilă că suma totală a intereselor şi obligațiilor globale ale Statelor Unite depăşeşte, acum, puterea țării de a le apăra simultan pe toate.

Spre deosebire de puterile dinainte care s-au confruntat cu problema supraextinderii strategice, Statele Unite se confruntă şi cu posibilitatea anihilării nucleare – mulți considerând că acest fapt a transformat natura politicii internaționale de putere. Dacă, într-adevăr, ar avea loc un conflict nuclear la scară mare, atunci orice analiză a „şanselor" Statelor Unite este atât de problematică încât devine inutilă – chiar dacă este adevărat şi că poziția americană (datorită sistemelor ei de apărare şi întinderii geografice) este, probabil, mai favorabilă decât cea a Franței sau Japoniei, de pildă, într-un astfel de conflict. De asemenea, istoria cursei înarmărilor după 1945 sugerează că armele nucleare, în timp ce amenință reciproc Estul şi Vestul, par să fie şi reciproc inutilizabile – principalul motiv pentru care puterile cresc în continuare cheltuielile pentru forțele *convenționale.* Dacă există totuşi posibilitatea ca principalele state să fie implicate într-un război nenuclear (fie regional, fie la o scară mai mare), atunci comparația între circumstanțele strategice ale Statelor Unite de astăzi şi cele în care se găseau Spania la vremea respectivă sau Marea Britanie din perioada edwardiană este mult mai potrivită, în

fiecare caz, puterea de pe prima poziție şi aflată în declin se confrunta cu amenințări nu atât la adresa securității teritoriului național (în cazul Statelor Unite, posibilitatea de a fi cucerite de o armată invadatoare este marginală), cât la adresa intereselor națiunii în afara granițelor – interese atât de răspândite, încât apărarea lor concomitentă ar fi dificilă, dar aproape la fel de dificilă ar fi abandonarea oricăruia dintre ele fără expunerea la riscuri noi.

Este echitabil să notăm că Statele Unite şi-au asumat toate aceste interese în afara graniței din motive aparent plauzibile (deseori presante) la momentul respectiv, iar, în cele mai multe cazuri, motivul prezenței americane nu s-a diminuat; în anumite părți ale lumii, se pare că interesele americane sunt mai mari acum decât cu câteva decenii în urmă.

Se poate demonstra că această afirmație este valabilă în cazul obligațiilor americane în Orientul Mijlociu. În această regiune, întinzându-se din Maroc la vest până în Afganistan la est, Statele Unite se confruntă cu o serie de conflicte şi probleme a căror simplă enumerare „ne-ar lăsa fără răsuflare" (potrivit unui observator)[1262]. Este o zonă care conține o mare parte din rezervele de petrol ale lumii; este expusă pătrunderii sovietice (cel puțin pe hartă); este o zonă pentru care un lobby intern bine organizat face presiuni în sensul acordării de sprijin ferm Israelului izolat, dar eficient din punct de vedere militar; una în care statele arabe cu orientare generală prooccidentală (Egipt, Arabia Saudită, Iordania, emiratele din Golful Persic) suportă presiunea fundamentaliştilor islamici şi a amenințărilor externe cum ar fi Libia; şi în care toate statele arabe, indiferent de rivalitățile lor, se opun politicii Israelului față de palestinieni. Toate acestea fac ca regiunea să fie foarte importantă pentru Statele Unite, dar şi ca orice opțiune politică simplă să fie nepotrivită. În plus, această regiune, sau cel puțin unele părți ale ei, pare să recurgă cel mai frecvent la război. În

final, ea cuprinde unicul teritoriu – Afganistan – pe care Uniunea Sovietică încearcă să îl cucerească cu ajutorul forţelor armate. Prin urmare, nu este surprinzătoare opinia că Orientul Mijlociu necesită atenţie americană constantă, fie de tip militar, fie de tip diplomatic. Totuşi, amintirea crizei din Iran din 1979 şi a aventurii nefericite din Liban din 1983, complexitatea diplomatică a antagonismelor (cum să asiste Arabia Saudită fără să alarmeze Israelul) şi lipsa de popularitate a Statelor Unite în rândul maselor arabe complică extrem de mult şansele ca un guvern american să susţină o politică pe termen lung, coerentă în Orientul Mijlociu.

Şi în America Latină se consideră că există provocări tot mai mari la adresa intereselor naţionale ale Statelor Unite. Dacă se va declanşa o criză majoră a datoriilor internaţionale, aducând o lovitură grea sistemului global de credite şi mai ales băncilor americane, probabil că ea va debuta în această regiune. Ca atare, problemele economice ale Americii Latine nu doar au scăzut calificativele în ceea ce priveşte creditarea pentru multe instituţii bancare americane importante, ci au şi contribuit la un declin substanţial al exporturilor de produse industriale americane în regiune. Aici, ca şi în Asia de Est, ameninţarea că ţările prospere, avansate vor creşte în mod constant tarifele pentru bunurile importate, având un cost scăzut al forţei de muncă, şi că programele lor de ajutor extern vor fi tot mai puţin generoase sunt o sursă de îngrijorări profunde. La toate acestea se adaugă faptul că, din punct de vedere economic şi social, America Latină trece printr-o schimbare rapidă în ultimele câteva decenii[1263]; în acelaşi timp, explozia ei demografică solicită tot mai mult resursele disponibile şi structurile de guvernare conservatoare şi învechite într-un număr semnificativ de state. Această situaţie generează mişcări cu susţinere largă pentru reforme sociale şi constituţionale sau chiar pentru adevărate „revoluţii" – acestea fiind influenţate

de regimurile radicale actuale din Cuba şi Nicaragua. La rândul lor, aceste mişcări au produs un recul conservator, guvernele reacţionare proclamând nevoia de a eradica toate semnele comunismului intern şi făcând apel la Statele Unite pentru ajutor în realizarea acestui obiectiv. Deseori, aceste fisuri sociale şi politice obligă Statele Unite să aleagă între dorința lor de a spori drepturile democratice în America Latină şi dorința de a înfrânge marxismul. De asemenea, Washingtonul este nevoit să analizeze dacă îşi poate atinge scopurile doar prin mijloace politice şi economice sau dacă este constrâns să recurgă la acțiuni militare (ca în cazul Grenadei).

Totuşi, cea mai îngrijorătoare situație se găseşte la sud de Statele Unite şi face ca, prin comparație, „criza" poloneză pentru URSS să treacă drept nesemnificativă. Pur şi simplu, nu există un echivalent în lume pentru starea actuală a relațiilor dintre Mexic şi SUA. Mexicul este pe cale să intre în faliment economic şi incapacitate de plată, criza economică internă obligă sute de mii de locuitori să treacă ilegal granița din nord în fiecare an, comerțul cel mai profitabil cu Statele Unite se transformă rapid într-un flux de droguri tari controlat cu brutalitate, iar granița pentru acest tip de trafic încă este extraordinar de permeabilă[1264].

Dacă provocările la adresa intereselor americane în Asia de Est sunt mai îndepărtate, acest fapt nu reduce din semnificația actuală a acestei zone vaste. Aici locuieşte cea mai mare parte din populația lumii; un procent considerabil, în creştere, din comerțul american se desfăşoară cu țările din bazinul Oceanului Pacific; două dintre viitoarele mari puteri ale lumii, China şi Japonia, se află aici; şi Uniunea Sovietică se află aici, în mod direct şi indirect (prin Vietnam). La fel şi țările asiatice în curs de industrializare, cvasidemocrații fragile care, pe de o parte, au adoptat excesiv etosul capitalist de tip *laissez-faire* şi, pe de altă parte, subminează producția americană de la textile până la aparatură electronică. Tot în

Asia de Est există un număr substanțial de obligații militare americane, de obicei ele fiind creații de la începutul Războiului Rece.

Chiar şi o simplă enumerare a acestor obligații va da o imagine a caracterului extraordinar de divers al intereselor americane în regiune. În urmă cu câțiva ani, Departamentul american al Apărării a încercat să facă un scurt rezumat al intereselor americane în Asia de Est, dar caracterul succint al acestuia a evidențiat, în mod paradoxal, gradul aproape nelimitat al angajamentelor strategice:

> Importanța securității Asiei de Est şi a Pacificului pentru Statele Unite este demonstrată de tratatele bilaterale cu Japonia, Coreea şi Filipine; Pactul de la Manila, care adaugă Thailanda la partenerii noştri de tratat; şi tratatul nostru cu Australia şi Noua Zeelandă – Tratatul ANZUS. Acesta este întărit de desfăşurarea de forțe terestre şi aeriene în Coreea şi Japonia şi de desfăşurarea avansată a Flotei a Şaptea în Pacificul de Vest. Principalele noastre obiective regionale, alături de prietenii şi aliații noştri regionali, sunt: menținerea securității căilor noastre maritime esențiale şi a intereselor Statelor Unite în regiune; menținerea capacității de a ne respecta angajamentele noastre din tratat în Pacific şi Asia de Est; împiedicarea Uniunii Sovietice, Coreei de Nord şi Vietnamului de a se amesteca în afacerile altor state; construirea unei relații strategice durabile cu Republica Populară Chineză; sprijinirea stabilității şi independenței țărilor prietene[1265].

Mai mult, acest text atent redactat ascunde în mod inevitabil un număr considerabil de chestiuni politice şi strategice extrem de delicate: cum să se construiască o bună relație cu RPC fără abandonarea Taiwanului; cum să se „sprijine stabilitatea şi independența țărilor prietene" concomitent cu controlarea fluxului exporturilor lor pe piața americană; cum să se mențină bazele americane în Filipine, de exemplu, fără provocarea resentimentelor locale; cum să se reducă prezența militară americană în Coreea de Sud fără transmiterea „semnalului" greşit spre Coreea de Nord…

Şi mai importantă, cel puțin aşa cum sugerează

desfăşurările militare, este miza americană în Europa de Vest – a cărei apărare este raţiunea strategică fundamentală a armatei americane şi a unei părţi considerabile din forţa aeriană şi navală. De fapt, potrivit unor calcule misterioase, 50% sau 60% din forţele americane pentru scopuri generale sunt alocate pentru NATO, organizaţie la care ceilalţi membri (criticii o afirmă în mod repetat) contribuie cu o cotă semnificativ mai mică din PNB la cheltuielile de apărare, chiar dacă populaţia şi veniturile totale ale Europei sunt mai mari decât cele ale Statelor Unite în prezent[1266]. Scopul lucrării de faţă nu este de a relua diferitele contraargumente europene din dezbaterea despre „împărţirea poverii" (cum ar fi costurile sociale plătite de Franţa şi Germania de Vest, de pildă, pentru menţinerea serviciului militar obligatoriu) sau de a dezvolta ideea că, dacă Europa de Vest ar fi „finlandizată", probabil că SUA ar cheltui şi mai mult pentru apărare[1267]. Dintr-o perspectivă strategică americană, este o realitate că această regiune a părut a fi întotdeauna mai vulnerabilă la presiunile ruseşti decât Japonia, de pildă – parţial pentru că *nu* este o insulă şi parţial pentru că, de cealaltă parte a graniţei terestre europene, URSS a concentrat cea mai mare parte a forţelor ei terestre şi aeriene, considerabil mai mult decât necesarul pentru scopuri legate de securitatea internă. Totuşi, se poate ca aceasta să nu îi ofere Rusiei capacitatea militară de a invada Europa de Vest (vezi pp. 447-449), dar nu este o situaţie în care ar fi prudentă retragerea substanţială şi unilaterală a forţelor terestre şi aeriene americane. Chiar şi *posibilitatea* extrem de redusă ca cea mai mare concentrare a producţiei industriale mondiale să intre în sfera de influenţă sovietică este suficientă pentru a convinge Pentagonul că „securitatea Europei de Vest are o importanţă specială pentru securitatea Statelor Unite"[1268].

Totuşi, indiferent de logica angajamentului american faţă de Europa din punct de vedere strategic, acest fapt în sine nu

este o garanție împotriva anumitor complicații militare şi politice care duc la neînțelegeri transatlantice. Chiar dacă alianța NATO apropie Statele Unite şi Europa de Vest la un anumit nivel, CEE este, asemenea Japoniei, un rival economic, mai ales pe piețele tot mai restrânse ale produselor agricole. Mai semnificativ, în timp ce politica europeană *oficială* a constat întotdeauna în sublinierea importanței protecției oferite de „umbrela nucleară" americană, opinia publică nu agreează implicațiile instalării de armament american (rachete de croazieră, rachete Pershing Iî, submarine purtătoare de rachete Trident – fără a menționa bombele cu neutroni) pe teritoriul european. Dar dacă, revenind la o idee exprimată anterior, ambele superputeri ar încerca să evite recursul la armele nucleare în cazul unei ciocniri majore, există în continuare probleme considerabile în ceea ce priveşte garantarea apărării Europei de Vest prin mijloace *convenționale*. În primul rând, aceasta este o propunere foarte costisitoare. În al doilea rând, chiar dacă se acceptă dovezile care încep să sugereze că forțele terestre şi aeriene ale Pactului de la Varşovia ar putea fi controlate, de fapt, această afirmație include premisa că forțele curente ale NATO vor fi întărite. Din această perspectivă, nimic nu poate fi mai îngrijorător decât propunerile de a reduce sau retrage forțele americane din Europa – indiferent cât de presantă ar fi această decizie din motive economice sau cu scopul de a sprijini desfăşurările americane din alte zone ale lumii. Totuşi, punerea în aplicare a unei mari strategii globale şi flexibile este extraordinar de dificilă atunci când un procent atât de mare din forțele armate americane este implicat într-o anumită regiune.

Având în vedere cele prezentate mai sus, nu este surprinzător că cercurile cele mai preocupate de discrepanța dintre angajamentele americane şi puterea americană sunt chiar forțele armate, pur şi simplu pentru că ele ar fi primele afectate dacă punctele slabe strategice ar fi expuse în testul

dur al războiului. Iată motivul pentru care Pentagonul formulează frecvent avertismente cu privire la faptul că este forțat să facă o echilibristică logistică globală, transferând forțele dintr-un „punct fierbinte" într-altul, pe măsură ce apar tulburări noi. Dacă această situație a caracterizat mai ales sfârşitul anului 1983, când desfăşurările de forțe suplimentare americane în America Centrală, Grenada, Ciad şi Liban au făcut ca fostul şef al Statelor-Majore Reunite să declare că „nepotrivirea" dintre forțele şi strategia americană „este mai semnificativă decât a fost vreodată"[1269], problema era deja implicită de mulți ani. Este interesant că astfel de avertismente privind forțele armate americane „cât se poate de răspândite" sunt însoțite de hărți ale „principalelor forțe militare americane desfăşurate în lume"[1270] care, pentru istorici, seamănă extraordinar de mult cu lanțul de baze navale şi garnizoane deținute de o fostă mare putere mondială, Marea Britanie, în punctul maxim al supraextinderii ei strategice[1271].

În acelaşi timp, este foarte puțin probabil ca Statele Unite să fie solicitate să îşi apere *toate* interesele de peste mări în acelaşi timp şi fără ajutor din partea unui număr semnificativ de aliați – membrii NATO din Europa de Vest, Israelul în Orientul Mijlociu şi, în Pacific, Japonia, Australia, posibil China. Şi nici tendințele regionale nu devin, toate, nefavorabile pentru Statele Unite în termeni de apărare; de exemplu, în timp ce agresiunile din partea regimului nord-coreean imprevizibil sunt întotdeauna posibile, Beijing nu le-ar agrea în niciun caz în prezent – şi, în plus, populația Coreei de Sud este acum de două ori mai mare decât cea a Coreei de Nord; de asemenea, PNB sud-coreean este de patru ori mai mare decât cel nord-coreean. La fel, în timp ce extinderea forțelor ruseşti în Extremul Orient este îngrijorătoare pentru Washington, ea este balansată considerabil de amenințarea în creştere reprezentată de RPC la adresa liniilor ruseşti de comunicații terestre şi pe mare cu

Orientul. Declarația recentă, gravă a secretarului american al Apărării, potrivit căruia „nu ne vom permite niciodată să achiziționăm capacitățile necesare pentru respectarea tuturor angajamentelor noastre cu sută la sută grad de încredere”[1272] este adevărată; dar ea poate să fie mai puțin îngrijorătoare decât pare a fi la prima vedere dacă ne amintim şi că totalul posibilelor resurse antisovietice din lume (Statele Unite, Europa de Vest, Japonia, RPC, Asia-Australia) este mult mai mare decât totalul resurselor aliniate de partea Rusiei.

Harta 12. Amplasamentul pe mapamond al forțelor americane, 1987

În ciuda acestor idei consolatoare, dilema fundamentală legată de marea strategie se menține: Statele Unite au aproximativ aceeaşi diversitate de obligații militare pe glob ca în urmă cu un sfert de secol, când cotele ei din PNB mondial, producția de bunuri prelucrate, cheltuielile militare şi personalul forțelor armate erau mult mai mari decât în prezent[1273]. Chiar în 1985, după 40 de ani de la victoriile din al Doilea Război Mondial şi după mai mult de un deceniu de la retragerea din Vietnam, Statele Unite deținеau forțe armate în afara țării însumând 520.000 de militari (inclusiv 65.000 pe mare)[1274]. Întâmplător, acest total este substanțial mai mare decât desfăşurările peste mări în vreme de pace ale forțelor militare şi maritime ale Imperiului Britanic în punctul maxim al puterii sale. Cu toate acestea, nu este suficient, aşa cum consideră ferm şefii Statelor-Majore Reunite şi mulți experți civili[1275]. În ciuda triplării, aproape, a bugetului american pentru apărare de la sfârşitul anilor '70, a avut loc „o creştere de numai *5%* a numărului forțelor armate active"[1276]. Aşa cum au descoperit armata britanică şi franceză la vremea lor, o națiune având obligații extinse peste mări se va confrunta întotdeauna cu o „problemă a resurselor umane" mai dificilă decât un stat care îşi menține forțele armate exclusiv pentru apărarea națională; iar o societate liberală din punct de vedere politic şi de tip *laissez-faire* din punct de vedere economic – conştientă de nepopularitatea serviciului militar obligatoriu – se va confrunta cu o problemă mai mare decât majoritatea celorlalte state[1277].

Se poate ca această preocupare cu privire la decalajul dintre interesele şi capacitățile americane din lume să fie mai puțin intensă dacă nu s-ar fi exprimat atât de multe îndoieli – începând cel puțin din timpul Războiului din Vietnam – referitoare la *eficiența* sistemului în sine. Întrucât aceste îndoieli s-au formulat şi în alte studii, aici le vom rezuma,

doar; acesta nu este un eseu pe tema fierbinte a „reformei în apărare”[1278]. De exemplu, un domeniu contestat important este gradul rivalităților dintre servicii, întâlnite la nivelul celor mai multe forțe armate, bineînțeles, dar care pare să fi prins rădăcini în sistemul american – poate din cauza puterilor relativ modeste ale şefului Statelor-Majore Reunite, poate din cauză că, aparent, pentru achiziții se consumă mai multă energie decât pentru chestiuni strategice şi operative. Pe timp de pace, acestea pot fi privite drept un exemplu extrem de „politică birocratică”; dar în timpul operațiunilor de război – de pildă, desfăşurarea de urgență a *Rapid Deployment Joint Task Force*, care cuprinde elemente din toate cele patru servicii – necoordonarea adecvată poate fi fatală.

În domeniul achizițiilor militare, acuzațiile de „risipă, fraudă şi abuzuri”[1279] sunt ceva obişnuit. Diferitele scandaluri în jurul armamentelor extraordinar de costisitoare, *ne*performante care au atras atenția opiniei publice în ultimii ani au explicații plauzibile: lipsa cererilor competitive adecvate şi a forțelor pieței în „complexul militar-industrial”, fără a mai menționa eforturile pentru obținerea unui profit mare. Totuşi, este dificil să distingem aceste deficiențe la nivelul procesului achizițiilor de ceea ce reprezintă, în mod clar, un fenomen fundamental: intensificarea impactului noilor progrese tehnologice asupra artei războiului. Dat fiind că domeniul înaltei tehnologii este punctul vulnerabil al Uniunii Sovietice – sugerând că, pentru a contracara *cantitatea* superioară de tancuri şi avioane ruseşti, de pildă, se poate face uz de *calitatea* armamentului american – există o atracție evidentă a ceea ce Caspar Weinberger a numit „strategii competitive” pentru comandarea de armamente noi[1280]. Cu toate acestea, faptul că, în primul mandat, administrația Reagan a cheltuit cu peste 75% mai mult pentru avioane noi decât administrația Carter, dar a achiziționat cu numai *9%* mai multe avioane,

indică însăşi problema uimitoare legată de achiziţiile militare de la sfârşitul secolului XX: dată fiind tendinţa impulsionată de tehnologie spre alocarea de sume tot mai mari de bani pentru tot mai puţine sisteme de armament, oare Statele Unite şi aliaţii lor ar rămâne cu suficiente rezerve de avioane şi tancuri sofisticate şi foarte costisitoare după consumarea primelor etape dintr-un război convenţional dur? Oare Marina americană deţine suficiente submarine de atac sau fregate, dacă în primele etape dintr-o a *treia* bătălie din Atlantic ar înregistra pierderi grele? Dacă răspunsul este negativ, rezultatele ar fi sumbre; întrucât este clar că armamentele complexe din prezent nu pot fi înlocuite, pur şi simplu, în intervalele de timp scurte reuşite în al Doilea Război Mondial.

Această dilemă este accentuată de alte două elemente din calculul complicat al elaborării unei politici de apărare americane eficiente. Primul constă în constrângerile bugetare. În cazul în care circumstanţele externe nu devin mult mai ameninţătoare, ar fi un succes politic remarcabil dacă s-ar obţine creşterea bugetului apărării naţionale cu mult peste, de pildă, 7,5% din PNB – mai ales pentru că mărimea deficitului federal (vezi *infra*, pp. 463-465) indică nevoia de echilibrare a cheltuielilor guvernamentale ca primă prioritate a statului. Dar, dacă se înregistrează diminuarea sau chiar oprirea creşterii cheltuielilor pentru apărare, concomitent cu creşterea continuă a costurilor pentru armament, atunci problema cu care se confruntă Pentagonul se va agrava considerabil.

Al doilea factor este diversitatea contingenţelor militare pe care o superputere ca Statele Unite trebuie să le includă în planurile ei – toate solicitând în mod diferit forţele armate şi armamentele la care probabil vor recurge. Şi această situaţie are precedent în istoria marilor puteri; armata britanică s-a confruntat deseori cu situaţia tensionată în care era nevoită să planifice lupte la frontiera de nord-vest a Indiei *sau* în

Belgia. Dar şi această provocare pare să fie nesemnificativă pe lângă sarcina cu care se confruntă „numărul unu" din prezent. Dacă problema critică pentru Statele Unite este menținerea factorului de descurajare nucleară împotriva Uniunii Sovietice, *indiferent* de nivelul escaladării, atunci se vor aloca fonduri substanțiale pentru arme cum ar fi rachetele de tip MX, bombardierele de tip B-1 şi „Stealth", rachetele de croazieră şi de tip Pershing precum şi submarinele purtătoare de rachete Trident. Dacă un război convențional la scară mare împotriva Pactului de la Varşovia este scenariul cel mai probabil, atunci se presupune că fondurile vor fi orientate în direcții diferite: avioane tactice, tancuri performante, portavioane mari, fregate, submarine de atac şi servicii logistice. Dacă SUA şi URSS vor evita, probabil, o ciocnire directă, dar ambele vor deveni mai active în Lumea a Treia, atunci complexul de armament se modifică din nou: arme mici, elicoptere, portavioane uşoare, un rol sporit pentru puşcaşii marini devin primele elemente de pe lista de priorități. Este clar, deja, că o parte semnificativă din controversa asupra „reformei apărării" decurge din diferitele asumpții despre *tipul* de război pe care Statele Unite ar putea fi solicitate să îl ducă. Dar dacă reprezentanții autorității fac asumpțiile greşite?

O altă preocupare majoră legată de eficiența sistemului, exprimată chiar de susținători puternici ai campaniei de „restabilire" a puterii americane[1281], este dacă structura actuală pentru luarea deciziilor permite ducerea la îndeplinire a unei mari strategii autentice. Aceasta nu ar presupune numai creşterea coerenței politicilor militare, astfel încât să existe mai puține discuții pe tema „strategie maritimă" *versus* „război de coaliție"[1282], ci şi efectuarea unei sinteze a intereselor politice, economice şi strategice americane pe termen lung, în locul conflictelor birocratice interne care par să caracterizeze procesul decizional de la Washington. Un exemplu des invocat al acestei situații este

disputa desfăşurată *în public*, de prea multe ori cu privire la cum şi unde să îşi desfăşoare Statele Unite forţele armate în străinătate cu scopul de a-şi dezvolta sau apăra interesele naţionale – Departamentul de Stat doreşte formularea unor răspunsuri clare şi ferme pentru cei care ameninţă aceste interese, dar Departamentul Apărării nu este dispus (mai ales după criza din Liban) să se implice peste mări, cu excepţia unor condiţii speciale[1283]. Dar, prin contrast, există şi exemple ale preferinţei Pentagonului pentru decizii unilaterale în cursa înarmărilor cu Rusia (de exemplu, programul SDI, abandonarea SALT II) fără să se consulte cu principalii aliaţi, situaţie care creează probleme pentru Departamentul de Stat. Rolul Consiliului de Securitate Naţională este neclar, existând incertitudini mai ales cu privire la anumiţi consilieri pentru securitatea naţională. Incoerenţa politicii din Orientul Mijlociu este cauzată parţial de dificultatea în a aborda problema Palestinei, de pildă, dar şi de faptul că interesul strategic al Statelor Unite de a sprijini statele arabe prooccidentale, conservatoare împotriva pătrunderii ruseşti în regiune s-a blocat deseori de opoziţia bine-organizată din partea propriilor lobby-uri favorabile Israelului. Au existat dispute între departamente cu privire la utilizarea instrumentelor economice – de la boicoturi asupra comerţului şi embargouri împotriva transferului de tehnologie până la acordarea de ajutor extern şi vânzări de armament şi cereale – în sprijinul intereselor diplomatice americane, care au afectat politicile faţă de Lumea a Treia, Africa de Sud, Rusia, Polonia, CEE şi aşa mai departe, şi care au fost necoordonate şi contradictorii uneori. Niciun individ raţional nu va afirma că numeroasele probleme de politică externă existente pe glob au, fiecare, o „soluţie" evidentă şi la îndemână; pe de altă parte, când procesul decizional este însoţit de frecvente dezacorduri interne, menţinerea intereselor americane pe termen lung devine dificilă.

Toate acestea îi fac pe criticii mai pesimişti să pună sub

semnul întrebării cultura politică în ansamblu în care trebuie să funcționeze decidenții de la Washington. Această chestiune este prea amplă şi complexă pentru a fi examinată în profunzime aici. Dar se sugerează tot mai mult că se poate ca o țară care are nevoie să îşi reformuleze strategia de ansamblu în lumina schimbărilor generale, incontrolabile din afacerile internaționale să nu fie avantajată de un sistem electoral care pare să paralizeze procesul decizional din politica externă din doi în doi ani. Se poate să fie afectată negativ de presiunea extraordinară din partea lobbyiştilor, a comitetelor de acțiune politică sau a altor grupuri de interese, toate fiind părtinitoare, prin definiție, într-un anumit sens al schimbării politice; se poate să nu aibă de câştigat în urma unei „simplificări" inerente a chestiunilor internaționale şi strategice vitale, dar complexe, prin intermediul mass-media ale căror timp şi spațiu pentru astfel de subiecte sunt limitate şi a căror rațiune de a fi este în principal cea de a face bani şi audiență, şi apoi de a informa. De asemenea, se poate să nu îi servească impulsurile „visătoare" încă puternice din cultura socială americană, care se pot înțelege în termenii trecutului „de frontieră" al națiunii, dar care sunt un obstacol în calea armonizării cu lumea integrată mai complexă din prezent şi cu *alte* culturi şi ideologii. În cele din urmă, se poate ca țării să nu îi fie întotdeauna de ajutor diviziunea constituțională şi decizională dintre puteri, creată în mod intenționat când era izolată din punct de vedere geografic şi strategic de restul lumii în urmă cu două secole, şi avea timp să ajungă la un acord referitor la cele câteva chestiuni care priveau, de fapt, politica „externă", dar care funcționează mai anevoios când țara este o superputere invocată deseori pentru a lua decizii rapide în raporturile cu țări care se bucură de mult mai puține constrângeri. Niciunul dintre aceste aspecte, luat individual, nu prezintă un obstacol insurmontabil pentru ducerea la îndeplinire a unei mari strategii americane

coerente pe termen lung; totuşi, efectul lor cumulat complică realizarea schimbărilor necesare la nivelul politicilor dacă acest fapt pare că afectează negativ anumite interese speciale şi apare într-un an electoral. Prin urmare, poate că politica internă şi cultura vor fi domeniile în care SUA vor da testul din urmă al elaborării unei politici generale eficiente şi pregătite pentru secolul XXI.

Chestiunea finală despre relaţia adecvată dintre „mijloace şi scopuri" în apărarea intereselor americane globale se referă la provocările economice cu care se confruntă ţara şi care, pentru că sunt atât de variate, ameninţă să tensioneze procesul decizional vizând politicile naţionale. Mărimea extraordinară şi complexitatea economiei americane face dificilă încercarea de a rezuma ce se întâmplă în toate sectoarele ei – mai ales într-o perioadă în care ea transmite semnale contradictorii[1284]. Cu toate acestea, trăsăturile descrise în capitolul anterior (pp. 384-387) încă predomină.

Prima dintre acestea este declinul industrial relativ al ţării, măsurat în raport cu producţia mondială, nu doar cu sectoarele prelucrătoare mai vechi, cum ar fi textilele, fierul şi oţelul, construcţia de nave şi substanţele chimice de bază, ci şi – deşi este mult mai complicat să se evalueze rezultatul final al luptei industriale-tehnologice la acest nivel – în cote globale din robotică, industria aerospaţială, automobile, utilaje şi calculatoare. Aceste tipuri de producţie ridică probleme imense: în sectoarele prelucrătoare tradiţionale şi de bază, decalajul la nivelul salariilor dintre Statele Unite şi ţările în curs de industrializare este atât de mare încât nu va fi eliminat de nicio „măsură de eficientizare"; dar, dacă ar pierde competiţia în privinţa tehnologiilor viitoare, situaţia ar fi şi mai dezastruoasă. La sfârşitul anului 1986, de exemplu, potrivit unui studiu comandat de Congres, surplusul comercial american de bunuri de înaltă tehnologie scăzuse vertiginos, de la 27 de miliarde de dolari în 1980 la doar patru miliarde de dolari în 1985, apropiindu-se de deficit

într-un ritm accelerat[1285].

Al doilea sector aflat în declin, mai puțin anticipat, este agricultura. Cu numai un deceniu în urmă, experții din domeniu prevedeau un dezechilibru global îngrijorător între necesitățile alimentare şi producția agricolă[1286]. Dar un astfel de scenariu de foamete şi dezastru a stimulat două reacții puternice. Prima a fost o investiție masivă în agricultura americană începând cu anii '70, alimentată de posibilitatea exporturilor tot mai mari de alimente; a doua a constat în cercetări ample (finanțate de lumea occidentală) asupra mijloacelor ştiințifice pentru creşterea producției de cereale din Lumea a Treia, şi a avut un succes atât de mare, încât a transformat tot mai multe dintre aceste țări în *exportatori* de alimente, iar astfel, în concurenți ai Statelor Unite. Aceste două tendințe sunt distincte de transformarea Comunității Economice Europene într-un producător important de excedente agricole, dar au coincis cu aceasta, datorită sistemului Comunității Economice Europene de subvenționare a prețurilor. În consecință, experții fac acum referire la „o lume saturată de alimente"[1287], care generează scăderi abrupte ale prețurilor agricole şi exporturilor de alimente americane – ducând la falimentul multor fermieri.

Prin urmare, nu este surprinzător că aceste probleme au dus la accentuarea sentimentelor protecționiste în multe sectoare din economia americană şi în rândul oamenilor de afaceri, sindicatelor, fermierilor şi congresmenilor lor. La fel ca în cazul agitației cauzate de „reforma tarifelor" din Marea Britanie edwardiană[1288], susținătorii protecției sporite se plâng de practici externe nedrepte, de prețurile de dumping ale unor produse pe piața americană şi de subvențiile foarte mari pentru fermierii străini – măsuri la care, potrivit opiniei lor, administrațiile americane pot răspunde numai prin abandonarea politicii comerciale de tip *laissez-faire* şi instituirea de contramăsuri dure. Multe dintre aceste nemulțumiri individuale (de exemplu, Japonia care livrează

circuite integrate sub prețul pieței americane) sunt valide. Totuşi, în general, accentuarea sentimentelor protecționiste este şi reflectarea erodării necontestate anterior a supremației sectorului prelucrător american. Asemenea britanicilor de la mijlocul perioadei victoriene, americanii după 1945 au favorizat liberul schimb şi concurența deschisă nu doar pentru că susțineau că prosperitatea şi comerțul global aveau să crească pe parcurs, ci şi întrucât ştiau că aveau şanse mari să beneficieze în urma abandonării protecționismului. Patruzeci de ani mai târziu, când această încredere se diminuează, are loc o transformare previzibilă a opiniilor în favoarea protejării pieței interne şi a producătorilor interni. Şi, tocmai ca în cazul britanic menționat, apărătorii sistemului existent atrag atenția nu numai că există posibilitatea ca tarifele crescute să *diminueze* competitivitatea produselor interne în plan internațional, ci şi că ar putea să apară diferite repercusiuni externe – un război global al tarifelor, lovituri împotriva exporturilor americane, subminarea monedelor anumitor țări în curs de industrializare şi revenirea la criza economică din anii '30.

Aceste dificultăți care afectează sectorul prelucrător şi agricultura americană sunt însoțite de turbulențe fără precedent la nivelul finanțelor țării. Lipsa de competitivitate a produselor industriale americane în afara țării şi scăderea exporturilor agricole au generat, împreună, deficite uimitoare ale comerțului vizibil – 160 de miliarde de dolari în cele 12 luni anterioare lunii mai 1986 –, dar, şi mai îngrijorător, un astfel de decalaj nu mai poate fi acoperit de veniturile americane de pe urma comerțului invizibil, refugiul tradițional al unei economii mature (de exemplu, Marea Britanie înainte de 1914). Dimpotrivă, unica modalitate prin care Statele Unite îşi pot acoperi cheltuielile externe constă în importul unor sume tot mai mari de capital, situație care le-au transformat din cel mai mare creditor al lumii în cel mai mare debitor *în decurs de câțiva ani*.

La această problemă se adaugă politicile bugetare ale guvernului american, care, potrivit unor critici, o *cauzează*[1289], chiar. În anii '60, Washingtonul a tins să se bazeze pe finanțarea deficitului, şi nu pe impozite suplimentare, pentru a plăti costul în creştere al apărării şi programelor sociale. Dar decizia administrației Reagan de la începutul anilor '80 – cu alte cuvinte, creşterea la scară mare a cheltuielilor pentru apărare, scăderea considerabilă a impozitelor, dar care *nu au fost însoțite* de reducerea semnificativă a cheltuielilor federale în alte direcții – a cauzat creşterea extraordinară a deficitului şi, în consecință, a datoriei publice, aşa cum se arată în tabelul 49.

Tabelul 49. *Deficitul, datoria şi dobânda federală ale Statelor Unite, 1980–1985*[1290] *(miliarde de dolari)*

	Deficitul	Datoria	Dobânda la datorie
1980	59,6	914,3	52,5
1983	195,4	1 387,9	87,8
1985	202,8	1 823,1	129,0

Potrivit comentatorilor îngrijorați, continuarea unor astfel de tendințe va urca datoria publică a Statelor Unite la aproximativ 13 *trilioane* de dolari până în anul 2000 (de 14 ori mai mare decât cea din 1980), iar totalul dobânzilor la această datorie va fi de 1,5 *trilioane* de dolari (de 29 de ori mai mare decât cea din 1980)[1291]. De fapt, o scădere a ratei dobânzii ar putea să reducă aceste estimări[1292], dar tendința generală rămâne foarte îngrijorătoare. Chiar dacă deficitele federale ar putea fi reduse la „doar" 100 de miliarde de dolari anual, datoria publică şi cuantumul dobânzii de la începutul secolului XXI ar cauza orientarea unor sume de bani fără precedent în această direcție. Sigurul exemplu din istorie al unei mari puteri care s-a îndatorat atât de mult pe timp de *pace* este Franța din anii 1780, unde criza fiscală a contribuit

la criza politică internă.

Aceste deficite comerciale şi federale americane interacţionează acum cu un fenomen nou din economia mondială – descris cel mai bine, probabil, drept „dislocarea" fluxurilor capitalului internaţional din comerţul cu bunuri şi servicii. Din cauza integrării graduale a economiei mondiale, volumul comerţului cu produse prelucrate şi cu servicii financiare este mult mai mare decât anterior, ridicându-se împreună la aproximativ trei trilioane de dolari anual; dar acest fapt este pus în umbră de nivelul uimitor al fluxurilor de capital de pe pieţele financiare mondiale, doar piaţa eurodolarilor din Londra având un volum „de cel puţin 25 de ori mai mare decât comerţul mondial"[1293]. În timp ce această tendinţă a fost alimentată de evenimentele din anii '70 (trecerea de la rate de schimb fixe la rate de schimb flotante, surplusurile plecând din ţările OPEC), ea a fost stimulată şi de deficitele Statelor Unite, întrucât singura cale prin care guvernul federal a fost capabil să acopere decalajul în creştere dintre cheltuieli şi intrări a constat în atragerea unui nivel foarte mare de lichidităţi din Europa şi (mai ales) Japonia – transformând Statele Unite, aşa cum am menţionat mai sus, în cea mai mare ţară datornică din lume[1294]. De fapt, este dificil să ne imaginăm cum ar fi putut să reziste economia americană *în lipsa* aportului de fonduri străine de la începutul anilor '80, chiar dacă acest fapt a avut consecinţa neplăcută de creştere a valorii de schimb a dolarului, afectând negativ şi mai mult exporturile agricole şi industriale ale Statelor Unite. Dar această situaţie ridică întrebarea îngrijorătoare referitoare la ce s-ar putea întâmpla dacă aceste fonduri masive şi volatile ar fi separate de dolar, făcând ca valoarea acestuia să scadă vertiginos.

La rândul lor, aceste tendinţe au generat explicaţii care sugerează că vocile alarmiste exagerează gravitatea situaţiei în care se află economia Statelor Unite şi nu reuşesc să observe caracterul „firesc" al majorităţii acestor evoluţii. De

exemplu, situația lanțului de ferme din Vestul Mijlociu al Statelor Unite ar fi mai bună dacă atât de mulți indivizi nu ar fi achiziționat teren la prețuri artificiale şi rate exagerate ale dobânzii la sfârşitul anilor '70. Din nou, îndepărtarea de producție şi orientarea spre servicii este explicabilă şi are loc în toate țările avansate; şi merită să ne amintim şi că *producția* industrială a Statelor Unite creşte în termeni absoluți, chiar dacă ocuparea forței de muncă (mai ales a muncitorilor manuali) în industrie înregistrează o scădere – dar, din nou, această tendință este „firească", întrucât lumea face trecerea graduală de la producția bazată pe resurse materiale la producția bazată pe cunoaştere. În mod similar, este normală metamorfoza instituțiilor financiare americane în instituții financiare *mondiale*, având o triplă bază la Tokyo, Londra şi New York, pentru a face față volumului mare de fluxuri de capital şi a profita de ele; acest fapt nu poate decât să impulsioneze veniturile națiunii din servicii. Chiar deficitele federale anuale mari şi datoria publică în creştere sunt descrise uneori ca nefiind grave, după ce se ia în calcul inflația; iar la nivelul unor instituții există credința că economia „îşi va face loc printre" aceste deficite sau că politicienii vor lua măsuri pentru a elimina decalajul, fie prin creşterea impozitelor, fie prin reducerea cheltuielilor sau o combinație între aceste măsuri. Se subliniază că încercarea pripită de reducere a deficitului ar putea să declanşeze o recesiune majoră.

Se afirmă că şi mai îmbucurătoare sunt semnele pozitive ale creşterii din economia americană. Datorită boomului din sectorul serviciilor, în Statele Unite s-au creat locuri de muncă în ultimul deceniu mai rapid decât în oricare moment al istoriei lor în vreme de pace – şi, în mod cert, mult mai rapid decât în Europa de Vest. Legat de această evoluție, mobilitatea mult mai mare a forței de muncă simplifică astfel de transformări pe piața locurilor de muncă. Mai mult, angajamentul american substanțial față de înalta tehnologie

– nu numai în California, ci şi în New England, Virginia, Arizona şi în multe alte părţi ale ţării – promite să crească, gradual, randamentul producţiei şi, astfel, al avuţiei naţionale (asigurând şi un avantaj strategic faţă de URSS). Într-adevăr, tocmai datorită oportunităţilor existente în economia americană, ea atrage în continuare milioane de imigranţi şi stimulează mii de întreprinzători noi; în timp ce fluxurile de capital care intră din abundenţă în ţară pot fi utilizate pentru noi investiţii, mai ales în cercetare şi dezvoltare. În final, dacă transformările termenilor globali ai comerţului duc, într-adevăr, la preţuri mai mici pentru alimente şi materii prime, atunci acest, fapt ar trebui să fie în beneficiul unei economii care încă importă cantităţi uriaşe de petrol, minereuri şi aşa mai departe (chiar dacă aceste importuri îi afectează negativ mai ales pe producătorii americani, cum ar fi fermierii şi petroliştii).

Se poate ca multe dintre aceste afirmaţii să fie valide. Întrucât economia americană este atât de mare şi diversificată, probabil că unele sectoare şi regiuni cresc în timp ce altele sunt în declin – şi caracterizarea întregului prin generalizări neselective despre „criză" sau „boom" este, aşadar, nepotrivită. Dat fiind declinul preţurilor pentru materii prime, fluctuaţiile valorii de schimb a dolarului, ridicată în mod artificial la începutul anului 1985, scăderea generală a ratelor dobânzilor – şi impactul acestor trei tendinţe asupra inflaţiei şi indicelui de încredere al afacerilor – nu este surprinzător că găsim economişti optimişti cu privire la viitor[1295].

Cu toate acestea, din perspectiva strategiei generale americane şi a fundamentului economic pe care trebuie să se bazeze o strategie pe termen lung, eficientă, situaţia este mult mai puţin optimistă. Mai întâi, dată fiind seria de îndatoriri militare în lume pe care SUA şi le-au asumat începând cu 1945, capacitatea lor de a duce aceste poveri este, evident, mai redusă decât în urmă cu câteva decenii,

când cota lor din producția şi PNB globale era mult mai mare, agricultura nu trecea prin criză, balanța de plăți era semnificativ mai sănătoasă, bugetul guvernamental era echilibrat, iar datoria lor față de restul lumii nu era atât de mare. În acest sens mai larg, se justifică analogia făcută de anumiți politologi între poziția Statelor Unite din prezent şi cea a „hegemonilor în declin" de altădată[1296].

Şi aici este relevant să observăm asemănările neobişnuite dintre anxietatea tot mai intensă din cercurile prudente din Statele Unite în prezent şi starea dominantă în toate partidele politice din Marea Britanie din perioada edwardiană, care a dus la ceea ce se numeşte mişcarea pentru „eficiență națională": adică, dezbaterea amplă a elitelor decizionale, din afaceri şi din educație cu privire la diferite măsuri care ar putea să inverseze lipsa tot mai acută a competitivității țării în comparație cu alte societăți avansate. În termeni de expertiză comercială, niveluri ale instrucției şi educației, eficiență a producției, niveluri ale veniturilor şi (în rândul deținătorilor de mai puțină avere) niveluri de trai, ale sănătății şi condițiilor locative, puterea „numărul unu" din 1900 părea că îşi pierde poziția, fapt având implicații sumbre pentru poziția *strategică* a țării pe termen lung; de aici, cererile de „reînnoire" şi „reorganizare" care au venit cel puțin în aceeaşi măsură din partea dreptei şi din partea stângii[1297]. De obicei, astfel de campanii duc, într-adevăr, la reforme în unele sectoare; dar însăşi existența lor este, în mod ironic, o confirmare a declinului în sensul că aceste acțiuni nu ar fi fost necesare în urmă cu câteva decenii, când poziția de frunte a națiunii nu era contestată. Potrivit observațiilor sarcastice ale scriitorului G.K. Chesterton, un om puternic nu se îngrijorează cu privire la eficiența trupului lui; abia atunci când slăbeşte începe să vorbească despre sănătate[1298]. De asemenea, când o mare putere este puternică şi necontestată, probabil că nu va pune în discuție capacitatea de a-şi îndeplini obligațiile, prin contrast cu situația în care

este relativ mai slabă.

Într-un sens mai limitat, ar putea să existe implicații grave pentru strategia generală americană dacă baza ei industrială ar continua să se reducă. În cazul unui război convențional la scară mare (din cauza temerii reciproce a beligeranților față de declanşarea unui holocaust nuclear), trebuie să ne întrebăm care ar fi impactul asupra capacităților de producție ale Statelor Unite după ani de declin în anumite industrii esențiale, erodarea ocupării forței de muncă slab calificată şi aşa mai departe. În acest sens, ne amintim de semnalul de alarmă tras de Hewin în 1904 cu privire la impactul declinului industrial britanic asupra puterii *acelei* țări[1299]:

> Presupunând că o industrie amenințată [de concurența externă] se află la baza sistemului de apărare națională, în ce situație ne aflăm? Nu se poate continua fără industria fierului, fără comerțul considerabil cu utilaje, pentru că, în războiul modern, nu am avea mijloacele de producție şi de menținere a flotelor şi armatelor noastre într-o stare de eficiență.

Este dificil să ne imaginăm că declinul capacității industriale americane ar putea să fie atât de grav: baza de producție a Statelor Unite este mult mai largă decât cea a Marii Britanii din perioada edwardiană; şi – observație importantă – „industriile legate de apărare" nu numai că sunt susținute prin comenzi din partea Pentagonului, ci au făcut, la rândul lor, trecerea de la producția bazată pe resurse materiale la producția bazată pe cunoaştere (de înaltă tehnologie), care pe termen lung va reduce şi dependența Occidentului de materii prime esențiale. Chiar şi aşa, tocmai procentul foarte mare de semiconductori, de pildă, asamblați în țări străine şi transportați în Statele Unite[1300], sau – gândindu-ne la un produs neavând legătură cu semiconductorii – erodarea industriei americane de transporturi de marfă şi construcții de nave, sau închiderea

atât de multor mine şi câmpuri petrolifere americane – astfel de tendinţe au numai efecte negative în cazul unui alt război de coaliţie, îndelungat, între mari puteri. Mai mult, dacă precedentele istorice sunt valide, constrângerea cea mai critică asupra oricărei „creşteri" a producţiei în timp de război s-a înregistrat, de obicei, în domeniul meşteşugarilor calificaţi[1301] – ceea ce, din nou, ne face să ne gândim la declinul masiv de lungă durată al ocupării muncitorilor americani mai slab calificaţi (de obicei, meşteşugari).

O problemă diferită, dar la fel de importantă pentru susţinerea unei mari strategii adecvate, se referă la impactul creşterii economice lente asupra consensului social/politic american. Într-un grad care îi uimeşte pe cei mai mulţi europeni, Statele Unite din secolul XX au reuşit să evite politica vădită „de clasă". Presupunem că aceasta se datorează câtorva factori: foarte mulţi imigranţi fugeau de circumstanţe sociale rigide din alte ţări; dimensiunea Statelor Unite le-a permis celor nemulţumiţi de poziţia lor economică să „evadeze" în zonele din Vest făcând, simultan, ca organizarea muncitorilor să fie mult mai dificilă decât în Franţa sau Marea Britanie, de pildă; şi aceleaşi dimensiuni geografice şi oportunităţile antreprenoriale din interiorul lor au încurajat dezvoltarea unei forme în mare parte rigide de capitalism de tip *laissez-faire* care domină cultura politică a naţiunii (în ciuda atacurilor ocazionale lansate de stânga). În consecinţă, „decalajul veniturilor" dintre bogaţi şi săraci în Statele Unite este semnificativ mai mare decât în oricare altă societate industrială avansată; şi, din acest motiv, cheltuielile bugetare pentru serviciile sociale alcătuiesc o cotă din PNB mai scăzută decât în ţări comparabile (cu excepţia Japoniei, care deţine, se pare, o formă de sprijin pentru săraci şi vârstnici mult mai puternică şi bazată pe familie).

Această lipsă a politicii de „clasă", în ciuda disparităţilor socioeconomice evidente, este cauzată şi de faptul că, începând cu anii '30, creşterea de ansamblu a Statelor Unite

a oferit posibilitatea îmbunătățirii situației personale pentru majoritatea populației; de asemenea, de faptul că cea mai săracă *treime* din societatea americană nu a fost „mobilizată" să voteze în mod regulat. Dar, dată fiind rata natalității diferențiată între grupurile de etnici albi, pe de o parte, şi grupurile de negri şi latino-americani, pe de altă parte – fără a mai menționa fluxul schimbător al imigranților în Statele Unite şi dată fiind şi metamorfoza economică ducând la pierderea a milioane de locuri de muncă cu venituri relativ mari din sectorul producției, şi la crearea a milioane de locuri de muncă prost plătite în servicii, ar putea fi neinspirat să presupunem că normele predominante ale economiei politice americane (cheltuieli guvernamentale reduse, impozite mici pentru bogați) s-ar menține dacă națiunea ar intra într-o perioadă îndelungată de dificultăți economice, cauzate de scăderea vertiginoasă a dolarului şi creşterea economică lentă. Aceasta sugerează şi că organizarea politică americană, care răspunde la provocările externe prin creşterea bugetului de apărare şi reacționează la criza bugetară prin diminuarea cheltuielilor sociale existente, riscă să se confrunte cu un recul politic în cele din urmă. La fel ca în cazul celorlalte puteri analizate în capitolul de față, nu există răspunsuri simple pentru abordarea tensiunii triple constante dintre apărare, consum şi investiții, în stabilirea priorităților naționale.

Inevitabil, ajungem astfel la relația fragilă dintre creşterea economică lentă şi cheltuielile mari pentru apărare. Dezbaterea despre „economia cheltuielilor pentru apărare" este foarte controversată şi – ținând cont de mărimea şi diversitatea economiei americane, stimulul care poate veni prin contracte guvernamentale mari, şi beneficiile secundare tehnice care decurg din cercetările asupra armamentului – dovezile nu indică o singură direcție[1302]. Dar dimensiunea comparativă este cea semnificativă pentru scopul nostru. Chiar dacă (aşa cum se arată deseori) bugetul apărării a fost

de 10% din PNB în timpul lui Eisenhower şi de 9% în timpul lui Kennedy, cota relativă a Statelor Unite din producţia şi averea globală a fost, la vremea respectivă, de aproximativ *două* ori mai mare decât cea din prezent; şi, mai ales, economia americană nu se confrunta cu provocările la adresa sectoarelor prelucrătoare tradiţionale sau a celor de înaltă tehnologie. Mai mult, dacă, în prezent, Statele Unite alocă în continuare 7% sau mai mult din PNB pentru bugetul apărării, în timp ce principalii lor rivali economici, mai ales Japonia, alocă un procent mult mai redus, atunci aceştia deţin mai multe fonduri „disponibile" pentru investiţii civile; dacă Statele Unite investesc în continuare o cantitate semnificativă din activităţile de cercetare şi dezvoltare în producţia militară, în timp ce japonezii şi vest-germanii se concentrează asupra cercetării şi dezvoltării în domeniul comercial; şi dacă Pentagonul solicită majoritatea oamenilor de ştiinţă şi inginerilor ţării, îndepărtându-i de producţia de bunuri pentru piaţa mondială, în timp ce personalul similar din alte ţări este implicat în principal în crearea unor produse mai bune pentru consumatorul civil, atunci declinul constant al cotei americane din producţia mondială pare să fie inevitabil, iar ratele creşterii ei economice vor fi mai lente decât în ţările dedicate pieţei şi care sunt mai puţin dispuse să canalizeze resurse pentru apărare[1303].

Este aproape superfluu să afirmăm că aceste tendinţe pun Statele Unite în altă dilemă pe termen lung. Pur şi simplu pentru că SUA sunt superputerea globală reală, având angajamente militare mult mai extinse decât o putere regională cum ar fi Japonia sau Germania de Vest, ele au nevoie de mult mai multe forţe de apărare – aşa cum Spania imperială a considerat că avea nevoie de o armată mult mai mare decât contemporanele ei, iar Marea Britanie din perioada victoriană a insistat asupra unei marine semnificativ mai mari decât oricare alta din lume. În plus, întrucât URSS este considerată drept principala ameninţare

militară la adresa intereselor americane pe glob şi alocă un procent mult mai mare din PNB pentru apărare, decidenții americani sunt preocupați, în mod inevitabil, că vor „pierde" cursa înarmărilor cu Rusia. Totuşi, cei mai raționali dintre aceşti decidenți îşi pot da seama că povara înarmărilor are efecte negative asupra economiei sovietice; şi că, dacă cele două superputeri alocă, în continuare, cote tot mai mari din averea națională pentru domeniul neproductiv al armamentelor, atunci se poate să apară o nouă întrebare critică: „Care economie va scădea *cel mai rapid*, în comparație cu statele care înregistrează creştere, cum ar fi Japonia, China etc.?". Există posibilitatea ca investițiile scăzute în armamente să creeze vulnerabilități în toate sectoarele, pentru o putere mondială supraextinsă, cum sunt Statele Unite; dar investițiile masive în armament, în timp ce ar creşte securitatea pe termen scurt, ar putea să erodeze competitivitatea comercială a economiei americane astfel încât națiunea să fie *mai puțin* sigură pe termen lung[1304].

Şi în acest caz, precedentele istorice nu sunt încurajatoare. Țările foste „numărul unu" din trecut s-au confruntat cu o dilemă comună, în sensul că, în timp ce forța lor economică relativă se diminua, provocările externe la adresa poziției lor le-au constrâns să aloce tot mai multe resurse în sectorul militar, ceea ce acaparează investițiile în producție şi, în timp, duce la spirala descendentă a creşterii mai lente, a impozitelor mai mari, a scindărilor interne tot mai profunde în privința priorităților bugetare, precum şi la slăbirea capacității de a duce povara apărării[1305]. Dacă, într-adevăr, acesta este tiparul istoriei, atunci suntem tentați să parafrazăm gluma extrem de serioasă a lui Shaw şi să afirmăm: „Roma a căzut; Babilonul a căzut; va veni şi rândul oraşului Scarsdale"[1306].

Prin urmare, în sensul cel mai general, singurul răspuns la întrebarea tot mai dezbătută de opinia publică, referitoare la posibilitatea ca Statele Unite să îşi mențină poziția existentă,

este „nu” – pentru că, pur şi simplu, nu este dat ca o singură societate să rămână *permanent* înaintea tuturor celorlalte, întrucât aceasta ar presupune îngheţarea tiparului diferenţiat al ratelor de creştere, progreselor tehnologice şi evoluţiilor militare care au existat dintotdeauna. În acelaşi timp, această referire la precedentul istoric *nu* implică afirmaţia că destinul Statelor Unite este de a se restrânge în obscuritatea relativă a fostelor mari puteri, cum ar fi Spania sau Olanda, sau de a se dezintegra asemenea imperiilor roman şi austro-ungar; ele sunt prea mari pentru a se restrânge şi, se presupune, prea omogene pentru a se încadra în a doua situaţie. Analogia cu Marea Britanie, preferată în literatura actuală din domeniul ştiinţelor politice, nu este potrivită dacă ignoră diferenţele de *scară*. Cu alte cuvinte, întinderea geografică, populaţia şi resursele naturale ale Insulelor Britanice sugerează că Regatul Unit ar fi trebuit să deţină aproximativ 3% sau 4% din averea şi puterea lumii, *între celelalte aspecte existând egalitate*; dar tocmai pentru că toate celelalte nu sunt *niciodată* egale, un anumit set de circumstanţe istorice şi tehnologice le-au permis britanicilor să se extindă şi să deţină, de pildă, 25% din averea şi puterea lumii în momentul maxim al dominaţiei lor; şi, întrucât aceste circumstanţe favorabile au dispărut, Regatul Unit nu a făcut altceva decât să revină la întinderea lui mai „firească”. În mod similar, se poate afirma că întinderea geografică, populaţia şi resursele naturale ale Statelor Unite ar însemna că ele ar trebui să deţină, probabil, 16% sau 18% din averea şi puterea lumii, dar, datorită circumstanţelor istorice şi tehnice favorabile, această cotă a depăşit 40% până în 1945; iar acum asistăm la primele decenii ale diminuării acestui procent extraordinar de mare şi ale apropierii de o cotă mai „firească”. Acest declin este mascat de capacităţile militare enorme ale ţării în prezent, precum şi de succesul ei în a „internaţionaliza” capitalismul şi cultura americană[1307]. Totuşi, chiar şi atunci când declinul le va

duce pe poziția „firească” în ceea ce privește cota lor din averea și puterea lumii, moment îndepărtat în viitor, Statele Unite vor rămâne o putere foarte importantă într-o lume multipolară, pur și simplu datorită întinderii lor geografice.

Așadar, sarcina cu care se confruntă oamenii de stat americani în următoarele câteva decenii este să recunoască faptul că anumite tendințe generale sunt în desfășurare și că există nevoia de a „administra” afacerile astfel încât erodarea *relativă* a poziției Statelor Unite să aibă loc lent și constant, fără să fie accelerată de politici care aduc avantaje doar pe termen scurt și dezavantaje pe termen lung. De la președinte în jos, aceasta presupune înțelegerea realității că schimbarea tehnologică și, prin urmare, cea socioeconomică are loc într-un ritm mai rapid decât a fost vreodată; comunitatea internațională este mult mai diversă din punct de vedere politic și cultural decât s-a presupus și ea sfidează soluțiile simpliste oferite de Washington sau Moscova pentru problemele ei; balanțele de putere economice și de producție nu mai înclină în favoarea Statelor Unite la fel de mult ca în 1945; și, chiar în domeniul militar, există semnele unei anumite redistribuiri a balanțelor, o îndepărtare de sistemul bipolar și apropierea de o configurație multipolară, în care combinația dintre forța economică și cea militară americană va rămâne, probabil, mai mare decât cea a oricărui alt stat individual, dar nu va mai fi la fel de disproporționată ca în primele decenii după al Doilea Război Mondial. Acesta nu este un lucru rău în sine, dacă ne amintim de observațiile lui Kissinger cu privire la dezavantajele urmăririi politicilor în ceea ce se consideră întotdeauna a fi o lume bipolară (vezi pp. 365-366); și pare să fie și mai puțin rău când recunoaștem că Rusia ar putea fi afectată și mai mult de dinamica schimbătoare a puterii mondiale. În toate discuțiile despre erodarea poziției de lider a Statelor Unite, este nevoie să se repete la nesfârșit că declinul la care se face referire este relativ, și nu absolut, fiind, așadar, cât se poate de

firesc; precum şi că unica ameninţare gravă la adresa intereselor reale ale Statelor Unite poate decurge dintr-un eşec de adaptare conştientă la noua ordine mondială.

Dată fiind seria considerabilă de puncte tari deţinută, încă, de Statele Unite, administraţiile succesive ar trebui, *din punct de vedere teoretic*, să reuşească să adapteze diplomaţia şi strategia la aceste reaşezări, astfel încât, potrivit formulei clasice a lui Walter Lippmann, să poată repune „în echilibru… angajamentele naţiunii şi puterea naţiunii”[1308]. Deşi nu există un singur „stat succesor” evident capabil să preia poverile globale ale Americii, aşa cum Statele Unite şi-au asumat rolul Marii Britanii în anii ’40, este adevărat şi că ţara are mai puţine probleme decât Spania imperială atacată de inamici pe toate fronturile, sau Olanda presată de Franţa şi Anglia, sau Imperiul Britanic confruntându-se cu o mulţime de contestatari. În mod cert, testele cu care se vor confrunta Statele Unite pe măsură ce se apropie de secolul XXI sunt demoralizante, mai ales în sfera economică, probabil; dar resursele naţiunii rămân considerabile, *dacă* pot fi organizate adecvat şi *dacă* se recunosc atât limitările, cât şi oportunităţile puterii americane.

Dintr-o anumită perspectivă, nu se poate afirma că dilemele cu care se confruntă Statele Unite sunt unice. Suntem tentaţi să ne întrebăm care ţară din lume *nu* se confruntă cu probleme atunci când dezvoltă o politică militară viabilă sau când optează între investiţii, tunuri şi unt? Totuşi, din altă perspectivă, poziţia americană este specială. În ciuda declinului ei economic şi, probabil, militar, ea rămâne „actorul decisiv în orice tip de balanţă şi situaţie”, potrivit lui Pierre Hassner[1309]. Pentru că deţine atât de multă putere pe care o poate exercita în orice fel de scopuri, bune sau rele, pentru că este liantul sistemului alianţei occidentale şi centrul economiei globale existente, ceea ce face *sau nu face* America este mult mai important decât deciziile oricăror alte puteri.

Epilog

După studierea unei perioade de 500 de ani de ascensiuni şi decăderi ale marilor puteri în sistemul internațional, s-ar cuveni să încheiem printr-o secțiune finală despre *teorie* şi *metodologie*, în care autorul să abordeze principalele teorii despre „război şi ciclul puterii relative”[1310], „războaiele globale, datoriile publice şi ciclul lung”[1311], „dimensiunea şi durata imperiilor”[1312], precum şi celelalte încercări[1313] ale politologilor de a înțelege lumea în ansamblu şi – de obicei – de a sugera implicații pentru viitor. Dar aceasta nu este o carte de politologie, chiar dacă sperăm că am oferit o cantitate semnificativă de fapte şi comentarii detaliate pentru specialiştii disciplinei care cercetează tiparele mai generale ale războiului şi schimbării din ordinea internațională.

De asemenea, în secțiunea de față nu vom încerca să oferim un rezumat sugestiv al poziționărilor curente, întrucât aceasta ar contrazice unul dintre principalele mesaje ale lucrării, potrivit căruia sistemul internațional este supus unor schimbări constante, nu doar celor generate de acțiunile cotidiene ale oamenilor de stat şi de fluxul

evenimentelor politice şi militare, ci şi celor generate de transformările mai profunde la nivelul fundamentelor puterii mondiale, ce, în timp, îşi fac loc spre suprafață.

Cu toate acestea, se cuvine să facem câteva observații generale înainte de a încheia studiul de față. Pe parcursul lucrării am afirmat că, în ceea ce priveşte sistemul internațional, bogăția şi puterea sau forța economică şi cea militară sunt relative întotdeauna şi trebuie să fie considerate ca atare. Întrucât ele sunt relative şi toate societățile se supun tendinței inexorabile spre schimbare, balanțele internaționale nu sunt statice *niciodată* şi este o eroare de guvernare să se presupună că ele pot fi astfel. Dată fiind natura anarhică şi competitivă a rivalităților dintre națiuni, istoria relațiilor internaționale din ultimele cinci secole a fost de prea multe ori o istorie a războiului sau cel puțin a pregătirilor de război – consumându-se resurse pe care societățile le pot utiliza pentru alte „bunuri", publice sau private. Indiferent de etapa de dezvoltare economică şi ştiințifică la care s-a ajuns, în fiecare secol au avut loc dezbateri despre măsura în care se cuvine ca bogăția națională să fie utilizată în scopuri militare. De asemenea, au avut loc dezbateri despre calea cea mai potrivită către creşterea prosperității naționale, nu doar datorită beneficiilor individuale generate de o mai mare bogăție, ci şi datorită recunoaşterii ideii că productivitatea, creşterea economică, finanțele înfloritoare vor afecta perspectivele relative ale unei mari puteri în cazul altui conflict internațional, într-adevăr, efectele finale ale tuturor războaielor majore şi de durată dintre marile puteri analizate aici fac trimitere în mod repetat la influența esențială a forțelor economice de producție – atât din timpul conflictului, cât şi în perioadele *interbelice*, când ratele de creştere diferențiate fac ca actorii implicați să devină, în termeni relativi, mai slabi sau mai puternici. Efectele marilor războaie de coaliție din perioada 1500–1945 confirmă, în mare măsură, transformările care au loc la nivel

economic, pe termen mai lung. Astfel, noua ordine teritorială stabilită la sfârşitul fiecărui război reflectă redistribuirea puterii care tocmai a avut loc în sistemul internaţional. Totuşi, instaurarea păcii nu opreşte procesul schimbării continue; iar ritmul diferit al creşterii economice a marilor puteri le determină să se afirme şi să decadă în continuare, unele în raport cu altele.

Nu este cert dacă existenţa unor puteri „în ascensiune" şi „în decădere" într-o lume anarhică duce întotdeauna la război. În majoritatea lucrărilor de istorie se presupune că „războiul" şi „sistemul marilor puteri" coexistă. Mackinder, unul dintre părinţii fondatori ai gândirii neomercantiliste şi geopolitice, considera că „marile războaie ale istoriei... sunt rezultatul, direct sau indirect, al dezvoltării inegale a naţiunilor"[1314]. Dar oare a dispărut acest tipar în 1945? Poate că, într-adevăr, apariţia armelor nucleare şi ameninţarea lor inerentă de a transforma orice schimb de lovituri într-o distrugere reciprocă ţin sub control, în sfârşit, obiceiul de a se recurge la conflict armat ca reacţie la transformările seculare în cadrul balanţelor dintre marile puteri, războaiele rămase fiind „surogate", la scară mică, indirecte doar. Totuşi, este posibil şi ca suspiciunile reciproce cu privire la armele nucleare să garanteze că ciocnirile viitoare, dacă au loc între marile puteri, se vor menţine la un nivel convenţional – chiar dacă vor fi sângeroase, dat fiind armamentul modern.

În mod evident, nimeni nu poate răspunde la astfel de întrebări esenţiale. Poate că este necesar ca acelora care presupun că omenirea nu va mai fi atât de nesăbuită, încât să se implice în alt război costisitor între mari puteri, până la ruinare, să li se aducă aminte că această convingere a fost larg răspândită şi în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea; şi, într-adevăr, cartea *The Great Illusion* a lui Norman Angell, un bestseller internaţional, în care se afirmă că războiul ar avea consecinţe economice dezastruoase atât pentru învingători, cât şi pentru învinşi, a apărut în 1910, în

timp ce principalele state europene îşi finalizau pe tăcute planurile de război.

Indiferent de probabilitatea unor ciocniri nucleare sau convenţionale între principalele state, este clar că, *într-adevăr*, au loc transformări importante la nivelul balanţelor, şi ele vor continua într-un ritm mai rapid, probabil, decât anterior. În plus, ele au loc ta două niveluri distincte, dar care interacţionează: producţia economică şi puterea strategică. Dacă tendinţele din ultimele două decenii nu se modifică (dar de ce s-ar modifica?), *tiparul* politicii mondiale se prezintă în linii mari după cum urmează.

În primul rând, va avea loc o trecere, atât în privinţa cotelor din producţia mondială totală, cât şi a cheltuielilor militare totale la nivel mondial, de la cele mai mari cinci concentrări ale puterii la mult mai multe naţiuni; dar acest proces va fi gradual şi probabil că niciun alt stat nu se va adăuga în viitorul apropiat la „pentarhia" actuală alcătuită din Statele Unite, URSS, China, Japonia şi CEE.

În al doilea rând, balanţele producţiei globale dintre aceste cinci centre au început deja să încline în anumite direcţii: dinspre Rusia şi Statele Unite, precum şi CEE, înspre Japonia şi China. Aceasta nu echivalează cu un aranjament între cinci părţi *echilibrat* în termeni economici, întrucât Statele Unite şi CEE deţin aproximativ aceeaşi forţă productivă şi comercială (deşi SUA câştigă enorm prin faptul că sunt un stat sub aspect militar); de asemenea, URSS şi Japonia sunt egale în linii mari (deşi Japonia se dezvoltă mai rapid), fiecare deţinând doar aproximativ două treimi din puterea de producţie a primelor două; iar RPC se află cu mult în urmă, încă, dar are cel mai rapid ritm de creştere.

În al treilea rând, în termeni militari, încă există o lume bipolară, în sensul că doar Statele Unite şi URSS deţin capacitatea de a asigura distrugerea celeilalte – şi distrugerea oricărei alte ţări. Cu toate acestea, poate că bipolaritatea se erodează lent: atât la nivel *nuclear*, fie din cauză că astfel de

arme sunt inutilizabile în cele mai multe situații, fie deoarece China, Franța şi Marea Britanie acumulează masiv arsenal nuclear; cât şi la nivel *convențional*, din cauza acumulării constante de forță de către China, pe lângă realizarea faptului că alăturarea forțelor terestre, maritime şi aeriene vest-germane şi franceze (şi, posibil, britanice şi italiene) ar alcătui o combinație extrem de mare de putere, în cazul în care aceste națiuni ar fi cu adevărat capabile să conlucreze eficient. Din motive politice interne, probabil că acest lucru nu se va întâmpla în viitorul apropiat; dar însuşi faptul că există o astfel de posibilitate constituie o incertitudine în plus cu privire la sistemul „bipolar", cel puțin la nivel convențional. Prin contrast, nimeni nu sugerează acum că Japonia se va transforma într-o mare putere militară; totuşi, nimeni dintre cei familiarizați cu tiparul „războiului şi schimbării în politica mondială" nu va fi surprins dacă, într-o bună zi, o conducere politică diferită la Tokyo ar hotărî să îşi transforme forța economică în mai multă forță militară.

Dacă Japonia s-ar hotărî să devină o prezență militară mai activă în afacerile mondiale, ar face acest lucru întrucât ar considera, probabil, că nu îşi mai poate urmări interesele acționând doar ca un „stat comercial"[1315] şi, consolidându-şi forțele armate, ar spera să îşi crească puterea şi influența la nivel internațional la o cotă imposibil de atins prin măsuri nonmilitare. Cu toate acestea, istoria ultimilor 500 de ani, marcată de rivalități internaționale, demonstrează că doar „securitatea" militară nu este niciodată suficientă. Pe termen mai scurt, ea ar putea să descurajeze ori să învingă state rivale (ceea ce este satisfăcător pentru majoritatea liderilor politici şi pentru opinia publică din țările lor). Dar, dacă, prin astfel de victorii, națiunea se supraextinde din punct de vedere geografic şi strategic, dacă, şi la un nivel mai puțin imperial, ea alege să aloce o proporție mare din veniturile ei totale pentru „protecție", rămânând mai puțin pentru „investițiile în producție", probabil că producția ei economică

va încetini, ducând la consecințe grave asupra capacității pe termen lung atât de a satisface cererile de consum ale cetățenilor proprii, cât şi de a-şi menține poziția la nivel internațional[1316]. Acest lucru se întâmplă deja în cazul Uniunii Sovietice, al Statelor Unite şi al Marii Britanii; şi este semnificativ că atât China, cât şi Germania de Vest fac eforturi pentru a evita investițiile excesive în cheltuielile militare, din cauza suspiciunilor că le vor afecta şansele de creştere pe termen lung.

Aşadar, revenim la dilema cu care se confruntă strategii, economiştii şi liderii politici încă din perioada clasică. A fi o mare putere – prin definiție, un stat capabil să se opună prin forțe proprii oricărei alte națiuni8 – presupune o bază economică prosperă. Potrivit lui List, „războiul sau posibilitatea unui război face ca stabilirea puterii de producție să fie o cerință indispensabilă pentru o națiune de rangul întâi…”[1317]. Dar implicarea în război sau alocarea unei cote semnificative din „puterea de producție” a națiunii pentru cheltuieli pe armamente „neproductive” generează riscul ca baza economică națională să se erodeze, mai ales în raport cu statele care îşi concentrează o cotă mai mare din venituri în investiții productive pentru creşterea pe termen lung.

Autorii clasici din domeniul economiei politice şi-au dat seama de toate acestea. Susținătorii preferințelor lui Adam Smith au avut tendința de a menține cheltuielile pentru apărare la un nivel scăzut; susținătorii ideii de *Nationalôkonomie* a lui List au dorit ca statul să dețină instrumente mai puternice. Dacă au fost oneşti, toți au recunoscut că această chestiune ține, de fapt, de opțiune, deşi opțiunea este dificilă[1318]. Bineînțeles că ideal este ca „profitul” şi „puterea” să se însoțească reciproc. Totuşi, frecvent, oamenii de stat se confruntă cu o dilemă comună: să achiziționeze securitate militară, într-un moment de pericol real sau perceput, iar aceste cheltuieli să devină o

povară pentru economia națională; ori să mențină cheltuielile de apărare la un nivel scăzut, iar interesele proprii să fie amenințate uneori de acțiunile altor state[1319].

Astfel, marile puteri actuale din sistemul internațional sunt obligate să se confrunte cu dubla provocare pe care au cunoscut-o toți predecesorii lor: mai întâi, tiparul inegal al creşterii economice ce face ca unele dintre ele să devină mai bogate (şi mai puternice, de obicei) în raport cu altele; şi în al doilea rând, scena competitivă şi uneori periculoasă din exterior, care le obligă să aleagă între securitatea militară mai imediată şi securitatea economică pe termen mai lung. *Nicio regulă generală* nu le va furniza decidenților momentului un curs al acțiunii universal aplicabil. Dacă nu asigură o apărare militară adecvată, ar putea fi incapabili să reacționeze în cazul în care o putere rivală profită de acest fapt; dacă alocă un buget prea mare pentru armament – sau, de obicei, pentru menținerea cu costuri tot mai mari a unor obligații militare asumate anterior –, probabil că se vor suprasolicita, asemenea unui bătrân care încearcă să depună un efort fizic ce îi depăşeşte forțele. „Legea costurilor crescânde ale războiului”[1320] nu simplifică nimic din toate acestea. Dând exemplul cel mai des invocat, chiar dacă s-ar găsi o cale prin care bugetul forțelor aeriene americane să nu se consume în întregime în producția unui *singur* avion în anul 2020, escaladarea costurilor armamentelor moderne este o tendință alarmantă pentru toate guvernele – şi pentru contribuabili.

Prin urmare, fiecare dintre marile puteri ale momentului – Statele Unite, URSS, China, Japonia şi (se presupune) CEE – trebuie să se confrunte cu vechile dileme ale ascensiunii şi decăderii, cu ritmul schimbător al creşterii producției, cu inovația tehnologică, cu modificările de pe scena internațională, cu costul tot mai mare al armelor şi cu modificările la nivelul balanțelor de putere. Aceste evoluții nu pot fi controlate de un singur stat ori individ. Parafrazând

celebra remarcă a lui Bismarck, toate aceste puteri călătoresc „pe apele Timpului", pe care nu pot „nici să le creeze, nici să le direcționeze", dar pe care pot „să navigheze cu mai multă sau mai puțină pricepere şi experiență"[1321]. Rezultatele finale ale acestei călătorii depind, în mare măsură, de înțelepciunea guvernelor de la Washington, Moscova, Tokyo, Beijing şi din diferitele capitale europene. Analiza de față încearcă să sugereze perspectivele probabile ale acestor organizări politice în parte şi, în consecință, ale sistemului marilor puteri în ansamblu. Cu toate acestea, foarte multe aspecte depind în continuare de „priceperea şi experiența" cu care ele vor reuşi să navigheze pe „apele Timpului"[1322].

Bibliografie

Abarca, R., „Classical Diplomacy and Bourbon «Revanche» Strategy, 1763-1770", *Review of Politics*, 32, 1970.

Abrahamson, J.L., *America Arms for a New Century,* New York, 1981.

Adama, G., *The Iron Triangle*, New York, 1981.

Adams, E.D., *Great Britain and the American Civil War*, 2 vol., Londra, 1925.

Adams, R.J.Q., *Arms and the Wizard: Lloyd George and the Ministiy of Munitions, 1915*, Londra, 1978.

Adamthwaite, A., *France and the Corning of the Second World War 1936-1939*, Cambridge, 1977.

Adamthwaite, A., *The Lost Peace: International Relations în Europe 1918-1939,* Londra, 1980.

Adamthwaite, A., „The British Govemment and the Media, 1937-1938", *Journal of Contemporary History*, 18, 1983.

Addington, L.H., *The Pattems of War since the Eighteenth Century,* Bloomington, Ind., 1984.

Adler, G.J., „Britain and the Defence of India – the Origins of the Problem, 1798-1815", *Journal of Asian History*, 6, 1972.

Albertini, L., *The Origin of the War în 1914*, 3 vol., Londra, 1952-1957.

Albertini, R. von., *Decolonization*, New York, 1971.

Albrecht-Carrie, R., *A Diplomatic History of Europe since the Congress of Vienna,* Londra, 1965.

Alderoft, D.H., *From Versailles to Wall Street: The International Economy in the 1920s*, Berkeley, Calif., 1977.

Alderoft, D.H., *The European Economy, 1914-1970*, Londra, 1977.

Alderoft, D.H., *The British Economy,* vol. 1, Londra, 1986.

Alford, B.W.E., *Depression and Recovery: British Economic Growth 1918-1939,* Londra, 1972.

Allen, G.S., *A Short Economic History of Japan,* Londra, 1981.

Alperowitz, G., *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam,* Londra, 1966.

Alterman, E.R., „Central Europe: Misperceived Threats and Unforeseen Dangers", *World Policy Journal,* 1985.

Amalrik, A., *Will the Soviet Union Survive until 1984?* New York, 1970.

Amann, R., şi Cooper, J. (ed.), *Industrial Innovation in the Soviet Union*, New Haven, Conn., 1982.

Amann, R., Cooper, J.M., şi Davies, R.W. (ed.), *The Technological Level of Soviet Industry,* New Haven, Conn., 1977.

Ambrose, S., *Rise to Globalism: American Foreign Policy since 1938,* ediția a IV-a, New York, 1985.

Andelman, D.A., „Contempt and Crisis în Poland", *International Security*, 6, 1981-1982.

Anderson, J.L., „Aspects of the Effects on the British Economy of the War Against France, 1793-1815", *Australian Economic History Review,* 12, 1972.

Anderson, M.S., *Europe in the Eighteenth Century,* Londra, 1961.

Anderson, M.S., *Peter the Great,* Londra, 1978.

Anderson, O., *A Liberal State at War*, Londra, 1967.

Anderson, T.H. *The United States, Great Britain and the Cold War, 1944-1947,* Columbia, Mo., 1981.

André, L., *Michel Le Tellier et Louvois,* Paris, 1943.

Andrew, C.M., *Theophile Delcasse and the Making of the*

Entente Cordiale, Londra, 1968. Andrew, C.M., şi Kanya-Forstner, A.S., *The Climax of French Impérial Expansion 1914-1924,* Stanford, Calif., 1981.

Andrews, C.M., „Anglo-French Commercial Rivalry 1700-1750", *American Historical Review,* 1915.

Andrews, K.R., *Elizabethan Privateering*, Cambridge, 1964.

Andrews, K.R., *Trade, Plunder and Seulement,* Cambridge, 1983.

Ange-Laribe, M., *L'agriculture pendant la guerre*, Paris, 1925.

Armella, P.A., Dombusch, R., şi Obstfeld, M. (ed.), *Financial Policies and the World Capital Markets: The Place of Latin American Countries,* Chicago, 1983.

Aron, R., *The Imperial Republic*, Londra, 1975.

Ashley, M., *Financial and Commercial Policy under the Cromwellian Protectorate*, Londra, 1962. Ashton, R., *The Crown and the Money Market 1603-1640,* Oxford, 1960.

Ashton, T.S., *The Industrial Révolution 1760-1830*, Oxford, 1968.

Ashworth, W., *A Short History of the International Economy since 1850*, Londra, 1975.

Aster, S., *1939: The Making of the Second World War*, Londra, 1973.

Backer, J.H., *Winds of History: The German Years of Lucius Dubignon Clay,* New York, 1983. Baer, G., *Test Case: Italy, Ethiopia and the League of Nations,* Stanford, Calif., 1976.

Bailey, T. A., *A Diplomatie History of the American People,* New York, 1974.

Bairoch, P., *The Ecomonic Development of the Third World since 1900*, Berkeley, Calif., 1975. Bairoch, P., „Europe's Gross National Product: 1800-1975", *Journal of European Economic History*, 5, 1976.

Bairoch, P., „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", *Journal of European Economic History,* 11, 1982.

Baker, N., *Govemment and the Contractors: The British Treasury and War Supplies 1775-1783*, Londra, 1971.

Baldwin, H., *The Crucial Years 1939-1941*, New York, 1976.

Balfour, M., *The Adversaries: America, Russia, and the Open World, 1942-1962*, Londra, 1981. Balfour, M., şi Mair, J., *Four-Power Control în Germany and Austria 1945-1946*, Londra, 1956. Bamford, P.W., *Forests and French Sea Power 1660-1780*, Toronto, 1956.

Bankwitz, P.C.F., *Maxime Weygand and Civil-Military Relations în Modem France*, Cambridge, Mass., 1967.

Barbour, V., *Capitalism în Amsterdam in the Seventeenth Century*, Baltimore, Md., 1950. Barclay, G., *The Empire Is Marching: A Study of the Military Effort of the British Empire*, Londra, 1976.

Barker, T.M., *Double Eagle and Crescent*, Albany, NY, 1967.

Barnet, R., *Global Reach,* New York, 1974.

Barnett, A.D., *China and the Major Powers în East Asia*, Washington, DE, 1977.

Barnett, A.D., *China's Economy în Global Perspective*, Washington, DE, 1981.

Barnett, A.D., „Ten Years after Mao", *Foreign Affairs,* 65, 1986.

Barnett, C., *Britain and Her Army 1509-1970: A Military, Political and Social Survey*, Londra, 1970.

Barnett, C., *The Collapse of British Power,* Londra, 1972.

Barnett, C., *Napoleon*, Londra, 1978.

Barnett, C., *The Audit of War*, Londra, 1986.

Bamhart, M.A., „Japan's Economic Security and the Origins of the Pacific War", *The Journal of Strategic Studies,* 4, 1981.

Barraclough, G., *An Introduction to Contemporary History*, Harmondsworth, 1967.

Barraclough, G. (ed.), *The Times Atlas of World History*,

Londra, 1978.

Bartlett, C.J., *Great Britain and Sea Power 1815-1853,* Oxford, 1963.

Bartlett, C.J., *The Global Conflict, 1880-1970: The International Rivalry of the Great Powers,* Londra, 1984.

Baskir, L., şi Strauss, P., *Chance and Circonstance: The War, the Draft, and the Vietnam Génération*, New York, 1978.

Bateson, C., *The War with Japan,* East Lancing, Mich., 1968.

Baugh, D.A., *British Naval Administration in the Age ofwalpole*, Princeton, NJ, 1965. Baumgart, W., *The Peace of Paris, 1856*, Santa Barbara, Calif., 1981.

Baumgart, W., *Imperialism: The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion*, Oxford, 1982.

Baxter, S.B., *William III and the Defense of European Liberty 1650-1702,* Westport, Conn., 1976, reprint.

Bayley, C.A., *Rulers, Townsmen and Bazaars,* Cambridge, 1983.

Baylis, J., *Anglo-American Defence Relations 1939-1980,* Londra, 1981.

Baylis, J. (ed.), *Alternative Approaches to British Defence Policy,* Londra, 1983.

Baylis, J., şi Segal G. (ed.), *Soviet Strategy*, Londra, 1981.

Beale, H.K., *Theodore Roosevelt and the Rise of America to World Power,* New York, 1962. Beau, R., „War and the Birth of the Nation State", *Journal of Economic History,* 33, 1973. Beasley, W.H., *The Meiji Restoration,* Stanford, Calif., 1972.

Becker, J.J., *1914: Comment les Français sont entrés dans la guerre,* Paris, 1977.

Becker, W.H., şi Wells, S. W., Jr. (ed.), *Economies and World Power: An Assessment of American Diplomacy since 1789,* New York, 1984.

Beckerman, W. (ed.), *Slow Growth în Britain: Causes and Conséquences,* Oxford, 1979. Behnen, M., *Rüstung-Bundnis-Sicherheit*, Tübingen, 1985.

Bell, C., *The Diplomacy of Detente: The Kissinger Era*, New York, 1977.

Beloff, M., *Impérial Sunset,* vol. 1, *Britain's Libéral Empire,* Londra, 1969.

Bemis, S. F., *The Diplomacy of the American Révolution,* New York, 1935.

Bendix, R., *Kings or People: Power and the Mandate to Rule,* Berkeley, Calif., 1978.

Benians, E.A. (ed.), *The Cambridge Histoiy of the British Empire,* vol. 3: *The Empire-Commonwealth 1870-1919,* Cambridge, 1959.

Bennett, E.M., *German Rearmament and the West, 1932-33*, Princeton, NJ, 1979.

Bennigson, A., şi Broxup, M., *The Islamic Threat to the Soviet State*, Londra, 1983.

Bergeron, L., *France under Napoleon,* Princeton, NJ, 1981.

Bergesen, A. (ed.), *Studies in the Modem Worid-System*, New York, 1980.

Bergesen, A., şi Sahoo, C., „Evidence of the Decline of American Hegemony în World Production", *Review,* 8, 1985.

Berghahn, V.R., *Germany and the Approach ofwar în 1914*, Londra, 1974.

Berghahn, V.R., *Unternehmer und Politik în der Bundesrepublik*, Frankfurt, 1985.

Bergonzi, B., *Heroes' Twilight,* New York, 1966.

Bergson, A., şi Levine, H.S. (ed.), *The Soviet Economy: Toward the Year 2000*, Londra, 1983. Best, G., *War and Society în Revolutionary Europe, 1770-1870,* Londra, 1982.

Betts, R., *Tricouleur: The French Colonial Empire,* Londra, 1978.

Beyrau, D., *Militar und Gesellschaft im vorrerevolutiondren Rus s land,* Gôttingen, 1984.

Bialer, S., „The Harsh Decade: Soviet Policies in the 1980s", *Foreign Affairs, 59,* 1981.

Bialer, U., *The Shadow of the Bomber: The Fear of Air*

Attack and British Politics 1932-1939, Londra, 1980.

Bidwell, S., şi Graham, D., *Fire-Power: British Army Weapons and Theories ofwar, 1904-1945,* Londra, 1982.

Bien, D., „The Army in the French Enlightenment: Reform, Reaction and Révolution", *Past and Present*, 85, 1979.

Bindoff, S.T., Hurstfield, J., şi Williams, C.H. (ed.), *Elizabethan Govemment and Society*, Londra, 1961.

Binney, J.E.D., *British Public Finance and Administration 1774-1792*, Oxford, 1958.

Black, C.E., Jansen, M., Levine, H., Levy, M.J., Jr., Rosovsky, H., Rozman, G., şi Starr, S.F., *The Modernization of Japan and Russia: A Comparative Study*, New York, 1975.

Blackaby, F. (ed.), *De-industrialization*, Londra, 1979.

Blackburn, G., *The West and the World since 1945*, New York, 1985.

Blackett, P.M.S., *Fear, Want, and the Bomb*, New York, 1948.

Blackwell, W.L., *The Beginnings of Russian Industrialization, 1800-1860,* Princeton, NJ, 1968.

Blackwell, W.L., *The Industrialization of Russia: A Historical Perspective*, New York, 1970.

Blackwell, W.L. (ed.), *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin,* New York, 1974.

Blond, G., *La Grande Armée 1804/1815*, Paris, 1979.

Blum, R.M., *Drawing the Line: The Origin of American Containment Policy în East Asia*, New York, 1982.

Bond, B., „The First World War", *New Cambridge Modern History*, vol. 12 (ediție revăzută), Cambridge, 1968.

Bond, B., *British Military Policy between Two World Wars*, Oxford, 1980.

Boog, H., For ster, J., Hoffmann, J. (ed.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg,* vol. 4: *Der Angrijf auf die Sowjetunion*, Stuttgart, 1983.

Borden, W.S., *The Pacific Alliance,* Madison, Wi., 1984.

Borg, D., şi Heinrichs, W. (ed.), *Uncertain Years: Chinese-*

American Relations, 1947-1950, New York, 1980.

Bomstein, M. (ed.), *The Soviet Economy: Continuity and Change,* Boulder, Col., 1981.

Borowski, H.R., *A Hollow Threat: Strategic Air Power and Containment before Korea*, Westport, Conn., 1982.

Bosher, J.F., „French Administration and Public Finance in their European Setting", *New Cambridge Modern History*, vol. 8, Cambridge, 1965.

Bosher, J.F., *French Finances 1770-1795,* Cambridge, 1975.

Bosher, J.F., „Financing the French Navy in the Seven Years War: Beaujou, Goossens et compaigne în 1759", *US Naval Institute Proceedings*, în curs de apariție.

Bosworth, J.R.B., *Italy, the Least of the Great Powers: Italian Foreign Policy before the First World War*, Cambridge, 1979.

Bosworth, J.R.B., *Italy and the Approach of the First World War*, Londra, 1983.

Bottome, E., *The Balance ofterror*, Boston, 1986.

Bottome, E., *The Missile Gap*, Rutherford, NJ, 1971.

Bourne, K., *Britain and the Balance of Power în North America 1815-1908,* Londra, 1967.

Bourne, K., *Victorian Foreign Policy 1830-1902*, Oxford, 1970.

Bowler, A., *Logistics and the Failure of the British Army in the Americas 1775-1783*, Princeton, NJ, 1975.

Boxer, C.R., *The Christian Century în Japan 1549-1650*, Berkeley, Calif., 1951.

Boxer, C.R., *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825*, Londra, 1969.

Boxer, C.R., *The Dutch Seaborne Empire 1600-1800,* Londra, 1972.

Bracken, P., *The Command and Control of Nuclear Weapons*, New Haven, Conn., 1983.

Bradsher, H.S., *Afghanistan and the Soviet Union*, Durham,

NE, 1983.

Braisted, W.R., *The United States Navy in the Pacific*, 2 vol., Austin, Tex., 1958, 1971.

Braudel, F., *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip //*, 2 vol., Londra, 1972.

Braudel, F., *Civilization and Capitalism, 15th-18th Centuries*, 3 vol., Londra, 1981.

Braudel, F., şi Labrousse, E. (ed.), *Histoire économique et sociale de la France*, vol. 4, Paris, 1980.

Bridge, F.R., şi Bullen, R., *The Great Powers and the European State System 1815-1914*, Londra, 1980.

Briggs, R., *Early Modern France 1560-1715*, Oxford, 1977.

Brodie, B., *The Absolute Weapon,* New York, 1946.

Brodie, B., *Strategy in the Nuclear Age,* Princeton, NJ, 1959.

Bronke, A „şi Novak, D. (ed.), The *Communist States in the Era of Detente, 1971-1977,* Oakville, Ont., 1979.

Brown, D.M., „The Impact of Firearms on Japanese Warfare", *Far Eastern Quarterly*, 7, 1947.

Brown, G.S., *The American Secretary: The Colonial Policy of Lord George Germain 1775-1778*, Ann Arbor, Mich., 1963.

Brown, L., Wolf, E.C., *State of the World, 1986,* New York, 1986.

Brunn, G., *Europe and the French Imperium, 1799-1815*, New York, 1938.

Brunner, E., Jr., *Soviet Démographie Trends and the Ethnie Composition of Draft Age Maies, 1995*, Santa Monica, Calif., 1981.

Brunschwig, H., *French Colonialism, 1871-1916: Myths and Realities*, Londra, 1966.

Brzezinski, Z., *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*, Cambridge, Mass., 1967.

Bull, H., *The Anarchical Society*, New York, 1977.

Bull, H., şi Watson, A. (ed.), *The Expansion of International Society*, Oxford, 1984.

Bullock, A., *Hitler: A Study în Tyranny*, Londra, 1962.

Bullock, A., *Ernest Bevin, Foreign Secretary*, Oxford, 1983.

Bunce, V., „The Empire Strikes Back: The Evolution of the Eastern Bloc from a Soviet Asset to a Soviet Liability", *International Organization*, 39, 1985.

Bundy, M., Kennan, G.F., Menamara, R.S., şi Smith, G., „Nuclear Weapons and the Atlantic Alliance", *Foreign Affairs*, 62, 1982.

Burk, K., *Britain, America and the Sinews ofwar 1914-1918*, Londra, 1985.

Bushnell, J., „Peasants în Uniform: The Tsarist Army as a Peasant Society", *Journal of Social History*, 13, 1980.

Bushnell, J., „The Tsarist Officer Corps, 1881-1915: Customs, Duties, Inefficiencies", *American Historical Review,* 86, 1981.

Bushnell, J., *Mutiny and Repression: Russian Soldiers in the Révolution of 1905-1906,* Bloomington, Ind., 1985.

Butler, J.R.M., *Grand Strategy,* vol. 2, Londra, 1957.

Butow, R.J., *Tojo and the Corning ofwar,* Princeton, NJ, 1961.

Cain, P.J., *Economic Foundations of British Overseas Expansion 1815-1914*, Londra, 1980.

Cain, P.J., şi Hopkins, A.G. „The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914", *Economic History Review,* 33, 1980.

Caimeross, A., *Years of Recovery: British Economic Policy 1945-51,* Londra, 1985.

Caims, J.C., „A Nation of Shopkeepers în Search of a Suitable France", *American Historical Review,* 79, 1974.

Caims, J.C., „Some Recent Historians and the «Strange Defeat» of 1940", *Journal of Modern History,* 46, 1974.

Calder, A. *Revolutionary Empire: The Rise of the English-Speaking Empires from the Fifteenth Century to the 1780s,* Londra, 1981.

Calder, K.E., „The Making of a Trans-Pacific Economy",

World Policy Journal, 2, 1985.

Calder, N., *Nuclear Nightmares*, Harmondsworth, 1981.

Caldicott, H., *Nuclear Madness*, Brookline, Mass., 1979.

Calleo, D., *The German Problem Reconsidered: Germany and the World Order, 1870 to the Present*, New York, 1978.

Calleo, D., *The Imperious Economy,* Cambridge, Mass., 1982.

Cameron, R.E., „Economic Growth and Stagnation în France 1815-1914", *Journal of Modern History,* 30, 1958.

Cameron, R.E., *France and the Economic Development of Europe 1800-1914,* Princeton, NJ, 1961.

Camilleri, J., *Chinese Foreign Policy: The Maoist Era and its Aftermath*, Seattle, 1980. Campbell, C.S., *From Révolution to Rapprochement: The United States and Great Britain, 1783-1900*, New York, 1974.

Camby, S.L., „Military Reform and the Art ofwar", Wilson Center, International Security Studies Program, working paper 41, Washington, DE, 1982.

Caron, F., *An Economic History of Modern France,* New York, 1979.

Carr, E.H., *The Twenty Years Crisis 1919-1939*, Londra, 1939.

Carr, E.H., *What Is History?* Harmondsworth, 1964.

Carr, W., *Poland to Pearl Harbor*, Londra, 1985.

Carrere d'Encausse, H., *Decline of an Empire*, New York, 1979.

Carroll, B.A., *Design for Total War: Arms and Economies in the Third Reich*, Haga, 1968. Carroll, E.M., *French Public Opinion and Foreign Affairs 1880-1914*, Londra, 1931.

Carsten, F.L., *The Origins of Prussia,* Oxford, 1954.

Carter, A.C., „Dutch Foreign Investment, 1738-1800", *Economica*, 20, 1953.

Carter, A.C., *Neutrality or Commitmenî: The Evolution of Dutch Foreign Policy (1667-1795),* Londra, 1975.

Carter, A.C., *The Dutch Republic in the Seven Years War*,

Londra, 1971.

Castronovo, V., „The Italian Takeoff: A Criticai Re-examination of the Problem", *Journal of Italian History* > 1, 1978.

Caute, D., *The Felloxv Travellers*, Londra, 1973.

Cecco, M. de, *Monery and Empire: The International Gold Standard 1890-1914*, Oxford, 1974. Central Intelligence Agency, *Handbook of Economic Statistics,* Washington, DE, 1984.

Central Intelligence Agency, „China: Economic Performance în 1985", Washington, DE, 1986. Chace, J., *Solvency, the Price of Survival,* New York. 1981.

Challenor, R.D., *The French Theory of the Nation în Arms 1866-1939*, New York, 1955. Challenor, R.D., *Admirais, Générais and American Foreign Policy 1898-1914*, Princeton, NJ, 1973.

Chaliand, C., şi Rageau, J.—P, *Strategic Atlas: A Comparative Geopolitics of the Worid's Powers,* New York, 1985.

Chalmers Hood, R., *Royal Republicans: The French Naval Dynasties between the World Wars,* Baton Rouge, La., 1985.

Chan, S., „The Impact of Defense Spending on Economic Performance: A Survey of Evidence and Problems", *Orbis,* 29, 1985.

Chandaman, C.D., *The English Public Revenue 1660-1688*, Oxford, 1975.

Chandler, D.G., *The Campaigns of Napoleon,* New York, 1966.

Chandler, D.G., *The Art of Warfare in the Age of Mariborough,* Londra, 1976.

Chandler, D.G., „Fluctuations in the Strength of Forces în English Pay Sent to Flanders During the Nine Years War, 1688-1697", *War and Society*, 1, 1983.

Chaunu, P., *European Expansion in the Later Middle Ages,* Amsterdam, 1979.

Childs, J., *Armies and Warfare în Europe 1648-1789*, Manchester, 1982.

Christie, I.R., *Wars and Révolutions: Britain 1760-1815,* Londra, 1982.

Chudoba, B., *Spain and the Empire 1519-1643*, New York, 1969.

Cipolla, C., *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion 1400-1700,* Londra, 1965. Cipolla, C. (ed.), *The Economic Decline of Empires*, Londra, 1970.

Cipolla, C., *The Fontana Economic History of Europe,* 6 vol., Londra, 1972-1976.

Cipolla, C., *Before the Industrial Révolution: European Society and Economy 1000-1700,* ediția a II-a, Londra, 1980.

Clapham, J.H., *The Economic History of Modern Britain*, 3 vol., Cambridge, 1938.

Clapham, J.H., *The Bank of England,* vol. 1: *1694-1797*, Cambridge, 1944.

Clapham, J.H., *The Economic Development of France and Germany, 1815-1914,* Cambridge, 1948.

Clark, A., *Barbarossa: The Russo-German Conflict 1941-1945,* Londra, 1965.

Clark, J.G., *La Rochelle and the Atlantic Economy During the Eighteenth Century*, Baltimore, Md., 1981.

Clarke, G.N., *The Dutch Alliance and the War against French Trade 1688-1697*, New York, 1971. Clough, S.B., *France: A History of National Economies 1789-1939,* New York, 1939.

Clough, S.B., *The Economic History of Modern Italy, 1830-1914,* New York, 1964.

Clubb, O.E., *China and Russia: The „Great Game*", New York, 1971.

Coates, J., şi Kilian, M., *Heavy Losses,* New York, 1985.

Cockburn, A., *The Threat: Inside the Soviet Military Machine,* New York, 1984.

Cohen, E.A., „When Policy Outstrips Power – American

Strategy and Statecraft", *The Public Inter est,* 75, 1984.

Cohen, E.A., *Citizens and Soldiers: The Dilemma of Military Service,* Ithaca, NY, 1985. Cohen, J.S., „Financing Industrialization în Italy, 1898-1914: The Partial Transformation of a Latecomer", *Journal of Economic History*, 27, 1967.

Cohn, H.D., *Soviet Policy toward Black Africa,* New York, 1972.

Cohn, S.H., *Economic Development in the Soviet Union,* Lexington, Mass., 1970.

Coleman, D.C., *The Economic History of England 1450-1750,* Oxford, 1977.

Colton, T.J., *The Dilemma of Reform in the Soviet Union,* New York, 1984.

Connelly, O., *Napoleon's Satellite Kingdoms,* New York, 1965.

Conquest, R., *The Great Terror,* Londra, 1968.

Contamine, H., *La Revanche, 1871-1914,* Paris, 1957.

Cook, M.A. (ed.), *A History of the Ottoman Empire to 1730,* Cambridge, 1976.

Cookson, J.E., „Political Arithmetic and War 1793-1815", *War and Society,* 1, 1983.

Cooper, F., „Affordable Defence: în Search of a Strategy", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies*, 130, 1985.

Coox, A., *Nomonhan,* 2 vol., Stanford, Calif., 1985.

Corbett, J.S., *England in the Seven Years War: A Study în Combinedstrategy,* 2 vol., Londra, 1907. Corvisier, A., *Armies and Societies în Europe 1494-1789,* Bloomington, Ind., 1979.

Cosmas, G.A., *An Army for Empire: The United States Army in the Spanish-American War,* Columbia, Mo., 1971.

Cowie, L.W., *Eighteenth-Century Europe,* Londra, 1963.

Cowling, M., *The Impact of Hitler: British Politics and British Policies 1933-1940,* Cambridge, 1975.

Crafts, N.F.R., „Industrial Révolution în England and

France: Some Thoughts on the Question: «Why Was England First?»", *Economic History Review,* 30, 1977.

Crafts, N.F.R., „British Economic Growth, 1700-1831: A Review of the Evidence", *Economic History Review,* 36, 1983.

Crafts, N.F.R., *British Economic Growth During the Industrial Révolution,* Oxford, 1985.

Craig, G.A., *The Politics of the Prussian Army 1640-1945,* Oxford, 1955.

Craig, G.A., *The Battle of Koeniggratz,* Londra, 1965.

Craig, G.A., *Germany 1886-1965,* Oxford, 1978.

Craig, G.A., şi George, A.G., *Force and Statecraft: Diplomatic Problems of Our Time,* Oxford, 1983.

Creveld, M. van, *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton,* Cambridge, 1977. Creveld, M. van, *Fighting Power: German and US Army Performance, 1939-1945*, Westport, Conn., 1982.

Creveld, M. van, *Command în War,* Cambridge, Mass., 1985.

Crisp, O., *Studies in the Russian Economy Before 1914,* Londra, 1976.

Crouzet, F., *L'Economie britannique et le Blocus Continental 1806-1813,* 2 vol., Paris, 1958. Crouzet, F., „Wars, Blockade and Economic Change în Europe, 1792-1815", *Journal of Economic History*, 24, 1964.

Crouzet, F., „L'Angleterre et France au XVIIe siècle: essai d'analyse comparée de deux croissances économiques", *Annales*, 21, 1966.

Crouzet, F., „Toward an Export Economy: British Exports during the Industrial Révolution", *Explorations în Economic History*, 17, 1980.

Crouzet, F., *The Victorian Economy*, Londra, 1982.

Crowe, S.E., *The Berlin West Africa Conférence 1884-1885*, Westport, Conn., 1970, reprint. Crowley, J.B., *Japan's Quest for Autonomy: National Security and Foreign Policy 1930-1958,* Princeton, NJ, 1966.

Crowson, PS., *Tudor Foreign Policy*, Londra, 1973.

Cruikshank, C.G., *Elizabeth's Army,* ediția a II-a, Oxford, 1966.

Cumings, B., *The Origins of the Korean War,* Princeton, NJ, 1981.

Curran, S., şi Ponomoreff, D., *Managing the Ethnie Factor in the Russian and Soviet Armed Forces: A Historical Overview*, Santa Monica, Calif., 1982.

Curtis, E.E., *The Organization of the British Army in the American Révolution*, Menston, Yorkshire, 1972, reprint.

Curtiss, J.S., *The Russian Army Under Nicholas I, 1825-1855*, Durham, NE, 1965.

Curtiss, J.S., *Russia's Crimean War*, Durham, NE, 1979.

Dallek, R., *The American Style of Foreign Policy*, New York, 1983.

Dallin, D.J., *Soviet Foreign Policy after Stalin,* Philadelphia, 1961.

Daniels, R.V., *Russia: The Roots of Confrontation,* Cambridge, Mass., 1985.

Darby, H.C., „The Face of Europe on the Eve of the Great Discoveries", *New Cambridge Modem History*, vol. 1, Cambridge, 1961.

Davies, R.T., *The Golden Century of Spain 1501-1621*, Londra, 1937.

Davis, L.E., *The Cold War Begins: Soviet-American Conflict over Eastern Europe,* Princeton, NJ, 1974.

Davis, R., *English Overseas Trade 1500-1700,* Londra, 1973.

Davis, R., *The Rise of the Atlantic Economies,* Londra, 1975.

Davis, R., *The Industrial Révolution and British Overseas Trade,* Leicester, 1979.

Davison, W.P., *The Berlin Blockade*, Princeton, NJ, 1958.

Dawisha, A., şi Dawisha, K. (ed.), *The Soviet Union in the Middle East,* New York, 1982. Dawisha, K., *Soviet Foreign Policy towards Egypt*, Londra, 1979.

Dawson, R., *Impérial China,* Londra, 1972.

Dean, J., „Directions în Inner-German Relations", *Orbis*, 29, 1985. de Gaulle, C., *Mémoires de guerre*, 3 vol., Paris, 1954-1959.

Degrasse, R.W., *Military Expansion, Economic Decline,* Armonk, NY, 1983.

Dehio, L., *The Precarious Balance,* Londra, 1963.

Deist, W., *The Wehrmacht and German Rearmament*, Londra, 1981.

Deist, W., Messerschmidt, M., şi Volkmann, H.—E. (ed.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg,* vol. 1: *Ursachen und Vpraussetzungen der deutschen Kriegspolitik*, Stuttgart, 1979.

Deporte, A., *Europe between the Superpowers*, New Haven, Conn., 1979.

de St Leger, A., şi Sagnac, P., *La Prépondérance française, Louis XIV, 1661-1715*, Paris, 1935.

Devlin, P., *Too Proud to Fight: Wilson's Neutrality*, New York, 1975.

Dibb, P., *The Soviet Union: The Incomplete Superpower,* Londra, 1985.

Dickson, P.G.M., *The Financial Révolution în England: A Study in the Development of Public Credit 1688-1756*, Londra, 1967.

Dickson, P.G.M., şi Sperling, J., „War Finance, 1689-1714", *New Cambridge Modem History,* vol. VI, Cambridge, 1970.

Diehl, J., *Paramilitary Politics în Weimar Germany,* Bloomington, Ind., 1977.

Dietz, F.C., „The Exchequer în Elizabeth's Reign", *Smith College Studies în History,* 8, 1923. Dietz, F.C., *English Public Finance 1485-1641,* 2 vol., Londra, 1964.

Diffie, B.W., şi Winius, C.D., *Foundations of the Portuguese Empire 1415-1580,* Minneapolis, 1977.

Dilks, D. (ed.), *Rétrécit from Power: Studies în Britain's*

Foreign Policy in the Twentieth Century, 2 vol., Londra, 1981.

Dinerstein, H.S., *War and the Soviet Union*, Londra, 1962.

Dingman, R., „Strategic Planning and the Policy Process: American Plans for War în East Asia, 1945-50", *Naval War College Review,* 32, 1979.

Divine, RA., *Second Chance: The Triumph of Internaționalism în America During World War II,* New York, 1971.

Dockrill, M.L., şi Goold, J.D., *Peace Without Promise: Britain and the Pecice Conférences 1919-1923,* Londra, 1981.

Dodgshon, RA., „A Spatial Perspective", *Peasant Studies,* 6, 1977.

Donaldson, R.H., *Soviet Policy toward India,* Cambridge, Mass., 1974.

Donaldson, R.H. (ed.), *The Soviet Union in the Third World: Successes and Failures,* Boulder, Colo., 1981.

Donnelly, C.N., „Tactical Problems Facing the Soviet Army: Recent Debates in the Soviet Military Press", *International Defense Review,* 11, 1978.

Donoughue, B., *British Politics and the American Révolution,* Londra, 1964.

Doran, C.F., şi Parsons, W., „War and the Cycle of Relative Power", *American Political Science Review,* 74, 1980.

Dom, F., *The Sino-Japanese War 1937-1941,* New York, 1974.

Dom, W.L., *Compétition for Empire 1740-1763*, New York', 1940.

Doughty, RA., *The Seeds of Disaster: The Development of French Army Doctrine 1919-1939,* Hamden. Conn., 1985.

Douglas, R., *From War to Cold War 1942-1948,* Londra, 1981.

Dovrig, B., *The Myth of Liberation,* Baltimore, Md., 1973.

Doyle, W., *The Old European Order 1660-1800,* Oxford, 1978.

Dreyer, J.T., „China's Military Modernization", *Orbis,* 27,

1984.

Droz, J., *Europe Between Révolutions 1815-1848,* Londra, 1967.

Drucker, P.E., „The Changed World Economy", *Foreign Affairs,* 64, 1986.

Dubief, H., *Le Déclin de la UT République 1929-1938,* Paris, 1976.

Duffy, C., *Borodino and the War of 1812,* Londra, 1973.

Duffy, C., *The Army of Frederick the Great,* Newton Abbott, 1974.

Duffy, C., *The Army of Maria Theresa: The Armed Forces of Imperial Austria 1740-1780,* Londra, 1977.

Duffy, C., *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494-1660,* Londra, 1979.

Duffy, C., *Russia's Military Way to the West: Origins and Nature of Russian Military Power 1700-1800,* Londra, 1981.

Duffy, M. (ed.), *The Military Révolution and the State 1500-1800,* Exeter, 1980.

Dukes, P., *The Emergence of the Super-Powers: A Short Comparative History of the USA and the USSR,* Londra, 1970.

Dukes, P., *The Making of Russian Absolutism 1613-1801,* Londra, 1982.

Dülffer, J., *Weimar, Hitler und die Marine: Reichspolitik und Flottembau 1920-1939,* Düsseldorf, 1973.

Dülffer, J., „Der Beginn des Krieges 1939", *Geschichte und Gesellschaft,* 2, 1976.

Dull, J.A., *The French Navy and American Independence,* Princeton, NJ, 1975.

Dull, J.A., *A Diplomatie History of the American Révolution,* New Haven, Conn., 1985.

Dupuy, N., *A Genius for War: The German Army and General Staff, 1807-1945,* Englewood Cliffs, NJ, 1977.

Duroselle, J.B., *La Décadence 1932-1939,* Paris, 1979.

Dutailly, H., *Les Problèmes de TArmée de terre française 1933-1939,* Paris, 1980.

Eatwell, J., *Whatever Happened to Britain?* Londra, 1982.

Eberhard, W., *A History of China,* ediția a II-a, Londra, 1969.

Eckes, A.E., *The United States and the Global Struggle for Minerais,* Austin, Tex., 1979. Ehremberg, R., *Das Zeitalter der Fugger: Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhunderî*, 2 vol., Jena, 1896.

Ehrman, J., *Cabinei Govemment and War 1890-1940*, Cambridge, 1958.

Ehrman, J., *The Younger Pitt*, 2 vol., Londra, 1969, 1983.

Eldridge, C.C. (ed.), *British Imperialism in the Nineieenih Century,* Londra, 1984.

Elliott, J.H., *Europe Divid ed 1559-1598,* Londra, 1968.

Elliott, J.H., *Imperial Spain 1469-1716*, Harmondsworth, 1970.

Elliott, J.H., *Richelieu and Olivares*, Cambridge, 1984.

Elliott, J.H., *The Couni-Duke of Olivares*, New Haven, Conn., 1986.

Elton, G.R., *England under the Tudors*, Londra, 1955.

Elton, G.R. (ed.), *The New Cambridge Modern History,* vol. 2: *The Reformation 1520-1559*, Cambridge, 1958.

Elton, G.R., *Reformation Europe 1517-1559,* Londra, 1963.

Elvin, M., *The Pattern of the Chinese Past*, Londra, 1963.

Emerson, R., *From Empire to Nation: The Rise to Self-Assertion ofasian and African Peoples*, Cambridge, Mass., 1962.

Emmerson, J.T., *The Rh ine land Crisis*, Londra, 1977.

Emsley, C., *British Society and the French Wars 1793-1815*, Londra, 1979.

Engels, F., *Herr Eugen Diihring's Révolution în Science*, Londra, 1936.

Engels, F., „Socialism: Utopian and Scientific", in the *Essential Left*, Londra, 1960.

Epstein, G., „The Triple Debt Crisis", *World Policy Journal,* 2, 1985.

Erhard, L., *The Economies of Success,* Princeton, NJ, 1963.

Erickson, J., *The Soviet High Command, 1918-1941*, Londra, 1962.

Erickson, J., *The Road to Stalingrad,* Londra, 1975.

Erickson, J., *The Road to Berlin,* Londra, 1983.

Emstberger, A., *Hans de Witte: Finanzmann Wallensteins*, Wiesbaden, 1954.

Essame, H., *The Battle for Europe, 1918*, New York, 1972.

Evangelista, M.A., „Stalin's Postwar Army Reappraised", *International Security*, 7, 1982-1983. Eysembach, M.L., *American Manufactured Exports 1897-1914: A Study of Growth and Comparative Advantage*, New York, 1976.

Falkus, M., *The Industrialization of Russia 1700-1914,* Londra, 1972.

Falkus, M., „Aspects of Foreign Investment în Tsarist Russia", *Journal of European Economic History*, 8, 1979.

Fallows, J., *National Defense*, New York, 1981.

Farrar, L.L., *The Short-War Illusion,* Santa Barbara, Calif., 1973.

Farrar, L.L., *Arrogance andanxiety: The Ambivalence of German Power 1849-1914*, lowa City, 1981.

Feis, H., *The China Tangle,* Princeton, NJ, 1953.

Feis, H., *The Atomic Bomb and the End of World War II,* Princeton, NJ, 1966.

Feis, H., *Churchill-Roosevelt-Stalin*, Princeton, NJ, 1967.

Feldman, G., *Army, Industry and Labor în Germany 1914-1918,* Princeton, NJ, 1966.

Ferguson, T.G., *British Military Intelligence 1870-1914,* Frederick, Md., 1984.

Fieldhouse, D., *The Colonial Empires: A Comparative Study from the Eighteenth Century*, Londra, 1966.

Fieldhouse, D., *Economies and Empire 1830-1914,* Londra, 1973.

Fingar, T. (ed.), *China's Quest for Independence*, Boulder, Colo., 1980.

Fink, C.L., Huli, I.V., Knox, M. (ed.), *German Naționalism and the European Response 1890-1945*, Chapel Hill, NE, 1985.

Fischer, E., *The Passing of the European Age,* Cambridge, Mass., 1943.

Fischer, F., *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914,* Londra, 1975.

Fischer, F, *Bundnis der Elit en,* Düsseldorf, 1979.

Fischer, R.L., „Defending die Central Front: The Balance of Forces", *Adelphi Papers,* 127, 1976. Fisher, R.H., *The Russian Fur Trade 1550-1700,* Berkeley, Calif., 1943.

Fishlow, A., „Lessons from the Past: Capital Markets During the 19th Century and the Interwar Period", *International Organization*, 39, 1985.

Fitzgerald, F., *Fire in the Lake: The Vietnamese and the Americans în Vietnam,* Boston, 1972. Flora, P. (ed.), *State, Economy and Society în Western Europe 1875-1975,* vol. 1, Frankfurt, 1983. Florinsky, M., *Russia: A Short History,* New York, 1964.

Floyd, D., *Mao against Khrushehev,* New York, 1964.

Foreman-Peck, J., *A History of the World Economy: International Economic Relations since 1850,* Brighton, 1983.

Forstmeier, F., şi Volkmann, H.—E. (ed.), *Wirtschaft und Rüstung am Vorahend des Zweiten Welt-krieges,* Düsseldorf, 1975.

Forstmeier, F., şi Volkmann, H.—E. (ed.), *Kriegswirtschaft und Rüstung 1939-1945,* Düsseldorf, 1977. Foschepoth, J. (ed.), *Kalter Krieg und deutsche Frage,* Gôttingen, 1985.

Fox, G., *British Admirais and the Chinese Pirates 1832-1869,* Londra, 1940.

Frank, A.G., *World Accumulation 1492-1789,* New York, 1978.

Frankenstein, R., *Le Prix du réarmement français 1935-1939,* Paris, 1939.

Frankland, N., *The Bomber Offensive against Germany,*

Londra, 1965.

Freedman, L., *Britain and Nuclear Weapons*, Londra, 1980.

Freedman, L., *The Evolution of Nuclear Strategy,* Londra, 1981.

French, D., *British Economic and Strategic Planning, 1905-1915,* Londra, 1982.

French, D., *British Strategy and Waraims, 1914-1916,* Londra, 1986.

Friedberg, A.L., „A History of US Strategic «Doctrine», 1945-1980", *Journal of Strategic Studies*, 3, 1983.

Friedman, E. (ed.), *Ascent and Decline in the Worid-System,* Beverly Hills, Calif., 1982. Fukuyama, F., „Gorbachev and the Third World", *Foreign Affairs*, 64, 1986.

Fuller, W.C., *Civil-Military Conflict în Impérial Russia 1881-1914,* Princeton, NJ, 1985.

Fussell, P., *The Great War and Modem Memory,* New York, 1975.

Gaddis, J.L., *The United States and the Origins of the Cold War, 1941-1947,* New York, 1972. Gaddis, J.L., *Strategies of Containment,* New York, 1982.

Gaddis, J.L., „The Origins of Self-Deterrence: The United States and the Non-Use of Nuclear Weapons, 1954-1958", în curs de apariție.

Gallagher, J., şi Robinson, R., „The Imperialism of Free Trade", *Economic History Review, 6,* 1953.

Gansler, J.S., *The Defense Industry,* Cambridge, Mass., 1980.

Garder, M., *Lfagonie du régime en Russie soviétique,* Paris, 1966.

Gardner, R.N., *Sterling-Dollar Diplomacy,* New York, 1969.

Garfinkle, A.W., *The Politics of the Nuclear Freeze*, Philadelphia, 1984.

Garthoff, R.L., *Soviet Strategy in the Nuclear Age,* New York, 1958.

Garthoff, R.L., *Detente and Confrontation: American-Soviet*

Relations from Nixon to Reagan, Washington, DE, 1985.

Gash, G., *Renaissance Armies, 1480-1650,* Cambridge, 1975.

Gates, D., *The Spanish Ulcer: A History of the Peninsular Weir,* Londra, 1986.

Gatrell, P., *The Tsarist Economy, 1850-1917,* Londra, 1983.

Geggus, D., „The Cost of Pitt's Caribbean Campaigns, 1793-1798", *Historical Journal, 26,* 1983.

Geiss, I., şi Wendt, B.J. (ed.), *Deutschland în der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts,* Düsseldorf, 1973.

Gerschenkron, A., *Economic Backwardness în Historical Perspective,* Cambridge, Mass., 1962. Gervasi, T., *The Myth of Soviet Military Supremacy*, New York, 1986.

Geyer, M., *Aufrustung oder Sicherheit,* Wiesbaden, 1980.

Gibbs, H.A.R., şi Bowen, H., *Islamic Society and the West,* 2 vol., Londra, 1950, 1957. Gibbs, N.H., *Grand Strategy*, vol. 1, Londra, 1976.

Gibson, C., *Spain în America,* New York, 1966.

Gilbert, F., *The End of the European Era, 1890 to the Present,* ediția a III-a, New York, 1984. Gilbert, M. (ed.), *A Century of Conflict, 1850-1950*, Londra, 1966.

Gilbert, M. (ed.), *Winston Churchill*, vol. 5: *1922-1939*, Londra, 1976.

Gillard, D., *The Struggle for Asia 1828-1961*, Londra, 1977.

Gillie, M.H., *Forging the Thunderbolt*, Harrisburg, Penn., 1947.

Gilpin, R., *War and Change în World Politics*, Cambridge, 1981.

Ginsburgs, G., şi Pinkele, C.F., *The Sino-Soviet Territorial Dispute, 1949-1964,* New York, 1978. Ginsburgs, G., şi Rubinstein, A.Z. (ed.), *Soviet Foreign Policy toward Western Europe*, New York, 1978.

Giovannetti, L., şi Freed, F., *The Décision to Drop the Bomb*, Londra, 1967.

Gipson, L.H., *The Corning of the Révolution 1763-1775*,

New York, 1962.

Girardet, R*La société militaire dans la France contemporaine*, Paris, 1953.

Girardet, R., *L'idée coloniale de la France sous la Troisième République 1871-1914*, Paris, 1968. Girault, R., *Emprunts russes et investisements français en Russie, 1887-1914*, Paris, 1973. *Global 2000 Report to the Président, The*, Washington, DE, 1980.

Glover, M., *The Peninsular War, 1807-1814: A Concise History,* Newton Abbott, 1974.

Glover, M., *The Napoleonic Wars: An Illustrated History 1792-1815*, New York, 1979.

Glover, M., *Warfare from Waterloo tomons,* Londra, 1980.

Glover, R., *Peninsular Préparation: The Reform of the British Army, 1795-1809*, Cambridge, 1963.

Godechet, J., Hyslop, B.F., şi Dowd, D.L., *The Napoleonic Era în Europe,* New York, 1971. Goldman, M.I., *The Enigma of Soviet Petroleum: Half-Full or Half-Empty?* Londra, 1980. Goldman, M.I., *USSR în Crisis: The Failure of an Economic System*, New York, 1983. Goldsmith, R.W., „The Power of Victory: Munitions Output în World War II", *Military Affairs,* 10, 1946.

Goliwitzer, H., *Europe in the Age of Imperialism,* Londra, 1969.

Goliwitzer, H., *Geschichte des weltpolitischen Denkens, 2* vol., Gôttingen, 1972, 1982. Golovine, N., *Russian Army in the World War,* New Haven, Conn., 1932.

Gooch, J., *The Plans of War: The General Staff and British Military Strategy e. 1900-1916*, Londra, 1974.

Good, D.F., *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750-1914,* Berkeley, Calif, 1984. Gorce, P.-M. de la, *The French Army: A Military Political History,* New York, 1963.

Gordon, D.C., *The Dominion Partnership în Impérial Defense 1870-1914,* Baltimore, Md., 1965. Gormley, D.M., „A New Dimension to Soviet Theater Strategy", *Orbis,* 29, 1985.

Gottman, J. (ed.), *Center and Periphery,* Beverly Hills, Calif., 1980.

Goubert, P., *Louis XIV and Twenty Million Frenchmen,* Londra, 1970.

Gough, B., *The Royal Navy and the North West Coast of America 1810-1914*, Vancouver, 1971. Gowa, J., *Closing the Golden Window: Domestic Politics and the End of Bretton Woods*, Ithaca, NY, 1983.

Grabaud, S.R., *British Labor and the Russian Révolution 1917-1924,* Cambridge, Mass., 1956. Graebner, N.A., *America as a World Power,* Wilmington, Del., 1984.

Graham, G.S., *Great Britain in the Indian Ocean: A Study of Maritime Enterprise 1810-1850,* Oxford, 1967.

Graml, H, (ed.), *Sommer 1939, Die Grossmdehte und der europdische Krieg*, Stuttgart, 1979. Gray, C., „Nuclear Strategy: A Case for a Theory of Victory", *International Security, 4,* 1979.

Greenwood, S., „Return to Dunkirk: The Origins of the Anglo-French Treaty of March 1947", *Journal of Strategic Studies*, 6, 1983.

Grenville, J.A.S., *Europe Reshaped 1848-1878,* Londra, 1976.

Grenville, J.A.S., *A World History of the Twentieth Century 1900-1945*, Londra, 1980. Grenville, J. A.S., şi Young, G.B., *Lord Salisbury and Foreign Policy: The Close of the Nineteenth Century, 1895-1902*, Londra, 1964.

Grenville, J. A.S., şi Young, G.B., *Politics, Strategy and American Diplomacy: Studies în Foreign Policy, 1873-1917*, New Haven, Conn., 1966.

Griffith, W.E. (ed.), *Communism în Europe: Continuity, Change and the Sino-Soviet Dispute,* 2 vol., Cambridge, Mass., 1964-1966.

Griffith, W.E., *The Ostpolitik of the Federal Republic of Germany,* Cambridge, Mass., 1978. Griffith, W.E., „Superpower Problems în Europe: A Comparative

Assessment", *Orbis*, 29, 1986. Grimai, H., *Decolonization: The British, French, Dutch and Belgian Empires, 1919-1963,* Londra, 1978.

Groom, J., *British Thinking About Nuclear Weapons*, Londra, 1974.

Grosser, A., *The Western Alliance: European-American Relations since 1945*, Londra, 1980. Grosser, A., *West Germany from Defeat to Rearmament*, Londra, 1955.

Growing, M., *Independence and Deterrence: Britain and Atomic Energy 1945-1952*, 2 vol., Londra, 1974.

Grün, G., „Locamo, Ideal and Reality", *International Affairs,* 31, 1955.

Gruner, W., „Der Deutsche Bund – Modell fur eine Zwischenlosung?", *Politik und Kultur,* 9, 1982.

Gruner, W., *Die deutsche Frage: Ein Problem der europdischen Geschichte seit 1800*, München, 1985.

Grunwald, J., şi Flamm, K., *The Global Factory: Foreign Assembly în International Trade,* Washington, DE, 1985.

Guery, A., „Les finances de la monarchie française", *Annales*, 33, 1978.

Guilmartin, J.F., *Gumpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Cambridge, 1974.

Guinn, P., *British Strategy and Politics, 1914-1918*, Oxford, 1965.

Gulick, E.V., *Europe's Classical Balance of Power,* New York, 1967.

Gunsberg, J. A., *Divided and Conquered: The French High Command and the Defeat of the West, 1940,* Westport, Conn., 1979.

Gustafson, T., „Energy and the Soviet Union", *International Security*, 6, 1981-1982.

Hadley, A.T., *The Straw Giant: Triumph and Failure: America's Armed Forces*, New York, 1986.

Hagan, K.J. (ed.), *În Peace and War: Interprétations of*

American Naval History, 1775-1978, Westport, Conn., 1978.

Haig, A., *Caveat*, New York, 1984.

Hale, J.R., „Armies, Navies and the Art of War", *New Cambridge Modern History*, vol. 2, Cambridge, 1958.

Hale, J.R. (ed.), *Europe in the Later Middle Ages*, Londra, 1965.

Hale, J.R., *War and Society în Renaissance Europe 1450-1620,* Londra, 1985.

Hale, O.J., *Germany and the Diplomatic Révolution 1904-1906,* Philadelphia, 1931.

Hall, J.W., *Govemment and Local Power în Japan,* Princeton, NJ, 1966.

Halpern, P., *The Mediterranean Naval Situation, 1908-1914*, Cambridge, Mass., 1971. Hamerow, T., *Restoration, Révolution, Reaction: Economies and Politics în Germany,* Princeton, NJ, 1958.

Hamilton, A., *The Appeal of Fascism,* Londra, 1971.

Hamilton, C.E., „The Royal Navy, *La Royale* and the Militarization of Naval Warfare, 1840-1870", *Journal of Strategic Studies,* 6, 1983.

Hamilton, E.J., „Origin and Growth of National Debt în Western Europe", *American Economic Review,* 37, 1947.

Hammond, T.T., *Red Flag over Afghanistan,* Boulder, Colo., 1984.

Hanrieder, W.F., *West German Foreign Policy 1949-1963,* Stanford, Calif., 1967.

Haraszti, E., *Treaty-Breakers or „Realpolitiker"? The Anglo-German Naval Agreement of June 1935,* Boppard, 1974.

Haraszti, E., *The Invaders: Hitler Occupies the Rhineland,* Budapesta, 1983.

Hardach, G., *The First World War 1914-1918*, Londra, 1977.

Hardach, K., *The Political Economy of Germany in the Twentieth Century*, Berkeley, Calif., 1980.

Hardie, F., *The Abyssinian Crisis*, Londra, 1974.

Harding, H. (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s*, New Haven, Conn., 1984.

Haring, C.H., *The Spanish Empire în America*, New York, 1947.

Harris, K., *Attlee,* Londra, 1982.

Harris, R.D., „French Finance and the American War, 1777-1783", *Journal of Modern History*, 46, 1976.

Harrison, J.A., *The Chinese Empire*, New York, 1972.

Harrison, M.M., *Reluciant Ally: France and Atlantic Security*, Baltimore, Md., 1981.

Hart, C., şi Lind, W.S., *America Can Win*, Bethesda, Md., 1986.

Harvie, C., *War and Society in the 19th Century*, Bletchley, 1973.

Haslam, J., *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security în Europe 1933-39*, New York, 1984.

Hastings, M., *Overlord: D-Day and the Battle for Normandy*, Londra, 1984.

Hattaway, H., şi Jones, *A., How the North Won: A Military History of the Civil War*, Urbana, 111., 1983.

Hatton, R.M. (ed.), *Louis XIV and Europe,* Londra, 1976.

Hatton, R.M., *Charles XII of Sweden,* Londra, 1968.

Hauner, M., „Did Hitler Want a World Dominion?", *Journal of Contemporary History,* 13, 1968.

Hauner, M., „A Racial Révolution", *Journal of Contemporary History*, 19, 1984.

Hauner, M., „The Soviet Geostrategic Dilemma", Foreign Policy Research Institute, în curs de apariție.

Hayashi, S., şi Coox, A., *Kogun: The Japanese Army in the Pacific War*, Westport, Conn., 1978, reprint.

Hayes, P., *Fascism*, Londra, 1973.

Haykal, M.H., *The Sphinx and the Commissar: The Rise and Fall of Soviet Influence in the Middle East*, Londra, 1978.

Headrich, D.R., The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century, Oxford,

1981.

Heald, M., şi Kaplan, L.S., *Culture and Diplomacy: The American Experience,* Westport, Conn., 1977.

Heckscher, E.F., *The Continental System*, Oxford, 1922.

Heckscher, E.F., *An Economic History of Sw eden,* Cambridge, Mass., 1963.

Heischmann, E., *Die Anfange des stehenden Heeres în Oesterreich*, Viena, 1925.

Heller, F.H. (ed.), *The Korean War: A 25-Year Perspective,* Lawrence, Kan., 1977.

Henderson, W.O., *The Industrial Révolution on the Continent: Germany, France, Russia 1800-1914,* Londra, 1967.

Henderson, W.O., *The Rise of German Industrial Power, 1834-1914*, Berkeley, Calif., 1972.

Hennessy, J., Lutz, V., şi Scimone, G., *Economic „Miracles",* Londra, 1964.

Henrickson, A.K., „The Création of the North Atlantic Alliance, 1948-1952", *Naval War College Review,* 32, 1980.

Hentschel, V., „Produktion, Wachstum und Produktivitat în England, Frankreich und Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg", *Vierteljahresschriftfur Sozialund Wirtschaftsgeschichte,* 68, 1981.

Herken, G., *The Winning Weapon: The Atomic Bomb in the Cold War 1945-1950*, New York, 1980.

Herken, G., *Counsels ofwar*, New York, 1985.

Herrick, R.W., *Soviet Naval Strategy*, Annapolis, Md., 1968.

Herring, G., *America's Longest War: The United States and Vietnam, 1950-1975*, New York, 1979.

Herspring, D.R., şi Volgyes, I., „Political Reliability in the Eastern European Warsaw Pact Armies", *Armed Forces and Society*, 6, 1980.

Herwig, H. H., *Politics of Frustration: The United States în German Naval Planning, 1889-1941,* New York, 1976.

Hess, A.C., „The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of Oceanic Discoveries, 1453-1525", *American Historical Review*, 75, 1970.

Hiden, J., *Germany and Europe 1919-1939.* Londra, 1977.

Higgimbotham, D., *The War of American Independence*, Bloomington, Ind., 1977. Higgimbotham, D. (ed.), *Reconsiderations of the Revolutionary War*, Westport, Conn., 1978. Higham, R., *Air Power: A Concise History*, Manhattan, Kan., 1984.

Higonnet, P.L.R., „The Origins of the Seven Years War", *Journal of Modem History*, 40, 1968. Hildebrand, G. H., *Growth and Structure in the Economy of Modem Italy*, Cambridge, Mass., 1965. Hildebrand, K., „Staatskunst oder Systemzwang? Die «Deutsche Frage» als Problem der Weltpolitik", *Historische Zeitschrift*, 228, 1979.

Hildebrand, K., *The Third Reich,* Londra, 1984.

Hill, C., *The Century of Révolution 1603-1714*, Edimburgh, 1961.

Hill, C., *Reformation to Industrial Révolution*, Harmondsworth, 1969.

Hiligruber, A., *Hitlers Strategic: Politik und Kriegsflihrung 1940-41*, Frankfurt, 1965. Hiligruber, A., *Bismarcks Aussempolitik,* Freiburg, 1972.

Hiligruber, A., *Die gescheiterte Grossmacht: Eine Skizze des Deutschen Reiches 1871-1945,* Düsseldorf, 1980.

Hiligruber, A., *Germany and the Two World Wars*, Cambridge, Mass., 1981.

Hinsley, F.H., Thomas, E.E., Ransome, C.F.G., Knight, R.C., *Bower and the Pursuit of Peace*, Cambridge, 1967.

Hinsley, F.H., Thomas, E.E., Ransome, C.F.G., Knight, R.C., *British Intelligence in the Second World War*, vol. 2, Londra, 1981.

Hobsbawm, E.J., *The Age of Révolution 1789-1848*, Londra, 1962.

Hobsbawm, E.J., *Industry and Empire*, Harmondsworth,

1969.

Hobsbawm, E.J., *The Age of Capital 1848-1875,* Londra, 1975.

Hochmann, J., *The Soviet Union and the Failure of Collective Security 1934-1938*, Ithaca, NY, 1984.

Hodgson, M.G.S., *The Venture of Islam,* Chicago, 1924.

Hoensch, J.K., *Sowjetische Osteuropa-Politik 1945-1974,* Düsseldorf, 1977.

Hoffman, S. (ed.), *În Search of France,* Cambridge, Mass., 1963.

Hoffman, S., *Gulliver's Troubles*, New York, 1968.

Hoffman, S., *Primacy or World Order?* New York, 1978.

Hoffmann, W.G., *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts,* Berlin, 1965.

Holland, R.F., *Britain and the Commonwealth Alliance 1918-1939,* Londra, 1981.

Holland, R.F., *European Decolonization, 1918-1981*, Londra, 1978.

Holloway, D., *The Soviet Union and the Arms Race,* ediția a II-a, New Haven, Conn., 1984. Holmes, R., *The Road to Sedan: The French Army, 1866-1870,* Londra, 1984.

Hoit, S., *The Common Market: The Conflict of Theory and Practice*, Londra, 1967.

Holzle, E., *Die Selbstentmachtung Europas,* Gôttingen, 1975.

Holzman, F.D., *Financial Checks on Soviet Defense Expenditures,* Lexington, Mass., 1975.

Holzman, F.D., „Are the Soviets Really Outspending the US on Defense?", *International Security*, 4, 1980.

Holzman, F.D., „Soviet Military Spending: Assessing the Numbers Game", *International Security,* 6, 1982.

Homze, E.L., *Arming the Luftwaife,* Lincoln, Neb., 1976.

Hope-Jones, A., *Income Tax in the Napoleonic Wars*, Cambridge, 1939.

Horn, R.C., *The Soviet Union and India: The Limits of*

Influence, New York, 1981.

Home, A., *The French Army and Politics 1870-1970*, Londra, 1984.

Horowitz, D., *The Free World Colossus*, New York, 1971.

Hosking, G., *A History of the Soviet Union*, Londra, 1985.

Hough, J.F., şi Fainsod, M., *How the Soviet Union Is Governed*, Cambridge, Mass., 1979. Howard, M. (ed.), *The Theory and Practice ofwar,* Londra, 1965.

Howard, M., *The Continental Commitment*, Londra, 1972.

Howard, M., *The British Way în Warfare*, Neale Lecture, Londra, 1975.

Howard, M., *The Continental Commitment*, Londra, 1972., *The Franco-Prussian War,* Londra, 1981.

Howarth, S., *The Fighting Ships of the Rising Sun: The Drama of the Imperial Japanese Navy, 1895-1945,* New York, 1983.

Hucker, C.O., *China's Imperial Past.* Stanford, Calif., 1975.

Hudson, G.F., *The Far East în World Affairs*, ediția a II-a, Londra, 1939.

HueckeI, G., „War and the British Economy, 1793-1815: A General Equilibrium Analysis", *Explorations în Economic History,* 10, 1972.

Hufton, O., *Europe: Privilege and Protest, 1730-1789,* Londra, 1980.

Hunt, B., şi Preston, A. (ed.) *War Aims and Strategic Policy in the Great War,* Londra, 1977. Hyam, R., *Britain's Imperial Century 1815-1914,* Londra, 1975.

Hynes, W.G., *The Economies of Empire: Britain, Africa and the New Imperialism, 1870-1895,* Londra, 1979.

Imlah, A.H., *Economic Elements in the „Pax Britannica",* Cambridge, Mass., 1958.

Inalcik, H., *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600,* New York, 1973.

Inalcik, H., *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy: Collected Studies*, Londra, 1978.

Ingram, E., *The Beginning of the Great Game în Asia, 1828-1834,* Oxford, 1979.

Ingram, E. (ed.), „The Great Game în Asia", *International History Review,* 2, 1980.

Ingram, E., *Commitment t o Empire: Prophecies of the Great Game în Asia, 1797-1800*, Oxford, 1981.

Ireland, T.P., *Creating the Entangling Alliance,* Londra, 1981.

Iriye, A., *Across the Pacific*, New York, 1967.

Iriye, A., *After Imperialism: The Searchfor a New Order in the Far East 1921-1931*, New York, 1978.

Irving, E.M., *The First Indochina War: French and American Policy, 1945-1954,* Londra, 1975. Iseley, J.A., şi Crowl, P.A., *The US Marines and Amphibious War,* Princeton, NJ, 1945.

Ismay, Lord, *NATO – The First Five Years, 1949-1954,* Utrecht, 1954.

Israel, J.I., „A Conflict of Empires: Spain and the Netherlands, 1618-1648", *Past and Present*, 76, 1977.

Israel, J.I., *The Dutch Republic and the Hispanic World, 1606-1661,* Oxford, 1982.

Jabber, P., „Egypt's Crisis, America's Dilemma", *Foreign Affairs*, 64, 1986.

Jackel, E., *Hitlers Weltanschauung,* Middletown, Conn., 1982.

Jacobsen, J., *Locarno Diplomacy: Germany and the West 1925-1929*, Princeton, NJ, 1972. Jansen, G.H., *Afro-Asia and Non-Alignment*, Londra, 1966.

Jelavich, B., *The Great Powers, the Ottoman Empire, and the Straits Question 1870-1887,* Bloomington, Ind., 1973.

Jencks, H.W., *From Missiles to Muskets: Politics and Professionalism in the Chinese Army 1945-1981*, Boulder, Colo., 1982.

Jenkins, E.H., *A History of the French Na\y,* Londra, 1973.

Jenks, L.H., *Migration of British Capital to 1875*, Londra, 1963.

Jervis, R., „The Impact of the Korean War on the Cold War", *Journal of Conflict Resolution*, 24, 1980. Jervis, R., *The Illogic of American Nuclear Strategy,* Ithaca, NY, 1984.

Joffe, J., „European-American Relations: The Enduring Crisis", *Foreign Affairs, 59,* 1981. Johnson, A.R., Dean, R.W., Russak, A.A.C., *East European Military Establishments: The Warsaw Pact Northern Tier,* New York, 1982.

Johnson, C., *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy 1925-1975,* Stanford, Calif., 1982.

Johnson, F.A., *Defence by Committee*, Londra, 1960.

Johnson, RM., şi Thompson, W.R. (ed.), *Rhythms în Politics and Economies*, New York, 1985. Joli, J. (ed.), *The Decline of the Third Republic,* New York, 1959.

Joli, J., *Europe since 1870*, Londra, 1973.

Joli, J., *The Origins of the First World War.* Londra, 1984.

Jones, C. (ed.), *Britain and Revolutionary France: Conflict, Subversion and Propaganda,* Exeter, 1983.

Jones, D.R., „Nicholas II and the Supreme Command", *Sbornik*, 11, 1985.

Jones, E., „Manning the Soviet Military", *International Security*, 7, 1982.

Jones, E., „Minorities in the Soviet Armed Forces", *Comparative Strategy*, 3, 1982.

Jones, E.L., şi Mingaÿ, G.E. (ed.), *Land, Labour and Population of the Industrial Révolution,* Londra, 1967.

Jones, E.L., şi Mingay, G.E., *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia,* Cambridge, 1981.

Jones, J.R., *Country and Court 1658-1714,* Londra, 1978.

Jones, J.R., *Britain and the World 1649-1815,* Londra, 1980.

Jordan, W.M., *Britain, France and the German Problem*, Londra, 1943.

Jukes, G., „The Indian Ocean în Soviet Naval Policy", *Adelphi Papers*, 87, 1973.

Jukes, G., *The Soviet Union în Asia,* Berkeley, Calif., 1973.

Junge, C., *Flottempolitik und Révolution: Die Entstehung der englischen Seemacht wahrend der Herrschaft Cromwells,* Stuttgart, 1980.

Kahn, H., *On Thermonuclear War,* Princeton, NJ, 1960.

Kahn, H., *The Emerging Japanese Superstate,* Londra, 1971.

Kaiser, D., *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War*, Princeton, NJ, 1980. Kaldor, M., *The Baroque Arsenal,* Londra, 1982.

Kamata, S., *Japan in the Passing Lane,* New York, 1984.

Kamen, H., *Spain 1469-1714*, Londra, 1983.

Kan, M.Y.M., *Mainland China's Modernization: Its Prospects and Problems*, Berkeley, Calif., 1982.

Kanet, R. (ed.), *The Soviet Union and the Developing Nations*, Baltimore, Md, 1974.

Kann, RA., *A History of the Habsburg Empire 1526-1918*, Berkeley, Calif., 1974. Kanya-Forstner, A.S., *The Conquest of the Western Sudan: A Study în French Military Imperialism*, Cambridge, 1969.

Kaplan, F., *The Wizards of Armageddon,* New York, 1983.

Kaplan, H., *Russia and the Outbreak of the Seven Years War*, Berkeley, Calif., 1968.

Kaplan, L.S., *The United States and NATO: The Formative Years*, Lexington, Ky, 1984.

Karnow, S., *Vietnam: A History*, New York, 1984.

Kaser, M., *Comecon*, Londra, 1967.

Katzenstein, P.J. (ed.), *Between Power and Plenty: Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States,* Madison, Wis., 1978.

Kaufman, William, *Reasonable Defense,* New York, 1986.

Kazemzadeh, F., *Russia and Britain în Persia 1864-1914,* New Haven, Conn., 1968.

Kazokins, J., „Nationality in the Soviet Army", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies*, 130,

1985.

Keegan, J., *The Face of Batile,* Harmondsworth, 1978.

Keeny, S.M., şi Panofsky, W.K.H., „MAD vs. NUTS: The Mutual Hostage Relationship of the Superpowers", *Foreign Affairs,* 60, 1981-1982.

Keep, J.H.L., „Russia", *New Cambridge Modern History,* vol. 11, Cambridge, 1962.

Keep, J.H.L., „The Military Style of the Romanov Rulers", *War and Society*, 1, 1983.

Keiger, J.F.V., *France and the Origins of the First World War*, Londra, 1983.

Kelleher, C.M., *Germany and the Politics of Nuclear Weapons,* New York, 1975.

Kemp, T., *Industrialization în Nineteenth-Century Europe*, Londra, 1969.

Kemp, T., *Economic Forces în French History*, Londra, 1971.

Kemp, T., *The French Economy 1913-39: The History of a Decline*, New York, 1972.

Kendrick, A., *The Wound Within: America in the Vietnam Years, 1945-1974*, Boston, 1974. Kendrick, M.S., *A Century and a Half of Federal Expenditures*, New York, 1955.

Kenez, P., „Russian Officer Corps before the Révolution: The Military Mind", *Russian Review*, 31, 1972.

Kennan, G.F., *The Decline of Bismarck's European Order: Franco-Russ ian Relations 1875-1890,* Princeton, NJ, 1979.

Kennan, G.F., *American Diplomacy,* Chicago, 1984.

Kennan, G.F., *The Fateful Alliance: France, Russia, and the Corning of the First World War,* New York, 1984.

Kennedy, D., *Over Here: The First World War and American Society,* Oxford, 1980.

Kennedy, G., *Defence Economies*, Londra, 1983.

Kennedy, P.M., *The Rise and Fall of British Naval Mastery.* Londra, 1976.

Kennedy, P.M. (ed.), *The War Plans of the Great Powers 1880-1914,* Londra, 1979.

Kennedy, P.M., *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860-1914*, Londra, 1980.

Kennedy, P.M., *The Realities behind Diplomacy,* Londra, 1981.

Kennedy, P.M., *Strategy and Diplomacy, 1860-1945: Eight Essays*, Londra, 1983.

Kennet, L., *The French Armies in the Seven Years War: A Study în Military Organizaiion and Administration,* Durham, NE, 1967.

Kenwood, A.G., şi Lougheed, A.L., *The Growth of the International Economy, 1820-1960*, Londra, 1971.

Keohane, R.O., *After Hegemony,* Princeton, NJ, 1974.

Keohane, R.O., „State Power and Industry Influence: American Foreign Oii Policy in the 1940s", *International Organizaiion,* 36, 1982.

Kerner, R.J., *The Urge to the Sea,* New York, 1971, reprint.

Kersaudy, F., *Churchill and de Gaulle,* Londra, 1981.

Kershaw, L., *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945,* Oxford, 1983.

Kershaw, L., *The Nazi Diciaiorship*, Londra, 1985.

Keylor, W.R., *The Twentieth-Century World: An International History*, Oxford, 1984.

Kiernan, V.G., „Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy", *Past and Presenî,* 11, 1957. Kiernan, V.G., „State and Nation în Western Europe", *Past and Present*, 31, 1965.

Kiernan, V.G., *European Empires from Conquest to Collapse, 1815-1960,* Londra, 1982. Kilmarx, R., *A History of Soviet Air Power*, Londra, 1962.

Kindleberger, C.P., *The World în Depression 1929-1939,* Berkeley, Calif., 1973.

Kindleberger, C.P., „Commercial Expansion and the Industrial Révolution", *Journal of European Economic History, 4,* 1975.

Kindleberger, C.P., *A Financial History of Western Europe,* Londra, 1984.

Kiraly, B.K., şi Rothemberg, G.E. (ed.), *War and Society în Eastern Europe*, vol. 1, New York, 1979.

Kiser, J.W., „How the Arms Race Really Helps Moscow", *Foreign Policy*, 60, 1985.

Kissinger, H., *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems ofpeace 1812-1822*, Boston, 1957.

Kissinger, H., *The White House Years*, Boston, 1979.

Kissinger, H., „The White Revolutionary: Reflections on Bismarck", *Daedalus*, 97, 1986. Kitchen, ML, *The Political Economy of Germany 1815-1914*, Londra, 1978.

Klein, L., şi Ohkawa, K. (ed.), *Economic Growth: The Japanese Experience Since the Meiji Era*, Holmwood, 111., 1968.

Knorr, K., „Burden-Sharing în NATO: Aspects of US Policy", *Orbis*, 29, 1985.

Knox, M., *Mussolini Unleashed 1938-1941*, Londra, 1982.

Knox, M., „Conquest, Foreign and Domestic, în Fascist Italy and Nazi Germany", *Journal of Modern History*, 56, 1986.

Koch, H.W. (ed.), *The Origins of the First World War*, Londra, 1982.

Kochan, L., şi Abraham, R., *The Making of Modern Russia*, Harmondsworth, 1983.

Kocka, J., *Facing Total War: German Society 1914-1918*, Leamington Spa, 1984.

Koenigsberger H.G., „The Empire of Charles V în Europe", *New Cambridge Modern History*, vol. 2, Cambridge, 1958.

Koenigsberger, H.G., „Western Europe and the Power of Spain", *New Cambridge Modern History*, vol. 3, Cambridge, 1968.

Kohi, W.L., *French Nuclear Diplomacy*, Princeton, NJ, 1971.

Kolakowski, L., *Main Currents of Marxism*, vol. 1: *The Founders*, Oxford, 1981.

Kolb, E. (ed.), „Europa und die Reichsgrtindung", *Historische Zeitschrift*, Beiheft 6, München, 1980.

Kolko, G., *The Politics ofwar 1943-1945*, New York, 1968.
Kolko, G., *Vietnam: Anatomy of a War, 1940-1975*, New York, 1986.
Kolodziej, E., *French International Policy under de Gaulle and Pompidou: The Politics of Grandeur*, Ithaca, NY, 1974.
Komer, R.W., *Maritime Strategy or Coalition Defense?* Cambridge, Mass., 1984.
Kortepeter, C.M., *Ottoman Imperialism during the Reformation,* Londra, 1973.
Kriedte, P., *Peasants, Landlords and Merchant Capitalists: Europe and the World Economy, 1500-1800,* Leamington Spa, 1983.
Krumeich, G., *Armaments and Politics în France on the Eve of the First World War*, Leamington Spa, 1986.
Kuhn, A., *Hitlers aussempolitisches Programm*, Stuttgart, 1970.
Kuisel, R.F., *Capitalism and the State în Modern France*, Cambridge, 1981.
Kuniholm, B.R., *The Origins of the Cold War in the Near East*, Princeton, NJ, 1980.
Kunisch, J., *Das Mirakel des Hauses Brandenburg*, München, 1978.
Kwitny, J., *Endless Enemies*, New York, 1984.
Lachouque, H., *Waterloo*, Paris, 1972.
Lafeber, W., *The New Empire: An Interprétation of American Expansion 1860-1898*, Ithaca, NY, 1963.
Lafeber, W., *America, Russia, and the Cold War 1945-1975*, New York, 1976.
Laird, R.F., „The French Strategic Dilemma", *Orbis*, 28, 1984.
Laird, R.F., *France, the Soviet Union, and the Nuclear Weapons Issue,* Boulder, Colo., 1986. Lambi, I.N., *The Navy and German Power Politics 1862-1914,* Londra, 1984.
Landes, D., *The Umbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development în Western Europe from*

1750 to the Present, Cambridge, 1969.

Langer, W.L., *European Alliances and Alignments 1871-1890*, New York, 1950.

Langer, W.L., *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902*, ediția a II-a, New York, 1965.

Langford, P., *The Eighteenth Century 1688-1815: British Foreign Policy,* Londra, 1976. Langhome, R.T.B. (ed.), *Diplomacy and Intelligence during the Second World War,* Cambridge, 1985.

Larson, T.B., *Soviet-American Rivalry,* New York, 1978.

Laue, T.H. von, *Sergei Witte and the Industrialization of Russia,* New York, 1963.

Laurens, F.D., *France and the Italo-Ethiopian Crisis, 1935-6*, Haga, 1967.

League of Nations, *World Economic Survey*, Geneva, 1945.

Lee, A., *The Soviet Air Force,* Londra, 1961.

Lee, M., şi Michalka, W., *German Foreign Policy 1917-1933: Continuity or Break?* Leamington Spa, 1987.

Lee, W.T., *The Estimation of Soviet Defense Expenditure 1955-75,* New York, 1977.

Leebaert, D. (ed.), *Soviet Military Thinking*, Londra, 1981.

Lefebvre, G., *Napoleon,* 2 vol., Londra, 1969.

Leffler, M.P., „The American Conception of National Security and the Beginnings of the Cold War, 1945-48", *American Historical Review,* 89, 1984.

Leffler, M.P., „Security and Containment before Kennan: The Identification of American Interests at the End of World War II", Lehrman Institute paper, în curs de apariție.

Lellouche, P., „France and the Euromissiles", *Foreign Affairs*, 62, 1983-1984.

Lellouche, P., *LAvenir de la guerre,* Paris, 1985.

Lerner, D., şi Aron, R., *France Defeats EDC*, New York, 1957.

Leutze, J., *Bargaining for Suprema cy: Anglo-American Naval Relations 1937-1941*, Chapel Hill, NE, 1977.

Levine, A.J., „Was World War II a Near-Run Thing?", *Journal of Strategic Studies*, 8, 1985. Levy, J., *War in the Modem Great Power System,* Lexington, Ky., 1983.

Lewin, M., *Russian Peasants and Soviet Power*, Evanston, 111., 1968.

Lewin, R., *The American Magic: Codes, Ciphers and the Defeat of Japan,* New York, 1982. Lewis, W.A., *Economic Survey 1919-1939,* Londra, 1949.

Lichtheim, G., *Europe in the Twentieth Century*, Londra, 1972.

Liddell Hart, B.H. (ed.), *The Red Army,* New York, 1956.

Liddell Hart, B.H., *History of the First World War,* Londra, 1970.

Lieven, D.C.B., *Russia and the Origins of the First World War*, Londra, 1983.

Lifton, R.J., *Home from the War: Vietnam Vétérans*, New York, 1973.

Lincoln, W.B., *Passage through Armageddon: The Russians in the War and Révolution 1914-1918,* New York, 1986.

Linder, S.B., *The Pacific Century*, Stanford, Calif., 1986.

Linderman', G.F., *The Mirror ofwar: American Society and the Spanish-American War,* Ann Arbor, Mich., 1974.

Link, A.S., *Wilson,* 5 vol., Princeton, NJ, 1947-1965.

Lippmann, W., *US Foreign Policy: Shield of the Republic,* Boston, 1943.

Litwak, R.S., *Detente and the Nixon Doctrine: American Foreign Policy and the Pursuit of Stability 1969-1975*, Cambridge, 1984.

Lloyd, C., *The Nation and the Navy*, Londra, 1961.

Loades, D.M., *Politics and the Nation 1450-1660,* Londra, 1974.

Lobanov-Rostovsky, A.A., *Russia and Europe 1789-1825,* Durham, NE, 1947.

Lo Jung-pang, „The Emergence of China as a Sea Power during the Late Sung and Early Yuan Periods", *Far Eastern*

Quarterly, 14, 1955.

Lo Jung-pang, „The Decline of the Early Ming Navy", *Orient Extremus*, 5, 1958.

Louis, W.R., *The British Empire in the Middle East, 1945-51,* Oxford, 1984.

Lovett, G. H., *Napoleon and the Birth of Modem Spain, 2* vol., New York, 1965.

Low, A.D., *The Sino-Soviet Dispute,* Rutherford, NJ, 1976.

Lowe, C.J., şi Marzari, F., *Italian Foreign Policy 1870-1940,* Londra, 1975.

Lowe, P., *Britain in the Far East: A Survey from 1819 to the Present*, Londra, 1981.

Lubasz, H. (ed.), *The Development of the Modern State*, New York, 1964.

Lukacs, J., *The Last European War, September 1939/December 1941,* Londra, 1977.

Lundkvist, S., „Svensk krigsfinansiering 1630-1635" (cu un cuprins în limba germană), *Historisk tidskrift*, 1966.

Lupfer, T., „The Dynamics of Doctrine: The Changes în German Tactical Doctrine During the First World War", *Leavenworth Papers*, 4, Leavenworth, Kan., 1981.

Luttwak, E., *The Pentagon and the Art of War*, New York, 1985.

Luvaas, J., *The Military Legacy of the Civil War: The European Inheritance*, Chicago, 1959. Lynch, J., *Spain under the Habsburgs*, 2 vol., Oxford, 1964, 1969.

Lyon, P., *Neutralism,* Leicester, 1963.

Macartney, C.A., *The Habsburg Empire 1790-1918*, Londra, 1969.

McCauley, M. (ed.), *Communist Power în Europe, 1944-1949*, Londra, 1977.

McCauley, M., *The Soviet Union since 1917*, Londra, 1981.

Mecormick, G.H., şi Bissel, R.E. (ed.), *Strategic Dimensions of Economic Behavior,* New York, 1984.

Mecormick, T., *China Market: American's Quest for Informai*

Empire, Chicago, 1967. MacDonald, C.A., *The United States, Britain and Appeasement 1936-1939*, Londra, 1980. Medougall, W.A., *France's Rhineland Diplomacy 1914-1924*, Princeton, NJ, 1978.

Meevedy, C., *The Penguin Atlas of Recent History*, Harmondsworth, 1982.

Mefetridge, C.D., „Some Implications of China's Emergence as a Great Power", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies*, 128, 1983.

Megeehan, R., *The German Rearmament Question*, Urbana, 111., 1971.

Megowan, P., şi Kegley, C.W. (ed.), *Foreign Policy and the Modern Worid-System*, Beverly Hills, Calif., 1983.

Machay, J.P., *Pioneer for Profit: Foreign Entrepreneurs and Russian Industrialization*, Chicago, 1970.

Mack Smith, D., *Italy: A Modern History*, Ann Arbor, Mich., 1959.

Mack Smith, D., *Mussolini's Roman Empire*, Londra, 1976.

Mack Smith, D., *Mussolini: A Biography*, New York, 1982.

Mekay, D., *Prince Eugene of Savoy*, Londra, 1977.

Mekay, D., şi Scott, H.M., *The Rise of the Great Powers 1648-1815*, Londra, 1983.

Mackesy, P., *The War for America 1775-1783*, Londra, 1964.

Mackesy, P, *Statesmen at War: The Strategy of Overthrow, 1798-1799*, Londra, 1974. Mackinder, H.J., „The Geographical Pivot of History", *Geographical Journal*, 23, 1904. Mackintosh, M., *Juggernaut: A History of the Soviet Armed Forces*, New York, 1967. Memillen, D.H. (ed.), *Asian Perspectives on International Security*, Londra, 1984.

McNeill, W.H., *The Rise of the West,* Chicago, 1967.

McNeill, W.H., *A World History*, Londra, 1979.

McNeill, W.H., *The Pursuit of Power: Technology, Armed Forcer and Society since 1000 AD,* Chicago, 1983.

Madariaga, I. de, *Britain, Russia and the Armed Neutrality*

of 1780, Londra, 1962.

Madariaga, I. de, *Russia in the Age of Catherine the Great,* Londra, 1981.

Maddison, A., „A Comparison of Levels of GDP per Capita în Developed and Developing Countries, 1700-1980", *Journal of Economic History*, 43, 1983.

Magalhaes-Godinho, V., *L'économie de l'Empire Portugais aux XVe et XVIe siècles*, Paris, 1969. Mahan, A.T., *Sea Power în Its Relations to the War of 1812,* 2 vol., Londra, 1905.

Mahan, A.T., *The Influence of Sea Power upon History 1660-1783,* Londra, 1965.

Maier, K.A., Rohde, H., şi Stegermann, B. (ed.), *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg,* vol. 2: *Die Errichtung der Hegemonie aufdem europdischen Kontinent*, Stuttgart, 1979. Mako, W.P., *US Ground Forces and the Defense of Central Europe,* Washington, DE, 1983.

Maland, D., *Europe in the Seventeenth Century,* Londra, 1966.

Malinraud, E., *La Croissance française,* Paris, 1972.

Mallet, M.E., *Mercenaries and Their Masters: Warfare în Renaissance Italy*, Londra, 1976. Mamatey, V.S., *Rise of the Habsburg Empire 1526-1815,* Huntingdon, NY, 1978.

Mandelbaum, M., *The Nuclear Question: The United States and Nuclear Weapons 1946-1976,* New York, 1979.

Mandelbaum, M., *The Nuclear Révolution: International Politics before and after Hiroshima*, New York, 1981.

Mandelbaum, M., *The Nuclear Future,* Ithaca, NY, 1983.

Mansergh, N., *The Commonwealth Experience,* Londra, 1969.

Marder, A.J., *From the Dreadnought to Scapa Flow: The Royal Navy in the Fisher Period,* vol. 1: *The Road to War, 1904-1914,* Londra, 1961.

Marder, A.J., *The Anat omy of British Sea Power,* Hamden, Conn., 1964, reprint.

Marder, A.J., *Old Friends, New Enemies: The Royal Navy*

and the Imperial Japanese Navy, Oxford, 1981.

Marder, A.J., „The Royal Navy in the Italo-Ethiopian War 1935-36", *American Historical Review,* 1970.

Marks, S., *The Illusion of Peace: International Relations în Europe 1918-1933,* Londra, 1976. Marriss, S., *Déficits and the Dollar: The World Economy at Risk,* Washington, DE, 1985. Marsh, F., *Japanese Overseas lnvestment,* Londra, 1983.

Marshall, P.J., „British Expansion în India in the Eighteenth Century: An Historical Révision", *History,* 60, 1975.

Martin, B., „Aussenhandel und Aussempolitik Englands unter Cromwell", *Historische Zeitschrift,* 218, 1974.

Martin, L., *Peace Without Victory – Woodrow Wilson and the English Libérais,* New York, 1973. Marwick, A., *The Deluge * British Society in the First World War,* Londra, 1965.

Marwick, A., *War and Social Change in the Twentieth Century,* Londra, 1974.

Masson, P., „La Marine française en 1939-40", *Revue historique des armées*, 4, 1979.

Mathias, P., *The First Industrial Nation: An Economic History of Britain 1700-1914,* Londra, 1969.

Mathias, P., şi O'Brien, P., „Taxation în Britain and France, 1715-1810", *Journal of European Economic History*, 5, 1976.

Matloff, M., *Strategic Planning for Coalition Warfare, 1943-1944,* Washington, DE, 1959. Mattingly, G., *Renaissance Diplomacy,* Harmondsworth, 1965.

May, A.J., *The Habsburg Monarchy 1862-1916,* Cambridge, Mass., 1960.

May, A.J., *The Passing of the Habsburg Monarchy, 1914-1918,* 2 vol., Philadelphia, 1966.

May, E.R., *Impérial Democracy: The Emergence of America as a Great Power,* New York, 1961. May, E.R., *The World War and American Isolation,* Chicago, 1966.

May, E.R., *American Imperialism: A Speculative Essay,* New

York, 1968.

May, E.R. (ed.), *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment before the Two World Wars,* Princeton, NJ, 1984.

Mayer, A.J., *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles 1918-1919,* Londra, 1968.

Mayer, A.J., *Political Origins of the New Diplomacy,* New York, 1970.

Mecgwire, M., *Soviet Naval Developments,* New York, 1973.

Mecgwire, M., *Soviet Naval Policy,* New York, 1975.

Mecgwire, M., *Soviet Naval Influence,* New York, 1977.

Mearsheimer, J., *Conven*ț*ional Deterrence,* Ithaca, NY, 1983.

Medlicott, W.N., *British Foreign Policy Since Versailles, 1919-1963,* Londra, 1968.

Meilor, R.E.M., *The Soviet Union and Its Geographical Problems,* Londra, 1982.

Mendelsohn, K., *Science and Western Domination,* Londra, 1976.

Mendl, W., *Deterrence and Persuasion: French Nuclear Armament in the Context of National Policy, 1945-1969,* Londra, 1970.

Menon, K., *Soviet Power and the Third World,* New York, 1985.

Meyers, R., *Britische Sicherheitspolitik 1934-1938,* Düsseldorf, 1976.

Middlebrook, M., *The Kaiser's Battle: 21 March 1918,* Londra, 1978.

Middlemas, K., *Diplomacy of Illusion: The British Govemment and Germany 1937-39,* Londra, 1972.

Middleton, R., *The Beils of Victory,* Cambridge, 1985.

Military Balance, The, The International Institute of Strategic Studies, Londra, anuar.

Miliar, G.J., *Tudor Mercenaries and Auxiliaries 1485-1548,* Charlottesville, Va, 1980.

Miller, M.S., *The Economic Development of Russia, 1905-1914,* Londra, 1926.

Miller, S.E. (ed.), *Military Strategy and the Origins of the First World War*, Princeton, NJ, 1985.

Miller, S.E. (ed.), *Convențional Forces and American Defense Policy,* Princeton, NJ, 1986.

Millett, A.R., şi Maslowski, P., *For the Common Defense: A Military History of the United States of America,* New York, 1984.

Millett, A.R., şi Murray, W. (ed.), *Military Effectiveness,* Londra, 1988.

Mills, W., *Arms and M en,* New York, 1956.

Milward, A.S., *The German Economy at War,* Londra, 1965.

Milward, A.S., *The Economic Effects of the World Wars în Britain,* Londra, 1970.

Milward, A.S, *War, Economy and Society 1939-1945,* Berkeley, Calif., .1979.

Milward, A.S., *The Renaissance of Western Europe, 1945-1951,* Londra, 1984.

Milward, A.S., şi Saul, S.B „The *Economic Development of Continental Europe 1780-1870, L*ondra, 1973.

Milward, A.S., şi Saul, S.B., *The Development of the Economies of Continental Europe 1850-1914,* Cambridge, Mass., 1977.

Minchinton, W.E. (ed.), *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries,* Londra, 1969.

Mitchell, A., *The German Influence în France after 1870: The Formation of the French Republic,* Chapel Hill, NE, 1979.

Mitchell, A., *Victors and Vanquished: The German Influence on Army and Church în France after 1870*, Chapel Hill, NE, 1984.

Mitchell, B.R., *European Historical Statistics 1750-1970,* Londra, 1975.

Mitchell, D.W., *A History of Russian and Soviet Sea Power,*

New York, 1974.

Modelski, G., „The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State", *Comparative Studies în Society and History*, 20, 1978.

Mommsen, W.J., şi Kettenacker, L. (ed.), *The Fascist Challenge and the Policy of Appeasement,* Londra, 1983.

Monger, G.L., *The End of Isolation: British Foreign Policy 1900-1907,* Londra, 1963.

Moraze, C., „Finance et despotisme, essai sur les despotes éclairés", *Annales,* 3, 1948.

Moreland, W.H., *From Akbar to Aurangzeb: A Studytn Indian Economic History,* Londra, 1923.

Moreton, E., şi Segal, G. (ed.), *Soviet Strategy toward Western Europe,* Londra, 1984.

Morgan, K.O., *Labour în Power 1945-1951,* Oxford, 1984.

Morgan, R., *The United States and West Germany 1945-1973,* Londra, 1974.

Mori, G., „The Genesis of Italian Industrialization", *Journal of European Economic History, 4,* 1975.

Mori, G., „The Process of Industrialization în Italy: Some Suggestions, Problems and Questions", *Journal of European Economic History,* 8, 1979.

Morison, S.E., *History of the United States Naval Opérations,* vol. 10: *The Atlantic Battle Won,* Boston, Mass., 1956.

Morley, J.W. (ed.), *Dilemmas of Growth în Prewar Japan,* Princeton, NJ, 1971.

Morley, J.W. (ed.), *The Fateful Choice: Japan's Advance into Southeast Asia, 1939-1941,* New York, 1980.

Morley, J.W. (ed.), *The Pacific Basin,* New York, 1986.

Morris, M.D., „Values as an Obstacle to Growth în South Asia", *Journal of Economic History*, 27, 1967.

Mortimer, RA., *The Third World Coalition în International Politics*, New York, 1980.

Mosse, W.E., *The European Powers and the German*

Question 1848-1870, Cambridge, 1958. Mosse, W.E., *Alexander II and the Modernization of Russia,* New York, 1962.

Mosse, W.E., *The Rise and Fall of the Crimean System 1855-1871,* Londra, 1963.

Mousnier, R., „L'Evolution des finances publiques en France et en Angleterre pendant les guerres de la Ligue d'Augsburg et de la Succession d'Espagne", *Revue Historique*, 44, 1951.

Mowat, C.L. (ed.), *New Cambridge Modem History*, vol. 12 (rev.): *The Shifting Balance of World Forces*, Cambridge, 1968.

Munro, D.G., *Intervention and Dollar Diplomacy in the Caribbean 1900-1921*, Princeton, NJ, 1964.

Munting, R., *The Economic Development of the USSR,* Londra, 1982.

Murphy, B., *A History of the British Economy,* Londra, 1973.

Murray, W., „German Air Power and the Munich Crisis", *War and Society,* 1, 1976.

Murray, W., „Munich, 1938: The Military Confrontation", *Journal of Strategic Studies*, 2, 1979. Murray, W., *The Change in the European Balance of Power, 1938-1939*, Princeton, NJ, 1984. Murray, W., *Luftwaffe,* Baltimore, Md, 1985.

Mysyrowics, L., *Autopsie d'une défaite: Origines de l'effrondrement militaire français de 1940,* Lausanne, 1973.

Neal, L., „Interpreting Power and Profit în Economic History: A Case Study of the Seven Years War", *Journal of Economic History,* 37, 1977.

Needham, J., *The Development of Iron and Steel Technology în China,* Londra, 1958.

Needham, J., *The Grand Titration. Science and Society în East and West,* Londra, 1969. Needham, J., *Science and Civilization în China,* vol. 4: *Civil Engineering and Nautics,* Cambridge, 1971.

Nef, J.U., *War and Human Progress,* New York, 1968.

Neidpath, J., *The Singapore Naval Base and the Defence of Britain's Eastern Empire 1919-1941,* Oxford, 1981.

Neilson, K., „Watching the «Steamroller»: British Observers and the Russian Army Before 1914", *Journal of Strategic Studies*, 8, 1985.

Nettl, J.P., *The Soviet Achievement,* Londra, 1967.

Nicholls, A.J., *Weimar and the Rise of Hitler,* Londra, 1979.

Nicolson, H.G., *The Congress of Vienna,* Londra, 1946.

Niedhart, G., „Appeasement: Die britische Antwort auf die Krise des Weltreichs und des internationalen Systems vor dem Zweiten Weltkrieg", *Historische Zeitschrift,* 226, 1978. Niedhart, G., *Handel und Krieg în der britischen Weltpolitik 1739-1763,* München, 1979. Niemeyer, J., *Das osterreichische Militarwesen im Umbruch,* Osnabrück, 1979.

Nipperdey, T., *Deutsche Geschichte 1800-1866,* München, 1983.

Nish, I., *The Origins of the Russo-Japanese War,* Londra, 1985.

Nish, I., *The Anglo-Japanese Alliance,* Londra, 1966.

Nish, L, *Japan's Foreign Policy, 1869-1942,* Londra, 1978.

Nitze, P., „The Development of NSC-68", *International Security,* 5, 1980.

Nobutaka, I. (ed.), *Japan's Décision for War,* Stanford, Calif., 1967.

Norman, E.H., *Japan's Emergence as a Modem State*, New York, 1940.

North, D.C., şi Thomas, R.P., *The Rise of the Western World,* Cambridge, 1973.

North, R.C., *Moscow and the Chinese Communists,* Stanford, Calif., 1953.

Northedge, F.S., şi Wells, A., *The Troubled Giant: Britain Among the Great Powers,* Londra, 1966. Northedge, F.S., şi Wells, A., *Britain and Soviet Communism: The Impact of a Révolution*, Londra, 1982.

Nove, A., *An Economic History of the USSR*,

Harmondsworth, 1969.

O'Brien, R, *British Financial and Fiscal Policy in the Wars against France 1793-1815*, Oxford, 1984.

O'Brien, R, şi Keydor, C., *Economic Growth în Britain and France 1780-1914*, Londra, 1978. O'Day, A. (ed.), *The Edwardian Age*, Londra, 1979.

Offner, A., *American Appeasement, United States Foreign Policy and Germany 1933-1938,* Cambridge, Mass., 1969.

Ohkawa, K., şi Rosovsky, H., *Japanese Economic Growth,* Stanford, Calif., 1973.

Ohkawa, K., şi Shinohara, M. (ed.), *Pattems of Japanese Economic Development,* New Haven, Conn., 1979.

Okamoto, S., *The Japanese Oligarchy and the Russo-Japanese War*, New York, 1970.

Olsen, E.A., *US-Japan Strategic Reciprocity: A Neo-Internationalist View*, Stanford, Calif., 1985.

Oman, C., *A History of the Art of War in the Middle Ages*, 2 vol., Londra, 1924.

Oman, C., *A History of the Art of War in the Sixteenth Century,* Londra, 1937.

O'Neill, W., *Corning Apart*, New York, 1971.

Orde, A., *Britain and International Security 1920-1926*, Londra, 1978.

Osgood, A.. *NATO: The Entangling Alliance,* Chicago, 1962.

Ovendale, R., *Appeasement and the English-Speaking World*, Cardiff, 1975.

Overholt, W.H. (ed.), *Asia 's Nuclear Future,* Boulder, Colo., 1977.

Overy, R.J., *The Air War, 1939-1945,* New York, 1980.

Overy, R.J., „Hitler's War and the German Economy:' A Reinterpretation", *Economic History Review*, 35, 1982.

Overy, R.J., *The Nazi Economic Recovery 1932-1938*, Londra, 1982.

Owen, R., şi Suteliffe, R. (ed.), *Studies in the Theory of Imperialism,* Londra, 1972.

Oye, K.A., Lieber, R.J., şi Rothehild, D.S. (ed.), *Eagle Défiant: United States Foreign Policy in the 1980s*, Boston, 1983.

Oye, RA., Rothehild, D.S., şi Lieber, R.J. (ed.), *Eagle Entang led: US Foreign Policy în a Complex World,* New York, 1979.

Padfield, P., *The Battleship Era,* Londra, 1972.

Padfield, P., *Guns at Sea,* Londra, 1973.

Padfield, P., *Tide of Empires: Decisive Naval Campaigns in the Rise of the West,* 2 vol., Londra, 1982.

Palmer, A., *Napoleon în Russia,* New York, 1967.

Palmer, B., *The 25-Year War: America's Military Role în Vietnam,* New York, 1984.

Pares, R., „American versus Continental Warfare 1739-1763", *English Historical Review*, 51, 1936.

Pares, R., *War and Trade in the West Indies 1739-1763*, Oxford, 1936.

Paret, P, *Yorck and the Era of Prussian Reform,* Princeton, NJ, 1961.

Parish, P.J., *The American Civil War,* New York, 1975.

Parker, G., *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries War,* Cambridge, 1972.

Parker, G., *The Dutch Revolt,* Londra, 1977.

Parker, G., *Europe în Crisis 1598-1648,* Londra, 1979.

Parker, G., *Spain and the Netherlands 1559-1659*, Londra, 1979.

Parker, RA.C., „Great Britain, France and the Ethiopian Crisis 1935-1936", *English Historical Review,* 89, 1974.

Parodi, M., *L'économie et la société française de 1945 à 1970*, Paris, 1971.

Parry, J.H., *The Age of Reconnaissance,* ediția a II-a, Londra, 1966.

Parry, J.H., *The Establishment of the European Hegemony 1415-1715*, ediția a III-a, New York, 1966.

Parry, J.H., *Trade and Dominion: The European Overseas Empire in the Eighteenth Century,* Londra, 1971.

Patterson, A.T., *The Other Armada: The Franco-Spanish Attempt to Invade Britain în 1779,* Manchester, 1960.

Peacock, A.T., şi Wiseman, J., *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom,* Londra, 1967.

Peden, G.C., *British Rearmament and the Treasury 1932-1939*, Edimburgh, 1979.

Pedrocini, G., *Les mutineries de 1917,* Paris, 1967.

Pelz, S.E., *Race to Pearl Harbor,* Cambridge, Mass., 1974.

Pemsel, H., *Atlas of Naval Warfare,* Londra, 1977.

Pericoli, U., şi Glover, M., *1815: The Armies of Waterloo,* Londra, 1973.

Perkins, B., *Prologue to War: England and the United States 1805-1812,* Berkeley, Calif., 1961.

Perkins, B., *The Great Rapprochement,* New York, 1969.

Perkins, D.H. (ed.), *China's Modern Economy în Historical Perspective*, Stanford, Calif., 1975.

Petersen, E.N., *The Limits of Hitler's Power,* Princeton, NJ, 1969.

Petersen, P.A., şi Hines, J.G., „The Convențional Offensive în Soviet Theater Strategy", *Orbis*, 1983.

Pflanze, O., *Bismarck and the Development of Germany: The Period of Unification 1815-1871,* Princeton, NJ, 1963.

Pierre, A.J., *Nuclear Politics: The British Experience with an Independent Strategic Nuclear Force, 1939-1970,* Londra, 1972.

Pierre, A.J. (ed.), *Nuclear Weapons în Europe,* New York, 1984.

Pigasse, J.P., *Le bouclier d'Europe,* Paris, 1982.

Pintner, W., „Inflation în Russia During the Crimean War Period", *American Slavic and East European Review,* 18, 1959.

Pitt, B., *1918 – The Last Act*, New York, 1962.

Pivka, O. von, *Navies of the Napoleonic Era,* Newton Abbott,

1980.

Plesur, M., *America's Outward Thrust: Approaches to Foreign Affairs 1865-1890,* Dekalb, 111., 1971.

Polisensky, J.V., *The Thirty Years War,* Londra, 1971.

Pollard, S., *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760-1970,* Oxford, 1981.

Pollard, S., *The Wasting of the British Economy,* Londra, 1982.

Polmar, N., *Soviet Naval Developments, 1982,* ediția a IV-a, Annapolis, Md, 1981.

Polonsky, A., *The Great Powers and the Polish Question 1941-1945,* Londra, 1976.

Porch, D., *The March to the Marne: The French Army 1871-1914,* Cambridge, 1981.

Porter, B., *The Lion's Share: A Short History of British Imperialism 1850-1970,* Londra, 1976.

Porter, B., *Britain, Europe and the World, 1850-1982: Delusions of Grandeur,* Londra, 1983.

Posen, B.R., *The Sources of Military Doctrine: France, Britain and Germany between the World Wars*, Ithaca, NY, 1984.

Postan, M.M., *An Economic History of Western Europe, 1945-1964,* Londra, 1967.

Potichny, P.T. (ed.), *The Ukraine in the Seventies,* Oakville, Ont., 1982.

Potter, E.B. (ed.), *Sea Power: A Naval History,* Annapolis, Md, 1981.

Potter, G.R. (ed.), *The New Cambridge Modern History,* vol. 1: *The Renaissance 1493-1520,* Cambridge, 1961.

Pounds, N.J.G., *An Historical Geography of Europe 1500-1840,* Cambridge, 1979.

Pounds, N.J.G., şi Bail, S.S., „Core Areas and the Development of the European States System", *Armais of the Association of American Geographers,* 54, 1964.

Powers, T., *The War at Home: Vietnam and the American*

People, 1964-1968, New York, 1973.

Powers, T., *Thinking about Nuclear Weapons,* New York, 1983.

Prados, J., *The Soviet Estimate: US Intelligence Analysis and Russian Military Strength,* New York, 1982.

Pratt, L.R., *East of Malta, West of Suez: Britain's Mediterranean Crisis,* Londra, 1975. Presseisen, E.L., *Amiens and Munich: Comparisons în Appeasement,* Haga, 1978.

Preston, A. (ed.), *General Staffs and Diplomacy before the Second World War*, Londra, 1978. Preston, RA., Wise, S.F., şi Werner, H.O., *Men în Arms*, Londra, 1962.

Price, R., *The Economic Modernization of France,* Londra, 1975.

Prins, G. (ed.), *The Nuclear Crisis Reader*, New York, 1984.

Qaisar, A.J., *The Indian Response to European Technology and Culture, AD 1498-1707,* Delhi, 1982.

Quester, G., *Nuclear Prolifération: Breaking the Chain,* Madison, Wis., 1981.

Quimby, R.S., *The Background of Napoleonic Warfare,* New York, 1957.

Quinn, D.B., şi Ryan, A.N., *England's Sea Empire, 1550-1642,* Londra, 1983.

Rădice, L., *Préludé to Appeasement: East Central European Diplomacy in the Early 1930s,* New York, 1981.

Raeff, M., *Impérial Russia 1682-1825,* New York, 1971.

Ragsdale, H., *Detente in the Napoleonic Era: Bonaparte and the Russians,* Lawrence, Kan, 1980. Rahman, H., „British Post-Second World War Military Planning for the Middle East", *Journal of Strategic Studies*, 5,1982.

Ramsay, J.F., *Anglo-French Relations 1763-70: A Study of Choiseul's Foreign Policy,* Berkeley, Calif., 1939.

Ransom, R.L., Sutch, R., şi Walton, G.M. (ed.), *Explorations in the New Economic History,* New York, 1982.

Ranum, O. (ed.), *National Consciousness, History and Political Culture în Early Modem Europe,* Baltimore, Md, 1975.

Rapp, R.T., „The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony", *Journal of Economic History*, 35, 1975.

Rappaport, A., *Henry L. Stimson and Japan, 1931-1933,* Chicago, 1963.

Rasler, K.A., şi Thompson, W.R.; „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle", *World Politics*, 35, 1983.

Rath, R.J., *The Fall of the Napoleonic Kingdom of Italy,* New York, 1941.

Raulff, H., *Zwischen Machtpolitik und Imperialismus: Die deutsche Frankreichpolitik 1904-5,* Düsseldorf, 1976.

Reamington, RA., *The Warsaw Pact,* Cambridge, Mass., 1971.

Redlich, F., „Contributions in the Thirty Years War", *Economic History Review,* 12, 1959. Redlich, F., *The German Military Enterpriser and His Work Force,* 2 vol., Wiesbaden, 1964. Rees, D., *Korea: The Limited War,* New York, 1966.

Regla, J., „Spain and Her Empire", *New Cambridge Modem History*, vol. 5, Cambridge, 1961. Reinhard, W, *Geschichte der europdischen Expansion,* vol. 1, Stuttgart, 1983.

Les Relations franco-allemandes 1933-1939, Paris, 1976.

Les Relations franco-britanniques 1935-1939, Paris, 1975.

Reynolds, C.G., *Command of the Sea: The History and Strategy of Maritime Empires,* New York, 1974.

Reynolds, C.G., „Imperial Japan's Continental Strategy", *US Naval Institute Proceedings,* 109, 1983.

Reynolds, D., *The Création of the Anglo-American Alliance, 1937-1961*, Londra, 1981.

Rich, N., *Friedrich von Holstein,* 2 vol., Cambridge, 1965.

Rich, N., *Hitler's War Aims,* 2 vol., Londra, 1973-1974.

Rich, N., *Why the Crimean War? A Cautionary Tale,* Hanover, NH, 1985.

Richardson, H.W., *Economic Recovery în Britain, 1932-1939,* Londra, 1967.

Richmond, H., *Statesmen and Sea Power,* Oxford, 1946.

Riley, J.C., *International Govemment Finance and. the*

Amsterdam Capital Market 1740-1815, Cambridge, 1980.

Ritter, G., *The Schlieffen Plan,* New York, 1958.

Ritter, G., *The Sword and the Sceptre,* 4 vol., Londra, 1975.

Ritter, M., „Das Kontributionssystem Wallensteins", *Historische Zeitschrift,* 90, 1902.

Robbins, K., *Munich, 1938,* Londra, 1968.

Roberts, J.M., *The Pelican History of the World*, Harmondsworth, 1980.

Roberts, M., *Gustavus Adolphus,* 2 vol., Londra, 1958.

Roberts, M., *Essays în Swedish History*, Londra, 1967.

Roberts, M., *Splendid Isolation 1763-1780*, Stenton Lecture, Reading, 1970.

Roberts, M., *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden,* Londra, 1973.

Roberts, M., *The Swedish Impérial Experience 1560-1718,* Cambridge, 1979.

Robertson, E.M. (ed.), *The Origins of the Second World War.* Londra, 1971.

Robertson, R.M., *History of the American Economy,* New York, 1975.

Robinson, R., Gallagher, J., şi Denny, A., *Africa and the Victorians: The Official Mind of Imperialism,* ediția a II-a, Londra, 1982.

Rodger, A.B., *The War of the Second Coalition, 1798-1801,* Oxford, 1964.

Rogge, H., *Russia in the Age of Mode mization and Révolution 1881-1917,* Londra, 1983.

Rohe, K. (ed.), *Die Westmachte und das Dritte Reich 1933-1939,* Paderborn, 1982.

Rohl, J.C.G., „A Document of 1892 on Germany, Prussia, and Poland", *Historical Journal,* 7, 1964.

Rohl, J.C.G., şi Sombart, N. (ed.), *Kaiser Wilhelm II: New Interprétations,* Cambridge, 1982.

Roider, K.A., *Austria1 s Eastern Question 1700-1790,* Princeton, NJ, 1982.

Rolfe, S., *The International Corporation,* Paris, 1969.

Ropp, T., *War in the Modem World,* Durham, NE, 1959.

Ropp, T., *The Development of a Modem Navy: French Naval Policy 1871-1904,* Annapolis, Md, 1987.

Ropponen, R., *Die Kraft Russlands: Wie beurteilte die politische und militarische Fuhrung der europaischen Grossmachte în der Zeit von 1905 bis 1914 die Kraft Russlands?* Helsinki, 1968.

Rosecrance, R. (ed.), *America as an Ordinary Power,* Ithaca, New York, 1976.

Rosecrance, R., *The Rise of the Trading State,* New York, 1985.

Rosemberg, D.A., „American Atomic Strategy and the Hydrogen Bomb Décision", *Journal of American History,* 66, 1979.

Rosemberg, D.A., „ «A Smoking Radiating Ruin at the End of Two Hours»: Documents on American Plans for Nuclear War with the Soviet Union, 1954-55", *International Security,* 6, 1981–1982.

Rosemberg, D.A., „The Origins of Overkill: Nuclear Weapons and American Strategy, 1945-1960", *International Security,* 7, 1983.

Rosemberg, H., *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience 1660-1815,* Cambridge, Mass., 1958.

Roseveare, H., *The Treasury: The Evolution of a British Institution,* Londra, 1969.

Rosinski, H., „The Role of Sea Power in the Global Warfare of the Future", *Brassey's Naval Annual,* 1947.

Roskill, S.W., *The War at Sea,* 3 vol., Londra, 1954-1961.

Roskill, S.W., *Naval Policy Between the Wars,* vol. 2, Londra, 1976.

Ross, G., *The Great Powers and the Decline of the European States System 1914-1945,* Londra, 1983.

Ross, S.T., *Quest for Victory: French Military Strategy 1792-1799,* Londra, 1973.

Ross, S.T., *European Diplomatie History 1789-1815: France against Europe,* Malabar, Fia, 1981, republicată.

Rostow, N., *Anglo-French Relations 1934-1936,* Londra, 1984.

Rostow, W.W., *The Process of Economic Growth,* ediția a II-a, Oxford, 1960.

Rostow, W.W., *The World Economy: History and Prospect,* Austin, Tex., 1978.

Rothemberg, G.E., *The Art of Warfare in the Age of Napoleon,* Bloomington, Ind., 1978.

Rothemberg, G.E., *Napoleon's Great Adversaries: The Archduke Charles and the Austrian Army 1792-1814,* Londra, 1982.

Rothemberg, G.E., Kiraly, B.K., şi Sugar, P.F., *The Army of Francis Joseph,* West Lafayette, Ind., 1976.

Rothemberg, G.E., Kirtly, B.K., şi Sugar, P.F. (ed.), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century,* New York, 1982.

Rothstein, R.L., *The Weak in the World of the Strong: The Developing Countries in the International System,* New York, 1977.

Rothstein, R.L., *The Third World and US Foreign Policy,* Boulder, Colo., 1981.

Rothwell, V., *Britain and the Cold War 1941-47,* Londra, 1982.

Rowen, H.S., „Living with a Sick Bear", *The National Interest,* 2, 1985-1986.

Rowland, B.M. (ed.), *Balance of Power or Hegemony: The Inter-War Monetary System,* New York, 1976.

Rowley, A., *Évolution économique de la France de milieu du XIXe siècle à 1914,* Paris, 1982.

Rubin, B., *Paved with Good Intentions: The United States and Iran,* New York, 1980.

Rude, G., *Revolutionary Europe 1783-1815,* Londra, 1964.

Rude, G., *Paris and Londra in the Eighteenth Century:*

Studies în Popular Protest, New York, 1971.

Rudney, R.S., „Mitterrand's New Atlanticism: Evolving French Attitudes Toward NATO", *Orbis,* 1984.

Rupieper, H., *The Cuno Govemment and Réparations, 1922-1923,* Londra, 1979.

Rusinov, D., *The Yugoslav Experiment 1948–1974,* Londra, 1977.

Russell, C. (ed.), *The Origins of the English Civil War,* Londra, 1973.

Russett, B., „Defense Expenditures and National Well-being", *American Political Science Review,* 1982.

Russett, B., „America's Continuing Strengths", *International Organization,* 39, 1985.

Ryder, A.J., *The German Révolution of 1918,* Cambridge, 1967.

Rywkin, M., *Moscow's Muslim Challenge*, New York, 1982.

Sachar, H.M., *Europe Leaves the Middle East 1936-1954,* Londra, 1972.

Sadkovich, J.J., „Minerais, Weapons and Warfare: Italy's Failure în World War II", *Storia contemporanea,* în curs de apariție.

Salewski, M., *Die deutsche Seekriegsleitung 1935-1945*, 3 vol., Frankfurt, 1970-1975.

Salisbury, H., *The Corning War between Russia and China,* Londra, 1969.

Salmon, J.M.H., *Society în Crisis: France in the Sixteenth Century,* Londra, 1975.

Samhaber, E., *Merchants Make History,* Londra, 1963.

Sansom, G.B., *The Western World and Japan,* Londra, 1950.

Sansom, G.B., *A History of Japan,* 3 vol., Londra, 1958-1966.

Saul, S.B., *Studies în British Overseas Trade 1870-1914,* Liverpool, 1960.

Saunders, H., *The Middle East Problem in the 1980s,*

Washington, DE, 1981.

Sauvy, A., *Histoire économique de la France entre les deux guerres,* 2 vol., Paris, 1965-1967.

Savelle, M., *Empires to Nations: Expansion în America, 1713-1824,* Minneapolis, 1974.

Savory, R., *His Britannic Majesty's Army în Germany during the Seven Years War,* Oxford, 1966.

Sayous, A., „Le rôle d'Amsterdam dans l'histoire du capitalisme commercial et financier", *Revue Historique,* 183, 1938. Scalapino, RA. (ed.), *The Foreign Policy of Modem Japan,* Berkeley, Calif., 1977.

Scammell, G.V., *The World Encompassed: The First European Maritime Empires, e. 800-1650*, Berkeley, Calif., 1981.

Schaller, M., *The American Occupation of Japan: The Origins of the Cold War în Asia,* New York, 1985.

Schell, J., *The Fate of the Earth,* New York, 1982.

Schell, P., *To Get Rich Is Glorious: China in the 80s,* New York, 1985.

Schilling, W.R., Hammond, P.Y., şi Snyder, G.H., *Strategy, Politics, and Defense Budgets,* New York, 1962.

Schmidt, G., „Worzu noch politische Geschichte?", *Aus Politik und Zeitgeschichte,* Bl7, 1975.

Schmidt, G., *England în der Krise: Grundziige und Grundiagen der hritischen Appeasement-Politik, 1937*, Opladen, 1981.

Schmidt, H., *A Grand Strategy for the West*, New Haven, Conn., 1985.

Schmitt, B.E., şi Vedeler, H.C., *The World in the Crucible 1914-1919*, New York, 1984.

Schooner, D.M., *Soviet Economy în a Time of Change,* Washington, DE, 1979.

Schreiber, G., Stegermann, B., şi Vogel, D., *Revisionismus und Weltmachstreben,* Stuttgart, 1978.

Schreiber, G., Stegermann, B., şi Vogel, D. (ed.), *Das*

Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, vol. 3: *Der Mittelmeerraum und Südosteuropa,* Stuttgart, 1984.

Schroeder, PW., *Austria, Britain and the Crimean War: The Destruction of the European Concert*, Ithaca, NY, 1972.

Schroeder, P.W., „World War I as a Galloping Gertie", *Journal of Modern History*, 44, 1972.

Schroeder, P.W., „Munich and the British Tradition", *Historical Journal*, 1976.

Schroeder, P.W., „The Lost Intermediaries: The Impact of 1870 on the European System", *International History Review*, 6, 1984.

Schulin, E. (ed.), *Gedenkschrift Martin Gohring: Studien zur europäischen Geschichte*, Wiesbaden, 1968.

Schulte, B.F., *Die deutche Armee,* Düsseldorf, 1977.

Schulzinger, R.D., *American Diplomacy in the Twentieth Century*, New York, 1984.

Schumpeter, E.B., „English Prices and Public Finance, 1660-1822", *Review of Economic Statistics,* 20, 1936.

Schwarz, T., „The Case of German Rearmament: Alliance Crisis in the «Golden Age»", *The Fletcher Forum,* 1984.

Scott, H.M., „The Importance of Bourbon Naval Reconstruction to the Strategy of Choiseul after the Seven Years War", *International History Review,* 1, 1979.

Scott, H.M., „British Foreign Policy in the Age of the American Révolution", *International History Review*, 6, 1984.

Scott, W.R., *The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint Stock Companies to 1720,* 3 vol., Cambridge, 1912.

Seabury, P., „International Policy and National Defense", *Journal of Contemporary Studies,* 1983.

Searle, G.R., *The Quest for National Efftciency: A Study în British Politics and British Political Thought, 1899-1914,* Oxford, 1971.

Seaton, A., *The Russo-German War 1941-15,* Londra, 1971.

Seaton, A., *The Russian Army of the Crimea,* Reading,

1973.

Seaton, A., *The Crimean War: A Russian Chronicle,* Londra, 1977.

Seaton, A., *The German Army 1933-1945,* Londra, 1982.

Segal, G. (ed.), *The China Factor: Peking and the Superpowers,* Londra, 1982.

Segal, G., *The Great Power Triangle,* Londra, 1982.

Segal, G., *The Soviet Union în East Asia,* Boulder, Col., 1983.

Segal, G., *Defending China,* Londra, 1985.

Segal, G., „Defense Culture and Sino-Soviet Relations", *Journal of Strategic History,* 8, 1985.

Segal, G., şi Tow, W. (ed.), *Chinese Defence Policy,* Londra, 1984.

Servan-Schreiber, J.J., *The American Challenge,* Harmondsworth, 1969.

Seton-Watson, C., *Italy from Liberalism to Fascism*, Londra, 1967.

Seton-Watson, R.W., *The Russian Empire 1801-1917,* Oxford, 1967.

Shaw, A.G.L. (ed.), *Great Britain and the Colonies 1815-1865,* Londra, 1970.

Shay, R.P., *British Rearmament in the Thirties: Politics and Profits,* Princeton, NJ, 1977.

Shennan, J.H., *The Origins of the Modern European State 1450–1725,* Londra, 1974.

Sherman, A.J., „German-Jewish Bankers în World Politics: The Financing of the Russo-Japanese War", *Leo Baeck Institute Yearbook*, 28, 1983.

Sherwig, J.M., *Guineas and Gumpowder: British Foreign Aid in the Wars with France 1793-1815,* Cambridge, Mass., 1969.

Sherwin, M.J., *A World Destroyed: The Atomic Bomb and the Grand Alliance*, New York, 1975.

Shiba, Y., *Commerce and Society în Sung China*, Ann Arbor,

Mich., 1970.

Showalter, D., *Railroads and Rifles: Soldiers, Technology and the Unification of Germany,* Hamden, Conn., 1975.

Shuker, S.A., *The End of French Prédominance în Europe: The Financial Crisis of 1924 and the Adoption of the Dawes Plan*, Chapel Hill, NE, 1976.

Shulman, M.D., *Stalin's Foreign Policy Reappraised*, New York, 1969.

Sick, G., *Ail Fall Down: America1 s Tragic Encounter with Iran*, New York, 1985.

Sidorov, A.L., *The Economic Position of Russia During the First World War*, Moscova, 1973.

Siegelbaum, L.H., *The Politics of Industrial Mobilization în Russia, 1914-1917,* New York, 1984.

Silberling, N.J., „Financial and Monetary Policy of Great Britain during the Napoleonic Wars", *Quarterly Journal of Economies*, 38, 1923-1924.

Silverman, D.P., *Reconstructing Europe After the Great War*, Cambridge, Mass., 1982.

Simmons, R.R., *The Strained Alliance,* New York, 1975.

Skalweit, A., *Die deutsche Kriegsnahrungswirtschaft,* Berlin, 1927.

Sked, A. (ed.), *Europe's Balance of Power 1815-1848,* Londra, 1979.

Sked, A., *The Survival of the Habsburg Empire: Radetzky, the Impérial Army and the Class War, 1848,* Londra, 1979.

Slessor, J., *Strategy for the West,* Londra, 1954.

Smith, D.M., „National Interest and American Intervention, 1917: An Historical Appraisal", *Journal of American History, 52,* 1965.

Smith, D.M., *The Great Departure: The United States and World War I, 1914-1920,* New York, 1965.

Smith, G., *Morality, Reason and Power: American Diplomacy in the Carter Years*, New York, 1986.

Smith, M., *British Air Strategy between the Wars,* Oxford,

1984.

Smith, M., Meloughlin, J., Large, P., şi Chapman, R., *Asia 's New Industrial World,* Londra, 1985.

Smith, T., *Political Change and Modem Development în Japan: Govemment Enterprise 1868-1880,* Stanford, Calif., 1955.

Smith, T., *The Pattern of Imperialism: The United States, Great Britain and the Late-Industrializing World since 1815,* Cambridge, 1981.

Snyder, J., *The Ideology of the Offensive,* Ithaca, NY, 1984.

Snyder, J.C., şi Wells, S.F. (ed.), *Limiting Nuclear Prolifération,* Cambridge, Mass., 1985.

Solomon, R.H. (ed.), *The China Factor: Sino-American Relations and the Global Scene,* Englewood Cliffs, NJ, 1981.

Sombart, W., *Krieg und Kapitalismus,* München, 1913.

Sontag, R.J., *A Broken World, 1919-1939,* New York, 1971.

Spanier, J.W., *American Foreign Policy Since World War II,* Londra, 1972.

Spector, R.H., *Eagle Against the Sun: The American War with Japan,* New York, 1985.

Speer, A., *Inside the Third Reich,* New York, 1982.

Spiers, E.M., *The Army and Society 1815-1914,* Londra, 1980.

Sprout, H., şi Sprout, M., *The Rise of American Naval Power, 1776-1918,* Princeton, NJ, 1946.

Spulber, N., *The State and Economie Development în Eastern Europe,* New York, 1966.

Stares, P., „The Modernization of the French Strategic Nuclear Force", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies,* 125, 1980.

Starr, J., *Henry Kissinger: Perceptions of International Politics,* Lexington, Ky., 1982.

State of the World Economy, The, Cambridge, Mass., 1982.

Stavrianos, L.S., *Global Drift: The Third World Comes of Age,* New York, 1981.

Steel, R., *Pax Americana,* New York, 1977.

Steele, J., *Soviet Power*, New York, 1984.

Steimberg, J., „The Copenhagen Complex", *Journal of Contemporary History*, 1, 1966. Steimbrunner, D.D., şi Segal, L.V. (ed.), *Alliance Security: NATO and the No-First-Use Question,* Washington, DE, 1983.

Steiner, Z.S., *The Foreign Office and Foreign Policy 1898-1914*, Cambridge, 1969.

Steiner, Z.S., *Britain and the Origins of the First World War*, Londra, 1977.

Stella, D., *Crisis and Continuity: The Economy of Spanish Lombardy in the Seventeenth Century,* Cambridge, Mass., 1979.

Stoakes, G., *Hitler and the Quest for World Dominion: Nazi Ideology and Foreign Policy in the 1920s,* Leamington Spa, 1986.

Stockholm International Peace Research Institute, *The Arms Race and Arms Control*, Londra, 1982.

Stoessinger, J.G., *Nations în Darkness: China, Russia and America*, New York, 1978. Stokesbury, J.L., *A Short History of World War /*, New York, 1981.

Stone, L., *The Causes of the English Révolution 1529-1642*, Londra, 1972.

Stone, N., *The Eastern Front 1914-1917*, Londra, 1975.

Stone, N., *Europe Transformed 1878-1919*, Londra, 1983.

Stork-Penning, J.G., „The Ordeal of the States: Some Remarks on Dutch Politics during the War of the Spanish Succession", *Acta Historiae Neerlandica*, 2, 1967.

Storry, R., *Japan and the Decline of the West în Asia 1894-1943,* Londra, 1979.

Storry, R. *A History of Modern Japan,* Harmondsworth, 1982.

Stoye, J.W., *The Siege of Vienna,* Londra, 1964.

Stoye, J.W., *Europe Unfolding 1648-1688,* Londra, 1969.

Strachan, H., *European Armies and the Conduct ofwar,*

Londra, 1983.

Strachan, H., *Wellington's Legacy: The Reform of the British Army, 1830-1854,* Manchester, 1984.

Stradling, R.A., „Catastrophe and Recovery: The Defeat of Spain 1639-43", *History,* 64, 1979. Stradling, R.A., *Europe and the Decline of Spain: A Study of the Spanish System, 1580-1720*, Londra, 1981.

Strengthening Convențional Deterrence în Europe: Proposais for the 1980s, New York, 1983. Strode, D.L., „Arms Control and Sino-Soviet Relations", *Orbis*, 28, 1984.

Stueck, W.W., *The Road to Confrontation*, Chapel Hill, NE, 1981.

Sullivan, L., „A New Approach to Burden-Sharing", *Foreign Policy*, 60, 1985.

Summers, H.G., *On Strategy: A Criticai Analysis of the Vietnam War,* New York, 1972. Sumner, B.H., *Russia and the Balkans 1870-1880,* Londra, 1937.

Sumner, B.H., *Peter the Great and the Emergence of Russia,* Londra, 1940.

Sutter, R., *China Watch: Toward Sino-American Réconciliation,* Baltimore, Md, 1978. Svennilson, I., *Growth and Stagnation in the European Economy,* Geneva, 1954.

Symcox, G., The Crisis of French Seapower 1689-1697, Haga, 1974.

Syrett, D., *Shipping and the American War 1775-83,* Londra, 1970.

Szamuely, T., *The Russian Tradition,* Londra, 1974.

Taagepera, R., „Growth Curves of Empires", *General Systems,* 13, 1968.

Taagepera, R., „Size and Duration of Empires: Systematics of Size", *Social Science Research,* 7, 1978.

Taborsky, E., *Communist Pénétration of the Third World,* New York, 1963.

Talbott, S., *Deadly Gambits: The Reagan Administration and the Stalemate în Nuclear Arms Control,* New York, 1984.

Tamborra, A., „The Rise of Italian Industry and the Balkans", *Journal of European Economic History*, 3, 1974.

Taubman, W., *Stalin's American Policy: From Entente to Detente to Cold War,* New York, 1981. Taylor, A.J. P., *The Origins of the Second World War*, Harmondsworth, 1964.

Taylor, A.J.P., *The Struggle for Masteiy în Europe 1848-1918*, Oxford, 1954.

Taylor, A.J.P., *The Trouble-Makers: Dissent over Foreign Policy, 1789–1939*, Londra, 1969. Taylor, J., *Shadows of the Rising Sun: A Criticai View of the „Japanese Miracle*", New York, 1984.

Taylor, R., *The Sino-Japanese Axis*, New York, 1985.

Taylor, T., *Munich: The Price of Peace,* New York, 1979.

Teichova, A., *An Economic Background to Munich,* Cambridge, 1974.

Thies, J., *Architekt der Weltherrschaft: Die „Endziele, Hitler s, D*üsseldorf, 1976.

Thiry, *h, La Guerre d'Espagne,* Paris, 1966.

Thomas, H., *History of the World,* New York, 1979.

Thompson, E.P., *Zero Option,* Londra, 1982.

Thompson, E.P., şi Smith, D. (ed.), *Protest and Survive,* Harmondsworth, 1980.

Thompson, I.A.A., *War and Govemment în Habsburg Spain 1560-1620,* Londra, 1976. Thompson, J.W., *Italian Civil and Military Aircraft 1930-1935,* Fallbrook, Calif., 1963. Thomson, D., *Europe since Napoleon,* Harmondsworth, 1966.

Thomson, D., *The Aims of History,* Londra, 1969.

Thorne, C., *The Limits of Foreign Policy: The West, the League and the Far Eastern Crisis of 1933,* Londra, 1972.

Thorne, C., *The Issue of War: States, Societies, and the Far Eastern Conflict of 1941-1945,* Londra, 1985.

Thornton, A.P., *The Imperial Idea and Its Enemies,* Londra, 1966.

Thornton, R.C., *The Bear and the Dragon,* New York, 1972.

Thucydides, *The Peloponnesian War,* Harmondsworth,

1954.

Thurow, L., *The Zero-Sum Society,* New York, 1980.

Tilly, C (ed.), *The Formation of the National States în Western Europe,* Princeton, NJ, 1975. Toby, R.P., *State and Diplomacy în Early Modem Japan,* Princeton, NJ, 1984.

Tocqueville, A. de, *Democracy în America,* 2 vol., New York, 1945.

Tokes, R.L., *Euro-Communism and Detente,* New York, 1978.

Toland, J., *No Man's Land: The Story of 1918,* Londra, 1980.

Tomlinson, B.R., *The Political Economy of the Raj 1914-1947,* Cambridge, 1979.

Tomlinson, B.R., „The Contraction of England: National Decline and the Loss of Empire", *Journal of Impérial and Commonwealth History,* 11, 1982.

Towle, P., „The European Balance of Power în 1914", *Army Quarterly and Defence Journal,* 104, 1974.

Toymbee, A.J., şi Ashton-Gwatkin, F.T. (ed.), *The World în 1939,* Londra, 1952.

Trachtemberg, M., *Réparation în World Politics: France and European Diplomacy 1916-1923,* New York, 1980.

Trask, D.F., *The War with Spain în 1898,* New York, 1981.

Trebilcock, C., *The Industrialization of the Continental Powers 1780-1914,* Londra, 1981. Treverton, G.F., *Making the Alliance Work: The United States and Europe,* Ithaca, NY, 1985. Tuchman, B.W., *Stilwell and the American Experience în China,* New York, 1971.

Tucker, N.B., *Pattems in the Dust: Chinese-American Relations and the Récognition Controversy 1949-50,* New York, 1983.

Tucker, R.W., *The Purposes of American Power,* New York, 1981.

Tucker, R.W., „Swollen State, Spent Society: Stalin's Legacy to Brezhnev's Russia", *Foreign Affairs*, 60, 1981-1982.

Tunstall, B., *William Pitt, Earl of Chatham*, Londra, 1938.

Turner, L.C.F., *Origins of the First World War*, Londra, 1970.

Ulam, A., *Expansion and Coexistence: The History of Soviet Foreign Policy 1917-1973*, New York, 1974.

Ulam, A., *Dangerous Relations: The Soviet Union în World Politics 1970-1982,* New York, 1983.

Ungar, S.J. (ed.), *Estrangement: America and the World*, New York, 1985.

van der Wee, H., „Monetary, Credit and Banking Systems", *The Cambridge Economic History of Europe,* vol. 5, Cambridge, 1977.

Van Ness, P., *Révolution and Chinese Foreign Policy*, Berkeley, Calif., 1971.

Varg, PA., *Missionaries, Chinese, and Diplomats... 1890-1952*, Princeton, NJ, 1952.

Vatter, H.G., *The Drive to Industrial Maturity: The US Economy, 1860-1914.* Westport, Conn., 1975.

Vernadsky, G., *The Tsardom of Muscovy, 1547-1682*, New Haven, Conn., 1969.

Viljoen, S., *Economic Systems în World History*, Londra, 1974.

Vogel, B., *Deutsche Russlandpolitik, 1900-1906.* Düsseldorf, 1973.

Vogel, E.F., *Japan as Number One: Lessons for America,* New York, 1908.

Vogel, E.F., „Pax Nipponica?", *Foreign Affairs*, 64, 1986.

Volcker, K.—H., *Die deutsche Luftwaffe 1933-1939,* Stuttgart, 1967.

Wagenfuhr, R., *Die deutsche Industrie im Kriege 1939-1945,* Berlin, Î963.

Waite, RA.L., *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement în Postwar Germany,* Cambridge, Mass., 1952.

Waites, N (ed.), *Troubled Neighbours: Franco-British Relations in the Twentieth Century,* Londra, 1971.

Walden, P., *The Short Victorious War: A History of the Russo-Japanese War, 1904-5,* New York, 1974.

Walker, G J., *Spanish Politics and Imperial Trade 1700-1789,* Bloomington, Ind., 1979.

Waller, B., *Bismarck at the Crossroads: The Reorientation of German Foreign Policy after the Congress of Berlin 1878-1880,* Londra, 1974.

Wallerstein, L, *The Modern World System*, 2 vol. până acum, Londra, 1974, 1980.

Walters, A., *Britain's Industrial Renaissance,* Londra, 1986,

Waltz, K., *Man, the State and War,* New York, 1959.

Waltz, K.N., „Toward Nuclear Peace", Wilson Center, International Security Studies, Working Paper 16.

Wandycz, P, *France and Her Eastern Allies 1919-1925,* Minneapolis, 1962.

Wandycz, P., *The Twilight of the French Eastern Alliances, 1926-1936,* în curs de apariție.

Wangermann, E., *The Austrian Achievement,* New York, 1973.

Watson, M.S., *Chief of Staff: Pre-War Plans and Préparations,* Washington, DE, 1950.

Watt, D.C., *Too Serious a Business: European Armed Forces and the Approach of the Second World War,* Londra, 1975.

Webber, C., şi Wildavsky, *A., A History of Taxation and Expenditure in the Western World,* New York, 1986.

Weber, E., *The Nationalist Revival în France, 1906-1916,* Berkeley, Calif., 1959.

Webster, C.K., *The Foreign Policy of Castlereagh, 1812-1815: Britain and the Reconstruction of Europe,* Londra, 1931.

Wedgewood, C.V., *The Thirty Years War,* Londra, 1964.

Wegs, J.R., *Europe Since 1945,* ediția a II-a, New York, 1984.

Wehler, H.-U., *Bismarck und der Imperialisms,* Kôln, 1969.

Weigley, R.F., *The American Way of War: A History of the United States Military Strategy and Policy,* Bloomington, Ind.,

1977.

Weigley, R.F., *History of the United States Army,* Bloomington, Ind., 1984.

Weimberg, G., *The Foreign Policy of Hitler's Germany,* 2 vol., Chicago, 1970, 1980.

Weinberger, C., *Report of the Secretary of Defense Caspar W. Weinberger to the Congress on Fiscal Year 1984 Budget,* Washington, DE, 1983.

Weinberger, C., „US Defense Strategy", *Foreign Affairs*, 64, 1986.

Weller, J., *Wellington in the Peninsula*, Londra, 1982.

Wells, S.F., „Sounding the Tocsin: NSC-68 and the Soviet Threat", *International Security*, 4, 1979.

Wendt, B.J., „Freihandel und Friedenssicherung: Zur Bedeutung des Cobden-Vertrags von 1860 zwischen England und Frankreich", *Vierteljahresschrift fur Sozialundwirtschaftsgeschichte*, 61, 1974.

Wemham, R.B., *Before the Armada: The Growth of English Foreign Policy 1485-1588,* Londra, 1966. Wemham, R.B., *The Making of Elizabethan Foreign Policy 1588-1603,* Berkeley, Calif., 1980. Wesson, R.G., *State Systems: International Relations: Politics and Culture,* New York, 1978. Westwood, J.N., *Russia against Japan, 1904-5: A New Look at the Russo-Japanese War,* Londra, 1986.

Whelan, J.G., *World Communism, 1967-1969: Soviet Attempts to Reestablish Control,* Washington, DE, 1970.

Whetten, L.L., *Germany's Ostpolitik,* Londra, 1971.

Whetten, L.L., „The Mediterranean Threat", *Survival,* 8, 1980.

White, J.A., *The Diplomacy of the Russo-Japanese War,* Princeton, NJ, 1964.

Whittam, J., *The Politics of the Italian Army 1861-1918*, Londra, 1977.

Wight, M., *Power Politics,* Harmondsworth, 1979.

Wildman, A.K., *The End of the Russian Impérial Army,*

Princeton, NJ, 1980.

Wilkinson, E., *Misunderstanding: Europe versus Japan,* Tokyo, 1981.

Williams, E.N., *The Ancien Regime în Europe 1648-1789,* Harmondsworth, 1979.

Williams, G., *The Expansion of Europe in the Eighteenth Century,* Londra, 1966.

Williams, J., *The Home Fronts: Britain, France and Germany, 1914-1918,* Londra, 1972. Williams, J.B., *British Commercial Policy and Trade Expansion 1750-1850,* Oxford, 1972. Williams, P., *The Tudor Regime,* Oxford, 1979.

Williams, W.A., *The Roots of the Modem American Empire,* New York, 1969.

Willmott, H.P., *Empires in the Balance,* Annapolis, Md, 1982.

Wilson, A.M., *French Foreign Policy during the Administration of Cardinal Fleury,* Cambridge, Mass., 1936.

Wilson, C.H., *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the Eighteenth Century,* Cambridge, 1966, reprint.

Wilson, C.H., *The Dutch Republic and the Civilization of the Seventeenth Century,* Londra, 1968. Wilson, C.H. (ed.), *Economic History and the Historian: Collected Essays,* Londra, 1969. Wilson, C.H., *The Transformation of Europe 1558-1648,* Londra, 1976.

Wimbush, W.E. (ed.), *Soviet Nationalities în Strategic Perspective,* New York, 1985. Windelband, W., *Bismarck und die europdischen Grossmdehte 1878-85,* Essen, 1940.

Windsor, P., *German Réunification,* Londra, 1969.

Winter, J.M. (ed.), *War and Economic Development,* Cambridge, 1975.

Wittek, P., *The Rise of the Ottoman Empire,* Londra, 1938.

Wittram, R., *Peter I. Czar und Kaiser,* 2 vol., Gottingen, 1964.

Wolf, A., *A History of Science, Technology and Philosophy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, New York, 1935.

Wolf, J.B., *The Emergence of the Great Powers 1685-1715,* New York, 1951.

Wolf, J.B., *Louis XIV,* Londra, 1968.

Wolf, J.B., *Toward a European Balance of Power 1620-1715,* Chicago, 1970.

Wolfe, M., *The Fiscal System of Renaissance France,* New Haven, Conn., 1972.

Wolfe, T., *Soviet Power and Europe, 1945-1970,* Baltimore, Md, 1970. Wolfers, A., *Britain and France between Two Wars,* New York, 1966.

Woodruff, W., *Impact of Western Man: A Study of Europe 's Role in the World Economy 1750-1960,* New York, 1967.

Woodruff, W., *America 's Impact on the World; A Study of the Role of the United States in the World Economy 1750-1970,* New York, 1973.

Woods, J. (pseudonim), „The Royal Navy since World War II", *US Naval Institute Proceedings,* 108, 1982.

Woodward, D.R., *Lloyd George and the Générais*, Newark, NJ, 1983.

Wright, G., *The Ordeal of Total War, 1939-1945*, New York, 1968.

Wright, Q., *A Study ofwar,* Chicago, 1942.

Yahuda, M.B., *China's Role in World Affairs,* New York, 1978.

Yang, L.-S., *Money and Credit în China*, Cambridge, Mass., 1952.

Yardley, H., *The American Black Chamber*, New York, 1931.

Yonosuke, N., şi Iriye, A. (ed.), *The Origins of the Cold War în Asia,* New York, 1977.

Yost, D.S., *France and Convenţional Defense în Central Europe,* Boulder, Colo., 1985.

Yost, D.S., „France's Deterrent Posture", *Adelphi Papers,* 194-195, 1985.

Yost, D.S., „Radical Change în French Defense Policy", *Survival,* 28, 1986.

Young, J.W., *Britain, France and the Unity of Europe 1945-51,* Leicester, 1984.

Young, L.K., *British Policy in China 1895-1902,* Oxford, 1970.

Young, R.J., *În Command of France: French Foreign Policy and Military Planning 1933-1940,* Cambridge, Mass., 1978.

Ziemke, E.F., *Stalingrad to Berlin: The German Defeat in the East 1942-1945,* Washington, DE, 1968.

Zuckerman, S., *Nuclear Illusion and Reality,* Londra, 1982.

Postfață

Puține cărți au soarta fericită a volumului pe care cititorul tocmai l-a sfârşit. În lumina celor mai multe interpretări inițiale ale *Ascensiunii şi decăderii marilor puteri*, nici ea nu ar fi trebuit să se bucure de un succes de durată. Şi totuşi, la aproape un sfert de secol de la apariție, cine e curios să caute titlul pe un motor academic de căutare precum Google Books va găsi spre 1.700 de citări ale sale, o cifră cu adevărat impresionată. Cartea care l-a făcut faimos pe istoricul britanic Paul Kennedy se găseşte în bibliografii de istorie, de ştiințe politice şi de relații internaționale, precum şi în nenumărate volume de futurologie cu care ne blagoslovesc în număr din ce în ce mai mare „academici" dispuşi să facă din țânțar armăsar, cu condiția ca armăsarul să se vândă bine, chiar dacă nu a câştigat vreun Derby în viața lui.

Multă vreme cartea a avut un destin public. Părând că prezice cu autoritate ştiințifică un anumit curs al politicii mondiale, *Ascensiunea şi decăderea* a provocat serioase dispute politice şi intelectuale peste ocean la sfârşitul anilor '80, ale căror ecouri le simțim şi astăzi în anumite linii argumentative. S-ar putea spune că lucrarea ar fi reprezentat pentru acei ani o provocare la fel de serioasă precum cea constituită în deceniul următor de teoriile privind sfârşitul istoriei ale lui Francis Fukuyama şi cele vizând ciocnirea civilizațiilor ale lui Samuel Huntington. Iar cele mai multe dispute, cum voi încerca să povestesc mai jos, la fel ca în

cazul celor doi autori de mai sus, au venit din neînțelegerea sau interpretarea pripită a realizării lui Kennedy.

Mulți ani s-a crezut că *Ascensiunea şi decăderea* e – în primul şi în primul rând – o carte despre declinul Statelor Unite ale Americii. Primii recenzenți, unii dintre ei nume serioase în studiul şi practica politicii externe, precum W.W. Rostow, Aaron Friedberg sau Charles Kupchan, au tratat cartea aproape exclusiv din acest unghi. Era oarecum de înțeles. Deşi astăzi, în lumina a ceea ce ştim despre ceea ce s-a petrecut, ni se pot părea ciudate acele temeri, mulți universitari şi oameni politici americani credeau în mod sincer în anii '80 că America este într-un serios declin, mai ales în termeni relativi. Economia Statelor Unite trecuse prin încercări considerabile atât în deceniul anterior, cât şi în prima parte a administrației Reagan, iar o creştere serioasă şi sănătoasă le părea multora imposibilă. Față de economiile vest-europene se înregistra un declin relativ şi absolut. În plus, după patru decenii de creştere absolut spectaculoasă, Japonia se pregătea să întreacă Uniunea Sovietică şi să devină un competitor strategic. Dominația ei în sectoarele producției de electronice şi de autoturisme, uriaşele rezerve financiare, achiziția masivă de active americane, precum şi trecutul ei recent stârneau serioase îngrijorări.

Nici pe plan militar şi diplomatic lucrurile nu stăteau strălucit, mai ales prin comparație cu primele decenii ale Războiului Rece. Forțele armate, mai ales în eşaloanele superioare, sufereau de traumele psihologice ale înfrângerii din Vietnam. Uniunea Sovietică deținea o superioritate convențională, paritate nucleară şi depunea uriaşe eforturi pentru întărirea flotei. În plus, Moscova provoca Washingtonul în Angola, în Etiopia şi în junglele Americii Latine, menținea legături serioase cu regimuri antiisraeliene în Orientul Mijlociu şi invadase în 1979 Afganistanul. Aliați tradiționali se transformau în inamici implacabili, precum Iranul după revoluția khomeinistă, sau erau sfâşiați de largi

demonstrații antirăzboi şi antiamericane, precum democrațiile vest-europene.

China, deşi antisovietică, nu era un aliat. Pe acest fundal internațional deciziile administrației Reagan de a spori masiv bugetul militar, de a întări flota şi forțele convenționale, de a amplasa rachete cu rază medie de acțiune în Europa şi de a demara faimosul program de apărare antirachetă „Războiul stelelor" au părut multora un aventurism periculos, mai ales în contextul extrem de tensionatelor negocieri de la Geneva privind armamentul nuclear. Apărută în 1987, *Ascensiunea şi decăderea* nu putea în niciun fel să ia în calcul acțiunile lui Mihail Gorbaciov, devenit abia în 1985 prim-secretar al Partidului Comunist sovietic.

Fundalul politic şi economic al unei interpretări destul de înguste a cărții era astfel bine conturat. Nu a ajutat nici faptul că unele eforturi intelectuale anterioare merseseră pe o direcție declinistă. Cu câțiva ani înainte Kindleberger avertizase că, în urma renunțării totale la etalonul-aur sub administrația Nixon, hegemonia economică americană se apropia de sfârşit. În 1981 Robert Gilpin, de pe pozițiile realismului structural, argumentase că toate puterile hegemonice traversează în mod obligatoriu cicluri ale puterii, declinul fiind îndeobşte cauzat de depăşirea sistematică a beneficiilor dominației de către costurile exercitării ei.

În acest context cititorul poate uşor să înțeleagă de ce lumea universitară şi politică s-a agățat de ultimele părți ale volumului, în care a încercat să găsească în acelaşi timp o explicație şi o predicție legată de soarta Statelor Unite şi a altor mari puteri în politica mondială. Astfel, cartea a fost văzută ca prezicând declinul inevitabil al Statelor Unite şi al Uniunii Sovietice, precum şi ridicarea Japoniei şi a Germaniei la statutul de puteri globale. Din această perspectivă ne-am putea întreba de ce mai merită să citim o carte ale cărei aparente predicții au dat în cea mai mare parte greş. La urma urmei, după 25 de ani de la scrierea ei

Statele Unite sunt fără egal din punct de vedere militar şi diplomatic, iar din punct de vedere economic, cu toate problemele lor recente, economia lor continuă să fie de trei ori mai mare decât a urmăritoarei lor, China. Japonia şi Germania continuă să fie nişte puteri afluente şi influente, dar nu sunt semnificative din punct de vedere militar. Uniunea Sovietică, într-adevăr, nu mai există, iar succesoarea ei, Rusia, nu e decât un pretendent zgomotos la statutul de putere globală.

Şi totuşi, cartea continuă să fie masiv citită, citată şi aş îndrăzni să spun chiar savurată de oricine are un interes faţă de istoria internaţională în dimensiunile ei politice, economice şi militare. De ce? La capătul lecturii cititorul înţelege aceasta foarte bine: pe de o parte, datorită unei teorii seducătoare prin eleganţa şi simplitatea ei, iar pe de altă parte, datorită uşurinţei şi frumuseţii unei scrieri împănate de detaliu, pătrundere şi erudiţie. Merită să ne oprim puţin asupra fiecărui motiv.

Arareori o carte atât de lungă şi, în plus, garnisită cu tabele şi statistici se citeşte atât de uşor, aproape ca un roman de aventuri. La urma urmei, chiar poate fi citită în acest stil: drept saga mai multor personaje fascinante care caută puterea, pentru a pieri pe rând, sucombând *hybris*ului, precum în tragediile greceşti. Personajele sunt fascinante şi pătrunzător pictate: spaniolul cu crucea în stânga şi archebuza în dreapta, dând nu atât peste *le noble sauvage* al Caraibelor, cât peste minele de argint din Mexic şi Peru şi peste comorile culturilor locale, pe care le prăpădeşte în stupide lupte dinastice în Italia sau în Flandra; olandezul în haine negre cu guler de dantelă care pune mâna pe cuişoarele, scorţişoara şi cafeaua Javei doar pentru a risipi totul în eforturile de apărare a Ţărilor de Jos; francezii mândri, numeroşi, bogaţi şi aşezaţi strategic, care îşi nenorocesc secole întregi ţara în războaie pierdute aproape din start. Orice pasionat de istorie va aprecia bogăţia şi

finețea detaliului, iar cititorul interesat să meargă mai departe va citi o a doua carte parcurgând excelentele note de subsol, încă foarte utile pentru cel care ar vrea să refacă ori să rafineze cercetarea.

Teoria însă e chiar mai seducătoare decât expoziția, mai ales secțiunea ei care prezice declinul: toate marile puteri ajung într-un moment în care cheltuielile militare, de menținere a sferei dominației lor (hegemonice sau imperiale), ajung să depășească în mod serios profiturile obținute de pe urma acestei dominații. Odată ce în mod consistent investițiile în sfera puterii militare ajung să aibă prioritate față de creşterea şi diversificarea economică, declinul e inevitabil. Puterile sucombă propriei supraextinderi militare şi – eventual – teritoriale. O idee relativ simplă, nici măcar extrem de originală. Argumentele sunt numeroase, iar ilustrările – legiune. Tabelele urmăresc producția industrială a puterilor majore în epoca modernă corelată cu puterea lor militară, iar teoria devine şi mai seducătoare. Paul Kennedy ar fi putut foarte bine, dacă timpul şi spațiul i-ar fi permis-o, să îşi extindă argumentația la perioada de dinainte de 1500, înspre Veacul de Mijloc sau înspre Antichitate. Ce exemple mai bune de supraextindefe imperială pot fi date față de exemplele clasice ale macedonenilor şi romanilor?

Sigur, cititorul trebuie să îşi formeze propria viziune asupra validității teoriei. Frumusețea domeniului istoriei internaționale stă însă şi în faptul că nu trebuie neapărat să respingem ori să acceptăm integral viziunea lui Kennedy. Deşi reprezintă o perspectivă seducătoare, se pot găsi destule explicații alternative sau cazuri în care alte viziuni explică mai bine lucrurile. Spre exemplu, dacă în cazurile spaniol şi francez teoria ține foarte bine, în privința Imperiului Britanic lucrurile sunt mai nuanțate. La urma urmei, nu cheltuielile militare enorme au ruinat imperiul (pe parcursul secolului al XIX-lea şi în perioada interbelică ele au fost, cum autorul ştie foarte bine, relativ reduse raportat la celelalte mari puteri), ci

cele două războaie mondiale, în care – orice ar spune azi un Niall Ferguson – nu ar fi putut să nu intre. La fel, Rusia nu a decăzut din rândul marilor puteri în perioada interbelică din cauza cheltuielilor militare ale vechiului regim țarist, ci din pricina înfrângerilor din război şi a distrugerilor revoluției. Alte exemple de decădere rămân în sfera economicului, dar nu cheltuielile militare sunt determinante, ci schimbarea rutelor comerciale: Veneția nu decade după secolul al XVI-lea pentru că avea o flotă prea scumpă, ci pur şi simplu deoarece comerțul Asia-Europa nu se mai desfăşoară prioritar în Mediterana de Est, ci în Oceanul Indian. Ar fi putut să îşi reducă oricât cheltuielile militare, cum a şi făcut-o, dar degeaba. Pur şi simplu geoeconomia îi era potrivnică. Alte cauze țin de o slăbiciune instituțională internă combinată cu dezastre militare. Puține state sunt mai impresionante pe harta Europei de la 1640, să zicem, decât Uniunea Polonia-Lituania. O monarhie electivă, dreptul de veto al nobililor, incapacitatea de a construi un stat centralizat s-au combinat în următoarele şase decenii cu înfrângeri în luptele împotriva cazacilor, suedezilor şi ruşilor pentru a distruge una dintre marile puteri ale Evului Mediu şi ale modernității timpurii.

Sigur, cititorul va descoperi singur şi alte exemple, iar alți autori fascinanți, precum Braudel, Paul Schroeder sau Wallerstein, i-ar putea ține făclia. *Ascensiunea şi decăderea* va continua însă să rămână nu doar un text de referință şi un prilej de desfătare intelectuală, ci şi un continuu motiv de dezbatere cu privire la soarta celor mari în politica internațională. Soarta celor mici nu e, cu siguranță, determinată de nişte cheltuieli militare pe care oricum nu au de unde să le facă. Dar ea cu siguranță e modelată – de nu chiar determinată – de creşterea şi descreşterea puterilor mondiale.

Andrei Miroiu,
Sydney, iunie 2011

NOTE

[1] Numele Olandei între 1581 şi 1795 (n. tr.).
[2] Monedă portugheză şi spaniolă. Cuvântul înseamnă însă şi „scut" (n. tr.).
[3] W.H. McNeil, *A World History,* Londra, 1979, p. 295; *idem, The Rise of the West,* Chicago, p. 565; J.M. Roberts, *The Pelican History of the World,* Harmondsworth, Middlesex, 1980, p. 519; G. Barraclough (ed.), *The Times Atlas of World History,* Londra, 1978, p. 153.
[4] Pentru studii asupra relațiilor internaționale din Europa jurul în anului 1500, vezi *The New Cambridge Modern History* (NEMH), vol. 1: *The Renaissance 1493–1520*, ed. de G.R. Potter, Cambridge, 1961, în special capitolele 7–14; vol. 2: *The Reformation 1520–1529*, ed. de G.R. Elton, Cambridge, 1958, capitolele 10–11, 16; G.R. Elton, *Reformation Europe 1517–1559,* Londra, 1963, capitolul 2; G. Mattingly, *Renaissance Diplomacy,* Harmondsworth, 1965, pp. 115 şi urm.
[5] Pentru considerații succinte asupra Chinei dinastiei Ming, vezi Meneil, *Rise of the West,* pp. 524–534, şi Roberts, *History of the World,* pp. 424–444. Pentru mai multe detalii, vezi C.O. Hucker, *China's Imperial Past*, Stanford, California, 1975, pp. 303 şi urm.; J.A. Harrison, *The Chinese Empire,* New York, 1972; W. Ebenhard, *A History of China,* ed. a II-a, Londra, 1960, pp. 232–270; M. Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, Londra, 1973.
[6] Y. Shiba, *Commerce and Society in Sung China*, Ann Arbor, Michigan, 1970; J. Needham, *The Development of Iron and Steel Technology in China,* Londra, 1958; L.-S. Yang, *Money and Credit in China,* Cambridge, Mass., 1952; şi în special W.H. Meneill, *The Pursuit of Power: Technology, Armed Forces and Society Since 1000 A.D.,* Chicago, 1983, capitolul 2.
[7] Cea mai importantă sursă (în engleză) pe acest subiect este J. Needham, *Science and Civilization în China,* vol. 4, partea a III-a: *Civil Engineering*

and Nautics, Cambridge, 1971, în special pp. 379–536. Vezi şi Lo Jung-pang, „The Emergence of China as a Sea Power During the Late Sung and Early Yuan Periods", *Far Eastern Quarterly,* vol. 14, 1955, pp. 489–503; C.G. Reynolds, *Command of the Sea: The History and Strategy of Maritime Empires,* New York, 1974, pp. 98–104.

[8] Pentru scurtă vreme, în anii 1590, o flotă costieră chineză oarecum refăcută i-a ajutat pe coreeni să reziste în faţa a două încercări de invazie ale japonezilor, dar până şi această rămăşiţă a flotei dinastiei Ming a decăzut apoi.

[9] Pentru cele ce urmează, vezi Meneil, *World History,* pp. 254–255; J. Needham, *Science and Civilization in China,* vol. 4, partea a III-a, pp. 524 şi urm.; R. Dawson, *Imperial China,* Londra, 1972, pp. 230 şi urm.; Lo Jung-pang, „The Decline of the Early Ming Navy", *Orient Extremus,* vol. 5/1958, pp. 149–168; Ho Ping-ti, „Economic and Institutional Factors in the Decline of the Chinese Empire", în C. Cipola (ed.), *The Economic Decline of Empires,* Londra, 1970, pp. 274–276, cu toate că în general imaginea oferită aici este mai puţin cenuşie decât altele. Vezi şi comparaţia atentă făcută de J. Needham, *The Grand Titration: Science and Society in East and West,* Londra, 1969, *passim*; E.L. Jones, *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia,* Cambridge, 1981.

[10] Jones, *European Miracle,* capitolul 9; F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II,* 2 vol., Londra, 1971, vol. 2, pp. 661 şi urm.; P. Wittek, *The Rise of the Ottoman Empire,* Londra, 1938; H. Inalcik, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300–1600,* New York, 1973; M.A. Cook (ed.), *A History ofthe Ottoman Empire to 1730*, Cambridge, 1976; M.G.S. Hodgson, *The Venture of Islam*, vol. 2–3, Chicago/Londra, 1924; C.M. Kortepeter, *Ottoman Imperialism During the Reformation*, Londra, 1973.

[11] A.C. Hess, „The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire in the Age of the Oceanic Discoveries, 1453–1525", *American Historical Review*, vol. 75, nr. 7, decembrie 1970, pp. 1892–1919; Braudel, *Mediterranean*, vol. 2, pp. 918 şiurm.; Reynolds, *Command of the Sea,* pp. 112 şi urm. Vezi şi comentariile din J.E Guilmartin, *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century,* Cambridge, 1974.

[12] Jones, *European Miracle*, pp. 176 şi urm.; Cook (ed.), *History of the Ottoman Empire*, în special pp. 103 şi urm.; B. Lewis, „Some Reflections on the Decline of the Ottoman Empire", în Cipolla (ed.), *Economic Decline of Empires,* pp. 215-234; H.A.R. Gibbs şi H. Bowen, *Islamic Society and the West*, vol. 1, 2 părţi, Londra, 1950 şi 1957, partea I, pp. 273 şi urm.;

partea a II-a, pp. 1-37. Vezi şi H. Inalcik, *The Ottoman Empire Conquest, Organization and Economy. Collected Studies,* Londra, 1978, capitolele 10–13.

[13] Jones, *European Miracle*, p. 182.

[14] Pentru partea întunecată, vezi *ibid.,* capitolul 10; Roberts, Hi*story of the World,* pp. 415–423; W.H. Moreland, *From Akhar to Aurangzeb: A Study in Indian Economic History,* Londra, 1923; M.D. Morris, „Value as an Obstacle to Economic Growth în South Asia", *Journal of Economic History, vol.* 27, 1967, pp. 588–607. Pentru o prezentare mai luminoasă, vezi J. Qaisar, *The Indian Response to European Technology and Culture, AD 1498–1707*, Delhi, 1982, *passim*; şi, pentru o perioadă puţin mai târzie, vezi C.A. Bayley, *Rulers, Townsmen and Bazaars,* Cambridge, 1983.

[15] McNeill, *Rise of the West*, pp. 645–649; Jones, *European Miracle*, pp. 157–149; R. Bendix, *Kings or People: Power and the Mandate to Rule,* Berkeley/Los Angeles, 1978, pp. 431 şi urm.; G.B. Sansom, *The Western World and Japan,* Londra, 1950, pp. 3–208; *idem*, *A History of Japan,* vol. 1 şi 2, Londra, 1961 şi 1964; C.R. Boxer, *The Christian Century in Japan 1549–1650*, Berkeley, 1951; J.W. Hall, *Govemment and Local Power în Japan*, Princeton, NJ, 1966; D.M. Brown, „The Impact of Firearms on Japanese Warfare", *Far Eastern Quarterly,* vol. 7, 1947, pp. 236–245; R.P. Toby, *State and Diplomacy în Early Modern Japan*, Princeton, NJ, 1984.

[16] McNeill, *World History,* pp. 328–343; Bendix, *Kings or People,* pp. 491 şi urm.; Wallerstein, *The Modern World System*, vol. 1, *Capitalist Agriculture and the Origins ofthe European Worid-Economy in the Sixteenth Century,* New York/Londra, 1974, pp. 301–324; G. Vernadsky, *The Tsardom ofmuscovy 1547–1682,* New Haven, Conn., 1969; R.H. Fisher, *The Russian Fur Trade 1500–1700,* Berkeley, California, 1943; M. Florinsky, *Russia: A Short History,* New York, 1964, capitolele 3-9; R.J. Kemer, *The Urge to the Sea,* New York, 1971, retip.; T. Szamuely, *The Russian Tradition,* Londra, 1974; L. LochanşiR. Abraham, *The Making of Modern Russia*, Harmondsworth, ediţia a II-a, 1983, capitolele 3–6.

[17] Vezi Roberts, *History ofthe World*, p. 585: „Atât de puţin era cunoscută Rusia, încât, până şi în secolul al XVII-lea, un rege francez i-a putut scrie ţarului, neştiind că persoana căreia se adresa murise de zece ani". Vezi şi remarcile condescendente ale negustorilor englezi din Kochan şi Abraham, *Making of Modern Russia*, pp. 56–57.

[18] Desigur, acesta este titlul impresionantei cărţi a lui É.L. Jones. Aceasta şi importanta lucrare a lui W.H. Meneill, *The Pursuit of Power,* mi-au influenţat semnificativ argumentaţia din următoarele paragrafe. Vezi şi McNeill, *Rise of the West, passim*; Wallerstein, *Modern World System;* D.C. North şi R.P. Thomas, *The Rise of the Western World,* Cambridge, 1973;

H.J. Parry, *The Establishment of the European Hegemony 1415–1715*, ed. a III-a, New York, 1966; S. Viljoen, *Economic Systems în World History,* Londra, 1974, *passim*; P. Chaunu, *European Expansion in the Later Middle Ages,* Amsterdam, 1979.

[19] H.C. Darby, „The Face of Europe on the Eve of the Great Discoveries", *NCMH,* vol. 1, pp. 20–49; N.J.G. Pounds şi S.S. Ball, „Core-Areas and the Development of the European States System", *Annals of the Association of American Geographers*, vol. 54,1964, pp. 24–40; R.G. Wesson, *State Systems: International Relations, Politics and Culture*, New York, 1978, p. 111; Jones, *European Miracle*, capitolul 7.

[20] N.J.G. Pounds, *An Historical Geography of Europe 1500–1840, Cambridge,* 1979, capitolul 1; C. Cipolla, *Before the Industrial Révolution: European Society and Economy 1000–1700,* ed. a II-a, Londra, 1980, *passim*; C. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe,* vol. 1: *The Middle Ages*, Londra, 1972, capitolul 7; E. Samhaber, *Merchants Make History*, Londra, 1963, pp. 130 şi urm.; Wallerstein, *Modem World System*, vol. 1, pp. 42 şi urm.; Braudel, *Mediterranean*, vol. 1, pp. 188–224.

[21] Roberts, *History of the World*, pp. 505-506; J.H. Parry, *The Age of Reconnaissance,* ed. a 11-a, Londra, 1966, pp. 60 şi urm.

[22] *Apud* Jones, *European Miracle,* p. 235.

[23] McNeill, *Pursuit of Power,* capitolul 3; J.U. Nef, *War and Human Progress*, New York, 1968, capitolul 2; R.A. Preston, S.F. Wise şi H.O. Werner, *Men în Arms,* Londra, 1962, capitolul 7; C. Cipolla, *Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion 1400–1700*, Londra, 1965, *passim;* R. Bean, „War and the Birth of the Nation State", *Journal of Economic History,* vol. 33, 1973, pp. 203–221.

[24] Ne simțim obligați să punem între ghilimele cuvântul *național*, deoarece o mare parte din armata franceză era formată din mercenari: vezi V.G. Kiernan, „Foreign Mercenaries and Absolute Monarchy", *Past andpresent,* vol. 11, 1957, p. 72. Pentru comentariile generale de mai sus, vezi Meneill, *Pursuit of Power,* capitolul 3; H. Thomas, *History of the World,* New York, 1979, capitolul 24; M.E. Mallet, *Mercenaries and Their Masters: Warfare în Renaissance Italy,* Londra, 1976; J.R. Hale, „Armies, Navies and the Art of War", în *NCMH*, vol. 2, în special pp. 486 şi urm.; *idem, War and Society in Renaissance Europe 1450-1620,* Londra, 1985, capitolul 2.

[25] Cipolla, *Guns and Sails, passim;* Nef. *War and Human Progress,* pp. 46 şi urm.

[26] C. Duffy, *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World 1494–1660,* Londra, 1979, capitolele 1–2; McNeill, *Pursuit of Power,* capitolul 3;

Wesson, *State Systems,* pp. 112 şi urm.; Braudel, *Mediterranean,* vol. 2, pp. 845 şi urm.; J.R. Hale, „The Early Development of the Bastion: An Italian Chronology e. 1450 – e. 1534", în Hale *et. al.* (ed), *Europe in the Later Middle Ages,* Londra, 1965, pp. 466–494.

[27] Pentru ceea ce urmează, vezi Parry, *Age of Reconnaissance,* capitolul VII; Reynolds, *Command of the Sea,* pp. 106 şi urm.; P. Padfield, *Guns at Sea,* Londra, 1973, partea întâi; G.C. Scainmell, *The World Encompassed: The First European Maritime Empires, e. 800–1650,* Berkeley, California, 1981. Ultimul autor plasează călătoriile din secolul al XV-lea în contextul mai larg al expansiunii europene.

[28] Jones, *European Miracle,* p. 80. Importanța unei „organizări economice eficiente" este subliniată în mod repetat şi în North şi Thomas, *Rise of the Western World,* p. 1 şi *passim.*

[29] Vase cu una sau mai multe vele triunghiulare, întâlnite în apele Mării Roşii, de-a lungul coastei Africii de Est, Madagascarului şi în Oceanul Indian, până în Golful Bengal (n. tr.).

[30] Vase capabile să navigheze pe ocean; au apărut în secolul al II-lea, în timpul dinastici Han (n. tr.).

[31] Aceasta este concluzia excelentului studiu al lui Guilmartin, *Gumpowder and Galleys, passim.*

[32] Pentru experiența portugheză, vezi Parry, *Age of Reconnaissance;* P. Padfield, *Tide of Empires: Decisive Naval Campaigns in the Rise of the West,* vol. 1: *1481–1654,* Londra, capitolul 2; C.R. Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire 1415–1825*, Londra, 1969; V. Magalhaes-Godinho, *L'économie de Vempire Portugais aux* XVe *et XVIe siècles,* Paris, 1969; B.W. Diffie şi C.D. Winius, *Foundations of the Portuguese Empire 1415–1580,* Minneapolis, 1977; Wallerstein, *Modem World System,* pp. 325 şi urm.; Braudel, *Mediterranean,* vol. 2, pp. 1174–1176; Scammell, *World Encompassed,* capitolul 5.

[33] P.M. Kennedy, *The Rise and Fall of British Naval Mastery,* Londra/New York, 1976, p. 18.

[34] Padfield, *Tide of Empires,* vol. 1, p. 49.

[35] Este discutabil dacă administrația portugheză a beneficiat la fel de mult. Vezi M. Newitt, „Plunder and the Rewards of Office in the Portuguese Empire", în M. Duffy (ed.), *The Military Révolution and the State 1500–1800*, Exeter Studies în History, Exeter, 1980, pp. 10–28; E. Reinhard, *Geschichte der europäischen Expansion*, vol. 1, Stuttgart, 1983, capitolele 3 şi 5.

[36] Wallerstein, *Modem World System*, p. 170; C.H. Haring, *The Spanish Empire in America*, New York, 1947; Parry, *Spanish Seaborne Empire,*

passim; Scammell, *World Encompassed,* capitolul 6; C. Gibson, *Spain in America*, New York, 1966.

[37] Wallerstein, *Modern World System.* Vezi şi Jones, *European Miracle,* capitolul 4; Parry, *Age of Reconnaissance,* partea a III-a; Roberts, *History of the World*, pp. 600 şi urm.; *Cambridge Economic History of Europe,* vol. 4, *The Economy of Expanding Europe in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Cambridge, 1967, *passim.* O atenţionare inteligentă asupra *anticipării* unui „sistem mondial" real este conţinută în R.A. Dodgshon, *„A Spatial Perspective", Peasant Studies*, vol. 6, nr. 1, ianuarie 1977, pp. 8–19.

[38] Pentru începuturile contestării monopolului iberic asupra comerţului peste mări, vezi *NCMH,* vol. 1, capitolul 16, şi vol. 3, capitolul 17; Padfield, *Tide of Empires,* capitolul 4; Scammell, *World Encompassed*, capitolele 7 şi 9.

[39] K. Mendelsohn, *Science and Western Domination*, Londra, 1976, *passim*; Nef, *War and Human Progress*, capitolul 3; Elton, *Reformation Europe*, pp. 292 şi urm.; Meneill, *Rise of the West*, pp. 592–598; Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 2, capitolul 3; A. Wolf, *A History of Science, Technology and Philosophy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries,* New York, 1935.

[40] Jones, *European Miracle,* pp. 170-171 şi *passim*; A.G. Frank, *World Accumulation 1492-1789,* New York/Londra, 1978, pp. 137 şi urm.

[41] Vezi Mendelsohn, *op. cit.,* unde este subliniată importanţa observaţiei şi a predicţiei; vezi şi Meneill, *Rise ofthe West,* pp. 593–599.

[42] C. Oman, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*, Londra, 1937, p. 3. Pentru războaiele din perioada anterioară, vezi *idem, A History of the Art of War in the Middle Ages,* 2 vol., Londra, 1924.

[43] Vezi avertizările cu privire la acest fapt în G.R. Elton, *Reformation Europe 1517–1559,* Londra, 1963, pp. 305 şi urm.

[44] *Ibidem*, p. 35.

[45] R.A. Stradling, *Europe and the Decline of Spain: A Study of the Spanish System, 1580–1720*, Londra/Boston, 1981, p. 44.

[46] De exemplu, afirmaţia lui Gattinara către Carol Quintul: „Dumnezeu te-a pus pe calea către o monarhie universală", *apud NCMH,* vol. 2, pp. 301 şi urm.; vezi şi citatul din H. Kamen, *Spain 1469–1714,* Londra, 1983, p. 67.

[47] C. Oman, *War in the Sixteenth Century*, p. 5. Această carte rămâne cea mai bună descriere *militară* a perioadei. Descrieri utile şi succinte ale acestor 140 de ani de război se găsesc şi în cele trei volume din *Fontana History of Europe.* G.R. Elton, *Reformation Europe 1517–1559*, Londra, 1963; J.H. Elliott, *Europedivided 1559–1598,* Londra, 1968, şi G. Parker,

Europe în Crisis 1598–1648, Londra, 1979. Vezi şi *NCMH,* vol. 2-5, şi H.G. Koenigsberger, *The Habsburgs and Europe 1516–1600*, Ithaca/Londra, 1971.

[48] *NCMH*, vol. 2, capitolele 11 şi 17.

[49] V.S. Mamatey, *Rise of the Habsburg Empire 1526–1815*, Huntingdon, NY, 1978, p. 9.

[50] Detalii în Oman, *War in the Sixteenth Century,* pp. 703 şi urm.; Braudel, *Mediterranean World,* vol. 2, pp. 904–1237.

[51] H.G. Koenigsberger, „Western Europe and the Power of Spain", *NCMH,* vol. 3, pp. 234–318; Parker, *Spain and the Netherlands 1559*–1659, Londra, 1979, *passim*; C. Wilson, *The Transformation of Europe 1558–1648,* Londra, 1976, capitolele 8-9.

[52] Caracterul internaţional al rivalităţii este foarte bine acoperit în Parker, „The Dutch Revolt and the Polarization of International Politics", în *Spain and the Netherlands*, pp. 74 şi urm.; pentru o interpretare ce pune mai mult accent pe aspectele socio-economice, vezi J. V. Polisensky, *The Thirty Years War,* Londra, 1971, în special capitolul 4.

[53] C.V. Wedgewood, *The Thirty Years War,* Londra, 1964, capitolele 3–6.

[54] Parker, *Europe in Crisis,* p. 252; J.H. Elliott, *The Count-Duke of Olivares,* New Haven, Conn., 1986, p. 495.

[55] Parker, *Spain and the Netherlands,* pp. 54–77; C.R. Boxer, *The Dutch Sea borne Empire 1600–1800,* Londra, 1972, pp. 25–26.

[56] Pentru ultimii ani ai conflictului, vezi Stradling, *Europe and the Decline of Spain,* capitolele 2–4; J. Stoye, *Europe Unfolding 1648–1688,* Londra, 1969, capitolele 3–4.

[57] Pe lângă lucrările de specialitate citate în notele care vor urma, această secţiune a fost profund influenţată de o serie de excelente studii asupra puterii imperiale spaniole, şi anume: J.H. Elliott, *Imperial Spain 1469-1716,* Harmondsworth, 1970; J. Lynch, *Spain Under the Habsburgs,* 2 vol., Oxford, 1964 şi 1969; Stradling, *Europe and the Decline of Spain, passim*. Am utilizat, de asemenea, două lucrări mai vechi: R. Trevor Davies, *The Golden Century of Spain 1501–1611,* Londra, 1937, şi B. Chudoba, *Spain and the Empire 1519–1643,* New York, 1969. În fine, mai trebuie amintit şi articolul profund al lui John Elliott, preluat în Cipolla (ed.), *Economic Decline of Empires* sub titlul „The Decline of Spain", pp. 168–195.

[58] Koenigsberger, *Habsburgs and Europe,* p. XI.

[59] Ca o cifră aproximativă, aceasta ar fi însemnat aproximativ 25 de milioane din totalul de 105 milioane de locuitori ai Europei la 1600.

[60] R. Ehremberg, *Das Zeitalter der Fugger: Geldkapital und Creditverkehr im 16. Jahrhundert,* vol., Jena, 1896; E. Samhaber, *Merchants Make*

History, Londra, 1963, capitolul 8. Vezi şi cuprinzătorul studiu recent al lui G. Parker, „The Emergence of Modern Finance în Europe 1500–1730", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 2, pp. 527–589.

[61] *NCMH,* vol. 1, capitolul 7; R.A. Kann, *A History of the Habsburg Empire 1526-1918,* Berkeley/Los Angeles/Londra, 1974), capitolele 1–2.

[62] Lynch, *Spain Under the Habsburgs,* vol. 1, p. 77.

[63] M. Roberts, „The Military Révolution, 1560–1660", în Roberts, *Essays in Swedish History,* Londra, 1967, pp. 195–225; G. Parker, „ «The Military Révolution, 1560–1660» – a Myth?", în Parker, *Spain and the Netherlands,* pp. 86–105; M. van Creveld, *Supplying War: Logistics from Wallenstein to Patton,* Cambridge, 1977, pp. 5-6; J.R. Hale, „Armies, Navies, and the Art of War", *NCMH,* vol. 2, pp. 481-509, şi vol. 3, pp. 171–208; McNeill, *Pursuit of Power,* capitolul 4; R. Bean, „War and the Birth of the Nation State", *Journal of Economic History, vol.* 33, 1973, pp. 203–221.

[64] G. Parker, *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567–1659: The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries War,* Cambridge, 1972, p. 6.

[65] I.A. A. Thompson, *War and Govemment in Habsburg Spain 1560–1620,* Londra, 1976, p. 16. Pentru o perspectivă mai generală, vezi Reynolds, *Command of the Sea,* capitolele 4–6.

[66] Lynch, *Spain Under the Habsburgs,* vol. 1, pp. 53–58.

[67] *Ibidem,* p. 128. Vezi şi Parker, *Army of Flanders and the Spanish Road,* capitolul 6.

[68] Braudel, *Mediterranean World,* vol. 2, p. 841; şi pentru o abordare completă a subiectului, vezi Parker, „Lepanto (1571): The Costs of Victory", în *Spain and the Netherlands,* pp. 122–134.

[69] *NCMH,* vol. 3, pp. 275 şi urm.; Parker, „Why Did the Dutch Revolt Last So Long?" şi „Mutiny and Discontent in the Spanish Army of Flanders 1572-1607", în *Spain and the Netherlands,* pp. 45–64, 106–121.

[70] I.A.A. Thompson, *War and Govemment in Habsburg Spain*, capitolul 3.

[71] *Ibidem*, pp. 36 şi urm., 89 şi urm.; Lynch, *Spain Under the Habsburgs,* vol. 2, pp. 30 şi urm.

[72] Pentru detalii suplimentare, vezi J. Regla, „Spain and Her Empire", *NCMH*, vol. 5, pp. 319–383; Lynch, *Spain Under the Habsburgs,* vol. 2, capitolele 4–5; Elliott, *Imperial Spain*, capitolul 10; Stradling, *Europe and the Decline of Spain,* capitolele 3–5. Vezi şi Kamen, *Spain 1469–1714*, care vorbeşte despre o „recuperare" mai târzie.

[73] Vezi remarcile interesante ale lui Braudel despre dezavantajele cu care se confruntau cele două imperii „supraextinse" ale Spaniei şi Islamului, în *Mediterranean World,* vol. 2, pp. 701–703.

[74] Fluctuațiile eforturilor spaniole de pe un teatru de război pe altul sunt foarte bine prezentate în Parker, „Spain, Her Enemies and the Revolt of the Netherlands, 1559-1648", în *Spain and the Netherlands*, pp. 17–42.
[75] Lynch, *Spain Under the Habsburgs,* vol. 1, p. 347.
[76] *Ibidem*, vol. 2, p. 70.
[77] E. Heischmann, *Die Anfange des stehenden Heeres in Oesterreich*, Viena, 1925.
[78] *NCMH*, vol. 5, capitolele 18 şi 20; Kann, *History of the Habsburg Empire.*
[79] Vezi excelenta analiză a războiului din Țările de Jos în Duffy, *Siege Warfare*, capitolul 4.
[80] Parker, *Spain and the Netherlands*, pp. 185, 188.
[81] *Idem*, *Army of Flanders and the Spanish Road,* pp. 50 şi urm.
[82] *NCMH,* vol. 3, p. 308.
[83] *Apud* Parker, *Europe în Crisis*, p. 238.
[84] *Ibidem*, p. 239.
[85] Pentru cele ce urmează, vezi Kamen, *Spain 1469–1714,* pp. 81 şi urm., 161 şi urm., 214 şi urm.; G. Koenigsberger, „The Empire of Charles V în Europe", *NCMH,* vol. 2, pp. 301–333; vezi şi versiunea extinsă din Koenigsberger, *Habsburgs and Europe, passim.*
[86] H.G. Koenigsberger, *The Govemment of Sicily Under Philip II,* Londra, 1951, *passim.*
[87] *Idem*, *The Habsburgs and Europe, passim*; vezi şi excelentul studiu al lui D. Stella, *Crisis and Continuity: The Economy of Spanish Lombardy in the Seventeenth Century,* Cambridge, Mass., 1979.
[88] Parker, *Spain and the Netherlands*, pp. 21–22.
[89] *NCMH,* vol. 1, pp. 450 şi urm., vol. 2, pp. 320 şi urm.; Elliott, *Imperial Spain,* capitolele şi 8; Lynch, *Spain Under the Habsburgs*, vol. 1, pp. 53 şi urm., *passim,* vol. 2, pp. 3 şi urm.
[90] Pentru cele ce urmează, vezi Cipolla, *Before the Industrial Révolution,* pp. 250 şi urm.; J.V. Vives, „The Decline of Spain in the Seventeenth Century", în Cipolla (ed.), *Economic Decline of Empires,* pp. 121–167; Davies, *Golden Centuty of Spain,* capitolele 3 şi 8; Wallerstein, *Modern World System,* vol. 1, pp. 191 şi urm., precum şi cărțile lui Elliott şi Lynch.
[91] Cipolla, *Guns and Sails,* p. 33; Thompson, *War and Govemment in Habsburg Spain,* p. 25.
[92] D. Maland, *Europe in the Seventeenth Century,* Londra, 1966, p. 214; Lynch, *Spain Under the Habsburgs,* vol. 2, pp. 139 şi urm. Dar această politică spaniolă de tolerare a comerțului cu inamicii lor olandezi era adesea inversată, după cum reiese din articolul lui Israel – vezi mai jos nota 82.

[93] Thompson, *War and Govemment in Habsburg Spain,* p. i; Parker, *Europe în Crisis,* pp. 71–75; pentru o perspectivă mai generală, vezi Hale, *War and Society în Renaissance Europe,* capitolele 8–9.
[94] Parker, *Spain and the Netherlands,* p. 96.
[95] *NCMH,* vol. 2, p. 472.
[96] *Ibidem,* vol. 1, capitolul 10, şi în special M. Wolfe, *The Fiscal System of Renaissance France,* New Haven/Londra, 1973, capitolele 2–3.
[97] Detalii asupra războaielor franceze pot fi găsite în Oman, *War in the Sixteenth Century,* pp. 393-536. Pentru viaţa politică, vezi J.H.M. Salmon, *Society în Crisis: France in the Sixteenth Century,* Londra, 1975, *passim,* şi R. Briggs, *Early Modem France 1560–1725,* Oxford, 1977, capitolul 1.
[98] Nef, *War and Human Progress,* pp. 103 şi urm. Wolfe, *Fiscal System of Renaissance France*, capitolul 8; Salmon, *Society in Crisis,* pp. 301 şi urm.; E.J. Hamilton, „Origin and Growth of National Debt în Western Europe", *American Economic Review,* vol. 37, nr. 2, 1947, pp. 119–120.
[99] *NCMH,* vol. 3, pp. 314–317; Wolfe, *Fiscal System of Renaissance France,* capitolul 8; Salmon, *Society în Crisis,* capitolul 12; Briggs, *Early Modem France*, p. 80 şi urm.; Parker, *Europe în Crisis,* pp. 119–122.
[100] Parker, *Europe în Crisis,* pp. 17 şi urm., 246 şi urm.; J.B. Wolf, *Toward a European Balance of Power 1620-1715,* Chicago, 1970, pp. 1719.
[101] A. Guéry, „Les finances de la monarchie française", *Annales,* vol. 33, nr. 2, 1978, pp. 216–239, în special pp. 228–230, 236. Similitudinea tensiunilor la care au fost supuse Franţa şi Spania este bine argumentată în J.H. Elliott, *Richelieu and Olivares,* Cambridge, 1984, în special capitolele 3 şi 5–6. Vezi şi M.S. Kimmell, „War, State Finance, and Révolution", în P. Megowan şi C. W. Kegley (ed.), *Foreign Policy and the Modern World-System,* Beverly Hills, Calif., 1983, pp. 89–124.
[102] E.H. Jenkins, *A History of the French Navy,* Londra, 1973, capitolul 4; Briggs, *Early Modern France,* pp. 128–144; Parker, *Europe în Crisis,* pp. 276 şi urm.
[103] R. Stradling, „Catastrophe and Recovery: The Defeat of Spain 1639–1643", în *History,* vol. 64, nr. 211, iunie 1979, pp. 205–219.
[104] Pentru istoria economică engleză din această perioadă, vezi Cipolla, *Before the Industrial Révolution,* pp. 276–296; D.C. Coleman, *The Economy of England 1450–1750,* Oxford, 1977; B. Murphy, *A History of the British Economy,* Londra, 1973, partea 1, capitolul 4; C. Hill, *Reformation to Industrial Révolution,* Harmondsworth, 1969; R. Davis, *English Overseas Trade 1500–1700,* Londra, 1973. Printre cele mai importante studii politice se numără G.R. Ekon, *England under the Tudors,* Londra, 1955; D.M. Loades, *Politics and the Nation 1450–1660,* Londra, 1974, pp. 118 şi urm.; P. Williams, *The Tudor Regime,* Oxford,

1979, în special capitolele 2 şi 9. Pentru finanţele coroanei, vezi lucrarea mai veche a lui F.C. Dietz, *English Public Finance 1485–1641,* vol. 1: *English Govemment Finance,* Londra, 1964.

[105] Colegul meu, profesorul Robert Ashton, m-a avertizat că orice listă a veniturilor şi cheltuielilor statului englez (şi, în general, ale oricărui alt stat) în toată această perioadă trebuie privită ca *nominală.* Sumele aferente cheltuielilor funcţionarilor, corupţiei şi contabilităţii ineficiente reduceau în mod drastic „alocările" statuate pentru armată şi flotă. Aproximativ în acelaşi fol, doar o parte din „venitul" regelui ajungea realmente la el. Statisticile oferite aici sunt aşadar orientative, şi nu absolut sigure.

[106] Nef, *War and Human Progress*, pp. 10–12, 71–73, 87–88.

[107] C. Barnett, *Britain and Her Army 1509–1970: A Military, Political and Social Survey,* Londra, 1970, capitolul 1; Oman, *War in the Sixteenth Century,* pp. 285 şi urm.; G.J. Miliar, *Tudor Mercenaries and Auxiliaries 1485–1547,* Charlottesville, Va, 1980. Pentru ultima perioadă, vezi C.G. Cruikshank, *Elizabeth's Army,* Oxford, ediţia a II-a, 1966.

[108] Williams, *Tudor Regime,* pp. 64 şi urm.; Dietz, *English Govemment Finance,* capitolele 7–14; Hill, *Reformation to Industrial Révolution,* capitolul 6; PS. Crowson, *Tudor Foreign Policy,* Londra, 1973, capitolul 25.

[109] K.R. Andrews, *Elizabethan Privateering,* Cambridge, 1964; *idem, Trade, Plunder and Seulement,* Cambridge, 1983; Padfield, *Tide of Empires,* vol. 1, pp. 120 şi urm.; D.B. Quinn şi A.N. Ryan, *England's Sea Empire, 1550-1642,* Londra, 1983, capitolul 5; Scammell, *World Encompassed,* pp. 465 şi urm.

[110] *Cf.* Kennedy, *British Naval Mastery,* p. 28. Vezi şi M. Howard, „The British Way în Warfare", Neale Lecture, Londra, 1975; Barnett, *Britain and Her Army,* pp. 25 şi urm.; 51 şi urm.; R.B. Wemham, „Elizabethan War Aims and Strategy", în S.T. Bindoff, J. Hurstfield şi C.H. Williams (ed.), *Elizabethan Govemment and Society,* Londra, 1961, pp. 340–68. Vezi şi cele două cercetări generale făcute de Wemham, *Before the Armada: The Growth of English Policy 1485–1588,* Londra, 1966, şi *The Making of Elizabethan Foreign Policy 1588–1603,* Berkeley/Los Angeles/Londra, 1980.

[111] Pentru aceste cifre, vezi F.C. Dietz, „The Exchequer în Elizabeth's Reign", *Smith College Studies în History,* vol. 8, nr. 2, ianuarie 1923; *idem, English Public Finance 1485–1641,* vol. 2: *1558–1641*, capitolele 2–5; W.R. Scott, *The Constitution and Finance of English, Scottish and Irish Joint Stock Companies to 1720*, 3 vol., Cambridge, 1912, vol. 3, pp. 485–544.

[112] *New Model Army* a fost organizată de Oliver Cromwell şi de Parlament, fiind recrutaţi din toată Anglia şi din rândul tuturor categoriilor sociale (n. tr.).
[113] Loades, *Politics and the Nation*, pp. 301 şi urm.; R. Ashton, *The Crown and the Money Market 1603–1640*, Oxford, 1960, *passim*, în special capitolele 2 şi 7.
[114] R. Ashton, *The English Civil War: Conservatism and Révolution 1603–1649*, Londra, 1979; C. Hill, *The Century of Révolution 1603–1714,* Edimburgh, 1961, partea I; C. Russell (ed.), *The Origins of the English Civil War*, Londra, 1973; L. Stone, *The Causes ofthe English Révolution 1529–1642,* Londra, 1972; Loades, *Politics and the Nation*, pp. 327 şi urm.
[115] Kennedy, *British Naval Mastery,* pp. 44 şi urm.; Barnett, *Britain and Her Army,* pp. 90 şi urm.; Hill, *Reformation to Industrial Révolution*, pp. 155 şi urm.; J.R. Jones, *Britain and the World 1649–1815*, Londra, 1980, pp. 51 şi urm. Vezi şi două importante studii în germană: B. Martin, „Aussenhandel und Aussempolitik Englands unter Cromwell", *Historische Zeitschrift,* vol. 218, nr. 3, iunie 1974, pp. 571–592; H.C. Junge, *Flottempolitik und Révolution: Die Entstehung der englischen Seemacht während der Herrschaft Cromwells*, Stuttgart, 1980.
[116] M. Ashley, *Financial and Commercial Policy under the Cromwellian Protectorate*, Londra, 1962, p. 48. C. Hill, *Century of Révolution,* p. 161.
[117] Cele ce urmează se sprijină foarte mult pe scrierile lui Michael Roberts, nu doar pe lucrarea sa clasică *Gustavus Adolphus*, 2 vol., Londra, 1958, ci şi pe câteva dintre lucrările sale mai generale: *Essays în Swedish History*, Londra, 1967; *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden*, Londra, 1973; *Sweden 's Age of Greatness, 1632-1718*, Londra, 1973; *The Swedish Imperial Experience 1560-1718*, Cambridge, 1979.
[118] Cipolla, *Guns and Sails*, pp. 52 şi urm.; Roberts, *Gustavus Adolphus*, vol. 2, pp. 107 şi urm.; Wallerstein, *Modern World System*, vol. 2, pp. 203 şi urm.; E.F. Heckscher, *An Economic History of Sweden,* Cambridge, Mass., 1963, capitolul 4, în special pp. 101 şi urm.
[119] Un rezumat al reformelor poate fi găsit în Roberts, *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden,* capitolele 6–7; pentru detalii complete, vezi *idem*, *Gustavus Adolphus*, vol. 2, pp. 63–304.
[120] Vezi F. Redlich, „Contributions in the Thirty Years War", *Economic History Review,* seria a II-a, vol. 12, 1959, pp. 247–254, ca şi lucrarea sa mai amplă, *The German Military Enterpriser and His Work Force*, 2 vol., Wiesbaden, 1964. Pentru detalii suplimentare, vezi M. Ritter, „Das Kontributionssystem Wallensteins", *Historische Zeitschrift*, vol. 90, 1902, şi A. Emstberger, *Hans de Witte: Finanzmann Wallensteins,* Wiesbaden,

1954. Pentru Suedia, vezi Roberts, *Gustavus Adolphus and the Rise of Sweden,* capitolul 8; S. Lundkvist, „Svensk krigsfinansiering 1630–1635", *Historisk tidskrift,* 1966, pp. 377–421, cu un rezumat în germană.

[121] Roberts, „Charles XI", în *Essays in Swedish History,* p. 233.

[122] *Idem*, *Swedish Imperial Experience,* pp. 132–137.

[123] *Ibidem*, p. 51.

[124] G. Parker, *The Dutch Revolt*, Londra, 1977, poate înlocui toate celelalte lucrări asupra etapei din secolul al XVI-lea a Războiului de 80 de Ani. Pentru confruntările ulterioare, vezi importantul articol al lui J.I. Israel, „A Conflict of Empires: Spain and the Netherlands, 1618–1648", *Past and Present*, nr. 76, 1977, pp. 34–74; vezi şi *idem*, *The Dutch Republic and the Hispanic World, 1606–1661,* Oxford, 1982.

[125] G. Gash, *Renaissance Armies 1480–1650*, Cambridge, 1975, p. 106.

[126] C. Wilson, *The Dutch Republic and the Civilization of the Seventeenth Century*, Londra, 1968, p. 31. Vezi şi Wallerstein, *Modern World System*, vol. 1, pp. 199 şi urm.; vol. 2, capitolul 2.

[127] Parker, *Dutch Revolt*, p. 249; Reynolds, *Command of the Sea,* pp. 158 şi urm.; Boxer, *Dutch Seaborne Empire*, *passim*; Padfield, *Tide of Empires,* vol. 1, capitolul 5; Scammell, *World Encompassed*, capitolul 7.

[128] Pentru această „mutaţie" dinspre lumea mediteraneană spre cea atlantică, vezi Cipolla, *Before the Industrial Révolution*, capitolul 10; Braudel, *Mediterranean World*, vol. 2; Wallerstein, *Modem World System*, vol. 1 şi 2; R.T. Rapp, „The Unmaking of the Mediterranean Trade Hegemony", *Journal of Economic History*, vol. 35, 1975, pp. 499–525, pentru câteva rezerve utile asupra a ceea ce s-a întâmplat în realitate.

[129] Pentru pierderile de război suferite de Provinciile Unite, vezi Parker, „War and Economic Change", *passim*, şi Israel, „Conflict of Empires", *passim*. Pentru datoriile oficiale şi rolul financiar al Amsterdamului, vezi Parker, „Emergence of Modern Finance în Europe", pp. 549 şi urm., 573 şi urm.; V. Barbour, *Capitalism în Amsterdam in the Seventeenth Century*, Baltimore, 1950, *passim*; André-E. Sayous, „Le rôle d'Amsterdam dans l'histoire du capitalisme commercial et financier", *Revue Historique*, vol. 183, nr. 2, octombrie-decembrie 1938, pp. 242–280.

[130] Bean, „War and the Birth of the Nation State", *passim*. Vezi şi S.E. Finer, „Stateand Nation-Building în Europe: The Role of the Military", în C. Tilly (ed.), *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 1975, pp. 84-163.

[131] Principiu acceptat prin Pacea de la Augsburg (1555), conform căruia supuşii unui principe erau consideraţi din oficiu de aceeaşi religie cu acesta (n. tr.).

[132] *NCMH*, vol. 3, capitolul 16; Wesson, *State Systems*, pp. 121 şi urm.; P. Ranum (ed.), *National Consciousness, History and Political Culture în Early Modem Europe*, Baltimore/ Londra, 1975; E.D. Marcu, *Sixteenth Century Naţionalism*, New York, 1976. Acest lucru a fost vizibil şi în teoriile economice „naţionale" ale vremii. Vezi G.H. Mecormick, „Strategic Considérations in the Development of Economic Thought", pp. 4–8, în G.H. Mecormick şi R.E. Bissel (ed.), *Strategic Dimensions of Economic Behavior,* New York, 1984.

[133] Dintre sintezele şi interpretările mai generale, vezi Tilly (ed.), *Formation of National States în Western Europe*, *passim*; Bendix, *Kings or People,* pp. 247 şi urm.; Wallerstein, *Modern World System*, vol. 1, capitolul 3; V.G. Kiernan, „State and Nation în Western Europe", *Past and Present*, vol. 31, 1965, pp. 20–38; J.H. Shennan, *The Origins of the Modern European State 1450–1725*, Londra, 1974; H. Lubasz (ed.), *The Development of the Modern State*, New York, 1964.

[134] *Cf.* Creveld, *Supplying War*, p. 17.

[135] *Ibidem*, pp. 13–17.

[136] Vezi Elliott, *Richelieu and Olivares*, capitolul 6.

[137] Pentru descrieri politice fundamentale ale perioadei, vezi excelenta lucrare a lui D. Mekay şi H.M. Scott, *The Rise of the Great Powers 1648–1815*, Londra, 1983; *NCMH,* vol. 5-9; W. Doyle, *The Old European Order 1660–1800*, Oxford, 1978; E.N. Williams, *The Ancien Régime in Europe 1648–1789*, Harmondsworth, 1979. Europa în lumea exterioară este tratată în J.H. Parry, *Trade and Dominion: The European Overseas Empire in the Eighteenth Century*, Londra, 1971; G. Williams, *The Expansion of Europe in the Eighteenth Century,* Londra, 1966. Pentru reprezentări cartografice ale acestor tendinţe, vezi G. Barraclough (ed.), *Times Atlas of World History,* pp. 192 şi urm.

[138] De exemplu, felul în care Marea Britanie (care avea resurse bogate de cărbune) a beneficiat după 1860 de apariţia vaselor de război cu aburi în detrimentul Franţei (care avea resurse carbonifere mai reduse)

[139] Pentru dezvoltarea militară şi navală în general, vezi Nef, *War and Human Progress*, partea a II-a; Ropp, *War in the Modern World*, capitolele 1–4; Preston, Wise şi Werner, *Men în Arms*, capitolele 9–12; McNeill, *Pursuit of Power,* capitolele 4–6; H. Strachan, *European Armies and the Conduct of War,* Londra/Boston, 1983, capitolele 1–4; J. Childs, *Armies and Warfare in Europe 1648–1789*, Manchester, 1982. Asupra flotelor, vezi Reynolds, *Command of the Sea*, capitolele 6–9; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery,* capitolele 3–5; Padfield, *Tide of Empires,* vol. 2.

[140] Pentru aceste evoluţii, vezi, pe lângă referinţele de la nota 2, şi A. Corvisier, *Armies and Societies în Europe 1494–1789,* Bloomington, 1979, în special partea a II-a; Howard, *War în European History,* capitolul 4; van Creveld, *Supplying War,* pp. 10 şi urm.; C. Tilly (ed.), *The Formation of National States în Western Europe*, Princeton, NJ, 1975, în special articolul lui S.E. Finer, „Stateand Nation-Building în Europe: The Role of the Military", pp. 84–163.

[141] G. Parker, „Emergence of Modern Finance in Europe", *passim*; Tilly (ed.), *Formation of National States in Western Europe*, capitolele 3–4; F. Braudel, *The Wheels of Commerce,* vol. 2 din *Civilization and Capitalism, 15th-18th Centuries*, Londra, 1982; H. van der Wee, „Monetary, Credit and Banking Systems", în E.R. Rich şi C.H. Wilson (ed.), *The Cambridge Economic History of Europe,* vol. 5, Cambridge, 1977, pp. 290-392; P.G.M. Dickson şi J. Sperling, „War Finance, 1689–1714", *NCMH*, vol. 6, capitolul 9. Se mai pot consulta: K.A. Rasler şi W.R. Thompson, „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle", *World Politics*, vol. 35, 1983, pp. 489–516; C. Webber şi A. Wildavsky, *A History of Taxation and Expenditure in the Western World*, New York, 1986, pp. 250 şi urm.

[142] Expresia se referă, desigur, la titlul excelentei cărţi a lui P.G.M. Dickson, *The Financial Révolution in England: A Study in the Development of Public Credit 1688–1756*, Londra, 1967.

[143] Această dezbatere nesfârşită este acoperită în W. Sombart, *Krieg und Kapitalismus*, München, 1913; Nef, *War and Human Progress*, şi în multe alte cărţi şi articole ulterioare. Vezi foarte utila introducere şi bibliografia din J.M. Winter (ed.), *War and Economic Development*, Cambridge, 1975.

[144] Parker, „Emergence of Modern Finance", *passim*; Wallerstein, *Modern World System*, vol. 2, pp. 57 şi urm.; C.H. Wilson, *Anglo-Dutch Commerce and Finance in the Eighteenth Century*, Cambridge, 1966; V. Barbour, *Capitalism în Amsterdam in the Seventeenth Century,* Baltimore, 1950, în special capitolul 6. Şi, în primul rând, vezi J.C. Riley, *International Govemment Finance and the Amsterdam Capital Market 1740–1815*, Cambridge, 1980.

[145] Vezi discuţia asupra acestui subiect din Wilson, „Decline of the Netherlands", în *Economic History and the Historian: Collected Essays,* Londra, 1969, pp. 22–47; *idem, Anglo-Dutch Commerce and Finance.* Vezi şi referinţele de la nota 163.

[146] Riley, *International Govemment Finance,* capitolele 6–7.

[147] Pentru comparaţii generale între economiile, politicile financiare şi sistemele fiscale ale celor două ţări, vezi Wallerstein, *Modern World System*, vol. 2, capitolele 3 şi 6; P. Mathias şi P. O'Brien, „Taxation în Britain and France, 1715–1810", *Journal of European Economic History*,

vol. 5, nr. 3, decembrie-februarie 1976, pp. 601–649; F. Crouzet, „L'Angleterre et France au XVIIIe siècle: essai d'analyse comparée de deux croissances économiques", *Annales*, vol. 21, 1966, pp. 254–291; McNeill, *Pursuit of Power,* în special capitolul 6; N.F.R. Crafts, „Industrial Révolution în England and France: Some Thoughts on the Question: «Why was England First?»", *Economic History Review*, seria a II-a, vol. 30, pp. 429-441. Un scurt sinopsis poate fi găsit în P. Kriedte, *Peasants, Landlords and Merchant Capitalists: Europe and the World Economy, 1500–1800,* Leamington Spa, 1983, pp. 115 şi urm.

[148] Mathias şi O'Brien, „Taxation în Britain and France", *passim*. Pentru perioada de început vezi din nou Dickson şi Sperling, „War Finance, 1689–1714", *passim*. Însă nu există nimic mai bun decât studiul comparativ al lui R. Braun, „Taxation, Socio-political Structure, and State-Building", în Tilly (ed.), *Formation of National States în Western Europe,* pp. 243–327.

[149] Dickson, *Financial Révolution în England,* p. 198. Pentru partea instituțională, vezi J.H. Clapham, *The Bank of England,* vol. 1: *1694–1797*, Cambridge, 1944; H. Roseveare, *The Treasury: The Evolution of a British Institution,* Londra/New York, 1969. Pentru comparații cu situația instabilă şi mult mai puțin satisfăcătoare din perioada anterioară anului 1688, vezi D. Chandaman, *The English Public Revenue 1660–1688*, Oxford, 1975.

[150] În timpul războiului pentru succesiunea la tronul Austriei (1739–1747), guvernul era capabil să împrumute sume mari la dobânzi de 3–4%, adică la jumătate din rata obişnuită a perioadei lui Marlborough.

[151] Riley, *International Govemment Finance*, capitolele 4 şi 6; Wilson, *Anglo-Dutch Commerce and Finance*, *passim*; A.C. Carter, „Dutch Foreign Investment, 1738–1800", *Economica*, n.s., vol. 20, noiembrie 1953, pp. 322–340. Rolul banilor olandezi în creşterea Marii Britanii mai este subliniat (şi probabil exagerat) în Wallerstein, *Modern World System*, vol. 2, pp. 279 şi urm. Vezi şi argumentele interesante din L. Neal, „Interpreting Power and Profit în Economic History: A Case Study of the Seven Years War", *Journal of Economic History*, vol. 37, 1977, pp. 34–35.

[152] Dickson, *Financial Révolution în England*, p. 9. Această lucrare este şi sursa tabelului 2.

[153] *Ibidem*, p. 15, pentru citatul din Berkeley. Pentru argumentul lui McNeill despre „bucla de feedback", vezi *Pursuit of Power,* pp. 178, 206 şi urm.

[154] Cel mai util studiu în acest context este J.F. Bosher, *French Finances 1770–1795*, Cambridge, 1970; vezi şi articolele semnate de Dickson şi Sperling, „War Finance", respectiv Mathias şi O'Brien, „Taxation în

Britain and France", ca şi referinţele din capitolul 2 asupra lucrărilor lui Bonney, Dent şi Guery. Vezi şi articolul mai vechi al lui R. Mousnier, „L'Evolution des finances publiques en France et en Angleterre pendant les guerres de la Ligue d'Augsburg et de la Succession d'Espagne", *Revue Historique*, vol. 44, nr. 205, 1951, pp. 1–23.

[155] Bosher, *French Finances 1770–1795*, p. 20. Acest argument este rezumat în articolul lui Bosher „French Administration and Public Finance în Their European Setting", *NCMH*, vol. 8, capitolul 20. Pentru calculul fondurilor obţinute din taxe care au ajuns în mâini private, vezi Mathias şi O'Brien, „Taxation în Britain and France", pp. 643–646.

[156] Citările directe sunt din J.G. Clark, *La Rochelle and the Atlantic Economy During the Eighteenth Century,* Baltimore/Londra, 1981, pp. 23, 226. Vezi în particular capitolele 1 şi 7, precum şi concluzia. Această istorie poate fi comparată cu experienţa britanică, aşa cum este descrisă în R. Davis, *The Rise of the Atlantic Economies,* Londra, 1975; W.E. Minchinton (ed.), *The Growth of English Overseas Trade in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Londra, 1969; A. Calder, *Revolutionary Empire: The Rise of the English-Speaking Empires from the Fifteenth Century to the 1780s,* Londra, 1981, cărţile 2–3. De asemenea, se pot consulta o serie de cărţi specializate pe unele porturi şi ramuri comerciale individuale.

[157] Câteva detalii relevante pot fi găsite în capitolele „Finances" şi „Supply and Equipment" din L. Kennet, *The French Armies in the Seven Years War: A Study în Military Organization and Administration,* Durham, NE, 1967. Pentru slăbiciunile marinei, în particular în privinţa proviziilor de hrană şi cherestea, vezi P.W. Bamford, *Forests and French Sea Power 1660-1789,* Toronto, 1956, *passim*; Jenkins, *History of the French Navy,* capitolul 8. Vezi şi analiza remarcabilă a lui J.F. Bosher, din articolul „Financing the French Navy in the Seven Years War: Beaujou, Goossens et compagnie în 1759" publicat în *US Naval Institute Proceedings.* Pentru o comparaţie britanică, vezi D. A. Baugh, *British Naval Administration in the Age of Walpole,* Princeton, 1965, *passim.*

[158] Prin contrast, în anii de început ai lui Ludovic al XIV-lea, Franţa a fost capabilă să împrumute bani la rate ale dobânzilor mai mici decât cele ale Stuarţilor sau chiar ale lui William al III-lea.

[159] Pentru statistici comparative, vezi Bosher, *French Finances 1770–1795,* pp. 23–24. Acestor informaţii li se pot adăuga cele din R.D. Harris, „French Finances and the American War, 1777-–1783", *Journal of Modern History*, vol. 46, nr. 2, 1976, pp. 233-258; G. Ardent, „Financial Policy and Economic Infrastructure of Modern States and Nations", în Tilly (ed.), *Formation of National States în Western Europe,* pp. 217 şi urm.;

Hamilton, „Origin and Growth of the National Debt în Western Europe", pp. 122–124. Rolul impozitelor în criza franceză de la sfârşitul anilor 1780 este descris în Doyle, *The Oldeuropean Order*, pp. 313–320, şi în *NCMH,* vol. 8, capitolele 20–21. Pentru reformele lui Pitt, vezi J. Ehrman, *The Younger Pitt*, 2 vol., Londra, 1969 şi 1983, vol. 1, pp. 239 şi urm.; J.E.D. Binney, *British Public Finance and Administration 1774–1792,* Oxford, 1958, *passim.*

[160] Fără bani nu sunt (mercenari) elvețieni (n. tr.).

[161] Nu există posibilitatea de a oferi o listă satisfăcătoare (ca să nu mai vorbim de una exhaustivă) de referințe la finanțele de război ale acestor alte state. În general, vezi Tilly (ed.), *Formation of National States în Western Europe,* capitolele 3–4; *NCMH,* vol. 6, pp. 20 şi urm., şi urm.; C. Morazé, „Finance et despotisme, essai sur les despotes éclairés", *Annales*, vol. 3, 1948, pp. 279–296. Pentru Prusia, vezi remarcile succinte din *NCMH*, vol. 7, pp. 296 şi urm., şi vol. 8, pp. 7 şi urm., 565 şi urm.; C. Duffy, *The Anny of Frederick the Great,* Newton Abbott, 1974, capitolul 8. Pentru Imperiul Habsburgic, vezi *idem*, *The Army of Maria Theresa: The Armed Forces of Imperial Austria 1740–1780*, Londra, 1977, capitolul 10. Chiar şi în cazul Rusiei, unde funcționa recrutarea forțată, iar resursele țării erau prădate în scopuri militare, în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea autonomia financiară anterioară a fost înlocuită de o creştere a recursului la împrumuturi externe şi la bancnote; vezi *idem*, *Russia 's Military Way to the West: Origins and Nature of Russian Military Power 1700–1800*, Londra, 1981, pp. 36–38, 179–180.

[162] Jones, *Britain and Europe in the Seventeenth Century,* capitolul 5; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, pp. 50 şi urm.

[163] J.G. Stork-Penning, „The Ordeal ofthe States: Some Remarks on Dutch Politics During the War of the Spanish Succession", *Acta Historiae Neerlandica*, vol. 2, 1967, pp. 107–141; R. Boxer, „The Dutch Economic Decline", în Cipolla (ed.), *Economic Decline of Empires*; Wilson, „Taxation and the Decline of Empires: An Unfashionable Theme", în *Economic History and the Hist or ian,* pp. 114–127; Wolf, *Toward a European Balance of Power*, capitolul 7. Vezi şi rezumatul din C.P. Kindleberger, „Commercial Expansion and the Industrial Révolution", *Journal of European Economic History*, vol. 4, nr. 3, iarna 1975, pp. 620 şi urm.

[164] A.C. Carter, *The Dutch Republic în Europe in the Seven Years War,* Londra, 1971, în special capitolul 7. Mai general, vezi excelenta cercetare a aceluiaşi autor din *Neutrality or Commitment: The Evolution of Dutch Foreign Policy (1667–1795),* Londra, 1975.

[165] Carter, *Neutrality or Commitment*, pp. 89 şi urm. Vezi şi capitolele dedicate subiectului din E.H. Kossmann, *The Low Countries 1780–1940*, Oxford, 1978.

[166] Cifrele sunt din Doyle, *Old European Order,* p. 242. Pentru Franța sub Ludovic al XIV-lea, vezi *NCMH*, vol. 5-6; A. de St Leger şi P. Sagnac, *La Prépondérance française, Louis XIV, 1661-1715*, Paris, 1935; R.M. Hatton (ed.), *Louis XIV and Europe,* Londra, 1976; P. Goubert, *Louis XIV and Twenty Million Frenchmen*, Londra, 1970; J.B. Wolf, *Louis XIV*, Londra, 1968.

[167] De exemplu, în timpul conflictelor din 1689–1697 şi 1702–1714, Franța a alocat mai puțin de 10% din totalul cheltuielilor militare pentru forțele navale şi între 57% şi 65% pentru forțele terestre. (Cheltuielile britanice corespondente erau 35% pentru forțele navale şi 40% pentru cele terestre.) În 1760, forțele navale franceze au primit doar o pătrime din suma alocații armatei terestre. Însă, chiar şi atunci când finanțarea era asigurată, poziția geografică a Franței făcea ca primirea unor furnituri navale din zona Balticii să fie adesea extrem de dificilă pe timp de război, pentru a putea ține flota într-o stare bună.

[168] Pentru o serie de analize excelente ale problemelor militare şi geopolitice cu care se confruntau conducătorii Vienei în această perioadă, vezi K.A. Roider, *Austria's Eastern Question 1700–1790*, Princeton, NJ, 1982, şi C.W. Ingrao, „Habsburg Strategy and Geopolitics during the Eighteenth Century", în G.E. Rothemberg, B.K. Kiraly şi P.F. Sugar (ed.), *East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century*, New York, pp. 49-96. Vezi şi comentariul din D. Mekay, *Prince Eugene of Savoy,* Londra, 1977.

[169] O. Hufton, *Europe: Privilege and Protest 1730–1789,* Londra, 1980, p. 155. Vezi şi *NCMH*, vol. 8, capitolul 10; Kann, *History of the Habsburg Empire,* capitolele 3 şi 5; mai general, E. Wangermann, *The Austrian Achievement,* New York, 1973, şi V.S. Mamatey, *Rise of the Habsburg Empire 1526–1815,* New York, 1971. Vezi şi comentariile foarte utile din Duffy, *Army of Maria Theresa, passim.*

[170] O. Hufton, *op. cit.,* capitolul 7; Williams, *Ancien Régime in Europe,* capitolele 13–16; Wallerstein, *Modern World System*, vol. 2, pp. 255 şi urm.; F.L. Carsten, *The Origins of Prussia,* Oxford, 1954, *passim.,* H. Rosemberg, *Bureaucracy, Aristocracy and Autocracy: The Prussian Experience 1660–1815,* Cambridge, Mass., 1958. De asemenea, există un studiu foarte bun al sistemului şi reformelor prusace în *NCMH,* vol. 7, capitolul 13.

[171] G. Graig, *The Politics of the Prussian Army 1640–1945*, Oxford, 1955, pp. 22 şi urm.; Duffy, *Army of Frederick the Great, passim*; T.N. Dupuy, *A*

Genius for War: The German Army and German Staff, 1807–1945, Englewood Cliffs, NJ, 1977, pp. 17 şi urm.; P. Paret, *Yorck and the Era of Prusian Reform*, Princeton, NJ, 1961, *passim.*

[172] Pentru o analiză scurtă, dar utilă, vezi P. Dukes, *The Emergence of the Super-Power: A Short Comparative History of the USA and the USSR,* Londra 1970, capitolele 1–2.

[173] Citat după P. Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", *Journal of European Economic History*, vol. 11, nr. 2, primăvara 1982, p. 291. Vezi şi L.H. Gipson, *The Coming of the Révolution 1763–1775,* New York, 1962, pp. 13–18; R.M. Robertson, *History of the American Economy*, ed. a III-a, New York, 1973, p. 64.

[174] *NCMH*, vol. 7, capitolul 14, şi vol. 8, capitolul 11; Kochan şi Abraham, *Making of Modern Russia,* capitolele 7–9; Duffy, *Russia's Military Way to the West, passim',* P. Dukes, *The Making of Russian Absolutism 1613–1801*, Londra, 1982, *passim*; M. Falkus, *The Industrialization of Russia 1700–1914,* Londra, 1972, capitolele 2–3; M. Raeff, *Imperial Russia 1682-1825,* New York, 1971, *passim*; şi numeroasele comentarii despre ascensiunea Rusiei din M.S. Anderson, *Europe in the Eighteenth Century,* Londra, 1961, mai ales capitolul 9.

[175] A. de Toqueville, *Democracy în America,* 2 vol., New York, ed. 1945, p. 452; vezi şi pronosticurile din Dukes, *Emergence of the Super-Powers,* capitolele 1–3; H. Goliwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens,* 2 vol., Gôttingen, 1972, 1982, vol. 1, pp. 403 şi urm.; şi comentariul din W. Woodruff, *America's Impact on the World: A Study of the Role of the United States in the World Economy 1750–1970,* New York, 1973.

[176] A.T. Mahan, *The Influence of Sea Power upon History 1660–1783,* Londra, ed. 1965, p. 29.

[177] Pentru aceasta, vezi Kennedy, *The Rise and Fall of the British Naval Mastery,* introducerea şi capitolele 3–5; M. Howard, *The British Way în Warfare,* Neale Lecture, University of London, 1974, *passim*; Jones, *Britain and the World,* capitolele 1–2 şi *passim.*

[178] D.E.C. Eversley, „The Home Market and Economic Growth în England 1750–1780", în E.L. Jones şi G.E. Mingay (ed.), *Land, Labour and Population of the Industrial Révolution,* Londra, 1967, pp. 206–259; F. Crouzet, „Toward an Export Economy: British Exports during the Industrial Révolution", *Explorations în Economic History,* vol. 17, 1980, pp. 48-93; P.J. Cain şi A.G. Hopkins, „The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750–1914", *Economic History Review,* seria a II-a, vol. 33, nr. 4, 1980, pp. 463–490.

[179] Fără a mai menţiona importanţa strategică a furniturilor navale baltice, pe care se bazau atât marina militară, cât şi cea comercială; o

dependență reflectată în desfășurarea periodică a flotei britanice la Marea Baltică, pentru a păstra balanța de putere și a permite fluxul liber de cherestea și catarge pentru corăbii.

[180] *Apud* H. Richmond, *Statesmen and Sea Power,* Oxtbrd, 1946, p. 111; vezi mai multe detalii referitoare la această dezbatere strategică în R. Pares, „American versus Continental Warfare 1739–63", *English Historical Review,* vol. 51, nr. 103, 1936, pp. 429–465; Wallerstein, *Modern World System*, vol. 2, pp. 246 și urm.; G. Niedhart, *Handel und Krieg in der britischen Weltpolitik 1738–1763,* München, 1979, pp. 64 și urm.

[181] L. Dehio, *The Precarious Balance*, Londra, 1963, p. 118.

[182] Aceste cifre – toate sunt *aproximative* – provin dintr-o varietate de surse, printre care Cipolla, *Before the Industrial Révolution,* p. 4; A. Armengaud, „Population în Europe 1700–1914", în C. Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 3, 1976, pp. 22–76; *NCMH,* vol. 8, p. 714; B.R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750–1970,* Londra, partea A; W. Woodruff, *Impact of Western Man: A Study of Europe's Role in the World Economy 1750–1960,* New York, 1967, p. 104.

[183] L Corvisier, *Armies and Societies in Europe 1494–1789,* p. 113, oferă diverse cifre din Childs, *Armies and Warfare in Europe 1648–1789*, p. 42 – există diferențe pe alocuri între cifrele oferite de ei și datele din lucrările specifice privind armatele naționale sau războaiele individuale.

[184] Aceste cifre sunt preluate din Anderson, *Europe in the Eighteenth Century,* pp. 144–145, și din L.W. Cowie, *Eighteenth-Century Europe,* Londra, 1963, pp. 141–142, fiind oarecum diferite. Din nou, au fost făcute rectificări în lumina unei surse ce pare să fie mai competentă: astfel, cifrele din 1779 provin din J. Dull, *The French Navy and American Independence*, Princeton, New Jersey, 1975, anexa F, iar cifrele totale ale anului 1790, din O. von Pivka, *Navies of the Napoleonic Era,* Newton Abbott, 1980, p. 30 (dar *cf. NCMH,* vol. 8, p. 190).

[185] Vezi *infra*, pp. 138–140.

[186] Pentru cele ce urmează, vezi Mekay și Scott, *Rise of the Great Powers*, pp. 14 și urm.; Stoye, *Europe Unfolding 1648–1688*, capitolul 9; Wolf, *Toward a European Balance of Power, passim*; *idem, The Emergence of the Great Powers 1685–1715*, New York, 1951, capitolele 1–7; *NCMH*, vol. 5, capitolul 9; St. Leger și Sagnac, *La Prépondérance française, passim*; și Hatton (ed.), *Louis XIV and Europe*, *passim.*

[187] L. André, *Michel Le Tellier et Louvois,* Paris, ed. 1943; C. Jones, „The Military Révolution and the Professionalization of the French Army under the Ancien Régime", în M. Duffy (ed.), *The Military Révolution and the State 1500–1800*, Exeter Studies în History, nr. 1, Exeter, 1980, pp. 29–48; Jenkins, *History ofthe French Navy*, capitolul 5.

[188] Jones, *Britain and the World*, pp. 100–110; *idem*, *Country and Court 1658-1714*, Londra, pp. 106 şi urm.; Padfield, *Tide of Empires,* vol. 2, capitolul 4.
[189] Mekay şi Scott, *Rise of the Great Powers*, pp. 34 şi urm.; Hatton (ed.), *Louis XIV and Europe, passim.*
[190] *NCMH*, vol. 6, capitolul 7; Wolf, *Toward a European Balance of Power,* capitolul 4; Mekay şi Scott, *Rise of the Great Powers*, pp. 43–50.
[191] G. Symcox, *The Crisis of French Seapower 1689–1697,* Haga, 1974, *passim*; Jenkins, *History of the French Navy*, pp. 69–88; Padfield, *Tide of Empires,* vol. 2, capitolul 5.
[192] Pentru aceste remarci, vezi Symcox, *Crisis of French Seapower, passim*; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery,* pp. 76–80; G.N. Clarke, *The Dutch Alliance and the War Against French Trade 1688–1697*, New York, ed. 1971, *passim*; D.G. Chandler, „Fluctuations in the Strength of Forces în English Pay Sent to Flanders During the Nine Years War, 1688–1697", *War and Society,* vol. 1, nr. 2, septembrie 1983, pp. 1–20; S.B. Baxter, *William III and the Defense of European Liberty 1650–1702,* Westport, Connecticut, republicată în 1976, pp. 288 şi urm.
[193] Mekay şi Scott, *Rise ofthe Great Powers,* pp. 54–63; Wolf, *Toward a European Balance of Power*, capitolul 7; *NCMH,* vol. 6, capitolul 2.
[194] Pentru evenimentele militare şi tacticile din acest război, vezi G. Chandler, *The Art of Warfare in the Age of Mariborough,* Londra, 1976; Barnett, *Britain and Her Army,* pp. 152 şi urm.; Mekay, *Prince Eugene of Savoy,* pp. 58 şi urm.
[195] Mahan, *Influence of Sea Power upon History,* capitolul 5; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, pp. 82–88; Padfield, *Tide of Empires*, vol. 2, pp. 156 şi urm.; Jones, *Britain and Europe in the Seventeenth Century*, capitolul 7; *NCMH,* vol. 6, capitolele 11–13, 15.
[196] Pentru pacea de la Utrecht, vezi Mekay şi Scott, *Rise of the Great Powers,* pp. 63–66; *NCMH,* vol. 6, capitolul 14. Pentru concesiunea *Asiento,* vezi G.J. Walker, *Spanish Politics and Imperial Trade 1700–1789,* Bloomington, 1979, capitolul 4.
[197] J.W. Stoye, *The Siege of Vienna*, Londra, 1964; T.M. Barker, *Double Eagle and Crescent,* Albany, New York, 1967; Mekay, *Prince Eugene of Savoy,* capitolele 3 şi 5; *NE MH,* vol. 6, capitolul 19. Pentru caracteristicile războiului în Europa, vezi B.K. Kiraly şi G.E. Rothemberg (ed.), *War and Society in Eastern Europe*, vol. 1, New York, 1979, mai ales pp. 1–33, 361 şi urm.
[198] Pentru Carol al XII-lea, vezi R.M. Hatton, *Charles XII of Sweden,* Londra, 1968, capitolul 20(i), în *NCMH,* vol. 6, precum şi comentariile din Roberts, *Swedish Imperial Experience.* Pentru Petru, vezi M.S. Anderson,

Peter the Great, Londra, 1978; R. Wittram, *Peter I: Czar und Kaiser,* 2 vol., Gottingen, 1964; B.H. Sumner, *Peter the Great and the Emergence of Russia,* Londra, 1940; *NCMH,* vol. 6, capitolele 20(i) şi 21.

[199] Mekay şi Scott, *Rise of the Great Powers,* p. 92.

[200] Dehio, *Precarious Balance,* p. 102.

[201] Mekay şi Scott, *Rise of the Great Powers,* capitolul 4.

[202] *NCMH*, vol. 7, capitolul 9. Pentru politicile puterilor individuale, vezi A.M. Wilson, *French Foreign Policy During the Administration of Cardinal Fleury,* Cambridge, Massachusetts, 1936; P. Langford, *The Eighteenth Century 1688–1815: British Foreign Policy*, Londra, pp. 71 şi urm.; Kann, *History of the Habshurg Empire*, pp. 90 şi urm.

[203] Padfield, *Tide of Empires,* vol. 2, pp. 194 şi urm.; R. Pares, *War and Trade in the West Indies 1739–1763*, Oxford, 1936; M. Savelle, *Empires to Nations: Expansion in America, 1713–1824*, Minneapolis, 1974, capitolul 6; Walker, *Spanish Politics and Impérial Trade*, mai ales partea a III-a; W.L. Dorn, *Compétition for Empire 1740–1763*, New York, 1940. Pentru Războiul pentru Succesiunea la Tronul Austriei, vezi *NCMH,* vol. 7, capitolul 17.

[204] Dorn, *Compétition for Empire, passim*; Pares, *War and Trade, passim; idem*, „American versus Continental Warfare", *passim; NCMH,* vol. 7, capitolele 20 şi 22; Padfield, *of Empires,* vol. 2, pp. 224 şi urm.; Savelle, *Empires to Nations*, pp. 135 şi urm.; C.M. Andrews, „Anglo-French Commercial Rivalry 1700–1750", *American Historical Review,* vol. 20, 1915, pp. 539–556, 761–780; P.L.R. Higoţmet, „The Origins of the Seven Years War", *Journal of Modern History*, vol. 40, 1968, pp. 57–90.

[205] Vezi din nou Carter, *Dutch Republic in the Seven Years War, passim*; Walker, *Spanish Politics and Imperial Trade.*

[206] Pentru Războiul de Şapte Ani în general, vezi *NCMH*, vol. 7, capitolul 20; Mekay şi Scott, *Rise of the Great Powers,* pp. 192–200. Politica britanică este abordată în Niedhart, *Handel und Krieg în der britischen Weltpolitik*, pp. 121-138; Jones, *Britain and the World,* pp. 207 şi urm.; B. Tunstall, *William Pitt, Earl of Chatham,* Londra, 1938; J.S. Corbett, *England in the Seven Years War: A Study in Combinedstrategy,* 2 vol., Londra, 1907; R. Savory, *His Britannic Majesty's Army în Germany during the Seven Years War,* Oxford, 1966. Efortul francez lipsit de vlagă este bine descris în Kennett, *French Armies in the Seven Years War;* performanţa austriacă îmbunătăţită în Duffy, *Army of Maria Theresa.* Rolul timpuriu al Rusiei este descris în H.H. Kaplan, *Russia and the Outbreak of the Seven Years War,* Berkeley, California, 1968 şi în Duffy, *Russia's Military Way to the West,* pp. 92 şi urm. Pentru relatări succinte privind performanţa Prusiei, vezi Duffy, *Army of Frederick the Great* şi J.

Kunisch, *Das Mirakel des Hauses Brandenburg,* München, 1978, cu comparaţii utile.

[207] *Apud* Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery,* p. 106; vezi şi Pares, „American versus Continental Warfare", *passim.* Pentru dificultăţile lui Pitt din perioada 1757–1762, vezi R. Middleton, *The Bells of Victory,* Cambridge, 1985.

[208] *Apud* H. Rosinski, „The Role of Sea Power in the Global Warfare of the Future", *Brassey's Navy Annual,* 1947, p. 103. Pentru slăbiciunile financiare franceze din perioada Războiului de Şapte Ani, vezi din nou Kennett, *French Armies in the Seven Years War* şi Bosher, „Financing the French Navy in the Seven Years War", *passim.*

[209] Pentru cele de mai sus, vezi Mekay şi Scott, *Rise of the Great Powers,* pp. 253–258; *NCMH, vol.* 8, pp. 254 şi urm.; J.F. Ramsay, *Anglo-French Relations 1763-1770: A Study of Choiseuts Foreign Policy*, Berkeley, California, 1939; H.M. Scott, „The Importance of Bourbon Naval Reconstruction to the Strategy of Choiseul after the Seven Years War", *International History Review,* vol. 1, 1979, pp. 17-35; R. Abarca, „Classical Diplomacy and Bourbon «Revanche» Strategy, 1763–1770", *Review of Politics,* vol. 32, 1970, pp. 313–337; M. Roberts, *Splendid Isolation 1763–1780,* Stenton Lecture, Reading, 1970.

[210] Pentru cele ce urmează, vezi I.R. Christie, *Wars and Révolutions: Britain 1760–1815,* Londra, 1982, capitolele 4–6; P. Mackesy, *The War for America 1775–1783,* Londra, 1964; Donoughue, *British Politics and the American Révolution,* Londra, 1964; G.S. Brown, *The American Secretary: The Colonial Policy of Lord George Germain 1775–1778,* Ann Arbor, Michigan, 1963; *NCMH,* vol. 8, capitolele 15–19; şi colecţia utilă de eseuri din Higgimbotham (ed.), *Reconsiderations on the Revolutionary War* (Westport, Connecticut, 1978). Există o analiză bună a lucrărilor mai noi în H.M. Scott, „British Foreign Policy in the Age of the American Révolution", *International History Review,* vol. 6, 1984, pp. 113–125

[211] Syrett, *Shipping and the American War 1775–83*, Londra, 1970, pp. 243 şi urm. Vezi şi N. Baker, *Govemment and Contractors: The British Treasury and War Supplies 1775–1783,* Londra, 1971; R.A. Bowler, *Logistics and the Failure of the British Army în America 1775–1783*, Princeton, New Jersey, 1975; E.E. Curtis, *The Organization of the British Army in the American Révolution*, Menston, Yorkshire, ediţia din 1972. Pentru tabăra americană, vezi excelenta analiză a lui D. Higgimbotham, *The War of American Independence,* Bloomington, Indiana, 1977.

[212] Barnett, *Britain and Her Army,* p. 225.

[213] Cifrele provin din Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery,* p. 111. Vezi şi excelenta lucrare a lui Dull, *French Navy and American*

Independence; şi A.T. Patterson, *The Other Armada: The Franco-Spanish Attempt to Invade Britain în 1779,* Manchester, 1960. Pentru aspectele diplomatice, vezi I. de Madariaga, *Britain, Russia and the Armed Neutrality of 1780*, Londra, 1962; S.F. Bemis, *The Diplomacy of the American Révolution*, New York, 1935; şi Higgimbotham, *The War of American Independence*, capitolul 10; mai recent, Dull, *A Diplomatic History of the American Révolution*, New Haven, Connecticut, 1985.

[214] Pentru cele ce urmează, vezi Mekay şi Scott, *Rise of the Great Powers*, capitolul 8; *NCMH*, vol. 8, capitolele 9 şi 12; I. de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Londra, 1981.

[215] Ehrman, *Younger Pitt,* vol. 1, pp. 516–571, şi vol. 2, pp. 42 şi urm.; Jones, *Britain and the World*, pp. 252 şi urm.; Binney, *British Public Finance and Administration*; şi, pentru comparaţii cu economia Franţei din anii 1780, vezi din nou Crouzet, „Angleterre et France"; Mathias şi O'Brien, „Taxation în Britain and France, 1715–1810"; şi Nef, *War and Human Progress*, pp. 282 şi urm.

[216] Pentru reformele militare, vezi *NCMH*, vol. 8, pp. 190 şi urm., şi vol. 9, capitolul 3; McNeill, *Pursuit of Power,* pp. 158 şi urm.; Strachan, *European Armies and the Conduct of War*, pp. 25 şi urm.; R.S. Quimby, *The Background of Napoleonic Warfare*, New York, 1957; D. Bien, „The Army in the French Enlightenment: Reform, Reaction and Révolution", *Peist and Present*, nr. 85, 1979, pp 68–98; şi G. Rothemberg, *The Art of Warfare in the Age of Napoleon,* Bloomington, Indiana, 1978. Pentru etapele incipiente ale campaniei, vezi M. Glover, *The Napoleonic Wars: An Illustrated History 1792–1815*, New York, 1979; S.T. Ross, *Quest for Victory: French Military Strategy 1792–1799*, Londra/New York, 1973, capitolele 1–4; Rothemberg, *Napoleon's Great Adversaries: The Archduke Charles and the Austrian Army 1792–1814*, Londra, 1982, capitolul 2.

[217] Politica şi strategia britanice sunt discutate în Jones, *Britain and the World*, pp. 259 şi urm.; Ehrman, *Younger Pitt*, vol. 2, părţile IV–V; Christie, *Wars and Révolutions*, pp. 215–326; J.M. Sherwig, *Guineas and Gumpowder: British Foreign Aid in the Wars with France 1793–1815,* Cambridge, Massachusetts, 1969, capitolele 1–4; M. Duffy, „British Policy in the War Against Revolutionary France", în C. Jones (ed.), *Britain andrevolutionary France: Conflict, Subversion and Propaganda,* Exeter Studies în History, nr. 5, Exeter, 1983; D. Geggus, „The Cost of Pitt's Caribbean Campaigns, 1793–1798", *Historical Journal,* vol. 26, nr. 2, 1983, pp. 691–706.

[218] *Apud* Glover, *Napoleonic Wars,* p. 50. Pentru Napoleon ca strateg şi conducător, vezi G. Chandler, *The Campaigns of Napoleon,* New York, 1966; C. Barnett, *Napoleon,* Londra, 1978; Rothemberg, *Art of Warfare in*

the Age of Napoleon; şi comentariul continuu din Lefebvre, *Napoleon*, 2 vol., Londra/New York, 1969.

[219] Vezi A.B. Rodger, *The War of the Second Coalition, 1798–1801,* Oxford, 1964; P. Mackesy, *Statesmen at War: The Strategy of Overthrow, 1798–1799,* Londra, 1974; comentariile controversate din E. Ingram, *Commitment to Empire: Prophecies of the Great Game în Asia, 1797–1800,* Oxford, 1981; Sherwig, *Guineas and Gumpowder*, capitolele 6-7; Rothemberg, *Napoleon's Great Adversaries,* capitolul 3. Pentru tabăra franceză, vezi Ross, *Quest for Victory,* capitolele 5–12; şi *idem, European Diplomatic History 1789–1815: France against Europe,* Malabar, Florida, retip. 1981, capitolul 6. Intervenţia rusă este discutată în A. A. Lobanov-Rostovsky, *Russia and Europe 1789–1825,* Durham, Carolina de Nord, 1947, pp. 43–64; şi Duffy, *Russia's Military Way to the West*, pp. 208 şi urm.

[220] Jones, *Britain and the World*, pp. 272–280; C. Emsley, *British Society and the French Wars 1793–1815*, Londra, 1979, capitolele 4–5; Lefebvre, *Napoleon*, vol. 1, capitolele 5 şi 7; Glover, *Napoleonic Wars*, pp. 82–84. Vezi şi comentariile din E.E. Presseisen, *Amiens and Munich: Comparisons în Appeasement*, Haga, 1978.

[221] Lefebvre, *Napoleon*, vol. 1, capitolele 7 şi 9; Ross, *European Diplomatic History*, capitolul 8; Chandler, *Campaigns of Napoleon,* partea a VII-a; Glover, *Napoleonic Wars,* capitolul 3; Rothemberg, *Napoleon's Great Adversaries,* capitolul 5; Sherwig, *Guineas and Gumpowder,* capitolele 7–8; Jones, *Britain and the World,* pp. 281–287; Marcus, *Naval History of England*, vol. 2, pp. 221–302.

[222] Pentru cele ce urmează, vezi Jones, *Britain and the World,* pp. 289 şi urm.; F. Crouzet, *L'Economie britannique et le Blocus Continental 1806–1813*, 2 vol., Paris, 1958; *idem*, „Wars, Blockade and Economic Change în Europe, 1792–1815", *Journal of Economic History,* vol. 24, 1964, pp. 567-588; Kennedy, *Rise and Fa II of British Naval Mastery*, pp. 143-145; *NCMH,* vol. 9, pp. 326 şi urm.; E.F. Heckscher, *The Continental System,* Oxford, 1922. Pentru dezbaterea privind impactul războaielor din 1793–1815 asupra economiei britanice, vezi şi Emsley, *British Society and the French Wars,* capitolele 7–8; J.E. Cookson, „Political Arithmetic and War 1793–1815", *War and Society*, vol. 1, nr. 2, 1983, pp. 37-60; G. Hueckel, „War and the British Economy, 1793–1815: A General Equilibrium Analysis", *Explorations în Economic History,* vol. 10, nr. 4, vara 1973, pp. 365-396; P. Deane, „War and Industrialisation", în Winter (ed.), *War and Economic Development,* pp. 91–102; J.L. Anderson, „Aspects of the Effects on the British Economy of the War Against France, 1793–1815", *Australian Economic History Review,* vol. 12, 1972, pp. 1–20.

[223] Vezi tabelul 2, *supra*. Pentru subvenţiile britanice de război, vezi N.J. Silberling, „Financial and Monetary Policy of Great Britain During the Napoleonic Wars", *Quarterly Journal of Economies*, vol. 38, 1923–1924, pp. 214–233; E.B. Schumpeter, „English Prices and Public Finance, 1660–1822", *Review of Economic Statistics*, vol. 20, 1938, pp. 21–37; A. Hope-Jones, *Income Tax in the Napoleonic Wars,* Cambridge, 1939; P. O'Brien, *British Financial and Fiscal Policy in the Wars Against France, 1793–1815*, Oxford, 1984.

[224] L. Bergeron, *France under Napoleon*, Princeton, New Jersey, 1981, pp. 37 şi urm., 159 şi urm.; G. Brunn, *Europe and the French Imperium, 1799–1815,* New York, 1938, capitolele 4-5; S.B. Clough, *France: A History of National Economies 1789–1939,* New York, 1939, capitolele 2–3; Lefebvre, *Napoleon*, vol. 2, capitolele 1–4; C. Trebilcock, *The Industrialization of the Continental Powers 1780-1914,* Londra, 1981, pp. 125 şi urm.

[225] Bergeron, *France under Napoleon,* pp. 67 şi urm., 184 şi urm.; Crouzet, „Wars, Blockade and Economic Change", *passim.*

[226] Bergeron, *France under Napoleon,* pp. 37 şi urm.; Lefebvre, *Napoleon*, vol. 2, pp. 171 şi urm.; Clough, *France,* capitolele 2-3.

[227] Pentru cele ce urmează, vezi Bergeron, *France under Napoleon,* pp. 40–41; Lefebvre, *Napoleon*, vol. 2, p. 291; McNeill, *Pursuit of Power,* pp. 198 şi urm.; Brunn, *Europe and the French Imperium*, pp. 73-75, 110 şi urm.; E.J. Hobsbawm, *The Age of Révolution 1789–1848*, Londra, 1962, p. 97; G. Rude, *Revolutionary Europe 1783–1815,* Londra, 1964, capitolul 13 şi mai ales pp. 274-275; S. Schama, „The Exigencies of War and the Politics of Taxation in the Netherlands 1795–1810", în Winter (ed.), *War and Economic Development*, pp. 111, 117, 128.

[228] *Apud* Glover, *Napoleonic Wars,* p. 129; compară cu previziunea remarcabilă a lui Guibert de dinaintea Revoluţiei despre un popor „care, ştiind să poarte un război ieftin şi să trăiască din prada câştigată, nu a fost obligat să lase armele jos din motive financiare" – *apud NCMH, vol.* 8, p. 217; şi cu remarcile lui Spenser Wilkinson, *apud* Tilly (ed.), *Formation of National States în Western Europe,* pp. 147-148, 152.

[229] Glover, *Napoleonic Wars,* pp. 140-141; Jones, *Britain and the World,* pp. 22, 317; Sherwig, *Guineas and Gumpowder,* capitolele 9-10.

[230] Cifre din Glover, *Napoleonic Wars,* p. 152; vezi şi Chandler, *Campaigns of Napoleon,* p. 734. Pentru campania armatei austriece – şi recuperarea ei –, vezi Rothemberg, *Napoleon 's Great Adversa ries,* pp. 123 şi urm.

[231] Pentru Războiul Peninsular, vezi părţile relevante din Glover, *Campaigns of Napoleon;* J. Weller, *Wellington in the Peninsula,* Londra, 1962; R. Glover, *Peninsular Préparation: The Reform ofthe British Army,*

1795–1809, Cambridge, 1963; M. Glover, *The Peninsular War, 1807–1814: A Concise History*, Newton Abbott, 1974; Sherwig, *Guineas and Gumpowder,* pp. 198 şi urm. Latura franceză este discutată în J. Thiry, *La Guerre d'Espagne,* Paris, 1966; Ross, *European Diplomatic History*, pp. 276 şi urm.; G.H. Lovett, *Napoleon and the Birth of Modem Spain,* 2 vol., New York, 1965. Importanţa contribuţiei spaniole este profund accentuată în D. Gates, *The Spanish Ulcer: A History of the Peninsular War,* Londra, 1986.

[232] Brunn, *Europe and the French Imperium*, capitolul 8; Rudé, *Revolutionary Europe*, capitolele 13–14; Lefebvre, *Napoleon*, vol. 2, capitolele 7-8; J. Godechet, B.F. Hyslop şi D.L. Dowd, *The Napoleonic Era în Europe*, New York, 1971, mai ales capitolul 8; G. Best, *War and Society în Revolutionary Europe, 1770–1870*, Londra, 1982, capitolele 11–13; R.J. Rath, *The Fall ofthe Napoleonic Kingdom of Italy,* New York, 1941, capitolele 1–2.

[233] Crouzet, „Wars, Blockade and Economic Change", *passim*; Glover, *Napoleonic Wars,* capitolele 4-5; O. Connelly, *Napoleon's Satellite Kingdoms,* New York, 1965, *passim*. Pentru politica rusească, vezi Chandler, *Campaigns of Napoleon,* pp. 739 şi urm.; *NCMH, vol.* 9, pp. 512 şi urm.; Lobanov-Rostovsky, *Russia and Europe 1789–1825, passim*; şi, mai devreme, H. Ragsdale, *Détente in the Napoleonic Era: Bonaparte and the Russians,* Lawrence, Kansas, 1980.

[234] Chandler, *Campaigns of Napoleon,* părţile XIII-XIV; Glover, *Napoleonic Wars,* pp. 160 şi urm.; Ross, *European Diplomatic History,* pp. 310 şi urm.; A. Palmer, *Napoleon în Russia,* New York, 1967; C. Duffy, *Borodino and the War of 1812,* Londra, 1973; Lefebvre, *Napoleon,* vol. 2, capitolul 9; Blond, *La Grande Armée 1804/1815,* Paris, 1979.

[235] Glover, *Napoleonic Wars,* p. 193; Sherwig, *Guineas and Gunpowder,* capitolele 12-13, mai ales pp. 287-288; Rothemberg, *Napoleon's Great Adversaries,* pp. 178 şi urm.

[236] Poate de aceea este aproape complet ignorat în atâtea istorii diplomatice şi militare standard ale acestei perioade. Pentru detalii, vezi E.B. Potter (ed.), *Sea Power: A Naval History,* ed. a II-a, Annapolis, Maryland, 1981, capitolul 10 şi bibliografia de la p. 392; B. Perkins, *Prologue to War: England and the United States 1805-1812,* Berkeley, California, 1961; A.T. Mahan, *Sea Power în Its Relations to the War of 1812,* 2 vol., Londra, 1905; Marcus, *Naval History of England,* vol. 2, capitolul 16.

[237] Ingram, *Commitment to Empire*, *passim;* G.J. Adler, „Britain and the Defence of India – The Origins of the Problem, 1798–1815", *Journal of Asian History,* vol. 6, 1972, pp. 14-44.

[238] Chandler, *Campaigns of Napoleon,* partea a XVII-a; Glover, *Napoleonic Wars,* pp. 212 şi urm.; Lefebvre, *Napoleon,* vol. 2, capitolul 10; Blond, *La Grande Armée,* capitolul 16; Lachouque, *Waterloo,* Paris, 1972; U. Pericoli şi M. Glover, *1815: The Armies at Waterloo,* Londra, 1973.
[239] Pentru detalii privind înţelegerile din 1814–1815, vezi Sherwig, *Guineas and Gumpowder,* capitolul 14; *NCMH,* vol. 9, capitolul 24; E.V. Gulick, *Europe's Classical Balance of Power*, New York, ed. 1967, *passim*; C.K. Webster, *The Foreign Policy of Castlereagh, 1812–1815: Britain and the Reconstruction of Europe,* Londra, 1931; H.G. Nicolson, *The Congressof Vienna*, Londra/New York, 1946; D. Dakin, „The Congress of Vienna, 1814–15, and Its Antecedents", în A. Sked (ed.), *Europe's Balance of Power 1815–1848*, Londra, 1979.
[240] Gulick, *Europe's Classical Balance of Power,* p. 304. Vezi şi comentariile din H. Kissinger, *A World Restored: Metternich, Castlereagh and the Problems of Peace 1812–1822,* Boston, 1957.
[241] Pentru un rezumat al numeroaselor lucrări, vezi PJ. Marshall, „British Expansion in India in the Eighteenth Century: An Historical Révision", *History,* vol. 60, 1975, pp. 28-43; vezi şi remarcile din Ingram, *Commitment to Empire.*
[242] Vezi Braudel, *Wheels of Commerce,* pp. 403 şi urm., pentru o discuţie utilă pe marginea importanţei comerţului la mare distanţă. Pentru contextul britanic specific, am avut ocazia de a citi lucrarea lui Patrick O'Brien, „The Impact of the Revolutionary and Napoleonic Wars, 1793-1815, on the Long Run Growth of the British Economy", Davis Center Paper, 1983.
[243] Aceste lucrări sunt discutate în Crouzet, „Toward an Export Economy", *passim*; Cain şi Hopkins, „The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750–1914", *passim*; P. Davis, *The Industrial Révolution and British Overseas Trade*, Leicester, 1979; N.F.R. Crafts, „British Economic Growth, 1700–1831: A Review of the Evidence", *Economic History Review*, seria a II-a, vol. 36, 1983, pp. 177–199.
[244] Sintagma este utilizată în F. Crouzet, *The Victorian Economy*, Londra, 1982, p. 1.
[245] Glover, *Napoleonic Wars*, pp. 182-183.
[246] *Apud* Marcus, *Naval History of England,* vol. 2, p. 501.
[247] S. Poilard, *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760–1970*, Oxford, 1981, *passim*. Pentru caracterizări reuşite ale revoluţiei industriale din Vest în fiecare ţară în parte, vezi T. Kemp, *Industrialization în Nineteenth-Century Europe*, Londra, 1969; W.O. Henderson, *The Industrial Révolution on the Continent: Germany, France*, *Russia 1800-1914*, Londra, ed. 1967; C. Trebilcock, *The Industrialization of the*

Continental Powers 1780-1914, Londra, 1981; C. Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 3: *The Industrial Révolution,* Londra, 1973; A.S. Milward şi S.B. Saul, *The Economic Development of Continental Europe 1780–1870*, Londra, 1973.

[248] C. Cipolla, „Introduction", în Cipolla (ed.), *Industrial Révolution,* p. 7.

[249] D. Landes, *The Umbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development în Western Europe from 1750 to the Present,* Cambridge, 1969, p. 41.

[250] *Ibid.*

[251] Braudel, *Civilization and Capitalism,* vol. 1, pp. 42 şi urm.

[252] Pentru detalii, vezi McNeill, *Pursuit of Power,* pp. 185 şi urm.; G. Rude, *Paris and London in the Eighteenth Century: Studies în Popular Protest,* New York, 1971, *passim.*

[253] Cu alte cuvinte, unele statistici istorice fac referire la Marea Britanie (țară Irlanda), altele la Regatul Unit (cu tot cu Irlanda), iar altele includ doar nordul Irlandei, nu şi sudul.

[254] T.S. Ashton, *The Industrial Révolution 1760–1830,* Oxford, ed. 1968, p. 129. Pentru alte studii excelente privind schimbarea economică din Marea Britanie din această perioadă, vezi Mathias, *First Industrial Nation, passim*; Hobsbawm, *Industry and Empire*, capitolele 2-4 şi 6; şi Crouzet, *Victorian Economy,* partea I, de unde provin cifrele privind populația şi PNB reproduse în paragraful precedent.

[255] Landes, *Umbound Prometheus,* pp. 97-98.

[256] Ashton, *Industrial Révolution*, p. 129.

[257] Mathias, *First Industrial Nation*, p. 5.

[258] Cel puțin conform definiției „materialelor prelucrate" folosită de Bairoch (vezi nota 259).

[259] Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", pp. 296, respectiv 294. În anexa metodologică la acest important eseu, Bairoch explică în ce fel ajunge la aceste cifre. Însă presupunerile lui Bairoch nu sunt în niciun caz de necontestat: vezi A. Maddison, „A Comparison of Levels of GDP per Capita in Developed and Developing Countries, 1700–1980", *Journal of Economic History,* vol. 43, 1983, pp. 27-41.

[260] Bairoch, „International Industrialization Levels", pp. 290 şi urm.; Crouzet, *Victorian Economy,* introducere.

[261] Woodruff, *Impact of Western Man, passim*; D. Fieldhouse, *The Colonial Empires: A Comparative Survey from the Eighteenth Century,* Londra, 1966, partea a II-a; *idem, Economies and Empire 1830-1916,* Londra, 1973, *passim.*

[262] Pentru acest fapt, vezi V. Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse, 1815–1960,* Londra, 1982; Strachan, *European Armies and the Conduct of War,* capitolul 6.
[263] Cifre din Fieldhouse, *Colonial Empires,* p. 178.
[264] Acest aspect a fost foarte bine tratat în D.R. Headrich, *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century*, Oxford, 1981, capitolul 2 şi *passim.*
[265] E. Hobsbawm, *The Age of Capital 1848–1875,* Londra, 1975, capitolul 7.
[266] Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 291. Pentru un nou studiu care accentuează (poate prea mult) ritmul relativ lent al expansiunii economice britanice din aceste decenii, vezi N.F.R. Crafts, *British Economic Growth during the Industrial Révolution,* Oxford, 1985.
[267] Crouzet, *Victorian Economy,* pp. 4-5.
[268] Citat în R. Hyam, *Britain's Imperial Century 1815–1914,* Londra, 1975, p. 47. Pentru detalii suplimentare, vezi B. Porter, *The Lion 's Share: A Short History of British Imperialism 1850–1970,* Londra, 1976, *passim*; Cain şi Hopkins, „The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914", *passim*; Crouzet, „Toward an Export Economy", *passim*; J.B. Williams, *British Commercial Policy and Trade Expansion 1750–1850*, Oxford, 1972, *passim.*
[269] P. Bairoch, „Europe's Gross National Product; 1800-1975", *Journal of European Economic History,* vol. 5, nr. 2, toamna 1976, p. 282. Vezi şi tabelul 10, *infra.*
[270] D. French, *British Economic and Strategic Planning, 1905-1915,* Londra, 1982, capitolul 1, „Nineteenth-Century Political Economy and the Problem of War", este o bună introducere în aceste idei.
[271] Vezi H. Strachan, *Wellington's Legacy: The Reform of the British Army, 1830–1854,* Manchester, 1984.
[272] Acestea par presupuneri rezonabile, pe baza cifrelor aproximative ale produsului naţional brut britanic şi cheltuielilor guvernamentale disponibile, în A.T. Peacock şi J. Wiseman, *The Growth of Public Expenditure in the United Kingdom,* Londra, ed. din 1967; P. Flora (ed.), *State, Economy and Society în Western Europe 1875–1975,* vol. 1, Frankfurt/Londra, în special partea a IV-a, p. 441.
[273] Cifre preluate din „Correlates of War", pus la dispoziţie de Inter-University Consortium for Political and Social Research de la Universitatea Michigan.
[274] C. Lloyd, *The Nation and the Navy,* Londra, 1961, p. 223.
[275] Pentru detalii, vezi Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery,* capitolul 6; şi în special J. Bartlett, *Great Britain and Sea Power 1815–*

1853, Oxford, 1963, *passim*. Pentru câteva manifestări regionale: G.S. Graham, *Great Britain in the Indian Ocean: A Study of Maritime Enterprise 1810–1850,* Oxford, 1967; B. Gough, *The Royal Navy and the North West Coast of America 1810–1914*, Vancouver, 1971; G. Fox, *British Admirais and Chinese Pirates 1832–1869,* Londra, 1940.

[276] A.G.L. Shaw (ed.), *Great Britain and the Colonies 1815–1865,* Londra, 1970, p. 2. De asemenea importanţi aici sunt Hyam, *Britain's Imperial Century*, *passim*; Porter, *Lion's Share, passim;* J. Gallagher şi R. Robinson, „The Imperialism of Free Trade", *Economic History Review,* seria a II-a, vol. 6, nr. 1, 1953, pp. 1-15.

[277] Argentina, de exemplu, avea să găsească în Regatul Unit o piaţă pregătită pentru exporturile sale de carne de vită şi cereale, aceasta permiţându-i nu doar să plătească pentru produsele britanice prelucrate importate şi pentru diverse taxe pe servicii, ci şi să ramburseze Londrei împrumuturile pe termen lung şi astfel să îşi menţină creditul ridicat în vederea unor împrumuturi ulterioare. Contrastul cu împrumuturile Statelor Unite către America Latină din secolul XX – împrumuturi pe termen scurt care nu permiteau importarea produselor agricole – este uimitor.

[278] Pentru presupunerile britanice, vezi B. Porter, *Britain, Europe and the World, 1850-1982: Delusions of Grandeur,* Londra/Boston, 1983, capitolul 1; B.J. Wendt, „Freihandel und Friedenssicherung: Zur Bedeutung des Cobden-Vertrags von 1860 zwischen England und Frankreich", *Vierteljahresschrift für Sozialund Wirtschaftsgeschichte,* vol. 61, 1974, pp. 29 şi urm. Pentru detaliile economice, vezi Cain şi Hopkins, „Political Economy of British Expansion Overseas", *passim*; L.H. Jenks, *Migration of British Capital to 1875,* Londra, ed. 1963; Crouzet, *Victorian Economy*, capitolele 10-11 şi *passim*; Mathias, *First Industrial Nation,* capitolul 11; A.H. Imlah, *Economic Eléments in the „Fax Britannica*", Cambridge, Mass., 1958. Complementaritatea în relaţiile comerciale/de plăţi este elegant tratată în S.B. Saul, *Studies în British Overseas Trade 1870–1914*, Liverpool, 1960; şi J. Foreman-Peck, *A History of the World Economy: International Economic Relations Since 1850,* Brighton, 1983, în special capitolele 1-6.

[279] Pentru această teză, vezi Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery,* capitolul 7.

[280] F. Crouzet, „Toward an Export Economy", p. 70.

[281] Porter, *Britain, Europe and the World*, capitolele 1-2. Pentru implicaţiile strategice ale dependenţei din ce în ce mai mari a Marii Britanii de industriile „serviciilor", vezi P. Kennedy, *Strategy and Diplomacy, 1860-*

1945: Eightessays, Londra/Boston, 1983, capitolul 3; French, *British Economic and Strategic Planning, passim.*

[282] Citat în Hyam, *Britain's Imperial Century*, p. 49.

[283] Vezi *supra,* pp. 135-137.

[284] Kemp, *Industrialization în Nineteenth-Century Europe*, capitolele 2-3; Pollard, *Peaceful Conquest,* capitolele 2-3; T. Hammerow, *Restoration, Révolution, Reaction: Economies and Politics in Germany*, Princeton, NJ, 1968.

[285] J. Droz, *Europe Between Révolutions 1815–1848*, Londra, 1967, p. 18.

[286] D. Thomson, *Europe since Napoleon,* Harmondsworth, ed. 1966, p. 111; vezi şi Best, *War and Society în Revolutionary Europe*, partea a III-a; A. Sked, „Metternich's Enemies or the Threat from Below", în Sked (ed.), *Europe's Balance of Power 1815–1848*, Londra, 1979, capitolul 8.

[287] ER. Bridge şi R. Bullen, *The Great Powers and the European States System 1815-1914*, Londra, capitolele 2-3; Craig, *Politics of the Prussian Army*, pp. 65 şi urm.; R. Albrecht-Carrié, *A Diplomatic History of Europe Since the Congress of Vienna,* Londra, ed. 1965, capitolele 1 şi 3-4. Cel mai bun studiu al afacerilor prusace şi ale statelor germane din această perioadă este acum T. Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800–1866*, München, 1983.

[288] D. Showalter, *Railroads and Rifles: Soldiers, Technology and the Unification of Germany,* Hamden, Conn., 1975, *passim*; Dupuy, *Genius for War*, capitolele 4-6; *NCMH*, vol. 10, *The Zenith of European Power 1830–70*, capitolele 12 şi 19; L.H. Addington, *The Pattems of War Since the Eighteenth Century,* Bloomington, Ind., 1984, pp. 39 şi urm.

[289] Vezi din nou Mamatey, *Rise of the Habsburg Empire 1526–1815*, *passim*; Kann, *A History of the Habsburg Empire,* capitolele 3 şi 5.

[290] A. Sked, „The Metternich System, 1815-1848", în Sked (ed.), *Europe's Balance of Power 1815–1848*, capitolul 5; Bridge şi Bullen, *Great Powers and the European States System, passim*; Albrecht-Carrié, *Diplomatic History*, capitolele 3-4; P.W. Schroeder, „World War I as a Galloping Gertie", *Journal of Modern History,* vol. 44, 1972, pp. 319–345 – care reia unele remarci din lucrarea sa *Austria, Britain and the Crimean War: The Destruction of the European Concert*, Ithaca, NY, 1972.

[291] Citat în C. Meevedy, *The Penguin Atlas of Recent History,* Harmondsworth, 1982, p. 8; vezi şi Droz, *Europe between Révolutions,* pp. 170 şi urm.

[292] G. Rothemberg, *The Army of Francis Joseph,* West Lafayette, Ind., 1976, pp. xi, 61. Vezi şi A. Sked, *The Survival of the Habsburg Empire: Radetzky, the Imperial Army and the Class War, 1848,* Londra, 1979, partea 1.

[293] D.F. Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire, 1750–1914,* Berkeley, Calif., 1984, este cel mai potrivit aici.
[294] Rothemberg, *Army of Francis Joseph,* p. 9; şi J. Niemeyer, *Das ôsterreische Militàrwesen im Umbruch,* Osnabrüch, 1979, pp. 43-45.
[295] Vezi Rothemberg, *Army of Francis Joseph,* pp. 10, 41, 46, 58 pentru alocările financiare; şi G.A. Craig, „Command and Staff Problems in the Austrian Army, 1749-1866", în M. Howard (ed.), *The Theory and Practice of War,* Londra, 1965, pp. 43-67, pentru dificultăţile instituţionale.
[296] Rothemberg, *Army of Francis Joseph*, p. 19; Kann, *History of the Habsburg Empire*, capitolul; A. Sked, „The Metternich System", în *Europe's Balance of Power 1815-1848*, *passim.*
[297] Pentru o examinare succintă, vezi R. Bullen, „France and Europe, 1815-48: The Problems of Defeat and Recovery", în Sked (ed.), *Survival of the Habsburg Empire,* pp. 122-144. Pentru istoria economică, vezi din nou Clough, *France: A History of National Economies*, *passim*; F. Caron, *An Economic History of Modern France*, New York, 1979, partea I; T. Kemp, *Economic Forces în French History*, Londra, 1971, capitolele 6-8, 10.
[298] Bullen, „France and Europe, 1815-48", pp. 125-126.
[299] *Ibid.*
[300] McNeill, *Pursuit of Power,* p. 213, nota 57.
[301] Citat în Milward şi Saul, *Economic Development of Continental Europe 1780–1870*, pp. 307-309. Vezi şi Clough, *France*, pp. 41 şi urm.; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers 1780–1914*, pp. 130 şi urm.; Kemp, *Economic Forces în French History*, pp. 160 şi urm.
[302] Calculat pe baza cifrelor prezentate în tabelul 10 din Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", p. 296. Vezi şi cifrele oferite în R.E. Cameron, „Economic Growth and Stagnation în France 1815–1914", *Journal of Modern History*, vol. 30, 1958, pp. 1-13.
[303] Pentru aceste argumente, vezi Cameron, *Economic History of Modern France*, în special capitolul 1. Studiul lui P. O'Brien şi C. Keydor, *Economic Growth in Britain and France 1780–1914*, Londra, 1978, este de asemenea un îndreptar util la lucrările mai vechi; dar, din moment ce nu se preocupă de ceea ce este descris ca „jargonul mercantilist al «puterii naţionale»" (p. 176), implicaţiile sale nu sunt atât de importante în analiza noastră. Pentru o critică a modului în care O'Brien şi Keydor tratează statistica comparată, vezi V. Hentschel, „Produktion, Wachstum und Produktivität în England, Frankreich und Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg", *Vierteljahresschrift jur Sozialund Wirtschaftsgeschichte*, vol. 68, 1981, pp. 457-510.
[304] R. Cameron, *France and the Economic Development of Europe 1800-1914*, Princeton, NJ, 1961; Trebilcock, *Industrialization ofthe Continental*

Powers, pp. 17 şi urm.; A. Rowley, *Evolution économique de la France du milieu du xixe siècle à 1914*, Paris, 1982, pp. 413 şi urm.

[305] McNeill, *Pursuit of Power,* pp. 226 şi urm. Inovaţiile franceze tactice şi strategice (precum şi cele tehnice) sunt elegant comparate în C.E. Hamilton, „The Royal Navy, *La Royale*, and the Militarization of Naval Warfare, 1840–1870", *Journal of Strategic Studies*, vol. 6, 1983, pp. 182-212.

[306] În definiţia lui Padfield: vezi *Tide of Empires,* vol. 1, prefaţa; şi din nou Bullen, „France and Europe", *passim.* Năzuinţele coloniale ale Franţei sunt tratate pe scurt în Fieldhouse, *Colonial Empires,* capitolul 13.

[307] Expresia lui Palmerston din aprilie 1848: vezi *NCMH*, vol. 10, p. 260. Pentru analize generale ale poziţiei Rusiei pe plan internaţional după 1815, vezi Bridge şi Bullen, *Great Powers and the European States System*, *passim*; Lobanov-Rostovsky, *Russia and Europe 1789–1825*, *passim*; R.W. Seton-Watson, *The Russian Empire 1801–1917*, Oxford, 1967, capitolul 9.

[308] Vezi discuţia din M.E. Falkus, *The Industrialization of Russia 1700–1914*, Londra, 1972, capitolul 4; W.C. Blackwell, *The Beginnings of Russian Industrialization, 1800-1860,* Princeton, NJ, 1968; şi *idem, The Industrialization of Russia: A Historical Perspective*, New York, 1970) capitolele 1-2.

[309] Bairoch, „Europe's Gross National Product, 1800–1975", tabelul 4, p. 281.

[310] *Ibid.,* tabelul 6, p. 286.

[311] Kochan şi Abraham, *Making of Modern Russia*, p. 164.

[312] *Ibid.,* capitolele 9-10; Trebilcock, *Industrialization ofthe Continental Powers,* capitolul 4; Falkus, *Industrialization of Russia,* capitolele 4-5; Dukes, *Emergence of the Super-Powers,* capitolele 3-4.

[313] J.S. Curtiss, *The Russian Army Under Nicholas I, 1825–1855*, Durham, NE, 1965, *passim*; Best, *War and Society în Revolutionary Europe*, capitolul 18; Seton-Watson, *Russian Empire,* pp. 289 şi urm.; J. Keep, „The Military Style of the Romanov Rulers", War and *Society,* vol. 1, nr. 2, 1983, pp. 61-84. Pentru rivalitatea anglo-rusă, vezi D. Glllard, *The Struggle for Asia 1828–1961,* Londra, 1977; E. Ingram, *The Beginning of the Great Game în Asia 1828–1834,* Oxford, 1979; Ingram (ed.), „The Great Game în Asia", *International History Review,* vol. 2, nr. 2, aprilie 1980, număr special.

[314] Curtiss, *Russian Army Under Nicholas I,* pp. 310-311.

[315] De departe cel mai bun studiu este J.S. Curtiss, *Russia's Crimean War,* Durham, NE, 1979; dar vezi şi A. Seaton, *The Crimean War: A Russian*

Chronicle, Londra, 1977, *passim*; *idem*, *The Russian Army of the Crimea*, Reading, 1973.

[316] D.W. Mitchell, *A History of Russian and Soviet Sea Power,* New York, 1974, capitolul 8.

[317] Dat fiind că orice bărbat care făcuse doi sau trei ani de armată nu mai putea fi iobag; şi că era mai sigur să se recruteze o proporţie mai mică dintre bărbaţi în fiecare an ca trupe în serviciu militar pe termen lung.

[318] Pentru aceste detalii, vezi Curtiss, *Russia's Crimean War*, *passim*; Seaton, *Crimean War, passim*; Seton-Watson, *Russian Empire*, pp. 319 şi urm.; şi sinteza foarte bună din W. Baumgart, *The Peace of Paris, 1856,* Santa Barbara, Calif., 1981, pp. 68-80, de unde provine citatul.

[319] Baumgart, *Peace of Paris,* pp. 72-74; Seton-Watson, *Russian Empire*, p. 248; W. Pintner, „Inflation în Russia During the Crimean War Period", *American Slavic and East European Review*, vol. 18, 1959, pp. 85-7.

[320] Baumgart, *Peace of Paris*, pp. 25-31.

[321] *Ibid.,* pp. 31 şi urm.; Barnett, *Britain and Her Army*, pp. 289-291; E.M. Spiers, *The Army and Society 1815–1914*, Londra, 1980, capitolul 4; J.A.S. Grenville, *Europe Reshaped 1848–1878,* Londra, 1976, capitolul 10.

[322] O. Anderson, *A Liberal State at War*, Londra, 1967, *passim.*

[323] Cifre preluate din „Correlates of War", pus la dispoziţie prin Inter-University Consortium for Political and Social Research de la University of Michigan.

[324] Vezi din nou Anderson, *Liberal State at War*, şi compară cu Schroeder, *Austria, Britain and the Crimean War*, Baumgart, *The Peace of Paris,* şi N. Rich, *Why the Crimean War?: A Cautionary Tale,* Hanover, NH, 1985, pp. 157 şi urm., care se axează mult mai mult pe *tonul* agresiv al lui Palmerston.

[325] Citat în D.C.B. Lieven, *Russia and the Origins of the First World War,* Londra, 1983, p. 21. Vezi şi D. Beyran, *Militar und Gesellschaft im vorrevolutionaren Russland,* Gôttingen, 1984.

[326] W.E. Mosse, *Alexander II and the Modernization of Russia,* New York, ed. 1962, *passim*; Kochan şi Abraham, *Making of Modern Russia,* capitolul 10; Seton-Watson, *Russian Empire,* partea a IV-a; Falkus, *Industrialization of Russia 1700–1914,* capitolul 5; Blackwell, *Industrialization of Russia,* capitolul 2.

[327] Vezi din nou Dukes, *Emergence ofthe Super-Powers*, capitolele 3-4; Goliwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens,* vol. 1, capitolele 3-4.

[328] Cu excepţia sclavilor negri şi a indienilor, încă relativ numeroşi.

[329] Tratat în K. Bourne, *Britain and the Balance of Power in North America 1815–1908,* Londra, 1967.

[330] Datele din „Correlates of War"; pentru lungimea în mile a căilor ferate, vezi W.W. Rostow, *The World Economy, History and Prospect,* Austin, Texas, 1978, p. 152. Vezi şi W.H. Becker şi S.F. Wells, Jr. (ed.), *Economies and World Power: An Assessment of American Diplomacy since 1789,* New York, 1984, pp. 56 şi urm.

[331] În jur de o treime în bătălie, restul mai cu seamă din cauza bolilor. Totalul general de aproximativ 620 000 a reprezentat mai mult decât pierderile americanilor din războaiele mondiale şi Războiul din Coreea laolaltă şi a fost suportat de o populaţie mult mai puţin numeroasă.

[332] Literatura despre Războiul de Secesiune este uluitor de vastă. Cei mai utili mi s-au părut Hattaway şi A. Jones, *How the North Won: A Millitary History of the Civil War,* Urbana, 111; P.J. Parish, *The American Civil War,* New York, 1975; A.R. Millett şi P. Maslowski, *For the Common Defense: A Military History of the United States Army,* Bloomington, Ind., ediţia din 1984, capitolele 10-11; Ropp, *War in the Modern World,* pp. 175-194; Addington, *Pattems of War,* pp. 62-82.

[333] Millett şi Maslowski, *For the Common Defense,* p. 155.

[334] R.F. Weigley, *The American Way of War: A History of the United States Military Strategy and Policy,* Bloomington, Ind., ed. 1977; Millett şi Maslowski, *For the Common Defense, passim.*

[335] Pentru scurte detalii în privinţa acestei poziţii, vezi K. Bourne, *Victorian Foreign Policy 1830-1902*, Oxford, 1970, pp. 90-96; şi, mult mai amplu, E.D. Adams, *Great Britain and the American Civil War,* 2 vol., Londra, 1925.

[336] J. Luvaas, *The Military Le gacy of the Civil War: The European Inheritance,* Chicago, 1959, *passim.*

[337] Pentru diplomaţia de după Războiul Crimeii în Europa, vezi Bridge şi Bullen, *Great Powers and the European States System,* pp. 88 şi urm.; Albrecht-Carrié, *Diplomatic History*, pp. 94 şi urm.; W.E. Mosse, *The Rise and Fall of the Crimean System 1855-1871,* Londra, 1963; *NCMH*, vol. 10, capitolul 10, pp. 268 şi urm.; A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery în Europe 1848-1918,* Oxford, 1954, pp. 83 şi urm.

[338] Rothemberg, *Army of Francis Joseph,* pp. 52 şi urm.

[339] McNeill, *Pursuit of Power,* capitolul 7; C. Harvie, *War and Society in the 19th Century,* par. 4, capitolul 10 din *War and Society,* The Open University, Bletchley, 1973; Strachan, *European Arrnies,* capitolul 8; Ropp, *War in the Modern World,* capitolul 6; Showalter, *Railroads and Rifles, passim*; *NCMH,* vol. 10, capitolul 12; M. Glover, *Warfare from Waterloo to Mons,* Londra, 1980, părţile II-III.

[340] Şi, în mod excepţional, şi prima selecţie anuală pentru Landwehr.

[341] Pentru progresele militare prusace, vezi din nou Dupuy, *Genius for War,* pp. 75 şi urm.; Showalter, *Railroads and Rifles, passim*; Strachan, *European Armies,* pp. 98 şi urm. Pentru greşelile făcute în 1866, vezi M. van Creveld, *Command în War,* Cambridge, Mass., 1985, capitolul 4; G.A. Craig, *The Battle of Koeniggratz,* Londra, 1965, *passim.* Perspectiva austriacă este rezumată în Rothemberg, *Army of Francis Joseph,* pp. 66 şi urm.

[342] Vezi din nou van Creveld, *Command în War,* pp. 140 şi urm.; M. Howard, *The Franco-Prussian War,* Londra, ed. 1981, *passim.*

[343] Pentru detalii militare, vezi Craig, *Koeniggratz, passim*; pentru fundalul diplomatic şi politic, O. Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany: The Period of Unification 1815–1871,* Princeton, NJ, 1963, capitolele 13-15.

[344] Howard, *Franco-Prussian War,* oferă o analiză excepţională a acestor evenimente. Pentru slăbiciunile militare franceze, vezi şi R. Holmes, *The Road to Sedan: The French Army*; *1866–1870,* Londra, 1984.

[345] Howard, *Franco-Prussian War,* p. 1; şi Holmes, *Road to Sedan, passim,* pentru partea franceză.

[346] Cifrele brute sunt disponibile în Flora, *State, Economy and Society in Western Europe 1815–1975,* vol. 1; şi în B.R. Mitchell, *European Historical Statistics 1750–1975,* ediţia a II-a, New York, 1981 – de exemplu, cifrele pentru cărbune la p. 381 etc. Pentru analize comparative ale economiilor celor două naţiuni, vezi din nou Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers,* capitolele 2-3; Kemp, *Industrialization in Nineteenth-Century Europe,* capitolele 3-4; Landes, *Umbound Prometheus,* capitolul 4.

[347] Diplomaţia Războiului Franco-Prusac este tratată în Taylor, *Struggle for Mastery în Europe,* pp. 201-217; W.E. Mosse, *The European Powers and the German Question 1848-1870,* Cambridge, 1958; E. Kolb (ed.), *Europa und die Reichsgründung, Historische Zeitschrift*, anexa 6, München, 1980, *passim*; Bridge şi Bullen, *Great Powers and the European States System,* pp. 108 şi urm.

[348] Pentru care vezi A. Mitchell, *The German Influence in France after 1870: The Formation of the French Republic,* Chapel Hill, NE, 1989; şi *idem*, *Victors and Vanquished: The German Influence on Army and Church în France after 1870*, Chapel Hill, NE, 1984.

[349] Vezi cifrele revelatoare din Taylor, *Struggle formastery în Europe*, pp. xxiv-xxvi (şi remarca de la p. xxiii, nota 4); vezi şi D. Mack Smith, *Italy: A Modern History*, Ann Arbor, Mich., 1959; şi C.J. Lowe şi F. Marzari, *Italian Foreign Policy 1870–1940,* Londra, 1975.

[350] Folosind termenii lui P.W. Schroeder, „The Lost Intermediaries: The Impact of 1870 on the European System", *International History Review*, vol. 6, 1984, p. 14.
[351] Pentru implicațiile acestui fapt, vezi *ibid., passim.*
[352] Taylor, *Struggle for Mastery în Europe,* pp. 218 şi urm.; Bridge şi Bullen, *Great Powers and the European States System*, pp. 112 şi urm.; W.L. Langer, *European Alliances and Alignments 1871–1890*, New York, ediția din 1950, *passim*; Grenville, *Europe Reshaped 1848–1878,* capitolul 18. Politica britanică este bine analizată în K. Hildebrand, „Grossbritannien und die deutsche Reichsgriindung", în Kolb (ed.), *Europa und die Reichsgriindung*, pp. 37 şi urm.
[353] Pentru o bună analiză, vezi A. Hiligruber, *Bismarcks Aussempolitik,* Freiburg, 1972, succint prezentată în *idem, Die gescheiterte Grossmacht: Eine Skizze des Deutschen Reiches 1871–1945*, Düsseldorf, 1980, pp. 17-30.
[354] A. Hiligruber, „Die «Krieg-in-Sicht»-Krise 1875", în E. Schulin (ed.), *Geschichte*, Wiesbaden, pp. 239-253; P. Kennedy, *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860-1914,* Londra/Boston, 1980, pp. 29-31.
[355] Hiligruber, *Die gescheiterte Grossmacht,* pp. 30 şi urm.; iar pentru analize stimulative ale aspectelor pe termen mai lung, vezi D. Calleo, *The German Problem Reconsidered: Germany and the World Order, 1870 to the Present*, New York/Cambridge, 1978, în special capitolele 2-4; W.D. Gruner, *Die deutsche Frage: Ein Problem der europäischen Geschichte seit 1800,* München, 1985, *passim*; K. Hildebrand, „Staatskunst oder Systemzwang? Die «Deutsche Frage» als Problem der Weltpolitik", *Historische Zeitschrift*, nr. 228, 1979.
[356] Taylor, *Struggle for Mastery în Europe*, pp. 228 şi urm.; Langer, *European Alliances and Alignments,* capitolele 3-5; B. Jelavich, *The Great Powers, the Ottoman Empire, and the Straits Question 1870–1887,* Bioomington, Ind., 1973.
[357] Citat în Seton-Watson, *Russian Empire,* p. 455. Pentru partea navală, vezi Mitchell, *A History of Russian and Soviet Sea Power,* pp. 184-190. Mai general, vezi B.H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870–1880,* Londra, 1937.
[358] Vezi eseurile lui Beyrau (despre Rusia) şi Rumpler (despre Austro-Ungaria) în Kolb (ed.), *Europa und die Reichsgriindung*; Taylor, *Struggle for Mastery în Europe,* capitolul 12; Langer, *European Alliances and Alignments,* capitolele 6-7; W. Windelband, *Bismarck und die europäischen Grossmächte 1878-85,* Essen, 1940; B. Waller, *Bismarck at the Crossroads,* Londra, 1974.

[359] Taylor, *Struggle for Mastery în Europe,* capitolul 13; Langer, *European Alliances and Alignments,* capitolele 7-9; *NCMH*, vol. 11, capitolele 20-22.
[360] Kennedy, *Rise and Fall of the British Naval Mastery*, pp. 189-190.
[361] Pentru detalii complete, vezi S.E. Crowe, *The Berlin Conference 1884-1885,* Westport, Conn., retipărită în 1970. Pentru cadrul general, vezi Langer, *European Alliances and Alignments,* capitolul 9; *NCMH,* vol. 11, capitolele 20-22; şi diversele capitole din E. A. Benians *et al.* (ed.), *The Cambridge History of the British Empire,* vol. 3, *The Empire-Commonwealth 1870-1919,* Cambridge, 1959.
[362] Vezi în general D.M. Pletcher, „Economic Growth and Diplomatic Adjustment, 1861–1898", în W.H. Becker şi S.F. Wells (ed.), *Economies and World Power: An Assessment of American Diplomacy Since 1789*, New York, 1984, pp. 119-171; M. Plesur, *America's Outward Thrust: Approaches to Foreign Affairs 1865–1890,* Dekalb, 111., 1971, pp. 151 şi urm.; W.A. Williams, *The Roots of the Modem American Empire,* New York, 1969, p. 262.
[363] Crowe, *Berlin West Africa Conférence*, p. 220.
[364] G.F. Hudson, *The Far East în World Affairs,* ediția a II-a, Londra, 1939, p. 74.
[365] Această istorisire generală poate fi urmărită în G. Barraclough, *An Introduction to Contemporary History*, Harmondsworth, 1967, capitolele 3-4; A. Deporte, *Europe between the Superpowers,* New Haven/Londra, 1979, capitolele 1-5; *NCMH*, vol. 12, *The Shifting Balance of World Forces, 1898-1965, passim*; W.R. Keylor, *The Twentieth-Century World: An International History*, Oxford, 1984, partea I; J. Bartlett, *The Global Conflict, 1880-1970: The International Rivalry of the Great Powers*, Londra, 1984, capitolele 1-9; F.H. Hinsley, *Power and the Pursuit of Peace,* Cambridge, 1967, pp. 300 şi urm.
[366] Barraclough, *Contemporary History*, capitolul 3; F. Fischer, *War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914*, Londra, 1975, capitolul 3; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, capitolul 7.
[367] J.A.S. Grenville, *Lord Salisbury and Foreign Policy: The Close of the Nineteenth Century, 1895–1902*, Londra, 1964, pp. 165-166; şi mai general, W.L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism 1890–1902*, ediția a II-a, New York, 1965, capitolul 3 şi p. 505.
[368] Fischer, *War of Illusions,* pp. 36 şi urm
[369] *Ibid.*, p. 35.
[370] Citat în P. Kennedy, *Strategy and Diplomacy 1860–1965: Eight Essays*, Londra, 1983, pp. 157-158.
[371] H. Goliwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens,* vol. 2, *Zeitalter des Imperialismus und Weltkriege*, Gôttingen, 1982, p. 198.

[372] P. Kennedy, *The Rise of the Anglo-German Antagonism, 1860-1914*, Londra/Boston, 1980, capitolele 16-17.
[373] *Idem*, *Strategy and Diplomacy*, p. 46; Keylor, *Twentieth-Century World*, pp. 27 şi urm.
[374] Comentariul lui Amery, despre H.J. Mackinder, „The Geographical Pivot of History", *Geographical Journal,* vol. 23, nr. 6, aprilie 1904, p. 441.
[375] Thucydides, *The Peloponnesian War*, Harmondsworth, 1965, p. 49. Pentru o analiză a acestei perspective, vezi R. Gilpin, *War and Change în World Politics*, Cambridge, 1981.
[376] Landes, *Umbound Prometheus*, p. 259.
[377] De exemplu, ponderile în comerțul mondial, care stimulează în mod disproporționat poziția națiunilor care fac comerț maritim şi pun prea puțin accent pe puterea economică a statelor cu un grad ridicat de autonomie.
[378] Cifre preluate din „Correlates of War", pus la dispoziție de Inter-University Consortium for Political and Social Research de la University of Michigan.
[379] C.E. Black *et al., The Modernization of Japan and Russia: A Comparative Study,* New York, 1975, pp. 6-7; şi, pentru relatarea de-acum clasică, W.W. Rostow, *The Process of Economic Growth*, ediția a II-a, Oxford, 1960.
[380] Cifre preluate din Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", pp. 294, 302.
[381] Vezi *supra*, nota 378.
[382] Date preluate din „Correlates of War".
[383] *Ibid.*
[384] Bairoch, „International Industrialization Levels", pp. 292, 299.
[385] *Ibid.*, pp. 296, 304.
[386] C. Barnett, *The Collapse of British Power*, Londra/New York, 1972, p. xi.
[387] Wright, *Study of War,* pp. 670-671.
[388] *Ibid.* Totalul din 1890 pentru Statele Unite este doar de 40.000 la Wright, în mod clar o greşeală.
[389] Vezi *supra*, pp. 182-183.
[390] Vezi tabelul 14, *supra*. Istoria Italiei în general în această perioadă este tratată în D. Mack Smith, *Italy: A Modern History*, Ann Arbor, 1969, pp. 101 şi urm.; C. Seton-Watson, *Italy from Liberalism to Fascism*, Londra, 1967, pp. 129–412. De remarcat că nu există nicio secțiune „Italia" în *New Cambridge Modern History*, vol. 11: *1870–98*, şi doar câteva pagini, 482-487, învoi. 12: *1898–1945.*
[391] Kemp, *Industrialization in Nineteenth Century Europe,* capitolul 6.

[392] Vezi referințele din A. Tamborra, „The Rise of Italian Industry and the Balkans", *Journal of European Economic History*, vol. 3, nr. 1, 1974, pp. 87-120. Alte studii utile sunt G. Mori, „The Genesis of Italian Industrialization", *Journal of European Economic History*, vol. 4, nr. 1, primăvara 1975, pp. 79-94; *idem* „The Process of Industrialization în Italy: Some Suggestions, Problems and Questions", *Journal of European Economic History*, vol. 8, nr. 1, primăvara 1979, pp. 60-82; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers 1780–1914,* capitolul 5; Pollard, *Peaceful Conquest,* pp. 229-232; Seton-Watson, *Italy from Liberalism to Fascism,* pp. 248 şi urm.; S.B. Clough, *The Economic History of Modern Italy, 1830–1914,* New York, 1964; L. Cafagua, „The Industrial Révolution în Italy 1830–1914", în C. Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 4, partea 1, *The Emergence of Industrial Societies,* pp. 287-325.

[393] A.S. Milward şi S.B. Saul, *The Development of the Economies of Continental Europe 1850-1914,* Cambridge, Mass., 1977, pp. 253 şi urm.; J.S. Cohen, „Financing Industrialization în Italy, 1894-1914: The Partial Transformation of a Latecomer", *Journal of Economic History,* vol. 27, 1967, pp. 363-382; V. Castronovo, „The Italian Takeoff: A Crucial Re-examination of the Problem", *Journal of Italian History,* vol. 1, 1978, pp. 492-510.

[394] R.J.B. Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers: Italian Foreign Policy Before the First World War,* Cambridge, 1979, p. 4.

[395] Vezi interesanta (şi profund deprimanta) colecție de articole „Italian Military Efficiency" în *Journal of Strategic Studies,* vol. 5, nr. 2, 1982, pp. 248 şi urm.; J. Gooch, „Italy Before 1915: The Quandary of the Vulnerable", în E.R. May (ed.), *Knowing One's Ennemies: Intelligence Assessment before the Two World Wars,* Princeton, NJ, 1984, pp. 205 şi urm.; J. Whittam, *The Politics of the Italian Army 1861-1918,* Londra, 1977, *passim*; şi *idem*, „War Aims and Strategy: The Italian Govemment and High Command 1914-1919", în B. Hunt şi A. Preston (ed.), *War Aims and Strategic Policy in the Great War,* Londra, 1977, pp. 85-104.

[396] R. Halpern, *The Mediterranean Naval Situation, 1908–1914,* Cambridge, Mass., 1971, capitolul 7; A.J. Marder, *The A natomy of British Sea Power,* Hamden, Conn., retip. în 1964, pp. 174-175.

[397] Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers, passim.* Vezi şi *idem*, *Italy and the Approach of the First World War,* Londra, 1983; Lowe şi Marzari, *Italian Foreign Policy 1870-1940, passim.*

[398] P. Kennedy, „The First World War and the International Power System", în S.E. Miller (ed.), *Military Strategy and the Origins of the First World War,* Princeton, NJ, 1985, p. 15.

[399] W.R. Keylor, *The Twentieth-Century World,* pp. 14-15. Pentru alte relatări generale, vezi *NCMH,* vol. 12, capitolul 12: I. Nish, *Japan's Foreign Policy, 1869–1942,* Londra, 1978; R. Storry, *Japan and the Decline of the West în Asia 1894–1943,* Londra, 1979.

[400] Modernizarea politică şi economică a Japoniei este tratată pe scurt în R. Storry, *A History of Modern Japan,* Harmondsworth, ed. 1982, capitolul 5; şi mult mai detaliat în W.H. Beasley, *The Meiji Restoration,* Stanford, Calif., 1972; E.H. Norman, *Japan's Emergence as a Modern State,* New York, 1940; T. Smith, *Political Change and. Industrial Development în Japan: Govemment Enterprise 1868-1880,* Stanford, Calif., 1955.

[401] Aspectele economice ale modernizării Japoniei pot fi urmărite în G.S. Allen, *A Short Economic History of Japan,* Londra, ed. 1981, capitolele 2-5; L. Klein şi K. Ohkawa (ed.), *Economic Growth: The Japanese Experience Since the Meiji,* Holmwood, 111., 1968; Rostow, *World Economy,* pp. 416-435; K. Ohkawa şi H. Rosovsky, *Japanese Economic Growth,* Stanford, Calif., 1973.

[402] E.B. Porter (ed.), *Sea Power: A Naval History*, Annapolis, Md, 1981, pp. 166-168; Glover, *Warfare from Waterloo to Mons,* pp. 181-184.

[403] Citat în Storry, *Japan and the Decline of the Western Asia*, p. 30.

[404] Pentru care vezi I. Nish, *The Origins of the Russo-Japanese War*, Londra, 1985, *passim*. Conflictul în sine este cel mai bine descris în J.N. Westwood, *Russia against Japan, 1904–5: A New Look at the Russo-Japanese War,* Londra, 1986, şi este de asemenea tratat în Storry, *Japan and the Decline of the West în Asia*, capitolele 4-5; S. Okamoto, *The Japanese Oligarchy and the Russo-Japanese War*, New York, 1970; J.A. White, *The Diplomacy of the Russo-Japanese War*, Princeton, NJ, 1964. Războiul pe mare este descris pe scurt în Potter (ed.), *Sea Power*, pp. 168 şi urm. şi în P. Padfield, *The Battleship Era*, Londra, 1972, pp. 167 şi urm.; pe uscat, P. Walden, *The Short Victorious War: A History of the Russo-Japanese War, 1904–5*, New York, 1974.

[405] Vezi A.J. Sherman, „German-Jewish Bankers în World Politics: The Financing of the Russo-Japanese War", *Leo Baeck Institute Yearbook*, vol. 28, 1983, pp. 59-73.

[406] Citat în Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, p. 464.

[407] Pentru relatări generale despre creşterea economică a Germaniei, vezi Fischer, *War of Illusions,* partea I; Calleo, *The German Problem Reconsidered*, capitolul 4; N. Stone, *Europe Transformed 1878-1919*, Londra, 1983, pp. 159 şi urm.; W.G. Hoffmann, *Das Wachstum der deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, Berlin, 1965; W.O. Henderson, *The Rise of German Industrial Power, 1834-1914*,

Berkeley /Los Angeles, 1972, partea a III-a; M. Kitchen, *The Political Economy of Germany 1815-1914*, Londra, 1978.

[408] Am preluat aceste date de la p. 2 a lucrării lui John Gooch „Italy during the First World War", pentru primul volum al *Military Effectiveness*, ed. A. Millett şi W. Murray, Londra, 1988.

[409] Vezi datele din Calleo, *German Problem Reconsidered,* pp. 66, 68.

[410] Citat în J. Steinberg, „The Copenhagen Complex", *Journal of Contemporary History*, vol. 1, partea a III-a, 1966, p. 26.

[411] Langer, *Diplomacy of Imperialism,* p. 96; vezi din nou Goliwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens*, vol. 2, pp. 83-252; *idem, Europe in the Age of Imperialism,* Londra, 1969, *passim*: W. Baumgart, *Imperialism: The Idea and Reality of British and French Colonial Expansion 1880-1914,* Oxford, 1982, partea a III-a.

[412] Pentru aceste citate, vezi Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, p. 311; J.C. Rohl, „A Document of 1892 on Germany, Prussia, and Poland", *Historical Journal*, vol. 7, 1964, pp. 144 şi urm.; respectiv Fischer, *War of Illusions,* capitolul 3.

[413] Preiau această sintagmă din H.-U. Wehler, *Bismarck und der Imperialismus*, Kôln, 1969, partea a III-a, pp. 112 şi urm.

[414] Vezi aprecierile din A.J. Marder, *From the Dreadnought to Scapa Flow: The Royal Navy in the Fisher Period,* vol. 1, *The Roadto War 1904-1914,* Londra, 1961, capitolul 13; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, capitolele 8-9.

[415] Kennedy, *Strategy and Diplomacy,* p. 160.

[416] B.F. Schulte, *Die deutsche Armee,* Düsseldorf, 1977; V.R. Berghahn, *Germany and the Approach of War în 1914,* Londra/New York, 1974, capitolele 1 şi 6. Pentru exemple ale nenumăratelor subestimări prosteşti ale puterii militare germane (în special în comparaţie cu Rusia şi Franţa), vezi P. Towle, „The European Balance of Power în 1914", *Army Quarterly and Defence Journal,* vol. 104, 1974, pp. 333-362.

[417] Toate aceste date sunt preluate din Wright, *Study of War,* pp. 670-671.

[418] J.K. Tanembaum, „French Estimttes of Germany's Operaţional War Plans", în May (ed.), *Knowing One's Enemies,* p. 162.

[419] Calleo, *German Problem Reconsidered*, introducere.

[420] Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism,* p. 311.

[421] Vezi din nou Gilpin, *War and Change în World Politics, passim.*

[422] Pentru dovezi convingătoare ale acestui fapt, vezi articolele din J.C. Rohl şi N. Sombart (ed.), *Kaiser Wilhelm II: New Interprétations,* Cambridge, 1982.

[423] Citat în G.A. Craig, *Germany 1866-1965*, Oxford, 1978, p. 336. O bună dovadă a acestei confuzii a scopului este oferită în I.N. Lambi, *The Navy and German Power Politics 1862-1914*, Londra/Boston, 1984.
[424] Fischer, *War of Illusions, passim*; Berghahn, *Germany and the Approach of War, passim*.
[425] Acest fapt este explorat mai amănunţit în P. Kennedy (ed.), *The War Plans of the Great Powers 1880-1914,* Londra/Boston, 1979, introducere.
[426] Calleo, *German Problem Reconsidered,* p. 5.
[427] Citat în Kennedy, *Strategy and Diplomacy*, p. 157.
[428] Vezi rapoartele pentru „puterea relativă" a Franţei, Marii Britanii şi Austro-Ungariei în F. Doran şi W. Parsons, „War and the Cycle of Relative Power", *American Politicul Science Review,* vol. 74, 1980, p. 956.
[429] Taylor, *Struggle for Mastery in Europe,* p. xxviii.
[430] Există o relatare succintă în Kann, *History of the Habsburg Empire,* pp. 461 şi urm.; o bună analiză în Milward şi Saul, *Development of the Economies of Continental Europe 1850–1914*, pp. 271 şi urm.; şi o analiză mai sofisticată, care compară imperiul cu Italia şi Spania, în Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers,* capitolul 5.
[431] Bairoch, „Europe's Gross National Product 1800-1975", p. 287.
[432] L.L. Farrar, *Arrogance and Anxiety: The Ambivalence of German Power 1849-1914*, Iowa City, Iowa, 1981, capitolul 3, notele 9 şi 18. Farrar calculează „puterea" înmulţind populaţia cu producţia industrială. Prima secţiune din prezentul capitol ar trebui să indice că puterea este un fenomen mult mai complex.
[433] Pentru rate de creştere comparative, vezi Good, *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750–1914,* p. 239; pentru potenţialul industrial, vezi tabelul 17, *supra*.
[434] Date preluate din Good, *Economic Rise of the Habsburg Empire,* p. 150.
[435] Pentru cele ce urmează, vezi geniala descriere din Stone, *Europe Transformed,* pp. 303 şi urm.; Kann, *History of the Habsburg Empire,* capitolul 8; C.A. Macartney, *The Habsburg Empire 1790–1918,* Londra, 1969, capitolele 14-17; A.J. May, *The Habsburg Monarchy 1862–1916,* Cambridge, Mass., 1960, pp. 34 şi urm.
[436] Rothemberg, *Army of Francis Joseph,* capitolul 9; Langer, *Diplomacy of Imperialism,* pp. 596-598; şi în special C. Andrew, *Théophile Delcassé and the Making of the Entente Cordiale,* Londra, 1968, pp. 127 şi urm.
[437] Citat în Stone, *Europe Transformed,* pp. 316-317; vezi şi Rothemberg, *Army of Francis Joseph,* p. 106.
[438] Wright, *Study of War,* pp. 670-671, coloanele 10-12; este util şi Rothemberg, *Army of Francis Joseph,* pp. 125-126, 148, 160, 172.

[439] Pentru starea marinei austro-ungare, vezi Halpern, *Mediterranean Navy Situation*, capitolul 6. Starea armatei înainte de 1914 este examinată în excelenta lucrare a lui Rothemberg, *Army of Francis Joseph,* capitolele 9-12; N. Stone, „Moltke and Conrad: Relations between the Austro-Hungarian and German General Staffs 1909–1914", în Kennedy (ed.), *War Plans of the Great Powers 1880–1914,* pp. 222 şi urm.; *idem, The Eastern Front 1914–1917,* Londra, 1975, capitolul 4; *idem*, „Austria-Hungary", în May (ed.), *Knowing One's Enemies,* pp. 37 şi urm.

[440] Rothemberg, *Army of Francis Joseph,* p. 159, vezi şi pp. 152, 163.

[441] *Ibid.*, p. 159. Vezi şi Stone, „Moltke and Conrad", în Kennedy (ed.), *War Plans of the Great Powers*

[442] Stone, „Austria-Hungary", p. 52.

[443] Pentru politica externă franceză, vezi lucrarea mai veche a lui E.M. Carroll, *French Public Opinion and Foreign Affairs 1880-1914*, Londra, 1931; G.F. Kennan, *The Decline oj Bismarck's European Order: Franco-Russian Relations 1875–1890,* Princeton, NJ, 1979; Andrew, *Théophile Delcassé and the Making of the Entente Cordiale*; J.F. V. Keiger, *France and the Origins of the First World War*, Londra, 1983.

[444] Vezi aici puternica şi eleganta pledoarie a lui P. W. Schroeder, care afirmă că marile puteri (în special Marea Britanie) ar fi trebuit să menţină Imperiul Austro-Ungar pentru a salva *statu-quo*-ul: „World War I as a Galloping Gertie", *Journal of Modem History,* vol. 44, nr. 3, 1972, pp. 319-345. Nu este diferită de afirmaţia că după 1945 Statele Unite şi URSS ar fi trebuit să încerce să menţină Imperiul Britanic pentru a evita o instabilitate ulterioară în lumea a treia.

[445] Nu există nicio istorie completă a politicii de apărare franceze în această perioadă; dar există detalii utile în D. Porch, *The March to the Marne: The French Army 1871–1914*, Cambridge, 1981; P.-M. de la Gorce, *The French Army: A Military Political History*, New York, 1963, capitolele 1-5; R.D. Challenor, *The French Theory of the Nation în Anus 1866-1939,* New York, 1955; vezi şi referinţele din notele 88-89, *infra*.

[446] Marder, *Anatomy of British Sea Power*, pp. 71-73, 86-87, 107-109, 124 şi urm.; şi referinţele din Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism,* capitolul 11, nota 27.

[447] Colonialismul francez şi imperiul colonial francez sunt tratate în A.S. Kanya-Forstner, *The Conquest of the Western Sudan: A Study în French Military Imperialism,* Cambridge, 1969; R. Betts, *Tricouleur: The French Colonial Empire,* Londra, 1978; H. Brunschwig, *French Colonialism, 1871–1916: Myths and Realities,* Londra, 1966; R. Girardet, *L'idée coloniale en France de 1871 à 1962*, Paris, 1972; J. Ganiage, *L'expansion coloniale de la France sous la Troisième République 1871-1914*, Paris, 1968.

[448] Pentru un bun rezumat al acestui argument, vezi A.S. Kanya-Forstner, „French Expansion în Africa: The Mythical Theory", în R. Owen şi R. Suteliffe (ed.), *Studies in the Theory of Imperialism,* Londra, 1972, pp. 285 şi urm.

[449] Politica navală franceză este tratată pe scurt în Jenkins, *History of the French Navy,* pp. 303 şi urm.; Williamson, *Politics of Grand Strategy*, pp. 227 şi urm.; Halpern, *Mediterranean Naval Situation,* pp. 47 şi urm.; şi R. Ropp, *The Development of a Modern Navy: French Naval Policy 1871–1904,* Annapolis, Md, 1987, *passim*.

[450] Aceasta poate explica şi de ce atât de mulţi istorici au avut tendinţa să se axeze mai curând pe relaţiile dintre civili şi militari din Franţa decât pe politica militară *per se*. Pentru exemple în plus faţă de lucrările enumerate în nota 84, *supra,* vezi R. Girardet, *La Société militaire dans la France contemporaine,* Paris, 1953; G. Krumeich, *Armements and Politics în France on the Eve of the First World War,* Leamington Spa, 1986.

[451] Pentru cele ce urmează, vezi Milward şi Saul, *Development of the Economies of Continental Europe 1850–1914,* capitolul 2; Kemp, *Industrialization in Nineteenth-Century Europe*, capitolul 3; *idem, Economic Forces în French History*, capitolul 9; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers,* capitolul 3 (un excelent şi sofisticat studiu); Rowley, *Evolution économique de la France du milieu du XIXe siècle à 1914*, *passim*; Caron, *Economic History of Modem France*, partea I; J.H. Clapham, *The Economic Development of France and Germany, 1815-1914,* Cambridge, 1948; R. Price, *The Economic Modernization of France*, Londra, 1975.

[452] Kemp, *Industrialization in Nineteenth-Century Europe,* pp. 71-72.

[453] Literatura despre sistemul bancar francez şi investiţiile peste mări este foarte bogată; pentru un scurt rezumat, vezi Kindleberger, *Financial History of Western Europe,* pp. 225 şi urm.; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers*, pp. 173 şi urm.; R. Cameron, *France and the Economic Development of Europe,* Princeton, NJ, 1961, *passim*. Împrumuturile ruse şi diplomaţia franco-rusă sunt tratate în R. Girault, *Emprunts russes et investissements français en Russie, 1887–1914,* Paris, 1973; şi Krumeich, *Armaments and Politics în France,* capitolul 6.

[454] Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers,* p. 182.

[455] *Ibid.*, p. 158.

[456] Bairoch, „Europe's Gross National Product", p. 281; *idem,* „International Industrialization Levels", p. 297; Wright, *Study ofwar,* pp. 670-671. Vezi şi atentele comparaţii din V. Hentschel, „Produktion, Wachstum und Productivität în England, Frankreich und Deutschland von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum Ersten Weltkrieg",

Vierteljahresschrift fiir Sozialund Wirtschaftsgeschichte, vol. 68, 1981, pp. 457-510. Toate acestea îl contrazic pe Stone, *Europe Transformed*, p. 282.

[457] Vezi copleşitoarele dovezi în Mitchell, *Victors and Vanquished,* capitolele 1-5, în special pp. 109-111.

[458] Porch, *March to the Marne,* p. 227.

[459] Pentru exemple repetate ale unor afirmaţii de acest gen, vezi E. Weber, *The Nationalist Revival în France, 1905-1916,* Berkeley, Calif., 1959; H. Contamine, *La Revanche, 1871-1914,* Paris, 1957; Krumeich, *Armaments and Politics în France, passim.*

[460] *Ibid.* Vezi şi Williamson, *Politics of Grand Strategy*, capitolele 5 şi 8; B.H. Liddell Hart, „French Military Ideas Before the First World War", în M. Gilbert (ed.), *A Century of Conflict, 1850–1950,* Londra, 1966, pp. 133-148.

[461] Pentru ceea ce urmează, vezi Andrew, *Théophile Delcassé and the Making of the Entente Cordiale, passim*; Keiger, *France and the Origins of the First World War*, capitolele 1 şi 4.

[462] J J. Becker, *1914: Comment les Français sont entrés dans la guerre,* Paris, 1977; J. Joli, *The Origins of the First World War,* Londra/New York, 1984, capitolul 8.

[463] J. Remak, „1914 – The Third Balkan War: Origins Reconsidered", republicat în Koch (ed.), *Origins of the First World War,* pp. 89-90.

[464] Expresie folosită prima dată în R. Robinson şi J. Gallagher, împreună cu A. Denny, *Africa and the Victorian: The Official Mind of Imperialism,* ediţia a II-a, Londra, 1981. Pentru o analiză a acestei sintagme şi a altor idei ale lor, vezi P. Kennedy, „Continuity and Discontinuity în British Imperialism 1815-1914", în C.C. Eldridge (ed.), *British Imperialism in the Nineteenth Century,* Londra, 1984, pp. 20-38.

[465] Vezi din nou Bourne, *Britain and the Balance of Power in North America, passim.* Pentru reglarea acestor disensiuni şi pentru alte aspecte ale relaţiei, vezi B. Perkins, *The Great Rapprochement,* New York, 1969.

[466] Gillard, *Struggle for Asia, passim*; K. Kazemzadeh, *Russia and Britain în Persia 1864–1914,* New Haven, Conn., 1968; E. Holzle, *Die Selbstentmachtung Europas,* pp. 85 şi urm.

[467] L.K. Young, *British Policy în China 1895–1902,* Oxford, 1970; P. Lowe, *Britain in the Far East: A Survey from 1819 to the Present,* Londra, 1981, capitolele 3-4.

[468] Hobsbawm, *Industry and Empire,* p. 150. Vezi şi P.J. Cain, *Economic Foundations of British Overseas Expansion 1815–1914,* Londra, 1980, capitolul 9; W.G. Hynes, *The Economies of Empire: Britain, Africa and the New Imperialism, 1870–95,* Londra, 1979, *passim*; Cain şi Hopkins, „Political Economy of British Expansion Overseas", pp. 485 şi urm.

[469] Pentru detalii, vezi primele capitole din Grenville, *Lord Salisbury and Foreign Policy.*
[470] Marder, *Anatomy of British Sea Power*, *passim*; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery,* capitolele 7-8; şi J. Gooch, *The Plans of War: The General Staff and British Military Strategy e. 1900–1916,* Londra, 1974, tratează planificările maritime şi militare
[471] În consecinţă, literatura este bogată şi numărul lucrărilor creşte de la an la an. Hobsbawm, *Industry and Empire,* pp. 136-153, 172-185; Landes, *Umbound Prometheus,* pp. 326-58; şi Mathias, *First Industrial Nation,* pp. 243-252, 306-334, 365-426, sunt încă foarte instructive. Crouzet, *Victorian Economy,* pp. 371 şi urm., este un nou studiu succint.
[472] Citat în Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism,* p. 315.
[473] Citat în N. Mansergh, *The Commonwealth Experience,* Londra, 1969, p. 134.
[474] Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, p. 307 şi *passim,* pentru citate similare.
[475] Citat în G.R. Searle, *The Que st for National Efficiency 1899-1914,* Oxford, 1971, p. 5, cu o bogăţie de detalii suplimentare asupra acestei stări.
[476] Porter, *Lion's Share*, pp. 353-354.
[477] Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, p. xxix; Peacock şi Wiseman, *Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*, p. 166; Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism,* capitolul 17.
[478] Date preluate din W. Woodruff, „The Emergence of an Industrial Economy 1700–1914", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 4, partea a II-a, *The Emergence of Industrial Societies*, p. 707.
[479] Pe această temă, vezi excelenta lucrare a lui Porter, *Britain, Europe and the World, passim.*
[480] Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, pp. 195 şi urm.
[481] Mansergh, *Commonwealth Experience,* capitolul 5; D.C. Gordon, *The Dominion Partnership în Imperial Defense 1870-1914*, Baltimore, Md, 1965.
[482] Despre care vezi J. Ehrman, *Cabinet Govemment and War 1890–1940,* Cambridge, 1958; A. Johnson, *Defence by Committee*, Londra, 1960.
[483] Vezi nota 473, *supra.*
[484] Superb analizate în M. Howard, *The Continental Commitment*, Londra, 1972, *passim.*
[485] French, *British Economic and Strategic Planning, passim*; Kennedy, „Strategy versus Finance in Twentieth-Century Britain", în *Strategy and Diplomacy*, pp. 89-106; şi analiza stimulativă din Porter, *Britain, Europe and the World*, capitolul 3.

[486] Citat în Fischer, *War of Illusions*, p. 402.
[487] Sunt vorbele lui Buchanan, ambasador al Marii Britanii în Rusia, citat în K. Wilson, „British Power in the European Balance, 1906–1914", în D. Dilks (ed.), *Retreat from Power: Studies în Britain's Foreign Policy in the Twentieth Century*, 2 vol., Londra, 1981, vol. 1, p. 39.
[488] Care sunt subtitlul, respectiv titlul lucrării lui R. Ropponen, *Die Kraft Russlands: Wie beurteilte die politische und militărische Fiihrung der europăischen Grossmdehte in der Zeit von 1905 bis 1914 die Kraft Russlands?* Helsinki, 1968, o compilație extraordinar de bogată.
[489] Următoarea secțiune privind economia rusă înainte de 1914 se bazează pe G. Grossman, „The Industrialization of Russia and the Soviet Union", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe*, vol. 4, partea a II-a, pp. 486 şi urm.; R. Munting, *The Economic Development of the USSR,* Londra, 1982, capitolul 1; O. Crisp, *Studies in the Russian Economy Before 1914*, Londra, 1976, în special cap. 1, „The Pattern of Industrialization în Russia, 1700–1914"; Seton-Watson, *Russian Empire,* pp. 506 şi urm., 647 şi urm.; Blackwell, *Industrialization of Russia,* capitolul 2; M.E. Falkus, *Industrialization of Russia 1700–1914,* capitolele 7-9; Milward şi Saul, *Development of the Economies of Continental Europe,* pp. 365-423; comparațiile din Black (ed.), *Modernization of Japan and Russia, passim*; şi numeroasele statistici din lucrarea mai veche a lui M.S. Miller, *The Economic Development of Russia, 1905–1914*, Londra, 1926.
[490] Crisp, „Pattern of Industrialization", pp. 40-41.
[491] Munting, *Economic Development,* p. 34; Girault, *Emprunts russes et investissements français en Russie, passim*; şi J.P. Machay, *Pioneer for Profit: Foreign Entrepreneurs and Russian Industrialization*, Chicago/Londra, 1970, *passim.* Pentru întreprinzătorii autohtoni, vezi R. Portal, „Muscovite Industrialists: The Cotton Sector 1861–1914", în W.L. Blackwell (ed.), *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin*, New York, 1974, pp. 161-196.
[492] Munting, *Economic Development,* p. 31. Mai general, A. Gerschenkron, *Economic Backwardness în Historical Perspective*, Cambridge, Mass., 1962; M. Falkus, „Aspects of Foreign Investment în Tsarist Russia", *Journal of European Economic History,* vol. 8, nr. 1, primăvara 1979, pp. 14-16. Pentru cea mai recentă diagnoză, foarte sofisticată (dar şi foarte complexă), vezi P. Gatrell, *The Tsarist Economy, 1850–1917*, Londra, 1986, *passim.*
[493] Vezi tabelele 14-18, *supra*; vezi şi excelentele statistici comparative ale lui A. Nove în *An Economic History of the USSR,* Harmondsworth, 1969, pp. 14-15.

[494] Munting, *Economic Development,* p. 27; Trebilcock, *Industrialization of the Continental Powers,* pp. 216 şi urm., 247 şi urm.
[495] Grossman, „Industrialization of Russia and the Soviet Union", p. 489.
[496] *Ibid.,* p. 486.
[497] Lieven, *Russia and the Origins of the First World War,* p. 4. Capitolele 1 şi 5 din cartea lui Lieven sunt convingătoare în această privinţă, ca şi T.H. von Laue, *Sergei Witte and the Industrialization of Russia,* New York, 1963.
[498] Lieven, *Russia and the Origins of the First World War,* p. 13; H. Rogge, *Russia in the Age of Modernization and Révolution 1881-1917,* Londra, 1983, pp. 77 şi urm.; Falkus, „Aspects of Foreign Investment", p. 10.
[499] Stone, *Europe Transformed,* pp. 257 şi urm., este deosebit de potrivită aici. Vezi şi Seton-Watson, *Russian Empire,* pp. 541 şi urm.; Milward şi Saul, *Development of the Economies of Continental Europe,* pp. 397 şi urm.; J.H.L. Keep, „Russia", în *NCMH,* vol. 9, p. 369.
[500] Stone, *Europe Transformed,* pp. 212–213. Vezi şi Blackwell, *Industrialization of Russia,* pp. 32 şi urm.
[501] Stone, *Europe Transformed,* p. 244
[502] Seton-Watson, *Russian Empire,* pp. 485 şi urm., 607 şi urm., 643 şi urm.; Rogge, *Russia in the Age of Modernization and Révolution,* capitolul 9. Pentru aversiunea armatei faţă de rolurile de poliţie internă, vezi J. Bushnell, *Mutiny and Repression: Russian Soldiers in the Révolution of 1905–1906,* Bloomington, Ind., 1985, pp. 32 şi urm.
[503] Lieven, *Russia and the Origins of the First World War,* capitolul 5; Joll, *Origins of the First World War,* pp. 102 şi urm.
[504] Vezi tabelele 14-18, *supra.*
[505] K. Neilson, „Watching the «Steamroller»: British Observers and the Russian Army Before 1914", *Journal of Strategic Studies,* vol. 8, nr. 2, iunie 1985, p. 213.
[506] Şi deloc surprinzător, din moment ce „rapoartele militare" ale Ministerului de Război privind ţările străine tratau „geografia, topografia, etnografia, apărarea, comerţul, resursele, comunicaţiile, situaţia politică etc." – vezi T.G. Ferguson, *British Military Intelligence 1870–1914,* Frederick, Md, 1984, p. 223.
[507] O. Crisp, în Lieven, *Russia and the Origins of the First World War,* p. 9; vezi şi detaliile din J. Bushnell, „Peasants in Uniform: The Tsarist Army as a Peasant Society", *Journal of Social History*, vol. 13, 1980, pp. 565-576. Vezi şi A.K. Wildman, *The End of the Russian Imperial Army,* Princeton, N.J, 1980, capitolele 1-2.
[508] Citatul este preluat din Fuller, „The Russian Empire", in May (ed.), *Knowing One'senemies,* p. 114 şi *passim.* De asemenea important aici

este J. Bushnell, „The Tsarist Officer Corps, 1881–1914: Customs, Duties, Inefficiencies", *American Historical Review,* vol. 86, 1981, pp. 753-780; P. Kenez, „Russian Officer Corps Before the Révolution: The Military Mind", *Russian Review,* vol. 31, 1972, pp. 226-236. Studiul lui Bushnell *Mutiny and Repression* conține detalii suplimentare revelatoare, ca şi W.C. Fuller, *Civil-Military Conflict in Imperial Russia 1881-1914*, Princeton, NJ, 1985.

[509] Fuller, „Russian Empire", *passim*; A.K. Wildman, *End of the Russian Imperial Army*, capitolele 1-2; W.B. Lincoln, *Passage through Armageddon: The Russians in the War and Révolution 1914–1918,* New York, 1986, pp. 52 şi urm.

[510] Lieven, *Russia and the Origins of the First World War,* pp. 149-150; Stone, *Eastern Front*, p. 134 (de unde este preluat citatul).

[511] Confuziile din planificarea anterioară războiului, în Rusia, sunt tratate în Stone, *Eastern Front*, pp. 30 şi urm.; Lieven, *Russia and the Origins of the First World War,* capitolul 5; L.C.F. Turner, „The Russian Mobilization in 1914", ediție revăzută, în Kennedy, *War Plans of the Great Powers,* pp. 252-262; Fuller, „Russian Empire", pp. 111 şi urm.

[512] Mitchell, *History of Russian and Soviet Sea Power,* p. 279.

[513] Doran şi Parsons, „War and the Cycle of Relative Power", p. 956

[514] D.M. Pletcher, „1861–1898: Economic Growth and Diplomatie Adjustments", în W.H. Becker şi S. F. Wells (ed.), *Economies and World Power: An Assessment of American Diplomacy since 1789*, New York, 1984, p. 120. Pentru alte studii ale acestei creşteri, vezi M.L. Eysembach, *American Manufactured Exports 1897–1914: A Study of Growth and Comparative Advantage*, New York, 1976; H.G. Vatter, *The Drive to Industrial Maturity: The US Economy, 1860–1914,* Westport, Conn., ed. 1975.

[515] Stone, *Europe Transformed*, pp. 211 şi urm.; *cf.* R.M. Robertson, *History of the American Economy*, New York, ed. 1975, capitolul 13.

[516] Barraclough, *Introduction to Contemporary History*, p. 51.

[517] Preluat din Q. Wright, *Study of War,* pp. 670-671, cu calculele mele la veniml pe cap de locuitor.

[518] Vezi *supra*, tabelele 15-16 – dar *cf.* Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, p. xxx.

[519] Farrar, *Arrogance and Anxiety*, p. 39, nota 529.

[520] *Ibid.*; D.H. Alderoft, *From Versailles to Wall Street: The International Economy in the 1920's*, Berkeley /Los Angeles, 1977, p. 98, tabelul 4.

[521] Keylor, *Twentieth-Century World,* p. 39; *cf.* Crouzet, *Victorian Economy,* p. 342, nota 514.

[522] Woodruff, *America's Impact on the World,* p. 161.

[523] W. Lafeber, *The New Empire: An Interprétation of American Expansion 1860-1898*, Ithaca, NY, 1963; W.A. Williams, *The Roots of the Modem American Empire,* New York, 1969. Pentru studii mai generale ale politicii externe americane, vezi T.A. Bailey, *A Diplomatic History of the American People,* New York, ed. 1974; R.D. Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century*, New York/Oxford, 1984, capitolele 2-3.

[524] Pletcher, „1861–1898", pp. 124 şi urm.; T. Mecormick, *China Market: America's Quest for Informai Empire,* Chicago, 1967; D.G. Munro, *Intervention and Dollar Diplomacy in the Caribbean 1900-1921*, Princeton, NJ, 1964; E.R. May, *Imperial Democracy: The Emergence of America as a Great Power,* New York, 1961, pp. 5-6; Perkins, *Great Rapprochement,* pp. 122 şi urm.

[525] Pentru o analiză critică, vezi M. de Cecco, *Money and Empire: The International Gold Standard 1890–1914,* Oxford, 1974, pp. 110-126; pentru criza din 1907, vezi J.H. Clapham, *The Economic History of Modern Britain*, 3 vol., Cambridge, 1938, vol. 3, pp. 55 şi urm.

[526] Literatura privind motivele şi acțiunile imperialismului american între 1895 şi 1914 este foarte bogată. În afară de referințele de la notele 162 şi 163, *supra*, vezi şi R. Dallek, *The American Style of Foreign Policy*, New York, 1983, capitolele 1-3; E.R. May, *American Imperialism: A Speculative Essay,* New York, 1968; G.F. Linderman, *The Mirror of War: American Society and the Spanish-American War*, Ann Arbor, Mich., 1974; Howard K. Beale, *Theodore Roosevelt and the Rise of America to World Power,* New York, ed. 1962.

[527] Dallek, *American Style of Foreign Policy*, p. 23.

[528] Beale, *Theodore Roosevelt and the Rise of America to World Power*, *passim*; Dallek, *American Style of Foreign Policy*, capitolul 2; Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century,* pp. 24-38.

[529] Vezi în special criticile din G.F. Kennan, *American Diplomacy*, Chicago, ed. 1984, capitolele 1-3; şi Dallek, *American Style of Foreign Policy, passim.*

[530] Creşterea în domeniul naval şi politica navală americană din această perioadă sunt acum foarte bine tratate. În afară de Potter (ed.), *Sea Power*, capitolele 15 şi 17-18, vezi K.J. Hagan (ed.), *În Peace and War: Interprétations of American Naval History, 1775-1978,* Westport, Conn., 1978, capitolele 9-10; W.R. Braisted, *The United States Navy in the Pacific*, 2 vol., Austin, Texas, 1958 şi 1971; şi lucrările mai vechi H. şi M. Sprout, *The Rise of American Naval Power, 1776-1918,* Princeton, NJ, ed. 1946, şi W. Mills, *Arms andmen,* New York, 1956, capitolul 2.

[531] În afară de importantele lucrări ale lui Braisted, vezi R.D. Challenor, *Admirais, Générais and American Foreign Policy 1898–1914,* Princeton,

NJ, 1973; J.A.S. Grenville şi G.B. Young, *Politics, Strategy and American Diplomacy: Studies în Foreign Policy, 1873–1917*, New Haven, Conn., 1966

[532] Challenor, *Admirais, Générais and American Foreign Policy*, *passim*; H.H. Herwig, *Politics of Frustration: The United States în German Naval Planning, 1889–1941*, New York, 1976. Pentru îmbunătățirea relațiilor anglo-americane, vezi C.S. Campbell, *From Révolution to Rapprochement: The United States and Great Britain, 1783–1900*, New York, 1974, capitolele 13-14.

[533] Millett şi Maslowski, *For the Common Defense,* capitolele 9-10. Pentru detalii suplimentare, vezi D.F. Trask, *The War with Spain în 1898*, New York, 1981; şi G.A. Cosmas, *An Army for Empire: The United States Army in the Spanish-American War*, Columbia, Missouri. De asemenea util în ceea ce priveşte schimbarea de atitudine este J.L. Abrahamson, *America Arms for a New Century*, New York, 1981; R. Weigley, *History of the United States Army*, capitolele 13-14.

[534] Vezi din nou tabelele 14-20, *supra.*

[535] F. Gilbert, *The End of the European Era, 1890 to the Present,* ed. a III-a, New York, 1984, p. 110. Pentru analize detaliate ale acestor decenii, vezi Taylor, *Struggle for Mastery in Europe*, pp. 325 şi urm.; Bridge şi Bullen, *Great Powers and the European States System*, capitolele 6-8; Albrecht-Carrié, *Diplomatic History of Europe Since the Congress of Vienna*, pp. 207 şi urm.; Bartlett, *Global Conflict*, capitolele 2-3.

[536] B. Waller, *Bismarck at the Crossroads: The Reorientation of German Foreign Policy After the Congress of Berlin 1878–1880*, Londra, 1974, p. 195. Vezi şi Taylor, *Struggle for Mastery*, pp. 258 şi urm.; şi Kennan, *Decline of Bismarck's European Order*, pp. 73 şi urm.

[537] Kennan, *Decline of Bismarck's European Order*, *passim*; şi *idem*, *The Fateful Alliance: France, Russia, and the Corning of the First World War*, New York, 1984, *passim.* Partea germană este bine tratată în N. Rich, *Friedrich von Holstein*, 2 vol., Cambridge, 1965, vol. 1, *passim.*

[538] Afirmația că scena europeană era „stabilizată" în anii 1890, permițând mutarea atenției spre aspectele coloniale, este cel mai bine tratată în W.L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism 1890-1902*, New York, ed. 1951, *passim.*

[539] Cuvintele lui Langer: vezi ibid., capitolul 13; şi, mai general, Padfield, *Battleship Era*, capitolul 14.

[540] Pentru această transformare, vezi din nou Perkins, *Great Rapprochement*, *passim*; Campbell, *From Révolution to Rapprochement*, capitolul 14.

[541] Lucrarea standard aici este I.H. Nish, *The Anglo-Japanese Alliance,* Londra, 1966; dar vezi şi C.J. Lowe, *The Reluctant Imperialists: British Foreign Policy 1878–1902*, 2 vol., Londra, 1967, vol. 1, capitolul 10

[542] Taylor, *Struggle for Mastery în Europe*, capitolul 18; Andrew, *Delcassé and the Making of the Entente Cordiale*, *passim*; Albrecht-Carrié, *Diplomatic History*, pp. 232 şi urm. Vezi şi comentariile din M. Behnen, *Rüstung-Bündnis-Sicherheit*, Tübingen, 1985.

[543] Marea Britanie trebuia să fie „benevolent neutră" faţă de Japonia dacă aceasta din urma se lupta cu un singur inamic, însă trebuia să ofere ajutor militar dacă se lupta cu mai mulţi; acordul Franţei de a asista Rusia era exprimat similar. Dacă nici Londra şi nici Parisul nu conveneau să stea deoparte, atunci noua relaţie de prietenie avea să se destrame

[544] Acest aspect este cel mai bine tratat în Andrew, *Delcassé*, *passim*; şi G.L. Monger, *The End of Isolation: British Foreign Policy 1900-1907*, Londra, 1963.

[545] O.J. Hale, *Germany and the Diplomatic Révolution 1904–1906*, Philadelphia, Pa, 1931; Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism,* capitolul 14.

[546] Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, pp. 268 şi urm.; detalii suplimentare în B. Vogel, *Deutsche Russlandpolitik, 1900–1906*, Düsseldorf, 1973.

[547] Complicatele evenimente sunt tratate în lucrările lui Taylor, Monger, Andrew, Rich şi Kennedy citate mai sus. Vezi şi H. Raulff, *Zwischen Machtpolitik und împerialismus: Die deutsche Frankreichpolitik 1904–5*, Düsseldorf, 1976; şi excelenta lucrare a lui Lambi, *Navy and German Power Politics 1862–1914*, capitolul 13.

[548] Taylor, *Struggle for Mastery*, capitolul 19; Z. Steiner, *Britain and the Origins of the First World War*, Londra, 1977, capitolul 2 şi urm. Pentru răspunsul ruşilor la umilinţa din 1909, vezi Lieven, *Russia and the Origins of the First World War*, pp. 36 şi urm.

[549] Steiner, *Britain and the Origins of the First World War,* pp. 200 şi urm.; Williamson, *Politics of Grand Strategy, passim*, în special capitolul 7.

[550] Cel mai detaliat studiu al acestor evenimente este L. Albertini, *The Origin of the War of 1914,* vol., Londra, 1952–1957; dar sunt şi relatări bune, succinte, în L.C.F. Turner, *Origins of the First World War*, Londra, 1970; J. Joii, *Origins of the First World War*, capitolele 2-3; şi Langhome, *Collapse of the Concert of Europe,* capitolele 6-7.

[551] Literatura asupra planurilor de război de dinainte de 1914 este foarte bogată; pentru treceri în revistă, vezi P.M. Kennedy (ed.), *The War Plans of the Great Powers 1880-1914*, Londra/ Boston, 1979; S.E. Miller (ed.),

Military Strategy and the Origins of the First World War, Princeton, NJ, 1985; J. Snyder, *The Ideology of the Offensive*, Ithaca, NY, 1984.

[552] Strachan, *European Armie s and the Conduct of War,* capitolul 9; B.E. Schmitt şi H.C. Vedeler, *The World in the Crucible 1914–1919*, New York, 1984, pp. 62 şi urm.

[553] Kennedy, *Rise and Fall of British Navy Mastery,* capitolul 9.

[554] Pentru această afirmaţie, vezi L.L. Farrar, *The Short-War Illusion,* Santa Barbara, Calif., 1973, *passim.*

[555] Pentru care vezi, pe scurt, Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century*, pp. 62 şi urm.; şi, mai detaliat, D.M. Smith, *The Great Departure: The United States and World War I, 1914–1920*, New York, 1965; P. Devlin, *Too Proud to Fight: Woodrow Wilson's Neutrality*, New York, 1975; E.R. May, *The World War and American Isolation,* Chicago, ed. 1966; A.S. Link, *Wilson,* 5 vol. actualizate, Princeton, NJ, 1947–1965, vol. 3-5.

[556] Bosworth, *Italy, the Least of the Great Powers,* este cea mai bună lucrare în acest sens.

[557] Pentru aceste distrageri, vezi P. Guinn, *British Strategy and Politics, 1914–1918,* Oxford, 1965; Beloff, *Imperial Sunset*, vol. 1, capitolul 5; şi D. French, *British Strategy and War Aims 1914–1916,* Londra/Boston, 1986, *passim.*

[558] Rothemberg, *Army of Francis Joseph,* capitolele 12-14, este o excelentă analiză a politicii militare austro-ungare – incluzând deopotrivă punctele forte şi punctele slabe – din timpul războiului.

[559] Pentru această afirmaţie, vezi Steiner, *Britain and the Origins of the First World War,* capitolul 9; Kennedy, *Rise of the Anglo-German Antagonism*, pp. 458 şi urm.

[560] Pentru o argumentare mai extinsă, vezi Kennedy, *British Naval Mastery,* capitolul 9.

[561] *Ibid.*

[562] Strachan, *European Armies and the Conduct of War,* capitolul 9; vezi şi excelenta analiză a problemei în S. Bidwell şi D. Graham, *Fire-Power: British Army Weapons and Theories of War, 1904–1945*, Londra, 1982, capitolele 4-8. Pentru o analiză succintă, vezi B. Bond, „The First World War", în *NCMH,* vol. 12, capitolul 7.

[563] Pentru exemple excelente, vezi Stone, *Eastern Front*, p. 265 şi *passim.*

[564] Van Creveld, *Supplying War*, capitolul 4, este convingător aici. Vezi şi critica din G. Ritter, *The Schlieffen Plan*, New York, 1958, şi în L.C.F. Turner, „The Significance of the Schlieffen Plan", în Kennedy (ed.), *War Plans of the Great Powers,* pp. 199-221.

[565] Pentru detalii suplimentare, vezi Stone, *Eastern Front,* capitolele 3-8; Schmitt şi Vedeler, *World in the Crucible*, capitolele 4-5; B.H. Liddell Hart, *History of the First World War,* Londra, ed. 1970, capitolele 4-5; Lincoln, *Passage Through Armageddon,* capitolele 2-4.
[566] Schmitt şi Vedeler, *World in the Crucible,* capitolul 6; J.L. Stokesbury, *A Short History of World War I,* New York, 1981, capitolele 11-12.
[567] Vezi, de exemplu, Stone despre Rusia, în *Eastern Front,* capitolul 9; Barnett despre Marea Britanie, în *Colapse of British Power*, pp. 113 şi urm.; McNeill despre Franţa, în *Pursuit of Power,* pp. 318 şi urm.
[568] În afară de excelenta analiză generală a lui McNeill, vezi şi G. Hardach, *The First World War 1914–1918*, Londra, 1977, în special capitolele 4 şi 6; şi A. Marwick, *War and Social Change in the Twentieth Century,* Londra, 1974, capitolele 2-3.
[569] Vezi din nou Rothemberg, *Army of Francis Joseph*, capitolele 12-14; pentru problemele interne, vezi Kann, *History of the Habsburg Empire*, capitolul 9; A.J. Mary, *The Passing of the Habsburg Monarchy, 1914–1918*, 2 vol., Philadelphia, Pa, 1966, *passim.*
[570] Vezi în special lucrarea lui J. Gooch, „Italy During the First World War", în A. Millett şi W. Murray (ed.), *Military Effectiveness,* vol. I, Londra, 1988, pp. 157-190.
[571] J.A.S. Grenville, *A World History of the Twentieth Century 1900–1945*, Londra, 1980, vol. 1, pp. 218-219.
[572] Stone, *Eastern Front*, *passim*, conţine detalii excelente (chiar dacă pledoaria sa pentru reuşitele industriale ale Rusiei ridică anumite întrebări). Vezi şi Seton-Watson, *Russian Empire*, pp. 698 şi urm.; şi D.R. Jones, „Imperial Russia's Armed Forces at War, 1914–1918: An Analysis of Combat Effectiveness", în Millett şi Murray (ed.), *Military Effectiveness.* Rolul industriilor de la Moscova şi certurile lor cu ministerele sunt detaliate în L.H. Siegelbaum, *The Politics of Industrial Mobilization în Russia, 1914–1917*, New York, 1984; şi mai sunt o mulţime de detalii suplimentare în A.L. Sidorov, *The Economic Position of Russia During the First World War*, Moscova, trad. 1973. Eforturile ţarului sunt examinate în D.R. Jones, „Nicholas II and the Supreme Command", *Sbornik*, vol. 11, 1985, pp. 47-83.
[573] Deloc surprinzător, din moment ce ruşii erau incredibil de nesăbuiţi cu transmisiunile lor fără fir.
[574] Schmitt şi Vedeler, *World in the Crucible*, pp. 188-199. Acest citat este din N. Golovine, *Russian Army in the World War*, New Haven, Conn., 1932, p. 281. Pentru numărul pierderilor şi nemulţumirile privind apelul la „categoria a doua" de recruţi, vezi Wildman, *End of the Russian Imperial*

Army, capitolul 3; şi analiza foarte bună din Lincoln, *Passage through Armageddon*, *passim*.

[575] G. Pedrocini, *Les mutineries de 1917*, Paris, 1967, este cel mai bun dintr-un număr de studii referitoare la această criză.

[576] McNeill, *Pursuit of Power,* p. 322, cu o bună sinteză a literaturii. Vezi şi Hardach, *First World War*, pp. 86 şi urm., 131 şi urm.

[577] Vezi lucrarea mai veche a lui M. Ange-Laribé, *L'agriculture pendant la guerre*, Paris, 1925, şi relatarea din Hardach şi McNeill.

[578] Date preluate din Stokesbury, *Short History of World War I,* p. 289.

[579] Kennedy, „Great Britain Before 1914", în May (ed.), *Knowing One'senemies,* pp. 172-204; French, *British Economic and Strategic Planning*, *passim*.

[580] Vezi din nou Barnett, *Collapse of British Power*, pp. 113 şi urm.; Hardach, *First World War,* pp. 77 şi urm.; McNeill, *Pursuit of Power,* pp. 325 şi urm.; R.J.Q. Adams, *Arms and the Wizard: Lloyd George and the Ministry of Munitions, 1915*, Londra, 1978, *passim*.

[581] Kennedy, *Realities Behind Diplomacy,* p. 146, cu cifrele extrase din tabelele din Peacock şi Wiseman, *Growth of Public Expenditure in the United Kingdom*.

[582] Date preluate din Hardach, *First World War,* p. 87.

[583] Bond, „First World War", *passim* în *NCMH*, vol. 12; Guinn, *British Strategy and Politics*, *passim*: Schmitt şi Vedeler, *World in the Crucible*, capitolele 6-8; D.R. Woodward, *Lloyd George and the Générais,* Newark, NJ, 1983.

[584] Citat în Beloff, *Imperial Sunset*, vol. 1, p. 255. Pentru detalii complete, vezi acum K. Burk, *Britain, America and the Sinews of War 1914–1918,* Londra/Boston, 1985.

[585] F.S. Northedge, *The Troubled Giant: Britain Among the Great Powers*, Londra, 1966, p. 623.

[586] Bine tratat în T. Lupfer, „The Dynamics of Doctrine: The Changes în German Tactical Doctrine During the First World War", *Leavenworth Papers,* nr. 4, Fort Leavenworth, Kans.,; şi van Creveld, *Command în War,* pp. 168 şi urm.

[587] Hardach, *First World War,* pp. 55 şi urm.; G, Feldman, *Army, Industry and Labor în Germany 1914–1918,* Princeton, NJ, 1966.

[588] Vezi preocuparea neliniştită pentru acest fapt în Beloff, *Imperial Sunset,* pp. 239 şi urm., 246 şi urm., 271.

[589] Hardach, *The First World War,* pp. 63 şi urm.; McNeill, *The Pursuit of Power,* pp. 338 şi urm.; Bond, „The First World War", pp. 198-199, în *NCMH*, vol. 12.

[590] Detalii complete se găsesc în A. Skalweit, *Die deutsche Kriegsnährungswirtschaft*, Berlin, 1927, cu un rezumat în Hardach, *First World War,* pp. 112 şi urm. Pentru impactul războiului asupra poporului german, vezi J. Kocka, *Facing Total War: German Society 1914-1918,* Leamington Spa, 1984, capitolele 2 şi 4; McNeill, *Pursuit of Power,* p. 340, pentru citat.

[591] Vezi referinţele din nota 193, *supra.* Pentru un rezumat istoriografic, vezi D.M. Smith, „National Interest and American Intervention, 1917: A Historical Appraisal", *Journal of American History,* vol. 52, 1965, pp. 5-24.

[592] Contribuţia americanilor este rezumată cu abilitate în Millett şi Maslowski, *For the Common Defense*, capitolul 11; Weigley, *History of the United States Army,* capitolul 16; T.K. Nenninger, „American Military Effectiveness în World War I", în Millett şi Murray (ed.), *Military Effectiveness,* Londra, 1988.

[593] Strachan, *European Armies and the Conduct of War,* p. 148. Vezi şi utilele detalii din Ritter, *The Sword and the Sceptre, 4* vol., Londra, 1975, vol. 4, pp. 119 şi urm., 229 şi urm.

[594] Bond, „First World War", *NCMH,* vol. 12, p. 199, care oferă aceste date; Schmitt şi Vedeler, *World in the Crucible,* p. 261. Pentru studii detaliate ale campaniei din 1918, vezi T. Toland, *No Man's Land: The Story of 1918,* Londra, 1980; H. Essame, *The Battle for Europe, 1918,* New York, 1972; B. Pitt, *1918 The Last Act,* New York, 1962.

[595] Pentru detalii, vezi Schmitt şi Vedeler, *World in the Crucible,* pp. 255 şi urm., 376 şi urm.; J. Ryder, *The German Révolution of 1918,* Cambridge, 1967, *passim.*

[596] J. Keegan, *The Face of Battle,* Harmondsworth, 1978, *passim*; J. Williams, *The Home Fronts: Britain, France and Germany, 1914-1918,* Londra, 1972; A. Marwick, *The Delugebritish Society in the First World War,* Londra, 1965; *idem*, *War and Social Change in the Twentieth Century,* capitolele 2-3.

[597] Această temă se întâlneşte în cărţile lui Kennan; de exemplu, vezi *Decline of Bismarck's European Order,* p. 3. Într-un ton similar este Hôlzle, *Die Selbstentmachtung Europas.* Pentru analize ale impactului psihologic şi cultural, cu referiri la literatura mai detaliată, vezi Schmitt şi Vedeler,*World in the Crucible,* pp. 467 şi urm. şi J. Joii, *Europe Since 1870,* Londra, 1973, în special cap. 11.

[598] Vezi istorisirile din M. Middlebrook, *The Kaiser's Battle: 21 March 1918,* Londra, 1978.

[599] Datele privind cheltuielile de război în Hardach, *First World War,* p. 153; forţele mobilizate totale în Barraclough (ed.), *Atlas of World History,* p. 252.

[600] Pentru înțelegerile din 1919–1923, vezi abordările generale din *NCMH,* vol. 12, capitolul 8; Albrecht-Carrié, *Diplomatic History of Europe,* pp. 360 şi urm.; G. Ross, *The Great Powers and the Decline of the European States System 1914–1945,* Londra, 1953, capitolul 3; R. J. Sontag, *A Broken World, 1919–1939,* New York, 1971), capitolele 1 şi 4; M.L. Dockrill şi J.D. Goold, *Peace Without Promise: Britain and the Peace Conférences 1919–1923,* Londra, 1981, *passim*; S. Marks, *The Illusion of Peace: International Relations in Europe 1918–1933,* Londra, 1976, capitolul 1.

[601] Ross, *Great Powers,* capitolul 4; Marks, *Illusion of Peace,* capitolul 3; A.J.P. Taylor, *The Origins of the Second World War,* Harmondsworth, ed. 1964, capitolul 3; J. Jacobsen, *Locarno Diplomacy: Germany and the West 1925-1929,* Princeton, New Jersey, 1972; iar Grun, „Locarno, Ideal and Reality", *International Affairs,* vol. 31, 1955, pp. 477-485 este cea mai bună lucrare pe această temă.

[602] Lucrările privind despăgubirile şi datoriile de război s-au înmulțit foarte mult. Printre cele mai importante volume recente, se numără M. Trachtemberg, *Réparation în World Politics: France and European Diplomacy 1916-1923*, New York, 1980; W.A. Medougall, *France 's Rhineland Diplomacy 1914–1924*, Princeton, New Jersey, 1978; H. Rupieper, *The Cuno Govemment and Réparations, 1922-1923*, Londra, 1979; S.A. Shuker, *The End of French Prédominance în Europe: The Financial Crisis of 1924 and the Adoption of the Dawes Plan,* Chapel Hill, North Carolina, 1976; D.P. Silverman, *Reconstructing Europe after the Great War,* Cambridge, Massachusetts, 1982. Marks, *Illusion ofpeace*, capitolul 2 este la fel de util şi există un rezumat bun în Kindleberger, *Financial History of Western Europe*, partea a IV-a.

[603] D.H. Alderoft, *From Versailles to Wall Street, 1919–1929*, Londra, 1977, p. 13. Acesta este un rezumat bun al tuturor studiilor de după 1919 (adesea sponsorizate de Carnegie Foundation) pe tema „costurilor de război", dar şi al lucrărilor mai recente.

[604] Alderoft, *From Versailles to Wall Street*, p. 14.

[605] Alderoft, *The European Economy 1914–1970*, Londra, 1977, p. 19.

[606] Mai precis, producția sa din 1929 se ridica la ceea ce ar fi atins probabil în 1921 dacă nu ar fi existat războiul şi dacă ratele de dezvoltare de dinaintea anului 1913 s-ar fi menținut.

[607] Alderoft, *From Versailles to Wall Street*, pp. 34-35, 98 şi urm.

[608] Rostow, *World Economy*, pp. 194-200, include un rezumat bun; dar vezi şi Kenwood şi Lougheed, *Growth of the International Economy,* capitolul 11; A.S. Milward, *The Economic Effects of the World Wars in Britain*, Londra, 1970, *passim*; Landes, *Umbound Prometheus,* capitolul 6.

[609] I. Svennilson, *Growth and Stagnation in the European Economy*, Geneva, 1954, pp. 204-205.
[610] Farrar, *Arrogance and Anxiety,* p. 39, nota 17.
[611] Alderoft, *From Versailles to Wall Street*, capitolul 1 şi pp. 99-101; Kenwood şi Lougheed, *Growth of the International Economy*, pp. 176 şi urm. Pentru detalii privind colapsul preţurilor produselor agricole americane după 1919, vezi Robertson, *History of the American Economy*, p. 515.
[612] Pentru un rezumat bun, vezi Hardach, *First World War*, capitolul 6; vezi şi Alderoft, *From Versailles to Wall Street,* pp. 30 şi urm.
[613] Vezi trimiterile de la nota 3, *supra*; vezi şi Alderoft, *From Versailles to Wall Street,* capitolul 4.
[614] Vezi eseurile din Rowland (ed.), *Balance of Power or Hegemony: The Inter-War Monetary System*; C.P. Kindleberger, *The World in Depression 1929–1939,* Berkeley, California, 1973, *passim*, dar mai ales capitolele 1 şi 4; A. Fishlow, „Lessons from the Past: Capital Markets During the 19th Century and the Interwar Period", *International Organization*, vol. 39, nr. 3, 1985, mai ales pp. 415-427. Există de asemenea o analiză foarte bună în Kennedy, *Over Here*, pp. 334-347.
[615] Pentru o analiză a acestor evenimente, vezi Alderoft, *From Versailles to Wall Street*, capitolele 7-11; Kindleberger, *World in Depression,* capitolele 3-9; *idem, Financial History of Western Europe,* capitolul 20.
[616] Kindleberger, *World în Depression*, p. 231; Rowland, „Preparing the American Ascendancy: The Transfer of Economic Power from Britain to the United States, 1933-1944", în Rowland (ed.), *Balance of Power or Hegemony,* pp. 198 şi urm. Pentru citatul lui Chamberlain, vezi Reynolds, *The Création of the Anglo-American Alliance, 1937-1961,* Londra, 1981, p. 16 şi *passim*; vezi şi C.A. MacDonald, *The United States, Britain and Appeasement 1936-1939,* Londra, 1980.
[617] A.J.P. Taylor, *The Trouble-Makers: Dissent over Foreign Policy, 1789–1939,* Londra, ed. capitolele 4-6; Z.S. Steiner, *The Foreign Office and Foreign Policy 1898-1914*, Cambridge, 1969, *passim*', G.A. Craig şi A.L. George, *Force and Statecraft: Diplomatic Problems of Our Time,* Oxford, 1983, capitolul 5.
[618] Vezi, de exemplu, L. Martin, *Peace Without Victory – Woodrow Wilson and the English Libérais*, New York, ed. 1973; Taylor, *Trouble-Makers,* capitolul 5.
[619] A.J. Mayer, *Political Origins of the New Diplomacy,* New York, ed. 1970, *passim*; S.R. Grabaud, *British Labor and the Russian Révolution 1917-1924,* Cambridge, Massachusetts, 1956; F.S. Northedge şi A. Wells,

Britain and Soviet Communism: The Impact of a Révolution, Londra, 1982, capitolul 8.

[620] G. Schmidt, „Wozu noch politische Geschichte?", *Aus Politik und Zeitgeschichte*, B17/75, aprilie 1975, pp. 32 şi urm.

[621] Mayer, *Politics and Diplomacy of Peacemaking: Containment and Counterrevolution at Versailles 1918–1919*, Londra, 1968; Joll, *Europe Since 1870*, capitolul 9, „Révolution and Counter-Revolution". Detalii asupra acestor temeri privind revoluția mai există şi în C.S. Maier, *Recasting Bourgeois Europe,* Princeton, New Jersey, 1975, mai ales capitolul 1.

[622] Joll, *Europe Since 1870*, capitolele 9-12; Sontag, *Broken World*, pp. 24 şi urm.

[623] Schmitt şi Vedeler, *World, in the Crucible*, pp. 476 şi urm.; B. Bergonzi, *Heroes' Twilight*, New York, 1966; P. Fussell, *The Great War and Modern Memory,* New York, 1975; *cf.* Barnett, *Collapse of British Power*, pp. 426 şi urm.

[624] Vezi din nou Joll, *Europe Since 1870*, pp. 262 şi urm.; Goliwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens,* vol. 2, pp. 538 şi urm.; A. Hamilton, *The Appeal of Fascism,* Londra, 1971; P. Hayes, *Fascism,* Londra, 1973, *passim*; R.A.L. Waite, *Vanguard of Nazism: The Free Corps Movement în Postwar Germany,* Cambridge, Massachusetts, 1952, *passim*; J. Diehl, *Pe iramilitary Politics în Weimar Germany,* Bloomington, Indiana, 1977.

[625] D. Caute, *The Fellow Travellers,* Londra, 1973; Northedge şi Wells, *Britain and Soviet Communism*, capitolele 6-8.

[626] Pentru cele ce urmează, vezi excelenta analiză din Barraclough, *Introduction to Contemporary History,* capitolul 6: „The Revolt Against the West"; şi hărțile din Barraclough (ed.), *Atlas of World History,* pp. 248, 260-261. Vezi şi Goliwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens,* vol. 2, pp. 575 şi urm.; *NCMH,* vol. 12, capitolele 10-12; H. Bull şi A. Watson, *The Expansion of International Society*, Oxford, 1984, mai ales partea a III-a; R.F. Holland, *European Decolonization 1918–1981,* Londra, 1985, capitolul 1; H. Grimai, *Decolonization: The British, French, Dutch and Belgian Empires 1919-1963,* Londra, 1978, capitolele 1-3.

[627] Pentru un bun exemplu privind tabăra britanică, vezi B.R. Tomlinson, *The Political Economy of the Raj 1914–1947,* Cambridge, 1979, *passim;* mai general, vezi Tomlinson, „The Contraction of England: National Decline and the Loss of Empire", *Journal of Imperial and Commonwealth History,* vol. 11, 1982, pp. 58-72; Thornton, *Imperial Idea and Its Enemies,* capitolele 4-6; Beloff, *Imperial Sunset,* vol. 1, capitolul 6.

[628] Barraclough, *Introduction to Contemporary History,* pp. 156-158.

[629] Storry, *Japan and the Decline of the West în Asia,* pp. 107 şi urm.; Grenville, *World History of the Twentieth Century,* pp. 117 şi urm.; Keylor, *Twentieth-Century World*, pp. 229 şi urm.; Goliwitzer, *Geschichte des weltpolitischen Denkens,* vol. 2, pp. 575 şi urm.

[630] A. Iriye, *After Imperialism: The Search for a New Order in the Far East 1921–1931,* New York, ed. 1978, *passim.*

[631] Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse,* capitolul 13; *NCMH,* vol. 12, pp. 319, 324-325; C.M. Andrew şi A.S. Kanya-Forstner, *The Climax of French Imperial Expansion 1914–1924,* Stanford, California, 1981, p. 246.

[632] Howard, *Continental Commitment,* pp. 56 şi urm.; B. Bond, *British Military Policy between the Two World Wars*, Oxford, 1980, capitolele 1, 3-4.

[633] Pentru discuţii privind această „continuitate" a politicii germane după 1919, vezi abordările generale din Calleo, *German Problem Reconsidered, passim;* Gruner, *Die deutsche Frage,* pp. 126 şi urm.; Hiligruber, *Germany and the Two World Wars, passim.* Vezi şi două noi lucrări importante: G. Stoakes, *Hitler and the Quest for World Dominion: Nazi Ideology and Foreign Policy in the 1920s*, Leamington Spa, 1986; M. Lee şi W. Michalka, *German Foreign Policy 1917–1933: Continuity or Break?* Leamington Spa, 1987.

[634] Taylor, *Origins of the Second World War*, p. 48.

[635] *Ibid.* Pentru alte analize ale „balanţei" de după 1919, vezi Deporte, *Europe between the Superpowers,* capitolul 3; Thomson, *Europe since Napoleon,* pp. 622 şi urm.; Ross, *Great Powers and the Decline of the European States System,* capitolele 3-6.

[636] E.M. Bennett, *German Rearmament and the West, 1932–1933,* Princeton, New Jersey, 1979, pp. 99 şi urm., este lucrarea cea mai potrivită în acest caz.

[637] P. Wandycz, *France and Fler Eastern Allies 1919–25*, Minneapolis, Minnesota, 1962, *passim*; şi lucrarea clasică mai veche a lui A. Wolfers, *Britain and France between Two Wars*, New York, ed. 1966, mai ales capitolul 8. Eforturile ulterioare ale francezilor de a ţine Germania în frâu în Europa de Est sunt explorate în L. Rădice, *Prelude to Appeasement: East Central European Diplomacy in the Early 1930s*, New York, 1981, capitolele 3-4.

[638] W.N. Medlicott, *British Foreign Policy since Versailles, 1919–1963*, Londra, 1968, pp. 61-63; Ross, *Great Powers,* p. 57; A. Orde, *Britain and International Security 1920–1926*, Londra, 1978, *passim.* Pentru continuitatea acestei politici, vezi P.W. Schroeder, „Munich and the British Tradition", *Historical Journal,* vol. 19, 1976, pp. 223-243.

[639] A. Teichova, *An Economic Background to Munich,* Cambridge, 1974, *passim*; D. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War,* Princeton, New Jersey, 1980, *passim*; B.J. Wendt, „England und der deutsche «Drang nach Slidosten»", în I. Geiss şi J. Wendt (ed.), *Deutschland în der Weltpolitik des 19. und 20. Jahrhunderts*, Düsseldorf, 1973, pp. 483-512.

[640] *Apud* Northedge, *Troubled Giant,* p. 220. Există o analiză bună şi succintă a activităților Ligii în *NCMH*, vol. 12, capitolul 9; şi în Ross, *Great Powers*, capitolul 7.

[641] E.H. Carr, *The Twenty Years Crisis 1919–1939*, Londra, 1939; Sontag, *Broken World*, *passim*; A. Adamthwaite, *The Lost Peace: International Relations în Europe 1918–1939,* Londra, 1980, *passim.*

[642] D. Mack Smith, *Mussolini: A Biography*, New York, 1982, este un portret reuşit al omului, dar mai puțin al politicii şi economiei italiene sub conducerea sa. Pentru aceste aspecte, vezi M. Knox, *Mussolini Unleashed 1939–1941*, Cambridge, 1982, capitolul 1; J. Whittam, „The Italian General Staff and the Corning of the Second World War", în A. Preston (ed.), *General Staffs and Diplomacy before the Second World War*, Londra, 1978, pp. 77-97; A. Raspin, „Wirtschaftliche und politische Aspekte der italienischen Aufrüstung Anfang der dreissiger Jahre bis 1940", în F. Forstmeier şi H.—E. Volkmann (ed.), *Wirtschaft undrustung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges*, Düsseldorf, 1975, pp. 202-221; B.R. Sullivan, „The Italian Armed Forces, 1918–1940", în Millett şi Murray (ed.), *Military Effectiveness*, vol. 2, Londra, 1988, pp. 169-218.

[643] S. Ricossa, „Italy", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 6, partea I, pp. 272 şi urm.; R. Higham, *Air Power: A Concise History*, Manhattan, Kansas, ed. 1984, p. 48; J.W. Thompson, *Italian Civil and Military Aircraft 1930-1945,* Fallbrook, California, 1963.

[644] Knox, *Mussolini Unleashed,* p. 20.

[645] *Apud* Ricossa, „Italy", p. 266; vezi şi Knox, *Mussolini Unleashed,* pp. 30-31, 43.

[646] Ricossa, „Italy", p. 270.

[647] Knox, *Mussolini Unleashed,* capitolul 1; Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire,* capitolul 13; Raspin, „Wirtschaftliche und politische Aspekte", *passim*; W. Murray, *The Change in the European Balance of Power, 1938–1939,* Princeton, New Jersey, 1984, pp. 110 şi urm.

[648] Knox, *Mussolini Unleashed,* p. 48.

[649] *Ibid.,* p. 73. Mai general, vezi McNeill, *Pursuit of Power,* pp. 350 şi urm.; W. Murray, „German Air Power and the Munich Crisis", în B. Bond şi I. Roy (ed.), *War and Society,* vol. 1, pp. 107-118.

[650] Datele care nu sunt puse între paranteze rotunde sau pătrate sunt preluate din Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în A.J. Toymbee şi F.T. Ashton-Gwatkin (ed.), *The World în 1939,* Londra, 1952, tabelul VI, p. 454, cu ratele de schimb monetar pe care le oferă în nota de subsol. Datele dintre paranteze rotunde provin din studiul „Correlates of War". Se bănuieşte că răspunzătoare pentru unele discrepanţe sunt ratele de schimb, precum şi diferitele practici contabile naţionale. În cazul Japoniei, chestiunea este complicată de distincţia făcută între cheltuielile de război obişnuite şi cele „extraordinare" şi între „forţele de acasă" şi „celelalte" (de exemplu, Războiul Chinez). Datele dintre paranteze pătrate sunt preluate din K. Ohkawa şi M. Shinohara (ed.), *Pattems of Japanese Economic Development,* New Haven, Connecticut, 1979, şi *nu* le includ pe „celelalte".
[651] Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire*, pp. 177-178.
[652] Knox, *Mussolini Unleashed*, pp. 9-16; *idem*, „Conquest, Foreign and Domestic, în Fascist Italy and Nazi Germany", *Journal of Modem History,* vol. 56, 1986, pp. 1-57.
[653] Pe această temă, Mack Smith, *Mussolini,* este o lucrare copleşitoare.
[654] Vezi *infra,* pp. 308-309.
[655] Aceste atitudini rasiale/culturale sunt bine tratate în Thorne, *The Issue of War: States, Societies, and the Far Eastern Conflict of 1941–1945,* Londra, 1985, *passim*. Vezi şi Storry, *Japan and the Decline of the West in Asia, passim.*
[656] Howarth, *Fighting Ships of the Rising Sun,* pp. 199 şi urm.
[657] Alien, *Short Economic History of Modern Japan*, pp. 100 şi urm.
[658] League of Nations, *World Economic Survey,* Geneva, 1945, tabelul III, p. 134.
[659] Allen, *Economic History,* pp. 101-113; Storry *Japan and the Decline of the West în Asia,* p. 115.
[660] Pentru această temă importantă, vezi mai ales J.B. Crowley, *Japan 's Quest for Autonomy: National Security and Foreign Policy 1930-1958*, Princeton, New Jersey, 1966, *passim*; M.A. Bamhart, „Japan's Economic Security and the Origins of the Pacific War", *Journal of Strategic Studies,* vol. 4, nr. 2, 1981, pp. 105-124; J.W. Morley (ed.), *Dilemmas of Growth în Prewar Japan,* Princeton, New Jersey, 1971.
[661] Allen, *Economic History of Modern Japan*, p. 141.
[662] Howarth, *Fighting Ships of the Rising Sun,* partea a IV-a; H.P. Willmott, *Empires in the Balance,* Annapolis, Maryland, 1982, capitolul 3; A.J. Marder, *Oldfriends, Newenemies: The Royal Navy and the Imperial Japanese Navy,* Oxford, 1981, capitolul 11; S.E. Pelz, *Race to Pearl*

Harhor, Cambridge, Massachusetts, 1974, mai ales părțile I şi a V-a; C. Bateson, *The War with Japan,* East Lansing, Michigan, 1968, capitolul 2.

[663] Willmott, *Empires in the Balance,* pp. 89 şi urm.; R.H. Spector, *Eagle against the Sun: The American War with Japan,* New York, 1985, capitolele 2 şi 4; S. Hayashi şi A. Coox, *Kogun: The Japanese Army in the Pacific War,* Westport, Connecticut, retip. În 1978, capitolul 1.

[664] Willmott, *Empires in the Balance,* p. 55; P.M. Kennedy, „Japan's Strategic Décisions, 1939-45", în Kennedy, *Strategy and Diplomacy 1870-1945,* pp. 182 şi urm.; C. Boyd, „Military Organizational Effectiveness: Imperial Japanese Armed Forces between the World Wars", în Millett şi Murray (ed.), *Military Effectiveness,* vol. 2. Pelz, *Race to Pearl Harbor,* capitolul 12, abordează foarte bine neînțelegerile dintre armata de uscat şi marină. Războiul Chinez este tratat în F. Dorn, *The Sino-Jcipanese War 1937-1941,* New York, 1974.

[665] Bamhart, „Japan's Economic Security", pp. 112-116.

[666] Bamhart, „Japan's Economic Security", p. 114, de unde a fost preluat citatul. Vezi şi B. Martin, „Aggressionspolitik als Mobilisierungsfaktor: Der militarische und wirtschaftlische Imperialismus Japans 1931 bis 1941", în F. Forstmeier şi H.—E. Volkmann (ed.), *Wirtschaft undrilstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges,* Düsseldorf, 1975, pp. 234-235.

[667] Hayashi şi Coox, *Kogun,* pp. 14-17; M.A. Bamhart, „Japanese Intelligence before the Second World War", în May (ed.), *Knowing One's Enemies,* pp. 435-437; şi mai ales A. Coox, *Nomonhan,* 2 vol., Stanford, California, 1985, *passim.*

[668] Wright, *Study of War,* p. 672; Overy, *Air War,* p. 151; Bairoch, „World Industrialization Levels", p. 299.

[669] Pentru decizia propriu-zisă, vezi Willmott, *Empires in the Balance*, capitolul 3; Hayashi şi Coox, *Kogun,* pp. 19 şi urm.; Bamhart, „Japan's Economic Security", pp. 116 şi urm.; Nobutaka (ed.), *Japan's Décision for War,* Stanford, California, 1967, *passim*; Spector, *Eagle Against the Sun,* capitolul 4; R.J. Butow, *Tojo and the Corning of War,* Princeton, New Jersey, 1961.

[670] Pentru câteva analize mai generale, vezi Craig, *Germany 1866-1945,* pp. 396 şi urm.; A.J. Nicholls, *Weimar and the Rise of Hitler,* Londra, ed. 1979, *passim.* Pentru rezumate ale istoriografiei considerabile şi ale dezbaterilor contestate pe marginea Germaniei din perioada nazistă, vezi I. Kershaw, *The Nazi Dictatorship*, Londra, 1985; şi K. Hildebrand, *The Third Reich*, Londra/Boston, 1984.

[671] Taylor, *Origins of the Second World War, passim*; J. Hiden, *Germany and Europe 1919–1939,* Londra, 1977, mai ales capitolul 7; F. Fischer, *Bundnis der Eliten,* Düsseldorf, 1979. Pentru detalii privind

„continuitatea" din rândul forțelor armate, vezi G. Schreiber, *Revisionismus und Weltmachtstreben*, Stuttgart, 1978, *passim*; J. Dülffer, *Weimar, Hitler und die Marine: Reichspolitik und Flottembau 1920–1939,* Düsseldorf, 1973; M. Geyer, *Aufriistung oder Sicherheit,* Wiesbaden, 1980. La fel de important pentru cele ce urmează este şi W. Deist *et al.* (ed.), *Das Deutsche Reich undderzweite Weltkrieg,* vol. 1: *Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik,* Stuttgart, 1979.

[672] A. Bullock, *Hitler: A Study în Tyranny,* Londra, ed. 1962; A. Hiligruber, *Germany and the Two World Wars,* Cambridge, Massachusetts, 1981, mai ales capitolele 5 şi 8; N. Rich, *Hitler's Waraims*, 2 vol., Londra, 1973-1974; G. Weimberg, *The Foreign Policy of Hitler's Germany*, 2 vol., Chicago, 1970 şi 1980; şi analiza din M. Hauner, „A Racial Révolution?", *Journal of Contemporary History*, vol. 19, 1984, pp. 669-687; Calleo, *The German Problem Reconsidered,* pp. 89-95; Gruner, *Die deutsche Frage*, pp. 145 şi urm.; A. Kuhn, *Hitlers aussempolitisches Programm*, Stuttgart, 1970; E. Jackel, *Hitler's Weltanschauung,* Middletown, Connecticut, 1982.

[673] Sintagmă preluată din E.N. Petersen, *The Limits of Hitler's Power,* Princeton, New Jersey, 1969; dar vezi şi Craig, *Germany 1860–1945,* capitolul 17; Kershaw, *Nazi Dictatorship,* capitolele 4 şi 7; Hildebrand, *Third Reich,* pp. 83 şi urm., 152 şi urm.; şi I. Kershaw, *Popular Opinion and Political Dissent in the Third Reich: Bavaria 1933-1945,* Oxford, 1983.

[674] Murray, *Change in the European Balance of Power,* pp. 20-21; Hillman, „Comparative Strength of the Powers", p. 454.

[675] *Apud* A. Seaton, *The German Army 1933-45,* Londra, 1982, p. 55. Vezi şi Craig, *Politics of the Prussian Army,* pp. 397 şi urm.

[676] Seaton, *German Army 1933-1945,* capitolele 3-4, acoperă această extindere amețitoare, la fel şi W. Deist, *The Wehrmacht and German Rearmament,* Londra, 1981, capitolele 3 şi 6, cu referiri la lucrări mai ample.

[677] Pentru mai multe detalii, vezi Deist, *Wehrmacht,* capitolul 4; Overy, *Air War,* p. 21; W. Murray, *Luftwaffe,* Baltimore, Maryland, 1985, capitolul 1; E.L. Homze, *Arming the Luftwaffe,* Lincoln, Nebraska, 1976; K.-H. Volcker, *Die deutsche Luftwaffe 1933–1939,* Stuttgart, 1967.

[678] Deist, *Wehrmacht,* p. 81; mult mai multe detalii în Dülffer, *Weimar, Hitler und die Marine, passim*; şi M. Salewski, *Die deutsche Seekriegsleitung 1935–1945, 3* vol., Frankfurt, 1970-1975.

[679] R.J. Overy, *The Nazi Economic Recovery 1932-1938,* Londra, 1932, pp. 19 şi urm.

[680] *Ibid.,* pp. 28 şi urm. Lucrarea succintă a lui Overy conține referiri complete la alte studii privind economia Germaniei din epoca nazistă.

[681] Deist, *Wehrmacht,* pp. 89-91 şi *passim*; A.S. Milward, *The German Economy at War,* Londra, 1965, pp. 17-24.
[682] Murray, *Change in the European Balance of Power,* pp. 4 şi urm., este cel mai bun rezumat pe această temă; dar vezi şi Hillman, „Comparative Strength of the Powers", pp. 368 şi urm.
[683] Murray, *Balance of Power,* p. 15.
[684] *Ibid.*, pp. 15-16. Vezi şi importantul capitol al lui H.-E. Volkmann, „Die NS-Wirschaft în Vorbereitung des Krieges", în Deist *et al., Ursachen und Voraussetzungen der deutschen Kriegspolitik,* mai ales pp. 349 şi urm.
[685] Deist, *Wehrmacht*, p. 90; Seaton, *German Army,* pp. 93-96.
[686] *Apud* Murray, *Luftwaffe,* p. 20; *idem*, „German Air Power and the Munich Crisis", în Bond şi Roy (ed.), *War and Society*, vol. 1, *passim*; Deist, *Wehrmacht*, pp. 66-69.
[687] B.R. Posen, *The Sources of Military Doctrine: France, Britain and Germany Between the World Wars*, Ithaca, New York, 1984, *passim*; W. Murray, „German Army Doctrine, 1918-1939, and the Post-1945 Theory of Blitzkrieg Strategy", în C. Fink *et al.* (ed.), *German Naţionalism and the European Response 1890-1945*, Chapel Hill, North Carolina, 1985, pp. 71-94; Dupuy, *Genius for War*, capitolul 15.
[688] Murray, *Balance of Power,* pp. 150-151; şi Volkmann, „Die NS-Wirtschaft in Vorbereitung des Krieges", pp. 323 şi urm. Detaliile relaţiei dintre dificultăţile economice ale Germaniei şi politica „progresistă" a lui Hitler se regăsesc în B. A. Carroll, *Design for Total War: Arms and Economies in the Third Reich,* Haga, 1968; T.W. Mason, „Innere Krise und Angriffskrieg 1938/39", în Forstmeier şi Volkmann (ed.), *Wirtschaft und Rüstung am Vorabenddes Zweiten Weltkrieges,* pp. 158-188; J. Dtilffer, „Der Beginn des Krieges 1939", *Geschichte und Gesellschaft*, vol. 2, 1976, pp. 443-470.
[689] T.W. Mason, „Some Origins of the Second World War", p. 125, în E.M. Robertson (ed.), *The Origins of the Second World War,* Londra, 1971; *idem,* „Innere Krise und Angriffskrieg 1938/39", *passim.* Murray, *Balance of Power,* pp. 209 şi urm., pentru detalii privind jafurile din 1938 şi 1939.
[690] R.J. Overy, „Hitler's War and the German Economy: A Reinterpretation", *Economic History Review,* seria II, vol. 35, 1982, pp. 272-291, este o lucrare importantă pe acest subiect.
[691] Hillgruber, *Germany and the Two World Wars, passim*; Deist, *Wehrmacht*, capitolul 7; Murray, *Luftwaffe,* pp. 81 şi urm.; M. Hauner, „Did Hitler Want a World Dominion?", *Journal of Contemporary History*, vol. 13, pp. 15-32; J. Thies, *Architekt der Weltherrschaft: Die „Endziele" Hitlers,* Düsseldorf, 1976, *passim*; şi vezi discuţia istoriografică din Kershaw, *Nazi Dictatorship,* capitolul 6.

[692] Vezi, pe această temă, cele două lucrări mai vechi, A. Wolfers, *Britain and France between Two Wars,* New York, 1940; şi W.M. Jordan, *Britain, France and the German Problem,* Londra, 1943; şi eseurile din N. Waites (ed.), *Troubled Neighbours: Franco-British Relations in the Twentieth Century,* Londra, 1971; şi N. Rostow, *Anglo-French Relations 1936,* Londra, 1984, *passim.*

[693] C. Fohlen, „France", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 6, nr. 1, pp. 80-86; T. Kemp, *The French Economy 1913–39: The History of a Decline*, New York, capitolele 5-7; G. Ziebura, „Determinantender Aussempolitik Frankreichs 1932-1939", în K. Rohe (ed.), *Die Westmachte und das Dritte Reich 1933-1939* (Paderborn, 1982, pp. 136 şi urm. Există numeroase detalii (şi comentarii părtinitoare) în A. Sauvy, *Histoire économique de la France entre les deux guerres,* 2 vol., Paris, 1965–1967; şi mai mult echilibru în *Histoire économique et sociale de la France,* vol. 4, partea a II-a, *1914-1950,* F. Braudel şi Labrousse (ed.), Paris, 1980.

[694] Fohlen, „France", p. 88.

[695] *Ibid.*, pp. 86-91; Landes, *Umbound Prometheus,* pp. 388 şi urm.; Kemp, *French Economy 39,* capitolele 8-12 (cu detalii foarte bune); Caron, *Economic History of Modern France*, pp. 258 şi urm.

[696] Cea mai bună sursă este R. Frankenstein, *Le Prix du réarmement français 1935-1939,* Paris, 1939, *passim,* însă doar p. 303 pentru cheltuielile totale. Cifra venitului naţional este preluată din A. Adamthwaite, *France and the Corning of the Second World War,* Londra, p. 164. Vezi şi B.A. Lee, „Strategy, Arms and the Collapse of France 1939-1940", în R.T.B. Langhbrne (ed.), *Diplomacy and Intelligence during the Second World War,* Cambridge, pp. 63 şi urm.

[697] R.J. Young, *În Command of France: French Foreign Policy and Military Planning 1933-1940,* Cambridge, Massachusetts, 1978, capitolul 1; vezi şi eseurile din *Les Relations franco-allemandes 1939,* Paris, 1976.

[698] Frankenstein, *Le Prix du réarmement français,* p. 317; *idem*, „The Decline of France, and French Appeasement Policies 1936-9", în Mommsen şi Kettenacker (ed.), *Fascist Challenge and the Policy of Appeasement*, p. 238; Overy, *Air War,* p. 21. Tratamentul relativ generos al marinei – şi nerecunoştinţa acestui serviciu militar – este detaliat în R. Chalmers Hood, *Royal Republicans: The French Naval Dynasties between the World Wars*, Baton Rouge, Louisiana, 1985.

[699] Frankenstein, *Le Prix du réarmement français*, p. 319; Murray, *Change in the European Balance of Power,* pp. 107-108. Forţa marinei de atunci este evaluată în P. Masson, „La Marine française en 1939-40", *Revue historique des armées*, nr. 4, 1979, pp. 57-77.

[700] Nu vom încerca aici să acoperim toate lucrările privind politica şi societatea franceze ale anilor '30 şi relaţia cu „strania înfrângere" din 1940. Există analize importante în J.B. Duroselle, *La Décadence 1932–1939*, Paris, 1979; R. Hohne, „Innere Désintégration und ausserer Machtzerfall: Die franzôsische Politik în den Jahren 1933–36", în Rohe (ed.), *Die Westmachte und das Dritte Reich,* pp. 157 şi urm.; H. Dubief, *Le Déclin de la IIIe République 1929–1938*, Paris, 1976; J. Joll (ed.), *The Decline of the Third Republic,* New York, 1959. Există un rezumat util şi în J.C. Caims, „Some Recent Historians and the «Strange Defeat» of 1940", *Journal of Modern History,* vol. 46, 1974, pp. 60-85.

[701] Pentru detalii, vezi A. Home, *The French Army and Politics 1870–1970,* Londra, 1984, capitolul 3; P.C.F. Bankwitz, *Maxime Weygand and Civil-Military Relations în Modern France,* Cambridge, Massachusetts, 1967; detaliile mai tehnice din Frankenstein, *Le Prix du réarmement français,* şi H. Dutailly, *Les Problèmes de l'Armée de terre française 1933-1939,* Paris, 1980; şi comentariile prevenitoare din R.A. Doughty, „The French Armed Forces, 1940", în Millett şi Murray (ed.), *Military Effectiveness,* vol. 2.

[702] Adamthwaite, *France and the Corning of the Second World War,* p. 166; Gorce, *French Army: A Military-Political History,* pp. 270 şi urm.; Young, „French Military Intelligence and Nazi Germany", în May (ed.), *Knowing One's Enemies,* pp. 271-309.

[703] Posen, *Sources of Military Doctrine,* capitolul 4; Doughty, „French Armed Forces, 1918–1940", *passim*; Murray, *Change in the European Balance of Power,* pp. 97 şi urm.; L. Mysyrowicz, *Autopsie d'une défaite; Origines de l'effondrement militaire français de 1940*, Lausanne. Însă cea mai amănunţită analiză îi aparţine lui R.A. Doughty, *The Seeds of Disaster: The Development of French Army Doctrine 1919–1939,* Hamden, Connecticut, 1985.

[704] Diplomaţia franceză din aceşti ani critici este cel mai bine tratată în Adamthwaite, *France and the Corning of the Second World War, passim*; Duroselle, *La Décadence, passim*; şi P. Wandycz, *The Twilight of the French Eastern Alliances, 1926-1936* (în curs de apariţie).

[705] Vezi R. Girault, „The Impact of the Economic Situation on the Foreign Policy of France, 1936-9", în Mommsen şi Kettenacker (ed.), *Fascist Challenge and the Policy of Appeasement,* pp. 209-226

[706] Vezi mai ales Young, „La Guerre de Longue Durée: Some Reflections on French Strategy and Diplomacy in the 1930s", în Preston (ed.), *General Staffs and Diplomacy before the Second World War,* pp. 41-64; şi Posen, *Sources of Military Doctrine,* pp. 112 şi urm., 127 şi urm. Pentru detaliile diplomatice complete, vezi Adamthwaite, *France and the Corning of the Second World War,* mai ales punctul 3; contribuţiile la *Les Relations*

franco-britanniques 1939, Paris, 1975; şi Young, în *Command of France,* capitolele 8-9.

[707] Pe lângă detaliile din cărţile lui Adamthwaite şi Young, vezi şi Barnett, *Collapse of British Power*; Howard, *Continental Commitment*; şi, nu în cele din urmă, J.C. Caims, „A Nation of Shopkeepers în Search of a Suitable France", *American Historical Review,* vol. 79, 1974, pp. 710-743.

[708] Cifrele provin din Kennedy, *Realities behind Diplomacy,* p. 240. Nu este posibil să enumerăm nici măcar o zecime din studiile privind politicile britanice de „conciliere" din anii '30; însă există numeroase eseuri utile şi succinte în Mommsen şi Kettenacker (ed.), *Fascist Challenge and the Power of Appeasement*, capitolele 6-13 şi 19-25; şi nenumărate detalii (şi bibliografie enormă) în G. Schmidt, *England in der Krise: Grundzuge und Grundiagen der britischen Appeasement-Politik, 1930–1937*, Opladen, 1981.

[709] Vezi mai ales R. Ovendale, *Appeasement and the English-Speaking World*, Cardiff, 1975, şi mai ales capitolul său 23 din Mommsen şi Ketternacker (ed.), *Fascist Challenge*; R.F. Holland, *Britain and the Commonwealth Alliance, 1918–1939*, Londra, 1981.

[710] B. Bond, *British Military Policy between Two World Wars,* Oxford, 1980, mai ales capitolele şi 4, este cea mai bună lucrare pe acest subiect.

[711] R. Meyers, „British Imperial Interests and the Policy of Appeasement" şi W.R. Louis, „The Road to Singapore: British Imperialism in the Far East 1932–1942", ambele în Mommsen şi Kettenacker (ed.), *Fascist Challenge*; A.J. Marder, *Old Friends, New Enemies: The Royal Navy and the Imperial Japanese Navy*, Oxford, 1981; L.R. Pratt, *East of Malta, West of Suez: Britain's Mediterranean Crisis*, Londra, 1975; S.W. Roskill, *Naval Policy Between the Wars,* vol. 2, Londra, 1976.

[712] Kennedy, *British Naval Mastery*, capitolul 10. Pentru detalii privind implicaţiile politicii, vezi diversele evaluări din G.C. Peden, *British Rearmament and the Treasury 1932–1939,* Edimburgh, 1979; R.P. Shay, *British Rearmament in the Thirties: Politics and Profits,* Princeton, New Jersey, 1977; Barnett, *Collapse of British Power,* capitolul 5; şi N.H. Gibbs, *Grand Strategy,* vol. 1, Londra, 1976, *passim.*

[713] Pentru refacerea economică şi industriile mai noi, vezi Pollard, *Development of the British Economy*, capitolul 3; H. W. Richardson, *Economic Recovery în Britain, 1932–1939*, Londra, 1967; B.W.E. Alford, *Depression and Recovery: British Economic Growth 1918–1939,* Londra, 1972.

[714] Mai precis, directiva de după 1919 potrivit căreia serviciile armate trebuiau să îşi facă estimările plecând de la premisa că nu vor fi implicate într-un război de proporţii în următorii zece ani.

[715] *Apud* Howard, *Continental Commitmenî,* p. 99. Pentru detalii mai ample, vezi Peden, *British Rearmament and the Treasury,* capitolele 3-4; vezi şi R. Meyers, *Britische Sicherheitspolitik 1938*, Düsseldorf, 1976; şi Gibbs, *Grand Strategy,* vol. 1, capitolul 4.

[716] Howard, *Continental Commitment,* pp. 120-121.

[717] Detalii în U. Bialer, *The Shadow of the Bomber: The Fear of Air Attack and British Politics 1939,* Londra, 1980; M. Smith, *British Air Strategy Benveen the Wars,* Oxford, 1984, mai ales partea a II-a.

[718] Pentru acest argument, vezi mai ales Barnett, *Collapse of British Power,* şi Murray, *Change in the European Balance of Power.*

[719] D.C. Watt, *Too Serious a Business: European Armed Forces and the Approach of the Second World War,* Londra, 1975, este o lucrare-cheie în acest sens.

[720] Vezi din nou Dehio, *Precarious Balance.* Pentru o bună analiză a conştientizării de către cabinetul britanic a dilemelor strategice ale țării, vezi Barnett, *Collapse of British Power*; Howard, *The Continental Commitment',* Posen, *Sources of Military Doctrine*, capitolul 5; D. Dilks, „The Unnecessary War? Military Advice and Foreign Policy în Great Britain 1931–1939", în Preston (ed.), *General Staffs and Diplomacy before the Second World War,* pp. 98-132; şi eseul profund al lui G. Schmidt din Rohe (ed.), *Die Westmachte und das Dritte Reich,* pp. 219-256.

[721] Schmidt, în Rohe (ed.), *Die Westmachte,* pp. 46 şi urm.; C.A. MacDonald, *United States, Britain and Appeasement 1936–1939, passim.*

[722] Schmidt, *England in der Krise,* capitolul 1, este cea mai bună sursă; dar vezi şi lucrările sus-menționate ale lui Howard, Bond, Barnett, Dilks, Gibbs şi Meyers; şi rezumatul bun din Niedhart, „Appeasement: Die britische Antwort auf die Krise des Weltreichs und des internationalen Systems vor dem Zweiten Weltkrieg", *Historische Zeitschrift,* vol. 226, 1978, pp. 68-88.

[723] Barnett, *Collapse of British Power, passim*; Murray, *Change in the European Balance of Power*, *passim*; Kennedy, *Realities Behind Diplomacy,* pp. 290 şi urm.; A. Adamthwaite, „The British Govemment and the Media, 1937–1938", *Journal of Contemporary History*, vol. 18, 1983, pp. 281-297.

[724] *Apud* Barnett, *Collapse of British Power,* p. 564.

[725] Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în Toymbee (ed.), *World în March 1939,* pp. 439, 446.

[726] Pentru mai multe detalii, vezi Kennedy, „Strategy versus Finance în Twentieth-Century Britain", în *Strategy and Diplomacy,* pp. 100-106; şi, pentru o viziune şi mai deterministă, vezi Porter, *Britain, Europe and the World,* pp. 86 şi urm., 95 şi urm.

[727] Datele sunt preluate din Pollard, *Peaceful Conquest,* p. 294; dar vezi şi Munting, *Economic Development of the USSR,* pp. 45 şi urm.; Nove, *Economic History of Russia,* capitolele 6-10; şi discuţia interesantă din Grossman, „The Industrialization of Russia and the Soviet Union", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 4, partea a II-a, pp. 501 şi urm.

[728] S.H. Cohn, *Economic Development in the Soviet Union,* Lexington, Massachusetts, 1970, pp. 70-71; F.D. Holzman, „Financing Soviet Economic Development", în Blackwell (ed.), *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin*, pp. 259-276; Kochan şi Abraham, *Making of Modern Russia,* pp. 361 şi urm. Vezi şi M. Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power,* Evanston, Illinois, 1968.

[729] W.A. Lewis, *Economic Survey 1919-1939,* Londra, 1949, p. 131; Nove, *Economic History,* capitolul 7; Munting, *Economic Development of the USSR,* p. 99; H.J. Ellison, „The Décision to Collectivize Agriculture", în Blackwell (ed.), *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin,* pp. 241-255.

[730] Vezi Munting, *Economic Development of the USSR,* pp. 106 şi urm.

[731] Nove, *Economic History,* p. 232; Lewis, *Economic Survey*, p. 133; M. Mecauley, *The Soviet Union Since 1917,* Londra, 1981, pp. 85-87.

[732] Munting, *Economic Development of the USSR,* p. 93; Nove, *Economic History,* pp. 187 şi urm.; Blackwell, *Industrialization of Russia,* pp. 132 şi urm.; Lewis, *Economic Survey,* p. 125.

[733] Vezi Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în Toymbee (ed.), *World în March 1939,* pp. 439, 446; Black *et al., Modernization of Japan and Russia,* pp. 195-197; S.H. Cohn, „The Soviet Economy: Performance and Growth", în Blackwell (ed.), *Russian Economic Development from Peter the Great to Stalin,* pp. 321-351.

[734] Nove, *Economic History,* p. 236. Pentru mai multe detalii, vezi Kochan şi Abraham, *Making of Modern Russia,* pp. 382 şi urm.; R. Conquest, *The Great Terror,* Londra, 1968.

[735] Nove, *Economic History,* p. 236.

[736] Date preluate din Overy, *Air War,* p. 21. Datele privind Italia pentru anii 1932-1937 (care nu sunt disponibile în Overy) au fost oferite de colegul meu Brian Sullivan, dar sunt doar estimative; este şi cazul datelor privind Franţa din 1932–1934, despre care se crede că sunt circa 50 pe lună – vezi Young, *In Command of France,* p. 164. Neglijarea relativă a flotei este abordată în Mitchell, *History of Russian and Soviet Sea Power,* capitolul 17.

[737] McNeill, *Pursuit of Power,* p. 350, nota 77. Pentru comentariile ulterioare privind dezvoltarea militară sovietică în general, vezi J.

Erickson, *The Soviet High Command, 1918–1941,* Londra, 1962, *passim*; E.F. Ziemke, „The Soviet Armed Forces in the Interwar Period", în Millett şi Murray (ed.), *Military Effectiveness,* vol. 1; B.H. Liddell Hart (ed.), *The Red Army*, New York, 1956, capitolele 3-9. Cheltuielile ruseşti pentru apărare sunt detaliate în Nove, *Economic History,* pp. 227-228; şi Munting, *Economic Development of the USSR,* p. 114.

[738] Ulam, *Expansion and Coexistence*, capitolele 5-6; J. Haslam, *The Soviet Union and the Struggle for Collective Security in Europe 1933–39,* New York, 1984; şi J. Hochmann, *The Soviet Union and the Failure of Collective Security 1934–1938,* Ithaca, New York, 1984, sunt cele mai potrivite pentru acest subiect.

[739] Hillman, „Comparative Strength of the Powers", p. 446.

[740] M. Mackintosh, „The Red Army 1920-36", în Liddell Hart (ed.), *Red Army,* p. 63.

[741] Erickson, *Soviethigh Command,* pp. 532 şi urm., 542 şi urm.; K. Dittmar şi G.J. Antonov, „The Red Army in the Finnish War", în Liddell Hart (ed.), *Red Army,* pp. 79-92. Mai presus de toate, Coox, *Nomonhan, passim.*

[742] Lucrările lui Erickson – *The Soviet High Command*; *The Road to Stalingrad,* capitolele de început; şi „Threat Identification and Strategic Apprtisal by the Soviet Union, 1930–1941", în May (ed.), *Knowing One's Enemies*, pp. 375-423 – sunt cele mai bune. Pentru fundalul diplomatic, vezi W. Carr, *Poland to Pearl Harbor,* Londra, 1985, capitolele 3-4.

[743] Datele sunt preluate din Nove, *Economic History*, p. 228.

[744] *Apud* Munting, *Economic Development of the USSR,* p. 86; vezi şi Ziemke, „Soviet Armed Forces", *passim,* pentru pregătirile frenetice din 1939–1941.

[745] Rostow, *World Economy*, p. 210.

[746] Vezi excelenta analiză a lui M.P. Leffler, „Expansionist Impulses and Domestic Constraints, 1921–1932", în Becker şi Wells (ed.), *Economies and World Power,* pp. 246-248.

[747] Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în Toymbee (ed.), *World in March 1939,* pp. 421-422.

[748] *Ibid.,* p. 422.

[749] Leffler, „Expansionist Impulses and Domestic Constraints", în Becker şi Wells (ed.), *Economies and World Power,* p. 258.

[750] Pentru o analiză bună şi succintă a politicii americane de apărare dintre cele două războaie, vezi Millett şi Maslowski, *For the Common Defense,* capitolul 12.

[751] H. Yardley, *The American Black Chamber,* New York, 1931, pp. 262-263.

[752] Vezi *supra,* pp. 260-261.
[753] R.M. Hathaway, „Economic Diplomacy in a Time of Crisis", în Becker şi Wells (ed.), *Economies and World Power,* pp. 277-278.
[754] L. Silk, „Protectionist Mood: Mounting Pressure", *The New York Times,* 17 septembrie p. Dl; Robertson, *History of the American Economy,* pp. 516 şi urm.
[755] Kindleberger, *World in Depression,* capitolul 12 şi pp. 280-287.
[756] Tabelul este preluat din Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în Toymbee (ed.), *World în March 1939,* p. 439.
[757] Hathaway, „Economic Diplomacy in a Time of Crisis", în Becker şi Wells (ed.), *Economies and World Power,* p. 285.
[758] *Ibid.*, pp. 309, 312. Pentru o analiză succintă, vezi Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century,* pp. 147 şi urm.
[759] Acest aspect este bine tratat în MacDonald, *United States, Britain and Appeasement 1939, passim*; şi în Carr, *Poland to Pearl Harbor,* capitolul 1. Vezi şi D. Reynolds, *Création of the Anglo-American Alliance 1937–1941,* capitolele 1-2; A. Offner, *American Appeasement, United States Foreign Policy and Germany 1933–1938,* Cambridge, Massachusetts, 1969; şi N. Graebner, *America as a World Power,* Wilmington, Delaware, 1984, capitolul 2.
[760] Millett şi Maslowski, *For the Common Defense,* pp. 386 şi urm.; Mills, *Arms and Men,* pp. 237 şi urm.; J.A. Iseley şi P.A. Crowl, *The US Marines and Amphibious War,* Princeton, New Jersey, 1945; M.H. Gillie, *Forging the Thunderbolt,* Harrisburg, Pennsylvania, 1947; M.S. Watson, *Chief of Staff: Pre-War Plans and Préparations,* Washington, DE, 1950; J. Major, „The Navy Plans for War, 1937-1941", în Hagan (ed.), *În Peace and War,* pp. 237 şi urm.; Weigley, *History of the United States Army,* pp. 416 şi urm.
[761] Robertson, *History of the American Economy,* pp. 709 şi urm. Statisticile industriei oţelului provin din Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în Toymbee (ed.), *World în March 1939,* pp. 443 şi urm.
[762] Datele sunt preluate din Wright, *Study of War,* p. 672.
[763] Datele provin din Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în Toymbee (ed.), *World in March 1939,* p. 446.
[764] M.S. Kendrick, *A Century and a Half of Federal Expenditures,* New York, 1955, p. 12.
[765] Lucrările vaste privind viziunea lui Hitler asupra Statelor Unite sunt rezumate în mod convenabil în Herwig, *Politics of Frustration,* pp. 179 şi urm. Vezi şi comentariile din Weimberg, *Foreign Policy of Hitler's Germany*, vol. 1-2; *idem, World in the Balance,* New Hampshire/Londra, 1981, pp. 53-136.

[766] *Apud* Willmott, *Empires in the Balance,* p. 62; vezi şi Pelz, *Race to Pearl Harbor,* pp. 217-218, 224.
[767] *Apud* Thorne, *Limits of Foreign Policy*, p. 90 – o lucrare ce face inutile toate studiile anterioare asupra crizei din Manciuria.
[768] *Ibid.,* pp. 148 şi urm., 231 şi urm.
[769] *Ibid., passim*; Crowley, *Japan's Quest for Autonomy,* pp. 161 şi urm.; A. Rappaport, *Henry L. Stimson and Japan, 1931–1933,* Chicago, 1963; Schulzinger, *American Diplomacy*, pp. 148 şi urm.
[770] Crowley, *Japan's Quest for Autonomy,* capitolul 2; Stony, *History of Modern Japan,* pp. 186 şi urm.
[771] Bennett, *German Rearmament and the West,* este cea mai bună lucrare pe această temă.
[772] Vezi *supra,* pp. 288-292; şi Howard, *The Continental Commitment,* capitolul 5. Argumentele din 1934 pro şi contra unei înţelegeri anglo-japoneze sunt bine tratate în W.R. Louis, „The Road to Singapore: British Imperialism in the Far East 1932-42", în Mommsen şi Kettenacker (ed.), *Fascist Challenge and the Policy of Appeasement,* pp. 359 şi urm.
[773] Ross, *The Great Powers and the Decline of the European States System,* pp. 85-87; Ulam, *Expansion and Coexistence,* capitolul 5.
[774] Acest aspect este tratat exhaustiv în Rostow, *Anglo-French Relations 1934–36,* mai ales capitolul 5; dar vezi şi Taylor, *Origins of the Second World War,* capitolul 5; Ross, *Great Powers,* pp. 90 şi urm. Acordul naval anglo-german este abordat în E. Haraszti, *Treaty-Breakers or „Realpolitiker"? The Anglo-German Naval Agreement of June 1935*, Boppard, 1974.
[775] F. Hardie, *The Abyssinian Crisis,* Londra, 1974, *passim*; A.J. Marder, „The Royal Navy in the Italo-Ethiopian War 1935–36", *American Historical Review,* vol. 75, 1970, pp. 1327–1356; R.A.C. Parker, „Great Britain, France and the Ethiopian Crisis 1935–1936", *English Historical Review,* vol. 89, 1974, pp. 293-332; Mack Smith, *Mussolini's Roman Empire,* capitolul 5; F.D. Laurens, *France and the Italo-Ethiopian Crisis, 1935–6,* Haga, 1967; G. Baer, *Test Case: Italy, Ethiopia, and the League of Nations,* Stanford, California, 1976.
[776] Pelz, *Race to Pearl Harbor,* partea a IV-a.
[777] Acest aspect este tratat în J.T. Emmerson, *The Rhineland Crisis,* Londra, 1977, şi E. Haraszti, *The Invaders: Hitler Occupies the Rhineland,* Budapesta, 1983. Vezi şi Rostow, *Anglo-French Relations 1934–1936,* pp. 233 şi urm.
[778] Vezi din nou Rohe (ed.), *Die Westmächte und das Dritte Reich, passim.*
[779] Ross, *Great Powers,* p. 98; vezi şi MacDonald, *The United States, Great Britain and Appeasement, passim.*

[780] Vezi *supra,* pp. 286-287.
[781] Deşi încă aşteptăm al doilea volum al biografiei competente a lui D. Dilks, lucrările despre Chamberlain şi „conciliere" sunt deja foarte numeroase. Pentru analize, vezi capitolele relevante din Mommsen şi Kettenacker (ed.), *Fascist Challenge and the Policy of Appeasement*; K. Middlemas, *Diplomacy of Illusion: The British Govemment and Germany 1937-39,* Londra, 1972; M. Cowling, *The Impact of Hitler: British Politics and British Policies 1940, passim*; Barnett, *Collapse of British Power,* capitolul 5. Foarte important este şi volumul lui M. Gilbert, *Winston Churchill,* vol. 5: *1922-1939*, Londra, 1976.
[782] De departe cea mai cuprinzătoare analiză de acum este cea a lui T. Taylor, *Munich: The Price ofpeace,* New York, 1979; dar vezi şi A.J. P. Taylor, *Origins of the Second World War,* capitolul 8; Middlemas, *Diplomacy of Illusion,* pp. 211 şi urm.; Weimberg, *Foreign Policy of Hitler's Germany,* vol. 2, capitolele 10-11; K. Robbins, *Munich, 1938,* Londra, 1968.
[783] W. Murray, „Munich, 1938; The Military Confrontation", *Journal of Strategic Studies,* vol. 2, 1979, pp. 282-302; Barnett, *Collapse of British Power*, pp. 505 şi urm.; Kennedy, *Realities Behind Diplomacy*, pp. 291-293.
[784] Desfăşurarea evenimentelor din 1939 este abordată în Murray, *Change in the European Balance of Power,* capitolele 8-10; Taylor, *Origins of the Second World War*, capitolele 9-11; S. Aster, *1939: The Making of the Second World War*, Londra, 1973; Weimberg, *Foreign Policy of Hitler1 s Germany,* vol. 2, pp. 465 şi urm.; Barnett, *Collapse of British Power,* pp. 554 şi urm.; H. Graml (ed.), *Sumrner 1939: Die Grossmächte und der europaische Krieg*, Stuttgart, 1979; D. Kaiser, *Economic Diplomacy and the Origins of the Second World War,* pp. 263 şi urm.
[785] Pentru dimensiunea strategică generală din 1939-1940, vezi Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, pp. 300 şi urm.; Murray, *Change in the European Balance of Power,* pp. 310 şi urm.; B.H. Liddell Hart, *History of the Second World War*, Londra, 1970, pp. 16 şi urm.; *Grand Strategy*, vol. 1 (Gibbs) şi 2 (Butler).
[786] Murray, *Change in the European Balance of Power,* pp. 314-321; *cf.* Pratt, *East of Malta, West of Suez,* capitolul 6; Gibbs, *Grand Strategy*, pp. 664 şi urm.; G. Schreiber *et al., Der Mittelmeerraum und Südosteuropa,* vol. 3 din *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg,* Stuttgart, 1984, capitolul 1.
[787] K.A. Maier *et al., Die Errichtung des Hegemonie aufdem europäischen Kontinent,* vol. 2 din *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg,* Stuttgart, 1979, *passim*; Murray, *Change in the European Balance of*

Power, capitolul 19; *idem, Luftwaffe,* capitolul 2; Overy, *Air War*, pp. 26-30; Posen, *Sources of Military Doctrine,* capitolul 3; J.A. Gunsberg, *Divided and Conquered: The French High Command and the Defeat of the West, 1940,* Westport, Connecticut, 1979. Pentru o analiză bună a motivelor inerției Aliaților şi decizia germană de a ataca, vezi şi Mearsheimer, *Conventional Deterrence,* Ithaca, New York, 1983, capitolele 3-4.

[788] Knox, *Mussolini Unleashed,* e cea mai bună lucrare ce tratează dezastrele italiene repetate; dar vezi şi Schreiber *et al., Mittelmeerraum*, părțile II-III şi a V-a. Pentru o relatare mai compătimitoare a slăbiciunilor Italiei, vezi J.L. Sadkovich, „Minerals, Weapons and Warfare: Italy's Failure în World War II", acceptată în *Storia contemporanea.*

[789] Overy, *Air War*, p. 28; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery,* p. 309.

[790] Carr, *Poland to Pearl Harbor*, pp. 99 şi urm.; Reynolds, *Création of the Anglo-American Alliance,* pp. 108 şi urm. Vezi şi J. Leutze, *Bargaining for Supremacy: Anglo-American Naval Relations 1937–1941,* Chapel Hill, North Carolina, 1977.

[791] J. Lukacs, *The Last European War, September 1939/December 1941*, Londra, 1977; H. Baldwin, *The Crucial Years 1939–1941*, New York, 1976; Carr, *Poland to Pearl Harbor, passim.* Pentru tabăra germană, A. Hiligruber, *Hitlers Strategie: Politik und Kriegsführung 1940–41,* Frankfurt, 1965.

[792] Van Creveld, *Supplying War*, capitolul 5; Murray, *Luftwaffe,* capitolele 3-4; Milward, *German Economy at War,* pp. 39 şi urm. Pentru detalii complete privind campaniile de început, vezi H. Boog *et al.*, *Der Angriff auf die Sowjetunion,* vol. 4 din *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg,* Stuttgart, 1983; şi A. Clark, *Barbarossa: The Russo-German Conflict 1941–1945,* Londra, 1965, pp. 71-216. Pentru tabăra rusă, Erickson, *Road to Stalingrad, passim*; A. Seaton, *The Russo-German War 1941–45,* Londra, 1971.

[793] Erickson, *Stalingrad*, pp. 237 şi urm.; Carr, *From Poland to Pearl Harbor,* pp. 150 şi urm.

[794] Willmott, *Empires in the Balance,* pp. 68 şi urm., e cea mai bună lucrare; dar vezi şi J. Morley (ed.), *Thefateful Choice: Japan's Advance into Southeast Asia, 1939–1941,* New York, 1980.

[795] Dupuy, *Genius for War,* anexa E.

[796] Citat în Spector, *Eagle Against the Sun*, p. 123.

[797] Pentru un scurt rezumat, vezi Liddell Hart, *History of the Second World War,* pp. 230-233; J. Neidpath, *The Singapore Naval Base and the Defence*

of Britain's Eastern Empire 1941, Oxford, 1981, cap. 8; Barclay, *The Empire Is Marching,* capitolele 8-9.

[798] Spector, *Eagle against the Sun*, capitolele 8-12; Liddell Hart, *History of the Second World War*, capitolele 23 şi 29.

[799] Liddell Hart, *History of the Second World War*, capitolele 20-22 şi 25.

[800] *Ibid.,* capitolul 24; S.W. Roskill, *The War at Sea, 3* vol., Londra, 1954–1961; F.H. Hinsley *et al., British Intelligence in the Second World War,* vol. 2, Londra, 1981, capitolul 26.

[801] Fără îndoială, cel mai bun studiu în prezent este Murray, *Luftwaffe,* capitolele 5-7; dar vezi şi N. Frankland, *The Bomber Offensive against Germany,* Londra, 1965.

[802] Citat în Ropp, *War in the Modern World,* p. 336.

[803] *Ibid.,* p. 334. Pentru mai multe detalii, vezi Erickson, *Road to Stalingrad, passim*; *idem, The Road to Berlin,* Londra, 1983, *passim*; E.F. Ziemke, *Stalingrad to Berlin: The German Defeat in the East 1942–1945,* Washington DE, 1968; Clark, *Barbarossa, passim*; şi Seaton, *Russo-German War 1941–1945, passim.*

[804] Erickson, *Road to Stalingrad,* p. 272.

[805] Dupuy, *Genius for War,* p. 343.

[806] Clark, *Barbarossa,* capitolele 17-18; Erickson, *Road to Berlin,* capitolul 4.

[807] Aceste rivalităţi devin evidente în Clark, *Barbarossa*, *passim*; şi sunt abordate mai detaliat în Milward, *German Economy at War,* mai ales capitolul 6; lucrarea lui Speer *Inside the Third Reich,* New York, ed. 1982, părţile a II-a şi a III-a; Seaton, *German Army 1933-1945,* capitolele 9-11; Flildebrand, *Third Reich,* pp. 49 şi urm.

[808] Kennedy, „Japanese Strategic Décisions, 1939–1945", în *Strategy and Diplomacy,* pp. 181-195; G. Reynolds, „Imperial Japan's Continental Strategy", *US Naval Institute Proceedings, vol.* 109, august 1983, pp. 65-71; Spector, *Eagle Against the Sun, passim,* şi studiul excelent al lui A. Coox, „The Effectiveness of the Japanese Military Establishment în World War II", în Millett şi Murray (ed.), *Military Effectiveness.*

[809] Willmott, *Empires in the Balance,* p. 89.

[810] R. Lewin, *The American Magic: Codes, Cyphers and the Defeat of Japan,* New York, 1982, este cea mai bună sinteză.

[811] Clark, *Barbarossa,* p. 228; Erickson, *Road to Stalingrad,* capitolul 6. Pentru producţia sovietică de război, vezi Nove, *Economic History of the USSR,* capitolul 10; Munting, *Economic Development of the USSR,* capitolul 5; A. Milward, *War*; *Economy and Society 1939–1945,* Berkeley, California, 1979, pp. 94 şi urm.

[812] Vezi tabelul 34 mai jos; şi Overy, *Air War,* pp. 49 şi urm.

[813] Erickson, *Road to Berlin*, p. 447. Vezi şi datele din Liddell Hart (ed.), *Red Army,* capitolul 13.
[814] Liddell Hart, *History of the Second World War,* p. 559.
[815] Pentru această tendinţă, vezi lucrări cum ar fi Dupuy, *Genius for War, passim*; M. van Creveld, *Fighting Power: German and US Army Performance, 1939-1945,* Westport, Connecticut, 1982, *passim*; M. Hastings, *Overlord: D-Day and the Battle for Normandy,* Londra, 1984, pp. 14, 370 şi *passim*.
[816] Ropp, *War in the Modern World,* p. 342. Pentru detalii privind „supraextinderea" japoneză, vezi Hayashi şi Coox, *Kogûn*. În general, vezi argumentul similar din A.J. Levine, „Was World War II a Near-Run Thing?", *Journal of Strategic Studies,* vol. 8, nr. 1, martie 1985, pp. 38-63.
[817] Date preluate din Willmott, *Empires in the Balance,* p. 98.
[818] Ropp, *War in the Modem World*, p. 328, citând din S.E. Morison, *History of United States Naval Opérations*, vol. 10, *The Atlantic Battle Won,* Boston, 1956, p. 64. Pentru detalii suplimentare, vezi Roskill, *The War at Sea*, 3 vol., *passim*; Liddell Hart, *History of the Second World War*, capitolul 24; Potter (ed.), Sea *Power,* capitolul 24; Levine, „Was World War II a Near-Run Thing?", pp. 46 şi urm.
[819] Pentru comparaţii, vezi Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, pp. 309-310; Seaton, *German Army 1933-1945,* p. 239 (Seaton include autotunurile în aceste totaluri ale tancurilor).
[820] Overy, *Air War,* p. 150. Datele lui Overy pentru producţia italiană din prima jumătate a războiului sunt mult mai mici decât cele oferite în tabelul XVIII din articolul lui James J. Sadkovich, „Minerals, Weapons and Warfare: Italy's Failure în World War II", în *St or ia contemporanea*, în curs de apariţie.
[821] Overy, *Air War*, p. 150.
[822] Murray, *Luftwaffe*, capitolele 6-7.
[823] Vezi tabelele 30 şi 32, *supra*.
[824] Hillman, „Comparative Strength of the Powers", în Toymbee (ed.), *World in March 1939,* pp. 439, 446; Wright, *Study of War,* p. 672. Vezi şi R.W. Goldsmith, „The Power of Victory: Munitions Output in World War II", *Military Affairs,* vol. 10, 1946, pp. 69-80.
[825] Date preluate din R. Wagenführ, *Die deutsche Industrie im Kriege 1939–1945,* Berlin, 1963, pp. 34, 87. Datele pentru Italia sunt estimările mele brute în baza mărimii economiei în relaţie cu economiile celorlalte puteri. Pentru alte comparaţii, vezi F. Forstmeier şi E. Volkmann (ed.), *Kriegswirtschaft und Rüstung 1939–1945*, Düsseldorf, 1977.

[826] Milward, *German Economy at War,* pp. 72 şi urm; Wagenführ, *Die deutsche Industrie im Kriege,* capitolul 3; şi, pentru comparaţii mai generale, vezi Alderoft, *European Economy 1980,* pp. 124 şi urm.
[827] Spector, *Eagle Against the Sun,* capitolul 23; L. Giovannetti şi F. Freed, *The Décision to Drop the Bomb,* Londra, 1967, *passim*; H. Feis, *The Atomic Bomb and the End of World War II,* Princeton, New Jersey, ed. 1966, *passim ',* G. Alperowitz, *Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam,* Londra, 1966; M.J. Sherwin, *A Woriddestroyed: The Atomic Bomb and the Grand Alliance,* New York, 1975.
[828] Citat în M. Matloff, *Strategic Planning for Coalition Warfare 1943–1944,* Washington, DE, 1959, pp. 523-524.
[829] Deporte, *Europe between the Superpowers*, capitolul 4.
[830] W. Ashworth, *A Short History of the International Economy Since 1850,* Londra, 1975, p. 268. Vezi şi datele din Milward, *War, Economy and Society 1939-1945*, p. 63.
[831] Rowland (ed.), *Balance of Power or Hegemony,* p. 268.
[832] Ashworth, *A Short History of the International Economy Since 1850,* p. 268.
[833] În afară de primele capitole din L. Freedman, *The Evolution of Nuclear Strategy,* Londra, vezi şi D.A. Rosemberg, „The Origins of Overkill: Nuclear Weapons and American Strategy, 1945–1960", *International Security*, vol. 7, nr. 4, 1983; M. Mandelbaum, *The Nuclear Question: The United States and Nuclear Weapons 1946-1976,* New York, 1979.
[834] Date preluate din W.P. Mako, *US Ground Forces and the Defense of Central Europe*, Washington DE, 1983, p. 8.
[835] R. Steel, *Pax Americana,* New York, 1977, capitolul 2. Pentru comparaţii cu Marea Britanie după 1815, vezi *supra,* pp. 151-158; şi T. Smith, *The Pattern of Imperialism: The United States, Great Britain and the Late-Industrializing World Since 1815,* Cambridge, 1981, pp. 182 şi urm.
[836] M. Balfour, *The Adversaries: America, Russia, and the Open World, 1941–1962,* Londra, p. 14.
[837] G. Kolko, *The Politics of war 1943–1945*, New York, 1968, *passim*; Becker şi Wells (ed.), *Economies and World Power*, capitolele 6-7; R. Keohane, „State Power and Industry Influence: American Foreign Oil Policy in the 1940s", *International Organization*, vol. 36, 1982, pp. 165-183; A.E. Eckes, *The United States and the Global Struggle for Minerais,* Austin, Texas, 1979.
[838] Balfour, *Adversaries*, p. 15.
[839] În acest sens, vezi R.N. Gardner, *Sterling-Dollar Diplomacy,* New York, 1969, *passim.*
[840] Expresie utilizată în Steel, *Pax Americana,* p. 10.

[841] Citat de R. Dallek, „The Postwar World: Made in the USA", în S.J. Ungar (ed.), *Estrangement: America and the World,* New York, 1985, p. 32.
[842] Citat în J. W. Spanier, *American Foreign Policy since World War II,* Londra, ed. 1972, p. 26. Vezi şi R.A. Divine, *Second Chance: The Triumph of Internaţionalism în America During World War II,* New York, 1971, *passim.*
[843] Thome, *Issue of war,* p. 206. Vezi şi studiul recent al lui M.P. Leffler: „The American Conception of National Security and the Beginnings of the Cold War, 1945–1948", *American Historical Review*, vol. 89, 1984, pp. 349-381; şi lucrarea sa pentru Lehrman Institute, „Security and Containment before Kennan: The Identification of American Interests at the End of World War II", *passim.*
[844] Erickson, *Road to Berlin,* p. ix.
[845] G. Hosking, *A Histoiy of the Soviet Union*, Londra, 1985, p. 296.
[846] Nove, *Economic History of the USSR,* p. 285.
[847] Vezi datele din Munting, *Economic Development of the USSR,* p. 118.
[848] McCauley, *Soviet Union since 1917,* p. 138. Pentru alte detalii, vezi Nove, *Economic History of the USSR,* pp. 140-142. Mecauley, *Soviet Union Since 1917,* pp. 140-142.
[849] Pentru detalii, vezi M.A. Evangelista, „Stalin's Postwar Army Reappraised", în *International Security,* vol. 7, nr. 3, 1982-1983, pp. 110-138.
[850] Mackintosh, *Juggernaut: A History of the Soviet Armed Forces,* pp. 272-273.
[851] *Ibid.* Vezi şi capitolele relevante din Liddell Hart (ed.), *The Red Army,* partea a II-a; D. Holloway, *The Soviet Union and the Arms Race,* New Haven, Connecticut, 1983, pp. 15 şi urm.; Mitchell, *History of Russian and Soviet Sea Power,* pp. 469 şi urm.
[852] Hosking, *History of the Soviet Union,* capitolul 11, este cel mai potrivit în acest caz. Vezi şi Mecauley, *Soviet Union Since 1917*, capitolul 5; Nove, *Economic History,* pp. 266 şi urm.; Ulam, *Expansion and Coexistence*, pp. 467 şi urm.
[853] Spanier, *American Foreign Policy since World War II,* p. 3; G. Chaliand şi J.-P. Rageau, *Strategic Atlas: A Comparative Geopolitics of the World's Powers,* New York, 1985, pp. 18 şi urm.; J.L. Gaddis, *Strategies of Containment*, New York, 1982, pp. 57 şi urm.; şi comentariile din A.K. Henrickson, „America's Changing Place in the World: From «Periphery» to «Center»?", în J. Gottman (ed.), *Center and Periphery*, Beverly Hills, California, 1980, pp. 73-100.
[854] Ulam, *Expansion and Coexistence,* p. 405.

[855] Citat în H. Feis, *Churchill-Roosevelt-Stalin,* Princeton, New Jersey, 1967, nota 462.
[856] Landes, *Umbound Prometheus,* p. 488, n. 1.
[857] Allen, *Short Economic History of Modern Japan*, pp. 187 şi urm., şi tabelele relevante din anexa B.
[858] Ricossa, „Italy 1920–1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 6, partea I, p. 240.
[859] *Ibid.,* p. 316.
[860] *Ibid.*.
[861] Wright, *Ordeal of Total War,* p. 264.
[862] Fohlen, „France 1920–1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 6, partea I, pp. 92, 109.
[863] *Ibid.,* p. 100.
[864] Atitudinea lui de Gaulle faţă de puterile anglo-saxone este descrisă într-un mod aparte în Kersaudy, *Churchill and de Gaulle,* Londra, 1981, precum şi în propriile *Mémoires de Guerre* ale lui de Gaulle, 3 vol., Paris, 1954–1959. Pentru politicile coloniale franceze din timpul războiului şi de după acesta, vezi R. von Albertini, *Decolonization*, New York, 1971, pp. 358 şi urm.; şi – cu comparaţii britanice – Smith, *Pattern of Imperialism,* capitolul 3.
[865] Barnett, *Collapse of British Power*, pp. 587-588; şi, pe un ton similar, Porter, *Britain, Europe and the World 1850-1982*, pp. 111 şi urm.
[866] Citat în Kennedy, *Realities Behinddiplomacy,* p. 318, cu alte detalii despre poziţia economică a Marii Britanii. Vezi şi Hobsbawm, *lndustry and Empire,* pp. 356 şi urm.; Barnett, *The Audit of War,* Londra, 1986, *passim.*
[867] Cel mai bun este K.O. Morgan, *Labor în Power 1945–1951,* Oxford, 1984, *passim* şi anexele 3-5. Dar vezi şi capitolele relevante din K. Harris, *Attlee,* Londra, 1982, şi A. Bullock, *Ernest Bevin: Foreign Secretary,* Oxford, 1983. Politicile economice sunt detaliate în A. Caimeross, *Years of Recovery: British Economic Policy 1945–1951,* Londra, 1985, şi rezumate în D.H. Alderoft, *The British Economy,* vol. 1, Londra, 1986, capitolul 8.
[868] Vezi mai ales H.M. Sachar, *Europe Leaves the Middle East 1936-1954,* Londra, 1972; W.R. Louis, *The British Empire in the Middle East, 1945-1951,* Oxford, 1984; şi H. Rahman, „British Post-Second World War Military Planning for the Middle East", *Journal of Strategic Studies,* vol. 5, nr. 4, decembrie 1982, pp. 511-530, pentru detalii privind importanţa crescută a regiunii. Valoarea economică după 1945 a imperiului este rezumată în Porter, *Lion's Share,* pp. 319 şi urm.
[869] Pentru această cooperare, vezi T.H. Anderson, *The United States, Great Britain and the Cold War, 1944-1947,* Columbia, Missouri, 1981, pentru

primele schimburi; J. Baylis, *Anglo-American Defence Relations 1939-1980,* Londra, 1981, pentru o evaluare generală; şi Bartlett, *Global Conflict*, pp. 269 şi urm.

[870] Vezi detaliile din Bairoch, „Europe's Gross National Product, 1800–1975", pp. 291-292.

[871] Vezi Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 304, *cf.* p. 296.

[872] Datele privind produsul național brut pe cap de locuitor pentru 1950 sunt preluate din S.H. Cohn, *Economic Development in the Soviet Union,* Lexington, Massachusetts, 1970, anexa C, tabelul C-l. Pentru a obține datele referitoare la PNB, am înmulțit cu dimensiunea populației oferită în „The Correlates of War".

[873] Datele din „Correlates of War".

[874] Citate din Sherwin, *World Destroyed,* p. 314.

[875] Vezi Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy, passim*; şi cercetarea foarte utilă din A.L. Friedberg, „A History of US Strategic «Doctrine», 1945-1980", *Journal of Strategic Studies, vol.* 3, nr. 3, decembrie 1983, pp. 40 şi urm. Pentru câteva dintre primele exemple de asemenea estimări publicate, vezi B. Brody, *The Absolute Weapon,* New York, 1946; *idem*, *Strategy in the Nuclear Age,* Princeton, New Jersey, 1959; H. Kahn, *On Thermonuclear War*, Princeton, New Jersey, 1960; J. Slessor, *Strategy for the West,* Londra, 1954; P.M.S. Blackett, *Fear, War, and the Bomb,* New York, 1948.

[876] Holloway, *Soviet Union and the Arms Race,* capitolul 2; J. Prados, *The Soviet Estimate: US Intelligence Analyis and Russian Military Strength,* New York, 1982, pp. 17 şi urm.; R.L. Garthoff, *Soviet Strategy in the Nuclear Age,* New York, 1958, *passim*; H.S. Dinerstein, *War and the Soviet Union,* Londra, ed. 1962, mai ales capitolele 1-6.

[877] Prados, *Soviet Estimate,* pp. 17-18; Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy,* capitolul 5 şi urm.; T.B. Larson, *Soviet-American Rivalry,* New York, 1978, pp. 178 şi urm.

[878] M. Growing, *Independence and Deterrence: Britain and Atomic Energy 1945–1952,* 2 vol., Londra, 1974, vol. 1, p. 184. Vezi şi L. Freedman, *Britain and Nuclear Weapons,* Londra, 1980; A. Pierce, *Nuclear Politics: The British Experience with an Independent Strategic Nuclear Force, 1939–1970,* Londra, 1972; şi J. Groom, *British Thinking About Nuclear Weapons,* Londra, 1974.

[879] Vezi *infra,* p. 359-360; şi Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy,* capitolul 21; W. Kohl, *French Nuclear Diplomacy,* Princeton, New Jersey, 1971, *passim,* cu referințe mai detaliate.

[880] Dallek, *American Style of Foreign Policy,* p. 130.

[881] *Ibid., p.* 152.

[882] Citat în Balfour, *Adversaries,* p. 71. Pentru schimbările politicii şi opiniei publice americane, vezi şi Anderson, *United States, Great Britain and the Cold War, 1944–1947,* capitolele 6-7; J.L. Gaddis, *The United States and the Origins of the Cold War, 1941–1947,* New York, 1972; şi B.R. Kuniholm, *The Origins of the Cold War in the Near East,* Princeton, New Jersey, 1980, *passim.*

[883] Dallek, *American Style of Foreign Policy,* p. 170.

[884] Ulam, *Expansion and Coexistence,* p. 437.

[885] G. Lichtheim, *Europe in the Twentieth Century,* Londra, 1972, p. 351.

[886] Balfour, *Adversaries*, pp. 8 şi urm.; şi, pentru mai multe detalii, vezi L.E. Davis, *The Cold War Begins: Soviet-American Conflict over Eastern Europe,* Princeton, New Jersey, 1974; Feis, *Churchill-Roosevelt-Stalin, passim*; B. Dovrig, *The Myth of Liberation,* Baltimore, Maryland, 1973; A. Polonsky, *The Great Powers and the Polish Question 1941–1945,* Londra, 1976; V. Rothwell, *Britain and îhe Cold War 1941–1947*, Londra, 1982, mai ales capitolul 3; R. Douglas, *From War to Cold War 1942–1948,* Londra, 1981, *passim.*

[887] Ulam, *Expansion and Coexistence,* capitolele 7-9; T. Wolfe, *Soviet Power and Europe, 1945–1970*, Baltimore, Maryland, 1970; M. Mecauley (ed.), *Communist Power în Europe, 1949,* Londra, 1977; W. Taubman, *Stalin's American Policy: From Entente to Détente to Cold War,* New York, 1982, *passim.*

[888] Şi nici nu ne-am propus să oferim o bibliografie completă a bogatei literaturi despre Războiul Rece. Balfour, *Adversaries*; Larson, *Soviet-American Rivalry*; Ulam, *Expansion and Coexistence*; şi Bartlett, *Global Conflict,* capitolele 10-11, toate oferă studii cu trimiteri la alte surse bibliografice. Vezi şi nota 87, *supra.*

[889] Balfour, *Adversaries*, p. 94; M. Balfour şi J. Mair, *Four-Power Control în Germany and Austria 1945–1946,* Londra, 1956; Rothwell, *Britain and the Cold War,* capitolul 6. Vezi şi lucrarea foarte importantă J. Foschepoth (ed.), *Kalter Krieg und deutsche Frage*, Göttingen, mai ales partea a III-a.

[890] Referire la studiul excelent al lui Gaddis, *Strategies of Containment.*

[891] *Ibid.,* p. 30.

[892] *Ibid.,* p. 31.

[893] *Ibid.,* p. 30.

[894] Anderson, *United States, Great Britain and the Cold War*, *passim*; Bullock, *Ernest Bevin: Foreign Secretary,* mai ales capitolul 10; Kuniholm, *Origins of the Cold War in the Near East, passim*; Keylor, *Twentieth-Century World,* pp. 270-271.

[895] În afară de lucrarea lui Ulam, vezi şi referinţele din nota 92, *supra;* şi M.D. Shulman, *Stalin's Foreign Policy Reappraised,* New York, 1969; M.

Kaser, *Comecon,* Londra, 1967; J.K. Hoensch, *Sowjetische Osteuropa-Politik 1945–1974,* Düsseldorf, 1977.

[896] Vezi referințele din R. Poidevin, „Die Neuorientierung der französishen Deutschlandpolitik în 1948/9", în Foschepoth (ed.), *Kalter Krieg und deutsche Frage,* mai ales capitolul 5; Douglas, *From War to Cold War,* pp. 167 şi urm.; şi, pentru ambivalențele britanice, vezi S. Greenwood, „Return to Dunkirk: The Origins of the Anglo-French Treaty of March 1947", în *Journal of Strategic Studies,* vol. 6, nr. 4, decembrie 1983, pp. 49-65.

[897] Bullock, *Bevin,* pp. 571 şi urm.; W.P. Davison, *The Berlin Blockade,* Princeton, New Jersey, 1958; capitolele relevante din R. Morgan, *The United States and West Germany 1945–1973,* Londra, 1974; J.H. Backer, *Winds of History: The German Years of Lucius Dubignon Clay,* New York, 1983, capitolul 10; M. Bell, „Die Blockade Berlins-Konfrontation der Allierten în Deutschland", în Foschepoth (ed.), *Kalter Krieg und deutsche Frage*, pp. 217 şi urm.

[898] Evangelista, „Stalin's Postwar Army Reconsidered", *passim*; W. Lafeber, *America, Russia, and the Cold War 1945-1975,* New York, 1976, pp. 83 şi urm.; Lord Ismay, *NATO – the First Five Years, 1949–1954,* Utrecht, 1954; Gaddis, *Stratégies of Containment,* pp. 72 şi urm.; A.K. Henrickson, „The Création of the North Atlantic Alliance, 1948–1952", în *Naval War College Review,* vol. 32, nr. 3, mai/iunie 1980, pp. 4-39; L.S. Kaplan, *The United States and NATO: the Formative Years*, Lexington, Kentucky, 1984, *passim.*

[899] Vezi A. Grosser, *West Germany from Defeat to Rearmament,* Londra, 1955; G. Megeehan, *The German Rearmament Question*, Urbana, Illinois, 1971; D. Lerner şi R. Aron, *France Defeats EDC,* New York, 1957; Deporte, *Europe between the Superpowers*, pp. 158 şi urm.; şi T. Schwarz, „The Case of German Rearmament: Alliance Crisis in the «Golden Age»", *Fletcher Forum,* vara 1984, pp. 295-309. Bartlett, *Global Conflict,* p. 312.

[900] Ulam, *Expansion and Coexistence,* pp. 544 şi urm.; D.J. Dallin, *Soviet Foreign Policy After Stalin,* Philadelphia, Pennsylvania, 1961; R.A. Remington, *The Warsaw Pact,* Cambridge, Massachusetts, 1971.

[901] Vezi, din nou, Kolko, *Politics of war, passim*; şi Thorne, *Issue of war.*

[902] Kolko, *Politics of War,* pp. 298 şi urm.; Kuniholm, *Origins of the Cold War in the Near East, passim*; Louis, *British Empire in the Middle East,* pp. 53 şi urm.

[903] Ulam, *Expansion and Coexistence*, p. 428; vezi şi Anderson, *United States, Great Britain and the Cold War,* pp. 103 şi urm.

[904] Citat în Bartlett, *Global Conflict*, p. 261 (sublinierea noastră); şi vezi din nou lucrările lui Anderson, Louis şi Kuniholm citate *supra*.
[905] Grimal, *Decolonization,* pp. 183 şi urm., este un rezumat bun; de asemenea, Kiernan, *European Empires from Conquest to Collapse,* pp. 210 şi urm.; Holland, *European Decolonization 1918–1981,* pp. 86 şi urm.
[906] M. Heald şi L.S. Kaplan, *Culture and Diplomacy: The American Experience,* Wesport, Connecticut, 1977, capitolele 5 şi 8; P.A. Varg, *Missionaries, Chinese, and Diplomats... 1890–1952,* Princeton, New Jersey, 1952; A. Iriye, *Across the Pacific,* New York, 1967; şi, mai specific, B.W. Tuchman, *Stilwell and the American Experience în China,* New York, 1971; H. Feis, *The China Tangle,* Princeton, New Jersey, 1953, *passim;* N.B. Tucker, *Pattems in the Dust: Chine se-American Relations and the Récognition Controversy 1949–1950,* New York, 1983.
[907] M. Schaller, *The American Occupation of Japan: The Origins of the Cold War în Asia,* New York, 1985, care plasează politica SUA faţă de Japonia într-un context mult mai larg est-asiatic şi al Războiului Rece; şi W.S. Borden, *The Pacific Alliance,* Madison, Wisconsin, 1984, *passim.*
[908] Citat în Schaller, *American Occupation în Japan,* p. 232; vezi şi Smith, *The Pattern of Imperialism,* pp. 193-194. Politica americană în regiune este abordată detaliat în W.W. Stueck, *The Road to Confrontation,* Chapel Hill, North Carolina, 1981; R.M. Blum, *Drawing the Line: The Origin of American Containment Policy în East Asia,* New York, 1982; B. Cumings, *The Origins of the Korean War,* Princeton, New Jersey, 1981; N. Yonosuke şi A. Iriye (ed.), *The Origins of the Cold War în Asia,* New York, 1977. Vezi şi R. Dingman, „Strategic Planning and the Policy Process: American Plans for War în East Asia, 1945–1950", *Naval War College Review,* vol. 32, nr. 6, 1979, pp. 4-21.
[909] Există o prezentare succintă a Războiului din Coreea în Millett şi Maslowski, *For the Common Defense,* pp. 484 şi urm.; şi una mai detaliată în D. Rees, *Korea: The Limited War*, New York, 1966; F.H. Heller (ed.), *The Korean War: A 25-Year Perspective,* Lawrence, Kansas, 1977; precum şi rapoartele oficiale americane.
[910] N.A. Graebner, *America as a World Power*, Wilmington, Delaware, 1984, capitolul 7: „Global Containment: The Truman Years"; Tucker, *Pattems in the Dust, passim*; D. Borg şi W. Heinrichs (ed.), *Uncertain Years: Chinese-American Relations, 1947–1950*, New York, 1980, *passim*; Schaller, *American Occupation of Japan,* capitolele 11-15; E.M. Irving, *The First Indochina War: French and American Policy, 1945-1954*, Londra, 1975.
[911] Pentru atmosfera mai încordată, vezi Gaddis, *Stratégies of Containment,* capitolele 5-6. Vezi şi articolul profund al lui R. Jervis, „The

Impact of the Korean War on the Cold War", *Journal of Conflict Resolution,* vol. 24, nr. 4, decembrie 1980, pp. 563-592.

[912] Date preluate din „Correlates of war".

[913] Vezi şi graficul din R.W. Degrasse, *Military Expansion, Economic Decline,* Armoni, New York, 1983, p. 119.

[914] Holloway, *Soviet Union and the Arms Race*, pp. 43, 115 şi urm. Bineînțeles, este imposibil să obținem date sigure privind cheltuielile sovietice, iar procentul cheltuielilor pentru apărare „explicite" din buget este mult prea redus; vezi F.D. Holzman, *Financial Checks on Soviet Defense Expenditures,* Lexington, Massachusetts, 1975, *passim.*

[915] Citat în Gaddis, *Strategies of Containment*, p. 100. Vezi şi S.F. Wells, „Sounding the Tocsin: NSC-68 and the Soviet Threat", *International Security*, vol. 4, 1979, pp. 116-138, şi replica lui Paul Nitze, „The Development of NSC-68", *International Security*, primăvara 1980, pp. 159-169; Paul Y. Hammond, „NSC-68: Prologue to Rearmament", în W.R. Schilling *et al.*, *Strategy, Politics, and Defense Budgets*, New York, 1962, pp. 267-378.

[916] Vezi Bartlett, *Global Conflict*, pp. 303 şi urm.; şi detaliile despre extinderile NATO în Ismay, *NATO, passim*; T.P. Ireland, *Creating the Entangling Alliance*, Londra, 1981; şi Kaplan, *United States and NATO,* pp. 143 şi urm.

[917] Mackintosh, *Juggernaut,* pp. 292 şi urm.; diversele eseuri din Liddell Hart (ed.), *Red Army,* partea a doua; Wolfe, *Soviet Power and Europe*, *passim*; A. Lee, *The Soviet Air Force*, Londra, 1961; R. Kilmarx, *A History of Soviet Air Power,* Londra, 1962.

[918] Reynolds, *Command of the Sea*, pp. 530-543; Kennedy, *Rise and Fall of British Naval Mastery*, capitolul 11.

[919] Reynolds, *Command of the Sea*, pp. 545 şi urm.; Hagan (ed.), *În Peace and War: Interprétations of American Naval History 1775-1978,* capitolele 15-16; Potter (ed.), *Sea Power*, capitolele 31-32; J. Woods (pseudonim), „The Royal Navy Since World War II", *US Naval Institute Proceedings*, vol. 108, nr. 3, martie 1982, pp. 82 şi urm.

[920] Mitchell, *History of Russian and Soviet Sea Power,* capitolele 21-22, descriu acumulările după 1945. Vezi şi N. Polmar, *Soviet Naval Developments, 1982,* ediția a IV-a, Annapolis, Maryland, 1981, pp. 3-13; R.W. Herrick, *Soviet Naval Strategy,* Annapolis, Maryland, 1968; L.L. Whetton, „The Mediterranean Threat", *Survival,* nr. 8, august 1980, pp. 252-258; Jukes, „The Indian Ocean în Soviet Naval Policy", în *Adelphi Papers*, nr. 87, mai 1972. Foarte importante în acest sens sunt lucrările lui M. Megwire, *Soviet Naval Developments*, New York, 1973, *Soviet Naval Policy*, New York, 1975, şi *Soviet Naval Influence*, New York, rezumate în

idem, „The Raționale for the Development of Soviet Seapower", în J. Baylis şi G. Segal (ed.), *Soviet Strategy,* Londra, 1981, pp. 210 şi urm.

[921] Vezi G. Herken, *The Winning Weapon: The Atomic Bomb in the Cold War 1945–1950*, New York, 1980; Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy,* pp. 38 şi urm.; dar vezi şi R. Borowski, *A Hollow Threat: Strategic Air Power and Containment before Korea,* Westport, Connecticut, 1982. Pentru implicații şi comparații, vezi M. Mandelbaum, *The Nuclear Révolution: International Politics Before and After Hiroshima,* New York, 1981.

[922] Prados, *Soviet Estimate*, capitolul 4, este cel mai potrivit aici.

[923] Gaddis, *Strategies of Containment,* capitolele 4-5, oferă contextul general. Vezi şi D.A. Rosemberg, „American Atomic Strategy and the Hydrogen Bomb Décision", *Journal of American History*, vol. 66, iunie 1979, pp. 62-87; *idem*, „A Smoking Radiating Ruin at the End of Two Hours": Documents on American Plans for Nuclear War with the Soviet Union, 1954–1955", *International Security*, vol. 6, nr. 3, 1981–1982, pp. 3-38; Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy*, capitolul 6; Weigley, *The American Way ofwar*, capitolul 17.

[924] Prados, *Soviet Estimate,* capitolele 5-8; şi E. Bottome, *The Missile Gap*, Rutherford, New Jersey, 1971, *passim.*

[925] Freedman, *Evolution of Nuclear Strategy*, pp. 175 şi urm.; Friedberg, „A History of the US Strategic «Doctrine»", 1945 to 1980", pp. 41 şi urm. De asemenea foarte util este John Gaddis, „The Origins of Self-Deterrence: The United States and the Non-Use of Nuclear Weapons, 1945–1958" (ms.). Despre strategii se discută în G. Herken, *Counsels ofwar,* New York, 1985, şi F. Kaplan, *The Wizards of Armageddon,* New York, 1983.

[926] R.V. Daniels, *Russia: The Roots of Confrontation,* Cambridge, Massachusetts, 1985, p. 234; Mecauley, *The Soviet Union since 1917*, pp. 155 şi urm.; Ulam, *Expansion and Coexistence*, capitolele 9-10.

[927] Steel, *Fax Americana,* p. 9; şi, mai detaliat, R.E. Osgood, *NATO: The Entangling Alliance,* Chicago, Illinois, 1962, *passim*; Deporte, *Europe Between the Superpowers,* pp. 115 şi urm.; Kaplan, *United States and NATO.*

[928] Steel, *Pax Americana,* p. 134. Vezi şi R. Aron, *The Imperial Republic,* Londra, 1975; D. Horowitz, *The Free World Colossus,* New York, ed. 1971; Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century,* capitolele 11-12.

[929] Keylor, *Twentieth-Century World,* p. 375; J.L. Gaddis, „The Strategic Perspective: The Rise and Fall of the «Defensive Perimeter» Concept", în Borg şi Heinrichs (ed.), *Uncertain Years,* pp. 61-118; şi – conținând citate foarte relevante – Schaller, *The American Occupation of Japan,* pp. 279 şi urm.

[930] Citat în Woodruff, *America's Impact on the World,* p. 65.
[931] Ulam, *Expansion and Coexistence,* pp. 539 şi urm.; Mecauley, *Soviet Union since 1917,* pp. 198 şi urm.; Daniels, *Russia: The Roots of Confrontation,* pp. 333 şi urm.
[932] În prezent, literatura pe acest subiect este foarte bogată. Printre cele mai importante studii se numără G, Jukes, *The Soviet Union în Asia,* Berkeley, California, 1973; H.D. Cohn, *Soviet Policy toward Black Africa,* New York, 1972; R.H. Donaldson, *Soviet Policy toward India,* Cambridge, Massachusetts, 1974; R. Kanet (ed.), *The Soviet Union and the Developing Nations,* Baltimore, Maryland, 1974; E. Taborsky, *Communist Pénétration of the Third World,* New York, 1963.
[933] P. Lyon, „The Emergence of the Third World", în H. Bull şi A. Watson (ed.), *The Expansion of International Society,* Oxford, 1984, pp. 229 şi urm., precum şi celelalte eseuri din secţiunea a III-a; Barradough, *Introduction to Contemporary History,* capitolul 6; R. Emerson, *From Empire to Nation: The Rise to Self-Assertion of asian and African Peoples,* Cambridge, Massachusetts, 1962, *passim.*
[934] Lyon, „Emergence of the Third World", în Bull şi Watson (ed.), *Expansion of International Society,* p. 229; *idem, Neutralism,* Leicester, 1963; G.H. Jansen, *Afro-Asia andnon-Alignment,* Londra, 1966.
[935] În afară de lucrările menţionate *supra* la nota 139, vezi şi L.S. Stavrianos, *Global Rift: The Third World Cornes of Age,* New York, 1981; R.A. Mortimer, *The Third World Coalition în International Politics,* New York, 1980; R.L. Rothstein, *The Weak in the World of the Strong: The Developing Countries in the International System,* New York, 1977; *idem, The Third World and US Foreign Policy*, Boulder, Colorado, 1981.
[936] Balfour, *Adversaries,* pp. 157 şi urm.; Ulam, *Expansion and Coexistence,* pp. 461 şi urm.; Rusinov, *The Yugo slav Experiment, 1949–1974,* Londra, 1977; Lyon, „Emergence of the Third World", *passim.*
[937] McCauley, *Soviet Union Since 1917,* p. 204. Mai general, vezi referinţele de la nota 138, *supra* şi R.C. Horn, *The Soviet Union and India: The Limits of Influence,* New York, 1981; R.H. Donaldson (ed.), *The Soviet Union and the Third World: Successes and Faillir es,* Boulder, Colorado, 1981; M.H. Haykal, *The Sphinx and the Cotnmissar: The Rise and Fall of Soviet Influence in the Middle East*, Londra, 1978; K. Dawisha, *Soviet Foreign Policy towards Egypt*, Londra, 1979, *passim.*
[938] McCauley, *Soviet Union since 1917*, p. 210; Donaldson (ed.), *Soviet Union and the Third World: Successes and Faillir es, passim*; A. Dawisha şi K. Dawisha (ed.), *The Soviet Union in the Middle East*, New York, 1982.
[939] Date preluate din „Correlates of War", care sunt mai sigure decât cifrele din *Military Balance* (vezi nota următoare) pentru începutul anilor '70.

[940] *The Military Balance 1974–1975*, Londra, 1974, pp. 7, 10; *cf.* pp. 19, 22.
[941] H. Pemsel, *Atlas of Naval Warfare*, Londra, 1977, p. 159.
[942] *Military Balance 1974–1975*, pp. 75-77; pentru China, pp. 48-49.
[943] Vezi referințele de la nota 126, *supra*.
[944] Pentru relațiile americano-sovietice din anii '70, vezi Keylor, *Twentieth-Century World*, pp. 364 şi urm., 405 şi urm.; Schulzinger, *American Diplomacy in the Twentieth Century*, pp. 299 şi urm.; S. Hoffman, *Primacy or World Order?* New York, 1978, *passim*; Lawson, *Soviet-American Rivalry, passim*; McCauley, *Soviet Union since 1917*, pp. 238 şi urm.; Daniels, *Russia: The Roots of Confrontation*, pp. 321 şi urm., precum şi bibliografia completă de la pp. 394-396. Mai ales, acum există R.J. Garthoff, *Détente and Confrontation: American-Soviet Relations from Nixon to Reagan*, Washington, DE, 1985, cu foarte multe detalii.
[945] Keylor, *Twentieth-Centuiy World*, p. 371.
[946] Pentru cele ce urmează vezi R.C. Thornton, *The Bear and the Dragon*, New York, 1972; R.C. North, *Moscow and the Chinese Communists*, Stanford, California, 1953; R.R. Simmons, *The Strained Alliance*, New York, 1975; G. Ginsburgs şi C.F. Pinkele, *The Sino-Soviet Territorial Dispute, 1949–1964*, New York, 1978; D. Floyd, *Mao against Khrushehev*, New York, 1964; A.D. Low, *The Sino-Soviet Dispute*, Rutherford, New Jersey, 1976; şi un bun rezumat scurt în Bartlett, *Global Conflict*, pp. 325 şi urm.
[947] Ulam, *Expansion and Coexistence*, p. 693; O.E. Clubb, *China and Russia: The „Great Game",* New York, 1971, *passim*, oferă mai multe detalii, precum şi J. Camilleri, *Chinese Foreign Policy: The Maoist Era and Its Aftermath*, Seattle, Washington, 1980.
[948] Keylor, *Twentieth-Century World*, p. 398.
[949] H. Kissinger, *The White House Years*, Boston, 1979, pp. 172 şi urm.; şi analiza importantă din D.L. Strode, „Arms Control and Sino-Soviet Relations", *Orbis*, vol. 18, nr. 1, pp. 163-188.
[950] Gaddis, *Strategies of Containment,* p. 210, nota.
[951] W.E. Griffith (ed.), *Communism in Europe: Continuity, Change and the Sino-Soviet Dispute,* vol., Cambridge, Massachusetts, 1964–1966; J.G. Whelan, *World Communism, 1967–1969: Soviet Attempts to Reestablish Control,* Library of Congress, Legislative Reference Service, Washington, DE, 1970; Z. Brzezinski, *The Soviet Bloc: Unity and Conflict*, Cambridge, Massachusetts, ed. 1967.
[952] Vezi scurta trecere în revistă din C. Bell, „China and the International Order", în Bull şi Watson (ed.), *Expansion of International Society*,

capitolul 17; mai detaliat în M.B. Yahuda, *China's Role în World Affairs,* New York, 1978.

[953] Citat în W.L. Kohl, *French Nuclear Diplomacy,* Princeton, New Jersey, 1971, p. 103. Vezi şi W. Mendl, *Deterrence and Persuasion: French Nuclear Armament in the Context of National Policy, 1945-1969,* Londra, 1970; M.M. Harrison, *Reluctant Ally: France and Atlantic Security,* Baltimore, Maryland, 1981; şi mai ales E. Kolodziej, *French International Policy under de Gaulle and Pompidou: The Politics of Grandeur,* Ithaca, New York, 1974.

[954] Kolodziej, *French International Policy, passim*; A. Grosser, *The Western Alliance: European-American Relations since 1945*, Londra, 1980, pp. 183 şi urm., 209 şi urm.

[955] Vezi *infra,* pp. 380-382.

[956] O trecere în revistă a politicilor lui de Gaulle se găseşte în Deporte, *Europe between the Superpowers*, pp. 229 şi urm.; şi Keylor, *Twentieth-Century World,* pp. 346 şi urm.

[957] Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 304.

[958] Keylor, *Twentieth-Century World*, pp. 354 şi urm., 408 şi urm.; A. Bronke şi D. Novak (ed.), *The Communist States in the Era of Détente, 1971–1977*, Oakville, Ontario, 1979; R.L. Tokes, *Euro-Communism and Détente,* New York, 1978; G.B. Ginsburg şi A.Z. Rubinstein (ed.), *Soviet Foreign Policy towards Western Europe,* New York, 1978; L.L. Whetten, *Germany's Ostpolitik,* Londra, 1971; şi W.E. Griffith, *The Ostpolitik of the Federal Republic of Germany*, Cambridge, Massachusetts, 1978, tratează aspectele germane.

[959] H. Salisbury, *The Corning War between Russia and China*, Londra, 1969, *passim.*

[960] Despre unele dintre aceste preocupări se discută în E. Morton şi G. Segal (ed.), *Soviet Strategy Toward Western Europe*, Londra, 1984.

[961] Bartlett, *Global Conflict*, p. 355. Vezi şi G. Segal, *The Great Power Triangle*, Londra, 1982; R. Sutter, *China Watch: Toward Sino-Arnerican Réconciliation,* Baltimore, Maryland, *passim*; şi eseurile din R.H. Solomon (ed.), *The China Factor: Sino-American Relations and the Global Scene,* New York, 1981, şi G. Segal (ed.), *The China Factor: Peking and the Superpowers*, Londra, 1982, mai ales B. Garrett, „The United States and the Great Power Triangle", pp. 76-104.

[962] Gaddis, *Stratégies of Containment,* pp. 249-250, 259.

[963] A. Kendrick, *The Wound Within: America in the Vietnam Years, 1945–1974*, Boston, 1974; T. Powers, *The War at Home: Vietnam and the American People, 1964–1968,* New York, 1973; F. Fitzgerald, *Fire in the Lake: The Vietnamese and the Americans în Vietnam*, Boston, 1972; W.

O'Neill, *Corning Apart,* New York, 1971; R.J. Lifton, *Home from the War: Vietnam Vétérans*, New York, 1973; L. Baskir şi P. Strauss, *Chance and Circonstance: The War, the Draft, and the Vietnam Génération*, New York, 1978; şi G. Kolko, *Vietnam: Anatorny of a War, 1940–1975,* New York, 1986, sunt câteva dintre numeroasele cărți bune pe aceste teme.

[964] Din nou, literatura despre strategia americană şi purtarea războiului este deja bogată. Millett şi Maslowski, *For the Common Defense,* capitolul 17, este un rezumat grăitor. H.G. Summers, *On Strategy: A Critical Analysis of the Vietnam War*, New York, 1972, examinează războiul din perspectivă clausewitziană. B. Palmer, *The 25-Year War: America's Military Role in Vietnam*, New York, 1984, mai ales partea a II-a, „Assessment"; S. Karnow, *Vietnam: A History,* New York, 1984; G.C. Herring, *America's Longest War: The United States and Vietnam, 1950–1975,* New York, 1979, sunt, toate, titluri importante.

[965] Date preluate din Gaddis, *Strategies of Containment*, p. 359; vezi şi Millett şi Maslowski, *For the Common Defense*, pp. 565 şi urm.

[966] Vezi din nou Ungar (ed.), *Estrangement: America and the World, passim*; dar mai ales Hodgson, „Disorder Within, Disorder Without".

[967] Acest fapt se poate observa şi în titlurile multor studii americane despre sistemul internațional şi locul Statelor Unite în cadrul lui. În afară de Ungar (ed.), *Estrangement*, vezi şi K. A. Oye *et al.* (ed.), *Eagle Entangled: US Foreign Policy în a Complex World*, New York, 1979; R.O. Keohane, *After Hegemony*, Princeton, New Jersey, 1974; J. Kwitny, *Endless Enemies,* New York, 1984; şi cartea importantă anterioară a lui S, Hoffman, *Gulliver's Troubles,* New York, 1968.

[968] Gaddis, *Strategies of Containment,* p. 275. Şi vezi din nou referințele de la nota 167, *supra,* şi studiul foarte util din Garthoff, *Détente and Confrontation,* pp. 24 şi urm.

[969] Gaddis, *Strategies of Containment,* p. 179. Vezi şi cartea lui Kissinger, *White House Years*; şi H. Starr, *Henry Kissinger: Perceptions of International Politics,* Lexington, Kentucky, *passim.* Dallek, *American Style Foreign Policy*, capitolul 9, este mult mai critică.

[970] Gaddis, *Strategies of Containment,* pp. 284, 297.

[971] Compara Kennan, *Decline of Bismarck 's European Order*, eu Kissinger, „The White Revolutionary: Reflections on Bismarck", *Daedalus,* vol. 97, 1968, pp. 888-924.

[972] Gaddis, *Strategies of Containment*, pp. 280-282; şi, mai detaliat, două studii rafinate: C. Bell, *The Diplomacy of Détente: The Kissinger Era*, New York, 1977; şi R.S. Litwak, *Détente and the Nixon Doctrine: American Foreign Policy and the Pursuit of Stability, 1969–1975,* Cambridge, 1984.

[973] În afară de memoriile (deseori contradictorii) ale lui Carter, ale secretarului său de stat, Vance, şi ale consilierului pe probleme de securitate, Brzezinski, vezi descrierea din Garthoff, *Détente and Confrontation,* pp. 563 şi urm.; şi, mult mai pe scurt, Ambrose, *Rise to Globalism,* capitolul 15; Schulzinger, *American Diplomacy*, pp. 316 şi urm.; şi concluziile finale ale lui John Gaddis din epilogul la *Strategies of Containment*. Mai ales, vezi G. Smith, *Morality, Reason and Power: American Diplomacy in the Carter Years*, New York, 1986, *passim*, dar în special pp. 241 şi urm.

[974] B. Rubin, *Paved with Good Intentions: The United States and Iran,* New York, 1980, *passim*; G. Sick, *Ail Fall Down: America's Tragic Encounter with Iran*, New York, 1985; şi Smith, *Morality, Reason and Power*, capitolul 9, sunt cele mai potrivite titluri în acest sens.

[975] Garthoff, *Détente and Confrontation*, capitolele 26-27, este cel mai potrivit titlu în acest sens.

[976] Vezi, printre alţii, şi J.S. Gansler, *The Defense Industry,* Cambridge, Massachusetts, 1980, *passim*; J. Fallows, *National Defense,* New York, 1981, mai ales capitolul 3; R.W. Degrasse, *Military Expansion, Economic Decline*, Armonk, New York, 1983; J. Coates şi M. Kilian, *Heavy Losses*, New York, ed. 1985, *passim.*

[977] Vezi comentariile acide din Schulzinger, *American Diplomacy*, pp. 339 şi urm.; S. Talbott, *Deadly Gambits: The Reagan Administration and the Stalemate în Nuclear Arms Control*, New York, 1984, cu detalii revelatoare; memoriile lui A. Haig, *Caveat*, New York, 1984; E. Luttwak, *The Pentagon and the Art ofwar*, New York, 1985.

[978] Ulam, *Dangerous Relations: The Soviet Union în World Politics 1970–1982,* New York, p. 39.

[979] D. Holloway, *The Soviet Union and the Arms Race,* New Haven, 1982, ed. a II-a, pp. 134 şi urm.; şi analiza mai tehnică din A. Bergson, „Technological Progress", în Bergson şi H.S. Levine (ed.), *The Soviet Economy: Toward the Year 2000,* Londra, 1983, pp. 34-78.

[980] Garthoff, *Détente and Confrontation*, pp. 887 şi urm., este excelentă în acest caz. Vezi şi S. Bradsher, *Afghanistan and the Soviet Union,* Durham, North Carolina, 1983, *passim*; şi T.T. Hammond, *Red Flag over Afghanistan,* Boulder, Colorado, 1984, *passim.*

[981] Garthoff, *Détente and Confrontation*, pp. 982 şi urm. Vezi şi lucrările citate la nota 167, *supra*, precum şi B. Garrett, „China Policy and the Constraints of Triangular Logic", în K. A. Oye *et al.* (ed.), *Eagle Défiant: United States Foreign Policy in the 1980s*, Boston, 1983, mai ales pp. 245 şi urm.

[982] Gaddis, *Strategies of Containment*, p. 280 [s.n.].

[983] Bineînțeles, această afirmație este valabilă mai ales cu privire la datele ruseşti: vezi D. Holzman, „Soviet Military Spending: Assessing the Numbers Game", *International Security*, vol. 6, nr. 4, 1982, pp. 78-101, ce reprezintă o introducere potrivită în acest subiect.
[984] Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 276.
[985] Rostow, *World Economy*, p. 662. (Principala diferență este că Rostow utilizează ca punct de referință pentru 100% anul 1913, în timp ce Bairoch a optat pentru 1900.)
[986] Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 273.
[987] *Ibid.*, p. 276.
[988] Din Rostow, *World Economy*, p. 669.
[989] Ashworth, *Short History of the International Economy*, pp. 287-288.
[990] *Ibid.*, p. 289; şi discuția mai detaliată din Bairoch, *The Economic Development of the Third World Since 1900,* Berkeley, California, 1975, *passim.*
[991] Foreman-Peck, *History of the World Economy*, p. 376.
[992] Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 304
[993] Vezi tabelul din Oye *et al.* (ed.), *Eagle Défiant*, p. 8.
[994] G. Blackburn, *The West and the World since 1945*, New York, 1985, p. 96; şi Bairoch, *Economic Development, passim*, cu o bibliografie potrivită la pp. 250-252.
[995] R. Rosecrance, *The Rise of the Trading State*, New York, 1985, mai ales capitolul 7; şi M. Smith *et al.*, *Asia's New Industrial World*, New York, 1985.
[996] Vezi Schaller, *American Occupation of Japan,* p. 289.
[997] Probabil cel mai important studiu în acest sens este E.F Vogel, *Japan as Number One: Lessons from America*, New York, ed. 1980.
[998] Smith *et al.*, p. 18; C. Johnson, *MITI and the Japanese Miracle,* Stanford, California, 1982, *passim.*
[999] Vogel, *Japan as Number One*, pp. 9-10 (s.n.). Allen, *A Short Economic Histoiy of Modem Japan*, partea a II-a, este foarte valoroasă în acest caz. Statisticile referitoare la industria producătoare de automobile sunt preluate din *Economist,* 2 noiembrie, 1985, p. 111.
[1000] Se pare că majoritatea lucrărilor despre China după 1945 s-au concentrat asupra lui Mao sau asupra chestiunilor culturale/ideologice, şi nu asupra politicii externe: dar există Bell, „China and the International Order' în Bull şi Watson (ed.), *The Expansion of International Society,* pp. 255-267; H. Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s,* New Haven, Connecticut, 1984, mai ales capitolele 1 şi 5-6; A.D. Barnett, *China and the Major Powers în East Asia,* Washington, DE, 1977; M. Yahuda, *China's Role în World Affairs*, New York, 1978; P. Van Ness,

Révolution and Chinese Foreign Policy, Berkeley, California, 1971; şi R.H. Solomon (ed.), *The China Factor: Sino-American Relations and the Global Scene,* Englewood Cliffs, New Jersey, 1981, cu câteva capitole foarte utile.

[1001] Bairoch, „International Industrialization Levels", pp. 299, 302.

[1002] Rostow, *World Economy,* pp. 525 şi urm.; şi D.H. Perkins (ed.), *China's Modern Economy în Historical Perspective,* Stanford, California, 1975, *passim.*

[1003] Blackburn, *West and the World since 1945,* p. 77.

[1004] *Ibid.*; şi Bairoch, *Economic Development of the Third World,* pp. 188 şi urm., 201 şi urm., care face comentarii aprobatoare privind atenția acordată de chinezi agriculturii.

[1005] Date preluate din „Correlates of War" pentru 1980.

[1006] Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 304.

[1007] D.H. Perkins, „The International Conséquences of China's Development", în Solomon (ed.), *China Factor,* pp. 114-136, este important aici.

[1008] Despre unele dileme europene se discută în Deporte, *Europe between the Superpowers, passim*; J.R. Wegs, *Europe since 1945,* New York, 1984, ed. a II-a, mai ales capitolele 8-15; S. Hoit, *The Common Market: The Conflict of Theory and Practice,* Londra, 1967.

[1009] Alderoft, *European Economy 1914–1970*, p. 161.

[1010] *Ibid.*; vezi şi Landes, *Umbound Prometehus,* capitolul 7; Pollard, *Peaceful Conquest*, capitolul 9; Maddison, „Economic Policy and Performance în Europe 1913-1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 5, partea a II-a, pp. 476 şi urm. Pentru perioada timpurie, există studii detaliate: M.M. Postan, *An Economic History of Western Europe, 1945-1964,* Londra, 1967; şi A.S. Milward, *The Reconstruction of Western Europe, 1951,* Londra, 1984.

[1011] Alderoft, *European Economy,* pp. 161-162.

[1012] Oye *et al.* (ed.), *Eagle Défiant,* p. 8 şi notele la tabelul 1.1.

[1013] Pentru această afirmație, vezi din nou Pollard, *Peaceful Conquest, passim.*

[1014] *Ibid.*, p. 305.

[1015] *Ibid.*, p. 171.

[1016] Alderoft, *European Economy,* p. 161.

[1017] Vezi datele din Wegs, *Europe since 1945*, capitolul 9; A.S. Deaton, „The Structure of Demand 1920–1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 5, partea I.

[1018] Ricossa, „Italy, 1920-1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 6, partea I, pp. 290 şi urm.; G. Scimone, „The Italian Miracle", în J. Henessy *et al.*, *Economic „Miracles",* Londra, 1964; G.H.

Hildebrand, *Growth and Structure in the Economy of Modern Italy*, Cambridge, Massachusetts, 1965.

[1019] Vezi *supra*, pp. 331-332.

[1020] Porter, *Britain, Europe and the World*, capitolul 5; Kennedy, *Realities behind Diplomacy,* capitolele 7-8.

[1021] Literatura despre declinul economic relativ al Marii Britanii după 1945 este bogată. Vezi, printre alții, Gamble, *Britain în Decline*, *passim*; Kirby, *Decline of British Economic Power Since 1870*, capitolul 5; F. Blackaby (ed.), *De-industrialization*, Londra, 1979, *passim*; W. Beckerman (ed.), *Slow Growth în Britain: Causes and Conséquences*, Oxford, 1979; J. Eatweil, *Whatever Happened to Britain?* Londra, 1982, *passim.*

[1022] Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 303.

[1023] Wegs, *Europe since 1945*, p. 161. Cifrele pentru producția industrială mondială sunt preluate din Bairoch, cele pentru cotele din comerțul mondial provin din Kirby, *Decline*, p. 149, tabelul 15.

[1024] V. Berghahn, *Unternehmer und Politik în der Buiuiesrepublik*, Frankfurt, 1985, *passim*; K. Hardach, *The Political Economy of Germany in the Twentieth Century*, Berkeley, California, pp. 140 şi urm.

[1025] Pentru mai multe detalii, vezi Hardach, *Political Economy of Germany,* pp. 178 şi urm.; descrierea plină de satisfacție a lui L. Erhard, *The Economies of Success,* Princeton, New Jersey, 1963, *passim*; Hardach, „Germany în 1914–1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 6 partea I, pp. 217 şi urm.; Landes, *Umbound Prometheus,* pp. 502 şi urm., 531 şi urm.; Balfour, *Adversaries,* pp. 122 şi urm.

[1026] Hardach, „Germany în 1914–1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe, vol.* 6, partea I, p. 221.

[1027] Wegs, *Europe since 1945,* p. 161.

[1028] Preocupările diplomatice şi de securitate ale Republicii Federale, precum şi atitudinea altor puteri față de ele sunt examinate în Deporte, *Europe between the Superpowers,* pp. 1180 şi urm.; C.M. Kelleher, *Germany and the Politics of Nuclear Weapons*, New York, 1975; W.F. Hanrieder, *West German Foreign Policy 1949–1963*, Stanford, California, 1967; Willis, *France, Germany and the New Europe, passim*; Calleo, *The German Problem Reconsidered,* pp. 161 şi urm.; P. Windsor, *German Réunification,* Londra, 1969, *passim*; Kaiser, *German Foreign Policy în Transition, passim*; Gruner, *Die deutsche Frage,* pp. 176 şi urm.

[1029] Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 302.

[1030] Fohlen, „France 1920–1970", în Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 6, partea I, pp. 100 şi urm.; E. Malinraud, *La Croissance française,* Paris, 1972, *passim*; M. Parodi, *L'économie et la société française de 1945 à 1970,* Paris, 1971; Caron, *Economic History of*

Modem France, Cambridge, 1981, capitolele 7-9; şi Kindleberger, „The Postwar Resurgence of the French Economy", în S. Hoffman (ed.), *In Search of France,* Cambridge, Massachusetts, 1963.

[1031] Vezi din nou Kolodziej, *French International Policy under de Gaulle and Pompidou: The Politics of Grandeur*.

[1032] Vezi statisticile din CIA, *Handbook of Economic Statistics, 1984,* pp. 16 şi urm.

[1033] Vezi, de exemplu, Hosking, *History of the Soviet Union,* anexa C („Selected Indices of Industrial and Agricultural Production"), p. 483; Munting, *Economic Development of the USSR,* p. 133; Nove, *Economic History of the USSR,* pp. 340, 387; J.P. Nettl, *The Soviet Achievement,* Londra, 1967, capitolul 6.

[1034] Munting, *Economic Development of the USSR*, p. 133.

[1035] Problemele agriculturii sovietice constituie subiectul multor lucrări de specialitate; vezi, mai ales, eseurile utile 4 şi 5 din Bergson şi Levine (ed.), *The Soviet Economy: Toward the Year 2000*; D.M. Schooner, „Soviet Agricultural Policies", în *Soviet Economy în a Time of Change,* Washington, DE, 1979; Papers, Joint Economic Committee, US Congress, pp. 87-115; şi Munting, *Economic Development of the USSR,* pp. 142 şi urm., 160 şi urm.

[1036] CIA, *Handbook of Economic Statistics, 1984*, p. 27.

[1037] Cipolla (ed.), *Fontana Economic History of Europe,* vol. 5, partea a II-a, pp. 476 şi urm., şi vol. 6, partea a II-a, pp. 593 şi urm.; N. Spulber, *The State and Economic Development în Eastern Europe*, New York, 1966, *passim*; Kaser, *Comecon, passim*; şi un rezumat excelent în Alderoft, *European Economy 1914–1970,* capitolul 6.

[1038] Nove, *Economic History,* pp. 330 şi urm., 363 şi urm.; Bergson şi Levine (ed.), *The Soviet Economy: Toward the Year 2000,* p. 148.

[1039] Detalii în M.I. Goldman, *The Enigma of Soviet Petroleum,* Londra/Boston, 1980, care prezintă o imagine viitorului producției de petrol ruseşti mai optimistă decât CIA, dar recunoaşte problema risipei.

[1040] Vom discuta despre aceasta din nou în ultimul capitol, dar vezi Bergson şi Levine (ed.), *The Soviet Economy: Toward the Year 2000,* mai ales pp. 402 şi urm.; H.S. Rowen, „Living with a Sick Bear", *National Interest*, nr. 2, 1985–1986, pp. 14-26; M.I. Goldman, *USSR în Crisis: The Failure of an Economic System,* New York, 1983; P Dibb, *The Soviet Union: The Incomplete Superpower,* Londra, 1985, capitolul 3; T.J. Colton, *The Dilemma of Reform in the Soviet Union,* New York, 1984, *passim.* Pentru problemele Europei de Est, vezi „Cracks in the Soviet Empire?", *International Security,* vol. 6, nr. 3, 1981–1982.

[1041] Bairoch, „International Industrialization Levels", p. 304.

[1042] Vezi tabelul 43, *infra;* şi *cf* CIA, *Handbook of Economic Statistics, 1984,* p. 4 – care probabil că (fiind calculat în dolari americani) a modificat semnificativ cifrele pentru 1987, din cauza declinului valorii monedei de schimb americane.
[1043] Balfour, *Adversaries,* p. 204.
[1044] *Ibid.,* p. 193.
[1045] L. Thurow, „America among Equals", în Ungar (ed.), *Estrangement,* pp. 159-178; *idem, The Zero-Sum Society,* New York, 1980, *passim,* dar mai ales capitolele 1 şi 4; Degrasse, *Military Expansion, Economic Decline,* mai ales capitolul 2.
[1046] Vezi, mai ales, Gosser, *Western Alliance,* pp. 217 şi urm.; J.J. Servan-Schreiber, *The American Challenge*, Harmondsworth, ed. 1969, mai ales partea a II-a; R. Barnet, *Global Reach,* New York, 1974, *passim*; S. Rolfe, *The International Corporation,* Paris, 1969; precum şi Woodruff, *America's Impact on the World,* capitolul 4.
[1047] Becker şi Wells (ed.), *Economies and World Power,* capitolele 7-8; D. Calleo, *The Imperious Economy,* Cambridge, Massachusetts, 1982, *passim*; J. Gowa, *Closing the Gold Window: Domestic Politics and the End of Bretton Woods*, Ithaca, New York, 1983; G. Epstein, „The Triple Debt Crisis", *World Policy Journal*, vol. 2, nr. 4, 1985, pp. 628 şi urm.; *The Economist*, 5 octombrie 1985, „Monetary Reform Survey", p. 11.
[1048] Thurow, „America among Equals", în Ungar (ed.), *Estrangement,* p. 163.
[1049] *Idem, Zero-Sum Society*, pp. 3-4. (Probabil că cifrele pentru SUA au arătat mai bine odată cu creşterea dolarului, 1983-1985, şi au scăzut din nou odată cu declinul monedei, după 1985.).
[1050] Calleo, „Since 1961: American Power in a New World", în Becker şi Wells (ed.), *Economies and World Power,* pp. 391-393
[1051] Oye *et al.* (ed.), *Eagle Défiant,* p. 8 (cu o notă despre sursele utilizate).
[1052] Am preluat datele pentru populaţie şi PNB pe cap de locuitor din Chaliand şi Rageau, *Strategic Atlas*, pp. 214-220, care îşi fundamentează cifrele pe *Report on World Development, 1982* al Băncii Mondiale. PNB total este extrapolarea mea.
[1053] Dată fiind afirmaţia lui Perkins din Solomon (ed.), *China Factor*, pp. 118-119, potrivit căreia probabil că produsul naţional brut per capita al Chinei din 1979 s-a situat între 400 şi 500 de dolari, şi nu la valoarea de schimb oficială, de 266 de dolari, am inclus un calcul pentru 1980 în funcţie de 450 de dolari pe cap de locuitor.
[1054] Citat în Gilpin, *War and Change în World Politics*, pp. 76-77.
[1055] Keylor, *Twentieth-Century World*, p. 405.

[1056] Afirmația clasică aici este E.H. Carr, *What is History?* Harmondsworth, 1964, capitolul 1, „The Historian and his Facts"; dar vezi şi D. Thomson, *The Aims of History,* Londra, 1979, capitolul 4.
[1057] Vezi şi Gilpin, *War and Change în World Politics*; G. Modelski, „The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State", *Comparative Studies în Society and History*, vol. 20, aprilie pp. 214-235; Rasler şi Thompson, „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle", *passim*; McNeill, *Pursuit of Power, passim*; Rosecrance, *Action and Reaction în World Politics*, *passim*.
[1058] Aşa cum apare în citatul celebru din *Herr Eugen Dühring's Révolution în Science*, Londra, 1936, p. 188.
[1059] În acest sens, literatura din domeniul ştiinţelor politice este bogată. Pentru exemple, vezi M. Wight, *Power Politics,* Harmondsworth, 1979; K. Waltz, *Man, the State and War*, New York, 1959; H. Bull, *The Anarchical Society*, New York, 1977.
[1060] Vezi, de exemplu, P.F. Drucker, „The Changed World Economy", *Foreign Affairs*, vol. 64, nr. 4, 1986, pp. 768-791 – un articol remarcabil. Vezi şi cifrele din „Beyond Factory Robots", *Economist,* 5 iulie, 1986, p. 61.
[1061] Drucker, „Changed World Economy", pp. 771-772; „China and India", *Economisi*, 21 dec., pp. 66-67.
[1062] Din nou, literatura pe această temă este bogată. Pentru introduceri generale bune, vezi S.B. Linder, *The Pacific Century*, Stanford, California, 1986; J.W. Morley (ed.), *The Pacific Basin*, New York, 1986; M. Smith *et al., Asia 's New Industrial World*, Londra, 1985; K.E. Calder, „The Making of a Trans-Pacific Economy", *World Policy Journal,* vol. 2, nr. 4, pp. 593-623.
[1063] Linder, *Pacific Century*, pp. 13-14.
[1064] *Ibid.*, pp. 6, 15.
[1065] P. Drysdale, „The Pacific Basin and Its Economic Vitality", în Morley (ed.), *Pacific Basin,* p. 11.
[1066] Mathias, *First Industrial Nation*, p. 44.
[1067] M. Kaldor, *The Baroque Arsenal,* Londra, 1982, p. 18. Pentru alte exemple – dintr-o sursă diferită –, vezi F. Cooper, „Affordable Defence: In Search of a Strategy", în *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies,* vol. 130, nr. 4, dec. 1985, p. 4. De asemenea, foarte util este studiul special „Defence Technology", *The Economist*, 21 mai 1983.
[1068] Cheia în acest caz (din partea unui expert din interior) este J.S. Gansler, *The Defense Industry*, Cambridge, Massachusetts, 1980.
[1069] Vezi McNeill, *Pursuit of Power, passim*; şi Kaldor, *Baroque Arsenal, passim*.

[1070] *The Military Balance 1985-1986,* pp. 170-173; şi publicaţia SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute), *The Arms Race and Arms Control,* Londra, 1982, mai ales capitolele 2-3.
[1071] L. Brown *et al., State of the World, 1986,* New York, 1986, p. 196.
[1072] Bineînţeles că *excesiv* este un termen întâmplător; pentru că, dacă o ţară se simte presată de inamici străini (de exemplu, Israel), atunci termenul pare să fie utilizat într-un mod nepotrivit, în acelaşi timp, evenimentele istorice sugerează că, dacă o anumită naţiune alocă *pe termen lung* peste 10% (iar în unele cazuri – atunci când este slabă din punct de vedere structural – peste 5 %) din PNB pentru armament, atunci probabil că acest fapt îi va limita rata de creştere.
[1073] Pentru câteva exemple în acest sens, vezi Cipolla (ed.), *Economic Decline of Empires*, *passim*; Kennedy, *Strategy and Diplomacy,* capitolul 3; F. Lewis, „Military Spending Questioned", *The New York Times*, 11 noiembrie 1986, pp. Dl, D5.
[1074] Citat în „The Elusive Boom în Productivity", *The New York Times*, 8 aprilie 1984, secţiunea afaceri, pp. 1, 26. Vezi şi „Richer than You", *The Economist*, 25 octombrie 1986, pp. 13-14.
[1075] Vezi T. Fingar (ed.), *China's Questfor Independence*, Boulder, Colorado, 1980, *passim*; Segal şi W. Tow (ed.), *Chinese Defence Policy,* Londra, 1984; Chaliand şi Rageau, *Strategic Atlas*, p. 143; şi eseurile importante din R.H. Solomon (ed.), *The China Factor: Sino-American Relations and the Global Scene*, Englewood Cliffs, New Jersey, 1981; şi J. Camilleri, *Chinese Foreign Policy: The Maoist Era and Its Aftermath*, Seattle, Washington, 1980.
[1076] G. Segal, *Defending China*, Londa, 1985, abordează detaliat declinul eficienţei în luptă a chinezilor; vezi şi H.W. Jencks, *From Missiles to Muskets: Politics and Professionalism in the Chinese Army 1945-1981,* Boulder, Colorado, 1982.
[1077] Vezi D.H. Perkins, „The International Conséquences of China's Economic Development", în Solomon (ed.), *China Factor*, p. 118.
[1078] Vezi importantul articol „A New Long March în China", *The Economist*, 25 ianuarie 1986, pp. 29-31; J.T. Dreyer, „China's Military Modernization", *Orbis*, vol. 27, nr. 4, 1984, pp. 1011–1026; *Military Balance 1985–1986,* pp. 111-115; M.Y.M. Kan, „Deng's Quest for Military Modernization and National Security", în *Mainland China's Modernization: Its Prospects and Prob le ms,* Berkeley, California, 1982, pp. 227-244,
[1079] Dreyer, „China's Military Modernization", p. 1017.
[1080] *Ibid.,* p. 1016. Vezi şi J.D. Pollack, „China as a Nuclear Power", în W.H. Overholt (ed.), *Asia's Nuclear Future*, Boulder, Colorado, 1977, *passim.*

[1081] Pentru o trecere în revistă a acestor puncte slabe, vezi din nou Dreyer, „China's Military Modernization", pp. 1017 şi urm. Pentru evoluțiile privind submarinele, vezi *The New York Times*, 1 aprilie 1986, pp. C1, C3.
[1082] „As China Grows Strong", *The Economist,* 25 ianuarie 1986, p. 11; şi mai ales G. Segal, „Defense Culture and Sino-Soviet Relations", *Journal of Strategic Studies,* vol. 8, nr. 2, iunie 1985, pp. 180-198, cu referințe mai detaliate.
[1083] B. Reynolds, „China in the International Economy", în H. Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s*, New Haven, Connecticut, 1984, p. 75.
[1084] D.H. Perkins, „The International Conséquences of China's Economic Development", în Solomon (ed.), *China Factor*, pp. 115-116; şi, pentru mai multe detalii, vezi Perkins (ed.), *China's Modern Economy în Historical Perspective,* Stanford, California, 1975, *passim*; şi A.D. Barnett, *China's Economy în Global Perspective,* Washington DE, 1981, *passim.*
[1085] *The New York Times,* 27 martie 1986, p. A14; Rostow, *World Economy,* pp. 532 şi urm.
[1086] Perkins, „International Conséquences", în Solomon (ed.), *China Factor,* p. 128.
[1087] Reynolds, „China in the International Economy", în Harding (ed.), *China 's Foreign Relations in the 1980s,* p. 87.
[1088] Citat în Brown *et al., State of the World, 1986,* p. 19; vezi şi „China and India: Two Billion People Discover the Joys of the Market", *The Economist,* 21 decembrie 1985, pp. 66-67.
[1089] „China and India"; vezi şi detaliile uimitoare oferite de martori ai transformării recente în O. Schell, *To Get Rich is Glorious: China in the 80s,* New York, 1985.
[1090] *The New York Times,* 27 martie 1986, p. A14; şi, mai general, K. Lieberthal, „Domestic Politics and Foreign Policy", în Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s,* pp. 58 şi urm. Vezi şi raportul CIA despre China „China: Economic Performance în 1985", Washington, DE, 1986; şi, în final, articolul extrem de inteligent al lui A.D. Barnett, „Ten Years after Mao", *Foreign Affairs,* vol. 65, nr. 1, 1986, pp. 37-65.
[1091] Vezi din nou importantul articol „China and India", *The Economist,* 21 decembrie 1985, pp. 66-67, mai ales p. 68; şi *Ramses,* 1982, *The State of the World Economy*, Cambridge, Massachusetts, 1982, pp. 286-287.
[1092] Perkins, „International Conséquences", pp. 130-131.
[1093] *Military Balance 1985-1986,* p. 112; Perkins, „International Conséquences", în Solomon (ed.), *China Factor,* p. 132.
[1094] Vezi tabelul din Brown *et al.*, *State of the World, 1986,* p. 207.

[1095] Perkins, „International Conséquences", în Solomon (ed.), *China Factor,* pp. 132-133; *The Economist,* 25 ianuarie, 1986, p. 29.
[1096] Perkins, „International Conséquences", în Solomon (ed.), *China Factor*, p. 120.
[1097] Această proiecție presupune că „primele patru economii din Europa Occidentală cresc în 1985–2000 în acelaşi ritm ca în 1970–1982" (considerată a fi prea pesimistă în studiu): „China and India", p. 69.
[1098] *Ramses,* 1982, p. 285; cifrele din Morley (ed.), *Pacific Basin,* p. 13; Reynolds, „China in the International Economy", pp. 73-74. Prin comparație, vezi din nou Rosecrance, *Rise of the Trading State, passim.*
[1099] Vezi din nou Segal, „Defense Culture and Sino-Soviet Relations", *passim.*
[1100] Dar vezi R. Taylor, *The Sino-Japanese Axis,* New York, 1985.
[1101] „Russia and China", *The Economist,* 29 martie 1986, pp. 34-35. Totuşi, aceasta nu o face în mod automat membru al unui „front unit antisovietic", aşa cum se afirmă în C.D. Mefetridge, „Some Implications of China's Emergence as a Great Power", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies,* vol. 128, nr. 3, septembrie 1983, p. 43.
[1102] Pentru care vezi J.G. Stoessinger, *Nations în Darkness: China, Russia and America,* New York, 1978, *passim*; Solomon (ed.), *China Factor, passim*; Segal (ed.), *China Factor, passim*; şi Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s, passim,* mai ales capitolul 6.
[1103] Pollack, „China and the Global Strategic Balance", în Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s,* pp. 173-174.
[1104] „A New Long March în China", *The Economist,* 25 ianuarie 1986, p. 31.
[1105] Pentru această politică, vezi mai ales E.A. Olsen, *US-Japan Strategic Reciprocity: A Neo-Internationalist View,* Stanford, California, 1985, *passim*; remarcile despre Japonia din R.A. Scalapino, „China and North-east Asia", în Solomon (ed.), *China Factor,* pp. 193 şi urm.; Scalapino (ed.), *The Foreign Policy of Modern Japan,* Berkeley, California, 1977; T.J. Pempel, „Japanese Foreign Economic Policy", capitolul 5 din P.J. Katzenstein (ed.), *Between Power and Plenty: Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States,* Madison, Wisconsin, 1978.
[1106] Probabil că această afirmație este cel mai bine argumentată în Vogel, *Japan as Number One*; dar vezi şi articolul lui „Pax Nipponica?", *Foreign Affairs,* vol. 64, nr. 4, 1986, pp. 752-767; şi H. Kahn, *The Emerging Japanese Superstate,* Londra, 1971. Pentru un argument contrar, vezi „High Technology: Clash of the Titans", *The Economist,* 23 august 1986, pp. 318 şi urm., care face trimitere la avantajele Statelor Unite.

[1107] Vezi din nou Smith *et al., Asia's New Industrial World*; şi Linder, *Pacific Century, passim.*
[1108] Acesta este motivul pentru care până şi firmele japoneze construiesc fabrici acolo.
[1109] Pentru cele ce urmează, vezi Linder, *Pacific Century*, pp. 107 şi urm.; E. Wilkinson, *Misunderstanding: Europe versus Japan,* Tokio, 1981; „Is It Too Late to Stop the Slide to Protectionism?", *The Times,* 14 ianuarie 1982, p. 15; Olsen, *US-Japan Strategic Reciprocity,* capitolul 4.
[1110] „Japan Frets About Tomorrow", *The New York Times*, 30 aprilie 1986, pp. D1-D2.
[1111] „Obstacles to Change în Japan", *The New York Times,* 29 aprilie 1986, p. D1.
[1112] Vezi cifrele din CIA, *Handbook of Economic Statistics, 1984*, pp. 50-54; indexul săptămânal din *The Economist* al preţurilor pentru bunuri; şi Drucker, „Changed World Economy", *passim.*
[1113] Vezi rezumatul util din R.B. Reich, „Japan in the Chips", *The New York Review ofbooks,* iulie 1985; şi „Silicon Valley Has a Big Chip About Japan", *The Economist*, 20 martie pp. 63-64.
[1114] „Big Japanese Gain în Computers Seen", *New York Times*, 13 februarie 1984, pp. Al, A19; „Will Japan Leapfrog America on Superfast Computers?", în *Economist,* 6 martie, 1982, p. 95..
[1115] „Japan Sets Next Target", *The Sunday Times*, 29 noiembrie 1981.
[1116] „Westinghouse/Mitsubishi", *The Economist,* 6 februarie 1982, p. 65.
[1117] R.B. Reich, „A Faustian Bargain with the Japanese", *The New York Times,* 6 aprilie 1986, secţiunea afaceri, p. 2; „Japanese AII Set for Take-off", *The Times*, 11 noiembrie 1981; Smith *et al.*, *Asia's New Industrial World,* pp. 21-24.
[1118] Citatul este din Vogel, „Pax Nipponica", p. 753. Pentru informaţii mai generale, vezi „Japanese Technology", *The Times,* 14 iunie 1983, „Special Report", pp. i-viii. Exploatarea mai eficientă de către japonezi a tehnologiei roboţilor este descrisă în B.J. Feder, „New Challenge în Automation", *The New York Times,* 30 octombrie 1986, p. D2.
[1119] „Reconsider Japan", *The Economist,* 26 aprilie 1986, pp. 19-22; dar vezi din nou Johnson, *MITI and the Japanese Miracle*; Vogel, *Japan as Number One*, pp. 70 şi urm.
[1120] Vogel, „Pax Nipponica", p. 754.
[1121] Vezi tabelele din *The Economist,* 9 iulie 1983, secţiunea „Japan Survey", p. 7; şi Pempel, „Japanese Foreign Economic Policy", pp. 171-172.

[1122] *The Economist*, 26 aprilie 1986, p. 22; Vogel, „Pax Nipponica", p. 753; *idem, Japan as Number One*, capitolul 7; Smith *et al., Asia's New Industrial World,* pp. 13 şi urm.
[1123] De exemplu, S. Kamata, *Japan in the Passing Lane,* New York, 1984; J. Taylor, *Shadows of the Rising Sun: A Criticai View of the „Japanese Miracle",* New York, 1984; „There Can Be Clouds Too", *The Economist*, 9 iulie 1983, „Japan Survey".
[1124] D. Halberstam, „Can We Rise to the Japanese Challenge?", în *Parade, 9* octombrie, 1983, pp. 4-5; şi articolul şi mai alarmant de T.H. White, „The Danger from Japan", *The New York Times Magazine,* 28 iulie 1985.
[1125] „The New Global Top Banker: Tokyo and Its Mighty Money", *The New York Times,* 27 aprilie pp. 1, 16.
[1126] F. Marsh, *Japanese Overseas Investment,* Economist Intelligence Unit, Londra, 1983; *The Times*, 22 aprilie 1983.
[1127] Pentru aceste cifre şi previziuni, vezi „Japan Investing Enormous Sums of Cash Abroad", *The New York Times*, 11 martie 1986, pp. Al, D12; „The New Global Top Banker", *The New York Times,* 27 aprilie 1986, pp. 1, 16.
[1128] „Japan's Investment Bankers Head for the Big Wide World", *The Economist,* 10 aprilie, pp. 91-94; D. Burstein, „When the Yen Leaves the Sky It May Capture the Earth", *The New York Times*, 3 septembrie 1986, p. A27.
[1129] „New Global Top Banker", p. 1.
[1130] Vezi tabelul din Linder, *Pacific Century,* p. 12, citând studiul *Japan in the Year 2000.*
[1131] Presupunând că afirmația este validă, este dificil, din motive tehnice, să sugerăm ce anume înseamnă acest lucru în cifre exacte. Multe dintre statisticile utilizate de obicei (de exemplu, de către CIA) în comparațiile internaționale se bazează pe dolari americani şi pe ratele de schimb pe piață; astfel, scăderea valorii dolarului în raport cu yenul, de aproape 40% în 1985-1986 ar putea, în această logică, să impulsioneze considerabil PNB total al Japoniei în comparație cu cel al Statelor Unite (şi în comparație cu cel al URSS, întrucât PNB japonez este calculat deseori în „dolari la media geometrică")(Vezi CIA, *Handbook of Economic Statistics*, 1984, p. 33, nota b). Pur şi simplu, o creştere a yenului de la valoarea de schimb actuală la 120 sau chiar 100 pentru un dolar considerată de unii experți economici a fi „adevărata" rată de schimb („The Yen Also Rises", *New York Times,* 5 martie 1986, p. D2) ar face ca PNB total al Japoniei să fie apropiat de cel al Statelor Unite şi să îl depăşească semnificativ pe cel al Rusiei. Unii economişti preferă să utilizeze „rate la paritatea puterii de cumpărare" din cauza problemelor

cauzate de ratele de schimb volatile, chiar dacă această măsurătoare ridică, şi ea, probleme.

[1132] Vezi din nou foarte pertinentul studiu al lui Olsen, US-*Japan Strategic Reciprocity, passim.*

[1133] Vezi cifrele din *Military Balance 1985-1986,* pp. 170-172.

[1134] Olsen, *US-Japan Strategic Reciprocity*, *passim*; Z. Brzezinski, „Japan Should Increase Spending for Defense", *New Haven Register,* 16 august 1985, „Forum", p. 15.

[1135] O imagine relevantă a mişcării japoneze antirăzboi apare în Storry, *History of Modern Japan,* capitolul 11. Vezi şi *The Economist*, 16 august 1985, pp. 21-22.

[1136] Olsen, *US-Japan Strategic Reciprocity,* p. 149.

[1137] Vezi discuţia din Reynolds, „China in the International Economy", în Harding (ed.), *China's Foreign Relations in the 1980s*, capitolul 3 (şi mai ales p. 86, de unde este preluat citatul); Scalapino, „China and Northeast Asia", în Solomon (ed.), *China Factor*, mai ales pp. 193 şi urm. Vezi şi Taylor, *Sino-Japanese Axis, passim.*

[1138] Scalapino, „China and Northeast Asia", p. 200. Vezi şi comentariile pe marginea politicii externe japoneze din „Japan Survey", *The Economist,* 7 decembrie 1985, pp. 10 şi urm.

[1139] Vezi din nou Gruner, *Die deutsche Frage*, mai ales capitolul 4.

[1140] Am preluat aceste totaluri din *The Military Balance 1985-1986*, pp. 40-43, 46-54.

[1141] CIA, *Handbook of Economic Statistics, 1984*, p. 37.

[1142] Datele privitid şomajul sunt preluate din *The Economist Diary, 1984,* p. 44. Pentru cheltuielile sociale în creştere, vezi raportul OECD din martie 1985, *Social Expenditures 1960–1990.*

[1143] Citat în Linder, *Pacific Century*, p. 108.

[1144] Vezi articolul „Down to Earth: A Survey of the West German Economy", *The Economist*, 4 februarie, 1984.

[1145] Calleo, *Gertnan Problem Reconsidered*, şi Gruner, *Die deutsche Frage*, sunt cele mai potrivite în acest caz; dar vezi şi Deporte, *Europe Between the Superpowers*, pp. 180 şi urm.

[1146] W. Gruner, „Der Deutsche Bund – Modell für eine Zwischenlösung?", *Politik und Kultur*, vol. 9, 1982, nr. 5.

[1147] P. Dibb, *The Soviet Union: The Incomplete Superpower,* Londra, 1986, pp. 43-44.

[1148] Literatura despre apărarea europeană şi armele nucleare este substanţială. M-am bazat pe A.J. Pierre (ed.), *Nuclear Weapons în Europe*, New York, 1984; dezbaterea provocată de M. Bundy *et al.*, „Nuclear Weapons and the Atlantic Alliance", *Foreign Affairs*, vol. 6, nr. 4, 1982,

pp. 753-768; şi de *Strengthening Convenţional Deterrence în Europe: Proposais for the 1980s*, New York, 1983; J.D. Steimbrunner şi L.V. Segal (ed.), *Alliance Security: NATO and the No-First-Use Question*, Washington, DE, 1983; G. Prins (ed.), *The Nuclear Crisis Reader*, New York, 1984.

[1149] *Military Balance 1985–1986,* p. 49.

[1150] „West German Defence: Early Warnings", *The Economist,* 29 iunie, 1985, p. 46.

[1151] Vezi din nou discuţia sugestivă din Calleo, *Germon Problem Reconsidered,* capitolele 8-9; şi J. Dean, „Directions în Inner-German Relations", *Orbis,* vol. 29, nr. 3, 1985, pp. 609-632; şi G.F. Treverton, *Making the Alliance Work: The United States and Europe,* Ithaca, New York, 1985, *passim.*

[1152] „When the Oil Runs Out", *The Economist,* 19 octombrie 1985, p. 65; „After the Oil Years", *The Economist,* 6 martie 1986, p. 57.

[1153] „Manufacturing", *The Economist,* 28 septembrie 1985, p. 57.

[1154] Vezi din nou Gamble, *Britain în Decline',* Kirby, *Decline of British Economic Power since 1870*; Eatwell, *Whatever Happened to Britain?*; şi S. Pollard, *The Wasting of the British Economy,* Londra, 1982.

[1155] „After the Oil Years", *The Economist*, 6 martie 1986, p. 57.

[1156] A. Walters, *Britain's Industrial Renaissance*, Londra, 1986 – Walters fiind, bineînţeles, consilierul economic al doamnei Thatcher.

[1157] „Scientists' Lament", *The Economist,* 18 ianuarie 1986, p. 16.

[1158] Vezi din nou statisticile din *Military Balance 1985–1986.*

[1159] „Navy Wins War of the Frigates", *Sunday Times,* 17 octombrie 1982; C. Wain, „The Navy's Future", *The Listener,* 19 august 1982.

[1160] Vezi atacurile frecvente din *The Economist* împotriva acestui fapt din motivele menţionate: de exemplu, „Trident: Bad Money after Bad", 3 noiembrie 1984, p. 34; „Not Trident", 9 februarie 1985, p. 16. Raţiunea guvernului pentru Trident se găseşte în *Statement on the Defence Estimates, 1985*, vol. 1, 9430-9431.

[1161] „Message to the New Defense Secretary: Think Small", *The Sunday Times,* 12 ianuarie, 1986, p. 16; vezi şi „Defence Budget Costs Go over the Top", *Daily Télégraphe* 10 decembrie 1985. Studii excelente asupra problemei – şi diferite propuneri pentru a-i face faţă – se găsesc în J. Baylis (ed.), *Alternative Approaches to British Defence Policy,* Londra, 1983, *passim.*

[1162] Pentru politica franceză de apărare, vezi, în general, M.M. Harrison, *The Reluctant Ally: France and Atlantic Security*, Baltimore, Maryland, 1981; R.F. Laird, *France, the Soviet Union, and the Nuclear Weapons Issue*, Boulder, Colorado, 1985; şi D.S. Yost, *France's Deterrent Posture, Adelphi Papers,* nr. 194-195.

[1163] Studiul „France", *The Economist, 9* februarie, 1985, p. 8.
[1164] Vezi, mai ales, lucrarea lui P. Lellouche, *L'Avenir de la guerre,* Paris, 1985, despre care se discută în D.S. Yost, „Radical Change în French Defense Policy", *Survival,* vol. 28, ianuarie-februarie 1986, pp. 53-68; R. F. Laird, „The French Strategic Dilemma", *Orbis*, vol. 28, nr. 2, 1984, pp. 307-328.
[1165] R.S. Rudney, „Mitterand's New Atlanticism: Evolving French Attitudes toward NATO", *Orbis,* vol. 28, nr. 1, 1984, p. 99, citându-l pe Aron.
[1166] *Ibid., passim.*
[1167] „Chirac Is Pledged to Stick with NATO and Bonn", *The New York Times,* 6 aprilie, 1986, secțiunea „The Week în Review", p. 2.
[1168] H. Schmidt, *A Grand Strategy for the Wesî,* New Haven, Connecticut, 1985, pp. 41-43, 55-57. Vezi şi J.P Pigasse, *Le bouclier deurope,* Paris, 1982.
[1169] Vezi discuția din Yost, „Radical Change în French Defense Policy"; precum şi *idem*, *France and Conventional Defense în Central Europe,* Boulder, Colorado, 1985.
[1170] „The French Are Ready to Cross the Rhine", *The Economisi,* 13 iulie 1985, pp. 43-44; „French Defence: Count on Us", *The Economist*, 25 octombrie 1986, pp. 50-51.
[1171] P. Stares, „The Modernization of the French Strategic Nuclear Force", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies,* vol. 125, nr. 4, decembrie 1980, p. 37.
[1172] Vezi din nou Laird, „French Strategic Dilemma", *passim*; şi P. Lellouche, „France and the Euromissiles", *Foreign Affairs,* iarna 1983-1984, pp. 318-334.
[1173] Vezi analiza din L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, vol. 1: *The Founders,* Oxford, ed. 1981, capitolul 13, „The Contradictions of Capital"; şi discuția lui Engels despre contradicții din „Socialism: Utopian and Scientific", *The Essential Left*, Londra, 1960, pp. 130 şi urm.
[1174] „Excerpts from Gorbachev's Speech to the Party", *New York Times,* 26 februarie, 1986. Vezi şi „Making Mr Gorbachev Frown", *The Economist*, 8 martie 1986, p. 67; S. Bialer, „The Harsh Decade: Soviet Policies in the 1980s", *Foreign Affairs,* vol. 59, nr. 5, 1981, pp. 999-1020.
[1175] Brown *et al., State of the World, 1986*, pp. 14-19; „Focus: Food", *The Economisî,* 12 aprilie p. 107.
[1176] M.I. Goldman, *USSR în Crisis: The Failure of an Economic System,* New York, 1983, p. 86. Pentru alte analize, vezi Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy: Toward the Year 2000,* capitolele 4-5. Ritmul (relativ) rapid în care poziția Uniunii Sovietice s-a degradat poate fi perceput printr-o nouă lectură a evaluării mai optimiste a decalajului dintre URSS şi SUA care va

dispărea până în anul 2000, în lucrarea scrisă pe un ton grav (în 1976-1977) de Larson, *Soviet-American Rivalry,* p. 272.

[1177] Aşa cum se relatează în „Soviet Is Facing Sixth Poor Harvest în a Row", *The New York Times,* 28 august 1985, pp. Al, D17. Mai general, R.E.M. Meilor, *The Soviet Union and Its Geographical Problems,* Londra, 1982; Larson, *Soviet-American Rivalry,* pp. 17 şi urm.

[1178] Pentru cele ce urmează, vezi Hosking, *History of the Soviet Union,* pp. 392 şi urm; J.R. Miliar, „The Prospects for Soviet Agriculture", M. Bomstein (ed.), *The Soviet Economy: Continuity and Change*, Boulder, Colorado, 1981, pp. 273-291 (mai optimist decât majoritatea); Goldman, *USSR în Crisis*, capitolul 3.

[1179] „The Soviet Economy", *The New York Times*, 15 martie 1985, pp. A1, A6.

[1180] Goldman, *USSR în Crisis*, p. 81.

[1181] *Ibid.,* p. 83; şi remarcile din Nove, *Economic History of the USSR*, pp. 362 şi urm.

[1182] Preluat din Brown *et al., State of the World, 1986*, p. 18.

[1183] Vezi din nou Goldman, *USSR în Crisis*, pp. 70-71.; şi, mai general, R.W. Tucker, „Swollen State, Spent Society: Stalin's Legacy to Brezhnev's Russia", *Foreign Affairs*, vol. 60, nr. 2, 1981-1982, pp. 415 şi urm.

[1184] Brown *et al.*, *State of the World, 1986*, p. 18.

[1185] *Ibid.,* p. 11.

[1186] Vezi datele comparative din CIA, *Handbook of Economic Statistics, 1984,* pp. 28-30.

[1187] Goldman, *USSR în Crisis,* p. 40, are câteva date impresionante privind această ineficiență. Vezi şi articolul extraordinar de profund al lui J.S. Berliner, „Planning and Management", în Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy: Toward the Year 2000,* pp. 350-389.

[1188] Expresia este preluată din Daniels, *Russia: The Roots of Confrontation,* p. 239.

[1189] Preluate din „Imputs Misused", *The Economist,* 6 iulie 1985, p. 12, care (folosind cuvintele „utilizate pentru a produce *chiar o presupusă* valoare de 1.000 de dolari americani din PIB") suspectează în mod clar că cifrele *reale* ar putea fi mai sumbre.

[1190] Despre aceasta se discută cel mai bine în M.I. Goldman, *The Enigma of Soviet Petroleum: Half-Full or Half-Empty*, Londra, 1980, *passim*; dar vezi şi L. Silk, „Soviet Oii Troubles", *The New York Times*, 5 iunie 1985, p. D2.

[1191] „Russia Drills Less Oil, OPEC Keeps It Cheap", *The Economist,* 8 iunie, 1985, p. 65.

[1192] *The Economist, 3* mai 1986, pp. 55-57; mai general, vezi R.W. Campbell, „Energy", în Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy: Toward the Year 2000,* pp. 191 şi urm.
[1193] Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower,* p. 93.
[1194] Campbell, „Energy", pp. 213-214, în Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*; vezi şi L. Dienes, „An Energy Crunch Ahead in the Soviet Union?", în Bomstein (ed.), *Soviet Economy,* pp. 313-343.
[1195] Vezi *infra,* pp. 441-443.
[1196] Goldman, „A Low-Tech Economy at Home", *The New York Times,* 19 februarie 1984, secţiunea afaceri, p. 2; şi detaliile interesante din R. Amann şi J. Cooper (ed.), *Industrial Innovation in the Soviet Union,* New Haven, Connecticut, 1982.
[1197] „Losing Battle", *The Wall Street Journal,* 25 iulie, 1984.
[1198] În afară de Goldman, *USSR în Crisis,* p. 11, vezi R. Amann *et al.* (ed.), *The Technological Level of Soviet Industry,* New Haven, Connecticut, 1977.
[1199] Goldman, *USSR în Crisis,* capitolul 6; „Shadows over Comecon", *The Economist, 29* mai pp. 84-85; Comecon Survey, *The Economist,* 20 aprilie 1985, pp. 3-18.
[1200] Vezi din nou Drucker, „Changed World Economy", *passim*; „Oil's Decline Seen Curbing Soviet Plans", *The New York Times,* 10 martie 1986; „East European Trade", *The Economist*, 26 octombrie 1985, p. 119. Implicaţiile pentru Europa de Est sunt analizate şi în T. Gustafson, „Energy and the Soviet Union", *International Security,* vol. 6, nr. 3, iarna 1981-1982, pp. 65-89.
[1201] M. Feshbach, „Population and Labor Force", în Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy: Toward the Year 2000,* p. 79. Vezi şi Goldman, *USSR în Crisis,* pp. 100 şi urm.; şi T.J. Colton, *The Dilemma of Reform in the Soviet Union*, New York, 1984, pp. 15 şi urm.
[1202] „Sick Men of Europe", *The Economist,* 22 martie 1986, p. 53.
[1203] Dibb, *The Soviet Union: The Incomplete Superpower,* pp. 92-93.
[1204] Feshbach, „Population and Labor Force", în Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, *passim.*
[1205] Vezi argumentul din J.W. Kiser, „How the Arms Race Really Helps Moscow", *Foreign Policy*, nr. 60, 1985, pp. 40-51.
[1206] Munting, *Economic Development of the USSR*, p. 208.
[1207] „Gorbachev's Plans: Westerners See a Lot of Zeal, but Little Basic Change", *The New York Times*, 23 februarie 1986, p. 16; „Russia under Gorbachev", *The Economisî*, 16 noiembrie, p. 21.
[1208] „The Soviet Economy", *The New York Times*, 15 martie 1985, pp. Al, A6, citându-l pe Léonard Silk; Colton, *Dilemma of Reform in the Soviet*

Union, capitolul 3; Daniels, *Russia: The Roots of Confrontation,* pp. 273 şi urm.; J.F. Hough şi M. Fainsod, *How the Soviet Union Is Governed,* Cambridge, Massachusetts, 1979.

[1209] Acest fapt este cel mai bine abordat în articolele lui F.D. Holzman, „Are the Soviets Really Outspending the US on Defense?", *International Security,* vol. 4, nr. 4, 1980, pp. 86-104, şi „Soviet Military Spending: Assessing the Numbers Game", *International Security,* vol. 6, nr. 4, 1982, pp. 78-101; precum şi *idem, Financial Checks on Soviet Defense Expenditures,* Lexington, Massachusetts, 1975. Vezi şi Holloway, *Soviet Union and the Arms Race,* pp. 114 şi urm.

[1210] Această afirmaţie este făcută de Colton, *Dilemma of Reform in the Soviet Union,* p. 91; precum şi de Bond şi Levine, „An Overview", Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, pp. 19-21.

[1211] *Ibid.,* p. 20, sursa acestui citat; vezi şi „Can Andropov Control His Généraís?", *The Economisî,* 6 august 1983, pp. 33-35.

[1212] L.H. Gelb, „A Common Desire for Guns and Butter", *The New York Times*, 10 noiembrie, secţiunea „The Week în Review", p. 2.

[1213] Vezi tabelul din Holloway, *Soviet Union and the Arms Race*, p. 114; şi discuţia din *Military Balance 1985–1986,* pp. 17-20; Holzman, „Soviet Military Spending", *passim*; W.T. Lee, *The Estimation of Soviet Defense Expenditures 1955-1975*, New York, 1977, *passim*; G. Adams, „Moscow's Military Costs", *The New York Times,* 10 ianuarie 1984, p. A23.

[1214] Pentru detalii, se pot consulta publicaţia anuală a US Defense Department, *Soviet Military Power,* şi cea a Committee on the Present Danger, *Can America Catch Up?* — opinii contestate de critici cum ar fi T. Gervasi, *The Myth of Soviet Military Supremacy,* New York, şi A. Cockburn, *The Threat: Inside the Soviet Military Machine,* New York, ed. 1984. Pentru detalii prezentate pe un ton nompolemic, vezi publicaţia anuală *Military Balance* şi raportul anual al SIPRI (Stockholm International Peace Research Institute). O lucrare generală bună este J. Steele, *Soviet Power,* New York, 1984, dar vezi şi Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*; şi Holloway, *Soviet Union and the Arms Race,* precum şi referinţele care urmează.

[1215] A. Amalrik, *Will the Soviet Union Survive until 1984?* New York, 1970. Vezi şi M. Gardner, *L'Agonie du régime en Russie sovietique,* Paris, 1966, şi dezbaterea ulterioară din revista *Problems of Communism*; şi Colton, *Dilemma of Reform in the Soviet Union, passim.*

[1216] Vezi tabelele comparative din Bergson, „Technological Progress", în Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy: Toward the Year 2000,* pp. 51 şi urm.; Rostow, *World Economy,* p. 434; Holloway, *Soviet Union and the Arms Race,* pp. 134 şi urm.

[1217] „Soviet Arms: Their Quality Is Upgraded", *The New York Times*, 12 februarie 1984; Cockburn, *The Threat,* pp. 455-456.
[1218] Alex Gliksman, „Behind Moscow's Fear of «Star Wars»", *The New York Times,* 13 februarie 1986.
[1219] Citat în Flora Lewis, „Soviet SDI Fears", *The New York Times, 6* martie 1986, p. A27.
[1220] Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower,* pp. 51 şi urm.; Kazokins, „Nationality in the Soviet Army", *Journal of the Royal United Services Institute for Defence Studies,* vol. 130, nr. 4, 1985, pp. 27-34. Pentru o imagine mai optimistă, vezi E. Jones, „Manning the Soviet Military", *International Security*, vol. 7, nr. 1, 1982, pp. 105-131.
[1221] Pentru care vezi Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, pp. 44 şi urm., „The Nationality Problem"; Hosking, *History of the Soviet Union*, capitolul 14; Daniels, *Russia: The Roots of Confrontation,* pp. 315 şi urm.; precum şi studiile mai detaliate, cum ar fi Carrére d'Encausse, *Decline of an Empire*, New York, 1979; M. Rywkin, *Moscow's Muslim Challenge*, New York, 1982; A. Bennigsen şi M. Broxup, *The Islamic Threat to the Soviet State*, Londra, 1983; şi S.E. Wimbush (ed.), *Soviet Nationalities în Strategic Perspective,* New York, 1985.
[1222] J. Anderson, „Ukraine a Hotbed of Dissent, Naţionalism", în *New Haven Register*, 13 iunie; dar vezi şi P.T. Potichny (ed.), *The Ukraine in the Seventies,* Oakville, Ontario, 1982; Hosking, *History of the Soviet Union*, pp. 432 şi urm.
[1223] În afară de Kazokins, „Nationality in the Soviet Army*", passim,* vezi detaliile revelatoare din Cockburn, *The Threat,* pp. 74 şi urm.; E. Jones, „Minorities in the Soviet Armed Forces", *Comparative Strategy*, vol. 3, nr. 4, 1982, pp. 285-318; şi studiile pentru Rand Corporation de S. Curran şi D. Ponomoreff, *Managing the Ethnie Factor in the Russian and Soviet Armed Forces: An Historical Overview,* Santa Monica, California, 1982; şi E. Brunner, Jr., *Soviet Démographie Trends and the Ethnie Composition of Draft Age Males, 1980-1985,* Santa Monica, California, 1981.
[1224] Pentru acest termen vezi, de exemplu, descrierile din D. Leebaert (ed.), *Soviet Military Thinking,* Londra, 1981, mai ales eseurile din partea I; J. Baylis şi G. Segal (ed.), *Soviet Strategy,* Londra, 1981, mai ales eseurile 4 şi 5.
[1225] *Military Balance 1985–1986,* p. 180.
[1226] De exemplu, Gervasi, *Myth of Soviet Military Supremacy, passim,* dar mai ales pp. 116-118.
[1227] Pentru exemple: J. Schell, *The Fate of the Earth*, New York, 1982; H. Caldicott, *Nuclear Madness*, Brookline, Massachusetts, 1979; E.P. Thompson, *Zero Option*, Londra, 1982.

[1228] Aceste idei strategice sunt rezumate într-un mod relevant în E. Bottome, *The Balance of Terror*, Boston, Massachusetts, ed. 1986, capitolele 4-7 (şi un glosar de termeni, pp. 243-254); A.W. Garfinkle, *The Politics of the Nuclear Freeze*, Philadelphia, Pennsylvania, 1984; şi T. Powers, *Thinking About Nuclear Weapons*, New York, 1983.

[1229] Din seria amplă de studii despre această chestiune, îi prefer pe M. Mandelbaum, *The Nuclear Future,* Ithaca, New York, 1983; R. Jervis, *The Illogic of American Nuclear Strategy*, Ithaca, New York, 1984; şi S. Zuckerman, *Nuclear Illusion and Reality,* Londra, 1982. De asemenea util este S.M. Keeny şi W.K.H. Panofsky, „MAD vs. NUTS: the Mutual Hostage Relationship of the Superpowers", *Foreign Affairs*, vol. 60, nr. 2, 1981–1982, pp. 287-304.

[1230] Vezi din nou „În Battle of Wits, Submarines Evade Advanced Efforts at Détection", *The New York Times,* 1 aprilie 1986, p. CI; şi comentariile din Megwire, „Rationale for the Development of Soviet Seapower", *passim*, pentru dificultăţile cu care se confruntă URSS în integrarea SLBM-urilor americane în planificarea strategică.

[1231] Citatul este preluat din Jervis, *Illogic of American Nuclear Strategy.* Pentru un exemplu de autori favorabili „purtării războiului", vezi C. Gray, „Nuclear Strategy: A Case for a Theory of Victory", *International Security,* vol. 4, 1979, pp. 54-87.

[1232] Vezi mai ales P. Bracken, *The Command and Control of Nuclear Weapons*, New Haven, Connecticut, 1983; şi N. Calder, *Nuclear Nightmares,* Harmondsworth, 1981.

[1233] Pe această temă, vezi mai ales J.C. Snyder şi S.F. Wells (ed.), *Limiting Nuclear Prolifération,* Cambridge, Massachusetts, 1985; Mandelbaum, *Nuclear Future,* capitolul 3; G. Quester (ed.), *Nuclear Prolifération: Breaking the Chain,* Madison, Wisconsin, 1981. Prin contrast, K.N. Waltz, „Toward Nuclear Peace", Wilson Center, International Security Studies Program, Working Paper nr. 16.

[1234] D.L. Strode, „Arms Control and Sino-Soviet Relations", *Orbis,* vol. 28, nr. 1, 1984, mai ales pp. 168 şi urm.

[1235] *The Economist*, 9 februarie 1985, „Not Trident", p. 16. Vezi şi Gervasi, *The Myth of Soviet Military Supremacy,* p. 171.

[1236] „France Tests Longer-Range Sub Missile", *The New York Times,* 6 martie 1986, p. A3. Vezi şi tabelul care descrie acumularea de focoase nucleare franceze din *The New York Times*, 6 aprilie, secţiunea „The Week în Review", p. 2.

[1237] De exemplu, „Powell Derides Nuclear «Last Resort»", *The Times*, 1 iunie 1983, p. 4; Lord Carver, „Why Britain Should Reject Trident", *The Sunday Times,* 21 februarie 1982.

[1238] Vezi din nou Yost, „Radical Change in French Defense Policy".
[1239] Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, p. 161. Prin contrast, vezi Gervasi, *Myth of Soviet Military Supremacy,* capitolul 26, în care se afirmă că cifrele NATO sunt, de fapt, superioare. De asemenea importante sunt eseurile din *International Security* editate de S.E. Miller, *Convențional Forces and American Defense Policy*, Princeton, New Jersey, 1986.
[1240] *Statement of the Defence Estimates, 1985,* vol. 1, 9430, rezumat în *Survey of Current Affairs, vol.* 15, nr. 6, 1985, p. 179.
[1241] Aşa cum evidențiază F.D. Holzman, „What Defense-Spending Gap?", *The New York Times,* martie 1986.
[1242] De exemplu, este prea simplu să se arate că Pactul de la Varşovia este net superior dacă se includ, de pildă, toate forțele armate ale Rusiei (chiar şi cele desfăşurate împotriva Chinei) şi sunt excluse pe cele ale Franței, de pildă.
[1243] Vezi Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower,* p. 162; *Military Balance 1985-1986*, pp. 186-187; R.L. Fischer, *Defending the Central Front: The Balance of Forces, Adelphi Papers,* nr. 127, Londra, 1976.
[1244] Acest subiect este complicat (şi foarte contestat). Pentru opinia optimiştilor – la care subscrie şi autorul de față –, vezi J. Mearsheimer, „Why the Soviets Can't Win Quickly în Central Europe", pp. 121-157 şi B.R. Posen, „Measuring the European Convențional Balance", pp. 79-120, amândouă în Miller (ed.), *Convențional Forces and American Defense Policy.* Vezi şi Steele, *Soviet Power,* pp. 76 şi urm.; şi C.N. Donnelly, „Tactical Problems Facing the Soviet Army: Recent Debates in the Soviet Military Press", *International Defense Review, vol.* 11, nr. *9,* 1978, pp. 1405-1412. Evaluări mai sumbre oferă R.A. Mason, „Military Strategy", E. Moreton şi G. Segal (ed.), *Soviet Strategy Toward Western Europe,* Londra, pp. 175-202; P.A. Petersen şi J.G. Hines, „The Convențional Offensive în Soviet Theater Strategy", *Orbis,* vol. 27, nr. 3, 1983, pp. 695-739; şi – atrăgând atenția asupra posibilității recurgerii de către sovietici la rachete cu scop dublu (adică, rachete nucleare tactice) – D.M. Gormley, „A New Dimension to Soviet Theater Strategy", *Orbis,* vol. 29, nr. 3, 1985, pp. 537-569. Există un studiu recent bun, „NATO's Central Front' în *Economist,* 30 august 1986.
[1245] Acest subiect este cel mai bine tratat în Treverton, *Making the Alliance Work, passim*; dar vezi şi J. Joffe, „European-American Relations: The Enduring Crisis", *Foreign Affairs, vol.* 59, 1981.
[1246] V. Bunce, „The Empire Strikes Back: The Evolution of the Eastern Bloc from a Soviet Asset to a Soviet Liability", *International Organization,* vol. 39, nr. 1, 1985, pp. 13-28. Vezi şi articolele „Cracks in the Soviet

Empire?", *International Security,* vol. 6, nr. 3, 1981-1982; R. Herspring şi I. Volgyes, „Political Reliability in the Eastern European Warsaw Pact Armies", *Armed Forces and Society,* vol. 6, nr. 2, 1980, pp. 270-296; A.R. Johnson *et al., East European Military Establishments: The Warsaw Pact Northern Tier,* New York, 1982.

[1247] D.A. Andelman, „Contempt and Crisis în Poland", *International Security,* vol. 6, nr. 3, 1981–1982, pp. 90-104.

[1248] Herspring şi Volgyes, „Political Reliability", *passim*; B.S. Lamberth, „Uncertainties for the Soviet War Planner", Miller (ed.), *Conveţional Forces and American Defense Policy,* p. 182; W.E. Griffith, „Superpower Problems în Europe: A Comparative Assessment", *Orbis*, vol. 29, nr. 4, 1986, pp. 748-749.

[1249] Vezi propunerea controversată a lui S.P. Huntington, „Conveţional Deterrence and Conveţional Retaliation în Europe", în Miller (ed.), *Conveţional Forces and American Defense Policy*, pp. 251-275. Şi, pentru o analiză complexă a tuturor acestor chestiuni, vezi R. Alterman, „Central Europe: Misperceived Threats and Unforeseen Dangers", *World Policy Journal,* vol. 2, nr. 4, 1985, pp. 681-709.

[1250] Vezi discuţia din Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, pp. 165-166; Segal, *Defending China*, *passim*; *idem*, „Defense Culture and Sino-Soviet Relations", *passim*; şi pp. 398-400, *supra.*

[1251] Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower,* pp. 147 şi urm.; Segal, „The China Factor", Moreton şi Segal (ed.), *Soviet Strategy toward Western Europe*, pp. 154-159; Strode, „Arms Control and Sino-Soviet Relations", *passim.*

[1252] Vezi Steele, *Soviet Power,* capitolul 8, „Asian Anxieties"; şi T.B. Miliar, „Asia in the Global Balance", D.H. Memillen (ed.), *Asian Perspectives on International Security*, Londra, 1984; Segal (ed.), *The Soviet Union în East Asia*, Boulder, Colorado, 1983; M. Hauner, „The Soviet Geostrategic Dilemma" (manuscris pentru Foreign Policy Research Institute).

[1253] Vezi din nou Megwire, „Raţionale for the Development of Soviet Seapower", Baylis şi Segal (ed.), *Soviet Strategy,* pp. 210-254; Polmar, *Soviet Naval Developments, passim.*

[1254] Date preluate din Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower*, p. 172.

[1255] Citatul este preluat din din *ibid.,* p. 171; dar vezi şi Steele, *Soviet Power*, pp. 33-36; şi Cockburn, *Threat*, capitolul 15.

[1256] Megwire, „The Raţionale", pp. 226 şi urm.; Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower,* pp. 167-174.

[1257] Vezi statisticile comparative din Smith, *Pattern of Imperialism,* p. 215; argumentul din Steele, *Soviet Power,* capitolele 9-12; F. Fukuyama,

„Gorbachev and the Third World", *Foreign Affairs*, vol. 64, nr. 4, 1986, pp. 715-731; K. Menon, *Soviet Power and the Third World*, New York, 1985.

[1258] Citat în Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower,* p. 160. Vezi şi N. Eberstadt, „ «Danger» to the Soviet", *The New York Times*, 26 septembrie 1983, p. A21, care afirmă cât de slabă ar fi influenţa Uniunii Sovietice dacă nu ar exista armele nucleare.

[1259] „If Gorbachev Dares", *The Economist*, 6 iulie 1985.

[1260] Citate preluate din Bialer, „Politics and Priorities", în Bergson şi Levine (ed.), *Soviet Economy: Toward the Year 2000*, pp. 403, 405.

[1261] Pentru consideraţii asupra problemelor şi viitorului Rusiei, vezi H.S. Rowen, „Living with a Sick Bear", *National Interest*, nr. 2, 1985-1986, pp. 14-26; Garthoff, *Détente and Confrontation*, capitolele 29-30; Colton, *Dilemma of Refortn in the Soviet Union*, *passim*; Goldman, *USSR în Crisis,* capitolul 7; Dibb, *Soviet Union: The Incomplete Superpower,* capitolul 8; şi *Orbis*, vol. 30, nr. 2, 1986.

[1262] B. Rubin, „The Reagan Administration and the Middle East", în Oye *et al.* (ed.), *Eagle Défiant*, p. 367 – un studiu foarte bun. Vezi şi H. Saunders, *The Middle East Problem in the 1980s*, Washington, DE, 1981. Pentru probleme particulare, vezi P. Jabber, „Egypt's Crisis, America's Dilemma", *Foreign Affairs,* vol. 64, nr. 5, 1986, pp. 960-980; şi R.W. Tucker, „The Arms Balance and the Persian Gulf", in the *Purposes of American Power,* New York, 1981, capitolul 4.

[1263] A.F. Lowenthal, „Ronald Reagan and Latin America: Coping with Hegemony în Decline", în Oye *et al.* (ed.), *Eagle Défiant*, pp. 311 şi urm.; R. Bonachea, „The United States and Central America", în Kaplan, *Global Power*, pp. 209-241; P.A. Armella *et al.* (ed.), *Financial Policies and the World Capital Markets: The Place of Latin American Countries,* Chicago, Illinois, 1983.

[1264] „An Economy Struggles to Break Its Fall", *The New York Times*, 8 iunie 1986, p. E3; „Hard Times în Mexico Cause Concern în US", *The New York Times,* 19 octombrie 1986, pp. 1, 20.

[1265] *Report of the Secretary of Defense Caspar W. Weinberger to the Congress, on Fiscal Year Budget*, Washington, DE, 1983, p. 17.

[1266] „NATO: Burdens Shared", *The Economist,* 4 august 1984, p. 3. Vezi şi discuţia pe acest subiect din Calleo, *împerious Economy*, pp. 169-171, şi notele de subsol de la pp. 256-257; Conine, „Do the Interests of the US Really Cover the World?", *New Haven Register*, 7 februarie, 1985, p. 11; M. Kahler, „The United States and Western Europe", în Oye *et al.* (ed.), *Eagle Défiant*, capitolul 9; şi, mai ales, Treverton, *Making the Alliance Work*, *passim*.

[1267] Există discuţii utile în Mako, *US Ground Forces and the Defense of Central Europe, passim*; Treverton, *Making the Alliance Work, passim*; L. Sullivan, „A New Approach to Burden-Sharing", *Foreign Policy*, nr. 60, 1985, pp. 91 şi urm.; K. Knorr, „Burden-Sharing în NATO: Aspects of US Policy", *Orbis*, vol. 29, nr. 3, 1985, pp. 517-536.

[1268] *Report of the Secretary of Defense... Fiscal Year 1984*, p. 17.

[1269] „Military Forces Stretched Thin, Army Chief Says", *The New York Times,* 10 august 1983, pp. Al, A3.

[1270] „US Forces: Need Arising for More Troops, Ships and Planes", *The New York Times,* octombrie 1983, p. A16 (cu hartă).

[1271] Vezi, de exemplu, harta din anexele din Barnett, *Collapse of British Power*, şi Marder, *Anatomy of British Sea Power*.

[1272] C.W. Weinberger, „US Defense Strategy", *Foreign Affairs,* vol. 64, nr. 4, 1986, p. 678. În acest sens, vezi şi B.R. Posen şi S. Van Evera, „Defense Policy and the Reagan Administration Departure from Containment", în Miller (ed.), *Convenţional Forces and American Defense Policy,* pp. 19-61.

[1273] Pentru dovezile statistice ale acestei afirmaţii, vezi Oye *et al.* (ed.), *Eagle Défiant,* capitolul 1; Bairoch, „International Industrialization Levels from 1750 to 1980", *passim.* Pentru alte măsurări, vezi A. Bergesen şi C. Sahoo, „Evidence of the Decline of American Hegemony în World Production", *Review,* vol. 8, nr. 4, 1955, pp. 595-611; şi S.D. Krasner, „United States Commercial and Monetary Policy", în Katzenstein (ed.), *Between Power and Plenty,* pp. 58-59, 68-69.

[1274] *Military Balance 1985-1986,* p. 13.

[1275] Pentru un exemplu grăitor, vezi E.A. Cohen, „When Policy Outstrips Power – American Strategy and Statecraft", *Public Interest,* nr. 75, 1984, pp. 3-19.

[1276] Luttwak, *Pentagon and the Art of War,* p. 256.

[1277] Vezi mai ales E.A. Cohen, *Citizens and Soldiers: The Dilemma of Military Service,* Ithaca, New York, 1985, capitolele 7-9; şi remarcile interesante ale lui Camby despre experienţa europeană, în „Military Reform and the Art ofwar", Wilson Center, International Security Studies Program, Working Paper nr. 41, pp. 8 şi urm.

[1278] Pentru exemplificare, vezi G. Hart şi W.S. Lind, *America Can Win,* Bethesda, Maryland, 1986; Kaufman, *Reasonable Defense, passim*; Luttwak, *Pentagon and the Art of War*, *passim;* J. Record, „Reagan's Strategy Gap", *The New Republic, 29* octombrie 1984, pp. 17-21; J. Fallows, *National Defense,* New York, 1981; *idem*, „The Spend-Up", *Atlantic,* iulie 1986, pp. 27-31; Gansler, *Defense Industry, passim',* „Forum: Military Reform and Defense Planning", *Orbis,* vol. 27, nr. 2, 1983, pp. 245-300. De asemenea foarte importantă în acest sens este

expunerea lui A.T. Hadley, *The Straw Giant: Triumph and Failure: America's Armed Forces,* New York, 1986.

[1279] Kaufman, *Reasonable Defense,* p. 35; „Bungling the Military Build-up", *The New York Times, 21* ianuarie 1985, secțiunea afaceri, pp. 1, 8; Gansler, *Defense Industry, passim',* Fallows, „The Spend-Up", *passim*; dar vezi şi Luttwak, *Pentagon and the Art of war,* cap. 5, pentru corecții interesante.

[1280] Weinberger, „US Defense Strategy", p. 694; dar vezi şi îndoielile exprimate în Record, „Reagan's Strategy Gap"; Fallows, „The Spend-Up"; şi Camby, „Military Reform and the Art ofwar", precum şi apărarea argumentată a armamentelor de înaltă tehnologie de către K.N. Lewis, în forumul „Military Reform' din *Orbis.*

[1281] Printre care i-aş include pe Luttwak, *Pentagon and the Art of war*; Camby, „Military Reform and the Art of War"; şi Cohen, „When Policy Outstrips Power".

[1282] Vezi, de exemplu, R.W. Komer, *Maritime Strategy or Coalition Defense*? Cambridge, Massachusetts, 1984, *passim*, şi dezbaterea din publicații din 1986, cum ar fi *International Security*, despre „strategia maritimă" a administrației Reagan.

[1283] Exprimate recent din nou în Weinberger, „US Defense Strategy", pp. 684 şi urm. Vezi şi „Schultz-Weinberger Discord", *The New York Times*, 11 decembrie, 1984, pp. Al, A12.

[1284] Vezi, de exemplu, L.C. Thurow, „Losing the Economic Race", *New York Review of Books,* septembrie 1984, pp. 29-31; *cf.* W.D. Nordhaus, „On the Eve of a Historic Economic Boom", *The New York Times*, 6 aprilie 1986, apărut la scurt timp după articolul lui P.G. Petersen din aceeaşi publicație, „When the Economic Valium Wears Off".

[1285] S.M. Bodner, „Our Trade Gap Is Really a Standard of Living Gap", *The New York Times*, 6 mai 1986 (scrisori); şi „Why America Cannot Pay Its Way", *The Economist*, 13 iulie 1985, p. 69 – amândouă se referă la problemele cu care se confruntă industriile tradiționale. Pentru dezbaterea despre tehnologiile viitoare, vezi „High Technology: Clash of the Titans", *The Economist*, 23 august 1986. Pentru studiul comandat de Congres, vezi „A Disturbing New Deficit", *Time*, 3 noiembrie 1986, p. 56.

[1286] De exemplu, în timp ce *The Global 2000 Report to the Président*, Washington, DE, 1980, vol. 1, pp. 18-19, a făcut referire la creşterile absolute ale producției mondiale de cereale, a prevăzut deficite în creştere în China, Asia de Sud şi Europa de Vest.

[1287] „Farmers' Slipping Share of the Market", *The New York Times*, 26 mai 1986; „Farm Imports Rise as Exports Plunge", *The New York Times*, 20

aprilie 1986; „Elephant-High Farm Debts", *The Economist*, 14 septembrie 1985, p. 17.

[1288] Pentru un rezumat bun, vezi P. Cain, „Political Economy în Edwardian England: The Tariff-Reform Controversy", în A. O'Day (ed.), *The Edwardian Age,* Londra, 1979, pp. 34-59.

[1289] Petersen, „When the Economic Valium Wears Off", *passim*; F. Rohatyn, „The Debtor Economy: A Proposai", *New York Review of Books*, 8 noiembrie 1984, pp. 16-21; J. Chace, *Solvency, the Price of Survival,* New York, 1981, capitolele 1-2.

[1290] *Président's Private Sector Survey on Cost Control*, raport, republicat în „Of Debt, Déficits, and the Death of a Republic" (reclamă Figgie International), *The New York Times*, 20 aprilie p. F9. Acest text publicitar redă greşit totalul din 1985 al dobânzii drept 79 de miliarde de dolari; de fapt, ea este de 120 de miliarde.

[1291] *Ibid.*

[1292] „Cost of Paying Interest Eases Dramatically for US", *The New York Times*, 28 decembrie pp. 1, 24.

[1293] Citatul este din Drucker, „Changed World Economy", p. 782. Vezi şi M. Shubik şi P. Bracken, „Strategic Purpose and the International Economy", în Mecormick şi Bissel (ed.), *Strategic Dimensions of Economic Behavior*, p. 212.

[1294] Drucker, „Changed World Economy", *passim*; S. Marriss, *Déficits and the Dollar: The World Economy at Risk*, Washington, DE, 1985; şi comentariile din „As America Diets, Allies Must Eat", *The New York Times*, 17 ianuarie 1986; „A Nation Hooked on Foreign Funds", *The New York Times*, 8 noiembrie 1984, secţiunea afaceri, pp. 1, 24; „US as Debtor: A Threat to World Trade", *The New York Times*, 22 septembrie 1985, secţiunea afaceri, p. 3.

[1295] Vezi din nou Nordhaus, „On the Eve of a Historic Economic Boom"; argumentul neobişnuit de optimist din „America Manufactures Still", *The Economist*, 19 aprilie 1986, p. 81; şi L. Silk, „Can the US Remain No. 1?", *The New York Times*, 10 august 1984, p. D2 (întrebare ce nu s-ar fi pus în urmă cu zece sau douăzeci de ani).

[1296] Rasler şi Thompson, „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle", *passim*; Gilpin, *War and Change în World Politics*, *passim.*

[1297] Acestea sunt cel mai bine descrise în G.R. Searle, *The Quest for National Efficiency: A Study in British Politics and British Political Thought, 1899-1914,* Oxford, 1971.

[1298] Citat în *ibid.*, p. 101.

[1299] Vezi *supra,* pp. 215-216.

[1300] Vezi studiul Brookings de J. Grunwald şi K. Flamm, *The Global Factory: Foreign Assembly în International Trade,* Washington, DE, 1985; şi R Seabury, „International Policy and National Defense", *Journal of Contemporary Studies,* primăvara 1983.
[1301] Vezi, de exemplu, experienţa britanică de la sfârşitul anilor '30, aşa cum este detaliată în Gibbs, *Grand Strategy,* vol. 1, p. 311.
[1302] Gansler, *Defense Industry,* pp. 12 şi urm.; şi mai ales R.W. Degrasse, *Military Expansion, Economic Decline,* Armonk, New York, ed. 1985; G. Adama, *The Iron Triangle,* New York, 1981; Thurow, „How to Wreck the Economy", *New York Review of Books,* 14 mai 1981, pp. 3-8; Kaufman, *A Reasonable Defense,* pp. 33-34; mai general, G. Kennedy, *Defence Economies,* Londra, 1983, mai ales capitolul 8; Chan, „The Impact of Defense Spending on Economic Performance: A Survey of Evidence and Problems", *Orbis,* vol. 29, nr. 2, 1985, pp. 403 şi urm.; B. Russett, „Defense Expenditures and National Well-being", *American Political Science Review,* vol. 76, nr. 4, 1982, pp. 767-777.
[1303] Kaldor, *Baroque Arsenal*, *passim*; Degrasse, *Military Expansion, Economic Decline, passim;* Thurow, „How to Wreck the Economy", *passim*; Chace, *Solvency,* capitolul 2; E. Rothschild, „The American Arms Boom", în E.P. Thompson şi D. Smith (ed.), *Protest and Survive,* Harmondsworth, 1980, pp. 170 şi urm.; Rosecrance, *Rise of the Trading State,* capitolele şi 10.
[1304] E. Rothschild, „The Costs of Reaganism", *New York Review of Books*, 15 martie 1984, pp. 14-17.
[1305] Vezi din nou Cipolla, *Economic Decline of Empires*; şi Rasler şi Thompson, „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle", *passim.*
[1306] Gluma este preluată din *Misalliance*, 1909, şi, în original, va veni rândul oraşului Hindhead. Potrivit lui Hobsbawm, în *Industry and Empire*, p. 193, aceasta era o ironie la adresa comunităţilor de brokeri din sudul Londrei, care prosperau, în timp ce alte sectoare ale economiei intrau în perioade tensionate.
[1307] Vezi *supra,* pp. 323-324. De asemenea util în acest sens este B. Russett, „America's Continuing Strengths", *International Organization,* vol. 39, nr. 2, 1985, pp. 207-231.
[1308] W. Lippmann, *US Foreign Policy: Shield of the Republic,* Boston, Massachusetts, 1943, pp. 7-8; şi vezi din nou Cohen, „When Policy Outstrips Power"; şi concluziile din E. Bottome, *The Balance of Terror,* Boston, Massachusetts, ed. 1986, pp. 235-242.
[1309] P. Hassner, „Europe and the Contradictions în American Policy", în R. Rosecrance (ed.), *America as an Ordinary Power*, Ithaca, New York, 1976, pp. 60-86. Vezi şi insistenţa lui Helmut Schmidt din *Grand Strategy for*

the West, p. 147, asupra afirmației că „rolul de conducere poate fi asumat doar de Statele Unite".

[1310] Vezi din nou Doran şi Parsons, „War and the Cycle of Relative Power", *passim*; G. Modelski, „Wars and the Great Power System", *passim*; *idem,* „The Long Cycle of Global Politics and the Nation-State", posera. Vezi şi J. Levy, *War in the Modern Great Power System,* Lexington, Kentucky, 1983.

[1311] Rasler şi Thompson, „Global Wars, Public Debts, and the Long Cycle", *passim.*

[1312] L.E. Davis şi R.A. Huttemback, „The Cost of Empire", în R.L. Ransom *et al.* (ed.), *Exploration in the New Economic History,* New York, 1982, pp. 41-69; R. Taagepera, „Size and Duration of Empires: Systematics of Size", *Social Science Research*, vol. 7, 1978, pp. 108-127; *idem*, „Growth Curves of Empires", *General Systems,* vol. 13, 1968, pp. 171-175.

[1313] În acest caz, mă refer la specialiştii influențați de ideile lui Wallerstein privitoare la „sistemul-lume". De exemplu, A. Bergesen, „Cycles ofwar in the Reproduction of the World Economy", în RM. Johnson şi W.R. Thompson (ed.), *Rhythms în Politics and Economies*, New York, 1985; E. Friedman (ed.), *Ascent and Decline in the Worid-System,* Beverly Hills, California, 1982; Bergesen (ed.), *Studies in the Modern Worid-System*, New York, 1980; Megowan şi Kegley (ed.), *Foreign Policy and the Modern Worid-System*, *passim.*

[1314] Gilpin, *War and Change în World Politics*, p. 93.

[1315] Rosecrance, *Rise of the Trading State*, *passim.*

[1316] Gilpin, *War and Change in World Politics*, pp. 158-159, conține o discuție relevantă pe această temă.

[1317] Vezi analiza din Wight, *Power Politics*, capitolul 3.

[1318] Citat de Mecormick, la p. 19 a articolului „Strategic Considérations in the Development of Economic Thought", în Mecormick şi Bissel (ed.), *Strategic Dimensions of Economic Behavior.*

[1319] *Ibid.*

[1320] Kennedy, „Strategy versus Finance în Twentieth-Century Britain"; vezi şi J.H. Maurer, „Economies, Strategy, and War în Historical Perspective", în Mecormick şi Bissel (ed.), *Strategic Dimensions of Economic Behavior*, pp. 59-83.

[1321] Expresia lui Gilpin; vezi *War and Change în World Politics*, p. 162.

[1322] Citat în Pflanze, *Bismarck and the Development of Germany,* p. 17.